

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
ДРОГОБИЦЬКИЙ ОСЕРЕДОК УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО
ТОВАРИСТВА ІМЕНІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО
ІНСТИТУТ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ
(Дрогобицька філія)

ДРОГОБИЦЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ ЗБІРНИК

Засновано 1994 року

Випуск VII

Дрогобич
“Коло”
2003

ББК – 63,3 (4 УКР)
УДК 908 (477.83) (082)
Д – 75

Рекомендовано до друку Вченою радою
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
Збірник зареєстровано Державним комітетом інформаційної політики, телеба-
чення та радіомовлення України. Свідоцтво сер. КВ, № 5063 від 23.04.2001 р.

Постановою Президії ВАК України (№ 2-05/9 від 14.11.2001 р.) збірник
включено до Переліків наукових видань ВАК, в яких можуть публікуватися
результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і канди-
дата історичних наук (Бюлетень ВАК України. – 2001. – № 6. – С.12).

Редакційна колегія:

Любомир Винар, доктор істор. наук, професор (США);
Адам Войтюк, доктор філол. наук, професор;
Леонід Зашкільняк, доктор істор. наук, професор;
Ярослав Ісаєвич, доктор істор. наук, академік НАН України;
Григорій Казьмирчук, доктор істор. наук, професор;
Олег Крижанівський, доктор істор. наук, професор;
Леонід Мацкевий, доктор істор. наук, професор;
Валерій Скотний, доктор філос. наук, професор;
Віталій Тельвак, канд. істор. наук, доцент;
Леонід Тимошенко, канд. істор. наук, доцент (головний редактор).

Літературне редагування Орест Пілько;
Переклад англomовних текстів Олег Шалата.

Д – 75 **Дрогобицький краєзнавчий збірник** / Ред. кол. Л.Тимошенко (голов. ред.),
Л.Винар, Л.Зашкільняк, Я.Ісаєвич та ін. - Вип.VII. – Дрогобич: Коло, 2003. – 652 с.

Сьомий випуск “Дрогобицького краєзнавчого збірника” репрезентований
документальними матеріалами, статтями і повідомленнями, оглядами та рецен-
зіями з актуальних проблем історії України та суміжних країн, історичного
краєзнавства, археології, джерелознавства, історіографії та спеціальних
історичних дисциплін. Провідною темою збірника є історія Перемишльщини
і Дрогобиччини.

ISBN 966-7996-36-0

Drohobych Regional Studies / Drohobych Ivan Franko State Pedagogical
University. /Vol.VII. / Drohobych: Kolo/ – 2003 / 652 p.

The seventh volume of the “Drohobych Regional Studies” is represented by the do-
cumentary materials, articles and announcements, reviews and comments on the
actual problems of history of Ukraine and the adjacent countries, historical studies
of the local lore, archaeology, source study, historiography and special historical
disciplines. The key theme of the collection is the history of the Drohobych and
Peremyshl' Region.

ISBN 966-7996-36-0

© Дрогобицький державний
педагогічний університет ім.І.Франка, 2003
© Українське Історичне Товариство
© Видавництво “Коло”, 2003, оформлення

ЗМІСТ

СТАТТІ

Олександр ЄРМОЛІН

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

АНТИЧНОГО НЕКРОПОЛЯ ДЖУРГ-ОБА (КЕРЧ) В 2002 р. 8

Василь ЯКУБОВСЬКИЙ, Алла ШАБАЛІНА

ПЛАНІГРАФІЯ І ФОРТИФІКАЦІЙНІ СПОРУДИ

ГОРОДИЩ ІСТОРИЧНОЇ БОЛОХІВСЬКОЇ ЗЕМЛІ 43

Наталія ТУРМИС

ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ГРОШОВОЇ СИСТЕМИ

КИЇВСЬКОЇ РУСІ: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ КОНТЕКСТ 50

Леонтій ВОЙТОВИЧ

КОРОЛІВСТВО РУСІ: РЕАЛЬНІСТЬ І МІФИ

..... 63

Олег МАЗУР

“ЛОТКА КНЯЗЬ РУСЬКИЙ, ПРИБУВ ДО ВИШЕГРАДА”:

ГІПОТЕТИЧНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ ОСОБИ 72

Андрій ПЕТРИК

БОЯРИ ТА ЦЕРКВА ГАЛИЧИНИ Й ВОЛИНИ

КРИЗЬ ПРИЗМУ ЛІТОПИСНИХ ТА АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ 80

Ігар ЛЯЛЬКОЎ

ГІЙБЭР ДЭ ЛЯНУА: ФЛАМАНДЗЕЦ

У ВЯЛІКІМ КНЯСТВЕ ЛІТОЎСКІМ ПАЧАТКУ XV ст. 103

Ярослав ІСАЄВИЧ

СОЛЕВАРІННЯ В ДРОГОБИЧІ ТА ЙОГО ОКОЛИЦЯХ У XVI-XVIII ст.

..... 108

Владислав БЕРКОВСЬКИЙ

ЯРМАРКИ ВОЛИНИ ЯК ОСЕРЕДКИ ВНУТРІШНЬОГО,

МІЖРЕГІОНАЛЬНОГО ТА МІЖНАРОДНОГО

РИНКІВ УКРАЇНИ (СЕРЕДИНА XVI – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII ст.) 121

Віра ФРИС

ДО ІСТОРІЇ КИРИЛИЧНОЇ РУКОПИСНОЇ КНИГИ

ПЕРЕМИШЛЬСЬКОЇ ЗЕМЛІ XVI – XVII ст. 130

Михайло ДОВБИЩЕНКО

ЕПІЗОДИ З ІСТОРІЇ УНІЇ В МОГИЛЕВІ

(МАЛОДОСЛІДЖЕНІ АСПЕКТИ РЕЛІГІЙНИХ РУХІВ

НА БІЛОРУСІ КІНЦЯ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.) 136

Дмитро РИБАКОВ

“ВРЕМЕННИК ІВАНА ТИМОФІЄВА” –

ПАМ’ЯТКА РОСІЙСЬКОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ XVII ст.

(ПИТАННЯ ПОХОДЖЕННЯ ТА АТРИБУЦІЇ) 153

Євген ЧЕРНЕЦЬКИЙ

ДО ПРОБЛЕМИ РОДОВОДУ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ

..... 173

Юрій СТЕЦИК

НАГУЄВИЦЬКИЙ МОНАСТІР СВ. МИКОЛАЯ (XVI – XVII ст.):

СПРОБА РЕТРОСПЕКТИВНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ 182

<i>Михайло КРІЛЬ</i> СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ НА СТАРОСАМБІРЩИНІ (КІНЕЦЬ XIV ст. – 1772 р.)	193
<i>Вікторія ТЕЛЬВАК</i> КОЗАЦЬКЕ ЛІТОПИСАННЯ У ПРАЦЯХ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО	205
<i>Мирослава КЕРИК</i> ДРОГОБИЦЬКИЙ ЗОЛОТАР XVIII ст. ІВАН ЧЕРНІГОВИЧ	215
<i>Сергій ЛИСЕНКО</i> ГЕНЕАЛОГІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ГЕНЕЗА “КАМ'ЯНЕЦЬКОЇ” ЛІНІЇ ШЛЯХЕТСЬКОГО РОДУ НЕЗАБИТОВСЬКИХ (КІНЕЦЬ XVIII – ДРУГА ПОЛОВИНА XX ст.)	221
<i>Юлія РУДАКОВА</i> ОСНОВНІ АСПЕКТИ ЗЕМЕЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ КАТЕРИНИ II та ПАВЛА I НА ТЕРИТОРІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (НА ПРИКЛАДІ ВОЛИНИ)	243
<i>Валентина ЛОСЬ</i> ЛУЦЬКА ЄПАРХІЯ У 1801-1825 РР.: МАЙНОВІ КОНФЛІКТИ УНІАТСЬКОГО ТА ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА	259
<i>Володимир ПЕРЕРВА</i> ПРАВОСЛАВНЕ СВЯЩЕНСТВО ТА ІУДЕЙСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ НАДРОСЛЯ XIX ст.	270
<i>Олексій СУХИЙ</i> ЗАРОДЖЕННЯ РУСОФІЛЬСЬКИХ НАСТРОЇВ У ГАЛИЧИНІ В 40-х РОКАХ XIX СТОЛІТТЯ	283
<i>Wiesław Łukasz MACIERZYŃSKI</i> REKLAMA HANDLOWA NA ŁAMACH GAZETY “RUSSKAJA RADA” W LATACH 1871-1912	301
<i>Ярослав ГЛИСТЮК</i> СТУДЕНТСЬКІ ТОВАРИСТВА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ДУХОВНОЇ СЕМІНАРІЇ У ЛЬВОВІ (1890–1914)	320
<i>Віталій ТЕЛЬВАК</i> РЕГІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ТА КРАЄЗНАВЧІ ІНІЦІАТИВИ ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА У ЛЬВОВІ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ	335
<i>Віталій МАСНЕНКО</i> МАЄТОК В'ЯЧЕСЛАВА ЛИПИНСЬКОГО РУСАЛІВСЬКІ ЧАГАРИ У КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНОГО ХЛІБОРОБСЬКОГО ІДЕАЛУ ВЛАСНИКА	344
<i>Ірина МАЦЕВКО</i> СЛОВ'ЯНСЬКА ІДЕЯ НА СТОРІНКАХ ЧАСОПISY “СЛАВЯНСКИЙ ВЕК” (1900 – 1904 рр.)	351
<i>Уляна УСЬКА</i> ПАРЛАМЕНТСЬКА ВИБОРЧА РЕФОРМА 1907 р. У ЦИСЛЕЙТАНІЇ І ПРОБЛЕМА НАЦІОНАЛЬНОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА	361
<i>Лариса ФІЛОРЕТОВА</i> ПОСИЛЕННЯ ОПОЗИЦІЙНОГО РУХУ ВЧИТЕЛІВ УКРАЇНИ В 1912 – 1913 рр.	371
<i>Оксана ЮРЧУК</i> УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В ПОЛІТИЧНІЙ ПУБЛІЦИСТИЦІ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛЬСЬКОГО КОНСЕРВАТОРА ЯНА СТАНІСЛАВА ЛОСЯ (1918–1939)	379

<i>Лідія ТИМІШ</i> БІОГРАФІЇ ІЄРАРХІВ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ У ДОСЛІДЖЕННЯХ УЧЕНИХ МІЖВОЄННОГО ЛЬВОВА	389
<i>Світлана БІЛА</i> УНІЙНІ ПРОЦЕСИ В ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЄПАРХІЯХ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ В ІСТОРІОГРАФІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ	398
<i>Ірина СКОЧИЛЯС</i> ПРОБЛЕМАТИКА ЦЕРКОВНОЇ СФРАГІСТИКИ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ	408
<i>Мар'яна ДОЛИНСЬКА</i> ДО ПРОБЛЕМИ СКЛАДОВИХ ТА ДЖЕРЕЛ СОЦІОТОПОГРАФІЇ	420
<i>Олег ПЕТРЕЧКО</i> АНТИКОЗНАВСТВО В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ (ПРОБЛЕМАТИКА ТА ОГЛЯД ПУБЛІКАЦІЙ)	434
<i>Ірина ЛОЗИНСЬКА</i> ВЖИВАННЯ ЗЕРНА В ЛІТНЬО-ОСІННЬОМУ ЦИКЛІ КАЛЕНДАРНИХ СВЯТ УКРАЇНЦІВ	446
<i>Микола ГЛАДКИЙ</i> ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНІ ТА ФОЛЬКЛОРНІ АСПЕКТИ ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНІ 40-60-х рр. ХХ СТОЛІТТЯ: ПІДСУМКИ ЕТНОГРАФІЧНО-ФОЛЬКЛОРНОЇ ПРАКТИКИ СТУДЕНТІВ	454
<i>Михайло СЕНЬКІВ</i> ФОРМИ І МЕТОДИ ВІДЧУЖЕННЯ СЕЛЯНСТВА ВІД ВЛАСНОСТІ У ЗАХІДНОМУ РЕГІОНІ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА 40-х – ПОЧАТОК 50-х рр. ХХ ст.)	465

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

<i>Андрій ГРЕЧИЛО</i> СИМВОЛИ МІСТА САМБОРА	477
<i>Леся СМУТОК</i> НОВИЙ САМБІР ЗА ІНВЕНТАРЕМ САМБІРСЬКОГО СТАРОСТВА 1585 р.	484
<i>Леонід ТИМОШЕНКО</i> СТАТУТ ТКАЦЬКОГО ЦЕХУ ДРОГОБИЧА 1653 р.	504
<i>Ігор СМУТОК</i> ДРОГОБИЧ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГЕНЕРАЛЬНОЇ РЕВІЗІЇ ПЕРЕМИШЛЬСЬКОЇ ЗЕМЛІ 1692 р.	512
<i>Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ</i> ІНВЕНТАРІ ЗАМКІВ У СТРИЮ І КАЛУШІ З КІНЦЯ ХVІІ СТОЛІТТЯ	524
<i>Сергій ЛИСЕНКО</i> ТЕСТАМЕНТ ПАВЛА НЕЗАБИТОВСЬКОГО З 1740 РОКУ ЯК ГЕНЕАЛОГІЧНЕ ДЖЕРЕЛО	539
<i>Микола БЕВЗ, Галина ПЕТРИШИН, Василь ПЕТРИК</i> НОВІ КАРТОГРАФІЧНІ МАТЕРІАЛИ ДО ВИВЧЕННЯ ПЛАНУВАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ДРОГОБИЧА В КІНЦІ ХVІІІ СТОЛІТТЯ	546
<i>Леонід ТИМОШЕНКО</i> ОПИСИ ДРОГОБИЧА ХІХ ст.	552

<i>Роман КУРАШ, Василь СЛОБОДЯН, Ігор ЧОРНОВОЛ</i> КАТАЛОГ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ЯВОРІВСЬКОГО РАЙОНУ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛ.	562

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

<i>Дмитро ВИРСЬКИЙ</i> ЯРЛИКИ І КОМІКСИ САРМАТИЗМУ Лескинен Марія Войттовна. Мифы и образы сарматизма. Истоки национальной идеологии Речи Посполитой. – Москва: Институт славяноведения РАН, 2002. – 178 с.	600
<i>Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ</i> СПІР ПРО ТЕРМІНОЛОГІЮ ЧИ ОПОЗИЦІЯ: НАУКОВЕ ЗНАННЯ – “WIEDZA POZAŹRÓDŁOWA”?	607
<i>Леонід ТИМОШЕНКО</i> СПРИМІТИЗОВАНЕ ФРАНКОЗНАВСТВО Горак Р., Гнатів Я. Іван Франко. Книга третя. Гімназія. – Львів: Місіонер, 2002. – 355 с., іл.	613
<i>Андрій ПЕТРИК</i> Старосамбірщина – II Альманах. / Відп. ред. Володимир Горбовий. – Старий Самбір-Львів: Місіонер, 2002. – 364 с.	619
<i>Володимир ГАЛИК</i> Гуцило Б. Воскресла Бренів. Пам'ять у світі. – Дрогобич: Коло, 2002. – 362., іл.	622
<i>Роман МАРУНЧАК</i> Трускавець: Красзнавчий бібліографічний покажчик / Упоряд.: І.Б.Матяш, Л.П.Одинока, Р.В.Романовський, І.М.Скибак. – К., 2003. – 338 с. – (Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки; Вип.9).	625
<i>Леонід ТИМОШЕНКО</i> НОВІ КНИГИ ПРО ДРОГОБИЧ	628

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

<i>Андрій Петрик</i> АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ ЛАБОРАТОРІЇ АРХЕОЛОГІЇ ТА КРАЄЗНАВСТВА ДДПУ ІМ. ІВАНА ФРАНКА	637
<i>Володимир Галик</i> ДРОГОБИЦЬКІ НАУКОВІ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ КОНФЕРЕНЦІЇ (ПРОБЛЕМАТИКА І ЗВІТНІСТЬ)	647
<i>Відомості про авторів</i>	649

STATTI

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ АНТИЧНОГО НЕКРОПОЛЯ ДЖУРГ-ОБА (КЕРЧ) В 2002 р.

У 2002 р. експедицією Керченського державного історико-культурного заповідника разом з історичним факультетом Дрогобицького державного педагогічного університету ім.І.Франка продовжено охоронні археологічні роботи біля кургану Джург-оба на південному узбережжі Керченського півострова в районі античного міста Кітей поблизу мису Текіль.

Експедиція організована згідно з програмою археологічної практики й планом роботи Науково-дослідної лабораторії ДДПУ ім.І.Франка, а також наказом ректора проф. В.Скотного №235 від 1 липня 2002 р. та угодою, укладеною між ДДПУ і Керченським історико-культурним заповідником від 18 липня 2001 р. Термін експедиції – 10 липня – 12 серпня 2002 р. Керівник практики – Андрій Петрик, викладач кафедри всесвітньої історії ДДПУ ім.І.Франка, керівник бази практики – Олександр Єрмолін, науковий співробітник Кримського філіалу Інституту археології НАН України. Архітектурно-археологічні та геодезичні обміри проводив Юрій Лукомський, молодший науковий співробітник Інституту українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України. Усіх студентів було поділено на три бригади й закріплено за ними відповідні розкопи. Роботами на розкопах №№2 та 5 керував студент III курсу Роман Марунчак, на розкопі №3 – студент II курсу Ярослав Січка, а на розкопі №4 – студент II курсу Тарас Халавка.

На південному схилі кряжу Джург-оба, східніше і південніше розкопу №1 у 2001 р.¹, закладено чотири невеликих розкопи (№№ 2–5), загальною площею 110 кв. м (Рис.1). Вертикальні обміри проводилися від репера “0”, розташованого за 2 м на північ від розкопу №1 (Рис.1). Грунт знімався пошарово, штихами по 15–30 см. Заповнення могил і склепів розбиралося пошарово з подальшою фіксацією знахідок та переміщених остеологічних решток.

У підсумку, на досліджених ділянках виявлено 2 склепи катакомбного типу і 6 могильних поховань, три з яких вирубані в скельному матеріку, а три інші викопані у ґрунті. Дві ґрунтові могили є ритуальними захороненнями тварин – коней.

РОЗКОП № 2

Розкоп розміром 5 х 5 м, прямокутний (Рис. 1), був закладений за 3 м на південний схід від розкопу №1. Орієнтація розкопу по осі захід-схід відповідає прямому і зворотньому азимуту = 75–245°. Сучасна денна поверхня має виражений ухил у південному напрямку. Перепад висот 0,50 – 0,75 м (Рис.1). У середній частині, розкоп метровою траншеєю, яка орієнтована з південного заходу на північний схід, доведений до рівня скельної поверхні – 2,0 від репера “0” (Рис. 1). На інших ділянках розкоп доведений до стерильного світло-умбрального передматерикового суглинку. Стратиграфія бровок розкопу в цілому однакова. Під дерновим шаром залягає шар гумусованого

грунту, насиченого щебенем, потужністю 0,1–0,2 м, розділеного на два прошарки. Його появу можна пояснити викидами ґрунту при спорудженні розташованих на даній ділянці некрополя могил та склепів. Нижче залягає стерильний суглинок умбрального відтінку, під яким фіксуються чисті глинисто-суглинні передматерикові шари. У південно-західній стінці розкопу зафіксовано сліди давніх і сучасних грабіжницьких перекопів.

Поховання 1 (Рис.1), пограбоване у давнину. Виявлене в північно-східній частині розкопу. Поховання опущене у материкову скелю на глибину 0,38 м і мало кам'яне перекриття (відмітка –1,9 м) розміром 1,1–0,66 м, товщиною 8–10 см, що складалося з 4 невеликих вапнякових плит, дві з яких були розбиті грабіжниками. Дві збережені плити мають розміри 1,16х0,55х0,08 м і 1,32х0,44х0,10 м. Поховальна яма прямокутна, розміром 1,2х0,37 м по верху, 0,64х0,37 по дну (Рис.1). Глибина під перекриттям 0,38 м. Заповнення поховання – ґрунт з уламками плит. Кісток та інвентаря не виявлено.

РОЗКОП № 3

Розташований на відстані 2,2 м на північний схід від розкопу №2 (мал. 1,3–4). Орієнтація аналогічна. Розміри 5х5 м (Рис. 1,3–4). Сучасна денна поверхня має виражений нахил на південь. Вертикальні виміри зроблені від “0” точки. Стратиграфія, в цілому, аналогічна стратиграфії №2 (Рис. 5). У південно-східній стінці зафіксований розріз дромоса склепу № 4 (мал. 5, е–ж), у північно-західній – сучасний грабіжницький перекоп (Рис. 5, д–і).

Склеп №4 (Рис.1,3–12). Виявлений, обстежений і пронумерований Ю.Марті у 1928 р.² Може бути віднесений до групи катакомбних, повздовжньо-осьових, зі склепінчатою стелею похоронної камери (Рис. 3). Орієнтований з південного сходу на північний захід (азимуту = 154–334°).

Траншеєподібна переддромосна яма розташована на південь від поховальної камери. Викопана нагорі у ґрунті, нижче вирубана в материковій скелі. Простежена на відстані 4,2 м (Рис. 1,3–4,8). Її ширина по верху 1,0 і 1,06 м, коло дромоса глибина становить 2,85 м. Стінки похилі, дещо розширюються донизу. Коло дромоса ширина ями 1,44 м. Дно похиле, східчає, перед дромосом переходить у майданчик розміром 1,68х1,44 м.

Вхід у короткий дромос закритий заставною плитою з місцевого вапняку, верхня частина якої зруйнована грабіжниками у давнину. Між плитою і стінками ями зафіксоване забивання з вузьких клинчастих каменів (Рис. 4 II–II). Розміри збереженої частини плити 0,96х0,88х0,18 м. Розміри короткого склепінчастого коридора-дромоса: довжина 0,64 м, висота 1,04 м, ширина 0,88 – 1,0 м. Із зовнішнього боку над дромосом вирізаний козирок висотою 0,24 м і шириною 0,16 м (Рис.4 II–II). Знизу знаходиться поріжок висотою 0,2 м і шириною 0,32 м (Рис.6).

Камера підпрямокутна з дещо опуклими поздовжніми стінками (Рис.3,6). Розміри по дну 5,04–5,40 м, висота камери – 2,04 м. Відстань від поверхні скелі до стелі склепу 1,26 м, відмітка від репера “0” – 3,1 м. Поперечні стінки вертикальні, повздовжні – склепінчасті. У тильній стіні камери була почата, але не завершена, вибірка прямокутної ніші висотою 0,6 м, довжиною 2,0 м і глибиною 0,3 м (Рис.7. IV–IV). 40 см на захід від ніші, на стіні, простежується вузьке вертикальне заглиблення, яке, можливо, з'явилося в результаті розмітки ще однієї ніші (Рис.7. IV–IV). В центрі передньої стінки камери розташований склепінчастий вхід розміром 1,24х 0,64 м (Рис. 7. III–III) і дві сходинки, вирубаних східців, що ведуть із дромоса до підлоги поховальної камери.

З двох боків від входу у цій же стіні вирізані склепінчасті ніші висотою близько 0,4 м, шириною 0,4–0,5 м і глибиною 0,25 м.

Заповнення дромоса і поховальної камери. У гумусованому, насиченому щебенем шарі, що заповнює преддромосну траншею, виявлені фрагменти амфор, червонолакованих і ліпних посудин (Рис. 9). Заповнення поховальної камери перемішане внаслідок чисельних грабежів. На зовнішній стінці камери фіксуються сліди від купи натічного щебенево-суглинкового ґрунту, який потрапив до камери через грабіжницьку яму. У 1928 р., при обстеженні склепу, проведеному Ю. Марті³, цей ґрунт був переміщений. До моменту розкриття камери у 2002 році, заповнення являло собою шар ґрунту і каменю, рівномірно розподіленого по підлозі поховальної камери. У ньому виявлені фрагменти червонолакованого посуду (Рис.10,1–4)⁴, уламки ліпних посудин (Рис.10,5,6), ніжка ліпного кадила (Рис.10,6), фрагменти ліпних зооморфних (?) фігурок (Рис. 10, 8–9), скляних посудин (Рис. 12. 2–7), фрагменти блюда зі скла темно-малинового кольору з гравірованим стільниковим орнаментом (Рис. 12.1). Посуд з подібним орнаментом вважається продукцією західноєвропейських майстерень і датується досить широко – від другої половини III до початку V в. н.е.⁵ Серед інших знахідок можемо виділити скляні намистини і пронизки⁶ (Рис. 11, 20–49), бронзові пряжки і їхні фрагменти (Рис.11, 5–11,17), накладки з білого металу (Рис. 11,1,14), бронзовий ключ від скриньки (Рис. 11,16), фрагмент бронзової накладки і бронзові цвяхи від скриньки (Рис. 11,2,18–19), бронзовий щиток персня зі скляною вставкою (Рис. 11,15), бронзова підвіска, можливо з монети (Рис. 11,3), дрібні умбоноподібні вироби з бронзи (Рис. 11, 12–13), залишки вінка, рубчаста пронизка, нашивні бляшки, сережка й індикація монети, Рескупорида VI 325 р. н.е. з жовтого металу (Рис. 11, 50–60). Тут же виявлено п'ять монет: бронзовий статер Фофорса кінця 90-х рр. III в.н.е., два бронзових статери Рескупорида VI, 321 і 325 р.н.е., дві бронзові римські монети-підвіски. Одна імператора Ліцинія, інша невизначена.

На дні склепу, в його західній частині, виявлене прямокутне заглиблення розміром 2,3х0,9 м, глибиною 4–5 см, орієнтоване по довгій осі камери, і ромбоподібне заглиблення розміром 0,3х0,3 м, глибиною 0,2 м (Рис. 6). У північному куті підлоги простежено аморфне заглиблення розміром 0,60х0,45 м і глибиною 0,28 м. На відстані 1,60 м від північно-західної стіни і 1,10 м від південно-східної стіни виявлено чотири невеликі заглиблення, що розташовані по кутах своєрідного квадрата на відстані 15 см один від одного. Вони мають форму квадрата, розміром 5х5 см і глибиною до 4 см (Рис. 6). Можливо, що останні були вирубані під ніжкою якось предмета. По всій ділянці підлоги простежуються невеликі овальні заглиблення природного походження – межі похилих шарів материкових утворень (Рис. 6).

У склепі виявлено людські кістки. Дослідження дало змогу ідентифікувати кістяки двох індивідів⁷.

Індивід №1 – чоловік 50–60 років.

- 17 коротких трубчастих кісток;
- 26 дрібних фрагментів кісток зводу черепа;
- 17 фрагментів довгих трубчастих кісток;
- атлант, шириною 82 мм;
- 27 фрагментів ребер ;
- правий надколінок, вік 48–58 років;

Індивід №2 – жінка 32–42 років.

- надколінок лівий, вік 32–42 роки;

- фрагмент правої сідничої кістки;
- 17 фрагментів ребер;
- 18 коротких трубчастих кісток;

За інвентарем поховання у склепі можна датувати серединою IV ст. н.е.

РОЗКОП № 4

Розташований за 2,2 м на північ від розкопу №2 (Рис. 1,22). Орієнтація близька до осі північ – південь, азимуту 348–168°. Розміри 5х5 м (Рис. 22). Сучасна поверхня має виражений нахил до півдня, перепад висот 0,40–0,50 м. Вертикальні виміри зроблені від “0” точки. Стратиграфія, у цілому, близька до стратиграфії в розкопках №2, №3. Однак у розкопі 4 відсутній насичений вапняковим щебенем шар могильних викидів (Рис. 23). У північній, східній і південній стінці зафіксовані пізні грабіжницькі перекопи та сучасний грабіжницький перекоп (Рис. 23). У розкопі виявлено 4 поховання №2, 3, 4, 5 (Рис. 22), два з яких є ритуальними похованнями тварин – коней (рис 22.4, 5).

Поховання 2 (Рис. 23–25), ґрунтове з заплічками, пограбоване у давнину. Виявлене в південно-західній частині розкопу на глибині 0,68 м від денної поверхні (відмітка – 5,39 м від репера). Орієнтоване з півночного заходу на південний схід, азимуту 77–257°. Верхня його частина являє собою прямокутну яму розміром 2,02х0,95 м і глибиною 2,08 м, заповнену порушенням суглинком і щебенем. На поверхні скелі лежить кам’яне перекриття з двох аморфних вапнякових плит (Рис. 22, 24). Одна з них була піднята грабіжниками. Під ним у скельному ґрунті знаходиться нижня яма розміром 1,60х0,32–0,44 м, глибиною 0,40 м (Рис. 23,25). Вона заповнена суглинком і щебенем (Рис. 23 м–д), у заповненні знайдені кістки ноги коня. У похованні виявлено дрібні фрагменти людських кісток та фрагменти скляної посудини без профільних частин, швидше за все, бальзамарію. Антропологічний матеріал представлений 7-ма постійними зубами: 3–6 правими верхньої щелепи і 4, 5 і 7 лівими нижньої щелепи. Зуби не до кінця сформовані, але коронка зубів сформована повністю. Ступінь сформованості коренів зубів вказує на вік 7–8 років⁸.

Судячи з орієнтації могили, тіло було покладене у витягнутому положенні головою на північний схід.

Поховання 3 (Рис. 22–25), ґрунтове з заплічками, знаходиться за 0,60 м на північний-захід від Пох. № 2, пограбоване у давнину. Виявлено на глибині 0,70 від денної поверхні й відмітки – 4,70 м від репера “0”. Орієнтоване з північного заходу на південний схід, азимуту 87–267°. Верхня яма прямокутна шириною 0,95 м і глибиною 1,76 м. Її східна частина зруйнована грабіжницьким шурфом, відповідно, в довжину вона простежена на 1,36 м. Заповнена порушенням суглинком. В заповненні на глибині 4,03 м коло західної стінки ями виявлено череп і нижню щелепу коня (Рис. 22). На дні, під прошарком камки, лежали дві плити перекриття нижньої ями (відмітка – 4,3 м), третя була витягнута при пограбуванні (Рис.24) і виявлена у грабіжницькому шурфі. Нижня яма прямокутна, розміром 172х0,62 м, глибиною 24 см, викопана у шарі супіску (Рис. 22–25). Заповнена сумішшю супіску і натічного суглинку. Дном могили є скельна поверхня материка. На дні виявлений органічний тлін дерев’яної труни та фрагменти людських кісток. На дослідження подані такі кісти:

- повздожжна кістка права і ліва, дитина до 7 років;
- сідничні кісти, права і ліва, дитина до 7 років;
- тіла грудних хребців–4: тіло хребців з дугою не синостозовано;

- один поясний хребець: неповний синостоз тіла хребця з дугою;
- права п'яткова кістка: п'ятковий пагорб не синостозований;
- 12 коротких трубчастих кісток: епіфіз кістки не синостозований;
- верхня третина правої і лівої стегнових кісток, голівка кістки й апофіз не синостозовані;
- права велика гомілкорова кістка, довжина її з реконструйованими епіфізами 152 мм, що відповідає віку 2–3 років;
- права і ліва плечові кістки – фрагменти з верхніми епіфізарними зонами;
- фрагмент лівої плечової кістки з нижньої метафізарною зоною;
- 16 зубів верхньої і нижньої щелепи. Ступінь сформованості коренів зубів (коронки сформовані цілком) указує на вік 6–7 років.

Таким чином, у могилі №3 знаходилися рештки кістяків двох дітей, що померли у віці 2–3 років і 6–7 років⁹.

Тіла покладені у витягнутому положенні головами на схід. У ногах, за межами поховання виявлено фрагменти скляного глечика з біконічним тулубом і високим горлом, що розширюється догори, горизонтально відігнутим вінчиком. Ручка вигнута під гострим кутом, профільована двома валиками. Горло декороване скляною ниткою. Глечик на кільчастому піддоні. Д горла 6,4 см, Д тулуба 9,3 см, Д піддону 5,2 см, висота 19,3 см. Скло іризоване (Рис. 26), датується кінцем III – IV ст. н.е.¹⁰

Поховання 4 (Рис. 22,25) ґрунтове, виявлене в північно-західній частині розкопу, за 0,5 м на північ від Пох.№ 3, на відмітці – 3.63 м від “0”. Являє собою поховання коня в прямокутній, із закругленими кутами могильній ямі орієнтованій з півночі-північного заходу на південний схід-схід, азимуту 345–165°. Ширина могильної ями 1,04 м, простежена довжина 1,2 м. Південна частина поховання зруйнована грабіжницьким шурфом, глибиною 0,81 м. Стінки похилі, дно рівне. Заповнення – порушений суглинок. Безсумнівно, ця яма якимось чином перетиналася із Пох.№3, однак їхню відносну хронологію не вдалося з'ясувати через розташування грабіжницького шурфу (Рис. 22). Поховання коня здійснене на правому боці з підігнутими ногами. Орієнтоване головою на північ-північний захід. Довжина збереженої частини кістяка 1,32 м. Могила безінвентарна. Подібні кінські поховання зафіксовані на могильниках Караларського узбережжя Азовського моря¹¹.

Поховання 5 (Рис.22,25) ґрунтове, виявлене в центральній частині розкопу, безпосередньо коло Пох.№ 2 зі східного боку на відмітці 3.19 м від “0” і 1,0,7 м від сучасної денної поверхні. Являє собою поховання кісток коня у прямокутній із заокругленими кутами ямі, орієнтованій з півночі-північного заходу на південний схід-схід, азимуту 345–165°. Більша частина поховання зруйнована грабіжницькою ямою, простежено лише 0,4 м його східної частини шириною 0,60 м. Кісткові рештки представлені черепом коня, орієнтованим на північ, та кістками двох ніг, дві з яких лежали паралельно до черепа, а одна знаходилася під ним (Рис. 22). Кістки четвертої ноги знайдені в заповненні Пох.№ 2. Інвентар не простежується.

РОЗКОП № 5

Розташований за 4,25 м на схід від розкопу №3 (Рис. 1,13). Розміри 5х5 м (Рис. 13). Орієнтація розкопу по осі захід-схід відповідає прямому і зворотньому азимуту = 75 – 245°. Сучасна поверхня має виражений нахил у південному напрямку. Перепад висот 0,75–0,80 м (Рис.14). Вертикальні виміри зроблені від “0” точки. Стратиграфія, у

цілому, аналогічна стратиграфії розкопів 2, 3 (Рис. 14). У північно-західній стінці (Рис. 14. н–п) на глибині 0,15–0,20 м залягає шар гумусованого суглинку, насиченого вапняковим щебенем потужністю 0,15–0,25 м, цей же шар простежений у північно-східній бровці (Рис. 14. п–р). Нижче залягають археологічно стерильні шари суглинку (Рис. 14). Розкоп доведений до глибини 0,8–1,0 м від сучасної денної поверхні. На цьому рівні на дні розкопу чітко вималювалися контури похоронних споруд. У стратиграфії стінок, так само зафіксовані профілі могил. У південно-східній стінці – розріз дромоса склепу № 7 (Рис. 14. р–с), у північно-західній – яма Пох. № 6 (Рис. 14. с–н).

У північному куті розкопу на глибині 0,5 м від сучасної денної поверхні, у гумусованому шарі, насиченому вапняковим щебенем, виявлено трапецієподібний вівтар зі світлого щільного вапняку з пірамідальним заглибленням і наскрізним отвором у центрі. Розміри – 60х49–47х21 см, заглиблення 36х32х15 см, отвір овальний 11х3 см. Тильна сторона грубо оброблена, помітні сліди інструменту (Рис. 22,13).

Склеп 7 (Рис. 1,13,15–16), пограбований. Виявлений за дромосом, що перетинає розкоп з північного заходу на південний схід на відмітці – 1,57 м від “0”, на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. Склеп може бути віднесений до групи поперечно-осьових катакомбних із прямокутною камерою та траншеєподібною переддромосною ямою. Поховальна камера орієнтована з північного сходу на південний захід (азимуту 45–225°). Дромос, що прилягає до камери з південного сходу, орієнтований по осі південний схід – північний захід (азимуту = 135 – 325°).

Траншеєподібна переддромосна яма розташована на південь від поховальної камери, викопана нагорі у ґрунті, а нижче – вирубана в скалі. Простежена протягом 4,48 м (Рис. 1,13,16). Її ширина по верху 0,80 і 1,10 м, глибина навколо дромоса 4,60 м від денної поверхні, та 5,30 м від “0” відмітки. Стінки похилі, що розширюються донизу, ширина ями внизу коло дромоса 1,50 м. На південному сході вона обмежена кам’яною плитою – порогом прямокутної форми розміром 0,90х0,20х0,15 м (Рис. 13,16), що лежав на глибині 0,15 м від сучасної денної поверхні. Дно похиле, східчасте, перед дромосом переходить у майданчик розміром 1,68х1,50 м. Вхід у короткий дромос, вирубаний у скелі, закритий заставною плитою з місцевого вапняку, верхня частина якої зруйнована грабіжниками в давнину (Рис. 16). Розміри збереженої частини плити 1,52х0,92х0,20 м. Розміри короткого коридороподібного склепінчастого дромоса: довжина 0,84 м, висота 1,12 м, ширина 0,68 – 0,76 м. Вгорі над дромосом вирізаний козирок висотою 0,16 м і шириною 0,22 м, який знаходиться на висоті 1,60 м від дна переддромосної ями (Рис. 16). З зовнішнього боку коридор обмежений порогом висотою 0,2 м. З внутрішнього боку зафіксовано поріжок висотою 0,08 м, шириною 0,16 м (Рис. 16). Від дромоса до дна поховальної камери, що нижче входу на 0,3 м, ведуть дві сходинки (Рис. 15,16).

Поховальна камера прямокутна в плані розміром 6,28х2,72 м (Рис. 13,15) вирубана в скелі. Висота в центрі 1,96 м, коло стін 1,72 м. Стеля має форму коробкового склепіння (Рис. 15), стінки вертикальні, дно – горизонтальне. На північно-західній стіні, на висоті 1,0 м над підлогою вирубані дві прямокутні ніші-лежанки довжиною 2,28 м і висотою 0,6 м, глибиною до 0,7 м. Між ними розташований декоративний пілон висотою 0,80 м, що виступає зі стіни на 0,04 м, шириною 0,18 м, з козирком-капітеллю у верхній частині. Розміри козирка – 0,06х0,20 м, висота – 0,05 м. Над ним вирубана прямокутна ніша розміром 0,24х0,24 м, висотою 0,24 м (Рис. 15).

У центрі передньої південно-східної стіни розташований склепінчастий вхід у камеру висотою 1,12 м, шириною 1,02 м. Від нього вниз до дна камери вели дві сходинки,

вирізані в скельному ґрунті. З двох боків від входу на відстані 0,5 м, на відмітці 1,08 м вище підлоги вирубані дві невеликі склепінчасті ніші розміром 0,36 м х 0,38 м, глибиною 0,18 м (Рис.15).

Стіни поховальної камери були покриті білим вапном, фрагменти якого збереглися на південно-східній стіні. Відкривши поховальну камеру, ми знайшли прошарок побілки, який, обсипавшись, лежав по периметру стін, на ґрунтовому заповненні. Очевидно, руйнування відбулося після пограбування склепу, коли він якийсь час стояв відкритим.

Заповнення дромоса і поховальної камери. У гумусованому, насиченому щебенем шарі, що заповнив переддрососну траншею, виявлені уламки амфор типу Делакеу, 100=зеест, глечиків, червонолакових мисок і ліпних посудин (Рис. 17–18). На дні грабіжницької ями, перед проламом у заставній плиті, (Рис. 16) виявлено бронзовий ключ (Рис. 19.17), фрагменти скляної посудини (Рис. 20.15), фрагменти меча (Рис. 21.2). Заповнення поховальної камери неодноразово перемішувалося в ході грабежів. На зовнішній стінці камери фіксуються сліди натічного щебенево-суглинкового ґрунту, який потрапив у камеру через грабіжницьку яму. Можливо, склеп був обстежений у 1928 р. Ю.Марті, тому що ґрунт був переміщений, а пролам у склеп закладений каменем – законсервований. До моменту розкриття камери у 2002 році, заповнення являло собою шар ґрунту, рівномірно розподіленого по підлозі споруди. У ньому виявлені фрагменти червонолакової посудини (Рис. 20.21), уламки ліпних посудин (Рис. 19.19, Рис. 20. 17–20.), скляних посудин (Рис. 19.18), червонолаковий світильник, одноріжковий зі щитком у вигляді раковини-перлини і петлеподібною невеликою ручкою. Розміри: діаметр тулуба 6,8 см, діаметр щитка 4,7 см, 2,8 см. Верхня частина ріжка і частина тулуба відсутні (Рис. 20.22). Серед інших знахідок можемо виділити скляні намиста і пронизки (Рис. 19. 1–9), бронзову пряжку і її фрагменти (Рис. 19.15), пряжки з білого металу з круглою рамкою і рухомим язичком. Язичок масивний, передній його край заведений за рамку, а тильна сторона в місці кріплення східчасто зрізана (Рис. 19. 11–14, 16), скляна вставка (Рис. 19.10), дрібні умброподібні вироби з кісти (Рис. 19. 20–21), фрагменти мечів і ножів (Рис. 20. 1–7, Рис. 21, 1–4) та трилистник з фольги жовтого металу (Рис. 11.58). Знайдено п'ять монет: два бронзових статери Фофорса кінця 80-х рр. III ст. н.е., бронзовий статер Фофорса 286 року, дуже потертий бронзовий статер Фофорса, бронзовий статер Рескупорида VI, 321 р.н.е. Виявлено залізний трилопастевий, черешковий наконечник стріли (Рис. 20.9) і невеликий фрагмент гіпсового левкасу по поволоці з залишками поліхромного розпису. Певний інтерес являє знахідка фрагментів кістяного гребеня типу Томас I¹². Два подібні гребені знайдені в ході розкопок 2001 року¹³.

Кісткові останки, виявлені в склепі, належали не менше ніж 7 індивідам: двом чоловікам (один із яких помер у віці 46–56 років), двом жінкам (одна у віці 34–44 років) і трьом особам дитячого віку. Смерть однієї дитини настала у віці 9–10 років¹⁴.

За залишками інвентаря поховання у склепі можна датувати біля середини – IV в. н.е.

Поховання 6, ґрундове, виявлене в західному куті розкопу 5 (Рис.13) на відмітці – 1,19 м від “0”, на глибині 0,72 м від сучасної денної поверхні. Пограбоване у давнину. Для того, щоб розкрити його цілком, у цій частині розкопу здійснено невеликі прирізки (Рис. 13). Прямокутна поховальна яма орієнтована з північного сходу на південний захід (азимуту = 30–210°), розширюється до північно-східного краю (Рис. 13). Її повна довжина 3,1 м, ширина 0,72–0,45 м, простежена глибина у скалі 0,58–0,43 м. При закладці поховання було пробито стелю склепу 7 (Рис. 13,14). Тоді північна

частина могили була закладена каменем, засипана ґрунтом і відділена кам'яною плитою розмірами 0,70х0,43 м, товщиною 0,14 м. Після цього довжина могили склала 2,1 м. Від кам'яного перекриття збереглися дві плити аморфної форми розміром 0,88х0,56 м, товщиною 0,15 м і 0,94 х0,64 м, товщиною 0,17 м. Простір між ними було залито гіпсом. Фрагменти третьої плити виявлено у заповненні поховальної ями. Археологічного матеріалу не виявлено. Саме поховання здійснене у витягнутому положенні головою на північ-північний схід. Виходячи з того, що при копанні могили був порушений уже споруджений склеп, поховання датується не раніше IV ст. н.е.

Підсумовуючи, можемо зробити такі висновки:

1. Досліджувана частина могильника Джург-оба, окрім склепів катакомбного типу, містить у собі ґрунтовий могильник приблизно того ж часу.

2. Могильник був пограбований ще у давнину.

У ґрунтових похованнях №2, 3 виявлені окремі елементи варварського похоронного обряду.

16

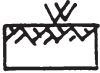
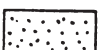
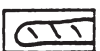
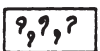
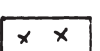
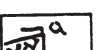
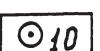
	Денна поверхня. Шар дерну
	Орний шар.
	Гумусований шар, насичений щебенем вапняку світлого відтінку.
	Гумусований шар, насичений щебенем вапняку охристого відтінку.
	Суглинок умбрального відтінку.
	Суглинок світло-умбрального відтінку, передматериковий шар.
	Материковий зеленуватий суглинок, материкова вапнякувата скала.
	Пухкий ґрунт.
	Заповнення ям, суміш ґрунтів.
	Заповнення ям, суміш ґрунтів з вкрапленнями вапнякового щебеню.
	Заповнення грабіжницьких ям, грабіжницьких шурфів.
	Заповнення ґрунтових могил, супісок зеленуватого відтінку.
	Гумусований суглинок темно-умбрального відтінку.
	Плита вапняку в розрізі.
	Завал каменю в заповненні.
	Спіралевидні ракушки.
	Кістки тварин.
	Фрагменти людських кісток.
	Кутові точки розкопів, позначені на стратиграфії стінок розкопів.
	Базові точки для обмірів, позначені на планах.

Рис. 2. Умовні позначення для креслень некрополя Джург-оба.

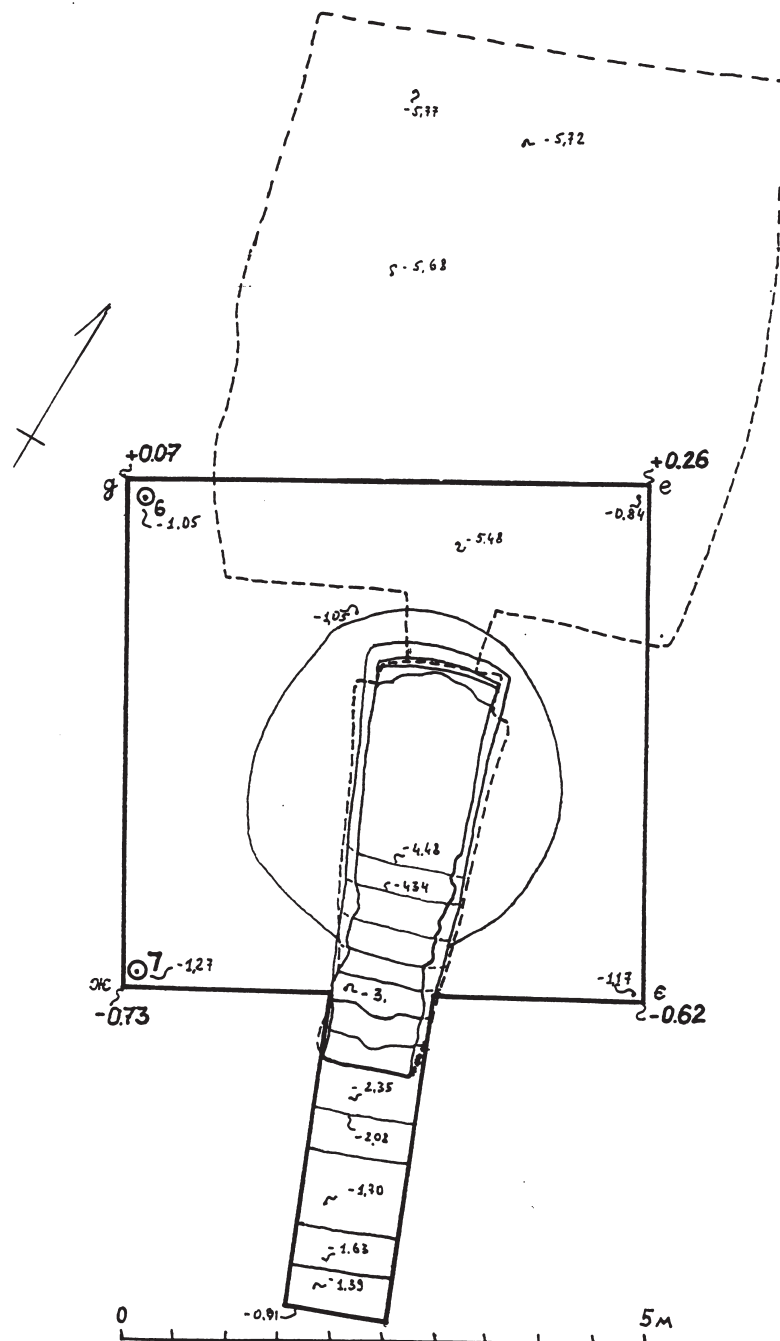

Рис. 3. Некрополь Джург-оба.
Ситуаційний план розташування склепу №4 у розкопі №3.

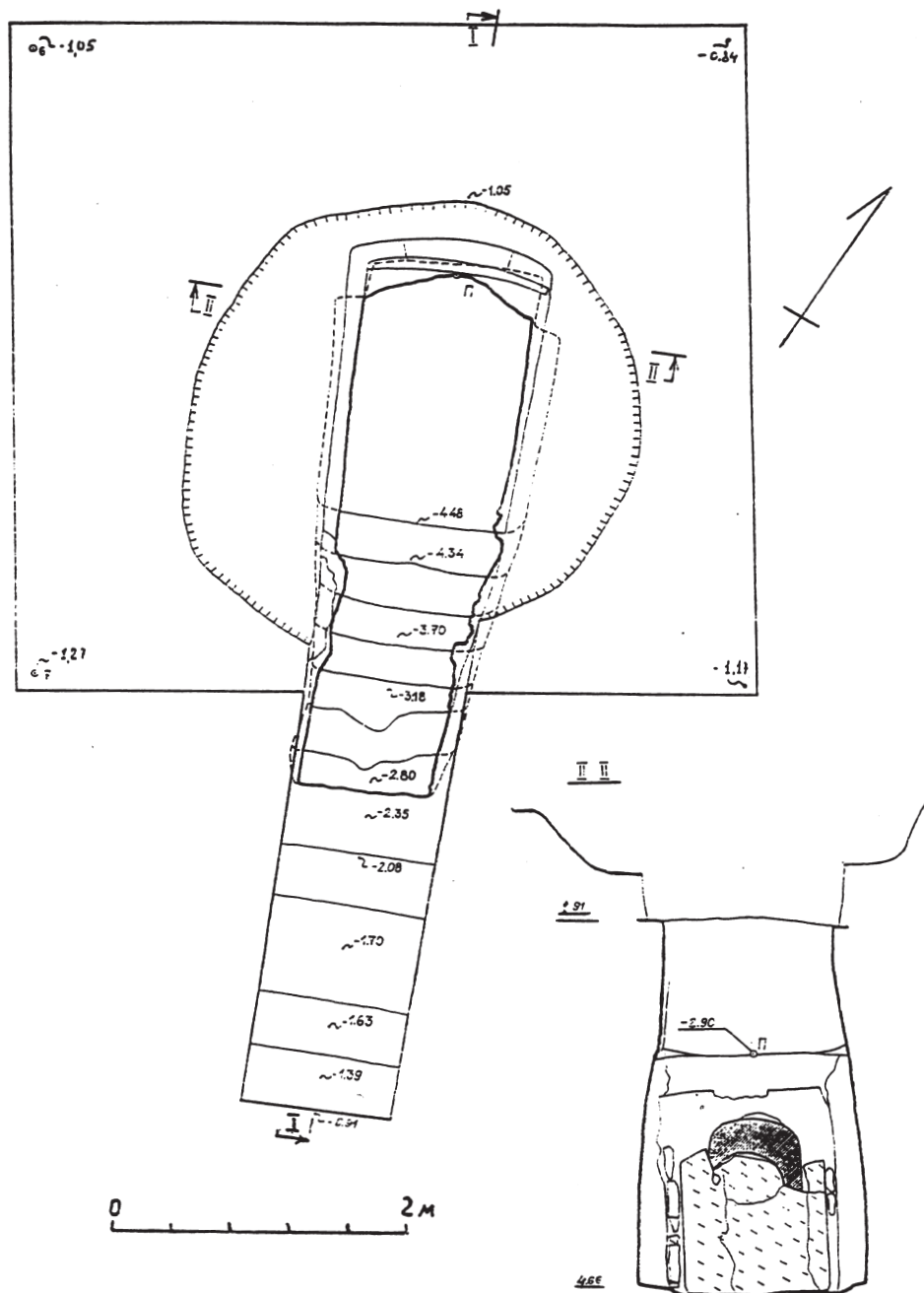

Рис. 4. Некрополь Джург-оба.
План розкопу №3 з планом передромосної ями.
Розріз по лінії II-II суміщеної з фасом порталу і закладної плити

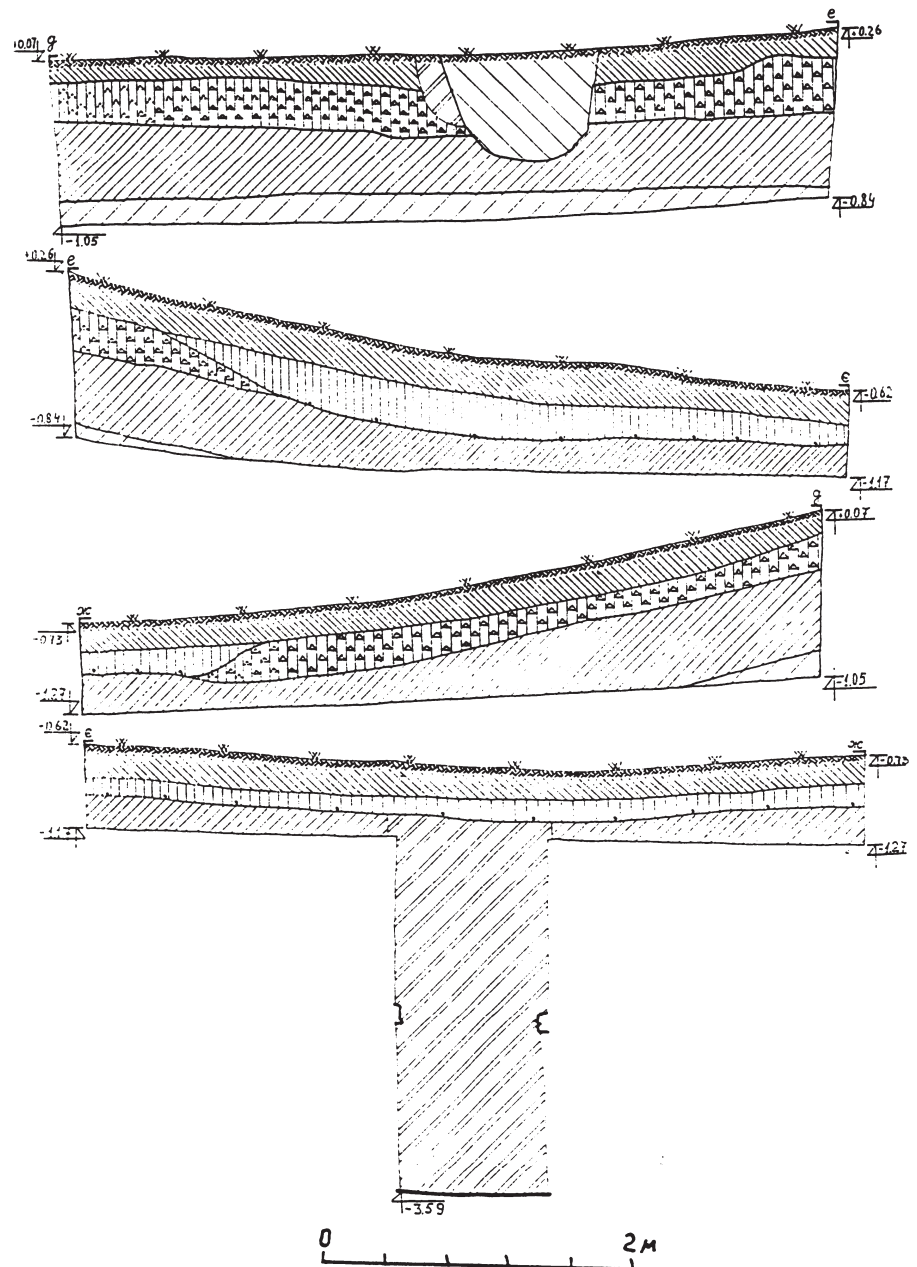

Рис. 5. Некрополь Джург-оба.
Розкоп №3. Стратиграфія стінок д-е, е-е, ж-д, е-ж.

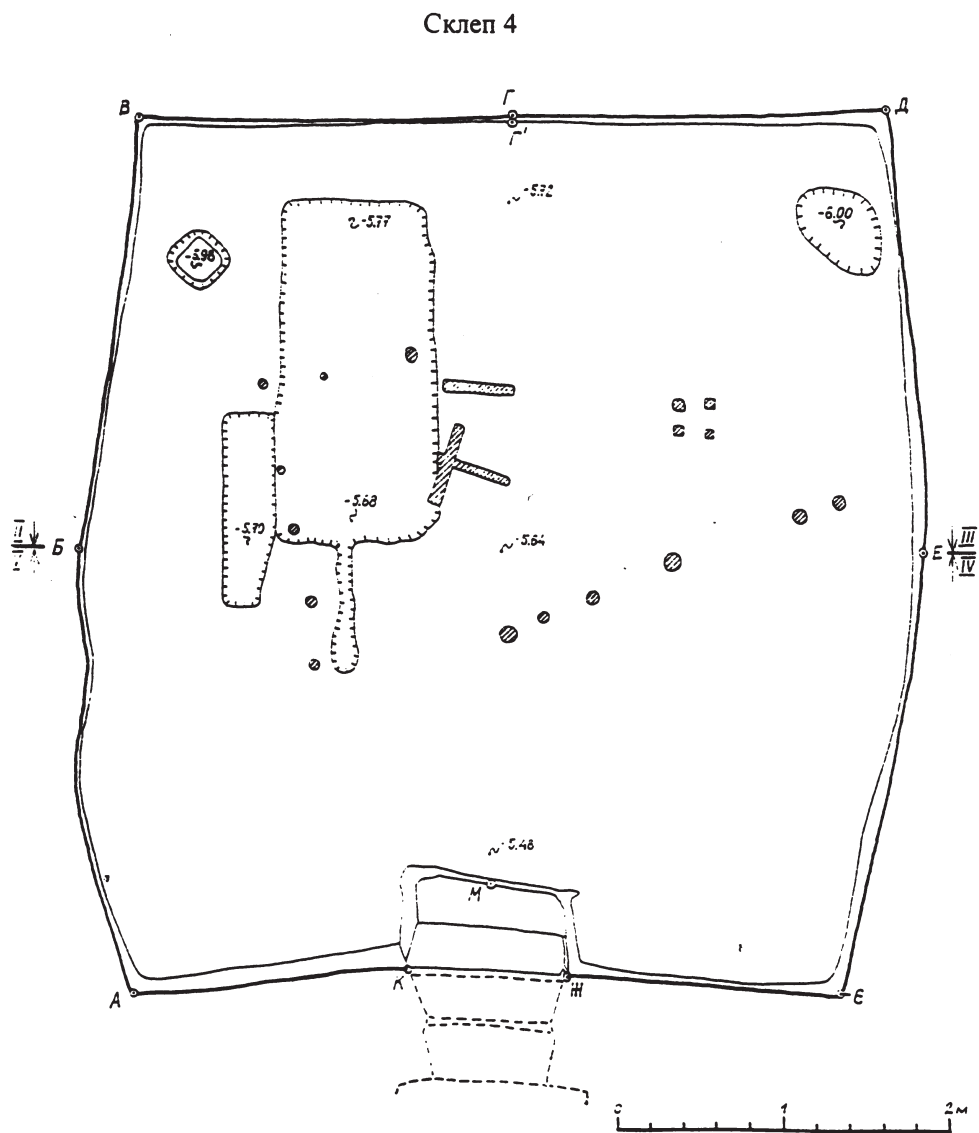

Рис. 6. Некрополь Джург-оба.
План поховальної камери склепу №4.

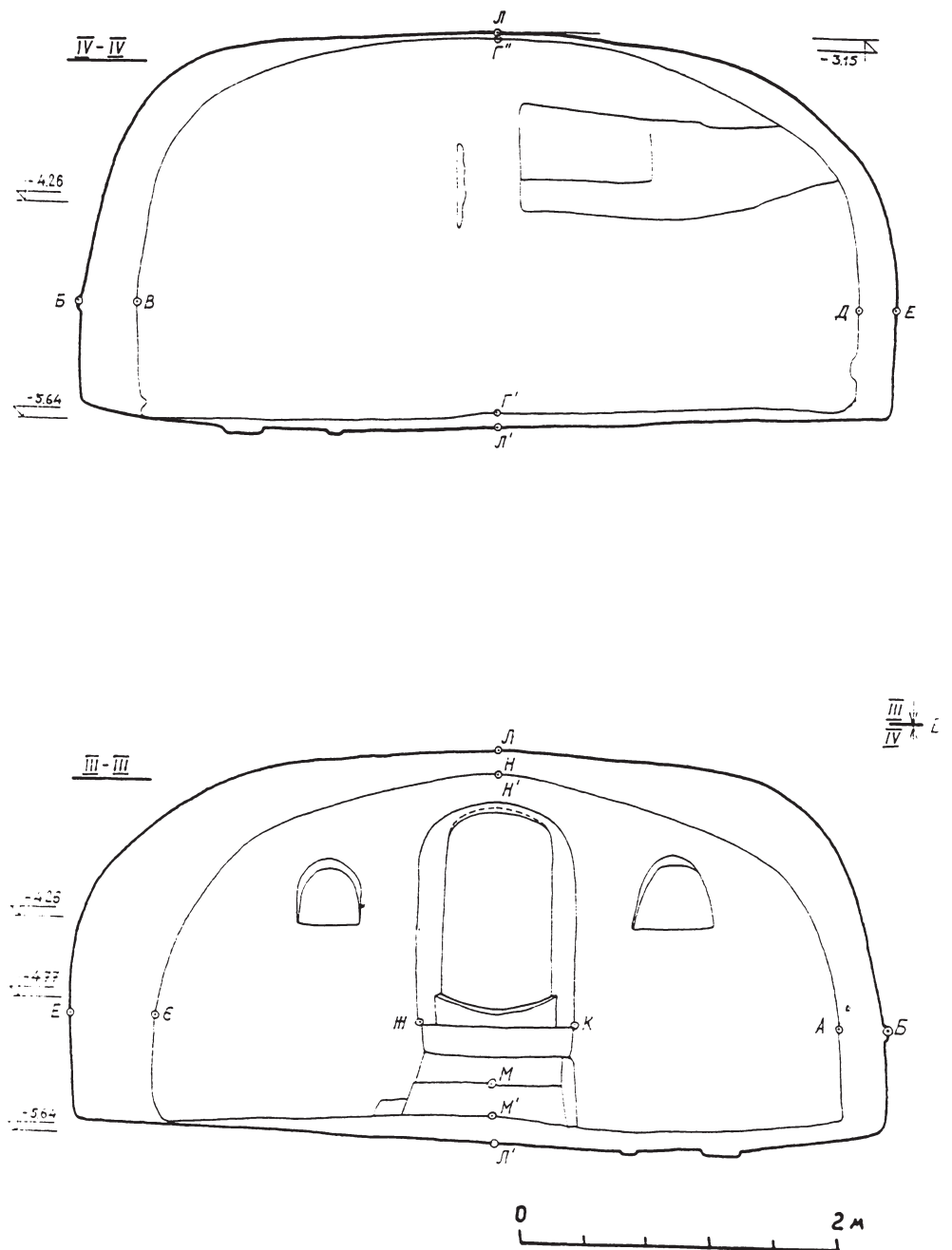

Рис. 7. Некрополь Джург-оба.
Розріз по лінії IV-VI суміщеної з фасадом північної стіни.
Розріз по лінії III-III суміщеної з фасом південної стіни.

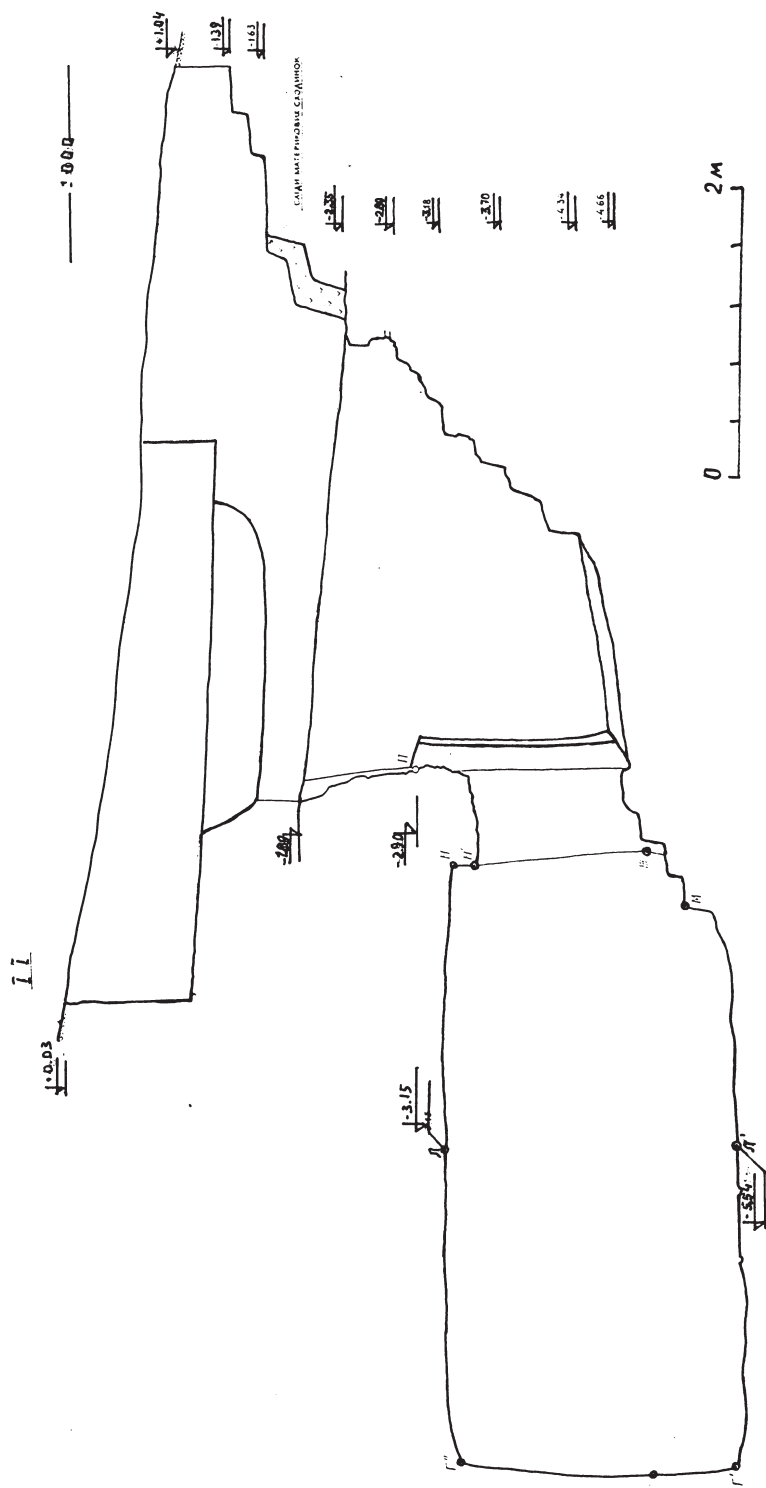

Рис. 8. Некрополь Джург-оба.
Розріз склепу №4 по лінії І-І.

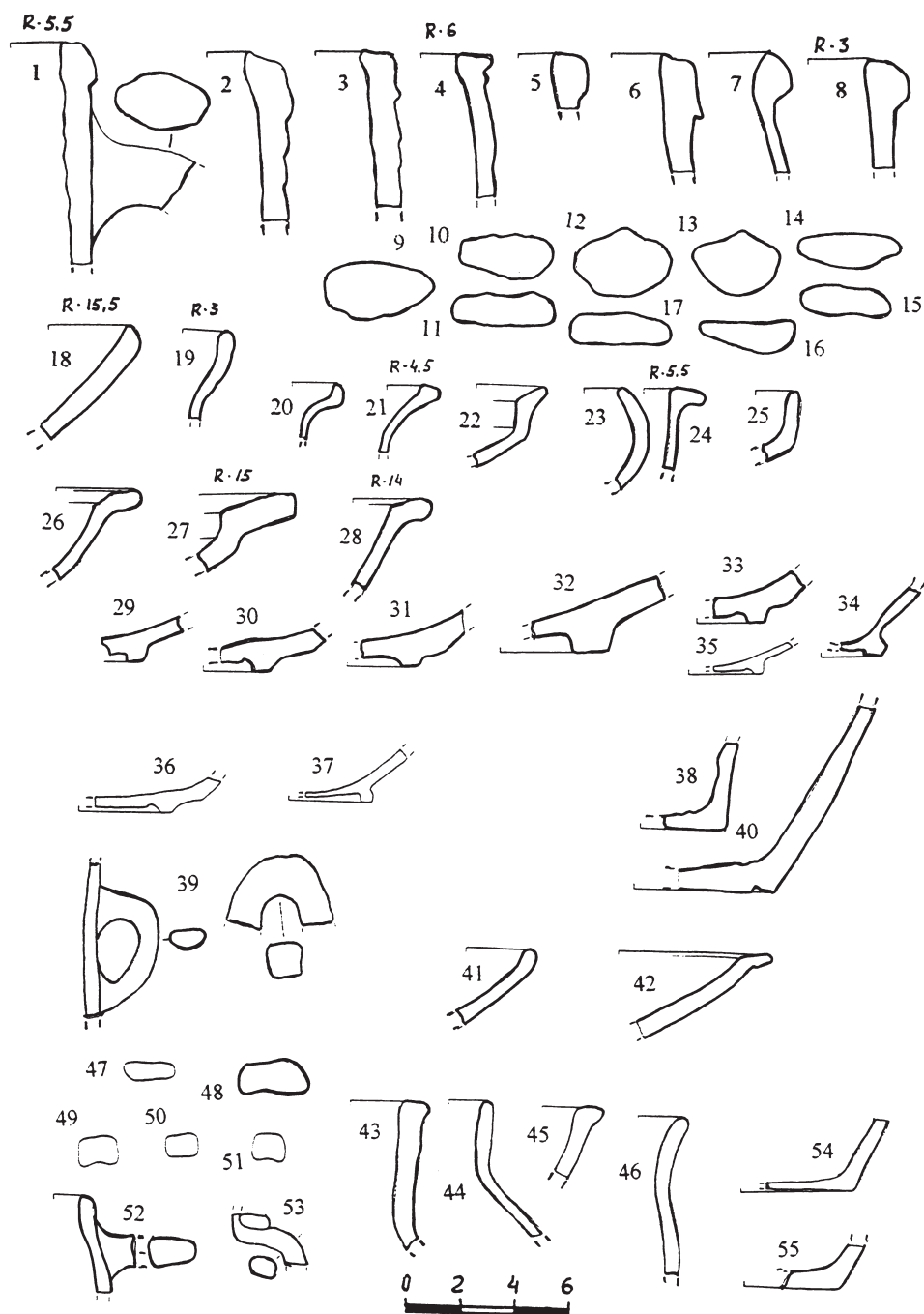

Рис. 9. Некрополь Джург-оба. Матеріали з заповнення переддромосної ями.
 1-8 фрагменти горловин амфор. 9, 12, 13 – профілі амфорних ручок. 10, 11, 15-17 –
 профілі ручок глечиків. 18-37 – фрагменти червонолакового посуду. 38, 40 – фрагменти
 червонолакових глечиків. 39, 41-55 – фрагменти ліпної кераміки.

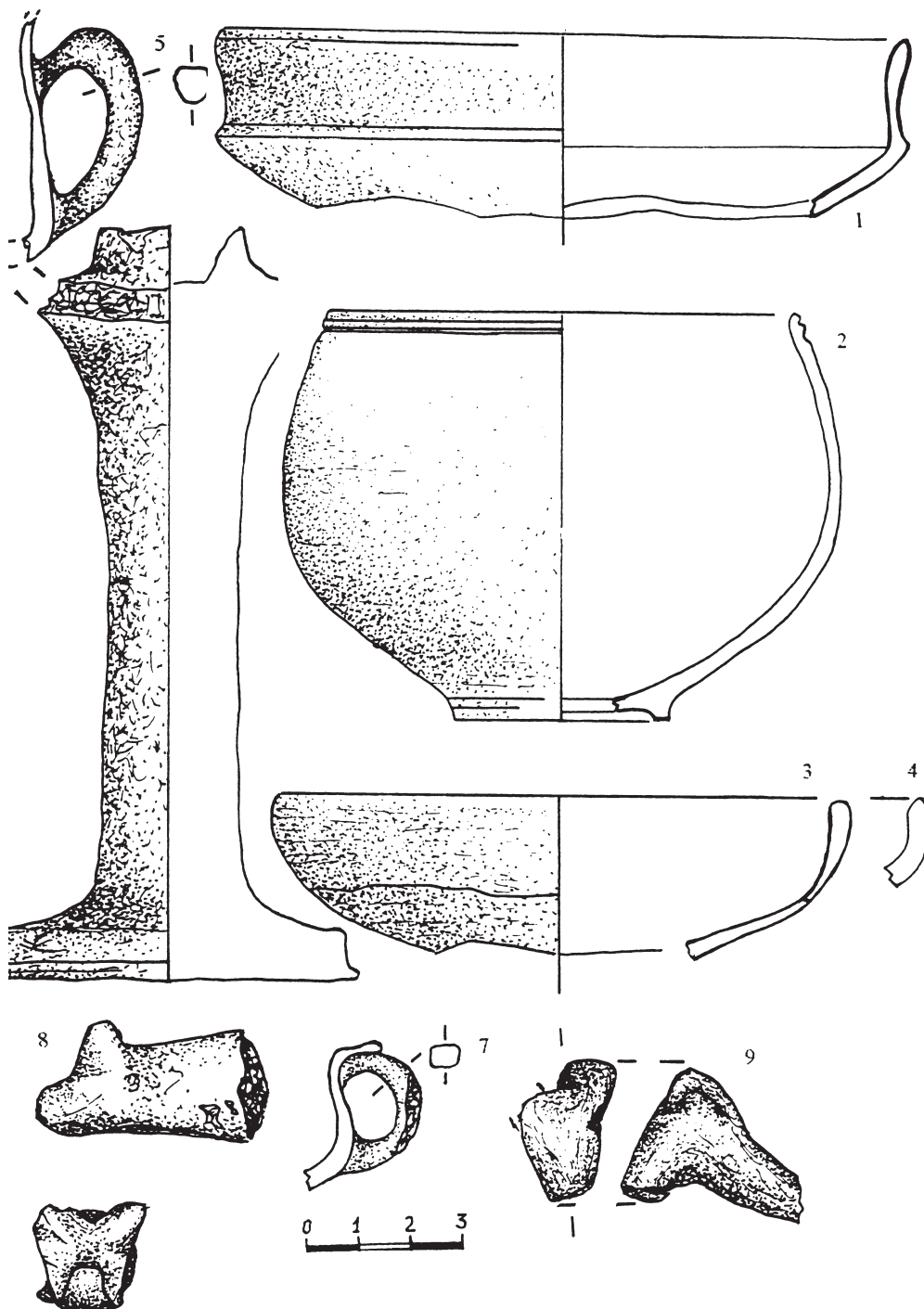

Рис. 10. Некрополь Джург-оба. Матеріал з заповнення поховальної камери склепу №4.
1-4 – червонолакова кераміка. 5-7 – ліпна кераміка. 8-9 – ліпні зооморфні фігурки.

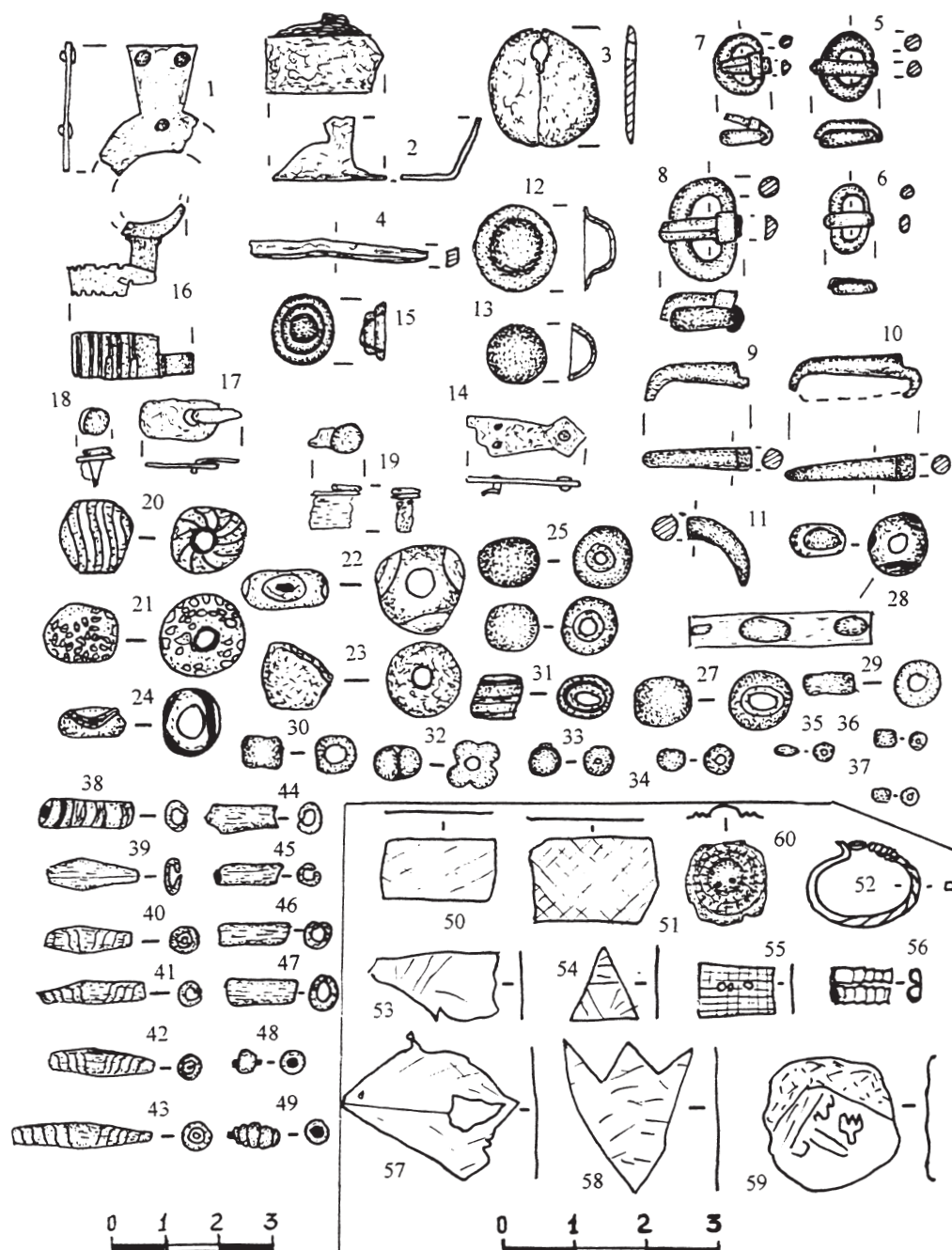

Рис. 11. Некрополь Джург-оба. Матеріал із заповнення поховальної камери склепу №4.
1-19 – вироби із сплаву міді. 20-49 – буси зі скла. 50-60 – вироби із жовтого металу.

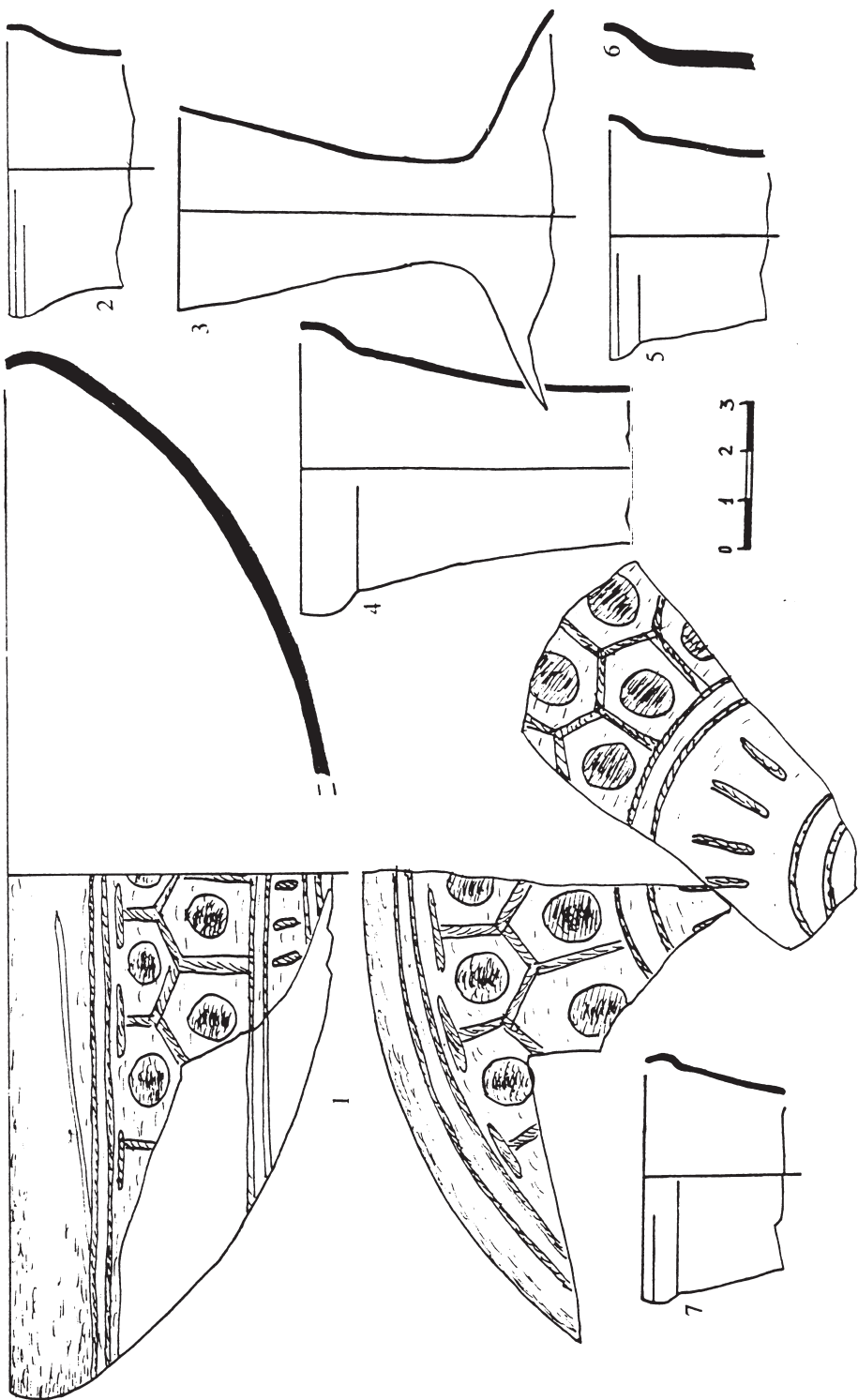

Рис. 12. Некрополь Джург-оба. Матеріал із заповнення поховальної камери склепу №4.
1 – скляне блюдо, 2-7 – посудини зі скла.

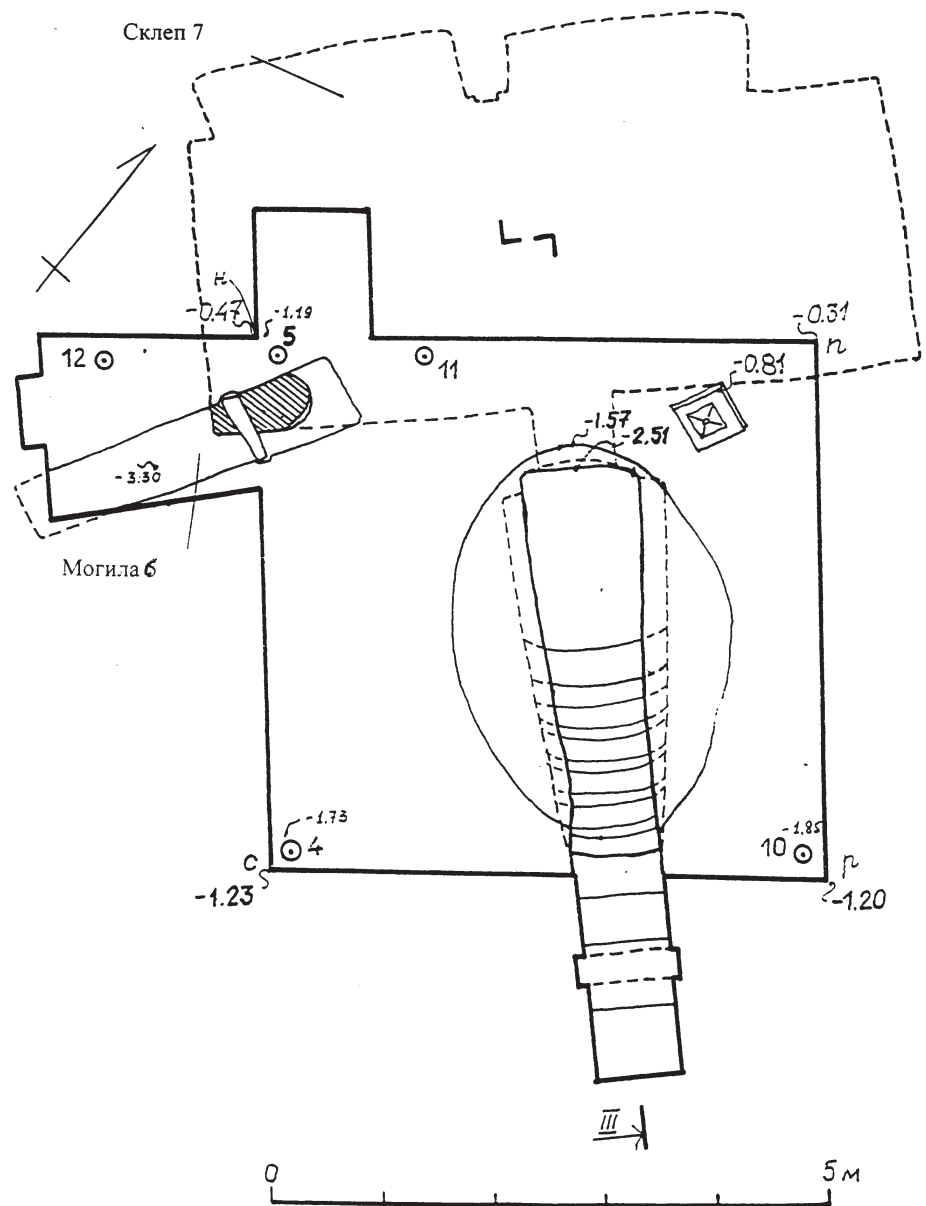

Рис. 13. Некрополь Джург-оба. План розкопу № 5.

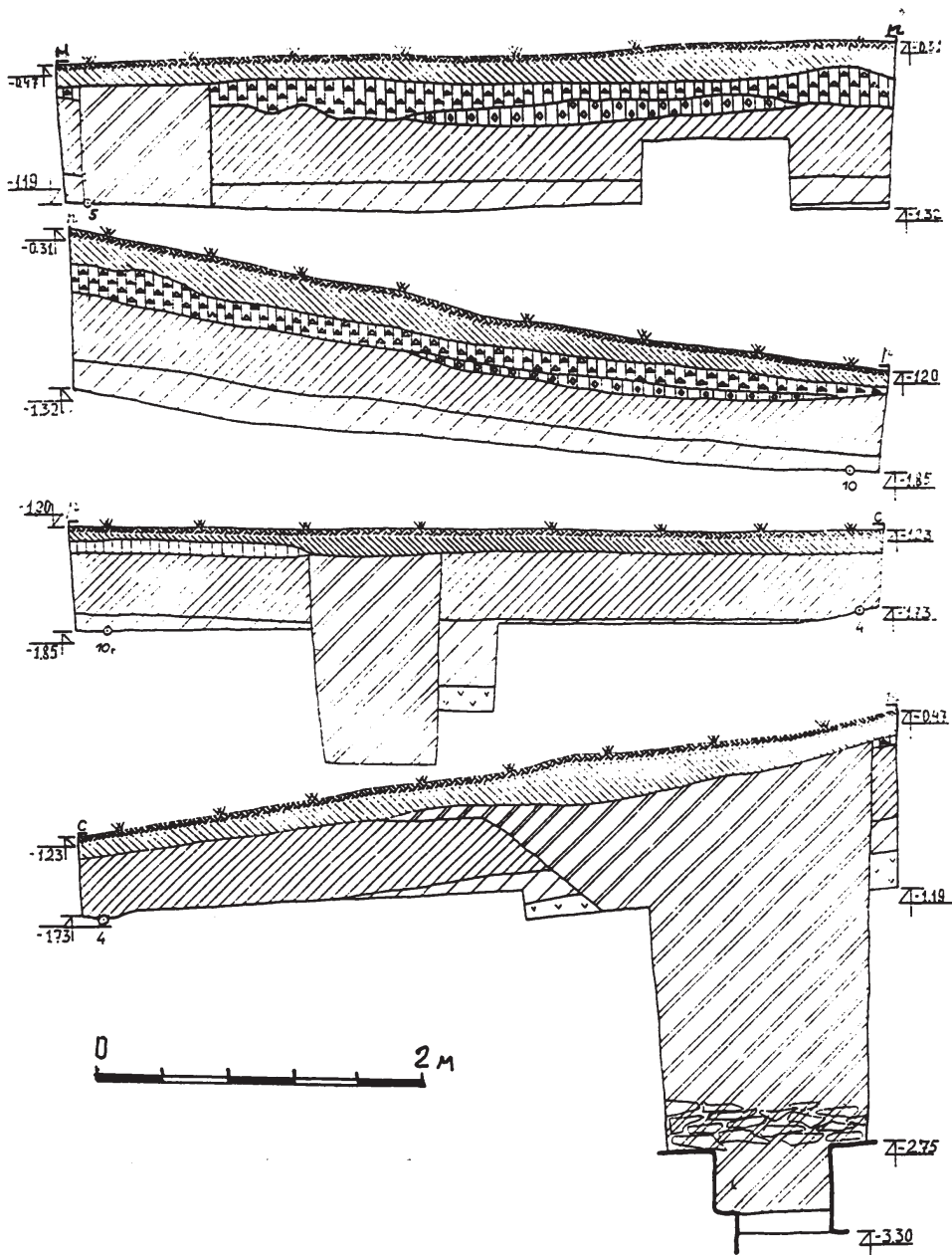

Рис. 14. Некрополь Джург-оба.
Стратиграфія стінок н-п, п-р, р-с, с-н розкопу № 5. Розріз могили № 4 по лінії с-н.

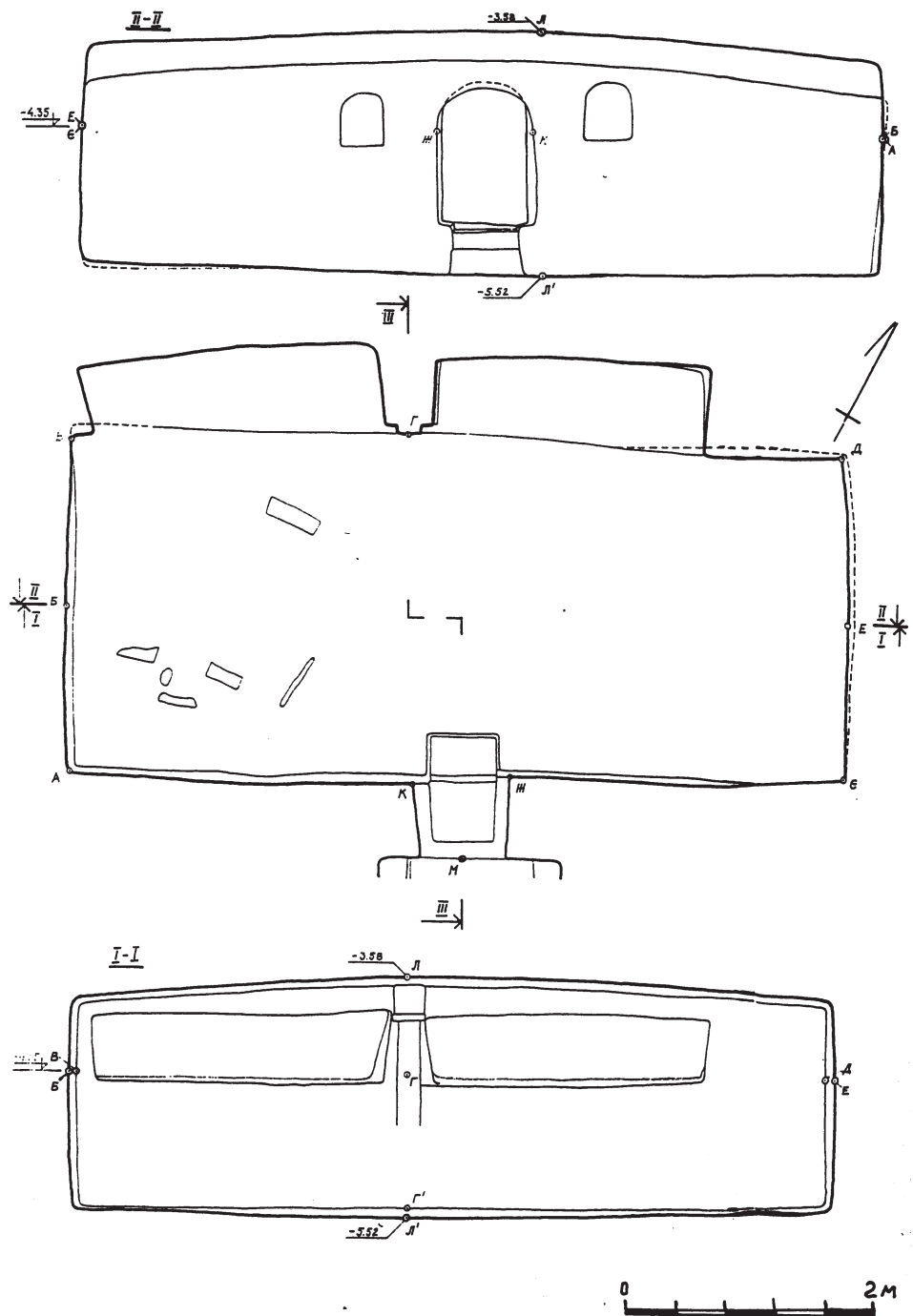

Рис. 15. Некрополь Джург-оба. План поховальної камери склепу №7.
Розріз по лінії I-I, суміщений з фасадом північної стіни.
Розріз по лінії II-II, суміщений з фасадом південної стіни.

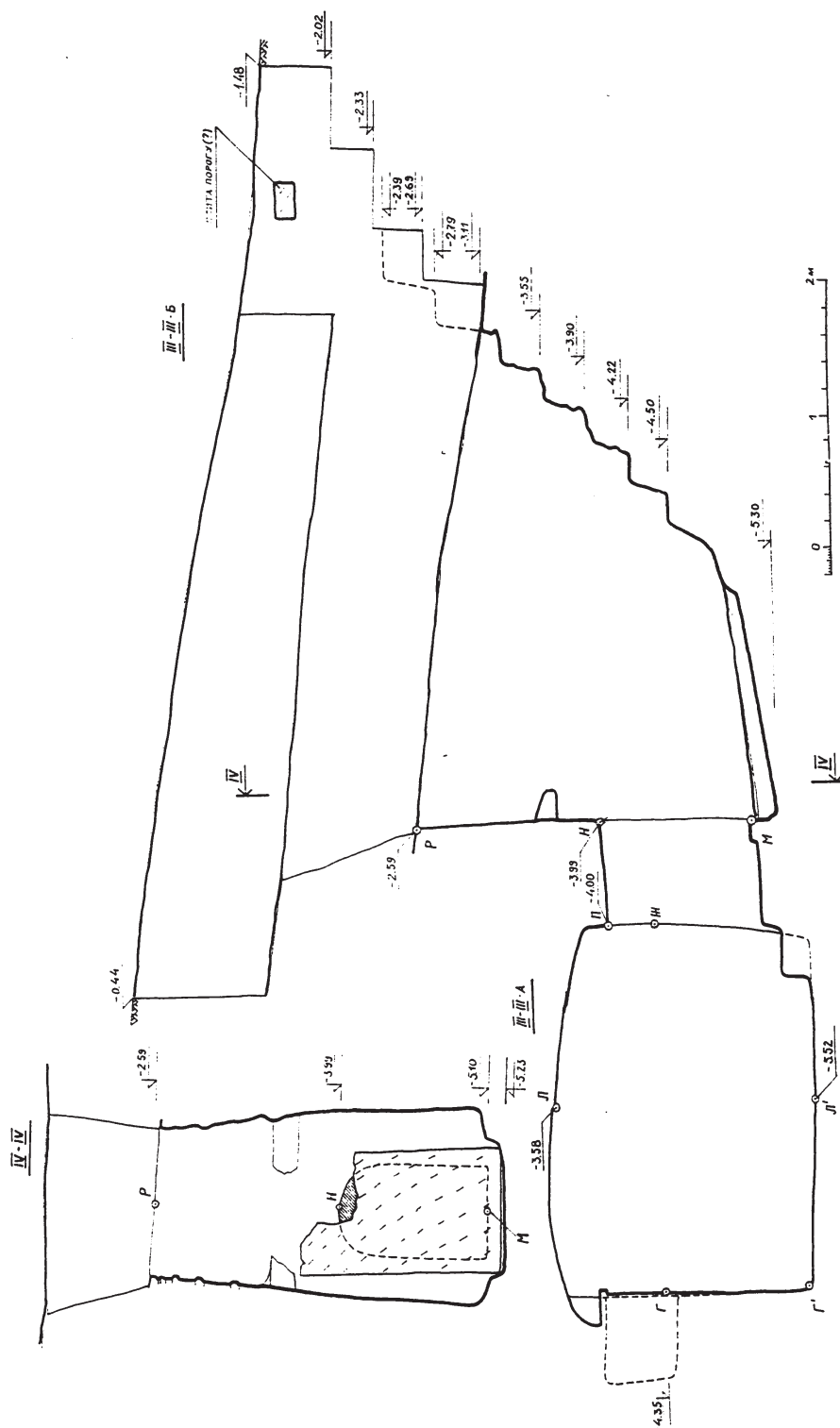

Рис. 16. Некрополь Джург-оба.
Розріз склепу № 7 по лінії III-III-А і III-III-Б.
Розріз по лінії IV-VI суміщений з фасадом порталу склепу № 7.

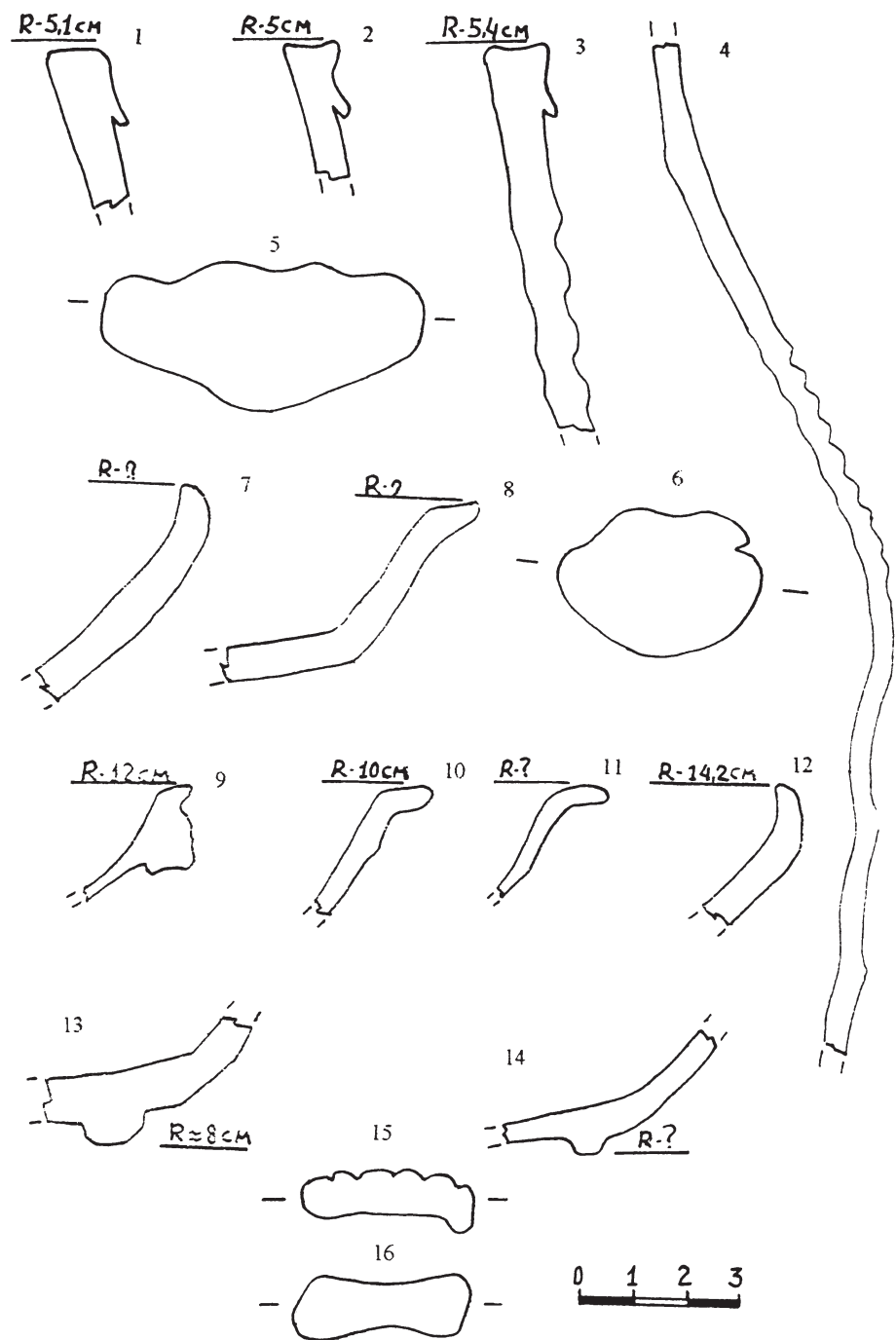

Рис. 17. Некрополь Джург-оба.
Матеріал із заповнення переддормосної ями склепу №7. 1-6 – фрагменти амфор.
7-14 – фрагменти червонолакового посуду. 15-16 – ручки глеків.

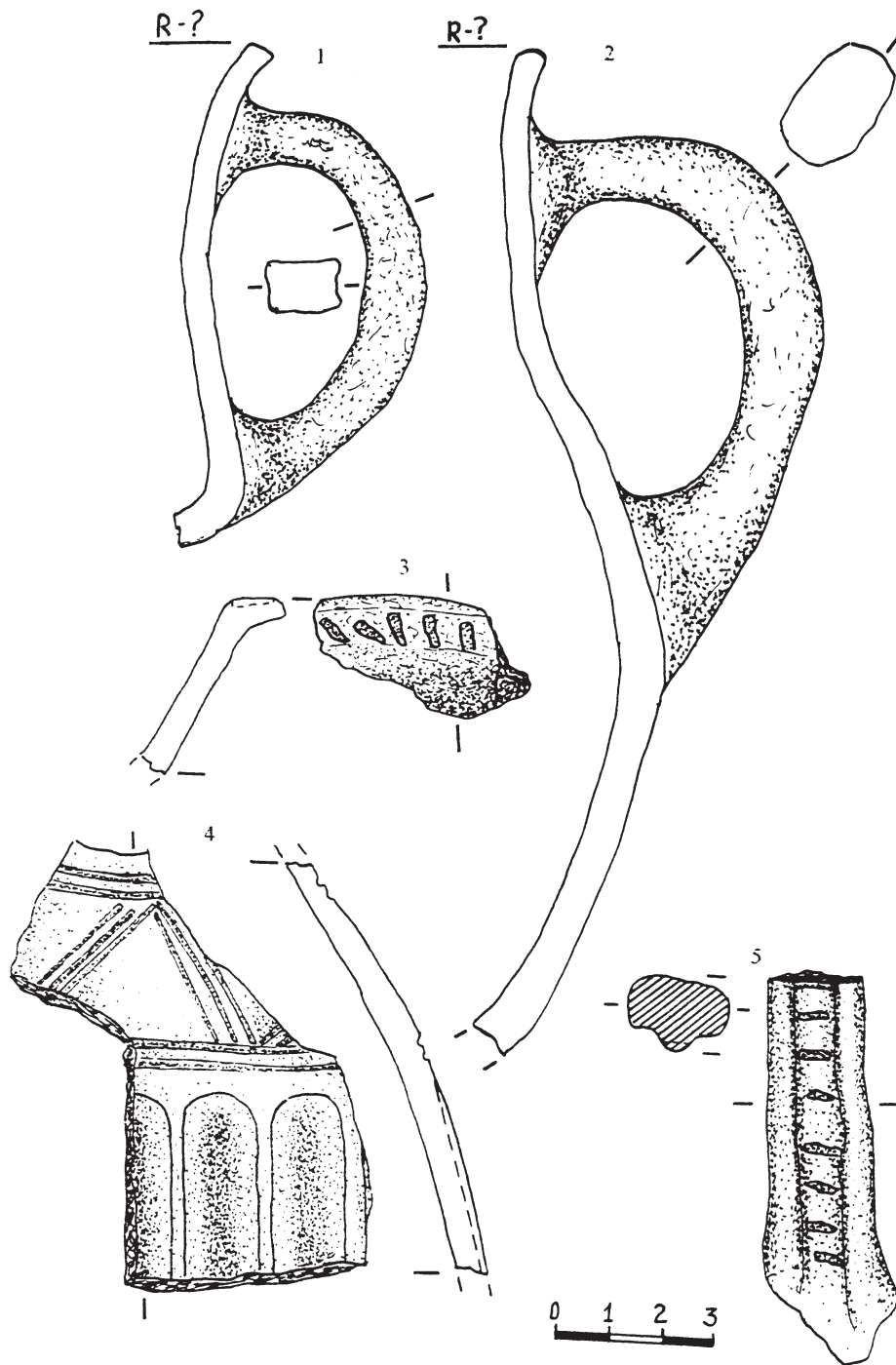

Рис. 18. Некрополь Джург-оба.
Матеріал із заповнення переддросної ями склепу №7.
1-5 – фрагменти ліпної кераміки

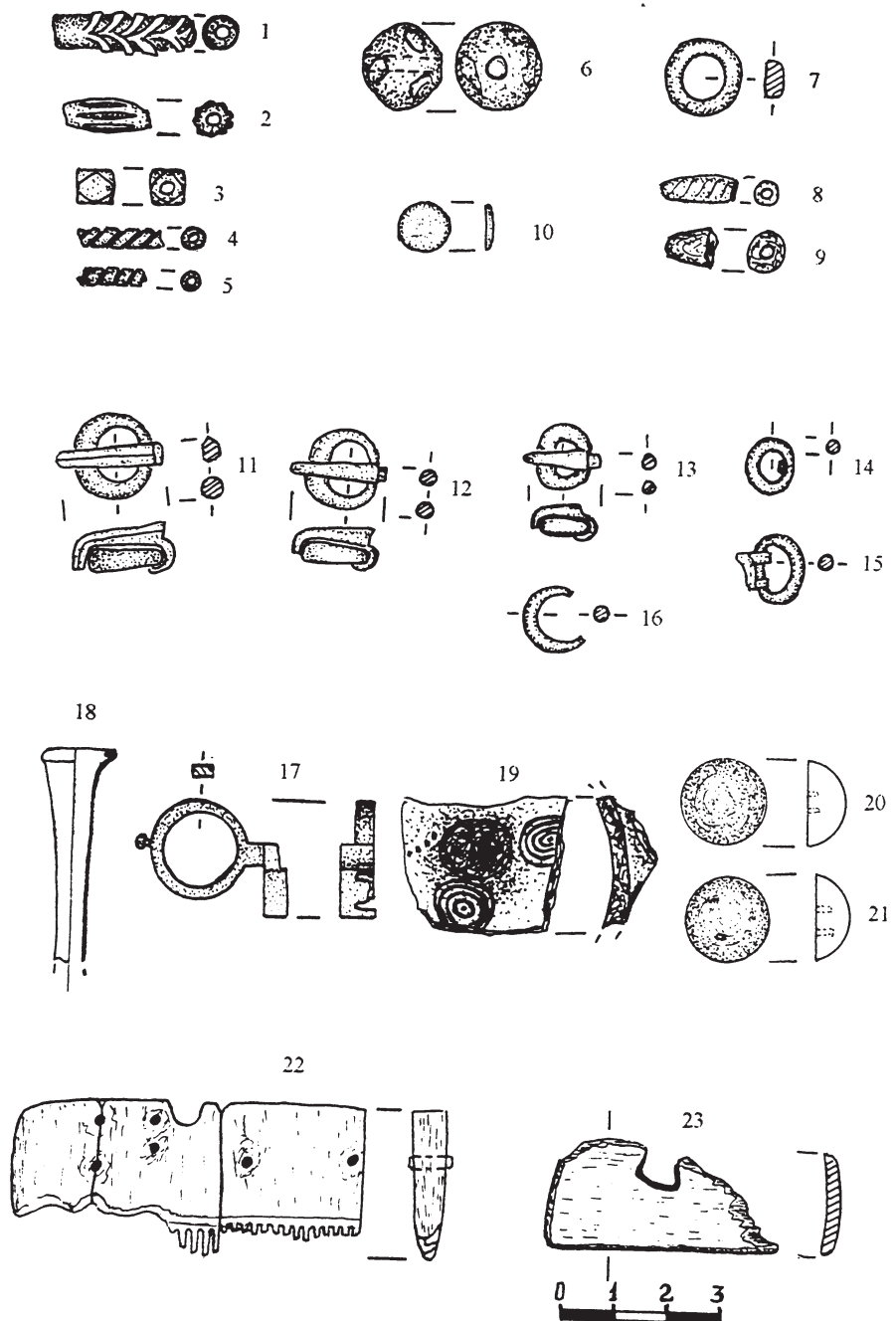

Рис. 19. Некрополь Джург-оба.

Матеріал із склепу №7. 1-9 – буси. 10 – скляна вставка. 11-14 – пряжки із білого металу. 15-16 – бронзові пряжки. 17 – бронзовий ключик. 18 – скляний бальзамарій. 19 – ліпна кераміка. 20-21 – кістяні нашивки. 22 – кістяний гребінь. 23 – кістяна накладна лука.

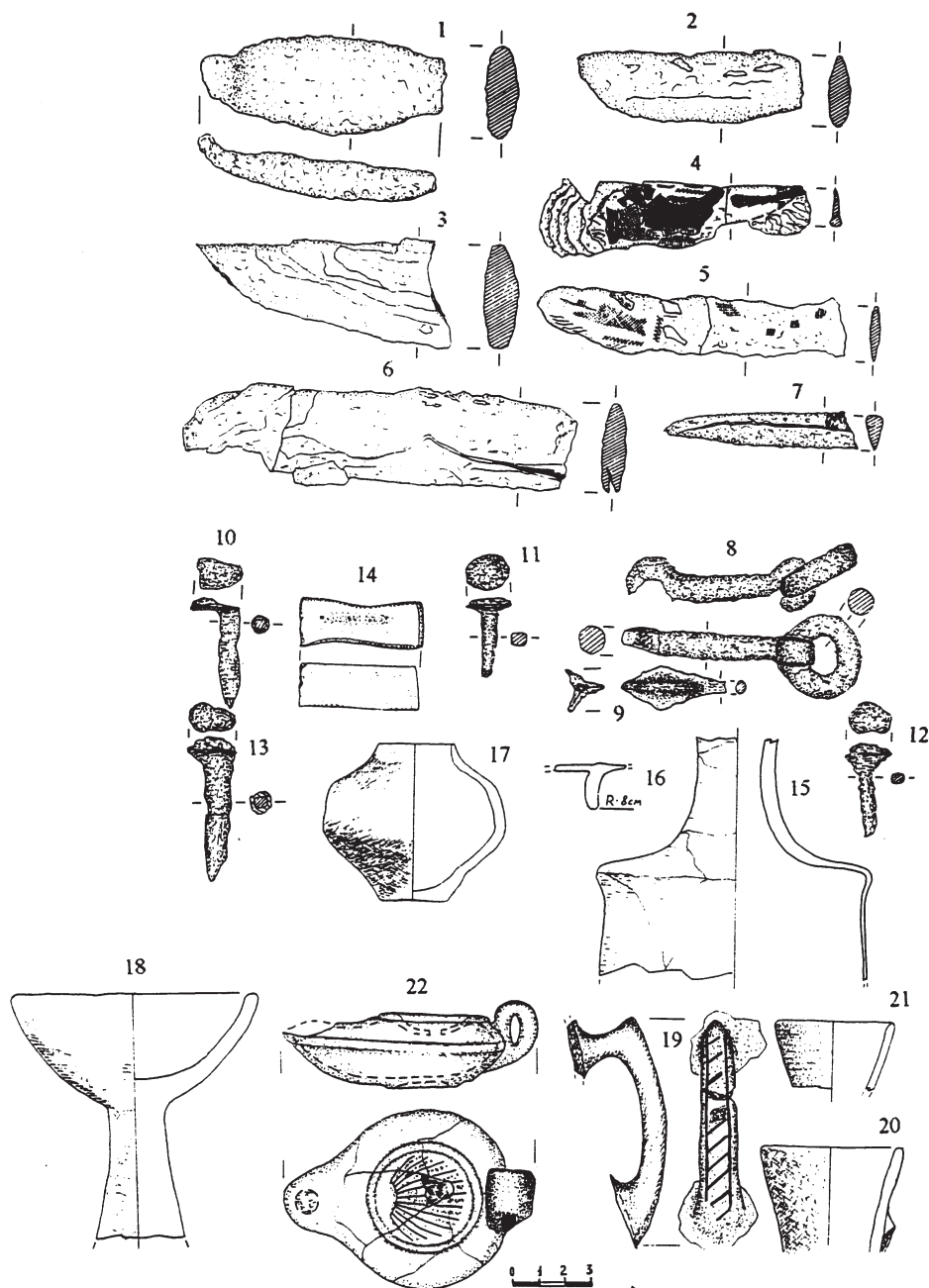

Рис. 20. Некрополь Джург-оба.

Матеріал із склепу №7. 1 – фрагмент спису. 2, 3, 6 – фрагменти мечів. 4, 6, 7, – фрагменти ножів. 8 – фрагмент вудила. 9 – залізний наконечник стріли. 10-13 – залізні цвяхи. 14 – точильний камінь. 15 – фрагмент скляного графина. 16 – фрагмент скляного блюда. 17 – ліпний горщик. 18 – ліпна курильниця. 19 – ручка ліпного глека. 20 – фрагмент ліпного глека. 21 – фрагмент червонолакового глека. 22 – світильник.

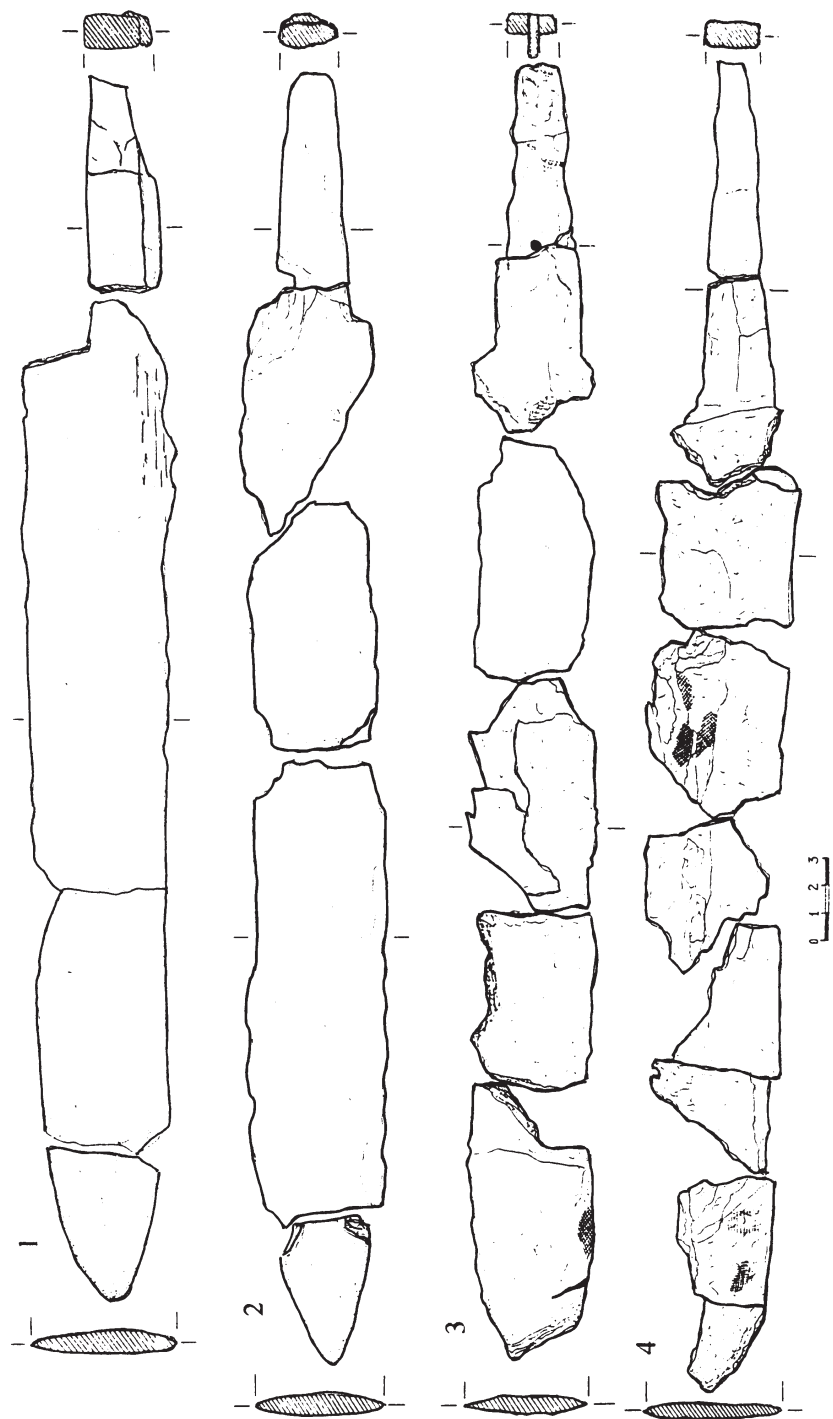

Рис. 21. Некрополь Джург-оба. Матеріал зі склепу № 7. Залізні мечі.

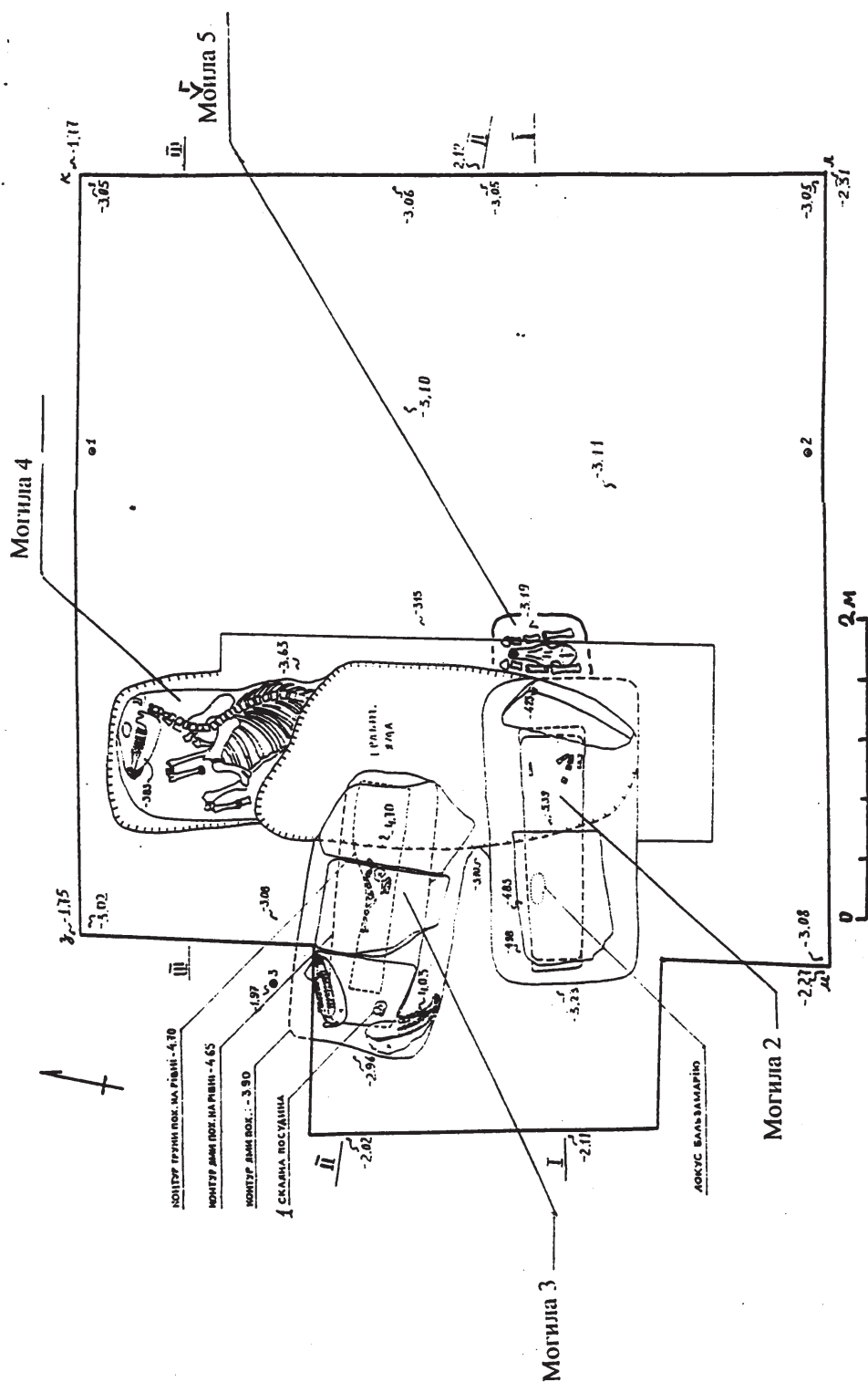

Рис. 22. Некрополь Джург-оба. План розкопу №4.

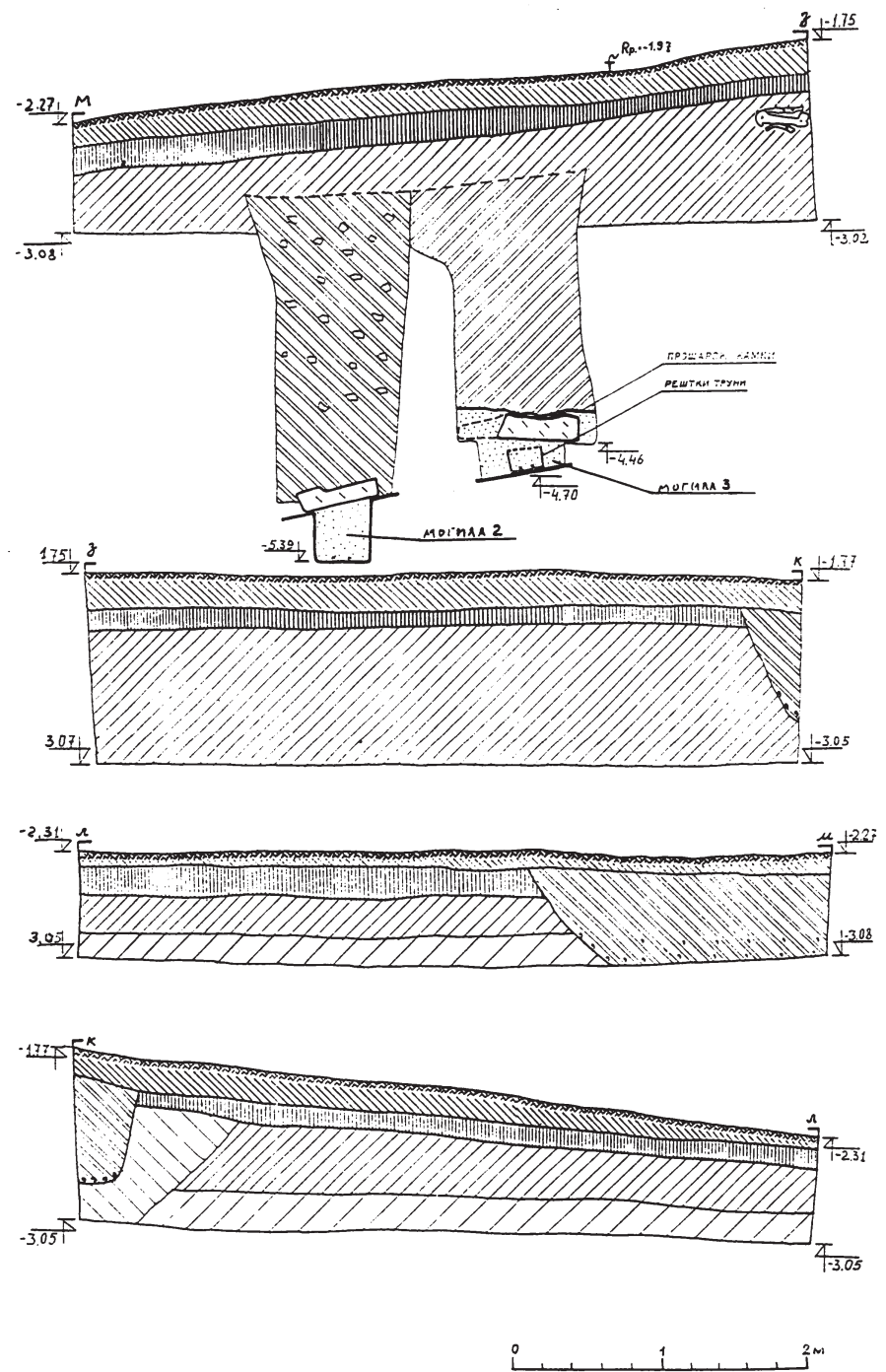

Рис. 23. Некрополь Джург-оба.
Стратиграфія стінок м-д суміщених з розрізами могили №2 та могили №3, з-к, л-м, к-л.

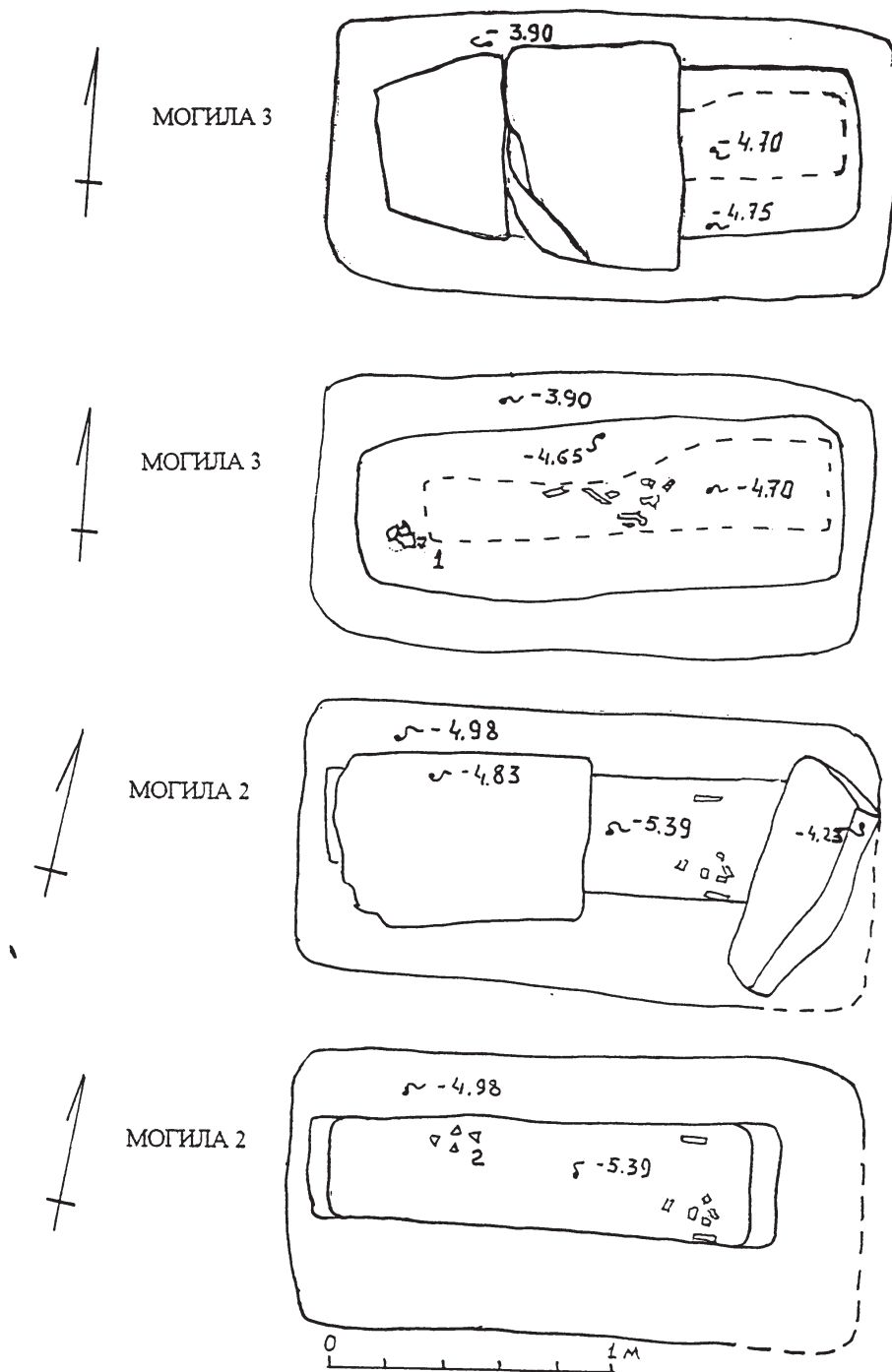

Рис. 24. Некрополь Джург-оба.
Розкоп № 4. План могил №№ 2, 3 з плитами перекриття та без плит.
1 – скляний глек. 2 – фрагменти бальзамарія.

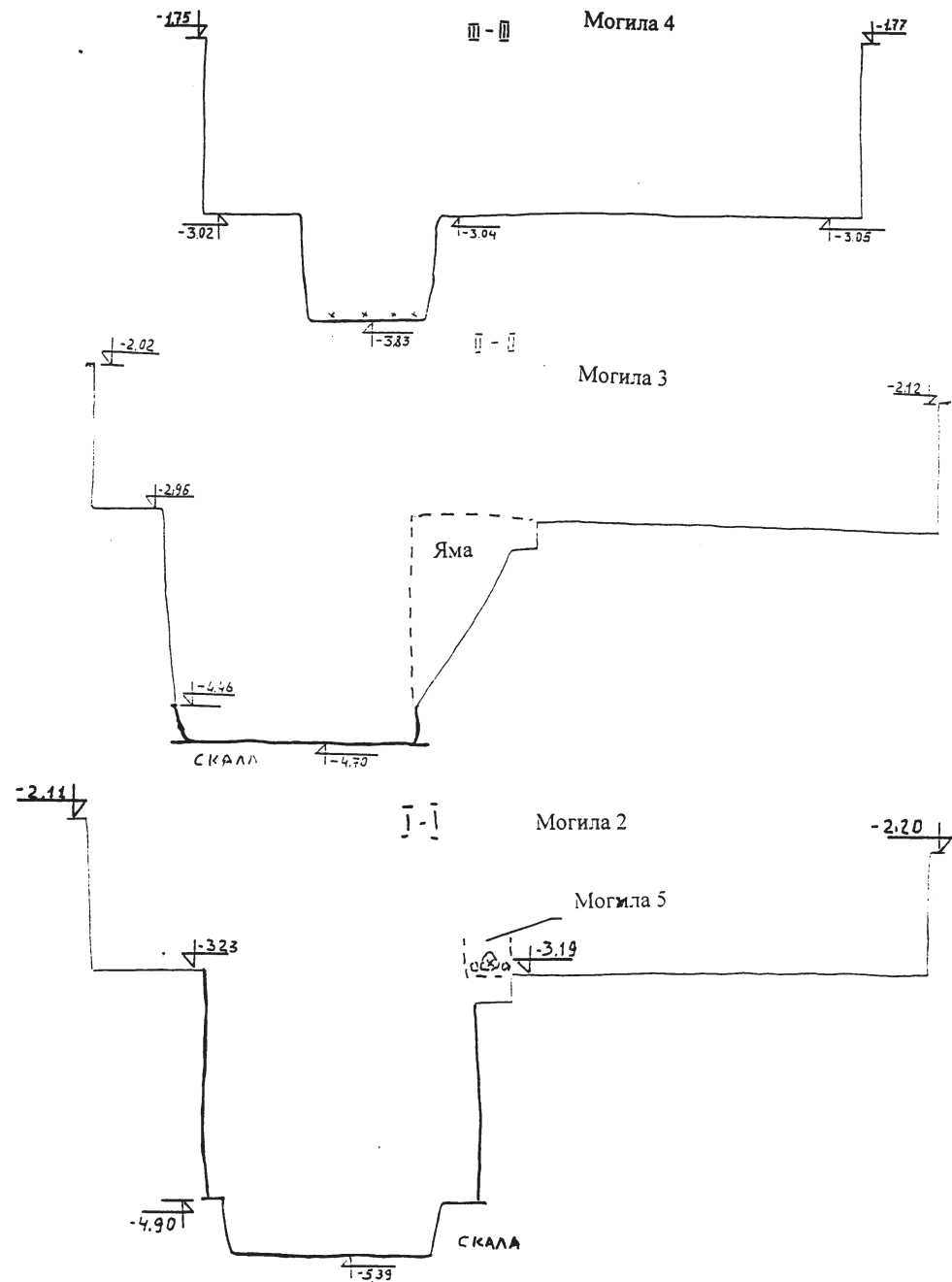

Рис. 25. Некрополь Джург-оба.
Розріз могили №4 по лінії III-III.
Розріз могили № 3 по лінії II-II. Розріз могили № 2 по лінії I-I.

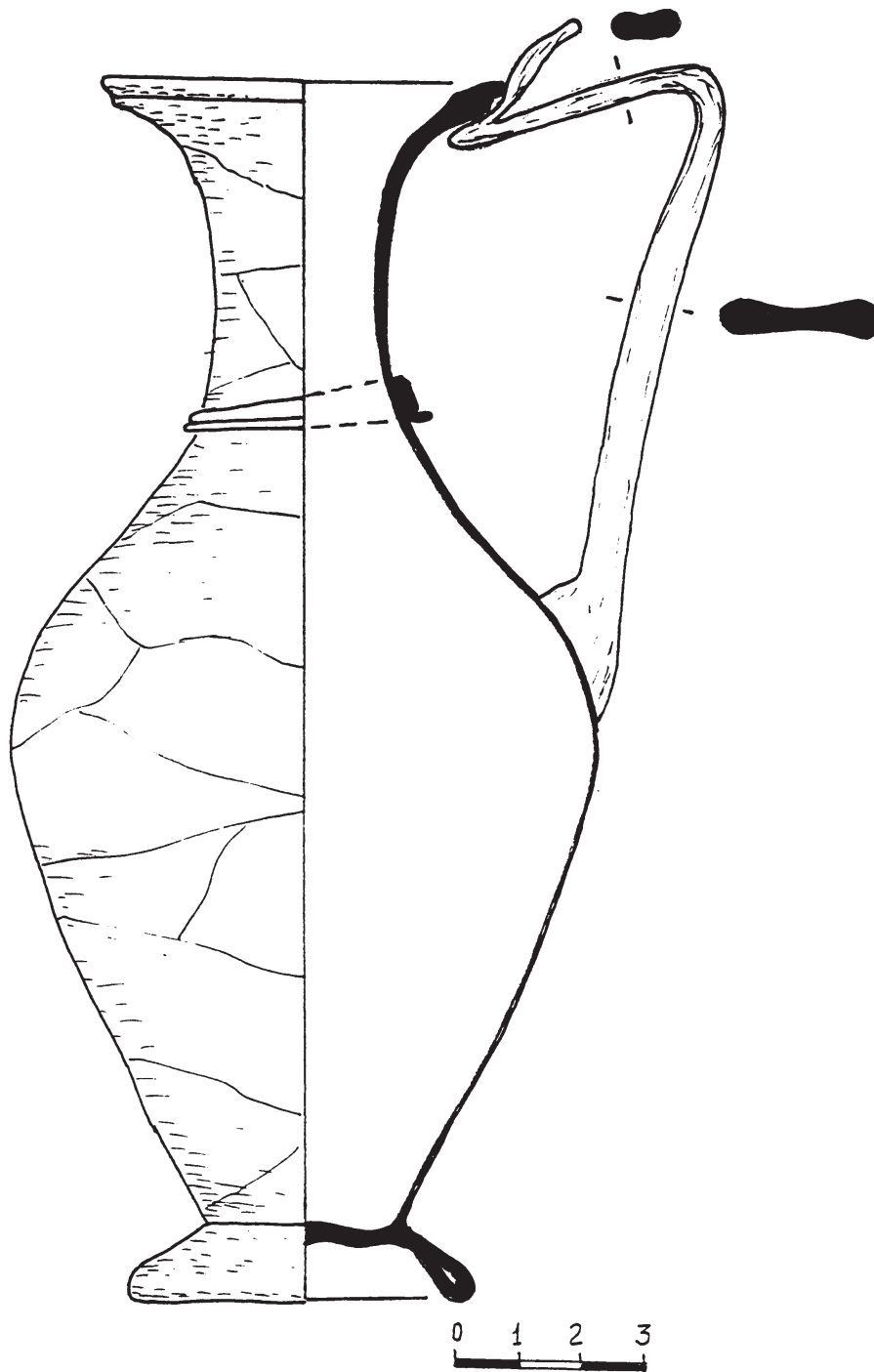

Рис. 25. Некрополь Джург-оба.
Скляний глек. Могила № 3.

¹ Детальніше про дослідження 2001 р. див.: Єрмолін О. Л., Юрочкін В. Ю. Розкопки склепу №2 на могильнику Джург-оба // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. VI. – Дрогобич, 2002. – С. 84–104.

² Гайдукевич В. Ф. Некрополи некоторых Боспорских городов (по материалам раскопок 1930-х гг.) // МИА. – 1959. – №69. – С. 228–229. – Рис. 97–99.

³ Там само. – С. 228–229.

⁴ Труфанов А. А. Типология краснолаковых тарелок с вертикальным бортиком (по материалам могильников Юго-Западного Крыма) // Бахчисарайский историко-археологический сборник. – Вип. I. – Симферополь, 1997. – С. 190–191.

⁵ Godlowski K. The Chronology of Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe. – Krakow, 1970. – С. 107; Bohme H. W. Germanische Grabfunde des 4. bis 5. Jahrhunderts zwischen unterer Elbe und Loire. – Munchen., 1974. – С. 300, 324. – Таб. 75,1; 102,10; 111,20; 130,12; Бажан И. А. Щукин М. Б. К вопросу о возникновении полихромного стиля “клуазонне” эпохи Великого переселения народов // Археологический сборник. – Вип. 30. – Л., 1990. – С. 92. – Рис. 2, 16.

⁶ Єрмолін О. Л., Юрочкін В. Ю. Розкопки склепу №2 на могильнику Джург-оба. – С. 91–92. – Рис. 5.

⁷ Ермолин А. Л. Отчет охранно-археологической экспедиции о полевых исследованиях в 2001 году. – Керчь, 2002. Прил. – С. 181–182.

⁸ Там само. – С. 183.

⁹ Там само. – С. 185.

¹⁰ Кунина Н. Д. Античное стекло в собраниях Эрмитажа. – СПб, 1998.

¹¹ Масленников А. А. Семейные склепы сельского населения позднеантичного Боспора. – М., 1997.

¹² Thomas S. Studien zu den germanischen Kammern der romischen Kaiserzeit // Arbeits- und Forschungsberichte zur Sachsischen Bodendenkmalpflege. – Bd. 8. – Leipzig, 1960; Thomas S. Op. Cit. – S. 120. – Abb. 31–35, 37, 38, 40, 64. – Karte. 6.

¹³ Єрмолін О. Л., Юрочкін В. Ю. Вказ. праця. – С. 89–91. – Рис. 5.

¹⁴ Ермолин А. Л. Вказ. праця. – С. 186, 187.

Олександр Єрмолін.

Археологічні дослідження античного некрополя Джург-Оба (Керч) в 2002 р.

В статті представлено, в узагальненому вигляді, результати археологічних досліджень пізньоантичного некрополя в районі боспорського міста Кітей, проведених експедицією Дрогобицького державного педагогічного університету спільно з Керченським державним історико-культурним заповідником влітку 2002 р. Стаття ілюструється кресленнями-схемами склепів та поховань, стратиграфічними розрізами, а також рисунками знахідок.

Alexandr Yermolin.

Archaeological Research of Antique Necropolis Djurg-Oba in Kerch in 2002.

In the article the results of archaeological researches of a late antique necropolis in the area of the Bosphorus town Kytheos, carried out by the expedition of Drohobych Ivan Franko state pedagogical university together with the Kerch state historic-cultural reserve in the summer of 2002, are submitted in the generalized kind. The article is illustrated by the schematic charts of crypts and burials, stratigraphic sections, and the finds' pictorial drawings.

ПЛАНІГРАФІЯ І ФОРТИФІКАЦІЙНІ СПОРУДИ ГОРОДИЩ ІСТОРИЧНОЇ БОЛОХІВСЬКОЇ ЗЕМЛІ

У градобудівельному мистецтві Болохівської землі простежується відображення тих історико-культурних зв'язків, які мали місце в розвиненому середньовіччі Давньої Русі XII-XIII ст. В той час, як і в пізньому середньовіччі, охоронцем і зберігачем стійких будівельних традицій було село, а носієм нових творчих цінностей – місто. Сказане повною мірою стосується Болохівського регіону, на карті якого зафіксовано 27 городищ. Про їхню топографічну будову та про фортифікаційні споруди і піде мова у цьому повідомленні.

Так, територію для створення городищ болохівські будівничі переважно вибирали незабудовану, використовуючи вигідні природні чинники. Найчастіше вони облюбовували мисові високі виступи на річках. Найпрактичнішими були трикутні останці, утворені у місці злиття річок. У цьому варіанті передню частину мису використовували для зведення фортець, відомих у літературі як “городища”. Середню мисову частину відводили для посаду. Прилеглу до городища територію планували для селищ.

Матеріали проведених археологічних досліджень показали, що Болохівська земля у XII-XIII ст. була економічно розвиненим і густо заселеним краєм. Дослідженнями встановлено, що городища є рештками важливих економічних і військово-стратегічних центрів, які виникли у процесі феодалізації краю з необхідності його оборони від ворожих вторгнень¹. Більшість із них сплановано на мисових виступах річок.

Укріплені центри мали досить значні розміри: від 1 до 5,5 га. Деякі городища побудовані на рівній місцевості. Фортифікації цих та інших городищ збудовані на високому військово-інженерному рівні. В їх основу покладено архітектурні схеми, добре відомі і поширені в Україні-Русі. Це засвідчує не тільки високий економічно-культурний рівень розвитку цього району, але й спорідненість військово-оборонних об'єктів Давньоукраїнської держави.

У соціальному плані болохівські укріплені центри, як і в інших землях Київської держави, були феодальними замками-містами або сторожовими фортецями². Академік НАН України П.Толочко вважає їх військово-феодальними поселеннями³. Згідно з дослідженнями, рештками таких феодальних замків є більшість болохівських городищ, серед них руїни фортець-замків біля сіл Теліженці і Городища на р.Згар. Їхня економічна база знаходилася у прилеглих до фортець неукріплених селищах.

Одним із найкраще археологічно вивчених значних центрів Болохівської землі є Колодяжин, який до кінця XII ст. був вотчиною київських і волинських князів.

Руїни Колодяжинського городища (площа 1,5 га.) знаходяться на одному з мисових виступів р.Случ поблизу с.Колодяжне Романівського району Житомирської області. З півночі та півдня внутрішній двір оточують високі вали і глибокі рови. Причому, із напільного боку їх знаходяться дві лінії. Вали збереглися на висоту близько 3,5 м. У давнину вони, мабуть, були ще потужнішими. Коли монголо-татари розпочали у 1241 році штурм цього міста, вони поставили до стін 12 стінобитних механізмів

(пороків), але їх виявилося замало, аби зруйнувати укріплення. “І прийшов він до города Колодяжина, і поставив дванадцять пороків. Та не міг розбити стіни і став перемовляти людей. Вони тоді, послухавши злої ради його, здалися і самі перебиті були”⁴. Це єдине літописне повідомлення вказує, що Колодяжин колись мав міцні й потужні укріплення.

Ще одне велике і повністю розкопане городище, яке зникло у вирі війни Давньо-української держави з військами монголо-татарських ханів, знаходиться в околицях с.Городище під Шепетівкою. Вперше це укріплення у 1949 році оглянув П.Третьяков. У 1945 році його обстежував М.Каргер⁵. Стаціонарними роботами, які проводилися під його керівництвом у 1957-1964 роках, відкрито понад 3,6 га. Практично розкопано всю внутрішню територію городища і його фортифікаційні споруди.

Укріплення біля м. Шепетівки розташоване на мисовому виступі, утвореному течією р.Гуски біля с.Городище. Пам’ятка належить до поселень дводольного типу, складаючись із дитинця (площа 0,63 га.) і посаду (площа 3 га.), укріплених із напільного боку потрійною лінією валів і ровів. Вивченням фортифікаційних споруд зафіксовано рештки дерев’яних клітей, які мали універсальні функції. Будучи збудованими заздалегідь продуманим планом, вони, у разі необхідності, могли прийняти і людей, і худобу, і продовольчі запаси. Двір укріплення був забудований житлами наземного типу.

Добре відомим і дослідженим є також болохівське городище Вали. Знаходиться на мисовому виступі правого берега р.Ікви, навпроти села Теліженці Старосинявського району Хмельницької області. Являє собою рештки земляно-дерев’яної фортеці і прилеглого до неї неукріпленого селища. Площа укріплення 3,5 га, площа селища 23 га⁶. Центральна частина, або дитинець, укріплена трьома лініями валів і ровів, кінці яких сплановані на північ, майже впритул до берегових схилів річки Ікви. Селище знаходиться з напільного боку, звідусіль охоплюючи дитинець. На заході його територія поширена аж до правого берега струмка Відного. Із півдня і південного сходу селище обмежене будівлями с.Іванківці та лісозахисною смугою, що тягнеться від Іванковець до греблі теліженецького ставу.

Археологічні роботи велися як у фортеці, так і на території селища. Зокрема, у 1973-1975 роках вони проводилися у північній частині укріплення. Далі, аж до 1984 року включно, їх здійснювали у центральній і південно-західній частині пам’ятки. У 1989 році розкопувалася територія селища у місці прилягання його до зовнішнього валу з південного заходу⁷.

У ході робіт фортецю досліджено на площі більш як 0,5 га. Під час розкопок з’ясувалося, що фортифікаційна система городища є комбінованою, складаючись із трьох оборонних ліній. Внутрішня, зокрема, являє собою ряд дубових клітей, які півкілцем охоплюють двір фортеці з напільного боку. Замикала цю конструкцію лінія чотири-стітних зрубів, які, разом із частоколом, закривали доступ на територію фортеці від річки Ікви. Зовнішньою фортифікаційною лінією є земляний насип і рів. По гребеню тягнувся дерев’яний частокіл, виявлений на дні рову у вигляді згорілих брусів⁸.

Добре відоме місто Болохівської землі – Меджибіж Летичівського району Хмельницької області. У першій половині XII ст. цей населений пункт був центром Південнобузької волості Київської землі.

Укріплений центр історичного Меджибожа донедавна археологічно не вивчався. Незначними польовими роботами, які у 1990-х роках проводилися архітектурно-археологічною експедицією Інституту “Укрпроектреставрація”, вдалося зафіксувати топографію городища літописного Меджибожа. За даними розкопок, укріплення

датується XII-XIII ст. Його рештки знаходяться на останці при злитті річки Бужка з Південним Бугом. Форма трикутна. Із трьох боків – сходу, півдня і півночі – оборонну міць городища посилюють глибокий яр, річки та їх болотисті заплави. Західна частина (напільна) зруйнована при закладанні фортеці литовсько-польських часів⁹.

Серед болохівських міст, згадуваних літописами у 1241 році з приводу карного походу Данила Галицького, вивчалось також місто Кудин. Руїни цього городища є на західній околиці с.Кудинка Летичівського району Хмельницької області в урочищі Вали. Воно належить до укріплень дводольного планування. Збереглися п'ять рядів валів і ровів, кінці яких спадають до урвища лівого берега р.Південний Буг. У північно-східній частині знаходиться в'їзд.

Розвідковими розкопками 1953 року, які здійснили на городищі дослідники П.Раппопорт і В.Якубовський, з'ясовано товщину культурного шару і первісну висоту фортифікаційних споруд¹⁰.

За 6 км. на південний захід від літописного Кудина розташована резиденція князів цього міста. Вона являє собою невеличку фортецю-супутник, збудовану на високому лівому березі Південного Бугу, навпроти села Суслівці Летичівського району Хмельницької області, в урочищі Вали. Укріплення має еліпсоподібну форму розміром 55х65 м., обмежену з напільного боку підковоподібним валом і ледве помітним ровом. Кінці фортифікацій сплановані до урвища берега річки. В'їзд – у східній частині городища.

Статус заміської резиденції мала й фортеця, розташована за 1,5 км. на північний схід від літописного болохівського міста Губин. Це укріплення займає високий мисовий виступ лівого берега р.Случ в урочищі Стопи Гора, яке є між сучасними селами Губин і Старий Остропіль у Старокостянтинівському районі Хмельницької області¹¹. Площа 0,5 га. Двір фортеці з напільного боку захищений підковоподібним валом, кінці якого сплановані на південь, до річки. З півночі його оточують ще два вали і глибокий яр. Східна частина обмежена яром, південна – крутим схилом і річкою Случ. Поверхня нерівна, поросла чагарниками. Рештки фортеці зазначені на археологічній карті кінця XIX – початку XX ст. Дослідження внутрішнього схилу валу показали, що його споруджено у XII ст. З'ясовано також, що підосва валу спирається на культурні нашарування скіфських часів.

За 15 км. від Меджибожа знаходяться рештки потужного укріплення біля с.Городище Деражнянського району Хмельницької області, яке в літературі згодом стало відоме під назвою Згарське городище, а серед місцевого населення – Город Богів¹².

Центральна частина населеного пункту в урочищі Город Богів являє собою руїни однодольної земляно-дерев'яної фортеці XI-XIII ст. площею 1,3 га. Знаходиться вона за 180 м від південно-західної околиці сучасного с.Городище, на одному із найвищих горбів лівого берега р.Згар, яка, вихопившись на 40-метрову висоту, є найпомітнішою у цій місцевості.

З південного і західного боків пам'ятка охоплена Згаром і його притокою-струмком та широкою заболоченою долиною, яка сягає підніжжя схилів горба. З північного заходу та північного сходу, з так званого напільного боку, фортеця укріплена високим валом і ровом. Висота валу 3,4 м, довжина 150 м. Глибина рову 2 м, ширина 6,4 м¹³.

У північно-східній частині вал розірвано в'їзною дорогою на ширину до 6 м. В'їзд викопано у 30-х роках XX ст. для проведення на території городища земляних робіт. До центру примикають два неукріплені селища.

Розкопками у 1968-1972 роках розкрито 1292 м² внутрішньої площі фортеці і 20 м² території селища, що прилягає до стін укріплення зі сходу. Дослідження у південній і південно-східній частині фортеці здійснено на великих площах.

За 5 експедиційних сезонів повністю досліджено будову валу і рову, а також виявлені інші об'єкти, які функціонували одночасно і разом загинули під час пожежі, що виникла у фортеці в XIII ст.¹⁴

Дослідженнями з'ясовано, що фортеця в урочищі Город Богів зводилась на порожньому, незабудованому місці. Вони показали, що фортифікаційна система пам'ятки була комбінованою і відповідала вимогам того часу. Так, північно-східна частина фортечних укріплень складалася з дерев'яної стіни шириною до 7 м. Рештки її виявлено всередині валу на висоту 3,2 м¹⁵.

Стіну зведено з двох ліній дубових зрубів розміром 5,2х4 або 5х3 м, які засипалися землею. Для заповнення внутрішнього простору землю брали з рову, викопаного біля підніжжя стіни. На дні рову фахівці розчистили рештки підвісного дерев'яного моста, яким фортеця з'єднувалася із зовнішнім світом і контролювався в'їзд і виїзд із неї. До оборонної стіни прибудована лінія житлово-господарських будівель, відомих в археології під назвою порожнистих клітей.

Здобутих археологічних джерел досить, аби побачити в руїнах Города Богів рештки колись могутньої фортеці, збудованої у XII ст. на високому військово-інженерному рівні. В основі її архітектури простежуються оборонні форми загальноєвропейського походження.

Ще одне досить потужне болохівське городище збереглося біля села з одноіменною назвою у Старокостянтинівському районі Хмельницької області. Воно займає, зокрема, вершину гігантського мисового виступу правого берега р.Случ, при впадінні у неї р.Ладижки. Вказане місце населенню села відоме під назвою Замок¹⁶.

Укріплена частина міста, або городище, площею 4,6 га (без валів і ровів) має чотиридольне планування. Тобто, рештки фортеці складаються із чотирьох укріплених частин, умовно зафіксованих у польовій документації під назвами Північного, Південного, Південно-Західного і Південно-Східного майданчиків. Із них Північний має самостійну завершену фортифікаційну лінію у вигляді внутрішнього рову й валу. Обидва кінці валу спроектовані на захід, безпосередньо у круті скелисті схили правого берега р.Случ. Крутизна внутрішнього схилу валу по горизонту досягає 18°, крутизна зовнішнього схилу – 45°. Найбільша висота його, у порівнянні з дном, на півночі досягає 9 м, на півдні – 1 м. Майданчик овальної форми, витягнутий з півдня на північ, знижується по вказаній лінії на 4°. Площа 0,45 га¹⁷.

Ця частина городища з північного і північно-східного боків додатково укріплена ще трьома паралельними рядами валів з ровами між ними, які захищають Південний і Південно-східний майданчики городища. Кінці валів і ровів на півночі сплановані до берега р. Ладижки. На південному сході знаходиться в'їзд на територію літописного міста. Таким чином, північна частина укріплення має внутрішню однорядно замкнену, незалежну від інших частин укріплення, фортифікаційну систему у вигляді валу та рову. Зовнішню (північний і північно-східний боки) оборонну систему додатково зміцнюють ще три ряди валів і ровів. Тобто, наявна ще зовнішня друга, зовнішня третя і четверта фортифікаційні лінії. Вал другої лінії досягає висоти 5 м, третьої – 3,5 м, четвертої – 2 м. Поверхня валів задернована, схили їх стрімкі. Так, крутизна внутрішнього схилу валу по горизонту (друга лінія) – 21°, зовнішнього – 26°; третя лінія: внутрішній нахил валу – 12°, зовнішній – 22°. Відповідно, довжина валу другої лінії – 100 м,

третьої – 100 м і четвертої – 75 м. Відстань між вершинами валів першої і другої ліній – 20 м, третьої лінії – 10 м, четвертої – 10 м¹⁸. З цього боку його захищає прямий високий крутий схил р. Случ.

До описаного укріплення примикає Південний майданчик городища м.Губин загальною площею 1,6 га. Він оточений двома паралельними рядами валів і ровів, які півколом охоплюють його з південного і південно-східного боку. Західний бік прилягає до річки. Загальна довжина валів – 435 м, із них внутрішній вал сягає в довжину 175 м, зовнішній – 260 м. Відповідно, висота їх – 5 м і 3,5 м. Відстань між їхніми вершинами по лінії “захід-схід” – до 35 м, по лінії “північ-південь” – до 25 м¹⁹. Із південно-західного і східного боків вони розірвані другою, яку проклало колись місцеве населення. Зі сходу у валах помітні западини-сліди якихось минулих розкопок. Поверхня валів задернована, схили їх круті. Зокрема, внутрішній вал переднім схилом по горизонту досягає 26°, зовнішній вал (із лицьового боку) – 30°²⁰.

У межах цього майданчика помітно виділяється укріплення, зазначене у документах експедиції як Південно-Західний майданчик. Він невеличкий. Площа разом із фортифікаціями ледве складає 200 м² (0,02 га). Територія навколо обведена невисоким однорядним валом довжиною 70 м. Спеціального виїзду на цей майданчик, як і на Північний, нема. Знаходиться це міні-укріплення безпосередньо над р. Случ у місці, з якого проглядається місцевість далеко по річці та із напілля.

Південно-східний майданчик складає значну частку центральної частини літописного Губина. Площа його 8150 м². Цей майдан має серпоподібну форму. З боку р. Случ, його захищає трирядна фортифікаційна система Північного майданчика. З інших боків він прикритий замкнутим однорядним валом, один кінець якого на заході спрямовано до р.Случа, другий кінцем спадає до лівого берега р.Ладизької. Рештки валу добре збереглися зі сходу. З півдня його повністю розсунули при розбудові південної околиці теперішнього села. Губинський укріплений центр знаходиться 9 м над рівнем води у річці. Вся територія задернована і у літній сезон як толока використовується під пасовище власної худоби селян. Із півдня цей середньовічний центр оточує неукріплене селище, про що засвідчує череп’я XII-XIII ст., виявлене там під час землеробських робіт.

Серед болохівських населених пунктів у басейні верхів’їв Случі, які територіально найближче стоять до літописного болохівського міста Деревич, досить значним було місто Полонне. Літописи вказують, що на Полонне 60-х років XII ст. поширювалися дві влади Києва, князівська і церковна. Археологічна експедиція Кам’янець-Подільського державного педагогічного інституту, яка працювала у сучасному місті Полонному протягом 1992-1993 рр., до числа князівських володінь відносить городище №1. Руїни його валів розташовані у центрі міста, в районі пізньосередньовічного костюлу і будівлі лікарні, що на лівому березі р.Хомори. Згідно з дослідженими матеріалами, життя на городищі протікало у XII- XIII ст.²¹

Таким же часом датується поселення №2. Розташовується воно трохи на захід від літописного центру, на території сучасної районної ветлікарні. Однак цілковито зраховувати цю пам’ятку до поселень укріпленого типу не можна через відсутність там самих укріплень (фортифікацій). Це неукріплене поселення, швидше, складає територію історичного підгороддя Полонного.

Крім літописних центрів, на території Болохівської землі зафіксовано ще 15 укріплень, яких літопис не згадує. За топографічними особливостями їх можна поділити на три підтипи. До першого належать 9 городищ (Воробіївка, Городище на р.Згар, Суслівці,

Полонне та інші), які є невеликими фортецями площею від 3500 до 10800 м², укріпленими одним рядом валів і ровів²².

Конфігурація укріплень повністю залежить від форми мисів і буває підковоподібною, трикутною і овальною. До більшості фортець прилягають неукріплені селища і курганні могильники.

До другого підтипу належать великі і менші городища біля населених пунктів Довбиші, Гриців, Великі Деревичі, Колодяжне, Пасічна, Старий Остропіль, Теліженці, які виявляють округлі форми фортець, оперезані по периметру лініями валів і ровів. Більшість пам'яток мають точну дату: XII-XIII ст.

Городища третього підтипу мають багаточастинне планування і декілька ліній фортифікаційних комплексів. Розміри їх узгоджуються з особливостями довкілляного рельєфу. Такими є укріплені центри в околицях сіл Губин, Кудинки, Михнів, Городище поблизу Шепетівки.

Отже, як показали дослідження, основним видом болохівських укріплень були земляні вали і дерев'яні стіни. Будувалися вони з місцевих матеріалів. Тобто, укріплення являли собою досить складну систему споруд. Зокрема, головною їх частиною були рублені зруби, так звані городні, засипані землею. Ззовні вони укріплювалися земляними скосами, які захищали від вогню і розповзання. Ці схили всередині також мали дерев'яну конструкцію, щоб тримати крутизну. Верхні частини городень виступали на поверхню і служили, власне, стінами, над якими були дахи. З внутрішнього боку, по контуру кільця городень будували кліті, верхня частина яких слугувала бойовим ходом для воїнів.

¹ Терещук К. До питання про локалізацію Болохівської землі // Дослідження з слов'яно-руської археології. – К., 1976. – С. 164-165.

² Довженко В. Про типи городищ Київської Русі // Археологія. – К., 1975. – Вип. 16. – С. 3–14.

³ Толочко П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII веков. – С. 162.

⁴ Юра Р. Древній Колодяжін // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1962. – Т. 12. – С. 57, 123.

⁵ Каргер М. Отчёт о раскопках Галицко-Волынской археологической экспедиции Ленинградского отделения Института археологии Академии Наук СССР // Архив Санкт-Петербургского Института Материальной Культуры. – 1964. – С. 10.

⁶ Древняя Русь. Город. Замок. Село. – М., 1985. – С. 69.

⁷ Толочко П. Древнерусский феодальный город. – К., 1989. – С. 197.

⁸ Якубовський В. Розкопки болохівського міста Вали // Матеріали науково-практичної конференції "Меджибіж: 850 років історії". – Меджибіж, 1996. – С. 26.

⁹ Толкачов Ю. Архітектурно-археологічні дослідження фортеці в Меджибожі // Матеріали науково-практичної конференції "Меджибіж: 850 років історії". – С. 14-15.

¹⁰ Раппопорт П. Города Болоховской земли // КСИИМК. – М., 1955. – Вип. 57. – С. 52–59.

¹¹ Якубовський В., Гасюк Л. и др. Исследования на территории Хмельницкой области // Археологические исследования на Украине в 1976–1977 гг.: Тезисы докладов XVII конференции Института археологии АН УССР. – Ужгород, 1978. – С. 112.

¹² Якубовський В. Пошуки мертвого міста // Жовтень. – 1971. – №12. – С. 105.

¹³ Якубовський В. Археологічні дослідження Болохівської землі // Наукові праці історичного факультету Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. – К. -П., 1995. – Т. 1. – С. 89-91.

¹⁴ Там само. – С. 90.

¹⁵ Винокур І., Гуменюк С. Археологічні пам'ятки Хмельниччини. – К. -П., 1965. – С. 35.

¹⁶ Винокур І., Якубовський В., Журко О., Мегей В. Звіт про розкопки городища літописного Губина археологічною експедицією Кам'янець-Подільського державного університету в 1998 році. – К. -П., 1999.

¹⁷ Винокур І., Якубовський В., Журко О., Мегей В. Дослідження літописного Губина // Археологічні відкриття в Україні 1997-1998 рр. – К., 1998. – С. 63-65.

¹⁸ Там само. – С. 64.

¹⁹ Там само. – С. 65.

²⁰ Раппопорт П. Города Болховской земли // КСИИМК. – М., 1955. – Вип. 57. – С. 59.

²¹ Винокур І., Мегей В. Археологічні дослідження в місті Полонному (1992-1993 рр.) // Полонному 1000 років: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Полонне, 1995. – С. 9.

²² Якубовський В. Археологічні дослідження Болхівської землі // Наукові праці історичного факультету Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. – К. -П., 1995. – Т. 1. – С. 89.

Василь Якубовський, Алла Шабаліна.

Планіграфія і фортифікаційні споруди городищ історичної Болхівської землі.

Автори статті, використовуючи матеріали власних археологічних досліджень суттєво доповнюють матеріали по історії та економіці літописних міст Болхівської землі, зокрема їх топографічну та фортифікаційну структуру.

Vasyl Yakubovskiy, Alla Shabalina.

Planigraphy and Fortification Structure of the Sites of Ancient Settlements of the Historical Bolokhiv Land Territory.

The authors of the article, using the materials of their own archaeological researches, significantly supplement the materials on history and economy of the annalistic towns of Bolokhiv land, in particular their topographical and fortification structure.

ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ГРОШОВОЇ СИСТЕМИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ КОНТЕКСТ

Грошова система – це система, встановлена державою, що характеризується визначенням валютного металу, грошової одиниці та порядком емісії грошових знаків. Однак у середньовіччі грошові системи не завжди створювались з ініціативи верховного правителя. Дуже часто їх формували грошовий обіг, який стихійно виникав на певній території під впливом грошового господарства сусідньої держави чи економічно потужнішої країни – лідера міжнародної торгівлі.

До появи першого державного утворення на території Південно-Східної Європи у жителів даного регіону вже сформувалися певні уявлення про монети. Найдавнішими грошовими одиницями, з якими ознайомилися східнослов'янські племена були грецькі монети. Їх вплив зумовлювався колонізацією греками північного узбережжя Чорного моря у VII – VI ст. до н.е. Ці колонії, як відомо, відігравали велику роль в економічному розвитку Причорноморських земель. Не викликає сумніву твердження, що велика кількість грецького художнього посуду та металевих виробів, які знаходяться серед пам'яток скіфської культури, є ознакою налагодження широкої торгівлі античних міст з внутрішніми районами Скіфії. Однак кількість грецьких монет, знайдених на території лісостепової смуги, дуже незначна, можна сказати, мізерна. Зокрема, привертає увагу відсутність античних монет у комплексах скіфської культури, а ті надзвичайно рідкісні монети, які все ж таки трапляються, виступають часто у демонетизованому вигляді¹. Така незначна кількість знахідок монет грецького періоду може свідчити, хіба що, про натуральний торговельний обмін між племенами лісостепової смуги Східної Європи і містами Північного Причорномор'я. Отже, для слов'янських племен грецькі монети стали лише засобом знайомства з цивілізованим світом і ніяким чином не вплинули на формування товарно-грошових відносин.

Ситуація докорінно змінюється на початку нашої ери, коли розпочинається масовий приплив римських монет. Римські денарії – невеликі срібні монети зі зображенням голови римського імператора чи імператриці на одному боці, а на іншому – якоїсь фігури і латинського напису – стали першими монетами, що відіграли певну роль в економічному житті народів Східної і Центральної Європи.

Масовий вплив срібних римських монет на територію лісостепової зони Східної Європи почався в середині I ст. н.е., але він був короткочасним і раптово припинився на межі II-III ст. Це, в основному, денарії масою 3,41 г., які в римській монетній системі (реформованій в часи Нерона) співвідносились як:

1 золотий ауреус* лігатурної маси 7,28 г. (1/45 лібри) = **25-ти срібним денаріям лігатурної маси 3, 41 г. (1/96 лібри)** = 100 сестерціїям (ауріхалк) масою 27,28 г. = 200 дупондіям (ауріхалк) масою 13,64 г. = 400 асам (бронза) масою 6,81 г.². Варто зазначити, що античні, а пізніше і середньовічні грошові системи складались з кількоступених структурних ланок: найнижчі з них були представлені монетними одиницями, вищі –

грошово-ваговими, що склалися з визначеної кількості цінного металу, або лічильними, що презентували певну кількість монетних одиниць.

Найбільшу кількість скарбів і окремих знахідок римських монет у Східній Європі знайдено на теренах України в околицях Києва. Загалом же відомо близько 1000 знахідок римських монет, в тому числі 100 скарбів в межах лісостепової зони України³. Що ж до хронології емісій монет, знайдених на наших теренах, то монети республіканського часу і імператорської династії Юліїв-Клавдіїв явища рідкісні. Про початок масового напливу римських монет на східнослов'янські землі можна говорити лише від часів Нерона (54–68 рр.), до речі, після проведеної ним грошової реформи до монетного срібла почали додавати 5-10 % міді.

Найчастіше у нас зустрічаються монети династії Антонінів – Траяна, Адріана, Антоніна Пія і Марка Аврелія (разом з монетами їх дружин і співправителів). Денарії емісій цього періоду систематично псувалися, в них постійно збільшувався вміст лігатури. У денаріях часів імператора Траяна (98–117 рр.) співвідношення металу і лігатури становило 1 до 4, а в денаріях Септимія Севера (193–211 рр.) – вже 1 до 2. Це було офіційним фальшуванням монет. Говорячи про хронологію надходжень римських монет, не можна абстрагуватися від тогочасної політичної ситуації. Саме в час правління Траяна була завойована Дакія, і кордони Римської імперії безпосередньо наблизились до слов'янських земель, що створило умови для встановлення римлянами безпосередніх політичних і торгівельних зв'язків з плеємною знаттю. Вже на початку III ст. наплив римських монет різко знижується. Монети останнього представника династії Антонінів – Коммода (180–192 рр.) хоч і поширені у нас, та не в такій кількості, як попередників, а після Септимія Севера можна твердити про припинення масового напливу. Причини цього явища двоякі: внутрішня – економічна криза імперії, що призвела до розладу грошового обігу і псування монети; і зовнішня – політична: початок масового переселення народів, вторгнення готів у Північне Причорномор'я, що перервало основні зв'язки з населенням Подніпров'я та Подністров'я.

Наукове зацікавлення римськими монетами, які знаходили на наших теренах, з'явилося лише в кінці XIX – на початку XX ст. Саме у той час публікуються відомості про знахідки римських монет на території сучасної України. Перша згадка про знахідку (Ласковський скарб) відноситься до 1610 р.⁴ Дещо пізніше з'являються невеликі розвідки В. Ляскоронського про знахідки монет у середньому Подніпров'ї⁵ та Києві⁶, а також О. Феніна, присвячені поширенню римських монет на Прикарпатті⁷. Накопичення фактичного матеріалу на середину XX ст. дозволило дослідникам перейти до вирішення ряду методологічних і загальноісторичних питань, пов'язаних зі знахідками римських монет на наших теренах. Майже одночасно з'явилися праці В. Кропоткіна⁸ та М. Браїчевського⁹, в яких дослідники обстоювали різні позиції стосовно причин напливу, обігу і тезаврації** римських монет у східноєвропейському регіоні. У цьому спектрі проблем найбільшу дилему породило визначення основної функції римської монети і верхньої хронологічної межі її використання (обігу) в середовищі східнослов'янських племен.

М. Браїчевський, укладаючи топографію знахідок римських монет на території України, дійшов висновку, що концентрація знахідок монет точно збігається з територією поширення Черняхівської культури. Поодинокі знахідки римських монет у комплексах цієї культури та на площі її поселень підтверджують, що римські монети дійсно поширювалися в середовищі її носіїв, тобто, тієї частини східнослов'янських племен, які відомі, як анти¹⁰. Він стверджував, що слов'янські племена в першій половині I-го

тисячоліття перебували на різних рівнях економічного і культурного розвитку, лідерство в ньому займали черняхівці (анти), в яких починається процес відокремлення ремесла від сільського господарства і виникає товарне виробництво, розраховане тією чи іншою мірою на продаж. Отже, розвиток антського суспільства робив використання римських монет як грошей у внутрішньому обміні цілком можливим і природним¹¹. Стосовно визначення верхньої межі напливу й обігу денаріїв, то М. Брайчевський, визнаючи факт припинення напливу римських денаріїв на територію України у III ст., підтримує позицію О. Феніна і вважає, що римські монети I–III ст. перебували в обігу за межами імперії до IV–V ст.¹²

Натомість, В. Кропоткін доводить, що довге використання римського денарія на території Подніпров'я і Подністров'я у I–III ст. н.е. зовсім не означало використання його як одиниці грошового обігу, оскільки на території поширення Черняхівської культури в першій половині I тисячоліття ще не склалися економічні передумови для появи грошової системи. На думку В. Кропоткіна, скарби римських монет на території розселення племен Черняхівської культури були типовими скарбами, випадання яких не слід пов'язувати з місцевим грошовим обігом. У римську епоху грошовий обіг у слов'янських племен перебував на примітивній стадії розвитку, коли функції засобу обігу ще не мали необхідних передумов. Щодо верхньої хронологічної межі побутування римської монети на наших теренах, то дослідник обмежив її III ст. – часом припинення напливу денаріїв¹³.

Однак думка В. Кропоткіна про функцію римського денарія як засобу накопичення виявилася хибною. Це підтвердили дослідження В. Яніна, який довів, що обіг цієї монети вплинув на становлення монетно-грошової і вагової системи Київської Русі. Уклавши топографію поширення римського денарія і зіставивши її з ареалом обігу дірхема першої чверті IX ст., він дійшов висновку, що вони збігаються в районі Київщини, Чернігівщини і по течії річки Сейм. Це дає підстави стверджувати спадковість вагових одиниць Київської Русі від часів обігу денарія. До того ж, топографічні дані почасти дозволяють заповнити лакуну в хронології цих двох етапів обігу¹⁴. Стосовно золота, то воно, відіграючи значну роль в грошовій системі Риму, не потрапляло на Північ. На території України маємо лише спорадичні знахідки римських золотих монетоподібних медальйонів з вушками II–IV ст., що є свідченням не грошового обігу, а безпосередніх військових і економічних контактів вождів місцевих слов'янських племен з представниками адміністрації підвладних Риму областей – Дакії, Панонії та ін.

Велике переселення народів, зокрема вторгнення готів у Північне Причорномор'я, перервало основні зв'язки імперії з населенням Подніпров'я та Подністров'я; а це, поряд з політичним та економічним занепадом Римської імперії, спричинило припинення напливу римських денаріїв на наші терени у III ст. н. е.

Саме в цей період у світовому геополітичному просторі з'являється нова держава – імперія Сасанідів, яка виникла на уламках Парфії (у 226 р. Арташир Сасанід прийшов до влади внаслідок державного перевороту). Новостворена країна потребувала негайної централізації, яку успішно здійснив наступний шахиншах Хосров I (531–579). Геополітичне розташування Ірану на перехрестях міжнародних шляхів транзитної торгівлі, а також політична необхідність (протистояння Риму та Візантії) змусила сасанідських правителів до контролю над процесами товаро- і грошообігу, необхідною умовою якого є чітка структура грошової системи. Одним із кроків централізації стало налагодження регулярної емісії повноцінних драхм. Ще за грошової реформи Арташира I в основу грошової системи була покладена срібна драхма, маса якої метрично

дорівнювала 4 г., що відповідало срібним монетам елліністичного світу. За правління Хосрова I емісії срібних драхм, які тепер “поважчали” (4,1 – 4,15 г.), стають регулярними, а пік монетного карбування припадає на правління Хоросна II (628 р.)¹⁵.

У короткотривалий період економічного і політичного піднесення Сасанідської держави VI–VII ст., сасанідська драхма потрапляє на наші терени. Нечисельність знахідок цих монет на нашій території спонукала дослідників, які вивчали обіг цих монет у Східній Європі, або обмежувати ареал їхнього розповсюдження Північним Сходом (Р. Фасмер)¹⁶, або припускати, лише як виняток, використання згаданих монет в інших районах (В. Янін)¹⁷, або вважати, що сасанідська драхма потрапляє на територію України разом зі східними монетами пізнішого часу – арабськими дирхемами (М. Котляр)¹⁸ або припускати, що драхма спорадично з’являється в нашому регіоні в результаті торгівлі слов’ян зі Сходом (О. Сидоренко)¹⁹.

Однак сасанідська драхма, що була відома східнослов’янським племенам до появи у них державності, не сприймалась як постійна чітка структурна ланка грошового обігу.

Прояв у східнослов’янському середовищі на межі VIII–IX ст. тенденцій до етнокультурної, політичної та економічної консолідації втілюється у процесі творення нової середньовічної держави, відомої в історії під назвою Київська Русь. Її правителі на початкових стадіях державотворення не зосереджували своєї уваги на формуванні товарно-грошових зв’язків і до певного часу зовсім не контролювали цю сферу. Тому грошовий обіг і систему грошового господарства стихійно формували іноземні грошові одиниці – візантійський міліарісій, арабський дирхем та західноєвропейський денарій.

Криза Римської імперії у III ст. підірвала економічні засади функціонування держави. Однак це не зачепило східні її області, в результаті чого центр політичного і економічного життя змістився на Схід.

В основі грошової системи Візантійської (Східної) імперії лежало золото, а саме золотий солід, що став основою монетної і лічильної системи держави за реформою 324 р. Костянтина I. Таким чином, рання грошова система Візантії виглядала так:

золотий солід (карбований у співвідношенні 1 до 72 римського фунта) лігатурною масою 4,54–4,55 г. = 2 золотим семісам (1/144) масою 2,25 г. = 3 трієнсам (1/216) масою 1,5 г. = 12 срібним міліарісіям (1/1000) = 24 срібним сілікхам.

З 615 р. імператор Іраклій розпочинає карбування срібних міліарісіїв стопою 1/144 і масою 3,41 г., а також міліарісіїв подвійного номіналу або гексаграм масою 6,82 г. Поява на ринку значної кількості срібної монети порушила цінову рівновагу і змусила імператора Константина VI Пагоната (668–685) обмежити її обіг. Грошова реформа 669 р., значно більшого значення надала бронзовим номіналам. 720 р. маса міліарісія зменшилась до 2,2 г. На аверсі монети після релігійного руху іконоборців замість погруддя імператора вміщено легенду з його титулом, на реверсі – східчастий хрест, навколо якого – напис по колу грецькою мовою: “Ісус Христос перемагає”.

У першій половині X ст., у зв’язку з постійними війнами на сході, спостерігається наростання інфляційних явищ, що проявилось у надмірному збільшенні монетної маси на грошовому ринку та падінні курсу монет. Ці процеси вдалося зупинити лише наприкінці правління імператора Костянтина VII у 945–959 рр. через зменшення обсягів карбування бронзової та срібної монети, а також покращення якості золотих солідів. Грошові відносини на території імперії стабілізуються. Візантійська монета знову поширюється поза межами держави, особливо на Балканах та у Центрально-Східній Європі, в тому числі і на території Київської Русі.

Упродовж другої половини XI ст. настає хаос грошової системи Візантії. Грошова реформа Олексія I Комнена 1092 р. мала на меті внести в грошове господарство держави певну стабілізацію. Було впроваджено золоту номісму – монету зі зображенням на аверсі постаті Христа, який сидить на троні, на реверсі – постаті імператора, якого благословляє Божа рука. Срібну монету, яка в попередній період залишалася повновартісною і емітувалася у значній кількості, Олексій I майже повністю вилучив з нової монетної системи. Її місце посіла білонна монета, що містила лише близько 7% чистого срібла. Монетна система, створена в результаті грошової реформи 1092 р., запровадила принцип часткового обігу на ринку кредитних монет – білонних і олов'яних.

На відміну від вивчення політичної чи культурної історії Візантії, дослідження її нумізматики розпочалося досить пізно. Лише на початку XX ст. було зроблено перші кроки в цьому напрямку. У 1912–1914 рр. російський вчений І. Толстой опублікував дев'ять випусків каталогу візантійських монет, опрацювавши лише монети до періоду Михайла III (842–867) включно²⁰. Дослідження у цій царині були продовжені лише у другій половині XX ст. Обіг візантійських монет у східноєвропейському просторі, в тому числі і на території України, всебічно вивчав В. Кропоткін. Аналіз знахідок і топографія скарбів дозволили йому розробити періодизацію обігу цих монет²¹. Суттєвий внесок у вивчення візантійських монет зробили дослідження П. Каришківського, в яких містяться цінні зауваження про грошовий обіг візантійських монет у південному регіоні України²² і В. Голенка, який у своїх дослідженнях основну увагу звертає на копіювання та підробку міліарісіїв²³.

На наші терени візантійські монети потрапляють у VI ст., однак до кінця VIII ст., тобто, до моменту виникнення державності у східних слов'ян, вони не стали засобом місцевого грошового обігу. Про це свідчить незначна кількість знахідок цього періоду, зосереджених у районі Києва, на півострові Крим і у Північному Причорномор'ї, а також перетворення монет у прикраси, тобто демонетизація золота. Ситуація змінюється у IX–X ст.: відкарбовані у Константинополі гістаменони, міліарісії, фоліси у значній кількості зустрічаються у складі монетних комплексів нашого регіону, що пов'язано з виникненням міст, ростом товарного виробництва і розвитком грошового обігу. У цей час, а саме у другій половині IX ст., в Херсонесі налагоджується випуск місцевої монети (литі, так звані херсоно-візантійські монети). Ареал поширення міліарісія значно розширюється і обіймає території сучасних Житомирської, Сумської, Харківської та Чернігівської областей, а херсоно-візантійські монети охоплюють Саркел, Київ, Тмутаракань. З XI ст. міліарісій виконує домінуючу роль у грошовому обігу Київської Русі, особливо в південному її регіоні. Одночасно ареал обігу розширюється Львівською та Полтавською областями. Стосовно золотих солідів, то їх знахідки локалізовані по Дніпру, що є свідченням інтенсивних економічних зв'язків Києва і Константинополя. Натомість, на півночі в цей період в обігу домінувала куфічна і західноєвропейська монета, а золотих візантійських номісм взагалі північніше Пінська, Смоленська, Чернігова і Курська не знаходять²⁴. Це наштовхує на думку, свого часу висловлену В. Яніним, про виникнення у середині X ст. “на місці однієї грошово-вагової системи двох місцевих систем: північної і південної... В основу останньої було покладено вагу візантійської літри (327,45 г.)”²⁵. З початку XII ст. візантійські монети зникають з грошового обігу Київської Русі.

Однак основною грошовою одиницею VIII–XI ст. у Київській Русі була монетна одиниця Арабського халіфату – дирхем, який з кінця VIII ст. у великій кількості проникає на територію давньоруської держави.

Халіф Муавія абу Суфйана (661–680), засновник династії Омеядів, енергійно взявся за створення сильної політичної структури, якої потребувала гігантська різноманітна держава²⁶. Важливим кроком централізації стало проведення адміністративної реформи, в контексті якої було встановлено контроль над товарно-грошовими відносинами.

Грошова емісія першого халіфа Муавії відбувалась лише на одному монетному дворі в Дарабгерді і мала радше прокламативний, ніж економічний характер. Пехлевійська легенда відтворює його ім'я й титул “Муавія, повелитель вірних”. Дирхеми Муавії, хоч і нечисленні, однак відзначаються добрими ваговими показниками. Його наступники розгорнули вже налагоджений і регулярний процес емісії срібла, в якому правом емітента, окрім халіфа, володіли й еміри²⁷.

У 750 р. влада Омеядів зазнала краху, їм на зміну прийшли халіфи нової династії – Аббасидів (750–1258), які стали правителями всіх територій Омеядського халіфату за винятком Кордовського емірату (Іспанія).

Дирхеми, які потрапляли на Русь зі Сходу, карбувалися на іранських, африканських і середньоазійських монетних дворах. Важливим вузловим центром, через який розходився потік куфічних дирхемів (термін, похідний від особливого виду письма – куфі, що виник у містах аль-Куфі і аль-Басра, і яким карбувалися на монетах вислови з Корану, датування (мусульманське за чіджрою) і місце карбування монети, а згодом і імена правителів або намісників), була Волзька Булгарія. Характерно, що в X ст. в Булгарії карбувалися копії східних дирхемів. На території Русі їх знаходили у вигляді поодиноких знахідок, а також як складову скарбів і поховального інвентаря.

У нумізмічній науці вже давно виник інтерес до вивчення знахідок східних монет. Німецький нумізмат О. Тихсен у XVIII ст. вперше довів, що куфічні дирхеми, які знаходили в Європі, з'явилися там завдяки торгівлі населення європейських країн зі Сходом у IX–X ст., тобто, вони брали активну участь у товарно-грошових відносинах. Початок топографуванню куфічних монет і вивченню ареалу їхнього розповсюдження на теренах Східної Європи поклали праці В. Григор'єва²⁸, П. Савельєва²⁹, В. Тізенгаузена³⁰ і О. Маркова³¹. Однак реальний внесок у виявлення закономірностей обігу та напрацювання чіткої структури періодизації куфічних монет був зроблений нумізматами XX ст. – Р. Фасмером³², основні положення якого пізніше доопрацювали В. Янін³³ та (для південно-східного регіону) українські дослідники М. Котляр³⁴ і В. Зоценко³⁵. Причинами припинення напливу досліджували російські нумізмати О. Давидович³⁶, О. Фомін³⁷ та швед С. Болін³⁸.

Нумізмати, які вивчають обіг монет на території Київської Русі, дотримуються класичної схеми, запропонованої Р. Фасмером і доопрацьованої В. Яніним:

- перший етап датується кінцем VIII першою третьою IX ст. (за Р. Фасмером 800–825 рр.) На цьому етапі домінували монети африканської емісії з вагою нормою 2,7–2,8 г;

- другий етап обігу датується приблизно 30-тими рр. IX ст. – межею IX–X ст. (за Фасмером 825–905 рр.). В ньому домінують аббасидські дирхеми вагою 2,8–2,9 г. і майже немає монет із африканських монетних дворів;

- третій етап – перші три десятиліття X ст. (Фасмер відсуває цей період до 60-тих рр. X ст.). Різкий наплив куфічних монет, в основному саманідських, вагова маса яких коливалася в межах від 2,7–3,2 г. до 3,3–3,6 г;

- четвертий – 40-ві рр. X ст. – початок XI ст. (у Фасмера, відповідно, 960–1012 рр.). На цьому етапі відбувається велика диференціація ваги дирхемів, їх ріжуть, дроблять і приймають на вагу.

Як бачимо, скарби першого періоду обігу дирхемів складаються з монет африканської емісії з домішками сасанідських драхм. У скарбах другого періоду домінують аббасидські дирхеми азійського карбування. Зі збільшенням кількості напливу монет на початку X ст. (третій період) відбувається оновлення якісного їх складу: саманідські дирхеми замінюють монети аббасидського карбування і становлять 30% всіх скарбів даного періоду. Склад монетних скарбів четвертого періоду залишався, в основному, таким же. Продовжує збільшуватися діапазон коливань ваги монет, що намітився в попередній період³⁹.

Однак вище вказана схема є придатною радше для північних територій Київської Русі. Що ж до південних регіонів руської держави, то ця схема потребує деяких уточнень. М. Котляр, аналізуючи точно датовані знахідки куфічних дирхемів на території України і змішані скарби куфічних дирхемів та сасанідських драхм, а також ареал їхнього поширення, доходить висновку, що куфічні дирхеми проникають у наш регіон невдовзі після початку карбування, тобто, принаймні, на середину VIII ст.⁴⁰

Схему М. Котляра на прикладі Подніпровського регіону доопрацював В. Зоценко. Застосувавши статистичні методи до куфічних скарбів (методику, вперше запропоновану О. Фомінім), він опрацював 3 чітко датовані скарби і 12 одиничних знахідок дирхемів, карбованих у проміжку від 742 р. і до 813/814 р., що дало можливість визначити коливання вагової норми дирхемів у північному і південному регіонах – 2,7 г. до 2,83–2,85 г. і простежити місце емісії “південних” дирхемів – центральна і східна частина халіфату (монетні двори Багдада, аль-Куфи, Самарканда, аль-Басри, Муххамедії)⁴¹. Це підтверджує думку М. Котляра про те, що куфічні монети в нашому регіоні з’явилися принаймні на двадцять років раніше. У наступних періодах відбувається вирівнювання функціонування східноєвропейських дирхемів на всій території Русі, що пов’язується з централізацією і зміцненням великокнязівської влади.

Що ж до питання про шляхи проникнення дирхемів на Русь, то воно й досі залишається дискусійним. Відомо, що у VIII–XI ст. у Східній Європі було два великих торговельних ринки – Ітиль в Хозарії та Булгар у Державі волзьких булгар. Відповідно, було два шляхи потрапляння дирхемів на Русь: з Хозарії по Сіверському Дінцю і Дніпру до Києва і Волзький торговий шлях через Північну Русь. П. Любомиров⁴² надавав перевагу хозарському шляху. В. Янін стверджував, що “протягом усього періоду східної торгівлі з кінця VIII ст. і до початку XI ст. єдиними воротами, через які відбувалася торгівля зі сходом, фактично, був Булгар”⁴³. Існує, однак, і третя точка зору, висловлена Р. Фасмером, а пізніше підтримана М. Котляром, про те, що хозарський шлях попадання дирхемів у Східну Європу був домінуючим лише для перших двох періодів, тобто, до початку X ст., а у наступні періоди дирхеми приходили волзьким шляхом⁴⁴.

В останній чверті X ст. відбувається різке скорочення напливу монет на Русь, а на початку XI ст. їх використання повністю припиняється. У науці й досі немає єдності думок щодо причин цього явища. Історики та нумізмати у цьому процесі виділяють дві причини: політичну – падіння Хозарії і занепад південного шляху слов’яно-арабської торгівлі (С. Болін), й економічну – так звана “криза срібла” на Сході (О. Давидович)⁴⁵ та невідповідність дирхема (зменшена стопа, хаотична вага) вже добре налагодженій і чіткій структурі товарно-грошових відносин (В. Зоценко)⁴⁶.

Значення східних монет у формуванні грошового обігу і грошової системи Київської Русі є ще одним аспектом дискусії нумізматів. У 1968 р. швед С. Болін висунув теорію про транзитний характер куфічних монет через територію Східної Європи, тобто, дирхем використовувався винятково для міжнародних торговельних операцій,

знахідки монет на нашій території він уважав випадковістю, засобом накопичення⁴⁷. Дослідження О. Фоміна, В. Яніна чітко показують, що дирхем є монетою місцевого грошового обігу. А нумізматичні дослідження М. Котляра та В. Зоценка простежують регіональні особливості грошового обігу на східнослов'янських землях ще з VIII ст., а не з X ст., на чому наполягає В. Янін.

У грошовому обігу і системі грошового господарства Київської Русі, окрім куфічних дирхемів і візантійських міліарісіїв, брали участь і західноєвропейські денарії, які з'являються на Русі у кінці X ст., якраз тоді, коли різко припинився наплив куфічних дирхемів. Західноєвропейський денарій – срібна монета, карбування якої розпочинається у VII ст., в час, коли припиняється наплив візантійських монет у країни Західної Європи. Формування грошових систем у новостворених королівствах західної Європи відбувалося на зразок римської монетної системи, що суттєво відрізнялась від візантійської. Основою західноєвропейської системи стає срібло. Денарії карбуваються, дотримуючись принципу *al marko* – 240 штук з одного каролінзького фунта срібла (408 г.), тобто вагою 1,7 г. Протягом XI–XII ст. простежується тенденція до зменшення маси денарія, який тепер важить 1,5 г., а то й 1 г. Зміна техніки грошового карбування перетворила денарії в брактеати – тоненькі срібні (сплав мав містити не менше 50% срібла) монети, карбовані лише лицьовим штемпелем.

Одним із перших дослідників середньовічних західноєвропейських монет був Б. Кьоне, який досліджував центри емісії денаріїв. Це, на жаль, звучувало значення монет як історичного джерела⁴⁸. Далі настає перерва в дослідженнях грошового обігу денаріїв на теренах Східної Європи (не враховуючи публікацій поодиноких знахідок)⁴⁹. У 30-х рр. XX ст. з'являються нові підходи в нумізматичних дослідженнях. Акцентування уваги на історико-археологічній функції монет спонукало до появи комплексних топографічних праць. Н. Бауер, будучи, виразником нових методичних прийомів у нумізматичці, уклав топографію близько 240 знахідок денаріїв⁵⁰, а також поділив період обігу західноєвропейських денаріїв на хронологічні групи:

- скарби першої чверті XI ст. – змішані, в них трапляються куфічні дирхеми. Серед західноєвропейських денаріїв домінують німецькі пфеннінги, карбовані в Кельні, Майнці і Південній Німеччині, і англійські пенні Етельреда II;
- у 1025–1040 рр. скарбів заховано дуже мало, збільшується кількість пенні Етельреда II і Канута, але вони не сягають кількості німецьких пфеннінгів;
- скарби другої половини XI ст. характеризуються відсутністю куфічних монет і домінуванням німецьких, перш за все фризських і нижньосаксонських монет;
- скарби XI–XII ст. відзначаються різноманітністю складу, в них багато монет попередніх періодів, а також дирхемів.

Досліджуючи західноєвропейські денарії, нумізмати часто випускали з уваги економічний аспект, тобто, старалися не зачіпати проблем грошового обігу. Цю прогалину вдалось заповнити В. Потіну⁵¹. Нумізмат для початку зіставив топографічні дані знахідок куфічних і західноєвропейських монет на території Східної Європи і простежив збіг зон поширення та обігу східних і західних монет. Польща, Швеція, Русь і Північна Прибалтика в XI ст. є регіонами найбільшого обігу західноєвропейського монетного срібла, які до цього найбільше поглинали східних дирхемів. За вказаними країнами ідуть Данія, Норвегія і Фінляндія. В грошовому обігу Чехії, Угорщини, Італії, Німеччини, Франції та Англії іноземна монета в XI ст. відігравала незначну роль. Далі через аналіз складу скарбів В. Потін простежує основних експортерів монетного срібла другої половини X–XI ст. Це Німеччина (близько 74%) і Англія (22%). Деяку роль у цьому

процесі відіграли також Угорщина (1,32%), Данія (1,3%) та Чехія (0,7%)⁵². Неважко зауважити, що країни-імпортери монетного срібла були країнами, де видобували цей метал. Територія Німеччини була найбагатшою на срібні руди. Вже у VII ст. срібло добувалося в Ельзасі, потім джерела подають відомості про срібні копальні поблизу м. Емс, у Вестфалії і Госларі. Винятком є хіба що Данія, для якої вивіз монет може пояснюватися геополітичним розташуванням країни, а також добре налагодженим процесом перекарбування іноземної монети (наприклад, так звані “данські гроші” ***). Крім того, слід зазначити, що лише незначна частина данських монет затримувалася на власне данських територіях, більша частка цих грошей дуже швидко покидала її межі. На чеських землях простежується кардинально протилежна тенденція: основна маса монет перебуває в обігу на внутрішньому ринку. Тому загальний обсяг емісії монет у Чехії в зазначений період, судячи зі знахідок монет як у межах чеської держави, так і поза ними, був значно більшим, ніж у Данії (для XI ст., відповідно, 23 454 і 6669 екземплярів знайдених денаріїв)⁵³.

Встановлення характеру міграційних потоків денарія дає можливість з'ясувати питання локалізації західноєвропейських монет на території Київської Русі. За топографією В. Потіна, концентрація монетних знахідок (як скарбів, так і поодиноких знахідок) у Північній Русі є значно вищою, ніж у південних регіонах держави. Лише 17 знахідок з 395 припадають на українські території – 1 скарб і 1 окрема знахідка в Галицькій землі, 5 скарбів і 4 окремі знахідки в Київській і Переяславській та 2 скарби і 4 окремі знахідки в Чернігівській⁵⁴. Як бачимо, співвідношення знахідок денаріїв в Південній і Північній Русі становить 1/22, що свідчить про нерозповсюдженість західноєвропейських монет у грошовому обігу південно-західного регіону Київської Русі, однак дане твердження суперечить думці про інтенсивніший розвиток міських поселень, а разом з тим – і торгівлі в Південній Русі.

Питання про шляхи проникнення монетного срібла з Заходу на Русь треба пов'язувати зі зміною політичної карти Європи. Німецька агресія на Схід спричинила зміни в міжнародних економічних зв'язках, і це відобразилось на характері і потоках срібла. Дослідників, які займалися шляхами і напрямками потоку західноєвропейських монет на Русь, умовно можна поділити на норманістів і антинорманістів. Норманісти, серед них М. Бауер⁵⁵ і М. Стенбергер⁵⁶, вважають, що в IX–XI ст. нормани (вікінги) були господарями всіх торгівельних шляхів Європи, тобто, монети потрапляли до автохтонного населення тих чи інших територій шляхом торгівельних відносин їх з норманськими факторіями. Антинорманісти (В. Потін, М. Котляр) стверджують, що аналіз скандинавських скарбів і руських є якісно відмінним, що підтверджує думку про другорядну роль скандинавської торгівлі у Північній і Східній Європі X–XIII ст.⁵⁷

Хронологія обігу західноєвропейських монет на території Київської Русі є ще однією дискусійною проблемою у нумізматиці. М. Бауер уважав, що денарії почали з'являтися на Русі в третьому десятилітті XI ст. і ходили тут не довше 1150 р.⁵⁸ В. Янін датує кінець обігу денаріїв XI – поч. XII ст.⁵⁹, а В. Потін – 40-ми рр. XII ст.⁶⁰

Серед причин, що загальмували притік західноєвропейських монет на Русь, усі дослідники вказують на економічні передумови цього явища. Розвиток міської інфраструктури і внутрішня торгівля вимагали монети, дрібнішої від денарія, в зв'язку з чим починається карбування оболів (1/2 денарія) і квадрантів (1/4 денарія). Це, в свою чергу, зумовлювало зменшення ваги денаріїв. З іншого боку, обсяги зовнішньої торгівлі зростали, а використання дрібної монети при таких розрахунках ставало не вигідним. Іншим фактором стало посилення феодальної роздробленості, яке спричинило

зміну форм грошового обігу (обіг, що обмежувався рамками невеликого регіону і використання в міжнародній торгівлі срібних злитків). Отож, реальною причиною припинення вивозу західноєвропейських монет є їх невідповідність кон'юктурі ринку на першу чверть XII ст.

Отже, Київська Русь – держава, яка до певного часу не емітувала власної грошової одиниці і як платіжний засіб використовувала монети економічно потужніших іноземних держав. Обіг у VIII–XI ст. куфічного дирхема, візантійського міліарісія та соліда і західноєвропейського денарія, які, окрім функцій міжнародної валюти, використовувались як засіб місцевого грошового обігу, підготував ґрунт до запровадження великокнязівською владою власної грошової одиниці і заклав основи грошової системи Київської Русі. У історіографії утвердились дві позиції стосовно часу формування і особливостей грошово-вагової системи Русі. Представником першої є В. Янін, який вважає, що з кінця VIII до середини X ст. існувала єдина для всієї держави грошово-вагова система. Прихильниками другої можна вважати М. Брайчевського, М. Котляра, В. Зоценка та В. Кропоткіна, які на прикладі обігу іноземних монет показують локальні особливості грошового господарства Русі вже з VIII ст. Оскільки ніхто з дослідників не заперечує регіональних особливостей грошового обігу Київської Русі протягом усього часу її існування, то це дає підстави стверджувати, що однією з передумов формування двох істотно відмінних грошово-вагових систем – південно-руської і північно-руської – були регіональні особливості грошового обігу в Київській Русі VIII–XI ст.

¹ Брайчевський М. Нумізматика в темах давньої історії східно-слов'янських племен // Історичні джерела та їх використання – К., 1964. – Вип. I. – С. 143–144.

² Зварич В. Шуст Р. Нумізматика. Довідник. – Тернопіль, 1998. – С. 19–21.

³ Брайчевський М. Римська монета на території України. – К., 1959. – С. 8; Кропоткин В. Клады римских монет на территории СССР. – М., 1961. – С. 50–93. * Систематичні емісії аереев (масою 8,19 г.) запровадив імператор Август (30–14 рр. н. е.), які карбувались за принципом *al marco* – 40 штук з римського фунта чи лібри (327,4 г.)

⁴ Де-Витте Е. Археологическая находка в с. Ласкове Владимиро-Волынского уезда, в 1610 г. // Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца. – К., 1900. – Кн. 14, Вып. II. – С. 85–101.

⁵ Ляскоронский В. Находки римских монет в бассейне Северного Поднепровья // Труды XI Археологического съезда. – М., 1901. – Т. 1. – С. 458–464.

⁶ Ляскоронский В. Римські монети, які знайдено на території м. Києва // Український музей. – К., 1927. – Вип. 1. – С. 29–41.

⁷ Фенін О. Знахідки римських монет у Прикарпатті // Археологія. – К., 1951. – Т. V – С. 92–104.

⁸ Кропоткин В. Клады римских монет в Восточной Европе // Вестник древней истории. – М., 1951. – №4. – С. 243–281; Його ж. Топография римских и ранневизантийских монет на территории СССР // Вестник древней истории. – М., 1954. – №3. – С. 152–180; Його ж. Клады римских монет на территории СССР. – М., 1961. – 134 с. (с картами)

⁹ Брайчевський М. Знахідки римських монет на території УРСР // Археологія. – К., 1950. – Т. III. – С. 93–101; Його ж. Час обігу римської монети в антському суспільстві // Археологія. – К., 1952. – Т. VI. – С. 74–80; Його ж. О распространении римских монет у древних восточных славян // Вестник древней истории. – М., 1954. – №1. – С. 119–134; Його ж. Римська монета на території України. – К., 1959. – 145 с.

** тезаврація – наслідок вилучення з обігу лишків грошей, які періодично утворювалися на середньовічному ринку.

¹⁰ Брайчевський М. Нумізматика в темах давньої історії східнослов'янських племен // Історичні джерела і їх використання – С. 144.

¹¹ Брайчевський М. Римська монета на території УРСР. – С. 62.

¹² Фенін О. Знахідки римських монет у Прикарпатті // Археологія. – К., 1951. – Т. V. – С. 98.

¹³ Кропоткин В. Клады римских монет на территории СССР. – С. 18.

¹⁴ Янин В. Денежно-весовые системы домонгольской Руси. Автореферат на соискание учёной степени кандидата исторических наук. – М., 1954. – С. 6.

¹⁵ Колесников А. Денежное хозяйство Ирана при последних Сасанидах и первых Омеядах (конец VI – начало VIII). Монеты как исторический источник. Автореферат на соискание учёной степени доктора исторических наук. – СПб, 2000. – С. 11.

¹⁶ Фасмер Р. Об издании новой типографии находок куфических монет в Восточной Европе // Известия АН СССР – Л., 1933. – № 6–7. – С. 478.

¹⁷ Янин В. Денежно-весовые системы русского средневековья. – М., 1956. – С. 85.

¹⁸ Котляр М. Грошовий обіг. – С. 21–22.

¹⁹ Сидоренко О. Торговельні шляхи Русі зі Сходом у ранньофеодальний період // Історичні дослідження: вітчизняна історія. – Вип. 15. – К., 1989. – С. 16.

²⁰ Толстой И. Византийские монеты. – Вып. I. – СПб, 1912. – С. 10–112. 7 табл; – Вып. II. – СПб, 1912. – С. 113–224. 8 табл; – Вып. III. – СПб, 1913. – С. 225–352. 9 табл; – Вып. IV. – СПб, 1913. – С. 353–464. 8 табл; – Вып. V. – СПб, 1913. – С. 465–592. 10 табл; – Вып. VI. – СПб, 1914. – С. 593–720. 10 табл; – Вып. VII. – СПб, 1914. – С. 721–832. 8 табл; – Вып. VIII. – СПб, 1914. – С. 833–968. 7 табл; – Вып. IX. – СПб, 1914. – С. 969–1060. 5 табл.

²¹ Кропоткин В. Клады византийских монет на территории СССР // Археология СССР. Свод археологических источников. – Вып. Е 4-4. – М., 1962; Його ж. Византийские монеты в Восточной Европе как исторический источник // I Międzynarodowy Kongres Archeologii Słowiańskiej. – Wrocław, 1968. – S. 124–128.

²² Каришковский П. Находки позднеармянских и византийских монет в Одесской обл. // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – Одесса., 1971 – С. 78–86.

²³ Голенко К. Подражания византийским монетам X–XI вв., найденные на Таманском полуострове // Византийский временник. – 1953. – Вып. VII. – С. 269–275.

²⁴ Кропоткин В. Клады византийских монет на территории СССР // Археология СССР. Свод археологических источников. – Вып. Е 4-4. – М., 1962. – С. 15.

²⁵ Янин В. Денежно-весовые системы русского средневековья. – С. 204.

²⁶ Васильев Л. История Востока. – М., 2001. – Т. 1. – С. 272.

²⁷ Колесников А. Денежное хозяйство Ирана при последних Сасанидах и первых Омеядах (конец VI – начало VIII). – С. 17.

²⁸ Григорьев В. О куфических монетах VIII, IX, X и отчасти VII и XI вв., находимых в России и Прибалтийских странах как источниках для древней отечественной истории. – Одесса. 1842.

²⁹ Савельев П. Мухаммеданская нумизматика в отношении к русской истории. Топография кладов с восточными монетами и изделиями VII, VIII, IX, X и XI вв. – СПб, 1846.

³⁰ Тизенгаузен В. Монеты восточного Халифата. – СПб, 1873.

³¹ Марков А. Топография кладов восточных монет (сасанидских и куфических) – СПб, 1910.

³² Фасмер Р. Об издании новой топографии куфических монет в Восточной Европе // Известия АН СССР. – М., 1933. – № 6–7. – С. 475.

³³ Янин В. Денежно-весовые системы русского средневековья. – М., 1956. – С. 79–140.

³⁴ Kotlar N. Obrót arabskich dirhemyw na terytorium Ukrainy // Wiadomości Numizmatyczne – Warszawa, 1970. – R. XIV – Z. 1. (51). – S. 19–30.

³⁵ Зоценко В. Южный круг обращения дирхемов в Восточной Европе, VIII–X. вв. // Rozwój muzealnictwa i kolekcjonerstwa numizmatycznego dawniej i dziś na Białorusi, Litwie, w Polsce i Ukrainie. – Warszawa, 1997. (5–7. IX. 1996). – S. 51–75.

³⁶ Давидович Е. Денежное обращение в Мовераннахре при Саманидах // Нумизматика и эпиграфика. – М., 1966. – № VI. – С. 135–140.

³⁷ Фомин А. Методические проблемы систематизации кладов с куфическими монетами IX – X вв. // Вспомогательные исторические дисциплины – Л., 1983. – Т. XIV. – С. 74–81; його ж. Обращение обломков куфических монет в Восточной Европе в X – начале XI вв. // Нумизматика и эпиграфика. – М., 1984. – Т. XIV. – С. 133–138; його ж. Источниковедение кладов куфических монет IX в. // Труды Государственного Исторического музея. Нумизматический сборник. – М., 1983. – Вып. 57. – Ч. 8. – С. 24–28.

³⁸ Bolin S. Mochammed, Charlemagne and Ruric // Zur Bedeutung und Rolle des Islams. – Darmstadt, 1968. – S. 235–265.

³⁹ Янин В. Денежно-весовые системы – С. 124.

⁴⁰ Котляр М. Грошовий обіг України доби феодалізму. – К., 1971. – С. 23.

⁴¹ Зоценко В. Южный круг обращения дирхемов в Восточной Европе, VIII – X. вв. // Rozwój muzealnictwa i kolekcjonerstwa numizmatycznego dawniej i dziś na Białorusi, Litwie, w Polsce i Ukrainie. – S. 53–54.

⁴² Любомиров П. Торговые связи Руси с Востоком в VIII – XI вв. // Ученые записки Саратовского университета – Саратов, 1923. – Т. 1. Вып. 3. – С. 5–38.

⁴³ Янин В. Денежно-весовые системы русского средневековья. – С. 104–105.

⁴⁴ Фасмер Р. Завалишинский клад куфических монет VIII – IX вв. // Известия Государственной Академии истории материальной культуры. – Л., 1931. – Т. 7. – Вып. 2. – С. 13; Котляр М. Грошовий обіг України доби феодалізму. – С. 23–24.

⁴⁵ Давидович Е. Денежное обращение в Мовераннахре при Саманидах. // Нумизматика и эпиграфика – М., 1966. – № VI. – С. 135–140.

⁴⁶ Зоценко В. Южный круг обращения дирхемов в Восточной Европе, VIII–X. вв. // Rozwój muzealnictwa i kolekcjonerstwa numizmatycznego ... – S. 53–54.

⁴⁷ Bolin S. Mochammed, Charlemagne and Ruric // Zur Bedeutung und Rolle des Islams. – Darmstadt, 1968. – S. 235.

⁴⁸ Köhne B. Über die ältesten Münzen Russlands // St. Peterburger Deutsche Zeitung. – St. Peterburger, 1860. – 15 okt. № 224; Кёне Б. Описание европейских монет X, XI, XII века, найденых в России. – Спб., 1852.

⁴⁹ Иверсен Ю. Несколько известий о кладах последних трёх лет // Труды IV Археологического съезда. – Одесса, 1886. – Т. 1. – С. 273–275.

⁵⁰ Bauer N. Nachträge zu den russischen Funden abendländischer Münzen des XI–XII Jh. // Zeitschrift für Münz-, Siegel- und Wappenkunde. – Berlin, 1935. – Bd. 42. – S. 153–173.

⁵¹ Потин В. Экономические связи Древней Руси по материалам кладов западноевропейских монет. Автореферат на соискание учёной степени кандидата исторических наук. – Л., 1961. – 16 с; його ж. Топография находок западноевропейских монет X – XIII вв. на территории Древней Руси // Труды Государственного Эрмитажа. – Л., 1967. – С. 106–184.

⁵² Потин В. Экономические связи Древней Руси по материалам кладов западноевропейских монет – С. 7.

***Данські гроші – данина, яку сплачували норманам англосаксонські королі Британії за обіцянку не здійснювати проти них грабіжницьких походів. Перший загальнодержавний

податок середньовіччя. Скарби з монетами англосаксонських королів виявлені у Данії, Швеції та Норвегії.

⁵³ Потин В. Экономические связи Древней Руси по материалам кладов западноевропейских монет – С. 8.

⁵⁴ Потин В. Топография находок западноевропейских монет X – XIII вв. – С. 177–183.

⁵⁵ Бауер Н. Денежный счет “Русской правды” // ВИД. – М. -Л., 1937. – С. 183–244.

⁵⁶ Stenberger M. Die Schatzfunde Gotlands in der Wikingerzeit. – Stocholm-Uppsala, 1958, – Bd. 1.

⁵⁷ Потин В. Экономические связи Древней Руси – С. 10–11.

⁵⁸ Бауер Н. Денежный счет “Русской правды”. – С. 239, 241.

⁵⁹ Янин В. Денежно-весовые системы русского средневековья – С. 155, 184.

⁶⁰ Потин В. Древняя Русь и Европейские государства – С. 73.

Наталія Турмис.

**Передумови становлення грошової системи Київської Русі:
історіографічний контекст.**

У статті розглядаються проблеми, пов'язані зі становленням грошового обігу на українських землях у I–XI ст. Аналізуються передумови, причини і шляхи появи іноземних монет на теренах Київської Русі через призму історіографічних дискусій. На підставі синтезу нумізматичних і історіографічних джерел автор робить висновок про те, що грошовий обіг іноземних монет створив передумови і ґрунт до емісії на межі X–XI ст. власної монетної одиниці і до формування багатоступеневої грошово-вагової системи. Однак ця система на просторах Київської Русі не становила однорідного явища, оскільки особливості місцевого грошового обігу вплинули на формування двох істотно відмінних грошово-вагових систем – південноруської і північноруської.

Natalia Turmys.

The Development of Monetary system of Kyivan Ruthenia: historiography aspect.

The article covers the problems connected with the development of monetary system on Ukrainian territory in I – XI centuries. The author analyzes the reasons, causes and ways of coming of foreign coins to the territory of Kyivan Ruthenia using the thoughts, presented in history discussions. After the study of numismatic and historiographic sources the author makes the conclusion that float of foreign coins prepared the base for coining local money in X–XI centuries and for development of complicated monetary system. But this system was not the same for all regions because the peculiarities of local monetary relations caused a split into Southern Ruthenian and Northern Ruthenian monetary systems.

КОРОЛІВСТВО РУСІ: РЕАЛЬНІСТЬ І МІФИ

З різних причин прийняття королівської корони Данилом Романовичем досі не знаходить адекватного відображення в оцінках істориків, у тому числі й українських. Можна зустріти найрізноманітніші підходи до цієї події: від надмірної апологетики до ігнорування, написання королівського титулу у лапках або ствердження, що він не мав жодного значення і сам Данило Романович ним не користувався. Подібні твердження суперечать джерелам, автентичність яких не викликає сумнівів, тому немає потреби їх спростовувати. Але залишаються інші проблеми, які вимагають продовження дискусії, розпочатої українськими істориками на еміграції¹: чому саме у 1253 р. галицько-волинський князь Данило Романович коронувався як “король Русі”, що тоді розумілося під назвою “королівство Русі” і чому Лев Данилович не був коронований, а його син Юрій Львович прийняв цю корону?

“Світлішим королем Русі” титулував Данила Романовича папа Іннокентій IV², “світлому мужеві Данилові І, королеві русинів” писав у 1254 р. віце-магістр Тевтонського Ордену Бургард фон Горнгаузен³. Чи означав цей титул просто перетворення Галицької землі з князівства у королівство? Подібний висновок можна було б зробити на підставі титулу короля Юрія Львовича: “король Русі (regis Russiae), князь Лодомерії (principis Ladimiriae)”, тобто “король галицький і князь володимирський (волинський)”, тим більше, що подібний титул прийняли угорські королі, від яких його успадкували австрійські цісарі і на підставі цього у 1772 р. при першому розподілі Речі Посполитої отримали це королівство. Таке розуміння королівства Русі вважав припустимим Я.Ісаєвич⁴, а також автор цих рядків. Сумніви у мене з’явилися тільки після вивчення джерел з ординської історії.

Титул короля Галицької землі (rex Galicie), судячи з грамоти від 2.05.1189 р., мав угорський король Бела III⁵. Незважаючи на думку М.Грушевського про непевність цього факту (позаяк цей документ не королівський, а єпископський, а інші документи відсутні⁶), судячи з подальшої угорської політики стосовно Галицької землі, цей титул таки був прийнятий. Далі Угорщина при кожній нагоді намагалася об’єднати Галицьку землю з Угорщиною на підставі особистої унії, визнаної галицьким боярством, як це вдалося з Хорватією⁷. Королями Галиції титулувалися Андрій II (1205-1235) та його син Калман (1215-1222), причому останній був коронований у Галичі, що було визнано папою, і, фактично, володів галицьким престолом у 1215-1219, 1220-1221 рр.⁸ Якби у Римі вирішили просто коронувати Данила Романовича галицькою короною, його іменували б “rex Galicie” чи “rex Galicie et Lodomeriae” як титулувався з 1206 р. Андрій II⁹. Людовик Анжуйський, претендуючи на Галицьку спадщину по вигасненні Романовичів як спадкоємець Арпадовичів, спочатку прийняв перший титул, змінивши його у ході війни з Любартом-Дмитром Гедиміновичем титулом “короля Галиції і Лодомерії” (1370-1382). Угорські королі зберегли цей титул, і від них він перейшов до австрійських цісарів. Угорщина не визнала анексії Галицької землі Польщею у 1387 р. (Казимир III визнав права Анжуйської династії за угодою 1350 р.) і у польсько-угорських угодах 1412, 1415 та 1423 рр. вирішення цього відкладалося на пізніше¹⁰. Отже,

схоже, що, в силу різних причин, угорські королі не успадкували титулу Данила Романовича та Юрія Львовича. Спробу через унію та титул об'єднати королівство Русі з Польщею невдало здійснив Казимир III. Він через протидію польської знаті був змушений вдатися до анексії, яку завершили його наступники¹¹. А можливо, польська еліта, протидіючи унії, не тільки спиралася на власні амбіції, а мала певну рацію, побоюючись проголошення існування королівства Русі?

Зрозуміло, що держави, яка офіційно називалася б “Київська Русь”, “Древня Русь” чи “Давня Русь” ніколи не існувало (котра з цих історіографічних назв є сьогодні більш прийнятною – питання дискусійне, автор схиляється до першої). За джерелами сучасники називали державу “Русь”¹² або “Руська земля”¹³. При цьому, останній термін вживався як у широкому значенні для всієї держави, так і у вузькому значенні – для території Київської, Чернігівської і Переяславської земель чи власне Київської землі¹⁴. Іноземні джерела подають назви Rus, Rus(s)ia, Rucia, Ruscia, Ruzzi, Ruzzia ar-Rus, Rutzeland, Ryscaland, Ryssland, Rusco, Ros і т.д. З похідних назв відомі тільки три: Мала Русь – уперше у 1334 р. в титулі галицько-волинського князя Болеслава-Юрія: “Dei gratia natus dux totius Russae Minoris” (“З Божої ласки природжений князь всієї Малої Русі”)¹⁵, Велика Русь – вперше у 1542 р.¹⁶ та Біла Русь – під 1305 р., але у такому пізньому джерелі як Густинський літопис¹⁷. Терміну “Червона Русь”, ще й досі популярного у польській історіографії, середньовічні джерела взагалі не знали, хоча, поряд з термінами “Біла Русь” (тобто “Західна Русь” за аналогією з Білою Хорватією та Білою Сербією) та “Чорна Русь” (тобто “Північна Русь”), він міг відображати якусь архаїку раннього періоду історії Русі (“Червона Русь” – “Північна Русь”). До терміну “Мала Русь” повернемося трохи нижче, а термін “Велика Русь” для московських книжників служив підставою для претензій до територій, які колись входили до складу Київської Русі, що передавало реалії московської політики у XVI ст. і незабаром стало основою офіційного титулу великих князів московських. У XIII ст. королівство Русі могло означати тільки всю державу, яку історики назвали Київська Русь.

Данило Романович, як і його батько, дід та прадід, намагався стати сюзереном всієї Русі, тобто, князем київським. Це йому вдалося після відновлення батьківської спадщини і повторного об'єднання галицьких і волинських земель перед самим монгольським наступом на столицю. Перед військом Бату Київ обороняв восени 1240 р. тисяцький Дмитро із галицько-волинською дружиною¹⁸.

Золота Орда як держава сформувалася у 1243 р., після того як Бату змушений був перервати похід у Європу, коли його покинули Гуюк та інші царевичі зі своїми ордами, які по смерті каана Угедея відійшли на схід¹⁹. Як і всі монгольські великі і малі улуси, Орда ділилася на дві частини: правий і лівий фланги (улус Джучі, напевно, був так розділений ще при житті самого Джучі чи у 1227 р.). Ці частини отримали назви Синьої і Білої Орд (Кок-Орди і Ак-Орди), тобто, східної (правий фланг) та західної (лівий фланг) орд. Правий фланг із центром на правобережжі Сир-Дар'ї і містами Сигнак та Отрар отримав брат Бату – Орду, лівий фланг, напевно, – ще один брат Берке. Спочатку лівий фланг займав Поволжя, а після 1243 р. його центр перемістився на Північний Кавказ, де були найкращі пасовища, що було особливо важливим для монголів-кочовиків. Крім того Бату розділив свої володіння на 12 улусів, які входили до складу обох флангів (термін “улус” загалом означає “державу”, але в даному розумінні найкраще відповідає терміну “князівство”), які, в свою чергу, стали ділитися на дрібніші улуси (адміністративні одиниці і феоди одночасно). Відповідно до монгольської практики – за військовим принципом, залежно від рангу їх державця (темник, тисячник,

сотник, десятник). Великі улуси-князівства, які ввійшли до складу Ак-Орди і Кок-Орди, отримали Чингізиди – переважно, близька родина Бату. Берке отримав тоді Північний Кавказ, інший брат Шейбан – межиріччя Іртиша й Обі. Старший син Бату Сартак отримав правобережжя нижньої течії Волги²⁰.

Більшість дослідників вважають, що п'ять улусів охопили Північне і Західне Причорномор'я. Пониззя Дунаю і межиріччя Пруту й Дністра отримав, можливо, брат Бату – Бувал, бо пізніше цей улус був центром володінь його внука, знаменитого Ногая. Межиріччя Дніпра та Дністра дісталось Коренці (Куремсі). В Бакоті сидів його баскак, а болохівські князі стали його прямими васалами. Лівобережжя отримав зять Бату – Мауці (Могуцій). Його васалами стали чернігівські князі. Правобережжя Дону було віддано Картану, одруженому з сестрою Бату. П'ятий улус охоплював Крим²¹. Не виключено, однак, що перші три улуси насправді складали один велетенський улус, який належав Мауці. М.Сафаргалієв уважав, що Бувал – це спотворення імені Мувал, тобто, цей царевич був тотожним Мауці і отримав від Бату улус у складі всього Причорномор'я аж до Дунаю. Улус потім перейшов до його сина Татара та внука Ногая. А.Коренца був просто темником і еміром Мауці, адже не випадково темник Бурундай, який змінив пізніше Коренцу, був еміром Ногая²². Крім того, ніде немає натяку, що Коренца був Чингізидом, а всі великі улуси були роздані саме Чингізидам.

Папський дипломат Плано де Карпіні згадує Мауці у переліку монгольських вождів²³. П.Рикін досить переконливо ототожнив цього Мауці (Моусу) з Муджі Яя, який за Рашид ад-Діном був другим сином Чагатая²⁴. Мауці – син Чагатая, звичайно, більше підходив на роль зятя Бату. Як Чингізид, через якого відбулося пов'язання гілки Джучі з гілкою Чагатая, він міг отримати в улус все Причорномор'я від азовських берегів до гирла Дністра або навіть Дунаю. Як сюзерен цих територій, Мауці міг вимагати пізніше у Данила Романовича Галич.

Повернути собі Київ князь Данило намагався і після відходу монгольських військ. З цим, значною мірою, була пов'язана поїздка Данила Романовича в ставку Бату після блискучої перемоги у 1245 р. під Ярославом над претендентом на галицький престол Ростиславом Михайловичем, якого підтримувала Угорщина. Але “князю колишньому великому, який володів Руською землею, Києвом, і Володимиром, і Галичем”²⁵ не вдалося отримати від монгольського владика ярлика на столицю. Не випадково князівський літописець записав: “Ой, гірше зла честь татарська”. Галицького князя приймали значно краще за інших і не зачепили його основних володінь, але “його ж отець був цезарем у Руській землі... син того не дістав честі”²⁶. Напевно тому Мауці, до чийого улусу були віднесені ці землі, і послав Данилові виклик “Дай Галич”, намагаючися протидіяти спробам князя відновити своє панування на Дніпрі.

Бату скасував вимогу Мауці, але дав зрозуміти, що монголи не бажають відродження Київської Русі навіть як васальної держави. Пізніше, надаючи ярлик на Київ Олександрові Невському, який цього домагався, він поставив старшим над володимиро-суздальськими князями його молодшого брата, підкресливши тим самим не лише занепад Києва, але й ліквідацію імперії Київська Русь. Взагалі, Бату поклав початок політики, орієнтованої на подальше роздроблення земель колишньої Київської Русі. З кожною із цих земель у монголів були свої стосунки, відмінні від інших. Старші з володимиро-суздальських і рязанських князів стали безпосередніми васалами хана, очевидно, у подібних стосунках мали перебувати сюзерени Смоленської землі та Великий Новгород, які не були завойовані, а піддалися добровільно. Переяславська земля була віддана ординцям, в околицях Переяслава була ставка Коренці. Чернігівські

князі стали васалами Мауці, а дрібні князі з Київської землі разом з болохівськими князями – його васала Коренци. Васалами Мауці (чи навіть Коренци?) мали бути, напевно, і галицько-волинські князі. Турово-пінські князі, визнавши ординську зверхність, залишилися волинськими васалами. І тільки Полоцька земля, не піддавшись Орді, відкрила обійми для литовських династій, які опанували її головні престולי²⁷.

На спроби Данила Романовича відновити Київську Русь, нехай і залежну від Монгольської імперії, першим з істориків звернув увагу О.Толочко²⁸. Він датував поїздку Данила Романовича в Орду 1250 р. Хронологія Галицько-Волинського літопису достатньо проблематична. Але, напевно, все ж мають рацію М.Грушевський та інші історики, які датували цю поїздку 1246 р.²⁹ Саме з цього періоду розпочався різкий поворот у політиці Данила Романовича, якому надали ярлик на Галицьку та Волинську землі, в бік тісних контактів із Західною Європою і боротьби з ординською зверхністю³⁰. Тоді ж почалося гарячкове укріплення міст і перенесення столиці у Холм на західному кордоні. Одночасно велися пошуки союзників проти Орди. У 1251 р. такий союз було скріплено шлюбом дочки Данила з володимиро-суздальським князем Андрієм Володимировичем, який незабаром виступив проти ординців³¹.

Ці заходи завершилися відкритим викликом Золотій Орді у 1253 р., коли Данило Романович прийняв від римського папи Інокентія IV королівську корону. Як васал хана Золотої Орди він не мав права цього робити. Такий акт міг означати тільки одне: повну відмову від ординської залежності. У середньовіччі, як, зрештою, і в новий час, не допускалося випадковостей з титулами. Тому й московська дипломатія у стосунках з усіма сусідами так уперто домагалася визнання найдрібніших частинок титулу своїх правителів. Не було жодної випадковості, а самочинне коронування потребувало довгого шляху до його визнання, як це було з тими ж московськими царями. Не випадково великий князь литовський не одягнув сам королівської корони, а чекав офіційної коронації, яку б визнали всі. Бату був ханом (тобто, королем) Золотої Орди і васалом каана (імператора) Монголії. Прийняття Данилом Романовичем королівської корони від римського папи не тільки означало розрив васальних стосунків, а урівнювало колишнього васала з його сюзереном³². Титул “король Русі” означав, що король Данило претендує на звільнення всієї території колишньої Русі.

Сумніватися у цьому не доводиться: папські булли надійно підтверджують інформацію літописця. Папа оголосив хрестовий похід проти Орди. Його буллу отримав навіть князь Олександр Невський. Відразу ж після цього, у 1254 р. почалися походи проти Бакоти, де старшина Милій став ординським баскаком, та болохівських князів, які залишилися васалами Коренци. Ці заходи викликали війну з Коренцою, яка закінчилася перемогою короля Данила.

Можна стверджувати, що Данило Романович добре володів інформацією про події в Орді. Час виступу було обрано вдало. Батий хворів і 1255 р. помер у віці лише 48 років. Передчуваючи смерть, він вислав сина Сартака у Каракорум до Менгу-каана. Зобов'язаний своїм престолом Батієві, Менгу затвердив Сартака, тільки-но прийшла звістка про смерть його батька. Але Сартак не дійшов до столиці, він помер від отрути у 1256 р. За цією загибеллю стояв Берке, який по смерті Орду був найстаршим серед Джучидів³³. По смерті Сартака Менгу затвердив ханом Улакчі, доручивши Боракчин-хатун, вдові Батия, опікуватися сином до його повноліття. Але і цей юний хан помер у 1257 р. не без допомоги Берке.

У 1258 р. Берке, нарешті, став ханом Золотої Орди. Почався перепис населення у завойованих руських князівствах, для контролю за ними монголи призначали баскаків, темників, тисяцьких, сотників і десятників. Коренцу усунули і замінили темником Бурундаєм. Це був один з кращих монгольських полководців, який відзначився ще у боях на Волзі у 1236 р. та в угорському поході 1241 року, а пізніше був соратником Ногая і загинув у 22.05.1289 р. на війні з Хулагідами в Азербайджані. Отримавши значну допомогу “у тяжкій силі”, Бурундай у 1258-1259 рр. відновив ординське панування. На його вимогу були зруйновані укріплення Володимира, Луцька, Крем’янця і Львова³⁴. Король Данило під час походів Бурундая перебував на еміграції. Очевидно, що монголи його змістили, а брат і сини скорилися під загрозою плундрування краю. Монголи не змогли здобути столицю Данила Холм, але й король не зміг підняти на боротьбу своїх західних союзників.

Чому Мауці не брав участі у війнах 1254, 1258-1259 рр.? Джерела не подають свідчень щодо участі цього царевича у військових походах, а Плано де Карпіні зазначив, що він залишався у монгольських землях. Мауці міг бути пораненим в одному з попередніх походів, міг бути розніженим принцом, подібно до самого Бату (яким його зобразив китайський мініатюрист), або просто померти до початку цих подій. По його смерті Берке, напевно, передав цей улус іншому Чингізидові – Татару, батькові Ногая, або самому Ногаю, якого виділяв серед інших царевичів.

У 1260 р. ситуація в Золотій Орді знову загострилася. Смерть Менгу-каана призвела до боротьби за головний монгольський трон між Хубілаєм та Арик-Бугою. Війна між претендентами завершилася у 1264 р. на користь Хубілая. Берке не брав у ній участі, використавши її для поступового відокремлення Золотої Орди від Монгольської імперії. Цьому сприяло і перенесення столиці Монгольської імперії у Ханбалік (Пекін). Одночасно розпочалося суперництво між Золотою Ордою і державою Хулагу, якому Джучиди допомогли завоювати Іран. Основною причиною були претензії Берке на Азербайджан, який Хулагу не хотів віддавати, тримаючи свою столицю у Тебризі³⁵. У 1262 р. розпочалася ця війна, що з перервами тривала майже до кінця XIV ст. Перша велика битва на лівому березі р.Кури (1263 р.) закінчилася повною поразкою Хулагу. Тут, за свідченням арабського історика Ібн Василя, Берке виголосив свою знамениту сентенцію: “Якщо б ми діяли спільно, то підпорядкували б весь світ”³⁶.

Зміна ситуації в Орді вимагала концентрації сил монголів на сході. Це дозволило у 1262 р. королеві Данилові повернутися з Угорщини. З цього періоду і майже до 1265 р. Галицько-Волинська держава не визнавала ординської зверхності. Отже можна стверджувати, що король Данило помер у своїй столиці Холмі не ординським васалом, а незалежним володарем, до кінця залишаючись вірним своїй політиці.

Причорноморський улус отримав Ногай, який відзначився на війні з Хулагідами. Це був вмілий і твердий політик, який протягом короткого періоду підпорядкував собі Тирновське царство, Видинське і Браничевське князівства, змусив Візантію та Сербію рахуватися з кожним його кроком. Князь Лев Данилович теж став його васалом. З одного боку, він мусив рахуватися з реаліями і не загострювати стосунків з Ордою. З іншого – саме з допомогою Ногая він приборкав намагання своїх рідних братів, а також Володимира Васильовича роздробити королівство. Лев Данилович використовував допомогу Ногая і в боротьбі за литовську й польську та угорську спадщини. Ногаю, який продовжував розширювати свій вплив на Балканах, карбував власну монету і, фактично, утворив окремих улус з центром в гирлі Дунаю в Ісакчі, що загрожувало відривом від Золотої Орди, потрібен був надійний васал і союзник на півночі. Через

це, напевно, Лев Данилович, якого західні джерела титулюють “королем”, цього титулу так і не прийняв. Подібна ситуація тривала до походу золотоординського хана Телебуги у 1287 р.,³⁷ який першим зрозумів небезпеку політики Ногая і спробував зробити галицько-волинських князів своїми безпосередніми васалами. Можливо, що саме через це Ногай доклав зусиль до загибелі Телебуги, після чого його стосунки з галицько-волинськими князями були відновлені. Галицько-волинські дружини були у складі війська Ногая у битві, яка відбулася 15.09.1300 р. у місцевості Куканлик десть у пониззях Південного Бугу чи Дністра³⁸.

Ногай загинув, а хан Тохта змушений був продовжувати війну за Азербайджан. Його родичі спустошили улус Ногая, але самі втягнулися в усобицю з його сином Джуке та внуком Кара-Кішеком. Це дозволило Галицько-Волинському королівству поновити свою незалежність від Орди, що було задекларовано коронацією Юрія Даниловича. Більше того, у 1303 р. він домігся утворення окремої Галицької митрополії, на що пішов константинопольський патріархат, який, як правило, опирався утворенню нових структур. Досить згадати спроби Андрія Боголюбського чи великих князів литовських. Ця митрополія об'єднала єпископії, які знаходилися на територіях поза межами ординського контролю, включаючи і непідвладні королю Юрію, наприклад, турівську (митрополит київський перебував у Володимирі на Клязьмі під ординським контролем)³⁹.

Князь Андрій Юрійович та його брат Лев мали поважні проблеми з ординцями. Не випадково вони пропонували Тевтонському Ордену захист від ординців⁴⁰, підкреслюючи, що саме ці землі знаходяться на межі фронту християнської Європи проти Орди, яка з часів Узбека повністю перейшла у мусульманський табір, а Владислав Локеток в листі до папи Івана XXII від 21.05.1323 р. назвав їх військо “нездоланим захистом від ординців”. Можливо, тому Андрій Юрійович не прийняв королівського титулу, а брати так і не допомогли рухові закарпатських феодалів, які закликали їх поборотися за угорську спадщину. У світлі цих фактів мотивованим виглядає припущення про загибель обох князів у боротьбі з Ордою⁴¹.

Компроміс, який привів до влади Болеслава-Юрія Тройденевича, тобто не дозволив опанувати трон королівства литовському чи польському претендентам, був укладений за участі хана Узбека⁴². Допоміг Узбек пізніше і Любартові-Дмитру Гедиміновичу та Дмитрові Детькові у боротьбі проти Казимира III. Ординці змагалися за повернення свого впливу на королівство до смерті Узбека у 1342 р. Напевно, тому у 1334 р. галицько-волинський князь Болеслав-Юрій титулувався “з Божої ласки природжений князь всієї Малої Русі”, віддаючи данину реаліям часу і підкреслюючи відмову галицько-волинських володарів від усієї Русі, хоча перед тим використовував титули “Nos Georgis Dei gratia dux Russiae”, “Georgius Dei gratia dux Terrae Russiae, Galiciae et Ladimere”, “Georgius, ex dono Dei natus dux et dominus Russiae”. “Мала Русь” тут виступає в значенні тієї частини Русі, яка не була підвладна монголам. Можливо, що це стало також однією з причин виступу польської еліти проти планів Казимира III щодо унії Польщі з королівством Русі. У Кракові могли побоюватися війни з Золотою Ордою, яка в середині XIV ст. переживала період піднесення. Подібні мотиви могли вплинути і на рішення Людовика Анжуйського, який задовольнився більш надійним і “земним” титулом “короля Галіції і Лодомерії”, відмовившись від більш престижного і претензійного титулу “короля Русі”. Цим він презентував відмову від тих земель Русі, які знаходилися під ординським пануванням. Титул “князів Русі” взяли собі пізніше мазовецькі князі, які володіли Белзьким та Жидачівським князівствами, але це було вже тоді,

коли Орда агонізувала і не могла їм загрожувати. І сам титул на той час перетворився на порожній звук.

Усвідомлюючи дискусійність багатьох висловлених здогадів, а водночас і актуальність цієї проблематики, хотів би звернути увагу на необхідність всебічного її дослідження. Потрібно й далі провадити пошуки серед угорських, тевтонських та інших джерел і ще раз перевірити всі давні гіпотези та постулати.

¹ Войнар М. М. Корона Данила в правно-політичній структурі Сходу // *Analecta ordinis S. Basilii Magni*. – Vol. 2 (8). – Fasc. 1-2. – Romae, 1954. – С. 105-118; Камінський І. Корона Данила в правно-політичній структурі Заходу // Там само. – С. 119-125; Ждан М. До питання про залежність Галицько-Волинської Русі від Золотої Орди // *Український історик*. – 1967. – Ч. 1-2; 1968. – Ч. 1-4.

² Тургенев А. И. Акты исторические, относящиеся к России. – Т. 1. – СПб, 1841. – № 62-65, 74, 76–77; Большакова С. А. Папские послания галицкому князю как исторический источник // *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования*. 1975 г. – М., 1976. – С. 122-129.

³ Цит. за: Дашкевич Я. Проблема державності на Галицько-Волинських землях (кінець Х – середина XIV ст.) // *Король Данило Романович і його місце в українській історії* / Матеріали Міжнародної наукової конференції (Львів, 29-30 листопада 2001 р.). – Львів, 2003. – С. 19.

⁴ Исаевич Я. Д. “Королевство Галиции и Володимирии” и “Королевство Руси” // *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования*. 1985 г. – М., 1986. – С. 62-63; Його ж. Галицько-Волинське князівство доби Данила Галицького та його нащадків (Замість передмови) // *Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України: Історичні та культурологічні студії*. – Т. 3. Галичина і Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. – Львів, 2001. – С. 7.

⁵ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* / Ed. G. Fejer. – Т. 2. – Buda, 1829. – Р. 247.

⁶ Грушевський М. *Історія України-Руси*. – Т. 2. – К., 1992. – С. 449.

⁷ Шушарин В. П. Складывание и оформление феодальных отношений. Раннефеодальная монархия (XI – середина XIII вв.) // *История Венгрии*. – Т. 1. – М., 1971. – С. 143.

⁸ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – Львів, 1999. – С. 114–118; Theiner A. *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuniae. . . ex tabularis vaticanis*. – Т. 1. – Romae, 1860. – N 65; *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus* / Ed. C. Wenzel. – Т. 4. – Pest, 1864. – N 227; Wertner M. *Az Árpádok családi története*. – Nagybecskerek, 1892.

⁹ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* / Ed. G. Fejer. – Т. 3. – V. 1. – Buda, 1829. – Р. 31-32.

¹⁰ Исаевич Я. Д. Загарбання земель Галицько-Волинського князівства іноземними державами // *Торжество історичної справедливості*. – Львів, 1968. – С. 78-79.

¹¹ Исаевич Я. Д. “Королевство Галиции и Володимирии”... – С. 63; Sieradzki J. “Regnum Russiae”. *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego: Krytyka dotychczasowych poglądów i zarys nowej konstrukcji* // *Kwartalnik Historyczny*. – 1958. – N 2. – S. 498.

¹² Полное собрание русских летописей [далі ПСРЛ]. – Т. 1. – М., 1962. – Стб. 7, 11, 28–29, 31, 338, 341–345; – Т. 2. – М., 1962. – Стб. 6, 8, 20, 22–23, 36, 455; – Т. 4. – Ч. 1. – Вып. 1. – Пет-роград, 1915. – С. 4; – Т. 9. – М., 1965. – С. 3-4, 17.

¹³ ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 1, 17, 19-20; – Т. 2. – Стб. 2, 12; – Т. 4. – С. 11.

- ¹⁴ Насонов А. Н. "Русская земля" и образование территории древнерусского государства. – М., 1951.
- ¹⁵ Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси / Сборник материалов и исследований, собр. О. Гонсиоровским, А. А. Куником, А. С. Лаппо-Данилевским, И. А. Линниченко, С. П. Пташицким и И. Режабком. – СПб, 1907. – С. 153-154.
- ¹⁶ ПСРЛ. – Т. 20. – Ч. 2. – СПб, 1914. – С. 460.
- ¹⁷ ПСРЛ. – Т. 2. – СПб, 1843. – С. 227, 236.
- ¹⁸ Березин И. Н. Нашествие Батыя на Россию // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1885. – Май. – № 86; Иванов А. И. Походы монголов в Россию по официальной китайской истории Юань-ши // Записки разряда военной археологии и археографии Русского военно-исторического об-ва. – Т. 3. – Петроград, 1914; Насонов А. Н. Монголы и Русь. – М. – Л., 1940; Лихачев Д. С. Повесть о разорении Рязани Батыем // Воинские повести Древней Руси / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. – М. – Л., 1949; Каргер М. К. Киев и монгольское завоевание // Советская Археология. – Т. 11. – 1949. – С. 55–102; Толочко П. П. Древний Киев. – К., 1977. – С. 191–204; Черепнин Л. В. Монголо-татары на Руси (XIII в.) // Татаро-монголы в Азии и Европе. – М., 1977; Довженко В. О. Среднее Поднепровье после татаро-монгольского нашествия // Древняя Русь и славяне. – М., 1978; Беляева С. А. Южнорусские земли во второй половине XIII-XIV в. (По материалам археологических исследований). – К., 1982; Ивакин Г. Ю. Киев в XIII-XIV веках. – К., 1982; Феннел Д. Кризис средневековой Руси. 1200–1304. – М., 1989. – С. 110–128.
- ¹⁹ Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. – М., 1985. – С. 27.
- ²⁰ Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. – М., 1957. – С. 111, 184–186.
- ²¹ Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов. . . – Т. 1. – С. 55–63.
- ²² Сафаргалиев М. Распад Золотой Орды. – Саратов, 1960. – С. 35, 58.
- ²³ Giovanni di Plan di Carpine. Storia dei Mongoli / Edizione critica del testolatino a cura di E. Menesto; traduzione italiana a cura di M. C. Lungaroti e note di P. Dalfina; introduzione di L. Petech; studi storico-filologici di C. Leonardi, M. C. Lungaroti, E. Menesto. – Spoleto, 1989. – Lib. V, 21.
- ²⁴ Христианский мир и "Великая монгольская империя". Материалы францисканской миссии 1245 года. – СПб, 2002. – С. 257.
- ²⁵ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 807-808.
- ²⁶ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 808.
- ²⁷ Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII-XVI ст. – Львів, 1996. – С. 82-88, 190-194.
- ²⁸ Толочко О. Коли перестала існувати "Київська Русь"? Історіографічна доля одного терміну і поняття // Київська старовина. – 1992. – N 6. – С. 15.
- ²⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 2. – К., 1992. – С. 253.
- ³⁰ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – Львів, 1999. – С. 128.
- ³¹ ПСРЛ. – Т. 10. – С. 137-138.
- ³² Войнар М. М. Корона Данила в правно-політичній структурі Сходу // *Analecta ordinis S. Basilii Magni*. – Vol. 2 (8). – Fasc. 1-2. – Romae, 1954. – С. 105-118.
- ³³ Патканов К. П. История монголов по армянским источникам. – Вып. 1. – СПб. – 1874. – С. 87.
- ³⁴ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – Львів, 1999. – С. 133-134.
- ³⁵ Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда и ее падение. – М. – Л., 1950. – С. 76.
- ³⁶ Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т. 1. Извлечения из сочинений арабских. – СПб, 1884. – С. 75
- ³⁷ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 894.

³⁸ Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого Княжества Литовського. – К., 1987. – С. 71–72

³⁹ Войтович Л. Юрій Львович і його політика // Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України: Історичні та культурологічні студії. – Т. 3. Галичина і Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. – Львів, 2001. – С. 70–78.

⁴⁰ Болеслав-Юрій II, князь всей Малой Руси. Сб. мат. и исслед. – Спб, 1907. – С. 149.

⁴¹ Мацяк В. Галицько-Волинська Держава 1290-1340 рр. у нових дослідках. – Авсбург, 1948. – С. 18.

⁴² Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси. . . – С. 19-26.

Леонтій Войтович.

Королівство Русі: реальність і міфи.

У статті зроблено спробу розв'язати ряд проблем: чому саме у 1253 р. галицько-волинський князь Данило Романович коронувався як “король Русі”, що тоді розумілося під назвою “королівство Русі” і чому Лев Данилович не був коронований королем, а його син Юрій Львович прийняв цю корону?

Leontij Vojtovycz.

Rus' Kingdom: reality and myths.

In article effectuated attempt to untie a row of problems: why namely in 1253 y. Galycz and Wolyn' duke Danylo Romanowycz was crowned as “Rus' king”, that then understood under “Rus' kingdom” name and to what Lew Danylowycz was not crowned by king, and his son Jurij adopted this crown?

“ЛОТКА КНЯЗЬ РУСЬКИЙ, ПРИБУВ ДО ВИШЕГРАДА”: ГІПОТЕТИЧНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ ОСОБИ

За двадцять кілометрів від столиці Угорщини Буди у 30-х рр. XIV ст. розташовувалась добре укріплена, розкішна трьохсотп'ятдесятикімнатна королівська резиденція Вишеград. Її спорудження ініціював угорський монарх Карл-Роберт Анжуйський¹ для забезпечення від сваволі магнатів, які неодноразово посягали на життя членів королівської родини². З Вишеградського двору король здійснював управління державою. Тут він чинив найвищий суд, приймав володарів сусідніх держав та чужоземні посольства.

Король Карл-Роберт продовжував дотримуватися зовнішньополітичного союзу із Польщею, остаточно сформованого ще на початку XIII ст. і постійно зміцнюваного династичними шлюбами. Його бабуса доводилася сестрою польським княгиням угорського походження Кінзі та Йоланті-Гелені³. Польський король Владислав Локетек (бл.1260–1333), отже, був кривняком Карла-Роберта, і приязнь між ними значно посилилася після одруження останнього з Ельжбетою Локетківною. Польсько-угорські зв'язки мали виразну тенденцію до зміцнення і за наступника Владислава Локетка – його сина Казімежа III (1310–1370). Дійшло до того, що Казімеж III, який довгий час не мав прямих спадкоємців чоловічої статі, умовився з Карлом Робертом про передачу польського престолу своїй сестрі Ельжбеті. Після її смерті верховна влада у Польщі переходила до сина Карла-Роберта – принца Людовіка.

Імовірно, для остаточного порозуміння щодо попередніх домовленостей про успадкування угорським наступником польської корони Казімеж III був терміново викликаний важкохворим Карлом-Робертом до Вишеграда, про що довідуємося з листа Галхарда де Карцерібуса до папи Бенедикта XII (1334–1342) від 11.06.1338 р.⁴ Зміст цих переговорів між обома династами детально аналізувався в польській та угорській історичній літературі, що, загалом, мало б позбавити нас необхідності звертатися до цього питання ще раз, якби не один цікавий факт, який має пряме відношення до історії української державності на галицько-волинських землях у другій чверті XIV ст.

У Дубницькій хроніці про події 29 червня 1338 року читаємо “A. d. 1338, Circa festum ap. Petri et Pauli dominus Lothka dux Rutenorum venit in Vysegrad cum electo populo militum suorum ad regem Karolus Hungarie, promittens ei omnis amicitie incrementum”⁵ (переклад авт.: “Року Божого 1338, під час свята апостолів Петра і Павла, Лотка, князь руський, прибув до Вишеграда разом з вибраними військовими людьми своїми до короля угорського Карла, обіцяючи йому усіляку посилену дружбу”).

Ким був цей “руський князь Лотка”? Інтереси якого князівства він представляв у Вишеграді?

Думки зарубіжних та українських дослідників з приводу державної, етнічної та соціальної належності цієї особи не збігаються.

Першими звернули увагу на “Лотку” польські вчені. Шукаючи доказів для підтвердження наскрізь тенденційної тези про нібито добровільну згоду князя Болеслава-

Юрія II Тройденевича (п.1323-1340) (далі – Юрія II. – О.М.) передати по смерті право управління Руським королівством тому ж таки Казімежові, вони твердили, що присутній у Вишеграді в 1338 р. “Лотка” був володимиро-галицьким володарем. Так, Й.Домбровський доводив, що хронікар припустив помилку при написанні імені “Болеслав”⁶. Цю думку поділяв В.Абрахам, гадаючи, що ім’я “Лотко” є перекрученим “Bolko” (Болеслав. – О.М.), без присутності якого унеможлилювалися вишеградські **переговори про наступника** (!) (тут і далі виділено нами. – О.М.) на володимиро-галицькому столі⁷. Цей надуманий історіографічний факт незабаром набув значення історичного і знайшов своїх прихильників серед інших польських дослідників XIX–XX ст., що доводили “законність” претензій польської корони на управління в Галицькій і Володимирській землях, а відтак – виправдовували завойовницьку “руську” політику короля Казімежа III. Навіть такий поважний знавець генеалогії, як О.Бальцер не втримався від спокуси, пишучи, що Болеслав-Юрій II Тройденевич визначив Казімежа своїм престолонаступником як одного з П’ястів, який мав гіпотетичне право “дідичності” на володимиро-галицьку спадщину⁸. С.Закржевський, покликаючись на відомий привілей Болеслава-Юрія II Тройденевича, наданий ним громаді міста Сянока (1339), у якому поіменований “Johannes dictur Lacta”, переконував, що “Лотка” був боярином з оточення галицько-волинського князя⁹. З ним не погоджувався Б.Влодарський, який цілком справедливо сумнівався у можливості делегування Болеславом своїх повноважень бояринові “у таких важливих для себе справах”¹⁰. Проте цей дослідник також не заперечував участі Болеслава-Юрія II у Вишеградському з’їзді. На тій підставі, що “контакти угорського двору з **іншим** руським князем (окрім Юрія II. – О.М.) видаються неправдоподібними”, зробив висновок про зустріч у Вишеграді Казімежа з володимиро-галицьким володарем і Є.Вирозумський¹¹. Між ними, на думку цього автора, мали б відбутися “якісь розмови”. Таким чином, майже усі польські історики одностайні у питанні визнання тотожності особи “Лотки” і Болеслава-Юрія II Тройденевича.

Повідомлення Дубницької хроніки привертало увагу й вітчизняних істориків. І.Шараневич та І.Лінниченко вважали “Лотка” галицьким боярином¹². Авторитетний знавець і дослідник іноземних писемних джерел до історії України М.Грушевський у питанні ідентифікації “Лотка” довго не міг визначитися остаточно. Спочатку він ніби поділяв думку поіменованих вище дослідників, “бачучи в сій звістці симптом боротьби Юрія-Болеслава з галицьким боярством”, але згодом гадав, “що вірніші стилізації звістки були погляди угорських письменників, що бачили тут **галицького** (виділено нами. – О.М.) князя”. “Чому він називається “Лотка”, Аллах знає, – з долею гумору писав видатний історик, “але коли се руський князь, то найприродніше приходиться бачити тут Юрія-Болеслава”¹³.

Своє оригінальне вирішення “питання Лотки” знайшло у дослідженні М.Кордуби “Болеслав-Юрій II”, що є одним з ґрунтовних життєписів цього князя. М.Кордуба відкидав як малообґрунтовані гіпотези тих авторів, які вбачали у “Лоткові” то галицького боярина Дмитра Дядька, то князя Болеслава-Юрія II Тройденевича. Аналізуючи тогочасні документи, вчений дійшов до висновку, що іменем “Лотка” у Дубницькій хроніці названо “Влодка”, що є “здрібніле “Володислав”. Як імовірного учасника Вишеградського з’їзду, М.Кордуба визначив сина добжинського князя Земовіта і Анастасії Львівни (вона доводилась рідною сестрою королеві Юрію I Львовичу. – О.М.). Володислава Земовітовича Куявського, який у 1323 р. нібито змагався з Болеславом-Юрієм II Тройденевичем за право на княжіння у галицько-волинських землях¹⁴.

Особа “Лотки” цікавила також вченого української діаспори М.Андрусяка. Він першим припустив можливість походження його імені від антропоніма “Володимир”. М.Андрусяк вважав “Лотка” сином волинського князя Данила Мстиславича, протопластом роду майбутніх князів Острозьких¹⁵. Невідому з імені доньку Данила нібито пошлюбив князь Любарт Гедимінович. Утім, аргументація цієї гіпотези, на нашу думку, є недостатньою.

Луцький історик П.Троневиц вважає, що під “Лотком” треба вбачати князя Любарта Гедиміновича, “якого Юрій II з воєводою Отеком обмежували в правах на Луцький уділ¹⁶”.

Поважний дослідник генеалогії Рюриковичів і Гедиміновичів Л.Войтович загалом заперечує участь Болеслава-Юрія II Тройденевича у Вишеградському з’їзді. “Польська наука твердила, – пише автор, – що на зустрічі у 1339 р. (датування події Л.Войтовича. – О.М.) був представник Юрія-Болеслава або навіть сам князь, який дав присягу у вірності і дружбі польському королю (тобто став його васалом) і признав своїм спадкоємцем Казімежа III. Сам текст трактату не зберігся і немає ніяких фактів, які могли би засвідчити участь у вишеградських переговорах галицько-волинського князя. Нам здається, що ця фантазія польських істориків не має під собою поважних засад. Навіть сам Казимір III у мотиваціях своїх дій не посилався на цю угоду, яка нібито зробила його легітимним спадкоємцем галицько-волинського престолу”¹⁷.

Ми повністю поділяємо думку Л.Войтовича у тій її частині, яка стосується участі володимиро-галицького князя Юрія II у переговорах з Казімежем та Карлом Робертом. Проте повністю ігнорувати факт прибуття у Вишеград “руського князя Лотка” неможливо. Спробуємо гіпотетично визначити його особу, базуючись на визнанні правдоподібності відомостей Дубницької хроніки у наведеному вище уривку. Вважаємо, що поставлена **мета** може бути досягнена шляхом вирішення таких основних завдань: 1) за допомогою лінгвістичних даних спростувати твердження про перекинуття імені “руського князя”, який перебував 1338 р. у резиденції угорського короля; 2) з’ясувати етнічну та державну приналежність “Лотка” та його походження.

Зауважимо, що погляди більшості істориків, які вивчали це питання, розходилися насамперед при визначенні “справжнього” імені руського візитера. Польські дослідники, як зазначалося, вважали його перекинутим “Bolko” – “Болеслав”. Лише нещодавно, у своєму дослідженні генеалогії Романовичів польський історик Д.Домбровський схильний до версії, що “Bolko” – це “Володимир”¹⁸.

Ми переконані, що ім’я “Лотка” можна етимологізувати на давньоукраїнському мовному ґрунті.

Багато сучасних респондентів повідомляють, що воно нагадує неповну форму імені “Володимир”: розмовне “**Влодко**” (Опілля), “**Володько**”, “**Ладько**” (Волинь, Полісся, Бойківщина, Західне Поділля). Це підтверджують і дослідження з ономастики.

Антропонім “Володимир” походить від руського (староукраїнського) “**Володимир**”. Більшість мовознавців виводять це ім’я від праслов’янського “Voldimerъ”, де voldъ – влада і – меръ – великий (буквально: силою великий). З часом елемент –меръ зблизився із словом *мир* (світ), ім’я переосмислилося і стало означати “володар світу” (тут доцільно пригадати, що один із перших галицьких Ростиславичів іменувався “Володар”, що є неповною формою імені “Володимир”. – О.М.). За іншим тлумаченням – це готське запозичення: Waldemar (від давнього нижньонімецького Waltan – правити і twîg – знаменитий; нижньонімецьке Woldemar). Відомі й сучасні здрібно-пестливі варіанти імені “Володимир”: “**Ладко**”, “**Ладимир**”, “**Ладим**”, “**Ладимко**”, які мають давнє походження¹⁹.

Українському “Володко” відповідають болгарські його форми “Владай”. “Владан”, “Владей”. “Владо”, “Владун”, “Владьо”²⁰. Імена “Vladoje”, “Vladun”, “Vladho”, “Vladota”, “Vladik” відшукав у чеських та сербських писемних джерелах лінгвіст Ф.Міклошич²¹. Не бракує схожих формантів й у польській антропонімії: “Włodo”, “Włodaj”, “Włodak”, “Włodek”, “Włodko”, “Włodk”, “Wołodko”²².

На початку ХХ ст. російський мовознавець М.Тупіков на підставі писемних джерел зафіксував побутування імені “Латко”²³. Велику кількість імен-комполітів таких як “Ладомир”. “Ladomir”, “Лада”, “Ладка”, “Ладкович”, “Ладень”, “Ladek”, “Ladka” проаналізувала М.Демчук²⁴. Цікаво, що і в угорській мові список особових власних імен виявляє запозичення таких слов’янізмів як “Aladar” (від руського Володарь та “Ládomér” (від Володимирь)²⁵. Антропонім “Lodomer” знаходимо у дослідженні відомого українського фахівця у царині слов’янської ономастики П.Чучки²⁶.

Окремі сліди побутування імені “Ладко” та “Ладимир” збереглися в українських назвах поселень відантропонічного походження. Топонім “**Латківці**” зафіксований у Борщівському районі Тернопільщини. Як доводить авторитетний лінгвіст М.Худаш, первісно він мав значення “латковци” – “рід (або піддані) **Латка**”. “За походженням, – стверджує учений, – це найбільш ймовірно фонетичний варіант утворення **Ладко**, тобто варіант з девокалізованим –д– у –т– в позиції перед глухим приголосним –к–. Особова назва “Ладко” виникла “шляхом усічення слов’янських автохтонних особових власних імен-комполітів з препозитивним компонентом **Лад[и,о]**- типу **Ладимирь**, **Ладиславъ**, **Ладославъ**, які виникли, відповідно, від **Владимиръ**, **Владиславъ**, **Владославъ**”²⁷. Село з назвою “Ладомирів” досі існує у Бескидах (Лемківщина).

З огляду на аргументи лінгвістів, видається логічним такий антропонічний ряд: **Лотка** → **Латко** → **Ладко** → **Ладимир** → **Володимир** (**Ладислав** → **Владислав**).

Висловимо й інші аргументи на користь запропонованої гіпотези.

По-перше, відомо, що імена галицьких та волинських князів у літописах і грамотах подаються у дещо відмінній від звичної форми: **Володимирко** Володаревич, **Василько** Ростиславич, **Василько** Романович, **Іванко** Ростиславич Берладник²⁸. Якщо в літописах князів іменують саме так, то цілком імовірно є використання й неповних форм імені в інших пам’ятках, у даному випадку, Лотка –Латко (Ладко), що й зафіксував автор Дубницької хроніки. Транскрипція імен іноземців зберігає у цьому писемному джерелі оригінальну антропонімію. Отже, твердження окремих дослідників про перекручення імені руського князя є непереконливими навіть у тому випадку, коли припустити, що маємо справу з омонімічним скороченням, яке допускає утворення однієї форми від різних імен.

По-друге, в княжих родині існувала традиція надавати спадкоємцям два імені. Перше, при хрещенні дитини, як правило, узгоджувалося з церковним календарем. Святий, іменем якого називали хрещеника, виступав його довічним патроном. На його честь князі будували собори, у день “свого” святого розпочинали важливі справи, наприклад, вирушали у військовий похід. Проте князі частіше вживали друге, “княже” ім’я. Через це досить часто виникають труднощі при ідентифікації володарів дому Рюриковичів. Чи не маємо ми такий випадок із іменем Лотка–Лодко?

По-третє, в окремих княжих лініях (у даному випадку нас цікавлять династи Ростиславичів та Романовичів, що правили у Галицькій та Володимирській землях) намагалися дотримуватися практики надання новонародженому княжичеві імені його прадіда, діда, рідше – батька. Так, у лінії Ростиславичів Володар (неповна форма імені “Володимир”) носив ім’я свого діда Володимира Ярославича. Сам Володар назвав

своїх синів іменами “Ростислав” (на честь батька) та “Володимирко”. Володимирко Володаревич, своєю чергою, назвав сина Ярославом, напевно, на честь Ярослава Мудрого. Ярослав Осмомисл не порушив традиції і старшому синові також дав ім’я діда – Володимир. Володимир Галицький знову іменував синів Васильком (можливо, на честь Василька Ростиславича Тербовлянського) та Володимиром. Василько Ростиславич також назвав молодшого сина іменем свого батька; так само вчинив і його син, Іван Берладник. Як бачимо, антропонім “Володимир” вживався майже у кожному поколінні галицьких нащадків одноіменного сина Ярослава Мудрого, Волинські Мономаховичі також віддавали належне традиції. У цій лінії помічаємо часте використання імен Роман, Данило, Лев, Юрій. Але й тут також були князі на ймення “Володимир”.

По-четверте, слід пам’ятати, що Дубницька хроніка писана старолатинською мовою (як припускають монахом-францисканцем), і тому важливо навести аналоги відтворення топоніма “Володимир”, в інших латиномовних писемних джерелах. Наприклад, в угорській анонімній хроніці XIII ст. згадується “*civitas Ladomer*” (місто Володимир) та “*dux Lodomeriensis*” (князь Володимирії)²⁹. Польський хроніст Вінценз Кадлубек також титулує князя Романа Мстиславича “*dux Laodimiriae*”³⁰. Угорські королі Бела III та Ендре II прийняли титул короля “*Galiciae et Lodomeriae*”. У грамоті від 9 серпня 1316 р. князі Андрій і Лев Юрійовичі прибирають титул “*Dei gracia duces totius terre Russie – Galacie et Ladomiriae*”. Князь Юрій II у своїй грамоті 1327 р. використовував титул “*dux terre Russie, Galicie et Ladimerie*”. Як бачимо, варіантів написання відантропонічного ойконіму “Володимир” не бракує, але його препозитна частина залишається незмінною.

По-п’яте, сфрагістичні дані також свідчать на користь нашої гіпотези. Наприклад, один з окружних написів печатки короля Юрія I є таким змісту: “S/ DOMINI GEORGI PRINCIPIS **LADIMERIE**”.

Таким чином, “руський князь Лотка” Дубнівської хроніки міг бути князем, який носив ім’я Володимир, оскільки нам невідомий жоден представник дому Рюриковичів з іменем Володислав.

До якої ж княжої родин він належав?

Почнемо з представників першої галицької династії Ростиславичів. Останній правлячий князь Галицької землі наприкінці XII ст. Володимир Ярославович (1187–1199) мав двох синів. Василько та Володимир згадані у папській грамоті 1218 р., де йдеться про вклад “руських королів” (*Russorum regibus*) у хорватський монастир на р. Саві³¹. І.Шараневич, а за ним і М.Грушевський вважали цю дату помилковою, а згаданий документ відносили до Василька і Володаря Ростиславичів³². Як зазначалося, імена Володимир і Володар є однокореневими. Однак, уважне прочитання документа переконує, що в ньому йдеться про вклад князів у минулому. Відтак напрошується висновок, що у 1218 р. обидва нащадки Володимира Ярославовича Галицького скінчили свій земний шлях. Малоімовірно, аби через 120 років (6 поколінь) хтось із їхніх нащадків (якщо такі були) міг претендувати на владу у Галицькій землі, тим більше у об’єднаному Руському королівстві. Таким чином, припущення про належність “Лотка” до династії Ростиславичів виглядає дуже сумнівним.

Оскільки цитований нами фрагмент точно свідчить про “князя руського”, то ним не міг бути і Володислав Земовітович Куявський, син Анастасії Львівни. Усе відоме нам про цього князя переконує, що він ніколи не цікавився справами Руського королівства.

Складність визначення генеалогічної належності “Лотка” спричинена насамперед “кімерійською питьмою” (вислів М.Грушевського), що спадає на історію Галицької

і Володимирської земель після 1292 року, яким, як відомо, уриваються повісті Галицько-Волинського літопису. Все ж, окремі дані іноземних писемних джерел здатні висвітлити “темні” місця історії Руського королівства першої половини XIV ст., як це доводить дослідження польського вченого Я.Беняка. Ним на основі добротного джерелознавчого аналізу повідомлень хроніки Йогана Вінтертурського переконливо доведено, що князі Андрій і Лев Юрійовичі померли неодноразово³³. Стає зрозумілим, чому Юрій II називає своїм попередником дядька по матері (avunculo suo) Андрія. Звідси напрошується висновок, що Лев Юрійович помер раніше.

Багато істориків вважають Льва галицьким князем. Ми не можемо з цим погодитись і вважаємо, що Лев правив на Волині. Його донька вийшла заміж за Любарта Гедиміновича. Відтак останній здійснював управління Луцькою волостю. Вірогідно, цей крок був викликаний тим, що у Лева Юрійовича не було спадкоємця чоловічої статі. Натомість Андрій Юрійович (в одній із грамот названий ярославським князем³⁴ (м.Ярослав у Перемишльській землі) міг мати сина, який у 1338 р. досягнув того віку, аби заявити про своє право на княжіння у галицькій частині Руського королівства.

Український історик в діаспорі П.Грицак припускав, що “Лотка” міг бути нащадком Мстислава Даниловича, “може тим самим, що брав участь у війні Гедиміна з українськими князями. Бачачи на володимирському столі потомка Романовичів лиш у жіночій лінії, Володимир, очевидно палав жадобою захопити Галицько-Волинську державу у свої руки”³⁵. Але, встановлено, що у 1315 р. Володимир Мстиславович загинув³⁶. Отже, він не міг бути візитером до угорського монарха у червні 1338 р.

Гіпотеза П. Троневица за якою “Лотко” – це спотворена угорським автором чи писарем неповна форма імені “Любарт” також є вразливою. Чи посмів би Любарт вести переговори за плечима Юрія II?

Ще одним аргументом, який промовляє проти того, що “Лотка” – це Юрій II, є його значно молодший, порівняно з Казімежем III, вік. Сам по собі цей факт є нібито мало-значущим³⁷. Природно, виникає запитання: чому значно молодший Юрій II, який міг сподіватися на спадкоємця, мав би наслідувати приклад польського короля? У працях польських дослідників XIX – першої половини XX ст. ми не знаходимо аргументів, які хоч би частково давали відповідь на це питання.

“Лотко” – Володимир, як імовірний син галицького (згодом володимиро-галицького) князя Андрія Юрійовича, покладаючись на підтримку частини боярства Галицької землі, на нашу думку, міг у 1338 р. бути присутнім у Вишеграді під час зустрічі Казімежа з Карлом-Робертом.

ВИСНОВКИ

Перебуваючи у Перемишльській землі (доменіальних володіннях свого батька), “Лотко” був поінформований про Вишеградські домовленості між польським та угорським королями. З Перемишльщини він прибув до резиденції Карла-Роберта разом зі своїми прихильниками.

Цей “руський князь” мав підстави для претензій до Юрія II, що правив одноосібно у Галицькій і Волинській землях. Не виключаємо, що “Лотко” сподівався на допомогу угорського короля у вирішенні династичної суперечки. Обіцянка “дружби” з угорським монархом промовляє про те, що князь Володимир Андрійович не почувався певним у досягненні успіху власними силами і розраховував на чужоземну поміч. Але отримати її з боку Угорщини чи Польщі він не зміг і повернувся додому (“amplissimis muneribus

donatus in Russiam redit”)³⁸. Про подальшу долю Володимира Андрійовича—“Лотка” відомостей немає. Можливо, повернувшись у Галицьку землю він зазнав переслідувань з боку Юрія II (був убитий) або ж знайшов притулок при дворі інших Рюриковичів. В усякому разі, він не брав участі у поділі володимиро-галицької спадщини після 1340 р.

¹ Карл-Роберт належав до французької королівської династії Анжу, представники якої прибули до Угорщини з Італії.

² Відомості про виступи угорських феодалів відображено у Іпатіївському літописі. Тут ідеться про вбивство ними дружини угорського короля Ендре II (1205–1253) Гертруди у вересні 1213 р. (у літописі про цю подію згадано під 1210 р. – О. М.). Див.: Літопис Руський за Іпатським списком. / Пер. Л. Махновець. – К., 1989. – С. 373; Не менший резонанс викликало поранення самого Карла-Роберта та його дружини Ельжбети Локетківни у 1329 р., вчинене угорським можновладцем Феліціаном Захом, який у такий спосіб помстився за безчестя своєї доньки Клари, вчинене тодішнім наступником польського престолу Казімежем Владиславичем (майбутній король Казімеж III.). Див.: Jadwiga Żylińska. Piastówny i żony Piastów. – Warszawa, 1982. – S. 241–242.

³ Żylińska J. Piastówny i żony Piastów. – S. 174–222.

⁴ Wyrosowski J. Kazimierz Wielki. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1986. – S. 80.

⁵ Historiae Hungaricae Fontes domestici. ed/ Florianus, III. Chronicon Dubnicense. – S. 128.

⁶ Dybrowski J. Ostatnie lata Ludwika Wielkiego. – Kraków, 1918. – S. 112.

⁷ Abraham W. Powstanie kościoła łacińskiego na Rusi. – T. 1. – Lwów, 1904. – S. 206.

⁸ Balcer O. O następstwie tronu w Polsce // Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydz. Hist. – Filoz. Ser. 2. – T. XI. – S. 430.

⁹ Zakrzewski S. Wpływ sprawy ruskiej na państwo polskie w XIV wieku // Przegląd Historyczny. – T. 23. – 1922. – S. 99.

¹⁰ Włodarski B. Polska i Ruś 1194–1340. – Warszawa, 1966. – S. 288.

¹¹ Wyrosowski J. Kazimierz Wielki. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1986. – S. 80–81; Його ж. Historia Polski do roku 1505. – Warszawa, 1978. – S. 227.

¹² Винниченко И. Замечания И. А. Линниченко на статью Г. Режабка “О последнем князе всей Малороссии Юрие II. – Санкт-Петербург, 1885. – С. 84–96; Шараневич И. История Галицко-Володимирской Руси от найдавейших времен до року 1453. – Львов, 1863. – С. 150.

¹³ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. 4. – К., 1993 – С. 132.

¹⁴ Кордуба М. Болеслав-Юрій II. Останній самостійний володар Галицько-Волинської держави з нагоди 600-ліття його смерті. – Львів, 1940. – С. 19–20.

¹⁵ Андрусак М. Останні Романовичі. (Нащадки Мстислава і Романа Даниловича) // Науковий збірник Українського Вільного університету. – Мюнхен, 1948. – С. 241–245. (окрема відбитка).

¹⁶ Троневиц П. Луцький замок. – Луцьк, 1998. – С. 28.

¹⁷ Войнович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. – Львів, 1996. – С. 101.

¹⁸ Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów. – Poznań – Wrocław, 2002. – S. 280–281.

¹⁹ Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П. Власні імена людей. – К., 1986. – С. 43.

²⁰ Илчев С. Речник на личните и фамилни имена у българитею. – София, 1969. – С. 113.

²¹ Miklosich F. Die Bildung der slavischen Personennamen // Denkschriften c. k. Akad. Wissenschaften. Philologisch-historische Klasse: Zentner Bd. – Wien, 1860. – S. 43.

²² Słownik staropolskich nazw osobowych. – Т. 6. – Wrocław, 1982. – S. 137–142.

²³ Тупиков Н. М. Словарь древнерусских личных собственных имен // Записки отделения русской и славянской археологии Русского археологического общества. – 1903. – Т. 6. – С. 279.

²⁴ Демчук М. О. Слов’янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV–XVII ст. – К., 1988. – С. 75. Див. також: Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. – Т. 1. – К., 1977. – С. 536.

²⁵ Лизанець П. М. Давньоруська ономастична спадщина в угорській мові // Давньоруська ономастична спадщина в східнослов’янських мовах. – К., 1986. – С. 112–113.

²⁶ Чучка П. П. Антропонімія Закарпаття (Вступ та імена): Конспект лекцій. – Ужгород, 1970. – С. 33.

²⁷ Худаш М. Л. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів. – К., 1995. – С. 126.

²⁸ Окремі дослідники вважають, що у такий спосіб виявлялася пошана людяності до свого володаря.

²⁹ Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum et regumque stirpis Arpadianae gestarum. – Т. 1. – Budapest, 1937. – S. 47.

³⁰ Monumenta Poloniae Historica. Pomniki dziejowe Polski. W 6 t. – Leopoldis, 1872. – Т. 2. – S. 416, 437, 439.

³¹ Vetera Monumenta Historica Hungarum Sacram Illustrantia. – Т. 1. – Roma, 1859. – P. 10.

³² Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. 2. – К., 1992. – С. 454.

³³ Беньяк Я. Вигаснення галицько-волинської княжої династії // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. – Львів, 2001. – С. 70–79.

³⁴ Войтович Л. В. Генеалогія династій Рюриковичів і Гедиміновичів. – К., 1992. – С. 89.

³⁵ Грицак П. Галицько-Волинська держава. – Нью-Йорк, 1958. – С. 150.

³⁶ Войтович Л. Удільні князівства... – С. 84.

³⁷ З цього приводу нагадаємо, що сам Казімеж не зовсім послідовно дотримувався умов договору з угорським двором. У 1368 р. він усиновив свого внука Кажка Щецінського і передав йому Серадзьку і Ленчицьку землі.

³⁸ Цит. за: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 3. – К., 1993. – С. 534.

Олег Мазур

“Лотка, князь руський, прибув до Вишеграда”: гіпотетична ідентифікація особи.

Стаття присвячена з’ясуванню особи руського князя, який з дипломатичною місією відвідав угорську королівську резиденцію Вишеград у 1338 р. На основі різних джерел автор робить висновок, що цією особою міг бути Володимир Андрійович, син галицького князя Андрія Юрійовича.

Oleh Mazur.

[A quote:] “Lotka, Prince of Rus, Has Arrived to Wyshegrad”: Hypothetical Identification of the Person.

The article is devoted to the identification of the personality of the Rus’ian prince, who with diplomatic mission once visited Wyshegrad, – then the Hungarian royal residence, – in 1338. On the basis of various sources the author concludes, that this person could have been Volodymyr Andriyovych, Galician Prince Andriy Yuriyovych’s son.

БОЯРИ ТА ЦЕРКВА ГАЛИЧИНИ Й ВОЛИНИ КРИЗЬ ПРИЗМУ ЛІТОПИСНИХ ТА АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Стосунки боярства з представниками церковного прошарку Галичини та Волині в сучасній історіографії досі не знайшли належного висвітлення, переважно через бідність та фрагментарність джерельної бази. Інакше стоїть справа з боярством та церквою Північної Русі, яким присвячено ряд праць російських істориків¹, що наświetлюють відносини між церквою і боярськими родами Новгородської землі, розглядають боярство як основний контингент для отримання значних церковних посад, а також як прошарок, із якого виходили відомі засновники та покровителі церков та монастирів. Церковні стосунки на Галичині та Волині зачіпаються, але побіжно².

Серед українських істориків до даної проблеми так чи інакше зверталися В.Площанський, М.Грушевський, А.Петрушевич, І.Крип'якевич, М.Кордуба, Л.Соневицький³ тощо. Оскільки в сучасній українській історіографії ця проблематика, фактично, не піднімається, це й зумовило звернення автора до розгляду даної проблеми із залученням літописних, актових й археологічних джерел та матеріалів.

Галицько-волинський літопис дає скупі свідчення про політичну активність вищого та рядового духовенства, ще менше маємо свідчень про їх економічне, політичне та правове становище, меценатську діяльність, будівництво храмів тощо. Однак літописні дані про економічну могутність боярства, археологічні матеріали та актові вістки дозволяють певною мірою реконструювати окремі аспекти стосунків галицько-волинського боярства з церквою.

Потрібно наголосити, що ми, фактично, не маємо даних щодо соціального походження церковних лідерів та сановників Галицько-Волинської землі. Частково це можемо віднести до бідності джерельної бази. Однак ретроспективний аналіз даних XIV–XVII ст. дає можливість припустити, що хоча доступ на високі церковні посади і був відкритий для представників нижчого прошарку, але переважно їх займали вихідці з боярського, а згодом і шляхетського середовища. При цьому, зробити блискучу церковну кар'єру можна було лише за умови постригу в монахи та при певній матеріальній базі⁴. Цілком ймовірно, що на території Київської Русі, а згодом і Галицько-Волинської держави, поставлені в сан митрополита, єпископа, ігумена тощо кандидати платили певний податок (“подяку”), що інколи доходив до 100 гривень. Ці податки були достатньо великими і заплатити їх за своїх ставлеників могли лише багаті люди чи світські правителі. Окрім того, князі, що брали безпосередню участь у ставленні єпископів та митрополитів, були зацікавлені в тому, щоб ці посади обійняли люди, близькі їм за духом та соціальним статусом, відомі своїми “мирськими” достоїнствами. Так, наприклад, новгородський та перемишльський єпископ Антоній, в миру був відомий як Добриня Яндрейкович⁵, походив із відомого та багатого боярського роду, представники якого неодноразово відігравали помітну роль у політичному житті Новгорода. Його дід Прокша Малишевич у 1200 р. в Новгороді спорудив храм Сорока мучеників, а незадовго

до смерті постригся в Хутинський монастир під іменем Порфирій. З боярського роду походили ще два єпископи – новгородські владыки Іоанн (в миру Ілля) та його брат Григорій (Гаврило), що займали єпископську кафедру один за одним з 1167 по 1195 рр.⁶

Про походження єпископів Галицько-Волинської землі нічого певного сказати не можна. Іпатієвський літопис фіксує володимирських єпископів Стефана, Амфілохія, Симеона, Феодора, невідомого нам володимирського єпископа в часи правління кн. Романа, неназваного володимирського єпископа, володимирських єпископів і святителів Святогорського монастиря Іоасафа, Василя, Никифора Станила, Кузьму, володимирських єпископів Марка та Євсигнія, галицького єпископа Кузьму, холмського єпископа Іоанна, перемишльського єпископа Антонія (Добриню Яндрейковича), галицького єпископа Артемія, неназваного перемишльського єпископа, галицького митрополита Курила, перемишльського єпископа Мемнона тощо. Й.Пеленський подає список галицьких єпископів XII-XIV ст., куди входять: Олексій (був поставлений кн. Володимиром Володаревичем після перенесення столиці до Галича), Кузьма, Йона, Геронтій, Єфрем, Іван, Антоній, Артемії, Афанасій (Панас), Созим, Ігнатій⁷. У “грамотах кн. Лева” зустрічаємо імена декількох самбірських єпископів – Авраама (1244 р.), Євфремія (1287, 1291 рр.), Антонія (1291), але ці грамоти в більшості випадків вважаються сфальсифікованими в XVI ст. й неопертими на вірогідні матеріали⁸.

Лише про кількох руських єпископів маємо фрагментарні вістки щодо їх походження, соціального становища та діяльності. Так, володимирський єпископ Стефан спершу був керівником церковного хору, згодом його обрали ігуменом Києво-Печерського монастиря супроти волі Феодосія Печерського. Цікавим видається той факт, що братія не прийняла ігуменом Іакова Мніха через його немісцеве походження. Протягом 1075–1080 рр. єпископ Стефан завершує спорудження Печерської церкви Києво-Печерського монастиря, в 1163 р. у Клові розпочинає будівництво храму Богородиці Влахернської. На 1091 р. він виступає як володимирський єпископ. Помирає Стефан у Володимирі о 6 годині ночі 27 квітня 1095 р.⁹. Єпископ Амфілохій був поставлений митрополитом Никифором у 1104 р. В 1113 р. бачимо його серед числа єпископів, що садять у Києві Володимира Мономаха. Помирає єпископ у 1122 р.¹⁰. Про його походження вісток не маємо, але малоймовірно, що він був вихідцем з нижчих шарів суспільства. З Греції у 1136 р. приходить скопец Феодор, що був поставлений на володимирське єпископство¹¹. Єпископ Никифор Станило раніше був слугою у Василька Романовича¹² і, ймовірно, також походив з боярського середовища.

З Белзчини походив галицький митрополит Петро Ратенський, син Теодора (середина XIII-1326 р.). Життя цього відомого церковного діяча можна реконструювати лише в загальних рисах. Соціальний статус Петра визначити важко. У 12 років він стає послушником в одному з белзьких монастирів, а згодом дияконом. Майбутній митрополит засновує і стає ігуменом Спаського монастиря коло с.Двірці на р.Раті. Окремі епізоди діяльності митрополита, книжника й маляра Петра свідчать про його перебування у Белзі, Львові, близькі стосунки з Юрієм Львовичем. Саме останній і вмовив ігумена посісти галицьку митрополію. У 1310 р. митрополит мало не загинув в ході міжусобиці за брянський стіл. Незабаром його звинувачено у торгівлі церковними санами, але було виправдано на церковному соборі в Переяславі Заліському. Утвердившись на митрополичому столі й отримавши у 1313 р. ярлик від хана Узбека, Петро Ратенський стає на бік московських князів у боротьбі з Твер'ю¹³.

Цікавими для нас є дані з більш пізніх часів. Так, Л.Соневицький, звертаючись до історії перемишльської та холмської єпархій XV-XVI ст., наголошує, що з 25 єпископів

лише про 4 немає ніяких відомостей, а про походження холмського єпископа Сильвестра (друга половина XV ст.) можна лише здогадуватися. Із інших 20 владик 13 походили з дрібних та великих боярсько-шляхетських родин¹⁴. Боярсько-шляхетський рід Терлів, що володів маєтками на Старосамбірщині ще з княжих часів, дав українській церкві 5 владик: перемишльського єпископа Лаврентія (1528-1549 рр.), пінського та луцького єпископа Кирила (1576-1585, 1585-1607 рр.), полоцького єпископа Атанасія (1588-1607рр.), холмського єпископа Методія (1630-1649) та перемишльського єпископа Антонія (1662-1669). Багатьох представників цього роду зустрічаємо серед білого кліру¹⁵.

Вище духовенство відігравало помітну роль у політичному житті Галицько-Волинської землі. Так, окремі з єпископів мали значний вплив серед боярської верхівки. Беручи участь у різноманітних змовах, підтримуючи те чи інше боярське угруповання, присягаючи на користь того чи іншого князя та входячи до Боярських Рад, отримували підтримку широкого загалу, що дозволяло здійснювати окремі політичні заходи супроти того чи іншого князя.

Боротьба галицького боярства з Романом Мстиславичем та Данилом Романовичем була підтримана й церквою. Не останню роль у цьому відіграли спроби князя повернути до державного фонду численні монастирські та єпископські земельні володіння й цілі міста, отримані церквою та єпископами в ході феодалних воєн, насильницьких захоплень, пожалувань попередніх князів, намагання князя розпочати перерозподіл церковних доходів тощо. Окрім того, швидкий ріст боярського та церковного землеволодіння супроводжувався посиленням політичної могутності церковної верхівки та породжував у її середовищі противників сильної княжої влади¹⁶.

Так, Роман Мстиславович ворогував із володимирським єпископом, що не благословив князя на війну із ляхами, вважаючи її незаконною. Розлючений князь пообіцяв скарати єпископа після свого повернення, але у відповідь почув, що із цього походу ще потрібно повернутися¹⁷. Галицький єпископ Артемій був прихильником і одним із лідерів проугорського боярського угруповання та лютим ворогом кн. Данила. У 1239 р. цей єпископ разом з двірським Григорієм Васильовичем зачинили перед князем Галич і лише після того, як упевнилися, що їм не втримати города, вирішили його здати. Єпископ і надалі активно виступає проти кн. Данила, але врешті-решт змушений утекти із галичанами та кн. Ростиславом чернігівським до Щекотова. Його подальша доля залишається невідомою¹⁸. Перемишльський владика зі співцем Митусою та "слугами" своїми (боярами?), будучи прихильниками проугорської боярської партії, не визнавали князя Данила й чинили супроти нього численні змови та крамоли. Це спричинило швидку відповідь князя, захоплення перемишльського владика, співця Митуси та розграбування і винищення місцевого боярства¹⁹. Угровський єпископ Іосаф проти волі кн. Данила між 1230-1259 рр. самовільно посів митрополичий стіл і за те був скинутий, а єпископію перенесено до Холма. Можна припустити, що цей виходець із середовища волинського боярства належав до кліру однієї з володимирських церков чи Святогорського монастиря, а на Угровське єпископство був поставлений кн. Данилом між 1217-1230 рр. Імовірно, що цей єпископ мав потужну підтримку серед місцевого боярства та проводив досить самостійну політику, що призвело до охолодження відносин між князем і його ставлеником, висунення на митрополичий стіл кандидатури печатника Курила, відкритого конфлікту князя із місцевим боярством та перенесення столиці до Холма. Подальша доля Іосафа залишається невідомою²⁰.

Від того часу літописець говорить про перемишльських, володимирських, холмських, луцьких єпископів як про вірних помічників та прихильників князя Данила.

З археологічних²¹, літописних та актових матеріалів відомо, що на території Галицько-Волинської держави існувала велика кількість монастирів, які відігравали помітну роль у політичному та культурному житті держави. Тут концентрувалися основні кадри учених того часу, письменників, іконописців, письменників, архітекторів, книжників тощо. Для монастирів Київської Русі, а згодом і Галицько-Волинської держави обов'язковим було ведення бібліотек, шкіл, іконописних майстерень. Культурно-освітні центри існували і при єпископських катедрах у Володимирі, Перемишлі, Галичі.

Важливим фактором розвитку Галичини та Волині був подальший розвиток писемності та світської й церковної літератури, що сприяло популяризації ідей княжого і державного ідеалу, суспільного порядку тощо. Берестяні грамоти, численні графіті, клейма, написи на різноманітних виробах яскраво свідчать, що освіта у Галицько-Волинській державі була прерогативою не лише "білого" й "чорного духовенства", а охоплювала боярство й інші прошарки населення. Сказане підтверджують знахідки берестяних грамот у Звенигороді та Львові, чисельні графіті на стінах давньоруських храмів й на окремих речах. Чимало написів залишили по собі ремісники та купці²².

Елементарні школи могли існувати практично у всіх населених пунктах де існували монастирі. При єпископських кафедрах існували навчальні заклади дещо вищого типу, в яких готували учених-книжників. Не виключене й існування приватних шкіл. Вищу освіту здобували переважно представники боярства та міського патриціату, які доходили до найвищих церковних урядів, посад у княжих канцеляріях, ставали відомими переписувачами чи укладачами церковних книг. Більшість світського населення, засвоївши основи письма, на цьому завершувала науку й займала нижчі уряди у боярських, княжих дворах й адміністраціях. Кандидати на духовну освіту вчилися дещо довше. Особливо маловивченим було сільське духовенство, представники якого нерідко перебували в залежності не лише від громади, але й від мецената та власника того чи іншого храму.

З літописів відомий монастир Богородиці в Синевидському, Полонинський монастир, Данилівський в Угровську, Михайлівський і Св. Апостолів у Володимирі, монастир Св. Федора, монастир в Лелесові, Святогорський монастир у Володимирі, Жидичинський коло Луцька, монастир Спаса на р. Рті, монастир у Галичі при церкві Св. Івана та галицький жіночий монастир. У 1341 р. ігуменом Святоюрського монастиря у Львові був Євфимій, відомий із напису на дзвоні. Без сумніву, монастирів було набагато більше. Як приклад, звернемося до Самбірщини. Лише в околицях Старого Самбора актові матеріали XV ст. згадують монастир Св. Спаса, монастирі в Созані, Смільниці, Лаврові, монастир Уведення Пресвятої Богородиці, два монастирі в самому Самборі та монастирі в Бусовичах і Страшевичах. Святовасилівський монастир у Городищі існував принаймні з часів Юрія-Болеслава Тройденевича. На 1386 р. в околицях с. Риботичі існували три монастирі – Святої Трійці, Св. Онуфрія та Семенів. З часів князя Лева у Терлі існувала обитель Різдва Богородиці. У 1374 р. шляхетні брати Павчі отримали 9 сіл із усіма довколишніми монастирями, зокрема зі Святоп'ятницьким, а в 1392 р. Спитко з Мельштина замінив свого писареві шляхетному Сенькові його село на Святомихайлівський монастир (Созань) з правом заснування на монастирських ґрунтах нового села²³. Подібні аналогії простежуються і в інших містах Галичини та Волині.

Можемо констатувати, що кількість монастирів в околицях того чи іншого міста залежала від його статусу, суспільно-економічного становища та багатства фундаторів.

Літописи свідчать, що засновниками та меценатами монастирів були як представники князівських та боярських родів, так і представники міського населення. Залежно від статусу, розміру землеволодінь²⁴, майнового становища, монастирі поділялися на великі та малі, що й визначало чисельність чернечого кліру. Так, у Києво-Печерському монастирі проживало 180 монахів, не рахуючи залежних людей, які працювали на господарстві.

Про соціальне походження монахів можемо судити з вісток того ж таки Києво-Печерського Патерика. З заможного середовища, ймовірно боярського, походив Антоній із Любеча. Більше ми знаємо про печерського настоятеля Теодосія, батьки якого мали майно та землі в Курську. Після смерті батька малолітній Теодосій прислуговує у храмі курського посадника, виконує домашню роботу²⁵. За життя Теодосія в монахи постригся боярин Варлаам, син великого київського боярина Івана. Серед монахів Печерського монастиря зустрічаємо колишнього княжого улюбленця – монаха Єфрема, що все своє майно витратив на церковні оздоблення. Монах Арефа відзначався скупістю й зосередив у своїй келії величезні багатства. Монах Моїсей Угрин походив з купецького середовища. З торунських купців походив чорноризець Ісакій, в миру Чернь, що перед постригом усе своє майно роздав монастирям та нужденним²⁶.

Виходячи з цього, можемо зробити висновки, що у більшості монастирів серед монахів переважали вихідці з боярського середовища, які не залучалися до важких монастирських робіт й нерідко самі засновували та очолювали ту чи іншу обитель. Одночасно, навряд чи всі вихідці з боярського середовища вели аскетичний спосіб життя, забезпечуючи монастирі численними вкладами та пожалуваннями.

У Новгороді в XIII ст. головним центром гуртування аристократичного монашого осередку та виразником його інтересів стає Хутинський монастир, де настоятелем був Варлаам²⁷, добрий товариш Добрині Андрійковича, що згодом сама прийняв постриг у цьому монастирі. Тут же приймає постриг боярин Прокша Малишевич (в монашестві – Порфирій)²⁸ та його брат Федір. Згодом ченцем став і син Прокші, новгородський тисяцький В'ячеслав. З цього монастиря походив і новгородський архієпископ Арсеній, що неодноразово викликав супроти себе гнів городян²⁹.

У Володимирі, судячи з літописних вісток, подібним центром був Святогорський монастир, звідки походила переважна більшість волинських та холмських єпископів. Тут, як і в більшості монастирів, де провідне місце займали представники феодального прошарку, творилося основне та постійне джерело поповнення вищої церковної ієрархії.

Тісні стосунки ченців з боярством та князями простежуються в багатьох монастирях. Так, печерський ігумен Степан після свого вигнання знаходить притулок у київських бояр, які не лише давали йому кошти на прожиття, але й підтримували в інших справах. Одночасно, маємо численні вістки про князівські та боярські пожалування монастирям у вигляді десятини, земельних надань, натуральних оброків – вина, масла, хліба, меду тощо.

У свою чергу, представники вищого духовенства та монашого кліру брали участь у княжих радах, приймали важливі державні рішення й неодноразово виступали як вірні помічники свого князя. Це, насамперед, було викликано тим, що в Київській Русі, а згодом і в Галицько-Волинській державі, церква так і не зуміла істотно обмежити владу князя. Поступово церковна верхівка змінює свою політику щодо князівської влади. Це дозволило церковним ієрархам поступово зайняти провідні місця у княжих думках, які на XIII ст. витісняють віча, та очолили княжі канцелярії. Так, володимирський

єпископ Амфілохій спільно з іншими єпископами садить на київський стіл Володимира Мономаха. У 1147 р. скопец Феодор спільно з чернігівським, білогородським та іншими єпископами вирішили не визнавати митрополитом Кліма Смолятича. Єпископ Кузьма, виконуючи наказ князя Ярослава Осмомисла, спільно з двома галицькими боярами супроводжує до Царгорода Кир Андроника, що протягом тривалого часу як вигнанець проживав при дворі галицького князя. У 1261 р. холмський єпископ Іоанн та князь Василько Романович пішли посольством до Бурундая. Ігумен угровського монастиря Григорій у 1247 р. очолює посольство кн. Данила до римського папи Інокентія IV. В результаті цього посольства Рим визнав недоторканість грецької літургії й погрожував усім, хто порушить його постанову. Згодом ігумен виступає як настоятель монастиря в Полонному та особистий сповідник литовського князя Войшлека. Літописець, говорячи про ігумена Григорія, зазначає, що такого відомого своєю святістю чоловіка ще не було й ніколи не буде. І. Мицько припускає, що саме цей ігумен перед тим був адміністратором Білгородської єпископії та намісником митрополита в Києві. Йому ж дослідник приписує і написання трактатів-повчань "О пьянстве" та "К попам"³⁰.

Великий інтерес викликає особа митрополита Кирила. На превеликий жаль, письмові джерела дозволяють лише фрагментарно та в загальних рисах відтворити життєпис цього видатного церковного діяча та відомого політика Галицько-Волинської держави. Дослідники пов'язують його походження зі світським середовищем: "з невисокоставленого роду"³¹, "з боярського роду"³². Проживши довго, митрополит Курило (Кирило) був свідком величезних потрясінь в історії держави. Ми не знаємо багатьох сторінок з його церковного життя у Холмі та на самій Волині, Галичині – як книжника та автора церковних догматичних та полемічних творів. Більше про ці твори знаємо з Київського та Володимиро-Суздальського періоду його діяльності³³. Він був знайомий з багатьма представниками відомих королівських та князівських родин й неодноразово відігравав помітну роль у тогочасному житті руських земель. Протягом 40-х рр. XIII ст. бачимо Курила при дворі князя Данила Романовича на посаді канцлера-печатника, тобто керівника княжої канцелярії. Не можна відкидати можливої його участі в укладанні Галицько-Волинського літопису³⁴.

Попри обмеженість джерельної бази, можемо відтворити роль Курила у збиранні земель Галицько-Волинської держави, придушенні опозиційних боярських партій тощо. На окрему увагу заслуговують дипломатичні місії майбутнього митрополита, його канцелярська робота, військово-фортифікаційна робота в Бакоті та інших прикордонних регіонах. Окремого дослідження заслуговує зовнішньополітична діяльність Курила як печатника і як митрополита щодо Угорщини, Риму та папського столу. Так, наприклад, митрополит схилив князя Данила до миру з уграми, сприяв шлюбу княжича Лева та Констанції. Коло 1246 р. Курило відвідав Нікею, де в той час перебував константинопольський патріарх. За його сприяння спостерігається зближення Данила Романовича галицького з володимирським князем Андрієм Ярославичем, а згодом і з Олександром Ярославичем. В 1250 р. Андрій одружується з дочкою Данила, а обряд вінчання здійснює митрополит.

У той же час відбувається остаточний розрив митрополита Курила з Данилом Романовичем. Митрополит виявився стійким у своїх переконаннях, що проявилось у його негативному ставленні до зближення з Римом. Незабаром він стає активним прихильником політичного курсу Олександра Ярославича, основним положенням якого було збереження миру з Ордою та відмова від зв'язків з Римом. Однак не виключено,

що до розриву з князем Данилом значною мірою спричинилося поступове підкорення князем монастирської верхівки, ліквідація непокірних єпископів, призначення на їх місце своїх ставлеників та невдала спроба митрополита поставити церковну владу над владою князівською. Одночасно з митрополитом у 1256-1257 рр. Галицько-Волинську державу покидає велика кількість книжників та духовенства. З їх числа, ймовірно, походив і ростовський єпископ Серапітон³⁵. Помирає митрополит Курило у 1280 р. в Переяславі-Заліському, звідки його перевезено до Києва, де й поховано³⁶.

Знанням церковним та політичним діячем був володимирський єпископ Євстигній. Він, за словами літописця, виконуючи наказ князя Володимира і, ймовірно, займаючи посаду печатника, організовує укладання угоди між князями Володимиром Васильковичем і Мстиславом про передачу Володимирського столу. 11.12.1288 р. він за участі володимирців, чорного та білого духовенства, ховає князя Володимира у володимирському єпископському храмі. Через рік єпископ улагоджує конфлікт між кн. Мстиславом та кн. Юрієм Львовичем і змушує останнього повернути незаконно забрані Берестя, Каменець та Більськ³⁷.

Брак даних не дозволяє говорити про участь галицького та волинського боярства у будівництві церков. Однак, маємо такі дані в інших князівствах. Боярське церковне та монастирське будівництво особливо помітне у Новгороді, не тому, що воно тут було найбільш розвинутим, а тому, що місцевий літописець звернув на це детальну увагу. Так, наприклад, у Новгородському літописі йдеться про боярина Моїсея Домажировича, що спорудив церкву Івана Предтечі на Чюдинцевій вулиці. У 1183 р. Радко з братом поставив церкву в Хутинському монастирі на Рогатиці, а в 1188 р. Семен Дубиневич закладає церкву в Аржаку монастирі. Подібні вістки, але значно пізніші за часом, маємо і в Галицько-Волинській державі.

Доповнюють літописні свідчення дані археології та топографії. З літописної характеристики князя та оповіді про смерть Ярослава Осмомисла випливає, що в Галичі існувала значна кількість церков та монастирів (з них, принаймні, один жіночий) якими заопікувався цей володар, а перед смертю роздав їм своє майно³⁸. Я. Пастернак³⁹, використовуючи літописні вістки та власні археологічні дослідження, зазначав, що церков та монастирів було набагато більше. З них на XVIII ст. залишились лише монастир пророка Іллі, монастир при церкві Покрови, монастир на Пітричі та монастир на Соколі, Успенська церква, двірська церква Спаса тощо. Ю. Лукомський зазначає, що на території давнього Галича налічувалось коло 40 пам'яток монументального церковного будівництва⁴⁰.

Давній Галич тісним колом оточували численні монастирські та боярські садиби. На місці деяких із них виявлено сліди давніх храмів та цвинтарищ. Я. Пастернак, Л. Чаловський, В. Довженко та інші дослідники⁴¹ вважали, що деякі з цих поселень і монументальних споруд можна пов'язувати з певними літописними особами. Поселення в урочищі "Штепанівка" вони ототожнюють із боярином Іллею Степановичем, а поселення в урочищі "Юріївське" – із Юрієм Прокоповичем або Юрієм Домажиричем. У галицькій монастирській церкві Св. Івана поховали Ростислава Івановича Берладника. Більшість дослідників локалізують її з урочищем "Іванівське". Одночасно, це урочище можемо пов'язати з іменем боярина Івана. Урочище "Данилівське" пов'язується з іменем князя Данила чи одного з галицьких бояр. Не виключено, що тут одночасно розташовувались і однойменні храми чи монастирі з цілими промисловими комплексами (житлові комплекси, гончарні, золотарські, бляхарські та інші майстерні), які були у власності цих бояр чи представників їхніх родин.

Гіпотетично ідентифікується ім'я ще одного представника боярського середовища – Климента. З ним можемо пов'язати топонім “Климентщина” у Белзі. Це не заперечує й факту існування у цьому урочищі церкви чи цілого монастиря з кладовищем⁴². Окрім того, літописні вістки неодноразово фіксують представників боярства та церковної верхівки, на ім'я Климент⁴³. Отже, можемо говорити про існування якогось белзького боярина Климента (Клима) – засновника церкви й монастиря, а згодом і його ігумена.

Можемо припустити, що будівництво боярами церков та монастирів пояснюється не так християнськими чеснотами, як бажанням мати в кам'яних та дерев'яних церквах і монастирях надійний притулок на випадок воєн, пожеж чи інших стихійних катастроф. Разом з тим, вони слугували родинними усипальницями та виявом економічної сили й могутності їх засновників та власників.

Погляд на церкву власної побудови як на приватну власність яскраво простежується в Новгороді, зокрема, у звичаї ставити священиками холопів, не даючи їм звільнення. Можемо лише уявити, яке становище займав такий священик, що служив при церкві, яка стояла посеред боярського маєтку та була споруджена на боярський кошт. Одночасно такі священики залежали від вищих церковних ієрархів та від самої парафії, що наймала та вибирала того чи іншого священика. Мізерною була матеріальна база таких священиків, які були змушені вдаватися до землеробства як основного джерела існування.

Літописні дані дозволяють судити і про роль рядового білого духовенства у суспільно-політичному житті держави, простежити їхні взаємовідносини із боярським та князівським середовищем.

Літопис двічі негативно згадує про представників білого духовенства. Під 1188 р. говориться, що галицький князь Володимир Ярославович колись узяв за жінку попадою й зробив своєю законною женою. Це призвело до конфлікту князя з галичанами, що закінчився утечею князя в угри⁴⁴. Негативно відгукується літопис і про Доброслава Суддича, попового онука.

Священики неодноразово виконували обов'язки послів та брали участь у винятково важливих державних справах і походах, працювали при княжих канцеляріях, виконували функції писарів, брали участь у похоронах князів тощо. Так, на початку 1207 р. кн. Володимир Ігорович за радою галицького боярства посилає до Володимира попа з погрозами та вимогою видати малолітніх Романовичів. Розлючені володимирці хотіли вбити посла, але його врятували Мстибог, Мончук та Никифор, представники великого володимирського боярства. Літописець, а вслід і В. Соловйов, зазначають, що це було зроблено не так з християнських почуттів, як через власні інтереси⁴⁵. Володимирський священик Юрій разом з малолітніми Романовичами, княгинею Анною, Дядьком Мирославом та кормилицею втікає із Володимира, боячись зради. Виходець із Києва книжник Тимофій відкрито виступив супроти угорської окупації, що призвело до його вигнання. Восени 1219 р. коло Городка було убито волинського дяка Василя Молзу, але не виключено, що він був писцем у канцелярії кн. Мстислава Мстиславича і вихідцем з боярського середовища⁴⁶. В 1226 р. “духовному отцю” Тимофію та особистому сповіднику князя Мстислава Мстиславича ледве вдалося переконати галицьких бояр у підступах “облудного Жирослава” й повернути їх з Перемишльської землі до Галича⁴⁷. Не виключено, що отець Тимофій та книжник Тимофій – це одна і та ж особа. Літопис ще двічі фіксує особистих княжих сповідників. Так, перед смертю володимирський князь Володимир Василькович приймає причастя у священника і свого

сповідника із церкви Св.Юра, а особистий сповідник кн.Мстислава мав підготувати приїзд князя до Берестя.

Літопис фіксує ще одного вихідця із білого духовенства – Доброслава Суддича, сина судді та внука попа⁴⁸. Цей боярин, очоливши проугорську партію, вокняжується на Пониззі, але чвари із Григорієм Василевичем призводять до його ув'язнення. Не можемо скидати з рахунку осіб, які працювали у єпископських чи монастирських скрипторіях і могли бути залучені до роботи княжих канцелярій. Так, попович Євсигній списав Євангеліє 1281 р., у 1283 р. пресвітер Георгій списав Галицьке Євангеліє тощо. В часи правління Володимира Васильковича якийсь Йов списав збірник поучень Єфима Сирина⁴⁹.

Доповнюють своєрідний реєстр галицьких священників численні графіті. Так, галицький піп Матвій залишив свій запис на стіні константинопольської Софії⁵⁰. На стінах церкви Пантелеймона в с.Шевченкове Галицького р-ну Івано-Франківської обл. ученими, зокрема Й.Пеленським, виявлено та прочитано цілий ряд кириличних написів. Один із них, що датується 1200 р., згадує правління Мстислава і попів храму святого Пантелеймона. Інші графіті фіксують цілий ряд осіб: Вавулу, Проклу, Лазара, Захарію, Тимоша тощо⁵¹. Імовірно, що серед них були і особи з місцевого духовенства. В.Вуйцик серед написів XIII ст., вперше ним уведених до наукового обігу, акцентує увагу на єдиному виявленому поминальному записі. З нього довідуємося, що 31 травня 1287 р. померла якась Уляна. Дослідник припускає, що це ім'я могло належати "...жінці, сестрі чи дочці когось із галицьких бояр чи священника церкви св.Пантелеймона". Один із нововиявлених написів має літописний характер, датується між 1216-1221 рр. Виразно читаються слова: Данило, соцький, слуги Коломана, Борза соцький та Радослав⁵². У 1999 р. поблизу Історичного музею Національного заповідника "Давній Галич" виявлено фрагмент чотирикутного вапнякового блоку з орнаментом та написом, що був прочитаний як "ГН КХЗЬМА Р[Й]Ш[Б]ЛЪ" (Господи Кузьма писав) й віднесений до т.зв. поминальних. Запис належав галицькому єпископу Кузьмі (Космі), що посідав єпископство в часи правління Ярослава Осмомисла, а печатки з його іменем неодноразово фіксуються на території давнього Галича⁵³. В.Александрович вважає, що це автограф одного з будівничих Успенського собору⁵⁴. Однак пов'язувати ім'я Кузьми з майстром-різьбярем немає жодних підстав. Цьому ж єпископові міг належати виявлений у 1993 р. Ю.Лукомським рідкісний і багато орнаментований емалевий хрест-енколпійон місцевого галицького виробництва⁵⁵.

Звенигородські грамоти №2 та №3 дають можливість говорити про ще двох представників церковного середовища. Так, грамота №2 (попередньо датується 1110-1124 рр.) фіксує неназваного по імені священника (попа), представника своєрідної княжої нотаріальної контори й укладача т.зв. "грамоти Говенової". Археологічний матеріал дає можливість припустити, що споруда №23а (1137 р.) належала представникові заможного прошарку населення й укладачеві грамоти №3. Серед багатьох знахідок можна виділити фрагменти з різьбленою спинкою та дерев'яну клепку від відра з вирізаним на ній іменем власника – "Іоанъ". Своєрідний стиль написання імені дає можливість говорити про приналежність Іоана (Івана) до церковного середовища. Підтверджує це припущення й зміст грамоти №3. Випробовуючи якість берести, автор на внутрішньому боці написав літеру "а" та зробив мініатюрний рисунок погруддя. Постаць одягнена у священницьке вбрання, на голові головний убір із китицею. Окрім того, на рисунку зазначено око, брову, довгий ніс, борідку та вуха⁵⁶. Очевидно, що перед нами жартливий автопортрет автора рисунка або карикатура на когось із знайомих.

Значно доповнюють літописні матеріали дані археології. Вона має ту перевагу, що її джерела постійно поповнюються, і вони, з одного боку, суттєво доповнюють писемні свідчення, а з другого – відкривають нові пам'ятки. Так, наприклад, О.Овчинников звертаючись до історії давнього Звенигорода та оперуючи матеріалами власних археологічних досліджень, зазначає, що тут мав резиденцію перемишльський єпископ. За розмірами його палац не поступався княжому. На території палацу виявлено позолочений емалевий енколпій, подібний до галицького, що належав галицькому єпископу Космі. Поруч виявлено печатку київського митрополита Костянтина (1156–1158 рр.). Оскільки, за літописом, місто не мало власного князя, то листуватися митрополит міг лише з відомим церковним ієрархом. На думку О.Овчинникова, темою кореспонденції міг бути митрополичий протест проти видання князю Ярославів Осмомислу Івана Берладника⁵⁷. Важливе історичне значення мають три олов'яні печатки, що також походять зі Звенигорода⁵⁸. Одна з них належала уже згаданому митрополиту Кирилові, дві інші – безіменні з погруддям св.Василія Великого. З цього випливає, що перемишльське і звенигородське духовенство на XII ст. тримало тісні зв'язки із київською митрополією.

У Галичі єпископська резиденція в XII–XIII ст. розташовувалась на Золотому тоці, про що свідчать численні знахідки хрестів-енколпійнів, золотих, срібних та скляних прикрас, печаток, зокрема єпископа Кузьми, сліди цвинтарища княжого часу тощо⁵⁹.

Археологічні дослідження міст галицько-Володимирської держави підтверджують численні літописні повідомлення про використання світською та церковною знаттю імпортного посуду, ювелірних виробів та оздоблень, тканини та одягу. Особливо яскраво це простежується на прикладі поховального обряду, який чітко фіксує майнове та суспільно-політичне значення галицько-волинського боярства.

Археологічно зафіксовано цілі комплекси багатих поховань при кафедральних чи монастирських храмах, що, без сумніву, належали представникам суспільної верхівки, адже малоімовірно видається можливість поховання на одних цвинтарях представників протилежних і інколи ворожих станів суспільства. Винятком можна вважати поховання з каменями під головою, які однозначно належали представникам чорного духовенства. Такі цвинтарі, ймовірно, розташовувались при єпископських кафедрах, церквах чи монастирях, фундаторами яких виступала боярська верхівка чи цілі княжі роди.

Так, знахідки саркофагів, парчевих тканин, срібних та золотих ниток, фрагментів взуття, прикрас тощо відомі з поховань у Крилосі, Пітричі, Пліснеську, Володимирі, Звенигороді, Червені тощо⁶⁰. Я.Пастернак коло апсид Успенського собору у Крилосі натрапив на цвинтар вищої верстви населення, про що свідчили знахідки фрагментів парчі у кількох жіночих похованнях. На окремої увагу заслуговує жіноче поховання №26 де виявлено фрагменти оздоблення з чільця-златоглава, зокрема золоті та срібні нитки, золоті бляшки у вигляді лілії. На шії кістяка виявлено залишки стоячого парчевого коміра, що защіпався бронзовими гудзиками кулястої форми. Поховання №7 належало чоловікові, представнику чорного духовенства⁶¹. Цікавою з культурного, історичного та мистецького боку пам'яткою є кістяна пластинка-іконка із зображенням руського воїна-боярина XI–XII ст. з молитовно складеними руками⁶². У 1923 р. в Володимирі під час будівельних робіт натрапили на поховання чоловіка у панцирі та шоломі. При покійникові лежали меч та перстень. В кінці XIX ст. на території Володимира натрапили на поховання людини з великим гарним золотим ланцюгом та енколпійном із грецьким написом, а в урочищі Лозівшина виявлено кам'яний саркофаг. Подібних

прикладів можна навести безліч. Так, у 1992 р. в Крилосі на Царинці виявлено жіноче Поховання №78, де простежено оздобок парчевого коміра, з якого уціліла лише сама золота оправа ниток, що являє собою спіральну обмотку з плоских тонких смужок золота. Датується поховання XI – першою половиною XII ст. Саркофаги простежено у Пох. №40, 83 тощо. У Пох. №90 виявлено бусину вільчастого типу⁶³.

Таким чином, на території Галичини і Волині історію церкви необхідно розглядати у контексті вивчення суспільно-політичних, економічних та культурних процесів княжої доби. З розвитком децентралізаційних процесів, ростом місцевих еліт, економічної і політичної могутності монастирів і єпископських кафедр відбувається висунення на перший план економічних і коропративних інтересів, т.зв. "омісцєвлення церкви", білого і чорного духовенства, переважну більшість якого становили вихідці з боярського середовища.

¹ Горчаков М. И. О земельных владениях всероссийских митрополитов, патриархов и св. Синода (988–1738). – СПб., 1871; Рыбаков Б. А. Обзор общих явлений русской истории XI – середины XIII века // Вестник истории. – №4. – 1962. – С. 35–37; Рыбаков Б. А. Древняя Русь. – М., 1963; Тихомиров М. Н. Древнерусские города. – Изд. 2-е, доп. и перераб. – М., 1956; Свердлов М. Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси. – Л., 1983; Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М., 1950; Щапов Я. Н. Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв. – М., 1989 тощо; Тихомиров М. Н. Древнерусские города. – Изд. 2-е, доп. и перераб. – М., 1956. – 476; Новоселцев А. П. и др. Древнерусское государство и его международное значение. – М., 1965. – С. 279–354; Свердлов М. Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси. – Л., 1983. – 237 с; Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М., 1950.

² Тихомиров М. Н. Древнерусские города. – Изд. 2-е, доп. и перераб. – М., 1956. – 476; Новоселцев А. П. и др. Древнерусское государство и его международное значение. – М., 1965. – С. 279–354; Свердлов М. Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси. – Л., 1983. – 237 с; Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М., 1950; Тихомиров Н. Д. Галицкая митрополия. – СПб., 1895.

³ Площанський В. Прошлое Холмской Руси. – Т. 1. – Вильно, 1889; Петрушевич А. Краткое известие о Холмской епархии и ея святителях // Науковий Сборник Галицко-Русской математики. – Львів, 1867; Крип'якевич І. Перемиські владки в XV в. // Стара Україна – Львів, 1924; Крип'якевич І. Княжий Самбір і самбірська волость /Б. М.,б. р. / – 8 с. Відбитка з літопису "Бойківщина". – Ч. 10; Крип'якевич І. Середньовічні монастирі в Галичині // Записки ЧСВВ. – Т. 1. – Вип. 1–2; Коструба Т. Белз і белзька земля. Від найдавніших часів до 1772 року. – Нью-Йорк – Торонто, 1989; Коструба Т. Самбірське єпископство в часах князя Льва // Новий час. Літературно-науковий додаток. – Львів, 1939. – Ч. 15. – С. 3; Кордуба М. Історія Холмщини і Підляшшя. – Краків, 1941; Левицький О. И. Историческое описание Владимиро-Волынского Успенского храма построенного в половине XII века кн. Мстиславом Изяславичем. – К., 1892; Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні. – Рим – Нью-Йорк, 1965. – Т. 1; Зубрицький Д. Критико-историческая повесть временных лет Червоной или Галицкой Руси. – Москва, 1845; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. II. – К., 1992; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. III. – К., 1993; Грушевський М. Чи маємо автентичні грамоти кн. Лева? // ЗНТШ. – Т. 45. – Львів, 1902. – С. 2–22 тощо.

⁴ Голубинський Е. Е. История русской церкви. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 344–354.

⁵ ПСЛР. – Т. 28. – Летописный свод 1497 г. – М. –Л., 1963. – С. 49; ПСЛР. – Т. 28. – Летописный свод 1518 г. (Уваровская летопись). – М. –Л., 1963. – С. 206; ПСЛР. – Т. 1. – Лаврентьевская летопись. – М., 1997. – С. 491; 502; 512. (Далі – Лавр.)

⁶ Дмитриев Л. А. Повесть о построении Благовещенской церкви Иоанном и Григорием // Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Вып. 2. – Ч. 2. – Л., 1989. – С. 267–268.

⁷ Пеленський Й. Г. Галич і його будівництво в древній добі (XII–XIV ст.). – Львів, 1952. – С. 277–280. (Рукопис) // Фонди Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

⁸ Петрушевич А. О Галицких епископах // Галицкий исторический сборник. – Вып. 2. – С. 88–89.

⁹ Лавр. – С. 187, 188, 191, 195, 198, 211, 226, 283; Літопис руський. – С. 114–116, 118, 120, 129, 137, 163.

¹⁰ Лавр. – С. 280, 292; Літопис руський. – С. 160, 172, 179.

¹¹ Лавр. – С. 304; Літопис руський. – С. 179.

¹² Ипат. – С. 740; Літопис руський. – С. 379.

¹³ Кучкин В. Сказание о смерти митрополита Петра // Труды отдела древнерусской литературы. – Т. 18. – 1962. – С. 59–79; Седова Р. Рукописная традиция “Жития Петра” в редакции митрополита Киприана // Труды ... – Т. 37. – 1983. – С. 256–268.

¹⁴ Соневицький Л. Український єпископат Перемиської і Холмської Єпархій в XV–XVI ст. // Студії з історії України. – ЗНТШ. – Т. 202. Праці Історично-Філософічної Секції. – Париж–Нью Йорк–Сідней–Торонто, 1982. – С. 23–26.

¹⁵ Блажейовський Д. Ієрархія Київської церкви (861–1196). – Львів, 1996. – С. 197–199, 207, 272, 301; Мицько І. З історії греко-католицького шкільництва // Берестейська унія (1596–1996). – Львів, 1996. – С. 88–89.

¹⁶ Пашуто В. Т. Героическая борьба русского народа за независимость (XIII ст.). – М., 1956. – С. 25.

¹⁷ Jana Długosza roczniki, czyli Kronika sławnego Królestwa Polskiego – Warszawa, 1975. – Ks. 5–6. – S. 240–241. Пашуто В. Т. Очерки... – С. 153; Тихомиров М. Н. Древнерусские города... – С. 68.

¹⁸ Ипат. – С. 777, 793; Літопис руський. – С. 393, 400.

¹⁹ Ипат. – С. 794; Літопис руський. – С. 400.

²⁰ Ипат. – С. 740; Літопис руський. – С. 379. На думку В. Пашуто, саме цей Іосаф претендував на новгородське єпископство в період хвороби місцевого єпископа Антонія. – Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М., 1950. – С. 228.

²¹ М. Рожко датує Смільницький монастир Різдва Богородиці XI ст. – Рожко М. Тусань – давньоруська наскельна фортеця. – К., 1996. – С. 7; У XII–XIII ст в Перемишлі існували монастир Успіння Богородиці на Вовчу та монастир Спаса – Бевз М., Петрик В. Містобудівельна структура ранньосередньовічного Перемишля // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вып. VI. – Дрогобич, 2002. – С. 53–65; Петрик В. Пам'ятки церковної архітектури Перемишля X–XIV ст. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вып. IV. – Дрогобич, 2000. – С. 308–322; Р. Берест зазначає, що час існування Унівського монастиря припадає на XI–XII–XVII ст. – Берест Р. Археологічні дослідження давнього монастирського комплексу в Уневі 2000 р. // Археологічні дослідження Львівського університету. – Вып. 5. – Львів, 2002. – С. 267–290; Я. Пастернак у селі Страдч, що коло Львова, досліджував печерний монастир XI–XIII і територію давнього Белза, зокрема урочища “Клименщина” та “Монастирщина”. Розкопки у Скиті Манявському виявили сліди чернечих келій, братську могилу часу монгольської навали та фундаменти першої монастирської церкви – Пастернак Я. Археологія України – Торонто, 1961. – С. 617–627; Коваль І. Ярослав Пастернак – дослідник галицької церковної археології // Галич і галицька земля в державотворчих процесах України (матеріали Міжнародної ювілейної конференції). – Івано-Франківськ–Галич, 1998. – С. 250–252 тощо.

²² Петегирич В. Про знаряддя письма та кириличні знаки на предметах XI–XIV ст. з Галицької землі // ЗНТШ. – Т. ССXXXIII. – Праці Історично-філософської секції. – Львів, 1997. – С. 206–214; Боровський Я. Є., Мовчан І. І. Книга на Русі за археологічними знахідками // Галич і Галицька земля. Збірник наук. праць. – Київ–Галич, 1998. – С. 18–24; Коваль І. М. Освіта Галицько–Волинської держави // Там само. – С. 106–112.

²³ Крип'якевич І. Середньовіччя... – С. 74, 100, 101; Розов В. Українські грамоти XIV і першій половині XV в. – К., 1928. – Т. 1. – С. 86–87; Kodeks dyplomatyczny Małopolski. – Kraków, 1887. – ТЗ. – С. 212–214, 254–255; Zbiór dokumentów małopolskich. – Wrocław – Warszawa – Kraków, 1969 – Cz. 4. – С. 174, 265–266; AGZ. – Lwów, 1876. – С. 20–21; Літопис руський. – С. 414, 424, 427.

²⁴ Детальніше про розвиток і становлення церковного землеволодіння та його вплив на становище самої церкви див: Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. – Т. 1. – М., 1938; Зубрицкий Д. Критико-историческая повесть временных лет Червоной или Галицкой Руси. – М., 1845; Щапов Я. Н. Церковь в системе государственной власти древней Руси // Новосельцев А. П. и др. Древнерусское государство и его международное значение / Под ред. док. ист. наук В. Т. Пашуто и Л. В. Черепнина. – М., 1965. – С. 279–354; Фроянов И. Я. Начала Русской истории. – М., 2001. – С. 399–412 тощо.

²⁵ Патерик Киевского Печерского монастыря. – СПб., 1911. – С. 17–19; Греков Б. Д. Київська Русь. – К., 1950. – С. 124–125.

²⁶ Літопис руський. – С. 116.

²⁷ Увар. – С. 198; Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М. – Л., 1950. – С. 40, 50, 231, 237. (Далі Новгородская...)

²⁸ Новгородская. – С. 50, 238, 274.

²⁹ Ключевский В. О. Древнерусские жития святых как исторический источник. – М., 1871. – С. 59–61.

³⁰ Колесов В. Григорий // Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Л., 1987. – Вып. 1. – С. 107–108; Мицько І. Старосамбірщина. Істоичні етюди // Старосамбірщина II. – Львів–Старий Самбір, 2002. – С. 123.

³¹ Сергеевич В. И. Лекции и исследования по истории русского права. – СПб., 1883. – С. 457; Лихачев Д. С. Исследования по древнерусской литературе. – Л., 1986. – С. 217–221.

³² Пашуто В. Т. Очерки... – С. 62.

³³ В 1247 р. Кирило скликає у Володимирі-Суздальському єпископський собор. Тут же він написав цілий ряд догматичних творів. Саме йому належить твір “Правило Кирила, митрополита руського...”

³⁴ Черепнин Л. Летописец Данила Галицкого // Исторические записки. – №12. – 1941. – С. 245–251; Пашуто В. Т. Очерки... – С. 62.

³⁵ Лихачев Д. С. Галицкая литературная традиция в житии Александра Невского // Лихачев Д. Исследования по древнерусской литературе. – Л., 1986. – С. 220.

³⁶ Ипат. – С. 791, 794, 809; Лавр. – С. 472; Лет. свод 1497 г. – С. 50–52, 57, 58, 58–61; Увар. – С. 208–209, 216–221. Літопис руський. – С. 399, 400, 406; Купчинський О. Із спостережень над розвитком документа та діяльністю князівської канцелярії Галицько-Волинських земель XII – першої половини XIV століть // ЗНТШ. – Т. ССXXXI. – Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Львів, 1996. – С. 44–108;

³⁷ Ипат. – С. 897–911, 918–935; Літопис руський. – С. 438, 439, 443, 445, 449.

³⁸ Ипат. – С. 656; Літопис руський. – С. 345.

³⁹ Пастернак Я. Старий Галич. – Івано-Франківськ, 1998. – С. 25–30; Пастернак Я. Археологія України. – Торонто, 1961. – С. 617–627.

⁴⁰ Лукомський Ю. В. Архітектурна спадщина давнього Галича. – Галич, 1991. – С. 1.

⁴¹ Пастернак Я. Старий Галич... – С. 25–26; Свешников И. К. Галич // Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). – К., 1990. – С. 101–102; Довженко В. И. Селища и городища в окрестностях Древнего Галича // КСИА АН УРСР. – 1955. – Вып. 4. – С. 12–137; Аулих В. В. Галич // Археология Украинской ССР. – Т. 3. – К., 1986. – С. 286–295.

⁴² Чачковский Л. Княжий Белз // ЗНТШ. – Т. 154. – Львів, 1937. – С. 28.

⁴³ Наприклад: Климент, ігумен Києво-Печерського монастиря, Климент (Клим) Смолятич, митрополит київський. На терені Галицько-Волинської держави літопис фіксує двох бояр із іменем Клим (Клим'ята), а саме: воїн і боярин Клим Христинич та великий боярин Клим'ята з Голих гір. – Ипат. – С. 202, 339–360, 483–484, 503, 522–524; 732, 765.

⁴⁴ Ипат. – С. 659–660; Літопис руський. – С. 346; Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. – Львів, 2000. – С. 153.

⁴⁵ Ипат. – С. 718; Літопис руський. – С. 370; Соловйов С. М. История России. С древнейших времен. Кн. II. тт. 3–4. – М., 1960. – С. 583–584.

⁴⁶ Ипат. – С. 733; Літопис руський. – С. 375.

⁴⁷ Ипат. – С. 747; Літопис руський. – С. 382.

⁴⁸ Ипат. – С. 789; Літопис руський. – С. 398; Петрик А. Історико-краєзнавчі аспекти дослідження боярських родоводів Перемишльської землі на сторінках “Записок наукового товариства ім. Т. Шевченка” // Студії з архівної справи та документознавства. – Т. 10. – К., 2003. – С. 79–84.

⁴⁹ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство... – С. 183; Запаско Я. П. Пам'ятки книжного мистецтва. Українська рукописна книга. – Львів, 1995. – С. 200–243.

⁵⁰ Высоцкий С. О. Киевские графиты XI–XVII вв. – К., 1895. – С. 5.

⁵¹ Pelecski J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej. – Kraków, 1914 – S. 32–35.

⁵² Вуйчик В. Графіті XII–XV століть церкви святого Пантелеймона в Галичі // ЗНТШ. – Т. ССXXXI. – Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Львів, 1996. – С. 189–194.

⁵³ Вуйчик В., Лукомський Ю., Петрик В. Різьблений камінь XII ст. з Галицького дитинця // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. IV. – Дрогобич, 2000. – С. 323–331.

⁵⁴ Александрович В. Мистецтво Галицько-Волинської держави. – Львів, 1999. – С. 51–52, 117 (іл.); Александрович В. Невикористаний аргумент для датування Успенського собору в Галичі // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. – Львів, 2001. – С. 183–186.

⁵⁵ Лукомський Ю., Петегирич В. Рідкісний енкалпійон XII століття із княжого Галича // ЗНТШ. – Т. ССXXXV. – Праці Археологічної комісії. – Львів, 1998. – С. 619–622.

⁵⁶ Свешников И. Звенигородські грамоти на бересті // Дзвін – 1990. – №6 (548). – С. 127–131.

⁵⁷ Овчинников О. Звенигород як феодальна столиця // Галич і галицька земля в державотворчих процесах України (матеріали Міжнародної ювілейної конференції). – Івано-Франківськ–Галич, 1998. – С. 41–45.

⁵⁸ Грушевський М. Печатка митрополита Константина з Звенигорода // ЗНТШ. – Т. 22. – Львів, 1897. – С. 1–2.

⁵⁹ Пастернак Я. Вказ. праця. – С. 209–258; Грушевський М. Печатки з околиць Галича // ЗНТШ. – Т. 38. – Львів, 1900. – С. 1–2.

⁶⁰ Свешников И. К. Звіт з роботи Звенигородської археологічної експедиції у 1989 році. – Львів, 1990. // Архів відділу Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Свешников И. К. Звіт з роботи Звенигородської археологічної експедиції у 1993 році. – Львів,

1994. // Архів відділу Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Цинкаловський О. Матеріали до археології Володимирського повіту // ЗНТШ. – Т. CLIV. – Львів, 1937. – С. 183–240.

⁶¹ Пастернак Я. Вказ. праця. – С. 197–198.

⁶² Більш детально про цю знахідку див.: Пастернак Я. Археологія України... – С. 658.

⁶³ Лукомський Ю. В. Звіт Архітектурного загону про польові дослідження у 1992 р. – Львів, 1993. // Архів відділу Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Лукомський Ю. Невідомі церкви на подолі княжого Галича // ЗНТШ. – Т. ССXXXV.... – С. 559–593; Лукомський Ю. Білокам'яний храм на передмісті давнього Галича // Там само. – С. 594–607 тощо.

ДУХОВЕНСТВО ГАЛИЧИНИ Й ВОЛИНИ XI–XIV СТ.
(СПРОБА КАТАЛОГУ)

дата	місто	особа	контекст	джерела, література
6500/ 992	Володимир	володимирський єпископ Стефан (?)	Був посвячений разом з іншими єпископами митрополитом Леоном	Никоновская летопись// ПСРЛ. – Т.9. – 1862. – С.64-65.
6559/ 1051	Київ	володимирський єпископ (?)	Перебував серед єпископів, які за наказом Ярослава ставлять митро- политом русина Іларіона	Ипат. – С.143-144.
6599- 6602 27.04. 1094	Володимир	єпископ Стефан	Керівник церковного хору, у 1074 р. стає ігуменом Києво-Печерського монастиря. На 1091 р. бере участь у перепохованні мощей Феодосія. Помирає о 6 год. вечора	Лавр. – С.187, 188,191- 198, 211, 226. Ипат. – С. 173-217.
6605/ 1094		священик Василій	Особистий духівник Василька Ростиславича. Можливо, редактор І Перемишльського зводу 1100 р.	Ипат. – С.220.
6613/ 1105 27.08.	Володимир	єпископ Амфілохій	Поставлений володимирським єпископом	Лавр. – С.280. Ипат. – С.257.
1110- 1124	Звенигород	священик звенигородський	Укладач т.зв. “грамоти Говеневої”	Свешніков І. Звенигородські грамоти на бе- ресті // Дзвін – №6. – 1990. – С. 127-131.
6616/ 1108	Володимир	єпископ володимир- ський Амфілохій	Вписав за наказом митрополита у синодик ім'я Феодосія	Ипат. – С.259.
6621/ 1113	Київ	єпископ Амфілохій	Разом з іншими єпископами посадить у Києві Володимира Мономаха	Ипат. – С.276.
6630/ 1122	Володимир	єпископ Амфілохій	Помирає у Володимирі	Лавр. – С.192 Ипат. – С.286.
6631/ 1123	Володимир	єпископ Симеон	Поставлений володимирським єпископом	Ипат. – С.287.
1136	Володимир	єпископ Феодор	Поставлений на володимирське єпископство	Лавр. – С.304.
1137 (?)	Звенигород	священик Іоан (Іван)	Автор звенигородської грамоти №3	Свешніков І. Звенигородські грамоти на бе- ресті // Дзвін – №6. – 1990. – С. 127-131.

дата	місто	особа	контекст	джерела, література
6655/ 1147	Володимир (?)	єпископ володимирський Феодор	Радиться з єпископами – Онофрієм чернігівським, Федором білгородським, юрієвським Деміаном. Ухвалили не визнавати митрополитом русина Кліма Смолятича. Згодом рішення переглянуто	Ипат. – С. 340–341.
6660/ 1152	Перемишль	єпископ перемишльський (?)	До нього водили на присягу кн. Володимирка Галицького київський князь та угри	Ипат. – С. 446–463.
6673/ 1165	Галич	єпископ Косма (Кузьма)	Супроводжує Кир Андроніка до Візантії. Із території Галича відомі три його печатки, що свідчить про тривалість перебування на єпископському престолі	Ипат. – С.524. Пастернак Я. Археологія України – Торонто, 1961. – С.253.
6695/ 1187	Галич	чорноризці духовенство монастирі	У похвалі Ярославу Осмомислу зазначається, що князь любив їх. Скликані князем перед смертю	Ипат. – С. 656 – 657.
6696/ 1188	Галич	піп, попада	У нього колись взяв жінку Володимир Ярославич і зробив своєю законною жоною. Боярство заявило, що не хоче їй кланятися	Ипат. – С. 659–662, 666.
6697/ 1189	Галич	духовенство	До них веде на присягу бояр угорський король Бела	Ипат. – С.663-665.
	Володимир	володимирський єпископ	Конфліктував із Романом Мстиславовичем	Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М., 1950. – С.153.
1200	Галич	попи церкви св.Пантелеймона	Про них говорить один із графіті на стінах храму св. Пантелеймона	Вуйцик В. Графіті XII-XV століть церкви святого Пантелеймона в Галичі // ЗНТШ. – Т. ССXXXI. – Львів, 1996. – С.189-194.
6710/ поч. 1207	Володимир	галицький піп Юрій	Іде посольством до Володимира з вимогою видати малолітніх Романовичів. Лише завдяки своїм прихильникам посол зумів уникнути смерті. Спільно з Романовичами, княгинею, Дядьком Мирославом, кормилицею утікає з міста	Ипат. – С. 718-719.

БОЯРИ ТА ЦЕРКВА ГАЛИЧИНИ Й ВОЛИНІ КРІЗЬ ПРИЗМУ ЛІТОПИСНИХ ...

дата	місто	особа	контекст	джерела, література
6713/ 1207- 1209	Галич Галич	попаді черниці книжник Тимофій	Їх “оскверняла” угорська залога Бенедикта, перебуваючи у Галичі. Вихідець з Києва. За критику угрів утік з Галича	Ипат. – С.722.
1216- 1220	Перемишль	єпископ Антоній	Отримує єпископство у Перемишлі	Лет.свод – с.49
6721/ осінь 1219	Городок	дяк Василь Молза	Був убитий під цим містом. Можливо, вихідець з Волині	Ипат. – С.733.
6731/ 1223	Холм Володимир	єпископ Іоанн (Іван) єпископ Іосаф єпископ Василій	Його поставив холмським єпископом кн. Данило Святитель Святогорського монастиря Вихідець із Святогорського монастиря	Ипат. – С. 739–740.
6731/ 1223	Угровськ	єпископ Никифор Санило єпископ Кузьма єпископ Іосаф	Колишній слуга кн. Василька Раніше був єпископом угровським, але скочив без відома князя на митрополичий стіл і за те був скинутий кн. Данилом, а єпископство перенесено до Холма	Ипат. – С. 739–740.
6734/ 1226	Галич	отець духовний Тимофій (книжник Тимофій?)	Сповідник і дорадник Мстислава Удатного. Іде посольством до бояр, які утекли в Перемишльщину	Ипат. – С.747.
6743/ 1235	Галич	галицький єпископ	Разом з двірським Григорієм не давав Данилу увайти до міста	Ипат. – С.777–778.
6748/ 1241	Пониззя	Доброслав Суддич, попів онук	Воскняжився на Пониззі	Ипат. – С.789.
6749/ 1241	Галич Перемишль	єпископ Артемій єпископ співець Митуса (Дмитро)	З прихильниками кн. Ростислава втікає до Щекотова. Схоплений за наказом Данила. Не хотів служити кн. Данилу. Був схоплений у Перемишлі й приведений до Данила	Ипат. – С.793–794.
6751/ 1243	Холм	Курило митрополит	Іде з кн. Данилом у Володимир дізнавшись про повернення татар	Ипат. – С.794.
6759/ 1250	Холм	Курило митрополит митрополит	Обіймав посаду печатника в канцелярії кн. Данила, неодноразово брав участь в походах. Сприяв мирному договору кн. Данила з уграми. Разом з кн. Данилом і кн. Левом іде до угрів на весілля	Ипат. – С.809.
6767/ 1259	Угровськ Холм	угровський єпископ Іосаф єпископ Іоанн (Іван)	Його ставить єпископом кн. Данило, коли спорудив місто Угровськ У Холмі освятив відновлену церкву св. Кузьми і Дем’яна	Ипат. – С. 840–845.

дата	місто	особа	контекст	джерела, література
6768/ 1260	Холм	єпископ Іоанн (Іван)	Зробив у храмі Приснодіви Марії гарний різьблений і позолочений ківорій	Ипат. – С. 845–846.
6769/ 1261	Шумськ	холмський єпископ Іоанн єпископ Іоанн	За наказом Данила іде на зустріч Бурундаю. Його послав кн. Василько до брата, щоб повідомити про гнів Бурундая	Ипат. – С. 848–850.
6770/ 1262	Полонний	ігумен Полонського монастиря Григорій	У його монастирі узяв постриг кн. Войшлек й перебував тут протягом трьох років. Згодом ігумен благословляє князя іти на Афон	Ипат. – С.859.
6776/ 1268	Угровськ	ігумен полонського монастиря Григорій	До нього посилає посла кн. Войшлек з проханням приїхати до угровського монастиря. Приїхавши, ігумен наставляв князя на чернецтво	Ипат. – С.867–869.
(?)	Володимир (?)	Йов	У часи правління Володимира Васильковича списав збірник поучень Єфима Сирина	Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – Львів, 1999. – С.183.
1281 1283	Галич (?)	попович Євсигній пресвітер Георгій	Списав євангеліє. Списав Галицьке Євангеліє.	Запаско Я.П. Пам'ятки книжного мистецтва. Українська рукописна книга. Львів, 1995. – С. 200–243.
6795/ 1287	Володимир	єпископ володимирський Євсигній писар Федорець	Разом з Борком Олов'янцем іде до кн. Мстислава для складання ряду (заповіту). Згодом єпископ бере участь у складанні заповіту, благословляє кн. Мстислава на князівство. Пише ряд та грамоти	Ипат. – С.897–911.
31 травня 1287	Галич	Уляна (бояриня або дочка чи жінка священика церкви Пантелеймона)	Ім'я відоме з поминального запису-графіті з церкви св. Пантелеймона	Вуйцик В. Графіті XII–XV століть церкви святого Пантелеймона в Галичі // ЗНТШ. Т.ССXXXI. – Львів, 1996. – С.189–194.
6796/ 1288	Перемишль Володимир	єпископ перемишльський Мемнон церква Юра, отець духовний (священик юр'ївський)	Іде до кн. Володимира з проханням дати кн. Леву Берестя, але отримує відмову Перед смертю приходить сюди на молитву й причастя кн. Володимир Василькович до цього священика й особистого сповідника	Ипат. – С. 912–916.

дата	місто	особа	контекст	джерела, література
6797/ 1289	Любомль Володимир	протопоп, його жінка єпископ Євсигній, ігумени Оганіт, печер- ський ігумен, попи всього города, черниці, чорноризці, єпископ Євсигній, крилос, єпископ Євсигній, отець духовний кн. Мстислава	У його жінки купив Молитовник кн. Володимир Василькович і передав його до місцевої церкви св. Георгія. Беруть участь у похороні кн. Володимира Васильковича. На прохання княгині розкрили гріб князя й побачили, що тіло не розклалося. Іде до кн. Лева з вимогою змусити Юрія Львовича віддати самовільно захоплене Берестя. Посольство завершилося ус- пінно. Його із боярами посилає князь, щоб підготувати приїзд до Берестя	Ипат. – С.918–928.
до 1301	Львів	монастир і церква св. Спаса єпископ Єфимій галицький митрополит перемишльський єпископ Ларіон писар Захарія Вихоть	Отримує грамоту кн. Лева на с. Страшевичі Свідок Свідок Свідок Писав грамоту (представник князівської канцелярії?)	Пешак М. Грамоти XIV ст. – К., 1974 – С.9–11.
8 берез- ня 1301	Галич	митрополит Григорій ігумени, попи, дия- кони, чорноризці, причниці церковні, писарі іконні, митрополит київ- ський Купріян єпископ перемишль- ський Ларіон писар Захарія Вихоть	Отримує грамоти на надання сіл Успенській церкві Названі у грамоті, як люди, що підпадають під юрисдикцію і суд церкви Свідки Писав грамоту	Пешак М. Грамоти XIV ст. – С.12–18.
8 жовт- ня 1302	Львів	перемишльське єпископство митрополит галицький перемишльський єпископ Ларіон	Отримує від кн. Лева Даниловича с.Рушевичі. Свідки при тому	Пешак М. Грамоти XIV ст. – С.18–20.
1305- 1309	Галич	митрополит Петро Ратенський, син Теодора	Вихідець з Белзчини. З 12 років монах в одному з місцевих монастирів. Засновник монастиря на р. Рата	Блажейовсь- кий Д. Ієрар- хія Київської церкви - Львів, 1961. – С. 85.

дата	місто	особа	контекст	джерела, література
1334	Львів	галицький єпископ Теодор (Феодор, Ходор)	Його печатка була підвішена до одної з грамот Болеслава Тройденевича. Печатка містить зображення Діви Марії із дитям на руках. Обличчя затерте. По обидва боки написи. Ймовірно виконував функції печатника княжого двору	Лапо-Данилевський А. Печати последних галичско-владимирских князей и их советников. – СПб., 1906. – С.293.
1341	Львів	ігумен Євфимій з Святоюрського монастиря	Ім'я відоме з напису на дзвоні соборної Юр'ївської церкви	Пещак М. Грамоти XIV ст. – С.22-23.
1359	(?)	дяк Дячкович з Болестрашич Петро піп печерський	Писав грамоту про купчу майна у Ганни Радивонкової Свідок	Пещак М. Грамоти XIV ст. – С.34-35.
1366 жов- тень	(?)	єпископ луцький Арсеній	Присутній при укладанні угоди про розмежування володінь між волинським кн. Дмитрієм і польським королем	Пещак М. Грамоти XIV ст. – С.38-39.
1366	(?)	попович болестрашицький іменем Дячкович Кость Сорочич, син попа Василя	Писав грамоту купівлі-продажу с. Пнеколт п. Петром Радціовським у братів Шульжичів	Пещак М. Грамоти XIV ст. – С.39-41.
1376	Холм (?)	єпископ холмський і белзький Каліст	Отримує села Стрижово, Космово, Цунево	Пещак М. Грамоти XIV ст. – С.53-55.
1378	Холм	Калеників монастир протодиякон св.Івана пан Іван Губка єпископ Ларіон піп микулинський Федуть піп безмездський Кость піп Яків Костко дяк Болестрашицький	Його продає Хонька Васкова Писав грамоту Купує монастир разом зі своїм братом Благословив купівлю-продаж Свідки Пише грамоту	Пещак М. Грамоти XIV ст. – С.56-58.
1378	Бохура	княжий писар Костько Болестрашицький	Писав грамоту про надання маєтку кн. Володиславом Опольським своєму слугі Ладомиру Волошину	Пещак М. Грамоти XIV ст. – С.59-60.

дата	місто	особа	контекст	джерела, література
(?)		Вавула, Прокла, Лазар, Захарія, Тимош	Графіті з церкви св. Пантелеймона фіксують ці імена. Імовірно, що це імена бояр, священників чи представників князівської адміністрації	Вуйцик В. Вказ. праця.
(?)		галицький піп Матвій	Залишив свій напис на стіні константинопольської Софії	Высоцкий С.О. Киевские графити XI – XVII ст. – К., 1985. – С.5.
XI–XII ст. (?)	Бакота	ігумен Гртгорій	Заснував печерний монастир в Білій Горі. Про це говорить один із написів на скалі. Під написом зображено чоловіка з бородою	Баженов О. Духовна культура населення давньоруського Пониззя (XI-XIII ст.) // Освіта, наука і культура на Поділлі. 36. наук. праць. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т.3. – С.88-109.
XII ст. (?)	Звенигород	перемишльський єпископ	На одній із садиб виявлено печатку київського митрополита та позолочений емалевий енкалпійон, що належали єпископові	Овчинніков О. Вказ. праця.
XII ст. (?)	Крилос	піп (єпископ?) Денислав (?)	Ім'я реконструює Я.Пастернак на основі печатки, виявленої 1940 р. на Золотому Тоці	Пастернак Я. – Старий Галич, 1998. – С.251.
(?)	Крилос	єпископ (?) Теодосій	Ім'я відоме з печатки, що була виявлена у Крилосі	Пастернак Я. – Старий Галич, 1998. – С.251.
(?)	Белз	боярин Климент (?)	Із ним можна пов'язати топонім “Климентщина” де, за вітками, існував храм і монастир св.Климента. Імовірно, цей боярин був засновником, а згодом й ігуменом монастиря	

Андрій Петрик.

Бояри та церква Галичини і Волині

крізь призму літописних та археологічних досліджень.

На основі аналізу історіографічних та літописних джерел у статті висвітлюються соціально-економічні стосунки представників церковного прошарку з боярством Галичини та Волині, окрему увагу звернено на роль монастирів і єпископських кафедр та здійснено спробу реєстру галицького та волинського духовенства. Наголошено, що історію церкви потрібно вивчати у контексті вивчення суспільно-політичних економічних та культурних процесів XI-XIV ст.

Andriy Petryk.

Galician and Volynian Boyars and Church

Through a Prism of Annalistic and Archaeological Researches.

On the basis of the historiographic and annalistic sources analysis in the article the socio-economic relations between the church stratum representatives and boyars of Galicia and Volynia are elucidated. A separate attention is paid to the role of monasteries and episcopal chairs, and the attempt of the registraion of Galician and Volynian clergy is carried out. The author also stresses, that the church history is necessary to study within the context of the study of XI-XIV c. political, economical and cultural processes.

ГІЙБЭР ДЭ ЛЯНУА: ФЛАМАНДЗЕЦ У ВЯЛІКІМ КНЯСТВЕ ЛІТОЎСКІМ ПАЧАТКУ XV ст.

Так ужо склалася гісторыя нашага кутка Еўропы, што, як гэта не дзіўна, але часта першыя кантакты дзяржавы продкаў сённяшніх беларусаў, украінцаў і літоўцаў, Вялікага княства Літоўскага, з рознымі краямі заходняй часткі нашага кантынента адбываліся, “дзякуючы” гэтак званым “Паўночным крыжовым паходам”. Так называліся асвечаныя Папам выправы рыцараў з хрысціянскіх краінаў на паганскія землі ва Ўсходняй Прыбалтыцы, у тым ліку і на тэрыторыі сённяшніх Беларусі і Літвы, з мэтай хросту іх жыхароў. Пладармамі для гэтых выправаў з пачатку другой трэці 13 ст. сталіся Прусія і Інфлянты (Лівонія), якія ў той час належалі рыцарска-манаскаму Нямецкаму (Тэўтонскаму) Ордэну. Адметнай рысай апошняга было тое, што хоць ён і быў “адкрыты для ўсіх, незалежна ад нацыянальнага і сацыяльнага паходжання, у ім ад пачатку дамінавалі немцы”¹. Пэўна, менавіта таму “агульным месцам” і ў нашай гістарыяграфіі, і ў масавай свядомасці застаецца цверджанне, што падчас названых выправаў ВКЛ вяло змаганне менавіта “з немцамі”.

І сапраўды, без тэўтонцаў ніводны “рэйз” на Літву не абыходзіўся. Аднак, апрача іх, удзел у гэтых паходах прымала рыцарства з усёй хрысціянскай Еўропы. Часам яны збіралі ўсе “вяршкі” тагачаснай заходнееўрапейскай арыстакратыі. Так, напрыклад, у зімовай выправе 1344-1345 прымалі ўдзел чэшскі кароль Ян Люксембургскі, яго сын, прынц-рэгент Чэхіі Карл (будучы кароль Чэхіі, Нямецчыны і Бургундыі ды імператар Святой Рымскай Імперыі Карл IV), кароль Угоршчыны Людовік Анжуйскі (будучы папярэднік Ягайлы на польскім стальцы), граф Галанды Вільгельм, герцаг Бурбонскі, бургграф Нюрнбергскі, графы Шварцбургскі і Гальштынскі. У 1391 г. на Коўна і Трокі на чале 300 брытанскіх рыцараў хадзіў граф Дэрбі Генрых, які ў 1399-1413 гг. быў каралём Англіі Генрыхам IV. Увогуле, калі з 1394 г. ангельскія “госці” былі выключаны з удзелу ў выправах на Літву за забойства адным з іх у Каралёўцы (Кёнігсбергу) плямёніка шатландскага караля, баявая моц “крыжакоў” значна зменшылася, бо “колькасцю сярод удзельнікаў “рэйзаў” рыцары Брытанскага каралеўства саступалі толькі французскім”².

Глыбінныя прычыны, якія прымушалі лепшае рыцарства з усёй Заходняй Еўропы штогод рабіць далёкія і небяспечныя падарожжы ў Прусію ды Інфлянты, між іншым, выдаткоўваючы на гэта немалыя ўласныя сродкі, розным даследчыкам бачацца па-рознаму. Пры гэтым заўважу, што мала хто ўсур’ёз прымае ў разлік афіцыйна дэклараваную мэту гэтых выправаў – “нясенне святла праўдзівай веры паганцам”. У лепшым выпадку гаворка ідзе пра “абарону заходніх каштоўнасцяў на мяжы хрысціянскага Захада з паганскім Усходам”. Але часцей сустракаюцца больш праязныя тлумачэнні гэтага феномена: магчымасць для дробнай шляхты “паказаць сябе” ў рыцарскай справе на вачах у наймагутнейшых арыстакратаў Заходняга Свету і, тым самым, атрымаць шанец патрапіць да іх на службу, або проста практыкаванне найбольш папулярнага тагачаснага “шляхецкага спорту” – палявання на паганцаў. Аднак асабіста я больш схільны пагадзіцца

з меркаваннем аўтара аўтарытэтнага даследвання “Нямецкі Ордэн” Хартмута Букмана, згодна з якім “не падлягае сумненню, што выправа ў Прусію й вайна з літвінамі належалі ў 14 ст. да стандартных складнікаў рыцарскага ладу жыцця”³.

Кожны рыцар, які прэтэндаваў на павагу да сябе з боку “братоў па саслоўю”, мусіў прыняць удзел у бітвах з “нявернымі” ў чатырох паганскіх краінах: Прусіі, Літве, краіне татараў і ў Святой Зямлі (Палестыне). Часта ўдзел у выправе ў адну з гэтых тагачасных “гарачых кропак” з’яўляўся часткаю рытуала пасвячэння ў рыцары. У такім выпадку, урачысты абрад пасвячэння адбываўся пасля першага бою. Рыцар лічыўся тым дасканалейшым, чым больш такіх вайсковых падарожжаў было на яго рахунку. Так адным з узораў “дасканалага рыцарства” быў ужо згаданы тут чэшскі кароль Ян Люксембургскі, які тры разы браў удзел у крыжацкіх “рэйзах” на ВКЛ, шмат паваяваў і ў іншых краях, а скончыў сваё жыццё ў 1346 годзе ў славунай бітве пад Крэсі, змагаючыся на баку французаву супраць ангельцаў.

Вось адным з такіх “дасканалых рыцараў” і быў герой нашага артыкулу – Гійбэр дэ Лянуа (Ghillebert de Lannoy). Ён нарадзіўся ў 1386 годзе ў Фландрыі, якая якраз каля гэтага часу, далучаная бургундскім герцагам Філіпам Смелым да яго дзяржавы, сталася часткай Бургундыі. Паходзіў Гійбэр са старажытнага роду дэ Лянуа, што дасюль лічыцца адным з найстарэйшых і найпаважнейшых у Бельгіі, хаця некаторыя даследчыкі схільныя шукаць вытокі гэтай сям’і ў суседняй Францыі⁴. З 13 гадоў малады арыстакрат вёў рыцарскае жыццё: удзельнічаў у турнірах, біўся з паганцамі й хрысціянамі падчас крыжовых выправаў на першых і шматлікіх міжусобных войнаў з другімі, шмат падарожнічаў і, відаць, як чалавек, надзелены не абы-якімі здольнасцямі не толькі ў ратным майстэрстве, часта выконваў дыпламатычныя даручэнні розных манархаў. Сярод шматлікіх краінаў, куды закідваў лёс гэтага шукальніка прыгодаў, было і Вялікае княства Літоўскае.

Першае з ягоных падарожжаў на Ўсход Еўропы ў некаторай меры сталася следствам таго, што Туруньскі мір 1411 г., заключаны паміж Польшчай і ВКЛ, з аднаго боку, і Нямецкім ордэнам, з другога, неўзабаве па знамянальнай Грунвальдскай бітве 1410 г., быў вельмі хутка парушаны крыжакамі, якія не маглі змірыцца з вымушанымі тэрытарыяльнымі саступкамі. Ужо ў 1413 годзе вялікі магістр Генрых фон Пляўэн (дарэчы, швед з паходжання) павёў рыцараў на польскае Памор’е. Праўда, гэтая выправа атрымалася нядоўгай і не перарасла ў поўнамасштабную вайну па прычыне ўнутраных праблемаў у манаскай дзяржаве і адхілення фон Пляўэна ад улады. Аднак менавіта яна сталася нагодай для першага знаёмства Гійбэра дэ Лянуа з краінамі еўрапейскага Ўсходу. Незадаволены хуткаплыннасцю баявых дзеянняў у Памор’і, ён накіраваўся шукаць нагоды для рыцарскіх подзвігаў у Інфлянты. Але ваяўнічы імпэт маладога фламандца не знайшоў падтрымкі і ў тамтэйшых крыжакоў, таму яму давалося “абмежавацца” азнаямляльным (і, дарэчы, вельмі небяспечным на той час) падарожжам па землях усходняй Еўропы па маршруце Ноўгарад-Пскоў-Дынабург-Вільня-Трокі-Коўна-Мемель.

Падрабязнасці гэтай вандроўкі дайшлі да нас, дзякуючы “Падарожным нататкам” дэ Лянуа, якія, як выглядае, былі напісаныя ім па вяртанні на радзіму на падставе запісаў, што ён рабіў у дарозе. Гэтыя нататкі карысталіся пэўнай папулярнасцю ў Заходняй Еўропе ў 15-16 стст., трапляючы, цалкам або ў вытрымках, у розныя рукапісныя зборнікі, але друкам былі паданыя толькі ў канцы 19 ст. у Лёвэне⁵. Трэба, аднак, адзначыць, што ва Ўсходняй Еўропе яны былі ўведзеныя ў навуковы ўжытак значна раней, пасля чаго пачалося іх навуковае выкарыстанне тутэйшымі даследчыкамі⁶.

Нас, натуральна, больш за ўсё цікавіць тая частка “Падарожных нататак”, што датычыцца наведвання іх аўтарам Вялікага княства Літоўскага. І перш за ўсё, нельга не адзначыць яго назіральнасць і прыродную цікаўнасць. Яшчэ падчас пераезду з Прусіі ў Інфлянты па шляху, які пралагаў па ўсходняму ўзбярэжжы Балтыйскага мора, Гійбэр дэ Лянуа не без здзіўлення занатаваў, што берагавая паласа ад вусця Нёмана і далей на поўнач завецца “Літоўскім берагам”, хаця знаходзіцца яна ў “Жамойцкай краіне”. Сама Жамойць, спрэчная на той час тэрыторыя, падалася фламандцу жалю вартай краінай, спапялёнай і бязлюднай. У дужках адзначым, што сталася яна гэткай з вялікай “дапамогай” гасцінных суправаджальнікаў дэ Лянуа ў гэтым падарожжы – інфлянцкіх крыжакоў. Апісаў рыцар і тагачасную Вільню, зоркім вокам вайскоўца заўважыўшы яе безабароннасць па прычыне адсутнасці гарадзкіх муроў. Затое, на яго пахвалу заслужыў новы замак у Троках, збудаваны, згодна дэ Лянуа, “на французскі ўзор”. Не абмінуў падарожнік сваёй увагай і вялікі звярынец каля Трокаў, “абгароджаны парк”, у якім трымалася разнастайная дзікая й хатняя жывёла.

Што да насельнікаў краю, які ён, дарэчы, называў “каралеўства Літва”, то было адзначана вельмі добрае іх стаўленне да чужынцаў, шчодрасць і гасціннасць. Паколькі Гійбэр дэ Лянуа, відавочна, не разумеў гаворак жыхароў ВКЛ, то яго звесткі па “моўным становішчы” ў краіне выглядаюць даволі супярэчліва. У адным месцы ён зазначае, што “народ гэтай краіны мае сваю ўласную мову”, а паведамляючы пра тое, што ў Троках жывуць татары, немцы, ліцьвіны, рускія й шмат яўрэяў, дадае, што “ўсе яны карыстаюцца адметнай мовай”. Такім чынам застаецца незразумелым, хто выступае ў яго пад найменнем “ліцьвінаў” і “рускіх”, бо раней ён узгадвае яшчэ і “жамойтаў”, а таксама, як справядліва заўважыў Паўла Урбан, “чым, напрыклад, адрознівалася мова тых “ліцьвінаў” і “рускіх” з Трокаў”⁷. А пра тое, што фламандскаму падарожніку часам вельмі цяжка было дакладна разабрацца ў рэаліях жыцця такой надзвычай шматэтнічнай і шматканфесійнай краіны, як Вялікае княства Літоўскае, сведчыць яго кароткая зацемка аб стане хрысціянства ў Літве: маўляў, тут будуюцца шмат цэркваў і налічваецца 12 епархіяў. Пры гэтым былі палічаныя разам і каталіцкія, і праваслаўныя епархіі, хаця, без сумневу, “сапраўдным хрысціянствам” рыцар лічыў толькі каталіцтва.

Між іншым, асобай, якую Гійбэр дэ Лянуа шукаў у Вільні, не заспеўшы, паехаў шукаць у Троках, быў не хто іншы, як сам вялікі князь літоўскі Вітаўт. Прычым, як выглядае, малады падарожнік меў вельмі добрыя рэкамендацыйныя лісты, бо, напрыклад, у сталіцы Вялікага княства, ён карыстаўся з гасціннасці дзвюх сясцёр вялікай княгіні Ганны (дачкі смаленскага князя Святаслава Іванавіча) – Ульяны, жонкі першага віленскага ваяводы Альберта (Войцаха) Манівіда, і Агрыпіны, удавы па намесніку кіеўскім князе Іване Альгімантавічы Гальшанскім. Гаспадара не аказалася і ў Троках, таму дэ Лянуа давалося яшчэ патрапіць у неназваны замак над Нёманам, дзе вялікі князь адпачываў і займаўся паляваннем. Найбольш верагодна, што гэтым замкам быў толькі што адбудаваны пасля крыжацкіх разбурэнняў замак у Мерачы, куды, як піша Адам Кіркор, “прыезджалі Вітаўт, Ягайла і іх нашчадкі на паляванне і для адпачынку”⁸. Там і адбылося знаёмства фламандскага рыцара са славутым ліцьвінскім уладаром, а таксама з яго сям’ёй. Так атрымалася, што якраз у гэты час, апрача вялікага князя і вялікай княгіні літоўскіх, Вітаўта і Ганны, у надніманскім замку гасціла і вялікая княгіня маскоўская Соф’я Вітаўтаўна (дачка Вітаўта ад першай жонкі Марыі з князёў Лукомскіх і жонка маскоўскага гаспадара Васіля I) са сваёй дачкою Ганнай. Дарэчы, нельга не згадаць і Паўлам Урбанам у тым, што, ўлічваючы паходжанне ўсіх вышэйназваных княжацкіх

асобаў, апрача лаціны, на якой размаўлялі яны з госцем, асабіста ці праз талмача, пры сустрэчах і ў Вільні, і ў Мерачы фламандзец “мог пачуць толькі славянскую ... мову”.

Асабістае знаёмства Гійбэра дэ Лянуа з вялікім князем Вітаўтам, відаць, паслужыла адным з важкіх аргументаў на карысць даручэння менавіта яму адказнай дыпламатычнай місіі, якая і сталася нагодай для яго другога падарожжа па землях ВКЛ у 1421 годзе. Гэтым разам дэ Лянуа з’явіўся тут у якасці пасла Генрыха V, караля Англіі і, адначасова, рэгента Францыі – афіцыйнага нашчадка пераможанага ангельцамі французскага караля Карла VI. Фламандзец быў накіраваны да гаспадароў Польшчы і Літвы, Ягайлы і Вітаўта, і да візантыйскага імператара Мануіла II, каб падрыхтаваць глебу для стварэння кааліцыі хрысціянскіх дзяржаваў на чале з Англіяй для крыжовай выправы супраць туркаў-асманаў. Цяпер яго шлях ляжаў на поўдзень, праз Падолле, дзе ў Камянцы ён зноў сустрэўся з Вітаўтам. Другая іх сустрэча адбывалася ўжо ў нашмат больш афіцыйнай абстаноўцы, чым першая. Гійбэр дэ Лянуа прысутнічаў пры прыняцці вялікім князем літоўскім пскоўскага і наўгародскага пасольстваў, прычым характар гэтага прыняцця не пакідаў сумнення ў васальна-сюзерэнным характары узаемаадносінаў паміж Вялікім княствам і Пскоўскай і Наўгародскай дзяржавамі. Пасля перамоваў у Камянцы, атрымаўшы ад Вітаўта каштоўныя падарункі, ахоўныя лісты, граматы да яшчэ аднаго вітаўтавага васала, татарскага хана, а таксама праваднікоў і ахову, дэ Лянуа выправіўся ў Крым, каб далей працягнуць свой шлях да Канстанцінопаля.

У нататках пра гэта падарожжа шмат звестак пабытовага і этнаграфічнага характару, якія ў асноўным датычацца тэрыторыі сённяшняй Украіны. Што да інфармацыі больш агульнага плану, то пэўную цікавасць выклікаюць крытычныя заўвагі шчырага рыцара-католіка на адрас Вітаўта за яго сувязь з гусітамі, парушэнне пятніцавага поста і г.д. Адначасна, ВКЛ паўстае ў гэтых запісах як магутная і ўплывовая дзяржава, што трымае ў сваім падпарадкаванні ўсю вялізную ўсходнееўрапейскую прастору, ад Ноўгарада да Крыму. Дарэчы, менавіта ўплывовасці вітаўтавай дзяржавы Гійбэр дэ Лянуа мусіў быць удзячны за цудоўнае выратаванне каля Кафы, калі на яго пасольства напалі белардынцы. Як пісаў сам фламандзец, “на шчасце, у гэты дзень я і людзі мае насілі на сябе шоламы і знакі службы Вітаўта, а татары, якія знаходзіліся ў засадзе, былі з людзей старога імператара Солкацкага (Едыгея, эміра Белаі Арды, – *І.Л.*), што памёр, а раней быў у вялікім сяброўстве з Вітаўтам, і так яны мяне адпусцілі”⁹.

Што да асноўнай місіі дэ Лянуа, то яна скончылася безвынікова, бо недавер Візантыі да заходнееўрапейскіх крыжакоў акзаўся мацней за страх перад асманамі, і на схіле жыцця (памёр у 1462 г.) фламандскаму рыцару яшчэ давялося дазнацца пра падзенне Канстанцінопаля. Разам з тым, менавіта гэтая місія, па трапнай заўвазе Алеся Белага, “падвяла рысу пад доўгім перыядам насцярожана-варожага стаўлення да ВКЛ як да дзяржавы “язычнікаў” і садзейнічала распаўсюджванню ведаў аб ёй у Заходняй Еўропе”¹⁰. Такім чынам, можна лічыць, што першыя сур’ёзныя кантакты паміж продкамі сучасных бельгійцаў і беларусаў у пачатку 15 стагоддзя атрымаліся ўзаемаплённымі – мемуарна-падарожная літаратура Фландрыі ўзбагацілася цікавымі нататкамі пра экзатычны еўрапейскі ўсход, а Вялікае княства Літоўскае атрымала нашмат больш прывабны вобраз у вачах Захаду.

¹ Сагановіч Г. Нямецкі ордэн // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. – Т.5. – Мн, 1999. – С. 340.

² Сагановіч Г. Ад Крэва да “Вялікае вайны”: Вялікае Княства Літоўскае і Нямецкі ордэн у 1385-1409 гг. // Спадчына. – 2000. – №1. – С. 107.

³ Boockmann H. Zakon Krzyżacki / Tłum. z niemieckiego. – Warszawa, 1998. – S. 186 (арыгінальная назва даследвання – “Der Deutsche Orden”).

⁴ Гл.: Белы А. Ланаа // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. – Т.4. – Мн, 1997. – С. 331.

⁵ Œuvres de Gillebert de Lannoy recueillies et publiées par Ch. Potvin, Louvain, 1878.

⁶ Гл.: Gilbert de Lannoy i jego podróże // Materiały do dziejów polskich. – Poznań, 1847; Путешествия и посольства господина Гильберта де Ланнуа // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т.3. – Одесса, 1853; Емельянов В. Путешествия Гильберта де-Ланноа в восточные земли Европы в 1413-14 и 1421 г. // Университетские известия / Киевский университет Св. Владимира. – 1873. – № 8; Урбан П. Да пытання этнічнай прыналежнасці старажытных ліцьвіноў. – Мн, 1994; Белы А. Пад крыжом Святога Георгія // Падарожнік. – 1996. – № 2.

⁷ Урбан П. Да пытання этнічнай прыналежнасці... – С.9.

⁸ Киркор А. Городские поселения в Литве // Живописная Россия: Литовское и Белорусское Полесье: Репринт. воспроизведение изд. 1882 г. – Мн, 1993. – С.168.

⁹ Путешествия и посольства господина Гильберта де Ланнуа... – С.442.

¹⁰ Белы А. Ланаа. – С.332.

Ігор Ляльков.

Гійбер де Лянуа:

фламандзец у Великому Князівстві Литовському.

У статті автор описує один з фрагментів дипломатичних зносин між Великим Князівством Литовським та його західними сусідами. Одним з учасників тогочасних подій був рицар Тевтонського ордену Гійбер де Лянуа. Автор статті з'ясував основні віхи його життя та проаналізував його “подорожні записки” – твір, де вміщено враження рицаря від подорожі до Вільно, описано родину Великого князя Вітовта й вміщено міркування сприводу його відноси з сусідніми державами. Автор також розкриває причини, що спонукали рицаря здійснити цю дипломатичну місію.

Ihor Lialkov.

Gillebert de Lanoir:

a Fleming in Grand Duchy of Lithuania.

In the article the author describes one of the fragments of the diplomatic relations between Grand Duchy of Lithuania and its western neighbours. One of the participants of those-time events was Gillebert de Lanoir, the Teutonic order knight. The author of the article has found out the basic landmarks of his life and has analyzed his “journey notes”, his work, where there are put down the knight's impressions from his travel to Vilno, his description of the family of Grand Duke Vitovt and his reasons concerning the latter's relations with the neighbouring states. The author also clarifies the reasons, which induced the knight to carry out this diplomatic mission.

СОЛЕВАРІННЯ В ДРОГОБИЧІ ТА ЙОГО ОКОЛИЦЯХ
У XVI-XVIII ст.*

Дрогобич розташований у районі багатому на корисні копалини, зокрема нафту і сіль. Першу згадку про видобування нафти “за Дрогобичем” зустрічаємо в книзі лікаря Еразма Сикста, виданій у 1617 р. латинською мовою. Як пише Е. Сикст, мінеральна вода, що супроводила нафту, в той час застосовувалась для лікування різних хвороб¹. Сама нафта (“ріпниця”) вживалась як коломазь². Але серйозного значення в економіці міста нафта в той період не відігравала. Зате добування солі в краю займало одне з найважливіших місць серед інших галузей господарства. Література про солеварні промисли Прикарпаття досить велика. Проблемою займалися як українські, так і польські історики. Зберігають наукове значення дві праці Я. Рутковського про солеваріння на Підкарпатті в XVI ст., в яких зроблено статистичні підрахунки за матеріалами люстрацій, опублікованих в “Жерелах до історії України-Руси”³. Деякі спостереження про розвиток солеварного промислу в XV-XVI ст. зробили також Й. Дікер і Я. Турська⁴. Щодо XVI-XVII ст., існує праця В. Осуховського, яка, судячи з заголовку⁵, мала б бути монографією питання. Насправді ж вона побудована винятково на матеріалі ухвал сеймиків XVII-XVIII ст., з яких вибрані окремі, часто випадкові згадки про збут солі; майже всі вони дуже загального характеру. Ким і в яких розмірах вироблялася сіль в XVI-XVIII ст., на яких ринках продавалася, – цих питань Осуховський навіть не намагається ставити. З жуп Дрогобиччини він згадує лише дрогобицьку і котівську, хоч в XVII-XVIII ст. солеваріння в Котові занепало, але зате солеварні підприємства з’явилися в Трускавці, Стебнику, Станілі та в інших селах. Кожне з цих підприємств розглядалося як окрема жупа. Зверталася до теми Г. Полячківна, яка подала перелік дрогобицьких старост і жупників (щоправда, неповний). У повоєнній історіографії в декількох публікаціях тему порушував автор⁶, а також Б. Грабовецький та П. Сіреджук⁷. Технологію видобування й виварювання солі вивчав Ю. Гошко⁸.

Незважаючи на наявність порівняно обширної літератури, тема дрогобицького солеваріння в XVI-XVIII ст. не є вичерпаною. Зокрема, бракує узагальнюючої праці, в якій би найповніше було проаналізовано джерела (опубліковані й писемні), а також подано підсумкові статистичні дані про розвиток у Дрогобичі соледобувного промислу.

Багато історичних джерел засвідчують, що економічною основою розвитку Дрогобича з найдавніших часів було солеваріння. В Галицько-Волинському літописі є відомості, які дозволяють пов’язувати розвиток міста Коломиї, а також “Солей” (імовірно, пізнішого містечка Стара Сіль на Самбірщині) з наявністю в цих місцевостях солеварних промислів⁹. Ще більшою мірою це стосується Дрогобича, який уже в XV і наступних століттях був значно більшим осередком солеваріння.

* Ця стаття є частиною дисертаційного дослідження автора “Місто Дрогобич в XVI-XVIII ст.”, виконаного в Інституті суспільних наук АН України в 1957-1960 рр.

Є підстави припускати, що найдавнішою частиною міста була територія солеварні та довколишньої забудови (пізніше Зваричьке передмістя). Це підтверджується тим, що три найстарші дрогобицькі церкви, які згадуються вже в документах XV ст. (Юра, П'ятницька і Чесного Хреста)¹⁰ здавна були розташовані поблизу соляних промислів, на невеликій віддалі одна від одної.

Говорячи про виникнення Дрогобича – осередку солеварної промисловості ще в період Київської Русі, не можна обминати твердження деяких польських істориків, що солеваріння в Дрогобичі, як і саме місто, розвинулись вже після захоплення галицької землі Польщею “завдяки опіці таких польських королів як Казимир Великий і Владислав Ягайло”¹¹. Всупереч таким твердженням, ряд джерел дозволяє зробити висновок про розвиток солеваріння ще до появи польської адміністрації.

Так, лист папи Боніфація IX до перемишльського католицького єпископа Еріха, хоч і датований 1390 роком, засвідчує факт існування Дрогобича у час панування в Галицькому князівстві Володимира Опольського (1372-1379), вказуючи, що цей князь надав галицькому католицькому архієпископству “десятину солі в Дрогобичі і Жидачеві, яка тому князеві справедливо належала” (*decimam salis in Drohobicz et Sudozola... ad eundem Ducem fusto titulo pertinentia*)¹². Очевидно, всі прибутки з солі “справедливо належали” цьому князеві як регалія, отримана ним у спадок від Галицько-Волинського князівства¹³.

Як видно з цього, дрогобицькі солеварні вже в середині XIV ст. мали велике економічне значення, що дозволяє припустити їх існування у значно раніший час. Справді, згадки про добування солі на Підкарпатті зустрічаємо в Києво-Печерському патерику при описі подій 1096 р.: “Егда Святополкъ съ Давыдом... рать зачаста... и не пустиша гостей из Галича, ни лодий¹⁴ от Перемышля и не бысть соли въ всеи Руской земли... И бѣ видѣти тогда суща люди в велицѣй печали и изнемогших от глада...”¹⁵ Перемишль тут згаданий як найбільший центр, з-поблизу якого довозили сіль, бо відомо, що ні в самому Перемишлі, ні в його околицях виробництва солі ніколи не було (так звана Перемишльська жупа була в Старій Солі Перемишльської землі). Існують певні підстави для припущення, що з-поміж солі, яка привозилася купцями “з Галича і від Перемишля”, значна частка належала дрогобицькій, бо Дрогобицька жупа здавна була найбільшою на Підкарпатті¹⁶.

Про високий рівень соледобувного промислу за часів Київської Русі свідчить той факт, що в наступні століття в Дрогобичі, як і в інших центрах солеваріння, зберігалася техніка виробництва і технічна термінологія, вироблена в той час. Так, з Києво-Печерського Патерика видно, що сіль, яка привозилася до Києва з околиць Галицької і Перемишльської земель, мала форму “головажені”¹⁷. Назва “головажня”, яка трапляється і в “Руській правді”¹⁸, вживалася ще в XVI ст.¹⁹, а пізніше була замінена назвою “топка” і означала конічну грудку солі. Сформована в топки сіль користувалася на Наддніпрянщині і в Закарпатті в XVI-XVIII ст. найбільшим попитом у зв’язку зі зручністю транспортування²⁰, й вироблялася на підкарпатських солеварнях аж до початку XX ст. При цьому, як видно з термінології, технологія, що застосовувалася в XV-XVIII ст., була започаткована раніше. Як відзначалося в джерелі середини XVI ст., “сіль, формовану в топки, варять на менших пательнях, які русини називають черинами”²¹. Назва “черин” (черинь) походить з давньоруського слова “чрень”, ймовірно з давніх часів походить, очевидно, і конструкція цих черинів. Це видно, зокрема, з того, що на соляних варницях Солікамська в північно-східній Росії застосовувались здавна “црени” такого ж типу, як і в Дрогобичі (квадратні сковороди, склепані з великого числа залізних “полиць” або “блях”)²². З часу

Київської Русі походять, можливо, й інші місцеві терміни, пов'язані з солеварінням, наприклад, “вертіж” – назва оплат за користування соляним розчином з державних джерел.

Високий рівень солеварної промисловості сприяв створенню місцевих кваліфікованих кадрів спеціалістів-зваричів. Тому після встановлення на Підкарпатті польської адміністрації місцеве українське населення зберегло великий вплив у цій галузі²³. Але вже наприкінці XV ст. і особливо в XVI-XVII ст. в руках українських міщан і селян залишалися лише невеликі черини і переважно роздрібна торгівля сіллю. Більшість соляних жуп належали католицьким магнатам і шляхтичам, а також королівському скарбу. Королівські (скарбові) жупи концентрувались, як правило, в Перемишльській землі, причому переважно на Дрогобищині. Деякі з них входили до складу староств, але найбільші жупи, в тому числі дрогобицька, знаходилися в юрисдикції королівського скарбу, який керував ними через окремих “жупників”²⁴. Досить часто скарб давав ці жупи в оренду або під заставу позичених грошових сум, найчастіше тим же жупникам, але все-таки зберігав нагляд над виробничою і фінансовою діяльністю, давав адміністрації розпорядження виплачувати від імені скарбу великі грошові суми різним особам. Так, в 1425 р. дрогобицький жупник Дзятко одержав розпорядження платити 20 гривень князю Митькові Симеоновичу. У 1436 р. король “записав на Дрогобицьких жупах” 100 гривень князеві Андрушкові Острозькому²⁵.

У другій половині XV ст. жупниками найчастіше були італійські купці, яким вдалося значно підвищити рентабельність жуп. Так, 1454 р. дрогобицька жупа разом з міським митом була орендована генуезцеві Христофорові Гвардія де Санкто Ромуло і Юліанові де Валетаріо за 1400 гривень на рік²⁶, а 1485 р. їх наступник, флорентієць Айнольфо Тедальдї сплатив уже королівському скарбові 2000 гривень²⁷, перевищивши установлений контрактом розмір річної орендної плати.

У першій половині XVI ст. дрогобицька жупа була об'єднана з перемишльською в одній адміністративно-економічній одиниці, що отримала назву “Жупи Руських земель”. Очолював її “жупник Руських жуп”. В 1558 р. три жупи, які перед тим входили до самбірського староства (в Котові, Ясениці і Нагуєвичях), також були приєднані до “Руських жуп”²⁸. Так найбільші королівські жупи були об'єднані в одне велике підприємство. Разом з тим, відбулися зміни і в технології виробництва. Вже в перших десятиріччях XVI ст., крім малих черинів (площею прибіл. 5 кв. м.), на всіх більших жупах були також великі панви для виварювання солі площею до 20-40 кв. м. і більше. Широко використовувалися також кінні керати, тобто, коловороти, для черпання сировиці (соляного розчину) з шахт. Інвентар Старосільської жупи з 1559 р.²⁹ і датований вище інвентар трьох жуп Самбірського повіту за 1558 р. подають досить докладний опис організації виробництва на жупах. З люстрації руських жуп (в тому числі і дрогобицької) за 1565 і 1570 рр. і з люстрацій та інвентарів тих же жуп за 1686, 1760 і 1768 років³⁰ видно, що в наступні сторіччя оснащення солеварень і їхній зовнішній вигляд майже не змінилися. Дрогобицька жупа, як і всі великі жупи, займала досить значну територію, оточену ровами і частоколом, у якому влаштовано ворота фортечного типу. На території жупи, крім солеварного обладнання, були також будинки для адміністративного персоналу і робітників, крамниця, кухня, корчма. На кожній жупі функціонували одна або декілька шахт для видобування сировиці. Ці шахти або криниці називались “вікнами”, чи “шибами”. Як зазначалося в інвентарі 1558 р., “по-простому їх звуть банями”³¹ (згодом словом “баня” стали називати цілі жупи). В Дрогобичі здавна було два “вікна”: нижнє, що постачало сировицю на панви скарбової жупи, і верхнє, яке обслуговувало черини старости і окремих міщан³². Стіни “вікон” було обкладено

дерев'яним цямринням. Над "вікнами" стояли керати, розміщені в спеціальних приміщеннях (шопях). Тут був встановлений "стоячий вал" ("веретено"), що обертався на залізних чопах, а нижнім кінцем спирався на залізне денце, закріплене на хрестоподібній дерев'яній основі. Стоячий вал обертався парою коней або волів (для запрягання їх до нього були прикріплені окована штильвага, з двома орчиками, посторонками і шлеями). Через насаджене на стоячому валі "пальчасте колесо" обертовий рух передавався на "трибове колесо", насаджене на лежачий вал, який також був встановлений на залізних чопах і скріплювався залізними обручами. На лежачий вал намотувалась конопляна линва ("тормош"), до якої були підвішені "коші", зшиті з волової шкіри і скріплені залізними обручами. Кошами сировиця піднімалася на поверхню. Лугування прісною водою застосовувалося лише під час морозів або посухи. З кошів сировиця виливалась у влаштований навколо "вікна" верхній резервуар ("творило"), а з нього через отвір ("пробій") стікала в кадь, звідки подавалася системою жолобів, встановлених на дерев'яних "кобилицях" до "веж" – дерев'яних споруд, в яких підвішувались на "ключах" (гаках) панви й черини. Вежі досягали досить значних розмірів. Так, у Дрогобичі одна з веж мала розміри 50х15 ліктів, тобто 23х8,3 м. Крім виробничого приміщення, використовувались сушарні, які опалювались димом від топок, і комірчини зваричів (солеварів). Поза тим, на території жупи розміщувалися склади солі, кузні для ремонту обладнання, майстерні бондарів, що виготовляли тару³³.

Централізація виробництва і підвищення його технічного рівня супроводжувалися підвищенням продуктивності праці, насамперед за рахунок впровадження мануфактурного поділу праці. Якщо на обслуговуванні черинів, що належали окремим міщанам і селянам, всі операції виконувались, як правило, однією людиною, то кожна панва нового зразка обслуговувалася трьома майстрами: головним зваричем, лопатником і рубачем, який готував дрова для топки. Крім того, на жупі працювали "ставбичі" (пакувальники), "колісні" і поганячі, що обслуговували керат, а також ремісники різних фахів – ковалі, які ремонтували і виготовляли панви, черини, залізні частини кератів; бондарі, що робили бочки для солі; поворозники, які виготовляли линви; теслярі, мулярі та ін. Вже в XVI ст. переважна більшість кваліфікованих працівників на жупах наймалася за відрядною оплатою. Так, 1558 р. зваричам платили по 2 золоті, 6 грошів, 12 динарів за кожні 100 виварених бочок, а в 1565-70 – по 10 грошів за кожну виварену панву солі³⁴.

Щоправда, певна частина зваричів була у деякій залежності від адміністрації жупи, оскільки вони мали свої хати та маленькі городи на жупному ґрунті і вважались "жупними підсадками". По деяких селах підсадки утворювали більшість найманих зваричів на жупах, але в Дрогобичі жупними підсадками були лише 5 бондарів, коваль і кілька слуг, а більшість зваричів мешкали не на жупному, а на старостинському ґрунті (Зваричьке передмістя). Ступінь залежності зваричів від старости був незначним, а їхня праця на жупах мала, назагал, вільнонайманий характер. Про це, зокрема, свідчить той факт, що єдиним способом знайти робітників для найтяжчих і небезпечних для життя робіт (ремонт цямриння) було підвищення оплати. Широке застосування найманої праці поряд з мануфактурною організацією виробництва дозволяють погодитися з думкою про те, що в солеварній промисловості Підкарпаття в той період досить виразно заважувалися елементи капіталістичного укладу. Солеваріння в Підкарпатті в XVI ст. було більш-менш на такому ж рівні розвитку, що й у районі солікамських промислів XVII ст., коли там, на думку М. Устюгова, почала зароджуватись капіталістична мануфактура³⁵.

Наявність капіталістичних елементів сприяла інтенсифікації праці на жупах. Якщо в Дрогобичі на черинах, що належали дрібним виробникам, солеваріння велося тільки

протягом 47-55% робочих днів у зв'язку з тим, що власники їх самі займалися збутом солі, а також сільським господарством, то на королівській жупі панви працювали по 43 робочі тижні на рік, не рахуючи періодів ремонту. Робота на сировичних "вікнах" велася вдень і вночі, а кератні коні "часто гинули від тяжкої і безнастанної роботи"³⁶. Зауважимо, що в сфері самого солеварного виробництва широко застосовувалася панщина, переважно на допоміжних роботах (підвіз дров, вивіз солі з жуп на склади). Якщо врахувати всіх людей, які хоча б тимчасово працювали в "Руських жупах", то з'ясовується, що вже в другій половині XVI ст. тут було зайнято біля 1000 працівників, причому 65% з них були кріпаками, які відробляли панщину. Однак, у зв'язку з тим, що наймані працівники були зайняті протягом більшої частини року, на відміну від кріпаків, лише біля 30% відроблених днів були панщинними³⁷.

У цілому, на XVI ст. техніка та організація виробництва солі досягли високого рівня. Проте в наступні сторіччя технічний прогрес загальмувався. У структурі управління королівськими солеварнями сталися важливі зміни, які негативно впливали на їх подальший розвиток. Як уже зазначалося, до середини XVI ст. адміністрування жуп здійснювалося самим королівським скарбом, а "руські жупники" були фахівцями, що перебували на королівській службі й мусили давати скарбові докладні звіти про свою діяльність³⁸. Вони були представниками торгівельного капіталу, які з метою збільшення власних прибутків дбали про технічний прогрес виробництва. Останнім жупником такого типу був багатий купець М. Вальбах (1559-1564)³⁹. Після нього жупи, в тому числі й дрогобицька, перейшли з рук фахових підприємців до феодалів, яким надавалася в держання вся Самбірська економія. Сплачуючи до скарбу певну суму, вони були повновладними господарями на жупах. Але великі феодали, яким відтепер належався титул жупників і зв'язані з ним доходи, самі не вели господарство. Великого поширення набуває система оренди і суборенди жуп, причому суборендарями зазвичай були представники лихварського капіталу. Так, Дрогобицьку жупу в 1630 р. суборендував лихвар Маєр Мошкович з Перемишля⁴⁰. У другій половині XVII ст. всі черини Самбірської економії (в Дрогобичі, Модричі, Ковпці, Старій Солі, Котові і Сприні) були в руках "квотників" – суборендарів, які мали поставляти адміністрації за фіксованою ціною певну кількість (квоту) солі. В 1686-89 рр. ця квота становила 80 тис. бочок на рік⁴¹. У XVIII ст. адміністрація також орендувала квотникам окремі жупи в селах Дрогобиччини і одне з вікон в Дрогобичі, а саме те, з якого йшла сировиця на старостинські й приватні черини. Протягом десятків років орендна плата на користь королівського скарбу становила 1400 зол.⁴², однак при укладенні контракту про оренду віце-адміністратор економії (цю посаду обіймали шляхтичі) брав для себе "контрактове" – спочатку 540, пізніше 900 зол., а врешті-решт висунув вимогу, щоб "контрактове" було вищим від офіційної орендної плати⁴³. Ті квотники, які орендували "черинове" вікно від адміністрації економії, одночасно брали в оренду старостинські черини; до них в Дрогобичі приєдналися черини, експропрійовані старостою у самостійних дрібних виробників⁴⁴. В 1772 р. цю старостинську жупу, що мала 9 черинів, орендували П. Вольф і С. Перл за 15 тис. зол.⁴⁵ Крім дрогобицьких черинів, староста віддавав в оренду квотникам старостинські жупи в селах біля Дрогобича (в Стебнику, Сільці, Трускавці, Модричі, Ковпці). На посади жупних писарів та інших урядовців потрапляли також особи, пов'язані з квотниками і залежні від них. Господарюючи в окремих жупах протягом коротких відрізків часу, квотники були зацікавлені не в технічній модернізації, що вимагало б нових капіталовкладень, а в експлуатації уже наявного обладнання. Це було однією з причин застійності техніки виробництва протягом усього XVII-XVIII ст.

Крім великої скарбової жупи, що входила до Самбірської економії, в Дрогобичі здавна існували черини дрібних товаровиробників, або зваричів-господарів (на відміну від тих зваричів, що були найманими працівниками). Як видно з прізвищ, більшість дрогобицьких зваричів-господарів, які на власних черинах виробляли “топкову” сіль, були українцями⁴⁶. Багато з них одночасно залишались землеробами, на жнива робота припинялася, так само, як і в королівських вежах⁴⁷. Як відзначав Я.Рутковський, зваричі-господарі в Дрогобичі, Модричі, Ковпці на час варення солі наймали собі людей для допомоги, хоча самі вони мали досить вільного часу, щоб займатись сільським господарством, ремеслом, чи торгівлею. “Вони були в кращому становищі, ніж зваричі, які були найманими робітниками, але не набагато. Їх становище відповідало більш-менш становищу самостійного ремісника або дрібного крамаря”⁴⁸. Виробництво солі міщанами натрапляло на серйозні перешкоди з боку феодалів (адміністрації економії і старост), які боялися конкуренції для своїх жуп. На зваричів-господарів, що варили сіль на власних або орендованих у скарбу черинах, було накладено різноманітні оплати і мита⁴⁹. За користування сировицею вони платили жупникові “кошове” (або давали натурою “кошову сіль”), крім того, мусили давати додаткові оплати старостам. У 1580 р. численні дрогобицькі зваричі скаржилися, що перший же жупник, дрогобицький староста Станіслав Гербурт, крім усіх існуючих раніше оплат, наклав нове незаконне мито в розмірі одного гроша від кожної тисячі (одиниця об’єму) вивареної солі⁵⁰. У 1598 р. дрогобицьким зваричам було заборонено укладати з покупцями угоди про попередню оплату солі, яка лише має бути виварена. Крім того, комісія 1598 р. постановила для припинення “сварки”, що в першу чергу сировиця має подаватися до панів і черинів скарбової жупи, яка разом з усім комплексом “руських жуп” входила до Самбірської економії, опісля – до власних панів і черинів старости, і лише насамкінець могли брати її зваричі до своїх черинів. Купувати дрова, що їх вивозили на продаж в місто селяни Дрогобицького староства, було дозволено лише слугам жупника, а зваричі були змушені палити хмизом. Були встановлені також різноманітні обмеження свободи продажу дрібними товаровиробниками вивареної ними солі⁵¹.

Зваричам було категорично заборонено пакувати сіль в бочки, збільшувати розміри своїх черинів “понад давній звичай”⁵². За таких умов кількість самостійних дрібних виробників солі зменшувалася. В 1565 р. їх було 45, а через 120 років, у 1686 р., – вже тільки 33⁵³. В наступні десятиріччя число зваричів-господарів, яких стали звати “черинниками”, і далі спадає. В жовтні 1736 р. Григорій Смотолока, Губицький, Іван Козак, Стефан Салай, Василь Суковий, Данило Королик, Іван Пелечик від імені черинників Дрогобича скаржились на квотників дрогобицької жупи Зельмана Вольфовича і Айзика Левковича. Зі скарги видно, що черинники були поставлені в дуже важкі умови. Так, їм здавна було заборонено купувати “грубі дрова”, і це робило їхню сіль дорожчою. До того ж, раніше, коли черинники не мали коней, то платили по 15 грошів за 30 кошів сировиці, а тепер нові квотники беруть по 24 гр., і ця надвишка в 9 гр. на кожній тридцятці вже принесла черинникам 1600 зол. страти⁵⁴. Далі з’ясувалося, що черинники міняли у селян 6 фір дерева на один віз солі, а жупник, хоч мав право брати з тих фір кожну одинадцятку, фактично брав шосту-четверту фіру⁵⁵. Експлуатація з боку урядовців і орендарів королівських жуп була однією з причин того, що на середину XVIII ст. багато черинників за короткий час позбулися своїх веж. Протягом 1745-46 рр. Іван Дідик, Василь Сеньків, Іван Королик, Василь Скрипук, Іван Пелечик продали старостині свої вежі по 250-450 зол., тобто, вдвічі дешевше, ніж ці вежі коштували у вільному продажу⁵⁶. Одночасність продажу кількох господарями своїх черинів за

заниженою ціною свідчить, що це сталося під тиском старостинської адміністрації. В 1751-2 рр. старостина перепродала квотникам Зельману, Мошкові Вольфовичу та іншим вежі, які раніше належали зваричам-господарям⁵⁷. В 1749 р. дрогобицькі міщани просили, щоб їм дозволили виробляти бочкову сіль, а потім здавати її адміністрації економії, однак це клопотання, мабуть, не було задоволене⁵⁸. В другій половині XVII ст. вже не бачимо згадок про дрібних самостійних солеварів у Дрогобичі. Очевидно, на той час усі солеварні були сконцентровані в руках великих підприємців та їхніх агентів-лихварів, які наймали колишніх самостійних черинників як зваричів-наймитів⁵⁹. Дуже зменшилася кількість самостійних дрібних солеварів і в селах Дрогобиччини⁶⁰.

Процес концентрації солеварного виробництва охопив і ті солеварні, які були в руках церкви. До старости, мабуть, перейшли два черини, надані Яном III в 1691 р. Лішнянському монастирю в Дрогобичі⁶¹. Монастир кармелітів свої два черини постійно орендував адміністрації економії за 300 зол. річно, а адміністрація, в свою чергу, суборендувала їх квотникам за 2300 зол.⁶²

У результаті процесу концентрації, який відбувався вже з середини XVI ст., в другій половині XVII ст. в Дрогобичі та його околицях залишилось тільки два великі солеварні підприємства – колишні “Руські жупи” в складі Самбірської економії й “черинові” жупи в Дрогобичі та навколишніх селах, що належали дрогобицькому старості. Шляхтич Сломінський, приймаючи в червні 1768 р. Самбірську економію від імені нового адміністратора барона Гартенберга, писав до свого хазяїна: “Були б значні прибутки, якщо б узяти в оренду дрогобицьку (старостинську – Я. І.) і добромільську (шляхетську) жупи, бо тоді не було б перешкоди в продажу солі: можна б підвищувати ціну за своїм побажанням, якби вся сіль була в одних руках”. І дійсно, адміністратор економії в 1769-1771 рр. орендував усе Дрогобицьке староство.

Таким чином, усі великі солеварні були зосереджені в руках двох осіб (а в 1769-1771 рр. – однієї). Відсутність гострої конкуренції, напівмонопольне становище на ринку, що ґрунтувалося на феодалних привілеях – усе це сприяло застою в галузі техніки і організації виробництва та сплаву солі⁶³. Зміни в конструкції обладнання були мінімальними. Збільшилися розміри панв: у XVI ст. вони мали до 26-50 ключів⁶⁴, у другій половині XVII ст. переважають панви по 60-100⁶⁵, а в другій половині XVIII ст. – по 100-120 ключів⁶⁶. Розміри великих панв у другій половині XVIII ст. доходили до 6-8 м. довжини.

Зокрема, в Дрогобичі панви мали розміри $9\frac{1}{2}$ ліктів x $9\frac{1}{2}$ ліктів x 12 цалів, тобто $5,65 \times 5,65 \times 0,3$ м⁶⁷. Збільшення розмірів панв дозволило зменшити інтенсивність експлуатації обладнання і, тим самим, продовжити термін його служби. Так, у XVI ст. на кожному черині сіль виварювали 9-10 разів на день, а на панвах – по 4-5 разів. У другій половині XVIII ст. кількість виробничих циклів на черинах і панвах була вдвоє меншою і становила, відповідно, 4-5 і 2-3 виварювання за день, зате термін їх служби збільшився з одного до трьох років⁶⁸. В Ковпці керат, який раніше приводився в рух руками селян-кріпаків, у 1686 р. був замінений “легким” однокінним⁶⁹. Більш різноманітними стали способи пакування солі. В XVI ст. були відомі лише великі бочки, в кожную з яких входила колода (велика міра об’єму) солі. У XVIII ст. розрізняють два основні види бочок – скарбові, по 140 віденських фунтів (78,4 кг.), і вендичні, по 70 ф. (39,2 кг.). Сіль у скарбових бочках надходила до королівського скарбу, а у “вендичних” ішла на продаж. Приблизно із середини XVIII ст. стали виготовляти також т.зв. вонторові бочки, які розміром дорівнювали скарбовим, але були водонепроникними, що робило їх зручними для сплаву річковими суднами⁷⁰. Були ще такі види бочок як “запиканки”, тобто,

бочки, не прикриті зверху, але із заплавленим верхнім шаром солі, а також “наливанки” (розхідки) по 30-70 фунтів у кожній, “насіпанки”, “набиванки”. Пакували сіль також у цебри, а іноді продавали “шрагами”, тобто незапакованими купами певного розміру. Крім малих топок, виробляли вдсятеро більші топки, або “гурмани”⁷¹.

Дрогобицька жупа, як і інші, отримувала металеве устаткування з металургійних печей і кузень, організованих адміністрацією економії⁷². Близько 1766 р. ці підприємства були розширені і у Смільній Підбузької країни замість примітивної печі “димарки” була влаштована “велика піч” (домна)⁷³. Тут, як і на жупах, кваліфіковані роботи виконувались найманими працівниками, а на допоміжних роботах широко застосовувалась праця кріпаків.

Зазначимо, що в XVI – XVIII ст. спосіб обліку та звітності на королівських жупах майже не змінився. Разом з тим, характер джерел не дозволяє розмежувати цілий ряд категорій витрат. Так, у тогочасних документах, у рубриках витрат “на будівництво”, “на сировичні вікна” і т. ін., об’єднано видатки на сировину, на засоби виробництва і на оплату робочої сили. Проте навіть порівняння даних про розподіл витрат між окремими їх категоріями в тому формулюванні, що застосовувалося в документах XVI-XVIII ст., дозволяє зробити деякі висновки.

Для того, щоб можна було оцінити, яке місце займала Дрогобицька жупа серед інших скарбових жуп, наведемо насамперед дані про витрати на виробництво солі не лише в ній, але й у двох інших жупах Самбірської економії за один рік, який можна вважати типовим для 60-х – початку 70-х рр. XVIII ст. При цьому слід мати на увазі, що в дані про видатки на робочу силу включено лише відомості про оплату праці вільнонайманих робітників, а також тих, що працювали за примусовим наймом, а праця кріпаків у джерелах не відображена. Хоча в більшості випадків у той час кріпаки отримували за примусову роботу в жупах певну оплату, то на допоміжних роботах застосовувалась і неоплачувана панщинна (за підрахунками В.Інкіна, панщизняні працівники складали 17% всіх зайнятих на жупах)⁷⁴.

Для того, щоб, хоча б приблизно, порівняти, як змінилася питома вага різних категорій витрат за два сторіччя, необхідно обчислити процентне відношення окремих видів витрат до їх загальної суми на підставі матеріалів за 1565 рік, які наводить Рутковський, та матеріалів за 1771-72 рр. Для цього ми мусимо об’єднати різні категорії витрат у такі самі групи, як це є у Рутковського.

Як видно, протягом усього аналізованого часу витрати на паливо займали приблизно половину всіх видатків адміністрації на виварювання солі. Така велика питома вага цих витрат пояснюється неекономічною конструкцією топок (печей). Це призводило до того, що для виварення однієї панви солі в другій половині XVIII ст. було потрібно, в середньому, латр дров, тобто, приблизно 10 куб. м. Питома вага видатків на найману робочу силу трохи зросла, що пов’язано насамперед з поширенням системи “примусового найму”, при якій, як уже вказувалося, кріпакам, зайнятим на жупах, видавалася певна грошова оплата, хоч і менша, ніж вільнонайманим робітникам. Крім того, у зв’язку з падінням вартості грошей, адміністрація була змушена підвищити платню зваричам. Напередодні захоплення Галичини Австрією в Дрогобичі платили: головним зваричам по 10 гр. за панву, лопатникам (яких було вже по два коло панви) – 1 зол. 24 гр. на тиждень, наглядачеві за кератом – 3 зол. в тиждень, сторожам – 1зол.15 гр. в тиждень, а бондарям – по 4 гр. за просту і по 10 гр. за “вонторову” бочку⁷⁵. Але падіння вартості грошей відбилося не тільки на видатках на робочу силу, але й на інших витратах і тому не могло мати істотного впливу на співвідношення між різними категоріями

витрат. В цілому, особливо якщо врахувати недосконалість тогочасних методів обліку, можна лише зробити висновок, що істотних змін у розподілі видатків за окремими статтями не відбувалося⁷⁶. Це узгоджується зі зробленим на підставі інших джерел спостереженням про те, що протягом тривалого часу зміни в організації праці на жупах були порівняно незначними. Це пов'язано з рутинністю техніки, повільністю розвитку продуктивних сил у ранньомодерний час.

В умовах напівфеодальної організації виробництва, при застосуванні повністю або частково дармової робочої сили селян-кріпаків, солеварні жупи давали досить великі, як на той час, доходи. Це видно хоча б зі звітів адміністрації жуп за 1769-1770 рік, за який маємо відомості не тільки про витрати на виварення солі (без розподілу по окремих статтях), але й дані про прибутки від продажу. При розгляді цих матеріалів треба мати на увазі, що адміністрація жуп була зобов'язана щороку видавати досить значну кількість солі на скарбові жупи за зниженими фіксованими цінами – 2-3 золотих за скарбову бочку, в той час, коли на ринку таку сіль можна було продати щонайменше за 4-6 золотих⁷⁷. “Видана на склади” сіль призначалася, в основному, для продажу шляхті також за зниженими, встановленими сеймовими ухвалами цінами⁷⁸. Лише решта солі надходила на ринок.

Зупинимося коротко на питанні про обсяги виробництва на королівських жупах. Протягом XVII – XVIII ст. відбулись певні зміни, хоч і не принципового характеру, в організації виробництва. Вийшла з ужитку практика виварювання солі на королівських черинах, обслуговуваних кріпаками, а також надання в оренду міщанам і селянам королівських черинів для роблення солі для себе, а дрібних виробників-власників черинів на Дрогобиччині примусили припинити виробництво. Продажування солі на черинах стало здійснюватись квотниками, які орендували їх у феодалів, – дрогобицького старости, католицьких монастирів, а частково – і в адміністрації економії. Але основна кількість солі в “руських жупах”, що належали до Самбірської економії, вироблялася на панвах і пакувалася у бочки. Протягом 1768-1771 рр. на королівських жупах, що перебували безпосередньо під управлінням жупної адміністрації, було виварено 320333 бочок солі, тобто, в середньому, біля 80 тис. бочок на рік. З іншого боку, в 1565 р. на цих же жупах було виварено майже 70 тис. бочок солі. Якщо навіть урахувати, що розмір бочки солі в 1565 р. нам не відомий⁷⁹, то все ж таки можна зробити висновок, що розміри виробництва залишились приблизно на тому ж самому рівні.

Підбиваючи підсумки, підкреслимо, що вже в середньовічну добу соледобувна промисловість Підкарпаття досягла високого, як на той час, рівня. В наступні сторіччя концентрація солеварного підприємств збільшувалася і підвищувалася їхня технічна оснащеність. Уже в XVI ст. великі державні (королівські) солеварні в Дрогобичі та навколишніх селах і в Старій Солі були, по суті, підприємствами мануфактурного типу, в яких феодальні основи організації праці перепліталися із зародками нових капіталістичних відносин. У XVII-XVIII ст. розвиток продуктивних сил і, зокрема, технічний прогрес у солеварінні відбувалися надзвичайно повільно. Такий стан справ характерний для доби пізнього середньовіччя і раннього нового часу. Незважаючи на несприятливі умови, питома вага Дрогобича в солеварній промисловості Підкарпаття помітно зростає. В 1565 р. в Дрогобичі вироблялось 26020 бочок солі на всіх панвах і черинах, що були в місті, – скарбових, старостинських і приватних. В 1768-1772 рр. тут лише на скарбовій жупі, що мала п'ять панв, виробляли, в середньому, 36409 скарбових бочок солі. Крім того, в Дрогобичі була старостинська жупа, яка за один рік (з липня 1768 до липня 1769 р.) виробила 29763 бочки солі⁸⁰, найімовірніше, вендичних. Таким чином,

загальні розміри виробництва на обох дрогобицьких жупах перевищували в той час 50 тис. скарбових бочок. З них, за підрахунками австрійських урядовців, на момент захоплення Галичини Австрією, 40 тис. бочок виварювалося на панвах, а 10,5 тис. бочок – на черинах⁸¹. Більшість розташованих по селах жуп економії і Дрогобицького староства, продуктивністю по 2-13 тис. бочок на рік, також концентрувались навколо Дрогобича. Отже, Дрогобич зберіг значення найважливішого осередку солеварної промисловості на Підкарпатті. Тут виросли кваліфіковані кадри солеварів, які працювали і в інших жупах Підкарпаття⁸². Однак, якщо в XVI і частково в XVII ст. солеваріння становило серйозне джерело доходів для багатьох міщан, то на XVIII ст. у солеварінні були зайняті лише зваричі-загородники і комірники, а у вивозі і збуті солі – передміщани, яким заробітної плати ледве вистачало на прожиття. Таким чином великі підприємці та лихварі майже повністю усунули дрібних виробників Дрогобича від отримання прибутків із солеваріння. Наявність у самому місті і на Дрогобиччині жуп сприяла тому, що навіть у період найважливіших війн і стихійних лих ремесло й торгівля не занепали настільки, як у багатьох інших містах.

⁸¹ Цит. за перекладом: Syxt E. O cieplicach w Skle. – Lwów, 1780.

⁸² Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАЛ) – Ф. 32. – Т. 2. – Арк. 34.

³ Rutkowski J. Z dziejów żup ruskich za Zygmunta Augusta. – Lwów, 1925; Rutkowski J. Podział dochodów w żupach ruskich za Zygmunta Augusta. – Poznań, 1927.

⁴ Dicker J. Górnictwo na Rusi Galickiej w XV w. i pierwszej połowie XVI w. // Rocznik Przemyski. – T.5. – 1924; Turska J. Przemysł solny w woj. Ruskim w XVI w. // Spr. Tow. Nauk we Lwowie. – T. 8. – 1928.

⁵ Osuchowski W. Gospodarka solna na Rusi Halickiej od XVI do XVIII w. – Lwów, 1930.

⁶ Див. напр.: Ісаєвич Я.Д. Солеварна промисловість Підкарпаття в епоху феодалізму // Нариси з історії техніки. – Вип. 7. – К., 1961. – С.99-112; Його ж. До характеристики ремесла і торгівлі в Дрогобичі в 30-60-х роках XVIII ст. // З історії західноукраїнських земель. – Вип.4. – К., 1960. – С.30-39; Його ж. З історії Дрогобича XVI-XVIII ст. // Наукові записки Інституту суспільних наук Академії наук Української РСР. – К., 1961. – С.3-35

⁷ Грабовецький Б.В., Сіреджук П.С. Солеварні промисли Прикарпаття // Народна творчість і етнографія. – 1985. – № 4. – С.44-47.

⁸ Гошко Ю.Г. Промисли й торгівля в Українських Карпатах XV-XIX ст. – К., 1991. – С.14-59.

⁹ Крип'якевич І. Княжий Самбір і Самбірська волость // Літопис Бойківщини. – Ч.10. – С. 33; ПСРЛ. – Т. 2. – С. 830.

¹⁰ Matricularum Regni Poloniae summaria. – Par. 4. – Vol. 3. – P. 421. – Suppl. N 1179.

¹¹ Rosenberg M. Studia górnicze // Czasopismo Prawne i Ekonomiczne. – R. 18. – Kraków, 1920. – S. 190.

¹² Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej. – T. 3. – S.86-89; Widman K. Wiadomość o archiwum miasta Lwowa // Przegląd Archeologiczny. – 1883. – Z. 2. – S. 95-97; Z.3. – S.86-88.

¹³ Дослідник цього питання писав: “Принцип гірничої регалії (виключного права монарха на експлуатації надр) був властивий як польському праву, так руському праву... На Галицькій Русі угорська і польська адміністрація, що управляли цим краєм з 1340 р., не тільки не змі-

нили юридичного стану в гірництві, а ще більше утвердили його своєю адміністративною практикою”) Dicker J. Op. cit.

¹⁴ Мабуть, перекручене “людей”.

¹⁵ Пам’ятки мови та письменства давньої України. – Т. 4. – К., 1930. – С. 151-152.

¹⁶ Dicker J. Op. cit.

¹⁷ Пам’ятки мови та письменства давньої України. – Т. 4. – С. 152.

¹⁸ Правда Русская. – Т.1. – М.-Л., 1940. – Стаття 9. – С. 105, 149, 169, 246.

¹⁹ Памятники, изданные временной комиссией для разбора древних актов. – Т. 3. – Отд. 4. – С. 131, 173.

²⁰ Turska J. Inwentarz żup samborskich z 1558 r. // Studia z dziejów górnictwa i hutnictwa. – T.I. – Wrocław, 1957. – S.307-308.

²¹ Ibid. – S. 308.

²² Устюгов Я.В. Солеваренная промышленность соли Камской в XVII в. К вопросу о генезисе капиталистических отношений в русской промышленности. – М., 1957. – С.38.

²³ Pomniki dziejowe Przemysła. – T.I. – S.173. – N 2052; T.2. – S. 60, 132, 524,1097; ЦДІАЛ – Ф.52. – Оп.3. – Т.698. – С.537, 916.

²⁴ Dicker J. Op. cit.; Keckowa A. Meichior Wallbach. – Warszawa, 1955. – S.154.

²⁵ Prochaska A. Materiały archiwalne wyjęte głównie z Metryki Litewskiej. – Lwów, 1890. – S. 40. – N 53; Pułaski F. Opis 815 rękopisów. Biblioteki Ordynacji Krasieńskich. – Warszawa, 1915. – S. 354; AGZ. – T.5. – S. 81-82. – N 66.

²⁶ AGZ. – T.9. – S.76-77. – N 58.

²⁷ Papee F. Polska, Litwa i Ruś na przełomie wieków średnich. – T.I. – Kraków, 1903. – S. 324.

²⁸ Turska J. Inwentarz.... – S. 297.

²⁹ Keckowa A. Inwentarz żupy Solskiej z 1559 r. // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – 1954. – N4. – S.700-714.

³⁰ Оссол. (Вроцлав). – № 1255, 1632, 9553, 9547; Жерела. – Т. 2. – С. 38-47; Т.7. – С.320-328.

³¹ Turska J. Inwentarz... – S.304.

³² Оссол. (Вроцлав). – 9687. – С. 205.

³³ Описи Дрогобицької жупи див. Жерела. – Т.2. – С.39; Т.7. – С.321; Оссол. (Вроцлав). – 9547. – С. 123-135; 9553. – С. 31; 1652. – Арк. 3-10; 1255. – С. 32-33.

³⁴ Turska J. Inwentarz.... – S.314.

³⁵ Устюгов М.В. Вказ. праця. – С. 314.

³⁶ Жерела. – Т. 2. – С.58.

³⁷ Рутковский Я. Экономическая история Польши. – М., 1958. – С.204.

³⁸ Meckowe A. Op cit. – S. 154.

³⁹ Ibid. – S.156.

⁴⁰ ЦДІАЛ – Ф.13. – Т.349. – С. 222; Т.693. – С.771.

⁴¹ Оссол. (Вроцлав). – 9553. – С. 134.

⁴² ЦДІАЛ – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр.616. – Арк.162-166; Ф. 159. – Оп.8. – Спр. 623. – Арк.8.

⁴³ Там само. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 616. – Арк.145.

⁴⁴ Після захоплення Галичини Австрією в офіційних описах жуп зазначалось, що вся старостинська жупа спершу належала міщанам, а потім була незаконно захоплена старостиною. Див. Оссол. (Вроцлав). – 9687. – С. 205.

⁴⁵ Див. там само. – Арк. 140, 156, 158.

⁴⁶ Жерела. – Т.2. – С.39.

⁴⁷ Там само. – С.40, 57.

⁴⁸ Rutkowski J. Podział dochodów... – S.45.

⁴⁹ Від усіх оплат і мит були звільнені лише окремі привілейовані власники черинів – староста і його слуги, духовенство. Так, у 1601 р. жупник руських жуп, сандомирський воєвода Ю. Мнішек узамін за відібрану для будівництва складу солі ділянку, де раніше стояла вежа церкви Юра, надав священникові Терлецькому місце для побудови ним вежі, увільнивши від оплат за сировицю / Dąkowski P. Stosunki gospodarcze ziemi Halickiej w XV w. – Lwów, 1927. – S.127.

⁵⁰ ЦДІАЛ – Ф.13. – Т.296. – С.17.

⁵¹ Там само. – Ф.9. – Т.364. – С.664-666.

⁵² Komisja Samborska z r. 1698 // Archimium Komisji Prawniczej. – Т.5. – S.322.

⁵³ Rutkowski J. Podział dochodów ... – S.40; Kuczera A. Samborszczyzna. – Т.2. – S.19-20.

⁵⁴ Це відповідає 160 тисячам копів.

⁵⁵ ЦДІАЛ – Ф.32. – Т.6. – С.89-91.

⁵⁶ Там само. – Т.4. – С.256-257, 335, 114; Т.3. – С.18.

⁵⁷ Там само. – Т.3. – С.669, 690.

⁵⁸ Там само. – Ф.159. – Оп.8. – Спр.623. – Арк. 6.

⁵⁹ Там само. – Т.863. – Арк. 110.

⁶⁰ Оссол. (Вроцлав). – 9547. – С. 109.

⁶¹ ЦДІАЛ – Ф. 32. – Т. 7. – С.366; ЛБАН, Оссол. – 2901. – С.589.

⁶² Там само. – Ф. 181. – Спр.616. – Арк. 169, 161, 163.

⁶³ Про організацію сплаву солі у XVIII ст. див. Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 254. – Оп. 2. – Спр. 15. – Арк. 2.

⁶⁴ Rutkowski J. Z dziejów żup... – S. 372

⁶⁵ Оссол.(Вроцлав). – 9553. – С. 31, 34.

⁶⁶ Там само. – 1632. – Арк. 4,9, 132-133.

⁶⁷ Там само. – 9547. – С. 127.

⁶⁸ Rutkowski J. Z dziejów żup... – S. 373.

⁶⁹ Оссол. (Вроцлав). – 9553. – С. 37.

⁷⁰ ЦДІАЛ – Ф.181. – Оп. 2. – Спр. 617. – Арк. 69.

⁷¹ Там само. – Арк.70.

⁷² Там само. – Спр. 614. – Арк.6-8.

⁷³ Kula W. Szkice o manufakturach w Polsce XVIII wieku. – Cz. I. – Warszawa. 1956. – S. 164–170.

⁷⁴ Інкін В.Ф. Крестьяне Самборской економии в середине XVIII в. (автореферат). – Львів, 1955. – С. 9.

⁷⁵ Kelb M. Die Soolquellen von Galizien. – Jahrbücher der k. k. Geologischen Reichsanstalt, 1876. – Bd. 26. – S.172.

⁷⁶ Єдиним зазначеним відхиленням від середнього рівня є збільшення видатків на будівництво іпанви в Ясеницькій жупі в 1771-1772 р. Це пояснюється тим, що ця жупа якраз тоді знову відкрилася після тривалого періоду простою і тому необхідні були значні капіталовкладення на її обладнання.

⁷⁷ ЦДІАЛ – Ф. 181. – Оп.2. – Спр. 613. – Арк. 45-5; Kelb M. Op. cit. – S.173.

⁷⁸ Osuchowski J. Op. cit. – S.36.

⁷⁹ Є підстави припускати, що розмір бочки в 1565 р. був навіть більший, ніж у XVII ст. В усякому разі, різниця в розмірі бочки не могла бути надто значною.

⁸⁰ ЦДІА у Львові. – Ф.181. – Оп. 2. – Спр.616. – Арк. 133.

⁸¹ Оссол. (Вроцлав). – 9687.

⁸² Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – АСК 46. – Т. 25. – Арк. 50.

Ярослав Ісаєвич.

Солеваріння в Дрогобичі та його околицях у XVI-XVIII ст.

У статті на основі обширної джерельної бази здійснено аналітичний опис організації та розвитку солеварного промислу на Дрогобиччині у XVI-XVIII ст. Автором зібрано відомості про видобування солі в давньоруські часи. Детально описано технологічний процес вироблення солі: від видобутку соляної ропи до її виварювання. Автором виділено основні форми організації промислу, якто великі королівські жупи та виварювання черунапи приватними особами. проаналізовано структуру виврат та розміри прибутків соляного промислу.

Yaroslav Isayevych.

Drohobych Salt-Work in the XVI-XVIII Centuries.

In the article on the basis of an extensive source base the analytical description of organization and development of salt-mining in Drohobych land in the XVI-XVIII c. is carried out. The author gathered the information on salt production in the Old Rus' times. In details there is described the whole technological process of salt-making: from production of hydrochloric brine to salt extraction by evaporation. The following principal forms of the salt-making organization are distinguished by the author, – large royal salt mines and salt extraction from the satiated saline solution by evaporation by the private persons. The structure of the losses and amount of the incomes of Drohobych salt-making craft is analyzed.

ЯРМАРКИ ВОЛИНИ ЯК ОСЕРЕДКИ ВНУТРІШНЬОГО, МІЖРЕГІОНАЛЬНОГО ТА МІЖНАРОДНОГО РИНКІВ УКРАЇНИ (СЕРЕДИНА XVI – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII ст.)

Проблема розвитку торгово-економічних відносин наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. на теренах Волинського воєводства у вітчизняній історії була піддана дослідженням відносно нещодавно. Серед найцінніших студій варто виділити праці таких дослідників, як О. Сидоренко (дослідження загальних засад участі Волині у міжнародній торгівлі IX – XVII ст.), В. Кравченко та М. Крикуна (праця містить важливі матеріали та висновки щодо стану й розвитку торгівлі збіжжям та лісовими товарами на теренах Волинського воєводства, а також характерні риси участі волинської шляхти у провадженні торгівлі)¹. У зарубіжній історіографії найвагоміші дослідження було зроблено представниками польських історичних шкіл та напрямків (С.Гуржинський, Й.Неч, І.Шипер, А.Вавринчик, Й.Барановський та ін.)². Треба відзначити, що для польської історіографії актуальним є заповнення нечисленних прогалів у вивченні торгівлі окремих волинських міст, публікація джерел з даної теми та вирішення методологічних засад дослідження розвитку торгівлі. Однак в цілому, як у вітчизняній, так і в зарубіжній історіографії поза увагою дослідників залишився значний комплекс проблем, пов'язаних з торгівлею Волині та формуванням її внутрішнього, міжрегіонального чи міжнародного ринків, як і всієї України. Прагнучи до ліквідації згаданих лакун в історіографії питання, зробимо спробу усталення характерних особливостей розвитку різних форм провадження торгівлі, а зокрема системи ярмаркової торгівлі.

Жвавий товарно-грошовий розвиток Волинського воєводства та його участь у міжнародному ринку сприяли поширенню та зміцненню ярмаркової системи. Найістотніший вплив на формування даної форми торгівлі справило зростання попиту на товари повсякденного вжитку, а на цьому тлі – й на товари розкоші. В кінцевій фазі середньовіччя (XIV – XV ст.) простежується збільшення купівельної спроможності міщанства та селянства на тлі зменшення фінансових прибутків волинської шляхти. Цей чинник вплинув на формування структури попиту на ярмарках Волинського воєводства. Шляхта, намагаючись відновити свої позиції, усе частіше й активніше включається у торгово-економічні відносини³.

Поява значної грошової маси в обігу на теренах воєводства, а також зростаюча купівельна спроможність населення сприяли росту популярності Волині як одного з важливих торгово-економічних регіонів Великого князівства Литовського, а після 1569 р. – Речі Посполитої. Збільшення обсягів товаропотоків між окремими містами воєводства сприяло формуванню внутрішньорегіонального ринку, а долучення до нього купців з інших теренів України сформувало міжрегіональний ринок Волині.

Якщо внутрішньорегіональний ринок являв собою наступну, вищу стадію розвитку локального ринку (на відміну від останнього, участі в ньому не брав інститут перекупництва), то міжрегіональний був проміжною ланкою на шляху до участі Волинського

воеводства у міжнародному ринку (в обох випадках, окрім шляхти та духовенства, участь у ньому брало велике й середнє купецтво). Однак основною формою прояву вищевказаних типів ринку є міські ярмарки. Умовно їх можна поділити на великі, або гуртові, міжрегіональні та локальні. Подібна диференціація ярмарків спричинена специфічними рисами господарського розвитку окремих частин Волинського торгово-економічного регіону, більшою чи меншою значимістю торговельних шляхів, що проходили через центри ярмаркової торгівлі.

Перші згадки про надання волинським містам ярмаркових днів датуються серединою – кінцем XV ст. Саме в цей час привілеї на відбуття ярмарків отримали Луцьк (31 липня 1497 р.), Дубно (6 червня 1498 р.), Степань (2 травня 1499 р.)⁴. Однак поява ярмарків як цілісної системи припадає на початок XVI ст., коли привілеї на ярмаркові дні отримала більшість економічно потужних міст Волинського воєводства – Полонне (5 березня 1511 р.), Дорогобуж (20 грудня 1514 р.), Остріг і Красилів (1 травня 1518 р.)⁵. Ярмарки тривали, зазвичай, 1–2 тижні і були “прив’язані” до певних релігійних свят, хоча іноді церква протестувала проти цієї традиції. Так, наприклад, у вищезгаданому привілеї місту Луцьку вказується, що один із трьох ярмарків мав відбуватися “в дні Вознесіння Господнього (з четверга шість тижнів після Великодня)”⁶. Характерно, що на теренах Волинського воєводства практикувалося поєднання в одному місті чи містечку ярмаркових днів у релігійні свята як за католицьким, так і за православним календарем з певною перевагою в бік “руського” – православного календаря. В Берестечку за привілеєм 1547 р. ярмарки мали відбуватися на св. Іллі (за православним календарем) і на запусі перед св. Філіпом (за католицьким календарем), в Острозі, за привілеєм 1518 р., з 4 наданих ярмарків один (на св. Онуфрія) відбувався за католицьким календарем⁷.

Кількість ярмарків на рік визначалася, з одного боку, великокнязівськими чи королівськими привілеями, а з іншого – популярністю та прибутковістю торгівлі в даному місті. Оскільки ярмарки відбувалися протягом року один за одним, то для зручності як приїжджих, так і місцевих купців місця проведення ярмарків визначалися таким чином, щоб вони проходили у містах, розташованих недалеко одне від одного. Наприклад, Остріг (19 грудня) – Полонне (22 грудня) – Остріг (7 січня) – Черняхів (14 січня) – Остріг (19 січня)⁸. За підтримки князя Костянтина Острозького місто Остріг – єдине з усіх приватних міст Волині – отримує право на 4 двотижневі ярмарки на рік.

На ярмарках зустрічалися купці з різних міст, а іноді навіть країн, укладали договори та трансакції. Відзначимо, що іноді відомі та популярні ярмарки відбувалися в невеликих містечках, які оживали лише на час їх проведення, а в інший період ледь животіли. Як вказує Є. Топольський, відбуття ярмарків у подібних містечках майже не впливало на піднесення населеного пункту на вищий щабель його розвитку, оскільки головну роль тут відігравали процеси, характерні для розвитку локального ринку⁹. Прикладом може бути ярмарок у м. Рівному, що відбувався 1 вересня (на св. Симеона)¹⁰. Хоча ярмарок і користувався значною популярністю (лише в 1549 р. на нього прибув караван зі 100 московських купців¹¹), однак піднесення містечка до рівня середнього міста так і не відбулося.

З огляду на торгово-економічний розвиток, найбільш популярними були ярмарки в загальновідомих містах. До них можемо зарахувати воєводське місто Луцьк, центр т.зв. “князівства Острозького” Остріг, а також Кременець, Дубно, Костянтинів. Торгове значення ярмарків, що відбувалися протягом середини XVI – першої половини XVII ст. у вказаних містах, було надзвичайно великим, оскільки саме вони суттєво впливали

на торгово-економічне життя та ситуацію на теренах Волинського воєводства. Зберігаючи за собою монополні привілеї на торгівлю, ярмарки цих міст сприяли, як ніде більше на Волині, збагаченню купецтва, а також приносили значні прибутки як до державної, так і до приватновласницької скарбниці. На ці ярмарки прибувало від кількох сотень до кількох тисяч осіб: мандрівні купці, шляхта, ремісники, люди "lućne", а також багато інших осіб різного походження. Ділові операції, які відбувалися тут, досить часто охоплювали суми в декілька десятків тисяч злотих. Так, наприклад, у 1633 р. між олицькою капітулою та люблінськими євреями було укладено угоду на суму в 15000 польських злотих¹².

Щоб скласти більш-менш об'єктивне уявлення про ярмарки в тогочасних великих і середніх містах Волині, звернімося до основних рис ярмаркової системи в двох з найважливіших волинських міст – Острозі та Луцьку.

Оскільки Остріг належав до категорії приватних міст Волині, то і його торговельні стосунки визначалися не лише постановами сейму та короля, а й постановами власника міста, його урядників, а з моменту надання місту магдебурзького права у 1585 р. – й магістрату на чолі з війтом. Згідно з привілеєм на магдебургію від 7 червня 1585 р., в Острозі під час ярмарків було дозволено вільну торгівлю як для місцевих, так і для приїжджих купців: "... всим людем обывателям панстев наших и чужоземцом волно с товары всякими приездчаючи торговати, продавати, и куповати..."¹³ До обов'язків міського уряду належав безпосередній нагляд за дотриманням торгового права. Однією зі специфічних прерогатив князівської влади в Острозі було те, що власник мав право заборонити чи дозволити продаж тих чи інших товарів у межах міста або навіть заборонити в'їзд до міста певним купцям. Так, наприклад, сталося у 1588 р., коли до Острога було заборонено в'їзд купцям з м. Заславля у відповідь на подібні дії князя Кузьми Заславського¹⁴.

Основним центром торгівлі у м. Остріг була ринкова площа з ратушею та дзвіницею. На цій площі торгували як у закладах стаціонарного характеру (ятках, шинках, крамничках тощо), так і з возів і тимчасових торгових прилавків. Крім торгових приміщень, на острозькій ринковій площі розташовувалася міська вага, з якої бралася мито, та воскова з соляною комори, прибуток від яких ішов у замкову скарбницю.

Необхідно відзначити, що основний ареал впливу острозьких ярмарків обіймав терени Південно-Східної Волині. Таким чином, вони безпосередньо впливали на ступінь розвитку торгівлі в таких містах, як Заславль, Корець, Полонне, Рівне, Костянтинів. Як вказав А. Виробіш, приватні міста досить рідко були спроможними відіграти якусь помітну економічну роль. Крім того, вони були адміністративними центрами великих магнатських маєтків і, що головне, були досить зручними для провадження транзитної та місцевої торгівлі. Лише деякі з них могли стати великими населеними пунктами, центрами ремісничого виробництва чи торгівлі і навіть змагатися з королівськими містами (як, наприклад, Остріг чи Дубно). У цілому, роль приватних міст визначалася метою їхнього існування, а саме збільшенням прибутків з магнатських маєтків завдяки додатковим надходженням, а також торгівлі й ремеслу, продажу товарів з магнатських фільварків¹⁵.

Дещо більше відомостей про основні риси розвитку ярмаркової системи, а також про певні відмінності у провадженні ярмаркової торгівлі маємо щодо Луцька. Ці відмінності спричинені фактом перебування міста в державній власності. Воно, до того ж, було центром Волинського воєводства. Як уже неодноразово зазначалося, Луцьк

розташовувався на перехресті основних торгових шляхів, і саме тому його роль як у регіональній, так і в міжнародній торгівлі була надзвичайно великою.

Місто Луцьк ще від середини – кінця XV ст. мало право на проведення трьох річних ярмарків: на Вознесіння, на св. Агнеси та на св. Михайла-Архангела¹⁶. У 1552 р., з огляду на зростання чисельності волинських ярмарків і, крім того, перекривання деякими з них ярмаркових днів у столиці Волині, місту було надано нові ярмаркові дні: 6 січня (на Богоявлення), 20 липня/2 серпня (на св. Іллю), 1/14 вересня (на св. Симеона)¹⁷. З цих трьох ярмарків великої популярності набули лише два перші, оскільки на св. Симеона ярмарки відбувалися ще й у Тихомлі та Рівному¹⁸. Отже, можемо припустити, що, очевидно, ярмарок на св. Симеона був внутрішньорегіональним.

Зона впливу ярмарків столиці Волині протягом середини XVI – першої половини XVII ст. залишається майже незмінною. По-перше, в ареал ярмаркової торгівлі Луцька з містами та селами Волині входила майже вся територія Луцького повіту, тобто, за адміністративно-територіальним поділом 1566 р., волості Корецька, Берездівська, Хлапотинська, Чернецька, Черняхівська, Дорогобузька, Острозька, Рівненська, Сатинська, Звягельська, Дубенська, Чарторийська, Дубровицька, Степанська, Берестейська, Мілятинська, Гостська тощо. Отже, луцька торгівля охоплювала округу з радіусом у 360 км на північний схід та у 60 км на південний захід¹⁹. По-друге, луцькі ярмарки, а особливо великі гуртові, відігравали помітну роль в організації та регламентації внутрішньорегіональної торгівлі Волині, стимулювали зовнішній, транзитний і посередницький товарообмін, а коли (в силу політичних обставин) різко знижувалася питома вага транзиту, саме вони рятували і, до певної міри, вирівнювали ситуацію у внутрішньоволинському товарообміні. Крім того, луцькі ярмарки були своєрідними центрами у розподілі товарів по різних містах, містечках, селищах, селах і хуторах. Таким чином, можемо відзначити, що ареал торгівлі м. Луцьк охоплював усю територію Волинського воєводства, про що свідчать численні скарги луцьких міщан “о неправном бране мыт”. У скарзі середини XV ст. згадуються населені пункти Волині, де ведуть свою активну торговельну діяльність луцькі купці, – Гнідава, Володимир, Хотячів, Шепля, Вруйківці, Несвіж, Пусто, Золочів, Смиків, Буремля, Перемиль, Ворошгечин, Коблин, Голешів, Мирогоща, Ратчин, Негреблі, Колодня, Вонястичин, Красне, Княгинин, Волковий, Козин, Березці, Ліщі, Мільча, Вербої, Цурків, Гольчин, Верхів, Кунин, Волож, Малинин, Мительні, Жуків, Рівне, Горбаків, Корець, Мощаниця та Степань²⁰. Скарга 1545 р., крім вищевказаних міст, згадує ще Уймицю, Оршин, Мстишин, Соколь і Четвертню²¹.

Подібні характеристики в радіусі торгівлі можна спостерігати й щодо інших центрів ярмаркового ланцюга волинського торговельно-економічного регіону – Володимира, Дубна, Костянтинова та Острога. Значення цих ярмаркових центрів особливо зростає, коли врахувати тогочасне бездоріжжя і відсутність нормальних шляхів сполучення. Тамтешні ярмарки значною мірою сприяли розвитку постійної торгівлі в інших, менших містах Волинського воєводства. На них купці з інших населених пунктів закуповували товари для торгівлі у своїх крамницях.

Під час луцьких ярмарків, як і в Острозі, панувала певна торгова свобода. Будь-якому купцеві, ремісникові чи шляхтичу дозволялося вільно продавати чи купувати потрібні товари. Що ж до усіх інших днів року, то тут дозвіл на продаж своїх товарів мали лише міські ремісники чи купці.

Однак для ярмаркових систем характерно те, що торгова свобода не звільняла купців чи ремісників від сплати різного роду “сеї” і митних зборів. Як досить часто зазначалося в міських привілеях, мита та “сіа” беруться від усіх купців – литвинів,

русинів чи юдеїв: “ab externis hominibus mercatoribus, a Lythvanis, a Ruthenis et a Judeis”. Ці оплати, на думку С. Пазири, як і, до певної міри, торгові обмеження під час ярмарків, мали на меті захистити місцеве міщанство та купецтво від втрат, яких вони могли б зазнати під час великого напливу товарів на ярмарок²².

Під час ярмарків з купців бралось так зване “ярмаркове”, а також “пляцове” (від місця на ринковій площі). Ці два типи митних зборів відігравали в міському бюджеті досить важливу роль. Наприклад, лише в 1640 р. луцький війт від “ярмаркового” мав отримати щонайменше 6000 зл. прибутку²³. Не менші суми давало й “пляцове”, оскільки коли на ярмарок приїжджало з різних місць принаймні до 1000 купецьких возів, а від місця розташування товару залежав прибуток купця²⁴. Як відзначає рахункова книга львівських купців Мельхіора Шольца та Павла Боїма, у 1600 р. за стале місце на ринковій площі в Луцьку платилося 20 флоринів²⁵.

Зазвичай, ярмаркова торгівля, як і в інших містах Волинського воєводства, в Луцьку відбувалася в закритих приміщеннях стаціонарного характеру або ж безпосередньо на ринковій площі, де товари розкладалися в приміщеннях тимчасових. У першому випадку важливу роль відігравали, згідно з джерелами, такі будівлі як “kramy, budy, sklepy, komory, piwnicy, sienie”, а також приміщення в міській ратуші. Як зауважує Р. Зубик на прикладі міста Львова, найбільш прибутковими були крамниці та склепи. Побудовані переважно з каміння чи цегли, іноді навіть з пивницями, вони давали більше прибутку, ніж подібні за характером приміщення, але у житлових будинках. Крім того, розміри прибутку від даних приміщень зростали, якщо вони знаходилися при ратуші або в міських мурах (це стосується склепів)²⁶. Подібні ознаки характерні не лише для Львова, але й для інших міст України, а серед них і для міст Волинського воєводства. Як зазначено у кременецькому інвентарі 1563 р., на ринковій площі в один морг землі посередині розташовується 70 міських склепів, у яких торгує місцеве купецтво, а “приїжджі купці не можуть розкладатися з своїми товарами між міськими крамами, але мають ставати під домами і торгувати своїми товарами, за давнім звичаєм”²⁷.

Поряд з великими торговими приміщеннями варто виділити групу приміщень, розрахованих на дрібне та середнє купецтво, а також на представників від ремісництва. На увазі маються буди та “водні скрині”. До останніх належать приміщення, “w których gubiarki ryby trzymają”²⁸. Подібно до Львова, у Луцьку мито від “водних скринь” йшло на утримання міського водогону, а також міських колодязів. У джерелах кінця XVI ст. “водні скрині” належали до міського “prowentu wodnego”.

Щодо існування в Луцьку та інших волинських містах як приватних, так і державних ярмаркових буд, то тут зауважимо, що вони поділялися на два типи – сталі й тимчасові. Як свідчать джерела, торгові буди (institae) були дерев'яними, відносно невеликими за розмірами, найчастіше 1,5 метра завдовжки²⁹. Постійне торгове місце купець міг отримати у місті лише на підставі позиттєвого контракту, в якому конкретно визначалося місце розташування буди, її розміри у ліктях, розміри щорічного чиншу від неї, а також інші податки, що встановлювалися залежно від постанов магістрату. Зазвичай, річний чинш від буди коливався у межах 1-12 злотих і залежав передусім від місця розташування та розмірів буди³⁰. У Луцьку в 1550-х рр. за винайняту буди на час ярмарку чинш становив 17 грошів³¹. Контракт на стале місце торгівлі також накладав на купця обов'язок не занедбувати ярмарки, а також, що головне, особисто чи через своїх факторів брати в них участь. Наприклад, від 1590 до 1605 р. в Острозі та Дубному постійні торгові місця тримав відомий львівський єврей, пізніше рабин у м. Франкфурті на Майні, Езаяш Горовіц³². Місце втрачалося в тому випадку, коли “od

lat kilkunastu na miejscu i w budzie sam nie siadał i towarzyszków swoich nie przydawał czasu jarmarku, lecz komu innemu najmował i na swój użytek obracał”. Тобто, якщо купець чи його фактори протягом декількох років не з’являлися на ярмарку, їхнє місце конфісковувалося міським урядом.

Крім розглянутих торгових приміщень, луцькі міщани та купці використовували для торгівлі перші поверхи своїх будинків – т.зв. “sklep na parterze”, або напівпідвальні приміщення – пивниці-“testudo”. Якщо до склепів вхід був відразу з вулиці, то до пивниці покупець міг потрапити або внутрішніми сходами будинку, або ж сходами ззовні. Менше відомостей збереглося про використання для торгівлі сіней – “atrium”. До найпопулярніших торгових приміщень слід також віднести комори біля будинків – т.зв. “komory kramne”. Лише у 1550-х рр. у м. Луцьку нараховувалося їх понад 40³³. Як зазначив С. Томкович, в основному, приїжджим купцям здавалися в оренду комори на внутрішньому подвір’ї будинку міщанина – “in atrio domus ... cum loco ante domum”³⁴.

Важливу проблему в дослідженні розвитку волинських ярмарків становить питання розквартирування купців під час ярмаркових днів. Взявши за приклад найбільш важливі торгові центри Речі Посполитої кінця XVI – початку XVII ст. (Львів, Гнєзно, Варшава, Краків і Гданськ), можемо припустити, що подібне спостерігалось й у містах Волинського воєводства.

Більшість із прибулих купців, які винаймали постійні торгові приміщення, при них і ночували (винятком є лише купці, “wydzierżawsze” буди). Досить часто багате приїждже купецтво мало в тих містах, з якими підтримувало тісні торгові стосунки, власну нерухомість. Наприклад, у 1581 р. крамницю в Корці тримав степанський міщанин Гапон, а в Луцьку – вірменин Марциня з м. Кафи³⁵.

Інші прибулі на ярмарки, серед них і орендарі буд, ночували в міських корчмах, або “дворах гостинних”, які виконували не тільки роль місць торгівлі алкогольними напоями, але й гостинних дворів. Як правило, при корчмі облаштовувалися пивниця, комора, а також стайня для коней. Про використання корчем під гостинні двори свідчить ще й факт їхньої кількості. На 1552 р. у м. Луцьк було 68 корчмарів, з яких 26 мали власні корчми, 18 винаймали приміщення під корчму і 24 шинкували тільки під час ярмарків або міських торгів³⁶. У 1622 р. у Заславлі було 18 корчем, у Славутині – 10, у Шепетівці – 7, у Краснокорці – 5³⁷. На основі контрактів з м. Гнєзно можна припустити, що й у Луцьку купець, який поселявся у корчмі чи гостинному дворі, платив не лише за ночівлю, але й за харчування для себе і своєї челяді³⁸. На початку XVII ст. у Луцьку платня за харчування коливалася у межах 4-5 флоринів³⁹. Існувала також певна група купців, що розташовувалися за міськими стінами і харчувалися виключно з того, що привезли з собою.

Окремим питанням під час дослідження розвитку ярмарків у Волинському воєводстві є проблема розміщення та годування коней, волів та іншої худоби, що приганялася до волинських міст на продаж. Джерела фіксують існування лише одного поля для випасу худоби поблизу м. Луцьк – т.зв. “земли Боротинскої ...”⁴⁰. Однак ми вважаємо, що таких місць було набагато більше. Адже прибуття, наприклад, до Луцька в 1581 р. на Боявлянський ярмарок лише 89 купців з 13 різних міст тогочасної Речі Посполитої “з товаришами й іншими купцями” викликало потребу розміщення щонайменше 500 коней⁴¹. Якщо до цього додати постійну торгівлю великою рогатою худобою, то лише за приблизними підрахунками місто та його околиці двічі на рік мали забезпечити протягом одного-двох тижнів до 10 тис. голів худоби. Для прикладу, згідно з даними М. Грушевського, на початку XVII ст. лише п. Сулятинський з Галича пригнав на один

з Луцьких ярмарків 3000 волів, 600 ялівків, 6000 овець і баранів⁴². Можемо припустити, що багатші купці, винаймаючи житло в корчмі чи іншому приміщенні, одночасно винаймали й стайні для своїх коней. Бідніші купці змушені були розташовувати своїх коней на передмісті, а пригнану худобу – на спеціально відведеному торговому плаці під міськими мурами.

Підсумовуючи матеріал необхідно зазначити, що ярмаркова система Волині середини XVI – першої половини XVII ст., в основному, була зорієнтована на вирішення потреб внутрішнього та міжрегіонального ринків. Ярмарки були періодичними торгами, а також місцями, де відбувалася у визначений час гуртова й роздрібна торгівля різними товарами. Характерними рисами розвитку ярмаркової системи було існування розвиненого інституту перекупництва та участь у торгах покупців і продавців не лише з навколишніх сіл, але й з найближчих міст і містечок (що є характерним для ярмарків регіонального рівня) або навіть з інших країн (ярмарки міжнародного рівня). Ярмарки становили незрівнянно вищий ступінь розвитку торгово-економічних стосунків, на відміну від торгів, які досить часто виникали доволі стихійно. Ярмаркам, як правило, передувала поява локального щотижневого міського торгу з пізнішим законодавчим затвердженням його як ярмарку. Іншими особливостями ярмаркової системи є її прив'язаність до певних дат (в основному, православних чи католицьких свят), а також існування певних юридичних обмежень і привілеїв на ведення торгівлі під час ярмаркових днів.

¹ Крикун М.Г., Кравченко В.М. Торгові зв'язки Волині з Гданськом у середині XVI ст. // Проблеми слов'янознавства. – Вип. 36. – Львів, 1987. – С. 76-89; Сидоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст.). – К., 1992. – С.147-188.

² Schiper I. Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich. – Warszawa, 1937. – S.123-148; Wawrzyńczyk A. Studia z dziejów handlu Polski z Wielkim Księstwem Litewskim i Rosją w XVI wieku. – Warszawa, 1956. – S.33-35.

³ Grycz M. Handel Poznania 1550-1655. – Poznań, 1964. – S.18-19.

⁴ Львівська Наукова Бібліотека НАН України ім. В.Стефаника. – Ф.5. – Оп. 1. – Спр. II/ 1924. – Арк.299; Торговля на Україні XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина / Упор. В.М.Кравченко, Н.М.Яковенко. – К., 1990. – С.351; Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie / Wyd. przez B. Górczaka.(Далі – AKLS). – Lwów, 1890. – Т. I. – С.114; Т.ІІ. – С.57.

⁵ AKLS. – Т.ІІІ. – С.80, 123, 163; ЛНБ НАН України ім. В.Стефаника. – Ф.5. – Оп. 1. – Спр. II/ 1924. – Арк. 299.

⁶ Торговля на Україні... – С. 351.

⁷ AKLS. – Т.ІІІ. – С.163; Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana przez M. Balińskiego i T. Lipińskiego. Т.ІІІ. – Warszawa, 1886. – С.18.

⁸ AKLS. – Т.ІІІ. – С. 80, 163, 341.

⁹ Topolski J. Przełom gospodarczy w Polsce XVI wieku i jego następstwa. – Poznań, 2000. – С. 38-40.

¹⁰ Торговля на Україні... – № 66.

¹¹ Wawrzyńczyk A. Studia z dziejów handlu Polski z Wielkim Księstwem Litewskim i Rosją w XVI wieku. – Warszawa, 1956. – С.18.

¹² ЛНБ НАНУ ім. В.Стефаника. – Ф. 91. – Оп.1. – Спр. 159/ІІІ-5 (Ч.1). – Арк. 12 зв.

- ¹³ Ковальський Н.П. Остріг как политико-административный, экономический и культурный центр XVI в. // Фёдоровские чтения 1981. – М., 1985. – С.49 – 56.
- ¹⁴ ЛНБ НАНУ ім. В.Стефаника. – Ф. 91. – Оп.1. – Спр. 62. – Арк. 349.
- ¹⁵ Wyrobisz A. Handel w Solcu nad Wisłą do końca XVIII wieku // Przegląd historyczny. T.LVII, zesz.1. – 1966. – S. 15 – 48; Його ж. Rola miast prywatnych w Polsce w XVI i XVII wieku // Przegląd historyczny. Zesz. 1. – 1974. – S. 24 – 30.
- ¹⁶ Торгівля на Україні. – С. 351.
- ¹⁷ ЛНБ НАНУ ім. В.Стефаника. – Ф. 91. – Оп.1. – Спр. 117.
- ¹⁸ Торгівля на Україні. – № 66; Starożytna Polska.T.III. – S. 108.
- ¹⁹ Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV – XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел. – К., 1993. – С. 48-62; Крикун М.Г. Кордони й повітовий поділ Волинського воєводства у XVI – XVIII ст. // Географічний фактор в історичному процесі: Зб.наук.праць. – К., 1990. – С. 134 – 138.
- ²⁰ Акты Литовской метрики, собранные Ф.И. Леонтовичем. – Варшава, 1896. – Т.1, Вып.1 (1413 – 1498). – С.8, № 13.
- ²¹ Торгівля на Україні. – № 51.
- ²² Pazyra St. Studia z dziejów miast na Mazowszu, od XIII do początków XX wieku // Badania z dziejów społecznych i gospodarczych / Pod red. prof. F. Bujaka. а 34. – Lwów, 1939. – S. 254.
- ²³ Центральний Державний Історичний Архів України в м. Київ. – Ф.25. – Оп.1. – Спр. 222. – Арк. 50 зв. – 51.
- ²⁴ Грушевський О.С. З міського господарства XVI в. Топниця, воскобійня і воскові комори // Записки історико-філологічного відділу УАН. Кн. VI. – К., 1925. – С. 1 – 9.
- ²⁵ Крип'якевич І.П. Рахункова книжка Шольца і Боїма 1600 – 1604. Матеріали до історії торгівлі Львова // ЗНТШ. Т. BLXV. – Львів, 1905. – С. 18.
- ²⁶ Czaja R. Place targowe Starego miasta Elbląga w średniowieczu // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. ! 3. – 1992. – S. 359 – 363; Zubyk R. Gospodarka finansowa miasta Lwowa w latach 1624-1635 // Bdsg. № 7. – Lwów, 1930. – S. 60-65.
- ²⁷ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1991. – Т.VI: Житє економічне, культурне, національне XIV – XVII віків. – С. 106.
- ²⁸ Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Т.VII. – С.172; Zubyk R. Op.cit. – S. 61.
- ²⁹ Thullie C. Jak wyglądały domy w dawnych miastach polskich. – Lwów, 1914. – S. 82-85.
- ³⁰ Zubyk R. Op.cit. – S. 65.
- ³¹ АЮЗР. – С. 172.
- ³² Dzieje żydów w Krakowie i na Kazimierzu (1304-1868) / Napisał dr. Majer Balaban. – Kraków, 1912. – Т.1. (1304 – 1655). – S. 157.
- ³³ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – С. 107.
- ³⁴ Tomkowicz S. Domy i mieszkania w Krakowie w pierwszej połowie XVII wieku. – Lwów, 1922. – S.243; Topolski J. Gospodarka Polska a Europejska w XVI – XVIII wieku. – Poznań, 1977. – S. 23.
- ³⁵ ЦДІАУК. – Ф.25. – Оп.1. – Спр. 25. – Арк. 112 зв., 346-347.
- ³⁶ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – С. 108.
- ³⁷ Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. (Социально – экономические предпосылки войны). – М., 1959. – С. 148.
- ³⁸ Archiwum państwowu miasta Gniezno. – Sygn 6. – K. 125/1653.
- ³⁹ Крип'якевич І.П. Рахункова книжка. – С. 18.

⁴⁰ ЦДІАУК. – Ф.25. – Оп.1. – Спр. 6. – Арк. 241.

⁴¹ Там саме. – Спр. 25. – Арк. 115 зв., 136, 307 зв., 346-347, 357 зв.; Спр. 23. – Арк. 13 зв.-14; Торгівля на Україні. – № 137.

⁴² Грушевський М.С. Історія України-Руси. – С. 177.

Владислав Берковський.

Ярмарки Волині як осередки внутрішнього, міжрегіонального та міжнародного ринків України (середина XVI – перша половина XVII ст.).

У статті досліджується проблема розвитку торгово-економічних відносин на територіях Волинського воєводства. На основі джерельних матеріалів з'ясовуються особливості ярмаркової системи та її зорієнтованість на вирішення потреб внутрішнього та міжрегіонального ринків.

Vladyslaw Berkovskyi.

Volynian Fairs As Centres of the Internal, Interregional and International Markets of Ukraine (middle XVI – first half XVII c.).

In the article the problem of development of the trade-economic relations on Vlynia duchy is investigated. On the basis of source materials the features of the fair system and its orientation on decision of the needs of the internal and interregional markets are ascertained.

ДО ІСТОРІЇ КИРИЛИЧНОЇ РУКОПИСНОЇ КНИГИ ПЕРЕМИШЛЬСЬКОЇ ЗЕМЛІ XVI – XVII ст.

У XVI та на початку XVII ст. центри книгописання, що були в Перемишльській землі з найдавніших часів, не втратили своїх позицій, про що свідчать збережені кириличні книги цього періоду, на котрих є записи, що переписані вони в Перемишльській землі або в самому Перемишлі. Ця територія представлена значною кількістю книг, скопійованих саме тут, в основному, тутешніми вихідцями з 20-х років XVI до 30-ї XVII ст.

Найбільша колекція книг із цих земель, звичайно, була зібрана та зберігалася в бібліотеці Перемишльської греко-католицької капітули. Після війни вони були передані в Національну бібліотеку у Варшаві. Опис кириличних рукописів було зроблено ксьондзом Баликою – він зберігся у рукописному варіанті, і його ксерокопію видають усім, хто хоче познайомитися з колекцією. Тривалий час збірку досліджує співробітник Національної бібліотеки Анджей Кашлей. На окремі рукописи посилаються й такі дослідники кириличної рукописної книги та української культури XVI – XVIII ст., як Ярослав Ісаєвич, Ярослав Щапов, Віра Фрис, Галина Чуба та ін.¹ Однак повного каталогу поки що немає.

Книги з Перемишльщини збереглися й у інших книгозбірнях, зокрема у Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника НАН України, Національному музеї у Львові, Львівському історичному музеї, Науковій бібліотеці Львівського національного університету ім. Івана Франка.

Першою відомою, точно датованою XVI ст. книгою з Перемишльської землі є Тріодь цвітня 1521 року, переписана в селі Тисів на Самбірщині Іванцем². Звичайно, тут переписувалися книги і у XV, і на самому початку XVI ст., та зараз ми не знаємо про їхнє існування. Це можна пояснити або тим, що вони не збереглися, або зараз вони для нас не доступні і про них нічого не відомо, оскільки українські рукописні книги зберігаються, як відомо, не лише у Польщі, але й у Росії, Німеччині, Чехії, Словаччині та ін. Навіть фонди невеличких музеїв України ще не всюди досліджені, і можливі різноманітні знахідки (як от, виявлене нами нещодавно Євангеліє-тетр 1606 року з Куликова, що зберігається в бібліотеці Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича).

На Самбірщині, в селі Баранчичі (біля Самбора) дяком Мартином десь між 1528 і 1549 роками (“... при крالی Августі, при єпископі Антонїї Радлоском”) було переписане Євангеліє-тетр, куплене громадою села Волиці до нового храму “оусікновения главы” Іоана Хрестителя. У вкладному записі, за визначеною формулою, громада вказує, що “отці и брате, который будет поп оу храму Святого Іоана...”, повинен Бога просити за них, добрих людей (“за тыи добрыи люди”) при літургії і на кожній утрени, бо дали вони “хто што мога” за відпущення гріхів своїх, і дружин своїх, і дітей, і за предків своїх, котрі “сут пред милостививим Богом”³.

На цій же книзі трохи пізніше було зроблено запис (іншим почерком), що став результатом переговорів між отцем Артемієм та представниками громади, “с которого

доходу маєт оу нас быти”, тобто, на які засоби для існування може священик розраховувати при виконанні своїх обов’язків у цій громаді. В записі фіксуються розміри плати за ритуальні послуги як загального характеру (відправи на Великдень, празник та ін.), так і за індивідуальні треби. Так, “наперед дві ставници по два дни єдна о празниці а другая о велицідни”, “от за здоровной” [служби] гріш та дві хлібини “а от памяти” півтора гроша, хлібина і книш, а у Великодну суботу 10 яєць курячих та 2 гусячі, на празник ще 2 “хліба ямного і конов пива, о роузытві [на Різдво] хліб” тощо.

“Дячок” Лазорець у 1534 році переписав, імовірно, цілий комплект Міней служебних та до нас дійшов кодекс, що містить служби лише на січень. Як вказано в приписці, “придано до Вілчя монастира при церкві Успіня Богородиці”⁴.

У 1542 році “Кривче у місті” ієрей Андрей Голубець переписав Трефологон, котрий купили “за пув чварьты гривны” до Бабицької церкви Різдва Христового⁵. Тим же роком датується й написання Євангелія-тетр з села Шляхтова, збірки Перемишльської капітули⁶. Майстерні заставки цього рукопису виконані густими локальними фарбами, а ініціали на аркушах 16, 106, 166 зворот, 268 є надзвичайно вишуканими і гарними.

З самого Перемишля маємо першу точно датовану книгу з XVI ст., переписану в цьому місті, з 1545 року. Це Мінея службова, переписана Ониськом, що на той час був у монастирі Преображення⁷.

У 1548 році при єпископі Арсенії писар, раб божий Филимон, у селі Лазаве переписав Євангеліє-тетр на 292 аркушах. У власних малярських здібностях він не був дуже впевненим, а, може, поспішав продати книгу, бо заставку плетінчастого типу та ініціал виконав лише на першому аркуші, а на початках наступних трьох Євангелій лише залишив місця на заставки. Відомо також, що пізніше оправити книгу дала якась Катерина разом зі своїм батьком Михайлом⁸.

Ще одна книга з Перемишля – Псалтир, переписаний у 1549 році єпископом Перемишльським і Самбірським Арсенієм⁹. Тут підкреслимо, що такі книги, як Псалтир з XVI, XVII та й XVIII століття, в тому числі й друковані, майже не збереглися, оскільки їх використовували і при Службах в церкві, і для читання над померлими, і для навчання грамоті.

А от Євангелій серед книг того часу збереглося найбільше. У XVI ст. переписували Євангелія-тетр, в котрих історія Ісуса Христа викладена послідовно, кожним з чотирьох Євангелістів окремо, від початку до кінця, на відміну від Євангелія-апракос, у якому оповіді викладено уривками і розташовано в календарному порядку – так, як вони читаються на службах протягом року. Це Євангеліє-тетр, переписане в м. Городско поповичем Михайлом Олександровичем у 1550 році¹⁰ та Євангеліє-тетр з села Корениця, переписане в 1554 році ієреєм Андрієм¹¹.

У 1555 році в селі Риботичі дяк Іоан переписав комплект служебник Міней, що збереглися неповністю¹². Ще одне Євангеліє-тетр було переписане в селі Кузьмина попом Олексієм у 1559 році¹³. Наступне Євангеліє-тетр було переписане у 1564 році в селі Побідна поповичем Прокопієм¹⁴. У 1565 році в селі Челині знову переписали Євангеліє-тетр¹⁵. І в тому ж році в селі Дахнів ієрей Іоан також скопіював Євангеліє-тетр¹⁶.

1566 року біля Перемишля (більш точно місце написання локалізувати не вдалося) переписали Тріодь піснү¹⁷. Біля міста Добромиля у 1567 році переписали ще одне Євангеліє-тетр, цікаве тим, що, на відміну від традиційного розміру “in folio”, воно скопійоване на папері у чверть аркуша¹⁸.

Василь Жугаєвич з Ярославля у 1568 році створив збірник, переписавши старозавітні тексти з Біблії Франциска Скорини (Книгу Іова, Притчі Соломона, Еклезіяста,

Пісню пісень, Книги Ісуса, сина Страхова, Книгу Премудрості), а також Тлумачення Іоана Златоуста, “Слово отця Єфрема о книжном чтенїи” та “Слово нікого Чорноризца о книгах”¹⁹. Писар за роботою так захоплювався, що починав переписувати й титули Франциска Скорини – “в лікарських науках доктора”, а потім викреслював помилки червоним атраментом (арк. 45, 45 зв. та ін.).

У селі Вільче Андрій Фуникович у 1571 році переписав Євангеліє-тетр²⁰. Того ж року Ігнатій Федінка біля Перемишля скопіював таку ж книгу²¹. Судячи з покрайнього запису, близько 1571 року біля Радимна було переписано комплект службних Міней, з них зберігся кодекс зі службами на вересень-листопад²².

І знову Євангеліє-тетр переписав “Маціиско попович”, кравець у 1573 році десь на Самбірщині²³.

До 1574 року біля Старого Самбора було переписано Тріодь пісню, а після 1574 року, в селі Боршевичі – Апостол²⁴. Цей Апостол взято з Львівського видання 1574 року, про що свідчать скопійовані переписувачем розташування окремих елементів оригінального тексту і прикраси в стилі друкованого зразка. Писар намалював заставки та ініціали, кінцівки, форту – зображення святого Луки і навіть розетки на полях. Подібність до першодруку була помічена давно, про що зроблено записи латинською та польською мовами на першій сторінці. Книга була куплена Семионом зі своєю дружиною Марією за вісім з половиною золотих і покладена ними в Боршівську церкву Пресвятої Богородиці, згодом вона увійшла до складу бібліотеки монастиря оо. Василіан у Львові²⁵.

Десь між 1591 та 1610 рр. (“при епискупі премиском и самборском нашем Михайлом Копистенском”) було переписано Євангеліє, котре купив “Богобоязливий муж по прозвіску Корнякт на имя Федор и женою своєю Темною и чади своїми” і віддав за своє тілесне здоров’я, а по смерті душевне спасіння його, дружини, дітей та батьків своїх до храму Преображення Господнього на передмісті Вишні у Перемишльській волості при настоятелях церкви єреях “Захватенко на имя отцю Костю и при сину його Єреимїи”²⁶. Цікавим є вручення книги під опіку: “А тоє Євангеліє поручаю его Господу Богу и пречистой его Божой Матери і всім святым Его и тим настоятелем місця святого”, а також перелік осіб, котрі не можуть віддалити книгу від церкви: “аби єи ни поп ни чителник несміл взяти с того престола от Преображенія Господа Бога и спаса нашего Ісуса Христа, не толко я albo жена моя albo діти але ни розаи мои...” (очевидно, такі випадки траплялися раніше, коли з якоїсь причини вкладник чи його родичі забирали раніше покладену книгу, і тому священик – а тут ініціатива явно йшла від настоятеля – вводить таке формулювання у вкладний запис). І далі: “... ани жаден поп albo ученик...” (от ще хто міг книгу “отдалити”!) і далі, повторно – “...и я сам юж несмію взяти”.

У 1593 році біля Перемишля скопіювали ще один Апостол²⁷. Вже у наступному 1594 році, в селі Трушів попович Стефан переписав Євангеліє-тетр²⁸, а наступне переписав у місті Яворові в 1595 році дяк Григорій²⁹. Ще одне Євангеліє-тетр, згідно з приміткою, зробленою в кінці книги, переписано у 1598 році³⁰. Книга має вкладний запис XVII ст.: “Сія книга названая Євангеліє придано єсть на Храм святого архистратига Михайла до веси Прислопа”. Відомо, що в той час рукописні книги не мандрували далеко, і тому є всі підстави вважати, що й переписана вона недалеко від “веси Прислопа”, що в Перемишльській землі. Загадку становить монограма переписувача, поміщена в рамку, стилізовану під щит: у верхньому рядку – “ТН”, в нижньому – “ФХГ”.

Василій Боднарович зі “Сливинець от Перемишля” переписав комплект службних Міней у 1599 році. З них зберігся кодекс зі службами на вересень-грудень³¹.

Апостол, що належав церкві Введення пресвятої Богородиці міста Черче, був завершений у 1599 році “місяця листопада 16”, “на святого апостола і євангеліста Матвія”. Пізніше його дав оправити “Іоан... раб божий монастирський... з жоною Ганною”³².

У селі Спас у 1601 році Дмитро з Нижанкович, бакалавр школи переписав церковний Устав³³. До 1604 року в Нижанковичах було переписано й учительне Євангеліє³⁴. Бесіди Іоана Златоуста про Євангеліє: “Списана быст сия Бесіда многогрішним рабом Божім Андреем ереєвичем Старого Сам бора отцу Василию Добрянському священнику Солському храма святого пророка Ілїи его працею власною року 16 сегого [1607] місяця марта шостого дне от мене ему от дана”³⁵.

Ще один церковний Устав переписав попович Яків в селі Кленичі 1608 року³⁶. Тоді ж Григорій Тимкович, дидакал в місті Яворові переписав Євангеліє³⁷. І в тому ж році Георгій Грушевський переписав учительне Євангеліє³⁸.

А у 1610 році Василь, пресвітер з Дрогобича, переписав “Сборник цвітоносний”³⁹. А Євангеліє-тетр було переписане незнаним майстром у Дрогобичі, 4.I.1612⁴⁰. ієрей Симеон десь біля Перемишля у 1618 році переписав Тріодь пісню⁴¹.

У 1621 році в містечку Сколе дяк Іоан Григорович переписав Октоїх – книгу, яка, загалом, копіювалася в Україні досить рідко⁴². В тому ж році у селі Ванівці Іоан Ійсич Меско з друкованого у Львові в 1574 році Апостола Івана Федорова зробив копію⁴³.

Диякон Мартин в селі Риботичі 29 листопада 1625 року переписав Тріодь пісню⁴⁴.

Біля Самбора, або ж і в самому Самборі, у 1625 році 21 травня ієрей Василь Морозовський переписав Євангеліє⁴⁵. “За дріжавы его милости старости Самборского Даниловича и за Епископа нашего нареченого Исаіа Копинского [...] еп. Перемыского и самборского и за уныята Крупецкого”, а купив її Яків, “Просимчичов син” і “придав її до храму ієрарха Христова чудотворца Николи до Класторонної до церкви долішної”. Ще одне Євангеліє з того ж 1625 року було скопійоване писарем Григорієм, дяком Раковським, родом з Перемишля, до церкви в селі Викоти⁴⁶. Прикрашаючи книгу, він не переобтяжував себе малюванням, а вклеїв заставки зі стародруку, відбиті, ймовірно, з дощок Івана Федорова. Фундувала на цю книгу пані судна. Гроші були її ключниці “Татіяни Волосової жони”, котра померла, а її платня залишилася в пані судної. Вона, не бажаючи привласнювати чуже, дала їх до церкви на Євангеліє та його оправу в срібло. Збереглися дошки оправы, обтягнуті зеленим дуже потертим оксамитом. Зверху набиті срібні бляхи: середник – розп’яття з Богородицею та Марією Магдалиною, наріжники (збереглися два – з гравійованими зображеннями бика та орла), бордюри.

Ще один рукопис з 1625 року – з села Ступниця, де дяк Васко переписав Казання на Різдво “в дуже великій скруті”, бо якимось чином не погодився зі священником і той хотів його позбавити місця⁴⁷. У 1629 році в селі Копистенці піп Мартин переписав комплект Міней служебних⁴⁸. А у Перемишлі у 1632 році було переписано Пролог, від якого збереглася лише вереснева половина⁴⁹. Ще один Пролог переписав Стефан в селі Риботичі у 1633 році⁵⁰. У 1637 році в селі Добряни переписано Служебник, а десь у першій половині XVII ст. Юрій попович в селі Трушів переписав Апостола⁵¹.

Євангеліє учительне переписано на папері у чверть долю аркуша, півустанов, на 324 аркушах “в веси Рудатці при храмі Покрови Пресвятої Богородиці року Божого 1660 в том року яко цисаре ишли до венгере”⁵². Книгу знайшов дослідник Яворський в селі Радимно у 1909 році і вивіз у Санкт-Петербург.

Ми усвідомлюємо, що тут не вдалося охопити всі збережені рукописні книги з цього регіону і окремі з них ми поминули своєю увагою, однак і згадані джерела дають

яскраву картину не лише книгописання у Перемишльській землі в зазначений час, але й висвітлюють цілу низку цікавих аспектів стосунків між людьми того часу, їх ставлення один до одного та до книги. Здебільшого, вони призначені для парафіяльних церков і використовувалися для літургій та підготовки проповідей (переважно, це Євангелія).

Попри те, що це книги пограниччя, на якому сходилися східні та західні культури, польський та український етноси, в них не простежуємо розмивання відмінностей. Навпаки, книги ці мають чітко виражений, український характер, риси, притаманні саме українській рукописній книзі, з характерним для Галичини кириличним півуставом та оформленням.

Цікаво було ствердити, що книги Перемишльської землі переписувалися в загальноукраїнському річищі і підпорядковувалися тим самим тенденціям, що й книги Галичини чи Київщини.

¹ Ісаєвич Я. Джерела з історії української культури епохи феодалізму. – К., 1972; Шапов Я. Восточнославянские и южнославянские рукописные книги в собраниях Польской Народной Республики. – М., 1976. – Вып. 1 – 2.; Фрис В. Кирилична рукописна книга в Україні XVI – першої половини XVII ст.: кодикологія та регіональні особливості. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 1994. – 25 с.; Ї ж: Історія кириличної рукописної книги в Україні X – XVIII ст. – Львів, 2003; Чуба Г. Українські учительні Євангелія // Рукописна україніка. – Львів, 1999.

² Львівський історичний музей (ЛІМ) Рук. 75.

³ ЛІМ Рук. 2.

⁴ Національна бібліотека у Варшаві (НБВ). – Асс. 2565.

⁵ Національний музей у Львові (НМЛ). – F 423.

⁶ НБВ. – Асс. 2528.

⁷ НМЛ. – F 467.

⁸ НБВ. – Асс. 2582.

⁹ Сапунов Б.В. Книга и читатель на Руси XVI в. // Книга. Исследования и материалы. – №46. – М., 1983. – С.71.

¹⁰ Російська національна бібліотека (РНБ), зб. СПб.ДА – А. I/177.

¹¹ НБВ. – Асс. 2666.

¹² НБВ. – Асс. 2625, 2627, 2804, 2859.

¹³ Музей Перемишля № 4325.

¹⁴ ЛІМ Рук.5.

¹⁵ НМЛ Рук. – F 564.

¹⁶ Російська державна бібліотека (РДБ). – Ф.299, № 590.

¹⁷ НБВ. – Асс.2801.

¹⁸ НБВ. – Асс.2927.

¹⁹ РНБ, Осн.зб. F.I.4.

²⁰ НБВ. – Асс. 2381.

²¹ НМЛ. – F200.

²² НБВ. – Асс. 2822.

²³ НМЛ. – F324.

²⁴ Львівська наукова бібліотека ім.В. Стефаника НАН України (ЛНБ). – Ф. № 1289.

²⁵ Фрис В. Апостол Івана Федорова і українська рукописна книга // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. – Вип.1. – К., 1993. – С. 52–56.

²⁶ Р–1536.III.

²⁷ НБВ. – Асс. 2490.

²⁸ НБВ. – Асс. 2653.

²⁹ Національна бібліотека України ім. Вернадського (НБУВ).

³⁰ ЛІМ Рук. 6.

³¹ ЛІМ Рук. 53.

³² НМЛ. – F 264.

³³ Ісаєвич Я. Вказ. праця. – С.92.

³⁴ РНБ, зб. Яворського №16.

³⁵ ЛНБ. – Ф. 77, № 76.

³⁶ НБВ. – Асс. 2773.

³⁷ Запаско Я. Орнаментальне оформлення української рукописної книги. – С.112; Ісаєвич Я Вказ. праця. – С.92.

³⁸ НМЛ. – F447.

³⁹ НБУВ 216..

⁴⁰ Хіландарський монастир.

⁴¹ Музей Перемишля №7080.

⁴² Б-ка Ужгородського ун-ту.

⁴³ НМЛ. – F 309.

⁴⁴ Краків, муз. Чарторійських №2229.IV.15.

⁴⁵ РНБ, ОЛДП F 116.

⁴⁶ НБВ. – Асс 2505.

⁴⁷ ЛНУ. – №2000.III.17.

⁴⁸ Сяноцький муз. №5.

⁴⁹ ЛНБ. – Ф.3, №574.

⁵⁰ РНБ, зб. Яворського, № 5.

⁵¹ ЛНБ. – Ф.2, № 377.

⁵² РНБ, зб. Яворського, 19.

Віра Фрис.

До історії кириличної рукописної книги Перемишльської землі XVI – XVII ст.

На підставі опрацювання літописних фондів львівських музеїв та бібліотек зібрано узагальнюючу інформацію про кириличну книгу періоду пізнього середньовіччя, яка подається у вигляді каталогу пам'яток, зі вказівками типу, датування, авторства, по-крайних записів тощо.

Vira Frys.

To the History of

A Cyrillic Manuscript Book Of Peremyshl Land in the XVI – XVIIth c.

On the basis of elaboration of the annalistic funds of Lviv museums and libraries there is gathered the generalizing information about a Cyrillic book of the late middle ages period, that is presented as a catalogue of memorials, with the indications of a type, date, authorship, marginal records, and so forth.

ЕПІЗОДИ З ІСТОРІЇ УНІЇ В МОГИЛЕВІ (МАЛОДОСЛІДЖЕНІ АСПЕКТИ РЕЛІГІЙНИХ РУХІВ НА БІЛОРУСІ КІНЦЯ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.)

Вступ

В історії Українсько-Білоруської Церкви кінця XVI – першої половини XVII ст. місто Могилів займає важливе місце передусім як потужний та впливовий центр антиунійного руху. Сюжети, пов'язані з опором моголівських міщан спробам увести унію Полоцькими архієпископами, уже двісті років передруковуються в різних наукових виданнях і знаходять різні, часом прямо протилежні інтерпретації. Історики Церкви "православної орієнтації" охоче використовують конфлікти моголівців зі св.Йосафатом Кунцевичем як доказ всенародного опору унії, а запечатання ним церков у місті подається ними як яскравий приклад наруги уніатів над релігійними почуттями православних. Історики Церкви "уніатської орієнтації" дуже неохоче згадують ці події і часто намагаються подати їх у формі абстрактного протистояння сил добра і зла.

При цьому практично ніхто з істориків не поставив перед собою мету глибоко і всебічно дослідити конкретні причини формування у Могилеві потужної антиунійної опозиції, яка 1618 року організувала найбільший у Білорусії виступ православного міщанства проти влади уніатського архієпископа. Така яскрава і, водночас, трагічна подія в історії нашої Церкви заслуговує на увагу істориків. У даному дослідженні ми не ставимо за мету ґрунтовно висвітлити історію релігійних рухів у Могилеві кінця XVI – першої половини XVII ст. Завдання полягає в іншому: на основі опублікованих та нововиявлених архівних матеріалів простежити головні тенденції в історії Могилева, які мали вирішальний вплив на формування складних і суперечливих стосунків міста з Полоцькою уніатською кафедрою.

Могилів середини–кінця XVI ст.: особливості соціально-економічного розвитку. Міщани та проблеми Православної Церкви

На кінець XVI ст. Могилів належав до числа найбільших міст Великого князівства Литовського¹. Розташоване на перехресті важливих торговельних шляхів місто уже з середини XVI ст. стрімко розвивалося як великий центр ремесла і торгівлі. Свідченням цього може служити збільшення торговельних точок в місті (крамів), кількість яких зросла зі 137 у 1577р. до 361 у 1609 р.² Крім того, у місті було багато дрібних торговців, які торгували з лотків, не маючи крамів. В місті у величезних обсягах реалізовувалися спиртні напої (1612 р. в Могилеві нараховувалося 77 корчем)³, що свідчить як про чисельність населення⁴, так і про великі прибутки, які мав король, орендарі та місто від цього бізнесу. Адже ні для кого не секрет, що саме торгівля горілкою в усі часи давала левову частку прибутків до державного бюджету.

Про те, що в Могилеві зосереджувалися великі фінансові ресурси, свідчать надзвичайні побори, накладені на місто польським урядом. Так, 1561 р. могилівці мали виплатити до державної скарбниці 1000 кіп литовських грошей, 1563р. — 600 кіп, 1567р. — 150 кіп. Для порівняння: щорічно Могилів виплачував чинш до державної скарбниці в розмірі 420 кіп литовських грошей (до 1603р.), а з листопада 1603р. — 480 кіп.⁵

Могилів розміщувався в межах королівських столових маєтностей і був центром величезної Могилівської економії. Ця обставина разом зі слабкістю фільваркової системи на сході держави зумовила унікальний статус Могилева. На відміну від інших міст Білорусії (Полоцька, Вітебська, Мінська та ін.), доля феодалних юридик у його господарстві була незначною — бл. 5%.⁶ Єдиним реальним конкурентом для могилівського магістрату у справі володіння міськими маєтностями була місцева старостинська адміністрація. Але й вона часто програвала свої суперечки з містом, якому не раз вдавалося обмежити вплив королівських намісників на економічне життя Могилева. Так, 1618-1620 рр. магістрат за великі кошти викупив частину дворів та іншої власності, якою володіла шляхта у Могилеві, і домогся від короля вилучення її з-під юрисдикції замкової адміністрації⁷. В результаті економічні позиції шляхти у місті було значно послаблено.

Подібна ситуація сприяла посиленню в місті позицій заможної та впливової міщанської олігархії, яка не тільки повністю контролювала діяльність магістрату, але також поступово усувала королівських намісників від управління містом та успішно прибирала до рук землі й привілеї феодалних юридик. З кінця XVI ст. міська рада послідовно обмежувала прибутки війтів (призначалися королем) від судових справ, виплачуючи їм за це солідні компенсації. Так, з 1589 р. війт Стравинський отримував 130 кіп литовських грошей (325 злотих) компенсації щорічно, у 30-х рр. XVII ст. війт Людвиг Радзивілл отримував уже 2 тис. злотих, а війту Яну Сангушку 1647 р. було призначено 2,3 тис. злотих щорічно⁸. Якщо взяти до уваги, що магістрат додатково виплачував 400 злотих ландвійту, то загальні його виплати війтівському уряду складатимуть 2,4 тис. злотих за часів Людвиг Радзивілла і 2,7 тис. злотих за урядування Яна Сангушка. Можна собі уявити розміри фінансових надходжень до бюджету міста від судових стягнень, якщо магістрат ладен був щорічно виплачувати подібні компенсації війтам в обмін на їх відмову від своєї частки у цих прибутках⁹.

Вище вже згадувалося, що питома вага феодалних юридик у Могилеві була незначною. Проте деякі з них давали непогані прибутки і стосується це, насамперед, церковних маєтків. Наприклад, церква Св.Спаса на середину XVI ст. мала 34 родини підданих, які платили чинш у розмірі 3 кіп та 41 литовського гроша¹⁰. Згідно зі звітом шафарів цієї церкви, в період за 1604 — 1610 рр. церковні маєтки принесли прибуток церкві в розмірі 284 копи, 13 грошей литовських та 4 пенязі (710,5 злотих)¹¹. Добре була забезпечена також церква св.Миколая, яка мала 37 сімей підданих¹². Відомо, що в числі церковних володінь міста була також паромна переправа на Дніпрі, яка мала давати добрий прибуток — адже Могилів лежав на великій торгівельній магістралі, яка сполучала Московське царство з Великим князівством Литовським. Тому цілком природно, що Могилівський магістрат був дуже зацікавленим у встановленні контролю над церквами, їх угіддями та привілеями. Подібні претензії, в принципі, були незаконними, оскільки в королівських столових маєтностях право подавання церков, монастирів та церковних маєтностей належало королеві за благословенням єпископа. Однак слабкість королівської влади на місцях в умовах тодішньої Речі Посполитої та загальний

занепад Православної Церкви у др. пол. XVI ст. створювали широке поле для подібних зловживань.

1590 року в Могилеві стався конфлікт, який яскраво ілюструє реальний стан проблеми, пов'язаної з правом подавання церков. Тоді могилівські міщани усунули з парафії церкви Св.Трійці попа Павла Григоровича і поставили замість нього о.Овдія Тишковича. В суді могилівці пояснили свої дії з цілковитою відвертістю: "...церковъ взяли есмо были для тоє причины, ижъ ти насъ, мещанъ не чтить и ни въ чомъ насъ послушнымъ быть не хочеть и зъ нами гордостю се обыходитъ, и мовиль еси, недбаю дей васъ, мещан, не втъ васъ маю церковъ, але от господара короля его млсти нашего и данину господарскую маю"¹³. Таким чином, міщани, позбавивши священника парафії, не змогли висунути проти нього жодних серйозних звинувачень, крім морально – етичних (і то доволі спірних). Закид, що він "не чтить" міщан і не хотів їм "послушнымъ быть", підтверджує факт повної залежності місцевого духовенства від міщан. Цікаво, що при розгляді цієї справи навіть не згадувалося про роль та права Полоцького архієпископа (до єпархії якого входив Могилів) у розв'язанні подібних конфліктів. Це означає, що в той час Полоцькі владика не мали впливу у справі призначення духовенства на парафії в Могилеві. Про ігнорування магістратом королівських листів на подання парафій в Могилеві свідчить також інший випадок, який мав місце 1609 року. Тоді магістрат відмовився ввести о.Нестора у володіння Воскресенською церквою (на яку він, до речі, мав королівський привілей) на тій підставі, що вона збудована не на замковій, а на міській землі¹⁴.

Отже, напередодні підписання Берестейської унії Могилів був одним з найбільших міст та торгових центрів Великого князівства Литовського. На його чолі стояла економічно та політично впливова міщанська олігархія, яка встановила контроль над церквами, їх маєтками, а також деякими королівськими прибутками. Таким чином, місто, фактично, привласнило право патронату над церквами, що перебували на його території, і тим самим відверто порушувало королівську юрисдикцію. Саме ця обставина зумовлювала підгрунтя конфліктів, які час від часу виникали між міщанами, з одного боку, та королівською і церковною владою – з іншого.

Могилів у перших двох десятиліттях після проголошення унії: часи конфесійного балансу

Проголошення 1596 року церковної унії в Бресті поклато початок відкритому протистоянню могилівського магістрату з Полоцькими архієпископами. Його генеза була очевидною: спроби уніатської ієрархії відновити в повному обсязі політичні та економічні права Українсько – Білоруської Церкви неминуче вели до загострення проблем, які давно назріли. Зрозуміло, що Могилів, де церкви з маєтками перейшли до рук міщан, рано чи пізно мав стати ареною відкритої боротьби між магістратом та архієпископією. Ситуація ускладнювалася тією обставиною, що серед могилівців сильними були антиунійні настрої. За таких обставин конфлікт, який мав суто економічні передумови, не міг не набути релігійної барви. Тепер розвиток подальших подій повністю залежав від особи Полоцького владика та від його рішучості відновити єпископську владу в Могилеві.

1599 року, вперше після проголошення унії в Бресті, сталося відкрите зіткнення могилівців з Полоцьким владичством. Саме тоді архієпископ Герман Загорський виїхав на візитацію Могилева. Проте до міста могилівці його не допустили, заявивши, що **"...они его, как поклонника папы, волеє не признают за своего владыку"**¹⁵. 1601 року така ж невдача спіткала чергового уніатського владика — Гедона Брольницького¹⁶.

У зв'язку з цією подією в історичній літературі встановилася думка, що моголівці від самого початку виявили себе рішучими противниками унії. На користь цієї тези може свідчити позов до королівського дворного суду членам новозаснованого Спаського православного братства від 7 серпня 1601 року. Виданий він був за скаргою уніатського архієпископа Гедеона Брільницького, який нещодавно перед тим прийняв єпархію по смерті владики Германа Загорського. З цього документа випливає, що братчики збудували будинок на землі монастиря Св.Спаса, в якому вони “чинять бунти”, “заклинають” Полоцького архієпископа, забороняють іншим визнавати його за пастиря і т.п.¹⁷

Проте реальна суспільно-релігійна ситуація в Могилеві була значно складнішою. Через рік після заборони діяльності Спаського братства король видає лист (від 5 грудня 1602 року) про затвердження статуту нового братства, заснованого при церкві Входу Господа в Єрусалим. У документі ясно і недвозначно сказано: **“Мають мѣщанє наши Могилевскіє того братства ўживати на вси поточныє часы, згажаючи се во всемъ водѣтъ вѣры и закону Рꙋского, бꙋдꙋчи подѣ послушенствомъ митрополита и преложоныхъ дꙋховныхъ, теперѣ и напотомъ бꙋдꙋщихъ”**¹⁸. Цілком зрозуміло, що бути “під послушенством” митрополита в той час могли тільки братчики-уніати, оскільки ніякого іншого митрополита, крім уніатського, тоді в Речі Посполитій ще не було.

Про те, що в часи архієпископа Гедеона Брільницького частина міщан в Могилеві ставилася до унії цілком лояльно, свідчать також давно опубліковані, але досі “не помічені” нашими дослідниками документи. Маються на увазі акти про розрив шлюбів жителів Могилева, які вписувалися до міських книг. Деякі міщани, у яких з різних причин не склалося особисте життя, обмежувалися тим, що інформували міський уряд про розторгнення шлюбу за обопільною згодою членів подружжя, і на тому справа закінчувалася. Але у трьох випадках (записи за 1610, 1614 та 1617 рр.) зустрічаємо внесені до магістратських книг постанови духовного суду Полоцького архієпископа про розторгнення шлюбів моголівських міщан¹⁹. Понад те, коли 1606 року міщанин Клишко Якимович вніс заяву про припинення шлюбу, міський уряд для закінчення справи прийняв рішення про передання її на розгляд Полоцького владики²⁰.

На перший погляд, складається парадоксальна ситуація: коли йде мова про звичайну візитацію Могилева уніатським архієпископом, міщани, підкреслюючи свою відданість православ'ю, не допускають **“поклонника папи”** до міста; коли ж ідеться про вирішення проблеми, пов'язаної з компетенцією духовного суду (який, до речі, якнайкраще свідчить про наявність реальної духовної влади архієпископа над вірними Могилева!), магістрат спокійно відсилає своїх міщан до Полоцького владики, якого офіційно вважає відступником від віри.

Проте, нічого дивного в цій ситуації ми не знайдемо, якщо підгрунтя конфлікту між моголівським магістратом і Полоцькими архієпископами знову-таки будемо шукати не стільки у релігійній, скільки у економічній площині. Візитація Могилева була безпосередньо пов'язана з визнанням його влади над місцевим духовенством та відновленням церковної юрисдикції над тими маєтками, які опинилися в руках магістрату. Саме тоді у політичній грі з пафосом починала розіграватися “релігійна карта”. Але якщо влада Полоцького архієпископа не загрожувала прибуткам міста, то магістрат не заперечував, коли частина міщан зверталася до нього у духовних справах.

Існують також підстави припускати, що між православним магістратом та уніатським єпископом існувала навіть угода про врегулювання взаємних відносин. Під час судового процесу, який пізніше вів проти моголівців Полоцький архієпископ св. Йосафат Кунцевич, адвокат, який представляв інтереси міщан, подав у суді лист архієпископа

Гедсона Брільницького, в якому останній зрікся своїх прав і влади над Могилевом²¹. Тексту цього документа розшукати поки що не вдалося. Але, оскільки звинувачувальна сторона не опротестувала цей документ як фальшивку, слід зробити висновок, що він усе-таки існував. Правда, відмовитися від канонічної влади над Могилевом Гедсон Брільницький не міг — це було б небаченим досі порушенням церковного права. Найвірогідніше, владика відмовився від претензій на церковні маєтки. В обмін він міг отримати від магістрату фінансову компенсацію, подібно, як моголівські війти отримували компенсацію за відмову від “третього гроша”, та зберегти контроль над деякими церквами міста. На користь цього висновку свідчить грамота архієпископа Брільницького від березня 1613 року, в якій він поздоровляє міщан Могилева зі святом Пасхи та доручає священникові церкви Св.Спаса о.Азару Романовичу освятити новозбудовані храми за східним обрядом²².

Таким чином, протягом перших двох десятиліть після проголошення унії міська влада Могилева зберегла фактичний контроль як над правом подавання церков, так і над їхніми маєтками. Це, однак, не виключало обмеженого впливу унії серед міщан і, можливо, серед деяких представників духовенства.

Могилів в часи св. Йосафата Кунцевича: боротьба за православну віру чи за церковні маєтки?

Ситуація змінилася корінним чином, коли по смерті Гедсона Брільницького Полоцьку кафедру зайняв молодий та енергійний владика — св.Йосафат Кунцевич. Людина рішуча і послідовна у досягненні своєї мети, він приділяв багато уваги поверненню церковних маєтків, які за його попередників опинилися в руках світських осіб. У спірних справах часто йшов на поступки і, не бажаючи загострення стосунків зі шляхтою, вдавався до послуг приятельського суду²³. Однак, виявляв рішучість, коли стикався з відвертим порушенням майнових прав церкви. Не дивно тому, що стосовно Могилева позиція його була безкомпромісною: духовна влада архієпископії над містом має бути відновлена, а маєтки повернуті церкві. Цілком зрозуміло, що магістрат великого і багатого міста також не збирався відмовлятися від привласнених маєтків, тим більше, що досвід силового вирішення подібних проблем міщани вже мали. Саме тому подальші події цілком можна було передбачити.

Восени 1618 року архієпископ Полоцький св.Йосафат Кунцевич виїхав на першу візитацію своєї єпархії як єпископ-ординарій. На початку жовтня він прибув до міста Орші. Очевидно, саме тут владика дізнався, що населення сусіднього Могилева рішуче настроєне не допускати його до міста. Але архієпископ не відмовився від продовження подорожі. Попередньо він вислав поперед себе возного у супроводі полоцького протопопа та шляхти, які мали отримати офіційну відповідь магістрату про причину подібних настроїв серед міщан.

Тим часом члени моголівського магістрату звернулися з листами до впливових осіб з проханням вплинути на Полоцького архієпископа і переконати його відмовитися від візитації їх міста. Моголівського підстаросту Миколая Водерацького вони відверто попереджали, що в іншому випадку владика може спіткати доля о.Антонія Грековича (втоплений козаками в Дніпрі) або нещаслива пригода митрополита Іпатія Потія у Вільні (був тяжко поранений невідомим гайдуком), пригадували підстарості й інші трагічні випадки, які сталися з уніатами в різних регіонах Речі Посполитої²⁴. Писали вони також до троцького воєводи Олександра Ходкевича, якого переконували, що на підставі конституції останнього сейму Полоцький архієпископ має залишити їх у спокої. Ос-

танній намагався заспокоїти міщан, запевняючи їх, що владику нікого силою до своєї церкви не поведе. На це моголівці з явним роздратуванням відповіли, що вони не для того стільки побудували церков у місті, щоб їх на мотузці водили на Службу Божу²⁵.

Поки йшов обмін цими листами, архієпископ св.Йосафат Кунцевич продовжував свою поїздку до Могилева, і 9 жовтня 1618 року його ескорт уже під'їжджав до міста. Тут він та його супутники побачили замкнену міську браму, а на баштах і на валах — озброєних міщан з артилерією. Вони кричали і вимагали, щоб єпископ не наближався до міста, бо інакше в нього будуть стріляти; називали його відступником, погрожували розправою і т.ін. Полоцький владику деякий час спостерігав за тим, що відбувалося на міських баштах і валах, після чого змушений був повернутися назад.

Реакція св.Йосафата Кунцевича не змусила на себе довго чекати — він звернувся зі скаргою до короля. Весною наступного 1619 року королівський асесорський суд у Варшаві розглянув одну з найгучніших справ, яка справила поважний вплив на розвиток суспільно-релігійних рухів у Речі Посполитій XVII ст. Отже, до суду були викликані міщани, які 1618 року засідали в моголівському магістраті²⁶, а також “все посольство” міста Могилева. Обвинувачами виступали королівський інстигатор та особисто Полоцький архієпископ св.Йосафат Кунцевич. Інтереси моголівських міщан захищав адвокат Миколай Голембевський. На процесі були присутні представники магістрату. Звинувачення зводилося до таких пунктів:

1) Присвоєння влади над церквами та монастирями Могилева, а також примус місцевих попів давати присягу на послух магістрату, а не Полоцькому архієпископові.

2) Присвоєння права призначати священників на парафії, втручання до справ церковного суду.

3) Обернення на власні потреби церковних прибутків з волок, ґрунтів, перевозу через Дніпро та складів. Крім того, в руках міщан опинилися медоваренні склади, що призвело до збитків оренд королівських прибутків.

4) Зневага та недопущення до міста Полоцького архієпископа Йосафата Кунцевича, який 9 жовтня 1618 року прибув до Могилева для візитації церков.

Під час судових дебатів одразу виявилася слабкість системи захисту у найважливіших питаннях цієї справи. Наприклад, адвокат рішуче відкинув звинувачення на адресу міщан про привласнення влади над церквами та духовенством Могилева. За його версією, як церквами, так і церковними маєтками керують моголівські попи, а магістрат і міщани до їх справ не втручаються. На доказ цього адвокат представив відкритий лист моголівського духовенства, представники якого в письмовій формі підтвердили, що саме вони володіють як самими храмами, так і церковним майном. За логікою, слова адвоката в суді мав особисто підтвердити моголівський протопіп. Проте не тільки він, але навіть жоден священник з цього міста не виступив свідком на користь міщан. Ця обставина додає правдоподібності заяві обвинувачів, які стверджували, що міщани просто залякали моголівських попів²⁷. Крім того, кращим доказом невтручання міщан в управління церквами було б представлення до суду привілеїв про призначення на парафії чинних на той час настоятелів за підписом і печаткою законного патрона — короля. Нічого подібного зроблено не було.

Не дивно тому, що суд відхилив версію захисту, погодившись з обвинувачами, і заявив: “Не можуть вони (міщани — *авт.*) заперечувати і того, що попів, церкви, монастирі усі з усіма наданнями, прибутками та церковним начинням мають в своїх руках і в своєму розпорядженні, і що не попи, а вони усім цим володіють. Попам дають невелику платню, а залишок на власний пожиток обертають. Навіть ключі від церков,

домів Божих, не попи, а міщани у себе ховають, і піп іде правити службу не тоді, коли хоче, а коли міщани наказують відмикати церкви, що ... доведено і заперечувати того ніяк не можуть, бо це всім відомо”²⁸.

Невдало була побудована система захисту також під час розгляду питання про зневагу та порушення прав Полоцького архієпископа. Факт недопущення міщанами візитації церков в королівському місті законним (з точки зору права) владикою був представлений обвинувачами не тільки як порушення єпископської юрисдикції, але, в першу чергу, як заколот проти державної влади. Рішучість обвинувачення була цілком зрозумілою: в пам’яті усіх тоді було знамените Могилівське повстання 1606 року, яке влада зуміла остаточно придушити лише через чотири роки. Черговий вихід на міські мури озброєних могиливців, які погрожували смертю архієпископові та відверто ігнорували королівські привілеї, не міг не викликати занепокоєння у влади.

Захист намагався пояснити ці події звичайним непорозумінням, запевняючи суд у вірнопідданих почуттях могиливських міщан до короля і Речі Посполитої: дійсно, в час, коли Полоцький владика під’їхав до Могилева, міська брама була зачиненою, а на стінах стояла озброєна сторожа з артилерією. Але зброя була скерована не проти архієпископа та його слуг, а проти загону козацького ватажка Суми, який недалеко стояв табором та мав намір іти на Могилів²⁹. Однак королівський інстигатор одразу спростував цю версію, заявивши, що на момент приїзду Полоцького архієпископа ватажка Суми вже не було в живих (його стратили), і ніяких свавільних загонів в Оршанському повіті тоді вже не було.

Врешті, захист мусив визнати небажання міщан впускати до Могилева Полоцького владика. При цьому адвокат посилався на сеймову конституцію, на підставі якої владика мав утриматися від візитації Могилева до наступного сейму. Суд не взяв до уваги апеляції захисту до сеймової постанови і висловився з цього приводу досить однозначно: “Сеймова Конституція, на яку вони посилалися, не може їх захистити, бо тут не йде мова про насильство над вірою, оскільки в цьому вони не мають ніякого примусу. Навпаки, вони самі діяли всупереч тій конституції, завдавши насильство і кривду велебному отцю владиці Полоцькому”³⁰.

За результатами розгляду справи виступили обидва представники звинувачення. Королівський інстигатор звинуватив могиливських міщан у заколоті і зажадав від суду смертної кари для його організаторів. Архієпископ св.Йосафат Кунцевич не вимагав крові, але рішуче висловився про необхідність передання могиливських церков разом з маєтками під юрисдикцію Полоцької кафедри.

22 березня 1619 року Асесорський суд у Варшаві виніс вердикт у справі Полоцького архієпископа з могиливськими міщанами. Останні були визнані винними за всіма пунктами звинувачення. Суд постановив:

1.Організатори заколоту в Могилеві мають бути покарані смертю. З метою виявлення та покарання найактивніших учасників повстання до міста мала виїхати спеціальна королівська комісія.

2.Всі церкви та монастирі Могилева разом з маєтками та церковним начинням мали бути передані під владу Полоцького архієпископа св.Йосафата Кунцевича.

3.На місто накладався штраф.

Вирок був скріплений підписом канцлера Великого князівства Литовського Лева Сапєги.

Цього разу члени Могилівського магістрату, очевидно, зрозуміли, що вони опинилися у небезпечній ситуації. Відверте ігнорування рішення суду в ситуації, що склалася,

фактично, означала початок повстання проти королівської влади з усіма можливими для міста наслідками. Мабуть, саме тому міський уряд не ризикнув чинити опору при переданні церков та їх маєтків уніатському архієпископові. Незадовго після винесення вироку всі моголівські храми були передані Полоцькому архієпископові, а до монастиря Св.Спаса прибули уніатські ченці-василіани. Таким чином, церковна юрисдикція у Могилеві була відновлена. Проте, у Варшаві добре розуміли, що виконання смертного вироку над членами магістрату може мати непередбачувані наслідки. Саме тому обіцяної екезекуції не було проведено ні 1619 року, ні пізніше.

Таким чином, королівський суд над моголівцями розглядав їх суперечку з архієпископом та державною владою в площині економічних та державних злочинів. Характерно, що захист досить пізно зробив спробу надати справі релігійного спрямування. Це сталося тоді, коли найважливіші звинувачення на адресу моголівців уже були доведені, і процес навряд чи можна було виграти.

Значення цієї судової справи для подальшого розвитку суспільно-релігійних відносин на Білорусі було неоднозначним. Немає підстав брати під сумнів висновок суду про грубе порушення моголівським магістратом прав Церкви та королівської адміністрації. Також і збройна демонстрація моголівських міщан (хай навіть і без пролиття крові) навряд чи могла класифікуватися судом інакше, як повстання, або заколот з усіма правовими наслідками для його організаторів. З цієї точки зору королівський суд діяв та виносив рішення в межах чинного на той час законодавства і навряд чи може бути звинуваченим у необ'єктивності. З іншого боку, на той час у державі назріли проблеми, які вже неможливо було розв'язати в чинному правовому полі Речі Посполитої. Право польсько-литовської держави, яке передбачало свободу релігійного вибору людини, іноді химерним чином перепліталось з заборонаю мати культові споруди та відправляти богослужіння. В даному випадку це стосується православних. Виявляється, можна було не примушувати вірних до унії і в той же час передати всі міські церкви уніатському архієпископові.

Отже, законні права Церкви в Могилеві було відновлено. Однак, як уже говорилося вище, усунення однієї несправедливості породило іншу несправедливість: православні моголівці (а їх була переважна більшість) тепер не мали в місті жодної власної церкви. Цілком природно, що в Могилеві панувало невдоволення, а магістрат шукав вихід з цього становища. Реакція уряду не змусила себе довго чекати. 19 листопада 1619 року король Сигізмунд III після чергової скарги Полоцького архієпископа видає на ім'я моголівських міщан заручний лист, в якому у загальних рисах окреслюється релігійна ситуація в місті. У листі стверджується, що міщани не тільки самі не хочуть ходити до церков, переданих Полоцькому архієпископові, **“...але и дру́гим ду́ховным и све́цким люде́мъ для набоженства вороните и не допу́щаєтє частокро́т всим им у́топене́мъ грози́тє а приватны́е сха́жки вну́гтовны́е по дома́х под претексто́м набоженства стро́ите и дру́гих до не́е люде́й грозо́ю и прозо́ю затяга́єтє...”**³¹. Крім того, в листі згадувалося, що міщани мають намір будувати без дозволу єпископа та короля нову православну церкву³². В зв'язку з цим королем було заборонено провадити надалі будь-які приватні зібрання, спрямовані проти Полоцького владики.

Суспільно-релігійна ситуація в Могилеві значно ускладнилася на початку 1621 року, після того, як у Києві було висвячено нову православну ієрархію. Саме тоді до Великого князівства Литовського прибув висвячений на православного Полоцького архієпископа видатний письменник та богослов свого часу о.Мелетій Смотрицький. Оселившись у Віленському монастирі Св.Духа, він розгорнув енергійну антиунійну

агітацію, внаслідок якої чинний уніатський архієпископ св.Йосафат Кунцевич почав катастрофічно втрачати вплив у своїй єпархії. Позиції православної сторони скріплювалися підтримкою запорозького козацтва. Його представники в союзі з православною шляхтою скористалися початком війни з Туреччиною для політичного тиску на уряд Речі Посполитої. В такій ситуації Могилів стає об'єктом складних переговорів та політичних торгів у трикутнику державної влади, Уніатської Церкви та православної ієрархії.

Позиція державної влади щодо змін у суспільно-релігійних відносинах в країні і, відповідно, ситуації в Могилеві не відзначалася послідовністю. Дізнавшись про висвячення православної ієрархії, польський король Сигізмунд III листом від 1 лютого 1621 року звинуватив православного митрополита Йова Борецького та архієпископа Мелетія Смотрицького у державній зраді і наказав членам Полоцького магістрату негайно арештувати згаданих владик³³. Подібною була також реакція канцлера Великого князівства Литовського Лева Сапєги. У своєму листі до православного Полоцького архієпископа Мелетія Смотрицького від 10 березня 1621 року канцлер висловлював своє ставлення до нього різко і відверто: **“...кгдаж я тебе не только за владыку або архієпископа але и доброго человека не маю але маю и мею тебе звати здрайцою короля его мл и Речи Посполитое...”**³⁴

Проте, скоро політична ситуація стала змінюватися: події Хотинської війни та рішення позиція православної опозиції в країні в особі шляхти та запорозького козацтва змусили державних мужів Речі Посполитої йти на суттєві поступки в релігійному питанні. Але тут польський уряд зіткнувся з позицією уніатського архієпископа. До кінця відданий ідеї унії, він міг йти на компроміси у маєткових питаннях, але ніколи не допускав компромісів у справах релігійних (хоча переважна більшість його сучасників серед духовенства — як уніатського, так і православного — чинила якраз навпаки). При цьому ніколи не зважав ні на політичну ситуацію, ні на думку та позицію державних мужів. “Віра є даром Божим, — писав він в одному з листів до канцлера Лева Сапєги, — але віра католицька, а не схизматична чи єретична, бо, визнаючи відщепенську віру даром Божим, доведеться визнати, що кожне єретичне блюзнірство є даром Божим”³⁵. У цих словах полягало своєрідне кредо Полоцького архієпископа, якому він залишився вірним до кінця життя.

Самостійна та безкомпромісна позиція Полоцького владика робила неефективними переговори державних мужів Речі Посполитої з православною опозицією про досягнення компромісів у релігійних питаннях, і це дратувало Лева Сапєгу. Листування між ними йшло в жорстких тонах, і проблеми міста Могилева займали в ньому значне місце. Так, у своєму листі від 21 січня 1622 року архієпископ писав до канцлера: “Могилівцям церкви вже давно відкриті, нехай у них моляться Господу Богу маючи священників добрих католиків. Але осібної церкви на їх схизматичне блюзнірство виділити з моєї влади не можу, хіба що мені наказав би найвищий пастир Папа Римський або його легат. Інакше був би винним перед Богом і моїм католицьким сумлінням”³⁶. Реакція Лева Сапєги на позицію архієпископа була не менш принциповою: “...король приказує їхню церкву в Могилеві розпечатати й відчинити, про що я, за його приказом, вашій гідності пишу, а коли ви по тім моїм напівненні цього не зробите, то я за приказом його королівської величності сам приказу розпечатати і їм віддати, щоб вони згідно зі своїм богослужінням в тих церквах свої обряди звершували”³⁷.

Очевидно, Лев Сапєга врешті-решт утратив надію особисто вплинути на св.Йосафата, і тому звернувся за підтримкою до його найближчого друга — митрополита Йосифа Рутського. В результаті, митрополит вступив у складну систему переговорів, виступаючи

посередником одразу між трьома різними політичними силами: литовським канцлером, архієпископом Полоцьким та православним міщанством Могилева. На жаль, кореспонденція, яка стосувалася цього питання, збереглася лише фрагментарно, тому нам поки що відомі лише деякі аспекти цього переговорного процесу³⁸. Спробуємо викласти їх за листами митрополита до Лева Сапєги.

Отже, достеменно відомо, що митрополит вступив в переговори з могиливцями (з ким конкретно — невідомо) не пізніше березня 1622 року. Православні просили його відімкнути церкву заради хрещення дітей та сповіді вмираючих. З цього приводу митрополит писав канцлерові: “Ті церкви відчинені, бо в кожній з них (скільки їх там є) певного часу відправляється Служба Божа. Тому там жодна церква не зачинена”³⁹. Таке трактування міщан, звичайно, не влаштовувало, оскільки згадані Служби Божі відправляли уніатські, а не православні священики. За словами митрополита, могиливці бажали мати в місті не одну, а й три церковні юрисдикції. З цього приводу він писав: “Його милість король у своєму листі розпорядився признавати пастирем в Могилеві отця архієпископа Полоцького. А вони (могиливці — авт.) хочуть двох, або й трьох пастирів грецького обряду в одному місті мати, бо один піп буде посвячений від Смотрицького, інший від Борецького, і кожен з них каже поминати свого”⁴⁰. Митрополит заперечив можливість такого вирішення проблеми, посиляючись на апостольський канон, який забороняє мати в єпархії двох пастирів. Далі митрополит з приводу цього пише: “Могилівці хочуть, щоб це було їм дозволено лише до певного часу. Я сказав, щоб сповістили нам той час та дали асекурацію про те, що в разі, якщо до того часу ми не досягнемо згоди, ті церкви вони мають повернути до наших рук”⁴¹.

Отже, митрополит Йосиф Рутський готовий був іти не тільки на переговори, але й на суттєві поступки в релігійному питанні. Хоча з тексту листа незрозуміло, якої саме згоди він мав намір досягти з могиливцями, однак готовність відступити православним (принаймні, тимчасово) частину церков в Могилеві звучить в його листі цілком виразно. Готовність іти на компроміс з православними могиливцями митрополит відверто висловив також у листі до канцлера від 2 квітня 1622 року. З нього дізнаємося, що він не раз писав у цій справі до Полоцького архієпископа і за результатом цієї переписки запропонував Леву Сапєзі два шляхи вирішення “могилівської проблеми”.

Варіант перший: за порадою канцлера могиливці офіційно звертаються до архієпископа з проханням про відкриття для них церкви в місті. Ця вимога була цілком логічною — церкву треба було передати конкретним юридичним особам, які б відповідали за неї. “Отже, якщо вони цієї інстанції до нього чинити не будуть, кому він має ту церкву відкривати?” — писав з цього приводу митрополит⁴². Очевидно, Йосиф Рутський мав підстави припускати, що з Полоцьким архієпископом все-таки можна буде домовитися. Проте припускав він і другий варіант вирішення проблеми. Згідно з ним, церкву для православних у Могилеві можна буде відкрити за прямою вказівкою канцлера Лева Сапєги, без санкції св.Йосафата. “Адже і йому, — писав до канцлера митрополит, — буде легше, коли не він віддаватиме церкву, а уряд в невідомості його”⁴³.

На жаль, документи, які були в нашому розпорядженні, не дають можливості остаточно з’ясувати, чим саме скінчилася справа з відкриттям для православних церкви в Могилеві і якою була реакція на ці події Полоцького архієпископа. Нових листів св.Йосафата у суспільно-релігійних справах поки що не виявлено, а в пізніших свідченнях на беатифікаційних процесах могилівські сюжети з’являлися рідко. Стосувалися вони святості життя Полоцького владика, тому свідки мало приділяли уваги хронології подій, дуже важливій для нас.

Наприклад, полоцький земський суддя Олександр Тишкевич свідчив, що могиливіці пропонували св.Йосафату 30 тис. злотих в обмін на невтручання у їх церковне життя. З цієї пропозиції Полоцький владика посміявся і відповів, що потребує не їх грошей, а їхніх душ⁴⁴. Коли саме мав місце цей епізод, свідок не уточнив. Подібним чином настоятель Могилівського уніатського монастиря Св.Спаса о.Геврасій Гостилівський свідчив, що під час сейму православні могиливіці наполягали, щоб їм передали в місті принаймні одну церкву. На це Полоцький владика відповів: “Більше хочу позбутися своєї єпископської митри, ніж на блюзнірство схизматів надавати церкву”⁴⁵. Але і в даному випадку не знаємо, на якому саме сеймі відбувалися ці події. Втім, наведені факти навряд чи можуть свідчити, що св.Йосафат поділяв підходи митрополита Рутського до вирішення могиливіської проблеми. Найвірогідніше, митрополит вів переговори з могиливіцями без попередніх консультацій з Полоцьким владикою.

На нашу думку, церква для православних у Могилеві, врешті-решт, мала бути надана у квітні-травні 1622 року. Для цього існували всі передумови: принципова домовленість між канцлером Левом Сапегою та уніатським митрополитом Йосифом Рутським, рішуча позиція православних Могилева і, що досить важливо, відсутність у Полоцького архієпископа реальної можливості перешкодити цьому. Проте, відносно сприятлива ситуація для православних могиливіців тривала недовго: 12 листопада 1623 року у Вітебську спалахнув антиунійний виступ, результатом якого стало вбивство Полоцького архієпископа св.Йосафата Кунцевича. З цього моменту суспільно-релігійна ситуація в державі кардинально змінюється. На той час Польщі вже не загрожувала зовнішня небезпека, і державним мужам не треба було подобатися козакам. За цих умов “великий гуманіст” канцлер Лев Сапега вмить перетворився з непримиренного критика в щирого шанувальника св. Йосафата. Він особисто очолив суд над убивцями архієпископа, який виніс їм суворий вирок.

Могилів у другій чверті XVII ст.: від переслідування за православну віру до конфлікту з православною ієрархією

Можливо, що саме трагічні події 12 листопада 1623 року перекреслили переговори між уніатським митрополитом та православними міщанами про надання останнім особних церков у Могилеві. Інакше важко пояснити той факт, чому в середині 20-х — на початку 30-х років XVII ст. в Могилеві, фактично, не було жодної постійно діючої православної церкви. Правда, після численних клопотань король Сигізмунд III 1627 року дозволив відкрити дві церкви для православних у Могилеві, але наступного 1628 року вони, за наполяганням Полоцького уніатського архієпископа Антонія Селяви, знову були повернені уніатам⁴⁶. Про ситуацію, яка склалася в Могилеві на кінець життя короля Сигізмунда III, може свідчити лист уніатського єпископа Рафаїла Корсака, який за дорученням митрополита Йосифа Рутського провадив візитацію Білорусі. У листі до кардинала Інголі він називав Могилів “міцним престолом схизматів” і з цього приводу писав: “Усі церкви грецького обряду, яких є 20, св. отець Йосафат правом перейняв від схизматів, і з того часу ними володіють уніатські священики. Однак схизма, нахабна у своїй ненависті, звела собі чотири халабудки, подібні до хлівів. В них, за недоглядом тих, кому належить влада над міщанами, постійно відбуваються служебки на шкоду багатьом душам”⁴⁷. Єпископ Корсак згадує також, що уніатські священики живуть у Могилеві не інакше, як вівці серед вовків, а на повернення до з’єднання молоді перешкоджають старші люди, настроєні вороже до унії.

Таким чином, в період 1619-1632 рр. протистояння між Полоцькою архієпископією та моголівськими міщанами не було подолане. Понад те, воно значно загострилося і, принаймні за зовнішніми ознаками, набуло форм відвертого релігійного протистояння. Передання уніатам усіх міських церков не призвело до значного поширення унії в Могилеві. За таких умов митрополит Йосиф Рутський пішов на безпрецедентний в тогочасній ситуації крок — вступив у переговори з православними міщанами про умови відкриття для них осібної церкви. Невдача цих переговорів значною мірою пояснює причини подальшої ескалації конфлікту між моголівськими міщанами та Полоцьким архієпископом.

Як відомо, після смерті короля Сигізмунда III сталися кардинальні зміни в суспільно-релігійному житті Речі Посполитої. Уряд нового короля Владислава IV юридично визнав існування в Речі Посполитій двох митрополій (уніатської та православної), було проведено розмежування сфер впливу між ними у різних регіонах країни. Південна частина Полоцької архієпископії разом з Могилевом відійшла під владу православних єпископів, які носили титул “Мстиславські та Моголівські”. Таким чином, Моголів, фактично, вийшов з-під влади Полоцьких уніатських архієпископів. Правда, в місті залишався василіанський монастир Св.Спаса, який продовжував утримувати в своїх руках прибуткову паромну переправу на Дніпрі, але це була скоріше економічна, аніж духовна присутність уніатів у місті. Отже, на той час моголівські міщани здобули переконливу перемогу в протистоянні зі з’єднаними владиками і могли не хвилюватися за своє релігійне сумління.

Натомість, православна ієрархія, яка офіційно перебрала контроль над Могилевом, відчувала себе не дуже затишно у стосунках з міським православним патриціатом. Так, православний митрополит св.Петро Могила незадовго після введення у володіння митрополією змушений був нагадати моголівцям про неприпустимість втручання світських осіб у церковні справи. В листі від 4 листопада 1634 року він рішуче заборонив моголівському братству самочинно обирати архімандрита до братського монастиря⁴⁸. Десять років по тому в Могилеві назрів новий конфлікт. 5 серпня 1645 року православний Мстиславський єпископ Сильвестр Косів вніс до міських книг протестацію на моголівського бурмістра Макара Козла. Останній звинувачувався у самовільній розтраті прибутків Воскресенської церкви. У документі зазначалося, що вповноважені єпископом священники намагалися отримати від нього звіт про витрати церковних грошей, але бурмістр відмовився це зробити. Коли ж йому нагадали, що, згідно з “Раста conventa”, Воскресенська церква у Могилеві надана православному Мстиславському єпископові, пан Козел виявив повну зневагу як на адресу єпископа, так і усієї Речі Посполитої і, понад те, заявив, що Мстиславський владики має владу лише над попами, а не над церквами і їх маєтностями⁴⁹. Єпископ покликав бурмістра до міського суду, який виразно став на бік владики. За словами єпископа Сильвестра Косова, бурмістр на власний розсуд витратив величезну суму — 10 тис. кіп литовських грошей (25 тис. злотих!), наданих на Воскресенську церкву. Макар Козел спочатку вимагав відмовити у порушенні кримінальної справи за давністю, але міський суд на це не пристав. Тоді бурмістр безрезультатно намагався заперечити право єпископа подавати на нього в суд. Врешті, після довгих суперечок Макара Козла зобов’язали дати звіт про витрачені гроші. Але даних про подальші події, пов’язані з цією справою, розшукати поки що не вдалося⁵⁰.

Висновки

Розглянуті нами епізоди з суспільно-релігійного життя Могилева кінця XVI – початку XVII ст. дають нам можливість зробити такі висновки:

1. У тривалому конфлікті між могилівськими міщанами та Полоцькою уніатською архієпископією провідну роль грали не релігійні, а економічні інтереси. На користь цього свідчить той факт, що з кінця XVI – першої половини XVII ст. всі Полоцькі владика (як уніатські, так і православні) мали до могилівських міщан, по суті, однакові претензії: привласнення церковних маєтків та права патронату на міські церкви. Згадані звинувачення були підтверджені двома судовими процесами: королівським асесорським судом 1619 року (справа св.Йосафата Кунцевича) та магістратським судом міста Могилева 1645 року (справа Сильвестра Косова). Лояльне ставлення Могилівського магістрату до виконання пастирських обов'язків Полоцьким владикою Гедеоном Брільницьким (на прикладі церковних судів) в обмін на відмову останнього від прибутків з церковних маєтків свідчить, що гасло боротьби з унією успішно використовувалося могилівським патриціатом як ідеологічне обґрунтування відмови повертати Полоцькій кафедрі привласнені церковні маєтки.

2. Домінування “економічного фактора” у релігійних рухах в Могилеві кінця XVI – першої половини XVII ст. не може водночас поставити під сумнів існування самої релігійної проблеми. Підживлене економічними інтересами релігійне протистояння Могилева і Полоцької кафедри досягло апогею 1618 – 1619 рр. Воно, без перебільшення, стало наймасштабнішим антиунійним виступом на Білорусі і справило значний вплив на подальший розвиток релігійних рухів у Великому князівстві Литовському. Відповідно, судовий процес Полоцького архієпископа св.Йосафата Кунцевича з православними міщанами Могилева був одним із найгучніших процесів між прихильниками і противниками унії першої половини XVII ст.

Проте, помилковим є поширений в історичній літературі погляд на цей процес як на класичний приклад переслідування православних у Речі Посполитій. Близьке ознайомлення з матеріалами справи та з кореспонденцією духовних і світських осіб, які мали до неї відношення, дає змогу зробити висновок: усі сторони конфлікту – православні міщани Могилева, Полоцький архієпископ та державна влада – стали заручниками, по суті, безвихідної ситуації, яка склалася. Правова система Речі Посполитої в цей період не була пристосованою до ефективного вирішення майнових та релігійних суперечок між уніатами і православними. В межах існуючого законодавства подібний конфлікт судовим порядком міг вирішитися лише на користь Полоцького архієпископа. Лише визнання в Речі Посполитій в часи короля Владислава IV двох митрополій (уніатської та православної) з розмежуванням їх прав та сфер впливу створило умови для стабілізації церковних та релігійних відносин в державі.

3. З могилівськими подіями 1618-1623 рр. тісно пов'язане ім'я першого святого Уніатської Церкви архієпископа Полоцького Йосафата Кунцевича. Його рішучість та безкомпромісність у справі захисту інтересів Церкви нерідко подається в сучасній історичній літературі як яскравий приклад переслідування православних та вияв крайнього релігійного фанатизму. Запечатані православні церкви в Могилеві давно стали хрестоматійним доказом цієї тези. Проте, при ближчому розгляді справа постає дещо в іншому світлі.

Слід пам'ятати, що запечатання Полоцьким владикою могилівських церков було не актом помсти православним за неприйняття унії, а виконанням рішення суду, який

переконливо довів факти порушення прав Церкви моголівськими міщанами. Рано чи пізно цю проблему довелося б вирішувати якщо не уніатам, то православним, і судовий процес владики Сильвестра Косова є того переконливим свідченням. Акцентувати увагу на моральному аспекті дій св.Йосафата в Могилеві було б дуже доречно, якби не одна обставина, а саме: його сучасники з числа православних єпископів в аналогічних ситуаціях діяли за тим самим сценарієм, що і св.Йосафат. Загальновідомо, що 1633 року св.Петро Могила, отримавши привілей на православну митрополію, негайно зайняв усі митрополічі маєтки в Києві та зліквідував у місті уніатські парафії⁵¹. Те саме зробив на Волині у 1633-1638 рр. о.Атанасій Пузина, отримавши привілей на Луцько-Острозьку єпархію⁵². Причому, як і у випадку з Полоцьким архієпископом, дії обох владик були абсолютно законними з точки зору існуючого права і не викликають в історичній літературі нищівної критики.

¹ Див.: Старонкі гісторыі Магілёва. – Магілічэў, 1998. – С.9, 59.

² Мелешко В.И. Могилев в XVI – середине XVII в. – Минск, 1988. – С. 97.

³ Там само. – С. 103.

⁴ За даними уніатського єпископа Рафаїла Корсака, на 1632 рік у Могилеві було 20 церков та 8 тисяч будинків. Див.: Monumenta Ucrainae Historica. – Vol.IX-X. – Romae,1971. – Р. 888.

⁵ Мелешко В.И. Вказ. праця. – С. 168, 171.

⁶ Там само. – С. 194-196.

⁷ Там само. – С. 198-201.

⁸ Там само. – С. 187-190.

⁹ Міський суд у Могилеві був розділений: суд бурмістрів та вйтівський суд. Стягнення з вироків вйтівського суду повністю надходили в розпорядження вйта, а від суду бурмістрів вйт мав “третій гріш”.

¹⁰ Див.: Мелешко В.И. Вказ. праця. – С.96.

¹¹ Див.: Историко-юридические материалы извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилевской. – Вып.8. – Витебск, 1871 – С.301.

¹² Див.: Мелешко В.И. Вказ. праця. – С. 161.

¹³ Историко-юридические материалы извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилевской. – Вып.7. – Витебск, 1877 – С.497-498.

¹⁴ Див.: Историко-юридические материалы извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилевской. – Вып.8. – Витебск, 1877. – С.284-285.

¹⁵ Мелешко В.И. Вказ. праця. – С. 216.

¹⁶ Див.: рукопис “История Могилевской православной епархии”. – РГИА СПб. – Ф.834. – Оп.2. – Д.1757. – Л.14 об.

¹⁷ Див.: Археографический сборник. – Т.2. – Вильна,1867. – С.17-18.

¹⁸ Там само. – С.22.

¹⁹ Див.: Историко-юридические материалы извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилевской. – Вып.8. – Витебск,1877 – С.296-300, 325-330, 345-347.

²⁰ Див.: Историко-юридические материалы извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилевской. – Вып.8. – Витебск,1871 – С.274-275.

²¹ “...prawa u władzy swey zrzekł się u miasta Mohilowa ustapil...” Историко-юридические материалы извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилевской. – Вып.2. – Витебск, 1871 – С.370.

²² Документ не зберігся. Про нього згадується в рукописі “История Могилевской православной епархии”. Див.: РГИА СПб. – Ф.834. – Оп.2. – Д.1757. – Л.15 об.

²³ Див.: НГАБ. – Ф.1751. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.75-75зв.; Спр.10. – Арк.26-33, 70-70зв., 86-87, 156-159, 176-176зв.; Спр.11. – Арк.95. АС. – Т.1. – Вильна, 1867. – С.262-263.

²⁴ Див.: Историко-юридические материалы извлеченные из актов книг губерний Витебской и Могилевской. – Вып.2. – Витебск, 1871 – С.364. Пізніше, під час розгляду справи в королівському Асесорському суді могиливіці заявили, що цей лист сфальсифіковано.

²⁵ Див.: Историко-юридические материалы извлеченные из актов книг губерний Витебской и Могилевской. – Вып.2. – Витебск, 1871 – С.364-365.

²⁶ В їх числі згадуються: Василь Озарович, Федір Козел, Марек Козел, Ярош Казан, Яромола Месцов, Йосиф Якимович, Тишко Козлов, Агей Шинкович, Тимошко Гладкий, Онисько та Іван Белеєви, Гришко Кудеха, Леваско Ісаїв, Євлан Шульга, Мисько Путята та Кузьма Шевнін. Див.: Историко-юридические материалы извлеченные из актов книг губерний Витебской и Могилевской. – Вып.2. – Витебск, 1871 – С.356-357.

²⁷ На підтвердження цього було наведено свідчення священиків Овдія Тишкевича та Ждана Тимофійовича. Захист письмові свідчення згаданих отців відкинув і оголосив фальшивками. Див.: Историко-юридические материалы извлеченные из актов книг губерний Витебской и Могилевской. – Вып.2. – Витебск, 1871 – С.365-366.

²⁸ “...a tego przec nie mogą, że i popow, i cerkwie, monastery wszystkie, ze wszystkimi nadaniem, dochodami, pożytkami i ochędostwem cerkiewnym w ręku, mocy i szafunku swoim mają, i nie popi, ale oni tym wszystkim władną: popom jeno jurgielciki dają, ostatek sobie ad profanus usus biora, nawet klucze od cerkwi, od domów Bożych nie popi, ale mieszczanie u siebie chowaią i nie w ten czas, kiedy chce pop idzie do cerkwi na nabożeństwo, ale kiedy mieszczanie cerkwi otwierac każą, co notum i przec tego żadnym sposobem nie mogą, bo to wszystkiemu światu jawno i wiadomo”. Историко-юридические материалы извлеченные из актов книг губерний Витебской и Могилевской. – Вып. 2. – Витебск, 1871 – С.371-372.

²⁹ Див.: Историко-юридические материалы извлеченные из актов книг губерний Витебской и Могилевской. – Вып. 2. – Витебск, 1871 – С. 368.

³⁰ “...konstytucją w tym seymową, która allegowali, zaślaniać się nie mogą bo tu nie idzie o przymuszenie wiary, gdyż ich do wiary nikt nie przymusza, i owszem oni przeciw tey konstytucyi wykroczyli, gwałt i krzywdę wielbnemu oycu władcy Połockiemu uczynili;” Историко-юридические материалы извлеченные из актов книг губерний Витебской и Могилевской. – Вып.2. – Витебск, 1871 – С.373.

³¹ НГАБ. – Ф.694. – Оп.4. – Д.1302. – Л.55об.

³² Там само.

³³ Див.:ЦДІАК України. – КМФ-32. – Оп.1. – Спр.458. – Арк.1-1зв.

³⁴ Там само. – Арк.11

³⁵ “Wiara iest Dar Boży, ale Katholicka, lecz nie Shyzmatycka ani Heretycka, bo przyznawiać wierze odszczepięskiey, że jest darem Bożym, przyznac bedzie musiało, ze kazdey herezyey bluznierstwo iest darem Bożym”. Жукович П. О неизданных сочинениях Иосафата Кунцевича. – СПб, 1910. – С.31.

³⁶ “Mohilewcom cerkwie są odemknione dawno, niech sie w nich P. Bogu modl mają kaplanow dobrych katolikow, osobney cerkwie na ich bznierstwo schyzmatyckie postupowac z władzy moiey nie moge; azby mi roskazal Naywyzszy Pasterz Papa Rzymski albp legat iego, ynaczezy byl bym winien Bogu y sumnieniu moiemu Kathoickiemu” Жукович П. О неизданных сочинениях Иосафата Кунцевича. – СПб, 1910. – С.31-32.

³⁷ Антонович В. Що принесли України унія. – Вінніпег, 1991. – С.129.

³⁸ Див.: ЦДІАК України. – Ф.48. – Оп.1. – Спр.371. – Арк.1; Спр. 714. – Арк.1.

³⁹ “Te cerkwie są otworzone bo w kazdej z nich ile ich tam iest pewnych czasow odprawuie sie Służba Boża to zadna cerkiew nie iest zawarta.” ЦДІАК України. – Ф.48. – Оп.1. – Спр.371. – Арк.1.

⁴⁰ “Krol jego m y w tym liscie swoim przyznawac raczy oyca archepspa Polockiego pasterzem w Mohilewie a oni chce miec dwu abo y trzech pasterzow w iednym miescie miec in eodem ritu greco, bo ieden bedzie pop swiecony od Smotryckiego drugi od Boreckiego y kazdy z nich kaze przypominac (swego?).” – ЦДІАК України. – Ф.48. – Оп.1. – Спр.371. – Арк.1.

⁴¹ “Mohilewcy chcą żeby to tylko do czasu było im pozwolono, powiedziałem żeby mianowali nam ten czas assecuracyą dali że iesli się w tym czasie nie zgodziemy ze te cerkwie maię się wracac (do ręk?).” – ЦДІАК України. – Ф.48. – Оп.1. – Спр.371. – Арк.1.

⁴² “...iesli bowiem oni o to instancyi czynic nie będę on komuz ie otwierac będę.” – ЦДІАК України. – Ф.48. – Оп.1. – Спр.714. – Арк.1.

⁴³ ЦДІАК України. – Ф.48. – Оп.1. – Спр.714. – Арк.1.

⁴⁴ Див.: AOSBM. S.Josaphat Hieromartur. – Vol.1. – Romae,1952. – P.122.

⁴⁵ “Malo, inquit ille, de capite meo mitra prius tolleretur episcopalis, quam ut blasphemiae Schismaticorum ecclesiam concedam”. AOSBM. S.Josaphat Hieromartur. – Vol.1. – Romae, 1952. – P.186.

⁴⁶ Див.: Историко-юридические материалы извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилевской. – Вып.8. – Витебск, 1877. – С.420-423.

⁴⁷ “Ecclesias omnes ritus graeci, quae puto sunt 20, iure s. Pater Iosaphat receperat a schismaticis, quas hucusque tenebant uniti sacerdotes. Tamen audax in scelus schisma quatuor sibi aedificavit tuguriola, stabulorum instar, in quibus per conniventiam eorum, ad quos regimen dictae spectat civitatis, per suos sacrificulos officia peragunt, magno animarum damno”. Monumenta Ucrainae Historica. – Vol.IX-X. – Romae, 1971. – P.888.

⁴⁸ Археографический сборник. – Т.2. – Вильна, 1867, – С.53.

⁴⁹ “...tedy pan Makar y na one pacta, znieważając zwierzchnosc iego Krol. Mosci, pana naszego miłosciwego y na wszystką rzpląt sarkat, dokadaiąc tych słow, iż władyka, iezeli należy do popow, a do cerkwi, dobr y rzeczy cerkiewnych nie należy”. Историко-юридические материалы извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилевской. – ВКл.8. – Витебск, 1877. – С. 477-478.

⁵⁰ Див.: Историко-юридические материалы извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилевской. – Вып.9. – Витебск, 1878. – С.478-483.

⁵¹ Див.: Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. – Т.1. – К.,1883. – С. 530-538.

⁵² Див.: Пам’ятки. – Т.3. – Вип.1. – К., 2001. – С.39-41.

Михайло Довбищенко.

Епізоди з історії унії в Могилеві.

Автор досліджує маловідомі аспекти поширення унії на Білорусії, зокрема, в Полоцькій єпархії. Використано опубліковані і невідомі архівні джерела (наприклад, з фондів Національного історичного архіву Білорусії). Проводиться думка про те, що в перші два десятиліття після Берестейського собору в Могилеві наладився конфесійний баланс між православними церквами міста і уніатською верхівкою єпархії, який був порушений в епоху архієпископа Йосафата Кунцевича. Простежено вплив економічних факторів, а також польського права на міжконфесійні стосунки.

Mykhailo Dovbyshchenko.

Episodes From the History of the Unia In Mohylev-town.

The author investigates little-known aspects of distribution the Unia in Byelorussia, particularly, in Polotsk eparchy. He uses the published and unknown archival sources (for example, from the funds of the National historical archive of Byelorussia). The idea is drawn that during the first two decades after the Union of Berestia (1595) there in Mohylev was established a confessional balance between the town's Orthodox churches and the Uniate bishopric hierarchy, which was disturbed in the epoch of archbishop Yosafat Kukntsevych. There is traced the influence of economic factors and also of the Polish legislation on interconfessional relations.

“ВРЕМЕННИК ІВАНА ТИМОФІЄВА” —
ПАМ’ЯТКА РОСІЙСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ XVII ст.
(ПИТАННЯ ПОХОДЖЕННЯ ТА АТРИБУЦІЇ)*

Свого часу професор В.Ключевський влучно зазначив, що російське історичне оповідання початку XVII ст., покликане до життя добою Смути, зробило значний крок уперед¹. Відмовляючись від оцінних суджень щодо цих подій як рушія уповільнюючої сили історичного процесу, втім, мусимо визнати, що московська Смута початку XVII ст. була не тільки громадсько-політичним колапсом, а й тим чинником, який перевернув усталену російську соціальну парадигму зі всіма властивими їй проявами. Ці зміни суттєво позначилися на характері писемної культури в цілому. Тож не дивно, що мотиви принципово нового типу історичного оповідання (відповідно й історичного мислення) наявні у творах про Смуту, навіть якщо вони носять традиційні назви Літописів, Літописчиків чи Хронографів.

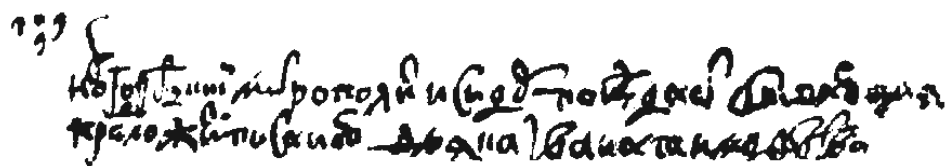
Особливе місце у цьому новаційному процесі належить двом авторам: старцеві Аврамію Палицину та дякові Івану Тимофієву, які не просто спромоглися досягнути емпіричний зв’язок подій, а й наважилися запропонувати певну філософію сучасної їм історичної епохи, і в такий спосіб, за висловом того ж В.Ключевського, постали справжніми істориками-мислителями. Тому їхні твори ще довго становитимуть об’єкт текстологічних та історіографічних студій. Особливої уваги заслуговують ці тексти й з точки зору генези російської історіографії як практики писання історії та, водночас, способу мислення над онтологічною сутністю історичного процесу.

Уже в перших фундаментальних працях, присвячених дослідженню наративного комплексу початку XVII ст., було прийнято вважати Временник Івана Тимофієва та Пам’ять (“Сказаніє”) Аврамія Палицина найважливішими творами про Смуту, написаними в історичному жанрі її сучасниками². Проте їхнє значення було різним для свого часу та для наступних століть. Так, якщо твір троїцького келаря залишився у безлічі списків (загалом відомо їх близько 226 за XVII-XIX ст.³) та своєю концепцією Смути надихнув відразу кілька поколінь російських історієписців (починаючи від сучасного йому т. зв. Нового літописця⁴), то сучасник Сказання — Временник дійшов до нас лише в єдиному списку 30-80-х рр. XVII ст. Пізніші історики абсолютно не згадують про Временник аж до часу його наукового відкриття у 1833 р. академіком П.Строевим⁵. Учений відразу окреслив пам’ятку *писанием высокопарным и многословным, но местами любопытным*⁶. Ця вказівка варта уваги, бо не виключено, що саме ця властивість тексту частково й пояснює, чому Временник так і не став свого часу “бестселером” на зразок того ж палицинського Сказання чи, скажімо, Літописних книг кн. Симеона Шаховського. Отже, в такому разі постає питання: наскільки цей *местами любопытный* твір міг вплинути на стан російського історієписання свого часу і наскільки він був справді унікальним для своєї епохи?

Ця проблема й досі залишається малодослідженою. Однак навіть перше ознайомлення з пам’яткою переконує в тому, що Временник, поза всяким сумнівом, — непересічне

явище російської історичної літератури XVII ст., котре свідчить про актуалізацію принципово нових історіографічних стратегій та історичних уявлень⁷. Отже, Івана Тимофієва з цієї точки зору можна назвати книжником ранньомодерним, бо на сторінках *Временника* ми стикаємося вже не так з давньоруською наративною парадигмою, як з квазімодерним історичним оповіданням, іноді у стилі гуманістичної публіцистики з елементами мемуарного жанру. Для того, щоб переконатися, наскільки цей текст є справді явищем у російській історичній думці (і є феноменом думки), недостатньо вчитатися в текст та зауважити його вигадливу наративну організацію. Вкрай необхідним є аналіз цієї пам'ятки саме на шкалі унікального та типового в історіографічному контексті свого часу, адже пам'ятка є текстологічно суперечливою, крім того, залишається нерозв'язаною проблема її походження.

Перше питання, на яке нашо́вхуємося в процесі текстологічного дослідження, — це проблема атрибуції, оскільки автор не називає свого імені (можливо, це є даниною давньоруському літературному етикетові). Він лише натякає на своє службове становище, вживаючи криптонім *самописчий*, себто дяк. З інших “мемуарних” згадок довідуємося про те, що автор, вочевидь, мав близькі стосунки з Новгородським митр. Ісидором — служив йому *послужениемъ руки*, можливо, виконував функції митрополичого дяка⁸. Власне, остання, цілком самостійна частина твору — так званий *Лѣтописецъ вкратце*, містить розлогу, але дуже красномовну оповідь про те, як Новгородський святий під кінець шведського панування у Новгороді (*плєноградного затвѣра*) спонукав автора до написання *богонаказательныхъ в рустей земли вещей, ꙗко нас сотворшихся предъ времяны сими [...], да не убо в продолженіи лѣтъ глубина нерадѣнья таковая помрачитъ ѿ тѣхъ небреженья забвѣтся потреба сицева дѣла*⁹. На сторінці, з якої, власне, й починається цей пасаж, є приписка редактора чи упорядника: *новгородцкій митрополитъ Исидоръ понуждаетъ бывающая предложить писанию дѣянія Івана Тимофѣева*¹⁰. Таким чином, з легкої руки редактора ім'я автора вперше й востаннє з'являється на сторінках унікального списку його *всесложенія*:

Ця приписка міститься у *Лѣтописцю вкратце*, який становить окрему й останню частину твору, сюжетно нічим не пов'язану з попереднім текстом. Упорядниками рукопису (не пізніше 80-х рр. XVII ст.) вона була взята в палітурки разом із *Временником* та внесена до його Змісту — *Главы книги сея*¹¹. Цілком слушно було б запитати, чи стоується ця атрибуція інших розділів кодексу?

Щоб відповісти на це питання, варто пригадати факт, на якій свого часу вказував С. Білокуров. За царювання Олексія Михайловича (1645–1672) була вчинена спроба відновити офіційне літописання, а саме продовжити *Степенну книгу* государева родоводу (*записки степеней и граней царственныхъ*). Щоправда, ця діяльність мала відбуватися на цілком нових засадах: планувалося скористатися як попередніми “монументальними” творами, написаними за останні десятиліття, так і матеріалом актового походження (виписки з приказних книг і т.ін.) і навіть свідченнями сучасників, наскільки то *годитца в степени и грани ц(а)рственные прешедшихъ времен*¹². Задля досягнення цієї мети государевим наказом від 3 листопада 1657 р. було створене спеціальне присутственне

місце, так званий Записний приказ, завданням якого було зібрати важливі матеріали про російських царів та ієрархів для забезпечення офіційної історіографії¹³. Однак цей попередник *Общества Истории и Древностей Российских* (афоризм В.Ключевського) так і не виконав остаточно свого завдання. По-перше, його діяльність була поглинута бюрократичною тяганиною, по-друге, з приказом не хотіли співпрацювати вельможні державні посадовці (інколи відмовлялися доповідати по клопотаннях цареві)¹⁴. Прикази неодноразово відмовлялися видавати матеріали, посилаючись на відсутність книг позаприказного змісту або на неможливість створення відповідних описів. Посольський приказ остаточно саботував діяльність “комісії”, рішуче відмовивши у виданні передбачених Височайшим наказом (!) 50 стовпців паперу на канцелярські витрати. Тому й говорити про суттєві результати діяльності Записного приказу начебто не доводиться. Але не у випадку з Временником, позаяк відомо, що дяк Тимофій Кудрявцев, який очолював цей заклад у перші 16 місяців його існування, шукаючи, очевидно, відомий на той час твір, писав: *Гость Матвѣй Васильев сказывал мнѣ про д(ь)яка Ивана Тимофѣева: был де онъ кн(и)гоцтецъ и временных (лѣтописных — закресл.) кн(и)г писецъ, а жаловал де его за то боярин кн(я)зь Иван Михайловичъ Воротынской, і потому Ивановых кн(и)гъ (у внука ево — закресл.) или списка с тѣх кн(и)гъ у столника у кн(я)зя Ивана Алексѣевича Воротынского чаят. Да купчина Герасим Діаков про лѣтописные кн(и)ги того же діака Ивана Тимофѣева сказывал мнѣ: чаят де тѣ Ивановы лѣтописные кн(и)ги остались после (были у — закресл.) боярина кн(я)зя Алексѣя Михайловича Лвова в дому его*¹⁵. Отже, у документах Записного приказу твір дяка названий “временними” і “літописними” книгами. Останнє дає змогу відразу зараховувати його до книг історичного змісту (порівн.: Повість временних літ, Софійський временник тощо). Принаймні О.Державіна, яка востаннє опублікувала пам’ятку, та ряд інших учених переконані в тому, що саме протягом існування Записного приказу рукопис Временника було знайдено та впорядковано, після чого текст набув вигляду того самого кодексу, який згодом було передано до бібліотеки Флорищевої пустині¹⁶.

Однак з’являється ще одна складність, яку не врахувала О.Державіна. Річ у тім, що сам автор по-різному називає свій твір (з цих назв можна було б скласти певний синонімічний вокабулярій), проте жодного разу не називає його власне “Временником”. Швидше за все, цією назвою твір завдячує упорядникам рукопису (хто б до них не належав, дяки Записного приказу чи хтось інший). Зрештою, ця назва могла бути просто засвоєною, вже перебуваючи в ужитку, в разі, якщо твір був відомий сучасникам. Саме таке тлумачення впливає з заголовка Змісту, що передує початкові оповідання: *Главы книги сей, глаголемому Временнику по седмой тысящи от сотворения свѣта во осмой в первые лѣта*¹⁷. Коли ж, у такому разі, Временник міг набути статусу глаголемого — того, “що називається”? За палеографічними даними, текст Змісту — *Главы книги сей, глаголемому Временнику* (арк.9-11) — та виконаний **тим самим редакторським почерком** заголовок *Лѣтописецъ вкратце* (арк.269), які належать до найпізнішого шару рукопису, були написані не раніше 60-х рр. XVII ст.¹⁸

Писанъ Кнѣземъ, Глаголемому Временнику
по седмой тысящи от сотворения свѣта,
в добого впамятѣ.

Лѣтописецъ Ивѣра Кудрявцевъ
прѣдъ помѣнѣхъ црѣвѣхъ
когда Іоаннъ Крѣстоу бо Анѣкофѣ

Як відомо, Записний приказ припинив своє існування в середині 1659 р. Тож, за формальною логікою, саме в процесі його «історіографічної» діяльності рукопис міг набути назву «Временник», адже у вищенаведеній записці дяка Кудрявцева це визначення ще не фігурує, а у пізніші часи пам'ятка вже є відповідно *глаголемою*. Втім, попри логічні припущення, інформації для однозначного висновку відверто бракує, а наведений факт може об'єктивно свідчити і про діяльність експертів Записного приказу, і про якісь інші обставини, за яких формувався флорищевський кодекс. Натомість про те, що саме ці *временные книги* мав на увазі Записний дяк Кудрявцев, свідчить той факт, що й головна частина тексту, і власне *Лѣтописецъ вкратце* віднесені упорядниками до суцільного твору — *книги сей*, яка у певному місці недвозначно атрибутована як текст авторства Івана Тимофієва та окреслена у Змісті саме як «Временник». Крім того, життєвий шлях та службова кар'єра дяка були тісно пов'язані з князями І.М.Воротинським та О.М.Львовим¹⁹. Саме з цієї причини списки рукопису або й сам автограф могли потрапити до їхніх власних архівів.

Щодо самого автора, то достеменно встановлена лише дата його смерті. У Боярському списку 1630 р. над іменем Івана Тимофієва зроблена позначка: *139-го (1631) марта в [пропуск] день умре*²⁰. 1-м березня ще була підписана власна чолобитна Тимофієва про передання його вологодського та костромського помість зятю *ево суздальцу Ивану Карпову сыну Немцову да шурина ево [...] Богдану Юшманову сыну Булгакову*, а 14 березня вже датована позитивна відповідь Помісного приказу на чолобитну вдови дяка про передання їй рязанських маєтків померлого чоловіка²¹. Отже, статися це могло десь у першій половині березня 1631 р. Проте бодай приблизна дата народження або початку службової кар'єри Івана Тимофієва так і залишається невизначеною²².

Не менше поживи для наукової «фантазії» залишає й питання станового походження піонера російської історіографії²³. Автор середини XVII ст., колишній посольський піддядчий-дисидент Григорій Котошихін, перераховуючи певні соціальні прошарки, з яких *во дьяцы бывають пожалованы*, на першому місці вказував *дворян московских и городовых*²⁴. Але це, як бачимо, відносно пізні свідчення. Московська приказна система дещо еволюціонувала на той час у зв'язку з адміністративними реформами доби Соборного положення Олексія Михайловича. Натомість государів наказ 1640 р.: *чтоб поповых и дьяконовых детей и гостинные и суконные сотен торговых и черных сотен посадских всяких и пашенных людей и их детей в подьячие не принимали* аж ніяк не обмежував станової квоти приказної служби у попередні часи²⁵. Що ж до більш раннього періоду розвитку приказного апарату, то кн. Андрій Курбський зокрема писав, що *писари же наши руские, имже князь великий zelo верит, а избирает их не от шляхетского роду, ни от благородна, но паче от поповичов или от простаго всенародства*. Проте свідченням Курбського, на які дуже часто посилаються дослідники системи Московського управління, можна вірити лише до певної міри, бо князь-полеміст вказує на цей факт для того, щоб зайвий раз підкреслити: *це цар-тиран ненавидячи творит вельмож своих, подобно, по пророку глаголющему, хотяще един вселитися на земли*²⁶. Отже, проблема

станового походження автора Временника, на жаль, не може бути сьогодні вирішеною через брак біографічних свідчень про ранній період життя дяка, а сам твір з цього приводу також залишається річчю в собі.

Немає однозначної відповіді й на питання, звідки походив автор *глаголемого Временника*. Більшість учених, які намагалися розплутати цей клубок, оптимістично гортали текст самої пам’ятки у пошуках відповідних конотацій та квазіпатріотичних висловлювань²⁷. І слушно, адже особливе місце в оповіді посідає “господин” Великий Новгород, який автор іменує “градом святим” та від імені якого постійно промовляє, називаючи новгородців “люди мої” і т. ін. Проте не варто забувати, що твір був написаний переважно за період перебування автора в Новгороді та в цілому присвячений саме його долі в часи російської Смути, особливо в роки шведської окупації (1611–1617). Саме цими “новгородськими” інтенціями мотивується поява однієї з частин твору, так званого *Лѣтописця вкратце* (а не всього Временника, як зазвичай вказується у літературі). Автор присвячує цьому творчому поштовхові доволі розлогий, але надзвичайно красномовний пасаж: *во единѣ от дни тоѣ шествованногѣ во святыице самая божия премудрости слова* (Софійському соборі), *в час богоспасенья ш мире во-зношенія жертвы, святительнагѣ Исидора [...] изыде ми того повелѣние, егѣ же шт мѣста бѣ, яко изо шблака глас, им же призван и близ к немѣ подштити повелѣн есмѣ. Изрече бо ми, преклонся уединене и малогласне, святодѣйственною си десницею шсенив мя крестѣобразнѣ, и кѣ еже писанми начати принуди иже богонаказательных в рус-тей земли вещей, ш нас сотворшихся пред времяны сими, [...] яже видена и яже слышана быша здѣ* (у Новгороді Великому) [...] *да не убо в продолженіи лѣтъ глубина не-радѣнья таковая помрачит і шт небреженія забвится потреба сицева дѣла. Прочихъ же паче тшати ми ся повелѣ ш преславновелицемъ Новѣграде сем, иже понесшем в себѣ многѣлѣтно шт еллинъ нестерпимых язвъ различія болѣзней, шт дней послѣдних царей, ли вмале яже пред сими*²⁸. Отже, проновгородські симпатії автора можуть бути своєрідною пасткою, а питома вага “новгородського” дискурсу може пояснюватися саме метою написання твору, місцем та специфічною літературною традицією, яка існувала на той час у Новгороді. Аналізу останньої, безперечно, має бути присвячене окреме дослідження, яке залишається за рамками даної розвідки.

Утім, ситуація з біографією дяка Івана Тимофієва, з чим так тісно пов’язана проблема атрибуції, не є настільки безнадійною. Поза істотними лакунами достеменно можна встановити головні етапи службової кар’єри найвірогіднішого автора Временника. За наявними на сьогодні даними, окрім Новгородської воєводської четі, професійна діяльність Івана Тимофієва була пов’язана з кількома важливими установами столичної адміністрації: Пушкарським, Большого приходу, Печатним, Приказних справ та Іконним приказами. Як зазначав сам дяк у своїй чолобитній 1615 р., він *у прежних великих государей царей был во многих приказах на Москве у великих дел и где в Новогороде*²⁹. Не виключено, що переважно тимофієвська кар’єра, як зауважив В.Корецький, протікала саме в Пушкарському приказі³⁰. Значно пізніше, у 1646 р. його син Андрій Тимофієв-Колов подавав чолобитну з проханням перевестися з дворян дворових у вибірні, наголошуючи на тому, що *отец де ево, Иван Колов, был в дьяках в Пушкарском приказе многие лета*³¹. Оскільки через 15 років після смерті Івана Тимофієва наголошувалося саме на цій його службі, то, можливо, вона була важливішою та тривалішою у службовому просуванні піонера російської історіографії. Цим, швидше за все, й пояснюється надзвичайно пильна увага автора Временника до всіляких *градобительных*

хитростей та до гуляй-города, вельми ілюстративному опису якого він присвятив цілий фрагмент свого *всесложенія*³².

Чергове суперечливе питання, яке готує для нас Временник, стосується хронологічних рамок написання твору. Треба підкреслити, що загалом ітиметься про наявні у тексті часові маркери, які дають можливість з більшою чи меншою точністю визначити час написання окремих фрагментів. За спостереженнями дослідників, які мали справу з текстом рукопису, кодекс Временника складається з трьох основних частин: так званий “вступ” (арк.1-8 зв.), власне Временник (арк.12-268 зв.) та *Лѣтописець вкратце* (арк.269-312). За нашими спостереженнями, друга та третя частини, хоча й писалися приблизно в один і той же час (під кінець перебування автора в Новгороді під час шведської окупації 1611-1617 рр.), переслідували проте різну наративну мету та втілювали цілком відмінні літературні задуми, про що свідчать відповідні авторські декларації. Перший розділ — *Иже рукою Божию древле* — містить “метафізичні” міркування про наслідування *самодержавними* злого прикладу праотців (*Адам со Евою*) та про наступні за тим *древніх благуюставления законная и штицы преданая превращенія*³³. Однак первісне місце цього фрагмента в структурі твору залишається невизначеним, хоча сам мотив цілком відповідає такій собі передмові до подальшої оповіді. В останній публікації Временника, здійсненій О.Державіною, цей розлогіий фрагмент узагалі був усунутий з початку твору та внесений (з відповідним коментарем) до п'ятого розділу³⁴. Невизначене місце фрагмента в контексті, очевидно, було каменем спотикання і для редакторів та упорядників тексту в середині XVII ст., коли рукопис востаннє оправили та дописали зміст (не раніше 60-х рр. XVII ст.). Саме тоді ця “вступна” частина опинилася перед Змістом — *Главы книги сея* (арк.9-11), хоча, за слухними палеографічними спостереженнями О. Державіної, у попередній рукописній копії вона мала знаходитися десь у середині рукопису (вчена врахувала тип почерку, філігранологічне датування паперу, тотожність фізичних ушкоджень тощо)³⁵.

Утім, за нашими текстологічними висновками, кодекс Временника взагалі не являє собою закінченого твору. Виходячи з даних, які містяться в самому тексті, ідея такого цілісного твору, поза всяким сумнівом, належала авторові, але не була ним реалізована. Причому, ясно прочитуються навіть два сюжетні задуми чи дві незалежні редакції Временника (якщо твір еволюціонував у “авторській лабораторії”). Швидше за все, ми маємо справу з окремими авторськими нарисами, навіть начерками до майбутнього *сложенія* чи *всесложенія*³⁶, які не були зведені до цілісного історичного твору. Тому й не дивно, що найбільш ранній рукописний шар кодексу постав, за палеографічними вказівками, у 1632-1638 рр., тобто вже після смерті автора, проте зберіг авторську ремарку: *можего скудоумнаго сего составления писательство совокуплениемъ некотны бѣ, но другъ друзе разстоящя по всему*. Ця недвозначна вказівка демонструє розуміння самим автором незавершеності своєї роботи (*не сподобишася исправлению и в сличное сочетание по чину совокупления*), а також сподівання повернутися за певний час до редагування тексту (*ѡ исправленіи предваршихъ своихъ писаній [...], аще не запнутя в кихъ стопы наша*)³⁷. Востаннє кодекс упорядкували (можливо, що й редагували) у другій половині XVII ст. (не раніше 60-х рр.), коли текст був доповнений Змістом, відповідно до структури були дописані кіноварні позначки та внесені деякі ремарки на маргінесі³⁸. Отже, на що може вказувати відповідна неузгодженість між ідеєю твору та реаліями кодексу?

Свого часу І.Полосін зробив сміливе припущення, за яким Временник можна розглядати як особистий архів Тимофієва³⁹. Проте О.Державіна, а згодом і Я.Солодкін, якому належить останнє дослідження пам’ятки, остаточно відмовилися від цієї концепції. Вони запропонували розглядати флорищевський кодекс як “механічну” плутанину фрагментів цілісного тексту, яка сталася незалежно від автора, так би мовити, поза “стінами” його авторської лабораторії. Дослідники здійснили свою, до певної міри, переконливу реконструкцію первісної структури твору⁴⁰. Проте остання також не дає задовільної відповіді на ряд текстологічних питань, які постають у процесі прочитання тексту та з урахуванням його внутрішньої організації.

З нашої точки зору, проблема трансформації тимофієвського тексту у “Временник Івана Тимофієва”, проблема співвідношення між авторським текстом і тим варіантом, під яким прийнято розуміти твір “Временник”, очевидно, має бути розглянута у двох аспектах — історії написання Временника й історії його впровадження до літературного обігу. Питання про те, хто остаточно впорядкував тимофієвські начерки та чорнові нариси, є предметом окремого дослідження (частково про це йшлося вище у зв’язку з діяльністю Записного приказу). Втім, будь-які реконструкції первісного складу та структури пам’ятки на матеріалі єдиного відомого списку, вважаємо, є сумнівними та не завжди виправданими з джерелознавчої точки зору.

Що ж стосується безпосередньо тексту таємничого “вступу”, то цей фрагмент не міг бути написаним раніше подій Смути та пізніше воцаріння Михайла Федоровича, адже в ньому чітко відображено політичну колотнечу епохи самозванців: *и бысть последи сотворенное имъ (можливо, “ими” — от стран иноземными) намъ ѿ лжецарехъ погибелное предковновение [...] сице у недостойныхъ в руку началствия власть зрима [...] и первыя убо быша посаждаеми богданными цари, **днешнии** же богомерскими враги*⁴¹.

Проте невеличкий фрагмент, — *Царство государя царя и великого князя Івана Василевича* (арк. 12 зв. — 14 зв.), — що ним відкривається твір у рукописі (відразу після Змісту) та починається перший розділ, здається текстологічно абсолютно чужорідним щодо подальшого оповідання. Так, називаючи Івана IV нащадком *инорога бывша во браньхъ* Івана III Васильовича та *благоданного* його сина Василя III Івановича, автор там само пише, що їхній *корень по колѣнству [...] не прохोжденъ доздь лѣтъ і конецъ от рода в род [...]*; *корень сей, не бо точию от Рюрика начало имяху о нем, но от самого Августа Кесаря римскаго [...] влечахуся во своя роды **яко день днесъ** [...] законно ж и святолѣпно сынови ѿт ѿтець **доднесъ** происхождаху [...]* та *доньне царствия тѣхъ водружена непоколебимо утвержахуся*⁴². Безперечно, даний фрагмент відображає не тільки до-Смутну ідилію, коли *царствия непоколебимо утвержахуся*, а й факт певного династичного континуїтету, який тривав до 1598 р., тобто до смерті царя Федора Івановича, останнього представника дому Калити, нащадка *Рюрика і самого Августа Кесаря римскаго*⁴³. Поза сумнівом, саме цей фрагмент *Временника* і є найдавнішим у пам’ятці. Але в такому разі з’ясувати його первісне призначення цього фрагмента досить складно. Напевно, до Временника він не належав, адже в ньому автор мав на меті стисло подати загальний огляд Смути: *написати богонаказанія днешняя, иже в земли нашей бывшая*⁴⁴, в першу чергу (*прочихъ же паче*) приділивши увагу долі Великого Новгороду в останні часи: *ѿ преславновеличємъ Новѣграде сем [...] ѿт дней послѣднихъ царей, ли в мале яже пред сими*⁴⁵. Здається, що саме цей “недоречний” фрагмент з авторського історіографічного архіву й був штучно внесений пізнішими упорядниками до загального корпусу Временника як початок оповідання, але без відповідної редакції та інформативної “синхронізації” з подальшим текстом.

Відразу за фрагментом *Царство государя царя и великого князя Івана Василевича* читач потрапляє у доволі чітко локалізований “реальний час” періоду Смути, коли, власне, й була написана більша частина пам’ятки: *симъ разделениемъ* (таке окреслення автор надає опричині) *мню нынешняя* вся земля **розгласие** яко прообразуя *оттуда до здѣ* [...] *даже оно* (Московське царство) *и до ныне* неутверженнымъ от грѣхъ колеблемъ, и нѣсть ю до единого ныне от человекъ утвердити могущаго. По Христову слову яко всяко царство раздѣлившееся на ся не можетъ стояти⁴⁶. Напевно, на такий песимістичній ноті можна було писати лише в часи безпросвітної Смути, до 1613 р., й задовго до успіхів Другого земського ополчення.

Таким чином, маємо всі підстави вважати, що у тексті Временника присутні два найбільш ранні в плані хронології маркери, котрі відбивають події, незалежні від пізнішого Новгородського періоду творчості дяка, та свідчать про наявність у пам’ятці щонайменш двох наративних напрямків, цілком відмінних від суто новгородської проблематики, яка визначає головну концепцію твору й становить третій напрямок.

Щодо цього третього, “новгородського” струменя, то виникненню ідеї написання епопеї Великого Новгорода Тимофієв присвятив доволі розлоге “есе” у складі Временника (не будемо сплутувати з тим фрагментом, який наводився вище з колекції *Лѣтописця вкратце*). Власне, за словами автора, все почалося з того, що він замислився над долею граду святого великого — *пребывая в себѣ помышляя, какъ, яко в час всему развершися* [...], *и во умѣ си мыслию слагахъ всегда по мнози дни не шѣлая и в себѣ бывая, ходя бо, яко иступивъ умомъ, изгубление таковое граду присно мысля*⁴⁷. Наче ревний адепт давньоруського книжного етикету, автор не відразу піддався на таке понуження з боку власної мысли облакоподобної, *мнози бо, яко спираяся к ней, невѣжество все научения моеицъ предъ лицемъ ея предлагахъ, к сему ж и инославныхъ насиліе* [...], *еще же и единовѣрныхъ зазиранія и воздержная ихъ смехотворная прекословія многая той воспоминахъ*. Але ні до чого це, ясна річ, не призвело: *та же (мысль облакоподобная) отречению моему не внимаша, но елико аз сию шѣвахъ, елико шѣна безстыдствуя ми належа*⁴⁸; і врешті-решт: *якщъ же по естеству бываше во шѣбыхъ прочихъ комуждо свой нравъ поползениемъ вдавати во умяхчение греху, сего ради и аз зашѣхъ весь хотящихъ молвити шѣ мнѣ оставихъ яко за плещма, [...]* і в покшєреніє вдахся (*многопытному ми помыслу*)⁴⁹. Отже, історіографічна ідея таки перемогла всі етикетні упередження.

Коли ж це могло статися? Іншими словами, незалежно від того, які обставини ховаються за образом нав’язливої (чи *облакоподобної*) думки, — коли з’явилися наміри *таиномыслимаго начертания*⁵⁰ та були зроблені перші кроки до написання *Временника*, яким судилося, здається, закласти початки російської історіографії. У тому ж фрагменті читаємо, що зійшло це літературне натхнення, *егда уже в земли по малу нача прекращатися зло и шѣ велицемъ граде лжебожний вся злая уже содеяша, церкви святыя раскопаша і велико обительная с малыми мѣста вся инокихъ развлекша со шѣнованми, доброты же ихъ, иже вся имаше град, злѣ расхитиша, и градожителіи именіи, иизнурихъ муками, погубиша* [...] *градохранительная же, иже во время брани обраняющая град, и сопротивная творящихъ стенобитствѣ рыкающихъ сосудъ тяжестныхъ великая премногая телеса и со иже шѣ нихъ потребами во своя имѣ сошѣтсаша и с шѣбою отвезоша*⁵¹. Як бачимо, йдеться не тільки про загальне лихо окупованого міста, а й про конкретні факти конфіскації гарматного арсеналу *со иже шѣ нихъ потребами*. За свідченнями новгородських літописців: *Монастыри и церкви на посаде и в уезде на Софейской стороне разориша и колоколы и нарядъ весь вывезоша в Немцы и вся Софейскую сторону разориша и двory пожгоша. Едину же богъ сохрани Торговую сторону, что церкви*

*божии не разоришась*⁵². Рівень загальних спустошень відображає також новгородський опис 1617 р., до якого був, між іншим, причетний і дяк Тимофієв: *на Софейской стороне. Белых 24 двора, а жилищ в них 25 человек. тяглых 40 дворов, а жилищ в них 49 человек [...]. А опричь того на Софейской стороне дворов нет, вся Софейская сторона стоит пуста*⁵³.

Наведені факти можуть бути хронологічно визначені за даними інших джерел. Так, у травні 1612 р. Новгород відвідало посольство Другого ополчення, яке повідомило *совету всея земли*, що від шведів у Новгороді *християнской вере никакой парухи нет*. Так само і у грамоті, що її через місяць після цього привіз до Ярославля новгородський представник Оболенський, зазначалося, що шведи на той час перебувають *в любви* з новгородцями, *церкви божьи не разорены и вера крестьянская стоит нерушима по-прежнему*⁵⁴. Натомість, уже з кінця 1613 р., за даними В.Фігаровського, у Новгороді різко збільшилися побори, що збиралися шведами з місцевого населення⁵⁵. Схоже, дослідник зарано драматизує ситуацію. Зокрема, різкий спад “медоварних” доходів, що повністю йшли на користь окупаційного уряду, фіксується в Новгороді лише з осені наступного року, а саме це й є найвиразнішим показником істотного погіршення економічної ситуації внаслідок, у першу чергу, посилення фіскальної політики. Так, середньомісячний прибуток з питійних закладів у 1614 р. становив лише половину прибутку за попередній рік та знизився ще майже на третину в 1616 р. (770 руб., 430 руб., 160 руб. відповідно)⁵⁶. Оскільки максимум доходів припадав на липень 1614 р. та дещо знизився в серпні, то, очевидно, що влітку 1614 р. якогось суттєвого погіршення новгородсько-шведських стосунків ще не спостерігалось. Проте перша вказівка на економічні катаклізми в Новгороді мала місце вже наприкінці того ж року.

У зв’язку з тим наведемо вельми ілюстративні дані приказних реєстрів новгородської окупаційної адміністрації щодо кількості померлих *123 году сентября до апреля по 20 день* — цебто з вересня 1614 по квітень 1615 р.: *умерло в Великом Новегороде на посаде жилецких и прихожих людей мала и велика мужеска полу и женска кроме монастырей, которые погребены у мирских церквей и в скудельне 7652 человека*. Причому, ці дані не враховують ситуацію *на Софейской стороне в одиннацати улицах*, бо *сыскати некем, потому что посадские люди разбрелись, а иные вымерли*. Наприкінці документа є приписка шведською: *окрім цих 7562 осіб, було ще багато інших, що померли в місті, котрих неможливо було тут зазначити, і крім того біля 1500, що померли в монастирі*⁵⁷. Наведені вище цифри демонструють вражаючі наслідки не стільки допустимого об’єктивними умовами війни голоду чи незалежного від політичної ситуації мору, скільки саме фіскальних репресій (правежів) з боку окупаційного уряду, бо, як зазначено в тому ж документі, *от бойов умерло на посаде жилецких и прихожих людей по двором [...] 7581 человек* (від загальної кількості 7562), *окроме тех людей, которые померли в богодельнях и по улицам, которые погребены в скудельне*⁵⁸. Навіть фельдмаршал Еверт Горн у листі, датованим 12 грудня 1614 р., повідомляв королеві Густаву Адольфу, що у новгородців на той час не залишилося нічого, окрім власного життя (*а між тим їх щоденно б’ють та погано поводяться з ними, так що шість осіб нещодавно наклали на себе руки*); приблизно про те ж він писав і 17 лютого 1615 р.⁵⁹ Виглядало б досить малоймовірним, щоб ярославські емісари подали у своєму звіті необ’єктивну картину шведського панування в Новгороді Великому (хоча на 1612 р., треба визнати, ставка на шведського інфанта була в політиці лідерів другого ополчення ще досить актуальною⁶⁰), так само і шведський фельдмаршал, напевно б, не згущував фарби, змальовуючи наслідки окупаційної політики, з тим, щоб врятувати новгородців від

надмірних поборів. Тим більше, що подібне враження залишилося й у нідерландських послів, які виконували місію посередників на шведсько-російських переговорах (дєдеринських, що передували столбовським). Полишаючи Новгород у березні 1616 р., вони зазначали, що місто перебувало у страшному занепаді⁶¹. Наведені вище факти переконують, що саме остання третина 1614 р. була певним рубіконом у новгородсько-шведських політичних стосунках та визначала початок економічного терору в Новгороді. Отже, спираючись на враження автора, — *вся злая уже содеяша [...] градожителей имении, иизнурившие муками, погубишиа* etc., й за наведеними вище даними можна гіпотетично визначити верхню межу створення Временника (головної його частини) як період **1615–1616 рр.**

Таким чином, наявний рукопис Временника містить три різночасові й навіть різноматематичні авторські текстові шари, написані 1) до 1598 р., 2) до 1613 р., 3) у період 1615 – 1616 рр. Лише два останні, які становлять більшу частину кодексу, стосуються проблеми Смути (“загальної Смути” та “новгородської епопеї”) та мають виразно мемуарний характер. Походження ж першого, найбільш раннього фрагмента про політичний “добробут” епохи Рюриковичів, а також ряду найпізніших невеличких фрагментів (як-то: *Притчи* наприкінці Временника), що ними текст було доповнено не раніше ніж на початку 20 х рр. XVII ст., залишається на сьогодні неясним. Здається, це були окремі начерки з авторського історіографічного архіву, включені до головного твору (чи творів) невідомим упорядником після смерті автора **незалежно** від авторського задуму.

Інша проблема, яка не може вважатися маргінальною, — це проблема ймовірних замовників твору. Останній, виходячи хоча б з літературного коду своєї доби, не міг постати виключно як плід власного творчого натхнення автора, скажімо, внаслідок певної *мысли облакоподобной*, як це наголошується у Временнику. Такий прецедент появи твору — явище саме по собі доволі несподіване для староросійської наративної практики. Будь-якому історичному творові властиво було б з’явитися радше на “замовлення” царя, митрополита (напр.: *беловиднаго и претсвещенна верха*) чи якоїсь іншої харизматичної особи (якщо в постаті автора не виступав сам носій харизми). Проте у випадку з Временником маємо справу з нав’язливою *мыслью облакоподобною, скоршеляюще высокопарне яко по воздуху птица, що яко перстомъ тыкаше [...] в ребра* автора, *понужая [...] написать богенаказания днешня, иже в нашей земли бывшая*⁶². Безсумнівно, що натрапляємо тут на унікальний приклад літературної практики свого часу, коли на віртуального замовника тексту покликана інтелектуальна інтенція самого автора. Задля справедливості, варто додати, що особисте творче начало не може заперечуватися не тільки щодо наративної практики першої половини XVII ст., а й для староросійської літературної парадигми в цілому, проте навряд чи хтось до Тимофієва наважився б задекларувати це в такий неупереджений спосіб, минаючи всі усталені етикетні засади. Очевидно, природа такого авторського дискурсу має розглядатися на рівні того літературного репертуару, який ходив на той час у Новгороді та міг бути доступним авторові Временника.

Залишаючи це суттєве питання предметом окремого дослідження, зосередимось все ж таки на проблемі потенційного “споживача” тимофієвського *составления писательства*. Оскільки початкове призначення невеличких епізодичних фрагментів, про які йшлося вище, встановити доволі важко, то спробуємо скористатися топікою,

так би мовити, “монументальних” частин твору, в яких найвиразніше проглядає авторська концепція та з’являються постаті — сучасники тексту. Власне, у тій частині Временника, що стосується апогею подій Смути (до Земського собору 1613 р.), проглядає виразна симпатія автора до двох історичних постатей — славетного воєводи Михайла Скопина-Шуйського та не менш прославленого кн. Михайла Воротинського. Особа государевого *братанича*, як здається, особливих питань не викликає. По-перше, Михайло Скопин був не тільки сучасником Тимофієва, а й воєводою у Новгороді Великому, куди одночасно був відряджений і наш дяк *первоименнымъ [...] сначаластвовать [...] в градицкихъ движенияхъ*⁶³ (1607). По-друге, автор, як і багато хто з сучасників, міг прагнути побачити юнорогого князя на царському престолі (*ко еже поставитися святопомазания рогъ на главѣ егѣ диадимѣю венчаваемъ і врученіи державна скипетра*⁶⁴). Хоча Тимофієв і закидає своєму героєві втечу з Новгорода через інтриги *предукавого и злохитрого* Михайла Татищева⁶⁵, але в цілому він, як і переважна більшість сучасників, симпатизував юному стратегові та присвятив його воєнним подвигам чимало красномовних рядків у своєму творі. Особливо промовисто виглядають порівняння цього *стратига плотска* з старозавітними Давидом (який зазнав свого часу гоніння від царя Саула), Йосифом (був проданий братами фараонові), Мойсеєм (який захистив ізраїльтян у Єгипті, але через їхні ж підступи мав сам ховатися в пустелі) та праведного Авеля (убитого через заздрощі власного брата): *сице и сего (Скопина) новыи израиль наш за свободженіе егѣ, яко к симъ сегѣ народи вси желателне сравниша. Ѡ аще выше что подобы чтущимъ се возмнися в похваляемых, святымъ деснымъ бо ѡт сегѣ никое умнение бысть, и кто въсть, аще сей не сопричастень сый же ѡт зависти умершимъ Авелю и прочимъ*⁶⁶. Дивно інше: у Временнику, де не згадані навіть Дмитро Пожарський та Кузьма Мінін, окрім *боголичного* *Михаила*, отця його — *благочестію любителя трисвятѣйшаго Филарета* та самого Скопина, позитивно змальовано образ кн. Михайла *порекло* Воротинського — переможця Молодинської баталії 1572 р. Тимофієв вихваляє його за впровадження до військової тактики так званого “гуляй-города”, *имже таковое хитростное умыслиа первіе*⁶⁷. Хоча Тимофієв особисто не знайомий зі своїм героєм, проте він послуговується свідченнями певних *вѣдцев* (що є характерною рисою історіографічного почерку Тимофієва): *бранному дѣлу по всемъ сказуютъ его бывша искусна*⁶⁸. Виникає доволі провокативне питання: чи не був цим авторитетним *вѣдцем* власне син хитромудрого стратега — Іван Михайлович Воротинський? Останній, до речі, обрав для свого новонародженого сина Олексія хресним батьком не будького, а Михайла Скопина-Шуйського. Саме на цих хрестинах, якщо довіряти версії *Плача на смерть князя Михайла Скопина*, останньому й була піднесена підступною Катериною Шуйською, дружиною заздрісного брата царя — Дмитрія Шуйського, горезвісна чаша, випивши з якої, прославлений воєвода тяжко занедужав та невдовзі у свої 23 роки й помер. Згодом саме кн. Івану Воротинському випала місія заявити цареві Василю Шуйському про його повалення. Тимофієв міг бути знайомим з вищенаведеним *Плачем* (принаймні його точка зору цілковито збігається з версією *Плача*), проте й у даному випадку автор Временника воліє посилатися радше на авторитетних свідків: *вмале от сроднихъ си, ѡ добрыхъ в завидень бывъ, смертнымъ уязвленъ ядомъ, угашению жизни егѣ, сказуютъ нѣцыи, носяи венецъ стрый егѣ виновень бѣ. Ничто же бо во время зависти, егда ѡна царствава, сродство ѡбоихъ ползова*⁶⁹. Таким чином, складається враження, наче панегірики князям Воротинському старшому та Шуйському молодшому, по-перше, виразно відбивають політичні заангажування автора, по-друге, абсолютно не випадково зачіпають щільно пов’язану родинними зв’язками (в тому числі

й духовними) з обома вищенаведеними постатями особу кн. Івана Воротинського. Тож не дивно, що останній згодом потрапив до низки палких шанувальників *временных книг* Івана Тимофієва з їхнім відверто антишуйським та антигрозненським запалом (*жаловал де его за то боярин кн(я)зь Иван Михайлович Воротынской*). Нагадаймо, що, за припущенням голови Записного приказу дяка Тимофія Кудрявцева, саме І.М. Воротинський тримав у своєму архіві тимофієвське *всесложение* (і тому *Ивановых кн(и)гъ или списка с тѣх кн(и)гъ у столника у кн(я)зя Ивана Алексѣевича Воротынского — у внука ево — чаят*)⁷⁰. Треба зазначити, що перший голова Приказу “історіографічної комісії” (за висловом В.Ключевського) виявив неабияку професійну інтуїцію. Річ у тім, що, незважаючи на свої заслуги “перед батьківщиною”, герой Молодинського походу кн. Михайло Воротинський невдовзі став жертвою гніву Івана Грозного й загинув у тортурах, а родина опинилася в тяжкій опалі. Таким чином, його синові, боярину князю Івану Михайловичу Воротинському об’єктивно було за що тримати образу й на Грозного, й на Шуйського. Тим більше, що пізніше, у 1622 р., дяк Тимофієв відбував чергову службу в Астрахані в Приказі Казанського палацу і за цю службу був пожалуваний грошовим та помісним жалуванням (так званою “четвертиною”)⁷¹, а на чолі цього приказу був на той час саме кн. І.М.Воротинський⁷². Тож, цілком імовірно, що саме він і є одним із “замовників” Временника Івана Тимофієва⁷³.

Оскільки, як уже говорилося, у творі наявні дві головні сюжетні концепції, то залишається визначити “замовника” власне другої — проновгородської. В даному випадку сам автор не приховує, що ця почесна місія належала Новгородському митрополитові Ісидору (щоправда, автор характеризує його у Временнику доволі амбівалентно). Відповідна атрибутивна приписка на маргінесі рукопису, яка стосується цього замовлення, вже згадувалася нами вище (див.: С.3), наводився також і розлогий, але надзвичайно промовистий фрагмент, в якому йдеться про значення “новгородського” аспекту для загальної концепції твору. Але придивимося до цього фрагмента з іншої точки зору, звертаючи особливу увагу на літературне замовлення. Отже, у фрагменті йдеться про те, як наприкінці шведської окупації, власне, під час мирних переговорів у Столбові щодо повернення Новгорода під юрисдикцію Московського царя (*внегда убо х концу грядяше время лѣтъ [...] и аще ѿжидахомъ градови сему всичаемыя свободы, еже благочестиваго царя нашего [...] посланными его на мѣсте нѣкоемъ совещанием с нечистыми ѿ соглашений мирне*), Новгородський митрополит Ісидор під час Божественної літургії у Софійському соборі покликав автора до себе та наказав розпочати написання історії всього того напутнього, що сталося в усій російській землі за роки Смути, щоби з часом пам’ять про те остаточно не канула в Лету (*тогда во единъ от дни ѿто ѿсвятотованого во святыице самая божия премудрости слова, [...] святительнаго Исидора [...] изыде ми того повелѣние [...] кѣ еже писанми начати принуди иже богонаказательных в рустей земли вещей, ѿ нас сотворшихся пред времяны сими, [...] да не убо в продолженіи лѣтъ глубина нерадѣнья таковая помрачит ѿт небреженья забвится потреба сицева дѣла*). Причому особливу увагу святитель наказав приділити Новгороду Великому та розповісти про роки його страждання під ярмом “поган” (шведів), але зачепити теж і останні десятиліття його історії (*прочихъ же паче тицати ми ся повелѣ ѿ преславновелицемъ Новѣграде сем, иже понесшем в себѣ многѣлѣтнѣ ѿт еллинъ нестерпимыхъ язвъ различья болѣзней, ѿт дней послѣднихъ царей, ли в мале яже пред сими*)⁷⁴. Таким чином, ситуація виглядає доволі правдоподібно. Визначити час написання даного фрагмента також не складає особливих труднощів. Так, у виразі: *аще ѿжидахомъ градови сему всичаемыя свободы [...], еже благочестиваго царя нашего на мѣсте*

нѣкоемъ совещаниемъ с нечистыми ѿ соглашеніи мирне⁷⁵, поза сумнівом, ідеться про мирні переговори у Столбові. За спостереженнями С.Платонова, московські послы вирушили зі столиці для переговорів на початку травня 1616 р. Отже, цей фрагмент дяк міг написати у часовому проміжку між літом 1616 та березнем наступного року, коли шведи залишили Новгород. Що ж стосується *святительнаго Исидора*, то він був митрополитом у Новгороді протягом ще двох років (†1619)⁷⁶. Таким чином, немає жодних заперечень щодо замовника останньої частини тимофіївського *сложенія*, власне тієї, чорновий варіант якої зберігся у вигляді так званого *Лѣтописця вкратце*.

Останній розділ *Временника*, вже відомий нам *Лѣтописец вкратце*, містить етюди, які, здебільшого, були написані після новгородського *заплененія* та після повернення з полону старшого Романова — нареченого патріарха Філарета. Однак саме у новгородський період, який був, здається, найдраматичнішим у житті дяка, з’являється оповідання, якому судилося відкрити безперечно нову сторінку в російській історіографії. Тому видається конче важливим дослідити новгородську епопею Тимофіїва і в біографічному, і в текстологічному аспектах.

Говорячи про час написання цієї знакової частини *Временника*, треба взяти до уваги ще такий факт. Улітку 1615 р. мала місце друга судова справа, порушена в Новгороді недоброзичливцями з метою дискредитації дяка в очах шведської адміністрації. З неї Тимофіїву вдалося виплутатися з меншими моральними втратами, аніж з попередньої, 1611 р., і *без вини він на старість в позоре обезчестен не был*⁷⁷. Документальні матеріали до згаданих інцидентів не тільки значно розширюють наші уявлення про діяльність першого російського історика як представника чиновної адміністрації та водночас людини як суб’єкта публічних відносин, а й дозволяють уточнити, що головне, час написання Тимофіївим своїх історико-мемуарних записок. Припустимо, що, рахуючи *в диячих избах и в приказах* усіляких там *подъячих всех столов та по книгам денежных* різноманітних *приходов и расходов* (як це виступає в документах), дяк навряд чи мав час та сприятливі умови для літературно-мемуарної діяльності. Принаймні такою творчістю зазвичай починають займатися після відставки, бодай примусової (згадаймо хоча ж би іншого патріарха російської історіографії Василя Татищева). У *Временнику* відсутні прямі вказівки на службову діяльність автора, окрім хіба що ретроспективної згадки про відрядження за царя Василя Шуйського власне до Новгорода⁷⁸. Натомість дуже виразно лунає у тексті голос відчаю, матеріальних нестатків, відчуття постійної ворожості до себе з боку своїх же співвітчизників та ностальгійні згадки про часи воєводи Скопина-Шуйського, на які, ймовірно, припадає пік чиновницької кар’єри автора в добу Смути. Тож дозволимо собі припустити, що виправдання дяка за наклепом колег у 1615 р. все ж таки не врятувало його службового “рейтингу”, а кілька виявлених об’єктивних проколів у справочинстві несприятливо відбилися на його подальшій приказній кар’єрі за шведського врядування⁷⁹. Таким чином, період від березня 1615 р. (час останнього судового позову) до повернення Новгорода під юрисдикцію Московського царства на початку 1617 р. був найгіршим у житті дяка з точки зору матеріальної та політичної, але, мабуть, найблагоприятнішим для написання його *тайномыслимаго начертания*. Більшість текстових маркерів також указують саме на період **1615–1617 рр.**, який, таким чином, набирає атрибутивного значення⁸⁰.

На думку О. Державіної, у 1616 р., власне після розмови з митр. Ісидором, Тимофіїв почав зводити в одне ціле й редагувати свої нариси⁸¹. Вчена не аргументує своєї

думки, тоді як текстологічний аналіз пам'ятки спонукає остаточно відмовитися від подібного припущення. На відміну від *Лѣтописця вкратце*, який доповнювався протягом 20 х рр. XVII ст., *Временник* так і дійшов до нас із красномовною авторською ремаркою, що *писательство його тогда не сподобишася исправлению и в сличное сочетание по чину совокупления*⁸² та недвозначною обіцячкою подбати у майбутньому *о исправлении предварших своих писаний [...], аще живи будемъ и аще не запнутъ в коих стопы наша*⁸³. Така текстологічна вказівка однозначно свідчить про те, що *Временник*, як головне наративне ядро пам'ятки, хронологічно законсервувався на межі 1617 року. Принаймні деякі фрагментарні доповнення не свідчать про опрацювання та редакцію твору загалом.

Проте наскільки цей висновок правомірний для решти тексту? Наприкінці кодексу, власне у *Лѣтописцю вкратце*, вміщено фрагмент *о протчихъ, яже содѣяшася во царствѣ*⁸⁴, і зокрема о поставленні *трисвятѣйшаго Филарета Никитича*⁸⁵. Таким чином, деякі нотатки Тимофієв встиг *наврешити* й після укладення 15-річної Деулінської угоди 1617 р. (*посольныхъ во мире утверждение списанъми на лѣта*⁸⁶) та після повернення государева отця з *Литви* у 1618 р. Однак автор написав це, очевидно, значно пізніше означених подій. Як буде показано нижче, “посмутна” кар’єра Тимофієва була пов’язана з доволі частими пересуваннями та зміною воеводських міст, де проходила його государева служба. Тільки з 1617 по 1622 рр. він двічі опинявся при справах у Москві, чергуючи столичну службу з відрядженнями до Астрахані (1618–20) та Ярославля (1622). Можливо, саме ці службові пересування має на увазі автор, згадуючи в заключному розділі про своє *в протчихъ градѣхъ пребывание на уреченныхъ службахъ царскимъ по бозе повелѣниемъ*⁸⁷. Проте й цей розділ, незважаючи на своє виразно пізнє походження, нічим не свідчить про якусь узагальнюючу або редакційну працю над цілим твором. Дотримуючись літературного етикету, автор, навпаки, залишає цю почесну справу *могущимъ*, які те, що нашвидкуруч написане, *изъобильствомъ разума, исправятъ и удобрятъ испытно и непогрѣшно*⁸⁸. Окрім цієї етикетної конклюдії, інших слідів авторського редагування в тексті також немає.

Отже, знакова розмова з митр. Ісидором стала лише поштовхом до написання другого “монументального” *сложенія*, власне *Лѣтописця вкратце*, а не впорядкування всього твору, на чому наголошувала О.Державіна. Проте й *Лѣтописецъ вкратце*, який має, між іншим, своє окреме *Зачало*⁸⁹, не набув характеру закінченого твору. Реконструювати первісний склад цієї частини сьогодні навряд чи можливо. Очевидно, що її фрагменти розпорошені по більш-менш послідовній структурі *Временника* (арк. 14 зв. – 268 зв.), через що останній і являє собою відповідну мішанину різночасових та не завжди узгоджених нарисів. Чи можна стверджувати, що *Лѣтописецъ* не набув логічного завершення через кончину у 1619 р. свого замовника — *святительнаго Исидора*? Гадаємо, що так. Принаймні до рук уже перших упорядників тимофієвського архіву він так і потрапив як *Лѣтописецъ вкратце*, сказати б — *Лѣтописецъ* у чернетці, адже ця назва також є засвоєною і дуже пізньою (див.: С.5). Щоправда, не можна виключати й того, що віднести деякі нариси авторського *сложенія* до так званого *Лѣтописця вкратце* або просто помістити їх наприкінці кодексу, як-то фрагменти: *Мужественныя же крѣпости не бе в нас тот давна* (арк. 299 зв. – 303 зв.) і *Доздѣ убо во московстемъ господствѣ* (арк. 303 зв. – 312), упорядників спонукала саме невизначеність їхнього сюжетного положення у контексті всього твору або сюжетне дублювання в складі *Временника*... Проте й це припущення має свої логічні вади.

Залишається також загадкою, коли саме “історіографічний архів” Тимофієва був остаточно впорядкований і набув вигляду Временника, маємо на увазі — того тексту, який на сьогодні існує у версії флорищевського кодексу. Архів Тимофієва міг бути опрацьований у Записному приказі, про який йшлося на початку (С.4). За слушним зауваженням Л.Черепніна, саме період діяльності Записного приказу й був найсприятливішим для введення Временника до історіографічного обігу, оскільки за рік до створення установи, в 1656 р., почалася чергова російсько-шведська війна, і було начебто доречно згадати про тимофіївську “хартію”, в якій йшлося, зокрема, про підступність *лжебожних свеонів* (за Временником) на початку XVII ст.⁹⁰ Але не варто забувати, що найбільш ранній шар рукопису датується не часом діяльності Записного приказу, а 30-ми рр. XVII ст., до того ж, не є автографом, а лише варіантом найранішого, невідомого нам списку⁹¹. Тож не можна виключати й того, що вперше упорядкуванням історичних записок дяка Івана Тимофієва могла у 1630-ті рр. займатися якась особа, причетна до зберігання його особистого архіву, а за два десятиліття з’явилася лише чергова копія, можливо, саме у Записному приказі.

Таким чином, Временник Івана Тимофієва, в принципі, складається з двох творів — про загальноросійську Смуту 1598-1613 рр. та епопеї про Новгород Великий 1611–1617 рр. Сюжетна специфіка обох цих концепцій виразно свідчить про їхню окремішність. Принаймні на таку думку наштовхує аналіз внутрішньої організації тексту. Час їхнього написання безпосередньо вказує на новгородський період життя автора, пік історіографічної творчості якого, очевидно, припадав на 1615-1617 рр. Утім, Тимофієв намагався займатися історичним письменством ще раніше. Зокрема до таких спроб належить найбільш ранній фрагмент Временника, написаний ще в добу Федора Івановича (†1598). Стилистично він перегукується з історичним жанром радше “Степенної книги”, аніж може служити преамбулою до подальшого оповідання (тим більше, що його зміст не відповідав дійсності подальших часів). Наприкінці XVI ст. в оточенні патр. Іова, відомого своєю активністю на літературній ниві, й справді робилися спроби продовжити обірвану на молодих роках Івана IV Книгу государева родоводу або відновити загальноруське літописання (це т. зв. “Історія Іова-Іосифа”⁹²). Але, здається, що Тимофієву не вдалося вписати своє *сложеніє* не тільки у цей історіографічний проект (про його реалізацію за часів патр. Іова свідчень майже не залишилося), а й у пізніші історіографічні “змагання” 20-х рр. XVII ст., коли вироблялася офіційна концепція Смути. Очевидно, така доля Временника зумовлена тим, що погляди Івана Тимофієва на все, *яже содѣяшася ѡ царствїи*, занадто різнилися від концепції патріарха Філарета, яка згодом була успішно реалізована в Новому літописці 1630 р.⁹³

Тим більшого значення набуває текст існуючого тимофіївського рукопису, що містить у своїй запутаній сюжетній структурі вигадливі перипетії авторського історіографічного дискурсу, нав’язати діалог з яким означає доторкнутися до цілої низки історичних уявлень часів ранньої російської історіографії.

* Робота виконана за підтримки Фонду Королеви Ядвіги Ягеллонського університету (Fundusz Królowej Jadwigi Uniwersytetu Jagiellońskiego) та Німецького історичного інституту в Варшаві (Deutsches Historisches Institut Warschau).

¹ Ключевский В.О. Лекции по русской историографии. Юбилей О[бщества] И[стории] и Д[ревностей] Р[осийских]. 1904 г. // Соч. в 9 томах. — М., 1989. — Т. 7. — С. 391–392. Є. Сташевський

недвозначно стверджував, що саме завдяки Тимофієву у російській історіографії намітився поворот (учений посилався при цьому на В.Ключевського, хоча в опублікованій спадщині класика відповідної думки не знаходимо): Сташевский Е.Д. Очерки по истории царствования Михаила Федоровича. – Киев, 1913. – Ч.1. – С.192. Схоже, на той час ця думка була вже доволі розповсюдженою та “неофіційно” визнаною; пор.: Васенко П.Г. Дьяк Иван Тимофеев, автор Временника (К истории перелома в развитии древнерусской исторической мысли) // Журнал министерства народного просвещения (далі – ЖМНП). – М., 1908. – № 3. – Отд. 2. – С. 88-121.

² Платонов С.Ф. Древнерусские сказания и повести о смутном времени XVII в. как исторической источник. – 2-е изд. – СПб, 1913. – С. VI.

³ Солодкин Я.Г. Авраамий Палицын // Словарь книжников и книжности Древней Руси. XVII в. – Вып.3. – Ч.1. – СПб, 1992. – С.38. Автентична назва цього твору *Память предидущим родом...*

⁴ Див.: Черепнин Л.В. Смута в историографии XVII века (Из истории древнерусского летописания) // Исторические записки. – М., 1945. – Кн.14. – С.99-100.

⁵ Припущення щодо впливу Временника на Історію дяка Грибоедова не є переконливими з точки зору текстології обох пам'яток. Див.: Платонов С.Ф., Майков В.В. Федора Грибоедова История о царях и великих князях земли Русской. – б.м., 1896. – С. XIII–XIV; Солодкин Я.Г. Русская публицистика начала XVII в. Проблемы происхождения крупнейших летописных памятников и “Временника” Ивана Тимофеева. – Дис. ... д.и.н. Күстанаһ, 1990. – С.202.

⁶ Строев П.М. Хронологическое указание материалов отечественной истории, литературы, правоправления, до начала XVIII столетия // ЖМНП. – 1834. – Ч.1. – Отд.2. – §164. – С.175; Строев П.М. Библиологический словарь и черновые к нему материалы / Под ред. А.Ф.Бычкова. – СПб, 1882. – С.269-271. Безперечно, саме П.Строеву належить уведення до наукового обігу цієї цінної пам'ятки, проте видатний “Колумб російських древностей” (за влучним висловом В.Козлова) скористався переліком рукописів, віднайдених у Флорищевській бібліотеці його супутником та асистентом Я.Березниковим, теж майбутнім академіком. У цьому переліку під №41 значився Временник без зазначення авторства та без відповідної атрибуції. Згодом дев'ять найцікавіших рукописів з Флорищевської бібліотеки, серед яких і Временник, П.Строев просив Володимирського єпископа Парфенія надіслати до Владимира для особистого ознайомлення. Відтак і з'явився перший опис пам'ятки та її актуальна атрибуція: Солодкин Я.Г. К истории введения в научный оборот “Временника” Ивана Тимофеева // Археологический ежегодник (далі – АЕ) за 1984 г. – М., 1986. – С.171.

⁷ Останнє наукове видання, позбавлене, щоправда, будь-якого наукового апарату, побачило світ понад півстоліття тому і давно вже стало раритетним: Временник Ивана Тимофеева. Подготовка текста, статья, комментарии О.А.Державиной. – М.; Л., 1951. – 509 с.

⁸ Арк. 287. Тут і надалі автентичний текст пам'ятки скрізь подаватиметься курсивом без лапок за рукописом №10692 у зібранні Большакова у РГБ (Російська Державна бібліотека. Відділ рукописів. Фонд №178. 4°) з посиланням на пронумеровані аркуші цього кодексу.

⁹ Арк. 279.

¹⁰ Арк. 277 зв.

¹¹ Арк. 9-11.

¹² Белокуров С.А. Из духовной жизни московского общества XVII в. – М., 1903. – С.79.

¹³ Белокуров С.А. Из духовной жизни... С.55-56; див., також: Черепнин Л.В. Смута в историографии XVII века. С.113.

¹⁴ Белокуров С.А. Из духовной жизни... – С.59. Річ у тім, що Посольський приказ на той час сам був головним літературно-перекладацьким осередком Московської Русі, виконуючи як офіційні, так і приватні літературні замовлення. Як перші, так і останні реалізовувалися, ясна

річ, на казенному папері. Крім того, за словами Посольських дяків, *ис Посольсково же приказу емлют бумагу в приказ ево государевых Тайных дел*, а Тайному приказові, як відомо, відмовляти не можна.

¹⁵ Белокуров С.А. Из духовной жизни московского общества XVII в. — С. 62-63.

¹⁶ Державина О.А. Дьяк Иван Тимофеев и его “Временник” // Временник Ивана Тимофеева. — С. 446; Полосин И.И. Иван Тимофеев — русский мыслитель, историк и дьяк XVII в. // Учёные записки Московского Государственного педагогического института... — Т. 60. — Вып. 2. — М., 1949. — С. 135. Цілком протилежну думку див.: Васенко П.Г. Дьяк Иван Тимофеев, автор Временника. — С. 88; Платонов С.Ф. Древнерусские сказания и повести о смутном времени XVII в. — С. 449; Ключевский В.О. Лекции по русской историографии. — С. 392-393. Останні вчені відмовляються визнати у Записному приказі першовідкривача твору на той підставі, що Воротинський-внук справді пообіцяв передати знайдені у себе вдома *старые письма* в Записний приказ, однак на 18 травня 1659 р., коли востаннє фіксується діяльність приказу, нічого так і не передав. Потенційний власник послався на те, що *поймал де у меня писма дядя боярин Никита Ивановичь, а что-де дома сыщу, и то пришло, да повидаюс де сам з Дементьем* (Башмаковым — дяком Тайного приказу, у відомстві якого перебував Записний приказ): Белокуров С.А. Из духовной жизни... — С. 63.

¹⁷ Арк. 9.

¹⁸ Папір, на якому написано Зміст, на жаль, не містить філіграні, але за своїми особливостями (скажімо, по ширині понтюзо) відрізняється від свого “конвою”. Поодинокі але нерозбірливі філіграні спостерігаються лише на першому аркуші другого зошита. Я.Г.Солодкін наважився ідентифікувати її як “агнец пасхальный”: Солодкін Я.Г. Русская публицистика начала XVII в. — С.194, 197. Якщо так, то подібний агнец зустрічається в альбомі Т. Діанової та Л.Костюхиної під №№ 2-4, 6, 12, 15: Водяные знаки рукописей России XVII в. По материалам отдела рукописей ГИМ / Сост.: Т.В. Дианова, Л.М. Костюхина, отв. ред. В.И. Буганов. — М., 1980. — С. 57.

¹⁹ Корецкий В.И. Новые материалы о дьяке Иване Тимофееве, историке и публицисте XVII в. // АЕ за 1974 г. — М., 1975. — С. 157.

²⁰ Лукичев М.П. Новые данные о русском мыслителе и историке XVII в. Иване Тимофееве // Советские архивы. — М., 1982. — № 3. — С. 24.

²¹ Там само. — С. 25.

²² Гіпотези щодо часу народження та віку дяка Івана Тимофіїєва, див.: Платонов С.Ф. Древнерусские сказания и повести о смутном времени XVII в. как исторической источник. — С. 165-166; Корецкий В.И. История русского летописания второй половины XVI — начала XVII в. — М., 1975. — С. 166, 198, 202.; Лукичев М.П. Новые данные о русском мыслителе и историке XVII в. Иване Тимофееве. — С. 23; Солодкін Я.Г. К биографии Ивана Тимофеева // Русская литература. № 4. 1986. — С. 218-219; Він же. Русская публицистика начала XVII в. — С. 176.

²³ Варіативність гіпотез з питання станового походження дяка Івана Тимофіїєва, див.: Корецкий В.И. Новые материалы о дьяке Иване Тимофееве, историке и публицисте XVII в. — С. 146, 148, 166. Він же. История русского летописания второй половины XVI — начала XVII в. — С.180, 201; Смута в Московском государстве. Россия начала XVII ст. в записках современников / Сост. А.И. Плигузов, И.А. Тихонюк. Вступ. ст. В.И. Буганов. Посл.: А.И. Плигузов. — М., 1989. — С. 73; Лукичев М.П. Новые данные о русском мыслителе и историке XVII в. Иване Тимофееве. — С. 25; Золотухина Н.М. “Временник” Ивана Тимофеева и система его политических взглядов // Развитие русской средневековой политико-правовой мысли. — М., 1985. — С. 168, пор.: 182-183; Солодкін Я.Г. Русская публицистика начала XVII в. — С. 174.

²⁴ Котошихин Г.К. О России в царствование Алексея Михайловича. — М., 2000. — §9. С. 47.

²⁵ Записные книги Московского стола 1636–1663 г. // Русская Историческая Библиотека. – Т. X. – С.234; Богоявленский С.К. Приказные дьяки XVII века // Исторические записки. – Т. 1. – М., 1937. – С.221.

²⁶ Курбский А.М., кн. История о великом князе Московском // Сочинения князя Курбского. – Т.1: Сочинения оригинальные. – СПб, 1914. – Стб.221.

²⁷ Розбіжність гіпотез щодо локалізації походження дьяка Івана Тимофіїва, див.: Виктор А.Е. Опись рукописных собраний и книгохранилищ северной России. – СПб, 1890. – С. 256; Державина О.А. Дьяк Иван Тимофеев и его “Временник” // Временник Ивана Тимофеева. – С. 363–364; Корецкий В.И. Новые материалы о дьяке Иване Тимофееве, историке и публицисте XVII в. – С. 148.

²⁸ Арк. 277-279.

²⁹ Цит. за: Черепнин Л.В. Материалы по истории русской культуры и русско-шведских культурных связей XVII в. в архивах Швеции // Труды Отдела древнерусской литературы. – М.; Л., 1961. – Т.17. – С.455.

³⁰ Корецкий В.И. Новые материалы о дьяке Иване Тимофееве, историке и публицисте XVII в. – С.150.

³¹ Лукичев М.П. Новые данные о русском мыслителе и историке XVII в. Иване Тимофееве. – С. 24.

³² Див.: арк.65-68 зв.

³³ Арк. 1, 2 зв.

³⁴ Державина О.А. Археографический комментарий // Временник Ивана Тимофеева. – С. 449.

³⁵ Там само. – С.425.

³⁶ Це, між іншим, автентичні окреслення тимофіївського твору; див.: арк. 26, 204, пор.: 218 зв.

³⁷ Арк. 218 об.; арк. 220-220 об.

³⁸ Останнє палеографічне дослідження пам'ятки: Солодкин Я.Г. Временник Ивана Тимофеева: Источниковедческое исследование. – Нижневартонск, 2002. – С.36-45 (відбиває без змін текст відповідного розділу дисертації: Солодкин Я.Г. Русская публицистика начала XVII в. Проблемы происхождения крупнейших летописных памятников и “Временника” Ивана Тимофеева. – Дис. ... д.и.н. Кустанай, 1990).

³⁹ Полосин И.И. Иван Тимофеев – русский мыслитель, историк и дьяк XVII в. – С.163 та ін.

⁴⁰ Державина О.А. Дьяк Иван Тимофеев и его “Временник”; Археографический комментарий // Временник Ивана Тимофеева. – С.366, 425; Солодкин Я.Г. Временник Ивана Тимофеева: Источниковедческое исследование. – С.46, 63-64.

⁴¹ Арк. 4 зв.; арк.6.

⁴² Арк. 13-13 зв.

⁴³ Між іншим, цей фрагмент знаходить паралелі у Степенній книзі: ПСРЛ. – Т. XXI. – Ч. 1. – С. 5; див., також: Полосин И.И. Иван Тимофеев – русский мыслитель, историк и дьяк XVII в. – С. 163 та ін.

⁴⁴ Див.: арк. 212 зв.–213.

⁴⁵ Арк. 277–279.

⁴⁶ Арк. 16 зв.

⁴⁷ Арк. 212.

⁴⁸ Арк. 213–213 зв.

⁴⁹ Арк. 215 зв.–216.

⁵⁰ Арк. 214.

⁵¹ Арк. 211-211 зв.

⁵² ПСРЛ. – Т. XIV. – СПб, 1910. – С. 138.

⁵³ Описание Новгорода 1617 года. — Вып. 2 (Сер.: Памятники отечественной истории). — М., 1984. — С.168.

⁵⁴ Любимиров П.Г. Очерк истории нижегородского ополчения 1611–1613 гг. — М., 1939. — С. 141, 142; Фигаровский В.А. О грамоте новгородского правительства в Москву в 1615 г. // Новгородский исторический сборник (далі — НИС). — Вып. 2. — Л., 1937. — С. 54, 55, пор.: 81.

⁵⁵ Фигаровский В.А. Отпор шведским интервентам в Новгороде // НИС. — Вып. 3–4. — Новгород, 1938. — С. 68, 83–84; Солодкин Я.Г. Русская публицистика начала XVII в. — С. 245.

⁵⁶ Норландер, Ингигерд. Местоположение новгородских кабаков во время шведской оккупации 1611–1617 гг. // НИС. — Вып. 6 (16). — СПб, 1997. — С. 189.

⁵⁷ *7652 förutan desse äre mange andre döde blefne uti staden kvillka man icke alle hafver kunne här anteckna och elliest dessförutom äre pa hallft annat tussendh döde blefne uti klostereen* — Цит. за: Дрень Л.В. Русские документы XVI — начала XVII в. в архиве шведской военной администрации Новгорода. Приложение II // НИС. — №7 (17). — СПб, 1999. — С. 385 (там само див. російський переклад публікатора, яким ми в даному випадку послуговуємося).

⁵⁸ Там само. — С.384–385.

⁵⁹ Арсеньевские шведские бумаги. — Т.1. 1611–1615 годы // Сборник Новгородского общества любителей древности. — Новгород, 1911. — Вып.5. — С.38, 45, пор.: С.50, 90, 95.

⁶⁰ Див.: Замятин Г.А. К вопросу об избрании Карла Филиппа на Русский престол (1611–1616 гг.). — Юрьев, 1913. — С. V, passim; Гневушев А. Рец. на канд. дисс. Г. Замятина “К вопросу об избрании...” // Голос минувшего. — 1913. — №11. — С.260.

⁶¹ Сборник Русского имп. Исторического Общества. — Т. 24. — СПб, 1878. — С. 353, 405, пор.: 361–362, 376–377, 380, 391. Дедеринські мирні переговори тривали з 4 січня до 22 лютого 1616 р.: див.: Соловьев С.М. История России с древнейших времен. — Т. 5 (9). — М., 1988. — С.79–85; Флоря Б.Н. Россия и чешское восстание против Габсбургов. — М., 1986. — С. 39, 52.

⁶² Арк. 212 зв.–213.

⁶³ Арк. 209 об.

⁶⁴ Арк. 253.

⁶⁵ Див.: арк. 237 зв.–239.

⁶⁶ Арк. 252–252 зв.; див. також: арк. 237–237 зв., 250–254 зв.

⁶⁷ Арк. 67 зв.

⁶⁸ Арк. 68.

⁶⁹ Арк. 251.

⁷⁰ Белокуров С.А. Из духовной жизни московского общества XVII в. — С. 62–63. Див. також С.4 у цій же статті.

⁷¹ *Во 126-м году (1618) апреля в 29 день учинен ему помесной оклад 700 чети, денег 80 рублей, да во 130-м году (1621) ноября в 10 день придано ему за астраханскую службу 100 чети, денег 20 рублей* (себто так звана *четверть*). *И всего ему оклад 800 чети, денег 100 рублей*: Боярская книга 1627 года. — М., 1986. — С.114 (у публікації помилково надруковано: *и всего ему оклад 700 чети*).

⁷² Богоявленский С.К. Приказные судьи XVII в. — М.; Л., 1946. — С.61.

⁷³ Корецкий В.И. Новые материалы о дьяке Иване Тимофееве, историке и публицисте XVII в. — С.155.

⁷⁴ Арк.277–279.

⁷⁵ Арк.277 зв.

⁷⁶ Строев П.М. Списки иерархов и настоятелей монастырей Российской Церкви. — СПб, 1877. — С. 6 (другої пагінації).

⁷⁷ Черепнин Л.В. Новые материалы о дьяке Иване Тимофееве — авторе “Временника” // Исторический архив. — М., 1960. — №4. — С. 177.

⁷⁸ Див.: арк. 209 зв.

⁷⁹ Матеріали цих судових процесів див.: Черепнин Л.В. Новые материалы о дьяке Иване Тимофееве — авторе “Временника”. — С. 162-177.

⁸⁰ З таким датуванням Временника погоджується доволі обмежена кількість дослідників, зокрема, див.: Корецкий В.И. Новые материалы о дьяке Иване Тимофееве, историке и публицисте XVII в. — С. 156-157; Смута в Московском государстве. Россия начала XVII ст. в записках современников. Сост.: Плигузов А.И., Тихонюк И.А. Вступ. ст.: Буганов В.И. Послел.: Плигузов А.И. — М., 1989. — С. 74 (останні автори подають діапазон імовірного виникнення твору разом з Літописцем вкратце 1615-1619 рр.)

⁸¹ Державина О.А. Дьяк Иван Тимофеев и его “Временник”. — С. 356.

⁸² Арк. 218 об.

⁸³ Арк. 220, 220 об.

⁸⁴ Арк. 304-312.

⁸⁵ Арк. 307 об., пор.: 309 об.

⁸⁶ Арк. 310 об.

⁸⁷ Арк. 304.

⁸⁸ Арк. 311-311 об.

⁸⁹ Див.: арк. 279-279 зв.

⁹⁰ Черепнин Л.В. Материалы по истории русской культуры и русско-шведских культурных связей XVII в. в архивах Швеции. — С. 470.

⁹¹ Результати нашого палеографічного дослідження пам'ятки наразі в процесі приготування до друку.

⁹² Див.: Енин Г.П. Иов // Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вторая половина XIV—XVI вв. — Ч. 1. А-К. — Л., 1988. — С. 416-419; Солодкин Я.Г. Русская публицистика начала XVII в. Проблемы происхождения крупнейших летописных памятников и “Временника” Ивана Тимофеева. — С. 76-92, 299.

⁹³ Див.: Черепнин Л.В. Смута в историографии XVII века (Из истории древнерусского летописания). — С. 99-100.

Дмитро Рибаків.

“Временник Івана Тимофіїва” — пам'ятка російської історіографії XVII ст.

У статті розглянуто малодосліджені аспекти відомого твору дяка Івана Тимофіїва “Временник”, який вважається знаковим явищем російської історичної літератури XVII ст. Аналізуючи питання походження та атрибуції джерела, а також його текстологічні особливості, автор доходить висновку про наявність ранньомодерних гуманістичних мотивів з елементами мемуарного жанру, які розкриваються в двох частинах тексту: про Смуту та про епопею Новгород Великого.

Dmytro Rybakov.

“Annals of Ivan Tymofiiiv” As a Memorial of Russian Historiography of the XVIIth century.

In the article are considered the poorly studied aspects of the renowned work of cleric Ivan Tymofiiiv “The Annals”, that is considered a landmark of the Russian historical literature of the XVII c. Analyzing the question of the source's origin and attribution, as well as its textological features, the author comes to the conclusion about the presence in it of the early modernistic humanist motives with elements of the memoir genre, which are manifested in the two parts of the text, namely in that about the Mutiny and that about the epopee of Great Novgorod.

ДО ПРОБЛЕМИ РОДОВОДУ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ

До сьогодні дві настанови заважали, на наш погляд, отримати правдиву картину походження гетьмана Івана Мазепи. Першу з них лаконічно сформулював Олександр Оглоблин: “Своєю кар’єрою Мазепа був зобов’язаний передусім самому собі, своїм особистим прикметам і здібностям”¹. Така позиція, вважаємо, відображає певні можливості соціальної мобільності в суспільстві, проте її складно обґрунтувати, досліджуючи традиційне суспільство ранньомодерної доби². Дійсно, основні віхи біографії гетьмана цілком перекреслюють картину стрімкої особистої кар’єри. Де б і за яких обставин не з’являвся Мазепа – при дворі Яна-Казимира, у дорошенківському Чигирині, в полоні Сірка, а потім Самойловича – повсюди його *одразу* зустрічали як людину *свого* кола. Він ще не встигав щось зробити, як уже мав до себе *особливе* ставлення і це на політичному тлі Руїни та у ворогуючих таборах! Не можна сумніватися в тому, що і королівська, і обидві гетьманські адміністрації, і запорозька еліта бачили в ньому нащадка славного козацького роду і та слава не могла базуватися лише чи й узагалі на досягненнях його батька. Найвищий злет Івана Мазепи припав на добу стабілізації лівобережної Гетьманщини, і тому славу його роду слід шукати в переддень Хмельниччини, причому серед діячів, що могли знаходити спільну мову з політичною елітою Корони. Оцінку родоводу Івана Мазепи, що її подано в Літописі Самовидця, – “роду шляхетського, повіту Білоцерківського, старожитньої шляхти української і у війську (Запорозькому.– прим. авт.) значної”³ – треба розуміти буквально.

Другою перешкодою на шляху з’ясування витоків родоводу гетьмана Мазепи стала цілковита орієнтація на його родові прізвище у добір історичних матеріалів. Історики дотепер намагалися реконструювати родовід гетьмана, спираючись на кілька документів, у яких його предки писалися Мазепами⁴. Ці документи всі належать до офіційного коронних канцелярій і судів. Натомість, дивна річ: дослідники досі не спромоглися віднайти *жодного* документа чи певного свідчення, які б зафіксували козакування Мазеп⁵! Але ж, з огляду на наші попередні міркування, предки гетьмана Мазепи мали б фігурувати на першому плані бурхливої козацької історії кінця XVI – першої половини XVII ст. Виникає питання: чи дійсно предки гетьмана Івана Мазепи повсякчас писалися цим прізвищем, чи, може, фігурували під іншими прізвищами, як тоді казали, “козацьким звичаєм”?

Ключем для з’ясування цього питання, на наш погляд, є події 8–11 січня 1854 року, коли козацька старшина присягала в Переяславі московському цареві Алексею Михайловичу. За Михайлом Грушевським, 8 січня присягав гетьман Богдан Хмельницький, генеральний писар Іван Виговський й інша генеральна, полкова й сотенна старшина та рядове козацтво, скільки його тоді було в Переяславі⁶. 9 січня присяга продовжувалася, зокрема, присягали козацтво Переяславського полку та місцеві міщани⁷. 10 січня присягала делегація Кропивенського полку на чолі з полковником Джалалієм⁸. Нарешті,

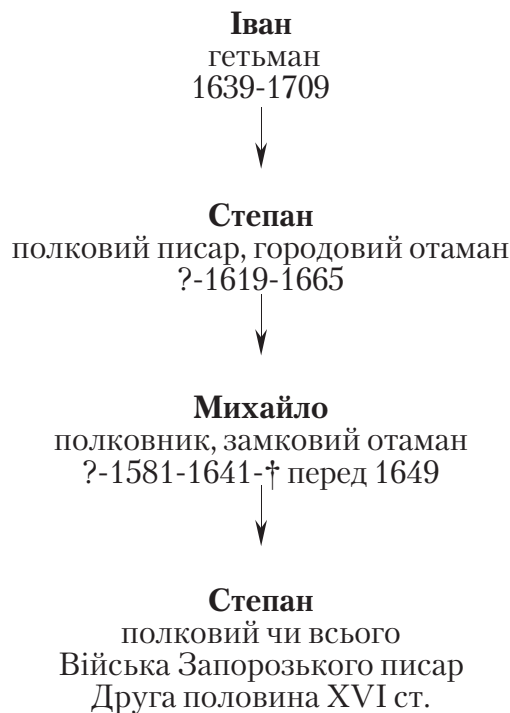
11 січня до присяги було приведено двадцять чотири особи на чолі з генеральним писарем Іваном Виговським. Крім генерального писаря з сином Данилом, серед тих осіб був відомий козацький дипломат Силуян Мужилівський із трьома свояками, підписок гетьманської канцелярії Гунашевський та інші⁹. Чому ж Іван Виговський присягав двічі поспіль? Ми вважаємо, що сталося це через таку причину: першого разу Виговський присягав як один з генеральних старшин, а вдруге – на чолі Генеральної канцелярії. М. Грушевський уважав тих, хто присягав 11 січня, “шляхтою”, і це цілком відповідає персональному складу Генеральної канцелярії, дібраному з досвідчених шляхтичів, які перед Визвольною війною знаходили свій хліб по земських та гродських судах. Украй важливою для нас подробицею є факт, що серед тих двадцяти чотирьох осіб записаний і батько гетьмана Степан Михайлович Мазепа¹⁰. Можливо, й він обіймав якусь посаду, наприклад, білоцерківського полкового писаря, чи навіть мав прізвище (прізвисько) *писар*? Шукаючи відповідь на це питання, будемо послуговуватися принципом спадковості соціального статусу.

Ми переконані, що відповідь на це питання знаходиться у трьох реєстрах білоцерківських козаків з 1641, 1649 та 1654 років. Як відомо, лише в двох останніх записано козака полкової сотні Мирона Мазепу (Мазепку), інших Мазеп у них не згадано, чи, принаймні, не записано під цим прізвищем. Натомість вважаємо, що Мазепи, безумовно, мають фігурувати в цих списках. На підставі аналізу двох останніх джерел (1649 і 1654 рр.) ми зробили вибірку персоналій з прізвищем Мазепа та прізвищем/прізвищем Писар/Писаренко/Писарев¹¹.

Реєстр 1649 р.	Присяжний список 1654 р.
Степан Писар (0488)	Мирон Мазепка (0665)
	Степка Михайлов (0758)
Захарко Писаренко (0595)	Захарко Писарев (0983)
Іван Писаренко (0596)	Максим Писарев (0984)
Максим Писаренко (0597)	Роман Писарев (0985)
Дацько Писаренко (0598)	
Роман Писаренко (0599)	Іван Писарев (0996)
Мирон Мазепа (0835)	

Як видно, у 1649 році в полковій сотні Білоцерківського полку фігурував Степан Писар, який дійсно міг бути полковим писарем. У присяжному списку 1654 року, складеному московськими писцями, Степана Писаря вже немає, натомість надibuємо на Степку Михайлова. З попереднього викладу пам'ятаємо, що у складі Генеральної канцелярії кілька днів перед тим присягав Степан Михайлович Мазепа. Можемо припустити, що в обох випадках йдеться про батька гетьмана. Цілком узгоджується з відомими фактами те, що в останньому документі поруч зі Степаном Мазепою не згадується його син Іван – майбутній гетьман. Він тоді вже був у Варшаві¹². Того ж 1654 р. Степан Мазепа вже фігурує як білоцерківський городовий отаман¹³. 1641 року в Білій Церкві одним із замкових козацьких отаманів був Михайло Степаненко¹⁴. Враховуючи, що йдеться про одну й ту саму посаду, припускаємо, що Михайло Степаненко (отже, син Степана?) і є батьком Степана Михайловича Мазепи. Про якогось Писаренка маємо відомості з часів Хотинської війни. Віталій Щербак у двох реєстрах козацьких пол-

ковників з 6 липня і з серпня 1621 р. називає його Мусієм Писаренком¹⁵. Натомість Михайло Грушевський щодо другого реєстру констатує його попсованість: "... імена полковників дуже покалічені, поправляю, де можна"¹⁶. Згаданого полковника він називає "Мойсих (?) Писарко"¹⁷. Тому, можливо, йдеться не про Мусія чи Мойсиха, а про Миська, тобто Михайла Писаренка. Якщо припустити, що і ці відомості стосуються гетьманового діда, то виходить, що останній мусив би мати років тридцять-сорок у часи Хотинської війни й народився десь в останній третині XVI ст. Якщо ж він і білоцерківський замковий отаман 1641 року є одною і тією ж особою, то Степан – вірогідний прадід гетьмана – жив і діяв у другій половині того століття. Коли б Михайло дійсно писався Писаренком, то його батько мусить бути тим писарем, від якого і пішло прізвисько. Враховуючи часи його життя, Степан міг бути писарем або у королівських козаків, яких найняли на службу 1570 р. й надали спеціальні привілеї в Білій Церкві та її окрузі, або в козацькому війську, що постало 1578 року за наказом короля Стефана Баторія¹⁸. У цьому випадку отримуємо такий фрагмент генеологічного дерева цього роду:

В обох списках козаків полкової сотні Білоцерківського полку (1649 і 1654 рр.), бачимо цілу групу Писаренків. Вже те, що Захарко, Іван, Максим, Дацько і Роман Писаренки в 1649 році записані в реєстрі поспіль, свідчить на користь їх родинної спорідненості. З іншого боку, той факт, що гетьманів батько записаний на двісті рядків перед ними, певно, маємо сприймати за доказ того, що гетьманська лінія й ці Писаренки є вже досить далекими родичами. На це натякає й відсутність їх чи їхніх нащадків в оточенні гетьмана в часи його влади та слави, коли родинні пов'язання легко відкривали шлях до кращої долі.

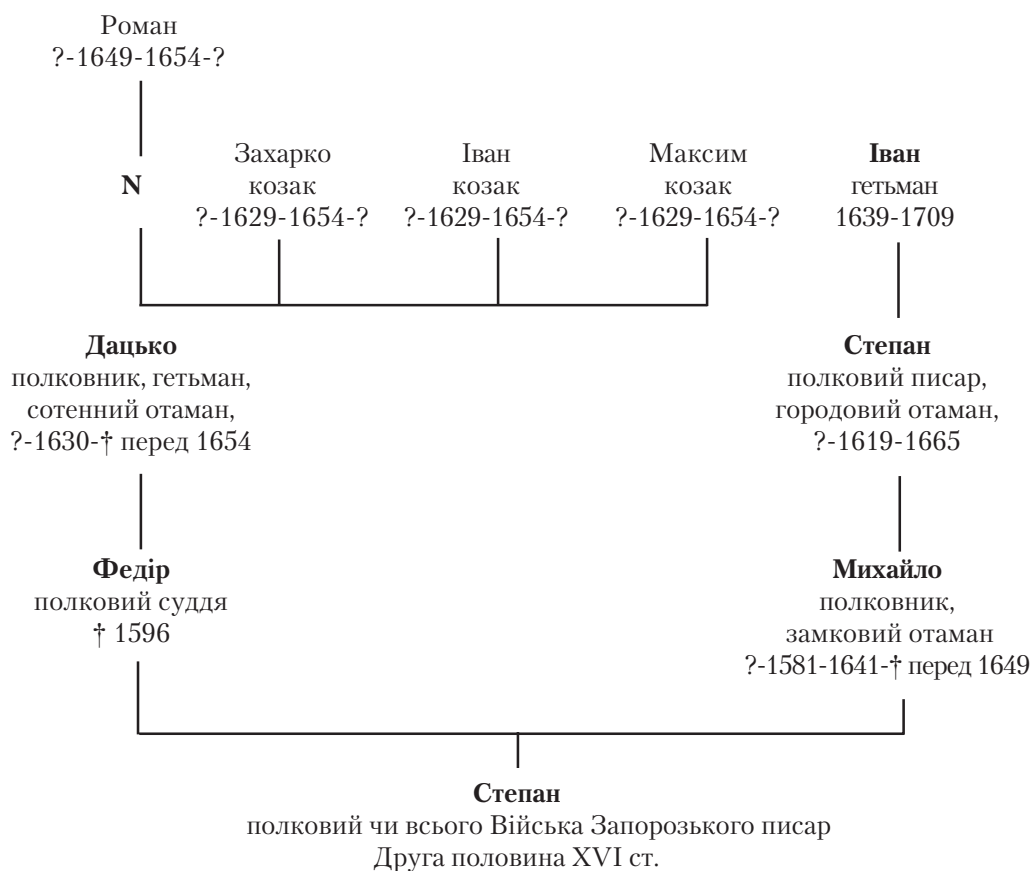
З п'ятьох згаданих Писаренків, здається, найкраще нам відомий Дацько чи Данило. Це, певно, про нього згадується під час комісії на Масловому Ставі 1638 року, коли серед білоцерківських сотенних отаманів записано Данила Писаренка¹⁹. Не можемо пройти повз спокус припущення, що саме він фігурував під час повстання Федоровича та в подіях по ньому під прізвиськом Білоцерківець. Так, у 1630 році Данило Білоцерківець був одним із полковників, які воювали під Федоровичевими знаменами²⁰. Наступного року він згадується на Запорозжжі гетьманом над 5 тис. козаків-виписчиків (тобто виписаних з реєстру)²¹, а в жовтні 1632 року фігурував серед старшини Війська Запорозького на Корсунській раді²². Очевидно, не останню роль він відігравав і під час повстання Павлюка. Пізніше прізвисько Писаренко свідчить, що він був сином Писаря, а за часами, на які припадає його діяльність, Дацько, очевидно, належить до генерації гетьманового діда Михайла. Якщо припустити, що він був сином чи й онуком гетьманового прадіда Степана, то зрозуміло, що в роки Хмельниччини він та його родина вже дійсно були досить далекими родичами Степана та Івана Мазеп.

Дацька Писаренка присяжний список 1654 року вже не зафіксував. Очевидно, його тоді вже не було серед живих, що й не дивно, зважаючи на його вже досить поважний тоді вік. За ним у реєстрі 1649 р. записано Романа Писаренка, який і в 1654 році лишається останнім у переліку Писаренків. Припускаємо, що йдеться про Дацькового сина або й онука (останнє вважаємо більш вірогідним), бо четверту позицію Дацька в переліку 1649 року пояснюємо його віком. Напевно, він вже не брав участі в походах перших років Визвольної війни. А тому і Роман виглядає радше молодим козаком, ніж більш досвідчені родичі, з яких починається перелік Писаренків 1649 р.

Як вже згадувалося вище, реєстр 1649 року зафіксував п'ятьох Писаренків поспіль. Без Дацька вони ж згадуються і в присяжному списку 1654 року. В обох випадках їх перелік починається з Захарка Писаренка, очевидно, старшого в родині, можливо, Дацькового старшого (на той момент) сина. Як Дацькових синів ми розглядаємо і наступних Писаренків – Івана та Максима. Проте, звичайно, тут можна припускати й інші комбінації. Цікаво, що Іван у присяжному списку 1654 року був записаний майже на десять рядків нижче від основного переліку, що важко пояснити якимись певними причинами. Проте навряд чи Іван може бути сином Захарка, як, зрештою, і Максим.

Походження Дацька Писаренка певною мірою можна було б пояснити його тісним зв'язком з гетьманом Тарасом Федоровичем, нащадком чи родичем Саська Федоровича, що загинув 1596 р. у битві в урочищі Чорний Камінь під Білою Церквою. “Історія Русів” приурочує страту гетьмана Наливайка та наливайківців – полковника Лободи, полкового судді Федора Мазепи і київського сотника Якова Кизима – до вального сейму 1597 р.²³ С.Леп'явко, який значно уточнив це питання, зазначає, що протягом вересня-жовтня 1596 р. у Варшаві судили Кособуцького, Павловського, Шкарпетку, Островського, Івашка, Коршоловського, Шаулу²⁴, Шостак, Дуку, Оливку, Микитку та ще одного Івашка. З них Дуку, Оливку та другого Івашка було помилувано, а інших скарали на горло²⁵. Черга Наливайка підійшла лише 11 квітня 1597 р.²⁶ Враховуючи, що Федір Мазепа, за “Історією Русів”, таки був покараний у Варшаві, а частина з дійсно покараних відома нам або за шляхетськими прізвищами, або лише за іменами, й Федора серед них немає, залишається шукати Мазепу під прізвиськами Шкарпетка та Шостак. Про Шкарпетку ми взагалі нічого більш не знайшли. Проте прізвисько це нагадує шляхетський придомок чи назву герба, і, може, той Шкарпетка був з барських родичів гетьмана Григорія Лободи²⁷. Шостак є більш вірогідною “кандидатурою” на Федора Мазепу з “Історії Русів”. Він фігурує серед “проводирів справжньої козаччини” –

поруч з гетьманом Григорієм Лободою, Матвієм Шаулою, Саськом Федоровичем, Крмпіським²⁸, отже, був з реєстрової козацької родини. М. Грушевський характеризує його, як одного з визначних старшин²⁹. Перед Білоцерківською битвою він згадується разом з Саськом Федоровичем як старшина при гетьмані Лободі³⁰, а потім – серед кількох найбільш відомих козацьких в'язнів, що потрапили до рук поляків по Солоницькій катастрофі. Він належав до числа козацьких ватажків, яких Жолкевський з самого початку вимагав видати³¹. “Історія Русів” називає Федора Мазепу полковим суддею, а такий уряд – “старший і суддя” – спочатку мав Ян Бадовський, який був проводирем всіх низових козаків з осідком у Білій Церкві³². Цілком можливо, що цей уряд згодом модифікувався після козацької реформи Стефана Баторія в полкового суддю й цей урядовець, поміж іншим, міг мати справу і з козацькою платнею. Цими реконструкціями ми намагаємося знайти хоча б мінімальне обґрунтування, щоб пов’язати Дацька Писаренка, одного з найближчих соратників гетьмана Тараса Федоровича, з Федором Мазепою, який, можливо, під прізвиськом Шостак разом з Саськом Федоровичем брав участь у перших козацьких війнах під проводом гетьмана Григорія Лоби.

З 30-х років XVII ст. ми маємо згадки ще про трьох осіб, які можуть належати до роду Мазеп. Наприкінці 1620-х рр. серед посланців з Січі до старшого реєстрових козаків

Григорія Чорного фігурує Лаврін Писаренко³³. Очевидно, він же згадується серед старшини Війська Запорозького на Корсунській раді в жовтні 1632 р.³⁴. Його ми досить впевнено можемо зарахувати до синів Степана Писаря. Менше впевненості маємо щодо аналогічного походження Василя Білоцерківця, який влітку 1637 р. під час козацької війни Павлюка був послом до коронного гетьмана Конєцпольського³⁵. Ще менше впевненості маємо щодо мазепинського коріння писаря Війська Запорозького Івана Курчевського, який у 1632 р. завізував інструкцію козацьким посланцям до Варшави на елекцію короля Владислава IV³⁶. На користь того, що він був сином Степана Писаря, свідчить його уряд у поєднанні з прізвищем, яке могло походити від назви герба Курч, яким печаталися Мазепи. Про Івана Курчевського ми не знайшли більше згадок. Можливо, в інших подіях він фігурував під нерозшифрованими нами прізвищами. Слабким місцем цього припущення є існування кількох родів Курчевських різних гербів, які, швидше за все, не мають спільного коріння з Мазепами³⁷. Цікаво проте, що всі троє згадуються або як писарі, або з приводу дипломатичних доручень, які вимагають аналогічного хисту.

Останні “козацькі” відомості стосуються козака Мирона Мазепи, який фігурує і в реєстрі 1649 р., і в присяжному списку 1654 р. у полковій сотні. Його місце у списках дає підставу не вважати його близьким родичем і гетьманської родини, і всіх Писаренків. Вже те, що Мирон записався в обох випадках загальнородовим прізвищем, свідчить, напевно, що він не є нащадком Степана Писаря. Ми схильні припустити, що він репрезентував найбільш біднішу покозачену лінію. Багатші та впливовіші родичі могли іноді й допомагати своїм біднішим кривним. Так, батько гетьмана, чернігівський стольник Степан Мазепа у своїй маєтності Триліси³⁸, напевно, надав котромусь із них садибу. Пізніше поруч з Трилісами виникає невелике село Королівка, яке належало у XVIII ст. до Білоцерківського староства. Його мешканці тривалий час були парафіянами Триліської церкви Успіння Пресвятої Богородиці. У XVIII ст. там мешкали посполиті Мазепи, майбутні кріпаки графів Браницьких. Всі вони походять від Івана, син якого народився у 1730-1740-х роках. Можливо, що посполиті Мазепи з Королівки і є нащадками козака Мирона Мазепи чи когось із його родичів. Крім них, посполиті Мазепи згадуються у XIX ст. не тільки у Королівці Васильківського повіту, але й в інших повітах. Наприклад, в с. Забуяння під Макаровом у Київському повіті³⁹ та й в інших місцевостях.

Залишається ще поміркувати над тими фактами, з яких дослідники родоводу Мазеп починали і якими закінчували свої студії. Йдеться про власників села Мазепинці. Вже зараз зрозуміло, що гетьман не є прямим нащадком шляхетного Миколая Мазепи-Колединського, який 1572 р. отримав привілей короля Жигмонта-Августа на Мазепинці. Він же згадується власником Мазепинець ще в люстраціях Білоцерківського староства 1616 і 1622 рр. Напевно, був він старшим сином Михайла Мазепи, протопласти цього роду, який і отримав від київського воєводи князя Пронського перші маєтки на Білоцерківщині між 1552 і 1555 роками⁴⁰. Середульшим сином Михайла і молодшим братом Миколая, судячи з років діяльності, й був Степан Писар. У Михайла міг бути ще один син, наймолодший, від якого, можливо, і пішли козаки Мазепи, а згодом – посполиті Мазепи.

Підсумовуючи всі наші реконструкції щодо родоводу Мазеп (див. загальне генеалогічне дерево), не можемо не наголосити на тому, що ми подали дуже багато може надто сміливих припущень щодо родинного пов'язання більшості членів цього роду. Це й не дивно, адже більшість наведених фактів не несуть в собі жодної власне генеалогічної інформації, а мають суто біографічне значення. Єдине пов'язання, яке відоме

нам документально, це походження гетьмана Івана Мазепи від батька Степана та діда Михайла. Все інше базоване на припущеннях.

Але... Особисто в нас не виникає сумнівів у тому, що всі чи майже всі козацькі старшини та козаки, які користувалися прізвиськом Писар чи Писаренко, становлять одну з ліній роду Мазеп. Походження кожного з них, безперечно, вимагає ретельних досліджень. Що ж до наших реконструкцій, то ми, борони Боже, не розглядаємо їх як кінцевий результат. Безумовно, наші дослідження триватимуть, однак мета цієї публікації – початок дискусії з приводу нового погляду на походження гетьмана Івана Мазепи та його “роду шляхетського, повіту Білоцерківського, старожитньої шляхти української й у війську (Запорозькому.– прим. авт.) значної” – сподіваємося, буде досягнута.

¹ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк–Париж–Торонто, 1960. – С. 19. (Записки НТШ, т. 170.)

² Щодо соціальної мобільності в різних суспільствах див.: Сорокин П. Социальная и культурная мобильность // Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. – Москва, 1992. – С. 297-424.

³ Літопис Самовидця / Підготував Я. І. Дзира. – К., 1971. – С. 146.

⁴ Таких спроб не бракувало, тому згадаємо лише кілька розробок, що вже стали класичними: Модзалевський В. Л. Малороссийский Родословник. – К., 1912. – Т. 3. – С. 287-289; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа... – С. 9-22.

⁵ Підтвердженням цілковитої відсутності відомостей про використання Мазепами свого прізвища під час свого козакування може слугувати монографія Віталія Щербак, в якій серед численних персоналій лише один раз фігурує Мазепа, – йдеться про принагідну згадку про самого гетьмана! Див.: Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000. – С. 142.

⁶ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – К., 1996. – Т. 9. – Кн. 1. – С. 740.

⁷ Там само. – С. 742.

⁸ Там само. – С. 742-743.

⁹ Там само. – С. 743.

¹⁰ Там само. – С. 743.

¹¹ За нашими спостереженнями, до реєстру Білоцерківського полку 1649 р. були записані власне вояки – козаки, які могли вирушити в похід. Напевно, серед них були й старі заслужені козаки, які вже не воювали особисто. Натомість припускаємо, що до присяжного списку 1654 р. потрапили всі дорослі чоловіки з козацьких родин.

¹² Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа... – С. 61.

¹³ Там само. – С. 59.

¹⁴ Щербак В. Українське козацтво... – С. 155.

¹⁵ Там само. – С. 122-123.

¹⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VII. – С. 473.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само. – С. 141-145, 152-155. М. Грушевський помилився, коли заявив, що вже в 1576-1577 рр. королівських козаків, найнятих на державну службу 1570 року, “реально не існувало” (там само, с. 153). Насправді, як показує дослідження історії Білоцерківського замку, наймання 1570 р. мало на меті забезпечити його кращу оборону, бо перед тим він занепав і значною мірою

втрата властивості, так необхідні для оборони Києва, так і для забезпечення спокійного господарювання на середньому Пороссі. Як свідчать люстрації Білоцерківського староства початку XVII ст., 300 королівських козаків 1570 року вже встигли перетворитися на триста привілейованих дворів у Білій Церкві, що не перебували під замковим присудом, як це й передбачалося в привілеї короля Жигмонта-Августа 1570 року. Про це більше: Чернецький Є. Білоцерківський замок: фортифікація, система оборони і події до року 1648. – Біла Церква: Видавництво ТОСК, 2002. – В друці.

¹⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VIII. – Ч. I. – С. 316.

²⁰ Щербак В. Українське козацтво... – С. 131.

²¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VIII. – Ч. I. – С. 136.

²² Щербак В. Українське козацтво... – С. 240.

²³ История Русов или Малой России. Сочинение Георгія Кониского, Архієпископа Белорусского. – Москва, 1846. – С. 39.

²⁴ Шаулу звали Матвієм (Леп'явко С. Шаула Матвій // Малий словник історії України. – К., 1997. – С. 447).

²⁵ Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів: Сіверянська думка, 1996. – С. 220.

²⁶ Там само. – С. 223.

²⁷ Такий герб чи придомок – Шкарпетка – мали Будні з Барського староства. З таким гербом одну з їх ліній визнали в дворянстві в Київській губернії на початку XIX ст. (Чернецький Є. Список білоцерківської шляхти. – Біла Церква, 2001. – С. 12). Про цей розгалужений рід, відомий на Барщині з XV ст., див.: Грушевський М. Матеріали для історії місцевого управління в зв'язі з історією сословної організації. Акты Барского староства XVII – XVIII в. // Архив Юго-Западной России. – Киев, 1894. – Часть восьмая. – Т. II. – С. 56-58). Про гетьмана Григорія Лободу знаємо, що навесні 1596 року він “вибрався було в Барщину, як казали – зводити свої фамілійні рахунки з тещею, п. Оборською, й ледве не наскочив на Жолкевського” (Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VII. – С. 221).

²⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VII. – С. 214.

²⁹ Там само. – С. 216.

³⁰ Там само. – С. 221.

³¹ Там само. – С. 230.

³² Там само. – С. 142.

³³ Щербак В. Українське козацтво... – С. 131.

³⁴ Там само. – С. 240.

³⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VIII. – Ч. I. – С. 256.

³⁶ Щербак В. Українське козацтво... – С. 131.

³⁷ Нам відомі Курчевські герба Шренява з хрестом в Краківському повіті та Курчевські герба Самсон з Великопольщі. Якийсь Шимон Курчевський був нобілітований 1790 р., але з невідомим гербом. Згадані Курчевські могли писалися і Курцевськими, одні з яких згадуються в 1618 р. в Калішському повіті (Dunin-Borkowski J.-S., hr. Spis nazwisk szlachty polskiej. – Lwów, 1887. – S. 198).

³⁸ Триліси – містечко в Білоцерківському старостві.

³⁹ Чернецький Є. А. Нотатки з приводу генеалогії Мазеп // Чернецький Є. А. Генеалогічні етюди. – Біла Церква, 1998. – С. 3-12.

⁴⁰ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа... – С. 58.

Євген Чернецький.

До проблеми родоводу гетьмана Івана Мазепи.

Проблема родоводу І.Мазепи простежується на основі аналізу джерел, у тому числі реєстрів і присяжних списків Білоцерківщини. Автор висуває гіпотезу про походження роду від місцевих Писарчуків (писарів) епохи гетьмана Тараса Федоровича. Зроблено спробу складення генеалогічного дерева.

Eugen Chernetskyi.

To the problem of Hetman Ivan Mazeppa's Family Tree.

The problem of the family tree of Ivan Mazeppa is traced on the basis of the analysis of sources, including registers and jury lists of Bila Tserkva region. The author puts forward a hypothesis about the origin Mazeppa's kin from the local Pysarchuky (or "scribe-clerks") of the epoch of Hetman Taras Fedorovych. An attempt of building of the genealogical tree is also made there.

НАГУЄВИЦЬКИЙ МОНАСТИР СВ. МИКОЛАЯ (XVI – XVII ст.): СПРОБА РЕТРОСПЕКТИВНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ

Село Нагуєвичі на Дрогобиччині відоме передовсім як батьківщина Івана Франка, який протягом усього свого життя зберігав пошану до рідних з дитинства місць. Це знайшло відображення в його творах, зібраних ним бувальщинах, приповідках, легендах та переказах. Вивчаючи історію села, дослідник зібрав різноманітний матеріал, у тому числі й з історичної топографії. Так, наприклад, у його творах згадуються мікротопоніми: гора Могила, ліс Дубники, ліс Тернавка, вигін Село з кутом Базарище, слобода Гора та ін.¹ Оскільки давня історія Нагуєвич, тривалий час залишалася невивченою (зокрема, через малодоступність джерел), то й Франко її спеціально не дослідив. З віддаленого минулого він згадує лише, що на місці стародавнього поселення Сольне колись знаходився укріплений замок Башево/Дашево². Щодо місцевого монастиря, то І. Франко не мав про нього якоїсь скільки-небудь достовірної інформації, хоча в селі досі згадують Монастирський потік, а Верхніх Нагуєвичах – урочище Монастирець³.

Назагал, історія монастирів завжди цікавила І. Франка, який розглядав їх у культурно-освітньому, релігійному та політичному контексті розвитку Русі. Відомості про чернечі обителі, незважаючи на відсутність у творчому доробку вченого великих спеціальних праць, є важливим компонентом його наукових та публіцистичних творів. І. Франко зосередив свою увагу на вивченні давніх монастирських рукописів, що зберігалися у збірках великих василіянських обителей, які автор відвідав з археографічною метою (напр., Крехівський монастир)⁴. Він звертається також до культурної спадщини визначних монастирів, які зберігали давні традиції, наприклад, Києво-Печерського, Скиту Манявського⁵. У своїх творах автор згадує низку галицьких монастирів: Дерезицький, Добромильський, Крехівський, Лаврівський, Лішнянський, Львівський Св. Онуфрія та Св. Юра, Підгорецький, Святоспаський, Унівський, Щеплотський⁶.

Історики – сучасники і наступники Івана Франка – лише пунктирно окреслили історію Нагуєвицького монастиря. Так, фрагментарні відомості про обитель віднаходимо у каталогах монастирів ЧСВВ (М. Коссака, Ю. Никоровича, І. Крип'якевича, М. Ваврика)⁷. Не пішли далі також і вихідці з Підгір'я (Ю. Рабій, О. Твердовський), які опинилися в діаспорі⁸ та автори статті про Нагуєвичі в “Історії міст і сіл”⁹. Проте, нагуєвицький краєзнавець Ганна Гром у нарисі з історії села подає досить цінну підставову інформацію про монастир, зокрема, згадує грамоту князя Лева (без відповідного датування), локалізує монастир у поселенні Башево, а також наводить помонастирську історію об'єкта¹⁰.

Таким чином, оглянута література, здебільшого, не приділяє спеціальної уваги маловідомій й доволі загадковій чернечій обителі в Нагуєвичах. Тому ставимо собі за мету, на основі віднайдених архівних джерел пролити світло на засадничі аспекти історії Нагуєвицького монастиря впродовж XVI – XVII ст., які реконструюються, головним чином, при ретроспективному вивченні джерел XVII – XVIII ст.

Зупинимося коротко на підставовій інформації про давні Нагуєвичі, перша писемна згадка про які датується 1424 р. (наданням локаційного привілею Владислава Ягайла)¹¹. У 1430р. Пашко Мороховський купив солтство в Нагуєвичах¹². У перемишльських актах від 1437 р. виступає свідком Клімашко із Нагуєвич¹³. Перші документальні відомості про соляну жупу в місцевості Башево (Нагуєвичі) фіксуються під 1443 р¹⁴. Відомий також декрет Сигізмунда I 1531 р., яким було відмежовано села Нагуєвичі, Медвежа та Ясениця від м. Дрогобича та с. Унятичі¹⁵.

Із впровадженням нового адміністративного поділу, згідно з даними люстрації 1565 р., Нагуєвичі входили до Озиминської волості¹⁶. Однак утворення Самбірської економії (1590 р.) спричинило поступову ліквідацію цієї волості. Так, у 1625 р. зустрічаємо відомості про урядника Озиминського ключа Самбірської економії Войцеха Кохановського¹⁷, а у 1630 р. – про крайника Підбузького Станіслава Татомира¹⁸. Адже саме до Підбузької волоської країни Самбірської економії було приєднано с. Нагуєвичі¹⁹, і тільки у 1779 р., за новим австрійським адміністративним поділом, воно увійшло до складу Дрогобицького циркулу²⁰.

Упродовж XVI – XVIII ст. в селі проживали різні категорії залежних селян: кметі, підсадки, які сплачували грошовий чинш і подимне (XVI ст.)²¹, кухонне від кожного двору та проводили обслуговування і ремонт жупи (XVII ст.)²², збирали очерет та виконували тяглове на користь жупи, виплачували поголовний чинш, торгове, квартиру (XVIII ст.)²³. Серед жителів села зустрічаємо не тільки хліборобів, але й ремісників – ткачів, шевців, мельників (діяло два млини)²⁴. Від 1564 р. тут з'явилися нові поселенці, яких зараховано до категорії вільних кметів, оскільки їм було надано у користування по чверть лану землі терміном на 16 років. Вони були зобов'язані сплачувати тільки подимне й стацію (XVI ст.)²⁵ та служили у жупі (XVIII ст.)²⁶.

Громада Нагуєвич судилася за німецьким правом²⁷, сплачувала грошовий чинш і почот для утримання війта (XVI – XVII ст.) та допомагала в обслуговуванні жупи (XVIII ст.)²⁸. В документах XVII – XVIII ст. віднаходимо прізвища деяких нагуєвицьких війтів, які наділялися королівськими привілеями на володіння війтівськими ланами та черуном в жупі: Мацей Ковінський (1611–1637рр.), Казимир Турський (1637–1656рр.), Станіслав Дрогоцький (1656–1674рр.)²⁹, Юзеф Скетуський (1735р.), Ілля Туркул (1760–1779рр.), Петро Туркул (1779р.)³⁰. Нагуєвицькі війти мали формальне право здійснювати юрисдикцію тільки щодо власних підсадків та кметів, а також робочого персоналу війтівської солеварні. Спроби узурпувати юрисдикцію над громадою села викликали впертий опір³¹. Боротьба селян, що вилилася у непокору проти війта 1637–1638 рр.³², тривала ще із кінця XVI ст. Так, у 1580 р. король Стефан Баторій заборонив Станіславові Гербурту з Фельштина, Львівському каштелянові, Самбірському старості, перешкоджати Вікторові Ковальському, власнику солтства у Нагуєвичах, у збиранні належних йому данин³³.

Солтису переважно належало право на одержання третини від судових штрафів. Однак війт Нагуєвич домагався привілею, за яким дістав під владу “ громаду і мешканців села ... з усім послухом і юрисдикцією ... скаргами, судами...”, причому штрафи належали самому війту, а зверхність самбірського замку не повинна була втручатися в жодну юрисдикцію, застерігаючи апеляцію від війта до королівських судів. Така узурпація викликала антагонізм між війтом та громадою. У 1638 р. нагуєвицький війт звинувачував громаду в тому, що вона не визнавала війтівського суду і що селяни провадили власний суд. Цей антагонізм, особливо підсилювався ще й конфесійними

суперечками. Так, у Нагуєвичах було складено план для побудови костюлу в XVII ст., однак він так і не був споруджений, оскільки більшість населення було православним³⁴.

Найдавніше свідчення про попівство віднаходимо під 1565р. Воно складалося із двох ланів та перебувало під управлінням двох “ руських “ священників, одного парафіяльного, а іншого із монастиря, що під лісом³⁵.

Нагуєвицька жупа перебувала під наглядом Котовського піджупника. При солянім вікні діяло 30 приватних джерел та 4 королівські черуни, останні орендував місцевий тивун³⁶. У 1566 р. самбірський піджупник Станіслав з Кожухова одержав 2 соляні королівські черуни³⁷. На середину XVII ст. кількість приватних черунів скоротилася до шести, а у 1788 р. занедбано варіння солі у Нагуєвичах³⁸.

У XVII – XVIII ст., крім вище описаних землеволодінь (війтівське, попівське), були ще вільницький та гайдуцький лани. У громадських володіннях окремо виділявся гайдуцький лан, який звільнявся від будь-яких податків на користь Королівського Скарбу (XVII ст.), однак утримував за собою військові зобов'язання, які у XVIII ст. замінили грошовим чиншем (квартою)³⁹. У 1756 р. король Август III надав привілей Степанові Маху, Петрові Дрогобицькому, Степанові Лужничому та іншим членам громади Нагуєвич на використання “ вибранецьких “ ланів із дозволом збирання хмизу та дерева для опалення, мелення в місцевому млині та право пропінатії⁴⁰.

Вільницький лан упродовж XVI ст. посідали новопоселенці (вільники), які були зобов'язані служити в жупі. На 1760 р. половина цього лану була у володінні 5 осіб (Степана та Івана Кімаковичів, Василя Дрогобицького, Степана Степ'юка, Костя Лановича), які були зобов'язані прислужувати при жупі та сплачувати гіберну і експенщизну. Друга частина лану перебувала в оренді Михайла Дрогобицького разом з іншими невідомими 8 співорендарями, які сплачували ті ж, вищеназвані, грошові оброки⁴¹.

Динаміку чисельності населення можемо постежити за вибірковими статистичними даними. Так, на 1565 р. люстратори в с. Нагуєвичі нараховують 83 двори, 4 підсадків, 2 “ руських “ священників та 7 вільних кметів⁴². За даними ревізії Перемишльської землі (1692 р.) в селі було 89 дворів, королівська корчма та жупа, при ній 30 будинків виварювальників солі, які не сплачували громадських податків⁴³. На 1785 р., за даними метричних книг та актів парафіяльних візитацій, кількість населення складала 1389 осіб, із яких 1300 греко-католики, 65 римо-католики та 24 євреї. Площа села в той час становила 28,30 км², із густотою заселення 49.1 особи на км²⁴⁴.

Єдиним видом джерел, яке документально засвідчує існування в Нагуєвичах монастиря є актовий матеріал. Тривалий час, упродовж XVI – середини XIX ст., фундаційним документом даного монастиря вважалася дарча грамота князя Лева (1244 р.). Внаслідок того, що в другій половині XIX ст. було проведено детальний джерелознавчий аналіз грамот князя Лева, частина їх була визнана неавтентичною. Наприклад, Д.Зубрицький, який тривалий час у своїх ранніх працях уважав деякі із них автентичними, в пізніших наукових розвідках, також доходить висновку про їх сфальсифікованість⁴⁵. Переконливіше, аргументованіше пояснення у розв'язання даної проблеми подали А. Петрушевич⁴⁶, І.Линниченко⁴⁷, М.Грушевський⁴⁸, погляди котрих залишаються актуальними в сучасній історичній науці⁴⁹. Вони провели джерелознавчий аналіз майже 20 різних надань князя Лева, не враховуючи грамоти, про які не має певних відомостей. Дослідники зауважують, що жодна з грамот не збереглася в оригіналі, а тільки в підтвердженнях та облятах значно пізнішого часу, починаючи від XV ст. Всі грамоти з'явилися в невеликій кількості, що викликало сумніви вже в польських урядовців. Так, під час ревізії 1564 р. ревізори зауважили різочу схожість документів.

У більшості грамот фігурують одні й ті ж свідки, вони продатовані одним і тим же днем, хоча й видавалися в різних місцях. Очевидно, більшість фальсифікатів було укладено в XVI ст., оскільки в них згадуються межі володінь, яких за князя Лева не існувало. Справа про підтвердження старих привілеїв Лева неоднаразово порушувалася на сеймах XVI ст. І тільки на Люблінському сеймі (1569 р.) було прийнято остаточне рішення про їх визнання і земельні володіння були залишені власникам⁵⁰. Отже, грамоти князя Лева були сфальсифіковані з метою захисту майнових прав перед новою польською адміністрацією. Відповідно і польські королі, намагаючись зблизитися з вищими станами Галицької Русі пішли на поступки і підтвердили староземельні надання. Таким чином, протягом XV-XVI ст. тривав процес підтвердження фальсифікованих грамот князя Лева⁵¹.

Серед відомого переліку згаданих грамот віднаходимо декілька документів, пов'язаних із монастирями Перемишльської єпархії, – Нагуєвичі (1244 р.), Спас, Созань (1291, 1292 рр.), Лаврів (1291 р.).

Привертає увагу дарча грамота князя Лева, яка була надана нібито вже існуючому в той час (1244 р.) монастиреві Св. Миколая на володіння двома ланами та чотирма соляними черунами в урочищі Башево, розташованому на території Верхніх Нагуєвич. Аналіз джерела, в основному, підтверджує висловлені раніш аргументи про його сфальсифікованість. Передусім дана грамота відома не в оригіналі, а подана у королівських підтвердженнях (1566, 1601, 1658 рр.). У датуванні наведено тільки рік та місце без означення числа та місяця. Досить важко повірити в те, що у 1244 р., в юнацькому віці, Лев Данилович посідав Перемишльське князівство, допомагаючи своєму батькові Данилові Романовичу (1205-1264 рр.) керувати державою. Адже, як згадує Волинський літопис, він ще був надто молодим для участі в бойових діях⁵².

Підсумовуємо, що на підставі сфальсифікованої грамоти було б науково не коректно засвідчувати початки монастиря в Нагуєвичах. Пізніші, вищезгадані королівські конфірмації (1566, 1601, 1658 рр.), які підтверджують сфальсифіковану дарчу грамоту кн. Лева, містять вірогідну інформацію про існування монастиря в значно пізніший час (XVI–XVII ст.), хоча поки що не вдалося віднайти облят королівських конфірмацій (1566, 1601 рр.). Значно пізніша конфірмація (1658р.), яка збереглася в оригіналі, містить цінні відомості про попередні королівські підтвердження, як і зміст сфальсифікованої грамоти⁵³. Проаналізуємо кожну з них, з'ясувавши обставини їх появи.

Перше юридичне підтвердження дарчої грамоти 1244 р. було зроблене 1566р. королем Сигізмундом II Августом. Документ подано Перемишльським єпископом Антонієм Радилівським, який був зацікавленим у закріпленні двох ланів та чотирьох соляних черунів, розташованих у місцевості Башево, на території Верхніх Нагуєвич, за маєтками Перемишльської кафедри. Прагнучи зберегти єпархіальні маєтності, владику посилається на текст грамоти кн. Лева в рукописному Євангелії місцевої церкви Св. Миколая⁵⁴. Отже, за ініціативою єпископа сфальсифіковані грамоти кн. Лева (1244, 1291, 1302 рр.), що стосувалися надань Перемишльського єпископства, були перекладені польською мовою і запропоновані у 1549 та 1566 рр. королеві Сигізмундові Августу для затвердження і отримали, таким чином, схвалення. Відомо також, що владику Антоній Радилівський примножував церковні бенефіції шляхом купівлі численних володінь у приватних власників: 1552 р. купив від Василя Негребецького вийтівство у Шегинях, а від Якова Гербурта – сіножать між селами Волюничі, Пацьковичі та Малгоничі. Збільшенню володінь сприяли також організовані ним розмежування сіл на користь владичих дібр. Так, наприклад, у 1558 р. єпископ здійснив розмежування владичого

села Страшевичі та Воля Кобилянська⁵⁵. Таким чином, розглядувана нами конфірмація була зумовлена прагненням Перемишльського єпископа Антонія Радиловського обстоювати свої давні права на володіння перед польською адміністрацією та певною мірою розширити їх. Королівське підтвердження 1566 р. містить текст грамоти кн. Лева та його юридичне визнання Сигізмундом Августом. Ця конфірмація послужила підставою для наступних королівських підтверджень (1601, 1658 рр.). Частково вона опублікована в працях А. Петрушевича⁵⁶ і М. Коссака⁵⁷, а повний текст подано в рукописній конфірмації 1658 р., яка збереглася в оригіналі⁵⁸. Згодом 1601 р. Сигізмунд III повторно підтвердив конфірмацію 1566 р., на цей раз – для Михайла Копистенського⁵⁹, потім для владики Атанасія Крупецького – першого уніата, для підтримки у боротьбі з православними. Так з'явився окремий привілей про введення у володіння церковними бенефіціями. Згідно із цим актом (1612 р.), за владику були закріплені землеволодіння церкви, монастиря із дворами, фільварками, до котрих входили ґрунти, ліси та соляне джерело у Нагуєвичах, згідно з наданнями раніших королівських конфірмацій (1566, 1601 рр.)⁶⁰. Цей же єпископ 1614 р. під час ревізії Самбірської економії уклав опис Нагуєвицької жупи, в якому, зокрема, згадуються чотири соляні черуни в урочищі Башево, які належали до маєтностей перемишльської кафедри⁶¹. У середньовічній Європі церква, зокрема й монастирі, часто володіла солеварними промислами. Така практика була поширена на Західному Помор'ї, в Угорському королівстві та в Речі Посполитій⁶². На Підкарпатській Русі з багатими покладами солі, ряд монастирів Перемишльської єпархії користувалися правом солеваріння, закріпленим королівськими привілеями, – Нагуєвицький (1566р.), Дережицький (1680р.), Лішнянський (1681р.)⁶³.

Нова нестабільна релігійна ситуація, зумовлена наслідками Берестейської унії (1596 р.), яка тривала на теренах Перемишльської єпархії впродовж майже всього XVII ст., призвела до занепаду та зменшення владичих володінь. Так, наприклад, староста Самбірської економії Ян Данилович, скориставшись релігійним безладом, приєднав кілька владичих сіл з околиць Самбора до Самбірської економії: Бабіне, Нагуєвичі, Стрілки, Тисовицю, Плоске, Лініну, Потік, Волошинове, Волю Коблянську, Завадку та Лужок Горішній. Уніатський владики Атанасій Крупецький у судовому порядку домагався їх повернення. Однак через втручання Владислава IV рішення не було виконане⁶⁴. Тільки згодом, за Яна Казимира, було надано конфірмацію для монастирського маєтку в Нагуєвичах. Цим документом підтверджувалася грамота кн. Лева та конфірмації попередників⁶⁵. Незабаром, 1659р., король адресує лист новопризначеному старості Самбірської економії Станіславу Скаршевському (1656–1665 рр.), зобов'язуючи його зберігати володіння, закріплені за Антонієм Винницьким, Перемишльським православним єпископом, згідно з давніми правами, конфірмованих польськими королями⁶⁶.

Останні відомості про монастир Св. Миколая в Нагуєвичах віднаходимо серед фрагментарних витягів із інвентарного опису Самбірської економії 1669 р., зроблених у 1754 р. на домагання громади Нагуєвич при вирішенні спірних прав на землеволодіння⁶⁷. На жаль, оригінал інвентарного опису не зберігся, оскільки був знищений під час Другої світової війни у Варшаві (Архів давніх актів). Однак збереглися дотичні відомості у різноманітних джерелах, повторюваних у науковій літературі. На цей час монастир разом із його маєтностями (двома ланами та чотирма соляними черунами Нагуєвицької жупи) перебував і надалі у підпорядкуванні Перемишльських владик, зокрема був у юрисдикції помічника-ординарія Юрія Гошовського, номінованого згодом єпископом (1670 р.) після призначення Антонія Винницького архиєпископом Київської митрополії. За даними інвентарного опису, владики підготував перелік

документальних свідчень про єпископські бенефіції у Нагуєвичах. До цього переліку, поданого у зворотній хронологічній послідовності, увійшли вищезгадані відомості про введення у володіння Атанасія Крупецького (1612 р.), королівські конфірмації (1658, 1601, 1566 рр.) та повний текст фальсифікованої грамоти (1244 р.), витяги з опису Нагуєвицької жупи за даними ревізії Самбірської економії (1614 р.), огляд листа Яна Казимира, адресованого старості Самбірської економії (1659 р.)⁶⁸.

Згодом, у 1694 р. Іннокентій Винницький, Перемишльський уніатський владика, надав братам о. Степанові та добродію Яну Кімаковичам помонастирську церкву Св. Миколая у Нагуєвичах із правом використання всіх посіlostей, що до неї віддавна належали. В грамоті від 11. 05.1694 р. (Перемишль) згадано про необхідність реставрації місцевої церкви із правом залучення 1000 злотих, призначених на відбудову Перемишльської катедри та 500 злотих, закладених за парафіяльними будинками. Останні надавалися за добровільною згодою попереднього пароха о. Хіличковського. В документі також визначалися межі володінь попівства, до якого входили два лани та чотири черуни згідно підтверджень давніх привілеїв (про які згадано в грамоті під 1244, 1566, 1601, 1658 рр.)⁶⁹.

Зауважимо, що детальних відомостей про обставини ліквідації монастиря в історичних документах не збереглося. Місцеві перекази оповідають про спалення монастиря татарами близько 1600 р. Як уважає Г.Гром, монастир був спалений значно пізніше, приблизно в першій половині XVIII ст. При цьому дослідниця невмотивовано аргументує своє припущення привілеєм 1658 р.⁷⁰ З судових актів Перемишльської греко-католицької консисторії (1744 р.) довідуємося про існування монастирської церкви Св. Миколая у Верхніх Нагуєвичах, яка фігурує як парафіяльна. Парохом храму, фундованого, очевидно, василіянами, був о. Степан Кімакович, який через суд обстоював право свого попівства на володіння частиною єпископських дібр у Нагуєвичах. Суть справи полягала в тому, що наявна фальсифікована дарча грамота князя Лева та вищезгадані королівські конфірмації не фіксували точних меж монастирських володінь, правонаступником яких стала парафія Верхніх Нагуєвич. Отець Степан Кімакович вимагав передати йому два лани та соляне джерело в урочищі Башево. Отримавши відмову, він удався до самовільного приєднання частини лану, порушивши розмежування церковних володінь. Затим парох церкви Нижніх Нагуєвич о. Теодор Коблянський в свою чергу зініціював судову справу в Перемишльській греко-католицькій консисторії (1744 р.)⁷¹. З'ясовується, що майнові суперечки між парафіями Верхніх та Нижніх Нагуєвич сягають ще 1686 р., коли до Люблінського Коронного трибуналу було подано судовий позов проти парафіяльної помонастирської церкви за перерозподіл володінь. Згідно з декретом, володіння поділили порівну, оскільки встановити давні межі не вдалося⁷². Однак сторони тривалий час зволікали із виконанням цього рішення, що призвело до видання митрополичого декрету (1713 р.) про розподіл володінь та встановлення офіційного межового знаку⁷³.

Відтак, справа затягнулася на десятки років, переважно через опір парафіян Нижніх Нагуєвич. Цікаво, що найдавніші відомості про цей храм походять з 1507 р.⁷⁴ В результаті, як і монастирська, так і парафіяльна церква володіла королівськими привілеями (1650, 1672 рр.), які слугували документальною підставою для їх володінь у числених судових суперечках (1686, 1744, 1746 рр.). Оглянемо коротко кожен із цих привілеїв для окреслення майнових володінь парафії.

У 1650 р. Ян Казимир надав привілей парафіяльній церкві Нижніх Нагуєвич, за яким самбірський староста Богуслав Лещинський виділив із королівських маєтків

у Нагуєвичах лан ріллі для місцевих парохів о. Федора Сушицького, о. Євстафія, дяка Ігната та їхніх синів. Слід зауважити, що лан був розділений на дві частини: півлану поблизу нижньої церкви, інший – біля монастирської горішньої церкви. Такий поділ пізніше й став приводом для судових претензій помонастирської парафії. За попівством закріплювалася місцевість “Мости”, яка починалася від вїтківських ланів і тягнулася вздовж меж сіл Винники, Ступниця, Медвежа, разом зі всіма городами, луками, сіножатями, потоками, лісами, пустирями. Надавалося право користуватися громадським ставком і млином, які звільнялися від будь-яких повинностей, однак попівство зобов’язувалося сплачувати чинш Самбірському замку за використання лану ріллі – 2 злотих і 22 гроші щорічно⁷⁵.

Наступний привілей 1672 р. був наданий королем Михайлом Вишневецьким відповідно до нового клопотання місцевих парохів нижньої церкви о. Євстахія Бучинського, о. Теодора Сушицького, дяка Івана Б’ялозовича та їхніх синів. Цим документом було затверджено попередні землеволодіння за новими власниками попівства та надано певні права: дозволено мати двох підсадків на своїх ґрунтах, корчму та броварню. Надавалося право пропінатії та вільного вирубу у місцевих лісах. Прийнято рішення про проведення триденного торгу на празник Святого Миколая з вільним продажем без жодних грошових стягнень на користь Самбірської економії. Згідно з ревізією Самбірської економії, попівство зобов’язувалося на свято Св. Мартина сплачувати за чверть лану 40 грошів. Парафія звільнялася від повинностей і зобов’язувалася дотримуватися законів Речі Посполитої та християнської церкви⁷⁶.

Отже, нижня церква отримала юридичне підтвердження своїх маєтностей, натомість горішня помонастирська церква була позбавлена цього. Згадані обставини змусили о. Степана Кімаковича до незаконних дій і він порушив межовий знак. У 1744 р. проти отця, як уже згадувалося, було подано судовий позов до Перемишльської греко-католицької консисторії. Єпископський суд на чолі з єпископом Єронімом Устрицьким прийняв рішення поділити наявні володіння порівну – по одному лану кожній парафії⁷⁷.

Про виконання судового рішення 1744 р. свідчать візитаційні протоколи церков Верхніх та Нижніх Нагуєвич (1744 р.). Так, за верхньою церквою закріплювалося півлану з соляним джерелом, який межував із землями с. Ясениця. Друга частина лану перебувала в оренді Якова Сікори. Згідно з судовим вердиктом, було надано монастирський обшар з будинком пароха. Нижня церква залишила за собою лан землі “Мости” та частину ґрунтів, що перебували у власності Ф. Нагуєвського і В. Чернецького.⁷⁸

Згодом о. Степан Кімакович, незадоволений таким розподілом, у 1746 р. подав апеляцію до Митрополичої Курії для повторного судового розслідування, скаржачись, що нижча судова інстанція погано вивчила майнову і фундаційну документацію та прийняла хибне рішення.⁷⁹ Однак він зазнав чергової невдачі, оскільки згідно з митрополичим декретом 1746 р. був позбавлений права на володіння соляним джерелом, а також зобов’язаний відшкодувати судові витрати в розмірі 1200 злотих.⁸⁰

Судовий процес, зніційований парохом верхньої церкви, на цьому не завершився. У 1753 р. він подав клопотання до Королівської Скарбової комісії з проханням надати йому пустир при нагуєвицькій жупі поблизу горішньої церкви у місцевості Башево, апелюючи до ревізії Самбірської економії 1614 р. та декрету Люблінського Трибуналу 1694 р. Позивач уважав, що саме тут знаходилося давнє соляне джерело, яке згадано в дарчій грамоті князя Лева (1244 р.), оскільки двісті років тому воно було занедбане. Комісія передала цю місцевість парохам, проте це викликало невдоволення

громади с. Нагуєвич, яка звернулася у 1754 р. до самбірського замку з проханням надати документальні свідчення⁸¹. Саме з цією метою й було зроблено згадані витяги з інвентарного опису Самбірської економії 1669 р. Для ведення цієї судової справи вищезгаданий парох вимушений був вдатися до грошової позики на суму 158 злотих 16 грош у о. Шегеля Негребецького (ЧСВВ), вікарія Лішнянського монастиря. Однак, очевидно, через матеріальні нестатки та невдалі судові процеси, вимушений був двічі прохати про продовження терміну грошового повернення (1756, 1759 рр.)⁸².

Останні відомості про існування давньої помонастирської церкви походять з кінця XVIII ст., тобто з часу її занепаду. За даними на 1780р., у Верхніх та Нижніх Нагуєвичах були дві церкви, обидві під титулом св. Миколая, які входили до складу Мокрянського деканату⁸³. У 1785 р. Перемишльський єпископ Максиміліан Рилло передав частину Нагуєвич, яка становила давню монастирську фундацію і належала пізніше до перемишльських владичих володінь, у користування світським людям⁸⁴. Тільки згодом, у 1801 р. на місці давнього монастиря у Верхніх Нагуєвичах було побудовано сучасний храм Перенесення мощей Святого отця Миколая⁸⁵.

Культ святого Миколая був досить шанованим у Нагуєвичах, що засвідчує збережена й дотепер традиція побудови парафіяльних храмів на його честь у різних частинах села. Очевидно, особливе шанування цього святого було зумовлене місцевою специфікою. Адже, як відомо, Св. Миколай уважався охоронцем від стихійних лих, характерних для Підгір'я. Так, Нагуєвичі поділене річкою Збір на дві частини, від якої в різні боки відходять потічки Шишів, Задній, Монастирський, Ріпницький, Черемосник, розливи яких спричинювали повені⁸⁶.

Давніми осередками почитання культу святого Миколая були монастирі Галичини – Нагуєвицький, Добромильський, Белзький, Домашівський, Крехівський, Микулицький, Нимирівський, Перемишльський, Тустановицький. У цих чернечих обителях відбувалися урочисті, багатолюдні відпусти під час святкувань літнього та зимового свята Миколая.

Заслугує на увагу зібрана Г.Гром інформація про те, що з помонастирської церкви залишилися монастирські книги, які зберігав у XX ст. дяк Микола Хруник. За радянських часів він віддав їх до інших церков, бо церква у Верхніх Нагуєвичах була вже нечинною⁸⁷. Доля їх невідома. Припущення ж дослідниці про існування монастирської школи не знаходить поки що джерельного підтвердження. Маємо лише поодинокі свідчення з 1726 р., за яким у Нагуєвичах фіксується парафіяльний бакаляр (ідеться про вирок церковного суду, яким йому наказувалося навчати співу і читанню, а також допомагати у відправленні служб)⁸⁸. На жаль, імені згаданого вчителя ми не знаємо.

Оглянуті фрагментарні документальні свідчення ставлять більше запитань, аніж дають відповідей. Однак документальні джерела таки підтверджують існування монастиря в Нагуєвичах, згаданого в грамоті Лева Даниловича. Цінними є відомості про майнові відносини Нагуєвич і місцевого монастиря у XVI–XVIII ст.

¹ Див. напр.: Франко І. Неолітичні знахідки в околицях Нагуєвич і їх сучасне уживанє // Записки Наукового Товариства Шевченка. – Т.103. – 1911. – С.201; Його ж. Сожжение упырей в с.Нагуєвичах в 1831 г. // Франко І.Я. Твори у 50-ти т. – Т.46, кн.1. – С.572-573, 557.

² Франко І. Татарські напади на Підгір'я // Життє і слово. – Львів, 1895

³ Гром Г. Нагуєвичі. – Дрогобич, 2002. – С.248-249.

- ⁴ Шкрабюк П. Крехів: дороги земні і небесні. – Львів, 2002. – С. 181-182.
- ⁵ Андрійчук М. Історія монастирів у творчій спадщині Івана Франка // Дрогобицький краєзнавчий збірник.-Вип. 2. – Дрогобич, 1996. –С.137-138.
- ⁶ Андрійчук М. Вказ. праця. – С.135-136.
- ⁷ Коссак М. (ЧСВВ) Монастирі Галичини (передрук праці 1867 р.) // Лавра. – Вип.7. – 1999. – С.41; Никорович Ю.(ЧСВВ) Церкви та монастирі Перемишля та Перемишльської єпархії (передрук праці 1879 р.) // Лавра. – Вип.12. – 1999. – С.51.; Крип'якевич І. Середньовічні монастирі в Галичині (спроба каталогу) // Лавра. –Вип.5. – 1999. – С.58.; Ваврик М. (ЧСВВ) Історичний нарис чернечого життя і василіянські монастирі на Бойківщині // Бойківщина. Монографічний збірник матеріалів про Бойківщину з географії, історії, етнографії і побуту. – Філадельфія–Нью-Йорк, 1980. – С.256.
- ⁸ Рабій Ю. Село Нагуєвичі. Історичний нарис // Свобода. – США, 1962; Твердовський О. Нагуєвичі – село Івана Франка // Дрогобиччина – земля Івана Франка. – Т І. – Нью-Йорк–Париж–Сідней. –Торонто, 1973. – С.328-332.
- ⁹ Данилькевич Г.О., Гром Г.П. Івана Франка // Історія міст і сіл Української РСР. Львівська обл. – К., 1968. – С.286-296.
- ¹⁰ Гром Г. Вказ. праця. – С.99-100. Рец. на працю Г. Гром див.: Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип.VI. – Дрогобич, 2002. – С.591-594.
- ¹¹ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich (далі PSG.) – T.6 – Warszawa,1885.-S.880.
- ¹² AGZ.-T.XI. – № 394. – Lwów,1886. – S.55.
- ¹³ Ibidem.- T. XIII. – № 457. – S.38.
- ¹⁴ Ibidem – № 2043. – S.145 – 146.
- ¹⁵ Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові (1233-1799 рр.). – К-,1972. – С.211 – 212.
- ¹⁶ Грушевський М. Жерела до історії України-Руси. – Т.І. – Львів, 1895. – С.292
- ¹⁷ Відділ стародруків та рукописів бібліотеки Львівського Національного університету ім. І. Я. Франка. – 518/ III. – Арк. 389.
- ¹⁸ Там само – 548 / III. – Арк. 539 – 540.
- ¹⁹ Lustracja województwa Ruskiego 1661 – 1665. – Cz.I. – Wrocław,1970. – S.127.
- ²⁰ Czemeryński K. O dobrach koronnych byłej Rzeczypospolitej polskiej. – Lwów,1870. – S.204.
- ²¹ Грушевський М. Вказ. праця. – Т. III. – С. 292.
- ²² Lustracja województwa Ruskiego 1661 – 1665. – Cz. I. – Wrocław, 1970. – S. 129.
- ²³ PSG. – Т. I. – S. 881.
- ²⁴ Rejestr poborowy ziemi przemyskiej z 1651 r. – Т. I. – Cz. 2. – Rzeszów, 1997. – S. 82.
- ²⁵ Грушевський М. Вказ. праця. – Т. I. – С. 294.
- ²⁶ PSG. – Т. 6. – S. 881.
- ²⁷ Інкін В. Ф. Сільські суди німецького права в Галичині XVI – XVIII ст.// Вісник Львівського університету. – Серія історична. – Вип. 20. – Львів, 1984. – С. 35.
- ²⁸ PSG. – Т. 6. – S. 881.
- ²⁹ Rejestr poborowy ziemi przemyskiej z 1658 r. – Т. I. – Cz. 3. – Rzeszów, 2000, – S.30.
- ³⁰ PSG. – Т. 6. – S. 882.
- ³¹ Інкін В. Ф. Вказ. праця. – с. 35.
- ³² Селянський рух на Україні 1569 – 1647 рр. Збірник документів та матеріалів. – К., 1993. – С. 259, 466, 469-
- ³³ PSG. – Т. 6. – S. 882.
- ³⁴ Інкін В.Ф. Вказ. праця. – С. 37, 39.

³⁵ Lustracja województw Ruskiego, Podolskiego i Bełskiego. 1564 – 1565 rr. – Cz. II. – Warszawa, 2001. – S. 130

³⁶ Грушевський М. Вказ. праця. – Т II. – С. 51.

³⁷ Matricularum Regni Poloniae Summaria. – Pars. V. – Vol. 1 – № 3448. – Warsovia, 1919. – S. 197.

³⁸ PSG. – Т. 6. – S. 882.

³⁹ Ibidem. – S. 881.

⁴⁰ ЦДІАЛ. – Ф. 856. – Оп. 1. – Спр. 427. – Арк. 1 – 2.

⁴¹ PSG. – Т. 6. – S. 881.

⁴² Грушевський М. Вказ. праця. – Т. I. – С. 292.

⁴³ ЦДІАЛ. – Ф. 258. – Оп. 1. – Спр. 225. – Арк. 7.

⁴⁴ Budzyński Z. Ludność pogranicza polsko-ruskiego w drugiej połowie XVIII w. Stan. Rozmieszczenie. Struktura wyznaniowa i etniczna. – Przemyśl. – Rzeszów, 1993. – S. 256.

⁴⁵ Зубрицький Д. Критико-исторические повѣсти Червоной Руси. – Львовъ, 1875.

⁴⁶ Петрушевичъ А. Обзоръ важнѣйшихъ политическихъ и церковныхъ происшествій въ Галицкомъ княжествѣ съ половины XII – до конца XIII вѣка//Зоря Галицкая. – Ч. 7. – Львовъ, 1854. – Годъ VII. – С. 73-75.

⁴⁷ Линниченко І. Суспільні верстви Галицької Русі XIV-XV века. – Львів, 1899. – С. 54-55, 57.

⁴⁸ Грушевський М. Чи маємо автентичні грамоти князя Лева? Критично-исторична розвідка // Записки НТШ.- Т.XIV. – 1902. – с. 1-22.; Його ж: Історія України-Руси. – Т. V. – К., 1994. – С. 262 – 267.

⁴⁹ Мицько І. Феномен грамот князя Лева // Старосамбірщина. Альманах. – Т. II. – Старий Самбір, 2002. – С. 187- 194; Інкін В. Ф. Чи є історична основа в фальсифікатах грамот князя Лева Даниловича ? // Вісник Львівського університету. – Серія історична. – Вип. 24. – Львів, 1988. – с. 59 – 61.; Купчинський О. А. Дослідження та публікації грамот Галицько-Волинського князівства у XVIII ст. – перша половина XIX ст. // Київська Русь. Культура, традиції. – К., 1982. – С. 129 –149.

⁵⁰ Грушевський М. Вказана праця. – С.15-16.

⁵¹ Линниченко І. Вказ. праця. – С. 54.

⁵² Петрушевичъ А. Вказ. праця. – С.74.

⁵³ ЦДІАЛ. – Ф.856. – Оп.1. – Спр. 423. – Арк. 1-2.

⁵⁴ Там само. – Арк. 1 (зв.).

⁵⁵ Добрянський А. Історія єпископовъ трехъ соединенныхъ епархій Перемышльської, Самборской и Сяноцкой отъ найдавнѣйшихъ временъ до 1794 г. – Львовъ, 1803. – С. 46-48.

⁵⁶ Петрушевичъ А. Вказ. праця. – С. 73.

⁵⁷ Коссак М. Вказ. праця. – С. 41.

⁵⁸ ЦДІАЛ. – Ф. 856. – Оп. 1. – Спр. 423. – Арк. 1 (зв.).

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Там само. – Спр. 424. – Арк. 1

⁶¹ Там само. – Арк. 1 (зв.).

⁶² Мицько І. Про солі // Вказ. праця. – С. 10.

⁶³ Стецик Ю. Монастирі Дрогобиччини (XIV – початок XIX ст.). – Дрогобич, 2000.- С. 16-17.

⁶⁴ Добрянський А. Вказ. праця.- С. 23-24.

⁶⁵ ЦДІАЛ. – Ф. 856. – Оп. 1 – Спр. 423. – Арк. 1.

⁶⁶ Там само. – Спр. 424. – Арк. 1 (зв.).

⁶⁷ Там само. – Арк. 1-2.

⁶⁸ Там само.

- ⁶⁹ Archiwum Państwowe w Przemyślu .- AGBP . – Dyplomy. – Syg. 173. – S. 1.
- ⁷⁰ Гром Г. Вказ. праця. – С.100.
- ⁷¹ Archiwum Państwowe w Przemyślu. – AGBP. – Supl. – Syg. 14. – S. 280-288. Копія цієї судової справи також знаходиться в Національному музеї у Львові в теках Подолинського. – Ркл. – 2204. – Т.ІІ. – Арк. 167.168.
- ⁷² Ibid. – S.282.
- ⁷³ Ibid. – S.284.
- ⁷⁴ Слободян В. Церкви України. Перемиська єпархія. – Львів, 1998. – С.164.
- ⁷⁵ Національний музей у Львові. – Ркл. 2204. – Т.І. – Арк. 115-118.
- ⁷⁶ Там само. – Арк. 119.
- ⁷⁷ Archiwum Państwowe w Przemyślu. – AGBP. – Supl. – Syg. 14. – S. 282.
- ⁷⁸ Національний музей у Львові. – Ркл. 2205. – Т. ІІІ. – Арк. 415-415 (зв).
- ⁷⁹ ЦДІАЛ. – Ф. 856. – Оп. 1. – Спр. 425. – Арк. 1.
- ⁸⁰ Там само. – Арк. 3 (зв). – 4.
- ⁸¹ Національний музей у Львові.- Ркл. 2204. – Т.ІІ. – Арк. 122-127.
- ⁸² ЦДІАЛ. – Ф. 201. – Оп. 46. – Спр. 1917. – Арк. 491.
- ⁸³ Kołbuk W. Kościoły wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 r. – Lublin, 1998. – S. 253.
- ⁸⁴ PSG. – Т. 6. – Warszawa, 1885. – S. 882; – Гром Г. Вказ. праця. – С.100.
- ⁸⁵ Слободян В. Вказ. праця. – С. 165.
- ⁸⁶ Гром Г. Вказ. праця. – С. 12.
- ⁸⁷ Там само. – С. 100.
- ⁸⁸ Pelczar R. Szkolnictwo parafialne w ziemi przemyskiej i sanockiej (XIV–XVIII w.). – Warszawa, 1998. – S.65, 98, 128, 196.

Юрій Стецик.

Нагуєвицький монастир Св. Миколая (XVI-XVII ст.): спроба ретроспективної реконструкції.

В даній статті узагальнено найдавніші відомості з історії с. Нагуєвич. На основі архівних джерел (XVII – XVIII ст.) проведено ретроспективну реконструкцію засадничих аспектів історії Нагуєвицького монастиря (XVI – XVII ст.), доповнивши їх студіями про культ Св. Миколая.

Yuriy Stetsyk.

Nahujowyche Saint Nicola's Monastery (XVI – XVII centuries): trial of the reconstruction retrospection.

At this attical is generalization the oldest informations from the village's history of Nahujowyche. On the grounds of archival sources (XVII – XVIII centuries) had led the reconstruction retrospection of the foudation aspects of the monastery's history in Nahujowyche (XVI – XVII centuries) had increased studys about the cult of Saint Nicolas.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ НА СТАРОСАМБІРЩИНІ¹ (КІНЕЦЬ XIV ст. – 1772 р.)

Перш ніж розглядати стан соціально-економічних відносин та їх поступову еволюцію на території сучасного Старосамбірського району Львівської області, варто кілька слів сказати про місце розглядуваної території в адміністративно-територіальному поділі Польської держави. Адміністрація і управління формувалися тут поступово, виходячи з реалій політичних змін. Вже після насильницької смерті у 1340 р. Юрія-Боєслава II Тройденовича, останнього з роду Романовичів, агресивні сусіди – Польща, Угорщина, Велике князівство Литовське – розпочали боротьбу за галицько-волинську спадщину. На початках волинські терени відійшли до литовських правителів, а Галицьку землю захопив польський король Казимир III Великий. Після його смерті у 1370 р. фактичним правителем тут був опольський князь Владислав (1372–1387 рр., з перервами; помер у 1401 р.), ставленик угорського (а з 1370 р. – й польського) короля Людовіка I Великого (1342–1382 рр.). Він з повним правом вважався “господарем землі, вічним дідичем і самодержцем”, який навіть карбував свої гроші, оскільки був праправнуком галицько-волинського князя Романа Мстиславича. Певний час Галицька земля перебувала під безпосереднім угорським управлінням. Водночас, литовські князі продовжували претендувати на цю територію. Напружена і тривала боротьба завершилася у 1387 р., коли польські війська зайняли Львів, Перемишль та інші міста, і Галицька земля, таким чином, остаточно відійшла до складу володінь польської корони як *Руське королівство* або *Руська земля*.

На початках старий адміністративний устрій з княжих часів тут практично не зазнав змін. Галицька земля вважалася окремою політичною одиницею, об’єднаною з Польщею на правах династичної унії. У Грюнвальдській битві 1410 р. ополчення з цієї землі складало окремі хоругви під своїми прапорами і з давніми гербами. У 30-х роках XV ст. захоплені поляками на сході терени склали Руське воєводство Речі Посполитої. Воно мало п’ять земель (Львівська, Перемишльська, Сяніцька, Галицька й Холмська), а адміністративним центром воєводства став Львів. Так почала впроваджуватися польська адміністративна система. Тоді ж польський король Владислав III Варненчик видав привілей, за яким галицькі князі і бояри зрівнювалися у правах з польською шляхтою. Перша згадка про руського воєводу, призначеного королем, припадає на 1432 р. Він мав титул “генерального” і в переліку 34 воєвод Речі Посполитої (1569 р.) згадувався на 15 місці. Землі очолювали королівські намісники – старости, які мали всю повноту влади на місці. Першим відомим старостою Перемишльської землі з 1375 р. був Мербот, призначений Владиславом Опольським². Певні обов’язки мали підкоморій (відав розмежуванням спірних земель шляхетських маєтків), гродський староста (очолював гродський суд і відав охороною замку), хорунжий (ніс хоругву у походах та під час урочистих подій), суддя, підсудок, писар, скарбник (складали земський суд, який розглядав цивільні справи), військовий (забезпечував громадський спокій). Стольний,

підчаший, мечник, ловчий та інші були, значною мірою, почесними титулами, які відображали давні традиції.

Перемишльська земля як окрема адміністративна одиниця з центром у Перемишлі займала обширну територію в басейнах рік Сяну і верхів'я Дністра (31,1 тис. км²). Її межі визначилися не одразу, вони формувалися поступово, починаючи з XIV ст., і остаточно встановилися на середину XVI ст.³ Адміністративно Перемишльщина поділялася на два повіти – Перемишльський і Пшеворський⁴. Після виділення на початку XVI ст. з її складу Пшеворського повіту сформувалися Перемишльський, Самбірський, Дрогобицький і Стрийський повіти. Їх територіальною основою стали давні волості. Крім цього, незалежно від них, виділялися три податкові округи – Засянський, Міжсянсько-Дністрянський і Задністрянський⁵.

Всі володіння поділялися на шляхетські, королівські (державні) та церковні. Королівськими були староства, які у XV–XVIII ст. віддавалися у пожиттєве володіння окремим магнатам – старостам, які сплачували державі постійний річний чинш. За люстрацією 1664 р. на Перемишльщині було 6 староств з однойменними городовими центрами: Перемишльське, Лежайське, Мостиське, Вишенське, Дрогобицьке, Стрийське.

В межах Перемишльської землі була також величезна Самбірська економія – один з найбільших столових маєтків Речі Посполитої. Він складався з трьох міст (Самбір, Старий Самбір і Стара Сіль) та більше 100 сіл. У 1537 р. королева Бона Сфорца д'Арагона (1494–1557 рр.), друга дружина польського короля Сигізмунда I Старого, викупила його від кредиторів, заплативши 25 025 флоринів. З 1590 р. Самбірська економія безпосередньо обслуговувала короля і його двір. Адміністративно-територіально вона поділялася на 7 країн (Волосянську, Ільницьку, Либохорську, Липецьку, Гвоздецьку, Підбузьку і Розлуцьку) та 6 ключів (Дублянський, Задністрянський, Бабинський, Купновецький, Меденицький, Лішнянський). Ці одиниці відігравали важливу роль при зборі податків та в судочинстві.

На сьогодні в межах України знаходиться близько 60% території колишньої Перемишльської землі. Південно-східні терени Старосамбірського району в давнину входили до Задністрянського, а північно-західні були у складі Міжсянсько-Дністрянського округів.

Соціальна структура Старосамбірщини визначалася загальним соціально-економічним розвитком Польської держави і мала становий характер, що регламентувалося певними привілеями. Найчисельнішу категорію власників складала шляхта. За її маєтковим станом можна виділити 5 умовних груп: магнати, багата, середня, односільна, часткова і загорова шляхта. Більшість її була польською або сполонізованою. У Перемишльській землі в першій чверті XVII ст. до магнатів зараховували землевласників, які мали 10 цілих поселень (у 1628 р. таких було 13 осіб). Багату шляхту складали власники 6-9 цілих поселень (7 осіб). До категорії середньої шляхти відносили тих, які мали у своєму посіданні 2-5 сіл (32 особи). Небагато було односільних власників (18 осіб). Натомість, переважали шляхта часткова і загорова (104 особи), які володіли невеличкими частками поселень або мали лише невелике власне поле⁶. У Перемишльській землі на середину XVII ст. магнати і багата шляхта складали лише 17 осіб, але мали у своєму володінні 52,8% усіх земель (87,3% всіх шляхетських земель). Середня і односільна шляхта володіла 12,7% земель⁷. Як видно, домінувала велика шляхетська власність.

Однією з найзаможніших була магнатська, на початках українська, родина Бибельських, згадки про яку зустрічаються вже у XIV ст. Своє ім'я родина отримала від

спадкового маєтку Библо. Перший відомий представник роду, Ходко, мав підтвердження галицько-волинського князя Лева Даниловича на володіння селами Библо, Пацьковичі, Комаровичі. Починаючи з XV ст., рід полонізується. Перший крок у цьому напрямку зробив Сенько Бибельський, який 1441 р. прийняв римо-католицьку віру.

У 30-х роках XV ст. волинський князь Іван Несвизький одружився з Ярошною, донькою Ходка Бибельського. За нею він отримав у володіння с. Передільницю і з того часу в документах згадується як князь Передільницький. Згодом з родиною Бибельських породичалися й інші магнати, а їхні нащадки вже займали високі державні та церковні посади у Польському королівстві⁸. Ряд осіб з цієї родини поховані у Городищенському монастирі. Записи Пом'яника цього монастиря подають 388 імен (в т.ч. 178 чоловічих), пов'язаних з Бибельськими. Серед них князі Прокопій, Андрій і Сенько Бибельські, споріднені з ними Духна Бибельська-Бажа, Палков, Ярошна Бибельська Передільницька, Олександр Скорутин. Сестра О.Скорутина Олександра та його діти Данило, Ясько, Олехно в цьому Пом'янику записані вже як римо-католики⁹.

Великими були землеволодіння Гербуртів. Генеалогічні корені цієї родини сягають чеської Силезії, а про одного з Гербуртів згадує навіть Галицько-Волинський літопис¹⁰. Перші Гербурти на територію Галичини прибули близько XIII ст. Підтвердженням цього можуть бути слова помітного політичного і культурного діяча Речі Посполитої Івана Фелікса Гербурта (1567–1616 рр.), сказані ним на Вишенському сеймику у 1609 р., про те, що його предки “більше чотирьохсот років служили Руському воеводству”¹¹. За вірну службу князь Владислав Опольський надав їм землі у Галичині (в околицях Перемишля) та на західному Поділлі. Напевно, тоді вони й заснували містечко, яке на згадку про свою родову садибу Фельштайн¹² назвали Фельштин (тепер с. Скелівка Старосамбірського р-ну Львівської обл.). Перша письмова згадка про Гербуртів на Старосамбірщині стосується 1385 р., коли власник Добромиля поставив свій підпис під документом про передачу с.Пнікут перемишльському єпископові. Під 1395 р. Гербурт з Фельштина згаданий як найпочесніший гість самбірського старости Спитка з Мельштина¹³. На початку XVI ст. Гербурти володіли Добромилем та 14 навколишніми селами. Згодом їх родина розгалужилася і згадки про них можна було зустріти в багатьох галицьких місцевостях. Її представники були задіяні на державно-політичній службі, в адміністративно-військовій та духовній сферах.

З кінця XVI ст. на землях Старосамбірщини з'являються Тарли. Зокрема, у 1589 р. власністю Сигізмунда Олександра Тарла став Хирів з передмістям, Ляшки, Березів, Городовичі, Поляна, Велика Сушиця, Мала Сушиця, Чаплі, Гуменець, Слохині. Ці маєтності на початку XVII ст. перейшли в руки Мнішеків. З магнатів у XVII ст. на Старосамбірщині мали маєтки також Станіслав Дрогойовський (Лютовиська), Андрій Максиміліан Фредро (Ляцко), Павло Фредро (Саночани), Мартин Красіцький (Боршевичі, Библо, Губичі, Передільниця, Сушиця Велика). Фельштинський ключ (Фельштин, Фельштинське передмістя, Поляна, Болозів, Букова, Глибока, Конів Малий, Конів Великий, Сусідовичі, Рихтичі, Товарна, Біличі) був власністю великого коронного підскарбія Яна Миколая Даниловича (помер у 1650 р.). Добромильський ключ (Доброміль, Добромильське передмістя, Княжпіль, Ляцко, Кропивник, Мігово), як часткову спадщину Гербуртів, посідав холмський каштелян Самійло Конєцпольський. Після смерті магната власником цих маєтків у 1641 р. став його син, любачівський каштелян Станіслав Конєцпольський. Згодом, у другій половині XVII ст., власниками тут були великий коронний підскарбій Ян Казимир Красінський і його син, полоцький воевода Ян Доброгост Красінський¹⁴.

Часткова і загорода шляхта відзначалася не лише значною чисельністю і територіальною нерівномірністю, але й неоднорідною етнічною і соціальною структурою. Переважна більшість цієї шляхти взагалі не мали підданих і обробляли свої наділи власною працею. Проте, маючи шляхетський титул, вони користувалися певними привілеями, могли брати участь у виборних органах тощо. Така шляхта відрізнялася від селянства лише кольором одягу: шляхтич носив темно-синє вбрання, а селянин – світло-блакитне.

На Старосамбірщині у XVI–XVIII ст. письмово зафіксовані володіння дрібних і бідних шляхетських родів Бачинських, Березницьких, Зілинських, Комарницьких, Созанських, Смеречанських, Терлецьких та інших, які вийшли з двох українських гербових груп – Сасів і Корчаків¹⁵. Документ з 1711 р. зазначає, що у с. Терло є “різна шляхта, тобто пани Нановські, Яворські, Лучинські, Середницькі, Терлецькі. Вони здавна осіли на громадських ґрунтах і самі собі роблять та лопатою копають”¹⁶. Подібна до цієї ситуація була і в інших селах.

Духовенство. Великі землеволодіння мав вищий католицький і православний клір, монастирі. Відомо, що перемишльський православний єпископ Лаврентій Терлецький з гербу Сас (1532–1549 рр.) скаржився королеві Боні на адміністратора Самбірської економії Рафаеля Чохновського, який насильно відібрав єпископські землі. У зв’язку з цим королева призначила спеціальну комісію для розслідування інциденту і розмежувань власності. Комісія, очолювана магнатом Гербуртом, визначила, що власністю перемишльського православного (згодом уніатського) єпископа мають бути Смільниця, Спас, Страшевичі, Бусовисько, Созань¹⁷. Єзуїти володіли Грушатичами і половиною Зоротович, а кармеліти мали частину Сусідович. Основна ж маса парафіяльного духовенства за своїм майновим становищем практично не відрізнялася від селян.

Селянство складало основне населення краю. Етнічно воно було переважно українським. Підтвердженням того є поголовні реєстри (списки), у яких зафіксовані імена та прізвища селян (Федір, Олекса, Стецьків та ін.), які, звичайно, є етнічно українськими. У справочинстві того часу широко вживалася назва “Русь”. Вона означала не тільки країну, але й народ. Для зазначення української приналежності вживалися терміни, які стосуються віровизнання (*ritus rutheni, religia grecka non unius, religia catholica rithus grecki*). В окремих випадках джерела прямо вказують, що в селі проживають українці. Окремі села, як Передільниця, були повністю заселені українцями¹⁸.

За майновим становищем селяни поділялися на кметів, загородників, халупників, комірників. Економічну ситуацію села виразно видно на прикладі Дроздович. За даними 1682 р. у цьому селі всі селянські господарства були малоземельними й безземельними. З них лише 21,5% складали чвертьланові кметі, а загородники та власники половини загороди становили 61,5%. Решта селян були ремісниками¹⁹.

У селянському господарстві в XVI–XVII ст. була поширеною двопільна система. Найбільше культивували жито і овес. Перевагу пшениці надавали лише в рівнинних місцевостях. Зустрічаються також посіви ячменю, татарки (гречки), проса. Функціонували сільськогосподарські промисли (млинарство, корчмарство, рибальство). Наявність великих лісових масивів зумовлювала виникнення й розвиток лісового промислу (заготівля і обробка дерева, виготовлення деревного вугілля, поташу). Поташ був дуже важливим для миловаріння, обробки шкіри, промивання вовни, білення полотна. З інших ремесел розвинутими були стельмахування, бондарство, гончарство, ковальство та ін.

Повинності регламентувалися майновим становищем селян. Регулярну панщину відбували всі категорії селян, а кметі, як правило, несли тяглу. У Перемишльській землі для кметів характерна була дводенна панщина з чверті лану і одnodенна для інших категорій селян. У Задністрянській частині в 1692 р. власники менше чверті лану склали 98% усіх селянських господарств. Важким тягарем для селянина була відробіткова рента: численні роботи на фільварках, солеварнях, у лісі, при ремонті доріг, чищенні ставків, охороні панської садиби тощо. Розповсюдженою була повинність, яка відома у документах як “що скажуть” і “коли скажуть”. У Самбірській економії в 80-х роках XVII ст. різні форми відробітків, крім панщини, складали 76 днів на рік з одного господарства²⁰. Так, селяни с. Головецько ремонтували і ставили корчми та млини, ходили на роботу до солеварень і давали до них терлиці, платили за двох хлопців до послуг у солеварні²¹.

Усі селянські господарства обкладалися натуральними і грошовими повинностями. Найпоширенішими натураліями на Старосамбірщині у XVI–XVII ст. були продукти рільництва (жито, овес), тваринництва (масло), птахівництва (кури, яйця). Селяни також давали десятину або двадцятину від відгодівлі свиней, овець, тримання пасік. Грошовим податком обкладалося все доросле населення від 12 років (поголовне) і житлові будівлі (подимне). Поголовне від кожної особи складало, в середньому, один злотий.

Загородники і халупники, які не мали власного господарства, жили переважно із заробітків, з яких платили грошовий чинш. За відомостями 1669 р. у Мшанці 20 хат заробляло “за Бескидами”, Грозівій – 20 господарств із 40, Галівці – 10 хат, Лопушанці – 10 хат²².

Намагаючись мати якнайбільше прибутків, власники поселень і, особливо, їх орендатори, збільшували визиск своїх підданих. Це знайшло підтвердження у тогочасних документах. Так, у 1624 р. грушатицькі селяни скаржилися на орендатора Пенъонжка, який “наклав нові повинності і карає бичем та ув’язненням..., священника змушує до відбукання панщини”. Впродовж кількох років селяни з Білич скаржилися на старостинського намісника, який “заставляє їх до роботи кожного дня, крім торгового, змушує до підводних повинностей далі як за 7 миль, відбирає ґрунти і пасовиська та інші безправності чинить, що спричиняє великі страти і злидні”²³. Іноді селяни чинили збройний опір через непомірні і незаконні повинності, як це було у 1639 р. у с. Букові²⁴.

У XVII ст. Перемишльська земля назагал, а Старосамбірщина зокрема, була місцем переходів військ, їх зимових квартир та короточасних постоїв. Ці війська не лише утримувалися за рахунок населення, але й грабували його. У 1644 р. польський коронний гетьман визначив для зимового утримання (три місяці) однієї хоругви війська такі витрати: вівса – 100 колод львівської міри, стільки ж ячменю, пшона і гороху – по 5 колод, 20 фасок масла, 50 шматків солонини, 10 бочок капусти, 30 ялівок, 400 курей, 200 гусей, 50 возів дерева і 10 возів соломи на тиждень. Під час воєнних дій вони зростали. Так, за королівським універсалом 1651 р., з одного обробленого лану нараховували таку стацію: вівса – 5 корців, пшениці, ячменю і гороху – по 1,5, татарки – 1, круп – 0,5, масла – 10 кварт, 20 сирів, півшматка солонини, 2 чвертки м’яса, одного барана, 2 кварта олії, 6 курей, 3 гуски, 3 вози сіна, а також солі, овочів, січки за потребою²⁵.

Часто військові підрозділи конфліктували між собою за право “першості” перебування у тому чи іншому селі. Зокрема, у 1629 р. Анджей Зборовський обложив і штурмував Стару Сіль, зайняту хоругвою ротмістра Дмоховського. Під час цього конфлікту загинуло 18 вояків, а старосільські міщани зазнали значних збитків²⁶. У 1676 р. Вишеньський сеймик констатував, що “через жовнірські переходи села перетворилися

в руїни, а люди помирають з голоду”²⁷. У 1696 р. військо під керівництвом маршалка Барановського через несплату королем грошей обрало за зимову квартиру Самбірську економію. Тут вони перебували майже рік, а мешканці сіл несли весь тягар їхнього утримання²⁸.

У пошуках кращих умов життя селяни часто втікали з обжитих місць. Так, у 1634 р. з Боневич утік мельник з родиною²⁹. В одному з документів, який датується 1674 р., зазначено, що у Добромилі і його передмісті залишилася лише 51 особа, а “решта за кордон до Угорщини втекли, інші повмирали, а ті, що залишилися, з голоду пухнуть”³⁰. Інший запис за цей же рік свідчить, що у “передмісті Добромильському є лише 26 осіб”³¹. До Угорщини, а власне на словацькі терени, селянські втечі набрали таких розмірів, що тамтешня влада навіть розпорядилася затримувати селян-втікачів і відправляти їх під вартою на попереднє місце проживання. Такі випадки були зафіксовані у 1648, 1652, 1659, 1672 роках³².

Траплялося, що багатших селян переманювали в інші місця проживання. Один із таких випадків мав місце у Лопушанці в 1637 р. Тоді ярославський передміщанин Станіслав Соболяк прибув уночі з двома великими возами до кметя Андрушка і завантажив на них селянське збіжжя. Решту майна сам господар вивіз власним транспортом³³. Змушували селян покидати свої господарства й міжусобні конфлікти місцевої знаті, які часто переростали у справжні локальні війни.

Особливо масовими були селянські втечі в другому десятилітті XVIII ст. За даними шляхетської ревізії 1720 р. із Самбірської економії на Поділля і Покуття втекло близько тисячі селян. Приводом до цього послужили неймовірні утиски управителів королівських маєтків Штайнгейзара та Турнера. Така масова втеча набула широкого резонансу. Шляхта на Вишньському сеймику 16 березня 1733 р. змушена була визнати факт жорстокого поводження цих управителів з підданими. Вона відзначила “нечувані утиски і знущання, що понад дві тисячі підданих пішло геть з Самбірської економії, а ті, що залишилися, – або без тягла, або такі вбогі, що не мають жодних засобів для життя”. Шляхта також просила польський сейм надіслати спеціальну комісію, для розслідування дій управителів та їхнього покарання³⁴. Очевидно, становище було насправді загрозливим, якщо місцеве панство вдалося до таких рішучих дій.

Про селянські втечі свідчить наявність значного числа покинутих хат і землі, яка лежала облогом. У 1719 р. адміністратор Самбірської економії при перевірці Гвоздецької країни записав, що “викликав присяжних навіть з далеких сіл” і спитав, як довго пустують ці лани, всі сказали, що від кільканадцяти років..., всі піддані не могли знести тягарів і пішли на Поділля і до цього часу не вернулися”³⁵. Селянські протести в Самбірській економії у вигляді відмови робити панщину мали місце у 1770-х роках, коли “адміністрація не мала засобів їх примусити”³⁶.

Міста. За класифікацією 1673 р. всі міста Речі Посполитої поділялися на дві категорії. Першу складали воєводські центри, а друга визначала три класи міст і містечок. У Перемишльській землі до першого класу належав лише Перемишль. На Старосамбірщині Добромиль, Нижанковичі, Нове Місто, Старий Самбір, Стара Сіль, Фельштин зараховувалися до другого і третього класів.

Міста та містечка розрізнялися також за правовим статусом (державні, або королівські, і приватновласницькі), що відображалось в легенді печаток. Державний статус мала лише Стара Сіль. Приватновласницькі міста у своєму символі часто відображали герб свого власника чи засновника. Так, герб Гербуртів мали Добромиль і Фельштин. Герб Наленч вживало Нове Місто, а Хирів – герб Оссолінських. Важливим мотивом

при герботворенні були також природні багатства краю: сіль у бочках (Стара Сіль), олень (Нижанковичі)³⁷.

Міста і містечка мали як виробничий (гірничий, ремісничий, сільськогосподарський), так і споживчий (адміністративний, торговий, релігійний, культурний, оборонний) характер. Кількісно переважали ремісничо-торгові міські центри зі значною кількістю сільськогосподарських робіт.

Розвитку міст та їх економіки сприяли привілеї магдебурзького права. Вони надавали ряд пільг: право безмитної торгівлі, проведення ярмарків і торгів, організацію цехового управління тощо. В числі перших магдебурзьке право дістали Старий Самбір і Стара Сіль. Проте в умовах постійної оборони від ворогів, зокрема татарських набігів, ці міста свої письмові документи втратили. У XV ст. магдебурзьке право мали вже Нижанковичі (1408 р.), Нове Місто (перед 1463 р.), Фельштин (перед 1488 р.). 20 листопада 1421 р. польський король Ягайло підписав грамоту на відновлення Старій Солі магдебурзького права. У цьому ж столітті його дістали також Хирів (1528 р.), Старий Самбір (1553 р., відновлено) і Ляшки Муровані (1564 р.). Львівський каштелян Станіслав Гербурт (1508-1576 рр.), власник добромильської околиці, у 1566 р. домогся надання Добромилю статусу міста і разом з ним магдебурзького права³⁸.

Міста були осередками цехового виробництва, ремесел, торгівлі. Економічно найпотужнішою впродовж XV–XVIII ст. вважалася Стара Сіль³⁹. У 1565 р. в місті було 84 будинки. Тут діяла власна цегельня, на якій виробляли цеглу, дахівку, кахлі. У 1589 р. в Старій Солі працювали 32 ремісники, які займалися гончарством і цегельно-кахельним виробництвом⁴⁰. Мешканцям дозволялося вільно варити пиво та продукувати на продаж горілку. У 1575 р. Стара Сіль мала від солеваріння річного прибутку 20 тис. злотих. У першій половині XVII ст. місто потерпало від частих епідемій, магнатських міжусобиць, що спричинило поступовий занепад. В 1711 р. у Старій Солі були залюднені тільки 57 будинків, 34 садиби зруйновані, а худобу мали лише 39 господарів. Певне економічне піднесення міста спостерігається лише з середини XVIII ст. У 1768 р. тут було 7 різних цехів, які об'єднували 123 ремісників.

Старий Самбір як перший укріплений пункт на Підбескидському шляху мав важливе воєнно-стратегічне значення. Місто було центром цілої оборонної системи, яку творили насипані з півночі вали і прірва над річками з інших боків. Вали зміцнювали високий дерев'яний паркан і три вежі. Складовою частиною міських укріплень був косяол. В місто можна було потрапити через дві брами, з яких одна була мурованою⁴¹.

Економічно Старий Самбір мав рільничо-ремісничий характер. Джерела вказують, що у 1507 р. в місті було 45 міщан з польовими наділами, а у 1568 р. з 62 власників хат 14 взагалі не мали присадибної землі (ріллі). Тоді ж на передмістях було 70 господарств, з яких 10 не мали зовсім землі, а 20 володіли лише городами. У 1571 р., крім господарів, які мали свої хати, було в місті 64 родини комірників, перекупників, люзних людей, підмайстрів та ремісників, які не мали своїх майстерень (верстатів). Таким чином, можна стверджувати, що в XVI ст. у Старому Самборі ремісництво поступово відокремлювалося від землеробства⁴². У 1553 р. в місті були цехи різників, пекарів, ковалів, ткачів, шевців, кравців та кушнірів, які об'єднували 30-35 майстрів. У XVII ст. спостерігається застій в економіці, збільшений воєнними спустошеннями, місто економічно занепадає. Якщо у 1628 р. тут працювали 43 майстри⁴³, то у 1653 р. в місті було лише 30 хат.

На початку XVIII ст. через епідемію чуми у Старому Самборі померло 326 осіб (289 українців і 37 поляків), а з 125 садиб залюдненими залишилося лише 46. Такі дані

свідчать не лише про руїну міста, але і його етнічний склад (на той час у Старому Самборі переважали українці)⁴⁴. Певне піднесення спостерігається з середини XVIII ст. Поступово зростає кількість мешканців. На початку 1770-х років у місті було 104 хати. Близько 70 майстрів займалося ремісництвом. У 1768 р. тут було зафіксовано 30 кушнівців, 30 шевців, 4 ткачі⁴⁵.

Розвиток Добромиля як міста пов'язаний з іменем Андрія Гербурта, сина перемиського стольника Миколая. Саме він у середині XVI ст. закликав з Моравії на свої спустошені землі (близько 300 га) ремісників, серед яких найбільше було ткачів. Спеціально для цих переселенців римо-католицького віровизнання він збудував у Добромилі дерев'яний костюл. За королівським привілеєм місто на 15 років звільнялося від усіх видів податків та повинностей, що значно сприяло його розвитку. В другій половині XVI ст. Добромиль був обнесений кам'яним муром, оборонним ровом і дерев'яним частоколом. Близько 1560 р. було споруджено мурований палац Гербуртів – т. зв. Низький або Добромильський замок. Через двадцять років у місті та околиці нараховувалось вже три церкви і один костюл. У межах мурів міста було 70 будинків, де проживало 350 осіб, які платили поборовий податок у сумі 10 флоринів⁴⁶. Поступово зростала й чисельність ремісників. Якщо у 1589 р. ремісничий податок платило 19 осіб⁴⁷, то у 1628 р. у місті працювало вже 32 ремісники і діяли 2 гуральні. Три майстри виготовляли пічні кахлі⁴⁸.

Роль ремісничого і торгового осередку відіграло Нове Місто. У 1589 р. тут було 26 ремісників⁴⁹. За даними люстрації 1628 р. їх число склало вже 38 осіб, функціонувало 7 гуралень і один млин. Тим самим роком зафіксовано 16 ремісників і 2 млини у Хирові, 12 ремісників і 6 млинів у Фельштині⁵⁰. У Нижанковичах були створені цехи шевців (1621 р.) і полотнярів (1623 р.)⁵¹. Різьбярі-каменотеси, які виготовляли надгробки, працювали у Фельштині⁵². Рідкісною була професія скляра. Люстрація 1628 р. зафіксувала на Перемишльщині лише вісьмох ремісників-склярів (6 у Перемишлі і по одному в Самборі та Нижанковичах)⁵³.

Соляна промисловість. У розробках природних багатств найзначнішим був видобуток солі. Основними осередками солеваріння були Стара Сіль і Добромиль. У Старій Солі його започаткували ченці місцевого монастиря, спершу для власних потреб, а згодом на продаж. Старосільські копальні мали характер оборонних споруд, оточених валами з вежами. Всередині були розміщені будівлі для адміністрації, робітників, пекарня, корчма, приміщення для робочих коней.

Сіль добували виварюванням. Шахти називалися криницями, або вікнами, і сягали до 40 м вглиб. Над криницею зводили вежу висотою до 20 м, при допомозі якої вичерпували ропу. Через територію копальні тягнувся канал для відведення води, що стікала з навколишніх пагорбів і гір. На старосільських розробках працювали наймані робітники, як правило, трійками (зварич, лопатник, дроворуб). Денний заробіток зварича і лопатника складав три гроші, а рубач дров за тиждень отримував 8 грошів. За наймом працювали також ковалі, бондарі, теслярі, мулярі. Інші роботи по забезпеченню соляних розробок виконували піддані (передміщани, загородники) відповідно до встановленої черги, за винятком святкових днів та жнив. В їхні обов'язки входило доставляти дрова, випомповувати ропу, будувати криниці та ін.⁵⁴

Виготовлену сіль фасували у бочки. У XVIII ст. використовували скарбові (78,4 кг) і вендичні (39,2 кг) бочки. Сіль у скарбових бочках йшла для державних потреб, а у вендичних – на продаж. Були ще бочки-запіканки, тобто відкриті з заплавленим верхнім шаром солі. Пакували сіль у цебри, формували у грудки (топки). Одна тисяча грудок

відповідала приблизно одній скарбовій бочці. За день виготовляли близько 3–4 ц, залежно від густоти ропи. У 1565 р. в Старій Солі було виготовлено 11 077 скарбових бочок солі. Значно більше добували у XVIII ст. За 1768-1772 рр. тут розфасували 103 887 скарбових бочок солі, що складало близько 81 291 ц⁵⁵. Назагал, у третій чверті XVIII ст. старосільське солеваріння відзначалося високим рівнем виробництва і відіграло дуже важливу роль в економіці Польщі в цілому і краю зокрема.

Гроші і ціни. Торгівля. Монетарна система відповідала тогочасним вимогам і розвивалася в загальнодержавному річищі. До XVI ст. в регіоні основною грошовою одиницею була срібна гривня, яка дорівнювала 60 празьким (чеським) або 48 польським грошам. Внаслідок грошової реформи 1526-1528 рр. у Польському королівстві було запроваджено злого-грошову систему. Основною грошово-лічильною одиницею став срібний злотий. Розмінними монетами були шістка, трояк, гріш, півгріш, шеляг і динарій. За один срібний злотий рахували 30 грошів. Один гріш містив 0,8 г срібла. Поруч зі злотим в обігу були талери, флорини і дукати. Наприкінці XVI ст. талер відповідав злотому, а в середині XVII ст. – трьом злотим. Дукати ще називалися “червоними золотими” або “угорськими золотими” і на початку XVII ст. дорівнювали 18 злотим.

Що ж можна було купити за таку валюту? Ціни були різними і коливалися залежно від загальної економічної ситуації. У Самборі в 1550 р. один корець маку коштував 32 гр., пшениці, ячменю і гороху – 20 гр., жита – 14 гр., гречки – 8 гр., вівса – 8 гр., копаяць – 3 гр. За скирту сіна просили 5 фл. У 1665 р. один віл вартував 20 зл., теля – 9 зл., кварта горілки (800 г) – 15 гр. За селянські чоботи з подвійною шкіряною підшвою треба було заплатити 2 злоті⁵⁶. Кахельна обігрівальна піч з матеріалу ремісника коштувала не менше 3 злотих і 10 грошів. Звичайна пекарська піч з 300 цеглин оцінювалася від 4 злотих 18 грошів і вище⁵⁷.

На цьому тлі можна також проілюструвати багатство Гербуртів, які в 1616 р. мали річний дохід близько 14 000 злотих, а в другому десятилітті XVII ст. збанкрутіли. Їхнє нерухоме майно (м.Доброміль, 10 сіл і дві саліни) в 1622 р. було оцінене кредиторами на суму майже 215 000 злотих (на початку XX ст. ця сума дорівнювала близько 1 млн. корон. – М.К.).

Міста і містечка були важливими центрами і осередками внутрішньої торгівлі. Головними формами її організації стали ярмарки, базари і постійні торги. Ярмарок, приурочений до певного релігійного свята, був домінуючою формою міжміського, міжсільського і міжрегіонального обміну. На Старосамбірщині він мав переважно локальний характер і тривав один день. Інколи на цих ярмарках торгували також закордонні купці. Право проводити річні ярмарки та мати тижневі торги міста і містечка здобули ще в XVI ст. Так, по два річні ярмарки і четвергові торги проводилися у Старій Солі (на свята св. П'ятниці і св. Єгидія) і Добромилі (3 травня і 15 жовтня). Старий Самбір наприкінці XVI ст. мав три річних ярмарки і вівторковий торг. У Нижанковичах в середині XVI ст. відбувалися річні ярмарки на св. Трійці і св. Миколая. Два річні ярмарки (на св. Трійці і св. Лукія) та вівторковий торг проводилися у Фельштині. З 1528 р. річний ярмарок мав Хирів.

Важливе значення для розвитку регіональної економіки мало право складування товарів. Зокрема, у 1579 р. Старий Самбір дістав привілей складування гончарного посуду для всієї підгірської території, а з 1659 р. – право складування купецьких товарів у торгові дні. Це означало, що приїжджі купці були зобов'язані виставляти свій товар на продаж, і тільки непродані товари можна було везти далі. Значним прибутком для Старого Самбора було мито від худоби, яку купці переганяли через місто великими

гуртами на продаж до Перемишля і далі на захід, до Вроцлава⁵⁸. За ухвалою польського сейму 1647 р. у Добромилі, Нижанковичах, Фельштині, Новому Місті встановлювалися склади угорських вин⁵⁹. З часом ці містечка даний привілей втратили, лише Добромиль зумів домогтися його відновлення у 1694 р.

На загальний стан економіки краю значною мірою впливали як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники. З тогочасних документів довідуємося про повінь, яка руйнувала села (1649 р.). Великий вилив Дністра спостерігався у 1700 р. Господарське запустіння спричиняли масові епідемії. Значних демографічних втрат завдала чума 1705–1710 та 1770–1777 рр. Міста з дерев'яними забудовлями потерпали від частих пожеж. Так, за 1600–1651 рр. Нижанковичі горіли 7 разів, Хирів – 4, Гусаків – 4⁶⁰. У 1661 р. згорів замок у Ляшках, в якому мешкав Бернард Мнішек. Завдані тоді збитки оцінювалися 200 тис. злотих. Згодом він горів ще двічі. У 1760 р. велика пожежа знищила більше половини Добромиля.

Стихійні лиха, війни, магнатські міжусобиці, жовнірські переходи спричиняли економічну руїну, погіршення матеріального становища мешканців. Так, у Добромилі на 1662 р. було 9 пустих парцель біля ринку і 29 – на вулицях⁶¹. Частим був голод, спричинений неврожайми, підвищенням цін на продукти харчування. Зерно доводилося закуповувати в сусідів за Карпатськими горами, зокрема в Угорщині.

¹ Територіально стосується меж сучасного Старосамбірського району

² Rejestr poborowy ziemi Przemyskiej z 1628 roku. – Rzeszów, 1997. – S. ???II.

³ Hrabek P. Granice ziem Przemyskiej i Lwowskiej // Rocznik Przemyski. Przemyśl, 1923. – S. 33–34.

⁴ Gloger Z. Geografia historyczna ziem dawnej Polski. – Kraków, 1900. – S. 218.

⁵ ЦДІА України у Львові. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 1075. – Арк. 687-702, 735-755.

⁶ Rejestr poborowy ziemi Przemyskiej z 1628 roku. – S. LVI.

⁷ Ibid. – S. LXVII.

⁸ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VI. – С. 238.

⁹ Петрик А. До історії боярства та боярських родів Перемишльської землі // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2002. – Вип. VI. – С. 113-114.

¹⁰ Літопис Руський. – К., 1989. – С. 412.

¹¹ Вестник Западной и Южной России. – 1862. – Т. 1. – С. 216.

¹² Юсяк П. Оточення князя Владислава Опольчика // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 90.

¹³ Watulewicz J. Herburtowie Fulsztynscy i kościół parafialny w Fulsztynie. – Przemyśl, 1904. – S. 12.

¹⁴ Rejestr poborowy ziemi Przemyskiej z 1628 roku. – S. LVII, LXII, LXIV.

¹⁵ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VI. – С. 241.

¹⁶ Старосамбірщина. Старий Самбір, 2002. – Вип. 2. – С. 61.

¹⁷ Rejestr poborowy ziemi Przemyskiej z 1628 roku. – S. LLV-LV.

¹⁸ Кріль М. До питання про етнічний склад селян Старосамбірщини в XVII ст. // Бойківщина. Історія і сучасність. – Львів–Самбір, 1995. – С. 46-47.

¹⁹ ЦДІА України у Львові. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 435. – Арк. 692-694.

²⁰ Инкин В. Ф. К вопросу об эволюции феодальной ренты в Галичине в XVI–XVIII веках // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1960. – К., 1962. – С. 240.

- ²¹ Гошко Ю. Населення українських Карпат. – С. 132.
- ²² Там само. – С. 86.
- ²³ Horn M. Walka chłopów czerwonoruskich z wyzyskiem feudalnym w latach 1600–1648. – Opole, 1976. – Cz. 2. – S. 38-40, 90.
- ²⁴ Ibid. – S. 56.
- ²⁵ Łoziński W. Prawem i lewem. – T. 1. – S. 161.
- ²⁶ Ibid. – S. 157.
- ²⁷ Akta grodzkie i ziemskie. – Lwów, 1914. – T. 22. – S. 309.
- ²⁸ Kuczera A. Samborszczyzna. – T. 1. – S. 304.
- ²⁹ Horn M. Walka chłopów czerwonoruskich z wyzyskiem feudalnym w latach 1600–1648. – Opole, 1974. – Cz. 1. – S. 50.
- ³⁰ ЦДІА України у Львові. – Ф. 13. – Оп. 2. – Спр. 32. – Арк. 1023.
- ³¹ Там само. – Арк. 1069.
- ³² Гошко Ю. Населення українських Карпат. – С. 42.
- ³³ Horn M. Walka chłopów czerwonoruskich z wyzyskiem feudalnym. . . – Cz. 1. – S. 54.
- ³⁴ Грабовецький В. В. Селянський рух на Прикарпатті (XVII–XVIII ст.). – С. 102.
- ³⁵ Гошко Ю. Населення українських Карпат XV–XVIII ст. – С. 44.
- ³⁶ Украинские Карпаты. История. – К., 1989. – С. 72.
- ³⁷ Сварник І. Сфрагістика й геральдика міст Бойківщини XVI – поч. XX ст. // Бойківщина. Історія і сучасність. – Львів–Самбір, 1995. – С. 89-90.
- ³⁸ Źródła dziejowe. – Warszawa, 1903. – T. 18. – Cz. 2. – S. 69.
- ³⁹ Ісаєвич Я. Д. Солеварна промисловість Підкарпаття в епоху феодалізму // Нариси з історії техніки. – Київ, 1961. – Вип. 7. – С. 103.
- ⁴⁰ Horn M. Ruch budowlany w miastach ziemi Przemyskiej i Sanockiej w latach 1550-1650 na tle przesłanek urbanizacyjnych. – Opole, 1968. – S. 48, 80.
- ⁴¹ Motylewicz J. Typy funkcjonalne miast ziemi Przemyskiej w drugiej połowie XVII i pierwszej XVIII wieku // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2002. – Вип. 6. – С. 170-171.
- ⁴² Андрусак М. Нарис історії Бойківщини // Бойківщина. – Філадельфія, 1980. – С. 132.
- ⁴³ Horn M. Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605-1633 na Ruś Czerwoną. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1964. – S. 158.
- ⁴⁴ Андрусак М. Нарис історії Бойківщини // Бойківщина. – Філадельфія, 1980. – С. 134.
- ⁴⁵ Там само. – С. 136.
- ⁴⁶ Źródła dziejowe. – Warszawa, 1903. – T. 18. – Cz. 2. – S. 196.
- ⁴⁷ Horn M. Ruch budowlany w miastach ziemi Przemyskiej i Sanockiej w latach 1550-1650 na tle przesłanek urbanizacyjnych. – Opole, 1968. – S. 48.
- ⁴⁸ Horn M. Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605-1633 na Ruś Czerwoną. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1964. – S. 136, 158.
- ⁴⁹ Horn M. Ruch budowlany w miastach ziemi Przemyskiej i Sanockiej. . . – S. 48.
- ⁵⁰ Horn M. Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich. . . – S. 158.
- ⁵¹ Słownik geograficzny. – Warszawa, 1886. – T. 7. – S. 168.
- ⁵² Horn M. Ruch budowlany w miastach ziemi Przemyskiej i Sanockiej. . . – S. 158.
- ⁵³ Ibid. – S. 142.
- ⁵⁴ Жерела до історії України-Руси. – Т. 2. – С. 4-5, 8-9, 57.
- ⁵⁵ Ісаєвич Я. Д. Солеварна промисловість Підкарпаття в епоху феодалізму // Нариси з історії техніки. – Київ, 1961. – Вип. 7. – С. 103, 107, 109-110.
- ⁵⁶ Kuczera A. Samborszczyzna. – T. 2. – S. 28-30.
- ⁵⁷ Horn M. Ruch budowlany w miastach ziemi Przemyskiej i Sanockiej. . . – S. 136-137.

⁵⁸ Horn M. Ruch budowlany w miastach ziemi Przemyskiej i Sanockiej. . . – S 141; Бойківщина. – Філадельфія, 1980. – №. 126-127.

⁵⁹ Horn M. Walka klasowa i konflikty społeczne w miastach Rusi Czerwonej w latach 1600-1647 na tle stosunków gospodarczych. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1972. – S. 41.

⁶⁰ Ibid. – S. 17.

⁶¹ Horn M. Żydzi na Rusi Czerwonej w XVI i pierwszej połowie XVIII wieku. – Warszawa, 1975.

Михайло Кріль.

Соціально-економічні відносини на Старосамбірщині (кінець XIV ст. – 1772 р.)

У статті розглядається соціальний і економічний стан сучасної Старосамбірщини (кінець XIV ст. – 1772 р.). Дана характеристика соціального і національного складу населення. Найчисельнішу верству складали селяни, які розрізнялися за майновим станом. Вони несли основний тягар усіх податків. Міста (Доброміль, Нижанковичі, Нове Місто, Старий Самбір, Стара Сіль, Фельштин) були значними центрами ремесла і торгівлі. У промисловому виробництві найбільше значення мало солеваріння.

Mykhailo Kril.

**Social-Economic Relationship in Starosambirshchyna
(the end of the XIV century – 1772).**

In the article the social and economic situation of modern Starosambirshchyna (the district of Stry Sambir) in the end of the XIV item – in 1772) is considered. There is given the description of social and national structure of population. The most numeral layer was consisted of peasants, which were differed according to their property state. They carried basic part of all taxes. The cities (Dobromil, Nijancovich, New City, Old Sambir, Old Salt, Felshtin) were considerable centers of handicraft and trade. In the industrial production most importance had the saltboiling.

КОЗАЦЬКЕ ЛІТОПИСАННЯ У ПРАЦЯХ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

У грушевськознавстві останніх років усе більше уваги приділяється дослідженню історико-наукової складової творчої спадщини М.Грушевського. Науковці доводять, що та модель інтелектуальної історії, прибічником котрої був учений, дозволила йому повною мірою продемонструвати всі сильні сторони свого методу. Проте аналіз стану вивчення історіографічних поглядів професора демонструє помітну диспропорцію. На тлі активного захоплення біоісторіографістикою М.Грушевського – вивчення ним провідних персоналій української історичної науки XIX – першої третини XX ст. – надзвичайно скромно виглядають студії над його візією доннаукової доби нашої Клію. Зрозуміло, що такий стан речей унеможливорює цілісне та адекватне розуміння не лише історіографічного дискурсу, але й наукового доробку вченого загалом. Не узгоджується це також із розумінням самим М.Грушевським важливості витоків історіографічної традиції у процесах професіоналізації та інституціалізації історичної науки. У самому ж багатовіковому періоді доннаукової української історичної думки вчений особливу увагу приділяв козацькій історіографії. На переконання М.Грушевського, “козацька епоха стала новою ерою для української історіографії”¹, що поклала початок модернізації її теоретико-методологічних засад.

Розпочинаючи вивчення історіографії доби козаччини, М.Грушевський передусім зосереджується на з’ясуванні особливостей структури історичної свідомості суспільства у цей час. Так, у зв’язку з розбіжностями в історичній долі Східної та Західної України, розірваних між польською та московською державами, поняття “єдності українського народу та української території” поступається ідеї “козакоруського народу”, який ототожнюється з козацькою східною частиною України. “Малоросійська батьківщина” українських авторів (Східної України) XVIII ст. практично не виходить за межі Гетьманщини. Пам’ять про колишній зв’язок із західними українськими землями дедалі втрачається. Іншу особливість історичної свідомості українського народу М.Грушевський шукає на “грунті філологічному”. З XVI ст., періоду культурного розколу та релігійної боротьби, виходячи з практики церковно-релігійної проповіді, в освічених колах українського суспільства виникає і підтримується інтерес до народної стихії, народної мови та словесності. Проте історія рідної мови – дуже складна, вона зазнала впливів місцевих діалектів і “староруської слов’янщини”, польсько-українського жаргону, офіційної російської мови. “Із маси народних діалектів і говірок, – зазначав М.Грушевський, – які виразно помітили старі письменники, а з другого боку – із конкуруючих з ними книжних мов, образ загальної народної української мови так і не встиг цілком виразно піднятися і кристалізуватися за цей час”². Внаслідок того, що поняття української народності не встигло викристалізуватися протягом XVII–XVIII ст., підсумовує вчений, у свідомості українського суспільства так і не вкоренилася ідея вивчення України, її народу як певної цілісності, окремої спільноти.

Попри те, що історична література XVIII ст. генетично була продовженням попередньої історіографічної традиції, М.Грушевський писав про суттєві відмінності у концептуальних побудовах і стилістичних особливостях козацьких літописів, що свідчили про їхню приналежність до модерного культурного типу. “З початком XVIII ст., – писав учений, – починаються українські “наукові” трактати про козаччину і її початки”³. На відміну від київських богословів, чії праці презентували середньовічну вітчизняну культуру, козацька інтелігенція – “прошарок козацьких канцеляристів” – демонструвала та пропагувала зовсім іншу модель історіософського бачення минулого України. Квінтесенцією цієї моделі було намагання пов’язати в одну історичну схему давньоруські, польсько-литовські та козацькі часи. “...Інтересне й характеристичне для української історіографії XVIII віка, – зазначав він, – се бажання зв’язати початки козаччини з староруськими часами, поставити їх як репрезентантів політичного українського життя в тісні зв’язки з Київською державою, з політичним життям староруських і переходових часів”⁴. Поряд із цим, учений зауважував, що з причин недостатньої кількості національних джерел історики змушені були вдаватися і до європейських авторитетів, до перелицювання чужих джерел, по-своєму переказувати їх, робити скорочення, доповнювати власними історичними фактами, переносити в інше, часто рідне географічне середовище, що особливо характерно для місцевих літописців. “Надто багато де в чому “козацькі літописи”, – писав дослідник, – в змалюванні подій XVII століття виявились несаможитливими: вони ґрунтуються на польських літературних джерелах, а в частинах самостійніших – неточні, суб’єктивні, навіть інколи фантастичні”⁵. Козацькі літописці часто полемізують із чужими авторами, беручи у них голі факти, і відкидають їх, закидаючи необізнаність зі справжніми подіями української історії. Саме в такий спосіб, на думку вченого, творили свою національну концепцію рідної минувшини козацькі літописці. Цьому особливо сприяла рукописна форма (часто анонімна, псевдоніма чи комусь приписана) поширення цих творів, закінчуючи “Історією Русів”. В умовах національного гніту і жорстоких переслідувань, в політичних умовах XVIII ст., особливо після подій 1709 року, коли всіх українців звинувачували в “мазепинстві і зраді”, наші літописці бажали, щоб їхні рукописні твори служили збереженню автономних прав України. Їх адресували часто вузькому колу читачів – друзям, знайомим, родині. Через це автори приховували своє ім’я, ховаючись за високі авторитети або посилаючись на них. Тому, наголошує М.Грушевський, докладний і всебічний аналіз тексту в багатьох випадках – це єдиний і надійний ключ, який допоможе відкрити невідомого автора і, таким чином, реконструювати його світоглядні позиції, ставлення до конкретних історичних фактів, глибше зрозуміти ідейне спрямування твору⁶.

Вірний своєму дослідницькому методу, М.Грушевський наводить коротку історію вивчення “козацьких літописів” і відтворює соціально-політичний контекст нової доби історіографії. Вслід за загальним захопленням козацькими літописами як історичними джерелами для вивчення подій Хмельниччини дуже швидко настало охолодження. Дослідники виявили, що багато в чому ці твори у змалюванні подій XVIII ст. виявились несаможитливими, оскільки переважно ґрунтувались на польських літературних джерелах, а в частинах оригінальних виявились неточними, суб’єктивними, іноді навіть фантастичними. Погоджувався з такими оцінками й сам М.Грушевський. Особливо фальсифікованим, на його думку, виявився початковий період козаччини, якому козацькі літописці надавали міфологічного характеру. “Традиція літописна козацька, утворена півтора-віковим нагромадженням фактів, легенд, комбінацій, помилок і фальсифікатів, утворила з сих початкових часів [козаччини – В.Т.] цілком фантастичну

картину, що жила довго й ще досі в деяких частинах не уступила цілковито”⁷. Проте, з сумом зазначає вчений, справедливе розчарування в козацьких літописах цієї доби як вірогідних історичних джерел мало й свій негатив – призвело до загальної дослідницької апатії. Втрачаючи значення історичних джерел, що відображають події XVII ст., ці твори, вважав М.Грушевський, з історико-літературного погляду нічого не програвали як пам’ятки свого часу. Навпаки, в міру того як поглиблювалося дослідження динаміки соціальних і культурних процесів в Україні XVIII ст., питома вага історичних творів революційної доби увесь час збільшувалась. Тому, твердить він, “зазначена вище зневага до них вела до того, що у вивченні загального культурного процесу... почали відчуватись помітні прогалини”⁸. З метою заповнення цих прогалин М.Грушевський пропонує свій погляд на козацьку добу нашої історіографії.

Передусім дослідник відкидає поширену на той час традицію ототожнення козацької літописної творчості з літературними канонами київських схоластів. За його переконанням, “перед нами не просто підгрупа цієї академічної літератури, а певна літературна течія”, яка приходить на зміну творчості академічного духівництва, що відживає і втрачає свою провідну роль. При цьому М.Грушевський наголошує на принциповій генетичній відмінності представників цих двох напрямків. Козацькі літописи творить новий суспільний прошарок, що сформувався на зовсім іншій соціально-економічній основі. Він складається з вихованців Київської академії, що утворили ядро козацької інтелігенції. Це, за словами вченого, “славновісний стан військових канцеляристів”, який прийшов на зміну представникам київської схоластики. Проте ці дві течії різняться між собою не лише особливостями походження, але й, передусім, історіософським і концептуальним баченням минулого рідної землі. Схоластична традиція, як підкреслював учений, завжди вагалася в оцінках козацтва відповідно до тої ролі, яку останнє відігравало на політичній арені. Цю нещирість дослідник ілюструє, пишучи про надзвичайну легкість, з якою київські інтелектуали відреклися від Мазепи після його поразки та замінили численні панеґірики на прокляття. Символом ігнорування особливої місії козацтва у долі українців був київський “Синопис”, котрий, за словами М.Грушевського, “залишився на всі часи красномовним свідченням цілковитої байдужості київських академічних кіл до історичних дезидератів козацької старшини: він, як відомо, в усіх своїх виданнях цілком ігнорував козацтво як явище місцевого історичного життя, як соціальну і політичну формацію і повним мовчанням обійшов його героїчну боротьбу за визволення, сповнену невимовною гордістю її учасників”⁹. Саме тоді, немовби втративши надію на київських богословів та з метою заповнення існуючих прогалин в описі минулого рідного народу, беруться за історіографію козацькі літописці, зосереджуючи свою увагу не на добі княжої Русі, а на подіях боротьби козацтва з Польщею.

Безпосереднім поштовхом для їхньої творчості стала масштабна катастрофа, що її зазнали Мазепа та його прихильники. Після цієї знакової для всієї України події суспільство охопили занепадницькі настрої. Перед новими носіями національної пам’яті постало важливе соціальне завдання – розповісти про колишню славу та героїчні подвиги дідів і підняти народний дух. Проте козацькі літописці переслідували й вузько станові меркантильні інтереси – нагадати московським колам про ті неоціненні послуги, які надало козацтво Росії у боротьбі з її історичним ворогом, оскільки імперська влада схильна була звинувачувати разом із Мазепою та його прихильниками всю Україну в постійних хитаннях і зраді, а також вважати скасованими всі угоди з нею, всі обіцянки та зобов’язання. Водночас, оскільки козацькі верхи вже значно зміцніли та

перетворились у спадковий привілейований землевласницький стан, в їхньому середовищі відчувалась гостра потреба підвести під свої політичні та соціальні претензії історичні підстави. Наголосити, завдяки кому українські землі відійшли до російської корони, та заявити про свої претензії на керівну роль і соціально-економічні переваги. Як юридичне оформлення цих переваг висувалась теорія спадкоємності привілеїв землевласницького прошарку, що їх узаконив старий шляхетський кодекс українських провінцій Речі Посполитої – “Литовський Статут”. Окремі старшинські роди підшукували собі шляхетних предків, привласнювали їхні герби. Таким чином, на думку М.Грушевського, утворюється історіографічна легенда, нібито причиною козацьких повстань було порушення прав місцевих православних родів.

За переконанням ученого, історична література XVIII ст. була досить багатою та різноманітною. Проте через різного роду причини дуже мало дійшло до дослідників початку XX ст.. З того ж, що вціліло, особливу цінність для М.Грушевського мав твір гадяцького судді, пізніше полковника, Григорія Граб'янки “Дійствія презильной і от начала поляків кривавшой небивалой брани...”, що стала своєрідною квінтесенцією історичних поглядів всієї козацької літературної течії. “Тут, – писав М.Грушевський про “Дійствія...”, – найяскравіше і найповніше відображено погляди і сподівання своєї класи...”¹⁰. Саме остання обставина зумовила широку та тривалу популярність праці Граб'янки, якого дослідник величає “автором першої “наукової” історії козащини”¹¹. Зважаючи на ці обставини, вчений наводить детальний аналіз пам'ятки.

М.Грушевський відмовляє “Дійствіям...” у скільки-небудь значній історичній та джерельній цінності, оскільки “автор мало значення надавав історичній точності та повноті фактів”. Проте для дослідника цінність твору – суто літературна, як феномен історіографічної культури того часу. Він відзначає впливи схоластичної риторики на твір, залучення автором історичних фактів і поетичних образів як рівноправних мистецьких засобів, надто вільне поводження зі своїм матеріалом. “Для історії Хмельниччини, що займає більшу частину “Дійствій...”, – писав М.Грушевський, – вони не мають сливе ніякого джерелового інтересу, а тільки історично-літературний, – і сей чималий!”¹². Мета Граб'янки, вказує професор, не стільки інформативна, скільки емоційна: він хоче вразити уяву читача найяскравішими матеріалами козацької слави та величним образом Богдана Хмельницького. Про літературність і “картинність” образів цієї праці писали інші вітчизняні історіографи, наприклад, В.Антонович¹³ та Д.Багалій¹⁴. Сучасні дослідники також звертають увагу на моралізаторство та риторичність, представлені у творі¹⁵. На думку М.Грушевського, з огляду на свою поширеність і популярність, “Дійствія...” Граб'янки, піддаючись постійним переробкам і доповненням, слугували основою для інших популярних компіляцій і витягів на зразок так званого “Короткого опису Малоросії”. Завдяки цій же причині літопис набув значно більшої популярності з-поміж інших літописних творів, котрі, за переконанням дослідника, мали вищі як художні так і історичні якості. Поширеність твору Граб'янки, суголосність висловлених у ньому ідей очікуванням верхів тодішнього українського суспільства зумовили значний вплив праці на концептуальні засади подальшої української історіографії. М.Грушевський писав про помітні концептуальні паралелі між “Дійствіями...” Граб'янки та “Богданом Хмельницьким” М.Костомарова.

Охарактеризувавши твір Граб'янки, М.Грушевський на його прикладі пише про ті завдання, які повинні реалізувати майбутні дослідники української історіографії XVIII ст. Передусім це вивчення рукописної традиції – “численних списків і варіантів і редакцій цього твору, що досі зовсім не вивчені, і нове видання літописів, значно

задовільніше в порівнянні з тим, які ми сьогодні маємо”. Вчений знову наголошує на важливості вивчення цієї групи історіографічних джерел, адже неухва до цієї літератури – “причина багатьох неясностей і прогалин в наших уявленнях про ті шляхи, якими прийшло українське відродження XIX століття”¹⁶.

Не меншу цінність, на думку М.Грушевського, має й інша історіографічна пам’ятка тієї доби – “Сказание о войне козацкой с поляками...” Самійла Величка. Цей твір, як і решту козацьких літописів, учений характеризує як “цілком невіргодний”¹⁷. Вивчаючи працю, дослідник простежує методологію козацьких літописців, що нерідко фальсифікували документи з метою обґрунтування власних історичних конструкцій. Наприклад, М.Грушевський закидає Величкові фальсифікацію листування Сагайдачного з королем Жигимонтом¹⁸. Учений реконструює образ літописця, його світоглядні орієнтири. Він визначає джерела літопису, наголошуючи на пріоритетності серед них творів польських хроністів¹⁹. Проте, на відміну від решти козацьких літописів, цінність яких більшою мірою історіографічна, оповідь Величка для вченого іноді має деяку першоджерельну вартість. Так, у великій “Історії” дослідник багато разів покликається на свідчення літописця, вважаючи його інформацію достатньо правдоподібною. Наприклад, він писав: “Про головний бій під Полтавою найдокладніше оповідає Величко, і його оповідання варте всякої уваги, бо коли не був він навіть очевидним свідком, то як людина місцева, міг зібрати докладні відомості про ці події доволі скоро по них; може не все вповні точно в його хронології наступу і битви, але в кожному разі в поданих ним ремінісценціях, топографічних вказівках тощо, безумовно є багато реального”²⁰. Зауважимо, що про найбільшу джерельну вартість оповідань Величка серед інших літописців писали також як попередники М. Грушевського (наприклад, В. Антонович²¹), так і його сучасники – Д. Багалій²² і Д. Дорошенко²³. Відзначають це й сучасні дослідники літопису²⁴. Історіографічна рефлексія вченого над літописом Самійла Величка, попри свою значну фрагментарність, цікава для нас як приклад ставлення вітчизняних істориків-позитивістів до історичної думки XVIII ст.

Поряд із загальними характеристиками пам’яток вітчизняної історіографії кінця XVII – XVIII ст., розсіяними у численних працях, у спадщині М.Грушевського є й окремі студії над козацькими літописами. Наприклад, “Літопису Самовидця” присвячено об’ємну російськомовну статтю “Самовидець Руїни та його пізніші відображення”. У ній дослідник скрупульозно проаналізував усю літературу, пов’язану з дослідженням “Літопису Самовидця”. Через крайній песимізм автора твору, негативне сприйняття героїв козацької війни цей твір, на думку професора, не здобув симпатії у суспільстві, якому значно більше імпонувала героїка літопису Граб’янки. Ситуація змінилася після того, як літопис потрапив до рук П.Куліша, що захопився його “об’єктивністю” та активно пропагував твір у дослідницькому середовищі. М.Грушевський полемізує зі значною історіографічною традицією, представленою іменами П.Куліша, Г.Карпова, О.Левицького, котра вихваляла літопис як найбільш об’єктивне джерело з історії Хмельниччини. Так, він не погоджується з академіком О.Левицьким з приводу твердження останнього про значну поширеність рукописних списків літопису. Для цього, зазначає дослідник, немає жодних джерельних свідчень, а кількість віднайдених на початок XX ст. рукописних примірників не дає підстав для таких узагальнень. Взагалі, останні дослідження, зазначав учений, довели другорядність твору як історичного джерела.

Звернувся М.Грушевський також і до проблеми авторства пам’ятки. “З’ясування цього авторства, – вважав він, – має чималий методологічний інтерес з огляду на те, що автор свідомо намагався заховати себе”²⁵. Уважно розглянувши наявні гіпотези

щодо можливого автора цього історичного джерела, залучивши великий джерельний матеріал і зіставивши біографічні дані Романа Ракушки-Романовського з тканиною літопису, вчений дійшов того ж висновку, що й його попередники, – автором твору й був цей генеральний підскарбій, брацлавський протопіп і стародубський священник²⁶. Далі вчений досить докладно переповідає біографію Ракушки. Він полемізує з твердженням про шляхетське походження автора твору, вперше запропоноване О.Левицьким. Зауважимо, що з тезою останнього погоджувався також учитель історика В.Антонович²⁷. Згодом цю гіпотезу підтримали В.Іконников, М.Возняк, В.Липинський, І.Крип'якевич, Л.Окиншевич тощо. Вчений, натомість, як і інший його сучасник Д.Багалій, вважає Ракушку-Романовського вихідцем із міщанства, селянства або духовенства²⁸. Дотично це підтверджується, вважав історик, фактами дитинства та юності майбутнього літописця – тим, що він не здобув систематичної шкільної освіти. Вчений простежує шлях Ракушки шаблями кар'єри, намагається реконструювати його світоглядні орієнтири. Автор літопису, в інтерпретації М.Грушевського, постає перед нами як типовий представник свого оточення – звичайний кар'єрист, для якого проблема власного зростання та збагачення є пріоритетною. Будь-які сентенції морального, релігійного та національного ґатунку, що зустрічаються у літописі, є лише “традиційним декорумом” для того, щоб приховати власні меркантильні інтереси. Вчений розкриває соціально-економічне підґрунтя ідеології Ракушки, пояснює мотивацію недоброзичливості та песимістичності тону його оповідей про козачину, наголошує на типовості поглядів літописця для козацької верхівки того часу. Цікаво, що подібний соціально-економічний підхід до аналізу світогляду Самовидця продемонстрував також сучасник М.Грушевського Д.Багалій²⁹. Про прагматизм оповідання літопису та монархічні цінності його автора пишуть і деякі сучасні дослідники цієї пам'ятки³⁰. Стиль “Літопису Самовидця”, зазначає М.Грушевський, “дуже плутаний”, що викликано як відсутністю систематичної освіти у автора, так і його бажанням приховати свою особу.

Незважаючи на досить посередню цінність “Літопису Самовидця” як історичного джерела, М.Грушевський надає йому особливої ваги з огляду на ту історіографічну традицію, що виникла під впливом історіософських побудов літопису. Він проводить пряму лінію концептуальної спадкоємності між поглядами Ракушки-Романовського та дослідника його твору у ХІХ ст. П.Куліша. М.Грушевський порівнює історіософські погляди двох істориків і доводить факт запозичення багатьох ціннісних настанов у працях П.Куліша. Проте вчений не обмежується простою констатацією цього факту. Вірний своїм методологічним уподобанням, він застосовує соціально-психологічний підхід для з'ясування глибинної мотивації творчих ідей П.Куліша. Дослідник, залучаючи спогади останнього про дитячі та юнацькі роки, пише про “власні соціальні передумови, які споріднювали його з ідеологією Ракушки”. Доводить, що саме спільність походження та вражень, “закладених сприйняттями дитинства та юності”, призвели до того, що П.Куліш став не лише оборонцем ідеології Ракушки, але й найбільш радикальним її продовжувачем. Завершуючи свій компаративний історіографічний аналіз, М.Грушевський зауважив: “Так цілком ясно протягуються різноманітні ідеологічні нитки від записок відставного підскарбія ХVІІ ст. до епігона значного козацтва, що їх “відкрив”, хоч віддаль між ними – два сторіччя. Глибокі зміни в соціальних і культурних відносинах, що сталися за ці сторіччя, звичайно, повинні були позначитися на тій меті, яку ставили перед собою представники цього стану в другій половині ХVІІ ст. і в середині ХІХ ст. та на методах їх здійснення. Але позаяк не повністю були викорінені основи старого кріпосницького господарства, залишилися і різні можливості відродження

пережитків, вражень та досвідів старої руїни XVII сторіччя”³¹. Прикметно, що подібні історіографічні паралелі вчений помітив першим серед українських дослідників.

Проблема спадкоємності національних історико-культурних традицій простежується М.Грушевським також і в іншому випадку. Так, він першим у шевченкознавстві вказав на конкретний вплив ідей “Літопису Самовидця” на історичні погляди Тараса Шевченка, зокрема на відомий вірш поета “І мертвим і живим, і ненародженим...”. На цей факт, зокрема звернув увагу у своєму дослідженні історіографічних поглядів ученого Я.Дзира³².

Студія М.Грушевського над “Літописом Самовидця” – одна з найбільш ґрунтовних його праць, присвячених українському козацькому літописанню. З’явившись в останній період його творчості, вона засвідчила глибину історіографічних зацікавлень ученого. Ідеї, висловлені дослідником у цій статті, були надзвичайно актуальними не лише для 20-30-х років, такими вони, у більшості, залишаються й зараз, про що промовисто свідчить спільність багатьох оцінних інтерпретацій “Літопису”, які зустрічаємо у М.Грушевського та сучасних учених.

Вивчаючи “літературу канцеляристів”, М.Грушевський акцентує її провідну прикмету – наявність “рясної історичної фабулістики”. Продукти історичної фабулістики, на думку вченого, були сприятливіші для поступу вітчизняної історіографії, ніж автентична історична традиція або матеріал документальний. Пояснює він це тим, що “як у підробках під фольклор, так і в цих історичних фікціях, матеріал подавався вже приготований: постилізований в аспектах свого часу, відповідно до певних соціальних чи патріотичних вимог, і до літературного смаку; тому він більше був суголосний своїй літературній верстві, ніж матеріал автентичний, легше нею сприймався і ефективніше стимулював своїм ілюзорним авторитетом”³³. Тому, вважає дослідник, такі твори, як “Історія Русів” або “Запорожская старина” значно більше вплинули на українську культуру XIX ст., ніж оригінальні хроніки, думи та пісні. М.Грушевський простежує механізм творення цих фікцій. Літописцеві чи історику треба було часто приховувати власні політичні погляди, національні почуття, ставлення до супротивників, своє ім’я, затирати сліди запозичень, чого вимагало барокове мистецтво слова, або ж покликати на високі наукові, державні, культурні авторитети та документи. Так, козацькі літописці на перших сторінках своїх праць часто зазначають, що вони тільки сумлінно зібрали та використали різноманітні джерела, а також друковані праці іноземних авторів про події в Україні. Інколи побіжно, мабуть, за польською традицією, згадують праці грецьких і римських істориків, яких, швидше за все, вивчали у школах.

Цікавими є також спостереження М.Грушевського щодо проблем мови в українознавчих студіях XVIII ст. Інтерес до мови та письменства спочатку не йшов далі збирання оригінальних українських слів та укладання словників ідіом. Любов до української мови виявлялась у пошуках творів рідною мовою. У цілому, українознавство XVIII ст., згідно з поглядами вченого, мало антикварний характер і було спрямоване на проблеми вивчення народної словесності. Зауважимо, що Д.Дорошенко вважав неправомірним використання у працях видатного історика тези про “антикварний інтерес до української старовини” стосовно XVIII ст. “Треба вчитатись в сліди умовної роботи цих “антикваріїв”, – зазначав він, – в їх листи, котрими вони обмінювалися між собою, в їх праці, що здебільшого залишались в рукописах, – щоб побачити, що це було щось більше за простий антикварний інтерес”³⁴. Сучасні дослідники тогочасної української історіографії в основному дотримуються оцінних характеристик, запропонованих М.Грушевським при вивченні історичної думки XVIII ст.³⁵

Попри характеристику основних історіографічних пам'яток XVIII ст., М.Грушевський наводить також узагальнюючу характеристику для історичної літератури цієї доби. Незважаючи на авторську специфіку кожного твору, на думку вченого, всі пам'ятки зазначеного періоду характеризуються спільними концептуально-методологічними та мовностилістичними особливостями. По-перше, це гостре соціальне забарвлення оповіді, обстоювання соціально-економічних інтересів власного стану. "Ці твори, – писав М.Грушевський, – послужили історичним "джерелом" для обґрунтування всіляких соціальних, станових побудов і вимог благородного малоросійського дворянства"³⁶. По-друге – компілятивна методологія написання творів, літописний стиль, риторичність, прагматичність оповідання, наявність "рясної історичної фабулістики". Подібні оцінні характеристики історіографії XVIII ст. наявні також у працях сучасних дослідників³⁷.

Значення козацького літописання, на думку М.Грушевського, важко переоцінити. По-перше, історична творчість "військових канцеляристів" створила надзвичайно сприятливий ґрунт для успіхів українського Відродження XIX ст.. Зауважимо, що дуже подібно до М.Грушевського на цю роль козацьких істориків чи не вперше вказав І.Франко в своїй "Історії української літератури"³⁸. По-друге, козацькі історики створили достатній джерельно-теоретичний ґрунт для створення перших "повних" історій українського народу. По-третє, історичні концепції, запропоновані творцями козацьких літописів, були адаптовані вітчизняними істориками середини XIX ст., передусім М.Костомаровим і В.Антоновичем, та у трансформованому вигляді запліднили вітчизняну історичну думку новими ідеями.

Початки історіографічної рефлексії над козацькими літописами повною мірою відобразилися в поглядах М.Грушевського. Поряд із багатьма новаторськими ідеями на низку питань джерелознавчо-історіографічного аналізу цих творів, котрі й досі звучать надзвичайно актуально, вчений не зміг уникнути деяких тогочасних стереотипів. Наприклад, він, як і інші його сучасники, некритично прийняв версію про атрибуцію літопису Григорія Граб'янки. Також слід зауважити певну фрагментарність історіографічного аналізу вченим козацького літописання – дослідження ним лише найбільш визначних пам'яток тієї доби, тоді як про решту історичних праць відомі лише загальні зауваження. Причиною цього була специфіка дослідницького інтересу М.Грушевського: при вивченні козацьких літописів джерелознавець та історик, що шукає найбільш вірогідних джерел, переважали у ньому над історіографом.

Внесок М.Грушевського у вивчення козацького літописання зазначеної доби виявився досить важливим і продуктивним для подальшої вітчизняної історіографії. Учений не лише знаходився біля витоків українських історіографічних вивчень більшості наукових проблем, він формував традицію їх дослідження. Його наступники нерідко йшли шляхами, вказаними професором, надзвичайно високо оцінюючи як теоретичну, так і змістову наповненість концепцій вченого. Зрозуміло, не всі конструкти дослідника зберегли свою наукову вартість – це було би й неможливо з огляду на відстань, що віддаляє нас від нього. Проте, завдяки перевагам теоретико-методологічного підходу, передусім критичності його методу та обережності у створенні гіпотез, погляди М.Грушевського досі визнаються актуальними. Сучасні дослідники наголошують, що він одним із перших здійснив спробу подолати позитивістсько-народницьку зверхність та упередженість у ставленні до історичної думки доби Гетьманщини та наступних після її ліквідації десятиріч. Сучасний дослідник козацького літописання Я.Дзира зазначає, що видатний учений "вперше в українській історіографії поставив їх [козацькі літописи – В.Т.] як видатні історико-літературні пам'ятки свого часу і своєї доби"³⁹.

¹ Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров. Пам'яті М.Костомарова в двадцять п'ять років його смерті // ЛНВ. – 1910. – Т.І. – Кн.V. – С.213.

² Грушевський М. Розвиток українських досліджень у ХІХ столітті і вияви у них основних питань українознавства // У.І. – 1989. – № 1-3. – С. 86.

³ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. (Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін.). – К., 1995. – Т.7. – С.564.

⁴ Там само. – С. 68.

⁵ Грушевський М. Про українську історіографію ХVІІІ століття // У. І. – 1991/1992. – № 3-4/1-4. – С. 116.

⁶ Там само. – С. 116-124.

⁷ Грушевський М. Гетьман Богданко. Критично-історична розвідка // ЗНТШ. – 1897. – Т. ХVІ. – С. 1.

⁸ Грушевський М. Про українську історіографію ХVІІІ століття. – С. 117.

⁹ Там само. – С. 118.

¹⁰ Там само. – С. 121.

¹¹ Див. напр.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.7. – С. 88.

¹² Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.8. Ч. 2. – С. 205-206.

¹³ Антонович В. Б. Курс лекцій з джерелознавства (1880-1881). – К., 1995. – С. 30.

¹⁴ Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. – Т.2: Джерелознавство та історіографія історії України. – Х.: Золоті сторінки, 2001. – С. 149.

¹⁵ Див. напр.: Історія української культури у п'яти томах. – Том 3. Українська культура другої половини ХVІІ – ХVІІІ століть. – К., 2003. – С. 549.

¹⁶ Грушевський М. Про українську історіографію ХVІІІ століття. – С. 123.

¹⁷ Грушевський М. Розвиток українських досліджень у ХІХ столітті і вияви у них основних питань українознавства // У.І. – 1989. – № 4. – С. 68.

¹⁸ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. (Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін.). – К., 1995. – Т.7. – С. 478.

¹⁹ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. (Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін.). – К., 1995. – Т.8. Ч. 2. – С. 206.

²⁰ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. (Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін.). – К., 1998. – Т.10. – С. 233.

²¹ Антонович В. Б. Курс лекцій з джерелознавства (1880-1881). – К., 1995. – С. 27-30.

²² Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. – Т.2: Джерелознавство та історіографія історії України. – Х.: Золоті сторінки, 2001. – С. 160-192.

²³ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – К.: Вид-во “Українознавство”, 1996. – С. 24-29.

²⁴ Див. напр.: Шевчук В. Самійло Величко та його літопис // Величко С. В. Літопис. Т. 1. / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В.О. Шевчука. – К.: Дніпро, 1991. – С. 5-22; Історія української культури у п'яти томах. – Том 3. Українська культура другої половини ХVІІ – ХVІІІ століть. – К., 2003. – С. 551.

²⁵ Грушевський М. Самовидець руїни та його пізніші відображення (Переклав Я. І. Дзира) // У.І. – 1991/1992. – № 3-4/1-4. – С. 96.

²⁶ Грушевський М. Самовидець руїни та його пізніші відображення (Переклав Я. І. Дзира) // У.І. – 1991/1992. – № 3-4/1-4. – С. 85-115.

²⁷ Антонович В. Б. Курс лекцій з джерелознавства (1880-1881). – К., 1995. – С. 26-27.

- ²⁸ Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. – Т.2: Джерелознавство та історіографія історії України. – Х.: Золоті сторінки, 2001. – С. 134.
- ²⁹ Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. – Т.2: Джерелознавство та історіографія історії України. – Х.: Золоті сторінки, 2001. – С. 130-131.
- ³⁰ Див. напр.: Історія української культури у п'яти томах. – Том 3. Українська культура другої половини XVII – XVIII століть. – К., 2003. – С. 549.
- ³¹ Грушевський М. Самовидець руїни та його пізніші відображення (Переклав Я. І. Дзира) // У.І. – 1991/1992. – № 3-4/1-4. – С. 115.
- ³² Дзира Я. Михайло Грушевський та українське козацьке літописання XVII – XVIII ст. // У.І. – 1991/1992. – № 3-4/1-4. – С. 132.
- ³³ Грушевський М. З історичної фабулістики кінця XVIII в. // У.І. – 1991/1992. – № 3-4/1-4. – С. 125-126.
- ³⁴ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – К.: Вид-во “Українознавство”, 1996. – С. 45.
- ³⁵ Див. напр.: Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – К.: Генеза, 2000. – С. 160.
- ³⁶ Грушевський М. Самовидець руїни та його пізніші відображення (Переклав Я. І. Дзира) // У.І. – 1991/1992. – № 3-4/1-4. – С. 107.
- ³⁷ Див. напр.: Історія української культури у п'яти томах. – Том 3. Українська культура другої половини XVII – XVIII століть. – К., 2003. – С. 537-538.
- ³⁸ Франко І. Історія української літератури // Зібрання творів: У 50-ти тт. – К., 1984. – Т.40. – С. 331-332.
- ³⁹ Дзира Я. Михайло Грушевський та українське козацьке літописання XVII – XVIII ст. // У.І. – 1991/1992. – № 3-4/1-4. – С. 134.

Вікторія Тельвак.

Козацьке літописання у працях Михайла Грушевського.

Стаття присвячена вивченню козацьких літописів у творчості М.Грушевського. Досліджено оцінки вченим як провідних історіографічних пам'яток кінця XVII – XVIII ст., так і загального стану історичної думки тієї доби. Виявлено впливи історико-наукової спадщини професора на сучасну українську історіографію.

Viktoria Telvak.

Kossak Chronicles in M.Hrushevsky's works.

The article is devoted to the study of the kossak chronicles in M.Hrushevsky's heritage. The scientist's evaluation of the chronicles as the leading historiographical evidence of the late XVIIth – early XVIIIth century as well as general condition of the historical thought of the period has been investigated. The influence of the professor's historical and scientific heritage on a contemporary Ukrainian historiography is also revealed.

ДРОГОБИЦЬКИЙ ЗОЛОТАР XVIII ст. ІВАН ЧЕРНІГОВИЧ

Дрогобицький мистецький осередок у світлі виявлених архівних документів постає як важливий центр малярства, різьбарства і золотарства XVIII ст. у Перемишльській землі. Збережені пам'ятки вказують на розвиток мистецької традиції в Дрогобичі з кінця XV ст., і зокрема про розвиток золотарства в Дрогобичі свідчать збережені до нашого часу пам'ятки, такі, як царські врата зламку XVI–XVII ст. із Введенської каплиці церкви св. Юра і п'ятиярусний головний іконостас тієї ж церкви, виконаний упродовж 1659–1669 рр.¹

В українській історіографії дослідженню історії провінційних мистецьких центрів та діяльності мистців і ремісників з тих осередків присвячена невелика кількість праць, хоча на хвилі збільшеного інтересу до локальної історії, останньо зріс інтерес і до діяльності місцевих мистців. Студії золотарства XVIII ст. обмежуються, здебільшого, найважливішими центрами і діяльністю переважно золотарів-християн, залишаючи без уваги, наприклад, золотарів-євреїв². З огляду на недостатнє вивчення архівних матеріалів, у науковій літературі панує думка про занепад на західноукраїнських землях золотарського ремесла наприкінці XVII–XVIII ст.³ Віднайдені джерельні документи засвідчують існування у містах і містечках Руського воєводства великої кількості золотарів. За етнічним складом основну масу становлять євреї. Проведений у 1765 р. перепис єврейського населення львівської землі⁴ вказує на те, що золотарство серед євреїв було найпоширенішим заняттям із мистецьких професій. Золотарі-русини (українці) чи поляки згадуються в джерелах значно рідше. У цьому контексті вельми цікавими є матеріали про життя і діяльність руського (українського) золотаря Івана Черніговича з Дрогобича.

Джерельною базою для цього дослідження послужили акти Ради і війтівсько-лавничого уряду міста Дрогобича. Магістратські книги, хоч і збережені фрагментарно, лише з 1725 року, містять важливі дані про діяльність плеяди дрогобицьких мистців. Установлено, що в місті працювало вісім золотарів, основну групу яких, тобто семеро, становили майстри-євреї. Відомості про них насамперед стосуються купівлі-продажу майна та оцінки речей. У цьому контексті, позитивно відрізняються віднайдені документи про українського золотаря І. Черніговича, за якими простежується піввіковий життєвий шлях ремісника.

На підставі віднайдених найраніших документів до біографії золотаря можна висунути припущення, що він народився близько 1700 року. Висновок про це випливає з того, що в 1724 р. І. Чернігович належав до братства Святої Трійці, а в 1736 р. вже мав дорослих дітей⁵. Якщо час народження І. Черніговича можна вказати хоча б приблизно, то про весь ранній період його життя до 1724 р., коли він уперше документально зафіксований у міських актах, практично нічого не відомо. Про походження золотаря збереглися досить обмежені джерельні свідчення. Під документом датованим, 1724 р., про повернення братству церкви Святої Трійці 50 злотих, підписався старший братчик –

Іван Черніга (далі у статті вживатиметься ім'я І.Черніга, а до золотаря – І.Чернігович), там же стоїть і підпис братчика І.Черніговича⁶. У пізнішій справі, 1735 р., згадується Маріанна Чернігович, на той час вже вдова по І.Чернізі, з дітьми Катериною, Анною, Стефаном та Іваном⁷. Оскільки прізвище золотаря присутнє в цих двох документах, це наводить на думку про можливість родинних зв'язків між ними. Підтвердженням такого припущення може бути вживання в дрогобицьких міських книгах одночасно двох прізвищ стосовно Івана Черніговича: “Черніга” та “Чернігович”⁸.

Згідно з архівними документами, життєвий шлях Івана Черніговича простежується від 1724 р., коли він уже належав до братства Святої Трійці. У справі, датованій 1730 р., про продаж землі, яка належала братству для повернення боргу, згадується “Іван Чернігович, тобто золотар”. Очолюючи братство, мистець, разом з Іваном Гуліком, позичив гроші від рабштинського старости Богуслава Бельського, щоб справити церковні клейноди, – “срібний хрест та оправне Євангеліє”. Не маючи коштів для повернення боргу, братство змушене було продати ґрунт⁹. У даному документі не вказано однозначно, про якого І.Черніговича йдеться, оскільки невідома точна дата смерті І.Черніги. Якщо йдеться про старшого, то це дає підстави стверджувати існування родинних традицій золотарства у Черніговичів. Припущення, що це був І.Чернігович, дозволяє вважати початком творчої діяльності золотаря 20-ті рр. XVIII ст.

В актових книгах подано лише поодинокі відомості про професійну діяльність золотаря. Зокрема, 5 жовтня 1735 р. міщанин Казимир Трибух засвідчив, що, будучи в домі І.Черніговича, на той час президента міста, дізнався про угоду мистця із сницарем. У документі не подано імені різьбара і чого стосувалася ця угода – роботи чи приватних справ. Можливо, її укладено з дрогобицьким сницарем – Лукашем Зайдакевичем¹⁰. У виявлених джерелах подані вказівки про приватні контакти між цими митцями. Зокрема, в 1736 р. їх було обрано до Ради міста¹¹, їхні будинки на Ринковій площі були розташовані недалеко один від одного¹².

Віднайдені документальні матеріали подають важливі відомості про родину золотаря. Магістратські книги засвідчують, що він був одружений тричі. Першою дружиною Івана Черніговича була Маріанна Венгринович. Про це вказано у кількох справах 1732–1734 рр. Золотар судився із братом Маріанни – Яцентієм Венгриновичем за ґрунт в центрі міста і на Задвірному передмісті¹³. За архівними документами, від першого шлюбу Івана Черніговича народилося двоє дітей: донька Анастасія й син Семен¹⁴. Дата смерті Маріанни в магістратських документах не вказана, але відомо, що в 1740 р. дружиною золотаря була Олена Левковичівна¹⁵, від шлюбу з якою народилися син Іван і донька Маріанна¹⁶. У 1754 р. Іван Чернігович вписався з другою дружиною і дітьми Семеном та Іваном до пом'яника дрогобицької церкви Воздвиження Чесного Хреста¹⁷. Це остання джерельна згадка про Олену Левковичівну. Третю дружину І.Черніговича звали Маріанною, і вперше її ім'я документально зафіксоване під 1761 р.¹⁸ Докладних відомостей про її походження не виявлено, не віднайдено її дівочого прізвища. Від третього шлюбу в золотаря народився син Василь¹⁹.

Старша донька митця, Анастасія, у 1738 р. вийшла заміж за шевця Василя Кузика й отримала в посагу 100 злотих і ділянку землі вартістю 30 злотих²⁰. Молодша донька, Маріанна, взяла шлюб в 1761 р. з Михайлом Орловським, бургомістром Дрогобича. Згідно з шлюбним контрактом, крім коштовностей і одягу, батьки нареченої обіцяли молодят 400 злотих, частину ґрунту біля свого будинку на Ринковій площі, півчверті поля та загін на Задвірному передмісті²¹. Через недотримання цих умов М.Орловський неодноразово судився з золотарем²². Як вказано у заповіті мистця, його сини,

Семен та Іван, отримали “добру освіту” і можливість самостійно заробляти на життя, але в згаданих документах не вказано, де і якому ремеслу вони навчалися. Про наймолодшого сина в міських книгах згадано лише у заповіті й судових справах золотаря із зятем Орловським і не подано, чим він займався²³.

Іван Чернігівич був доволі шанованою людиною у Дрогобичі, на що, можливо, вплинула його професійна діяльність, а також походження з шанованої міщанської родини. Золотар, подібно до інших провінційних мистців, брав активну участь у громадському житті міста. Крім членства у братстві церкви Святої Трійці, він неодноразово обирався радником і бургомістром Дрогобича, зокрема у 1733–1738,²⁴ 1742–1745²⁵ і в 1753,²⁶ 1755,²⁷ 1761,²⁸ 1765,²⁹ 1766 роках³⁰. У 1764 і 1770 рр. кандидатуру І. Чернігівича було запропоновано на виборах до Ради міста, але його не обрали³¹. У магістратських актах віднайдено датовану 8 березня 1738 р. судову справу про зловживання службовим становищем. Колишній адміністратор дрогобицького староства Стефан Винницький протестував проти золотаря, на той час бургомістра, звинувачуючи його у здирствах, привласненні податків, фальшуванні документів та інше. Івана Чернігівича усунули з усіх посад і змусили скласти повноваження бургомістра в присутності членів Ради й війтівсько-лавничого суду³². Вказані звинувачення спричинилися до того, що золотаря не обирали до уряду міста впродовж наступних чотирьох років.

Слід зауважити, що золотарство не становило єдиного напрямку діяльності дрогобицького мистця. Архівні джерела занотовують, що Івана Чернігівич торгував і проводив певні фінансові операції. Наприклад, у Самбірських міських книгах згадується під 1738 р. про борг Яна Черніги Константину Керновичу, Самбірському кафедральному офіціалові: “Славний пан Ян Черніга, міщанин Дрогобицький, з підрахунку залишився мені винним злотих тридцять два”³³. У справі не вказано чи йдеться про золотаря і борг, пов’язаний з його професійною діяльністю. Джерела вказують, що Іван Чернігівич був також власником крамниці з прянощами та насінням і “лавки”, де продавався тютюн³⁴. Окрім того, до золотаря належав дім на Ринковій площі, фільварок і півлану поля³⁵. Подібна практика була характерною для більшості провінційних мистців, оскільки заробітки із різьбарства, малярства чи золотарства були недостатніми для прожиття. Лише невелика кількість привілейованих мистців заробляли на достатнє життя своєю професією.

Джерельні матеріали вказують на скрутне фінансове становище І. Чернігівича в останні роки життя, що засвідчують зафіксовані документами численні претензії М. Орловського до майна золотаря. Зять претендував на суму близько 400 злотих³⁶. Очевидно, така ситуація спричинена важкою і довготривалою хворобою мистця, яка прикувала його до ліжка на декілька років³⁷. Остання прижиттєва згадка про Чернігівича датована до 5 червня 1774 року, коли з ним судився за спадок М. Орловський³⁸.

Дрогобицький золотар пішов із життя у віці близько вісімдесяти років. Точна дата його смерті документами не зафіксована. У березні 1775 р. Маріанна Чернігівич у справі про спадок виступає вже як удова³⁹. Отже, золотар помер між 5 червня 1774 і березнем 1775 року. Своє майно мистець заповів дружині та синові Василю⁴⁰.

Виявлені джерельні матеріали про діяльність у Дрогобичі когорта мистців характеризують місто як важливий мистецький осередок в регіоні у XVIII ст. Становлення цього центру відбувалося, очевидно, під впливом перемишльського культурного осередку, розквіт якого припадає на XVI–XVII ст. Важливим доказом тому є існування у Перемишлі з 1558 р. об’єднаного цеху золотарів, малярів і конвисарів, твори якого поширювалися на околицьній території⁴¹. Підтвердженням творчої співпраці між

майстрами цих двох осередків є перебування у Дрогобичі в середині XVIII століття перемишльських малярів. У контексті дослідження історії дрогобицького мистецького середовища вельми цікавою є діяльність у місті родини Черніговичів. Віднайдені архівні документи про життєвий шлях українського золотаря Івана Черніговича не подають відомостей стосовно його професійної діяльності та навчання ремеслу, але, можливо, процес його творчого розвитку відбувався під впливом як місцевих майстрів, так і перемишльських золотарів. Золотарство було, очевидно, шанованим заняттям у середовищі дрогобицьких міщан, оскільки І. Чернігович неодноразово обирався бургомістром та був членом церковного братства. Зібрані джерельні матеріали про І. Черніговича вказують на необхідність подальшого опрацювання архівних документів і дослідження збережених пам'яток золотарства з метою найповнішого висвітлення його діяльності.

¹ Скоп Л. Церква Св. Юра в Дрогобичі // Жива вода. – Трускавець, 1997. – Липень. – С. 6.

² Січинський В. Нариси з історії української промисловості. – Львів, 1936; Художні металеві вироби західних областей Української РСР (XVI–XIX ст.). – К., 1959; Жолтовський П. Художнє литво на західних землях України XVII–XIX ст. // Матеріали з етнографії та мистецтвознавства. – К., 1959. – Вип. 5. – С. 136–159; Його ж. Метал // Історія українського мистецтва. – К., 1968. – Т. 3. – С. 341–354; Петренко М. Українське золотарство XVI–XVIII віків. – К., 1969; Жолтовський П. Художній метал. – К., 1972.

³ Жолтовський П. Метал. – С. 341; Петренко М. Українське золотарство. – С. 16.

⁴ Bostel F. O żydach złotnikach XVIII w. // Sprawozdania komisii do badania historii sztuki w Polsce (далі – SKHS). – Kraków: 1896. – Т. 5. – Zeszyt 4. – S. 128. Матеріалів перепису з інших земель Руського воєводства не віднайдено.

⁵ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІА України у Львові). – Ф. 29, (Магістрат міста Дрогобича). – Оп. 1. – Спр. 8. – С. 332–333.

⁶ ЦДІА України у Львові. – Ф. 29. – Оп. 1. – Спр. 8. – С. 659–660.

⁷ Там само. – С. 271–272.

⁸ Там само. – С. 206, 332–333; Спр. 9. – С. 306. У магістратських книгах зустрічається ім'я Василя Черніговича – коваля, який, очевидно, був родичем мистця. Можливо, у Дрогобичі проживала родина ремісників, які спеціалізувалися в обробі металу.

⁹ ЦДІА України у Львові. – Ф. 29. – Оп. 1. – Спр. 7. – С. 313–316.

¹⁰ Там само. – Спр. 8. – С. 264. У магістратських книгах другої чверті XVIII ст. згадується ім'я лише одного різьбара – цим майстром був, власне, Лукаш Зайдакевич. Zaucha T. Łukasz Zaydakiewicz – osiemnastowieczny snycerz drohobycki // Przegląd wschodni. – Т. 6. – Zeszyt 2(22). – S. 261–288.

¹¹ ЦДІА України у Львові. – Ф. 29. – Оп. 1. – Спр. 9. – С. 53, 71.

¹² Там само. – С. 71.

¹³ Там само. – Спр. 8. – С. 142, 181, 182.

¹⁴ Там само. – С. 332–335, 475–477, 575.

¹⁵ Там само. – С. 575.

¹⁶ Там само. – Спр. 12. – С. 341–342, 475–477.

¹⁷ Музей “Дрогобиччина”. Пом'яник церкви Воздвиження Чесного Хреста. – С. 92.

¹⁸ ЦДІА України у Львові. – Ф. 29. – Оп. 1. – Спр. 12. – С. 341–342.

¹⁹ Там само. – С. 475–477.

²⁰ Там само. – Спр. 8. – С. 575.

²¹ Там само. – Спр. 12. – С. 341-342; Спр. 13. – С. 212-213.

²² Там само. – Спр. 12. – С. 344, 477-478.

²³ Там само. – Спр. 12. – С. 475-478. На основі архівних матеріалів з упевненістю можна сказати лише, що Василь був єдиною дитиною від третьої дружини. Від яких шлюбів народилося четверо старших дітей, можна лише припускати. Востаннє в магістратських книгах Маріанна Венгринович віднотована під 1734 р., а 1736 р. у бійці в будинку І. Черніговича брав участь Семен Черніга та майбутній зять Василь Кузик і задується донька золотаря. Через два роки, в 1738, Анастасія Чернігович вийшла заміж. З цього видно, що Семен і Анастасія народилися від першого шлюбу. Оскільки друга донька золотаря вийшла заміж у 1761р., а із заповіту митця виникає, що син Іван станом на 1774 р. був дорослим і не залежав від батька, можна зробити висновок, що матір'ю їх була Олена Левковичівна.

²⁴ ЦДІА України у Львові. – Ф. 29. – Оп. 1. – Спр. 8. – С. 161, 174, 181, 234; Спр. 9. – С. 1, 53, 120-121; Спр. 8. – С. 353-354; Спр. 9. – С. 120-121; Спр. 8. – С. 458.

²⁵ Там само. – Спр. 9. – С. 306, 335, 348, 375.

²⁶ Там само. – Спр. 11. – Арк. 101.

²⁷ Там само. – Арк. 153.

²⁸ Там само. – Спр. 12. – С. 341-342.

²⁹ Там само. – С. 118-119.

³⁰ Там само. – С. 182-183. У Дрогобичі щороку влітку відбувалися вибори п'ятьох радників, кожен із яких займав по черзі посаду бургомістра.

³¹ ЦДІА України у Львові. – Ф. 29. – Оп. 1. – Спр. 12. – С. 53, 376.

³² Там само. – Спр. 8. – С. 447-449.

³³ ЦДІА України у Львові. – Ф. 43 (Магістрат міста Самбора). – Оп. 1. – Спр. 150. – С. 837.

³⁴ ЦДІА України у Львові. – Ф. 29. – Оп. 1. – Спр. 13. – С. 225.

³⁵ Там само. – Спр. 9. – С. 18; Спр. 12. – С. 475-476.

³⁶ Там само. – Спр. 12. – С. 344; Спр. 13. – С. 225, 229; Спр. 14. – С. 41-42.

³⁷ Там само. – Спр. 14. – С. 41-42.

³⁸ Там само. – Спр. 12. – С. 477-478.

³⁹ ЦДІА України у Львові. – Ф. 29. – Оп. 1. – Спр. 14. – С. 42-44.

⁴⁰ Там само. – Спр. 12. – С. 475-477.

⁴¹ Bostel F. Kilka wiadomości o złotnictwie i malarstwie w Przemyślu // SKHS. – T. 5. – Zeszyt 4. – S. 133.

Мирослава Керик.

Дрогобицький золотар XVIII ст. Іван Чернігович.

У статті досліджується творчий доробок дрогобицького мистця Івана Черніговича. На основі архівних матеріалів висвітлюється походження, родинні зв'язки, освіта і професійна діяльність золотаря. Зібрано інформацію про виконання робіт, у тому числі – про срібний хрест та оправу Євангелія.

Myroslava Keryk.

Drohobych XVIII c. Goldsmith Ivan Chernihovych.

In the article there is investigated the creative work of Drohobych craftsman Ivan Chernihovych. On the basis of archival materials the origin, family connections, education and professional activity of the goldsmith is explicated. The author also gathered the information on the performance of his works, including the one concerning a silver cross and the Gospel's casing.

ГЕНЕАЛОГІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ГЕНЕЗА “КАМ’ЯНЕЦЬКОЇ” ЛІНІЇ ШЛЯХЕТСЬКОГО РОДУ НЕЗАБИТОВСЬКИХ (КІНЕЦЬ XVIII – ДРУГА ПОЛОВИНА XX ст.)

З кінця 80-х років у нашому суспільстві активно відроджується генеалогія в першу чергу як знання про свою сім’ю, своїх пращурів. Разом із цим напрямком, який доцільно було б визначити, як приватна, або практична генеалогія, відроджується й генеалогія як допоміжна, а точніше сказати – спеціальна історична дисципліна¹. Саме така наукова генеалогія або, як прийнято її називати, історична генеалогія² – є тепер найбільш актуальною в соціологічних дослідженнях, адже дослідження родинних стосунків чи спорідненості в різних групах суспільства всіх історичних епох дозволяє звернути увагу на причини тих чи інших моделей поведінки особистості в конкретних історичних умовах³.

Здобуті за допомогою генеалогічних методів історичних досліджень інформаційні дані сприяють виявленню нових елементів закономірностей суспільного розвитку в таких ще маловивчених сферах, як демографічні процеси, соціально-психологічні питання стосунків між людьми, співвідношення соціального й біологічного в структурі особистості тощо⁴. У зміст поняття генеалогічного методу входить не тільки вивчення історії роду, але й земельно-маєткова власність, внесок даного роду в суспільне та культурне життя свого часу та інше. В цілому для з’ясування всіх цих питань необхідне залучення не тільки писемних, але й усних джерел, а також матеріальних решток діяльності роду⁵.

Пропонована тут до розгляду окрема генеалогія роду є проміжним результатом тривалого генеалого-біографічного дослідження. В результаті нагромадився біографічний матеріал, який через генеалогічне поєднання демонструє, між іншим, соціальну еволюцію роду протягом розглядуваного історичного часу.

Так звана “кам’янецька”⁶ генеалогічна лінія шляхетського роду Незабитовських герба Любич, представники якого з’явилися на теренах України ще в другій половині XVI ст.,⁷ належить до основної групи досліджених генеалогій Незабитовських, що були пов’язані з українськими землями впродовж XVIII – XX століть⁸. Всі вони демонструють соціальну еволюцію дрібної шляхти до нових і сучасних груп суспільства⁹.

Розглядувана генеалогічна лінія роду Незабитовських є ще невизначеною придомку і досліджувалася з масивів різних документів XVIII – XX століть. Джерелами дослідження стали зібрання архівів Вінниці, Кам’янця-Подільського, Києва, Москви, Санкт-Петербурга і Тернополя. Це, наприклад, матеріали Подільської православної консисторії (клірові відомості, метричні книги), Міністерства юстиції Російської імперії (формулярний список), Київського губернського правління (формулярні списки),

Київського імператорського університету (особова справа студента), Празького емігрантського архіву (списки емігрантів), група друкованих видань довідкового характеру тощо.

Першим натеper відомим представником лінії є Іван з другої половини XVIII ст., соціальний статус якого ще не з'ясований. Можливо, він уже був пов'язаний з кам'янецькими мешканцями унійного середовища, бо якимось чином його син став паламарем тоді ще уніатської парафії на Карвасарах – передмісті Кам'янця-Подільського¹⁰. Самих Незабитовських у Кам'янці-Подільському у XVIII ст. вдалося зафіксувати лише епізодично, та й згадки ці на сьогодні можна віднести до числа ще не відомих представників роду. Наприклад, це Тадеуш Незабитовський, який служив офіцером у Регіменті гренадерів піхоти військ коронних, що з 1777 р. розміщувались у Кам'янецькій фортеці¹¹. Лише Юзеф Незабитовський, згадуваний у 1764-1767 р. як подільський комірник, належний до вже відомої “галицької” генеалогії роду придомку Пенек¹².

Процес перетворення певної частини дрібної шляхти на місцеве православне духовенство охопив перші покоління цієї генеалогії і призвів до того, що вже у першій половині XIX ст. представники лінії проживали в різних місцях Подільської губернії, а в другій половині того ж століття та на початку XX ст. – по всій Правобережній Україні. В XX ст. доля розкидала їх на Північний Кавказ, до Сибіру, Астрахані, Кривого Рогу, Москви тощо. Всього з кінця XVIII до другої половини XX ст. вдалось вибудувати дев'ять поколінь (генерацій) цієї лінії.

Суттєво виділяє серед інших українських генеалогій шляхетського роду Незабитовських “кам'янецьку” дійсно те, що в XIX ст. її можна визначити як священичу, бо значна частина її представників з II до V покоління була священиками на Поділлі в системі Російської Греко-Православної Церкви. Таким чином, можна розглядати їх як священичу династію, що було типовим явищем як для Правобережної України, так і для інших українських земель¹³.

Їх соціальна генеза – це шлях від дрібної шляхти через православне духовенство і чиновництво XIX – початку XX ст. до робітників та інтелігенції радянського часу. Конфесійність їх – уніатство і потім православ'я – суттєво вирізняє цю лінію від інших, вже відомих дрібношляхетських ліній Незабитовських з Правобережної України. Так, представники “вінницько-могілівської”, “острозької”, “сквирської”, “таращанської”, “радомиської”, “уманської” генеалогічних ліній роду в цей історичний час здійснили офіційний перехід від римо-католицизму до російського православ'я, від дрібної чиновної шляхти в більшості до селян та міщан. Поза сумнівом, можна стверджувати, що більша їх група і в радянський період зберігала сліди подвійної обрядової чи конфесійної ментальності, наприклад, визнаючи два Різдва і дві Пасхи. Факти з біограм “кам'янецьких” Незабитовських більше свідчать про сильнішу серед них русифікацію і належність за ментальністю вже в XX ст. до типової російської інтелігенції¹⁴.

Ця проблема вимагає глибших досліджень, адже серед істориків переважає більш загальний висновок, що масове перетворення представників зубожілої дрібної шляхти на духовенство призвело до формування великої групи інтелігенції священичого походження, яка увібрала риси української самобутності. Передова її частина навіть стала на бік відродження українства¹⁵. Так, наприклад, Наталя Василенко-Полонська писала стосовно “російської” України: “У XIX ст. закінчився процес народження та зміцнення нової провідної версти. У той час, як вища верста України – шляхетство – у значній мірі русифікувалась, за невеликими, порівнюючи, винятками, національний та релігійний провід перебрала інтелігенція духовного походження”¹⁶. У зв'язку з цим постає питання: наскільки інтелігенція священичого походження на зламі

XIX – XX ст. була більш зрусифікованою, ніж та, що походила з дрібної шляхти, яка ще у XVIII ст. перетворилася на священничі родини, чи та, що здійснила це лише у XIX ст. в умовах іншого державного утворення? Або, іншими словами й більш загально, – що більшою мірою сприяло майбутньому зросійщенню священства, а значить, й інтелігенції того ж походження – декласація дрібної шляхти, що відбулася на економічному ґрунті в Речі Посполитій у XVIII ст., чи політична декласація XIX ст. в умовах Російської імперії?

На наш погляд, потужнішими були фактори, що спрацьовували в часи Російської імперії. Особливо помітними видаються процеси зросійщення правобережного духовенства, що тривали в середній (семінарійній) та вищій (академічній) освіті. Державна політика, спрямована на посилення цих процесів, чітко простежується в знищенні старовинної Києво-Могилянської академії та створенні на її основі Київської духовної академії в 1817-1819 роках¹⁷. Очевидним є пов'язаність процесів зросійщення правобережного духовенства з формуванням станової свідомості правобережного духовенства в XIX столітті¹⁸. Зенон Когут підкреслив, що, "перетворившись на окремий клас, священники навчалися російською мовою, писали один до одного по-російськи, розмовляли по-російськи вдома і навіть проповіді у селах читали російською мовою"¹⁹.

Повертаючись до питання соціальної еволюції на прикладі розглядуваної генеалогії, варто підкреслити, що тут відсутній процес політичної декласації дрібної шляхти, наявний для всіх інших генеалогій Незабитовських з Правобережної України. Це сталося через те, що перехід до духовенства представників цієї лінії у першій половині XIX ст. позбавив їх необхідності з'ясовувати свої станові права з бюрократичною машиною Російської імперії через легітимацію до рядів російського дворянства. Належність до стану духовенства вже гарантувала ці права, а тому її не торкнулася й акція політичної декласації дрібної шляхти Правобережної України 30 – 40-х років.

Серед імен 53-х вже знайдених представників лінії домінують: чотири рази Василь, тричі Петро, двічі: Іван, Микола, Павло. Мабуть, найбільшими родинами були у III поколінні родина Андрія Петровича (6 дітей), у IV поколінні – Василя Венедиктовича (5 дітей), Івана Венедиктовича (4 дітей), Якова Андрійовича (4 дітей), у V поколінні – Миколи Васильовича (5 дітей) і Петра Яковича (4 дітей). Соціальні шлюбні пріоритети видаються однорідними: спочатку це духовенство дрібношляхетського походження, потім середовище чиновництва, а в XX ст. це, в основному, представники інтелігенції.

Нетиповими для цієї лінії є біографії Івана (1839-1913) – відомого юриста-практика і прогресивної людини, та Петра (1874-1942) – службовця, офіцера, який воював на фронтах Першої світової війни, емігранта, що повернувся до СРСР, був репресований, згодом працював учителем.

З дослідженого матеріалу вдалося скласти біографи представників даної генеалогії Незабитовських, які подаються нижче разом з генеалогічною таблицею:

І ГЕНЕРАЦІЯ

1. ІВАН

Жив у другій половині XVIII ст. Про нього відомо з записів по-батькові у джерелах синів Петра і Григорія²⁰.

II ГЕНЕРАЦІЯ

2. ПЕТРО

Син Івана. У 1817 році був паламарем Хрестовоздвиженської церкви на Карвасарах – передмісті Кам'янця-Подільського. Було йому тоді 39 років²¹. Наступна клірова відомість повідомляє, що у 1819 р. йому був 41 рік, а його дружині Агафії Василівні 34 роки²². В 1824 році йому було 42 роки²³. У 1825 році йому вже було 42 роки, й згадується, що він “обучен русской грамоте”²⁴. Вже в 1850 р. він згадується як позаштатний паламар тієї ж церкви, вдівець, йому 73 роки,²⁵ так само клірова відомість згадує його в 1858 р., коли йому було 89 років²⁶.

3. ГРИГОРІЙ

Син Івана. Згадується у кліровій відомості 1817 р. Хрестовоздвиженської церкви підграддя Карвасари, як брат паламара церкви Петра Незабитовського. Тоді йому було 23 роки²⁷.

III ГЕНЕРАЦІЯ

4. ВЕНЕДИКТ

Син Петра й Агафії. В 1817 р. йому 12 років і він “обучен грамматике латинской гражданской”²⁸. У 1824 р. йому було 21 рік і він навчався в Кам'янці²⁹. У кліровій відомості 1825 р. церкви на Карвасарах він записаний як син паламара. Було йому тоді 21 рік, й він навчався у Кам'янецькому повітовому училищі по класу вищого відділення,³⁰ з якого 11 листопада 1825 р. почав служити писарем у числі канцеляристів Подільської духовної консисторії до 1829 р.³¹ 20 липня 1830 р. був висвячений пресвященним Ксенофонтом у диякони, а 29 жовтня 1833 р. високопреосвященним Кирилом, архієпископом Подольським і Брацлавським – у священники Михайлівської церкви села Жердя Кам'янецького повіту. Його дружиною була Марія Іванівна, якій у 1836 р. було 28 років, а їх дочці Іуляннії – 2 роки, сину Василю – 6 місяців³². У 1841 р. він згадується як удівець і батько трьох дітей: Іуляннії – 7 років, Василя – 5 років, Івана – 3 роки³³. Священиком у Жерді він був до 20 грудня 1846 р.³⁴

5. АНДРІЙ

Син Петра і Агафії. Народився 14 жовтня 1811 р. на кам'янецькому передмісті Карвасарах, де був хрещений у Хрестовоздвиженській церкві³⁵. У 1830 р. він закінчив Кам'янецьке повітове училище по “класу вищого відділення” і був прийнятий на службу до штату Кам'янецького кафедрального собору, а 1835 р. призначений дияконом в село Жердя. Було йому на той час 29 років, а дружині його Марії Пантелеймонівні – 23 роки³⁶. 7 березня 1837 р. його висвячено пресвященним Кирилом, архієпископом Подольським і Брацлавським, у священники церкви Різдва Богородиці села Турчинці Проскурівського повіту³⁷. В 1854 р. був переведений священником до села Чорноводи Кам'янецького повіту, а 16 лютого 1866 р. – священником до села Івахнівці того ж повіту. З 24 березня 1870 р. був призначений священником до села Підпилип'я. Тут у 1878 р. йому виповнилося 67 років, а його дружині Марії Пантелеймонівні – 59³⁸. У 1879 р. він згадується як священник Михайлівської церкви села Підпилип'я Кам'янецького повіту³⁹. В цій парафії він служив з 1872 до 1880 рр.⁴⁰ Його дітям у 1852 р.: Якову – 15 років, Марії – 12, Олені – 10, Олександрі – 3, Дарії – 1 рік⁴¹.

IV ГЕНЕРАЦІЯ

6. ІУЛІТА (Іулія)

Донька Венедикта і Марії Іванівни. У 1836 р. їй було 2 роки⁴². У 1883 р. їй 49 років, вона згадується дружиною Олександра Федоровича Кожухівського, священика з 1851 р. Святомихайлівської церкви у с. Жердя (нар. 6 червня 1824 р.), сина священика с. Шутнівці⁴³. Відомо, що в 1874 р. на вихованні у цього подружжя був сирота Олександр, 9 років, син священика Доброжанського⁴⁴.

7. ВАСИЛЬ

Син Венедикта і Марії Іванівни. Народився 26 квітня 1836 р.⁴⁵ в селі Жердя Кам'янецького повіту. У 1859 р. він закінчив курс богословських наук Подільської духовної семінарії по першому розряду і був звільнений з єпархіального відомства з атестатом студента. За його проханням 24 квітня 1860 р. був висвячений преосвященним Іринархом, архієпископом Подільським і Брацлавським у священики Свято-Миколаївської церкви села Тимонівка Ямпільського повіту. Тоді ж, згідно з власним клопотанням, був переведений до Покровської церкви села Думанів Кам'янецького повіту, а 15 лютого 1862 р. – до церкви Різдва Пресвятої Богородиці містечка Муровані Курилівці Ушицького повіту⁴⁶. З 22 серпня 1863 р. до 1881 р. займав посаду вчителя міністерської школи. У 1881 р., згідно з проханням, був переведений з Мурованих Куриловець до церкви св. Миколая міста Кам'янця-Подільського. На той час (1881-1883 рр.) також працював у місті: законоучителем Олександрівського училища та писарського класу навчальної команди 46 резервного кадрового батальйону, служив священиком Кам'янецького лазарету. З 1883 р. служив у церкві Різдва Пресвятої Богородиці села Нігин, де виконував ще й обов'язки законоучителя церковнопарафіяльної школи. Протягом 1881–1884 років був членом правління Кам'янецького духовного училища, а з 1883 до 1898 р. – співробітником Окружного опікунства. З 1884 до 1897 р. згадується як член Благочинницької ради⁴⁷. В 1899, 1901, 1904 роках згадується як священик села Нігин⁴⁸. Помер перед 1906 р.⁴⁹

Одружився 10 квітня 1860 р. з Марією Іванівною Монастирською, дочкою священика села Вишневич Кам'янецького повіту. У 1863 р. їй було 20 років,⁵⁰ в 1875 р. – 32 роки. Вона померла перед 1897 р.⁵¹

Дітям було у 1875 р.: Калестину – 13 років, Миколі – 7 років, Віктору – 4 років, Євгенії – 9 років, Людмилі – 2 роки⁵².

8. ІВАН

Син Венедикта й Марії. Народився 15 січня 1839 р. Православний. На 1 січня 1861 р. він згадується "своєкоштным" студентом другого року навчання Університету св. Володимира, у якому навчався по закінченні Подільської духовної семінарії⁵³. 8 січня 1861 р. разом з іншими колегами з недільних шкіл Києва підписався під листом-подякою Т.Шевченкові за безкоштовно надіслані для шкіл 50 примірників останнього видання "Кобзаря"⁵⁴. У 1862-63 навчальному році проживав в кімнаті гуртожитку разом з товаришами: К.Линиченком, М.Мальованським, С.Мизецьким⁵⁵. По закінченні юридичного факультету університету св. Володимира зі ступенем кандидата "законоведень", згідно з проханням був зарахований 11 жовтня 1863 р. кандидатом на посаду судового слідчого при Київському повітовому суді, з відрядженням до Київської палати кримінального суду⁵⁶. З 2 березня 1864 р. став судовим слідчим III-ї дільниці Бердичівського повіту й перебував на цій посаді ще у лютому 1868 р.⁵⁷ 19 жовтня 1864 р. департамент Герольдії затвердив його у чині колезького секретаря з 11 жовтня 1863 р.⁵⁸

Вже у 1868 р. перебував на посаді судового слідчого у II-му судовому “участку” Сквирського повіту. Протягом 1869-1870 рр. фіксується з чином титулярного радника⁵⁹. В 1875 році обіймав посаду мирового судді у Сквирському повіті. З 1880 року згадується як член Луцького окружного суду. В 1883 році вже був членом Київського окружного суду, а протягом 1886-1887 і 1891-1892 рр. – “товарищем председателя” Уманського окружного суду, у 1891-1892 р. фіксується як колезький асесор⁶⁰. У 1895 р. він вже статський радник, а в 1898-1899 рр. обіймав посаду “товарища” голови Уманського повітового суду⁶¹. Цими роками згадується з чином статського радника⁶², а з 1901 р. – дійсного статського радника. З 1902 р. був на посаді члена Київської судової палати й згадується на ній також у 1904 р.⁶³ У 1910-1912 рр. проживав у Києві на вулиці Бульварно-Кудрявській у будинку № 31⁶⁴. Очевидно, помер до середини 1914 р., бо на початку 1915 р. його дружина сама мешкала у Києві на вулиці Гоголівській у будинку № 37⁶⁵.

Дружина – Єлизавета Мелетівна Сікевич, донька чиновника, народилася у Києві в 1849 р.⁶⁶ Іван Незабитовський вчився в університеті зі старшим братом майбутньої своєї дружини – Василем Сікевичем (нар. 1839 р.) з яким працював у Подільській недільній школі⁶⁷, а на вінчанні сестри дружини – Ольги Мелетівни Сікевич 9 січня 1866 р. у с. Шуляки Таращанського повіту був свідком і записаний як: “Коллежский Секретарь Иван Дмитриев Незабитовский”⁶⁸.

Діти: Олена (нар. 1865 р.), Серафима (нар. 1867 р.), Лідія (нар. 1869 р.; у 1909 р. вже одружена), Катерина (нар. 1873 р.)⁶⁹.

9. ЯКІВ

Син Андрія і Марії Пантелеймонівни. У 1852 р. йому було 15 років і він навчався в 3-у класі Дунаєвецького училища⁷⁰. Не закінчивши “полный курс наук” Подільської духовної семінарії, Яків Незабитовський 10 червня 1856 р. “в службу вступил в Подольскую Казенную Палату канцелярским служащим”. 9 лютого 1860 р. був “перемещен писцем при Акцизном надзирателе Балтского уезда 1-го участка”. З 10 червня 1860 р. мав чин колезького реєстратора. 15 жовтня 1864 р. був “определен на службу в штат канцелярии Подольского губернатора”. З 5 червня 1865 р. у відставці. Повертається на службу 30 квітня 1868 р. як “письмоводитель Ушицкого Казначейства”. “Произведен за выслугу лет в губернские секретари со старшинством с 1863 10 июня”, а 10 листопада 1872 р. “определен помощником Казначея Ушицкого Казначейства”, тоді ж “произведен... в коллежские секретари”. Виконував обов’язки Ушицького повітового “казначея” протягом 29 липня – 2 серпня й 3 вересня – 28 вересня 1874 р. З 10 листопада 1875 р. був зарахований титулярним радником, а 1 січня 1879 р. “назначен Помощником делопроизводителя Подольского Губернского Распорядительного Комитета”. “Указом Правительственного Сената от 7.XII.1879 №186 произведен за выслугу лет в коллежские ассесоры со старшинством с 10.XI.1878”. 1 лютого 1882 р. “назначен Помощником бухгалтера Подольской Казенной Палаты”⁷¹. Згадується як титулярний радник у 1882 р.⁷², а в 1892 р. – як надвірний радник⁷³. У 1895 р. був помічником казначея Летичівського повітового казначейства⁷⁴. На 5 травня 1899 р. він згадується як “помощник Летичевского казначея надворный советник”⁷⁵.

Дружина – Юлія Петрівна Борщевська, яка 19 березня 1879 р. разом з матір’ю Марією Борщевською купили ділянку “огородной” землі у с. Грим’ячка Летичівського повіту, Подільської губернії. Ця ділянка складалася з двох частин загальною площею 4 десятини і 144 квадратних сажнів. У свій час її було виділено з казенної землі для викуплення батьком Юлії штабс-капітаном Петром Васильовичем Борщевським (пом. до 1875 р.). Ділянка ця була викуплена за 136 рублів⁷⁶.

Мали дітей: доньку Лідію (1870 р. н.), синів – Петра (1874 р. н.), Євгенія (1876 р. н.) і Василя (1878 р. н.)⁷⁷.

10. АГАФІЯ

Донька Андрія і Марії. Померла немовлям 29 вересня 1838 р. у с. Турчинці⁷⁸.

11. МАРІЯ

Донька Андрія і Марії Пантелеймонівни. У 1852 р. вона згадується у сім'ї батька у селі Турчинці, їй 12 років⁷⁹.

12. ОЛЕНА (ЄЛЕНА)

Донька Андрія та Марії Пантелеймонівни. У 1852 р. вона згадується у сім'ї батька у селі Турчинці, їй 10 років⁸⁰.

13. ОЛЕКСАНДРА

Донька Андрія та Марії Пантелеймонівни. У 1852 р. вона згадується у сім'ї батька у селі Турчинці, їй 3 роки⁸¹.

14. ДАРІЯ

Донька Андрія і Марії Пантелеймонівни. У 1852 р. вона згадується у сім'ї батька у селі Турчинці, їй 1 рік⁸².

V ГЕНЕРАЦІЯ

15. КАЛЕСТИН

Син Василя і Марії Іванівни Монастирської. Народився 13 квітня 1861 р. в с. Думанові Кам'янецького повіту⁸³. У 1863 р. йому було 2 роки,⁸⁴ а у 1875 р. – 13⁸⁵. У 1897 р. йому 35 років і він священник церкви св. Миколая с. Липчани Могилівського повіту⁸⁶. Тут він згадується у 1899 р.,⁸⁷ а у 1901 і 1904 рр. вже служить священником у церкві св. Михайла в с. Сербинівці Літинського повіту⁸⁸. В кліровій відомості Архангело-Михайлівської церкви за 1900 р. він згадується як священник, що народився 13 квітня 1861 р. в с. Думанові Кам'янецького повіту в родині священника. З червня 1883 р. закінчив курс у Подільській духовній семінарії по другому розряду. На його прохання був висвячений в священники села Липчани Могилівського повіту 6 серпня 1885 р., а 2 листопада 1900 р. був переміщений до Архангеломихайлівської церкви села Сербинівці Літинського повіту. З 12 жовтня 1887 р. отець Калестин паралельно обіймав посаду співробітника "окружного попечительства". В сербинівській церкві Калестин служив ще майже весь 1905 р., коли 15 грудня був призначений новий священник⁸⁹.

Дружина – Олімпіада Іллівна, у 1900 р. їй 31 рік⁹⁰.

Їх діти: Павло і Ангеліна⁹¹.

16. ЄВГЕНІЯ

Донька Василя і Марії Іванівни Монастирської. В 1875 р. їй 9 років⁹². У 1897 р. їй 31 рік, вона дружина військового лікаря у відставці⁹³.

17. МИКОЛА

Син Василя і Марії Іванівни Монастирської. Народився 15 березня 1868 р. у містечку Муровані Курилівці. У вересні 1882 р. вступив до Подільської духовної семінарії⁹⁴, яку закінчив 20 червня 1888 р. по "першому розряду". З 1 жовтня 1888 р. до 18 серпня 1891 р. був законоучителем і наглядачем в однокласній церковно-парафіяльній школі Іоанно-Предтеченського братства м. Кам'янця-Подільського. З серпня по грудень 1891 р. обіймав посаду псаломника церкви в с. Прим'ячка Летичівського повіту. 22 грудня 1891 р. його висвячено в священники с. Вишневич Кам'янецького повіту⁹⁵, де згадується і в 1897 році⁹⁶. 30 квітня 1892 р. він заступає тут ще й на посаду

законоучителя Вишневицького сільського однокласного народного училища⁹⁷. У 1901, 1904 і 1911 рр. згадується як священник с. Вишневицьк⁹⁸.

Дружина – Марія Никифорівна. В 1897 році їй 22 роки⁹⁹.

Діти (їх вік на 1897 рік): Костянтин (1,5 роки), Василь (5 місяців), Клавдія та Євгенія (по 5 років)¹⁰⁰.

18. ВІКТОР

Син Василя і Марії Іванівни Монастирської. Народився 17 квітня 1871 р. 1 серпня 1886 р. вступив до Подільської духовної семінарії¹⁰¹, після закінчення якої у травні 1892 р. був призначений 29 вересня того ж року вчителем церковно-парафіяльної школи с. Нігин Кам'янецького повіту¹⁰². 24 серпня 1893 р. його перевели на таку ж посаду до с. Горишківки Ямпільського повіту, а 11 вересня 1895 р. до с. Черче Кам'янецького повіту. 27 жовтня 1895 р. повертається на цю ж посаду до с. Нігин, на якій працював до 22 вересня 1898 р. З 1 лютого до 1 жовтня 1904 р. працював учителем церковно-парафіяльної школи у с. Залуччя Кам'янецького повіту. 11 січня 1907 р. був призначений наглядачем учнів Кам'янецького духовного училища. У листопаді 1915 р. він згадується ще неодруженим¹⁰³.

19. ЛЮДМИЛА

Донька Василя і Марії Іванівни Монастирської. В 1875 р. їй 2 роки¹⁰⁴. У 1897 р. їй 23 роки й вона дружина священника села Козодавинці Ушицького повіту¹⁰⁵.

20. Олена (ЄЛЕНА)

Донька Івана і Єлизавети Мелетівни Сікевич. Народилася 30 квітня 1865 р.¹⁰⁶

21. СЕРАФИМА

Донька Івана і Єлизавети Мелетівни Сікевич. Народилася у 1867 р.¹⁰⁷

22. ЛІДІЯ

Донька Івана і Єлизавети Мелетівни Сікевич. Народилася у 1869 р. На 19 жовтня 1909 р. вже одружена¹⁰⁸.

23. КАТЕРИНА

Донька Івана і Єлизавети Мелетівни Сікевич. Народилася у 1873 р.¹⁰⁹

24. ЛІДІЯ

Донька Якова та Юлії Петрівни Борщевської. Народилася 23 березня 1870 р., православна¹¹⁰. На 5 травня 1898 р. в документі про “состав семьи Петра Яковлевича Незабитовского”, її брата, вона записана як дружина поручика 46 піхотного полку Бутенського¹¹¹. Очевидно, що все життя прожила у селі Грим'ячка, де вчителювала в 20-30-х роках ХХ ст.¹¹²

25. ПЕТРО

Син Якова і Юлії Петрівни Борщевської. Народився 22 лютого 1874 р., православний¹¹³. 14 червня 1889 р. закінчив Проскурівське двокласне міське училище. 22 грудня 1899 р. був прийнятий на службу до штату Київського губернського правління, а 17 червня 1903 р. призначений у цьому ж закладі завідувачем справочинства ветеринарного відділення¹¹⁴. “Высочайшим приказом по гражданскому ведомству от 16 апреля 1904 за №26 произведен за выслугу лет в коллежские регистраторы со старшинством с 1903 декабря 22”. З 12 червня 1906 р. “назначен Полициейским Чиновником в местечко Белая Церковь”. Губернським секретарем вважався з 22 грудня 1906 р. Протягом 1909-1910 рр. згадується як чиновник Васильківського повітового поліцейського управління й з чинном титулярного радника¹¹⁵. “Назначен Помощником Пристава 2 части г. Черкас 23 февраля 1910” й фіксується колезьким секретарем¹¹⁶. Колезьким секретарем вважався з 22 грудня 1909 р. Приставом згаданої “части Черкас” був протягом 12 червня – 8 серпня 1911 р., перебуваючи в чині колезького секретаря¹¹⁷, а протягом 1 вересня – 4 жовтня

1912 р. виконував обов’язки “Пристава 4 стана Черкаського уезда”. Титулярним радником вважався з 22 грудня 1912 р.¹¹⁸ 21 лютого 1913 р. йому “предоставлено право ношения на груди... в память 300-летия Царствования Дома Романовых светлобронзовой медали”. У 1912-1914 р. (до 6 березня 1914 р.) був “помощником Пристава 2-й части г. Черкас” й згадується в чині титулярного радника¹¹⁹. З 6 березня 1914 р. “назначен Приставом 4 стана Васильковского уезда”, а від 13 березня 1914 р. – “2 стана Сквирского уезда” з перебуванням у містечку Паволоч (все ще перебував у чині титулярного радника)¹²⁰. За участь в успішно проведеній мобілізації 12 лютого 1915 р. був нагороджений “светлобронзовой медалью для ношения награды на ленте ордена Белого Орла”. З 1 листопада 1916 р. виконував обов’язки “Пристава 2 стана Сквирского уезда”, а з 26 січня 1917 р. стає “Приставом 1 стану” того ж повіту в містечку Володарка. 27 березня 1917 р. “уволен от службы” в зв’язку з заміною поліції на міліцію. 28 травня 1917 р. передав всі справи і майно стану “временному начальнику”¹²¹. Залишив батьківщину 25 січня 1919 р. в Одесі¹²². У 1920 р. значиться серед 792 осіб у “Списке русских эмигрантов, эвакуировавшихся из России и поселившихся на острове Антигон”¹²³, а 3 квітня 1920 р. зареєструвався в списку російських біженців (396 осіб) в “Управлении Главноуполномоченного по устройству русских беженцев в Сербии” як такий, що проживає в Белграді в “Русском доме”¹²⁴. Повернувшись до СРСР у 20-ті роки, був репресований і знаходився в ув’язненні кілька років. В 30-ті роки покинув родину, щоб тінь “неблагонадійного” батька не заважала навчанню дітей. У різних місцях європейської Росії працював вчителем малювання та співів. В часі окупації з’явився у Києві до своєї родини, очевидно, у 1942 р.. Невдовзі вирушив по окупованій території на батьківщину до рідні в село Грим’ячку. Більше його ніхто не бачив¹²⁵.

Одружився з Марією Йосипівною Тертициною, козачкою с. Сушок Золотоніського повіту Полтавської губернії, православною, 24 літ. Їх вінчання відбулося в Преображенській церкві с. Дахнівка Черкаського повіту 7 липня 1912 р.¹²⁶.

Діти: Ірина, Ігор, Інна та Ольга.

26. ЄВГЕНІЙ

Син Якова і Юлії Петрівни Борщевської. Народився 21 грудня 1876 р., православний¹²⁷. Закінчив Проскурівське міське двокласне училище, після якого 1 березня 1896 р. прийнятий на службу в Проскурівське казначейство канцелярським службовцем. Звідси 25 листопада 1898 р. звільняється у зв’язку з переходом на військову службу. 30 березня 1902 р. приймається канцелярським службовцем в Летичівське казначейство. 2 жовтня 1903 р. він ще неодружений¹²⁸. Продовжуючи роботу в Летичеві, невдовзі одружився і мав двох дітей: доньку Ларису і сина Бориса (нар. 1908 р.)¹²⁹.

27. ВАСИЛЬ

Син Якова та Юлії Петрівни Борщевської. Народився 27 липня 1878 р.¹³⁰. Закінчив Проскурівське двокласне училище. 4 січня 1906 р., проживаючи у м. Летичеві, позичив Ользі Миколаївні Белавенцевій 3,5 тис. рублів зі щорічними 10% на 8 років. За це вона заклала йому садибу з цегляним будинком, але 16 березня 1907 р. Белавенцева розірвала цю угоду, повернувши борг разом з відсотками¹³¹. 18 березня 1908 р. згадується у ролі “потомственного почетного гражданина” й мешканця села Грим’ячка. Тоді він придбав у Проскурівської міської управи ділянку “усадебной земли” у місті площею 182,5 квадратних сажнів за 1005 руб. 58 коп.¹³², а 21 квітня продав цю ділянку дружині підполковника Людмилі Михайлівні Машевській за 1200 руб. На садибі вже значився цегляний одноповерховий будинок під жерстю¹³³. 12 серпня 1910 р. був зарахований на службу до Бухарської митниці канцелярським службовцем. 5 листопада 1910 р. його перевели на таку ж посаду до Артиксської митниці.

Одружився 31 серпня 1905 р. з Євдокією Василівною Андріївською (нар. 9 лютого 1887 р.)¹³⁴. 6 вересня 1906 р. у них народився син Михайло¹³⁵.

VI ГЕНЕРАЦІЯ

28. ПАВЛО

Син Калестина і Олімпіади Іллівни. Під кінець 1900 р. йому 13 років, він навчався в Приворотському духовному училищі. У 1905 р. йому було 19 років, він значиться як “вольноопределившийся” в 74-й Ставропольський піхотний полк¹³⁶.

29. АНГЕЛІНА

Донька Калестина і Олімпіади Іллівни. Під кінець 1900 р. їй 7 років, жила в родині батька у селі Сербинівці. На 1905 р. їй 13 років, вона навчалась у Кам'янецькому епархіальному жіночому училищі¹³⁷.

30. ЄВГЕНІЯ

Донька Миколи та Марії Никифорівни. Народилася 23 грудня 1892 р. В 1914 р. працювала вчителькою Вінницького народного училища¹³⁸.

31. КЛАВДІЯ

Донька Миколи та Марії Никифорівни. Народилася 23 грудня 1892 р. В 1914 р. вже була одруженою з священником с. Великого Олександрова Ушицького повіту Олександром Свідзінським¹³⁹.

32. КОСТЯНТИН

Син Миколи і Марії Никифорівни. Народився 23 травня 1896 р. У 1914 р. навчався в 7-у класі Кам'янець-Подільського комерційного училища¹⁴⁰.

33. ВАСИЛЬ

Син Миколи та Марії Никифорівни. Народився 17 липня 1897 р. у с. Вишневчик Подільської губернії. В 1909-1917 рр. навчався в Кам'янець-Подільській гімназії, де пройшов повний восьмикласний курс. У липні 1917 р. був зарахований на медичний факультет Київського університету. 13 листопада 1918 р. просив про переведення на історико-філологічний факультет¹⁴¹. Значиться в списку з 53 студентів, членів “Союза русских студентов” в Чехословаччині, скоріше всього, за 1922-1924 рр.¹⁴² 25 березня 1925 р. він згадується як емігрант, студент III курсу Медично-Ветеринарного інституту у Львові та дійсним членом “Союза русских студентов” й фігурує в списку серед 35 осіб під №23. 30 березня звертався за матеріальною допомогою до Правління “Объединения русских эмигрантских студенческих организаций”, яке переадресовує прохання до “Секции русских студентов” при “Русском благотворительном комитете” и “Общество русских студентов “Друг” у Львові¹⁴³. У квітні 1935 р. виконував за контрактом масову вакцинацію коней у Станіславському воєводстві, а з 1 травня до 30 червня 1935 р. – у Тернопільському, після чого у липні виконував те ж завдання у Волинському воєводстві, а потім у Краківському¹⁴⁴.

34. НІНА

Донька Миколи і Марії Никифорівни. Народилася 7 травня 1904 р. У 1914 р. навчалася в першому класі Кам'янець-Подільського жіночого училища¹⁴⁵.

35. ІРИНА

Донька Петра і Марії Йосипівни. Народилася і померла у м. Києві немовлям у 1912 р.¹⁴⁶

36. ІГОР

Син Петра і Марії Йосипівни. Народився у липні 1913 р. у Києві. В 1939 р. закінчив геологічний факультет Київського університету ім. Т.Шевченка. Разом із однокурсницею

Ідою Ананівною Гебель¹⁴⁷ поїхали на роботу до Алтайського краю. Одружилися у місті Салаїрі. Там у них народилися доньки Наталія і Тетяна. В 1949 р. сім'я переїздить із Салаїра до Іркутська. 17 листопада 1952 р., працюючи головним геологом Іркутського геологічного управління, помер у Москві від тяжкої хвороби¹⁴⁸.

37. ІННА

Донька Петра і Марії Йосипівни. Народилася 3 травня 1916 р. у містечку Паволоч Київської губернії. Довгий час проживала у Києві, закінчила медичний інститут, працювала лікарем¹⁴⁹. Є співавтором книги з безпеки праці водіїв на автотранспорті¹⁵⁰.

Була одружена з Володимиром Омеляновичем Болотським (нар. у 1917 р. на Донбасі), який після закінчення університету став геологом.

В цьому шлюбі народилися дві доньки: Марія (нар. 10 жовтня 1944 р. у Салаїрі), Ольга (нар. 30 червня 1948 р. у Феодосії)¹⁵¹.

38. ОЛЬГА

Донька Петра і Марії Йосипівни. Народилася 15 червня 1917 р. у Києві. Весь час проживає у Запоріжжі. Одружилася з Петром Олексійовичем Желтоноговим. По-дружжя має дочку Галину¹⁵².

39. ЛАРИСА

Донька Євгенія та його дружини. Народилась, очевидно, в Летичеві у 1905-1907 рр.¹⁵³

40. БОРИС

Син Євгенія та його дружини. Народився у 1908 р. У 40-50-ті роки – директор семирічної школи у ногайському поселенні Сари-Су на Північному Кавказі. Тут проживав з родиною "без права перемещения". Він добре малював, виконував картини олійними фарбами. Прекрасно співав і грав на струнних інструментах. Після трагічної смерті двох малолітніх доньок в Сари-Су і звільнення з посади директора школи, наклав на себе руки у 1957 р. Похований у станиці Каргалинська за 12 км від Сари-Су¹⁵⁴.

В 1936 р. на Північному Кавказі познайомився, а потім і одружився з Марією Максимівною Шевченко. У них народилося три доньки¹⁵⁵.

41. МИХАЙЛО

Син Василя і Євдокії Василівни Андрієвської. Народився 6 вересня 1906 р.¹⁵⁶ у с. Грим'ячка. У 1921 р. закінчив 5 класів школи у м. Золотоноша Полтавської області. 21 жовтня 1927 р. був призваний Віньковецьким райвійськкоматом на службу до Червоної Армії. 10 січня 1942 р. був призваний Усурійським міським військкоматом до діючої армії. З 1 жовтня 1943 р. до серпня 1945 р. служив в 43-у гвардійському стрілецькому полку. Після закінчення війни проживав з 1947 р. у місті Маріуполі, а 1953 р. – в місті Кривому Розі, де й помер в 1968 р.

Був двічі одружений. Другою його дружиною була Ксенія Іванівна Матушак (18 травня 1907 р. – 16 травня 1956 р.). У першому шлюбі народився у 1927 р. син Павло. В другому – мав сина Петра, що народився у 1947 р.¹⁵⁷

ВІІІ ГЕНЕРАЦІЯ

42. НАТАЛІЯ

Донька Ігоря й Іди Ананіївни Гебель. Народилася 12 травня 1941 р. на Алтай, в Салаїрі. Закінчила середню школу у 1958 р., потім факультет будівництва Іркутського політехнічного інституту. Працює інженером-будівельником в Іркутську.

У шлюбі з Альбертом Давидовичем Етінговим має доньку Анну (нар. 1966 р.) та сина Ігоря (нар. 1973 р.)¹⁵⁸.

43. ТЕТЯНА

Донька Ігоря і Іди Ананіївни Гебель. Народилася в 1945 р. на Алтаї. По закінченні середньої школи, у 1962 р. вступила до Московського інституту іноземних мов, який закінчила у 1968 р. Працювала перекладачем, довгий час працює викладачем англійської мови Московського державного університету ім. М. Ломоносова¹⁵⁹.

Одружилася 23 лютого 1968 р. у Москві з Павлом Петровичем Гусаком, що народився 1 жовтня 1943 р. у Фрунзе. У шлюбі з ним має доньку Катерину (нар. 1972 р.)¹⁶⁰.

44. ЛЮДМИЛА

Донька Бориса і Марії Максимівни Шевченко. Народилася у 1946 р. у Мінеральних Водах на Північному Кавказі. У 1964 р. по закінченні Каргалінської середньої школи вступила до технічного інституту в Астрахані, після якого в 1968 р. стала інженером холодильного обладнання. Більше 30-ти років працює на виробництві.

В шлюбі має чоловіка – вченого-професора, та двох доньок – Олену і Діану¹⁶¹.

45. N.

Донька Бориса і Марії Максимівни Шевченко. Народилася в Сари-Су. В семирічному віці загинула за трагічних обставин разом з молодшою сестрою¹⁶².

46. N.

Донька Бориса і Марії Максимівни Шевченко. В одnorічному віці трагічно загинула разом зі старшою сестрою¹⁶³.

47. ПАВЛО

Син Михайла та його першої дружини. Народився в 1927 р. Молодим був репресований. Після заслання повернувся до с. Грим'ячка разом з Надією Андріївною Гаман, у шлюбі з якою народилися сини Микола та Василь, які записалися на прізвище матері. Після заслання Павло змінив ім'я на Василь¹⁶⁴.

48. ПЕТРО

Син Михайла і Ксенії Іванівни Матушак. Народився 9 вересня 1947 р. у с. Грим'ячка Вінківського району Кам'янець-Подільської області. У 1947–1953 рр. з сім'єю батька проживав у Маріуполі. Закінчив середню школу у Кривому Розі і почав навчатися у Криворізькому гірничому технікумі. У 1966 р. був призваний до Радянської Армії. У 1968 р. по демобілізації одружився з Надією Петрівною Яригою (нар. 1950 р.) і тоді ж закінчив автодорожний технікум. У 1998 р. працював водієм у Криворізькій теплоцентралі. У подружжя народилися донька Оксана і син Володимир¹⁶⁵.

VIII ГЕНЕРАЦІЯ

49. МИКОЛА

Син Павла і Надії Андріївни Гаман. Проживає у селі Грим'ячка¹⁶⁶.

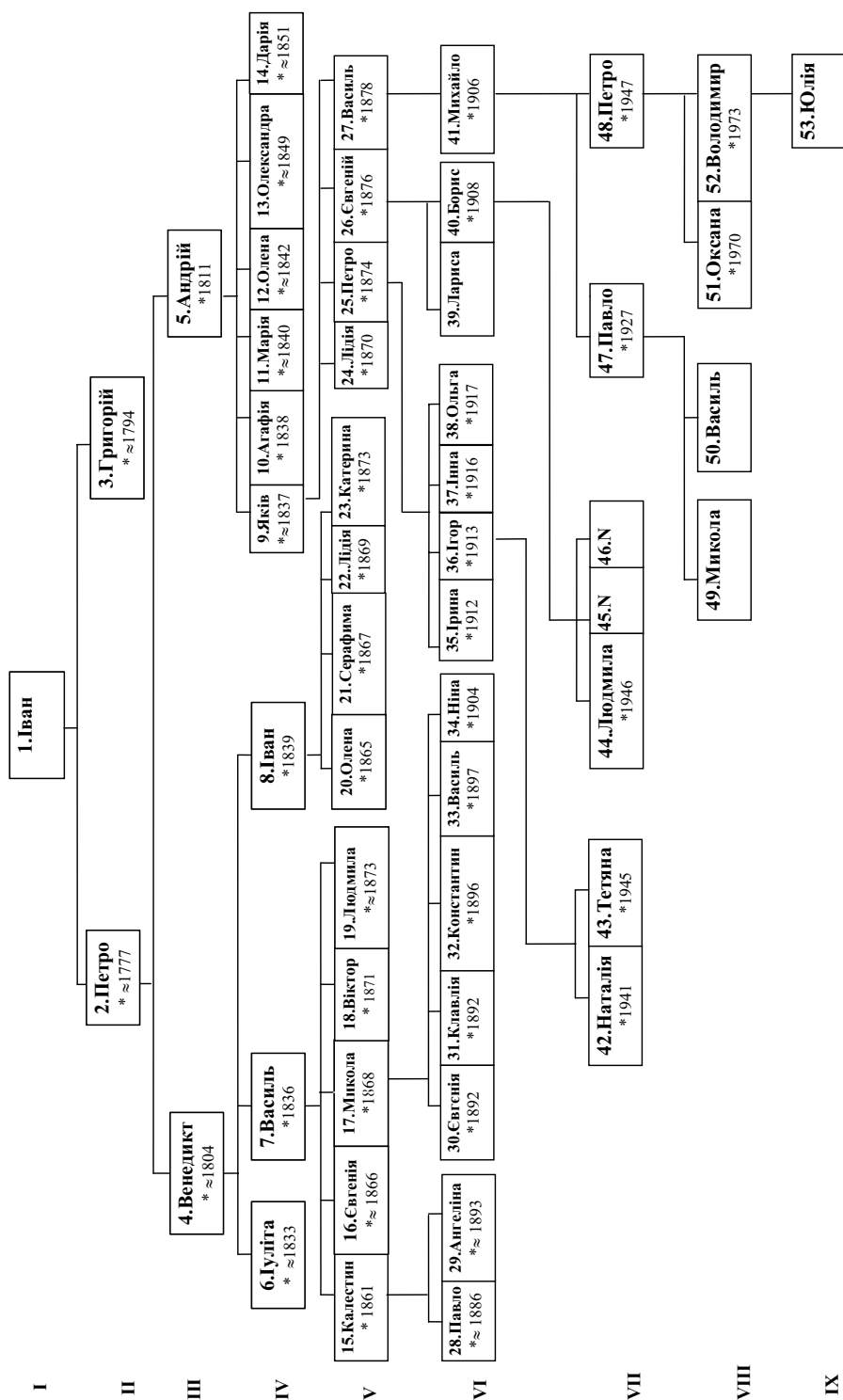
50. ВАСИЛЬ

Син Павла і Надії Андріївни Гаман. Проживає у селі Грим'ячка¹⁶⁷.

51. ОКСАНА

Донька Петра і Надії Петрівни Яриги. Народилася у 1970 р. у м. Кривий Ріг, де закінчила загальноосвітню школу №49 і музичну школу №2 з відзнакою. Потім закінчила Криворізький технікум гірничої електромеханіки з відзнакою. У 1998 р. працювала електромонтером зв'язку у Криворізьких магістральних електромережах.

Одружилася з Денисенком. У цьому шлюбі народився син Віталій¹⁶⁸.

"Кам'янецька" лінія роду Незабитовських (кін. XVIII – др. пол. XX ст.) Стан на 30.10.2003 р.

52. ВОЛОДИМИР

Син Петра і Надії Петрівни Яриги. Народився у 1973 р. у м. Кривий Ріг, де закінчив загальноосвітню школу №49. З 1991 по 1993 р. проходив військову службу. У 1998 р. працював водієм у Криворізьких електромережах.

Одружився з Н. Н. Данюк. Має доньку Юлію¹⁶⁹.

ІХ ГЕНЕРАЦІЯ

53. ЮЛІЯ

Донька Володимира і Н. Н. Данюк¹⁷⁰.

Минаючи глибший аналіз поданого біографічного фактажу на тлі вже опублікованих матеріалів інших генеалогій Незабитовських з українських земель, можна говорити про те, що для соціальних досліджень родоводів шляхетських родів характерною є масова еволюція від дрібної шляхти до представників різних соціальних груп суспільства вже другої половини XIX та XX ст. Без сумніву, каталізатором цього процесу стало подальше масове зубожіння дрібної шляхти на зламі XVIII – XIX ст. та заходи російського уряду в першій половині XIX ст. щодо знищення соціального статусу дрібної правобережної шляхти.

На генеалого-біографічному дослідженні роду Незабитовських XV – XX ст. можна зробити важливий висновок для досліджень такого типу: лише одна або кілька генеалогій (генеалогічних ліній) дрібношляхетського роду стають згодом поміщицькими (землянськими)¹⁷¹, всі ж інші, переважно через економічну і політичну декласацію дрібної шляхти у XVIII–XIX ст., вливаються до нових чи сучасних соціальних груп суспільства. “Кам’янецька” ж лінія демонструє явище саме правобережне: дрібношляхетська родина польського походження перетворюється на священичу православну. Адже декласовані генеалогії Незабитовських, що розвивалися на етнографічних польських землях (в першу чергу на Люблінщині), впродовж того ж XIX ст. мали в своєму середовищі поодиноких представників духовенства, але, зрозуміло, тільки римо-католицького обряду¹⁷².

При більш детальному розгляді генеалогічної лінії бачимо, що в II поколінні вона починає ділитися на дві підлінії. Старша, що походить від отця Венедикта, мала до VI покоління разом з ним чотирьох священиків та трьох дружин священиків¹⁷³. Молодша підлінія, яка починається з отця Андрія, вже в IV – V поколіннях стає чиновничою: тут присутні щонайменш четверо чиновників. VI покоління є переломним у соціальному відношенні, адже на активну частину їх життя припадають революційні потрясіння 20-х років XX ст. Вдалося дослідити продовження в радянський час лише молодшої підлінії, представники якої у VI–IX поколіннях, більшою мірою, належать до інтелігенції, меншою – до робітників. Лишається нез’ясованою доля представників старшої підлінії в радянський час. Враховуючи, що старша підлінія лишалася до самої революції священичою, можемо припустити, що саме вона могла зазнати найбільших втрат від радянських репресій.

¹ Русская генеалогия // Под ред. Николаев Б.А. – Москва, 1999. – С. 12-14.

² Російський вчений В.Б. Кобрін зупинився на такому визначенні генеалогії як науки: “Генеалогія – історическа дисципліна, займаючися изучением и составлением родословных, выявлением происхождения отдельных родов, семей и лиц и выявлением их родственных связей в тесном единстве с установлением основных биографических фактов и данных о деятельности, социальном статусе и собственности этих лиц.” (Кобрин В.Б. Перспективы развития генеалогических исследований // Генеалогические исследования / Отв. ред. Муравьев В.А. – Москва, 1994. – С. 25-26.).

³ Szymański J. Nauki pomocnicze historii. – Warszawa, 2002. – S. 70.

⁴ Медушевская О. М. Генеалогические исследования польских историков // История и генеалогия. – М., 1977. – С. 266.

⁵ Moszczewska W. Metodologii historii zarys krytyczny. – Warszawa, 1968. – S. 248.

⁶ Робоча, умовна назва даної генеалогії – “кам’янецька” з’явилась у автора дослідження ще у травні 1996 р. Пояснюється вона тим, що початки генеалогії, як і життя представників перших її поколінь, були пов’язані з середовищем міста Кам’янця-Подільського.

⁷ Лисенко С.М. Початки та генеза роду Незабитовських в Люблінському воєводстві (XV – XVIII ст.): з студій над генеалогією дрібношляхетського роду // Вісник Київського інституту “Слов’янський Університет” – К., 2001. – Випуск № 11. – С. 228.

⁸ Це генеалогічні лінії (чотири і більше поколінь): “вінницько-могілівська” (XVII-XX ст.), “острозька” (XVII-XX ст.), “радомиська” (XVII-XX ст.), “уманська” (XVII-XX ст.), “сквирська” (XVII-XX ст.), “тарашанська” (XVII-XX ст.). Результати досліджень деяких із цих генеалогій висвітлювались автором у попередніх статтях (Лисенко С. М. “Радомишльська” лінія роду Незабитовських сер. XVIII – сер. XX ст.: генеалого-біографічне дослідження // Житомирщина крізь призму століть. – Житомир, 1997. – С. 126-131; Лисенко С. М. “Вінницько-Могілівська” лінія роду Незабитовських (сер. XVIII – XX ст.): шлях від польської чиншової шляхти до українського селянства // Матеріали міжнародної наукової конференції “Поляки на Хмельниччині”. – Хмельницький, 1999. – С. 551-555; Лисенко С. М. Матюшанська лінія роду Незабитовських (кін. XVIII – XX ст.): соціальна еволюція від чиншової шляхти до селянства // Наукові записки НПУ ім. М. Драгоманова. – К., 2001 – Випуск XXXVIII, “Педагогічні та історичні науки” – С. 192-200; Лисенко С. “Сквирська” лінія Незабитовських (друга половина XVIII – середина XX ст.) // Наукові записки НПУ ім. Михайла Драгоманова. – К., 2001. – Випуск XXXVIII, “Історичні науки”. – С. 140-147; Лисенко С. “Острозька” лінія роду Незабитовських (пер. пол. XVIII – XX ст.) // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Біла Церква, 2001. – С. 147-154.).

⁹ Лише “галицька (червоноруська)” генеалогія демонструє соціальну еволюцію від дрібної шляхти до багатих поміщиків (Лисенко С. М. “Галицька” лінія шляхетського роду Незабитовських (друга половина XVII – середина XX ст.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2000. – Випуск IV. – С. 429-447.).

¹⁰ Карвасари зафіксовані на планах міста 1672 р. і 1693 р., дослідник Поділля Юхим Сіцинський (1859-1937) описує їх так: “Хрестовоздвиженська церква на Карвасарах в долині річки Смотрич, у підніжжя замку. В поселенні Карвасарах в XV-XVIII ст. були склади краму східних купців, що приїздили до Кам’янця або проїздили далі. Церква тут існувала здавна, існує й тепер, хоч самий будинок дерев’яний мінявся. Теперішній дерев’яний будинок галицько-подільського типу малий, побудований в самому кінці XVIII ст. (1799 р.), але по своєму стилю робить враження архаїчності й приваблює археологів, туристів і художників. Малюнки цієї церкви попадаються в ілюстрованих виданнях. Всіх руських церков в Кам’янці в 1672 р. було 11, з них 4 були в долині коло річки Смотричу, де жило бідніше населення, і церкви їх

були малі, дерев'яні й бідні, як можна гадати по одній церкві, що залишилася й досі (на Карвасарах)” (Сіцинський Ю. Нариси з історії топографії міста Кам'янця-Подільського та його околиць. – Кам'янець на Поділлі, 1994. – С. 6, 10, 11, 19, 30). Про тодішні Карвасари сучасний вчений М.Петров пише так: “...Карвасари, Татариська і Довжок в письмових документах XVIII століття іноді характеризуються як села Кам'янецького староства. Згідно візиту 1732 р., там функціонувала Хрестовоздвиженська церква, що мала 30 прихожан. Інвентарний опис Кам'янецького староства 1746 р. засвідчує, що в ті часи у передмісті налічувалось вже 25 домогосподарів, серед яких переважали ремісники: шевці, кравці, ковалі та ін. На Карвасарах проживало також два каноніки: Абрамко Кравець і Яцько Чорний. Там же була корчма, винниця і два млини під Старим мостом. З другої половини XVIII ст. передмістя заселяється значно густіше. В ньому осідає багато євреїв. Переписи єврейського населення Подільського воєводства другої половини XVIII ст. сприяють вести мову і про їх чисельність. Якщо в 1746 р. у передмісті зафіксовано лише 9 єврейських родин, то у 1765, 1775, 1784, 1787 і 1789 рр. їх кількість відповідно становила: 17, 106, 171, 255 і 168. У 1789 р. на Карвасарах налічувалось 104 житлових споруди: 101 хата, 2 домики і один дворик. Слід сказати, що до кінця XVIII ст. збільшилася і територія передмістя. Розпочиналося воно “від Руських воріт і тягнулося під скалою” до Довжоцького струмка, що впадає в Смотрич. Там локалізувалося 52 житлових споруди. За струмком знаходилася стара Хотинська дорога. З півдня дороги підступав погост Хрестовоздвиженської церкви зведеної заново у 1799 р. На південь від церковного погосту, вздовж правого берега р. Смотрич, розміщувалося ще 52 хати. Досить чітко розташування передмістя та його забудови відтворюють плани Кам'янця-Подільського 1799 та 1800 рр.” (Петров М.Б. Історична топографія передмість м. Кам'янця-Подільського у XVIII столітті // Подільська старовина / Відп. Ред. Косаківський В.А. – Вінниця, 1993. – С. 163, 165). На початку XIX ст. Карвасарська парафія виглядає незначною, так, клірова відомість за 1819 р. повідомляє, що до парафії входять, окрім “підграддя” Карвасар, щеї “присьолки” Подзамче, Татариска, Янгинці і Кубачівка, а в парафії парафіан 73 чоловіки і 183 жінки (ДАМКП. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 7059. – Арк. 378-383).

¹¹ Тадеуш Незабитовський підхорунжий, з 7 листопада 1783 р. хорунжий, з 29 травня 1789 р. поруччик, у 1790 р. ад'ютант в Регіменті Пішому Гренадерському № 11 (Machynia M., Szrednicki Cz. Oficerowie Rzeczypospolitej Obojga Narodów 1774-1794. Spisy. – T.1. Oficerowie wojska koronnego. Część 3. Piechota. – Kraków, 1998. – S. 305, 309, 314, 323.).

¹² Лисенко С.М. “Галицька” лінія шляхетського роду Незабитовських (друга половина XVII – середина XX ст.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2000. – Випуск IV. – С. 431.

¹³ Як зазначив свого часу Іван Власовський, “безперечним фактом є існування на Україні, як Лівобережній, так і Правобережній, цілих духовних генерацій до самої революції 1917 року, що початок свій часто вели ще з-перед XIX віку” (Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Том III (XVIII – XX ст.). – Київ, 1998. – С. 286).

¹⁴ Досить цікавим (але документально ще не підтвердженим) свідченням, і, очевидно, російськості, є факт, повідомлений онукою Євгенія Яковича Незабитовського (нар. 1876 р.), що з ним дружив російський письменник Олександр Купрін (1870-1938) і, між іншим, у садибі Незабитовських у селі Грим'ячка біля Проскурова (теперішнього Хмельницького) зачитував свій твір “Поединок”, а прототип Шурочки був знайдений в їх оточенні (Лист Людмили Борисівни Незабитовської від 11 січня 1999 р. з Астрахані).

¹⁵ Між іншим серед них відбулася група відомих вчених, культурних діячів тощо. Вихідцями з таких священничих родин були історик Михайло Грушевський (1866-1934), письменник Іван Нечуй-Левицький (1838-1918), дослідник української мови і літератури Павло Житець-

кий (1836-1911), історик і літературознавець Василь Доманицький (1877-1910), археолог Микола Біляшевський (1867-1926), поет Степан Руданський (1834-1873) та багато інших.

¹⁶ Василенко-Полонська Н. Історія України. – К., 1992. – Т. 2. – С. 363.

¹⁷ Цей епізод російської політики зросійщення України З.І.Хижняк прокоментувала так: "Відвідини Московського митрополита Платона ще при ректорі Логановському, його зверхня пропозиція реформувати Академію в духовну школу на зразок Московської академії, подальші намагання урядових структур звести Академію до рівня духовних училищ Росії і т.ін. – були лише окремими віхами на шляху запланованого знищення старовинної української національної вищої школи" (Хижняк З.І. Ректори Києво-Могилянської академії 1615-1817 рр. – К., 2002. – С. 186).

¹⁸ Чернецький Є. Старожитні часи на Пороссі. – Біла Церква, 2003. – С. 289-290.

¹⁹ Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини 1760-1830. – Київ, 1996. – С. 256.

²⁰ Державний архів міста Кам'янця-Подільського (далі – ДАМКП). – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 5079. – Арк. 378.; Спр. 8075. – Арк. 44 зв.

²¹ ДАМКП. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 7030. – Арк. 92 зв.

²² ДАМКП. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 7059. – Арк. 378

²³ ДАМКП. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 7210. – Арк. 47 зв.

²⁴ ДАМКП. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 7242. – Арк. 93.

²⁵ ДАМКП. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 8075. – Арк. 44 зв.

²⁶ ДАМКП. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 8415. – Арк. 248 зв.

²⁷ ДАМКП. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 7030. – Арк. 92 зв.

²⁸ ДАМКП. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 7030. – Арк. 92 зв.

²⁹ ДАМКП. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 7210. – Арк. 47 зв.

³⁰ ДАМКП. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 7242. – Арк. 93.

³¹ ДАМКП. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 7415. – Арк. 69 зв.; ДАМКП. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 202. – Арк. 70 зв.

³² ДАМКП. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 7415. – Арк. 69 зв.

³³ ДАМКП. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 7533. – Арк. 119.

³⁴ ДАМКП. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 7513. – Арк. 642.

³⁵ ДАМКП. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 8200. – Арк. 407 зв.

³⁶ ДАМКП. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 7415. – Арк. 69-70.

³⁷ ДАМКП. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 8200. – Арк. 407 зв.; Спр. 12157. – Арк. 556 зв.

³⁸ ДАМКП. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 12157. – Арк. 556 зв. Дружині у 1852 р. – 35 років (ДАМКП. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 8200. – Арк. 407 зв.).

³⁹ Статистические сведения о церквах и причтах оных и монастырях Подольской епархии. – Каменец-Подольск, 1879. – С.7.

⁴⁰ ДАМКП. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 12325. – Арк. 736.

⁴¹ ДАМКП. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 8200. – Арк. 407 зв.

⁴² ДАМКП. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 7415. – Арк. 69 зв.

⁴³ ДАМКП. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 12325. – Арк. 350.

⁴⁴ ДАМКП. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 11857. – Арк. 289 зв.-290.

⁴⁵ Метрична книга церкви села Жердь за 1836 р. повідомляє, що Василь народився тут 12, а хрещений 18 квітня (ДАМКП. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 7417. – Арк. 268 зв.), та ж інформація і у кліровій відомості 1863 р. (ДАМКП. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 8598. – Арк. 144 зв.).

⁴⁶ ДАМКП. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 8598. – Арк. 144 зв.-145.

⁴⁷ ДАМКП. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 12534. – Арк. 76-77 зв.

⁴⁸ Адрес-календарь Подольской епархии на 1899. – Каменец-Подольск, 1899. – С. 8; Справочная книжка Подольской епархии на 1901 г. – Каменец-Подольский, 1901. – С. 7; Справочная книжка Подольской епархии на 1904 г. – Каменец-Подольский, 1904. – С. 7.

⁴⁹ Про це свідчить факт, що тоді ж священником на тій парафії став його син Калестин (Справочная книжка Подольской епархии на 1906 р. – Каменец-Подольск, 1906. – С. 7).

⁵⁰ ДАМКП. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 8595. – Арк. 144 зв.-145.

⁵¹ Про це свідчить запис у кліровій відомості, де отець Василь у 1897 р. згадується вдівцем (ДАМКП. – Ф.315. – Оп. 1. – Спр. 12534. – Арк.77 зв.)

⁵² ДАМКП. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 11910. – Арк. 605.

⁵³ Державний архів міста Києва (далі – ДАМК). – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 128. – Арк. 81, 90.

⁵⁴ Листи до Тараса Шевченка / Ред. Бородин В. С. – Київ, 1993. – С. 179-181, 345-349.

⁵⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф. 127. – Оп. 1015. – Спр. 1035. – Арк. 125 зв.

⁵⁶ Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. 1. – Оп. 295. – Спр. 62205. – Арк. 9 зв.

⁵⁷ ДАКО – Ф. 1. – Оп. 295. – Спр. 62205. – Арк. 7, 8 зв.

⁵⁸ ДАКО – Ф. 1. – Оп. 295. – Спр. 62205. – Арк. 8 зв. У 1865-1866 р. згадується кандидатом і судовим слідчим Бердичівського повітового суду (Адрес-календарь общий штат Российской империи за 1865/66 г. – СПб, ... – Ч. II. – С. 110.).

⁵⁹ Адрес-календарь общий штат Российской империи за 1870 г. – СПб, ... – Часть II. – С. 124.

⁶⁰ Адрес-календарь. Общая роспись нач. и проч. долж. лиц по всем управлениям въ Российской империи за 1887 р. – Ч. I. – С. 523; Адрес-календарь. Общая роспись нач. и проч. долж. лиц по всем управлениям въ Российской империи за 1892 р. – Ч. I. – С. 626.

⁶¹ Адрес-календарь общий штат Российской империи за 1899 р. – Ч. I. – С. 561.

⁶² Адрес-календарь общий штат Российской империи за 1899 р. – Ч. I. – С. 561.

⁶³ Адрес-календарь общий штат Российской империи за 1904 р. – С. 578.

⁶⁴ Весь Киев за 1911 г. – Киев, 19... – Стобб. 18...; Весь Киев за 1912 г. – Киев, 19... – Стобб. 512.

⁶⁵ Весь Киев за 1915 г. – Киев, 19... – Стобб. 41.

⁶⁶ Российский государственный исторический архив, г. Санкт-Петербург (далі – РГИА). – Ф. 1405. – Оп.544. – Спр. 9087. – Арк.1-1 зв.

⁶⁷ Листи до Тараса Шевченка / Ред. Бородин В. С. – Київ, 1993. – С. 180, 347.

⁶⁸ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1012. – Спр. 3701. – Арк. 843.

⁶⁹ РГИА. – Ф. 1405. – Оп. 544. – Спр. 9087. – Арк.1-1 зв.

⁷⁰ ДАМКП. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 8200. – Арк. 408.

⁷¹ ДАКО. – Ф. 1. – Оп. 315. – Спр. 507. – Арк. 13 зв. –15.

⁷² ДАМКП. – Ф. 113. – Оп. 24. – Спр. 98. – Арк. 1.

⁷³ ДАМКП. – Ф. 113. – Оп. 24. – Спр. 870. – Арк. 1.

⁷⁴ Подольский адрес-календарь. – Каменец-Подольск, 1895. – С. 126.

⁷⁵ ДАКО. – Ф. 1. – Оп. 315. – Спр. 507. – Арк. 11.

⁷⁶ ДАМКП. – Ф. 113. – Оп. 24. – Спр. 98. – Арк. 1-1 зв.

⁷⁷ ДАКО. – Ф. 1. – Оп. 315. – Спр. 507. – Арк. 14.

⁷⁸ ДАМКП. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 7446. – Арк. 931 зв.

⁷⁹ ДАМКП. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 8200. – Арк. 408.

⁸⁰ ДАМКП. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 8200. – Арк. 408.

⁸¹ ДАМКП. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 8200. – Арк. 408.

⁸² ДАМКП. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 8200. – Арк. 408.

⁸³ Державний архів Вінницької області (далі – ДАВінО). – Ф. 123. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. б/н.

⁸⁴ ДАМКП. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 8598. – Арк. 145.

⁸⁵ ДАМКП. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 11910. – Арк. 605.

⁸⁶ ДАМКП. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 12534. – Арк. 11.

⁸⁷ Адрес-календарь Подольской епархии на 1899 г. – Каменец-Подольск, 1899. – С.105.

⁸⁸ Справочная книжка Подольской епархии на 1901 г. – Каменец-Подольск, 1901. – С. 82;

Справочная книжка Подольской епархии на 1904 г. – Каменец-Подольск, 1904. – С. 87.

⁸⁹ ДАВінО. – Ф. 123. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. б/н.

⁹⁰ ДАВінО. – Ф. 123. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. б/н.

⁹¹ ДАВінО. – Ф. 123. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. б/н.

⁹² ДАМКП. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 11910. – Арк. 605.

⁹³ ДАМКП. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 12534. – Арк. 82.

⁹⁴ ДАМКП. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 9.

⁹⁵ ДАМКП. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 12534. – Арк. 890 зв.

⁹⁶ ДАМКП. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 12534. – Арк. 77 зв.

⁹⁷ Памятная книжка Подольской губернии на 1908 г. – Стр. 12; ЦДІАК України. – Ф. 707. – Оп. 1. – Спр. 625. – Арк. 101.

⁹⁸ Справочная книжка Подольской епархии на 1901 г. – Каменец-Подольск, 1901. – С. 12.; Справочная книжка Подольской епархии на 1904 г. – Каменец-Подольск, 1904. – С. 12; Справочная книжка Подольской епархии на 1911 г. – Каменец-Подольск, 1911. – С. 16.

⁹⁹ ДАМКП. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 12534. – Арк. 890 зв.

¹⁰⁰ ДАМКП. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 12534. – Арк. 890 зв.

¹⁰¹ ДАМКП. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 23.

¹⁰² РГИА. – Ф. 796. – Оп. 438. – Спр. 776. – Арк.1 зв.-2 зв.; ДАМКП. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 12534. – Арк. 82 зв.

¹⁰³ РГИА. – Ф. 796. – Оп. 438. – Спр. 776. – Арк.1 зв.-2 зв.

¹⁰⁴ ДАМКП. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 11910. – Арк. 605.

¹⁰⁵ ДАМКП. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 11910. – Арк. 82.

¹⁰⁶ ДАКО – Ф. 1. – Оп. 295. – Спр. 62205. – Арк. 8; РГИА. – Ф. 1405. – Оп. 544. – Спр. 9087. – Арк. 1 зв.

¹⁰⁷ РГИА. – Ф. 1405. – Оп. 544. – Спр. 9087. – Арк. 1 зв.

¹⁰⁸ РГИА. – Ф. 1405. – Оп. 544. – Спр. 9087. – Арк. 1 зв.

¹⁰⁹ РГИА. – Ф. 1405. – Оп. 544. – Спр. 9087. – Арк. 1 зв.

¹¹⁰ ДАКО. – Ф. 1 – Оп. 315. – Спр. 507. – Арк. 14.

¹¹¹ ДАКО. – Ф. 1 – Оп. 315. – Спр. 507. – Арк. 11 зв.

¹¹² Із спогадів її племінниці Інни Петрівни Незабитовської у 1998 р., м. Київ.

¹¹³ ДАКО. – Ф. 1 – Оп. 315. – Спр. 507. – Арк. 14.

¹¹⁴ РГИА. – Ф. 1349. – Оп. 1. – Спр. 3051. – Арк. 5-5 зв.

¹¹⁵ Памятная книжка Киевской губернии за 1910 г. – Киев, 1910. – С. 134.

¹¹⁶ Памятная книжка Киевской губернии за 1911 г. – Киев, 1911. – С. 194.

¹¹⁷ Памятная книжка Киевской губернии за 1912 г. – Киев, 1912. – С. 191.

¹¹⁸ ДАКО. – Ф. 1 – Оп. 335. – Спр. 436. – Арк. 2.

¹¹⁹ ДАКО. – Ф. 1 – Оп. 333. – Спр. 493. – Арк. 2 зв.; Памятная книжка Киевской губернии за 1913 г. – Киев, 1913. – С. 198; Памятная книжка Киевской губернии за 1914 г. – К., 1914. – С. 201.

¹²⁰ Памятная книжка Киевской губернии за 1915 г. – Киев, 1915. – С. 157.

¹²¹ ДАКО. – Ф. 1 – Оп. 315. – Спр. 507. – Арк. 1-5, 6; Спр. 508. – Арк. 2 –3 зв.

¹²² Государственный архив Российской Федерации в Москве (далі – ГАРФ). – Ф. р-5982. – Оп. 1. – Д. 177. – Л. 48 об.

¹²³ ГАРФ. – Ф. р-5982. – Оп. 1. – Д. 139. – Л. 9.

¹²⁴ ГАРФ. – Ф. р-5982. – Оп. 1. – Д. 177. – Л. 48 об.

¹²⁵ Із спогадів Інни Петрівни Незабитовської від 11 січня 1997 р., м. Київ.

¹²⁶ ДАКО. – Ф. 1 – Оп. 315. – Спр. 507. – Арк. 53-54 зв. В іншому документі читаємо: “женат первым браком на девице Марии Осиповне Тertiцной, в брак вступил 1 июля 1912 г.” (ДАКО. – Ф. 1 – Оп. 335. – Спр. 436. – Арк. 2.), “шлюб брав 1 липня 1912 р.” (ДАКО. – Ф. 1 – Оп. 315. – Спр. 508. – Арк. 3.).

¹²⁷ ДАКО. – Ф. 1 – Оп. 315. – Спр. 507. – Арк. 14.

¹²⁸ РГИА. – Ф. 1349. – Оп. 1. – Спр. 3051. – Арк. 3-4.

¹²⁹ Лист Людмили Борисівни Незабитовської (далі – Л. Б. Незабитовська) від 11 січня 1999 р. з Астрахані.

¹³⁰ В іншому документі бачимо, що народився 26 квітня 1878 р., православний (ДАКО. – Ф. 1 – Оп. 315. – Спр. 507. – Арк. 14.).

¹³¹ ДАМКП. – Ф. 113. – Оп. 50. – Спр. 93. – Арк. 1-2 зв.

¹³² ДАМКП. – Ф. 113. – Оп. 50. – Спр. 73. – Арк. 3.

¹³³ ДАМКП. – Ф. 113. – Оп. 50. – Спр. 74. – Арк. 4-4 зв.

¹³⁴ РГИА. – Ф. 1349. – Оп. 1. – Спр. 3051. – Арк. 1-2.

¹³⁵ РГИА. – Ф. 1349. – Оп. 1. – Спр. 3051. – Арк. 1-2.

¹³⁶ ДАВінО. – Ф. 123. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 6/н.

¹³⁷ ДАВінО. – Ф. 123. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 6/н.

¹³⁸ Державний архів міста Києва (далі – ДАМК). – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 19059. – Арк. 6.

¹³⁹ ДАМК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 19059. – Арк. 4.

¹⁴⁰ ДАМК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 19059. – Арк. 6.

¹⁴¹ ДАМК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 19059. – Арк. 1, 3, 4.

¹⁴² ГАРФ. – Ф. р-5837. – Оп. 1. – Д. 433. – Л. 17.

¹⁴³ ГАРФ. – Ф. р-5837. – Оп. 1. – Д. 133. – Л. 222, 322; Д. 277. – Л. 12 об.; Д. 199. – Л. 78.

¹⁴⁴ Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. 231. – Оп. 4. – Спр. 2436. – Арк. 1-8.

¹⁴⁵ ДАМК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 19059. – Арк. 6.

¹⁴⁶ Із спогадів Інни Петрівни Незабитовської від 11 січня 1997 р., м. Київ.

¹⁴⁷ Іда Гебель народилася 2 липня 1917 р. у Миколаївці Одеської області (Телефонна розмова з Тетяною Ігорівною Незабитовською (далі – Т. І. Незабитовська) з Москви від 12 грудня 1999 р.).

¹⁴⁸ Телефонна розмова з Т. І. Незабитовською з Москви від 12 грудня 1999 р.

¹⁴⁹ Лисенко С. М. “Кам’янецька” лінія роду Незабитовських // Кам’янецьчина в контексті історії Поділля. Науковий збірник. – Кам’янець-Подільський, 1997. – Т. 1. – С. 107.

¹⁵⁰ Жигилевич Ю. Ю., Незабитовська І. П. Водій, здоров’я і безпека руху. – К., 1974.

¹⁵¹ Із спогадів Інни Петрівни Незабитовської від 11 січня 1997 р., м. Київ.

¹⁵² Із спогадів Інни Петрівни Незабитовської від 11 січня 1997 р., м. Київ.

¹⁵³ Лист Л. Б. Незабитовської від 11 січня 1999 р. з Астрахані.

¹⁵⁴ Лист Л. Б. Незабитовської від 11 січня 1999 р. з Астрахані.

¹⁵⁵ Лист Л. Б. Незабитовської від 11 січня 1999 р. з Астрахані. Інна Петрівна Незабитовська згадувала, що під час війни 1941-1945 рр. до них у Київ прийшов лист від Бориса Євгенійовича Незабитовського (її двоюрідного брата) і більше контактів з ним не було (зі спогадів Інни Петрівни Незабитовської від 11 січня 1997 р., м. Київ.). В інших спогадах вона розповідала, що під час фашистської окупації до них у Києві приходив якийсь художник Незаби-

товський, який шукав з ними спорідненості, можна припустити, що це був той самий Євгеній (зі спогадів Інни Петрівни Незабитовської з 1998 р., м. Київ).

¹⁵⁶ РГИА. – Ф. 1349. – Оп. 1. – Спр. 3051. – Арк. 2.

¹⁵⁷ Лист Петра Михайловича Незабитовського (далі – П. М. Незабитовський) від 7 грудня 1998 р. з Кривого Рогу.

¹⁵⁸ Телефонна розмова з Т. І. Незабитовською з Москви від 12 грудня 1999 р.

¹⁵⁹ Телефонна розмова з Т. І. Незабитовською з Москви від 12 грудня 1999 р.

¹⁶⁰ Телефонна розмова з Т. І. Незабитовською з Москви від 12 грудня 1999 р.

¹⁶¹ Лист Л. Б. Незабитовської від 11 січня 1999 р. з Астрахані.

¹⁶² Лист Л. Б. Незабитовської від 11 січня 1999 р. з Астрахані.

¹⁶³ Лист Л. Б. Незабитовської від 11 січня 1999 р. з Астрахані.

¹⁶⁴ Лист П. М. Незабитовського від 7 грудня 1998 р. з Кривого Рогу.

¹⁶⁵ Лист П. М. Незабитовського від 7 грудня 1998 р. з Кривого Рогу.

¹⁶⁶ Лист П. М. Незабитовського від 7 грудня 1998 р. з Кривого Рогу.

¹⁶⁷ Лист П. М. Незабитовського від 7 грудня 1998 р. з Кривого Рогу.

¹⁶⁸ Лист П. М. Незабитовського від 7 грудня 1998 р. з Кривого Рогу.

¹⁶⁹ Лист П. М. Незабитовського від 7 грудня 1998 р. з Кривого Рогу.

¹⁷⁰ Лист П. М. Незабитовського від 7 грудня 1998 р. з Кривого Рогу.

¹⁷¹ На захист такого важливого висновку можна навести як приклад й інші більш-менш досліджені роди дрібношляхетського походження. Це: Жевуські герба Кшивда, серед яких лише одна генеалогія, починаючи з XVII ст., формується як багаті поміщики і аристократія XIX ст. (Zielińska T. *Poczet polskich rodów arystokratycznych*. – Warszawa, 1997. – S. 349-362; Ustrzycki M. *Studium postaw ziemian polskich na kresach w XIX w. – przypadek rodziny Rzewuskich (gałąź na Pohrebyszczu)* // *Studia Historyczne*. – Rok XLIV. – Zeszyt 2(173). – Kraków, 2001. – S. 215-233), Понятовські герба Цюлек мали кілька поміщицьких генеалогій, що формувалися у XVII ст., з однієї був останній король Станіслав-Август, інші в XIX ст. були поміщиками на Правобережжі (Zielińska T. *Poczet polskich rodów arystokratycznych*. – Warszawa, 1997. – S. 235-252.; Uruski S., Kosiński A., Włodarski A. *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*. – Warszawa, 1917. – T. XIV. – S. 223-230). Для всіх них простежується таке явище, що багатші генеалогічні лінії формувалися впродовж XVII ст. – часу величезних політичних і економічних потрясінь для Речі Посполитої, а значить, й більших можливостей для деяких шляхтичів щодо здобуття нетрадиційних політичних та економічних фортун.

¹⁷² Частково про них згадується в публікації автора (Лысенко С.Н. *Католическое духовенство из представителей рода Незабитовских*. // *Архивы России и Польши: актуальные проблемы развития и сотрудничества*. – СПб., 1997. – С. 128-131.).

¹⁷³ Яскравим прикладом представника дрібношляхетської генеалогії, що стає православним священиком, є представник “вінницько-могилівської” генеалогічної лінії Незабитовських. Йдеться про отця Михаїла, який після народження був хрещений у Вінницькому костелі 1807 року батьками римо-католиками і по закінченні Вінницької гімназії та одруженні у 1835 р. на Марії, дочці православного священика Романовича, був висвячений у православні священики. Він служив упродовж всього життя на різних парафіях Кам’янецького, Могилівського та Ушицького повітів Подільської губернії (Лисенко С. М. “Вінницько-Могилівська” лінія роду Незабитовських (сер. XVIII – XX ст.): шлях від польської чиншової шляхти до українського селянства // *Матеріали міжнародної наукової конференції “Поляки на Хмельниччині”*. – Хмельницький, 1999. – С. 553; ДАМКП. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 8598. – Арк. 106 зв.–107; Спр. 8598. – Арк. 106 зв.–107; ДАВінО. – Ф. 803. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 61 зв.).

Сергій Лисенко.

**Генеалогія та соціальна генеза “Кам’янецької” лінії
шляхетського роду Незабитовських (кінець XVIII – друга половина XX ст.).**

У статті простежується одна з генеалогічних ліній шляхетського роду Незабитовських герба Любич, представники якої перетворилися з збіднілої дрібної шляхти у священиків та чиновників у Російській імперії XIX століття. Подані генеалого-біографічні відомості та генеалогічна таблиця допомагають автору зробити ряд висновків, здійснюючи черговий етап програми дослідження соціальної генези окремого шляхетського роду протягом XV – XX ст.

Serhiy Lysenko.

**The Genealogy and Social Genesis of the “Kamianets” line
of the Gentry kin of Nezabytowski (end XVIIIth – second half XXth).**

In the article one of the genealogical lines of the gentry kin of Nezabytowski of the Liubych arms has been traced, which representatives turned from impoverished petty gentry to become the priests and officials in the Russian empire of the XIX c. The presented genealogical and biographical data as well as the genealogical table help the author make a change of conclusions and, thus, to continue the next stage of the research program of the social genesis of a separate gentry kin within the time period of the XV – XX centuries.

ОСНОВНІ АСПЕКТИ ЗЕМЕЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ КАТЕРИНИ II ТА ПАВЛА I НА ТЕРИТОРІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (НА ПРИКЛАДІ ВОЛИНИ)

Унаслідок поділів 1793 і 1795 рр. територія Правобережної України опинилася в складі Російської імперії. Серед визначальних у політиці царської влади як щодо нових підданих, так і в цілому по імперії були питання, пов'язані зі становими правами та земельною власністю.

Системи землеволодіння Речі Посполитої та Російської імперії наприкінці XVIII століття різнилися досить сильно. Напевно, саме тому російська влада не прагнула відразу до їх уніфікації, а лише до збереження існуючого положення. Її головна мета – створити умови для виникнення нерозривної єдності новонабутих земель з рештою державної території – в перший час не могла реалізуватися інакше, ніж за допомогою політики підтвердження майнових прав тих осіб, які одразу прийняли свій новий статус російських підданих і повинні були стати на своїй території опорою феодальної влади.

Однак зміни в структурі землеволодіння на колишніх польських територіях все ж були неминучими у зв'язку з політикою уніфікації державного життя. Головне питання полягає в тому, наскільки значними вони були, як вплинули на становище польських землевласників на українських територіях, зокрема Волині, у новій державі.

Це питання в історіографії досі залишається практично нерозробленим, адже серед дослідників, що так чи інакше приділяли йому увагу, більш-менш детально ним займався небагато. Насамперед треба назвати В.І.Семевського, П.Жуковича, Г.Мостицького¹, проте і в їхніх працях територію Правобережної України, а тим більше Волині не виділено з масиву земель, приєднаних до Російської імперії за другим і третім поділами Речі Посполитої. Позитивом вказаних досліджень, особливо праць П.Жуковича, є широке використання офіційних юридичних документів, звітів представників адміністрації, листування вельмож, опублікованих лише частково. Протягом останнього десятиліття деякі дослідники знов почали приділяти увагу цій проблемі². І все ж, земельна політика царського уряду на межі XVIII-XIX століть на українських територіях, приєднаних від Речі Посполитої, потребує подальшого дослідження.

Основними джерелами для висвітлення досліджуваної теми є матеріали ряду томів першої серії “Полного Собрания Законов Российской империи”, укази імператора Павла I, опубліковані у першому томі Сенатського архіву, а також документи, вміщені у збірнику “Материалы для истории Подольской губернии (1792-1796 гг.)”. Крім того, цікавим і корисним для дослідження даної теми є матеріал окремих томів “Сборника Императорского Русского Исторического Общества”, зокрема тт. XVI і XXIX, присвячених документальному та документально-біографічному висвітленню діяльності двох визначних державних діячів того часу – князя Миколи Васильовича Репніна та графа Олександра Андрійовича Безбородька. І хоча досі залишається відкритим

питання про вичерпність опублікованих джерел для дослідження стану землеволодіння на території Правобережної України, зокрема Волині, наприкінці XVIII – на початку XIX ст., проте опубліковані джерела дозволяють побудувати загальну картину, а на основі архівного матеріалу можна коректувати результати попередніх досліджень.

Перш ніж вести мову про земельну політику царського уряду на території Правобережної України, зокрема на Волині, наприкінці XVIII ст., слід коротко зупинитися на тих політико-адміністративних змінах, які відбулися на зазначеній території у 1793-1795 рр.

За другим поділом Речі Посполитої в 1793 р. до Російської імперії було приєднано Київське, Брацлавське, Подільське та частину Волинського воєводства. Прилеглу до Дніпра та південну частину цієї території наказано відділити до сусідніх намісництв, а на решті утворити Ізяславську та Брацлавську губернії³, а також Кам'янецьку область. Події 1794-1795 рр. внесли деякі корективи в адміністративно-територіальний поділ приєднаних територій. У січні-травні 1795 р. південну частину Брацлавської губернії було наказано відділити до новостворюваної Вознесенської губернії. Інші українські землі другого поділу, а також приєднані за третім поділом Речі Посполитої території решти колишнього Волинського та частини новоутвореного Холмського воєводства, на правому березі Західного Бугу, було призначено поділити на три губернії – Волинську, Подільську та Брацлавську⁴. Волинь поділили між Волинською та Подільською губерніями. Такий адміністративний поділ проіснував до початку правління імператора Павла I, який вже наприкінці 1796 р. наказав на всіх землях Правобережної України, приєднаних за другим і третім поділом, з додатком Києва і його околиць на правому березі Дніпра утворити три губернії – Київську, Подільську і Волинську⁵. Територію Волинської губернії склали 12 повітів, а саме: Новоград-Волинський, Заславський, Острозький, Рівненський, Луцький, Ковельський, Володимирський, Дубенський, Кременецький, Старокостянтинівський, Житомирський і Овруцький.

Що ж до управління та здійснення судочинства на приєднаних територіях, то в цілому імператриця Катерина II прагнула зорганізувати їх за загальноросійським зразком – на основі Положення про губернії 1775 р., Жалуваної грамоти дворянству та Міського положення 1785 р. Проте відразу здійснити це було неможливо, а тому було прийнято рішення на початках не запроваджувати великих змін, а залишити колишні польські землі, по-новому зорганізовані в адміністративному плані, на їхніх давніх правах, зберегти чинність Литовського статуту та інших законів, прийнятих до 1789 р. Однак у зв'язку зі змінами адміністративного поділу приєднаних територій на них з'явилися деякі нові органи місцевого управління і в цілому збільшилася їхня кількість; на вищі посади в них призначалися, в основному, вихідці з Лівобережної України і сусідніх російських губерній, а на нижчі – місцеві.

Найвищим чиновником царської адміністрації на приєднаних у 1793-1795 рр. українських землях був Мінський, Ізяславський і Брацлавський генерал-губернатор, у травні 1795 – грудні 1796 р. – Мінський, Волинський, Брацлавський і Подільський, пізніше – Мінський, Волинський і Подільський. Його функції виконував з кінця 1792 р. командувач російських військ на території Великого князівства Литовського генерал М.Н.Кречетников, з червня 1793 р. до кінця 1796 р. – генерал-поручик Т.І.Тутолмін⁶; за правління Павла I чиновники на цій посаді змінювалися частіше.

Першим і деякий час єдиним офіційно оприлюдненим документом, який регулював майнові відносини на новонабутих землях, був Маніфест про приєднання польських територій до Російської імперії⁷, який 27 березня 1793 р. проголосив генерал М.Н.Кречетников. Маніфестом було гарантовано законне володіння майном, збереження

прав і привілеїв кожного, хто у встановлений термін складе присяги на вірне підданство. Той, хто протягом місяця не склав присягу (пізніше термін було продовжено ще на місяць⁸), російським підданим не вважався, мусив виїхати за межі держави і втрачав право, що належало лише підданам, володіти нерухомим майном і успадковувати його. Це було цілком закономірно в юридичних умовах тогочасної напівфеодальної Російської імперії, де головним обов'язком підданого була вірність володарю. Усі непіддані, тобто ті, хто не присягнув, могли перед тим, як залишити межі держави, у тримісячний термін продати свою нерухомість, інакше вона переходила у власність державної казни; тимчасові державні маєтності у таких осіб конфіскувалися відразу. Виняток із загальної системи правового врегулювання майнових відносин було відразу зроблено для маєтностей монастирів, які залишилися за межами приєднаних територій, а також тих, ченці яких відмовилися скласти присягу та виїхали за кордон; майно таких монастирів підлягало конфіскації. Забігаючи наперед, слід зауважити, що зазначені положення було повторено у Маніфесті генерала Т.І.Тутолміна (датованому 16 травня 1795 р.)⁹, проголошеному після обнародування указу про приєднання земель внаслідок третього поділу Речі Посполитої і прийняття присяги на вірність (1 травня 1795 р.)¹⁰.

Жодних інших офіційних розпоряджень, які б вносили якісь суттєві зміни в майнові відносини на приєднаних територіях, у 1793 – перші місяці 1794 рр. не було. Отже, про якісь радикальні зміни юридичного статусу землеволодіння відразу не йшлося.

Проте рано чи пізно мусило постати питання про перерозподіл земельного майна. У традиціях царської влади було нагороджувати, зокрема земельними пожалуваннями, відданих підданих та їхню працю. 2 вересня 1793 р., в день проголошення маніфесту з нагоди закінчення російсько-турецької війни й підписання Ясського миру, було підписано й оприлюднено перші імператорські укази про земельні пожалування. У наступні місяці з цього приводу з'явилося ще кілька указів. Враховуючи те, що одним із принципів земельної політики Катерини II було не зменшувати пожалуваннями казенний земельний фонд великоросійських губерній, найкращим джерелом для таких подарунків могли стати конфісковані маєтності на "приєднаних від Польщі" територіях.

Та в 1793 р. роздавати тут було майже нічого. Польські землевласники, зацікавлені в збереженні свого майна, давати присягу не відмовлялися, про що свідчать офіційні рапорти та приватне листування нового керівництва цих територій і петербурзьких вельмож¹¹. В даній ситуації проблеми виникали лише у тих, хто був відомий своєю особистою антиросійською позицією, а також тих, хто мав земельні маєтності у різних тепер державах, адже за приписом царського уряду, так само як і його союзників, нові піддані повинні були жити в своїх володіннях, принаймні в межах держави. На Волині під загрозою одразу опинилися маєтності деяких родичів короля Станіслава Августа, а також нечисленних власників, які, через власну відсутність, вчасно не склали присягу на вірність.

Інакшою була ситуація з церковними і державними земельними маєтностями. Як уже зазначалося, маєтки монастирів, що залишилися за межами держави (таких було небагато), а також тих, ченці яких не склали присягу та емігрували, (таких не виявилось), було наказано забрати в державне управління. За даними А.Зінченка, за Маніфестом від 27 березня 1793 р. у церковних маєтках на Волині було конфісовано 946 ревських душ¹².

Ще одним предметом конфіскацій стали староства, які в Правобережній Україні складали основу державних маєтностей, хоча абсолютна більшість їх маси розташовувалася поза межами Волині. Власники повинні були не лише скласти присягу, а й підтвердити

відповідними документами своє право на ці маєтки, що не завжди було можливо зробити¹³. За умов різнорідності старостинського землеволодіння, чого не знало земельне законодавство Російської імперії (лише частково – на територіях першого поділу в Білорусії), питання про такий тип земельної власності вимагало детальнішого врегулювання.

Отже, земельні пожалування у 1793 р. було обіцяно, але за результатами другого поділу Речі Посполитої уряд Російської імперії в досить непевній внутрішньо- і зовнішньополітичній ситуації в цілому не пішов на загострення стосунків з новими підданими і створив юридичні підстави для збереження наявної системи земельної власності, прав і привілеїв різних верств населення, насамперед привілейованої верстви, а тим самим – умови для порозуміння з новими підданими.

Ситуація змінилася в березні-квітні 1794 р. з поширенням на територію Російської імперії повстання під керівництвом Тадеуша Костюшка, в результаті чого імператриця Катерина II нарешті отримала можливість виконати обіцянки про земельні подарунки.

Повстання на території імперії поширювалося швидко, але в основному в Литві та Білорусії. В Україні його підтримали, фактично, лише мешканці північних теренів – Овруччини, Волинського Полісся; до військ повстанців також намагалися приєднатися (в основному невдало) кілька загонів розформованого польського війська, розпорочених по українських містечках. Деяка частина землевласників українських теренів підтримала його матеріально.

Уряд кваліфікував ту чи іншу причетність до повстання як зраду, порушення присяги. Указами вже від 19 і 22 квітня 1794 р. було встановлено санкції проти таких зрадників¹⁴; ці санкції стосувалися насамперед їхнього майна. З метою покарання, а також щоб максимально зменшити матеріальну базу повстання, майно всіх форм власності його учасників, осіб, підозрюваних у причетності до нього, тих, хто не доніс, чим не виконав свій обов'язок підданого, й просто підозрілих, а такими, зрештою, можна було оголосити будь-кого, по можливості вилучалося в казенне управління з утриманням усіх прибутків на користь державної казни. Секвестровано було також маєтності осіб, які перебували за межами імперії, хоча для таких, не причетних до повстання, було встановлено термін повернення на територію держави (до 1 січня 1795 р.) з відповідними санкціями при невиконанні.

Одночасно, указом від того ж 19 квітня 1794 р., було підтверджено права на володіння “коронними маєтками” всім, хто склав присягу, мав документально підтверджені права на ці маєтки і залишався вірним своєму обов'язку підданого¹⁵. Цілком очевидно (і це навіть не приховувалося), що цей указ вийшов одночасно з указом про секвестр маєтностей “злочинців” не випадково. Влада була зацікавлена у збереженні прихильності всіх своїх “старих друзів”, взагалі всіх, хто власні майнові інтереси ставив вище за якісь абстрактні інтереси народу (звісно, в сенсі “народу-шляхти”) чи ще абстрактніше поняття – патріотизм. Цікаво, що у згадуваному вище указі про секвестр від 19 квітня 1794 р. передбачалася можливість винагородження маєтками (за рахунок “зрадників”) тих, хто довів свою відданість новій владі, аби така власність міцно прив'язала їх до нового порядку – перспективою втратити її при поверненні старого¹⁶. Хоча, звичайно ж, головною опорою уряду на нових територіях мали стати ті, “у вірності й щирості котрих більше можна сподіватися”¹⁷, а тому вже наприкінці 1794 р. імператриця прямо висловлює побажання, аби зменшувалася кількість “неблагонадійних землевласників”¹⁸. У тексті указу від 22 листопада 1794 р. явно простежується невдоволення Катерини II діяльністю генерал-губернатора Тимофія Тутолміна у підвладних йому губерніях.

Вона нагадує своєму намісникові, що маєтки треба забирати не лише у визнаних бунтівників, а й у “всіх інших непевних поміщиків”, відсутніх на території держави¹⁹. Недовдоволення імператриці не було безпідставним, адже в той час в урядових колах імперії не було єдиної думки щодо долі конфіскованих і секвестрованих маєтностей і єдиної оцінки політики конфіскацій.

Ситуація з маєтками у приєднаних від Польщі областях, як у цей час їх називали в офіційних документах, тим часом залишалася невизначеною до початку 1795 р., адже відсутні на території імперії, але не причетні до повстання власники нерухомого майна, які склали присягу на вірність, до 1 січня 1795 р. могли з'явитися і тим самим автоматично повернути своє майно, секвестроване з причини їхньої відсутності. Тому лише на початку 1795 р. генерал-губернатор Тимофій Тутолмін подав у Петербург “відомості про маєтки в губерніях Мінській, Ізяславській і Брацлавській і у відокремлюваних від них частинах до інших суміжних намісництв, які належали під різними титулами полякам, які брали участь у останньому бунті, також які відлучилися за межі імперії Всеросійської”²⁰. І з тієї ж причини питання про подальшу долю цих маєтків було винесено на розгляд Державної ради при дворі лише 19 квітня 1795 р. У необхідності суворо покарати причетних до повстання сумнівів члени Ради не мали, проте їхні думки дещо розійшлися при визначенні міри покарання. Придбані та державні (старостинські, церковні) маєтки учасників бунту за імперським законодавством (та й за Литовським статутом) підлягали конфіскації, а от щодо успадкованих члени Ради вважали за можливе, зважаючи на те, що Маніфест про приєднання польських земель від 27 березня 1793 р. поширив на їхніх мешканців всі права і привілеї підданих Російської імперії, застосувати статтю 23 Жалуваної грамоти російському дворянству від 21 квітня 1785 р.²¹, згідно з якою такі маєтки вилучалися у засуджених державних злочинців, але передавалися у володіння їхнім прямим спадкоємцям, якщо останні не були причетні до злочину і, в даному випадку, знаходилися на території Російської імперії²². Лише граф Олександр Безбородько заперечував проти доцільності застосовувати до тих, хто порушив присягу, положення Жалуваної грамоти, даної російському дворянству за його заслуги в справі розбудови Російської імперії, і вважав за справедливе застосувати відповідну статтю Литовського Статуту про конфіскацію майна державного зрадника, на яке спадкоємець “жодних прав не має” (крім власності його матері, якщо вона до злочину не причетна)²³. Граф Безбородько був одним із тих, хто наполягав на збереженні на новоприєднаних територіях старого законодавства²⁴; його пропозиція – не єдиний приклад поєднання в одному рішенні норм права двох різних держав до колишніх підданих однієї з них. Імператриця підтримала саме думку свого обер-гофмейстера (неважко здогадатися, чому, адже таким чином збільшувалася кількість маєтків, які можна було роздати вірним підданим, зменшуючи кількість непевних і потенційно небезпечних).

3 травня 1795 р. вийшов указ про секвестр маєтків осіб, причетних до повстання²⁵, який, фактично, вперше комплексно регулював земельні питання на приєднаних територіях. Згідно з указом: 1) маєтки польських поміщиків, які склали присягу на вірність, але взяли участь у повстанні, чим цю присягу, а отже вірність своїй новій монархині порушили, приєднувалися до казенних; 2) особам, які з'явилися до 1 січня 1795 р. і не брали участі в бунті, маєтки їхні, приватні чи старостинські, поверталися з умовою, що ці особи і надалі залишатимуться в межах держави; староства осіб, відсутніх на території імперії, також приєднувалися до казенних, крім тих, про які було видано спеціальні укази (на той час уже розпочався процес повернення маєтностей або прибутків з них

з монаршої милості – особам, звинуваченим чи підозрюваним у причетності до повстання, про що буде сказано нижче); 3) особам, які не з'явилися до 1 січня 1795 р., під страхом остаточної втрати майна встановлювався термін (1 рік і 6 тижнів) для його продажу російським підданим, після чого, сплативши податок з продажу і десяту частину від отриманої суми як мито, вони могли розпоряджатися грошима на свій розсуд; до продажу такі маєтки мали залишатися в казенному управлінні; 4) безвинні власники маєтків, заставлених під позику у злочинців, зберігали право викупити їх на законних підставах, але вже у казни; зворотним чином, казна залишала за собою право викупити маєтки злочинців, заставлені у безвинних осіб; 5) доля поєзуїтських маєтків визначалася попередніми пунктами залежно від того, на яких умовах їх було придбано; нарешті, підлягали конфіскації маєтності іноземних церковних установ (монастирів, архієрейських домів і капітул), а також тих, які було скасовано або керівники яких (щодо монастирів – також і ченці) втекли за кордон.

Отже, за цим указом було конфісковано, тобто перетворено на казенні:

1) приватні маєтки осіб, причетних до повстання, зокрема віддані іншим у посесію (фактично, після закінчення її терміну), також прийняті під грошову заставу у винних чи безвинних зі збереженням права останніх викупити;

2) старостинські та інші державні маєтності як засуджених за участь у повстанні, так і тих, хто “при затвердженні права володіння ними в межах імперії не знаходився”²⁶ і вчасно не з'явився;

3) маєтності церковних установ (монастирів, архієрейських домів і капітул) – іноземних, скасованих, а також тих, керівництво яких (щодо монастирів – також і ченці) не склало присяги і виїхало за кордон.

Секвестровано, тобто тимчасово передано в казенне управління з утриманням усіх прибутків (крім деяких випадків, про які виходили окремі іменні укази), було приватні маєтності відсутніх осіб, які не повернулися вчасно і мали лише право їх продати протягом 1 року і 6 тижнів.

Натомість, і надалі володіти своїми маєтками (приватними чи старостинськими) мали право ті особи (крім “вірних підданих”), які під час повстання перебували за межами імперії, але вчасно склали присягу на вірність, були непричетні до “бунту”, про що мали докази, і з'явилися на території держави до 1 січня 1795 р.; також церковні ієрархи, у вірності яких підозр не виникало, і монастирі (що не підпадали під зазначене вище) – до запровадження в майбутньому нового устрою з церковних справ.

Отже, нарешті настав час реально роздати давно обіцяні земельні пожалування. Юридично пожалування призначалося письмовим іменним указом, в якому, як правило, зазначався розмір (кількість душ чоловічої статі; жіночі та дитячі душі просто додавалися, оскільки в той час ревізіями вони не підраховувалися), назва чи місце розташування жалуваного маєтку, а також мотив пожалування; якщо насправді в пожалуваному маєтку виявлялося душ більше, ніж передбачалося, імператриця часто дарувала їх новому власникові. Оскільки в указах на пожалування іноді вказувалася лише загальна сума душ або тільки назва маєтку, то важко ці душі точно підрахувати і розподілити за типами, до яких вони належали перед вилученням у попередніх власників.

Перший указ про пожалування на Волині імператриця підписала 10 травня 1795 р. Ним було призначено маєтності генерал-поручику Олександрові Протасову за його старання при вихованні улюбленого онука Катерини великого князя Олександра у вічне і спадкове володіння 2007 душ, конфіскованих у Тадеуша Немирича: 1379 душ

в Овруцькому та 218 душ в Острозькому повітах і 410 душ у частині, приєднаній до Київського намісництва, всього 15 населених пунктів²⁷; маєток отримала вже вдова генерала Протасова, оскільки він помер у 1794 р.

Наступні укази з'явилися 18 серпня 1795 р. Так, з нагоди миру з Османською імперією за військові та дипломатичні успіхи генерал-поручик Михайло Голенищев-Кутузов отримав 2667 душ (з конфіскованих у житомирського судді Андрія Дубравського (Домбровського), засудженого Смоленською комісією)²⁸; з того ж приводу отримав 936 душ (з конфіскованих у засланого в Сибір шамбеляна Тадеуша Павши) генерал-провіантмейстер Петро Новосельцов²⁹. За заслуги генерал-фельдмаршала князя Григорія Потьомкіна-Таврійського його племінницям графині Олександрі Браницькій і графині Катерині Скавронській було, зокрема, пожалувано ключ Шумський і с. Головінек (565 душ із маєтностей, конфіскованих у Ігнація Дзялинського)³⁰. За військові заслуги при взятті варшавської Праги та інші "подви́ги проти польських заколотників" за указом від 1 січня 1795 р. було призначено маєтності генералу-поручикові графу Іванові Ферзену (зокрема 2367 душ у Острозькому ключі з секвестрованих у Тадеуша Чацького, які генерал відмовився прийняти)³¹. 688 душ з конфіскованих у поручика Якова Павші отримав генерал-майор Іван Поливанов³². Ще двоє військових отримали маєтності, що раніше належали Луцькій і Олицькій капітулам: відповідно, генерал-майор Петро Ісаєв (село Довга Воля з селищами, 409 душ) і генерал-поручик Петро Коновніцин (села Тинька, Забаро і Чибель, 470 душ)³³. Колезький радник Петро Обресков отримав містечко Ожигівці з селами в Старокостянтинівському повіті Подільської губернії (274 душі, конфісковані у ротмістра Флоріана Чарнецького)³⁴. Французький емігрант граф Валентин Естергазі отримав "на життя" 966 душ у різних частинах генерал-губернаторства, зокрема 101 душу в Кременецькому повіті Подільської губернії (конфісковані у шамбеляна Акіма Деніски)³⁵. Невелике пожалування на Житомирщині (містечко Ушомір з селами, 443 душі, з секвестрованих у Юзефа Богюца, засудженого Смоленською комісією як учасник повстання) було призначено "по смерть" генерал-майору Боровському³⁶.

Усього в цей день імператриця Катерина II подарувала на Волині 8920 душ, а загалом на території Правобережної України 40763 душі³⁷ (основну частину живої власності, конфіскованої у польських поміщиків у 1793-1796 рр.).

Після вияву земельної щедрості Катерини II від 18 серпня 1795 р. у казенному фонді майже нічого не залишилося. Все ж, указами, підписаними протягом наступного року, на Волині було зроблено ще кілька пожалувань, а саме: 30 квітня 1796 р. 586 душ (які відійшли у казенне відомство "в силу п'ятої статті" указу від 3 травня 1795 р., тобто церковних або поєзуїтських) отримав французький емігрант граф М.Г.Шуазель-Гуф'є³⁸; 25 липня 1796 р. А.Макарову, замість фільварку Бобрик (200 душ) у Мінській губ., пожалуваного раніше, було призначено 509 душ у селах Обарів і Журжинці (з конфіскованих маєтностей уніатського митрополита Феодосія Ростоцького)³⁹.

Таким чином, загальна кількість підданих, пожалуваних у Волинській губернії у 1795-1796 рр., сягає 11612 осіб чоловічої статі, з яких 1974 душі було вилучено у церковних установ, а решта – у приватних осіб. Одночасно жодних староств та інших вилучених державних маєтностей на Волині пожалувано не було. Всі, хто отримав тут пожалування, крім одного французького емігранта, – росіяни, опора імператорського престолу на новоприєднаних землях. Усього ж за два останні роки свого правління Катерина II подарувала на приєднаних українських територіях 45966 душ.

Як уже зазначалося вище, не всі представники урядових кіл імперії схвалювали жорстку політику конфіскацій, юридично оформлену указом від 3 травня 1795 р. Де-хто з них, як, наприклад, литовський генерал-губернатор князь Н.В.Репнін, статс-дама імператриці графиня Олександра Браницька, посол у Відні граф А.К.Розумовський, інші вельможі часом виступали заступниками поляків перед імператрицею. Вже з осені 1794 р. почали з'являтися укази, якими від Височайшого імені поверталися маєтності окремим польським власникам.

Повернення відібраних маєтностей відбувалося з різних причин. Не до всіх поляків-землевласників, які в областях другого поділу вчасно не склали присягу на вірність, було застосовано санкції, передбачені Маніфестом від 27 березня 1793 р. В окремих випадках було визнано, що виконати умови Маніфесту їм завадили справді поважні причини, що унеможливили вчасний приїзд на територію імперії (наприклад, похилий вік, важка хвороба, невідкладні справи або навіть просто брак інформації тощо). У таких випадках імператриця спеціальними указами дозволяла скласти присягу і повертала секвестроване майно. Значну кількість маєтків (як приватних, так і державних, зібраними з них за час секвестру прибутками, які ще не надійшли у казну, у окремих випадках – лише прибутки) було в 1795-1796 рр. повернено власникам, офіційно визнаним непричетними до повстання або Височайше помилуваним; у деяких випадках було зазначено, що повертаються приватні маєтки або староства їхнім власникам лише у позиттєве володіння або під опіку когось з родичів.

Згідно з указом від 14 квітня 1795 р. на території Волині свої маєтки отримали польний коронний гетьман Северин Жевуський (ключі Старокостянтинівський, Ковельський тощо), великий маршалок коронний граф Фридерик Мошинський (11122 душі)⁴⁰. У славетний день пожалувань, 18 серпня 1795 р., було повернено маєтки коронного ловчого Людвіка Чаплиця – непричетного до повстання сліпого старця, в якого було прийнято присягу на вірність за посередництвом його уповноваженого і якому було дозволено не приїздити на територію імперії⁴¹; тоді ж з єдиного свого монаршого милосердя “на прохарчування” дружині й дітям голови житомирського магістрату міщанина Левандовського, засудженого і засланоного до Сибіру, імператриця повернула “3 кам’яні будинки і 5 крамниць разом з усім рухомим в них майном”⁴² (цей маєток підпадає під категорію незаселених).

Указами від 27 жовтня і 3 грудня 1795 р. було повернено маєтності деяким родичам короля Станіслава Августа, з них на Волині – графу Михайлу Мнішку⁴³. Також Катерина II помилувала звинувачених в участі в Краківському заколоті братів Тадеуша і Михайла Чацьких і указом від 30 січня 1796 р. повернула їм, з умовою продати протягом двох років, ту частину їхнього майна, яка ще перебувала в казенному управлінні після пожалувань, і секвестроване в землях, приєднаних за третім поділом⁴⁴; остаточно маєтки братам Чацьким повернув імператор Павло I наприкінці 1796 р.

Значній кількості землевласників, які не з’явилися до 1 січня 1795 р., було дозволено не продавати свої маєтки з огляду на їхню непричетність до повстання. 11 березня 1796 р. 17 таким власникам на Волині було повернено 14606 душ⁴⁵. Найбільші з цих маєтностей належали князю Михайлу Любомирському (4046 душ у Рівненському, Дубенському, Луцькому та Володимирському повітах), коронній стражниковій Кунегунді Чацькій (4721 душа у Дубровицькому, Дубенському та Володимирському повітах), львівському каштеляну Юзефу Попелю (2075 душ в Острозькому, Володимирському та Дубенському повітах).

В окремих випадках імператриця вирішила викупити у польських власників їхні маєтки повністю або частково. Так, у графині Марії Потоцької з Любомирських було викуплено в казну містечко Звягель, якому Катерина II призначила бути адміністративним центром Волинської губернії під назвою Новоград-Волинський⁴⁶.

Загалом, за нашими підрахунками, на Волині у 1793-1796 рр. було вилучено у власників близько 60-70 тисяч душ чоловічої статі в приватних, державних і церковних маєтках, не враховуючи Острозьку ординацію (разом – 135-145 тисяч душ; тим часом, на всій Правобережній Україні – близько 370-390 тисяч душ), але новим власникам на момент смерті Катерини II було пожалувано близько 11,6 тисяч душ і ще близько 6 тисяч душ, конфіскованих у римо- й греко-католицьких ієрархів та церковних установ⁴⁷, також невелика кількість душ, вакантних у старостах і вилучених у приватних осіб, залишалися в казенному управлінні (на всій Правобережній Україні пожалувано близько 46 тисяч душ і ще близько 92 тисяч залишалося у казенному управлінні). Таким чином, було повернено власникам приватних і старостинських маєтків близько трьох чвертей від кількості початково відібраних душ. Церковні маєтності не поверталися і на три чверті залишилися в казні; вилучені старостинські маєтки на Волині при Катерині II в пожалування взагалі не призначалися.

Із загальної кількості селян на Волині 487487 душ⁴⁸, за п'ятою ревізією, змінили своїх власників близько 18,5 тисяч душ (не враховуючи Острозьку ординацію), тобто, близько 3,8%, причому змінився статус близько 8,8 тисяч з цих 18,5 тисяч (по всій території Правобережної України ці показники трохи вищі: 4,37%, відповідно, змінився статус у майже двох третин пожалуваних ревізьких душ). Зважаючи на такий низький показник, можна стверджувати, що зміна політичного підпорядкування українських територій у 1793-1795 рр. суттєвих змін у розподілі земельної власності не спричинила; польські землевласники зберегли у своєму володінні переважну більшість своїх земельних маєтностей.

Політика імператора Павла I була об'єктивно спрямована на розвиток державних інституцій і підтримання в імперії стабільного порядку, тобто, в цілому, продовжувала курс попереднього правління. Однак новий імператор неодноразово підкреслював незгоду з політикою своєї матері, імператриці Катерини II, що у сфері законодавства втілювалося, зокрема, у прийнятті серії Височайших указів, які, з одного боку, були спрямовані на підтримання матеріального становища дворян⁴⁹, а з іншого, – частково обмежували права шляхетного стану, закріплені в Жалуваній грамоті 1785 р.⁵⁰

Однією з особливостей державної діяльності Павла I, що відрізняла її від політики попереднього правління, було передання шляхом пожалувань у приватне чи орендне володіння великої кількості заселених маєтків двірцевого та економічного відомств у велико- і малоросійських губерніях, які Катерина II прагнула залишити недоторканими. На приєднаних територіях Правобережної України таких маєтків не було, і взагалі, казенний земельний фонд після пожалувань Катерини II залишився дуже невеликий. Але з часом він поповнився за рахунок деяких викуплених маєтків і деяких старост, пожиттєві власники яких померли. Крім того, після роздач Катерини II тут залишалася в казенному управлінні більша частина маєтностей, конфіскованих 1795 р. у вищих ієрархів католицької та уніатської церков.

Крім пожалувань “у вічне і спадкове володіння” нових маєтків, імператор призначав у такого ж типу володіння маєтності, які вже перебували у власності цих осіб на інших умовах: у емфітевтичному володінні (наприклад староста), в оренді пожиттєвій чи короткотерміновій тощо; також маєтки віддавалися новим власникам у пожиттєву чи

іншого терміну оренду без сплати чи зі сплатою казни орендних сум. Часом призначені в пожалування землі чи населені пункти перебували в оренді чи пожиттєвому володінні інших осіб; у такому випадку одержувачу пожалування, як правило, доводилося чекати закінчення терміну власності чи смерті попереднього власника. Розміри маєтків, які жалував Павло I, були, в середньому, меншими порівняно з катерининськими; таким чином, імператор винагородив більшу кількість осіб.

Для мешканців територій другого і третього поділів, зокрема Волині, зі смертю Катерини II і початком правління її сина почалася нова доба. Павло I, який демонстративно засуджував факт знищення Речі Посполитої (хоча й підписав і ратифікував конвенцію трьох держав “про остаточний поділ Польщі”⁵¹), з перших днів царювання виявив прихильність до мешканців приєднаних від неї територій. Зокрема це втілювалося у пожалуванні полякам чинів і посад, починаючи з першого ж дня правління, звільненні засуджених учасників повстання і, частково, в поверненні їхніх маєтностей або пожалуванні нових.

Крім того, Павло I з самого початку свого правління велику увагу приділяв дотриманню законності в нових російських провінціях. Дізнавшись про те, що багато чиновників у Мінській, Волинській, Подільській і Брацлавській губерніях, тобто на підвладній генерал-губернатору Тимофієві Тутолміну території, незаконно привласнили собі чужі маєтності й завдають кривди землевласникам, імператор уже 21 листопада 1796 р. наказав сенату провести розслідування і щотижнево доповідати про його результати⁵². Напевно, саме результати розслідування спричинили призначення нового генерал-губернатора цих губерній, яким 1 грудня став військовий губернатор Кам'янця-Подільського генерал-лейтенант Сергій Вязмітінов, а з 4 грудня – генерал-лейтенант Олександр Беклешов, хоча указ про звільнення генерал-поручика Тимофія Тутолміна було видано лише 9 вересня 1798 р. Одночасно з Тимофієм Тутолміним було змінено інших вищих губернських чиновників. Пізніше в своїх мемуарах князь Адам Чарторийський відзначав, що страх, який нагнав імператор Павло на провінційних правителів, сприяв зменшенню їхніх зловживань, і жителі польських провінцій пам'ятали царювання Павла I як час, коли вони зазнавали значно менше утисків від місцевих урядовців⁵³.

За традицією, вступ на престол нового монарха імперії супроводжувався присягою на вірне підданство, яку складали ті мешканці держави, кому це належало робити, тобто фактично всі верстви, крім селян-кріпаків та іноземців, які не перебували на російській службі. Разом з усіма іншими присягнути на вірне підданство Павлу I отримали можливість як звільнені “злочинці” – учасники повстання 1794 р., так і землевласники, що емігрували або в 1793-1796 рр. постійно мешкали за кордонами імперії і не з'явилися на її території у встановлений термін. Принесення присяги урівнювало всі ці та подібні категорії колишніх громадян Речі Посполитої у статусі з іншими російськими підданими, давало їм право сподіватися на повернення своїх маєтків або навіть отримання з ласки імператора нових, взагалі – право володіти нерухомим майном на території імперії. Звільнені, що не побажали присягнути, а отже втратили всі права підданих, мусили виїхати за межі імперії. І справді, частині помилуваних чи їхніх родичів Павло I повернув у перші ж місяці свого правління їхню власність, яку в більшості випадків йому довелося відібрати в нових власників, або призначив співрозмірну компенсацію. “Ображеним”, своєю чергою, довелося компенсувати втрачене майно.

Частина підданих тимчасово отримала особливий статус, закріплений конвенцією “про остаточний поділ Польщі”. У статті XI конвенції зазначалося, що “три Двори [тобто імператор Всеросійський, король Пруський та імператор Римський – Ю.Р.] домовилися

надалі більше не терпіти, щоб хтось з їхніх підданих вважався змішаним підданим”⁵⁴, тобто таким, що має нерухомості в двох чи навіть трьох державах. Такі особи повинні були в п’ятирічний термін визначити “за себе, дітей і спадкоємців своїх, а також за своїх вихованців, доручених їм законно в опіку, ... за якою державою бажають вони залишитися в підданстві”. Вибір можна було зробити лише один раз під загрозою конфіскації майна у випадку зміни рішення. П’ять років давалося спільним підданим для того, щоб вони продали чи проміняли “на умовах якнайкращих” свої “нерухомі маєтності та інші помісні права” за межами держави того монарха, підданими якого вони побажають залишитися; цей припис поширювався на все майно, яке могло стати власністю цих осіб за спадковим, роздільним між подружжями чи будь-яким іншим правом. За умови невиконання цього положення “маєтності та права ... підлягали конфіскації в трьох державах”⁵⁵. Гроші, отримані від продажу таких маєтків, при перевезенні через кордон митом не обкладалися. Стаття XIII конвенції визначала приналежність кожній з трьох держав маєтностей та “епархіальних прав” духовенства, яке проживає в іншій державі. Окремо зазначалося, що під цим поняттям прав, зокрема, маються на увазі гроші, віддані духовенству під заставу чи на збереження, які вилучалися в казенне відомство.

Права спільних підданих у межах імперії регламентувалися також іменними указами Павла I. Так, укази однакового змісту від 31 серпня і 4 вересня 1798 р., дані, відповідно, Київському і Малоросійському генерал-губернатору генералові Олександрові Беклешову та Кам’янець-Подільському військовому губернатору генералові графу Іванові Гудовичу, детально визначали порядок видачі паспортів спільним підданим на виїзд за кордон⁵⁶. В указах було зазначено, що паспорти на виїзд за кордон з поверненням можуть отримати тільки спільні піддані і тільки для поїздки у пруські чи австрійські володіння на визначений термін. Перевищення терміну чи виїзд з Австрії чи Пруссії до інших держав тягнули за собою секвестр маєтку і втрату права на в’їзд на територію імперії. Той же, хто виїхав би “в землі ворога чи його союзників”, оголошувався зрадником, його майно конфіскувалося. Ті особи, які не мали маєтків у австрійських чи пруських володіннях, не могли отримати паспорти на виїзд з поверненням, а ті, що вже продали маєтності на території Російської імперії, після виїзду за її межі вважалися іноземцями і могли в’їхати лише на загальних підставах для іноземців, тобто з дозволу імператора. Пізніше, 22 квітня 1799 р., імператор нагадував чиновникам, що видавати паспорти для виїзду за кордон спільним підданим і взагалі полякам можна лише з його особистого дозволу⁵⁷.

Термін, встановлений для спільних підданих, перед його закінченням було продовжено іменним указом вже наступного імператора, за погодженням з двома іншими зацікавленими сторонами, на три роки, а згодом і взагалі було скасовано поняття “спільні піддані” і надано право таким особам вільно користуватися своєю власністю в будь-якій з трьох держав⁵⁸.

Таким чином, частину російських підданих “благородного” походження з території колишньої Речі Посполитої протягом усього нетривалого правління Павла I було частково обмежено в правах. Проте, в цілому, поляки, як уже зазначалося, користувалися милостивим ставленням до них імператора вже з перших днів його правління. Останній, серед іншого, був змушений приділяти увагу шляхетській бідноті приєднаних територій. Так, іменним указом від 7 березня 1797 р. було припинено переселення чиншової шляхти на територію колишньої Вознесенської губернії⁵⁹; 3 квітня 1797 р. було надано можливість бідним шляхтичам вступати в армію унтер-офіцерами і навіть у гвардію, що

могло дати їм засоби до “гідного” існування і можливість зробити військову кар’єру⁶⁰. Переважно ж укази Павла I щодо поляків стосувалися маєткових прав тих чи інших осіб, в основному дуже чи середньо заможних, а також надання їм чинів і посад.

Один із перших указів нового монарха щодо поляків від 20 листопада 1796 р., ще до оприлюднення указу про загальну амністію (від 29 листопада 1796 р.⁶¹), стосувався конфіскованої власності особи, яку за правління Катерини II називали серед найнепримиренніших, а тому найнебезпечніших ворогів Російської імперії, – одного з керівників польських військ Ігнація Дзялинського. Власне, маєток Дзялинського (всього 1949 душ, з них 565 на Волині⁶²), свого часу пожалуваний графині Олександрі Браницькій і графині Катерині Скавронській, повертався дружині Дзялинського Феліції, уродженій Вороничевій, на підставі того, що він частково був її спадком і приданим, а частково його було свого часу придбано на її гроші⁶³; за законодавством чоловік не мав жодних прав на такі маєтності дружини, а тому, насправді, його не мали права конфіскувати.

Напередодні, 19 листопада, імператор наказав повернути своєму камергерові графу Августові Ільїнському, відомому своєю лояльністю до імперії і особливою прихильністю до нього імператора, місто Житомир, у якому тимчасово розташовувалося волинське губернське правління. Щоправда, через місяць, 14 грудня, на прохання самого графа Житомир було наказано залишити в казні, а його колишній власник отримував грошову компенсацію⁶⁴, процес виплати якої розтягнувся до початку правління наступного імператора.

19 грудня 1796 р. було повернено ту частину маєтку братів Михайла і Тадеуша Чацьких, зокрема Острозький ключ, яку свого часу Катерина II пожалувала у володіння, а тому не повернула в січні 1796 р.⁶⁵

Два невеликі маєтки було повернено у 1797 р. “з милосердя” імператора. Так, 7 березня отримав назад свої 274 душі у Старокостянтинівському повіті ротмістр Флоріан Чарнецький, а Петру Обрескову було призначено компенсацію в іншій губернії⁶⁶. На прохання Юзефа Богюца, згідно з указом від 18 серпня 1797 р., його маєток (м. Ушомир з навколишніми селами на Житомирщині, 443 душі), пожалуваний свого часу генерал-майору Федорові Боровському в пожиттєву оренду, “з настанням цього терміну”, тобто після смерті Боровського, переходив “у вічне і спадкове володіння дочки прохача Богюца”⁶⁷.

Отже, імператор Павло I продовжив політику своєї матері щодо повернення нерухомого майна його колишнім власникам, хоча й керувався при цьому дещо іншими мотивами. Якщо Катерина II для міцнішого приєднання нових територій та наведення ладу прагнула позбутися на них якомога більшої кількості “неблагонадійних елементів” і повертала маєтки, в основному, тим, хто не був звинувачений в участі в повстанні та заявив про свою лояльність до імперії, то її син – людина з нестабільною психікою – любив іноді показати себе милосердним і виявляв прихильність до несправедливо ображеного народу, особливо в перші місяці свого правління. І все ж, не всі поляки отримали назад свої маєтки. Всього на Волині було повернено 3649 душ селян чоловічої статі (в губерніях Правобережної України – близько 14 тисяч душ).

Крім повернення своїх старих маєтностей, поляки також отримували від імператора нові. Території Волинської губернії стосується один з таких указів, від 21 червня 1797 р., за яким отримав можливість трошки заокруглити свої володіння один з представників вищої знаті знищеної держави – колишній великий коронний маршалок граф Михайло Мнішек, якому було подаровано “королівські” села Колосова і Спиколоси

(91 душа) у Кременецькому повіті як “дотичні до його родової вотчини Вишневець”⁶⁸. Що характерно, Павло I жалував полякам нові маєтки на “їхній” же території. Причину пожалувань, як правило, в указах було зазначено; в основному, нею було винагородження старанної служби в цілому чи виконання якогось завдання, відданості імператорові чи державі. Щодо поляків такі формулювання в більшості випадків виглядають досить дивно, в основному, вони свідчать про давні зв’язки тих чи інших колишніх польських урядовців з російським двором.

Таким чином, милостиве ставлення імператора Павла I до поляків проявлялося протягом усього нетривалого періоду його правління не лише у прагненні відновити чи покращити майновий стан окремих польських родин, а й у бажанні відзначити певні заслуги окремих осіб, у минулому підданих іншого монарха, в такий же спосіб, як у Російській імперії було прийнято винагороджувати заслуги представників знаті, – наданням земельної власності.

“Російський” маєтковий фонд на Волині за правління Павла I продовжив зростати шляхом призначення компенсацій і нових пожалувань, але зовсім невеликими темпами, порівняно з Київською й, особливо, Подільською губерніями та розмірами земельних подарунків Катерини II. Тут, у Волинській губернії, відібрані маєтки, повернені полякам, було компенсовано графу Валентиніві Естергазі, який 12 січня 1797 р. отримав загалом 616 душ (навіть більше, ніж втратив) у Рівненському і Луцькому повітах з маєтків, конфіскованих в уніатського митрополита Феодосія Ростоцького та інших церковних ієрархів⁶⁹; а також генералу Тимофіївському, щодо якого після довгого розслідування його адміністративної діяльності в 1793-1796 рр. імператор врешті змінив гнів на милість і призначив йому у спадкове володіння Торчинський ключ (крім міщан містечка Торчин, 416 душ) у Луцькому повіті Волинської губернії і 3031 душу в Подільській губернії, загалом 3447 душ⁷⁰ – навіть більше, ніж свого часу виділила йому Катерина II.

Одночасно нові пожалування на Волині, з фонду колишніх володінь церковних установ і староств, отримали вісім осіб, але загальна кількість підданих цих маєтностей становить лише 1248 душ. Таким чином, загалом у власність росіян за правління Павла I перейшло на Волині 2280 душ (всього ж у трьох правобережних губерніях – близько 35 тисяч душ), що є на третину менше, ніж було в них в цей же час відібрано і повернено полякам.

Отже, політика імператора Павла I у “приєднаних від Польщі губерніях” була такою ж неоднозначною, як і його законодавчо-адміністративна діяльність у цілому по імперії: намагання переробити спадщину Катерини II по-своєму, що особливо проявлялося в дрібницях, поєднувалося з продовженням цілком об’єктивного процесу розвитку законодавства і державних інституцій Російської імперії. Однією з важливих рис його внутрішньої політики було те, що він не загострював увагу на питанні етнічної приналежності своїх підданих і зважав не на загальні заслуги представників вищої верстви, а на їхню особисту відданість монархові і якість виконання його конкретних наказів. Заслуги підданих імператор винагороджував різного роду подарунками, зокрема земельними пожалуваннями, причому полякам нові маєтності призначалися, в основному, на теренах, що раніше входили до складу їхньої знищеної держави. В правобережних українських губерніях за час правління Павла I “російський” земельний фонд зріс (хоча на Волині все ж таки зменшився), але і надалі його невеликі розміри не можна порівнювати з загальною величиною “польського” земельного фонду на цій території. Це ж стосується усього періоду від приєднання території Правобережної України за

другим поділом Речі Посполитої до березня 1801р. – кінця правління Павла І. Поява на цій території порівняно невеликої кількості “непольських” землевласників не похитнула позицій місцевої еліти. По-суті, як Волинь, так і всі новоприєднані землі залишилися “польським” краєм.

¹ Семевский В.И. Пожалование населенных имений в царствование Екатерины II (Очерк из истории частной земельной собственности в России.) // Журнал для всех. – 1906. – № 4. – С. 228-238; № 5. – С. 290-301; Его же. Пожалование населенных имений при императоре Павле // Русская мысль. – М., 1882. – Кн. XII. – С. 153-192; Жукович П. Сословный состав населения Западной России в царствование Екатерины II // Журнал Министерства народного просвещения (Далі – ЖМНП). – Петроград, 1915. – № 5. – С. 130-178; Его же. Западная Россия в царствование императора Павла // ЖМНП. – 1916. – Ч. LXIII, июнь. – С. 183-226; ч. LXIV, август. – С. 207-263; ч. LXV, октябрь. – С. 186-275; Mościcki H. Dzieje porozbiorowe Litwy i Rusi. – Wilno, b. г. – Т. 1: 1772-1800. – IV, 476 s.

² Борисевич С.О. Поземельні відносини в Подільській губернії протягом 1793-1861. – Автореферат дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1992; Його ж. Поміщицьке землеволодіння і землекористування на Поділлі (1793-1830) // Український історичний журнал. – К., 1992. – №. 3. – С. 84-91; Гордуновський О.М. Поміщицькі господарства Правобережної України в умовах розвитку товарно-грошових відносин у першій половині XIX ст. – Автореферат дис.... канд. іст. наук. – Черкаси, 2000.

³ Полное Собрание Законов Российской империи. Собрание I (Далі – ПСЗ-1), № 17112.

⁴ Там само, №№ 17300, 17323.

⁵ Там само, №№ 17634, 18117.

⁶ Материалы для истории Подольской губернии (1792-1796 гг.). – Вып. 1. – Каменец-Подольск, 1885. – С. 144-147.

⁷ ПСЗ-1, № 17108. Маніфест було складено на основі секретного рескрипту Катерини II генералу М.Н.Кречетникову від 8 грудня 1792 р. – Там само, № 17090; Материалы для истории Подольской губернии (1792-1796 гг.). – С. 6-16.

⁸ Жукович П. Управление и суд в Западной России в царствование Екатерины II // ЖМНП. – 1914. – Май. – С. 17.

⁹ ПСЗ-1, № 17332.

¹⁰ Там само, № 17323.

¹¹ Жукович П. Сословный состав населения... – С. 134.; Сборник Императорского Русского Исторического Общества” (Далі – Сборник РИО). – Т. XXIX. – СПб., 1881. – С. 233.

¹² Зінченко А.Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX століття. – К., 1994. – С. 26, табл. 1.

¹³ Жукович П. Сословный состав населения... – С. 143.

¹⁴ Материалы для истории Подольской губернии. – С. 156-160.

¹⁵ ПСЗ-1, № 17198.

¹⁶ Материалы для истории Подольской губернии. – С. 157.

¹⁷ Там само. – С. 169.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само. – С. 168.

²⁰ Сборник РИО. – Т. XXIX. – С. 295.

²¹ ПСЗ-1, № 16187.

²² Архив Государственного Совета. – Т. 1: Совет в царствование императрицы Екатерины II (1768-1796). – СПб., 1869. – Ч. II. – Столб. 746-748.

²³ Там само. – С. 296.

²⁴ Сборник РИО. – Т. XXIX. – С. 282.

²⁵ ПСЗ-1, № 17329.

²⁶ Сборник РИО. – Т. XVI. – СПб., 1875. – С. 190.

²⁷ Материалы для истории Подольской губернии. – С. 177-179.

²⁸ Там само. – С. 209-210.

²⁹ Там само. – С. 212.

³⁰ Там само. – С. 213-214.

³¹ Там само. – С. 216.

³² Там само. – С. 218.

³³ Там само. – С. 218, 220.

³⁴ Там само. – С. 222.

³⁵ Там само. – С. 223-224.

³⁶ Там само. – С. 224.

³⁷ Підраховано за: Материалы для истории Подольской губернии. – С. 209-224; Русский Архив. – 1873. – Ч. II. – Ст. 2302-2315.

³⁸ Материалы для истории Подольской губернии. – С. 277.

³⁹ Жукович П. Сословный состав населения... – С. 143.

⁴⁰ Материалы для истории Подольской губернии. – С. 175-176.

⁴¹ Там само. – С. 230.

⁴² Там само. – С. 233.

⁴³ Там само. – С. 265-266.

⁴⁴ Там само. – С. 268-269.

⁴⁵ Там само. – С. 271-276.

⁴⁶ Указ від 5 липня 1795 р. – Там само. – С. 197.

⁴⁷ Зінченко А.Л. Церковне землеволодіння... – С. 26, табл. 1. Автор подає загальну кількість конфіскованих церковних підданих на Волині у 1791 ревізьку душу.

⁴⁸ Кабузан В.М. Изменения в размещении населения России в XVIII – первой половине XIX века (По материалам ревизий). – М., 1971. – Приложение 2. – С. 115.

⁴⁹ ПСЗ-I, № 18274, 18291, 18429, 18828, 19330, 19692, 19761 та ін.

⁵⁰ Там само. – № 17608, 17636, 17916, 18245, 18278, 18628, 19136, 19154, 19356, 19376, 19402, 19672, 19769; див. також: Там само, № 19810, 19856 – Маніфест імператора Олександра I від 2 квітня 1801 р. “О восстановлении жалованной дворянству грамоты”, а також височайше затверджений доклад сенату від 5 травня 1801 р. з переліком відновлених положень Жалуваної грамоти з поясненнями.

⁵¹ Відповідно 15/26 січня і 8 березня 1797 р. – Там само. – № 17736.

⁵² Жукович П. Западная Россия... – Август. – С. 212.

⁵³ Чарторижский А. Мемуары князя Адама Чарторижского и его переписка с императором Александром I / Пер. с фр. А. Дмитриевой, ред. и вступ. ст. А. Кизеветтера. – М., 1912. – Т. I. – С. 120.

⁵⁴ ПСЗ-I. – № 17736. Ст. XI.

⁵⁵ Там само. – Ст. XII.

⁵⁶ Там само. – № 18652.

⁵⁷ Там само. – № 18945.

⁵⁸ Укази від 28 листопада і 26 грудня 1801 р. відповідно. – Там само. – № 20063, 20093.

⁵⁹ Там само. – № 17872.

⁶⁰ Там само. – № 17903.

⁶¹ Там само. – № 17585.

⁶² Материалы для истории Подольской губернии. – С. 213-214.

⁶³ Сенатский архив. – Т. 1: Именные указы императора Павла I. – СПб., 1888. – С. 13.

⁶⁴ Там само. – С. 11, 35.

⁶⁵ Сборник РИО. – Т. XVI. – С. 548.

⁶⁶ Сенатский архив. – С. 133.

⁶⁷ Там само. – С. 270.

⁶⁸ Там само. – С. 249.

⁶⁹ Жукович П. Западная Россия... – Август. – С. 216.

⁷⁰ Указы від 9 лютого і 16 серпня 1798 р. – Сенатский архив. – С. 348, 428.

Юлія Рудакова.

Основні аспекти земельної політики Катерини II і Павла I на території Правобережної України (на прикладі Волині).

У статті аналізуються поземельні відносини приєднаних до Росії правобережних губерній, зокрема, Волині. Політика царизму вивчена на широкий джерельний базі, переважно опублікованій. Проводиться думка, що в результаті пожалувань у регіоні було створено “російський” земельний фонд, який, проте, не перевищував кількісно володіння місцевих власників, переважно поляків.

Yulia Rudakova.

The Basic Aspects of Katherine II's and Paul I's

Land Policy On Ukraine's Right-Bank Territory (At the Example of Volynia).

In the article the land relationship of the annexed to Russia right-bank provinces, particularly, of Volynia, have been anatomized. The policy of the Russian tsarism has been investigated on a wide source base, mainly –published. The idea, that in the result of investitures in the region there was created the “Russian” land fund, which, nevertheless, did not quantitatively exceed the possession of the local proprietors, mainly Poles, has been exercised.

ЛУЦЬКА ЄПАРХІЯ У 1801-1825 РР.: МАЙНОВІ КОНФЛІКТИ УНІАТСЬКОГО ТА ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА

Питання внутрішнього становища греко-католицької церкви Правобережної України у роки правління Олександра І було об'єктом дослідження ще дореволюційних істориків, а саме: Д.Толстого, М.Кояловича, П.Бобровського та інших¹. Віддає йому належне й сучасна історична наука. Історія внутрішнього становища греко-уніатської церкви знайшла відображення у працях "Католицизм" за ред. П.Яроцького, "Православ'я в Україні" за ред. А.Колодного, "Історія церкви та релігійної думки на Україні XVI-XIX ст." О.Крижанівського та С.Плохія. Становище уніатського духовенства на Волині частково розглянув С.Жилук у монографії "Російська церква на Волині". Структурі греко-католицької церкви присвячена стаття В.Білик "Структура греко-католицької церкви на Правобережній Україні на початку XIX століття"².

Проте, незважаючи на значну кількість праць, які висвітлюють даний період в історії греко-католицької церкви, не всі аспекти її внутрішнього становища всебічно досліджені. До таких малодосліджених питань і відноситься проблема майнових конфліктів православного та греко-уніатського духовенства Правобережної України. Саме тому основним завданням даної статті є висвітлення змін, що відбулися у правовому становищі греко-католицької церкви при Олександрі І, а також боротьби православної та греко-уніатської ієрархії за церковні та монастирські фонди, що були основою економічної могутності церкви.

Роки правління Олександра І в історії ліквідації греко-уніатської церкви є періодом тимчасового припинення репресивного антиуніатського урядового курсу. Він також характеризується відновленням і організаційним зміцненням греко-католицької церкви, активізацією її ієрархії та включенням уніатського духовенства в боротьбу за втрачене в кінці XVIII ст. церковне майно. Такі різкі зміни у становищі церкви – від повного знищення до відновлення у правах – перш за все можна пояснити самою особою імператора та віяннями Нового часу. За словами сучасників, на початку царювання Олександра І "все почувствовали какой-то нравственный простор, взгляды сделались у всех благосклоннее, поступь смелее, дыхание свободней... После 1801 г., который произвел в русской жизни такое благотворное движение, в другой раз оно дано было 1812-м годом"³. А російські дореволюційні історики прямо називали часи правління Павла І і Олександра І "космополітичними"⁴. Це відповідає дійсності, адже Олександр І був вихований на ідеалах європейської доби Просвітництва та Романтизму з їх релігійною толерантністю. Крім того, його вихователем був швейцарець Лагарп, а другом молодих років – польський князь Адам Чарторийський. Історик І. Власовський пояснює прихильність імператора до поляків і католицизму саме впливами Чарторийського⁵.

У часи Олександра І і, власне, за його підтримки в 1812 р. у Санкт-Петербурзі було створене Біблійне товариство, яке пропагувало ідею не православної, а загаль-

нохристиянської держави, оскільки це допомогло б вирішити ті проблеми, які виникли з перетворенням Росії у поліконфесійну монархію. До цього товариства входили представники багатьох християнських конфесій Російської імперії. Поряд з представниками православної ієрархії сиділи духовні особи католицького, протестантського, вірменського і греко-уніатського віровизнань. У 1818 р. одним із віце-президентів товариства став уніатський митрополит Йосафат Булгак. За словами російського історика Піпіна, “комитет действительно соединил в себе элементы, которые еще никогда до тех пор не были соединены в русской жизни: мы говорим о религиозной терпимости, соединившей в одном, религиозном, деле православных иерархов с иноверным духовенством”⁶. Православні діячі Біблійного товариства відмовлялися від релігійної нетерпимості, яка від середньовіччя наклалася на народні поняття росіян, і погоджувалися бачити рівноправних християн у католиках, уніатах та протестантах.

Звичайно, не слід перебільшувати впливу цього товариства, яке проіснувало лише чотирнадцять років, на релігійну політику імперії, але сам факт наявності таких толерантних відносин на початку XIX ст. створив реальну можливість для офіційного визнання греко-католицької церкви у Російській імперії. Всі намагання Святійшого Синоду знову домогтися рішучих дій у справі приєднання уніатів не знаходили підтримки в імператора. Олександр наказав Синоду, щоб православне духовенство дотримувалося людинолюбства, зразкового життя, і категорично заборонив застосовувати будь-які протиправні заходи⁷. Хоча прихильність імператора до католицизму була значно більшою, ніж до уніатства, але саме в роки його правління греко-католицька церква змогла досягти значних успіхів.

Так, створена указом Олександра I від 13.12.1801 р. Римо-католицька колегія, яка відала справами римо- і греко-католиків, спочатку складалася лише з представників римо-католицьких дієцезій. Проти цього виступив уніатський Полоцький єпископ І. Лісовський, у результаті чого цар повелів ввести до складу колегії чотирьох нових членів- уніатів⁸. При вирішенні справ, що стосувалися греко-католицької церкви, її представники мали по 2 голоси, щоб зрівняти їх за кількістю голосів з римо-католиками. 16.07.1805 р. Олександр I видав указ про поділ Римо-католицької духовної колегії на два департаменти – римо-католицький і уніатський⁹. Головою уніатського відділу був призначений архієпископ Полоцький І. Лісовський. Крім того, складалися штати трьох уніатських консисторій. А вже 1806 р. архієпископ Полоцький отримав відновлений титул митрополита¹⁰. Домігшись часткового відмежування від католицького впливу відновленням своєї організаційної структури, уніатські ієрархи зосередили увагу на внутрішніх справах єпархій, а саме на боротьбі за втрачені церкви, монастирі та їх земельні фонди.

У Луцькій єпархії, до складу якої входили Волинська, Подільська та Київська губернії, активними учасниками майнових конфліктів виступали самі єпископи: Стефан Левинський (1798-1806), Григорій Коханович (1807-1814), Йосафат Булгак (1814-1817), Яків Мартусевич (1817-1823), Іоан Красовський (1824-1826), Кирило Серезинський (1826-1828). За тридцять років існування Луцької єпархії (1798-1828) вони змогли досягти значних результатів у відновленні майнового потенціалу уніатської церкви.

Нововідновлена Луцька єпархія перебувала у складному становищі. За візитацією 1798 р. єпархія нараховувала 141 парафію, 146 священників та 81105 вірних¹¹. Встановити, в якому стані перебували ці парафії, досить складно, проте аналіз архівних документів дозволяє стверджувати, що значна їх частина була позбавлена церков або церковних земель. За словами єпископа Левинського, “...Народ униатского исповедания в 30-ти

с лишним приходах не имеет ни церквей, ни каплиц”¹². Левинський у 1804 р. подав Міністрові Внутрішніх Справ графу В.Кочубею список 42-х церков Волинської губернії, котрі проти волі парафіян, що залишилися в унії, були перетворені на православні¹³. Оскільки Волинський православний єпископ Варлаам (1795-1805) стверджував, що більшість населення цих сіл перейшло до православ'я, то Св. Синод протягом тривалого часу не міг прийняти остаточного рішення. В результаті бюрократичної тяганини жителі багатьох уніатських сіл протягом десяти років залишалися без християнських треб або ходили до католицьких церков. Так, у містах Дубно і Кременець за польського панування було по чотири уніатські церкви, які під час приєднання краю до Росії були освячені на православні, хоча жителі і надалі залишалися в унії. Луцький єпископ зазначав, що, якщо у цих містах і є частина православних, то вона складається із “военных и штацких чинов, из приказных служителей...Тамошние обыватели все почти унии держатся”¹⁴.

Оскільки за указом від 17.04.1797. р. було заборонено освячені на православ'я церкви повертати на унію, Левинський почав домагатися дозволу на будівництво каплиць, який і отримав 15 серпня 1800 р. з обов'язковою умовою згоди губернського правління¹⁵. Після багаторічних слідств уніати Волинської губернії отримали дозвіл від губернського правління на будівництво каплиць у селах Лисине, Лопавше, Добрятин, Перевередів, Острієв, Войниця, Бокойма, Хрінники, Чекно, Пирятин, Русинове Берестечко, Рудлів, Берег, Терешів і Мала Городниця Дубенського повіту та с.Боголюби Луцького повіту і с.Мошок Овруцького повіту¹⁶.

Будівництво каплиць обмежувалося указом Сенату і Синоду від 15.08.1800, в якому зазначалося, що у парафії де один священик, повинно бути не менше 100-150 дворів. В іншому випадку мала кількість уніатів не мала права на будівництво каплиці і приписувалася до найближчих церков¹⁷. Характерними для того часу були ситуації, коли уніатські церкви залишали закритими через нечисельність парафіян “покуда они обветшают”¹⁸.

Навіть отримавши дозвіл губернського правління на будівництво, уніатське духовенство дуже часто наштовхувалося на опір православних ієрархів. Так, наприклад, в с. Попівці Подільської губернії Могилівського повіту, де було самих тільки дворян-уніатів 346 душ, через незгоду Подільського єпископа Іоанікія дозвіл військового губернатора Розембема на будівництво каплиці не був впроваджений у дію¹⁹.

Розслідування справ про будівництво каплиць, а також повернення церков, які не були посвячені на православ'я або посвячені без згоди парафіян, сам імператор велів проводити “со всевозможным тщанием и без малейшего принуждения совести обоих законов”²⁰. У результаті довготривалих судових слідств станом на 1819 р. лише на території Волинської губернії нараховувалося 107 новозбудованих уніатських каплиць, що свідчить про успіхи уніатської ієрархії у боротьбі за своє майно²¹. Часто ці каплиці через брак коштів не мали належного вигляду. Багато з них були покриті соломою, а деякі влаштовувалися із млинів та конюшен, проте це не перешкоджало населенню їх відвідувати. Волинський єпископ Стефан (1813-1828) вважав будівництво каплиць однією із причин того, що протягом 1813-1819 рр. у його єпархії до унії повернулося 4630 чоловіків і 4691 жінка. Для порівняння зазначимо, що до католицизму за цей самий період перейшло, відповідно, тільки 601 і 657 осіб²². Тобто, на території Правобережної України, на відміну від Білорусії, не спостерігалось масового переходу уніатів до католицизму.

Привабливим для новоприєднаної православної пастви було саме уніатське духовенство, кількість якого продовжувала зростати, створюючи конкуренцію православним

священикам. Незважаючи на опір православної ієрархії, яка переконувала уряд у тому, що майже все населення перейшло до православ'я, а отже, не потребує уніатських парохів, протягом 1800-1826 рр. у Луцькій єпархії було висвячено 252 священики. Це становить 59% від загальної кількості уніатських священиків Луцької єпархії на 1826 р. Всього за цей період було висвячено 179 священиків у Волинській губернії, 52 – у Київській, і найменше, 21, – у Подільській губернії²³.

Якщо у справі повернення церков православне і уніатське духовенство змогло знайти певний компроміс, а саме – будівництво каплиць, то питання церковних маєтків виявилось значно складнішим. У більшості випадків Губернські правління розв'язання цієї проблеми покладали на духовну владу, рішення якої можна було передбачити. Тому уніатські єпископи часто зверталися за допомогою до столичних чиновників, особливо до Обер-прокурора Св. Синоду, а згодом Міністра духовних справ і народної освіти князя А.Голіцина, який був активним учасником Біблійного товариства та прихильником віротерпимості. Так, єпископ Левинський писав князеві, просячи повернути фондуші тим церквам, парафіяни яких знаходилися в унії, оскільки священики цих храмів залишилися без засобів для існування²⁴. Зазначимо, що такі прохання далеко не завжди мали бажаний для уніатів результат.

Ще 1.08.1801 р. державна юстиц-комісія із Римо-католицького департаменту дозволила уніатським священикам повернути на свою користь церковне начиння, залишене без вжитку у запечатаних церквах, а також земельні фондуші. Проте, незважаючи на підтримку Римо-католицької колегії, Волинська православна консисторія не погодилася з цим, зазначаючи, що оскільки церковні землі та речі в церквах належать церкві, то їх не можна з нею роз'єднати²⁵.

Часто в земельні спори духовенства втручалися поміщики, які у більшості випадків були фундаторами церков. Так, поміщик м. Торговиця Дубенського повіту після приєднання парафій до православ'я забрав церковні землі. І хоч в Дубенський земський суд духовне правління повідомляло про це "тридцять три рази, а за поступлением сего дела во временный суд шесть раз, однако теми судами доселе не окончено"²⁶. Для попередження таких випадків православні консисторії ще 1799 р. наказали благочинним забирати в уніатських священиків документи на церковні землі та інші угіддя. Звичайно, це викликало опір як уніатського духовенства, так і поміщиків, у результаті чого документи часто зникали безслідно²⁷. Православні ієрархи, прагнучи за всяку ціну зберегти здобуті землі та маючи підтримку губернського цивільного начальства, наказували судовим засідателям всі спірні уніатські землі відбирати на користь православних.

У свою чергу, Луцька уніатська консисторія, на основі указу Св. Синоду від 23.04.1808 р. про спільне ведення слідства про спірні церкви представниками світської та духовної влади вимагала залишити землі уніатському духовенству до закінчення судових справ. А оскільки такі справи йшли роками, то це перешкоджало прагненням православного духовенства залишити землі у своєму віданні. Тому Волинська консисторія зазначала, що слідства вже були проведені, і постановляла залишити землі православним. Документи свідчать, що одна із таких постанов була проголошена у 1808 р., але і на 1815 р. не була реалізована, оскільки Луцька консисторія не визнавала дійсним рішення слідства, проведеного за відсутності уніатських духовних депутатів. Згідно з указом Синоду від 5.10.1804 р., Волинському єпископові було наказано проводити слідства про фондушеві землі спільно з цивільним губернатором при депутатах з боку уніатського духовенства²⁸.

Часто траплялися випадки, коли греко-уніатське духовенство, не маючи змоги протистояти тиску світської та духовної влади губерній, зверталося за допомогою до Римокатолицької колегії. Адже складалася ситуація, коли в одній парафії були освячені на православ'я церкви без парафіян, але із православним священиком та землею, і уніатські новозбудовані каплиці з парафіянами, священиком, але без землі. Це призводило до конфліктів між Другим департаментом та Губернськими духовними правліннями. Другий департамент зазначав, що Губернське духовне правління, яке наказало землі забрати, «учинило в явную обиду и притеснение униатского духовенства не токмо в одной Торговице, но и в прочих местах»²⁹.

На жаль, у більшості випадків документи не подають відомостей про завершення майнових суперечок духовенства обох обрядів, але можна припустити що до 1830-х рр. судові рішення були і на користь уніатів.

Не менш гострими були конфлікти православних та уніатських архієреїв за монастирі та їх земельні угіддя. На 1798 р. в Луцькій єпархії після репресивної політики Катерини II залишилося 53 уніатські монастирі. З них 21 на Волині, 16 – на Поділлі і 6 – на Київщині. Як відомо, в ті часи монастирі були великими земельними власниками. Монастирям трьох уніатських єпархій належало 11435 селян чоловічої статі і 800 тис. капіталу³⁰. Лише десяти жіночим монастирям, три з яких знаходилися у Луцькій єпархії, належало 1270 душ селян і більше вісімдесяти тисяч сріблом капіталу³¹. Дерманський Свято-Троїцький монастир (Дубенський повіт) на момент його передання православним у 1821 р. володів 131 десятиною землі, а Мелецький Свято-Миколаївський (біля Ковеля) – 408 десятинами. Тригірський монастир, що на Житомирщині, володів 17 селами, а також винокурнею, пивоварнею та медовим заводом, млином, пасікою, кузнею, руднею та хлібопекарнею. Річний прибуток монастиря на 1798 р. складав 6630 злотих або 994 крб.³² Такі багатства уніатських монастирів не могли не викликати зазіхань з боку православної церкви. Тим більше, якщо врахувати велику різницю у кількості уніатських та православних монастирів. Тільки на Волині у різні роки першої третини ХІХ ст. нараховувалося від 21 до 26 уніатських монастирів та лише 4 православних, ще раніше відібраних в уніатів, – Острозький, Загаєцький, Корецький та Ясногірський³³.

Найбільше приваблював православних один із найбагатших уніатських монастирів – Почаївський. За описом майна, зробленим Волинською Казенною Палатою у 1831 р., цей монастир, що був резиденцією уніатських єпископів, мав у власності: 1) фондушового маєтку 217 душ; 2) капітал золотом 1 тис. червінців, сріблом – 2150 і 1242333 злотих, який був розданий в позику; 3) капітал готівкою – золотом 18 червінців, сріблом – 12508, асигнаціями – 40 руб., мідною монетою 187 руб. 51 коп., різної іноземної монети – срібною – 18 фунтів і мідною – 1 пуд 2 фунти; 4) векселів і розписок на суму золотом 252 червінці, 7112 руб. 50 коп. сріблом, 91326 злотих і 3 гроші, асигнаціями та мідною монетою на 2298 тис. 5 коп.; 5) речей заставних на 467 тис. сріблом; 6) з фондушів монастир отримував в рік 2852 злотих; 7) крім того, монастир мав до 2000 екземплярів книг, типографію та літографію, аптеку, свічкарню, винокурню і пивоварню. Для їх обслуговування використовувалася праця 235 селян³⁴. Для прикладу зазначимо, що Волинський православний архієрей та його управління не мали належного собору й приміщення. За кафедральний собор служила в м. Острозі бідна парафіяльна церква, а для архієрея й духовної семінарії – обгорілі будинки в Острозі, палені пожежами в 1799, 1809, 1812 і 1821 рр. Тому свої намагання відібрати уніатські монастирі православні у більшості випадків пояснювали відсутністю належних умов проживання представників панівної віри. Так, у 1823 р. Волинський єпископ Стефан представив Синодові доповідь, в якій

порушив справу повернення православним Почаївського монастиря, який міг би бути й місцем осідку волинського архіпастиря з його управлінням, але цю думку облишили як невідповідну цареві Олександру І. В результаті Волинський єпископ домігся собі маєтків Дерманського монастиря як відшкодування збитків від пожеж в Острозі³⁵.

Крім того, православні пояснювали свої домагання тим, що монастирі у XVI – XVIII ст. належали православній церкві, і фондуші їм давали православні магнати. Переважно це було правдою, адже більшість монастирів стали уніатськими лише після Замоїського собору 1720 р. На протидію православним, уніати пояснювали свої права на монастирі та їх фондуші давністю років, а також працею та значними коштами, які вони вкладали у їх розбудову.

Оскільки значна частина монастирських маєтків на початку XIX ст. перебувала під наглядом дворян, це змушувало єпископа Левинського домагатися їх повернення ченцям, які залишилися без засобів існування. Свої вимоги він обґрунтовував указами Синоду від 11.12.1800 і 13.09.1801 рр. які забороняли продавати чи дарувати монастирські маєтки, “...равно как и от них отбирать без особого монаршего соизволения”³⁶. Виходячи з цього, Левинський зазначав, що, оскільки монастирі не є ліквідованими, і ченці у них проживають, а також немає царського указу про конфіскацію їх маєтків, то, відповідно, православне духовенство та світська влада не мають права претендувати на монастирське майно.

Під час масового приєднання уніатів у 1795-1796 рр. значна частина монастирських церков була освячена на православ'я, хоча царські укази про освячення стосувалися тільки парафіяльних церков. Це стало ще одним приводом до майнових конфліктів духовенства. За словами Левинського, на 1798 р. із 24-х монастирів Волині у 15-ти були відібрані церкви³⁷. Але ці церкви, хоч і приєднані до православ'я, не мали ні парафіян, ні священиків, ні земельних угідь. Так, у м Дубно, де на 1812 р. було лише 50 православних, три уніатські церкви, – Георгіївська, Преображенська і Хрестовоздвиженська, – що були освячені на православ'я, не мали священиків, оскільки весь прибуток ішов василіанам. Волинська духовна консистрія протягом 16-ти років листувалася з Губернським правлінням щодо повернення земель приєднаним церквам, але все залишалося без змін³⁸. Подібна ситуація спостерігалася й у церквах при Мільчанському та Луцькому монастирях.

Найбільш затяжний конфлікт стався за майно Дубнівського Хрестовоздвиженського монастиря. Цей монастир ще 1795 р. був переданий православним, але протягом 1800-1811 рр. ним знову володіли уніати. У 1812 р. православні домоглися офіційного повернення монастиря, хоча василіани й надалі проживали у ньому навіть після постанови Св. Синоду, в якій зазначалося, що монастир вже давно є приєднаним, а тимчасове проживання ченців у ньому не є підставою для його існування. Тому землі повинні бути повернені церквам, “ібо имения принадлежали не лично духовенству, но церквам”. Однак справа і далі тривала³⁹. Лише у 1830 р. було остаточно вирішено передання православним земель і прибутків Дубенського монастиря та виселення василіан у білоруські монастирі.

В основному, найбільше суперечок за монастирське майно відбувалася на Волині, де була більшість монастирів Луцької єпархії. Так, на підставі указу Св. Синоду від 22.04.1794 р. до благочестя були приєднані парафіяни з церквами таких монастирів: 1) Любарського і приписного до нього Колодяжного Новоград-Волинського повіту; 2) Гощанського і приписного до нього в с.Городища Рівненського повіту; 3) Луцького, Білостоцького і Піддубенського Луцького повіту; 4) Дубенського, Мільчанського і Страківського

Дубенського повіту; 5) Зимненського та Низкиницького Володимирського повіту. А також жіночі монастирі: Полонний Новоград-Волинського та Підборецький Дубенського повітів. Проте, незважаючи на приєднання, ще у 1819 р. тут проживали василіани та користувалися монастирськими фундушми, залишаючи православних священників без засобів існування, в результаті чого останні були змушені часто покидати ці парафії⁴⁰. Це було характерним явищем і для інших монастирів. У 1819 р. Волинський єпископ Стефан з обуренням рапортував Міністрові духовних справ А.Голіцину про ситуацію в Кременецькому монастирі. За указом від 10.02.1795 р. уніатські ченці були виселені з Кременця у Почаїв, але їх суперіор Лука Сульжинський випросив дозвіл на тимчасове проживання в місті і поступово “прибрал присланных к себе из Почаева еще 5 базилиан и учредил каплицу...”⁴¹ І хоч каплицю все-таки закрили, ченці залишилися у Кременці через підтримку Луцьких єпископів, які роками переконували православних у веденні розслідування по даній справі у Сенаті.

Під час слідств про земельні угіддя православне духовенство шукало документи, які засвідчили б, що фундуші були власністю монастирів ще до їх переходу в унію. А уніатське духовенство “еще во время обращения церквей от унии к благочестию большую часть документов, служащих на фундуши православных церквей, утаило...”⁴² Але в 1806 р. частина цих документів була знайдена у Луцькому замку. Тобто, православні архієреї отримали можливість документально довести колишню належність фундушів православним церквам та монастирям. Так, православне духовенство, претендуючи на фундуш Гошанського монастиря доводило, що його подарувала монастирю княгиня Сокомирська ще до унії, а отже, уніати не мають на нього ніяких прав⁴³. Хоча до уваги не брався той факт, що всі монастирі вже більше 100-150 років добровільно перебували в унії і за цей час отримували фундуші і від уніатів та католиків. Наприклад, фундатором Загорівського монастиря був православний магнат П.Загорівський та його дружина Ф. Сангушко, але згодом обитель утратила свої маєтки, і її новим фундатором в кінці XVIII ст. став католик князь Чацький⁴⁴. Власне, саме в уніатський період монастирі досягли найбільшого розквіту. Так, у кінці XVIII ст. відбувається розбудова та розширення Почаївського, Володимиро-Волинського, Загаєцького, Загорівського, Кременецького, Мелецького, Тригірського та інших монастирів. Отже, встановити, яке, власне, духовенство, православне чи уніатське, мало більше прав на обителі та їх маєтки, було досить складно. Тому основним завданням духовенства обох обрядів було привернути на свою сторону світську владу, яка вирішувала у Російській імперії як мирські, так і духовні справи, що вони їй робили. В результаті, архівні фонди переповнені скаргами до вищих сановників імперії, як православних, так і уніатських священників.

Тривалий час ішла суперечка за Дерманський монастир, 131 десятина землі якого приваблювала православних. Православний єпископ Стефан доводив, що фундуш монастиря отримав ще до унії. На це уніатський єпископ Я. Мартусевич відповідав, що вже до “10 монастырей отобраны, хотя они и не для греческих монахов созданы были”, і тому він сподівається, що Дерманський монастир з його маєтками залишать уніатам⁴⁵. Але у 1821 р., під приводом відшкодування збитків від пожежі в Острозькому православному монастирі, російська церква забрала Дерманську обитель. Не врятувало її те, що вона щорічно виділяла по 50 крб. для утримання Головної семінарії у Вільно і по 5000 злотих на Кременецьке училище⁴⁶. А ось конфлікт між уніатським єпископом Левинським та Подільським православним єпископом Іоанікієм через Барський монастир, що його хотів забрати Іонікій собі під резиденцію, вирішився на користь уніатів.

Основною причиною цього було те, що монастир займався освітою юнацтва, а це, за указом Катерини II від 1795 р., давало йому юридичне право на існування. Російський історик П.Бобровський зазначав, що саме цей указ “дал уніатским монастырям такую жизненость в латино-польском смысле, какой они не имели и при польском правительстве”⁴⁷. На початку XIX ст. в Луцькій єпархії 7 монастирів мали світські училища: в Барі Подільської губернії, в Умані, Каневі і Лисянці Київської губернії, в Любарі, Володимирі та Овручі Волинської губернії. Крім того, Кременецький, Почаївський і Загорівський монастирі вели школи-новіціати. Православні монастирі не мали таких можливостей, тому прибутки цих та інших монастирів були для них спокусою. Кілька років тривала судова тяганина за 150 тис. злотих, які отримав Кам'янецький монастир від руської Василіанської провінції у 1764 р. для приготування юнацтва до вчительського звання. Оскільки монастир був переданий до православного відомства, то колегія Василіанського ордену передала суму на Барське училище. Це викликало незадоволення православної ієрархії, яка розпочала судову справу про повернення грошей. Для розслідування була створена Фундушева училищна комісія, яка постановила залишити гроші Барському училищу, в якому навчалося близько 700-800 учнів. Крім того, комісія зазначила, що “уменьшать фондуши этого общества (Базиліанского ордена) столь для края полезного, не только было бы несправедливо, но и вредно для просвещения”⁴⁸. Ця постанова викликала опір Сенату, і справа надійшла для подальшого розгляду Загальними зборами об'єднаних Департаментів Сенату. На жаль, документи не подають відомостей про її завершення, але сам факт багаторічного розслідування є ще одним яскравим свідченням напруженої боротьби духовенства обох обрядів за церковне та монастирське майно.

Як свідчить огляд архівних джерел, Луцька уніатська єпархія протягом тридцяти років існування у складі Російської імперії змогла досягти значних успіхів у відновленні свого майнового становища. Як уже зазначалося, на 1798 р. єпархія нараховувала 141 парафію, 146 священиків та 81105 вірних, а вже 1826 р. парафіяльних церков було 175, священиків 433, з них 252 висвячені саме у XIX ст., і 107 новозбудованих каплиць⁴⁹. При цьому слід зазначити, що із 433-х священиків усього 24 були при католицьких костьолах, всі інші – при уніатських церквах. Окрему групу становили безмісні священики, яких на 1822 р. нараховували 242. З них найбільше, 98 осіб, мешкало на Поділлі⁵⁰. Вони воліли залишатися без парафій та отримувати пенсію від уряду, ніж покинути обжиті місця. Кількість парафіян також зросла і на 1826 р. становила 92403 осіб, а за даними 1829 р. – 122814 осіб⁵¹.

Крім кількісного зростання уніатської церкви на початку XIX ст., спостерігалися і якісні зміни в її матеріальному становищі, що було результатом упертої боротьби уніатського духовенства за повернення втраченого майна. Оскільки земля була основою економічної могутності як уніатської, так і православної церков, то основні конфлікти духовенства обох обрядів точилися саме за земельні фондуші. У цих конфліктах уніатські ієрархи скористалися тими елементами релігійної віротерпимості, які були характерними для правління імператора Олександра I, та знайшли собі підтримку в космополітичному оточенні царя. І хоча далеко не завжди уніатське духовенство домогалося розв'язання судових справ на користь своєї церкви, але й досягнуті успіхи свідчать про зміцнення позицій греко-католицької церкви Правобережної України в часи Олександра I. Проте, незважаючи на всі перемоги уніатів, греко-католицька церква так і не змогла досягти статусу, який займала в Росії католицька, не говорячи вже про православну, північну церкву. Її успіхи залежали, в основному, від релігійних поглядів імператора та

його оточення, і тому, як тільки царський престол у 1825 р. зайняв ревний охоронець православ'я Микола І, всі здобутки греко-уніатської церкви почали швидко зникати.

Додаток

Список сіл Волинської губернії, церкви яких без згоди парафіян були перетворені на православні.

Дубенського повіту:

- 1) м. Дубно – три парафіяльні
і одна монастирська
- 2) м. Торговиця
- 3) с. Мала Мильча
- 4) с. Дубляни
- 5) с. Загірці
- 6) с. Вичулки
- 7) с. Пелчі
- 8) с. Перекалі
- 9) с. Хрінники
- 10) с. Родлів
- 11) с. Русинове Берестечко
- 12) с. Терешів
- 13) с. Пирятин
- 14) с. Берг
- 15) с. Демидівка
- 16) с. Лисине
- 17) с. Агавчі
- 18) с. Добротин
- 19) с. Перевередів
- 20) с. Остіїв
- 21) с. Войниця
- 22) с. Бокуйми

Луцького повіту:

- 1) м. Луцьк
- 2) м. Дубровиця
- 3) с. Боголюби
- 4) с. Поддубці
- 5) с. Звірів
- 6) с. Котове
- 7) с. Раймісто
- 8) с. Яблунька

Володимирського повіту:

- 1) м. Горохів
- 2) с. Старий Горохів

Овруцького повіту:

- 1) с. Злобич

Новоград-Волинського повіту:

- 1) м. Любар

Кременецького повіту:

- 1) м. Кременець – три парафіяльні
і одна василіанська.

¹ Толстой Д. А. Римский католицизм в России. – СПб., 1876; Коялович М. История воссоединения западнорусских униатов старых времен. – Мн., 1999; Бобровский П. О. Русская греко-униатская церковь в царствование Императора Александра I // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1890.

² Католицизм /За ред. П.Яроцького. – К., 2001; Православ'я в Україні. – Т.3 /За ред. А. Колонного і В. Климова.-К., 1999; Крижанівський О.П., Плохій С.Н. Історія Церкви та релігійної думки в Україні. ХУІ-сер.ХІХ ст. – К., 1994; Жиліук С. Російська церква на Волині (1793-1917). – Житомир., 1994; Білик В. Структура греко-католицької церкви на Правобережній Україні на початку ХІХ століття // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2002.

³ Пыпин А.Н. Религиозные движения при Александре I. – СПб, 2000. – С.101-102.

⁴ Католицизм. – С. 300.

⁵ Власовський І. Нариси історії православної церкви. – К., 1998. – С.240-241.

⁶ Пыпин А.Н. Вказ. праця. – С.115.

- ⁷ Жилюк С. Російська православна церква на Волині (1793-1917). – С.90.
- ⁸ Католицизм. – С.299.
- ⁹ Полное собрание Законов Российской империи. – Т.28. – № 21393.
- ¹⁰ Білик В. Вказ. праця. – С.308.
- ¹¹ Там само. – С.309.
- ¹² Російський державний історичний архів у м.Санкт-Петербурзі (далі РДІАСПб). – Ф.797. – Оп.1. – Спр.2621. – Арк.63.
- ¹³ Див. додаток. – РДІАСПб. – Ф.797. – Оп.1. – Спр.2621. – Арк.81 зв.
- ¹⁴ РДІАСПб. – Ф.796. – Оп.85. – Спр.507. – Арк.11.
- ¹⁵ Там само. – Арк.121
- ¹⁶ Там само. – Арк.59.
- ¹⁷ Там само. – Арк.133.
- ¹⁸ ЦДІА у Києві. – Ф.127. – Оп.1037. – Спр.6. – Арк.49.
- ¹⁹ РДІАСПб. – Ф.796. – Оп.85. – Спр.507. – Арк.133.
- ²⁰ Там само. – Ф.823. – Оп.3. – Спр.1406. – Арк.11 зв.
- ²¹ Там само. – Ф.796. – Оп.100. – Спр.678. – Арк.91.
- ²² Там само. – Арк.91 зв.
- ²³ РДІАСПб. – Ф.824. – Оп.1.спр.39. – Арк.72-79.
- ²⁴ Там само. – Ф.796. – Оп.85. – Спр.507. – Арк.150.
- ²⁵ ДАЖО. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.483. – Арк.66.
- ²⁶ РДІАСПб. – Ф.797. – Оп.6. – Спр.22383. – Арк.1зв.
- ²⁷ ЦДІАК. – Ф.2227. – Оп.1,спр.335. – Арк.2-3.
- ²⁸ РДІАСПб. – Ф.797. – Оп.6. – Спр.22383. – Арк.2.
- ²⁹ Там само. – Арк.3-6.
- ³⁰ Жилюк С. Вказ. праця. – С.93.
- ³¹ Толстой Д. А. Вказ. праця. – С.373.
- ³² Жилюк С., Костриця М. Монастирі Волині. – Житомир, 1996. – С.34–42.
- ³³ Толстой Д. А. Вказ. праця. – С.350–352.
- ³⁴ РДІАСПб. – Ф.384. – Оп.15. – Спр.172. – Арк.6-7.
- ³⁵ Власовський І. Нарис історії Православної церкви. – К.,1998.
- ³⁶ РДІАСПб. – Ф.796. – Оп.93. – Спр.496. – Арк.52.
- ³⁷ Там само. – Ф.821. – Оп.144. – Спр.16. – Арк.3.
- ³⁸ Там само. – Арк.21–22.
- ³⁹ Там само. – Арк.28.
- ⁴⁰ Там само. – Ф.796. – Оп.100. – Спр.678. – Арк.31.
- ⁴¹ Там само. – Арк.69
- ⁴² Там само. – Арк.59.
- ⁴³ Там само. – Ф.797. – Оп.2. – Спр.8786. – Арк.12.
- ⁴⁴ Жилюк С., Костриця М. Вказ. праця. – С.37.
- ⁴⁵ РДІАСПб. – Ф.796. – Оп.100. – Спр.678. – Арк.29.
- ⁴⁶ Жилюк С., Костриця М. Вказ. праця. – С.34
- ⁴⁷ К истории воссоединения униатов из православной церковью // Волинские епархиальные ведомости. – 1890. – №27. – С.892.
- ⁴⁸ РДІАСПб. – Ф.733. – Оп.62. – Спр.227. – Арк.13.
- ⁴⁹ Там само. – Ф.824. – Оп.1. – Спр.33. – Арк.72-79
- ⁵⁰ Там само. – Ф.823. – Оп.3. – Спр.1408. – Арк.7
- ⁵¹ Там само. – Ф.797. – Оп.6. – Спр.23102. – Арк.32; Ф.824. – Оп.1. – Спр.32. – Арк.8-9.

Валентина Лось.

Луцька єпархія у 1801-1825 рр.:

майнові конфлікти уніатського та православного духовенства.

Стаття присвячена змінам у правовому становищі Луцької уніатської єпархії першої третини ХІХ ст. Зокрема, акцентується увага на майнових конфліктах православного та уніатського духовенства.

Valentyna Los*.

The Lutsk bishoprik in 1801-1825:

the property conflicts of uniat and orthodox clergy.

The article deals with the changes in the legal status of the Lutsk uniat bishopric in the first third of XIX century. Particularly, a great attention is paid to the property conflicts of the orthodox and uniat clergy.

ПРАВОСЛАВНЕ СВЯЩЕНСТВО ТА ІУДЕЙСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ НАДРОСНЯ ХІХ ст.

У ХІХ ст. євреї становили вагому частку населення як Київщини взагалі, так і Подрося зокрема. В 1894 р. в Київській губернії (територіально відповідала митрополії) поряд з 2.701.297 православних мешканців жило 458.114 євреїв¹. Така значна чисельність зумовила появу багатьох “точок перетину” православних та іудеїв. Їх стосунки стали важливим предметом законодавчого регулювання Російської імперії. Насамперед, значна кількість єврейського населення на Київщині, Волині та Поділлі була зумовлена введенням Катериною ІІ “смуги осілості”, що забороняла іудеям мешкати у власне великоросійських губерніях. Цю демаркаційну лінію євреї порушували значно рідше, ніж імператорські укази щодо українських земель. Так, у 1827 р. іудеям було заборонено мешкати в Києві, але в 60-х рр. Київський митрополит Арсеній знову просив столичну владу звільнити від єврейської присутності хоча б “мать городов русских”, як одну з найбільших православних святинь². У 1830р. в Київській губернії з’явилося суворе розпорядження про виселення євреїв з сільської місцевості у містечка. Але воно так “виконувалося”, що у травні 1882р. (після хвилі погромів) було продубльоване. Проте й після цього число євреїв у селах Київщини зменшилося всього на 6,8 %³. І в містах, і в селах євреї рідко займалися виробничою діяльністю, здобуваючи засоби для прожиття орендами, працею в сфері обслуговування та кредитно-фінансового обігу. А тому в більшості своїй іудейське населення тяжіло до міст і містечок, де його частка серед мешканців була особливо значною. Крім того, євреї, здебільшого, селилися компактно у центрі міста, де в їх масі часом просто губилися поодинокі представники місцевого населення. Втім, звернімося до безпристрасної статистики щодо міст Надросся ХІХ ст.

1868р. у Преображенській парафії м. Біла Церква серед 17. 951 осіб всього населення 10. 029 були іудеями, у Покровській парафії м. Василькова серед 3237 мешканців усіх віровизнань 1080 – євреї, у Рокитному це співвідношення становило 3912: 1347 тощо⁴. Через 10 років у Тетіїві (Успенська парафія) серед 5624 осіб населення 2369 були євреями, у Таращі це співвідношення складало 7770 : 3490 і т.ін.⁵

У останні роки ХІХ ст. ця ж статистика, за кліровими відомостями, виглядала так:⁶

№	Населений пункт	парафія	все населення	євреї
1.	Васильків	Покровська	5916	2056
2.	Володарка	Хрестовоздвиженська	4624	1726
3.	Біла Церква	Преображенська	34004	21625
4.	Фастів	Воскресенська	7563	5400
5.	Рокитне	Різдво-Богородицька	5999	1983
6.	Ставище	Покровська	8648	4955
7.	Тетіїв	Успенська	5787	1196
8.	Медвин	Миколаївська	5538	1020
9.	Тараща	Георгіївська	8537	4644

У деяких містечках євреїв деколи було важко порахувати, про що причетники і вказували в офіційній документації замість точної цифри. Попри заборону євреям жити у сільській місцевості, чимало їх мешкало і в селах Надросся. Так, село Жидівська Гребля Таращанського повіту певною мірою виправдовувало свою “семітську” назву, оскільки серед 3,5 тис. цього населення 160 були євреями (1889р.)⁷. Чимало їх мешкало і в інших населених пунктах Таращанського повіту: 761 – в м. Пятигори, 547 – у м. Ковшевата, 153 – у с. Лука, 109 – у с. Стадниця, 74 – у с. Степок, 52 – у с. Жидовчик, 60 – у с. Велика Березянка, 34 – у с. Закутинці тощо⁸. Десятки євреїв мешкали і майже в кожному із сіл Васильківського повіту – 103 – в с. Озирній, 65 – в Матюшах, 58 – у Трушках, 212 – в Ольшаниці, 54 – в Мазепинцях, 58 – у Фурсах, 293 – у Шамраївці, 27 – у Чупирі, 53 – у Лопатинщині, 37 – у Шкарівці, по 63 – у Темберщині та Потіївці і т. п.⁹

Тобто, довгополі єврейські каптани впадали у вічі нашим предкам набагато частіше, ніж сучасникам. Незважаючи на досить активні побутові взаємовідносини між православним і іудейським населенням, різниця віровизнань спричиняла певну відчуженість. Чимало тогочасних авторів вказують на зверхність, з якою поводитися іудеї. “В иудействе для южнорусса есть что-то если не враждебное, не постоянно тяготеющее, то холодное, бесчувственное к его состоянию. <...> Нет у него [южнорусса] с иудеем ни дружеской беседы, ни общей трапезы; поселянин обращается к нему только тогда, когда есть нужда и притом зная, что иудей будет наблюдать одну свою пользу” – цитували М. Костомарова “Киевские епархиальные ведомости”¹⁰. Незважаючи на подібні явища, стосунки між православними та іудеями зачіпали не лише практичну площину – не обходилося без них і релігійне життя. А це, в свою чергу, викликало і цілий ряд державних постанов, котрі намагалися регулювати міжконфесійні стосунки.

Так, у 1820р. всі духовні правління Надросся відрепортували до Києва про отримання імператорського указу з заборонаю перебування християн у прислузі в євреїв¹¹. Православна віра в імперії перебувала під особливим покровительством державної влади і поява таких розпоряджень була закономірною. Але як могли обійтися без слов'янських робочих рук єврейські торгівці, шинкарі, орендарі майстерень тощо?! Тому, поряд із дублюванням цього наказу, імператорська влада його дещо пом'якшувала, надаючи право тримати християнську прислугу євреям-відкупникам і т. ін.¹² Реально ж документи свідчать про значне поширення найманої праці православних у єврейських господарствах. Деякі з євреїв досить толерантно ставилися до релігійних потреб своїх слуг-християн. Наприклад, провізор Юсель Візенталь придбав для своєї православної прислуги ікону Миколая Чудотворця і встановив її у аптечному складі. Цим зацікавилася навіть поліція, про що донесла у Київ. Проте консисторія відповіла, що поки у єврея є православна прислуга, то ікона може перебувати у володінні іудея. А якщо прислуга стане інославною, ікону слід віддати до найближчого православного храму¹³.

У той же час, за митрополита Платона (Городецького) почали суворо стежити, щоб іудеї не торгували “церковными и вообще христианскими ценностями”. До того часу іудейські гендлярі масово закуповували у священників Київщини старовинні церковні речі, котрі вже не використовувалися на богослужінні, – чаші, антиміси, ризи, ікони, хрести та ін.

“Церковные вещи продаются духовенством, как никуда не нужный, полусгнивший хлам, не вошедший в опись. Евреи ежегодно по несколько раз разъезжают по Киевской, Подольской, Волынской <...> губерниям для покупки такого хлама”, – з обуренням писав митрополит у своїй доповідній записці¹⁴. Деякі з євреїв (особливо – київських) отримали навіть т.зв. “хазуки” – виключне право між єврейськими торгівцями

при купівлі та продажу. У Києві відкрилося вже кілька антикварних магазинів, де Хаїм Тульчинський, Лемель Ільчинський, Хаїм Малашет, Мошка Хімна та ін. активно торгували старовинними церковними речами¹⁵. Потрапляли такі предмети з Київщини і в закордонні музеї та приватні колекції. Тому владики наказав духовенству віддавати предмети церковної старовини до церковно-археологічного музею і попросив губернатора заборонити іудейську торгівлю православними святинями, що й було виконано.

У 1880р., за митрополита Філофея (Успенського), було видано заборону євреям – срібних справ майстрам виготовляти хрестики з дорогоцінних металів та збувати їх. І хоча, як гадали в консисторії, “евреи по духу религии своей всегда с презрением и глумлением относятся к священным предметам христианской веры и считают осквернением прикосновение ко кресту”, на Київщині знаходилося чимало іудеїв, котрим заробіток був важливішим від настанов “Талмуду”¹⁶. Генерал-губернатор М.Чертков заборонив євреям торгувати хрестиками відразу ж після того, як митрополит поставив це питання на засіданні Священного Синоду.

Проте єврейські майстри досить часто фігурують в офіційних документах як золотарі церковних предметів і т. ін. Уже згадувалося про єврея з Білої Церкви, що золотив чашу і церковні речі з храму у с.Черкасі Васильківського повіту. Ця робота здійснювалася, звичайно, неофіційно. А от, наприклад, у с. Малому Половецькому місцевий священик разом з мирянами в 1842р. навіть уклав контракт із золотих справ майстром Лейбою Мордосовичем про визолочення ним чаші. Проте “майстер” виявився нечасним – віддав її гендлярям з м. Фастова Нісі Хайченку і Берку Винокуру, а ті заставляли чашу в ломбарді, взявши під заклад гроші для зміцнення свого бізнесу. Тут її й вилучила поліція, оскільки церковні речі заставляти у ломбарді забороняв закон. Чашу повернули до храму, і митрополит мав намір покарати місцевого священика: “виновен в том, что переделывал церковные вещи, не испросив предварительно разрешения епархиального начальства, тем более виновен, что отдал еврею”, але вийшов амністійний маніфест імператора, і зі священика просто взяли розписку більше так не чинити¹⁷.

Славнозвісна єврейська заповзятливість не обмежувалася поодинокими випадками заробітку на церковних речах. Іудеї, що займалися цим на більш широкій основі, вже на початку XIX ст. стали на офіційному рівні вивчати ринок збуту, турбуючи з цього приводу навіть митрополита. Так, у 1802р. Іцко Гершкович надіслав запит духовній владі, в якому цікавився, скільки у м.Фастові храмів, дворів і мирян. Проте у Васильківському духовному правлінні постановили, що “поелику из оной ведомости не видно, по какому резону еврею надобно иметь урядовое свидетельство о церквах и душах, что надлежит счесть странным”. І. Гершковичу відмовили в інформації, “яко партикулярно жида не принадлежащем деле” і порадили “занять себя нужных дел производством”¹⁸.

Провітала на Пороссі і єврейська торгівля церковними свічками. Так, у 1879р. у білоцерківського єврея Шмуля Зільберга було конфісковано 29,5 фунтів воскових свічок. Казенна палата постановила віддати їх до місцевого храму св. Марії Магдалини. Єврея ще й оштрафували на 44 крб. 25 коп. за незаконну торгівлю, і суму також передали тому ж храму¹⁹. І хоча Зільберг скаржився у Сенат, вирок залишився без змін.

Єврейське комерційне засилля так допікало білоцерківцям, що один із них, котрий назвався Ф.Прокопенком, написав про це аж самому імператорові. Як не дивно, записка на 1/8 аркуша таки потрапила до царя, і він надіслав її київському митрополитові з власноручними помітками на полях²⁰. У ній з гіркотою писалося, що у Білій Церкві “все какие коммерции есть – дозволенные и недозволенные евреям – то все они

в еврейских руках”. Особливо автор нарікав на єврейську торгівлю свічками. Він звинувачує церковного старосту Преображенської церкви у тому, що той закуповує неякісні напіввоскові свічки у євреїв, “торгуєт по форме жидовской и так давно обижают церковь”. Стверджувалося, що у церковних крамницях Білої Церкви відкрито продаються підроблені церковні свічки, вироблені на єврейських фабриках²¹.

Місцевий благочинний Арефа Кукулевський відповів на запит митрополита, що староста Ф. Сидоренко має свій власний свічковий завод у Білій Церкві і активно співпрацює з єврейськими підприємцями. Священнику відомо, що староста постачає до храму і фальшиві свічки, – з мінеральними додатками, – що підвищує прибуток. А на Заріччі, у парафії храму Марії Магдалини підробленими свічками торгує бердичівський єврей Симеон Шаманський. Він має навіть фірмовий магазин з вивіскою: “Продажа церковных свечей С. Шаманского”²². Магазин цей знаходиться “напротив водочного подвала, где останавливаются приезжие и где берут водку прихожане по разным случаям”²³. Власник підвалу є рекламним агентом С. Шаманського, оскільки вмовляє всіх клієнтів купувати свічки не в церкві, а в сусіда навпроти. Підриваючи церковну монополію, С. Шаманський так розбагатів, що відкрив власну церковну фабрику ще й в Преображенській парафії і є тепер основним конкурентом церковного старости Хоми Сидоренка.

Сам Арефа Кукулевський не наважувався зачіпати єврейських фінансових тузів. Одного разу він у храмі просив мирян купувати свічки церковні, а не єврейські. Відразу ж після цього у священника вкрали 11 коней з упряжжю і для залякування позбивали всі замки на господарських будівлях, нічого звідти не взявши. Свідків, як завжди, – жодного. Благочинний повідомив, що і від мирян видобути інформацію про єврейський бізнес просто неможливо – ніхто не хоче стати свідком в такій справі у суді.

Махінації білоцерківських свічкових виробників стали причиною серйозного розслідування. Після цілого ряду обшуків та арештів у Білій Церкві Хому Сидоренка та єврейських торгівців віддали до суду²⁴.

Свічки були джерелом збагачення іудеїв не лише в Білій Церкві. Так, 1883р. протоієрей Мирон Акимович з м. Богуслава доніс митрополитові, що в цьому містечку є “около 50 лавок с бакалейными товарами и во всякой почти лавке евреи имеют и продают восковые свечи в раздробительную продажу. Богуславская Троицкая церковь находится в самом базаре и приходящие в церковь приносят свечи, купленные у евреев и чрез продажу еврейских свечей церковь теряет единственный свой доход”²⁵. Митрополит же порадив протоієреєві звернутися до міської управи, волосного правління та особливих торгових депутацій.

Деколи євреї діяли під “дахом” місцевих властей, котрих щедро задобрювали в шинках. Священик із с.Ковалівки Васильківського повіту скаржився на волосного писаря Олександра Поплавського, котрий поширював “лживые понятия о свечной продаже, утверждая, что восковые свечи следует покупать где кому угодно, лишь бы подешевле и покровительствует аферистам, которые перепродают свечи по домам в подрыв церковному свечному доходу”²⁶. Інший “власть имущий” мировий посередник Корчинський, “враждебно действуя против меня из жидовских шинков”, також підтримує “жидовствующую партию” у Ковалівці²⁷. Як свідчив Стефан Синявський (так звали священника), владоможці налаштовували проти пастиря мирян, надаючи тим кращі земельні наділи і т.п.

Єврейська торгівля впливала на православне церковне життя і з іншого боку. Присутність іудейських купців була обов’язковим атрибутом численних та гамірних ярмарків. Як правило, ярмаркові, торги відбувалися по неділях та святах і часто навіть

мали назву останніх: “Успенський”, “Петропавлівський”, “Вознесенський” тощо. Духовенство неодноразово пропонувало перенести ярмарки на будні, але традиції були сильнішими. Сільські мешканці могли залишити свою роботу тільки в свята і в неділі, а єврейські купці не з’являлися на торги у суботу, шануючи свою віру. Про неабияку вагу присутності євреїв на торгах свідчать те, що у випадку збігу православного та іудейського свята з ярмарком останній переносився, а якщо торги припадали тільки на християнське свято, вони відбувалися без змін.

Настоятель Преображенської церкви у Білій Церкві Олександр Мацкевич у 1876р. повідомляв митрополитові: “Величайшее зло в нашем крае, отвлекающее христиан от исполнения христианских обязанностей в воскресенье и праздничные дни – это существование в эти дни ярмарков. Белая Церковь по своему народонаселению, преобладанию жидовской монополии, эксплуатирующей торговлю, особенно замечательна ярмарками, на которые собираются не только здешние крестьяне, но и люди из отдаленных сторон России и даже из-за границы”²⁸. У ці дні менше приходять людей до храму, а ярмарки з постійно відкритими шинками спонукають торговий люд “служити Бахусу” замість відвідин спільної молитви на літургії. Одного разу о. Олександр скликав волосні збори і порушив питання про перенесення ярмарків на будні. (На думку протоієрея, найкраще було б на понеділок, оскільки купці з усіх сторін імперії, з’їхавшись напередодні, у неділю побували б у чудовому храмі, зведеному обер-гофмейстершею імператорського двору). Було складено “приговор” з цього приводу, під яким підписався 101 мешканець Білої Церкви. Але генерал-губернатор дозволив переносити ярмарок тільки на суботу, проти чого різко виступив управитель маєтку Браницьких Чацький. Він уважав, що перенесення торгів на суботу, коли євреї вшановують Творця, означає закриття ярмарків²⁹. Тому білоцерківці незабаром прийняли нову постанову, яка залишила час проведення місцевих ярмарків без змін. “Єврейський фактор” таки довів свою силу.

Дещо по-іншому реагувала влада, коли йшлося про безпосередні прояви єврейської неповаги до релігійних почуттів православного населення. У тій же Білій Церкві волосний староста Микола Салган власним коштом у 1865 р. обгородив цвинтар, встановив сторожку і обсадив кладовище садом. Після його смерті місцеві євреї розібрали частину огорожі, і на цвинтарі стали з’являтися їхні забудови³⁰. Вдова волосного старшини – Дарія – стверджувала, що євреї зносять сміття і нечистоти на могили православних християн. Митрополит поскаржився з цього приводу губернаторові, і той ужив заходів для ліквідації єврейських забудов.

У 1847р. в с. Кам’яна Гребля в оселі Шимка Лабунського “собрались в значительном количестве евреи и там, пьянствуя, поносили сначала христианскую веру, а потом били дрючками крест, находящийся при оном селении с повреждением на оном краски и знаков распятия”³¹. Це побачили мешканці села – шляхтичі Г. Тхоровський та А. Бровцовський. Вони удвох скрутили трьох євреїв, які, очевидно, вже мало що розуміли, і привезли їх до церковного сторожа. Той виявив більш ніж релігійну толерантність – взяв зі святотатців 3 крб. сріблом на поновлення хреста і відпустив їх “на поручительство того самого еврея, в доме которого они пьянствовали”³². Губернатор про це повідомив митрополита, а владика розпорядився зробити “внушение” причетникам, які мали діяти більш рішуче.

Інколи стосунки священства з євреями загострювалися через сусідство з храмами єврейських підприємств, які спричиняли шум. У 1894р. через Володарку їхав мешканець м. Тетієва Михайло Загорський. Він бачив, що біля місцевої Хрестовоздвиженської

церкви на небезпечно близькій відстані збудована єврейська дерев'яна кузня. У випадку пожежі на кузні (а таке траплялося нерідко) храму також загрожувала небезпека. Проте з'ясувалося, що кузня лише орендується євреєм, а належить православному володарчанину Михайлові Малярчуку, збудована на нецерковній землі, за 85 сажнів до храму³³. Тому сусідство кузні та церкви тривало й надалі.

Незважаючи на укази про звільнення церковних володінь від будь-яких панських поборів, економії в першій половині XIX ст. нерідко продовжували збирати “бджільну десятину” з церковних пасік. Частина економів деколи продавала це “право” відкупникам-іудеям. Відповідно, “евреи с наряженными от экономии официалистами и посланцами, нападая нахально на священнослужительские и церковные пасеки в крупную их обиду переворачивают каждой улей с пчелами и, выбрав самые лучшие, забирают для себя. Когда же кто станет их к тому не допускать, то оные евреи ругают их, от чего делаются неистовства и драки”, – скаржилися священники у 1813р.³⁴ Митрополит передав справу до губернського правління.

Існували, звичайно, й більш компромісні варіанти. Так, у м. Тетіїві в 60-х рр. неподалік від Успенського храму були зведені будинки купців Мошка Горошковського, Іцка Голодича, Мордка Кардаша та ін. За законом, єврейські будівлі мали бути від православних церков не менше ніж на 20 сажнів, а тут нарахували лише 19. Коли справа дійшла до губернатора, він запропонував знести лише один, і так напівзруйнований, будинок, а решту розпорядився не чіпати через 1 сажень. Митрополит же зі свого боку запропонував причетникам “войти в выгодную аренду с евреями”³⁵. І такі оренди дійсно мали місце. Так, у Богуславі в 1807р. вдова протоієрея Євстафія Овруцького Фекла “пустила в наём богуславскому еврейскому обществу дом свой, от соборной церкви не далее, как на 20 шагов отстоящий на 1 год, за цену 50р.”³⁶. Євреям сподобався добротний протоієрейський будинок, і вони вже збиралися купувати його у вдови. Але ж дім знаходився на церковній землі, і тогочасний протоієрей Федір Андрієвський та міщани Ф. Шевченко, С. Козачок, Г. Савченко та ін. просили митрополита не допустити передачу церковної власності у єврейські руки. З наказу губернатора справою зайнявся богуславський городничий.

У 1889р. причтові Георгіївського собору м. Таращі було наказано в 2-річний термін купити для себе приміщення за церковні гроші. Місцева єврейка Бейла Коган тоді ж продавала новий і досить міцний 2-кімнатний кам'яний будинок з прибудовами за 3600 крб. Причетники вже збиралися купувати цю оселю, але до консисторії вчасно надійшов донос “доброзичливців” Бейли – таращанських євреїв Хаїма Любавського і Янкеля Лондона. Невідомо з яких причин євреї повідомили до Києва, що будинок Бейли має значні внутрішні дефекти – він хоч і новий, але стоїть на дуже сирому місці, а тому в ньому все швидко загниває: вікна, двері, меблі тощо. Якщо причетники куплять цей будинок, то будуть його все життя ремонтувати³⁷. Після перевірки свідчення іудеїв підтвердилися і консисторія розпорядилася, щоб причетники м. Таращі збудували собі оселі. Справа ця була довгою і дорогою, але в 1894р. місцевий майстер Амос Будзовський збудував 2 будинки – кам'яний для настоятеля і дерев'яний для диякона, що обійшлося в 4300 крб.³⁸ Ці затрати повернулися, адже до побудови настоятель-протоієрей Арефа Кукулевський винаймав квартиру на околиці Таращі. І хоча отримував він 780 крб. на рік (1889р.), 180 з них йому доводилося тратити на оплату оренди, 250 – на кучера, а на решту, як зауважував о. Арефа, “влачить жалкое существование”³⁹. Завдяки ж таращанським євреям причетники стали жити в нових будинках.

Одним із найулюбленіших єврейських занять на Поросі було лихварство – позичання грошей під відсотки. Нерідко потреба змушувала вдаватися до таких позичок і православних священиків. У 1816р. пастир із с. Кам'яна Гребля Сквирського повіту Іоан Левандовський позичив у місцевого єврея Берка Аароновича Львівського 78 крб. під заставу майна⁴⁰. І хоча у кредитора збереглися нормальні стосунки зі священиком, – він писав, що “Иоанн Левандовский, яко хозяин вверенной ему церкви и паствы каменногребельского прихода, управлял им и управляет безвозбранно и безпрепятственно”, – справа таки дійшла до суду, і до села приїхав місцевий благочинний описувати майно боржника⁴¹. Для подібних кредиторів позичкові відсотки нерідко були єдиним засобом існування, а тому вони міцно трималися за свій прибуток. Ось що записав про свою подорож по Київщині у 1848р. Оноре де Бальзак: “Я бачив північний Рим, місто православ'я з 300 церквами, багатствами Лаври, св. Софії, степів. <...> Відчай бере! Уяви собі, що за кордон не можна переслати грошей. Всупереч царській забороні жида беруть 15% і 20% за свою комісію, таким робом, хоч і бажав би і міг би післати – це дійсна руїна! Не можна уявити собі ненажерливості тутешніх жидів. Що ж до позичок, то іноді беруть 50% і навіть жид у жида”⁴².

Судові позови іноді були й наслідком сусідства монастирських та єврейських господарств. У 1883р. вода зі ставка, що належав монастирю у м. Ржищеві, затопила колеса млина єврея Пріцкера і завдала йому шкоди в 5 тис. крб.⁴³ Київський митрополит благословив ігумену цього монастиря Марію найняти адвоката для захисту в суді монастирських інтересів. У м. Ковшевата Таращанського повіту єврей Янкель Носкович позивав до суду священика І. Петрушевського, звинувачуючи його в крадіжці грошей. Пастир не з'являвся до суду, мотивуючи тим, що він підсудний лише консисторії, але митрополит Євгеній (Болховітінов) наказав з'явитися до суду “под страхом заперещения”⁴⁴.

Деколи тертя між православними та іудеями виливалися в ширення різних чуток, нерідко безпідставних. У 1831р. священик с. Біївці Богуславського повіту Кирило Башевський поцікавився у поміщика Г. Неймана, чи правда, що всі костьоли скоро будуть закривати і всі нехристияни християнами стануть. Цього виявилось достатнім, щоб околицею поповзли чулки, нібито невдовзі відбудуться організовані єврейські погроми. Справа розглядалася в суді, і в результаті консисторія наказала пастиреві наступного разу жартувати обережніше і добирати вислови⁴⁵. Богуславський соборний протоієрей писав у рапорті, що такі справи можна розглядати на місцях, не роздуваючи їх до великих розмірів.

Певна упередженість православних щодо іудеїв знаходила вияв на різних рівнях – від столичних розпоряджень до індивідуальних селянських прохань. У 1817р. оберпрокурор Синоду О. Голіцин розпорядився, “чтобы впредь евреи не были обвиняемы в умерщвлении христианских детей без всяких улик, по единому предрассудку, что якобы они имеют необходимость в христианской крови”⁴⁶. Чиновник вимагав проведення об'єктивного слідства у випадках убивств іудеями християн. З іншого боку, у 1864р. селянка І. Косаренко взяла на годування єврейське немовля у Рувиді Ністечки, який прижив його з якоюсь єврейкою, і запитувала у митрополита, чи можна їй годувати нехрещене дитя. З Києва відповіли, що “воспрещения на подобные обстоятельства не имеют”⁴⁷. Втім, на особистісному рівні стосунки між євреями та християнами часом заходили досить далеко. У 1821р. священик с. Братчикова Гребля Таращанського повіту Федір Романовський відрепортував, що його мирянка, кріпачка О. Браницької Мотря Усатюк втекла у невідомому напрямку разом з євреєм Шафаром Бенем. Мотря “с малолетства по день выхода в замужество находилась в разных евреев в услужении

и тогда довольно изучилась говорить еврейским языком” і, проживши з чоловіком 10 років, таки вибрала єврея⁴⁸. Про це було повідомлено у нижній земський суд м. Таращі. У випадку повернення кріпачку мали судити “за презрение нею христианской веры, Закона Божьего, за оставление мужа своего и долговременное обращение с означенным евреем Бенем в развратной жизни”, а самого єврея – “за подание ей к тому повода”⁴⁹.

Подібні особисті стосунки найчастіше ставали і причиною охрещення євреїв, що на Поліссі з кожним роком все більше поширювалося. Перші випадки прийняття іудеями хрещення стали траплятися відразу ж після приєднання Правобережжя до Росії. Спочатку це траплялося спорадично – євреї, які приймали хрещення, були вже відірваними від кагалу і не мали там родового коріння. Так, у 1798р. єврей з м. Сквирі Гершко Лейбович писав заяву на ім'я російського імператора з проханням дозволити православному священикові його охрестити. Гершка, ще малолітнім, залишили батьки в м. Умані, і він довго поневірявся по різних місцях, наймаючись служити у православних. Цього разу він служив у сквирського “благочестивого мещанина” Федора Дикаленка. Єврей довгий час жив серед християн і вирішив зректися іудейства. При охрещенні його нарекли Василієм. А оскільки подія охрещення Гершка Лейбовича була досить помітною для тогочасної Сквирі, то хрещеним батьком став сам міський голова Федір Залужний та бургомістр Яцентій Кондратенко⁵⁰. Новохрещені давали особливу розписку, в якій кожен стверджував, що православну віру “непоколебимо и непревратно до кончины живота содержат буду, равно и все содержащиеся требы исполнять должен”⁵¹. Перед охрещенням три неділі підряд у церкві робилося оголошення про майбутню подію. У місцях особливо великого скупчення іудеїв деколи вживали запобіжних заходів і хрестили охочих євреїв у інших населених пунктах. Так, 1813 р. білоцерківського єврея Берка Лейбовича Сухаревича хрестили не в храмах Білої Церкви, яких було аж шість, а здійснили це в Хрестовоздвиженській церкві с. Рейментарщина. Таїнство хрещення, як подія неординарна, відбулося “пред литургиею при собрании народном”⁵². Назвали новохрещеного Костянтином. Того ж року охрестилася і його 18-літня донька Зієля, що стала Марією⁵³.

Тоді ж, за наказом духовної і світської влади для євреїв, які бажали прийняти хрещення, влаштовували екзамени у консисторії, де майбутні християни мали продемонструвати знання основ віри. Хрещеними батьками в першій третині XIX ст. виступали, переважно, особи з місцевої еліти – шляхта, високопоставлені чиновники, купці тощо. Зі збільшенням числа охрещень серед хрещених батьків нерідко можна було зустріти і представників простолюду. Часто таїнство охрещення євреїв здійснювали у повітових соборах, де інколи хрестили по кілька євреїв одразу. Так, у 1834р. в Георгіївському соборі м. Таращі було хрещено 16-річного Боруха Срулевича Прилуцького та 18-річного Файбиша Хаїмовича Гальмана, котрим дали церковні імена Михаїл і Гавриїл⁵⁴. Євреї і до охрещення нерідко мали слов'янські прізвища при семітських іменах. Так, у 1834р. в Таращі мешкали євреї Мошко Славний, Лейба Цукровий, Герш бір Кравець, Сруль Герш Сапожник, Давид Богомільний, Лейба Монастирський та інші⁵⁵. Після охрещення євреям давали ще й слов'янські імена – до речі, це часто були імена хрещених батьків. Саме так у майбутніх погромників з'явилася ще одна причина бити “не по паспорту”.

Деколи євреї приймали хрещення і під впливом своїх охрещених родичів. Так, купецький син Нута Натензон у 1839р. розповідав, що “отец мой ведёт себя к религии склонно, ибо ходит по обычаю россиян; образ жизни, обхождение и все прочее сходно русской нации у него и семейства во всем”. Всі рідні брати Нути були вже охрещені і навчалися в російських навчальних закладах, “только я несчастливый нахожусь

в заблуждении по сие время иудином – и может быть презрен через то моими родными”⁵⁶. Досить довго купецкий син не мав наставника, “искать которого опасался, дабы еврейские преследования и стязания не постигли меня”, але одного разу він познайомився з міщанином Темнимим, дізнався від нього про основи християнського віровчення і був охрещений⁵⁷. Після здійснення хрещення Нута Натензон став Павлом Олександровичем Аретинським.

Не дивно, що єврейські кагали негативно ставилися до охрещення одновірців і намагалися чинити цьому перепони. Так, у 1834р. просив охрещення мешканець м.Таращі Лейба Чортка. Митрополит чомусь поцікавився поведінкою цього єврея у представників єврейської громади. Десяток іудеїв Таращі за особливою формою було приведено до присяги, і вони засвідчили, що Лейба “поведения развратного и большей частью находится в бродяжничестве”⁵⁸. Відповідно, резолюція митрополита була наступною: “По худой рекомендации еврею Чортке отказать в крещении”. Проте іудеїв став наводити докази, що “еврейское общество питая на меня злобу в том, что я принимал средства просветить себя крещением”, давало неправдиві свідчення. Хорошу поведінку єврея підтвердило таращанське духовне правління і священник с. Осічна, в якого Лейба довгий час служив і вивчав християнські настанови⁵⁹. Тому духовна влада вирішила допустити його до іспиту на знання православного віровчення.

Євреї, що бажали хреститися або вже хрестилися, небезпідставно побоювалися помсти з боку іудеїв. Так, єврей Євграф Молдавський, охрестившись, змушений був утікати до Києва, шукати захисту в губернатора. У своїх листах він писав, що колишні одновірці чинять йому всілякі утиски при торгівлі, переконують прийняти іудейство, застосовуючи погрози. Одного разу його жорстоко побили: іудеї, за словами Євграфа, “употребили решительные средства, соглашась с шайкою многих евреев, дабы в натуре лишить меня жизни”⁶⁰. (Місцями лист написано тоном “нового росіянина”, що дуже стомився від капостей найманих кілерів. – В.П.).

Подібні обставини змушували декого з євреїв, що мали приймати хрещення, просити охорони. Єврей Гершбер Сігал вже склав іспит для допуску до охрещення. Проте екзаменували його в Києві, а він хотів ще повернутися додому, щоб перевезти та охрестити всю родину. В листі Гершбер висловлює впевненість, “что ежели узнает наш кагал о прибытии нашем на место, то не только может нам мешать в твердом нашем намерении, но мы можем подвергнуть себя самоопаснейшему положению”⁶¹. Тому єврей просив губернську владу організувати охорону для його родини. У губернському правлінні з розумінням поставилися до цих проблем, і було вжито заходів безпеки.

Цікаво, що деякі євреї переходили на православ'я не з іудейства, а з католицизму. Так, Мойсей Беккер певний час був іудеєм, але в 1839р. прийняв католицизм під іменем Матеуша Старолінського. Але дізнавшись дещо з історії Церкви та побувавши в православних святинях Києва, вирішив прийняти православ'я⁶². Його було приєднано до Православної Церкви у Києво-Софіївському соборі. У документах католик Матеуш і надалі підписувався єврейськими літерами...

Траплялися на Пороссі випадки, коли новоохрещених євреїв приймали і до церковного кліру. У 1816р. в с. Мала Березна було охрещено єврея Василя Крижанівського. В подальшому він, “находясь при церкви неотлучно по сие время, изучилсь читать и петь”, а тому бажає стати дячком⁶³. До охрещення єврей мешкав у Білій Церкві та іменувався Мошком Єдковичем Кирпосом. Консисторія навела довідки про новоохрещеного в губернському правлінні і визнала, що немає перепон для прийняття єврея на посаду дячка. Після митрополичої резолюції: “Быть по сему” Василя було затверджено

на дяківській посаді “с тем, чтобы он все свои старания употребил изучиться в совершенную твёрдость церковному пению, чтению и знанию устава”⁶⁴. У Малій Березній якраз кудись зник паламар, і послуги В.Крижанівського знайшли свій попит.

Складніше було потрапити до православного кліру євреям з податного стану. Уроженець Рудого Села Сквирського повіту Сруль Абрамович був охрещений місцевим священником Олександром Щиржецьким, який став йому водночас і хрещеним батьком. Після охрещення Сруль став іменуватися Григорієм Новицьким і в 1820р. подав прохання про прийняття його на місце паламаря⁶⁵. Але до охрещення Григорій належав до податного стану, а паламарі податків не сплачували. Тому консисторія після довгих роздумів так, очевидно, і не наважилася порушувати державних інтересів, оскільки в справі відсутнє рішення.

Чітко відмовляли в прийнятті до духовного стану тим євреям, котрі не засвоїли російської грамоти. Таке повідомлення у 1816р. було надіслано єврею Йосипові Повітському, який уже 4 роки був православним⁶⁶.

Водночас, єврейським дітям не заборонялося навчатися в православних церковно-парафіяльних школах. Так, у 1876р. в с. Пищики Васильківського повіту серед 27 хлопчиків троє були євреями. Один з них – Мошко Гомбарг – був єдиним “круглим” відмінником у школі. На “4” і “5” навчався й інший єврей – Гершко Біліловський⁶⁷.

Проте з більшою охотою єврейські міські діти навчалися в школах при синагогах, які, до речі, в містах XIX ст. відкривали з дозволу і згоди православної духовної влади. У 1848р. в Білій Церкві вже було 600 єврейських осель і не існувало синагоги. Того року 106 євреїв на чолі з повіреним Фавелем Едельманом написали петицію губернаторові, прохаючи дозволу збудувати кам'яну синагогу на вулиці Київській, навпроти будинку купчихи Ніренштейн⁶⁸. Цей район у містечку був забудований майже виключно єврейськими будівлями, а місце проєктованої синагоги перебувало за 300 сажнів від найближчого православного храму. Тому духовна влада дала згоду на будівництво синагоги. Наступного, 1849р. згоріла синагога у м. Богуславі. Головний богуславський раввин Аврум Черкаський просив дозволу спорудити і нову синагогу, і школу при ній, що й було дозволено⁶⁹.

Надзвичайно важливою була й роль православного духовенства в часи єврейських погромів, хвиля яких прокотилася по Київщині на початку 80-х рр. Конфлікти на побутовому рівні між іудеями та православними спалахували й раніше, що фіксують архівні джерела. У с. Храпачі Васильківського повіту в 1831 р. гостював київський чиновник Петро Томашівський, котрий після різдвяного застілля відлупцював цілу родину євреїв. Коли на крик з'явився соцький, то чиновник “вділив” і йому з криком: “Почему ты не выгонишь этих жидов из села?”⁷⁰ Проте такі епізоди залишалися епізодами. У 80-х, після участі єврейки у вбивстві “Царя-Освободителя” Олександра II, погроми набрали масового характеру і загрожували суспільній безпеці. Відповідно, духовенство Надросся, за розпорядженням губернатора, мало в обов'язковому порядку “пояснювати мирянам <...> невідповідність християнському вченню всяких насильницьких заходів проти іновірців взагалі і проти євреїв зокрема”⁷¹. У міста з великою кількістю єврейського населення були скеровані найдосвідченіші священники для роботи з мирянами. У “Киевских епархиальных ведомостях” друкувалися зразки антипогромних проповідей, складені кращими проповідниками митрополії. Профілактична робота проводилася духовенством і там, де не було ніяких спроб погромів, а єврейське населення мешкало у 2-3 дворах. Там, де пастирська проповідь не досягала мети, наслідки погромів були катастрофічними. З іншого боку, євреї не раз висловлювали вдячність духовній

владі за антипогромницьке проповідництво в митрополії. “Благодарим Вас, у нас всё спокойно”, – так дякували митрополитові Платону євреї зі Ставища, прикладаючись до архієрейської руки⁷².

Отже, слов'яно-іудейські стосунки на Пороссі характеризувалися надзвичайною різноманітністю: від співробітництва в господарсько-економічній та освітній галузях до різкої конфронтації на побутовому та політичному рівнях. Утім, як би там не було, накопичений досвід відносин завжди є хорошим фундаментом для подальшої їх розбудови.

¹ Памятная книжка Киевской губернии на 1894 г. – К., 1894. – С. 110.

² Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербург. – Ф. 796. – Оп. 442. – Спр. 54. – Арк. 46.

³ Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. Вернадського (далі – ІРНБУВ). – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 106-107. – Арк. 1, 358-380.

⁴ Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 127. – Оп. 1011. – Спр. 368. – Арк. 11, 193, 314.

⁵ Там само. – Спр. 2827. – Арк. 4, 324.

⁶ Там само. – Спр. 374. – Арк. 14, 225, 368, 194; Спр. 2843. – Арк. 335, 403; Спр. 2534. – Арк. 102, 258; Спр. 2837. – Арк. 80.

⁷ Там само. – Спр. 2837. – Арк. 141.

⁸ Там само. – Арк. 241, 26, 245, 74, 209, 8.

⁹ Там само. – Спр. 374. – Арк. 234, 250, 288, 354, 144, 296, 314, 310, 340, 318, 412, 279.

¹⁰ Вопрос о евреях // Киевские Епархиальные Ведомости (далі – КЕВ). – 1883. – №2. – С. 47-48.

¹¹ ЦДІАУ в м. Києві. – Ф. 127. – Оп. 373. – Спр. 105. – Арк. 9, 10, 17.

¹² ІРНБУВ. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 106 – 107. – Арк. 6.

¹³ ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 127. – Оп. 1051. – Спр. 900. – Арк. 4зв.

¹⁴ Там само. – Оп. 854. – Спр. 276. – Арк. 1-2.

¹⁵ Там само. – Арк. 1.

¹⁶ Там само. – Оп. 852. – Спр. 150. – Арк. 5-6.

¹⁷ Там само. – Оп. 639. – Спр. 420. – Арк. 42.

¹⁸ Там само. – Оп. 468. – Спр. 39. – Арк. 2.

¹⁹ Там само. – Оп. 851. – Спр. 565. – Арк. 1-2.

²⁰ Там само. – Оп. 836. – Спр. 124. – Арк. 1-4.

²¹ Там само. – Арк. 2 зв.-4.

²² Там само. – Арк. 16.

²³ Там само. – Арк. 16.

²⁴ Там само. – Арк. 29-30.

²⁵ Там само. – Оп. 855. – Спр. 111. – Арк. 1.

²⁶ Там само. – Оп. 856. – Спр. 436. – Арк. 1.

²⁷ Там само. – Арк. 1.

²⁸ Там само. – Оп. 765. – Спр. 604. – Арк. 1.

²⁹ Там само. – Арк. 12-13.

³⁰ Там само. – Оп. 837. – Спр. 213. – Арк. 1-2.

³¹ Там само. – Оп. 888. – Спр. 32. – Арк. 1.

- ³² Там само. – Арк. 1.
³³ Там само. – Арк. 2.
³⁴ Там само. – Арк. 2.
³⁵ Там само. – Оп. 837. – Спр. 332. – Арк. 2-3.
³⁶ Там само. – Оп. 11. – Спр. 11. – Арк. 1.
³⁷ Там само. – Оп. 862. – Спр. 298. – Арк. 1-2.
³⁸ Там само. – Арк. 46-47.
³⁹ Там само. – Оп. 861. – Спр. 208. – Арк. 1-4.
⁴⁰ Там само. – Оп. 438. – Спр. 27. – Арк. 1.
⁴¹ Там само. – Спр. 5.
⁴² Історія України. Документи. Матеріали. // Уклад., коментарі д. і. н. Віктора Короля. – К., 2001. – С. 198.
⁴³ ЦДІАУ в м. Києві. – Ф. 127. – Оп. 855. – Спр. 145. – Арк. 1-5.
⁴⁴ Там само. – Оп. 501. – Спр. 9. – Арк. 1.
⁴⁵ Там само. – Оп. 1024. – Спр. 4842. – Арк. 1-8.
⁴⁶ Там само. – Оп. 370. – Спр. 133. – Арк. 1.
⁴⁷ Там само. – Оп. 667. – Спр. 181. – Арк. 1-2.
⁴⁸ Там само. – Оп. 486. – Спр. 22. – Арк. 1.
⁴⁹ Там само. – Арк. 2-3.
⁵⁰ Там само. – Оп. 420. – Спр. 4. – Арк. 1.
⁵¹ Там само. – Оп. 71. – Спр. 19. – Арк. 5.
⁵² Там само. – Оп. 1031. – Спр. 16. – Арк. 1.
⁵³ Там само. – Оп. 1031. – Спр. 22. – Арк. 1.
⁵⁴ Там само. – Оп. 499. – Спр. 4. – Арк. 1.
⁵⁵ Там само. – Оп. 499. – Спр. 81. – Арк. 2.
⁵⁶ Там само. – Оп. 635. – Спр. 121. – Арк. 1.
⁵⁷ Там само. – Арк. 1 зв.
⁵⁸ Там само. – Оп. 499. – Спр. 81. – Арк. 21.
⁵⁹ Там само. – Арк. 7, 9, 11, 14.
⁶⁰ Там само. – Оп. 1024. – Спр. 5228. – Арк. 1-2.
⁶¹ Там само. – Оп. 347. – Спр. 51. – Арк. 1.
⁶² Там само. – Оп. 638. – Спр. 252. – Арк. 2.
⁶³ Там само. – Оп. 442. – Спр. 49. – Арк. 1.
⁶⁴ Там само. – Арк. 11.
⁶⁵ Там само. – Оп. 442. – Спр. 48. – Арк. 2.
⁶⁶ Там само. – Оп. 482. – Спр. 5. – Арк. 4.
⁶⁷ Там само. – Оп. 997. – Спр. 109. – Арк. 1-2.
⁶⁸ Там само. – Оп. 820. – Спр. 355. – Арк. 1-5.
⁶⁹ Там само. – Оп. 821. – Спр. 159. – Арк. 10-24.
⁷⁰ Там само. – Оп. 77. – Спр. 12. – Арк. 1.
⁷¹ Там само. – Оп. 685. – Спр. 463 (1882). – Арк. 3.
⁷² КЕВ. – 1883. – №22. – С. 283.

Володимир Перерва.

Православне священство та іудейське населення Надросся в ХІХ ст.

У статті простежено стосунки між православними священнослужителями та представниками єврейського населення регіону. На основі значної джерельної бази відтворено широку палітру цих взаємовідносин – від міжконфесійної злагоди до нетерпимості. Вказано також на роль православного священства у відверненні конфліктних ситуацій у релігійному житті.

Volodymyr Pererva.

Orthodox Clergy and Jewish Population of Nadrossya in the XIX century.

The article deals with the relationships between the Orthodox clergymen and representatives of the Jewish population of region. The wide palette of this interrelation – from interconfessional consent to intolerance – is reconstructed on the basis of a significant reference base. The role of the Orthodox clergy in disputed situations prevention in religious life has also been specified.

ЗАРОДЖЕННЯ РУСОФІЛЬСЬКИХ НАСТРОЇВ У ГАЛИЧИНІ В 40-х РОКАХ ХІХ СТОЛІТТЯ

Дослідження русофільського руху в Галичині є важливою складовою частиною української історіографії ХІХ–ХХ ст. Вже в останній третині ХІХ ст. русофільсько-московфільська течія аналізувалася сучасниками¹. У міжвоєнний період оцінки русофільству дали історики М.Андрусак та М.Миколаєвич². В сучасній українській історіографії визначено етапи розвитку русофільсько-московфільського руху, з'ясовано зміст і характер діяльності русофільських організацій³.

Мета даної статті полягає у тому, щоб показати етап зародження русофільства у галицькому політикумі 40-х рр. ХІХ ст., висвітлити внутрішні і зовнішні чинники появи цієї течії, а також з'ясувати питання пошуку національної ідентичності галицькими українцями.

В історичній літературі на сьогодні переважає думка про те, що русофільські настрої зародились у Галичині на зламі 30–40-х років ХІХ ст.⁴ Спершу вони формувались як мовно-літературна течія, ознаками якої були вживання і пропаганда російської мови, зацікавлення і захоплення російською літературою та загалом культурним життям Росії. Цей інтерес до Росії збігся в часі з відвідинами Львова професором Московського університету Михайлом Погодіним⁵. Зважаючи на низький рівень розвитку тогочасної української історичної науки в Галичині, брак високоосвічених фахівців та наукової школи, а також відсутність відповідної літератури, контакти галицьких діячів з М. Погодіним активізували інтелектуальне життя в краї. З іншого боку, вони відкрили шлях для проникнення сюди створеної російською історіографією великодержавної схеми “русской” історії.

Уперше М. Погодін побував у Галичині в 1835 р., повертаючись із Праги до Москви. У Львові він зустрівся з кількома іншими мандрівниками з Росії, науковцями і слов'янофілами Миколою Надеждіним, Петром Киреевським, Дмитром Княжевичем. Разом вони оглянули пам'ятки історії та архітектури Львова, зокрема Святооунфріївський монастир василіян, де познайомилися з прокуратором василіянських монастирів у Галичині Варлаамом Компаневичем. Той пообіцяв надіслати М. Погодіну деякі старі книги й рукописи. Ширші знайомства зав'язались у М. Погодіна із представниками польської наукової громадськості, зокрема редактором “Gazety Lwowskiej” Яном Камінським і бібліотекарем Музею Осолінських Казимиром Туровським. До них М. Погодін також звернувся з проханням надсилати йому слов'янські стародруки та рукописи і навіть залишив для цього певні кошти.

Уже під час перших відвідин Галичини російський учений зацікавився місцевими джерелами з точки зору можливості їх включення в загальноруську історію. Як представник історичної школи Миколи Карамзіна, М. Погодін був переконаним прихильником необхідності об'єднання земель колишньої Давньоруської держави, до яких належала й Галичина. Природним інтегруючим чинником він уважав прийняття слов'янськими народами російської мови як літературної та як засобу міжслов'янського

спілкування. З іншого боку, М. Погодін не заперечував потреби розвитку на місцевому рівні мовно-культурної багатоманітності й розгортання всебічних досліджень у галузі історії й філології, навпаки, заохочував їх. Російський учений, зокрема, визнавав значні й давні етнографічні відмінності між “малоруським” і “великоруським” народами та їх мовами. Тому бажання М. Погодіна щодо прийняття українцями російської мови як літературної впливали головню з його слов’янофільських поглядів і не були зумовлені неприхильністю до розвитку української літератури й мови як такої чи запереченням етнографічних відмінностей між різними частинами загальноруського етнічного простору⁶.

Після перших відвідин М. Погодіним Львова зав’язалося листування між ним і галицькими діячами, зокрема Денисом Зубрицьким, а також учасниками “Руської трійці” – Іваном Вагилевичем і Яковом Головацьким. У листах І. Вагилевича порушувалися питання народної мови, друкування руських книг, правопису й “азбучної війни” в Галичині. Помітною є антипольська спрямованість цих листів. Так, доводячи потребу збереження в руському письмі кирилиці, І. Вагилевич посилався на публікацію “Латинско-Польскими буквами Русскихъ пѣсенъ Вячеславомъ Залесскимъ, пѣсенъ, худо читающихся и худо переданныхъ”⁷. Ще виразніше ці мотиви присутні в листі І. Вагилевича до М. Погодіна (1836 р.), у якому він обстоював самотність і багатство руської народної мови: “Что касается до языка, то у насъ нѣтъ деревни, нѣтъ человѣка, чтобы кому-либо составляющему свой словарь и уже довольно таки ознакомившемуся съ народнымъ языкомъ, не пришлось гдѣ-нибудь подслушать нового слова, не имѣющагося даже и въ другихъ Славянскихъ языкахъ. Съ нами весьма несправедливо поступили, признавъ насъ полу-Поляками, а языкъ нашъ какою-то смѣсью Русско-Польскихъ словъ. То правда, что мы кой въ чемъ сходствуемъ съ Поляками, но сходство это еще больше, очевиднѣе съ другими единоплеменными языками, особенно съ языкомъ Чешскимъ и Сербскимъ. Сверхъ того вся Польская словесность есть просто испорченная Русчина, потому что Поляки, какъ прежде, такъ и теперь, нашимъ языкомъ подправляютъ свой”⁸. Такі категоричні заяви ще раз підтверджують, що тогочасних галицьких українських діячів найбільше турбувало доведення окремішності галицьких русинів від поляків і саме цим завданням вони підпорядковували пошуки власної спорідненості з іншими слов’янськими народами. М. Погодін публікував уривки листів своїх галицьких кореспондентів і їх окремих наукових досліджень у редактованих ним московських виданнях, ознайомлюючи таким чином російську суспільність з Галичиною.

Результати власних спостережень, а також матеріали листування з галицькими діячами М. Погодін поклав у основу двох доповідних записок, підготованих для міністра народної освіти Росії Сергія Уварова (1839 і 1842 рр.). Він переконував міністра в необхідності підтримки галицько-руської літератури, регіональних мовознавчих досліджень, надсилання російської літератури в Галичину, надання матеріальної допомоги галицьким літераторам і вченим. Ця програма конкретних заходів підпорядковувалася ширшій слов’янофільській концепції М. Погодіна. Він уважав, що Росія повинна брати активну участь у житті слов’янських народів, сприяти їх звільненню з-під західних впливів і очолити, в підсумку, зростання слов’янської цивілізації як протиположності Заходу. М. Погодін робив наголос на антиавстрійських настроях слов’янських народів, прогнозував близький розпад монархії Габсбургів і констатував наявність у слов’ян симпатій і надій на Росію. У випадку галицьких українців це були ще й “племінно-релігійні симпатії”. За твердженням Євстахії Тишинської, основні тези доповідних записок М. Погодіна тільки незначним чином спиралися на реальний стан справ у Галичині,

а більше були наслідком історіософських концепцій самого автора, який виразно переоцінював силу та впливи Росії й симпатії до неї у слов'янському світі⁹.

Одним із дискусійних в історіографії до цього часу залишається питання про вплив М. Погодіна на формування русофільської течії у Галичині. У 1842 р. М. Погодін особисто познайомився у Львові з істориком Денисом Зубрицьким, якого знав до того тільки з наукового листування. Д. Зубрицького прийнято вважати творцем та ідеологом галицького русофільства на його початковому етапі¹⁰. Починаючи від Омеляна Огоновського та Івана Франка, в українській історіографії необґрунтовано утвердився погляд про те, що Д. Зубрицький перейняв об'єднawчі русофільські ідеї безпосередньо від М. Погодіна і став їх ревно пропагувати у Галичині¹¹. На підтвердження цього традиційно наводиться фрагмент одного з листів Д. Зубрицького до М. Погодіна, в якому він називає себе «отаманом Погодинської колонії в Галичині»¹².

Одним із перших обґрунтував і детально розвинув тезу про існування «Погодинської колонії» у Галичині польський письменник Генрик Богданський у своїх спогадах, що були написані в 1867 р. на підставі нотаток 1830–40-х років. Г. Богданський розглядав галицьких русинів як частину польського етносу. На його думку, після польського повстання 1830–1831 рр. російський уряд свідомо й цілеспрямовано став на шлях розпалювання непорозумінь між українцями й поляками на етнічному ґрунті. Так, російським урядом було інспіроване українське «національне відродження» на Наддніпрянщині (Харків – Київ), а невдовзі об'єктом подібних заходів стала Галичина. За твердженням Г. Богданського, російські правлячі кола скеровували туди своїх представників із необхідними коштами для ведення проросійської пропаганди. Одним із них і був М. Погодін, який протягом 1838–1840 рр. (Г. Богданський пише, що М. Погодін навіть жив у Галичині, хоча насправді в цей період М. Погодін у Галичині не перебував. – О. С.) налагодив зв'язки з греко-католицьким духовенством, схилив його до переходу на православ'я, пропагував ідеї національної єдності росіян і галицьких русинів та закликав останніх боротися проти польського поневолення і повернення до «щепу свого московського»¹³.

Таке трактування, безумовно, випливало насамперед із тогочасної національно-політичної кон'юнктури, пов'язаної з наростанням українсько-польського конфлікту в Галичині та прагненням поляків звинуватити українців у використанні контактів з російськими науковими і громадськими колами для розгортання антидержавної діяльності проти Австрії. Але його не можна вважати переконливим і достатнім для пояснення глибинних причин і механізмів зародження русофільського руху в Галичині. Галицьке русофільство було результатом не так зовнішніх впливів, як продуктом місцевих процесів в українському суспільстві. Дуже сумнівно, аби Д. Зубрицький, познайомившись із М. Погодіним у 60-літньому віці, міг докорінно змінити свої погляди на характер взаємодії Галицької Русі з рештою руського світу, мало того – майже блискавично поширити нову для себе концепцію всерусизму серед української інтелігенції¹⁴. Як справедливо стверджує Є. Тишинська, «[...] Зубрицький і без впливу Погодіна в тій порі був би таким, яким був для своєї суспільности, бо ж його суспільні і політичні погляди, хоч дуже споріднені з Погодинськими, розвинули ся і виробили ся зовсім незалежно від впливу Погодіна, з котрим Зубрицький навязав переписку в 61, а особисто пізнав ся в 64 р. життя, коли його політичні і суспільні погляди були вже вироблені і скрісталізовані, а погляд на світ був зовсім готовий. [...] Він (Д. Зубрицький. – О. С.) обожав Карамзіна, любив Росію, ненавидів хлопа і хлопську мову і тоді, коли ще не знав Погодіна»¹⁵.

Д. Зубрицький виховувався в сім'ї полонізованого українського дрібного шляхтича на Жовківщині. Свою громадську діяльність розпочинав у лавах польського патріотичного руху, вважав польську мову рідною. У 1811–1822 рр. належав до Краківської масонської ложі. Польські масони після поразки Наполеона пов'язували свої надії на національне визволення з російським імператором Олександром I. У цей період Д. Зубрицький дізнався про слов'янофільські ідеї. Після переїзду до Львова та знайомства з церковним діячем та істориком Михайлом Гарасевичем Д. Зубрицький зацікавився минулим руського населення Галичини та розпочав власні історичні дослідження, які зумовили зміну його національної ідентичності з польської на руську. Символом цієї зміни став вступ Д. Зубрицького до Ставропігійського інституту, де невдовзі він почав відігравати провідну роль. У своїх релігійних поглядах Д. Зубрицький пройшов шлях від римо-католика до православного, був противником унії (щоправда, свої антиуніатські за характером твори друкував поза Галичиною). Д. Зубрицький був прихильником монархічної форми правління. Він підкреслював своє аристократичне походження і дотримувався консервативних суспільних поглядів¹⁶.

У 30–40-х роках XIX ст. Д. Зубрицьким було написано ряд фундаментальних на той час історичних праць, які висунули автора на чільне місце в українській галицькій історіографії. Вони побудовані у вигляді хронік і написані на підставі джерел, які, здебільшого, вперше вводилися до наукового обігу. На прикладі наукової творчості Д. Зубрицького також можна простежити еволюцію суспільно-політичних настроїв українців Галичини – від прагнення довести свою відрубність від польського народу до обґрунтування своєї належності до всеруського етнічного простору та спільного для нього історичного процесу¹⁷. Демонструючи у своїх працях та громадській діяльності сильний локальний патріотизм, Д. Зубрицький, водночас, уважав за необхідне для галицьких русинів розвиватись як складова частина ширшого всеруського цілого. Ідеологічне спрямування історичних досліджень вченого забезпечило йому визнання з боку російської офіційної науки. У 1842 р. Д. Зубрицький отримав диплом члена-кореспондента Археографічної комісії в Петербурзі, у 1844 р. – звання почесного члена київської Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, у 1846 р. був обраний почесним членом імператорського Товариства історії і старожитностей російських у Москві, у 1855 р. – членом Імператорської Академії наук.

Відповідь на питання про причини формування в Галичині русофільських настроїв буде неповною без з'ясування місця й ролі, яку відігравала в тогочасному українському інтелектуальному середовищі концепція “Малої Русі”. Проблема полягала в надзвичайній невизначеності цієї концепції. Фактично, можна твердити, що пошуки галицькими діячами національної ідентичності “дотикалися” до цього поняття, але, через брак інформації й досвіду відповідних контактів, вони самі не могли чітко визначити ані власне “Малу Русь”, ані місце в ній галицьких русинів, ані їх спільне відношення до всеруського простору. Не викликає сумніву, що погляди всіх українських галицьких діячів у цей період, незалежно від їх пізніших суспільно-політичних спрямувань, були звернені насамперед на Київ і що саме від української інтелігенції Наддніпрянщини галичани очікували допомоги, шукаючи відповіді на свої питання. Однак уже перші контакти з українськими діячами Наддніпрянщини показали, що самі вони здебільшого не мали чітких відповідей на питання національного самовизначення, були доволі сильно втягнені в загальноросійський політичний простір та мало цікавилися Галичиною, не надаючи їй більшого значення в розв'язанні проблем національного розвитку.

Прикладом суперечностей у розумінні наддніпрянськими діячами “національної ідеї” можна назвати Михайла Максимовича – визначного українського вченого-природознавця, історика, фольклориста, етнографа і письменника, першого ректора Київського університету. З одного боку, М. Максимович послідовно доводив безпідставність тверджень М. Погодіна про “великоруське” населення Київщини за княжої доби, а з іншого – був автором етимологічного українського правопису (т. зв. “максимовичівка”), який полегшував процеси русифікації¹⁸. Доводячи у власних дослідженнях самостійність української мови в минулому, М. Максимович, утім, демонстрував зневіру в її майбутнє. Кирило Студинський стверджував: “В будучність українського письменства на Україні Максимович не вірить. По його гадці, стала великоруська мова для всіх освічених Українців загальною мовою і тому все, що пише ся на Україні по українськи, вже до певної степені штучне [...]. Такий брак віри в будучність українського письменства по при сердечній любові до України, помітний рівно-ж у Метлинського, а двадцять два роки після листу Максимовича до Зубрицького чуємо ще його, що правда, в иньшій формі, також у Костомарова”¹⁹.

Перші мовознавчі дослідження галичан та їх спроби піднести значення народної мови трактувалися діячами Наддніпрянщини зверхньо та з насмішками. М. Максимович, з яким галичани пов’язували особливі надії, висміяв укладені в Галичині на основі народної мови граматики та художні твори, ствердивши, що їх мова не може називатися “малоруською”, а є штучним слов’яно-руським витвором. Щоправда, він закликав галицьких українців продовжувати писати живою народною мовою, однак тільки тому, що час польської мови для Галичини вже минув, а російської ще не настав. Погляд М. Максимовича на перспективи української літератури, висловлений ним у листах до галицьких діячів, “міг бути студеною водою на мрії перших наших речників живого слова”²⁰. Невдалий досвід у налагодженні стосунків між діячами Ставропігійського інституту та науковими колами Наддніпрянщини став вагомим підґрунтям для формування в Галичині русофільських настроїв. Така позиція наддніпрянських українців виразно контрастувала з зацікавленням Галичиною російськими науковими й урядовими колами, яке певним чином задовольняло амбіції галицьких науковців і літераторів та сприяло наростанню в їх середовищі симпатій до Росії²¹.

Певним парадоксом в історії галицького русофільства було доволі тривале поєднання проросійських симпатій з підкресленою демонстрацією відданості австрійській офіційній владі. У 30–40-х роках ХІХ ст., на думку дослідника М. Мудрого, паралельно з русофільськими настроями у Галичині ширились і прогабсбурзькі симпатії, які переросли в політичну ідеологію австрофільства²². Якщо орієнтація на Росію могла дати галицьким українцям певні девіденти лише у перспективі, то в умовах наростаючого конфлікту з поляками та бажання повністю відмежуватися від національно-політичних домагань польського руху Відень ставав єдиним можливим союзником, що міг реально впливати на ситуацію в краї, зокрема визначати характер польсько-українських відносин. В особі високих австрійських урядовців українці дедалі частіше знаходили вдячних слухачів для своїх скарг на утиски з боку поляків. Поступово галицькі українці відновлювали віру в силу й ефективність механізмів державної влади, втрачену ще в останній період існування Речі Посполитої. Поглинуті в минулі століття боротьбою з поляками, вони чи не вперше в 1840-х роках відчули свою потрібність державі, до якої належали.

Політика Відня щодо галицьких русинів у перші десятиліття не мала програмного характеру, час від часу вона підпорядковувалася тільки єдиному завданню – приборканню

незалежницьких устремлінь і заходів польської шляхти²³. Щойно видавничі ініціативи “Руської трійці” змусили австрійську адміністрацію визнати, що українці, принаймні, їх частина, мають власні національні інтереси, які не завжди перебувають в антагонізмі до польського руху²⁴. Однак, як видається, вирішальним чинником, який змусив австрійську владу спеціально діяти в українському питанні, стало зростання в Галичині проросійських симпатій. 1842 рік у суспільно-політичному житті Галичини пройшов під знаком судового процесу над колишнім вихованцем Греко-католицької семінарії у Львові Дмитром Мохнацьким, звинуваченим у державній зраді в інтересах Росії. У ході поліцейського розслідування та судового процесу Д. Мохнацький змалював широку картину розповсюдження серед семінаристів русофільських настроїв, до прихильників яких зараховував також діячів “Руської трійці”. Незважаючи на суперечливість донесень, які надходили в цій справі з Галичини, Відень зробив для себе, принаймні, єдиний висновок: без контролю з боку державних чинників український рух може набутися небажаного напрямку розвитку²⁵.

Уже в 1842 р. з австрійського поліцейського відомства вийшла ініціатива про видання в Галичині україномовного часопису. Посаду редактора було запропоновано Іванові Головацькому, який під тиском австрійської влади навіть схилився до того, аби видавати цей часопис латинкою. Під політичним оглядом це була перша з боку Відня виразно антиросійська акція в рамках формування української політики²⁶. Однак загроза опинитися перед значним мовно-культурним бар’єром щодо східного простору та, фактично, віч-на-віч з поляками в Галичині дуже швидко звела нанівець ентузіазм галицьких українців щодо можливостей, які відкривало для утвердження їх позицій в Австрії видання власного часопису. Це зробило їх непоступливими у питанні відмови від кирилиці. Вже восени 1843 р. Я. Головацький мусив категорично ствердити, що українці в Галичині не бажають для себе літератури, яка б виходила латинським письмом. У листі до професора Московського університету, славіста, історика й етнографа Осипа Бодяньського від 4 листопада 1843 р. він писав: “Заносилося було щось на часопись малоруську, котра мала видаватися у Відні, але ж бо тяжко упросити, аби друкувалося кирилицею (гражданськими буквами), та тому мало до неї охоти, бо русини воліли би, щоби жодної не було словесності, як би мала бути латинськими (польськими) буквами. Та, відав, із того або крапне трохи, або борше ті хмари зовсім розійдуться”²⁷.

Перші свідомі дії австрійського уряду, спрямовані на підтримку українського національного руху, поставили тогочасних галицьких діячів перед складною дилемою. З одного боку, можливість опори на Відень відкривала перед ними заманливі перспективи зміцнити своє становище в Галичині, гідно протистояти тут полякам і поступово нарощувати зусилля на шляху національного розвитку. З іншого ж – процеси національної самоідентифікації постійно диктували їм вихід за межі тісного галицького світу й утвердження етнічно-духовної єдності з руським простором на сході. Фактично сталося так, що у найближчі десятиріччя у творенні власної концепції національного розвитку галицькі українці пішли шляхом поєднання цих двох тенденцій – проросійських симпатій і австрійського лоялізму.

Такий стан галицького українства, коли формувалися і співіснували різні національно-політичні напрямки, значним чином впливав на усвідомлення ними свого відставання в націотворчих процесах порівняно з іншими, насамперед сусідніми слов’янськими народами. Упродовж кількох століть українська суспільність краю не мала змоги виступати активним чинником на політичній арені, що було зумовлено браком політичного досвіду, хоча першопричиною, все-таки, був низький матеріально-

фінансовий стан української суспільності. Незважаючи на формальну правову рівність з іншими народами Габсбурзької монархії, становище галицьких українців залежало від внутрішнього стану суспільства, а тому було надзвичайно чутливим до політичної атмосфери в державі загалом. Необхідність у короткі терміни долати значні політичні відстані й нерідко пов'язані з цим невдачі утверджували серед галицьких діячів розчарування, що межувало з апатією.

Ці мотиви виразно присутні у виданій 1846 року німецькою мовою статті Я. Головацького “Становище русинів у Галичині” (*Zustände der Russinen in Galizien. Ein Wort zur Zeit. Von einem Russinen*) у Ляйпцігському часописі “Щорічники з слов'янських літератур, мистецтва і науки” (*Jahrbücher für slavische Literatur, Kunst und Wissenschaft*), яка традиційно вважається першим програмним документом українського національного руху в Галичині. Я. Головацький намагався переконати австрійські урядові кола, що розвиток української національності в Галичині й підтримка її літератури відповідає інтересам Відня, рішуче виступив проти тверджень, ніби українці становлять загрозу для Австрії з огляду на сусідство з Росією. Свої міркування Я. Головацький перемежовував із констатацією глибокого занепаду національного життя галицьких (а також наддніпрянських) українців. Так, зокрема, він стверджував, що “серед усіх слов'янських народів руський або малоруський народ занепає найбільше”, визначав його стан як “духовну мертву тишу”, передбачав, що перші паростки національного відродження виявляться недостатніми для процесу національної консолідації розділеного державними кордонами народу. Причини “духовного конання” галицьких русинів Я. Головацький пов'язував з полонізацією та нехтуванням етнічними почуттями простого народу з боку його вищих верств, представлених передусім керівництвом Греко-католицької церкви²⁸. Можна стверджувати, що дух розчарування, яким була проникнута програма, що вийшла з-під пера одного з діячів “Руської трійці”, творив психологічний клімат для переходу українського національного руху в Галичині на шлях, який нині отримав в історіографії назву орієнтаційної політики. Тобто, йдеться про те, що в українському русі ніби запрограмованими виступали різні політичні вектори – від проавстрійського до проросійського.

Особливою подією в історії Європи була революція 1848–1849 років (відома також як “Весна народів”). У цей період революційні рухи охопили більшу частину європейського континенту. В різних регіонах цілі революції були відмінними. Для Франції, Бельгії, Голландії “Весна народів” означала боротьбу за лібералізацію в межах власної державності. Для італійців та німців це було прагнення до об'єднання держави. А для угорців і поляків – це передусім боротьба за національну незалежність. Під час революції 1848 року українське питання вперше стало складовою частиною національного питання в Європі. В українському галицькому суспільстві “Весна народів” пробудила великі надії на покращення власного становища, а також зосередила увагу не тільки національних діячів, а й ширших верств суспільства на проблемі національної ідентичності. Національне питання вийшло за межі вузьких рамок, коли воно було предметом дискусій частини інтелігенції; для багатьох людей саме революція 1848–1849 рр. стала поштовхом для того, аби вперше поставити перед собою питання про власну національну належність. Нерідко на це питання непросто було відповісти однозначно, а роздуми над ним породжували багато особистих переживань і внутрішніх невизначеностей.

Відправною точкою для аналізу русофільської течії в Галичині періоду “Весни народів” вважаємо свідчення тогочасного українського громадсько-політичного діяча, греко-католицького священика Василя Подолинського. У написаній 1848 року брошурі

“Слово перестороги” В. Подолинський виділив в українському національному русі періоду “Весни народів” чотири головні політичні течії, які назвав партіями: чисто-руську, польсько-руську, австрійсько-руську та російсько-руську. Остання, за словами автора брошури, “теж хоче Русі, може й вільної, і прямує до неї через попереднє об’єднання з Росією з думкою, що тоді буде вільна, коли буде вільною Росія”. Очевидно, щододного напрямку не йшлося про чітко сформульовану політичну програму, а радше про коло симпатій, прагнень і сподівань. Сам В. Подолинський попередив свій партійний поділ застереженням, що “русини [...] не сміють ні на кого рішуче сперти свої політичні сподівання”, а “їх принципи” творять певні напрями “з ваганням”. Головну причину такої нечіткості В. Подолинський вбачав у тому, що “кожен русин нишком ще несміливо думає про свою Русь, бо ще не може знайти для своєї Русі міцної і стійкої точки опори”²⁹.

“Весна народів” застала галицьких русинів абсолютно не готовими до такого перебігу подій. У той час, коли інші народи імперії, вимагаючи запровадження конституційного устрою і демократичних свобод, прагнули забезпечити свої національні права, українці не мали не лише досвіду політичної боротьби, належної інфраструктури і відповідного керівництва, але й навіть чіткого усвідомлення свого становища і потреб. У контексті та під прямим впливом революційних потрясінь, що сколихнули майже всю Європу навесні 1848 року та виявили не лише гостру необхідність соціально-економічних перетворень, а й поставили на порядок денний справу національного визволення пригноблених народів, у Львові була утворена Головна Руська Рада – перше політичне товариство галицьких українців. Головна Руська Рада була створена насамперед як протиположна до польської Центральної Ради Народової³⁰. Її першочергове завдання полягало в тому, аби декларувати відмінність завдань галицьких українців від польського національного руху, не допустити, щоб інтереси Галичини в революції були представлені й обстоювані винятково польським національним органом. Утворення Ради знаменувало собою перехід українського національного руху в Галичині від культурно-просвітницької до політичної фази розвитку³¹.

Першим завданням, яке належало виконати Головній Руській Раді, було вироблення тексту відозви до українського населення краю. Ця відозва обговорювалася на кількох засіданнях Ради. В результаті дискусій було вирішено стати на платформі національної єдності та соборності всіх українських земель. У відозві, ухваленій 10 травня 1848 року, говорилося: “Мы, Русини Галицки, належимо до великого руского народу, котрый ѓднымъ говоритъ языкомъ и 15 милѣонѣвъ виносить зъ котрого пѣлтрета милѣона землю Галицку замешкує”³². Таким чином, попри присутність в українському галицькому русі на момент революції 1848 року різних національно-політичних напрямів, на рівні декларацій виразно переважала проукраїнська концепція національної ідентичності галицьких русинів. Перевага українофільських настроїв у 1848 р. була зумовлена декількома причинами. Революційні події робили найбільш знайомий для тогочасної галицької інтелігенції, хоча і розмитий образ “Малої Русі” більш чітким. Загострення відносин з поляками змушувало галицьких українців оперувати поняттями, які територіально й за кількістю населення не поступалися б поділеному на три частини державними кордонами польському етнічному простору. Греко-католицька ієрархія, в руках якої опинився провід національного руху, була змушена зважати на долю уніатської церкви в Російській імперії, яка від 1839 р. опинилася поза законом. Врешті, потрібно враховувати позицію австрійського уряду, який докладав чимало зусиль для відокремлення галицьких русинів від польського революційного руху та, водночас, намагався запобігти їх тяжінню до всеруського світу.

Сплеск українофільських настроїв у 1848 р. був таким сильним, що змусив галицьких русофілів визнати свою нечисленність і навіть засумніватися у майбутньому течії, яку вони представляли. К. Хомінський у листі до А. Петрушевича від 7 жовтня 1848 р. поділяв “гореванья” свого адресата “надъ неистовымъ починаніємъ нашихъ Малоруссо-мановъ” та підтверджував, що “Малоруссоманія” не зустрічає протидії в суспільстві. Д. Зубрицький у листі до “Императорского общества истории и древностей” у Москві від 6 (18) січня 1853 р. визнавав, що в період революції “едва 10 человекъ находилось въ Галиціи, которые разумѣли настоящее Русское слово”, і що тоді поширеним було переконання в мовно-національній окремішності російського та українського народів³³. Один із пізніших теоретиків галицького русофільства Богдан Дідицький згадував: “[...] Подъ понятіємъ “Русь” я представлялъ собѣ тогда такъ, какъ и наибольшая часть ново въ то время возрожденныхъ нашихъ Русиновъ, только южную или Малую Русь съ ея древними стольными городами, Кіевомъ и Галичемъ, а сѣверную Великую Русь уважали мы хотя сродною намъ по общеславянскому происхожденію, но мало-же не такъ само не своею, какъ не своею была для насъ даже и ближе съ нами сусѣдня, тоже славянская Польша. Еще-жъ къ тому туую сѣверную Русь изъ-давна называно у насъ загаломъ “Москвою”, противъ которой именно во мнѣ, яко бывшомъ до недавна ря-нымъ патріотомъ польскимъ, еще не цѣлкомъ усмирились вовсе не братерскіе реминисценціи, набранныи изъ Мицкевича, Словацкого, Красинского и цѣлого міра литературы московвражихъ Поляковъ”³⁴.

Український рух у Галичині розвивався не тільки в постійному протистоянні з польським політикумом, а й у тісному взаємозв’язку з ним. Українці перейняли в поляків чимало ідейно-концептуальних засад, зокрема потребу протистояння російському самодержавству як гнобителю національних прав народів імперії. Водночас, твердження польських діячів про самостійність малоруського простору, необхідність польсько-українського союзу проти Росії і творення в майбутньому польсько-української федерації було обернуто в 1848 р. проти самих поляків. Полеміка з поляками відкрила найяскравіші сторінки української історії та міжнаціонального протистояння. До них, насамперед, належали Галицько-Волинське князівство та війна під проводом Богдана Хмельницького. Вони, своєю чергою, підкреслювали політичну єдність малоруського простору, його державницьку традицію й таким чином слугували додатковим аргументом на користь малоруської національної ідентичності. Помітно, що аргумент про належність галицьких русинів до 15-мільйонного народу тогочасна українська політична еліта в Галичині вважала достатнім, аби протистояти полякам. “Зоря Галицька” в 1848 р. активно популяризувала цю думку: “Не повинни вони (поляки. – О. С.) зъ ока спущати, же насъ є 15.милліонивъ (а то троха бѣльши якъ всѣхъ Полякивъ и со зляшеними Русинамы) и же черезъ оутисканье и понижуванье Русинивъ Польска погибла!”³⁵. Теза про руйнування польської державності через нехтування українського питання виконувала, принаймні, два завдання. По-перше, вона виступала для галицьких українців засобом для самоствердження. По-друге, давала підстави для висновку, що потенційно сила малоруського простору й надалі спроможна захищати українців від національного гноблення з боку поляків.

Русофільські настрої в Галичині в період революції 1848–1849 рр. не знайшли сприятливого ґрунту в середовищі греко-католицької ієрархії. Зважаючи на внутрішню сутність уніатської церкви, її керівництво змушене було діяти між католицьким світом і східною традицією з метою не дозволити жодному з цих релігійних векторів здобути виразну перевагу. Українські церковні ієрархи не були зацікавлені ні у відновленні

польської державності, ні в можливій окупації Галичини російськими військами, що могло поставити під загрозу саме існування Греко-католицької церкви³⁶. У 1850 р. анонімний автор у статті, яку опублікувала “Зоря Галицька”, так пояснював причини, що під час революції протидіяли поширенню проросійських симпатій серед греко-католицького духовенства: “Греческо-католическе священничество, которое теперь лучше образованное, как благочестивое российское, разъ вступивши на керму руско-народного порушения, не найшовши прежде ниякого соперника, не могло хотѣти опустити тоє становище, которое его возносило, честолюбію его догоджувало и лишь въ самостоятельнѣмъ развитію народа есть возможнымъ, – та и забувши на собственный хосень кинути ся до идей всеславянскихъ; ниякимъ образомъ не могло того бажати зречи ся всей въ новомъ времени набутой славы и хѣсна, дабы запасти въ политическое ничество въ Росіи, которой существованіе съ формою правленія найтѣснѣйше соединено”³⁷.

Прагнення до самозбереження зробило Греко-католицьку церкву в період революції твердою опорою Габсбургів і рішучим противником польського революційного руху. Церковна ієрархія значним чином визначила ідейно-політичну платформу, структуру, методи діяльності Головної Руської Ради.

Соціальні та національні суперечності революційного руху в Галичині вміло використала австрійська влада, яка свої головні зусилля спрямовувала на відокремлення галицьких українців від польського революційного табору, а водночас, із зовнішньополітичних міркувань, намагалася запобігти їх тяжінню до Росії. Реалізатором політики австрійського уряду в Галичині в 1847–1848 рр. був губернатор краю Франц Стадіон. Для згуртування своїх прихильників губернатор утворив т. зв. Байрат – комітет з дорадчими функціями, який мав на меті паралізувати діяльність Ради Народової. З українського боку до комітету були запрошені єпископ Перемишльський Григорій Яхимович, канонік Михайло Куземський і священник Михайло Малиновський. Ці особи в період революції й надалі відігравали вирішальну роль у визначенні напряму політики галицьких українців. Саме позиція Ф. Стадіона, його сприяння галицьким українцям найбільше спричинилися до того, що митрополича консисторія наважилася взяти у свої руки керівництво українським національним рухом.

Губернатор Галичини Ф. Стадіон, фактично, був першим австрійським урядовцем, силою обставин змушеним до формування спеціальної політики Відня щодо українського питання. Ця політика полягала у піднесенні українців до рівня загальноавстрійського політичного чинника та виставлення їх у цій ролі як противаги державницьким устремлінням поляків. З іншого боку, вже за Ф. Стадіона було помітним, що Відень розглядає галицьких українців не як стабільного й тривкого союзника, а діє відповідно до ситуації. Отже, підтримка українських національних інтересів (чи нехтування ними) безпосередньо залежало від того, як склалися в першу чергу польсько-австрійські відносини. Перевести революційні настрої в Галичині в контрольоване річище, а також завоювати симпатії до австрійського уряду переважної більшості українського населення Ф. Стадіону вдалося за допомогою двох енергійних кроків. 22 квітня 1848 р. за його ініціативою в краї було оголошено розпорядження австрійського уряду про скасування панщини з 15 травня цього ж року. Це сталося на декілька місяців раніше, ніж в інших австрійських крayah, паралізувало аналогічні ініціативи польської шляхти, утвердивши серед українського селянства образ австрійської влади як захисниці його інтересів. Ф. Стадіон також підняв і до відповідного моменту утримував на порядку денному справу поділу Галичини на українську та польську провінції. В очах галицьких поляків вплив Ф. Стадіона на український рух був таким значним, що, починаючи

з 1848 р., в польській публіцистиці на багато десятиліть міцно утвердилася теза про “винахід” ним русинів як національно-політичного чинника³⁸.

На початку 1848 р. Ф. Стадіон погодився на видання в Галичині українського часопису, проект якого обговорювався членами Ставропігійського інституту з осені 1847 р. Органи центральної та крайової влади не приховували від українців свого зацікавлення в тому, щоби вони не приєдналися до польського революційного руху. З пропозицією обійняти редакцію часопису Ставропігійський інститут звернувся до Д. Зубрицького. По довгих ваганнях і застереженнях Д. Зубрицький погодився. Ключовою проблемою для проєктованого часопису був правопис. Д. Зубрицький спершу не бачив можливості видавати цей часопис “несотворенним язиком”. Шукаючи вихід із правописних непорозумінь уже після своєї згоди бути редактором, у листі до Антонія Петрушевича він пропонував “середини держатися”, тобто спиратися на народну мову, а брак термінів запозичати з “побратимчого або церковного діалекту”. Мова часопису не повинна була “опускатися до тривіальності мови простого народу, ані підніматися до вживаного у великоросійській літературі способу трактування”, бути звичною й зрозумілою для всіх галицьких русинів. Сам Д. Зубрицький вважав своє нове завдання доволі обтяжливим з огляду на похилий вік, а також недостатню практику писання руською мовою. Він визнавав, що погодитися його змусили тільки “важні обставини”, під якими, очевидно, розумів можливість за допомогою австрійського уряду підкреслити наявність у Галичині руського народу та окремішність його інтересів від польських³⁹.

Мовно-правописне питання виявилось найслабшим елементом у задекларованій Головною Руською Радою тезі про національну окремішність українського народу. Правописні проблеми знову стали найбільш актуальними у громадсько-політичному житті. Це було пов’язано зі створенням українцями в Галичині в липні 1848 р. (за зразком інших слов’янських народів) Галицько-руської матиці – культурно-освітнього товариства, яке мало вести просвітницьку та видавничу діяльність, сприяти українському шкільництву. Питання про мову майбутніх видань викликало гостру дискусію на Соборі руських учених, який відбувся у Львові в жовтні 1848 р. за участі 118 представників української науки, освіти та культури Галичини. Більшість учасників обговорення висловилися за літературну мову, близьку до народної, “гражданський” шрифт і фонетичний правопис, зберігши, однак, за прихильниками церковнослов’янської мови (були в меншості) право на використання цієї мови та етимологічного правопису в наукових працях⁴⁰. У недалекому майбутньому етимологічний правопис став вагомим аргументом у руках прихильників обґрунтування всеруської єдності. Можна стверджувати, що мовно-правописні дискусії, які з новою силою відроджувались у міру спаду революційного руху, ставили під сумнів однастайність галицької суспільності в підтримці національного вибору Головної Руської Ради, виявляли різне розуміння тогочасною українською науковою та політичною елітою напряду національного розвитку.

Сумніви галицьких українців щодо можливості на хвилі революції зрівнятися у своєму національному розвитку з іншими народами Австрійської імперії посилювалися у зв’язку із перебігом Слов’янського з’їзду у Празі в червні 1848 року. Григорій Гинилевич, що був делегатом з’їзду від Головної Руської Ради, в листі з Праги 9 червня 1848 р. до Яворівської Руської Ради писав: “Довго в нас чекати треба, аби ся розвинув так, як ту, народовий патріотизм”⁴¹. Учасники з’їзду не домоглися своєї головної мети – слов’янської єдності. Інтереси представлених на з’їзді націй виявилися надзвичайно різними, а часом і протилежними. Головна причина цього полягала в тому, що слов’янські народи переживали інтенсивні процеси формування націй, домінуючою тенденцією яких

була диференціація, а не інтеграція під егідою загальнослов'янської ідеї⁴². Найбільш виразно відсутність слов'янської єдності виявилася в рамках польсько-української секції. Напруження було таким великим (дискусія точилася навколо національного характеру Галичини), що задля полагодження конфлікту виявилось необхідним навіть втручання Павела Йосефа Шафарика і Михайла Бакуніна – єдиного росіянина на з'їзді. 7 червня 1848 р. на з'їзді була укладена українсько-польська угода, яка передбачала досягнення в Галичині мовної та релігійної рівноправності. Питання поділу Галичини відкладалося до скликання законодавчого сейму⁴³. Ігнорування поляками цієї угоди на практиці, а також небажання Відня, змушеного прислухатись до політично сильніших поляків, піти на поділ Галичини підкреслили слабкість українського руху, показали безперспективність української орієнтації на офіційний Відень та відновили інтерес галицьких українців до слов'янського простору на сході.

Низкою розчарувань супроводжувалися також початки парламентської діяльності українців в Австрійській імперії. У травні 1848 р. під впливом революційних виступів у Відні цісар Фердинанд I проголосив скликання однопалатного парламенту для ухвалення нової конституції⁴⁴. У Галичині вибори до парламенту, що відбувалися на підставі куріальної та двоступеневої системи на зламі червня і липня 1848 р., характеризувалися стихійністю і непередбачуваністю, що впливали як з можливостей легальної політичної діяльності, так і браку конституційних традицій⁴⁵. Це дозволило австрійській адміністрації впливати на їх перебіг. З усіх провінцій імперії Галичина й Буковина послали до парламенту найбільше селянських депутатів і священників, які, переважно, не володіли німецькою мовою, аби з розумінням стежити за перебігом дискусії⁴⁶. З 29 обраних до парламенту галицьких українців 17 були селянами, 9 священниками, 3 представниками світської інтелігенції⁴⁷. Сам Ф. Стадіон був обраний до парламенту голосами українських селян і священників відразу в двох округах. Про роль, яка відводилася австрійськими урядовцями українському й загалом селянському представництву від Галичини, свідчать спроби Ф. Стадіона під час засідань парламенту керувати голосуванням цієї частини парламенту⁴⁸. За час засідань (липень 1848 р. – березень 1849 р., Відень – Кромєриж) парламент ставав дедалі більше керованим, особливо після скасування панщини 7 вересня 1848 р. Вибух у Львові на початку листопада 1848 року польського повстання засвідчив, що галицькі українці є для австрійського уряду досить слабкою противагою польським державницьким домаганням.

Численні розчарування галицьких українців з перших спроб політичної діяльності в Австрії свідчили, що український національний рух не був готовим до кардинальних змін у суспільстві та використання можливостей, які відкривала для національного поступу революція 1848–1849 рр. Галицькі українці виразно не встигали за перетвореннями в державі, що були наслідком революції. Усе це породжувало серед українців відчуття власного безсилля, неможливості впливати на події, які безпосередньо зачіпали їх інтереси. У такому психологічному кліматі розпочався відхід частини галицьких діячів від проголошеної Головною Руською Радою програми соборності українських земель, яка, як показав перебіг революційних подій, не принесла галицьким українцям очікуваної швидкої й конкретної користі і, що найважливіше, не змогла захистити українців від тиску поляків, забезпечити їм прихильність Відня. На тлі революційних потрясінь в Австрії симпатії галицьких діячів знову звернулися до Росії, яка вигідно вирізнялася своєю стабільністю, міцною державною владою.

Швидкий і доволі численний відхід українських галицьких діячів від національної програми Головної Руської Ради свідчив, що її проголошення не було результатом

глибоких процесів внутрішньої модернізації українського суспільства Галичини, одним із ключових елементів якої є новочасне розуміння нації, а йшлося, скоріше, про те, що український рух опирався лише на відчуття мовно-фольклорно-релігійної самобутності. Для багатьох галичан українофільські погляди виявилися тільки недовгим періодом, своєрідним містком у їх переході від непольської до всеруської ідентичності. Б. Дідицький, роблячи пам'ятний запис в альбомі А. Петрушевича (січень 1901 р.), так згадував про ці події:

“Братямъ Русинамъ.
Гей кто Русинъ веселися!
Покинь смутокъ,
Стри слезы –
Не журися!” и пр. и пр.

(Стихъ А. С. Петрушевича, напечатанный д. 15 Мая 1848 “Зори Галицкой” Ч. 1).

Чудно-наивный, русско патриотичный духъ сего стиха, прочитанный мною въ м. Маѣ 1848, всего больше повлиялъ на мене, тогда 21-лѣтнѣго молодца, що я изъ завязтого Ляха сталъ Галицкимъ Русиномъ, послѣ въ томъ-же году и всерусскимъ Русиномъ”⁴⁹.

Важливим чинником, що вплинув у цей момент на деяких українських діячів Галичини, посиливши їх русофільські настрої, було безпосереднє зіткнення з російськими солдатами й офіцерами, які в 1849 р. з'явилися у Галичині під час рейду російських військ під командуванням генерала Івана Паскевича, для придушення революції в Угорщині. В очах певної частини галицького суспільства цей рейд був свідченням військово-політичної сили Росії, здатної виступити захисником слов'янського населення і, водночас, утримати під контролем незалежницькі плани поляків, адже придушення революції в Угорщині робило неможливим вибух нового польського повстання в Росії⁵⁰. Така політика видавалася деяким галичанам значно привабливішою й ефективнішою, ніж надії розв'язати проблеми свого національного розвитку, спираючись на підтримку офіційної австрійської влади. Крім міркувань політичного характеру, присутність російських солдатів у Галичині дала галицьким українцям перший досвід особистого спілкування з етнічними росіянами. Б. Дідицький згадував, що з цих зустрічей за участю духовенства, порівнянь мови церковних видань, зробив для себе остаточний висновок про єдність Русі, захопився цією думкою і збудив у себе бажання “посвятити свої сили на подвиги во благо той единой нашей святой Руси”⁵¹.

Таким чином, до найважливіших факторів, які сприяли в 40-х роках ХІХ ст. формуванню в Галичині русофільських настроїв, потрібно зарахувати: налагодження наукових контактів із російськими вченими, які заохочували галицьких українців до досліджень власної історії та мови в контексті їх приналежності до всеруського простору; бажання тогочасної галицької інтелігенції підкреслити свій аристократизм, право бути носіями багатовікової історико-правової та державної традиції і дорівнятися, в підсумку, за соціальним статусом до вищих верств суспільства; розчарування багатьох діячів першої хвилі українського “національного відродження” Галичини в можливостях належної співпраці з українськими наддніпрянськими діячами, яке об'єктивно впливало з недостатньої уваги останніх до проблем і потреб галицьких українців та спиралося на реальний стан українства в Росії, брак у його середовищі не тільки цілеспрямованої програми національного розвитку, але й чіткого розуміння поняття “Малої Русі” та її місця у всеруському просторі; ще один фактор наростання русофільських настроїв, як це не парадоксально, був пов'язаний з проавстрійськими урядовими тенденціями, які

вилились у остаточне відмежування галицьких українців від національно-політичних вимог поляків, і розумінням ролі державних чинників у захисті національних інтересів. Згодом ці принципи були перенесені на Росію як єдину в той час слов'янську державу.

У період революції 1848–1849 років русофільські настрої в Галичині пройшли еволюцію від майже повного видимого зникнення, наочним виявом чого стала декларація Головної Руської Ради про належність галицьких русинів до 15-мільйонного українського народу, до поступового посилення, що було пов'язано, насамперед, із низкою розчарувань галицьких українців першими невдалими спробами стати самостійним чинником у політиці. Перевага українського напрямку на початку “Весни народів” була зумовлена рядом чинників, а саме: почуттям близькості до Наддніпрянщини; подальшим утвердженням своєї відмінності від поляків і прагненням протиставити їм рівнозначний за територією й чисельністю населення мовно-етнічний простір; позицією вищої ієрархії Греко-католицької церкви, яка побоювалася повторити долю уніатів у Російській імперії; політикою австрійського уряду, який прагнув протиставити галицьких русинів польському революційному руху та водночас намагався запобігти їх тяжінню до Росії. Подальший перебіг подій показав, що національно-політична декларація Головної Руської Ради не була результатом новочасного розуміння нації, а лише короткочасною ідеєю, що опиралася на відчуття духовного тяжіння до малоруського простору. Русофільські настрої в Галичині посилювались у зв'язку зі спадом революційного руху та зникненням надій галицьких українців на забезпечення їх національних прав шляхом угоди з поляками або Віднем. Їх посилення розпочалося з відновлення мовно-правових дискусій, які в очах певної частини діячів тодішньої української галицької літератури й науки були визначальними для етнічної ідентичності. Симпатії деяких українських діячів Галичини до Росії в цей час були зумовлені і їх безпосередніми контактами з російськими солдатами й офіцерами під час походу військ І. Паскевича на придушення угорської революції, що посилювало віру в силу Росії та її здатність успішно протистояти державницьким прагненням поляків. У період “Весни народів” “російсько-руська партія” в Галичині існувала більше в теорії, ніж на практиці; вона не була ні ідейно, ні організаційно оформлена і виявлялась у поглядах декількох осіб та невиразних і несформованих симпатіях до “руського світу” певної частини української галицької політичної й наукової еліти. Однак саме під час революції 1848–1849 рр. були закладені передумови для розвитку русофільського руху в Галичині та швидкої зміни окремими галицькими діячами власного погляду на національну ідентичність від виокремлення з польського світу через приналежність до малоруського, а згодом – до ширшого руського простору.

¹ Франко І. Одвертий лист до гал[ицької] української молодезі. // Франко І. Зібр. тв. у 50 т. – Т.45. – С. 401–409; Його ж. “Ідеї” й “ідеали” галицької москвофільської молодезі. // Там само – С. 410–422.

² Андрусак М. Генеза й характер галицького москвофільства в XIX–XX ст. – Прага: Б.н.в, 1941. – 64 с.; Миколаєвич М. Москвофільство, його батьки і діти. Істор. нарис. – Львів, 1936. – 68 с.

³ Макаручук С. Москвофільство: витоки та еволюція ідеї (середина XIX ст. – 1914 р.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1997. – Вип.32. – С.82–98; Аркуша О., Мудрий М. Русофільство в Галичині в середині XIX – на початку XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип.34. –

С.231–268; Турій О. Галицькі русини між москвофільством і українством (до питання про так зване “старорусинство”) // Третій Міжнародний конгрес українців (Харків, 26–29 серпня 1996 р.). Історія. – Харків, 1996. – Ч.1. – С.106–112.

⁴ Щоправда, В. Гнатюк пов’язував появу русофільської течії в Галичині з виданням Д. Зубрицьким у друкарні Ставропігійського інституту в 1830 р. оди Гавриїла Державіна “Бог”. Це був перший твір, виданий у Галичині російською літературною мовою. Однак це видання “не нашло, впрочемъ, ни спроса, ни подражания” (Галичина, Буковина, Угорская Русь / Составлено сотрудниками журнала “Украинская жизнь”; Съ рисунками в текстѣ и картой Галичины, Буковины и Угорской Руси, исполненной въ краскахъ. – М., 1915. – С. 118).

⁵ Михайло Погодін (1800–1875) – російський історик, археолог, публіцист, професор російської історії в Московському університеті, академік Російської Академії наук (відділ російської мови), редактор часописів “Московскій Вѣстникъ”, “Москвитянинъ”, “Русскій”. Підтримував широкі контакти з науковою громадськістю багатьох слов’янських народів, заохочував її представників до досліджень у галузі рідної мови та історії, вважаючи їх важливими в загальнослов’янському контексті. Листувався з багатьма слов’янськими вченими, обмінюючись з ними думками навколо “слов’янського питання”. Матеріали цього листування були видані невдовзі після його смерті і становлять цінне джерело для вивчення міжслов’янських взаємин (див.: Письма къ М. П. Погодину изъ славянскихъ земель (1835–1861). – М., 1879–1880. – Вып. I–III).

⁶ Тишинська Е. Погодін і Зубрицький // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – Львів, 1912. – Т. СХ. – С. 112–115.

⁷ Матеріали по історії возродження Карпатской Руси. I. Сношенія Карпатской Руси съ Россіей в I-ую половину XIX-аго вѣка / Собралъ И. С. Свѣнцицкій. – Львовъ, 1906. – С. 146.

⁸ Там само. – С. 148.

⁹ Тишинська Е. Вказ. праця. – С. 105–107.

¹⁰ Цих позицій раніше дотримувався і автор даної статті (Сухий О. Галичина: між Сходом і Заходом. Нариси історії ХІХ – початку ХХ ст. – Львів, 1997. – С.23, 32).

¹¹ Аркуша О., Мудрий М. Русофільство в Галичині в середині ХІХ – на початку ХХ ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 238.

¹² Тишинська Е. Вказ. праця. – С. 107.

¹³ Bogdański H. Pamiętnik 1832–1848. Z rękopisu wydał, wstępem i przypisami opatrzył Antoni Knot. – Kraków, 1971. На думку Іларіона Свенціцького, саме спогади Г. Богданського були використані згодом польським дослідником Й. Краєвським (Krajewski J. Tajne związki polityczne w Galicyi od r. 1833–1841. – Lwów, 1903.) і стали теоретичним підґрунтям для оцінки тогочасного русофільського руху як від початку москвофільського (Матеріали по історії возродження Карпатской Руси... – С. 155).

¹⁴ Аркуша О., Мудрий М. Вказ. праця. – С. 238.

¹⁵ Тишинська Е. Вказ. праця. – С. 119.

¹⁶ Орлевич І. Денис Зубрицький: штрихи до портрета історика і громадського діяча // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 9: Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стебля. – С. 282–287.

¹⁷ Одна з перших історичних праць Д. Зубрицького “Нарис з історії руського народу в Галичині і церковної ієрархії в тому ж королівстві” (польською мовою) була написана під впливом польського повстання 1830–1831 рр. з метою актуалізувати історичну пам’ять галицьких русинів, наголосити на їх етнічній окремішності й довести недоцільність їхньої участі в повстанні. Ця праця частинами під різними назвами була опублікована в Росії. У 1847 р. Д. Зубрицький на замовлення австрійської Академії наук розпочав працю над “Історією давнього

Галицько-руського князівства” (3 тт., 1852–1855), яку написав з позицій східнослов’янської єдності російською мовою. В основу роботи було покладено династичну концепцію, властиву для тогочасної російської дворянської історіографії (Орлевич І. Денис Зубрицький... – С. 291–292).

¹⁸ Крім етимологічних написань з використанням традиційних літер російського алфавіту **ы, и, ѣ, ѓ**, запроваджувалися позначення голосного **і** етимологічними літерами **ѣ, ѣ, ѣ, ѣ**, з діакритичним знаком; літера **ѣ** для нескладового голосного, середнього між **в і у, ѣ** – для сполучень **ѣо, ѣо, ѣ** для літер **е, ѣ** та **ѣ** на місці апострофа. У Наддніпрянщині “максимовичівка” не прижилась, зате здобула прихильників у Галичині, на Буковині й Закарпатті. З приводу “максимовичівки” у Галичині мовознавець Г.П.Півторак стверджує, що її вживання гальмувало розвиток української освіти, літератури й культури // Максимовичівка. Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000. – С.301.

¹⁹ Студинський К. З кореспонденції Дениса Зубрицького (рр. 1840–1853) / Відбитка з XLIII т. Записок Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1901. – С. 5.

²⁰ Там само. – С. 5–6.

²¹ Киричук О. Львівський Ставропігійський інститут у громадському житті Галичини другої половини XIX – початку XX ст. – Львів, 2001. – С. 44–45.

²² Мудрий М. Вказ. праця.

²³ Український літературознавець та історик Михайло Тершаковець влучно підмітив, що “і один і другий уряд (мається на увазі центральна і крайова австрійська влада. – О. С.) були прихильні стремлінням гал[ицьких] Русинів, доки вони не виходили поза межі пасивности” (Тершаковець М. Короткий огляд національних та політично-суспільних течій в Галицькій та Угорській Русі // Тершаковець М. Матеріали й замітки до історії національного відродження Галицької Русі в 1830 та 1840 рр. Додаток: до історії москвофільства в Угорській Русі. – Львів, 1907. – С. IV [Серія “Українсько-руський архив. Видає Історично-філософська секція Наукового товариства імені Шевченка”. – Т. III]).

²⁴ Мудрий М. Австрорусинство в Галичині: спроба окреслення проблеми // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2000. – Вип. 35–36. – С. 578.

²⁵ “Русалка Дністрова”. Документи і матеріали / Відп. ред. Ф. І. Стеблій. – Київ, 1989. – С. 203–212, 213–219, 219–221, 223–224 та ін.

²⁶ Kozik J. Ukraiński ruch narodowy w Galicji w latach 1830–1848. – Kraków, 1973. – S. 273–277. Проект видання українського часопису не був реалізований, очевидно, через смерть у 1844 р. Вартоломея Копітара, котрий обстоював у Відні інтереси українців.

²⁷ “Русалка Дністрова”. Документи і матеріали... – С. 231, 233.

²⁸ Там само. – С. 247–251. Пор.: Стеблій Ф. Перший програмний документ українського національно-визвольного руху в Галичині // Український альманах. 1996. – Варшава, 1996. – С. 131–132; Kozik J. Ukraiński ruch narodowy w Galicji... – S. 277–284.

²⁹ Стеблій Ф. Визначна пам’ятка української політичної думки середини XIX століття – “Слово перестороги” Василя Подолинського // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – Львів, 1994. – Т. CCXXVIII: Праці Історично-філософської секції. – С. 475.

³⁰ Докладно про діяльність Ради Народової див.: Stolarczyk M. Działalność lwowskiej Centralnej Rady Narodowej w świetle źródeł polskich. – Rzeszów, 1994.

³¹ Турій О. Українська “Весна народів” // Головна Руська Рада (1848–1851): протоколи засідань і книга кореспонденції / За ред. О. Турія; упоряд. У. Кришталович та І. Сварник. – Львів, 2002. – С. X–XI.

³² Зоря Галицька. – Львів, 1848. – 15 травня; Головна Руська Рада... – С. 22–23.

³³ Турій О. “Українська ідея” в Галичині в середині XIX століття // Україна модерна. – Львів, 1999. – Число 2–3 (за 1997–1998 рр.). – С. 63–64.

³⁴ [Дідицький Б.] Своежизньевыи записки Богдана А. Дѣдицкого. – Львовъ, 1906. – Ч. І: Где-що до исторіи саморозвитія языка и азбуки Галицкой Руси. – С. 8.

³⁵ О подѣлѣ Галиціи // Зоря Галицка. – 1848. – Ч. 18. – 12 вересня. – С. 74. – Підпис: І. Л.

³⁶ Турій О. “Українська ідея” в Галичині... – С. 66–67; Його ж. Греко-католицька Церква і революція 1848–1849 рр. у Галичині // Rok 1848. Wiosna Ludów w Galicji / Zbiór studiów pod red. Wł. Wica. – Kraków, 1999. – S. 72–91.

³⁷ Зоря Галицка. – 1850. – 3 (15) червня.

³⁸ Згодом тезу перебрали і російські видання. В найбільш узагальненому вигляді це зібрано в книзі: Н.И.Ульянов. Происхождение украинского сепаратизма. – Нью Йорк, 1966 (Репринтне видання: Н.И.Ульянов. Происхождение украинского сепаратизма. – М., 1996. – 288 с.).

³⁹ Орлевич І. Ставропігійський інститут у Львові (кінець XVIII – 60-і рр. ХІХ ст.). – Львів, 2000. – С. 103–107; Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів (далі – ЛНБ НАН України). – Ф. 77 (А. Петрушевич). – Спр. 207. – Арк. 1–2.

⁴⁰ Криль М. М., Стеблій Ф. І. Галицкая матица во Львовѣ // Славянские матицы / Отв. ред. И. И. Лециловская. – М., 1996. – С. 190–233.

⁴¹ Франко І. З 1848 року. Давні матеріали до оцінення нових заходів около польсько-руської угоди // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К., 1985. – Т. 46. – Кн. 1. – С. 329.

⁴² Исламов Т. М. Революция 1848 г. в Австрийской империи: национальные и межнациональные аспекты // Европейские революции 1848 года. “Принцип национальности” в политике и идеологии. – М., 2001. – С. 163.

⁴³ Брик І. Славянський зїзд у Празі 1848 р. і українська справа // Записки Наукового товариства імени Шевченка. – Львів, 1920. – Т. СХХІХ. – С. 141–217; Франко І. З 1848 року... – С. 323–337.

⁴⁴ Проголошена 25 квітня 1848 року так звана Квітнева конституція передбачала скликання двопалатного парламенту (райхстагу) для австрійських і чеських провінцій та Галичини з Буковиною. (Перед тим була видана окрема конституція для Угорщини). Парламент мав складатися зі сенату (200 депутатів, з них 50 призначав цісар, а 150 вибиралися найбільшими землевласниками країни) та палати депутатів (383 члени). У сенаті Галичина (разом з Краківським округом) мала бути представлена 41 депутатом, у палаті депутатів – 100 (з них 91 депутат вибирався з сільської курії, а 9 – з міської: Львів – 3, Краків – 2, Броди, Тернопіль, Станіслав, Перемишль – по одному) (My Ferdynand Pierwszy [...] Tymczasowy porządek wyborów odnoszący się do konstytucji z dnia 25. Kwietnia 1848. – [Wiedeń, 9 maja 1848]. – [14 s.]).

⁴⁵ Protokoły Koła Polskiego w wiedeńskiej Radzie Państwa (lata 1867–1868) / Opracowanie i wstęp Z. Fras i S. Pijaj. – Kraków, 2001. – S. 27.

⁴⁶ Зъ собору оуставодательного въ Вѣдні // Зоря Галицка. – 1848. – Ч. 12. – 1 серпня. – С. 51–52.

⁴⁷ Докладно про склад першого українського парламентського представництва див.: О депутатовъ сейму нашего Австрійского на початку мѣсяця Студня 1848, перенесеного недавно зъ Вѣдні до Кромѣрижа // Зоря Галицка. – 1848 (1849). – Ч. 2. – 27 грудня (8 січня). – С. 9–10; Ч. 3. – 29 грудня (10 січня). – С. 14–15; Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914. На підставі споминів. – Львів, 1926. – С. 32–33.

⁴⁸ Buszko J. Polacy w parlamencie wiedeńskim 1848–1918. – Warszawa, 1996. – S. 13–37.

⁴⁹ ЛНБ НАН України. Відділ рукописів. – Ф. 77. – Спр. 171. – Арк. 12.

⁵⁰ Kruczkowski T. Rewolucje 1848 roku w Europie w ocenie historiografii rosyjskiej XIX i początku XX w. // Rok 1848... – S. 222.

⁵¹ [Дідицький Б.] Своежизньевыи записки... – Ч. І. – С. 8–10.

Олексій Сухий.

Зародження русофільських настроїв у Галичині в 40-х роках XIX століття.

У статті аналізується виникнення русофільського напрямку у громадсько-політичному житті Галичини у 40-х рр. XIX ст. Автор подає у комплексі як внутрішні, так і зовнішні причини появи русофільства, розглядаючи цей феномен як етап еволюції та пошуку національної ідентичності галицькими українцями.

Oleksiy Sukhyi.

Appearance of rusofeel streams in Galicia in 40th XIX c.

The article deals with a problem of the appearance of rusofeel stream in social political life of Galicia in 40-th XIX c. The author points out in complex internal and external reasons of the appearance of rusofeel's stream, he examines this phenomenon as a stage of evolution and research of national identification of ukrainians in Galicia.

REKLAMA HANDLOWA NA ŁAMACH GAZETY "RUSSKAJA RADA" W LATACH 1871-1912

POWSTANIE I FUNKCJONOWANIE PISMA

"Russkaja Rada" była jednym z najbardziej wpływowych wydawnictw moskalofilskiej orientacji wśród galicyjskiej prasy ukraińskiej. Ukazywało się ono na przestrzeni 42 lat (1871–1912). Intencją wydawców było, aby dwutygodnik ten służył interesom "najniższych warstw sponiewieranego narodu ruskiego"¹.

Jako dodatek do "Russkoj Rady" w 1875 r. ukazywało się pismo "Zorja Kołomyjskaja". Wydrukowano dwa numery tego pisma jako dodatki do numerów 1 i 2 "Russkoj Rady" z 1875 r. Zawierały one wspomnienia o byłych greckokatolickich proboszczach w Kołomyi ks. Iwanie Ozarkiewiczu i ks. Łuce Dankiewiczu. Oprócz tego podano informację o powstaniu bursy w Tarnopolu, porady zdrowotne oraz inne materiały. Ukazało się kilka utworów poetyckich i część powieści *Pokuta*².

Wydawcą i pierwszym redaktorem pisma był Mychajł Biłous. Był on znanym ukraińskim działaczem moskalofilskiej orientacji, pisarzem oraz właścicielem znanej w Kołomyi drukarni. Aktywny udział w wydawaniu gazety brali ks. Iwan Naumowycz, Josafat Kobryński, Benedykt Rużyckij, Fiłaret Myśkewycz, Dmytro Tretjak.

W ciągu trwałego okresu ukazywania się pisma "Russkaja Rada" nie poczyniła żadnych zmian w programie, który krótko można ująć w słowach "samouświadamienie, oświata i dobrobyt ludu". Swoim celem redaktorzy i autorzy miesięcznika widzieli obronę praw narodu ruskiego (ukraińskiego) w Galicji, a przede wszystkim – chłopów. W pierwszym numerze pisma została umieszczona odezwa pt. *Panowie Gromado!*, w której wydawcy umieścili główne zadania programowe, jakie miała spełnić "Russkaja Rada". Piętnując gnuśność, alkoholizm i brak kultury u ludu na wsi redakcja nowej gazety nawiązywała do poprawy obyczajów:

"Panowie Gromado, będziemy dla was wydawać w Kołomyi co dwa tygodnie gazetę "Russkaja Rada", nie drogą, nie za bardzo uczoną, a taką, żebyście mieli z niej co mądrego przeczytać. Może od razu ona wam się nie spodoba, to darujcie, a jednak na pewno lepiej was bawić będzie niż żydowska gorzałka. Będziemy wam opowiadać wszystko o naszych sprawach, o sprawach innych narodów, będziemy wam pisać o ruskiej radzie we Lwowie obradującej, o naszych ruskich zakładach, a nieraz też podamy wam dobrą radę w gospodarstwie, napiszemy wam co na świecie i naszym kraju się dzieje, czy jest to dobrze, czy źle dla nas, doradzimy co mamy czynić i o wszystkim co nas obchodzić powinno. Nie stawimy wysoką cenę na tą gazetkę, wiemy bowiem, że nasi ludzie są biedni. Nie chodzi nam o zarobek, chcemy jedynie, żebyście wy mieli co przeczytać"³.

W ramach realizacji tych zadań szczególną rolę przywiązywali do naświetlania kwestii związanych z rozwojem narodowym i emancypacją gospodarczą Rusinów w Galicji. Zagadnienia narodowo-kulturowego ruchu pojmowane były w świetle tzw. moskalofilskiej orientacji, którym pismo było wiernym od początku i aż do końca ukazywania się. W ukryty sposób pod płaszczykiem lojalności do rządu austro-węgierskiego realizowano

program filorosyjskiej propagandy i popularyzacji wiedzy na temat polityki i kultury carskiej Rosji.

“Russkaja Rada” ukazywała się jako pismo początkowo jednokolumnowe, potem materiały były podawane przeważnie w dwóch i trzech kolumnach. W pierwszym roku pojawiania się gazety jej format wynosił 14 X 21,7 cm, potem był ustawicznie powiększany, dochodząc do 32,5 X 47,8 cm w latach 1907-1912⁴.

Tytuł tłoczony był dużą, czarną czcionką, która wraz z ozdobną winietą zajmowała prawie połowę strony tytułowej. W miarę zwiększenia się formatu gazety tytuł zajmował mniejszą powierzchnię – około 1/3 strony tytułowej. Pierwszego roku winieta umieszczana była pod półokrągłym napisem “Russkaja Rada” i przedstawiała siedmioosobową grupę ludzi w ubraniach inteligenckich i chłopskich zajętych czytaniem egzemplarza gazety. Pod obrazkiem mieścił się napis “Gazeta dla ludu”. W następnych rocznikach szata plastyczna nieco uległa zmianie. Napis “Russkaja Rada” wyprostowano, pozostawiając jedynie nieduże wygięcie. Umieszczony był na swoistym transparencie pomiędzy dwoma kolistymi wieńcami, wewnątrz których podawano numer (z lewej) i rocznik. Poniżej rysunek był podzielony na trzy części. Pod transparentem z tytułem gazety, między pniami dwóch drzew, umieszczono obrazek chłopskiej izby: wokół stołu z trójramiennym krzyżem ruskim zebrana była gromadka chłopów – oczywiście zajętych czytaniem gazety. Z lewej strony znajdował się rysunek szkoły, a z prawej – sylwetka cerkwi. Niżej, pośrodku strony na wydzielonym linijkami pasku podane były następujące informacje: w środku – napis “gazeta dla ludu”, miejscowość – Kołomyja i data według nowego i starego stylu. Z lewej – informacja o częstotliwości ukazywania się pisma i cena na prenumeraty, a z prawej – nazwisko redaktora naczelnego i jego zastępcy. Na początku XX w. porządek ten uległ niewielkiej zmianie: wydzielano w pasku tylko informację o redaktorze-wydawcy, natomiast numer, miejscowość i data wraz z rocznikiem przeszły na górę, powyżej tytułu. Wielkość ozdobnej winiety zmniejszyła się, a po jej lewej stronie, na wydzielonej, pionowej tablicy podawano informację o częstotliwości ukazywania się pisma i ceny prenumeraty w kraju, dla Ameryki, dla Rosji, adres gazety w Kołomyi i adres dla Ameryki. Z prawej informowano także, że ogłoszenia przyjmowane są po bardzo umiarkowanych cenach i że znaczne obniżki ceny ogłoszeń przewidywane są dla ruskich firm, handlarzy, warsztatów rzemieślniczych, właścicieli sklepów i producentów.

Materiały dziennikarskie podawane były przeważnie w dwóch a potem trzech kolumnach. Ogłoszenia reklamowe umieszczano na ostatniej, czwartej stronie. Czasami, w rocznikach z XX wieku, zdarzały się też pod tekstem z dołu na pierwszej stronie i w środku gazety.

Charakterystyczne dla “Russkoj Rady” było konsekwentne używanie starej, etymologicznej pisowni oraz archaicznego języka, zbliżonego do rosyjskiego. Zresztą pod względem językowym pismo było zróżnicowane, gdyż informacje własne i publicystykę pisano językiem stylizowanym na rosyjski, natomiast utwory literatury pięknej usiłowano pisać naśladowując mowę gminną. Tytuł gazety “RUSSKAJA RADA” pisany był zgodnie z rosyjską gramatyką przez dwa “S”.

CHARAKTERYSTYKA ZAWARTOŚCI

Dość reprezentacyjnym w gazecie był dział “Dopysy” zawierający najrozmaitsze informacje z całej Galicji. Informowano m.in. o powstawaniu we wsiach Towarzystw “Proświty”, zakładaniu czytelni, sklepów, kas pożyczkowych, spichlerzy, towarzystw

abstynencji, o życiu codziennym wiejskich pracowników, wyborach do sejmu krajowego i do rad powiatowych.

Artykuły publicystyczne skierowane były przede wszystkim na uwrażliwienie opinii publicznej na sprawy dotyczące życia i problemów chłopów ukraińskich. Skierowana bezpośrednio do chłopstwa ukraińskiego publicystyka apelowała o krzewienie ducha patriotyzmu, szacunku do ojczystej mowy, podtrzymywanie dumy narodowej.

Ukazywało się wiele materiałów krajoznawczych, przedstawiających historię, tradycje, ludoznawstwo Galicji, Bukowiny. Popularyzowano rodzimą historię nawiązując do zmierzchłych czasów bytu niezawisłego ksiąząt ruskich, przedstawiano sylwetki narodowych bohaterów – króla Daniela, księcia Leona itd.

Na przełomie wieków coraz to więcej ukazywało się materiałów polemizujących ze zwolennikami niepodległościowej opcji rozwoju narodu ukraińskiego. Stojąc na moskalofilskich pozycjach wszechruskiej jedności autorzy "Russkoj Rady" występowali w obronie archaicznej, zbliżonej do rosyjskiej pisowni, zachowania jednolitości w ruskim ruchu narodowym w Galicji na zasadzie światopoglądu moskalofilskiego itd⁵.

Szczególne wagę przywiązywano do edukacji gospodarczej Rusinów austriackich w okresie postępu uprzemysłowienia i rozwoju nowych technologii w rolnictwie. Wśród rubryk stałych pojawiły się: "Gospodarka", "Przemysł i handel", "Ekonomia ludowa", "Handel, przemysł i gospodarka". Od 1904 r. stale się ukazywały informacje "o nowych wynalazkach, a zwłaszcza młeczkach i maszynach parowych, aparatach latających" itd.⁶ Ogłoszenia umieszczane w piśmie miały jak najszerszy odbiór wśród rozległych warstw ukraińskiego chłopstwa w Galicji, do którego była skierowana "Russkaja Rada".

W pierwszych latach ukazywania się gazeta nie miała zbyt rozbudowanego działu literatury pięknej. Dopiero w latach osiemdziesiątych XIX w. zaczęły ukazywać się w niej artykuły o pisarzach regionalnych galicyjskich, ukraińskich i rosyjskich (np. Bohdan Didyckij, Taras Szewczenko, Jurij Fed'kowycz, Nikołaj Gogol, Iwan Kotlarewskij, Iwan Kryłow, Aleksander Puszkina i in.). Od 1889 r. zaczęto drukować w gazecie również opowiadania i poezje. Ukazały się m.in. opowiadania Stefana Pjatki *Sprzedana pasierbica*, *Tania maślanka*, *Sąd*, powieść K. Kuczeruka *Oleksa Dowbusz*, Andrija Weretelnika *Za ojcowską krzywdę*, utwory Marka Wowczoka i Jurija Fed'kowycza. Społeczne i patriotyczne motywy obecne były w publikowanych tu poezjach I. Pasiczyńskiego, S. Kałyńca, A. Hawryluka, D. Tretjaka, D. Winckowskiego i in.⁷

W trakcie ukazywania się redakcja pisma doświadczyła represji cenzury, co z kolei doprowadziło do strat materialnych. Kilkakrotnie została naruszona periodyczność ukazywania się "Russkoj Rady" na skutek konfiskat poszczególnych numerów pisma. Przykładowo, w 1872 r. zostały skonfiskowane numery 22 i 24 – za umieszczenie informacji o wiecu chłopskim w Zaleszczykach. W następnych latach "Russkaja Rada" również doznawała ingerencji cenzury za umieszczanie na łamach gazety artykułów o treści społeczno-politycznej. Uległy konfiskacie numery 19 i 21 w 1876 r. za wydrukowanie *Odezwy do wyborców* i artykułu *Po wyborach*; nr 14 w 1877 r. za informację *Ze wsi* oraz materiały w rubryce *Nowinki*; nr 16 i nr 17 w 1878 r. za artykuł wstępny *Nasze szkoły i nasza przyszłość*; nr 1 i nr 20/21 w 1881 r. za artykuł *Jakie są nasze interesy i kto je obroni*, a także za poszczególne materiały w rubryce *Co słyhać w świecie*; nr 5, 6, 10/11, 13/14 i 24 w 1882 r. za artykuł *"Na co mamy teraz zwrócić swą uwagę"*, a także za materiały z rubryki *Co słyhać na świecie*; nr 8 w 1886 za artykuł *Niepokój na Mazurach*; nr 3 w 1887 r. za artykuł wstępny *Wybory*⁸.

REKLAMA HANDLOWA W “RUSSKOJ RADZIE”

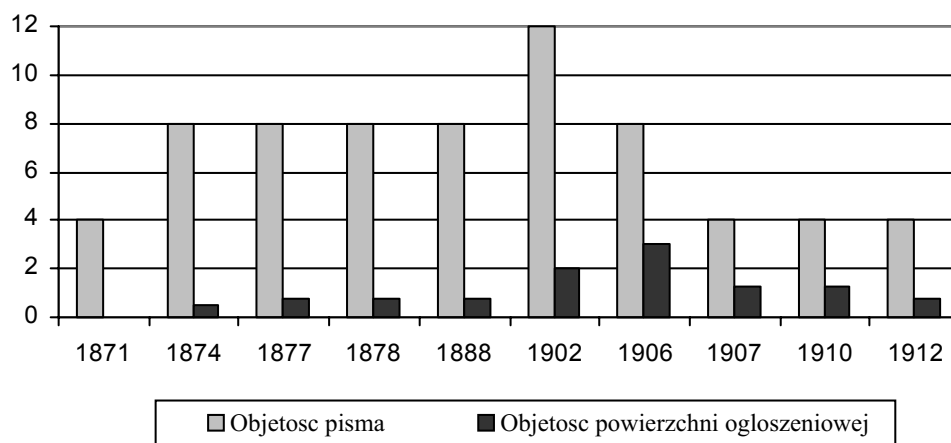
Ogłoszenia umieszczane w piśmie miały jak najszerzy odbiór wśród ukraińskiego chłopstwa w Galicji. Do końca XIX wieku reklama w “Russkoj Radzie” nie przekraczała objętością ostatniej strony pisma. Początkowo (1871) reklama występowała sporadycznie – na ostatniej stronie drukowano pojedyncze ogłoszenia. W próbkach z lat 1878 i 1888 zajmowała ona już niecałą stronę. Dopiero od 1902 r. przestrzeń ogłoszeniowa rozrosła się do dwóch ostatnich stron i zaczęły pojawiać się ogłoszenia drukowane w środku pisma, na powierzchni dolnego marginesu. W roku 1912 reklama pojawiła się także na stronie pierwszej.

Wybrana do badań nad reklamą próbka statystyczna obejmowała po pięć numerów czasopisma z roczników 1871⁹, 1874, 1877, 1878, 1888, 1902, 1906, 1907, 1910 i 1912.

SKALA AKCJI REKLAMOWEJ

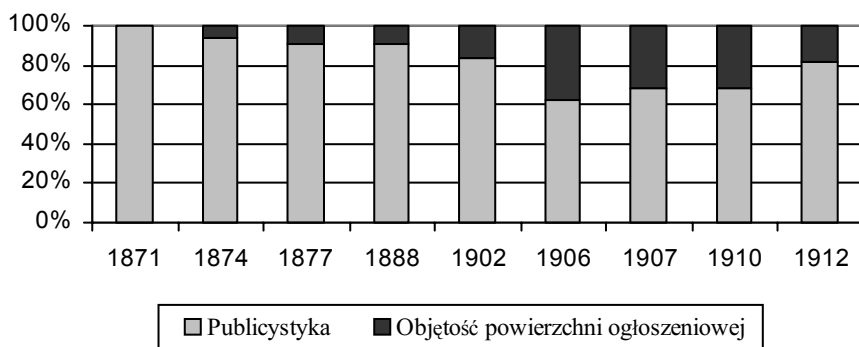
Na ocenę skali akcji reklamowej w prasie wpływa kilka czynników. Jednym z podstawowych i najłatwiej obserwowalnych jest objętość powierzchni reklamowej, jaką redakcje udostępniają ogłoszeniodawcom, oraz jej proporcje w stosunku do objętości pisma zmian w częstotliwości jego ukazywania się oraz wzrostu, bądź spadku jego nakładu. Innym oczywistym czynnikiem są ceny reklam i idące za nimi dochody z publikacji ogłoszeń. Te wielkości oraz ich fluktuacje w omawianym okresie stanowić będą przedmiot analizy w niniejszym punkcie pracy. Dokładne proporcje objętości pisma i udostępnianej przestrzeni ogłoszeniowej przedstawione zostały na poniższych wykresach:

Wykres 1. “Russkaja Rada” – objętość pisma i powierzchni ogłoszeniowej 1871-1912 (liczba stron)

Źródło: Kwerenda własna, roczniki wymienione na osi X wykresu.

Wykres 2. "Russkaja Rada" – proporcje stron publicystycznych i powierzchni ogłoszeniowej 1871-1912 (% objętości pisma)

Źródło: Kwerenda własna, roczniki wymienione na osi X wykresu.

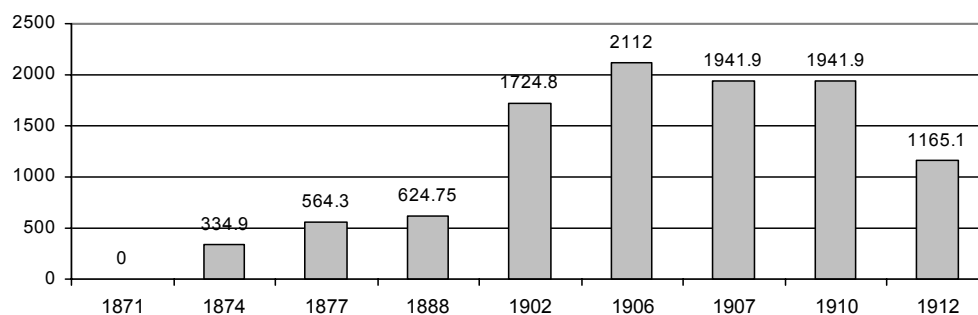
Jak ukazuje wykres 1 "Russkaja Rada" zwiększała dwukrotnie swoją objętość, dochodząc w 1902 r. aż do 12 stron. Rósł w tym okresie także objętość przestrzeni ogłoszeniowej, przy czym wzrost ten odbywał się kosztem objętości powierzchni publicystycznej (wykres 2). W 1906 r., gdy redakcja powróciła do 8-stronicowej objętości, powierzchnia ogłoszeniowa zajęła prawie 40% pisma.

Na podstawie powyższych wykresów wyróżnić można dwa okresy w dziejach dwutygodnika: przed 1906 r. i po 1906 r. W próbkach roczników z pierwszego okresu "Russkaja Rada" poświęcała ok. 10% powierzchni na reklamę. W okresie drugim odsetek ten wynosił od 19% do 38%. Pamiętać przy tym trzeba, że od próbki z 1906 r. objętość pisma została zmniejszona, dochodząc w końcu (1907-1912) do 4 stron, od których pismo zaczynało w 1871 r. Ciągłe zmiany wprowadzane przez redakcję "Russkoj Rady" to charakterystyczna cecha tego czasopisma, która widoczna będzie także w przypadku kilku dalej omawianych czynników.

Informacje o cenach reklam w "Russkoj Radzie" są niedostępne, gdyż w XIX-wiecznych rocznikach czasopisma redakcja nie drukowała cennika i dopiero w pierwszych latach XX w., po prawej stronie winiety tytułowej pojawiła się informacja o tym, że ogłoszenia przyjmowane są po "bardzo umiarkowanych cenach", zaś ogłoszenia ruskich firm, sklepów, fabryk, warsztatów, producentów umieszczane są po "cenach znacznie obniżonych". Czynniki zmiany częstotliwości ukazywania się pisma także nie zaistniały – "Russkaja Rada" ukazywała się niezmiennie jako dwutygodnik. Informacje o nakładzie także nie są znane. Można więc stwierdzić w jej przypadku jedynie znaczny przyrost przestrzeni ogłoszeniowej kosztem publicystyki po roku 1906 (wykresy 3 i 4). Warto przedstawić skalę tego wzrostu, która wynosiła dokładnie 400% powierzchni początkowej (1874) w roku 1906 oraz kolejno 200% i 300% dla pozostałych dwóch przebadanych roczników z wieku XX. Domyślać się też należy, że nakład dwutygodnika musiał rosnąć, zważywszy na jego pozycję na rynku i późniejszą poczytność także w środowiskach diaspory ukraińskiej. Powyższe oszacowanie ma więc jedynie charakter wstępny i niepełny. Uściślić je można do pewnego stopnia poprzez uwzględnienie jedyne dodatku czynnika, którego wielkość jest znana w przypadku tego tytułu: zmiany formatu.

Do zmian formatu pisma dochodziło w „Russkoj Radzie” wyjątkowo często – aż szesnastokrotnie¹. Uwzględnienie wszystkich tych zmian nie jest potrzebne, ze względu na fakt, iż do analizy wybrano jedynie dziesięć roczników pisma (z czego dziewięć zawierało komunikaty reklamowe). Istotna jest więc nie tyle graficzna prezentacja wszystkich zmian formatu, ile połączenie ich ze zmienną objętością wykorzystywanej przestrzeni ogłoszeniowej. Przedstawia to poniższy wykres:

Wykres 3. „Russkaja Rada” – powierzchnia ogłoszeniowa pojedynczego numeru w latach 1871-1912 z uwzględnieniem czynnika zmiany formatu pisma (cm²)

Źródło: Kwerenda własna, roczniki wymienione na osi X wykresu.

Liczby określające w realnych jednostkach miary drukowaną w „Russkoj Radzie” powierzchnię ogłoszeniową korygują obraz ukazany przez wykresy 1 i 2. Różnica pomiędzy rocznikami 1874 i 1906 jest bowiem nie cztero-, lecz aż siedmiokrotna i wyraźnie zmniejsza się dopiero w próbie z 1912 r., w której objętość przestrzeni ogłoszeniowej okazuje się być trzykrotnie większa od tej z 1874 r. Jednocześnie dostrzec można całkowitą zgodność proporcji przedstawionych na wykresie 3 z wykresami 1 i 2. Jest to rezultatem tego, że format „Russkoj Rady” zmieniał się w zasadzie liniowo: miesięcznik stawał się po prostu coraz większy, osiągając w latach 1907-1912 wymiary ponad dwukrotnie większe (32,5 X 47,8 cm) od tych, jakie posiadał w roku 1871 (14 X 21,7 cm). Łatwo policzyć, że zaowocowało to ponad czterokrotnym zwiększeniem powierzchni pojedynczej strony czasopisma.

Kończąc ten etap analiz, podkreślić trzeba, że dokładny opis rozwoju działalności reklamowej na łamach pojedynczego tytułu wymaga uwzględnienia wielu czynników. Samo podsumowanie rozmiarów gazety i jej przestrzeni ogłoszeniowej może okazać się niewystarczające lub wręcz nieściśle. Generalnie uwzględnione wyżej czynniki można ująć w dwa zbiory: pierwszy tworzą te, które decydują o wyglądzie pojedynczego numeru pisma, a więc objętość, wielkość przestrzeni ogłoszeniowej i format; drugi zespół czynników tworzą te, które decydują o obrotach działu ogłoszeniowego, nie wywierając wpływu na zewnętrzną formę pisma – należą do nich ewentualne zmiany w częstotliwości ukazywania się pisma, zmiany wielkości nakładu i zmiany w cenach ogłoszeń. Jedynie uwzględnienie wszystkich powyższych czynników doprowadzić może do pełnego ukazania skali rozwoju akcji reklamowej. Brak danych o kształtowaniu cennika i zmianach w nakładzie pisma uniemożliwia ostateczne stwierdzenie skali, w jakiej rozwinęła się działalność reklamowa na łamach „Russkoj Rady”. Polityka redakcji, wprowadzającej częste zmiany w formacie i objętości pisma nie sugeruje jednak rozwoju liniowego. Zdają

się to potwierdzać wyżej przedstawione dane dla pojedynczych numerów dwutygodnika: najwięcej reklamy (7-krotnie więcej, niż na początku działalności) drukowano w roku 1906. Następne lata przynoszą w tym zakresie spadek o ponad połowę.

Charakterystyczna dla "Russkoj Rady", jak również dla większości prasy tamtej epoki, była początkowa rezerwa wobec łączenia tekstu publicystycznego z reklamą. Prasa zachowywała wówczas dla reklam osobne, oddzielone od publicystyki rewiry. Jednocześnie rosnące zapotrzebowanie na reklamę prasową owocowało w pomysłach takich, jak np. wykorzystanie powierzchni marginesów. Prasa ówczesna nie przypominała jeszcze współczesnej mozaiki reklamy i tekstu.

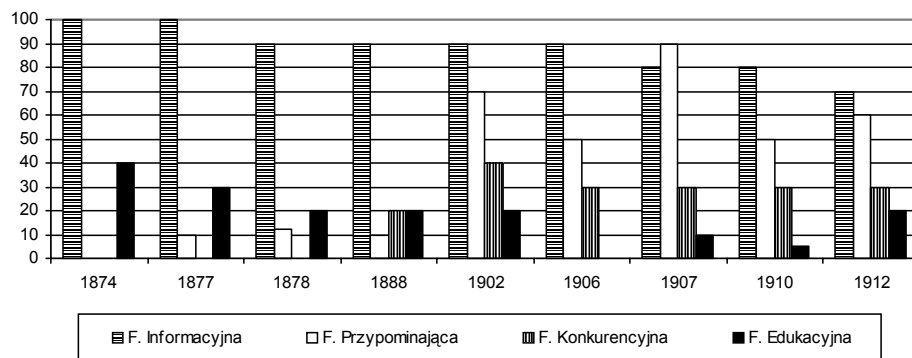
FUNKCJE KOMUNIKATU REKLAMOWEGO

Obok ilościowego rozwoju reklamy w "Russkoj Radzie" analiza dotyczyć będzie także czynników decydujących o jakości tej reklamy. Pierwszym z nich są rodzaje funkcji, jakie spełniać miały komunikaty reklamowe. Analiza skupi się na czterech podstawowych funkcjach: informacyjnej, przypominającej, konkurencyjnej i edukacyjnej.

Funkcja informacyjna to, najkrócej rzecz ujmując, przekaz istotnych dla reklamodawcy informacji, zapewniających poznanie przedstawianej oferty. Funkcja edukacyjna reklamy opiera się na przekazie informacji pouczających i wzbogacających ogólną wiedzę odbiorcy reklamy, które same w sobie nie stanowią przekazu reklamowego, lecz uzupełniają go o wiadomości z dziedzin wiedzy związanych z przedstawianą ofertą handlową. Funkcję przypominającą spełnia reklama wznawiana, mająca na celu utrwalenie w pamięci odbiorców nazw, faktów i znaków identyfikujących firmy i oferowane produkty. Funkcja konkurencyjna (zachęcająca, perswazyjna) przejawia się w obecności sloganów reklamowych, zapewnień, poręczeń, świadectw, obietnic i apeli do klienta, których celem jest przekonanie go o szczególnych walorach oferty i wyjątkowych powodach, dla których klient powinien wybrać i kupić właśnie ten, a nie inny przedstawiany produkt lub usługę.

W "Russkoj Radzie" zmiany, jakie dokonały się w funkcjonowaniu reklamy w badanym okresie były daleko idące. Wybrane do analizy próbki ukazują też znacznie bardziej przejrzysty obraz rozwoju reklamy pod tym względem, niż w przypadku wyżej omawianego zespołu czynników. Prezentuje to poniższy wykres:

Wykres 4. Funkcje komunikatu reklamowego w "Russkoj Radzie" 1871-1912 (występowanie w % ogółu reklam)

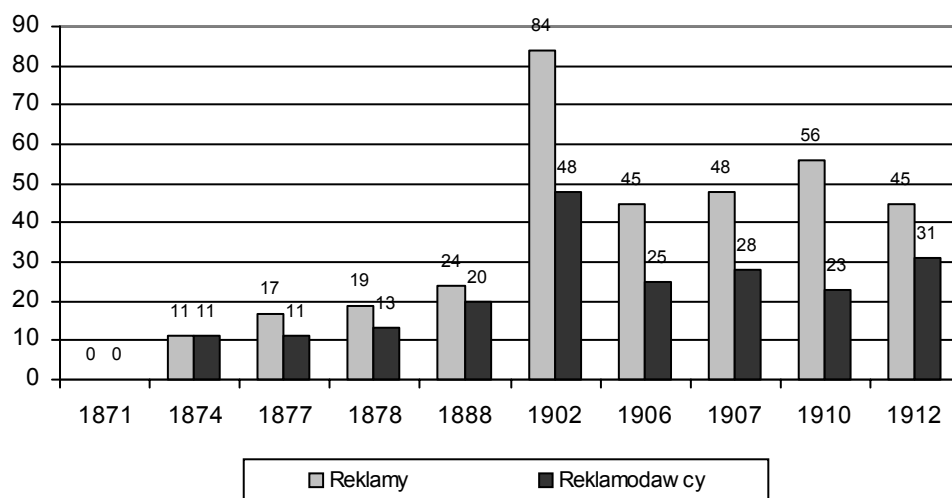
Źródło: Kwerenda własna, roczniki wymienione na osi X wykresu.

W dziewięciu przebadanych rocznikach „Russkoj Rady” zawierających reklamę handlową początkowo funkcja informacyjna była absolutnie podstawowa. Każdy z komunikatów reklamowych na łamach miesięcznika w 1874, 1877 i 1878 r. nie różnił się zbyt wiele od doniesienia prasowego, poza tym, że informował o ofercie handlowej lub usługowej. Dodatkowo, w próbce z roku 1874 charakterystyczne było łączenie funkcji informacyjnej z edukacyjną. Reklama, po raz pierwszy dopuszczona na łamy wychodzącego od trzech lat miesięcznika, zawierała znaczną ilość wyjaśnień i pouczeń, np. w ogłoszeniu zachęcającym do łapania i sprzedawania pośrednikom hiszpańskiej muchy (majki) autorzy szczegółowo opisywali czytelnikom poszukiwanego przez siebie owada, wyjaśniając jego wartość rynkową². W niewielkim zakresie powtarzano ogłoszenia – w próbkach z 1877 i 1878 r. zrobiło to zaledwie dwóch reklamodawców.

Funkcja konkurencyjna pojawiła się w reklamach drukowanych w „Russkoj Radzie” z czasem. Jej obecność rozpoczyna niejako oddzielny etap rozwoju reklamy na łamach tego miesięcznika. Cezurą jest tu koniec lat 80-tych XIX w. W roku 1888 widoczne są już reklamy zachwalające towar z użyciem najbardziej podstawowych argumentów: Antonina Jasińska właścicielka pracowni kapeluszy zachęcała klientów „najumiarkowańszą ceną” i dobrą opinią wśród pobliskiego duchowieństwa ruskiego³. W 1906 r. argumentacja jednego z reklamodawców nosi już cechy zacieklej walki konkurencyjnej i wskazuje nie na cenę, lecz na jakość wyrobu: sprzedawca butów Wasyl Baczukub przestrzega chłopów przed kupnem złej jakości butów u Żydów na targu, podkreślając walory swych wyrobów „ze skóry rosyjskiej”⁴.

Funkcja edukacyjna w późniejszym okresie występowała w reklamach w RR sporadycznie, ustępując coraz częściej stosowanej funkcji przypominającej i konkurencyjnej. Reklam w „Russkoj Radzie” nie było też wcale dużo. Ich liczbę wraz z liczbą reklamodawców przedstawia poniższy wykres:

Wykres 5. Liczba reklam i reklamodawców na łamach „Russkoj Rady” 1874-1912

Źródło: Kwerenda własna, roczniki wymienione na osi X wykresu.

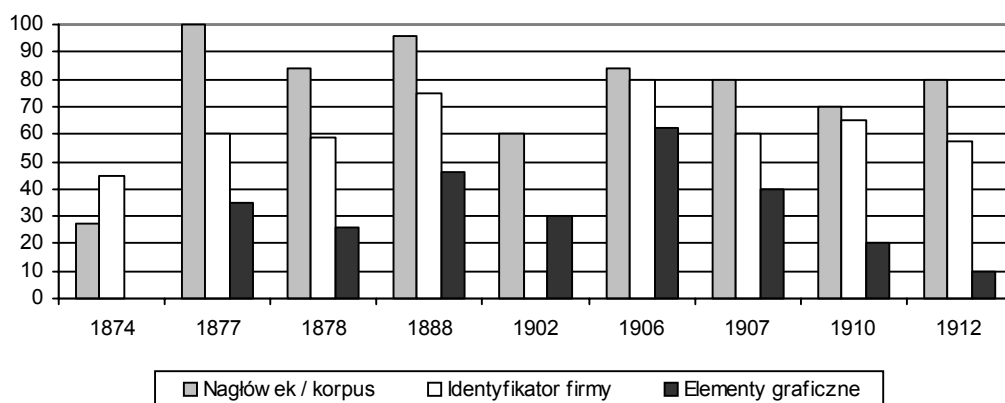
Oprócz niewielkiej liczby reklam również stosunek liczby reklamodawców do reklam był w "Russkiej Radzie" niski. W miarę upływu czasu systematycznie wzrastał i wynosił od 1:1,5 do 1:2,1. Interesującym procesem był nieomal nieustanny przyrost zarówno liczby reklam, jak i reklamodawców, nie odpowiadający wskazanym wcześniej zmianom objętości przestrzeni ogłoszeniowej. Na przestrzeni lat 1874-1910 zaobserwować można stały, liniowy przyrost liczby reklam, za wyjątkiem próbki z 1902 r., wyraźnie odbiegającej liczbowo od pozostałych. Był to rocznik, w którym redakcja na krótko postanowiła wydawać pismo w objętości 12 stron (wykres 1). Powrót do mniejszej liczby stron w następnych latach przy jednoczesnym stałym zwiększaniu formatu (por. wykres 3) dał w efekcie nieznaczny, lecz stały przyrost liczby drukowanych reklam.

Podsumowując ten etap analiz, należy stwierdzić widoczną w miarę upływu czasu dywersyfikację funkcji komunikatu reklamowego na "Russkiej Rady". Bardzo wyraźnie zaznaczyły się tu jakościowe zmiany w zakresie zróżnicowania i zakresu zastosowania funkcji konkurencyjnej i przypominającej: od nieomal całkowitej nieobecności do zaangażowania ponad 1/3 wszystkich reklam w walkę konkurencyjną i ponad połowy – w przypominanie o dostępnej ofercie.

FORMA KOMUNIKATU REKLAMOWEGO

Dalszym etapem analizy jakości drukowanej w badanym okresie reklamy będzie statystyka występowania podstawowych elementów formalnych komunikatu reklamowego. Dotyczy to takich elementów, jak ilustracje i grafika, podział na nagłówek i korpus tekstu, obecność identyfikatora: nazwy firmy i jej adresu, a także, ewentualnie, ustalonego znaku firmowego lub marki produktu. Ze względu na małą liczbę reklam składających się na poszczególne próbki roczników "Russkiej Rady" analiza poniższa nie wyróżnia poszczególnych typów identyfikatora reklamodawcy, lecz skupiona jest na proporcjach występowania, obok podstawowego podziału na nagłówek i korpus, reklam zawierających jakiegokolwiek identyfikator oraz reklam wykorzystujących grafikę. Wyniki przedstawia poniższy wykres:

Wykres 6. Podstawowe elementy formalne komunikatu reklamowego w "Russkiej Radzie" 1874-1912 (występowanie w % ogółu reklam)

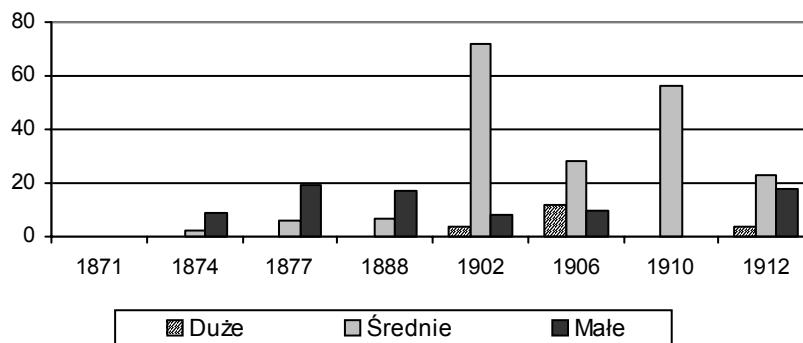
Źródło: Kwerenda własna, roczniki wymienione na osi X wykresu.

Na powyższym wykresie dostrzec można różniące się od siebie nieznacznie dwa okresy w dziejach pisma: do roku 1906 i od 1907 roku. Okres pierwszy charakteryzuje się początkowym niskim poziomem obecności elementów formalnych (1874), po którym następuje szybkie i masowe przyjęcie przez komunikat formy w której podstawowym elementem jest nagłówek i tekst, obowiązkowy jest identyfikator reklamodawcy, a znaczna i rosnąca część reklam wykorzystuje grafikę. W 1902 r., gdy liczba reklam znacznie rośnie (wykres 5), procent inseratów, które „pilnują formy” zmniejsza się drastycznie. Potem następuje stopniowe wycofywanie z komunikatu grafiki, przy zachowaniu mniej więcej niezmiennego poziomu obecności dwóch elementów związanych z układem tekstu: podziału na nagłówek i korpus oraz obecności identyfikatora reklamodawcy. W okresie drugim jednak (1907-1912) częściej niż przed 1902 r. reklamodawcy zaniedbują stary wzorzec „nagłówek + tekst” zmniejsza się także nieznacznie ogólne stosowanie identyfikatorów. Pamiętając o tym, że reklamodawców w tym okresie przybywa (wykres 5), można postawić następującą tezę: coraz częściej reklamowany jest produkt, któremu towarzyszą identyfikatory nie producenta, lecz jego sprzedawców lub jedynie ogólna informacja o możliwości jego nabycia. Producent bądź pojedynczy handlowiec, zachwalający samego siebie i swoją firmę poprzez swoją ofertę, choć nadal jest źródłem większości reklam, nie jest już jedynym możliwym reklamodawcą, tak jak to miało miejsce np. w próbce z 1877 r.

Z kolei zmniejszający się systematycznie poziom wykorzystania elementów graficznych w próbkach 1906-1912 daje do myślenia w związku z wysokim w tym okresie poziomem wykorzystania funkcji przypominającej i konkurencyjnej (wykres 4) – grafika, początkowo śmiało stosowana, zostaje porzucona, lecz przypominanie się klientom i walka konkurencyjna trwają dalej. Grafika okazuje się więc gorszym rozwiązaniem od żywego słowa, za pomocą którego można zachęcić do kupna i podkreślić atrakcyjność proponowanej oferty.

W badanym okresie zmieniają się także rozmiary drukowanych w „Russkoj Radzie” ogłoszeń, co przedstawia poniższy wykres:

Wykres 7. Ogłoszenia w „Russkoj Radzie” 1871-1912, z podziałem na małe, średnie i duże*

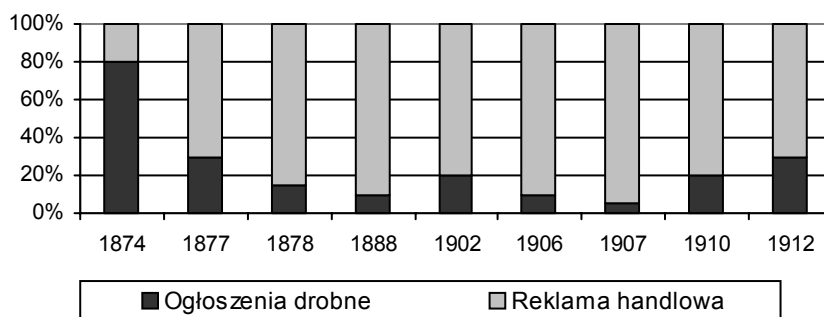
* Skala: ogłoszenia małe (7 cm X 4,5 cm – 8 X 10,5 cm); ogłoszenia średnie (14 cm X 10,5 cm – 14 cm X 8,5 cm); Ogłoszenia duże (28 cm X 22, 5 cm – cała strona)

Źródło: Kwerenda własna, roczniki wymienione na osi X wykresu.

Dane na powyższym wykresie odpowiadają zasadniczym etapom rozwoju reklamy na łamach "Russkoj Rady", jakie we wcześniejszych analizach wskazano. Po 1902 r. zmienia się struktura ogłoszeń drukowanych w miesięczniku. Dominują ogłoszenia średnie i zmiany w liczbie reklam mają wpływ głównie na liczebność tego ich rozmiaru. Pojawiają się także, nieobecne wcześniej, reklamy największych rozmiarów. Widać więc wyraźnie, że reklamuje się coraz więcej kupców i producentów (wykres 5) i coraz więcej z nich powiększa swoje ogłoszenia do rozmiaru średniego (wykres 6). Pojawiają się także (w 1902 i 1912 r.) ogłoszenia duże.

Należy pamiętać, że statystyka rozmiarów dotyczyła wszystkich ogłoszeń – także drobnych i prywatnych, a więc nie zaliczanych do reklamy handlowej. Należy więc przyrzeć się proporcjom pomiędzy tymi ostatnimi a reklamą kupców i producentów. Kolejny wykres pozwoli na wysunięcie interesujących wniosków:

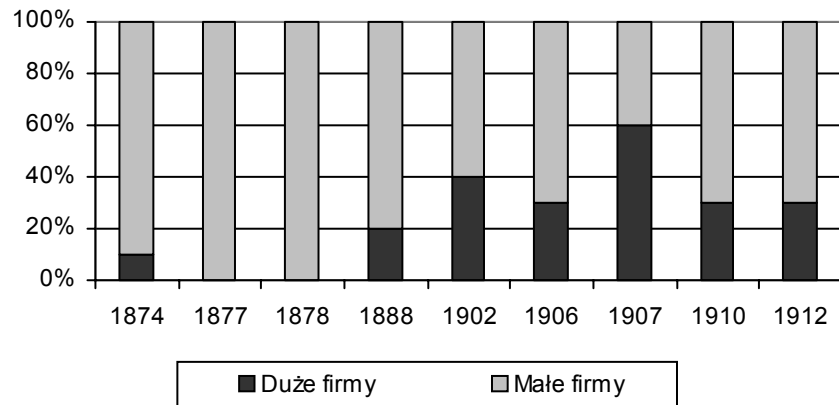
Wykres 8. "Russkaja Rada" – proporcje ogłoszeń drobnych i reklamy kupców i producentów 1874-1912 (występowanie w % ogółu ogłoszeń)

Źródło: Kwerenda własna, roczniki wymienione na osi X wykresu.

Reklama handlowa w "Russkoj Radzie" początkowo (1874) stanowiła jedynie 20% drukowanych przez dwutygodnik ogłoszeń. Później jednak – do 1907 r. stopniowo marginalizuje ogłoszenia drobne. Lata 1902, 1910 i 1912 to przykłady zwiększonej liczby ogłoszeń drobnych, lecz nie odwracają one proporcji. Jedynie w okresie 1907-1912 można dostrzec trend odwrotny do początkowego: ogłoszeń drobnych wówczas z wolna przybywa. Jednak generalna tendencja widoczna na przestrzeni czterech dekad istnienia pisma jest jednoznaczna: mamy do czynienia z inwazją reklamodawców – kupców i producentów – którzy szybko wypierają z łamów pisma ogłoszenia prywatne. Jeszcze czytelniejsza staje się ta tendencja, gdy uwzględnimy proporcje obecności dużych i małych firm w reklamie na łamach "Russkoj Rady":

Wykres 9. Udział dużych i małych firm w reklamie handlowej na łamach "Russkoj Rady" 1874-1912 (występowanie w % ogółu ogłoszeń)

Źródło: Kwerenda własna, roczniki wymienione na osi X wykresu.

Udział dużych firm w reklamie handlowej na łamach "Russkoj Rady" rozpoczyna się w próbce z roku 1888 – dokładnie wtedy, gdy pojawiają się ogłoszenia dużych rozmiarów (wykres 7) i zaczyna znacząco rosnać liczba reklam i reklamodawców (wykres 5). Potwierdza to w prosty i bezpośredni sposób poprawność wyciągniętego wyżej wniosku: w "Russkoj Radzie" następuje szturm reklamodawców chętnie płacących za większe rozmiarami ogłoszenia. Przywołując to, co zostało powiedziane przy interpretacji wykresu 6 można stwierdzić, że rozbudowane i wizualnie atrakcyjne formy komunikatu reklamowego pojawiają się wraz z obecnością coraz większych i zamożniejszych firm, po czym następuje stopniowa intensyfikacja walki o klienta (wykres 4). W "Russkoj Radzie" następuje więc proces stałego przyrostu liczby reklam (wykres 5), wielkości reklam (wykres 7), wielkości reklamujących się firm (9) i jako prostą tego konsekwencję dostrzec można początkowe zwrócenie się ku wizualnie bogatszej formie (wykres 6), a następnie powolną rezygnację z niej na rzecz dywersyfikacji funkcji komunikatu reklamowego (wykres 4).

Podsumowując, wyróżnić można dwa różne procesy, jakie zachodzą bardziej lub mniej wyraźnie na łamach "Russkoj Rady". Pierwszym z nich był proces uczenia się przez reklamodawców zastosowań podstawowych formy reklamy. Przebiegł on szybko i utrwalił pewien schemat reklamy, wykorzystywany przez ponad trzy dekady. Potem, przy wciąż zwiększającej się liczbie reklam i reklamodawców nastąpił proces, w którym z wolna coraz więcej tych ostatnich odchodziło od przyjętego kanonu, jednocześnie zaś w coraz większym stopniu reklamy zaangażowane są w perswazję pod adresem klienta – przypominają i zachwalają. Ten etap rozwoju reklamy polegał na, paradoksalnie, porzuceniu i uwolnieniu się od tych elementów, które wcześniej świadczyły o nabieraniu doświadczenia przez reklamodawców. Teraz wizualny kanon reklamy stawał się coraz mniej istotny, a coraz bardziej liczyła się skuteczność akcji reklamowej. Rok 1902 jest osobnym świadectwem na to, że zaangażowanie reklamodawców na rzecz osiągnięcia celu innego, niż tylko poinformowanie odbiorcy o swojej ofercie, zmusza do rezygnacji z reklamowo-ogłoszeniowej sztampy. Właśnie w tym roku najwyższy poziom osiąga wykorzystanie funkcji konkurencyjnej (wykres 4), bardzo wysokie są wskaźniki funkcji

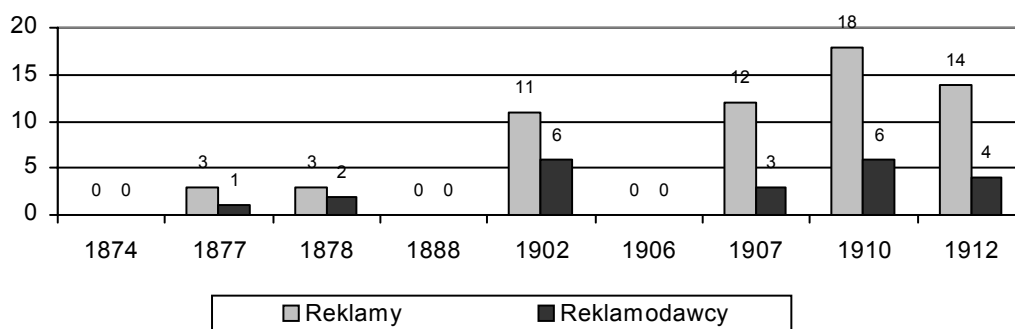
przypominającej i edukacyjnej, a wyżej (wykres 6) widać, że łączna obecność wszystkich badanych elementów formalnych jest wówczas najniższa spośród wszystkich próbek, za wyjątkiem roku 1874.

Reklama na łamach "Russkoj Rady" wykazuje więc interesującą zależność pomiędzy poziomem wykorzystania elementów formalnych komunikatu reklamowego a funkcjami spełnianymi przez ten komunikat: im większe było zaangażowanie w perswazję pod adresem potencjalnego klienta, tym słabiej uwzględniane były formalne elementy reklamy; jej wygląd i kształt podporządkowany był coraz bardziej celowi, jaki reklamodawca chciał osiągnąć, coraz mniej natomiast – jakimkolwiek ustalonymu wzorcowi komunikatu.

REKLAMODAWCY

W "Russkoj Radzie" najwięcej reklam dotyczyło branży wydawniczej (31%) i farmaceutyczno-kosmetycznej (22%). Do tej pierwszej należały nie tylko oferty tytułów prasowych i książek, lecz także reklama usług poligraficznych. Ponadto na łamach RR reklamowano artykuły spożywcze, dewocjonalia, usługi transportowe i finansowo-ubezpieczeniowe, miejsca rozrywki i wypoczynku (hotele, uzdrowiska), odzież oraz artykuły rolnicze. Poniższe wykresy prezentują kolejno dwie wiodące branże "Russkoj Rady":

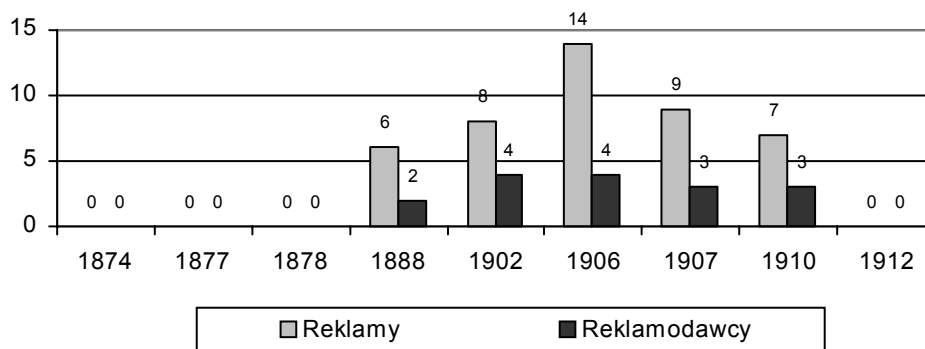
Wykres 10. Branża wydawnicza na łamach "Russkoj Rady" 1874-1912

Źródło: Kwerenda własna, roczniki wymienione na osi X wykresu.

Wiodącą pozycję na łamach pisma reklamy branży wydawniczej zdobyły dopiero w pierwszych latach wieku XX. W poprzedzającym je 25-leciu istnienia miesięcznika występowały sporadycznie. Wśród reklam znalazła się przede wszystkim oferta drukarza, wydawcy i pierwszego redaktora "Russkoj Rady" – drukarni Mychała Biłousa w Kołomyi⁵, kalendarzy gospodarskich (*Krestnyj kalendar'*)⁶, a także tekstów mszalnych⁷ i pieśni ludowych⁸.

Wykres 11 Branża farmaceutyczno-kosmetyczna na łamach „Russkoj Rady” 1874-1912

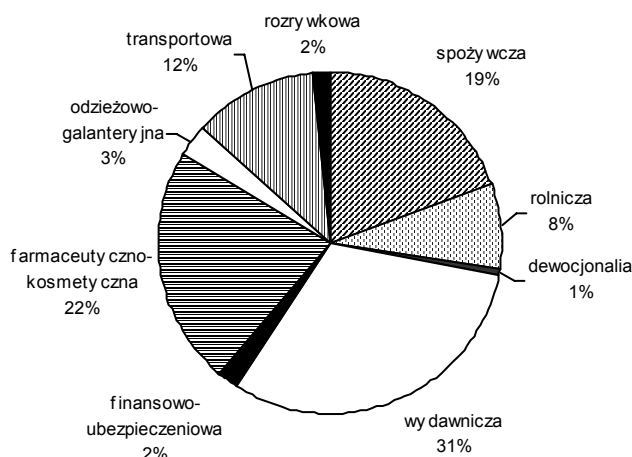

Źródło: Kwerenda własna, roczniki wymienione na osi X wykresu.

Reklamy leków i kosmetyków były na łamach „Russkoj Rady” zjawiskiem przejściowym, obecnym od końca lat 80-tych XIX w. do 1910 r. Charakterystyczny jest ich okresowy przyrost w latach 1888-1910 i całkowita nieobecność przedstawicieli tej branży w próbkach z innych roczników. Jako farmaceutyki reklamowano nie tylko produkcję apteczną, np. artykuły z apteki Witosławskiego w Kołomyi⁹, ale i produkty zielarskie, takie jak zioła karpackie na chrypkę¹⁰, oraz wątpliwej jakości „cudowne” leki w rodzaju lekarstwa na alkoholizm¹¹. Często polecano także środek leczniczy Ferratin i Ferratose¹². Wśród polecanych kosmetyków i środków higienicznych pojawiły się w początkach XX wieku reklamy past do zębów – na łamach „Russkoj Rady” ogłaszał się producent „najlepszej” pasty do zębów Kalodent¹³. Najczęściej reklamowanym produktem kosmetycznym było mydło Bergmana¹⁴. W niektórych numerach rocznika 1906 znajdowały się nawet po dwa ogłoszenia reklamujące ów produkt.

Wśród innych branż warto zauważyć, że w miarę upływu czasu nastąpił wzrost oferty spożywczej przy jednoczesnym zaniku oferty przeznaczonej dla branży rolniczej. Jest to swoisty paradoks: w „Russkoj Radzie”, skierowanej głównie do ludności trudniącej się rolnictwem, zabrakło tej oferty branżowej. Wiązać to można z pojawieniem się w tym czasie wyspecjalizowanych tytułów prasowych, do których przeniesli się reklamodawcy związani z rolnictwem. Globalny przekrój branżowy reklamy w „Russkoj Radzie” w latach 1871-1912 przedstawia poniższy wykres kołowy:

Wykres 12. Ogólne proporcje branż na łamach "Russkoj Rady" 1871-1912
(% udział w ogólnej liczbie ogłoszeń)

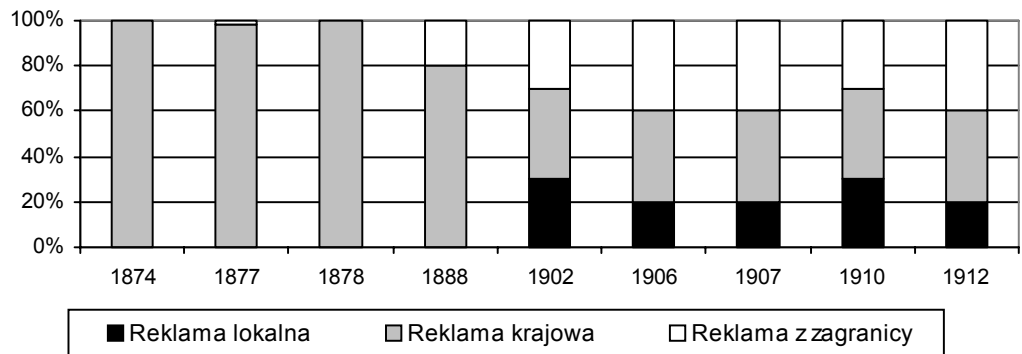

Źródło: Kwerenda własna, roczniki wymienione w zestawieniu

W dwóch początkowych próbkach (1874, 1877) obok branży spożywczej i rolniczej występowała oferta dewocjonalistów cerkiewnych i reklama wydawnicza. W 1878 r. stosunkowo dużo ogłoszeń dotyczyło reklamy usług śpiewaków cerkiewnych (tzw. diaków), którzy oferowali swe usługi wspólnotom parafialnym¹⁵, znikły natomiast oferty sprzedaży dewocjonalistów. Od 1888 na łamy pisma wkroczyły firmy farmaceutyczno-kosmetyczne. W branży spożywczej, nie występującej jedynie w próbce z 1878 r. szeroką kampanię zorganizowano w 1906 r. kawie słodowej Katrainera¹⁶. W tejże próbce pojawiły się także ogłoszenia firmy transportowej M. G. Freudberg z Antwerpii¹⁷, skierowane do potencjalnych emigrantów. Podobną ofertę kierowała firma F. Misslera z Bremy, zapewniając transport do Ameryki, Australii i Afryki¹⁸. W 1912 r. wśród ofert transportowych znalazła się także reklama Linii Kunard, zachwalającej przewozy "najszybszym i najokazalszym statkiem świata" – transportowcem "Lusitania"¹⁹.

Pochodzenie reklam drukowanych w "Russkoj Radzie" przedstawia interesujący obraz. W miarę upływu czasu pojawiły się w miesięczniku reklamy wszystkich trzech grup wyróżnionych wcześniej w przypadku "Diła": lokalna (kołomyjska), krajowa (galicyjska) i zagraniczna. Proporcje ich występowania podaje poniższy wykres:

Wykres 13. Udział reklamodawców lokalnych, krajowych i zagranicznych w reklamie handlowej na łamach „Russkoj Rady” 1874-1912 (% ogółu ogłoszeń)

Źródło: Kwerenda własna, roczniki wymienione na osi X wykresu.

Współwystępowanie reklamy firm krajowych, zagranicznych i lokalnych stwierdzić można dopiero w próbkach z lat XX wieku. Najwcześniej do reklamy krajowej, od początku obecnej w miesięczniku, dołączyły ogłoszenia reklamodawców zagranicznych. Dodać jeszcze należy, że w roku 1877 wszystkie ogłoszenia miały charakter rodzimy, a podaną wyżej statystykę tego rocznika zmieniła jedynie akcja reklamowa Biura Insetów Markiła (Marcelego) Szydlowskiego, które podawało adres wiedeński, lecz usługi swe kierowało do rodaków z Galicji²⁰. Z zagranicy od 1888 r., obok wspomnianej wyżej oferty transportowej, napływały ogłoszenia z branży spożywczej i farmaceutyczno-kosmetycznej. Oferowano np. wina węgierskie firmy Frankl & Comp. Werschaetz-Sudungarn²¹ czy środek na ból głowy i inne dolegliwości Brazaya Kalmana z Węgier²². Najważniejszymi lokalnymi reklamodawcami byli wspomniani wyżej: właściciel kołomyjskiej drukarni Biłous oraz miejscowy aptekarz, Witosławski.

Analiza branżowa reklamy na łamach „Russkoj Rady” w pewnej mierze stanowić może odbicie środowiska pracy i życia jej czytelników, jednak podsumowanie przeprowadzone dla jednego tylko spośród kilkudziesięciu ukraińskich tytułów, które wówczas się ukazywały, jakkolwiek sugestywne, może być też mylące. Oferta branżowa na łamach każdego z tych pism, jeśli ma jakiegokolwiek odniesienie do szerszego tła gospodarczego i społecznego, świadczy dobitnie jedynie o kręgach czytelników i reklamodawców tych właśnie, konkretnych tytułów.

Generalną, nie budzącą wątpliwości tendencję ukazała dopiero analiza geograficzna reklam w „Russkoj Radzie”. Był to wzrost obecności firm spoza Galicji, składających autochtonom ofertę konsumpcyjno-usługową. W „Russkoj Radzie” proces ten dokonał się szybko, pogłębiając się od końca lat 80-tych XIX wieku i całkowicie zmieniając w XX wieku proporcje pochodzenia reklamodawców tego czasopisma.

TREŚCI IDEOLOGICZNE W REKLAMIE

“Russkaja Rada” należała ideowo do orientacji moskalofilskiej, a ponieważ ten odłam ruchu narodowego od II połowy XIX w. posądzany był o przesadną sympatię do Rosji, postrzegany był przez czynniki rządowe jako politycznie mało lojalny. Reklamy i ogłoszenia

o jawnie politycznym zabarwieniu na łamach "Russkoj Rady" prawie się nie pojawiały. "Moskalofile" większą uwagę zwracali na działalność kulturalno-oświatową powstrzymując się od jawnego eksponowania postulatów politycznych. I tak, w 1871 r., gdy jeszcze reklama handlowa nie gościła na łamach miesięcznika, pojawia się wiele apeli o poparcie dla rodzimej prasy. W następnej badanej próbie (1874) w prawie każdym ogłoszeniu występuje motyw narodowy ruski. Podkreślano, że ogłoszenia są skierowane do Rusinów, sprzedawcą jest Rusin, lub że ten lub ów zakład należy do Rusina. Np. reklama "Handlu korzennego, soli i nafty jak również książek dla ludu" we wsi Jabszyn pod Brzeżanami oznajmiała, że jej dawca za cel stawia sobie "wyzwolenie naszego chłopca spod opieki i zależności żydowskiej"²³.

W 1877 r. cechy reklamy ideologicznej nosiły publikowane w "Russkoj Radzie" zachęty do prenumeraty pism i nabycia książek o moskalofilskiej orientacji. Np. zapowiedź na przyszły rok (1878) *Narodowego Ruskiego Kalendarza Misiacestowa*²⁴ czy książki Teodora Biłousa *Cerkwie Ruskie w Galicji i na Bukowinie*²⁵. Treść ideologiczną zawierało ogłoszenie skierowane w 1878 r. do członków kołomyjskiej filii Towarzystwa im. Kaczkowskiego, informujące o zmianach personalnych w organizacji²⁶. Później, w próbach z 1888 i 1906 r. ogłoszenia takie prawie nie występują. Jedynie reklama kalendarza kieszonkowego (*Karmannyj Kalendar na 1907 hod*²⁷) oznajmiała, że w tym wydawnictwie można zasięgnąć takie informacje, jak adresy ruskich adwokatów, ruskich lekarzy, ruskich malarzy itd. Dopiero w 1910 i 1912 sporadycznie pojawiają się w materiale ogłoszeniowym świadectwa życia organizacyjnego kręgów moskalofilskich: w ukryty sposób manifestowało prorosyjskie sympatie m.in. Obszczestwo "Russkich Ženszczin" (Kobiet ruskich) oferując ze swych magazynów dla członków tzw. "Russkich Drużyn": koszule ludowe, czapki z trójbarwną kokardą (rosyjską?), trójbarwne wstążki. Wśród ogłoszeń nie będących reklamą handlową gazeta umieszczała też odezwy Obszczestwa im. Kaczkowskiego adresowane do członków stowarzyszenia²⁸.

Ideologiczne treści wybrzmiewały natomiast wyraźnie w 1902 r. w reklamie wydawniczej. Były to jednak akcenty ambiwalentne. Wśród polecanych portretów działaczy historycznych i pisarzy znaleźli się autorzy orientacji moskalofilskiej, działacze polityczni tej orientacji oraz pisarze rosyjscy (Maksym Gorkij, Fjodor Dostojewski, Mikołaj Gogol²⁹). Jednocześnie zaś główny lokalny reklamodawca (drukarnia M. Biłousa w Kołomyi) starał się o jak najbardziej wiernopoddańczy wizerunek swojej firmy: polecał czytelnikom modlitewnik, książkę o hodowli buraka, książeczkę o cesarzowej Elżbiecie i zbiór orędzi cesarskich do ludu. Sugerował więc, że profil wydawnictwa był ukierunkowany na krzewienie religijności, wiedzy agrotechnicznej i lojalności wobec dynastii³⁰. Trudno się dziwić takiej postawie, zważywszy, jak głęboko firma Biłousa i czasopismo były ze sobą związane.

ZAKOŃCZENIE

Trudności przeżywane przez redakcję w związku z kontrolą cenzury i represjami, jakie dotyczyły ów tytuł, nie szkodziły jego poczytności. Prenumeratorów miała "Russkaja Rada" nie tylko w granicach Galicji, lecz i za oceanem, a linia ideowa pisma została wiernie zachowana w całym badanym okresie.

Reklama w "Russkoj Radzie" od momentu założenia pisma (1871) i aż do roku 1912 przeszła głębokie zmiany. Liczba reklam i reklamodawców, początkowo równa zero, w badanym okresie nieustannie rosła. Powierzchnia reklamowa zmieniała się

w zależności od zmiennej koncepcji objętości i formatu czasopisma, jaką podejmowała redakcja. W wieku XIX reklama zajmowała nie więcej niż 10% powierzchni dwutygodnika, w wieku XX – nie mniej niż 20%.

Od końca lat osiemdziesiątych XIX wieku reklama drukowana w „Russkoj Radzie”: w coraz większym stopniu angażowała się w perswazję i walkę o klienta. Zaangażowanie reklamy do funkcji innych, niż informacyjna współwystępuje w tym tytule z rezygnacją przez reklamodawców z zachowania formalnego wzorca komunikatu reklamowego. Upiększającą komunikat grafikę zastępowało umiejętnie stosowane słowo sugestii i zachęty.

Mimo braku kompletu informacji pozwalających określić skalę akcji reklamowej w „Russkoj Radzie” (nie sprecyzowane są dane nt. zmian nakładu i cen ogłoszeń) pozostałe punkty analiz zdradzają wręcz modelowy obraz rozwoju. Na podstawie analiz 10 próbek roczników czasopisma stwierdzono, że w badanym okresie „Russkaja Rada” drukowała coraz więcej reklam, o coraz większych rozmiarach, kupowanych przez coraz większą liczbę firm, wśród których coraz więcej było firm dużych i coraz więcej lokalnych i zagranicznych.

¹ Romaniuk M.M., Hałuszko M.W. Ukraiński czasopisy Kołomyji 1865-1994 rr. – Lwów, 1996. S. 45.

² Ibid. S. 49.

³ Panowe Hromada! // Russkaja Rada (dalej: RR). – 1871. – Nr 1. – S. 4.

⁴ Romaniuk M.M., Hałuszko M.W. Op. cit. – S. 44.

⁵ Ibid. – S. 47.

⁶ Ibid. – S. 46.

⁷ Ibid. – S. 46-47.

⁸ Ibid. – S. 47-48.

⁹ Rocznik ten zawierał tak znikomą liczbę reklam, że w dalszych analizach nie występuje lub stanowi punkt odniesienia, najczęściej o wartości zerowej.

¹⁰ 14 X 21,7 cm (1871); 22 X 27,7 cm (1872); 22,7 X 29,5 cm (1873-1875); 22,8 X 33 cm (1876-1878); 21,3 X 32 cm (1879); 22,5 X 28,5 cm (1880); 22,5 X 32,5 cm (1881-1882); 22,5 X 33,5 cm (1883); 22,5 X 32,5 cm (1884-1887); 24,5 X 34 cm (1888); 22,5 X 32,5 cm (1889-1897); 23,5 X 33 cm (1898-1901); 24,5 X 35,2 cm (1902-1903); 25 X 34,5 cm (1904); 21 X 31 cm (1905); 22 X 32 cm (1906); 32,5 X 47,8 cm (1907-1912). Romaniuk M.M., Hałuszko M.W. Op. cit. – S. 44.

¹¹ Nadchodyt' teper czas // RR – 1874. – Nr 10. – S. 83.

¹² Wetykij wybor kapeluchiw // RR – 1888. – Nr 7. – S. 56.

¹³ Uwidomlenje // RR – 1906. – Nr 7. – S. 63.

¹⁴ Najnowijszii izdanija // RR – 1902. – Nr 1. – S. 12.

¹⁵ W koźdij chati powynen // RR – 1907. – Nr 1. – S. [3].

¹⁶ Liturgia św. Ioanna Złatoustoho // RR. – 1910. – Nr 12. – S. 4.

¹⁷ Peczatnia Mychajła Biłousa // RR. – 1912. – Nr 11. – S. 1.

¹⁸ Sredstwa domowii // RR. – 1907. – Nr 6. – S. 4.

¹⁹ Karpatskij zilja // RR. – 1888. – Nr 11. – S. 88.

²⁰ Liczyt pijanstwo // RR. – 1910. – Nr 17. – S. 4.

²¹ Ferratin i Ferratose // RR. – 1906. – Nr 1. – S. 7.

²² Duże praktyczne // RR. – 1902. – Nr 6. – S. 56.

- ²³ Ja znaju // RR. – 1906. – Nr 11. – S. 97.
²⁴ Piwec cerkownyj s donosłym hołosom // RR. – 1878. – Nr 6. – S. 52.
²⁵ Katranjera Knajpiwska kawa sołodowa // RR. – 1906. – Nr 3. – S. 25.
²⁶ Pewnow riczew jest' // RR. – 1906. – Nr 1. – S. 8.
²⁷ F. Missler Bremen // RR. – 1902. – Nr 12/13, S. 124; 1910. – nr 1. – S. 4.
²⁸ Do Ameryky i Kanady // RR. – 1912. – Nr 11. – S. 1.
²⁹ C. K. Biuro Inzeratow Markiŭta Szidłowskoho // RR. – 1877. – Nr 3. – S. 36.
³⁰ Prawdywii uhorskii wynu // RR. – 1888. – Nr 1. – S. 8.
³¹ Brazaja Franc-wodka // RR. – 1888. – Nr 5. – S. 40.
³² Uwidomŭenje // RR. – 1874. – Nr 1. – S. 8.
³³ Uže wyjšow Narodnyj Russkij Misiacestow // RR. – 1877. – Nr 3. – S. 178.
³⁴ Zaproszenje do pokupky // RR. – 1877. – Nr 3. – S. 178.
³⁵ Do Wp. Człeniw Kołomyjskoj filii // RR. – 1878. – Nr 6. – S. 52.
³⁶ Uže pojauiŭsia w prodaży // RR. – 1906. – Nr 22. – S. 193.
³⁷ Do członow // RR. – 1912. – Nr 15/16. – S. 1.
³⁸ Zawidomŭenje // RR. – 1902. – Nr 23/24. – S. 307.
³⁹ Najnowijszii izdaniya // RR. – 1902. – Nr 1. – S. 12.

Веслав Лукаш Мацежинський.

Комерційна реклама на сторінках газети "Русская Рада" в 1871-1912 рр.

У статті всебічно проаналізовано один з аспектів діяльності москвофільського періодичного видання "Русская Рада" – розміщення на його сторінках рекламних оголошень. Автор з'ясував масштаби рекламних оголошень, їх зміст та склад ініціаторів їх подання. Особливістю рекламної політики газети була її ідеологічна спрямованість, це проявлялось у рекламуванні такої видавничої продукції, як твори російських письменників та публіцистів.

Veslav Lukash Maciezhynskyi.

Commercial Advertisement on Pages of the "Russian Council" Newspaper in 1871-1912.

In the article one of the aspects – placement on its pages of advertising messages – of the activity of the Moscowfile "Russian Council" periodic edition is comprehensively analyzed. The author finds out the scales of the advertisements, their substantial contents and structure of their initiators and givers. The special feature of the paper's advertising policy was the presence of the ideological orientation in it, which manifested itself in the advertisement of such publishing production as the creations of Russian writers and publicists.

СТУДЕНТСЬКІ ТОВАРИСТВА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ДУХОВНОЇ СЕМІНАРІЇ У ЛЬВОВІ (1890–1914)

ВСТУП

Постановка проблеми. Одним із найважливіших осередків виховання української національної інтелігенції кінця XVIII – початку XX ст. у Галичині була Генеральна греко-католицька духовна семінарія у Львові. Освіту львівські богослови здобували в семінарії та на богословському факультеті Львівського університету, становлячи значну частину його студентів. Важливість читання книг та часописів не лише богословського, але й світського змісту для формування майбутніх душпастирів та громадських діячів церковна ієрархія визнала аж під час “Весни народів”, давши дозвіл на утворення в 1849 році першого легального товариства в Генеральній духовній семінарії – “Читальні”. Феномен існування такої організації вплинув на інтелектуальне формування багатьох галицьких українських священиків, музикантів, письменників, політичних діячів та дав поштовх до змін у баченні богословської освіти.

Відродження “Читальні” 1890 р. у новозбудованому будинку семінарії дало потужний імпульс до створення інших організацій богословів. За кілька років у Львівській духовній семінарії постала ціла система студентських товариств, заснованих на наукових, музичних, спортивних зацікавленнях богословів. Вони вперше налагодили співпрацю між настоятелями та семінаристами¹. Майбутні галицькі вчителі, священики, єпископи, науковці та економісти, громадські діячі починали працю над собою саме в студентських товариствах семінарії.

Історіографія та джерельна база дослідження. Узагальнююче дослідження Романа Ковалока представляє широкий спектр українського студентського руху. На жаль, діяльність семінарійних товариств кінця XIX – початку XX ст. тут не порушена, а згадки про вплив львівських богословів на загал студентства та участь у процесі національного відродження фрагментарні. Народовській громаді 1860-х рр. у Галичині (діячі якої Анатоль Вахнянин, Данило Танякевич – стали знаковими особами для наступних поколінь духовенства) присвячена вартісна публікація Остапа Середи². З огляду на це, проблематика товариств Львівської духовної семінарії потребує розгляду в окремому дослідженні.

Головними джерелами до історії діяльності студентських товариств Греко-католицької духовної семінарії у Львові другої половини XIX – початку XX ст. є їхні книги діловодства (протоколи засідань окремих гуртків, їхнього керівництва, статuti, касові книги та ін.). Далеко не всі книги дійшли до сьогодення. Документація товариства “Читальня” періоду 1890-1914 рр. представлена кількома архівними справами (“Касова книга читальні” 1890-1895 рр., “Книга скарг і пропозицій читальні за 1897-1900 рр.”, “Касова книга читальні” за 1898 р., “Книга протоколів засідань управи читальні” за 1901-1912 рр.). Серед документації інших товариств збережені “Книга протоколів засідань управи “Літературно-наукового товариства українських богословів у м. Львові за 1891-1907”, “Книга протоколів засідань управи “Літературно-наукового гуртка українських богословів

у Львові за 1906-1914 рр.", "Книга протоколів засідань управи позичкового товариства українських богословів "Власна поміч" у м. Львові за 1898-1916 рр.", "Касова книга кредитного товариства "Власна поміч русько-українських богословів у м. Львові 1904-1907", "Статут, протокол зборів і баланс каси взаємодопомоги "Товариства українських богословів "Власна поміч" у м. Львові 1905-1924", "Книга протоколів засідань економічно-агрономічного гуртка українських богословів у Львові за 1906-1914 рр.", "Статут "Просвітнього гуртка" семінаристів та звіт про його діяльність за 1908-1913 роки"³.

Серед друкованих джерел є альманахи семінаристів, у яких публікувалися прозові чи поетичні проби молодих богословів, переклади з іноземної художньої та богословської літератури, і серед них спогади про товариське життя семінаристів. Перший з них видано у 1902 р. під редакцією Олександра Сушка (згодом – церковний історик та журналіст) за кошти товариства "Власна Поміч"⁴. Наступний збірник з'явився друком у 1914 р. та містив критичний огляд Осипа Осташевського "З історії духового життя львівських богословів в літах 1900-1913"⁵. Ще один ювілейний альманах з нагоди 150-ліття Греко-католицької духовної семінарії у Львові і 85-ліття існування "Читальні" видано у 1934 р. під редакцією Олександра Буця. Чимало статей "Альманаха" 1934 р. написано колишніми семінаристами на підставі власних спогадів, протокольних книг гуртків та повторення (часом некритичного) матеріалів попередніх публікацій. Тут слід назвати такі нариси, як "Богословський кружок в 1911-1913 роках" О. Осташевського, "Освітній рух у духовній семінарії ок. 1910 Р." Петра Каблака, "Перша українська семінарська орхестра" Михайла Бобовника, "З минулого читальні богословів" д-ра. Йосифа Застирця, а також статтю редактора О. Буця "Погляд на історію читальні богословів (У 85-ліття існування)"⁶. Важливою підставою для аналізу історії Львівської духовної семінарії та її студентських товариств є чотири річники семінарського журналу "Католицкий Вхід" за 1904-1907 рр.

Популярний нарис історії "Читальні" до 1900 р. та хронологію створення гуртків богословів у 1890-1900 рр. було розміщено семінаристом Іларіоном Кузівим у "Ділі" за 1900 р.⁷ На особливу увагу заслуговує брошура активного учасника багатьох семінарійних товариств, а згодом професора Богословської Академії у Львові Ярослава Левицького "Львівська духовна семінарія в літах 1897-1901". Це дослідження базується як на власних спостереженнях автора, так і на аналізі згаданих вже книг справочництва⁸.

Поставлення завдання. У пропонованій статті розглянемо діяльність студентських товариств Греко-католицької духовної семінарії у Львові періоду 1890 -1914 рр. До уваги не братимуться організації типу братств (Апостольство молитви, Братство Введення в Храм Пресвятої Богородиці), а також офіційні семінарійні т. зв. уряди (дуктори, захристияни, інфірмарі). При висвітленні проблематики звернемо увагу на структуру та організацію, статутні цілі, співпрацю та основні напрямки діяльності товариств. В окремих тематичних блоках розглянемо історію товариства "Читальня", Літературно-наукового товариства, наукових гуртків 1908-1914 рр., музичних і драматичних гуртків, просвітницьку діяльність семінаристів у сільських і міських читальнях, функціонування позичкового товариства "Власна Поміч" та власних періодичних видань богословів.

1) ТОВАРИСТВО “ЧИТАЛЬНЯ УКРАЇНСЬКИХ БОГОСЛОВІВ ім. МАРКІЯНА ШАШКЕВИЧА” (1890 – 1914)

“Читальня” 1890-1914 рр. була наймасовішим товариством Греко-католицької духовної семінарії у Львові. Враховуючи те, що текст жодного з її статутів не зберігся, про цілі та функції цього товариства доводиться судити з його діяльності. Попри різноманітні традиційні вечори, концерти (присвячені М. Шашкевичу, Т. Шевченку, церковним достойникам) і суто читання та обговорення книг та часописів, “Читальня” була медіатором інших студентських товариств семінарії. Одні з них були створені в структурі “Читальні”, частково чи повністю від неї залежали, інші співпрацювали на паритетних засадах.

В історії “Читальні” окресленого періоду можна виділити такі хронологічні віхи: власне її відродження у 1890 р., поживлення діяльності з 1896/1897 р. під керівництвом Платона Карпінського та реформу статуту у 1897/1898 р., припинення діяльності під час сецесії та у 1907/1908 р., коли через спробу реорганізації товариства церковна влада зупинила його існування. Від 1907 р. після занепаду Літературно-наукового товариства (далі – ЛНТ) зросла роль “Читальні” як координатора діяльності та співпраці інших семінарських товариств та богословів загалом.

До складу керівництва “Читальні” (виділу) належало 7 осіб: голова, заступник голови, скарбник, писар, бібліотекар (від 1900/1901 р. їх було двоє) та двоє господарів. Окрім того, вибирали трьох заступників членів виділу (виділових) та контрольну комісію у складі, як правило, 4 осіб, яка перевіряла справочинство та касу. Загальні збори товариства відбувались двічі на рік. Спочатку виділ обирали поза загальними зборами: з кожного року двох виділових, одного заступника, одного до складу контрольної комісії. А вже з листопада 1900 р. семінаристи I-IV років навчання подавали список кандидатів до виділу, остаточне рішення приймалося на загальних зборах. Як правило, у червні вибирали новий склад керівництва, а в листопаді його доповнювали. Засідання виділу були закритими, відбувались 1-2 рази на місяць. Крім книги засідань виділу, існували каталог бібліотеки, інвентар “Читальні”, “Книга померших членів Читальні”, інтерпеляційні (скарг та пропозицій) та касові книги (сюди вносили назви та вартість закуплених книг та часописів). У листопаді 1901 р. вирішено навіть закупити книгу для ведення “Хроніки семінара”. З 1900 р. справочинство “Читальні” велося фонетичним правописом⁹.

Позастатутні семінарійні гуртки 1890-1897 рр. дотримувалися субординації щодо “Читальні” як почесного і старшого патрона та координатора. У 1897/1898 р. організаційна функція товариства “Читальня” проявилася у: 1) заснуванні за ініціативою М. Сояковського та 60 семінаристів гімнастичного гуртка, 2) трансформації Літературно-наукового гуртка у ЛНТ, 3) окресленні взаємин із Драматичним гуртком. Отримавши не так давно чисельну перевагу в “Читальні”, її народовецький виділ дбав, щоби інші гуртки не перейшли повністю під вплив русофілів. “Читальня” та її голова були авторитетними не лише у внутрішньосемінарських “партійних” дискусіях, вирішенні побутових негараздів, але й представляли богословів у стосунках зі “світськими академіками”, боротьбі за національні права українців у Львівському університеті¹⁰.

Виділ “Читальні” обмінювався з чеськими семінаристами періодичними виданнями, налагоджував стосунки з українськими богословами з Ужгорода. З 1898/1899 р. це завдання перейняло ЛНТ та його слов'янський гурток. Ще одним напрямком діяльності “Читальні” був едіційний. Восени 1898 р. започатковано працю з видання творів Ми-

коли Устияновича. Протягом року семінаристи збирали і переписували розпорошені у часописах твори. Однак наступного року цю працю взяло на себе НТШ. А семінаристи мали лише готувати матеріали до друку¹¹.

Бібліотека товариства “Читальня” становила серйозну альтернативу до загальної т.зв. фундушевої бібліотеки семінарії (неупорядкованої, тематично обмеженої і часто взагалі недоступної для семінаристів). У “Читальні” були книги не лише богословського, але й світського характеру, найновіші наукові монографії з різних галузей знань. Щороку “Читальня” отримувала біля 50-60 часописів українською, російською, польською, німецькою, чеською, сербохорватською мовами. У 1910 р. в семінарію надходили “Записки НТШ”, “Місіонар”, “Основа”, “Нива”, “Письмо з Просвіти”, “Економіст”, “Руслан”, “Quartalschrift”, “Weltblatt”, “Museum”, “Gazeta Kościelna” та ін. На кінець того року бібліотека нараховувала 1050 томів. Зберігся розклад роботи бібліотеки, встановлений у грудні 1901 р. Щовечора від вечері до часу молитов один із членів виділу чергував у бібліотеці, щоб богослови могли переглянути газети й журнали. Бібліотека “Читальні” була чинною від обіду до 14 год. 30 хв. На два тижні тут можна було виписати 2 белетристичні книги та необмежену кількість наукових. Кожного місяця (від 2 до 6 числа) в бібліотеці сидів скарбник товариства, збираючи членські вкладки, в інші дні чергували бібліотекарі¹².

Можливість вільного вибору літератури (за винятком кількох підцензурних видань), дискусій над прочитаним, підготування наукових рефератів створювала чудові передумови для інтелектуальної формації семінаристів як національної інтелігенції. Проте 2 грудня 1910 р. митрополичий ординаріат, покликаючись на вимогу папи, заборонив читання політичних часописів у семінарії. Фактично, семінаристи перестали передплачувати усі часописи без винятку. Періодичні видання подавалися лише наприкінці року як оправлені річники. Це значною мірою підірвало роль “Читальні”¹³.

З новою силою “Читальня” почала діяти в 1911 р., під час святкування 100-ліття від дня народження М. Шашкевича. Товариству надано ім'я Шашкевича. В семінарії влаштовано концерт, а через кілька днів хор семінарії та делегати молодих богословів відвідали Підлисся. Наступним важливим заходом стало видання у 1914 р. “Альманаха” богословів¹⁴.

2) ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО (1897-1907)

Ще однією організацією львівських семінаристів, заснованою у 1891 р. Антонієм Глодзінським, став **Економічно-господарський гурток**. Метою його діяльності було поширення серед богословів економічних та господарських знань. За декілька років гурток занепадає. Проте після утворення Літературно-наукового товариства у ньому створено суспільно-економічну секцію¹⁵.

Протягом 1891-1892 рр. у семінарії діяв **Історично-літературний гурток**. До нього належало 54 семінаристи, які читали історичні праці та літературні твори¹⁶. Курував гурток Йосиф Раковський. 20 жовтня 1892 р. за пропозицією нового голови Богдана Пиндуса назву гуртка змінено на **Науковий гурток**. Організація відтепер зосередилася на різних галузях науки “особливо же економії”. До виділу Наукового гуртка належали голова, скарбник (касир), один або два писарі та бібліотекар¹⁷. Протягом першого року цей гурток охоплював 40, а вже 1894/5 р. – 56 осіб. Однак активна діяльність Наукового гуртка тривала лише в 1892/1893 році. Відбулося тринадцять засідань, на яких

зачитували та дискутували доповіді богословів. У виступах переважала соціально-економічна тематика¹⁸.

З нового 1895/1896 шкільного року гурток фігурував у протоколах вже під назвою **Літературно-науковий гурток**. Керував ним Іван Королук. На першому ж засіданні вирішено об'єднатися з окремим до цього часу **Чеським гуртком** та долучити цілі останнього до власних, відновити зв'язки з чехами, "прийняти їх на Руси", коли вони прибудуть на ювілей унії". Протягом двох років відбулося 18 засідань гуртка, на яких зачитано 14 рефератів. До кола зацікавлень членів гуртка належали богослов'я, література, суспільна економія. Активними учасниками Літературно-наукового гуртка були Йосиф Жук, Платон Карпінський, Юрій Кміт¹⁹. До Літературно-наукового гуртка приєднався також **Лінгвістично-літературний гурток**, заснований у 1891 р.²⁰

25 жовтня 1897 р. на перших загальних зборах Володимир Ванчицький запропонував реорганізувати Літературно-науковий гурток у товариство з кількома секціями (гуртками), які б займалися окремими галузями науки та проводили власні засідання. Далі підготовано статут нової організації – **Літературно-наукового товариства (ЛНТ)**. Товариство було незалежне від "Читальні". Згідно з статутом, метою ЛНТ було "дати спроможність членам своїм слідити та познакомлювати ся в спільній праці з результатами новітньої науки і творами літературними так руско-українськими як і чужими". Формою праці у товаристві були відчити, наукові доповіді, дискусії, літературні вечори. До ЛНТ могли вступити лише члени товариства "Читальня". Загальні збори товариства відбувалися раз на рік. Керівництво здійснював виділ, який складався з 6 осіб (голова ЛНТ, двоє писарів, три голови окремих гуртків; один із голів був заступником голови товариства, а один – скарбником). Нагляд за справочинством здійснювала надзвірна рада. Спочатку товариство поділялося на три гуртки (*кружки*): богословський, літературно-науковий та суспільно-економічний. Члени кожного гуртка обирали голову та писаря. Матеріальною базою існування ЛНТ були членські внески, прибутки від проведення літературних вечорів та добровільні пожертви²¹.

На початку своєї діяльності ЛНТ важко було знайти приміщення для засідань. Мабуть тому гуртки збиралися раз на тиждень у певні означені дні. Їхні засідання відбувалися протягом майже цілого року (винятки: менше місяця перед іспитами першого семестру, час Великого посту, маївок та місяця перед іспитами другого семестру)²².

Від 1900/1901 р. у товаристві працювало вже 5 гуртків (приєдналися раніше незалежні гуртки: слов'янський та пасічничо-садівничий), а також створено секцію перекладачів²³. Ці зміни було зафіксовано у новому статуті від 15 грудня 1900 р. Відтепер надзвірна рада повинна була перевіряти рахунки та книги справочинства товариства щонайменше двічі на рік. Кожен гурток мав обраних загальними зборами голову та писаря. До обов'язків писаря належало докладно вести книгу справочинства, голова гуртка мав активне та пасивне право вибору у відділі ЛНТ, скликав засідання, подавав до загального відома теми рефератів тиждень наперед, пропонував теми, дбав про організацію концертів та літературних вечорів²⁴. Вільного часу для роботи в гуртках при насаженому графіку життя семінаристів завжди було замало. Тому на засіданні відділу ЛНТ 16 листопада 1902 р. вирішено просити ректора про перенесення "часу сну на 1/2 10, щоб мати більше вільного часу на відчити". У випадку відмови настоятеля (що й сталося), семінаристи постановили звернутися до митрополита²⁵.

У 1903/4 р. діяльність у гуртках дещо ослабла, оскільки семінаристи зосередилися на приготуванні до друку власного часопису "Католицький Вхід"²⁶. 19 жовтня 1904 р. до статуту товариства внесено зміни. Час анонсу тематики виступів обмежено до трьох

днів, усталено почерговість виступів гуртків по тижнях. Через рік ЛНТ поділено на три секції: історично-богословську, літературно-слов'янську та економічно-агрономічну. До виділу належали вже 8 богословів: голова та секретар товариства, три голови та три писарі гуртків. Кожен член гуртка зобов'язувався підготувати (виголосити) щонайменше одну працю²⁷. Попри поділ товариства на секції, у справочинстві й надалі вживався термін “кружок”. Протягом 1897-1907 рр. найактивнішими доповідачами ЛНТ з богословської тематики були: Кароль Єрми, Микола Щепанюк, Микола Луцкий, Володимир Лиско; з літературної тематики – Володимир Вербенець, Андрій Ішак, Осип Фацієвич, Григорій Плакида, Стефан Білінський; з суспільно-економічної тематики – Модест Лукашевич, Євген Монцібович, Михайло Дороцький²⁸. У 1906/1907 р. діяльність гуртків ЛНТ занепадала (можливо, через зосередження сил доповідачів на публікаціях у семінарському часописі) і в 1907 р. товариство перестало існувати. Деякі секції згодом відродилися як незалежні товариства або підпорядковані “Читальні”.

3) НАУКОВІ ГУРТКИ В СЕМІНАРІЇ (1908-1914)

Після розпаду ЛНТ його літературно-наукова секція стала у 1908/1909 р. залежним від “Читальні” **Літературно-науковим гуртком**. Тематичний репертуар доповідей свідчить про те, що члени гуртка цікавились, між іншим, питаннями, що їх раніше порушували в богословській та суспільно-економічній секціях ЛНТ. Протягом 1908-1913 рр. гуртком керували Гавриїл Костельник, Андрій Ішак, Яків Дутчак та Осип Заторський, відбулося 39 доповідей/відчитів, у середньому 5 щороку (у 1908/1909 р. – 13). Близько 50% доповідей було присвячено темам із мово- та літературознавства (особам Т. Шевченка, М. Шашкевича, меншою мірою – Івана Тобілевича, Бориса Грінченка). Близько 20% виступів зосереджено на філософських темах, 10% історичних. Решта бл. 20% припадала на суспільно-політичні та богословські питання. Найактивнішими доповідачами гуртка були семінаристи Андрій Ішак, Петро Кашуба, Микола Пясецький та Йосиф Сліпий²⁹.

18 жовтня 1908 р. у виділі товариства “Читальня” виникла ідея організувати в семінарії **Агрономічний (господарський) гурток** (секція такого напрямку до 1907 р. існувала в складі ЛНТ). Очолив його Петро Чавс. За статутом 1909 р. організація мала “розвивати замишуване до господарства в найширшій того слова значінню”. Засобами для цього мали послужити лекції сільського господарства, домашнього промислу, суспільної економії, а також прогулянки у зразкові господарства, сади, відвідання промислових виставок. Членом гуртка міг бути кожен семінарист, який відвідував лекції та дискусії, сплачував піврічну вкладку та користувався бібліотекою. Керували гуртком загальні збори членів та президія-виділ (голова, заступник голови, скарбник, секретар, помічник бібліотекаря, бібліотекар). Піврічна членська вкладка становила 20 сот. Спадкоємцем майна гуртка вважалася “Читальня”³⁰.

Гурток мав власні бібліотеку (на 1909 р. – 600 одиниць) та “музей” (кімнату), який містив біля 50 різних господарських знарядь та машин, географічні карти. Семінаристи закупували, читали, випозичали на канікули та розпродували книжки видань “Просвіти”, “Сільського Господаря” та “Селянської каси”³¹.

Господарський гурток співпрацював із різними українськими громадськими організаціями, редакціями українських та польських часописів³². “Просвіта” та “Сільський Господар” запрошували членів гуртка до праці на селі, однак його тогочасний статут цього не дозволяв³³. Цікаво, що у складі Українського Студентського Союзу створено

подібний гурток. Для обох організацій у семінарії в 1912-1913 рр. проведено курс лекцій “Сільського Господаря”³⁴.

Ще одним напрямком діяльності гуртка були поїздки його делегатів на сільськогосподарські практики, екскурсії (у садівничу школу на Вульці та фабрику Івана Левинського у Львові, рільничу академію в Дублянах, каси Райфайзена в Чернівцях, молочно-чарську школу в Ряшеві, садівничу – в Заліщиках, сільськогосподарські кооперативи в Чехії та Моравії та ін)³⁵.

Протягом 1909/1909-1912/1913 рр. в Агрономічному гуртку щороку відбувалося в середньому 10 відчитів на теми сільськогосподарської кооперації, тваринництва, бджільництва, ґрунтознавства, виноробства. Гостями-доповідачами на засіданнях були громадські діячі о. Северин Борачок, д-р Григорій Величко, редактор “Економіста” Андрій Жук, професор Львівської політехніки Роман Сас Залозецький, секретар товариства “Дністер” у Львові Ярослав Колтунюк та організатор “Сільського Господаря” Євген Олесницький³⁶. Найактивнішими членами агрономічного гуртка були семінаристи П. Чавс, Д. Хабурський та М. Ріпецький.

Богословська секція, яка існувала в ЛНТ, після 1907 р. стала частиною товариства “Читальня”. Інтенсифікація діяльності у цьому напрямку почалася у 1911 р., коли **Богословський гурток** отримав статус самостійного товариства та отримав завдяки старанням ректора Йосифа Боцяна чимало цінних брошур апологетичного та біблійного змісту, що було суттєвим доповненням до лекцій з богослов'я у Львівському університеті³⁷. Активістом гуртка став семінарист Антон Стельмах. На його роботу звернуло увагу Товариство св. Павла та попросило членів гуртка підготувати до друку популярні релігійні брошури за винагороду³⁸.

У 2 семестрі 1911/1912 року богословський гурток був трохи ослабленим через “партійні” суперечки серед семінаристів та тимчасове закриття семінарії. Внаслідок цих подій на подальше навчання не прийнято голову гуртка Павла Мазура. Організацію очолив А. Стельмах. Завдяки його ініціативі та з метою глибшого зацікавлення загалу семінаристів богословською наукою 25 січня 1913 р. гурток реорганізовано в “Теологічно-наукове Товариство Українських Богословів у Львові”. Статут підготували А. Стельмах та Микола Чубатий, майбутній історик Церкви. Тоді ж вирішено підготувати критичний науковий реферат до 300-літнього ювілею митрополита Іпатія (Потія). До наукової праці членів товариства заохочував також префект семінарії Омелян Горчинський, який прочитав семінаристам декілька лекцій на тему “Студії й богослов”³⁹.

4) ДРАМАТИЧНІ ТА МУЗИЧНІ ТОВАРИСТВА

У 1890 р. у семінарії засновано **Драматичний гурток**, який мав плекати зацікавлення народним мистецтвом. Першим його головою та режисером став Михайло Яцкевич. Вистави відбувалися 4-5 разів на рік⁴⁰. Драматичний гурток спочатку був підпорядкований “Читальні”, яка забезпечувала його усім необхідним та отримувала прибутки від вистав. Протягом 1896-1898 рр. гуртком керували Максим Кінаш, Володимир Кунницький та Василь Чайковський, відбулися кілька вистав (“Драма без горівки”, “На перекир”, “В'язень”, “Кальоші”). Вважаючи організаційну незалежність запорукою успішного розвитку гуртка, його управа підготувала новий статут, затверджений 23 березня 1898 р. З того часу гурток перетворився у незалежне **Драматичне товариство**. На початку своєї самостійності товариство зазнало клопотів через страйк русофільського за складом оркестру. Виділ вирішив зіграти виставу “Пошилися в дурні” без оркестру.

Але у переддень вистави церковна влада заборонила питомцям переодягатись за жінок, як наслідок до кінця року діяльність товариства перервалася. Згодом, за участю вже народовецького оркестру, відбулися дійства “Один з нас мусить оженитися” та “О мандат”, “Наталка Полтавка”. У 1900 р. заборонено не лише вистави, але й “невинні гуртнійші сходини” з невеликими винятками. Протягом 1900/1901 р. товариство продовжило діяльність, однак під час сецесії перестало існувати⁴¹. Хоча зацікавлення театральним мистецтвом у 1901-1911 р. й далі культивувалося в семінарії (на вечорах, концертах), рішення про нове заснування Драматичного гуртка було прийнято аж 3 червня 1911 р., на загальних зборах “Читальні” й пов’язувалося з прихильним ставленням ректора Й. Боцяна⁴².

Музичні та хорові зацікавлення семінаристів, подібно до театральних, проявилися у заснуванні у 1891 р. **“Співацького гуртка”**, активістами якого були брати Володимир, Євстахій (Остап) та Петро Нижанковські. З їхнім відходом із семінарії (1892) цей гурток занепав⁴³. Ще одним товаришким середовищем львівських богословів були хор та оркестр. Вони існували здавна, та в окрему організацію з статутом оформлені не були. Відмова русофільського оркестру брати участь у шевченківському вечорі 1898 р. стала поштовхом до створення народовецького оркестру. Вокал у ньому частково організовував Модест Менцінський (згодом – відомий оперний співак-тенор), а оркестр – М. Бобовник⁴⁴. Мабуть саме цей оркестр став ядром **Музичного товариства**, створеного бл. 1901 р*. У 1905 р. між головою Музичного товариства Юліаном Кисілевським та товариством “Читальня” було укладено угоду. Згідно з нею, Музичне товариство віддало у власність “Читальні” свої музичні інструменти (контрабас, віолончель, скрипку, альт і два кларнети), зобов’язалося грати на читальняних концертах та вечорах; могло мати власну касу. Також “Читальня” не забороняла користуватися своїм залом музикантам та влаштовувати їм власні концерти. Спадкоємцем майна Музичного товариства вважалася “Читальня”⁴⁵.

5) ПРАЦЯ СЕМІНАРИСТІВ У СІЛЬСЬКИХ ТА МІСЬКИХ ЧИТАЛЬНЯХ

Перед виборчою реформою 1907 р. серед університетської молоді набула популярності ідея поширення освіти серед народу. Це проявилось у створенні в складі товариства “Академічна громада” “Просвітнього кружка” для праці у читальнях серед селян Львівського повіту⁴⁶. Подібну організацію під назвою **Просвітній гурток українських богословів** засновано у Львівській духовній семінарії. Ідея створення організації, яка б готувала “питомців до будучого їх звання”, вийшла з митрополичого ординаріату⁴⁷. Ядро майбутнього гуртка склав вибраний 10 грудня 1908 р. “Читальнею” просвітній комітет, очолений Іларіоном Лушпінським. Спочатку богослови відвідували з відчитами читальні лише у Львові (на Клепарові, Середмісті, по вулицях Зеленій, Личаківській, Жовківській, Жовківському передмісті, в товаристві “Сила”). 25 квітня 1909 р. ректор семінарії Йосиф Жук на прохання голови філії “Просвіти” Тита Реваковича дозволив відвідувати й сільські читальні. Таким чином, під опікою просвітнього комітету опинилося 12 нових читалень, розташованих поза Львовом⁴⁸.

За статутом 9 листопада 1909 р., метою гуртка були просвіта та піднесення добробуту українського народу. Просвіта народу здійснювалося за допомогою публічних відчитів та концертів, поширення літературних та науково-популярних творів, організації бібліотек. Матеріальна база гуртка формувалася членськими вкладками, добровільними пожертвами та ін. Виділ складався з 7 осіб: провідника, заступника, секретаря,

скарбника, бібліотекаря, директора і заступника директора та двох заступників управи. Найвищим керівним органом уважалися загальні збори, які, окрім іншого, вибирали делегата до “Просвіти”. Спадкоємцями гуртка були “Читальня” або Товариство св. апостола Павла⁴⁹.

Просвітний гурток розпочав роботу 15 листопада 1909 р. під керівництвом Теофіля Гординського. Протягом року було закладено основи власної бібліотеки, проведено 46 засідань, зачитано 23 реферати. Навесні 1909 р. львівська філія “Просвіти” віддала під опіку гуртка 24 села. У 18 селах необхідно було створити або відроджувати читальні. Тому для злагодженої праці у селах семінаристи співпрацювали зі світськими студентами. Богослови провели 189 відвідин читалень з 123 рефератами, брали участь у загальних зборах⁵⁰.

Наступного року діяльність гуртка під управою Андрія Іщака обмежилася до львівських читалень, а кількість відвідин зменшилася до 68. Головною причиною цього стало поширення світськими студентами антиклерикальних брошур. У 1911/1912 ювілейному році Маркіяна Шашкевича гурток працював найінтенсивніше з усіх тодішніх семінарських товариств. Богослови під керівництвом Петра Каблака здійснили 75 відвідин читальні з 67 відчитами, половина з яких присвячувалась М. Шашкевичу⁵¹.

Подальший розвиток Просвітнього гуртка позначений збільшенням кількості членів, активізацією зв'язків семінаристів із громадськими організаціями, редакціями газет та ін. Займаючись збором пожертв на “Рідну Школу”, семінаристи створили окремий “Комітет Рідної Школи”, поширювали часописи “Основи” та “Місіонар”. Гурток узяв участь у діяльності статистичної комісії “Краєвого Шкільного Союзу” та в організаційній комісії товариства “Просвіта”⁵².

Приготування відчитів відзначалося певною методичністю: спочатку текст зачитували та обговорювали на засіданні гуртка, після чого виступ редагували та їхали з ним по читальнях. На 2-3 день після виїздів семінаристи звітувалися в гуртку. Звіти фіксувалися у “Просвіті” та книгах читалень⁵³. Більшість тем відчитів були серійними (зачитувалися на 2-3 засіданнях). У рефератах з історії України (38%) особливу увагу приділено героїчній добі князів, козаків, гайдамаків та опришків. Суспільну тематику (25 %) представлено популярними відчитами про просвітню організацію, гігієну, календар та ін. У відчитих з історії літератури (13,8 %) найбільшу увагу (поряд з особами Григорія Квітки-Основ'яненка, Юрія Федьковича, Тараса Шевченка) приділено М. Шашкевичу, що пояснюється існуванням його культу серед семінаристів як національного героя та близькістю двох ювілейних років (1911, 1913 рр.). Економічну тематику зачіпали доповіді Д. Хабурського та М. Ріпецького (також активістів економічно-агрономічного гуртка) про досвід діяльності селянських спілок. Решту (бл. 8 %) рефератів присвячено природничим наукам та географії⁵⁴.

6) “ВЛАСНА ПОМІЧ”: ФІНАНСОВИЙ БАЗИС ПОЧИНАНЬ БОГОСЛОВІВ

Із розвитком семінарських товариств з'явилася потреба координації їх кас, організації спільних інвестицій, надання позик як фізичним особам, так і цілим гурткам. З цією метою у грудні 1898 р. семінарист останнього року навчання народовець Микола Гошовський заснував “Товариство каса позичкова “Власна Поміч” (далі – ВП). До складу керівництва вибрано 5 виділових (голова, заступник голови, скарбник, контролер каси, писар), 2 їхніх заступників і 4 членів контрольної комісії, по одному з кожного

року навчання. В перший рік товариство діяло без затвердженого статуту. Його членами стали спочатку 64 богослови⁵⁵.

У 1898/1899 р. ВП під проводом нового голови Петра Патрила заснувала у семінарії крамницю з саморобними сигаретами та іншим товаром (трафіку), прибутки якої щороку скеровувалися на певну ціль. Позичкова каса співпрацювала із ЛНТ, Слов'янським гуртком, Гімнастичним товариством, Богословським гуртком, виділяючи їм кошти на різні потреби та примножуючи їхній капітал. Однією з важливих інвестицій ВП стала допомога “Читальні” у переказі книг для українських богословів в Ужгороді⁵⁶.

3 листопада 1900 р. назву товариства змінено на “Українське тов. кас. пожич. “Власна Поміч”, а в 1901 р. реорганізовано його статут, за яким майно товариства складали членські внески, добровільні пожертви та дохід з трафіки; членом ставав кожен семінарист, який заплатив “вписове” 20 сот. і членську вкладку 1 кр. на рік. Позичку можна було сплачувати частинами, які визначав виділ товариства, відсоток становив 1 сот. від корони в місяць. Засідання виділу відбувалися раз на місяць, а загальні збори – двічі на рік: у жовтні і червні. Спадкоємцем майна ВП вважалась “Читальня”. Для визнання товариства церковною владою влітку 1901 р. семінаристи підготували “Регулярмін каси позичкової “Власна Поміч”, зміст якого загалом відповідав статуту. Членська вкладка становила 40 сот. на рік, а “вписове” – 40 сот. До складу дирекції каси належали управляючий директор, касир, контролер, а крім того 3 заступники дирекції. Надзірну раду формували з 6, а з 1903 р. – з 9 осіб. Дирекція та надзирна рада (6-9 осіб) визначали відсоток позичок і вкладок. Дуже прихильно до діяльності каси поставився митрополит Андрей (Шептицький), надаючи щедрі пожертви⁵⁷. Його баченню цілком відповідало те, що налагодження матеріального становища богословів відбувалося не за рахунок боргів чи гри в карти, а шляхом виховання ощадності.

15 листопада 1901 р., з огляду на сецесійні події, існування ВП було призупинено⁵⁸. Відновленням його роботи у 1902/1903 р. зайнявся Дмитро Яремко (згодом – віцекоректор семінарії). Беручи до уваги, що багато колишніх семінаристів, які були членами каси, навчалися тепер на екстернаті, їм також дозволено користатися з позик⁵⁹.

Власну крамницю на зразок трафіки спробували у 1908 р. створити семінаристи-русофіли, позичаючи гроші у народовецькій касі. Оскільки в архіві семінарії касових книг цієї крамниці не виявлено, припускаємо, що вона не мала великого впливу. Навесні 1909 р. товариство започаткувало створення резервного фонду у розмірі 500 кор. До 1911 р. керівництво повинно було виділити з прибутків трафіки 10% на легат (грошову ціль) імені М. Шашкевича. Інвестиціями позичкової каси у 1910 році скеровувались на спорудження пам'ятника Т. Шевченка у Києві, церкви у Клепарові, бюсту Т. Шевченка у семінарії, на “Рідну Школу”⁶⁰.

У 1912 р. серед членів “Власної помочі” почалися дискусії про потребу її державного визнання. Проте членами офіційної інституції не могли стати неповнолітні семінаристи. Тому вирішено реорганізувати ВП у нове товариство для малолітніх під назвою “Трафіка” з відділом торговельним і кредитовим на тих самих статутах”. Однак, як впливає із протоколу загальних зборів товариства від 5 липня 1913 р., фактично паралельно існували закрита інституція та відкрите зареєстроване товариство “Власна Поміч”. Капітал обох товариств за побажанням ректорату зосереджувався в одних руках. У листопаді 1913 р. товариство прийняло “Регулярмін українських богословів” у Львові, яка стала наступницею трафіки та торгівельним відділом “Власної помочі”, а 1 квітня 1914 р. Краєвий суд вніс “Товариство Українських Богословів Власна Поміч” у списки інших фірм та товариств. Останні збори товариства перед війною відбулися 16 червня 1914 р.⁶¹.

7) ВЛАСНІ ДРУКОВАНІ ВИДАННЯ ЛЬВІВСЬКИХ БОГОСЛОВІВ

На зламі XIX – XX ст. віддзеркаленням літературних та наукових зацікавлень семінаристів та результатом діяльності їхніх товариств стали численні публікації у галицьких, буковинських та чеських періодичних виданнях (“Буковина”, “Діло”, “Записки НТШ”, “Руслан”, “Muzeum”). Це проби пера в прозі та поезії, богословські, філософські, історичні та літературознавчі розвідки, переклади, фейлетони Данила Бодревича, Володимира Вербенця, Ю. Кміта, І. Кузіва, В. Куницького, Я. Левицького, Петра Понятишина, М. Ріпецького, О. Сушка та ін⁶². Крім того, початок століття був ознаменований абсолютно новим явищем для галицьких церковних стосунків – появою власних, легальних друкованих видань семінаристів, на противагу проscribeваним “Русалці Дністровій” та гумористичним рукописним журналам 1860-х рр.

У 1902 р. львівські семінаристи видали у Львові “Альманах руско-українських богословів”. Упорядником був О. Сушко. Тут поміщено як власні поетичні та прозові твори Олександра Малицького, Петра Карманського, Осипа Фацієвича, Григорія Плакиди, так і літературознавчі нариси Я. Левицького та Ю. Кміта, переклади⁶³. Видання такого “Альманаха” мало б нав’язувати до традицій “Зорі” та “Русалки Дністрової”.

Одним із наслідків реформи, яку впроваджено у Львівській духовній семінарії за ректорства Григорія Хомишина, стала поява щоквартального часопису “Католицький Вхід. Орган богословів рус.-кат. дух. семінарії у Львові” (згодом змінено на “Орган рускої богословської католицької молодіжи”, у 1907 р. – “Католицький Схід. Орган української богословської молодіжи”). Дозвіл на видання дав митрополичий ординаріат. Всього вийшло 4 річники (1904-1907) цього журналу по 4 випуски в кожному. Метою видання була солідаризація львівських богословів із духовенством Західної Європи у протистоянні тогочасному невірству й “тиранії вільного слова, модерністичних напрямів”. Апелування в назві до Сходу мало нагадати слова папи Урбана VIII: “O mei Rutheni, per vos ego Orientem convertendum spero!”. Першим редактором часопису був семінарист Григорій Плакида, другим – Іван Заверуха, третім – Василь Матвієйко⁶⁴.

Поряд із звичайними випусками, було й декілька тематичних/ювілейних випусків (присвяти Пречистій Діви Марії, прелату Ісидорові Дольницькому). Структурно часопис складався із двох частин. У першій друкувалися поезії Павла Штокалка (“Голгоф-та”, “Радуйся Маріє”), Івана Заверухи (“Блудний син”), Гавриїла Костельника, а також богословські історичні, літературні та музикознавчі розвідки Павла Миколіва (“Культ Пресвятої Діви Марії на Руси”), Василя Матвієйка (“Пресв. Діва Марія в українсько-русских піснях обрядових (народних і духовних)” та ін. Другу частину часопису відведено гоміліям та апологетиці. Окрім того, в журналі були новини церковного життя, інформація з життя українських богословів, анотації та рецензії на нові книжки. У бібліографічному блоці активними дописувачами були Павло Штокалко, Микола Гоянюк, І. Чичула, Володимир Топольницький, Василь Бачинський⁶⁵. Разом із тим, варто зазначити, що часопис не був внутрішнім обіжником семінарії, його розсилали священикам, дарували, на шпальтах богослови обмінювалися досвідом, вели дискусії з іншими періодичними виданнями, вміщували передруки та переклади публікацій з-поза Галичини.

Продовженням традиції альманахів стало видання “Читальнею” у 1914 р. “Альманах українських богословів”. Редактором став А. Стельмах. Публікація збірника планувалася семінаристами на 1913 р. (коли відзначали ювілей Медіоланського едикту та 300-ліття смерті Іпатія (Потія), однак справа затягнулась на рік. Кошти (по 5 кор.) від

продажу скеровувалися на зведення пам'ятника М. Шашкевичу. З оригінальних студій тогочасних та колишніх львівських семінаристів у "Альманаху" слід відзначити такі, як "Понятє негациї і нічого в людскім пізнаню" д-ра Гавриїла Костельника, "Змаганє до релігійної унії з Римом на Галицькій Руси в першій чверти XIII віку" Миколи Чубатого, "Наука російської церкви про чистилище" Андрія Іщака, "Основи візантійської ритміки" Михайла Залеського, "Медиолянський Едикт" Михайла Чорнеги та "З історії духового життя львівських богословів в літах 1900-1913" Осипа Осташевського⁶⁶

ВИСНОВКИ

У 1890-1914 рр., завдяки зростанню організаційної ініціативи українських богословів у Греко-католицькій духовній семінарії у Львові витворилась система студентських товариств з різноманітними статутними цілями та характером діяльності.

Найбільше і наймасовіше товариство "Читальня українських богословів ім. М. Шашкевича", поряд із організацією читання та обговорення книг і часописів, проведенням літературних вечорів та ювілеїв, було також посередником у створенні та реорганізації численних гуртків, налагодженні їхньої співпраці та представленні громади богословів поза межами семінарії. Найважливішим ключовим моментом у діяльності цього товариства була участь у створенні Літературно-наукового товариства. До послаблення діяльності "Читальні" як поширювача книг та часописів призвела у 1910 р. заборона читання політичних часописів.

Створення Літературно-наукового товариства у 1897 р. було почином, рівнозначним заснуванню самої "Читальні", оскільки наукові зацікавлення семінаристів змогли реалізуватися в конкретних гуртках (Богословському, Літературно-науковому, Суспільно-економічному та ін.), було вироблено чітку методику праці (відчити, реферати, дискусії, публікації), яку унормовували статутні вимоги. Сецесійна перерва в існуванні товариств і самої семінарії тільки примножила здобутки ЛНТ, позаяк при звичаєнні львівських семінаристів до самостійної праці з книгою сприяло легкому засвоєнню нових підходів у семінарійній педагогіці та богослов'ї під час перебування на тамчасових студіях у Відні, Інсбруку, Кракові, Фрибургу. Наукові гуртки 1908-1914 рр., по суті, йшли второваним ЛНТ шляхом і витоки створеного після I світової війни Богословського наукового товариства (БНТ) слід шукати у діяльності богословської секції ЛНТ та її наступника Теологічно-наукового товариства. Організатори Богословської академії у Львові, також вийшли із середовища семінарських товариств. Тут слід назвати митрополита Йосифа (Сліпого), владик Дмитра (Яремка), Йосифа (Боцяна), Івана (Лятишевського), докторів богослов'я Ярослава Левицького та Андрія Іщака.

Формуванню мистецького смаку майбутніх душпастирів, ознайомленню їх із скарбницею української та світової музичної культури сприяли гуртки музичного напрямку. Економічні та просвітні гуртки дали галицьким українцям Антонія Глодзінського, Мирослава Ріпецького та багатьох інших священників, які набуті у гуртках семінарії знання використали для організації кооперативів, кредитних спілок та загалом національної мобілізації українського села в умовах міжвоєнної Польщі. Вагомою підставою для фахової організації товариств (не лише студентських) була діяльність кредитно-позичкової каси "Власна Поміч". Семінарійний журнал, "Католицький Вєхід" та альма-нахи вишколили дописувачів до галицьких часописів та представили широкому загалу наукові доробки богословів та їхню позицію з багатьох суспільних питань.

Студенські товариства Греко-католицької духовної семінарії у Львові виховали кілька поколінь української інтелігенції та стали фундаментом для модернізації богословської освіти у Греко-Католицькій Церкві.

- ¹ Куз'ків І. Короткий погляд ... // Діло. – Львів. 1900. – 12 (25) квітня. Ч. 81. – С. 1 – 2.
- ² Ковалюк Р. Український студентський рух на західних землях XIX – XX ст. – Львів, 2001. – 291 с.; Середя О. Громади ранніх народовців у Східній Галичині... С. 380; Куз'ків І. Короткий погляд на історію Читальниці рускої духовної семінарії у Львові // Діло. – Львів. – 1900. – 8 квітня. – Ч. 80. – С. 387-392.
- ³ ЦДІАУ у Львові. Ф. 451. – Оп. 1. – Спр. 103, 105, 106, 108, 104, 112, 107, 109, 110, 111, 113.
- ⁴ Альманах руско-українських богословів. Зібрав О. Сушко. – Львів, 1902. – 198 с.
- ⁵ Альманах українських богословів. Зібрав А. Стельмах. – Львів, 1914. – 293 с.
- ⁶ Альманах українських католицьких богословів. Зібрав О. Буць. – Львів, 1934. – 141 с.
- ⁷ Куз'ків І. Короткий погляд на історію Читальниці рускої духовної семінарії у Львові // Діло. – Львів. 1900. – 8(21) квітня. – Ч. 80. – С. 1-2; 12 (25) квітня. – Ч. 81. – С. 1 3.
- ⁸ Львівська духовна семінарія в літах 1897-1901. – Львів, 1901. – 58 с.
- ⁹ ЦДІАУ у Львові. – Ф. 451. – Оп. 1. – Спр. 108. – Арк. 3 5, 7 зв., 112, 127, 155 158; Левицький Я. Львівська духовна семінарія... – С. 27-28, 30.
- ¹⁰ Левицький Я. Львівська духовна семінарія – С. 9-13, 30; ЦДІА України у Львові. Ф. 451. – Оп. 1. – Спр. 105. Арк. 11 зв.; Спр. 108. – Арк. 8.
- ¹¹ Левицький Я. Львівська духовна семінарія – С. 16, 25-26, 49.
- ¹² ЦДІАУ у Львові. – Ф. 451. – Оп. 1. – Спр. – 108. – Арк. 2, 4 зв.-5.
- ¹³ Там само. – С. 144 зв.-145.
- ¹⁴ Осташевський О. З історії духовного життя львівських богословів в літах 1900 1913 // Альманах українських богословів. Львів, 1914. – С. 287-288.
- ¹⁵ Куз'ків І. Короткий погляд... // Діло. – Львів. 1900. – 12 (25) квітня. – Ч. 81. – С. 3.
- ¹⁶ ЛНБ НАН України, від. рукописів. – Ф. 167. – Оп. 2. – Спр. 142. – Арк. 35. Оскільки книг справочництва цього гуртка не збереглося, підставою для згадки про нього є лише публікації богословів І. Кузіва та Я. Левицького. Зокрема, останній припускається неточності в датуванні часу його існування цього гуртка. Порівн.: Левицький Я. Львівська духовна семінарія ... – С. 32 33.
- ¹⁷ ЦДІАУ у Львові. – Ф. 451. – Оп. 1. – Спр. 104. – Арк. 4.
- ¹⁸ Левицький Я. Львівська духовна семінарія ... – С. 33; ЦДІАУ у Львові. – Ф. 451. – Оп. 1. – Спр. 104. – Арк. 7-15.
- ¹⁹ ЦДІАУ у Львові. – Ф. 451. – Оп. 1. – Спр. 104. – Арк. 15 зв.-16, 107 зв.; Левицький Я. Львівська духовна -семінарія ... – С. 33.
- ²⁰ Куз'ків І. Короткий погляд ... // Діло. – Львів. – 1900. – 12 (25) квітня. – Ч. 81. – С. 3.
- ²¹ Левицький Я. Львівська духовна семінарія ... – С. 33 35; ЦДІАУ у Львова. – Ф. 451. – Оп. 1. – Спр. 104. – Арк. 37-41.
- ²² Левицький Я. Львівська духовна семінарія... – С. 35-36.
- ²³ Там само. – С. 40-41.
- ²⁴ ЦДІАУ у Львові. – Ф. 451. – Оп. 1. – Спр. 104. – Арк. 58-62 зв.
- ²⁵ Там само. – Арк. 70 71.
- ²⁶ Там само. – Арк. 78.
- ²⁷ Там само. – Арк. 82-83 зв., 90 зв.-92.

- ²⁸ Там само. – Арк. 85-86, 91-94, 98; Левицький Я. Львівська духовна семінарія... – С. 36, 40, 42.
- ²⁹ ЦДІАУ у Львові. – Ф. 451. – Оп. 1. – Спр. 112. – Арк. 9-57, 60-65 зв.
- ³⁰ ЦДІАУ у Львові. – Ф. 451. – Оп. 1. – Спр. 111. Арк. 11, 14, 14 зв., 21 зв., 67, 141-143.
- ³¹ Там само. – Арк. 21, 51 зв., 127-128.
- ³² Там само. – Арк. 22-23 зв.
- ³³ Там само. – Арк. 24, 37-37 зв., 72.
- ³⁴ Там само. – Арк. 83, 85, 92 зв., 95 зв., 121.
- ³⁵ Там само. – Арк. 23, 106, 106 зв., 116, 134; Лебедович І., о. Полеві духовники Української Галицької Армії. (Матеріяли до історії). – Вінніпег, 1963. – С. 194.
- ³⁶ ЦДІАУ у Львові. Ф. 451. – Оп. 1. – Спр. 111. Арк. 89 зв., 91-93, 101, 112-115, 118, 120.
- ³⁷ Осташевський О, о. Богословський кружок в 1911 1913 роках // Альманах українських католицьких богословів. Львів, 1934. – С. 59.
- ³⁸ Там само. – С. 60.
- ³⁹ Там само. – С. 61-62; Осташевський О. З історії духовного життя .. – С. 289-290.
- ⁴⁰ Кузьмів І. Короткий погляд ... // Діло. – Львів. 1900. – 12 (25) квітня. – Ч. 81. – С. 2; Левицький Я. Львівська духовна семінарія в літах 1897-1901. – Львів, 1901. – С. 45.
- ⁴¹ Левицький Я. Львівська духовна семінарія ... – С. 10-11, 45-48.
- ⁴² ЦДІАУ у Львові. – Ф. 451. – Оп. 1. – Спр. 108. – Арк. 160.
- ⁴³ Кузьмів І. Короткий погляд ... – С. 2; Шематизмъ всецестного клира Митропол. Архієпископі греко-католической Львовской на рокъ 1882. – Львів, 1892. – С. 206.
- ⁴⁴ Бобовник М., о. Перша українська семінарська орхестра // Альманах українських католицьких богословів. – Львів, 1934. – С. 74-77.
- * Точна дата заснування цього товариства невідома. Про нього немає згадки також у нарисі Я. Левицького про “Читальню” та ЛНТ до 1899/1901 р. Однак уже на загальних зборах “Читальні” 13 грудня 1901 р. йшлося про тимчасове припинення діяльності музичного товариства через сецесійні події. Документації цієї організації не збереглося. Фрагментарні свідчення дійшли у протоколах “Читальні”. Припускаємо, це товариство включало в себе оркестр (без хору).
- ⁴⁵ ЦДІАУ у Львові. – Ф. 451. – Оп. 1. – Спр. 108. – Арк. 5 зв.-6, 42 зв.-44 зв., 57 зв.-58.
- ⁴⁶ Каблак П., о. Освітній рух... – С. 63.
- ⁴⁷ ЦДІАУ у Львові. – Ф. 451. – Оп. 1. – Спр. 113. – Арк. 5-5 зв.
- ⁴⁸ Там само. – Арк. 5 зв. 6.
- ⁴⁹ Там само. – Арк. 1 3, 7.
- ⁵⁰ Там само. – Арк. 7-8; Каблак П., о. Освітній рух ... – С. 63 64.
- ⁵¹ ЦДІАУ у Львові. – Ф. 451. – Оп. 1. – Спр. 113. – Арк. 9.
- ⁵² Там само. – Арк. 10-11.
- ⁵³ Каблак П., о. Освітній рух... – С. 63-64.
- ⁵⁴ ЦДІАУ у Львові. – Ф. 451. – Оп. 1. – Спр. 113. – Арк. 12-13.
- ⁵⁵ ЦДІАУ у Львові. – Ф. 451. – Оп. 1. – Спр. 107. – Арк. 2 зв.-3, 4 зв.-5, 6 зв.-, 27 зв., 33 зв.
- ⁵⁶ Там само. – Арк. 7 зв.-9 зв., 12-13.
- ⁵⁷ Там само. – Арк. 14-15, 21-27 зв., 30.
- ⁵⁸ Там само. – Арк. 32.
- ⁵⁹ Там само. – Арк. 32, 33 зв. 34, 36-38.
- ⁶⁰ Там само. – Арк. 78, 86 зв., 93
- ⁶¹ Там само. – Арк. 81, 97 зв.-100; 103 зв.-107 зв.; ЦДІАУ у Львові. – Ф. 451. – Оп. 1. – Спр. 110. – Арк. 1.
- ⁶² Левицький Я. Львівська духовна семінарія ... – С. 43-45.
- ⁶³ Альманах руско-українських богословів. Зібрав Олександр Сушко. – Львів, 1902. – 198 с.

⁶⁴ Католицький Вхід. Орган богословів рус.-кат. дух. семінарії у Львові. – Львів, 1904. – Річник I. Вип. 1. – С. 1-3; Католицький Вхід. Орган рускої богословської католицької молодіжи. – Львів, 1904. – Річник I. Вип. 3. – С. 138; 1906. – Річник III. – Вип. 3. С. 197; Католицький Схід. Орган української богословської молодіжи. – Львів, – 1907. – Ч. 1.

⁶⁵ Католицький Вхід. Орган богословів рус.-кат. дух. семінарії у Львові. 1904. – Річник I. Вип. 1. – С. 6-14; Вип. 2. С. 37-46; Вип. 3. – С. 85-91; Вип. 4. – С. 160-180, 183-202, 206-234; 1906. Річник III, Вип. 1. – С. 55-65; Вип. 4. – С. 374-380.

⁶⁶ Див.: Альманах українських богословів. Зібрав А. Стельмах. – Львів, 1914. – С. 27-42, 101-131, 142-166, 180-228, 246-253, 271-293.

Ярослав Глистюк.

Студентські товариства

Греко-католицької духовної семінарії у Львові (1890–1914).

У статті розглянуто феномен появи студентських товариств Греко-католицької духовної семінарії у Львові, з'ясовано їхні цілі, структуру, напрямки діяльності (від дискусій над творами богословської, літературної та історичної тематики до видавничої праці та студентської фінансової самопомогі). Особливу увагу приділено висвітленню історії “Читальні” та Літературно-наукового товариства та їхнього впливу на світогляд семінаристів, богословську освіту та формування національної інтелігенції в Галичині.

Yaroslav Hlystiuk.

The Student Societies of the Lviv Greek-Catholic Priest Seminary (1890–1914).

The paper examines the emergence of student societies at Lviv Greek-Catholic priest seminary. It provides an overview of activities of these societies ranging from organized discussion of literary, theological and historical issues to publishing or establishment of student financial self-reliance. Autor especially emphasized on *Chytalnia*, and *Literaturno-Naukove Tovarystvo*, accentuating their impact on molding of the seminarians' worldview, the high theological education and formation of national intelligentsia in Galicia.

РЕГІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ТА КРАЄЗНАВЧІ ІНІЦІАТИВИ ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА У ЛЬВОВІ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ

Сучасний бурхливий розвиток історико-краєзнавчих досліджень, пошук нових шляхів та оптимальних форм і методів дослідницької роботи змушує більш уважно придивитись до наявного досвіду. Галицьке краєзнавство вже віддавна є об'єктом прискіпливої уваги дослідників. Йому присвячені численні наукові конференції, збірки статей, дисертаційні дослідження. Проте більшою мірою вони зосереджені на вивченні вітчизняної практики історико-краєзнавчої роботи. Це дещо збіднює наші уявлення про галицьке краєзнавство, оскільки осторонь залишається пласт унікального досвіду сусідів-поляків, що мали надзвичайно потужні напрацювання у цій галузі. Особливо цінною нам видається реконструкція перших спроб запровадження системної краєзнавчої роботи, спрямованої на залучення широких верств місцевої інтелігенції. Однією з таких спроб була широка програма організації наукових осередків на провінції, запропонована керівництвом Історичного товариства у Львові (далі - ІТЛ) наприкінці XIX ст. Основною метою цих осередків і мала стати краєзнавчо-пошукова робота. Зазначимо, що серед різноманітних напрямків діяльності ІТЛ його регіональна політика практично незнана та ще чекає на своє ґрунтовне дослідження. Досі в літературі відомі тільки скупі факти про існування наукових гуртків на провінції, появу яких ініціювало Товариство¹. Така невивченість історико-краєзнавчих ініціатив ІТЛ у довоєнні роки не дозволяє адекватно оцінити його роботу у цьому напрямі в інші періоди діяльності. Адже, на наше переконання, досвід та врахування помилок першої хвилі поширення діяльності ІТЛ у регіоні дозволили досить успішно провести роботу із закладання так званих Наукових станцій Польського історичного товариства у міжвоєнний час та у другій половині XX ст. Відсутність будь-яких публікацій на цю тему змушує нас розглянути виникнення та діяльність наукових гуртків ІТЛ у тісному зв'язку з структурно-організаційною еволюцією самого Товариства та дещо докладніше зупинитись на ідеї виникнення й шляхах реалізації його регіональної політики. На наше переконання, мета закладання та логіка діяльності наукових гуртків стане краще зрозумілою в широкому контексті краєзнавчих ініціатив організації.

Від часу свого постановня у 1886 р. ІТЛ одним із найголовніших напрямків своєї діяльності бачило дослідження регіональної історії. Так, у параграфі другому Статуту важливою метою Товариства були визначені "пробудження та допомога розвитку історичних наук із особливою увагою до минулого Червоної Русі"². Таке акцентування на місцевій історії було зумовлене кількома причинами. Передусім, суспільними потребами – необхідністю задовольнити зростаючі зацікавлення громадськості минулим своєї землі. Поряд із цим, історико-краєзнавча орієнтація діяльності ІТЛ значною мірою була інспірована сусіднім досвідом німців у створенні подібного роду історичних товариств. Саме німецькі вчені вважались у той час законодавцями історичної моди. Загальновідомо, що за взірцеву модель ІТЛ служили німецькі історичні товариства, котрі,

переважно, зосереджувались саме на місцевій історії³. Зрештою, цитований параграф статуту відображав також реальний стан речей: на 260 членів першого року існування ІТЛ переважна більшість походила з Галичини.

Проте керівництву ІТЛ досить швидко стало зрозуміло, що конкретна реалізація зазначених завдань стала майже неможливою через відсутність виразної історико-краєзнавчої ініціативи у середовищі місцевої інтелігенції. Провінційні наукові сили залишались практично поза межами діяльності Товариства, у якому більшість становила інтелігенція Львова та Кракова. Про певну індіферентність провінційної інтелігенції до справ ІТЛ деякою мірою свідчить перелік передплатників органу Товариства – “Kwartalnika Historycznego”: ми бачимо, що серед них надзвичайно незначною є частка мешканців провінційних містечок і сіл.

Такий сумний стан речей викликав занепокоєння у керівництва ІТЛ, передусім його першого голови Ксаверія Ліске, що був справжнім ініціатором цієї регіональної стратегії. З метою якісної зміни ситуації К.Ліске вирішив винести це надзвичайно важливе, на його переконання, питання на представницький форум Другого з'їзду польських істориків, що відбувався під егідою ІТЛ у Львові у липні 1890 р. Оскільки сам голова Товариства був тяжко хворим та прикутим до ліжка, його доповідь під назвою “В який спосіб вдалось би пробудити та розвинути науковий рух на провінції” було оголошено на засіданні з'їзду 19 липня 1890 р. секретарем Освальдом Бальцером. У доповіді К.Ліске поставив перед учасниками з'їзду засадниче запитання: “Пізнаємо цілість історії Польщі, але не пізнаємо її історій провінційних і локальних, а чи можемо докладно пізнати цілість, не знаючи її частин?”. Автор доповіді змалював слабкість наукового життя на провінції, показав недостатні зв'язки ІТЛ з місцевою інтелігенцією та виступив із пропозицією створення наукових гуртків для організації регіональних досліджень у містах та містечках. Це, на думку К.Ліске, дозволило би не тільки пробудити історико-краєзнавчий рух, але й поглибити зацікавлення історією на провінції та збільшити кількість членів ІТЛ. Він був переконаним, що “без пробудження наукового життя на провінції ніколи не дійдемо до позитивних результатів на будь-якому полі гуманітарних наук”, і “навіть природничі науки не обійдуться без такої допомоги на провінції”. З метою втілення цієї ініціативи голова організації пропонував з'їзду прийняти ухвалу та рекомендувати ІТЛ відповідним чином внести зміни до статуту. Доповідь закінчувалася такими словами: “Моя пропозиція звучить наступним чином. Високе зібрання ухвалює: закликається Історичне товариство, щоби, згідно з висловленими у цьому рефераті пропозиціями, одразу приступило до заснування наукових гуртків із визначеною вище метою у відповідних містах і містечках нашого краю”⁴. Доповідь К.Ліске викликала жваве обговорення на з'їзді, в якому взяли участь такі видатні польські історики як О.Бальцер, В.Закшевський, М.Соколовський, С.Кубіштал, Ю.Пшевіцький, Б.Дембіцький, К.Равер та багато інших⁵. Інтенсивність обговорення перспектив регіональної політики ІТЛ свідчила про актуальність запропонованих ініціатив, їх нарізність та важливість для подальших шляхів розвитку польської історичної науки. Підтримавши пропозиції, висловлені у рефераті К.Ліске, з'їзд прийняв ухвалу, згідно з якою Товариству рекомендувалось внести у статут організації відповідний пункт, який уможливив би юридично утворення та функціонування наукових гуртків на провінції.

Зауважимо, що ще задовго до офіційного прийняття змін до статуту ІТЛ, одразу після з'їзду, голова Товариства К.Ліске та секретар О.Бальцер створили окремий комітет для реалізації нових регіональних принципів у діяльності організації. До нього увійшли професор В.Абрахам, професор О.Бальцер, доктор Л.Фінкель, професор В.Лозинський,

професор Т.Войцеховський⁶. Комітет зайнявся розглядом організаційних моментів постанов та функціонування наукових гуртків. Проте, не очікуючи на результати роботи комітету, К.Ліске та О.Бальцер з особистої ініціативи з метою вивчення ситуації на провінції розіслали до 20 листів відомим діячам у різні містечка Галичини⁷. У цих листах містився заклик до закладання наукових осередків, а також проекти статутів майбутніх гуртків, що їх автори листів просили ретельно обговорити. На ці листи охоче відгукнулася провінційна інтелігенція декількох галицьких містечок. Таким чином, постали перші три гуртки у Дрогобичі, Тернополі та Бучачі. Активісти новостворених осередків одразу попросили організаційної та консультативної допомоги у керівництва ІТЛ. Для вирішення проблеми надання такої допомоги новим гурткам керівниками ІТЛ було вирішено активізувати розробку змін до статуту організації. Проте ця робота була призупинена через смерть К.Ліске 27 лютого 1891 р. Справа організації наукових осередків перейшла до рук нового керівництва, та через організаційні зміни всередині ІТЛ була на деякий час відкладена. Реферат К.Ліске та рекомендація історичного з'їзду обговорювалися на численних засіданнях ІТЛ і були винесені на розгляд надзвичайного загального зібрання Товариства, котре відбулось у суботу 27 червня 1891 р. Секретар ІТЛ доктор Л.Фінкель запропонував від імені зібрання внести зміни до третього параграфу статуту в тому дусі, аби Товариству можна було закладати та підтримувати наукові гуртки на провінції. Необхідність цієї зміни, як наголошував він, виникла з мандату, який ІТЛ отримало на відповідний внесок К.Ліске від історичного з'їзду. Доповідач зазначав, що "було то думкою померлого презеса, щоби в цілому краї розбудити науковий рух, сконцентрувати у кожному повітовому місті все живе, що може у будь-якому вигляді віддати науці свої послуги". Після виступу Л.Фінкеля, зібрання одногосно ухвалило зміну параграфу третього статуту⁸. Відповідно до цього рішення, секретар ІТЛ Л.Фінкель вислав до Галицького намісництва листа, датованого першим липня 1891 р., в якому повідомляв про зміни у статуті Товариства⁹. Досить оперативно, вже наступного дня, дана зміна була підтверджена Галицьким намісництвом¹⁰. У результаті цих змін у параграфі третьому статуту з'явився новий пункт, який до цілей діяльності ІТЛ додавав "закладання по повітах наукових гуртків та допомогу для них; завданням гуртків буде схиляти своїх членів до самостійної наукової праці над минулим і теперішнім станом повіту, а zarazом поширювати серед них найновіші досягнення науки"¹¹. Новою постановою було визначено також юридичний статус новозаснованих гуртків: вони, на думку учасників зборів, повинні бути повністю незалежними від ІТЛ, а не його філіями, як це передбачалось одним із проектів. Кожен науковий гурток мав право укласти власний статут відповідно до своїх потреб і подати його державній адміністрації до затвердження. Товариство ж залишало за собою ініціативу в закладанні нових наукових гуртків. Проте, оскільки всі новозасновані гуртки домагалися певного зв'язку з ІТЛ, воно зобов'язувалося підтримувати їх організаційно та морально. Ці обов'язки покладалися на керівництво Товариства. З метою втілення цієї ухвали в життя, 9 листопада 1891 р. було створено відповідну комісію, до складу якої обрано професора Т.Войцеховського, професора Л.Цвіклінського, доктора А.Чоловського, доктора Л.Фінкеля, доктора Ф.Папе, доктора А.Прохазку. Ця комісія, окрім провадження подальшого листування у справі закладання нових гуртків, зайнялась також складанням анкети для вже існуючих осередків. З метою активізації діяльності наукових гуртків комісія вирішила запросити до співпраці представників інших наук, передусім природознавців, що й було затверджено на засіданні відділу 11 лютого 1892 р.¹²

Для інформування громадськості про діяльність наукових гуртків та поширення їхнього досвіду по інших регіональних осередках у кожному річнику “Kwartalnika Historycznego” було введено інформаційну рубрику під назвою “Наукові гуртки”. Саме ця офіційна інформація, розміщена на сторінках журналу, є для нас основним джерелом для реконструкції діяльності мережі утворених наукових гуртків.

Про перші кроки дрогобицького наукового гуртка ми дізнаємося з інформації у другому зошиті “Kwartalnika Historycznego” за 1892 р. Зазначається, що науковий гурток у Дрогобичі став одним із перших, утворених на заклик ІТЛ. Постав він з ініціативи графа Станіслава Тарновського зі Снятинки і професора дрогобицької гімназії Францішека Зиха. До керівництва наукового гуртка увійшли: граф Станіслав Тарновський – презес; ксьондз Роман Ганчаковський – віце-презес; професор Станіслав Беднарський – скарбник; професор Францішек Зих – секретар; а також старший комісар шахт Юзеф Соломон Фрідберг, інженер Казимир Гонсьоровський, ксьондз, викладач закону Божого дрогобицької гімназії Амброзій Полянський. Загальна кількість членів осередку становила сорок вісім осіб – це були представники місцевої польської інтелігенції. Проаналізувавши склад керівництва гуртка, бачимо, що його інтелектуальним центром була дрогобицька гімназія, адже саме її працівниками були Ф.Зих, С.Беднарський, А.Полянський. Перше засідання гуртка відбулось 7 жовтня 1891 р. На ньому Ф.Зих виголосив реферат “З минулого міста Дрогобича”. Головним предметом реферату була справа знаного в першій половині XVIII ст. Зельмана Вольфовича.

Друге засідання відбулося через три місяці, 3 січня 1892 р. На ньому Ф.Зих зreferував доповідь першого голови Товариства К.Ліске “В який спосіб вдалось би пробудити та розвинути науковий рух на провінції” та оповів про дискусію над цим рефератом на Другому з’їзді істориків у Львові, а С.Васілевський накреслив “Програму діяльності гуртка”¹³. Самої програми нам не вдалося розшукати, невідомо, чи була вона представлена на затвердження міській владі, оскільки сам гурток існував дуже недовго. Проте, правдоподібно, програма діяльності гуртка була зорієнтована на ті пункти, про які йшлося в рефераті К.Ліске та що були відбиті у проекті комісії ІТЛ, а саме: історико-краєзнавча та пошукова робота. Такий висновок дотично підтверджують ті заходи, які організовував гурток, наприклад, огляд археологічних пам’яток, що знаходились у гміні Вацевичі.

Наступне засідання дрогобицького наукового гуртка відбулось 23 квітня 1892 р. Перша половина засідання була присвячена обговоренню реферату професора Ф.Зиха під назвою “Хмельницький у світлі найновіших історичних досліджень”. У ньому референт на підставі праць П.Куліша, М.Карпова та Т.Корзона змалював постать Богдана Хмельницького та охарактеризував його як історичного діяча¹⁴. Після цього слово взяв голова гуртка граф С.Тарновський, який доповів про рішення управи осередку у справі розкопування давніх могил довкола Дрогобича. Він повідомив, що в першу чергу було вирішено оглянути та докладно описати могили на “Когутику”, а стосовно справи їх розкопування – звернутися за кваліфікованою допомогою та рекомендаціями до краківської Академії. У звіті гуртка повідомлялося, що під керівництвом С.Тарновського місцевий осередок здійснив екскурсію на “Когутик”, де оглянув три могили та довгий рів, що скидався на старе оборонне укріплення. Також було обстежено дві могили у гміні Вацевичі. Опис цих могил та окопів разом із кресленнями їх розташування на місцевості керівництво гуртка надіслало на експертизу до краківської Академії. Наприкінці засідання було ухвалено зайнятися також описом інших подібних археологічних пам’яток,

досить численних в околицях Дрогобича. Це засідання було останнім, котре зафіксовано в офіційній документації та звітах Товариства.

Своєрідним був науковий гурток, що об'єднував два містечка, – Бучач і Чортків. Він постав з ініціативи відомого польського мистецтвознавця доктора Яна Болоза Антоневича на базі Педагогічного товариства. Гурток отримав широку підтримку серед місцевої інтелігенції, що охоче поповнювала його лави. Головою гуртка було обрано члена ІТЛ Яна Болоза Антоневича, заступником Владислава Пшибиславського. Те, що головою гуртка був мистецтвознавець, певною мірою визначило тематику доповідей на його засіданнях. Нам відомо лише про два проведені зібрання - інформація про них міститься на сторінках офіціозу Товариства у хроніці наукового життя. Перше засідання гуртка відбулось 2 листопада 1891 р. в Чорткові. На ньому було обговорено два реферати. Доктор Ян Болоз Антоневич виголосив доповідь “Про русько-візантійське малярство на Буковині”; а Міхал Заєць - “Про Францішка Карпінського та його значення в ліриці”. Друге засідання відбулось за місяць в іншому центрі гуртка, Бучачі. На ньому також було виголошено дві доповіді: Міхал Заєць “Про школу та релігію”, та Добровольський “Про малярство руське (на підставі праці В.Лозинського)”¹⁵. Невідомо, чи проводились членами гуртка ще якісь акції, - інформація про це відсутня у звітах Товариства. Зауважимо, що серед усіх наукових осередків, про чію діяльність збереглися хоч якісь дані, тільки на засіданнях цього гуртка місцевої тематиці не було присвячено жодної доповіді.

Найменше інформації збереглося про діяльність наукового гуртка у Перемишлі, що постав наприкінці вересня 1891 р. за ініціативою Владислава Лозинського, який став головою осередку. Нам лише відомо, що до управи цього гуртка належали професор Казимир Гурський – секретар, професор Харвот, Ігнатій Косцінський, Гжегож Цеглінський, Титус Слоневський, ксьондз Тшнадель та ксьондз Копко. З єдиного офіційного звіту гуртка ми дізнаємося, що його члени розробили статут, який і був затверджений галицьким намісництвом¹⁶.

Наймолодшим серед наукових осередків був гурток у Теребовлі, що постав другого березня 1894 р. на засаді запропонованого ІТЛ статуту. Головою гуртка було обрано С.Василевського, секретарем Ю.Байгера¹⁷. Діяльність осередку також зосереджувалась довкола історико-краєзнавчої тематики. Так, уже на першому засіданні гуртка 10 квітня 1894 р. було заслухано доповідь Ю.Байгера “Минуле теребовлянського повіту та його пам'ятки”. У цій доповіді автор докладно описав всі більш-менш вартісні, з його погляду, історичні пам'ятки. Прикметно, що історію повіту доповідач поділив на три періоди - руський, польський і австрійський, велику увагу приділивши давньоруським часам. В обговоренні доповіді взяли участь члени гуртка: доктор Ю.Ольпінський, Берхард, С.Василевський та греко-католицький священник зі Струсова Цегельський. По завершенні дискусії голова гуртка С.Василевський розповів про цікаві археологічні знахідки в околицях Теребовлі, котрі потребують ретельного фахового дослідження¹⁸. Ця інформація була єдиною, котру вдалося розшукати в офіційній хроніці Товариства.

Найсоліднішим, як за кількістю членів, так і за обсягами проведеної роботи, був тернопільський науковий гурток. Він постав з ініціативи та заходами доктора Яна Ленька, професора місцевої гімназії. На чолі гуртка стояла управа, до якої входили: Еміль Міхаловський – голова; доктор Маврицій Мацішевський – заступник голови; доктор Ян Ленек – секретар і скарбник; а також Юзеф Ногай, Владислав Сатка і Роман Гутвінський. Станом на початок 1892 р. гурток нараховував 68 членів. На установчому засіданні осередку було вирішено поділити його роботу між двома секціями: історично-

літературною та природознавчою, а праці його членів видавати в періодичному часописі осередку¹⁹. Управі було доручено скласти обіжники, котрі мали б розсилатись місцевій інтелігенції для виявлення незнаних історико-культурних пам'яток. 12 квітня 1892 р. відбулось надзвичайне загальне зібрання членів наукового гуртка. Доктор М.Мацішевський і професор Р.Гутвінський зачитали проекти таких обіжників, перший від історично-літературної комісії, другий – природознавчої. Після жвавого обговорення загальне зібрання вирішило надрукувати їх з певними змінами та розіслати не тільки членам гуртка, а також учителям, ксьондзам та всім чиновникам подільських повітів. Далі, за пропозицією доктора В.Лучаковського, тернопільського адвоката, управі гуртка було доручено зайнятися формуванням різноманітних наукових колекцій, котрі б ілюстрували історію та культуру Поділля. Наприкінці засідання його учасники затвердили попередній склад управи та доповнили її вибором В.Лучаковського.

9 червня того ж року на черговому засіданні гуртка доктор Ян Ленек зачитав доповідь “Про стан тернопільських архівів”, де найбільш докладно зупинився на характеристиці міського архіву. Далі було погоджено програму періодичного видання гуртка – “Rocznika” за 1892 р. Наприкінці цього року науковий гурток нараховував вже 84 члени. Завдяки членським внескам його фонд склав 312 злр.²⁰

Перший “Rocznik” тернопільського наукового гуртка вийшов з друку на початку 1893 р. Його обсяг становив дев'ять аркушів. Видання містило у собі чотири статті з галузі місцевої історії та природознавства, статут гуртка та обіжники, привілеї польських королів, надані місту, а також карту Тернополя з 1797 р. На засіданні управи від 29 січня 1893 р. було вирішено в наступних “Rocznikach” гуртка до латинських документів додавати польські переклади, щоби змістом часопису зацікавити якомога більшу кількість читачів. На наступному загальному зібранні 12 лютого 1893 р. доктор М.Мацішевський зачитав реферат “Право меча у приватних містах за часів Речі Посполитої”. Після цього секретар та скарбник гуртка відзвітувались про діяльність управи та стан фінансів за минулий рік. За звітом, в 1892 р. гурток нараховував 75 членів – з них 2 довічних і 73 звичайних. Далі відбулись вибори управи на новий 1893 рік. На пропозицію комісара Студзинського одноголосно було переобрано всіх попередніх членів управи (голова – директор Міхаловський; члени: доктор Мацішевський, доктор Лучаковський, директор Сатке, професор Кобак, професор Шнейдер, професор Ногай). Згідно зі звітом голови, управа протягом першої половини 1893 р. займалась підготовкою до видання нового “Rocznika”, вела у цій справі активне листування з авторами. Також обговорювались шляхи збирання історичних документів, які стосувались минулого міста, та програма діяльності наукового гуртка на майбутнє. В 1893 р. до гуртка вступило три нових члени, вийшло з його лав п'ять. Станом на 23 вересня 1893 р. фінанси гуртка складали 166 злр.²¹

У наступному звіті тернопільського гуртка за час від 12 лютого 1893 р. до 31 травня 1894 р. наводяться основні події з життя осередку. На проведених за цей час засіданнях надзвичайно жваво обговорювались поточні справи. Зокрема, було звернуто увагу на те, що не відбулось утворення двох передбачених статутом секцій (історично-літературної та природничої), проте було визнано можливим такий поділ лише за умови подальшого розгортання пошуково-краєзнавчої та видавничої роботи. Головним завданням управи було визнано видавання “Rocznika”, який, за загальним переконанням, був єдиним важливим свідченням його діяльності. Не менше уваги було прикуто до розповсюдження серед інтелігенції обіжників, надрукованих у першому “Roczniku” з метою поживлення краєзнавчої роботи над минулим і сучасним Поділля. Всіма членами

було визнано за необхідне активізувати роботу у цьому напрямку, щоб пам'ятки минулого рідного краю не пропали для наступних поколінь. Станом на кінець травня 1894 р. гурток нараховував 73 члени, з них двоє довічних. Фінанси гуртка, що складались переважно з членських внесків, у 1894 р. збільшилися на 50 злр. завдяки дотації одного з тернопільських банків²².

Середина 1894 р. позначилася виходом з друку другого тому *“Rocznika kółka naukowego tarnopolskiego”*. На відміну від попереднього видання, він не містив блоку документів, завдяки чому значно збільшилася кількість статей. Всі публікації було присвячено краєзнавству Поділля. Дві статті помістив професор місцевої гімназії Юзеф Ногай (*“Микулинці, відновлення магдебурзького права місту та організація цехів”*), *“Костьол фундації Томаша та Катерини Замоївських у Тернополі”*); по одній – Роман Гутвінський (*“Загальний погляд на водорості околиць Тернополя та Теребовлі”*); Владислав Сатке (*“Про залежність теплоти в різних місяцях і порах року в Тернополі”*); Ян Кобак (*“Бджільництво на галицькому Поділлі”*); Зигмунд Шнейдер (*“Кутковецький ліс”*). Прикметно, що в цьому томі видання було опубліковано статтю українською мовою – *“Тернопіль та його околиця”*, автором якої був греко-католицький священник Петро Білинський. Завершували видання річний звіт наукового гуртка та список його членів²³. Видання *“Rocznika”* було останнім заходом тернопільського осередку, зафіксованим у звітах Товариства. З того часу зі шпальт *“Kwartalnika Historycznego”* зникає й сама рубрика *“Наукові гуртки”*.

Таким чином, серед мережі наукових гуртків, що виникли за ініціативою Товариства, практично всі осередки, за винятком тернопільського, проіснували не більше року. Успіхи ж останнього пояснюються значним прошарком місцевої інтелігенції, наявністю в її колі багатьох фахових істориків.

Узагальнивши своєрідний *“груповий портрет”* наукових гуртків ІТЛ, можемо зробити деякі висновки. По-перше, логіка утворення наукових гуртків наштовхує на думку, що виникали вони у провінційних центрах, де були більш-менш значні освітянські установи, передусім гімназії; серед активістів досліджених нами локальних осередків більшість працювали саме педагогами місцевих гімназій. По-друге, діяльність гуртків була переважно орієнтована на місцеве краєзнавство, причому, як у його гуманітарному, так і природничо-науковому аспектах. Дана мета якраз і переслідувалась ініціаторами їх утворення. По-третє, найбільш активну діяльність розвинули ті наукові гуртки, до складу яких входили члени Товариства, тобто коли існував більш-менш тривалий зв'язок із *“материнською”* організацією. І останнє: занепад гуртків у всіх випадках був зумовлений відсутністю скільки-небудь цілісної програми їх функціонування: на місцях таку програму так і не змогли сформулювати, не проявляв достатньої ініціативи й центр – жодної роботи у цьому напрямку з периферією не проводилось. Прикметною рисою наукових гуртків був їхній багатонаціональний характер, співпраця в них місцевої інтелігенції без поділу на релігійні погляди. У цьому плані приклад показувало саме ІТЛ, членами якого, як відомо, були представники багатьох народів. Нам цікаво відзначати участь у пошуково-краєзнавчій роботі українців, представлених, що правда, лише місцевим духовенством.

На жаль, регіональні ініціативи Товариства виявились недовговічними. Це можна пояснити кількома причинами. По-перше, незрілістю історико-краєзнавчих зацікавлень у середовищі провінційної інтелігенції. По-друге, надзвичайною слабкістю організаційного зв'язку між гуртками та Товариством, що само визначило їх незалежний від себе статус й усунулося від вирішення проблем становлення та діяльності осередків.

Та, на нашу думку, найголовніше – відсутністю у керівництва ІТЛ цілісної та глибоко продуманої програми поширення своєї діяльності у регіони. Все це у сумі не дозволило належним чином реалізувати запропоновані першим головою організації ініціативи. Як би там не було, але вже під час чергового Третього краківського з'їзду польських істориків у 1900 р. жоден із ораторів не згадав ні про ініціативи першого голови Товариства, ні про спроби організації наукових осередків. Це дало підстави одному з оглядачів з'їзду з сумом зазначити, що “забуто про справу, порушену десять років тому на львівському з'їзді світлої пам'яті професором Ксаверієм Ліске ”Яким чином вдасться розбудити та розвинути науковий рух на провінції”²⁴.

Досвід регіональної політики Товариства, отриманий під час закладання наукових гуртків, попри свій переважно від'ємний результат, мав все-таки й деяке позитивне значення. По-перше, він був врахований вже на початку ХХ ст. при закладанні в 1913 р. краківського наукового осередку ІТЛ, що сприяло його виходу з глибокої фінансової й організаційної кризи та суттєво збільшило кількість членів організації. На відміну від наукових гуртків, краківське коло було безпосередньо пов'язане із Товариством, становило його своєрідну філію. Члени кола автоматично ставали членами центральної організації. Ці фактори, поряд зі значними суб'єктивними чинниками, зумовили розквіт краківської філії ІТЛ. По-друге, цей досвід був покладений в основу поширення діяльності Товариства на провінції у міжвоєнний та повоєнний етапи його розвитку. Врахування попередніх помилок, на нашу думку, значною мірою зумовило поширення та розквіт наукових станцій, відділів і місцевих осередків Товариства, що, на відміну від наукових гуртків, були його філіалами та вписувались у чітку регіональну стратегію організації, а згодом вивели його діяльність на новий, більш високий щабель розвитку²⁵.

¹ Див напр.: *Historiografia polska w dobie pozytywizmu (1865-1900)*. Kompendium dokumentacyjne, red. R. Przelaskowski. - Warszawa 1968. - № 155; Papee F. *Towarzystwo Historyczne 1886-1900* // *Kwartalnik Historyczny*. - 1937. - S. 13-14; Kondracki T. *Ksawery Liske i początki Polskiego Towarzystwa Historycznego* // *Polskie Towarzystwo Historyczne 1886-1986. Zbiór studiów i materiałów*, red. S. K. Kuczyński. - Wrocław, 1990. - S. 84; Galos A. *Powstanie Towarzystwa Historycznego i jego organu naukowego* // *Polskie Towarzystwo Historyczne 1886-1986. Zbiór studiów i materiałów*, red. S. K. Kuczyński. - Wrocław, 1990. - S. 95; Brzozowski S. *Zabór austriacki* // *Historia nauki polskiej*. Pod red. B. Suchodolskiego. - Wrocław, 1987. - T. IV. 1863-1918. Część I i II. - S. 340.

² *Statut Towarzystwa Historycznego*. - Lwów, 1886. - S. 1.

³ Samsonowicz H. *Wokół idei i koncepcji Polskiego Towarzystwa Historycznego* // *Polskie Towarzystwo Historyczne 1886-1986. Zbiór studiów i materiałów*, red. S. K. Kuczyński. - Wrocław, 1990. - S. 10.

⁴ *Pamiętnik Drugiego Zjazdu historyków polskich we Lwowie*. - Tom I. Referaty. - Lwów, 1891. - S. 4.

⁵ *Pamiętnik Drugiego Zjazdu historyków polskich we Lwowie*. - Tom II. Obrady i uchwały. - Lwów, 1891. - S. 133-140.

⁶ *Kółka naukowe* // *Kwartalnik Historyczny*. - 1892. - Z. 2. - S. 463.

⁷ *Xawery Liske* // *Kwartalnik Historyczny*. - 1891. - S. 537.

⁸ Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Historycznego // Kwartalnik Historyczny. – 1891. – Z. 4. – S. 946.

⁹ ДАЛО. – Ф. 1. – Оп. 54. – Спр. 1414. – Арк. 10.

¹⁰ ДАЛО. – Ф. 1. – Оп. 54. – Спр. 1414. – Арк. 12.

¹¹ Statut Towarzystwa Historycznego. – Lwów, 1893. – S. 1.

¹² Kółka naukowe // Kwartalnik Historyczny. – 1892. – Z. 2. – S. 463.

¹³ Kółka naukowe // Kwartalnik Historyczny. – 1892. – Z. 2. – S. 463.

¹⁴ Kółka naukowe // Kwartalnik Historyczny. – 1892. – Z. 3. – S. 691.

¹⁵ Kółka naukowe // Kwartalnik Historyczny. – 1892. – Z. 2. – S. 464.

¹⁶ Kółka naukowe // Kwartalnik Historyczny. – 1892. – Z. 2. – S. 464.

¹⁷ Kółka naukowe // Kwartalnik Historyczny. – 1894. – Z. 2. – S. 382.

¹⁸ Kółka naukowe // Kwartalnik Historyczny. – 1894. – Z. 3. – S. 577-578.

¹⁹ Kółka naukowe // Kwartalnik Historyczny. – 1892. – Z. 2. – S. 464.

²⁰ Kółka naukowe // Kwartalnik Historyczny. – 1892. – Z. 3. – S. 691-692.

²¹ Kółka naukowe // Kwartalnik Historyczny. – 1893. – Z. 4. – S. 774.

²² Kółka naukowe // Kwartalnik Historyczny. – 1894. – Z. 3. – S. 576-577.

²³ Kółka naukowe // Kwartalnik Historyczny. – 1894. – Z. 3. – S. 576.

²⁴ Gubrynowicz B. Trzeci Zjazd historyków polskich w Krakowie. Nadbitka z “Ateneum”. – T. 4. – Z. 1. – 1900. – S. 97-110.

²⁵ Див. про це докладніше: Wyrobisz A. Polskie Towarzystwo Historyczne i losy polskiej regionalistyki // Polskie Towarzystwo Historyczne 1886-1986. Zbiór studiów i materiałów, red. S. K. Kuczyński. – Wrocław, 1990. – S. 35-55.

Віталій Тельвак.

Регіональна політика та краєзнавчі ініціативи Історичного товариства у Львові наприкінці XIX – на початку XX століть.

У статті досліджено шляхи організації історико-краєзнавчої діяльності, що її проводило Історичне товариство у Львові до вибуху Першої світової війни. Розкрито особливості постання регіональних осередків у Галичині. Виявлено впливи набутого організаційного досвіду на подальші шляхи організації краєзнавчої роботи.

Vitalij Telvak.

Regional Policy and Local Studies Initiative of the Lviv Historical Society at the end of the XIX th – in the beginning of the XX th century.

In the article the ways of historical and local studies activity organization, carried out by Lviv Historical Society before the explosion of the WW I are investigated. The peculiarities of the regional societies formation in Galicia has been revealed as well as the ways of influence of the acquired organizational experience on the further organization of the local studies activity.

МАЄТОК В'ЯЧЕСЛАВА ЛИПИНСЬКОГО РУСАЛІВСЬКІ ЧАГАРИ У КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНОГО ХЛІБОРОБСЬКОГО ІДЕАЛУ ВЛАСНИКА

У сучасних дослідженнях життя і творчості В.Липинського достатньо популярним став регіональний аспект. Маємо чималу кількість цікавих, хоча й різної вартості, розвідок щодо київських, житомирських чи луцьких сторінок його біографії. Не обійдене увагою і с. Затурці (сучасного Локачинського району Волинської області), де знаходиться родинний маєток Липинських – місце народження та поховання В'ячеслава Казимировича. Значно менше уваги історики приділили власному маєтку Липинського, який знаходився на Черкащині. Принаймні, окрім автора цієї розвідки, інші дослідники (І.Лисяк-Рудницький, Л.Білас, І. Гирич) лише побіжно торкалися даної проблеми. Проте Черкащина, зокрема Уманщина, посідала у житті В'ячеслава Липинського помітне місце. Ярослав Дашкевич висловив думку, що саме тут він сформувався як історик та політичний публіцист дореволюційних часів¹. Русалівський період життя Липинського, попри його короткочасність (ледве більше року), цікавий не тільки з біографічного погляду, а як такий, що дозволяє зрозуміти особливості еволюції світоглядних засад мислителя й історика, його життєві настанови та принципи. Аналізу названих аспектів, з особливим наголосом на його суспільному ідеалі, присвячена дана стаття.

Розпочати розповідь про черкаську липинськіану треба з того, що в Уманському повіті, у с. Русалівка (тепер – Маньківський район Черкаської області) знаходився маєток його дядька по матері Адама Аполлінарійовича Рокицького. Там, ще у дитячі та юнацькі роки неодноразово бував В'ячеслав. Л. Білас висловив міркування, що саме Адам Рокицький відіграв велику роль у формуванні української національної орієнтації свого небожа. З його оповідань молодий Липинський дізнався, що правобережна сполонізована шляхта за своїм походженням є українською і свого часу відігравала роль провідної української державотворчої верстви². Ідея повернення цієї верстви до українського державного життя стає дороговказом майбутнього історика і політичного діяча.

Пізніше, вже розпочавши літературну та громадсько-політичну діяльність, В. Липинський 1908 р. виступив перед рільничим з'їздом польських поміщиків в Умані з рефератом “Шляхта на Україні”, у якому, спираючись на аналіз історичного досвіду, доводив необхідність підтримки українського національно-визвольного руху. Цей реферат став основою написання програмної праці мислителя “Szlachta na Ukrainie. Udział jej w życiu narodu ukraińskiego na tle jego dziejów”, виданої 1909 р. у Кракові. У діяльності, спрямованій на згуртування полонізованих поміщиків Уманщини навколо української справи, В'ячеслав Казимирович повсякчас спирався на авторитет та впливи свого дядька. Очевидно, тоді він також неодноразово зупинявся у маєтку свого родича.

У липні 1913 р. В'ячеслав Казимирович поселився у Русалівці. Мотиви такого рішення спеціально не розглядалися дослідниками життя і творчості історика. Річ у тім, що на той час Липинський уже був достатньо відомим як науковий і суспільно-політичний діяч, і його від'їзд на власний хутір для багатьох був несподіваним. На перший

погляд, це виглядало своєрідною втечею від активної громадської діяльності. І.Гирич припускає, що цьому сприяли, очевидно, й мотиви особистого життя, хвороба та потяг до хліборобської праці³. На нашому розумінні мотивів переїзду Липинського до Русалівки зупинимось нижче.

Від свого дядька Адама Липинський отримує маєток Русалівські Чагарі. Назва “чагарі” означала “поле на розкорчованих залишках колишнього лісу”⁴. У фізичному вимірі це було 160 десятин землі із загальної кількості 803, які перебували у власності Рокицького⁵. Земля знаходилась на віддалі від села. Там, за п’ять верст від Русалівки, Липинський почав будувати власну садибу. Цікаво, що він звертає увагу на славне історичне минуле цієї місцини. Повідомляючи М.Грушевському свою нову адресу, Липинський спеціально наголошував, що ця територія входила до складу колишньої Буцької сотні Уманського полку.

Господарювання на власному хуторі було надзвичайно важливим для історика. Для нього це не стільки засіб особистого матеріального забезпечення, а радше спроба на практиці реалізувати свої теоретичні ідеї щодо провідної ролі української хліборобської верстви та її соціальної консолідації. Тому тут доцільно зупинитися на цих концептуальних тезах мислителя.

Для Липинського і землевласник-поміщик, і землевласник-селянин належали до одного продукуючого класу, який мав скласти основу нової української аристократії (“він має творити найважливішу, консервативну, оберігаючи державу, частину цієї верстви”). При цьому він спирався на проникливе розуміння глибинних основ народної традиції, на психологічну настанову пошуку гармонії людини і природи, людини й землі. Від цього набутку не можна було відмовлятися і на новому етапі національного розвитку. Не випадково для В.Липинського саме хлібороб був носієм модерної української нації та державності. Пізніше, у “Листах до братів-хліборобів” мислитель так підсумовує вагу цієї верстви: “Тільки український клас хліборобський в стані власною силою і власним авторитетом політично зорганізувати і національно об’єднати нашу етнографічну масу, тобто сотворити Українську Державу й Українську Націю”⁶. Для вирішення цього історичного завдання необхідно було об’єднати сам український хліборобський клас. Під цим основоположним поняттям Липинський розумів групу родин, які володіють землею і на ній власною працею продукують хліб. Визначальним було саме індивідуальне посідання землі та індивідуальна праця на землі. Її кількість та форма праці для класової свідомості хлібороба не мала значення. Слідом за Сорелем, В’ячеслав Казимирович визначає хліборобство як мистецтво, на відміну від трафаретної фабричної промисловості. Тому навіть найманий робітник у хліборобстві є помічником господаря, а не придатком до машини, як це було в індустрії. Підставою для існування хліборобського класу та визначення його класової свідомості Липинський вважає приватну власність на землю: “...Знищення приватної власності на землю може розвалити хліборобський клас, вийнявши з хліборобства його душу, усунувши момент творчості з праці хлібороба, що цю своєю індивідуальною працею перетворює, культивує свій власний участок землі”⁷. Об’єднання хліборобського класу мало відбутися шляхом подолання внутрішніх економічних, політичних, етнічних антагонізмів та наявності провідників хліборобської маси. Під останніми Липинський розумів “людей, що посідають спільні риси й спільні ірраціональні хотіння з масою, але відрізняються від неї більшою активністю, більшою жадобою влади та, що за цим іде – більшою здібністю до боротьби, ризику і самопожертви”⁸.

Липинський спеціально наголошував, що обов'язковою ознакою матеріальної сили національної аристократії є володіння “засобами (знаряддям) продукції: землею, фабриками, машинами, а не володіння грошима, тобто попередньою продукцією, скапіталізованою в формі умовних грошових знаків”. Тому, на його думку, саме хлібороби-продуценти, які персонально володіють основним реальним незмінним засобом хліборобської продукції – землею, спроможні витворити ідеальний варіант правління: “Матеріальну силу для того, щоб стати національною аристократією мають однаково як великоземельні так і малоземельні хлібороби. І одні і другі, володіючи персонально землею і продукуючи хліб власною працею, можуть, коли того схочуть, стати аристократією, створивши власним ризиком і власними жертвами для своєї нації таку відповідну політичну організацію, яка їм дасть змогу правити нацією”⁹.

Цей клас, безсумнівно, був соціальним ідеалом для В.Липинського. Тому господарювання на землі для нього було вкрай необхідною складовою загальної суспільної функції хліборобського класу. Свою власну господарську діяльність В'ячеслав Казимирович підпорядковував загальному життєвому кредо: “Кожний властитель землі мусить перш за все свою власну індивідуальну силу та здатність хліборобську (а не силу свого гроша, свого капіталу) доказати і наколи він хоче землю за собою задержати, то він сам особисто мусить на ній хозяйювати, сам особисто своє хозяйство організувати”¹⁰.

Хоча в епістолярії Липинського зустрічаються визнання про певну штучність, ситуативність, вимушеність власного звернення до землеробської праці. Так, у листі до І.Кревецького, він пише про себе: “хлібороб з примусу”¹¹.

Все ж, більшу частину часу Липинський витрачає на господарські турботи. У листуванні другої половини 1913 р. – початку 1914 р. він постійно згадує про те, що умови його теперішнього побуту унеможливають наукову літературну працю, оскільки йому доводиться заводити господарство у степу, займатися оранкою, сівбою, будівництвом хати тощо. Так, у листі до М. Грушевського, В'ячеслав Казимирович жалкує, що з причини цих несприятливих обставин не може тепер написати статтю про нещодавно померлого польського історика О.Яблоновського¹². А у листі до А.Ніковського, редактора газети “Рада”, Липинський перепрошує, що не написав замовленої для цього видання статті, хоча й сподівається на виконання своєї обіцянки, коли вдасться впоратися з загальними господарськими клопотами¹³.

Учений висловлював упевненість, що Русалівські Чагарі стануть його постійним замешканням і, облаштувавшись, він зможе продовжити наукову роботу. Про серйозність таких намірів свідчило те, що Липинський перевіз із Кракова до Русалівки свою бібліотеку, зібрання архівних матеріалів та рукописів. Як зауважують сучасники, це була найбільша приватна бібліотека в Україні з питань історії та соціології. Перебуваючи в русалівському маєтку, Липинський у березні 1914 р. отримав повідомлення про обрання його дійсним членом Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. У листі до І. Кревецького від 17 квітня 1914 р. В'ячеслав Казимирович висловлює щире захоплення від цієї звістки, зауваживши, що Товариство дороге для нього як інституція громадська та наукова. Водночас, він висловлював занепокоєння щодо власної спроможності, враховуючи теперішні його “хліборобські” обставини, “сповнити ці обов'язки наукові та громадські, які морально накладає на мене супроти нашого Товариства обрання дійсним членом”¹⁴.

В іншому листі до того ж Кревецького, Липинський щиро зізнається: “Я оселився тепер на селі. Обставини примусили мене до цього, та душа і всі мої бажання тягнуть мене до улюбленої історичної наукової праці. Може доля ласкаво дасть мені змогу сеї

праці моєї зовсім не перервати”¹⁵. Все ж, час для дослідної роботи був знайдений. Принаймні, сам Липинський досить виразно писав про початок своєї праці над узагальнюючою “Історією України”. Тоді ж був завершений другий том альманаху про польсько-українські культурні взаємини. Проте господарські клопоти таки не дозволили працювати на науковій ниві у повну силу. І.Гирич звернув увагу на те, що протягом двох передвоєнних років жодної студії Липинського не з’явилося друком¹⁶.

В’ячеслав Казимирович навіть на власному хуторі не полишає громадської діяльності. Його серйозно турбувала проблема недостатньої свідомості місцевого селянства. Як покажуть роки наступної української революції, ці острахи цілком підтвердяться і набудуть реальних обрисів у отаманщині та анархізмі. Тому широка усна пропаганда Липинського серед мешканців Русалівки, спрямована на консолідацію хліборобського класу, виглядала цілковито на часі.

Завдяки власному маєтку Липинський сподівався внести лад і в сімейне життя, чекаючи приїзду до Русалівки дружини Казимири (з родини Шумінських) та доньки Єви (1909 р.н.).

Як уже зауважував І.Гирич, рік, прожитий самотньо у маєтку, позитивно позначився на здоров’ї історика: “Ідеальне для Липинського поєднання культурно-наукової праці з хліборобською, очевидно, дещо зняло психічну напругу, заспокоїло й урівноважило самопочуття, хоча радикальних змін ледве чи й можна було сподіватися”¹⁷. Також сам факт господарювання у власному маєтку був надзвичайно важливими для Липинського з психологічного погляду – він мав усі підстави для популяризації своїх ідей, ґрунтованих на особистому досвіді. Тепер він з усією відповідальністю міг стверджувати: “Фах, до якого я готовився і яким займався – хліборобство. Крім того був я в житті своїм військовим і істориком. Всі ці заняття люблю, до них лежить моя душа”¹⁸.

Плани подальшої праці порушила Перша світова війна. Із самого її початку В.Липинський був мобілізований до діючої армії. Перебуваючи на фронті, а пізніше у тиллових частинах, він постійно турбувався станом власного маєтку. Останній був залишений під майновою опікою А.Рокицького, а збереженням цілості господарства займався селянин Левко Зануда. У Державному архіві Черкаської області зберігся цікавий документ – рапорт В.Липинського від 1 серпня 1916 р. до начальника кінних запасів Київського військового округу з проханням виділити військовополонених для господарювання у своєму маєтку. Наведемо його майже повністю: “Прошу Вашого клопотання перед Штабом Київського військового округу про відпущення для сільськогосподарських робіт у належному мені в Уманському повіті маєтку “Русалівські Чагарі” десятиох військовополонених, на ім’я завідувача моїми справами дворянина Адама Аполлінарійовича Рокицького”¹⁹. Підписано: “командир 4-го відділення Полтавського кінного запасу, прапорщик Липинський”. Як свідчило подальше листування, А.Рокицький отримав військовополонених, але невідомо, чи працювали вони у Русалівських Чагарях, чи тільки у маєтку самого Рокицького, на фермі Курники.

Далі настали бурхливі часи української революції та державного будівництва, у яких В’ячеслав Казимирович відіграв досить помітну роль. Його ж маєток у Русалівці разом з бібліотекою, архівом та рукописами був знищений на початку квітня 1918 р. У передньому слові до “України на переломі” про обставини і наслідки цієї події В’ячеслав Липинський напише так: “Вся моя бібліотека й рукописи згоріли підчас погрому разом з хатою в моїм хуторі – Русалівських Чагарах на Уманщині”²⁰. Особливо відчутним для дослідника була втрата рукопису синтетичної праці “Історія України”, до якої він уже так і не зміг повернутися. І. Гирич припускає, що там же загинув готовий збірник

“Zarostłymi szlaki Ukrainy”, який мислився Липинським як другий том на продовження відомого збірника “Z dziejów Ukrainy”²¹. Принагідно зазначимо, що достоту невідомо, хто причетний до знищення маєтку та наукового доробку Липинського. Він сам говорить про безіменних “руїнників України”, очевидно, маючи на увазі загальне визначення, що мало означати всіх причетних до знищення української держави у буремні революційні роки. Пізніші дослідники життєвого шляху дослідника називають конкретних винуватців погрому: О. Назарук – більшовиків²², І.Лисяк-Рудницький – розагітованих (напевно, теж більшовиками) темних елементів²³. Я.Дашкевич вважає, що червоний наступ 1918 р., по суті, знищив Липинського як історика, спаливши його науковий архів, збірки документів та бібліотеку²⁴.

Свою найбільшу історичну працю “Україна на переломі”, яка вийшла вже на еміграції, Липинський присвятив пам’яті свого друга – селянина Левка Зануди, який загинув, намагаючись зупинити це нищення. Смерть Левка, за свідченням сучасників (зокрема, Любові Григорівни Білецької, 1907 р.н.), була страшною. Йому відтяли шаблею голову. Коли намагалися поховати обезголовлене тіло, то священник Сава Богданович відмовився відправляти поховальну службу поки не буде знайдена голова. Лише коли це було виконано, здійснив обряд. Називають і ім’я вбивці. Це Григорій Минович Вельбівець, надалі член комнезаму, мешкав у сусідньому с.Розкошівка і копав колодязі. Як переповідають сучасники, цей чоловік до кінця свого життя (50-ті рр. XX ст.) по-блюзнірському вихвалявся здійсненням злочином. Родовід самого Левка не урвався. Він мав сина Зиновія (Зінька) 1893 р.н. У свою чергу, Зиновій мав синів Оверка, Якова та доньку Марію. Нині у Русалівці живе Микола Оверкович Зануда – правнук Левка.

Перебуваючи на еміграції, В. Липинський досить часто згадував про свій маєток. Зокрема, про це йдеться у його листуванні з різними особами. У листах до О.Назарука Липинський пише про те, що його маєток в Уманщині залишився під більшовиками, і це є причиною, яка унеможливує його переїзд до рідні на Волинь²⁵. В’ячеслав Казимирович дискретно інформує Р. Метика про те, що його донька любить Україну і тужить за поверненням до Чагарів, які знає тільки з оповідань²⁶. Відписуючи Я.Окуневському про справу з придбанням братами Станіславом та Володимиром будинку, де мав доживати віку, Липинський зауважує, що така підтримка була можливою лише тому, “що у відношенню до моїх братів на Волині не здійснилось “національне українське гасло” – “земля без викупу” – гасло, яке здійснилося у відношенню до мене і мого маєтку на Київщині”²⁷.

Знищення маєтку Липинський розцінював як одну з найдошкульніших особистих втрат. У Вступному слові до “Листів до братів-хліборобів” він зауважує, що літературні хиби цієї книги зумовлені важкими умовами загальної руїни, до якої додається “ще й руїна особиста: хвороба, життя на еміграції, знищення і заборона маєтку революцією, повна невпевненість щодо завтрашнього дня”²⁸.

Таким чином, можна стверджувати, що період 1913-1914 рр. проведений Липинським у Русалівці, значною мірою був переломним у його громадсько-політичній та науковій діяльності. До переосмислення своїх попередніх підходів спонукали певні непорозуміння, які виникли на той час у Липинського з чільними представниками українського національного руху, викликали у нього розчарування в його вождях. У праці на землі у власному маєтку він намагався знайти своєрідну соціальну опору, яка слугувала б вагомим аргументом у обстоюванні світоглядних позицій у формулюванні консервативної хліборобської ідеології. Суспільний та національний ідеал Липинський вбачав у сконсолідованому хліборобському класі, особисту належність до якого він підтверджував власним господарюванням. У такому ставленні Липинського до свого

маєтку є, мабуть, глибока символічність і проникливе розуміння соціально-економічних підстав для національного відродження.

¹ Дашкевич Я. Хам чи Яфет: В'ячеслав Липинський і українська революція // В'ячеслав Липинський – історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – К., 1994. – С.61.

² Білас Л. В'ячеслав Липинський – історик // В'ячеслав Липинський – історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – К., 1994. – С.34.

³ Гирич І. В'ячеслав Липинський у світлі його листування за дореволюційних часів // Український історик. – 1999. – №2-4. – С.111.

⁴ Криштопа І. Русалівка. Посібник з історичного краєзнавства. – Полтава, 1993. – С.21. (машинопис).

⁵ Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф.756. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.301.

⁶ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму // Твори. Політологічна секція. – К., 1995. – Т.6. – Кн.1. – С.72.

⁷ Там само. – С.73.

⁸ Липинський В. Універсалізм у хліборобській ідеології (лист до проф. Яворського) // В'ячеслав Липинський – історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – К., 1994. – С.271.

⁹ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – С.139.

¹⁰ Там само. – С.74.

¹¹ Липинський В. З епістолярної спадщини: Листи до Д.Дорошенка, І.Кревецького, Р.Метика, О.Назарука, С.Шелухіна / Упоряд. Т.Осташко, Ю.Терещенко. – К., 1996. – С.47.

¹² Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.604. – Арк.161,164.

¹³ Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф.І, №42754.

¹⁴ Липинський В. З епістолярної спадщини. – С.47.

¹⁵ Там само. – С.48.

¹⁶ Гирич І. В'ячеслав Липинський у світлі його листування за дореволюційних часів // Український історик. – 1999. – №2-4. – С.118.

¹⁷ Там само. – С.113.

¹⁸ Там само. – С. XLIII.

¹⁹ ДАЧО. – Ф.756. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.133.

²⁰ Липинський В. Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті // Твори. Історична секція. – Філадельфія, 1991. – Т.3. – С.5.

²¹ Гирич І. В'ячеслав Липинський у довоєнний час (у світлі листування з культурними діячами України) // В'ячеслав Липинський: Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – К., Філадельфія, 1994. – С. 147.

²² Назарук О. Вячеслав Липинський (5.IV.1882 – 14.VI. 1931) // Нова Зоря. – 1931. – №45. – 21 червня.

²³ Див.: Листи Осипа Назарука до Вячеслава Липинського // Липинський В. Архів. – Філадельфія, 1976. – Т.7 – С.146.

²⁴ Дашкевич Я. Хам чи Яфет: В'ячеслав Липинський і українська революція – С. 61.

²⁵ Липинський В. З епістолярної спадщини. – С.101.

²⁶ Там само. – С.36.

²⁷ Листи В'ячеслава Липинського до Ярослава Окуневського // Сучасність. – 1992. – №5. – С.84.

²⁸ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – С. XLV.

Віталій Масненко.

**Маєток В'ячеслава Липинського Русалівські Чагарі
у контексті суспільного хліборобського ідеалу власника.**

Розглядається значення маєтку Русалівські Чагарі у житті та творчості В'ячеслава Липинського. Особлива увага звернута на особливості світогляду мислителя й історика, його життєвих настанов та принципів. У власному маєтку він намагався знайти певну соціальну опору, яка слугувала б вагомим аргументом у обстоюванні консервативної хліборобської ідеології. Це була своєрідна спроба на практиці реалізувати свої теоретичні ідеї щодо провідної ролі української хліборобської верстви. Суспільний та національний ідеал Липинський вбачав у сконсолідованому хліборобському класі, особисту належність до якого він і намагався підтвердити власним господарюванням.

Vitaliy Masnenko.

**The V.Lypynskyi' Estate Rusalivsky Chagary
in the context of social corn-grower ideal of landowner.**

The article deals with significance of The Rusalivsky Chagary estate in the life and creative work of V. Lypynskyi. We pay attention to the peculiarities of the outlook, admonition and principles of the thinker and historian. Working in his estate he tried to find certain social support to make the argument for defending the conservative corn-grower ideology. It was the particular attempt to realize in practice his theoretical ideas concerning the leading role of the corn-growers strata. Lypynskyi saw the social and national ideal in consolidated corn-growers class, showing by his own example in farming that he belonged to this class too.

СЛОВ'ЯНСЬКА ІДЕЯ НА СТОРІНКАХ ЧАСОПИСУ "СЛАВЯНСКИЙ ВЕК" (1900 – 1904 рр.)

Початок ХХ ст. позначився в історії Центрально-Східної Європи новим етапом у розвитку національних рухів. В умовах зростаючої національно-визвольної боротьби бездержавних слов'янських народів нового забарвлення набуло слов'янське питання. Воно стало темою зацікавлення не лише славістів, але й політичних діячів та інтелектуалів в Австро-Угорщині, Росії та більшості слов'янських країв. В австрійській, німецькій і слов'янській пресі з'явилися численні публікації, в яких аналізувалися основні інтерпретації слов'янської ідеї – слов'янофільське вчення та імперська панславистська ідеологія. Дедалі частіше висловлювались думки, що слов'янофільство та імперський панславизм пережили себе, зійшли з політичної арени, довівши власну неспроможність. У дискусіях, які точилися навколо слов'янської ідеї і перспектив слов'янського руху, закладалися основи нової слов'янської програми. Вона мала відповідати національним вимогам слов'янських народів, враховувати їхні політичні та економічні інтереси. Нова інтерпретація слов'янської ідеї була сформульована у 1907 – 1908 рр. чеськими і російськими лібералами. Слов'янський рух початку ХХ ст. отримав назву неославистського¹.

Важливу роль у процесі становлення ідеології неославистського руху відіграли слов'янські часописи, які на початку ХХ ст. виходили майже в усіх слов'янських краях. Їхньою метою було ознайомлення громадськості з історією, культурою, релігією слов'янських народів, що мало сприяти формуванню в них почуття етнічної спорідненості і спільності. На сторінках цих часописів велися дискусії з приводу перспектив слов'янського зближення. Одне з чільних місць серед тогочасної періодики займав "Славянский Век".

Часопис "Славянский Век" виходив у Відні з 1900 р. російською мовою за редакцією Дмитра Вергуна, який був родом з Галичини, закінчив Львівський та Віденський університети. За політичними та ідейними переконаннями Д.Вергун був русофілом і панславистом, що перешкодило його викладацькій кар'єрі. Австрійська влада заборонила йому читати лекції на філософському факультеті Віденського університету. До 1905 р. Д.Вергун був представником Санкт-Петербурзького телеграфного агентства в Австро-Угорщині та на Балканах. Беручи активну участь у панславистському русі кінця ХІХ ст., він був членом двох російських панславистських товариств, учасником з'їздів слов'янських журналістів та неославистських акцій першої половини ХХ ст.

Часопис почав виходити в час, коли слов'янофільське вчення та панславистська ідеологія втрачали вплив на освічені кола слов'янських народів. В Росії – центрі панславистського руху другої половини ХІХ ст. – також спостерігався спад зацікавлення слов'янським питанням. Діяльність Санкт-Петербурзького слов'янського благодійного товариства та Слов'янського допоміжного товариства відзначилася глибокою кризою. На початку ХХ ст. їхня культурно-просвітницька робота практично занепала². Це було зумовлено змінами суспільно-політичної ситуації в Росії та у слов'янському світі загалом. Серед молодого покоління російських інтелектуалів поширювалися ідеї лібералізму,

які йшли врозріз з імперською панславистською ідеологією. Тому слов'янським товариствам у Росії вдалося зберегти вплив лише на праві, консервативні кола суспільства. Відбулись і значні зміни у політичній та національній свідомості слов'янських народів. Їх уже не влаштовували панславистські гасла “злиття слов'янських рік в російському морі”. Вони намагалися використати слов'янську ідею задля досягнення власних національних інтересів. За такої зміни суспільно-політичних настроїв у слов'янському світі прихильникам слов'янської єдності в Росії необхідно було шукати нових ідей, більш ліберального підґрунтя для слов'янської ідеї, щоб привернути до неї увагу слов'янства.

Думка видавати часопис, який би активізував громадську думку слов'янських народів і виконував функції посередника у міжслов'янських відносинах, зародилася у Д.Вергуна ще у 1898 р. у Празі на святкуванні 100-річчя з дня народження Ф.Палацького. Цю ідею він висловив на першому з'їзді слов'янських журналістів, який відбувся цього ж року в Австро-Угорщині. Ініціатива Д.Вергуна знайшла підтримку як у молодих ліберальних колах російського суспільства, так і серед консерваторів. Позитивно оцінили задум Д. Вергуна російські славісти, зокрема такий авторитетний учений і громадський діяч, як В. Ламанський³.

У 1900 р. Д. Вергун узявся за практичний бік справи. Він звернувся до відомих науковців і суспільно-політичних діячів Росії та інших слов'янських країн з проханням надсилати свої статті до часопису. Редактор сподівався, що за участю таких відомих славистів і громадських діячів, як В. Ламанський, А. Будилович, К. Грот, Л. Стоянович, С.Радич “Славянский Век” здобуде популярність і стане авторитетним виданням у західних і південних слов'ян.

За задумом Д.Вергуна, “Славянский Век” мав стати “всеслов'янським органом”. Цьому питанню редактор присвятив одну з перших промов, надрукованих у часописі. Стаття була написана як відгук на негативну реакцію австрійської і угорської преси з приводу виходу у світ “всеслов'янського органу”. Зокрема, він зазначав, що часопису відводиться роль посередника у міжслов'янських відносинах. “Славянский Век” мав захищати слов'янські культурні інтереси і сприяти поживленню економічних контактів між слов'янськими народами⁴.

Незважаючи на те, що часопис виходив у Відні, друкувались у ньому здебільшого російські автори. Дописувачами часопису були відомі в Росії журналісти, публіцисти, славісти, політики і громадські діячі. За політичними переконаннями більшість із них належали до правих кіл російського суспільства, що надавало часопису консервативного характеру і, відповідно, слов'янофільського забарвлення. Південні і західні слов'яни були представлені, в основному, ліберальними діячами та науковцями-славістами.

Часопис визначив декілька актуальних проблем слов'янського зближення, навколо яких розгорнулася жвава дискусія представників ліберальної і консервативної течій російської громадської думки. Найгостріша суперечка точилася довкола теоретичних аспектів слов'янської ідеї, а саме: її основних інтерпретацій – слов'янофільського вчення та імперської панславистської доктрини, а також практичних аспектів: шляхів та методів слов'янського зближення. Гостру дискусію викликала запропонована часописом ідея формування слов'янського світогляду. Не менш важливою видавалася редакції та дописувачам проблема всеслов'янської мови як засобу спілкування між спорідненими народами. Значне місце відводилося актуальному на той час питанню німецької загрози.

Перш за все редакція часопису спрямувала зусилля на реабілітацію слов'янської ідеї, яка у більшості слов'ян асоціювалася з російським імперським панславізмом. Часопис намагався пояснити читачам суть і зміст слов'янофільства, оскільки ставлення

до цього вчення й руху було неоднозначним. Таку інтерпретацію слов'янської ідеї трактували по-різному: одні як культ самодержавства, православ'я і народності, інші – як віру в релігійну всеспасительну місію російського народу, і навіть як ідеологію християнського соціалізму. Ряд статей, присвячених сучасному стану слов'янофільства, опублікував у часописі барон М. Таубе, активний учасник панславистського руху кінця XIX ст., член Санкт-Петербурзького слов'янського благодійного товариства. Він зазначав, що суть цієї ідеології міститься в самому терміні. “Слов'янофільство” означає “слов'янолюбство”. Його мета – “...свідоме об'єднання слов'ян австрійських, балканських, польських... як на ґрунті політико-економічному, грамотно-просвітницькому, так і духовно-просвітницькому, але за обов'язкової умови, полюбовного об'єднання, тобто вільного і невимушеного”⁵.

Цій темі присвячена одна з перших статей Д.Вергуна, в якій автор намагався відповісти на запитання “Чи померло слов'янофільство?” Автор не тільки заперечує занепад слов'янофільського вчення, але й стверджує, що “слов'янських дух” на початку XX ст. проявився сильніше, ніж будь-коли. Д.Вергун аргументує своє переконання появою нових слов'янських організацій: клубів, товариств, зібрань. Основна думка редактора – слов'янофільство як єдино правильна інтерпретація слов'янської ідеї є запорукою існування і процвітання слов'янських народів. Крах цієї ідеї загрожувало зникненню всього слов'янства⁶.

Це твердження викликало дискусію між російськими лібералами і представниками консервативного слов'янофільства, початок якій поклав І.Каменський. Упродовж 1902-1903 рр. він опублікував низку статей, у яких виступив з критикою слов'янофільського вчення. Запропонувавши відмовитися від низки реакційних положень старої слов'янофільської ідеології, він виклав нову програму – “Дванадцять тез панславізму”, яку означив як неослов'янофільську, оскільки вона була складена в дусі нових ліберальних віянь і відповідала вимогам часу, новим реаліям життя слов'янських народів⁷. Основна теза І.Каменського – панславізм як всеслов'янська ідея має служити формуванню і підтримці слов'янської самобутності в її культурному вияві. Він уважав помилковим положення слов'янофілів про протистояння і протиставлення заходу і сходу, католицизму і православ'я. І.Каменський закликав відмовитися від церковно-релігійних постулатів програми. Він уважав, що саме релігійний антагонізм не дає можливості реалізувати ідеї слов'янського зближення. Подальший розвиток слов'янства І. Каменський бачив у тісному зв'язку з Європою, зазначаючи, що “неослов'янофіли не вороги Заходу, а союзники його в справі поступового ... єднання людства за суміжними і спорідненими групами для спільної культурної роботи”⁸. Говорячи безпосередньо про стосунки між слов'янами, він неодноразово наголошував, що єдиною запорукою слов'янського зближення є рівноправність і збереження “власної індивідуальності” слов'янських народів⁹. Він критикував також теорію історичного права, яка мала чимало прихильників серед слов'янських політиків. Слов'янські народи, на його думку, мали створити Всеслов'янський союз на етнічній основі “при цілковитій рівноправності і самостійності кожного з них”. Але ці роздуми про створення слов'янського державного утворення автор відносив до “ідеального майбутнього”¹⁰.

“Тези панславізму” І.Каменського значно відрізнялися від слов'янофільського вчення і доктрини імперського панславізму, оскільки заперечували основні постулати цих ідеологій: “обрусити” і “оправославити” слов'янство. Статті І. Каменського примусили молоде покоління російських лібералів задуматися над тим, що нова суспільно-політична ситуація в слов'янському світі вимагає іншої ідейної інтерпретації слов'янського руху, більш демократичної і ліберальної, яка б відображала національні інтереси

слов'янських народів. В часописі з'являються статті прихильників таких змін, т. зв. неослов'янофілів. В них розглядаються слабкі сторони слов'янофільського вчення, дедалі більше наголошується на культурному, а не політичному об'єднанні слов'ян, розглядаються прояви нетерпимості і навіть шовінізму одних слов'янських народів стосовно інших, звучать тверезі думки про те, що слов'янська ідея не може бути реалізованою доти, поки не будуть вирішені усі міжслов'янські конфлікти¹¹.

Позиція російських поступовців у слов'янському питанні викликала гостре обурення консервативних слов'янофілів, які на шпальтах часопису одразу виступили на захист слов'янофільського вчення, обстоюючи постулати самодержавства, православ'я і народності та наполягаючи на відмежованості Заходу від слов'янського світу¹². Проте у цій дискусії неослов'янофілів зі "старими" можна простежити деякі зміни у поглядах останніх. Вони змушені були погодитися з думкою про те, що "часи змінилися, ... тому очевидно, що сучасним неослов'янофілам не можна ставити на чолі те ж, що можливо було покладено московськими слов'янофілами"¹³. Консервативне слов'янофільство розуміло, що панславистська ідеологія другої половини XIX ст. відштовхувала слов'янські народи не лише від Росії, але й від самої слов'янської ідеї, тому на сторінках часопису вони намагалися відмежуватися від найбільш реакційних положень ідеології слов'янофільства та імперського панславізму і подати дещо видозмінену програму "культурницького панславізму".

Одним із перших з запереченням імперського панславізму виступив активний представник консервативного слов'янофільства М. Кулаковський, який друкував свої статті під псевдонімом Слов'янолюб. Він однозначно заперечив триєдину формулу "самодержавство, православ'я і народність", на якій трималася російська панславистська ідеологія другої половини XIX ст., і стверджував, що "остаточна мета слов'янської єдності в культурно-племінній єдності, а не в єдності державній чи церковній"¹⁴. Інакше кажучи, ідея "культурницького панславізму" мала єднати не слов'янські держави, а слов'янські суспільства і стояти на сторожі слов'янської самобутності¹⁵. Консервативні слов'янофіли пропонували власні шляхи досягнення слов'янської єдності. На думку М. Таубе, таке об'єднання мало відбутися завдяки "слов'янській загальній самобутній просвіті; розвитку слов'янської самосвідомості; дружбі і просвітницькій боротьбі з усіма його (слов'янства – І.М.) ворогами"¹⁶.

Щоб уникнути ототожнення "культурницького панславізму" з консервативними доктринами, часопис запропонував нову термінологію. Оскільки під поняттями "слов'янофільство" і "панславізм" розумілися слов'янські рухи XIX ст.,¹⁷ то Д. Вергун означив новий етап слов'янського руху початку XX ст. як "всеслов'янство". Він мав стати "рівнодіючою силою двох рухів (слов'янофільського і панславистського – І.М.)"¹⁸. Не заперечував часопис проти терміна "неослов'янофільство", введеного І. Каменським.

Пристосовавши слов'янофільську ідеологію до реалій початку XX ст. в формі "культурницького панславізму", консервативне слов'янофільство і далі тяжіло до старих традицій. Так, уже в одному з перших номерів "Славянского Века" Д. Вергун цитував уривки з творів Джорджа Уошберта, в яких йшлося про занепад західної цивілізації і прихід на її місце слов'янської¹⁹. Згодом редактор неодноразово виступав з думкою про те, що "визвольна світова роль слов'янства очевидна"²⁰.

Панславісти не могли відмовитись і від утопічної ідеї всеслов'янського державного утворення. На сторінках часопису пропонувалися проекти слов'янської федерації. Ці моделі слов'янських союзів переслідували одну мету – стати форпостом, перешкодою поширенню західних впливів на центрально-східні терени. Вони мали протистояти

західній цивілізації. Яскравим прикладом такої позиції російських консервативних кіл була стаття відомого російського публіциста, журналіста та панслависта А. Амфітеатрова. Він наполягає на політичному панславізмі, який мав втілити в життя ідею всеслов'янської федерації як протиположності германо-латинському світу і культурі. Моральна і політична гегемонія Росії в федерації видавалась авторові очевидною, адже “слов'янство – це майбутнє, якого потрібно ще досягти, а Росія – це теперішнє, яке вже досягнуте”²¹. Так чи інакше, в культурному чи політичному плані Росія мала стояти на чолі слов'янства. Ця думка проходить крізь усі статті представників консервативного слов'янофільства.

Ще однією симптоматичною ознакою того, що редакція часопису стояла на консервативних слов'янофільських позиціях була тенденція до обмеження національних прав бездержавних слов'янських народів. Д. Вергун неодноразово критикував тих суспільно-політичних діячів слов'янських народів, які песимістично висловлювалися з приводу слов'янської ідеї. Він звинувачував їх у “викоріненні любові до загальнослов'янських інтересів”, пропаганді серед малих і слабких слов'янських народів “племінного і партійного егоїзму”, пошуку союзників серед ворогів слов'янства²². В першу чергу ці закиди стосувалося українців Галичини. Український національний рух трактувався як сепаратистський, штучно витворений ворогами слов'янства – німцями²³. Болюче реагували консервативні слов'янофіли також на розвиток національного руху в чеських землях. В чеському австрофільстві вони бачили тенденції до сепаратизму і розколу загальнослов'янського руху. На думку Р. Алексєєвича, “австрійський панславізм” прагнув “зміцнити сильну владу Габсбурзької династії, зробити слов'янство опорою сили і слави Папства і вихідною точкою його подальших світових махінацій”. Він звинувачував південних і західних слов'ян, які побоювалися величі і могутності Росії, в сепаратистських смаках²⁴. Очевидно, що прагнення австрійських слов'ян вибороти політичні права в Австро-Угорській імперії панславістами не бралися до уваги.

Про нехтування національними інтересами слов'янських народів свідчив також задум часопису сформувати слов'янську свідомість. “Славянський Век” поставив перед собою завдання реалізувати цю ідею²⁵. Чіткої відповіді на питання, що таке слов'янська свідомість, часопис так і не дав. Доволі туманно звучало пояснення Д. Вергуна, що ця свідомість повинна ґрунтуватися “з одного боку, на останніх наукових “істинах” пануючої поки що західноєвропейської освіти, істинах, втілених у слов'янських горнах, з іншого боку, на основах нашого слов'янського, тяжкою історією вистражданого, “етичного” світогляду”²⁶. Чіткіше висловився з цього приводу барон М. Таубе. На його думку, слов'янська свідомість – це “усвідомлення всіма слов'янами своєї спорідненості і відмінності від решти європейства, єврейства, мусульманства і взагалі язичництва”. Іншими словами, власне “слов'янофільство і було самосвідомістю всеслов'янства”²⁷.

Роздуми консервативних слов'янофілів з приводу формування слов'янської свідомості викликали гостру критику ліберальних кіл російського суспільства. Поступовці виступили з категоричним запереченням цієї ідеї. Вони трактували її як засіб обмеження національних прав слов'янських народів. Зокрема, П. Мілюков – чи не найбільший критик слов'янофільського вчення – наголошував на необхідності чітко розрізняти терміни “національна свідомість” і “суспільна свідомість” і не намагатися об'єднати їх в неіснуючі поняття²⁸. Не підтримали задум часопису і зарубіжні славісти²⁹. Проте часопис не вважав за потрібне розгорнути дискусію з опонентами, тому останнім довелося висловлювати свої думки з цього приводу в російських ліберальних виданнях та зарубіжних слов'янських і славістичних часописах.

Чергову дискусію на шпальтах часопису викликала проблема всеслов'янської мови як засобу спілкування між спорідненими народами. Ідея визнання російської мови всеслов'янською обговорювалася в інтелектуальних колах слов'янських народів упродовж XIX ст. Треба зазначити, що ця дискусія продовжилася і на початку XX ст., коли процес формування слов'янських мов уже закінчився. Це свідчило не лише про тяглість русофільських традицій серед слов'янства, а й про політичну вагу цього питання.

З цього приводу на сторінках часопису виступав авторитетний російський славіст В. Ламанський. Він гарантував поширення російської літературної мови в слов'янському мовному просторі впродовж 50-100 років за умови активного розвитку міжслов'янських економічних і культурних зв'язків. Учений вважав, що лише російська мова здатна протистояти в Європі германським і романським мовам, тому вона може претендувати не лише на статус загальнослов'янської, а й світової мови³⁰. Д.Вергун, своєю чергою, запропонував увести в Австро-Угорщині дві державні мови – німецьку і російську, щоб уникнути міжнаціональних суперечок і полегшити роботу чиновників, яким необхідно розуміти усі слов'янські мови³¹. Барон М.Таубе пішов ще далі у мовному питанні. Він запропонував створити всеслов'янську азбуку “з метою досягнення найбільш розумним способом корінного, просвітницького, всеслов'янського зв'язку”. А оскільки попередні спроби складання такої азбуки були невдалими, то він просив “Славянский Век” “відкрити свої сторінки для цього задуму”³².

Зарубіжні славісти виступили з різкою критикою поглядів російських науковців. Зокрема, проф. В.Ягич ставив російську мову в один ряд з іншими слов'янськими мовами і вважав, що кожна освічена людина повинна знати хоча б одну іноземну мову з романо-германської групи³³. Сербський філолог і політик Л.Стоянович висловив сумніви з приводу перспектив російської мови в слов'янському мовному просторі. Він констатував, що російська мова повільно поширюється серед слов'ян, оскільки немає необхідності розмовляти російською у буденному житті³⁴. Відомий хорватський діяч, публіцист, керівник Хорватської національної партії, С.Радич включився в дискусію з твердженням, що слов'янам потрібно розуміти усі слов'янські мови. Жодна зі слов'янських мов не повинна домінувати, оскільки процеси формування національних мов та літератур і становлення національної ідеї в слов'янських народів вже завершилися³⁵. Відомий польський славіст Ян Бодуен де Куртене вважав неможливим і абсурдним створення всеслов'янської мови, оскільки це зумовило б знищення усіх слов'янських мов³⁶.

На захист часопису змушений був виступити І.Каменський. Він наголосив, що “Славянский Век” поставив своїм завданням пропагувати російську мову не як загальнослов'янську, а як мову міжслов'янського спілкування, що не загрожувало національній самобутності слов'янських народів. Автор окреслив межі поширення російської мови сферами дипломатії і економіки³⁷. Науковці і редакція часопису так і не дійшли згоди в мовному питанні.

Єдина тема, яка не викликала суперечок дописувачів стосувалася німецької експансії на схід “Дранг нах Остен”. На сторінках часопису значне місце відводилося висвітленню німецької загрози для слов'янства. Змальовувалася картина зростаючої економічної залежності слов'янських народів від німецького капіталу. Часопис агітував слов'янство об'єднатися у боротьбі проти німецьких економічних, політичних і культурних впливів. У 1904 р. Д. Вергун опублікував в “Славянском Веке” серію статей “Немецкие захваты и притязания на славянских землях и Ближнем Востоке”, які згодом вийшли окремою книжкою “Германский “Дранг нах Остен” в цифрах и фактах”.

Редактор закликав слов'ян згуртуватися для самозахисту. Перш за все це стосувалося слов'ян Австро-Угорської імперії³⁸.

Д.Вергун розумів, що для реалізації слов'янської ідеї необхідна наявність спільних політичних та економічних інтересів, культурних традицій. Тому “Славянский Век” ставив перед собою завдання пропагувати спільні цінності серед слов'янських народів. Часопис нав'язував до старих форм слов'янської співпраці і одночасно шукав нові шляхи налагодження слов'янського взаєморозуміння. Редакція акцентувала увагу на висвітленні тих подій у слов'янському світі, які свідчили про слов'янське зближення. В репортажах, які відображали сучасні події у слов'янських краях, домінувала економічна тематика. Це відповідало новим засадам слов'янського руху початку ХХ ст. – об'єднанню слов'ян на економічному і культурному ґрунті, що, своєю чергою, впливало зі спільності економічних інтересів молодій слов'янській буржуазії. Часопис детально висвітлював перебіг всеслов'янських виставок, повідомляв про відкриття слов'янських банків та акціонерних товариств, розповідав про діяльність слов'янських культурно-просвітницьких організацій, проведення слов'янських святкувань. Редакція піднімала питання розширення слов'янської книжкової торгівлі, друкувала списки нових книг, які надійшли в продаж, звертала увагу громадськості на необхідність видання всеслов'янської популярної енциклопедії.

Часопис запропонував організаційну структуру слов'янського руху. На думку Д. Вергуна, координуючими центрами могли б стати слов'янські клуби та товариства, які на початку ХХ ст. існували майже у всіх слов'янських краях. Пропонувалося створити Центральний слов'янський комітет як керівний орган, який мав організовувати щорічні всеслов'янські з'їзди³⁹.

Часопис виходив чотири роки і перестав існувати в грудні 1904 р. Австрійська влада заборонила видання “Славянского Века”. Проте основна причина закриття часопису була зумовлена не зовнішніми, а внутрішніми чинниками. Йому не вдалося завоювати широкої аудиторії читачів. “Славянский Век” виходив у Відні, тому, перш за все, мав розглядати актуальні проблеми життя слов'янських народів Австро-Угорської імперії. Проте він зосередив свою увагу не на сучасному становищі у слов'янському світі, а на утопічних моделях слов'янського зближення. Ідеї, які висловлювались на сторінках часопису, не знайшли підтримки і серед освічених кіл слов'янства. Це й зрозуміло. Часопис був рупором консервативного слов'янофільства, дещо реформованого, пристосованого до нових суспільно-політичних умов початку ХХ ст., імперського панславізму. Погляди ліберальних слов'янських діячів, які друкувались на сторінках “Славянского Века”, були, радше, винятком, ніж правилом⁴⁰. Часопис мав чітку панславістичну ідейну спрямованість, і це не могло задовільнити ліберальних політичних діячів слов'янських народів початку ХХ ст. “Славянский Век” був, радше, російським ніж всеслов'янським виданням, на шпальтах якого представники консервативної і ліберальної течій російської громадської думки вели дискусію щодо принципів і основ слов'янського зближення. Проте власне ця дискусія між консервативними слов'янофілами і майбутніми неославістами поклала початок новому етапу слов'янського руху – неославізму. І в цьому полягала найбільша заслуга часопису “Славянский Век”.

¹ Неославістська програма містила ряд положень: по-перше, неославістський рух мав базуватися на демократичних засадах рівності, свободи і братерства всіх слов'янських народів

(категорично заперечувалося положення імперської панславистської ідеології про політичну гегемонію Росії над слов'янством); по-друге, співпраця між слов'янами мала стосуватися тільки культурних і економічних відносин, політичні питання мали залишатися осторонь; по-третє, програма пропонувала нову зовнішньополітичну орієнтацію для Австро-Угорщини, спрямовану на зближення з Росією, що дало б змогу слов'янським народам, поділеним між двома імперіями, розвивати культурні відносини і захищати себе від німецьких культурних, економічних і політичних впливів (Крамарж В. В защиту славянской политики. – Прага; Париж, 1927. – С. 19-20).

² Детальніше див.: Ненашева З. Славянский вопрос и буржуазно-дворянские общественные круги России на рубеже XIX и XX вв. // Балканские исследования: Вопросы социальной, политической и культурной истории Юго-Восточной Европы. – М., 1984. – Вып. 9. – С. 176-181.

³ О всеславянском органе // Славянский Век. – 1904. – № 89. – С. 526-528. Невідомо, хто фінансував часопис. Д.Вергун стверджував, що перші тисяча п'ятсот рублів, які дали змогу розпочати видавництво, пожертвували приватні особи о. Лука, М.Цибук та А.Штігліц. Редактор категорично заперечував фінансову підтримку царської влади і навіть стверджував, що російський уряд всіляко перешкоджав розповсюдженню в Росії "Славянского Века", впровадивши на нього цензуру (Вергун Д. О всеславянском органе // Там само. – 1904. – № 89. – С. 526-528.) Очевидно, основна фінансова підтримка йшла від російських панславистичних товариств, що також категорично заперечував Д.Вергун. "Славянский Век" неофіційно вважався пресовим органом Санкт-Петербурзького Слов'янського благодійного товариства.

⁴ Наши задачи // Там само. – 1900. – № 7-8. – С. 2-3.

⁵ Таубе М. Всеславянское самосознание // Там само. – 1902. – № 54. – С. 162-163.

⁶ Вергун Д. Умерло ли славянофильство? // Там само. – 1900. – № 1. – С. 18-19.

⁷ Каменский И. В. Славянская идея и клерикализм // Там само. – 1901. – № 24. – С. 9.

⁸ Там само. – С. 5.

⁹ Каменский И. В. Ответ на статью "Московское старославянофильство и панславизм славянина-католика" // Там само. – 1902. – № 37-38. – С. 391.

¹⁰ Каменский И. В. Тезисы панславизма // Там само. – 1903. – № 59. – С. 323-324.

¹¹ СПб. Панславизм или великославянская идея // Там само. – 1904. – № 82. – С. 290-295; г. Скептика. Славянскія междоусобицы // Там само. – 1900. – № 1. – С. 16-18.

¹² Православный. Московское старославянофильство и панславизм славянина-католика // Там само. – 1902. – № 33-34. – С. 265-269; Ильницкий Г. Что такое истинное славянофильство // Там само. – С. 261-264.

¹³ Вергун Д. От редакции // Там само. – 1902. – № 33-34. – С. 269.

¹⁴ Вещий Олег. Славянскіе стремления // Там само. – 1900. – № 3. – С. 8.

¹⁵ Славянолюб. Славянофильство или славянолюбие? // Там само. – 1900. – № 6. – С. 9-10.

¹⁶ Таубе М. Восточное и западное славянофильство // Там само. – 1903. – № 69. – С. 658.

¹⁷ Вергун Д. От редактора // Там само. – 1904. – № 82. – С. 293.

¹⁸ Наша задача // Там само. – 1900. – № 7-8. – С. 2.

¹⁹ Вергун Д. Англичанин о будущем славянства // Там само. – 1900. – № 6. – С. 1-2.

²⁰ Вергун Д. От редактора // Там само. – 1902. – № 48. – С. 674.

²¹ Амфитеатров А. О речи барона Ригера // Там само. – 1900. – № 14. – С. 14-18.

²² Вергун Д. Органическое развитие или целесообразное созидание // Там само. – 1900. – № 3. – С. 19-20.

²³ Яворский Ю. Новоявленные ревнители русского языка // Там само. – 1901. – № 20. – С. 14-16; Иссов. Из Подъяремной Руси // Там само. – 1902. – № 37-38. – С. 371-372.

²⁴ Алексеевич А. Современныя славянофильства // Там само. – 1902. – № 52. – С. 106-108.

²⁵ Вергун Д. От редактора // Там само. – 1900. – № 7-8. – С. 2.

²⁶ Наша задача // Там само. – 1900. – № 7-8. – С. 2-3.

²⁷ Таубе М. Всеславянское самосознание // Там само. – 1902. – № 54. – С. 162.

²⁸ Миллюков П. Очерки по истории русской культуры. – СПб., 1903. – Ч. 3. – Вып. 1. – С. 1-5.

²⁹ Ненашева З. Идеино-политическая борьба в Чехии и Словакии в начале XX в.: Чехи, словаки и неославизм. 1898 – 1914. – М., 1984. – С. 63.

³⁰ Ламанский В. Взгляд на судьбы юго-западного Славянства // Славянский Век. – 1900. – № 9-10. – С. 4; Його ж. Можно ли уподобить Россию Австро-Венгрии в вопросе о народностях? // Там само. – № 11-12. – С. 5-6.

³¹ Вергун Д. Подъяремная Русь и славянство на пороге XX “славянского” века. // Там само. – 1902. – № 35-36. – С. 308.

³² Таубе М. Ф. Всеславянская азбука // Там само. – 1902. – № 53. – С. 139-140.

³³ Це твердження професора Ягича обурило Д.Вергуна. (Проф. Ягич и общеславянский язык // Там само. – 1900. – № 7-8. – С. 19-20).

³⁴ Стоянович Л. Обще-славянский язык // Там само. – 1900. – № 15. – С. 37.

³⁵ Радич С. Второй период славянского возрождения // Там само. – 1901. – № 25. – С. 4-5; 1902. – № 29. – С. 133-136.

³⁶ Бодуен де Куртене о будущей роли русского языка // Там само. – 1901. – № 17. – С. 4.

³⁷ Каменский И. Панславизм, пангерманизм и панроманизм в XX столетии // Там само. – 1902. – № 39-40. – С. 414.

³⁸ Значимо, що “німецьку загрозу” Д.Вергун і інші панславісти вміло використовували проти тих слов'янських народів, які заперечували слов'янську ідею і протидіяли російській імперській політиці. Це перш за все стосувалося українського та польського національних рухів у Галичині. Українське питання трактувалося часописом як штучно вигадане австрійською владою для розколу слов'ян імперії. Часопис закликав австрійських слов'ян “покласти край національним сепаратизмам” і бути солідарними в питаннях культурного, політичного життя” (Ф. М. Подгорник. Славяно-немецкая борьба в Австрии // Там само. – 1903. – № 65. – С. 519-522).

³⁹ Каменский И. В. Центральный славянский комитет // Там само. – 1902. – № 47. – С. 644-645.

⁴⁰ Проте більшість російських дослідників вважає “Славянский Век” першим неославістським виданням, або часописом, який поширював ліберальні ідеї слов'янської єдності. Див.: Ненашева З. Идеино-политическая борьба... – С. 57-63; Дьяков В. Славянский вопрос в общественной жизни дореволюционной России. – М., 1993. – С. 150-152.

Ірина Мацевко.

Слов'янська ідея на сторінках часопису “Славянский Век” (1900-1904 рр.).

Стаття присвячена одному з перших слов'янських часописів початку XX ст. – “Славянскому Веку”, який виходив в Австро-Угорщині за редакцією Д. Вергуна. Проаналізовано основні проблеми слов'янського зближення, що піднімалися в часописі. З'ясовано ідейну спрямованість редакції видання, яка тяжіла до старої слов'янофільської ідеології. Простежено дискусію, яка велася на сторінках “Славянского Века” між представниками консервативного слов'янофільства і молодими російськими лібералами з приводу основ і принципів слов'янського зближення. Саме ця дискусія поклала початок формуванню нової інтерпретації слов'янської ідеї – неославізму.

Iryna Matsevko.

Slav idea in the magazine “Slavianskiy Vek” (1900 – 1904).

The article focuses on the “Slavianskiy Vek”, one of the first Slavic magazines at the beginning of the XXth century published in Austro-Hungaria by Dmytro Vergun. The problems of Slav solidarity have caused main discussion on magazine’s pages and therefore are analyzed in presented survey. The main task of the article is to define ideological trend of magazine’s editorship board. Worldview of the “Slavianskiy Vek” editors was close to Slavophiles ideology. The article seeks to trace public discussion held in magazine between conservative Slavophiles and Russian liberals upon the main principles of Slav solidarity. Apparently, this discussion has led to the creation of new Slav idea – neoslavism.

ПАРЛАМЕНТСЬКА ВИБОРЧА РЕФОРМА 1907 р. У ЦИСЛЕЙТАНІЇ* І ПРОБЛЕМА НАЦІОНАЛЬНОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА

Наприкінці XIX – на початку XX століття в ряді європейських держав розпочався рух за демократизацію виборчого права, лідери якого вимагали запровадження загальної прямої рівної таємної системи голосування під час виборів до представницьких органів влади. В Австро-Угорській імперії масовому розгортанню цього руху сприяли міжнаціональні суперечності, які ініціювали демократичні перетворення системи державного управління. Запеклі дебати щодо прийняття виборчої реформи, які розгорнулися в австрійському парламенті, були висвітлені у працях ряду дослідників¹, проте окремі питання, пов'язані із забезпеченням національних мандатів у Галичині, залишились поза їхньою увагою.

Мета статті – на основі джерельного матеріалу розглянути формування національного представництва в Палаті послів Австрійської Державної Ради, які були закріплені у виборчому законі 1907 р.

Намагаючись протистояти наростанню міжнаціональних конфліктів, у січні 1905 р. імператор Франц-Йосиф та призначений главою уряду барон Пауль Гауч фон Франкентурн оголосили намір розпочати демократизацію органів державного управління. Вони розраховували, що ініційована ними виборча реформа пом'якшить напружену політичну обстановку в імперії, послабить федералістські прагнення місцевих національних еліт, сприятиме зміцненню позицій правлячої династії та центрального уряду.

24 лютого 1905 р. уряд П. Гауча представив свою програму діяльності в парламенті, в якій оголосив про намір проведення виборчої реформи на основі загального прямого рівного та таємного голосування. Проте сама програма не накреслювала конкретних планів реформування. Це свідчило про те, що уряд зводив із демократизацією виборчої системи.

Коли у вересні – жовтні 1905 р. розпочався всеросійський страйк та з'явився Жовтневий маніфест, який проголошував демократичні свободи та запроваджував Державну Думу, в Австро-Угорщині посилювався рух за прийняття парламентом закону про загальне виборче право. 26 вересня 1905 р. розпочалась осіння сесія австрійської Державної Ради. На першому ж засіданні були внесені три невідкладні пропозиції від шістьох парламентських груп (чехів, словенців, українців, німецьких та польських соціал-демократів, польських ліберальних демократів) про внесення до порядку денного питання виборчої реформи, наступного дня від цих фракцій з'явилося вже сім пропозицій².

Хоч більшість послів парламенту підтримували проведення виборчої реформи, проте 6 жовтня 1905 р., під час голосування з питання невідкладності розгляду на сесії законопроекту, до кваліфікованої більшості не вистачило 25 голосів (за – 155 голосів, проти – 114)³. Противниками реформи виступили 46 членів Кола польського, 18 німців-клерикалів, 28 великих німецьких землевласників, 15 членів німецької прогресивної партії, 5 італійців та 2 “диких”⁴.

Через бездіяльність Державної Ради у середині жовтня 1905 р. парламентське протистояння перекинулося на вулиці столиці та ряду великих міст імперії, зокрема Будапешта, Праги, Кракова, Львова, яке проявилось у масових мітингах та демонстраціях. 2 листопада 1905 р. виступи демонстрантів у Відні досягли кульмінації, закінчившись кривавою сутичкою маніфестантів з поліцією біля імператорської резиденції Гофбург. Підтримуючи демонстрантів, Конгрес австрійських соціал-демократів на вимогу лідера В. Адлера прийняв рішення розпочати масовий страйк, якщо парламент найближчим часом не ухвалить виборчої реформи⁵.

18 листопада 1905 р. після закінчення сесій крайових ландтагів у Відні відновив роботу парламент. Під тиском вуличних виступів 28 листопада 1905 р. міністр-президент оголосив про намір уряду до лютого 1906 р. подати на розгляд Палати послів Державної Ради проект виборчої реформи, який буде базуватися на засадах загального рівного прямого таємного голосування для чоловіків віком від 24-х років, які проживають не менше 1 року в громаді. Пропонувалося створити одномандатні виборчі округи, а кількість мандатів для національностей ставилася в залежність від кількості населення та пвідсоткового співвідношення сплати прямих податків, економічного потенціалу, культурного статусу та “цінності кожного краю для держави”⁶. Такий підхід закладав нерівність представництва народів у парламенті, проте заява глави уряду викликала схвалення не тільки парламентарів, а й демократично налаштованих діячів із провінцій.

Проти проекту нового виборчого закону в Австрії виступили дворянсько-феодалні, консервативні німецькі, чеські та польські кола, які не хотіли втрачати своїх впливових позицій. Заручившись підтримкою німецької правлячої верхівки та “всенімців”, консервативно налаштоване Коло польське наважилось прийняти рішення проти запровадження рівного виборчого права, оскільки запропоновані урядом засади виборчої реформи не передбачали розширення автономного статусу Галичини⁷. На парламентській сесії голова Кола польського В. Дзедушицький гостро виступив проти демократизації виборчої системи, наголосивши на тому, що лише “дотеперішні курії зробили цей парламент прийнятним для поляків у ролі законодавчої палати”⁸. Ця заява голови Кола польського сприяла послабленню позицій поляків у парламенті, хоч її підтримали німецькі послы Г. Шенерер і Г. Вольф, які запропонували поставити на голосування пропозицію про відокремлення Галичини з метою забезпечення більшості німецьким послам в австрійському парламенті. Чехи в особі Ф. Герольда висунули контрпропозицію про врегулювання міжнаціональних відносин законодавством держави. Оскільки роботі парламенту перешкоджала відсутність більшості, що було пов’язано з протилежністю інтересів різних національних груп, обидві пропозиції були провалені⁹.

Опозиційна тактика Кола польського в парламенті сприяла зміцненню союзу краківських консерваторів (станьчиків), східногалицьких консерваторів та клерикалів. Лише за умови розширення компетенції крайових органів влади та обмеження дії виборчого права в Галичині (особливий поділ виборчих округів, плюралізм голосів, пропорційне голосування) консервативна більшість Кола польського визнала необхідність проведення виборчої реформи. Вимоги польських консерваторів були спрямовані на додаткове забезпечення “стану посідання поляків у Східній Галичині” та збереження існуючих важелів політичного впливу в парламенті¹⁰. Задоволення цих вимог Кола польського зробило можливим досягнення компромісу в парламенті у справі запровадження загального рівного таємного та прямого виборчого права в Австрії.

На відміну від клерикально-консервативних парламентських груп, найдемократичніші засади виборчої реформи підтримували малі національні меншини, зокрема словенці та українці. 1 грудня 1905 р. голова Руського клубу Ю. Романчук заявив, що австрійські українці підтримують урядовий проект виборчої реформи, але додатково вимагають пропорційного розподілу мандатів відповідно до кількості громадян кожної народності, запровадження у кожній провінції національного кадастру за прикладом моравського закону про національне зрівняння 1905 р., закріплення в законі принципу національних курій, а крім того, – визнання на державному рівні існування єврейської національності¹¹.

Парламентські дебати довкола запровадження нового виборчого закону значно активізували національні та соціально-демократичні рухи в державі. Зокрема, по всій Галичині прокотилася хвиля народних віч і зборів, які спонукали українські партії до початку спільної акції, спрямованої на відстоювання інтересів національного представництва на державному рівні. Народний Комітет Української національно-демократичної партії (УНДП) у Львові почав готувати статистичні матеріали для визначення кількості мандатів, які мали здобути австрійські українці в результаті реформи. Українська парламентська репрезентація намагалась ознайомити уряд з цими матеріалами, щоб аргументувати висунуті вимоги¹².

На початку 1906 р. в Галичині паралельно розгорнулася польська національна акція. Газети переповнилися публікаціями про антипольську агітацію в краї, яку розпалюють галицькі українці для досягнення своїх політичних цілей. 22 січня 1906 р. з метою зменшення політичної напруги імператор Франц-Йосиф запросив на аудієнцію депутацію галицьких українців у складі митрополита А. Шептицького, єпископів К. Чеховича та Г. Хомишина, послів Ю. Романчука та М. Короля. Голова української парламентської репрезентації Ю. Романчук запевнив монарха у тому, що в Галичині українці не розгортають ворожої акції щодо поляків та висловив прохання про те, щоб при розподілі мандатів українців трактували нарівні з іншими національностями¹³. Того ж дня депутацію від Народного комітету УНДП у складі К. Левицького, Є. Левицького, С. Федака, С. Дністрянського, О. Колесси та М. Заячківського прийняв міністр-президент П. Гауч, який запевнив, що уряд керується об'єктивними засадами при підготовці виборчої реформи, хоча на цьому шляху виникають значні труднощі, які потрібно буде вирішувати компромісним шляхом. Позитивним результатом нарад стало спростування чуток про закріплення у виборчому законі опосередкованих виборів та виняткового статусу Галичини.

23 лютого 1906 р. уряд вніс на розгляд парламенту перший проект виборчої реформи, розроблений угорським міністром внутрішніх справ Й. Крістоффі. Законопроект передбачав, що парламент має складатися з 445 депутатів, з яких 88 мали представляти Галичину, зокрема 61 мандат надавався полякам, а 27 – українцям¹⁴. На вимогу поляків у проект був закладений принцип нерівності виборчих округів та утворення двомандатних округів, використання принципу “виборчої геометрії та арифметики”, який дозволяв формувати виборчі округи в Східній Галичині так, щоб польські громади переважали в місцевостях зі змішаним населенням¹⁴. Такі заходи були спрямовані на забезпечення завищеної кількості мандатів, що призначалися для послів польської національності.

Перше читання в парламенті законопроекту про виборчу реформу відбувалось протягом 7 – 23 березня 1906 р. в умовах бурхливих пленарних дебатів. 8 березня 1906 р. В. Дзедушицький від імені Кола польського висловив протест проти запропонованого

варіанту реформи, вимагаючи 110 мандатів та розширення автономного статусу Галичини. Він заявив, що Коло польське підтримує демократизацію парламентської виборчої системи лише за умови, що реформа буде проведена поступово, з урахуванням “правдивих суспільних порядків держави та народів”¹⁵. Його підтримав представник Польської національно-демократичної партії С. Гломбінський, який також засудив основні принципи виборчої реформи, але вже вимагав 113–120 мандатів для Галичини, з яких 30 мало припасти на міста, а у сільській місцевості зі змішаним населенням запровадити двомандатні округи, де більшість обирала б посла 50% голосами, а меншість – 25% голосами, а не 33%, як це було передбачено урядовим законопроектом¹⁶.

Ще вищі вимоги висунули чиновники-поляки, зокрема член австрійського уряду В. Залеський, галицький намісник А. Потоцький та маршалок галицького сейму С. Бадені, які пропонували закріпити 33% (120 з 425) парламентських мандатів за Галичиною, незважаючи на те, що населення цієї провінції становило лише 28,45% населення Цислейтанії; а крім того, лише в Галичині зберегти непрямі вибори на пропорційній основі та запровадити принцип плурального голосування¹⁷.

Урядовий проект критикувався і Руським клубом. 20 березня 1906 р. Ю. Романчук у виступі на парламентській сесії привітав пропозиції уряду щодо виборчої реформи та запропонував провести розподіл мандатів на основі національних виборчих округів, а під час остаточного розподілу мандатів визнати “індивідуальність людини як найцінніший капітал” та не орієнтуватись на податкову спроможність і рівень освіченості населення. Він вимагав збільшити кількість мандатів для Галичини, усунути нерівність у представництві окремих країв, забезпечити технічні умови для проведення виборів з метою усунення можливих зловживань та зменшити вплив виборчих комісарів на результати голосування, створити інститут виборчого трибуналу, який мав розглядати скарги про зловживання¹⁸. 30 березня 1906 р. до вищезгаданих вимог Ю. Романчук зарахував проведення поділу Галичини за принципом автономізації народів імперії та засудив федералістську ідею автономізації окремих коронних країв¹⁹. На підтримку заяв українських послів у австрійському парламенті 30 березня 1906 р. Народний Комітет УНДП у Львові поширив “Маніфест до руського народу”, який закликав українське населення провести нову хвилю всенародних віч з метою недопущення нерівності у забезпеченні репрезентативних прав.

Найгостріші дискусії розгорнулись у спеціально створеній комісії у справі виборчої реформи, яка упродовж 28 березня – 31 жовтня 1906 р. обговорювала основні положення майбутнього законопроекту. Від Кола польського до її складу увійшли Д. Абрагамович, М. Бобжинський, Е. Бик, С. Стажинський, В. Дзедушицький, С. Гломбінський. Руський клуб до участі в комісії відрядив М. Василька як особу, що мала найкращі особисті зв'язки з урядовими колами. Роботу комісії ускладнював той факт, що в ній було 25 противників виборчої реформи та 24 її прихильники²⁰.

Упродовж трьох засідань поспіль комісія розглядала питання про особливості виборів у Галичині. Обговорення відбувалось довкола таких проблем: утворення двомандатних округів, кількість мандатів та їх квота у національному представництві, географія виборчих округів та відсоткове співвідношення голосів для здобуття другого мандату в Галичині, розширення галицької автономії²¹.

Уряд П. Гауча не підтримав принципової вимоги Кола польського про закріплення залежності проведення реформи від розширення галицької автономії. Польські консерватори уклали угоду з чеським федералістами, що заблокувало роботу парламенту.

Після конференції міністра-президента з головою Кола польського В. Дзедушицьким та намісником А. Потоцьким, яка не довела до порозуміння, П. Гауч подав у відставку.

2 травня 1906 р. на посаду міністра-президента був призначений ліберальний демократ, прозваний “червоним князем”, колишній президент Буковини та намісник Трієсту Конрад Гогенлоє-Вальденбург-Шіллінгсфюрст. 13 травня 1906 р. він представив у парламенті програму діяльності уряду, основним завданням якої було проведення виборчої реформи. Охоче йдучи на поступки полякам та шукаючи політичного компромісу між різними політичними силами, К. Гогенлоє подав до парламенту два проекти реформи: проект Крістоффі – Гауча з урахуванням вимог Кола польського про збільшення мандатів для Галичини; власний проект, який передбачав загальну чисельність парламентських мандатів 495, з яких для Галичини припадало 102 мандати (77 полякам та 35 українцям)²².

Не довівши справу виборчої реформи до логічного завершення, 28 травня 1906 р. К. Гогенлоє був змушений піти у відставку через непорозуміння, що виникло між правлячою династією та угорським парламентом у справі досягнення торгівельно-економічної угоди між обома частинами імперії. 2 червня 1906 р. був сформований новий кабінет на чолі з колишнім секційним шефом у міністерстві рільництва Максом Владіміром Беком, якого вважали знавцем австро-угорських торгівельних відносин. 7 червня 1906 р. реорганізований кабінет представив свою програму діяльності, яка передбачала співпрацю уряду, парламенту та народів держави для прискореного проведення виборчої реформи на основі “національного порозуміння”²³.

Часта зміна урядів спричинила загострення суперечностей між політичними та національними угрупованнями в комісії для виборчої реформи. Ряд членів Кола польського ще плекали надію зірвати проведення виборчої реформи. Зокрема, посол Я. Стажинський вніс на розгляд парламенту пропозиції про розширення автономії Галичини та введення плюралістичного виборчого права, беручи до уваги розмір сплати податків²⁴. Проте уряд не погоджувався на пропозицію поляків розширити компетенції крайових представницьких органів, але визнавав необхідність чіткішого розмежування компетенцій Державної Ради та ландтагів. Хоч пропозиція польських консерваторів про плюралістичне виборче право не була підтримана в парламенті, проте комісія з питань виборчої реформи прийняла рішення запровадити нерівномірності виборчих округів. Це положення можна було переглянути за згодою кваліфікованої більшості парламенту. Проте для заспокоєння поляків уряд, за згодою імператора, уклав з президією Кола польського таємну угоду у справі “подальших умов голосування”. Галицький намісник одержав право самостійно визначати місце урядування для повітових старост, а крім того, уряд зобов’язався максимально чітко розписати компетенцію намісника в напрямку її розширення, щоб забезпечити його адміністрації можливість швидкого реагування на політичну ситуацію під час виборчої кампанії. Угода перегукувалася з твердженням М. Бобжинського про те, що для зміцнення “стану посідання поляків у Галичині” не обов’язково надавати крайовій адміністрації додаткові автономні права, а достатньо розширити компетенцію галицького намісника²⁵.

Після відставки непримиренного противника виборчої реформи В. Дзедушицького, новообраний голова Кола польського С. Гломбінський на засіданні комісії з виборчої реформи запропонував збільшити кількість галицьких мандатів до 110. При цьому досягнення порозуміння з українцями у справі розподілу мандатів покладалося на поляків. Проти пропозиції голови Кола польського виступив М. Василько, який вимагав для галицьких українців 35 мандатів. Після вивчення спірного питання незалежна

комісія на чолі з неославістом К. Крамаржем запропонувала компроміс, за яким Галичина одержувала 102 мандати (для поляків – 75, а для українців – 27). Під тиском обставин М. Василькові довелося погодитися з висновками комісії. Потім він перед послами УНДП виправдовував своє рішення тим, що компроміс був необхідним для того, щоб справа виборчої реформи не була відкладена на невизначений час²⁶.

Укладений компроміс викликав незадоволення в крайових осередках УНДП у Галичині. Народний Комітет вимагав від парламентської репрезентації негайно відмовитися від запропонованого поділу мандатів. 8 липня 1906 р. з'явився протест Народного Комітету проти насильного нав'язування українському народові 27 мандатів у співвідношенні до 75 польських²⁷.

Під час подальших нарад комісії з виборчої реформи вдалося укласти нову угоду, за якою для Галичини було виділено 106 мандатів, з них 78 для поляків та 28 для українців. На цьому до початку осінньої сесії наради припинилися. Нова угода сприяла досягненню загального компромісу в парламенті, внаслідок чого була прийнята виборча реформа.

На початку листопада 1906 р. розроблений комісією з виборчої реформи проект був представлений в парламенті. Базуючись на критеріях податкової спроможності та культурного рівня народів, запропонований розподіл мандатів між окремими країнами та народами був дуже нерівним. Уряд всіма силами намагався забезпечити німецьку більшість у Державній Раді. При прийнятті закону німці та італійці вимагали врахувати їхню високу податкову спроможність, тоді як представники слов'янських народів наріжним каменем реформи вважали критерій кількості населення за національним принципом²⁸.

Таблиця 1.
Національний розподіл парламентських мандатів
(на основі переписів населення 1890 р. та 1900 р.)²⁹.

Народність	Кількість мешканців, що припадала на 1 мандат за виборчою реформою		Відсоткова частка сплати прямих податків
	1897 р.	1907 р.	
німці	49000	39000	63%
чехи	80000	56000	20%
поляки	74000	52000	7%
українці	183000	103000	всіх разом 10%
словенці	73000	50000	
сербо-хорвати	64000	55000	
італійці	48000	38000	
румуни	70000	46000	

Наведені вище дані свідчать про те, що національне представництво в парламенті за виборчим законом 1907 р. було нерівномірним, оскільки надавалася перевага етнічним австрійським територіям.

В умовах гострого політичного протистояння протягом 13 листопада – 1 грудня 1906 р. у парламенті проходило друге читання законопроекту. Українці планували влаштувати обструкцію, але не здобули підтримки інших парламентських фракцій. 22 листопада 1906 р. Ю. Романчук від імені Руського клубу заявив, що через “зневажання наших прав засвідчуємо, що таких несправедливих і насильницьких, а для

австрійської держави ганебних ухвал не визнаємо”³⁰. Він поінформував президію парламенту про те, що Руський клуб не братиме участі у подальших нарадах над виборчою реформою, після чого всі українські послы покинули зал засідань. На підтримку позиції української парламентської репрезентації орган УНДП “Діло” 1 листопада 1906 р. опублікував звернення Народного Комітету “Протест Русинів Галицької Землі”, яке було спрямоване проти принципу нерівномірного поділу виборчих округів та опосередкованого розширення крайової автономії³¹. 2 грудня 1906 р. народне віче у Львові підтримало акцію протесту українського представництва.

Незважаючи на позицію малих парламентських клубів, Палата послів 1 грудня 1906 р. у цілому прийняла закон про виборчу реформу. 21 грудня 1906 р. Палата панів ухвалила новий виборчий закон без обговорення. 26 січня 1907 р. закон отримав санкцію імператора і вступив у дію. Парламент, своєю чергою, прийняв ряд законів, які внесли відповідні зміни до конституції країни, а саме до законів про парламентське представництво від 21 грудня 1867 р., від 2 квітня 1873 р., 21 листопада 1886 р. та 14 червня 1896 р. Прийняття парламентської виборчої реформи пожвавило політичне життя Австрії, розпочалась нова хвиля вічевого руху, яка стала невід’ємною складовою виборчої кампанії в провінціях.

У новому виборчому законі закріплювалися різні принципи голосування у провінціях. Так, у Моравії та Богемії були утворені окремі курії за національним кадастром, у Галичині запровадили двомандатні виборчі округи³². 12 лютого 1907 р. міністерство внутрішніх справ призначило вибори у більшості провінцій на 14 травня, виняток становили лише Богемія, де вибори відбулись 15 травня, та Галичина, де вибори тривали протягом 10–31 травня³³. Територія Галичини була поділена на 70 (34 міських і 36 сільських) виборчих округів³⁴, які охоплювали 6275 громад (з них 950 німецьких, 15160 польських та 6680 українських)³⁵.

Коло польське домоглося надання галицьким містам виняткового статусу відокремлених виборчих округів, що забезпечило нерівне представництво голосів³⁶. Голосування в міських округах закріпило більшу частину парламентських мандатів за Колом польським, оскільки в ряді східногалицьких міст переважало польське населення. На Західну Галичину припадало 13 міських одномандатних округів, а на Східну Галичину – 21³⁷. Для забезпечення польських інтересів було нерівномірно поділено територію міських виборчих округів у Східній Галичині. У Західній Галичині міста з меншою кількістю населення, як, наприклад, Тартаків (1735 мешканців), були зараховані до міських виборчих округів, тоді як у Східній Галичині до таких округів зараховувались лише більші міста, як Збараж (8310 мешканців), Підволочиськ (5176 мешканців), Скалат (5728 мешканців), Терехівля (8283 мешканців), Гусятин (5736 мешканців), Городенка (близько 11000 мешканців), Яворів (близько 10000 мешканців), Тисмениця (близько 8000 мешканців) і Борислав (понад 10000 мешканців). Якщо в східногалицькому місті поляки не становили більшості населення, то до міського округу включались окремі польські громади навколишніх сіл, як, наприклад, це було помітно у Самбірському виборчому окрузі, або містечко, навпаки, зараховувалося до сільського округу³⁸.

Сільські громади Галичини голосували у 35 двомандатних виборчих округах, з яких 16 було у Західній Галичині, а 19 (10 двомандатних – польсько-українських та 9 українських) – у Східній Галичині³⁹. Поляки поділили виборчі округи так, що у Східній Галичині не було округу, де б українці склали більше 77% населення, а 2 % євреїв планувалося залучити до коаліції з польськими партіями, щоб забезпечити 25% голосів виборців для здобуття другого мандату в двомандатних виборчих округах⁴⁰.

Нерівномірно були також поділені сільські виборчі округи в Галичині. Зокрема, у Західній Галичині найбільший округ Кросно охоплював 169611 мешканців, а найменший – Бяла – 116343 мешканців, тоді як у Східній Галичині, відповідно, найбільший округ Борщів налічував 290625 мешканців, а найменший – Броди – 176266 мешканців⁴¹.

Через нерівномірність поділу міських та сільських виборчих округів, на одного посла в Західній Галичині припадало, в середньому, 73628, а в Східній Галичині – 113226 голосів виборців⁴². У міських виборчих округах один посольський мандат припадав на 28300, а в сільських округах – на 87000 мешканців⁴³.

Парламентська реформа, що була проведена в Цислейтанії 1907 року, хоч і запроваджувала загальне пряме і таємне виборче право, разом з тим, закріпила нерівномірне представництво малих націй в Державній Раді. Положення закону фіксували найбільш нерівномірний розподіл парламентських мандатів та варіативне формування виборчих округів у Галичині. Незважаючи на це, у результаті виборів галицькі українці здобули 27 мандатів, що дало їм можливість утворити четверту за кількістю послів фракцію у парламенті. Парламентська виборча реформа пришвидшила політичну структуризацію українського національного руху.

* Цислейтанія (нім. Cisleithanien) – австрійська частина Австро-Угорської монархії до р. Лейта, яка включала ерцгерцогство Австрію (Нижню та Верхню Австрію), герцогства Зальцбург, Верхню та Нижню Сілезію, маркграфство Моравію, князівські графства Тіроль, Гьорц та Градіска, край Форальберг, м. Трієст з прилеглою територією, а також Штирію, Каринтію, Крайну, Буковину, Богемію, Далмацію, королівство Галичину та Льодомерію з великим Краківським князівством, князівствами Аушвіц та Затор.

¹ Демкович–Добрянський М. Потоцький і Бобжинський. Цісарські намісники Галичини. 1903-1913. – Рим: Видавництво Українського Католицького Університету св. Климента Папи, 1987. – Т. LIX. – 132 с.; Цюцюра Б.-Т. Боротьба українців у віденському парламенті за загальне виборче право і національну автономію. (Зокрема в роках 1905-1907) // Український історик. – Торонто, 1980. – Рік XVII, №1-4 (65-68). – С. 23-24.

² Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrates. XVII Session. 350. Sitzung, am 29. September 1905. – Wien: Staats- und Hofdruckerei, 1905. – S. 31602-31605.

³ Романчук Ю. Моїм виборцям з повітів Калущ–Войнилів, Долина–Рожнятів–Болехів, Бібрка–Ходорів. Справоздання з моєї посольської діяльності в р. 1901-1907. – Львів, 1908. – С. 16.

** “Дикі” – послы, які не входили до жодного парламентського клубу.

⁴ Stakosch-Graßmann G. Das allgemeine Wahlrecht in Österreich seit 1848. – Leipzig-Wien, 1906. – S. 79.

⁵ Wiener Zeitung. – 02.11.1905.

⁶ Stenographische Protokolle ...XVII Session. 355. Sitzung, am 28. November 1905. – S. 31602-31605.

⁷ Głąbiński S. Wspomnienia polityczne. – Warszawa, 1939. – S. 76.

⁸ Stenographische Protokolle... XVII Session. 355. Sitzung, am 28. November 1905. – S. 31615-31617.

⁹ Ibid. 355. Sitzung, am 28. November 1905. – S. 31623-31629.

¹⁰ Głąbiński S. Wspomnienia polityczne. – S. 77.

¹¹ Stenographische Protokolle ... XVII Session. 358. Sitzung, am 1. Dezember 1905. – S. 32570-32573.

¹² Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців 1848-1914. На основі спо-
минів і документів. – Львів: з друкарні оо. Василян у Жовкві, 1929. – С. 410.

¹³ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІА України в м.
Львові). – Ф. 358. (Шептицький Андрей). – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 1.

*** За попередньою виборчою системою з 425 парламентських місць для галицьких поляків
припадало 70, а для українців – 8 мандатів.

¹⁴ Діло. – 04.01.1906.; – 06.01.1906.

¹⁵ Stenographische Protokolle... XVII Session. 389. Sitzung, am 8. März 1906. – S. 34888-34894.

¹⁶ Ibid. 403. Sitzung, am 30. März 1906. – S. 157

¹⁷ Діло. – 27.01.1906.

¹⁸ Stenographische Protokolle... XVII Session. 395. Sitzung, am 20. März 1906. – S. 35440-35442.

¹⁹ Ibid. 403. Sitzung, am 30. März 1906. – S. 35945-35946.

²⁰ Czedik A. Zur Geschichte der k.k. österreichischen Ministerien. 1881–1916. – Wien, 1932. –
Bd. 3. – S 378.

²¹ Binder H. Die Wahlreform von 1907 und der polnisch-ruthenische Konflikt in Ostgalizien // *Österreichische Osthefte*. – Wien, 1998. – Bd. 38. – S. 86.

²² Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців 1848-1914. – С. 421.

²³ Bibl V. Die Tragodie Österreichs. – Leipzig-Wien: Johannes Günther Verlag., 1937. – S. 433.

²⁴ Stenographische Protokolle ... XVII Session. 387. Sitzung, am 6. März 1906. – S. 34771-34775.

²⁵ Buczko J. Polacy w parlamencie wiedeńskim 1848-1918. – Warszawa: Wydawnictwo sejmowe,
1996. – S. 268.

²⁶ Stenographische Protokolle des Wahlreformausschusses. Beilage ! 1444 der stenographischen
Protokolle des Abgeordnetenhauses. – Wien: Staats- und Hofdruckerei, 1906. – S. 71.

²⁷ Діло. – 08.07.1906.

²⁸ Цьольнер Е. Історія Австрії. – Львів: Літопис, 2001. – С. 422.

²⁹ Bihl W. Von der Donaumonarchie zur Zweiten Republik: Daten zur österreichischen Ge-
schichte seit 1867. – Wien-Köln, 1989. – S. 59.; Jaremko M. Der Kampf der galizischen Ukrainer
um ihre Vertretung im Wiener – Parlament seit 1848, insbesondere in den Jahren 1905-1907. Ma-
nuscript. – Wien, 1944. – S. 67, 195.; Kann R. A. The Multinational Empire: Nationalism and Natio-
nal Reform in the Habsburg Monarchy, 1848-1918. – New York, 1959. – V. II. – P. 223.

³⁰ Stenographische Protokolle ... XVII Session. 456. Sitzung, am 22. November 1906. – S.
40205-40206.

³¹ Діло. – 01.11.1906.

³² ЦДІА України в м. Львові. – Ф. 146 (Галицьке намісництво, м. Львів). – Оп. 10. – Спр.
171. – Арк. 33.

³³ Там само. – Спр. 174. – Арк. 5-7.

³⁴ Там само. – Спр. 171. – Арк. 33.

³⁵ Там само. – Спр. 172. – Арк. 4.

³⁶ Стахів М. Західня Україна та політика Польщі. Росії і Заходу (1772-1918). – Скрентон,
1958. – Т. 1. – С. 104.

³⁷ Олесницький Є. Новий виборчий закон (популярний виклад основних постанов) // Ді-
ло. – 17 (30) 01.1907.

³⁸ Jaremko M. Der Kampf der galizischen Ukrainer um ihre Vertretung im Wiener – Par-
lament seit 1848... – S. 160.

³⁹ Олесницький Є. Новий виборчий закон (популярний виклад основних постанов) // Діло. – 17 (30). 01.1907.

⁴⁰ Binder H. Polen, Ruthenen, Juden. Politik und Politiker in Galizien 1897-1918. Manuscript. – Wien, 1997. – S. 53.

⁴¹ Jaremko M. Der Kampf der galizischen Ukrainer um ihre Vertretung im Wiener – Parlament seit 1848... – S. 161.

⁴² Ibid.

⁴³ Winiarski I. Rusini w Radzie Państwa, 1907-1908. – Lwów, 1909. – S. 6.

Уляна Уська.

**Парламентська виборча реформа 1907 р. у Цислейтанії
і проблема національного представництва.**

У статті розглядається процес прийняття парламентської виборчої реформи протягом 1905–1907 рр., висвітлюється боротьба членів парламентського Руського клубу за законодавче закріплення рівності національного представництва, звертається увага на особливості формування виборчих міських та сільських округів, міжнаціонального розподілу парламентських мандатів у Галичині.

Ulyana Uska.

**Parliamentarian election system of 1907 in Cysleithania:
the problem of national representation.**

The author of the article analyzes the process of adoption of election reform in 1905-1907, describes the struggle of Ruthenian Club for the equal national representation in parliament. The author of the article pays attention to the development of city and village election districts and international division of parliament's mandates in Galicia.

ПОСИЛЕННЯ ОПОЗИЦІЙНОГО РУХУ ВЧИТЕЛІВ УКРАЇНИ В 1912 – 1913 рр.

Однією з характерних рис національного і культурного відродження України є посилення інтересу наукової громадськості, широких кіл суспільства до комплексного вивчення суспільно-політичного руху в Україні на початку XX ст. Складовою частиною цього процесу є опозиційна діяльність учителів України в міжреволюційний період. Значна частина опозиційно налаштованих учителів брала найактивнішу участь у боротьбі прогресивних сил суспільства проти державної системи Російської імперії, за створення Української держави. Без з'ясування ставлення вчителів до тогочасних проблем України неможливо комплексно відтворити диспозицію основних рушійних сил суспільно – політичного руху, визначити їх роль у послабленні державної системи Російської імперії та згуртуванні національно-патріотичних сил для боротьби з царизмом.

Проблема опозиційної діяльності вчителів України в другій половині 1907 – на початку 1917 рр. не була актуальною у вітчизняній історіографії. Одними з перших до неї звернулися безпосередні учасники суспільно-політичного руху цього періоду, в тому числі С.Петлюра¹ і В.Винниченко², які аналізували діяльність різних політичних сил країни, а також В.Дорошенко³, праця якого спрямована на активізацію боротьби прогресивних сил України проти антиукраїнської політики царського уряду.

У роботах радянських істориків доводилась провідна роль партії більшовиків у суспільно-політичному й культурно-освітньому житті держави. Такий характер мають, зокрема, праці з історії середньої школи та педагогіки М.Константинова, Є.Мединського і М.Шабасової⁴, та Є.Грекулова⁵ про церкву, народ та самодержавство в другій половині XIX – на початку XX ст. Тільки окремі факти з зазначеної проблеми наведені в історіях партійних організацій більшовиків ряду областей України⁶.

З кінця 1980-х років починається новий етап у вивченні суспільно-політичного руху в Україні початку XX ст. Однією з найближчих за тематикою до нашого дослідження є стаття С.Фарини⁷ у збірнику наукових праць з історії української культури на Полтавщині. У ній показано урядові репресії проти українофілів, у тому числі й учителів, на Полтавщині, піднесення тут визвольного руху в роки Першої світової війни.

Окрему групу складають дослідження діяльності українських політичних партій, які дозволяють визначити партійну належність окремих учителів, простежити ставлення політичних партій до опозиційної діяльності учителів на початку XX ст. Це монографії В.Головченка⁸, С.Телешуна⁹, В.Колесника, О.Рафальського та О.Тимошенка¹⁰, А.Павка¹¹, В.Стрільця¹².

Місце вчительської інтелігенції у соціальній структурі населення, причини її опозиційності до влади, подвижницьку діяльність учителів у галузі середньої та спеціальної освіти розкрито у монографіях Г.Касьянова¹³, Л.Вовка¹⁴, І.Добрянського і В.Постолатія¹⁵, у нарисах з історії української інтелігенції¹⁶.

Дане дослідження зроблене на основі значної джерельної бази, основу якої становлять документи ЦДІА України в м. Києві.

Таким чином, проблема опозиційної діяльності учителів України в міжреволюційний період залишається невирішеною й потребує ґрунтовного і спеціального вивчення.

Новий 1912 р. не вніс суттєвих змін в антидержавну діяльність учителів України. На відміну від робітників і політичних партій, українське вчительство не відреагувало на Ленські розстріли масовими виступами чи іншими формами революційної діяльності. Частина вчителів продовжували поділяти ліберальні настрої, що панували тоді в суспільстві, критикувала дії уряду в галузі економіки, політики, освіти. Особливе обурення ліберальні вчителі висловлювали проти посилення бюрократичного режиму в навчальних закладах і переслідувань учнівської молоді. Вони з захватом сприймали всі публікації на ці теми, жваво обговорювали їх, підтримували і пропагували¹⁷. Але далі цього ліберальне вчительство йти не наважувалось, сподіваючись на добровільні поступки царського режиму.

Радикальніші, а то й революційні, позиції займала в 1912 р. інша частина вчительства України. У с. Старі Санжари Полтавської губернії в 1912 р. продовжувала діяти, за повідомленням поліції, “українофільська партія” у складі вчителів Лідії Міхненко і Миколи Ілляшевича. Вчитель Ілляшевич співчував програмі УСДРП і викладав у школі навчальні предмети винятково українською мовою¹⁸. До цієї “партії” охоронці порядку зарахували й священика старосанжарської Успенської церкви Андрія Геращенко, який також читав шкільні предмети українською мовою.

Жандармерія давно знала Геращенко й Ілляшевича як послідовних українофілів і членів УСДРП. Це були подвижники національної культури, борці за національні права українського народу, що пронесли свої ідеали через постійну борню з самодержавством. Але підтвердити підозри компрометуючими матеріалами поліції і цього разу не вдалося. Тому, отримавши відповідне подання, губернатор Полтавської губернії в березні 1913 р. змушений був визнати, що слідством не доведена революційна діяльність учителів Геращенко і Ілляшевича, внаслідок чого вони уникли покарання¹⁹. Про долю вчительки Міхненко слідча справа нічого не повідомляла. Напевне, і її належність до УСДРП не була доведена. У наступні роки прізвища Геращенко та Ілляшевича в документах жандармських і поліцейських органів не згадуються.

Учителі Геращенко й Ілляшевич виділялись з маси тих національно свідомих шкільних наставників, які проводили обережнішу пропаганду національних ідей. Звичайно, що без розуміння і підтримки жителів Нових Санжар і навколишніх сіл багатолітня національно-визвольна діяльність учителів Геращенко й Ілляшевича була б неможливою. Не було випадків, коли б селяни доносили владі про революційну пропаганду вчителів, що може свідчити про сприйняття ними національно-визвольних ідей. Тому явно перебільшеним виглядає повідомлення в більшовицькій газеті “Правда” 1912 р. про те, що на Полтавщині “націоналістична пропаганда успіху не мала”²⁰.

На Правобережній Україні почалось зближення української вчительської молоді з представниками польського національно-визвольного руху. Зокрема, частина її брала участь у багатолюдній демонстрації поляків 6/19 травня 1912 р. біля пам’ятника Міцкевичу в Львові. Ця акція мала антиросійське спрямування, відзначалась особливою ворожістю до царського режиму і закликами до боротьби за державну незалежність Польщі. В участі у ній поліція підозрювала і вчителя музики, відомого скрипаля Вацлава-Ромуальда Станіславовича Коханського, уродженця Кам’янця-Подільського²¹. Поліція арештувала його в Кам’янці-Подільському й, протримавши у місцевій в’язниці сім днів, випустила.

Незважаючи на всі зусилля, поліції та жандармерії так і не вдалося остаточно розгромити місцеві організації Всеросійського союзу вчителів, а тим більше, зупинити їх прагнення до самоорганізації для боротьби за професійні права і проти панівного режиму. В 1912 р. діяло Слов'яносербське відділення (бюро) Всеросійського союзу вчителів у Луганську. Правда, поліцейському жандармському управлінню тривалий час не вдавалось його розкрити. Тому відомості про нього надзвичайно скупі і не дозволяють говорити ні про особовий склад, ні про характер діяльності. Жандарми вийшли на слід бюро через Санкт-Петербург, при обшукі 24 вересня 1912 р. знайшовши у О.П.Лойдуса рукопис під назвою “В тимчасове бюро Всеросійського союзу вчителів і діячів по позашкільній освіті”. Він був підписаний членом бюро Слов'яносербського відділення цього союзу вчителькою Ганною Сергіївною Агаповою і закликав колег до непокори та протидії властям як найефективнішої форми боротьби. У зв'язку з цим Катеринославське жандармське управління розпочало слідство, піднявши з архіву матеріали про подібний гурток у Катеринославі. Незважаючи на всі спроби, слідчі так і не змогли розкрити гурток Всеросійського вчительського союзу, знайти додаткові компрометуючі матеріали на Агапову. Тому суд 30 листопада 1913 р. змушений був звільнити її під заставу в 300 крб.²²

На активізацію опозиційного руху українського вчителства в 1913 р. визначальний вплив справили два основних фактори – підготовка до з'їзду Всеросійського союзу вчителів і наближення 100-річного ювілею Т.Шевченка. На ці події відгукнулись насамперед національно свідомі шкільні наставники, які намагались максимально використати їх для відстоювання національних прав українського народу. Ці питання мав розглядати і учительський з'їзд, який Педагогічне товариство імені Ушинського планувало провести у Києві наприкінці 1913 р., напередодні Всеросійського з'їзду вчителів. Щоб не допустити антиурядових виступів на ньому і відповідних постанов, департамент поліції розіслав начальникам губернських жандармських управлінь циркуляр з наказом усунути з числа можливих делегатів з'їзду представників найбільш “яскравого політичного спрямування”²³.

Жандармські управління поспішили відзвітувати про успішне виконання цієї роботи. Зокрема, з Полтавської губернії доповідали, що вчителі одинадцяти повітів і міст Кременчука та Крюкова не будуть брати участі в майбутньому учительському з'їзді²⁴. У рапортах не згадувались Гадяцький, Лубенський і Роменський повіти, звідки вже, напевне, були делеговані учасники майбутнього з'їзду, явно не бажані для влади. Жандармерія просто промовчала про це, не бажаючи компрометувати себе перед начальством. Такий підхід до справи був непоодиноким. Подібно звітував і начальник Подільського губернського жандармського управління. З Чернігова надійшло повідомлення про делегування учительки земського початкового училища з с. Піски Євгенії Філіповської. Але з різних причин з'їзд у Києві не відбувся, а був перенесений на пізніший час²⁵.

Значний резонанс у суспільстві мав складений 1913 р. педагогом Я.Чепігою (справжнє прізвище – Я.Зеленкевич) “Проект української школи”, надрукований у кількох номерах педагогічного журналу “Світло”. У передмові до проекту Я.Чепіга, виражаючи думки прогресивних педагогів і вчителів, наголошував на тому, що відродження українського народу в межах Росії вимагає “дійсної природної школи, в котрій навчання проводилось би на рідній для дитини мові, де б вона одержувала справжню освіту, а не сурогат, шкідливий її духовному зросту і народній культурі”²⁶. Автор висував ідею надання російській мові у школі другорядної ролі, вивчення її тільки на п'ятому-шостому роках навчання дітей.

Активізували діяльність і місцеві відділення Всеросійського союзу вчителів, які продовжували існувати нелегально. В 1913 р. їх осередки у Полтаві, Харкові, Проскурові, Рівному надсилали Всеросійському союзу вчителів грошові внески своїх членів, для потреб учительської організації²⁷.

На Всеросійський учительський з'їзд, що мав відбутись у Петербурзі під час зимових канікул 1913/14 навчального року, від київського повітового земства було делеговано завідувача білогородського двокласного училища Георгія Вітвицького, від уманського земства – завідувача Нестеровського однокласного училища Нестора Горбаня, від Липовецького земства – завідувача Лукашевського двокласного училища В.Базилевича і завідувача Зозовського двокласного училища Івана Войцехівського. Для поїздки у Петербург кілька педагогів з Києва отримали кошти²⁸. Від Київської губернії на з'їзд був делегований учитель Дубнов²⁹. З Волинської губернії туди мали вирушити вчитель Городецького двокласного училища В.Федоренко, Дембовецького – С.Савченко, Рівненського – Двойра Лінецька, Рівненського казенного єврейського училища – С.Мірер і С.Цад³⁰. Від Чернігівської губернії делегатом був учитель Чернігівської міністерської жіночої гімназії В.Адаменко, відомий своєю участю в революційних виступах у Глухові в 1908 р.³¹

Влада уважно стежила за підготовкою до цього заходу. Поліція дістала проект рішення з'їзду і розіслала його губернаторам, у тому числі й українських губерній, для вжиття відповідних контрзаходів.

З'їзд мав поставити перед вчителями завдання, які зачіпали б основи не тільки освітньої, але й політичної системи країни: “підняти значення педагогічних рад і створити такі ради там, де діє одноособове завідування школою”; введення нових методів навчання і спрощення правопису; введення навчальних посібників і книг для читання незалежно від шкільного начальства; відмова від викладання Закону Божого і церковнослов'янської мови; введення викладання рідною мовою учнів; відмова від перехідних іспитів³².

Незважаючи на всілякі перепони властей, Всеросійський з'їзд учителів відбувся у Петербурзі 23 грудня 1913 – 2 січня 1914 рр. У ньому найактивнішу участь взяли й українські вчителі. Подільську губернію на ньому представляли учитель Тернівського двокласного училища Гайсинського повіту Бобровицький, Тридубського двокласного училища Балтського повіту М.Вільчинський, Проскурівського училища Ушицького повіту Я.Гончаренко, Будейського училища Балтського повіту – Олексій Карпович, Гунчанського училища Гайсинського повіту Сергій Коломієць, Жмеринського двокласного залізничного училища Вінницького повіту Федір Котеленець, Старо-Синявського училища Літинського повіту Іван Кохановський, Тепликського двокласного училища Гайсинського повіту А.Никифорова, Карабівського училища Кам'янець-Подільського повіту М.Пашенко, а також “запасний” – учитель цього ж повіту А.Ганджій³³. Зважаючи на антиурядовий характер роботи з'їзду, за ним було встановлено негласний нагляд.

Значну наполегливість виявили національно свідомі українські педагоги у обстоюванні права українського народу на національну мову. На засіданнях “інородчеської” комісії виступили кілька вчителів з України, які виклали власне бачення шляхів запровадження української мови в народних школах. Доповідач Юдич висловив кілька думок з цього питання, які зводились до необхідності навчання в школах України національною мовою, російська ж мова мала вивчатися як окремий предмет. В учительських семінаріях, уважав він, необхідно викладати українознавчі дисципліни. Учитель Чалий підтримав попереднього доповідача і звернув увагу слухачів на те, що русифікація

школи нищить творчі сили народу і є гостра необхідність заснувати в університетах кафедри української мови, історії, літератури, географії, фольклору. Рішучі вимоги українізації школи в Україні висловили також Сокіл, Прокопович, Карасевич-Ющенко, С.Черкасенко та інші оратори³⁴. Учитель двокласного училища зі станції Шулиха Київської губернії Микита Масюк проінформував присутніх, що шкільна влада на місцях не хотіла відпускати делегатів на з'їзд, не давала їм свідоцтва на пільговий проїзд до Петербурга. А вчитель початкової школи з м. Бишів Київського повіту Савватій Шевченко дав рішучу відсіч пропозиції одного з делегатів про те, щоб навчання у школах велось тільки державною мовою³⁵. З'їзд ухвалив резолюцію про українську школу, що мала значний вплив на активізацію боротьби інтелігенції України за національну культуру і духовність.

Діяльність інших політично налаштованих вчителів відзначалася або чисто політичним, або національним характером. Зокрема, в 1913 р. у антиурядовому русі тривалий час брали участь представники "Групи батьків" – викладач Київської чоловічої гімназії Д.Редчиць і домашня вчителька М.Шварц. 9 березня 1913 р. вони взяли участь у нелегальних зборах на квартирі професора Г.Брюно, конкретне політичне спрямування яких невідоме. Але воно мало явно антиурядовий характер, що і змусило жандармів заарештувати всіх учасників. Учителі Редчиць і Шварц перебували в ув'язненні три тижні³⁶.

У порівнянні з попередніми роками, у 1913 р. поживавився опозиційний рух учителів і в Подільській губернії. Глибоким патріотизмом відзначався священник-учитель с. Згорая Могилівського повіту Подільської губернії О.Маричев. 3 березня 1913 р. він відслужив панахиду за Т.Шевченком без дозволу єпархіального начальства, що вважалося серйозним державним злочином. Крім того, вів із селянами бесіди про великого українського поета і загітував їх робити пожертвування на будівництво в селищі пам'ятника Кобзареві³⁷.

Напередодні Першої світової війни активізувались національно-визвольні настрої й польської інтелігенції Кам'янця-Подільського. Велику стурбованість місцевих жандармів викликала діяльність у 1913 р. вчителя комерційного училища А.Годомського і законовчителя ксьондза Пташинського, які, як повідомляли поліцейські агенти, "відкрито намагались проводити серед учнів ідеї польського сепаратизму"³⁸. Одним з пропагандистів есерівських ідей на Поділлі був учитель Журавлівського народного однокласного сільського училища Андрій Просяний. У 1913 р. він був на з'їзді в Києві, де мав зустрічі з представниками місцевої есерівської організації. Повернувшись додому, Просяний почав знайомити селян з останніми виданнями соціалістів-революціонерів. Про це стало відомо поліції, яка зробила в нього обшук і знайшла 20 прокламацій до вчителів, виданих Київським міським комітетом есерівської партії, 10 примірників журналу "За народ" і 8 – "Знамя труда", а також револьвер, дозволу на який він не мав³⁹. Після арешту 25 липня 1913 р. вчитель Просяний не визнав своєї провини, не видав співників і був засуджений до ув'язнення.

Учитель народного двокласного училища м. Народичі Овруцького повіту Волинської губернії Сила Третяк давно вважався в жандармерії політично неблагонадійним. Головною підставою для цього були його розмови з місцевими селянами і спілкування з підозрілими для поліції та жандармів особами. Тому звернули увагу і на прочитану ним у 1913 р. лекцію з нагоди 300-річчя дому Романових, яка, як видавалося, мала політичний характер. Такої ж думки дотримувався і місцевий священник. Проти вчителя Третяка була порушена судова справа⁴⁰. Виконуючи рішення начальника Волинського

губернського жандармського управління, поліція встановила за вчителем негласний нагляд.

Національні ідеї обстоювали й учителі південних губерній України. Двадцятишестирічний завідувач міністерської школи у с. Рождественському Олександрівського повіту Катеринославської губернії Олександр Радомський у 1913 р. був активним революціонером. Поліцейський агент писав у своєму звіті, що він має партійну кличку “товариш Олександр”, підтримує зв’язки з галичанами і київськими “революціонерами української революційної партії”⁴¹. Правда, конкретної назви партії агент не вказував, але й без того видно, що вона мала, крім усього, національно-визвольний характер. Сам агент у донесенні звертав увагу начальства на те, що Радомський поширював революційну літературу українською мовою і готував повстання на півдні, головним чином серед “малоросів”⁴². На підставі цих повідомлень жандарми зарахували учителя Радомського до партії есерів, напевне, до її української гілки. Поліція встановила за вчителем негласний нагляд.

Таким чином, антиурядовий рух українського вчителства у 1912 – 1913 рр. значно активізувався. У порівнянні з попередніми роками в ньому все помітнішу роль почали відігравати національні проблеми України. Все більше вчителів включаються у боротьбу за українізацію народної школи, надають їй масового характеру. Окремі вдаються до нелегального викладання навчальних предметів у школах українською мовою, що знаходить безперечну підтримку батьків учнів.

Національно свідомі вчителі брали активну участь у відзначенні ювілеїв пам’яті Т.Шевченка у 1911 р. і 1913 р. Ці дати були використані ними для пропаганди національної культури, мови, літератури, історії, через що активніше почала відроджуватись і національна духовність.

Змінилась політична орієнтація учителів-учасників революційного руху. Помітно послабився вплив на них РСДРП, зате соціалісти-революціонери і українські партії продовжували утримувати свої позиції. Вагоміший вплив на українських учителів почали справляти ТУПівські організації.

⁴¹ Петлюра С. Статті. – К., 1993. – С. 54 – 64.

⁴² Винниченко В. Відродження нації. – Київ – Відень, 1990. – Ч.1.

⁴³ Дорошенко В. Українство в Росії. Новіші часи. – Відень, 1917.

⁴⁴ Константинов Н.А. Очерки истории средней школы. Гимназии и реальные училища с конца XIX в. до Февральской революции 1917 г. – М., 1956; Константинов Н.А., Мединский Е.Н., Шабаетова М.Ф. История педагогики. – М., 1974.

⁴⁵ Трекулов Е.Ф. Церковь, самодержавие, народ. – М., 1968.

⁴⁶ Нариси історії Полтавської партійної організації. – Харків, 1970; Нариси історії Харківської обласної партійної організації. – Харків, 1970.

⁴⁷ Фарина С.Я. Український національно-визвольний рух на Полтавщині в другій половині XIX – першій половині XX ст. // Наш рідний край / з історії української національної культури на Полтавщині. Збірник наукових праць. – Випуск 13. – Полтава. – 1992. – С. 3-39.

⁴⁸ Головченко В. Від “Самостійної України” до Союзу визволення України. Нариси з історії української соціал-демократії початку XX ст. – Харків, 1996.

⁴⁹ Телешун С.О. Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці XIX – на початку XX ст. – К., 1996.

¹⁰ Колесник В.Ф., Рафальський О.О., Тимошенко О.П. Шляхом національного відродження. Національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини 1900 – 1907 рр. – К., 1999.

¹¹ Павко А.І. Політичні партії, організації в Україні: кінець XIX – початок XX ст.: Зародження, еволюція, діяльність, історична доля. – К., 1999.

¹² Стрілець В.В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX століття – 1939 рік). – К., 2002.

¹³ Касьянов Г.Я. Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX ст. Соціально-політичний портрет. – К., 1993.

¹⁴ Вовк Л.П. Громадсько-педагогічне сподвижництво в Україні (етапи і особливості). – К., 1997.

¹⁵ Добрянський І.А., Постолатій В.В. Громадська та приватна ініціатива в розвитку освіти України (кінець XIX – початок XX ст.). – Кіровоград, 1998.

¹⁶ Нариси з історії української інтелігенції (перша половина XX ст.): У 3-х кн. – Кн. 1. – К., 1994.

¹⁷ Смолич Ю. Твори: у 8 томах. – К., 1986. – Т.1: Дитинство. Наші тайни. Вісімнадцятилітні. – С. 25.

¹⁸ ЦДІА України. – Ф. 323. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 1, 19.

¹⁹ Там само. – Арк. 52.

²⁰ Правда. – 1912. – 1 червня.

²¹ ЦДІА України. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 1541. – Арк. 4, 48.

²² ЦДІА України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 2698. – Арк. 5-17.

²³ ЦДІА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 1281. – Арк. 17.

²⁴ Там само. – Арк. 15-32.

²⁵ ЦДІА України. – Ф. 274. – Оп. 4. – Спр. 371. – Т. IV. – Арк. 1, 3, 8, 6.

²⁶ Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905 – 1920). – К., 1996. – С. 53.

²⁷ ЦДІА України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 2031. – Арк. 8.

²⁸ ЦДІА України. – Ф. 274. – Оп. 4. – Спр. 371. – Т. IV. – Арк. 13.

²⁹ ЦДІА України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 2031. – Арк. 8.

³⁰ ЦДІА України. – Ф. 274. – Оп. 4. – Спр. 371. – Т. IV. – Арк. 36.

³¹ Там само. – Арк. 49.

³² ЦДІА України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 2031. – Арк. 8.

³³ ЦДІА України. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 1478. – Арк. 19.

³⁴ Васькович Г. Шкільництво в Україні. – С. 64-65.

³⁵ ЦДІА України. – Ф. 274. – Оп. 4. – Спр. 371. – Т. IV. – Арк. 15-15 зв.

³⁶ ЦДІА України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 3172. – Арк. 4.

³⁷ Надтока Г. М. Православна церква і процес українського національного відродження 1900 – 1917 років. – К., 1996. – С. 40.

³⁸ ЦДІА України. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 1429. – Арк. 49.

³⁹ ЦДІА України. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 2907. – Арк. 1-3.

⁴⁰ ЦДІА України. – Ф. 1335. – Оп. 1610. – Арк. 1, 6, 28-30.

⁴¹ ЦДІА України. – Ф. 274. – Оп. 4. – Спр. 106. – арк. 8-11 зв.

⁴² Там само. – Арк. 12.

Лариса Філоретова.

Посилення опозиційного руху вчителів України в 1912-1913 рр.

У статті відображена активізація опозиційного руху вчителів України в 1912-1913 рр., поєднання нелегальних і легальних форм боротьби. Все помітніше місце в опозиційному русі вчителів цього періоду займає боротьба за національні права українського народу і особливо українізацію школи. Учителям належить важлива роль у тому, що національне питання України стало набутком широкої громадськості й предметом обговорення в Державних думах. Це позитивно вплинуло на підвищення національної свідомості українського народу, його прагнення до державного самовизначення.

Larysa Filoretova.

Activation of Opposition Movement of Ukrainian Teachers in 1912–1913.

In the article there is the represented activation of opposition motion of teachers of Ukraine in 1912-1913, combination of illegal and legal forms of fight. All more noticeable a place in opposition motion of teachers of this period occupies fight for national rights for the Ukrainian peoples and especially oucrainizatsiyo of school. An important role in that belongs to the teachers, that the national question of Ukraine became property of wide public and point at the issue in state thoughts. It positively affected the rise of national consciousness of the Ukrainian peoples, his aspiration to state self-determination.

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В ПОЛІТИЧНІЙ ПУБЛІЦИСТИЦІ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛЬСЬКОГО КОНСЕРВАТОРА ЯНА СТАНІСЛАВА ЛОСЯ (1918–1939)

Одним із наслідків Першої світової війни для Східної Європи стала поява Польської держави, яка поступово реалізувала свої претензії на території спільного проживання польського та українського населення колишньої Австро-Угорщини¹. Цей факт викликав значне загострення польсько-українських суперечностей. Серед польського політикуму найактивніші спроби досягнення польсько-українського порозуміння належали консерваторам². Провідну роль у цьому процесі відіграв польський аристократ, граф Ян Станіслав Лось (1890–1974).

Проблема трактування українського питання у польському консерватизмі 20-30-х років недостатньо розроблена в історіографії обох народів. Певне наукове значення для даного дослідження мають роботи як польських істориків – Влодзімежа Міха³, Анджея Хойновського⁴, Ришарда Тожецького⁵, так і відомих українських науковців – Михайла Швагуляка⁶, Миколи Кугутяка⁷, Леоніда Зашкільняка⁸. Відсутність ґрунтовних досліджень з обраної тематики засвідчує перспективність розробки окресленого напрямку роботи.

Метою даної статті є розкрити особливості підходу графа Я. С. Лося до вирішення українського питання в період 20–30-х років та вплив його теоретичного доробку і політичної діяльності на польсько-українські помірковані сили у царині нормалізації взаємних стосунків насамперед у Галичині.

Основними завданнями роботи є: окреслити передумови формування концепції польської “конструктивної політики” з українського питання; визначити елементи впливу на публіцистику Я.С. Лося досвіду офіційної політичної діяльності та дати оцінку його політичному і публіцистично-епістолярному доробку.

Джерельною базою для написання роботи стала низка опублікованих та неопублікованих матеріалів. До перших належать статті графа, надруковані в польських консервативних виданнях “*Nasza Przyszłość*” (“Наше Майбутнє”)⁹, “*Dzień Polski*”¹⁰ та “*Bunt Młodych*”¹¹ першої половини 30-х років та його найвідоміші брошури з української проблеми: “За конструктивну політику на Червоній Русі” (1931)¹² і “Міжнародне положення Польщі та галицькі українці” (1932)¹³.

Вирішальне значення для написання статті мали неопубліковані джерела з фондів Центрального державного історичного архіву України у Львові. Йдеться про матеріали листування Я. С. Лося з українським громадсько-політичним діячем, редактором часопису “Нова Зоря” Осипом Назаруком, у ході якого активно обговорювалися реальні можливості співпраці та шляхи вирішення польсько-українського протистояння¹⁴. Певне доповнююче значення мають дані листування польського консерватора з українськими культурно-громадськими діячами у справі відкриття українського університету у Львові (перша половина 20-х років)¹⁵.

Загалом, джерельний аналіз та історичні дослідження з даної тематики засвідчили, що Ян Станіслав Лось – політик, дипломат, історик – одна з ключових фігур усіх відомих спроб (офіційного та неофіційного характеру) досягнення польсько-українського порозуміння на західноукраїнських землях у міжвоєнний період¹⁶. Саме йому вдалося переконати тодішній польський уряд у необхідності присутності української делегації на переговорах про визначення статусу Східної Галичини у 1923 році¹⁷. Упродовж 1921–1924 років граф здійснив ряд спроб для вирішення справи українського університету в Польщі¹⁸. Завдяки його активному лобюванню польський сейм у 1922 році прийняв статут самоврядування для південно-східних воєводств, який так і не було втілено у життя¹⁹.

Початок 30-х років у польсько-українських взаєминах позначений зростанням конфронтації, апогеем якої стала репресивна акція польського уряду проти українського населення, проведена навесні 1930 року під назвою “пацифікація” (утихомирювання)²⁰. Утиски українців у всіх сферах суспільно-політичного життя знайшли відображення не лише у Пастирському листі станіславського єпископа Григорія Хомишина (1931) чи зверненні і заяві української церковно-громадської еліти до свого народу (1937)²¹, а й у спільній роботі польських консерваторів Александра Бохенського, Станіслава Лося та Володимира Бончковського “Польсько-українська проблема в Червенській землі” (1938)²². У всіх згаданих роботах звучав заклик до обох сторін сприяти налагодженню мирного діалогу з урахуванням інтересів як польського, так і непольського населення.

У 1931 році було розпочато новий етап пошуку спільних шляхів вирішення української проблеми на рівні польської та української політичної еліти. Значний резонанс у громадсько-політичних колах обох народів викликали роботи авторитетних польських консерваторів – Яна Бобжинського “Відкритий лист до українського консерватора” та Я.С. Лося “За конструктивну політику на Червоній Русі”²³. Українською стороною було відзначено позитивне ставлення автора другої публікації до українців, а також високо оцінено його заклик до польського уряду першим розпочати дієвий діалог про розширення прав українського населення²⁴.

Орієнтовною програмою поетапного вирішення українського питання на державному рівні з точки зору графа могла стати розроблена ним концепція “конструктивної політики”²⁵. Авторіві вдалося, дотримуючись основних складових польської політичної доктрини (міту “історичної Польщі”, сарматизму та католицького інтегризму), вказати на стратегічні помилки у державній національній політиці та запропонувати конкретні шляхи їх виправлення на основі врахування не лише польських, а й українських інтересів.

В одній із своїх промов на дискусійному обіді Кола приятелів часопису “*Nasza Przyszłość*” у 1933 році польський діяч запропонував розглядати українські національні інтереси під двома кутами зору. Перш за все наголошувалось на необхідності визначити особливості ставлення Польщі до минулої та майбутньої української державності. По-друге – представити польське бачення шляхів розв’язання внутрішньополітичної української проблеми в Польщі²⁶.

Під інтересами єдиної української нації польський аристократ розумів здатність у складних геополітичних умовах власної бездержавності зберегти та розвинути свій державотворчий потенціал у складі Польщі, СРСР, Румунії, Чехословаччини²⁷. Він не шукав – як більшість представників практично всіх польських політичних сил – причини відсутності української держави у XX столітті в стереотипі політичної незрілості

українців²⁸. Основну відповідальність за поразку українських національно-визвольних змагань 1918–1921 років польський консерватор покладав на політичну безграмотність українського проводу та його залежність від іноземних чинників (німецького та більшовицького)²⁹. У статті “Нова Конституція Польщі й український нарід” (1934) Я.С.Лось окреслив тогочасну українську політику як “орієнтацію на катастрофу”³⁰. Саме таким вбачався йому результат можливого українсько-німецького чи українсько-радянського зближення, яке б неминуче втягнуло Польщу у війну з двома великими державами і перешкодило не лише виконанню нею місії миротворця в Центрально-Східній Європі, а й перекреслило останню надію українців на польську підтримку в ході реалізації національної ідеї³¹.

Така невтішна перспектива та прагнення до самозбереження з точки зору графа могли стати переконливим аргументом на користь відкладення ідеї реалізації української об’єднаної держави на невизначений термін³². Оскільки протилежний вибір, на думку польського консерватора, призведе до перетворення повноцінного представника слов’янського світу на “етнічну масу із спустошеним державотворчим потенціалом з перспективою приєднання всіх гілок українства до СРСР”³³.

Польський консерватор доводив, що українські та польські інтереси узгоджуються, а тому треба говорити лише про розбіжності у підходах, а не принципові суперечності³⁴. Граф не сформулював окремої федеративної програми, проте передбачав, як і більшість представників польського консерватизму, можливість польсько-української співпраці у справі майбутньої побудови української держави коштом СРСР³⁵. Проте, на відміну від польського публіциста-консерватора Я. Бобжинського, він уважав за доцільне для польської сторони утриматись від безумовних обіцянок підтримки української справи в майбутньому, наголошуючи на необхідності враховувати залежність Польщі від геополітики³⁶. Такий підхід, на думку польського діяча, дозволив би уникнути деморалізації українців у Польщі, яка могла б виявитись в ігноруванні своїх громадянських обов’язків щодо держави і титульної нації. Тому, згідно з його концепцією, Польська держава повинна зарезервувати власне право участі в українській справі на підставі низки умов. Серед них найголовнішими були безпосереднє звернення української сторони про допомогу та схвальна реакція польського суспільства на можливість польсько-українського військового-політичного союзу на державному рівні, заснованого на аргументованому переконанні у корисності цієї акції для польського майбутнього³⁷.

Гарантом польської військової підтримки, а отже, й самої можливості реалізації української державності на Наддніпрянщині повинна була стати заява про лояльність українського населення південно-східних воєводств, котрі передбачалося назавжди залишити у складі Речі Посполитої відповідно до міту про “історичну Польщу”³⁸.

Небезпечним явищем для польської державної присутності на західноукраїнських землях стало підтверджене переписом 1931 року зростання національної свідомості українців та їхнє прагнення до підкреслення своєї окремішності навіть радикальними методами Організації Українських Націоналістів (ОУН)³⁹. Вищезгадані процеси заперечували культивувану у польському суспільстві думку про національну незрілість та штучність українського незалежницького руху⁴⁰. У брошурі “За конструктивну політику на Червоній Русі” Я. С. Лось наголошував, “що реальна політика мусить числитися з українським рухом як дійсністю”⁴¹. Більше того, польський консерватор закликав польське суспільство та уряд докласти зусиль для взяття політичної ініціативи у власні руки, оскільки, відповідно до його спостережень, вона перебувала в руках українців⁴².

Лише офіційне остаточне визнання факту національної окремішності українців та їхнього права на всебічний саморозвиток повинно було створити, на думку графа, платформу для вирішення українського питання⁴³. В одному з листів до О. Назарука (грудень 1938 р.) Я. С. Лось окреслював українське населення у Польщі як подвійну меншість по відношенню і до всього українства, і до польського населення⁴⁴. Вихована на католицьких та західноєвропейських традиціях, а також легітимізмі Австро-Угорської імперії, ця гілка українського народу, за словами графа, “становить [...] групу з дуже виразно окресленим, лише їй притаманним обличчям”⁴⁵.

Згідно з концепцією Я. Лося, Східна Галичина була покликана виконати “місію П’ємонту” для майбутньої України та перенести на спустошену більшовизмом землю кращі зразки християнської європейської культури⁴⁶. Роль галицьких українців, на його думку, полягала у забезпеченні альтернативи розвитку української нації, що своїм порядком мало послужити поштовхом до відродження Української держави⁴⁷. Активна участь західних українців у побудові як власного, так і державного добробуту Польщі, з точки зору Я. Лося, повинна була стати не тільки доказом лояльності до польської влади, а й гарантією польської підтримки на майбутнє⁴⁸.

Ідею узалежнення реалізації законних прав українців від їхньої заяви про лояльність щодо Польщі польський історик Влодзімеж Міх окреслював не інакше, як вияв польського націоналізму⁴⁹. Граф, своєю чергою, вважав такий підхід єдиною гарантією національної безпеки Польщі не лише на зламі 20–30-х років, а й на перспективу⁵⁰. Підкреслимо, що концепція “конструктивної політики” Я. Лося передбачала рідкісне для польської політичної думки поєднання ідеї лояльності із запровадженням територіальної автономії для українського населення. Подібна вимога зустрічалась ще тільки у програмі впливової націоналістичної партії – Загальностанової Монархічної Організації⁵¹.

Наголошуючи на необхідності утримання ініціативи на західноукраїнських землях польськими політичними силами, граф у статті “Caeterum censeo” (1936) закликав до обов’язкового дотримання польських державних зобов’язань щодо національних меншин⁵², оскільки, згідно з думкою Я. С. Лося, висловленою у публікації “Без недомовок та непорозумінь” (1932), держава “не може керуватись двома взаємно ворожими народами”⁵³. У листі до О. Назарука від 8 січня 1934 року польський аристократ підтвердив свою думку, висловлену ним на дискусійних зборах консервативних сил у Варшаві (1933), що стратегічною метою польсько-українських взаємин повинно стати прагнення до спокою на південно-східних землях та реалізації життєвих інтересів обох народів⁵⁴. Додатковим нагадуванням історично зумовленої спільної належності “східних кресів” польській та українській спільнотам (без права будь-якої переваги), за концепцією Я.С. Лося, мала стати назва території – “Червона Русь”, яку він пропонував закріпити на офіційному рівні⁵⁵.

Проте польський політик усвідомлював, що на шляху до польсько-українського мирного співжиття перешкодою лежав тягар взаємної ненависті та стереотипів сприйняття, культивованих на рівні підсвідомості обох народів⁵⁶. У брошурі “За конструктивну політику на Червоній Русі” він зазначав, що “на полудневім сході” маємо до діла з проблемою характеру тривалого, що вимагатиме поступової “терапії”⁵⁷.

Переконавання графа у негативному, а часом ненависному ставленні значної частини української політичної еліти до Польщі, особливо після польсько-радянського Ризького договору 1921 року, привело його до думки про необхідність формування образів позитивного сприйняття між українцями і поляками⁵⁸. З цієї причини Я.С. Лось доклав чимало зусиль для вирішення справи відкриття українського університету ім. короля

Данила Галицького. Саме він переконав тодішнього міністра освіти Владислава Грабського (1924) у доцільності вищої української школи, особливо з метою послаблення радикалізму в українському суспільстві та контролю держави за громадською благонадійністю окремих українських діячів⁵⁹. Польський консерватор був переконаний в існуванні глибокого конфлікту між інтересами українців на тогочасному етапі та українською політичною доктриною⁶⁰. На його думку, українська вища школа повинна була дати українцям відчуття визнання їх національно-культурної повноцінності та служити засобом до партнерської співпраці з поляками. Важливо, що Я. С. Лосеві все ж вдалося у 1924 році отримати офіційну згоду польського уряду на відкриття такого навчального закладу, але не у Львові, а у Варшаві⁶¹. Проте цей проект так і не було реалізовано, тому що, згідно з даними джерел, українська спільнота сприйняла такий варіант украї негативно і відмовилася від співпраці⁶².

Але польський консерватор не полишав спроб налагодити позитивні контакти з українськими поміркованими силами і впродовж 1931–1935 років. Хоча саме на цьому етапі винятково загострилися польсько-українські стосунки, до чого прислужилися терористичні акти ОУН проти польських урядовців та репресії польської влади проти українського населення⁶³. Далекоглядні помірковані сили з обох сторін: з української – Українське Національно-Демократичне Об'єднання та з польської – консерватори на чолі з Я. Лосем – навіть в умовах зростаючої протидії польської та української спільнот проводили таємні переговори про необхідність порозуміння. Важливим досягненням для польського та українського політикуму стала організована за протекцією графа зустріч української делегації з польським прем'єром у середині 1933 року, на якій українці представили власну програму польсько-української співпраці⁶⁴. Авторитет Я. Лосєя відігравав неостанню роль у так званій польсько-українській “нормалізації” взаємин – усній домовленості обох сторін про взаємне порозуміння на рівні урядових структур.

Вищевисловлене свідчило не лише про дипломатичний хист графа, а й про широкі та плідні особисті контакти в українському середовищі. Зокрема, слід наголосити на його співпраці з редакцією “Нової Зорі” та листуванні з О. Назаруком, а також контактах з тижневиком Українського Католицького Союзу “Мета”, близького до особи митрополита Андрея Шептицького⁶⁵.

Політична криза в Польщі, поглиблена змінами у владних структурах у зв'язку зі смертю керівника держави Ю. Пілсудського у 1935 році не дозволила закріпити досягнуті польсько-українські угоди. Проте польський аристократ, вбачаючи в українській поміркованій інтелігенції майбутню гарантію відповідального підходу українців для вдалої реалізації “конструктивної політики”, продовжував плідні контакти з українцями⁶⁶. У статті “Caeterum censeo” він стверджував, що в українському суспільстві присутній сильний консервативний чинник, завдяки якому вдалося вистояти після катастрофи 1918–1919 років⁶⁷. Проте цей факт був, на його думку, лише незначним моментом у порівнянні з потенційними можливостями українців, які могли б розкритися за умови правильного підходу до українського питання і принести значну користь Польщі.

Концепція “конструктивної політики” передбачала скасування обмежувальних заходів польської влади в усіх сферах суспільно-культурного та господарського життя української спільноти. Граф наголошував, що в інтересах Польщі розглядати її як окремих народ з правом обстоювання своєї національної відрубності. Саме ця вимога зазначена першою у списку поетапного вирішення українського питання⁶⁸.

Факт швидкого зростання самосвідомості українців найкраще, з точки зору Я. Лося, засвідчував провал політики асиміляції, яку проводили польські уряди після 1921 року⁶⁹. Він пропонував відкинути утопічну ідею колонізації українського населення і створити йому умови для розбудови власного “стану посідання”, що, своєю чергою, виховуватиме відповідальність за долю держави та лояльне ставлення до неї⁷⁰. “Не асиміляція [...], а національний спокій має стати нашою метою, а методом [...] є паралелізм і, де вдасться, національний паритет”⁷¹.

Мирного польсько-українського співіснування на західноукраїнських землях, на думку польського консерватора, можна було досягти лише із запровадженням територіальної автономії для українського населення внаслідок певною мірою умовного поділу “східних кресів” на дві частини: одну – з переважно польським, іншу – з переважно українським елементом⁷².

Особливе місце у концепції “конструктивної політики” займала ідея паралелізму – рівнобіжного безпосереднього культурно-національного та суспільно-господарського розвитку обох народів з гарантованою можливістю прямого контакту українців з державною владою при вирішенні власних справ⁷³. У своєму листі до О. Назарука (грудень 1935 р.) граф наголошував на необхідності створення своєрідного представницького органу всієї української спільноти, котрий би мав, на його переконання, очолити “Голова Речі Посполитої”⁷⁴. Такий підхід, на думку Я. С. Лося, мав би забезпечити українцям передбачуваний паралелізмом контакт з державою. У листі від лютого 1939 року О. Назарук назвав пропозицію польського аристократа “планом персональної унії”, яка у спільних польсько-українських справах повинна була доповнюватись паритетом – умінням досягати компромісу⁷⁵.

Потреба забезпечення обом народам “рівнобіжного, згідного і взаємно незалежного від себе співжиття”, з позицій польського консерватора, могла стати реальністю лише за умови зміни підходів польської держави до важливих складових національної політики. У концепції “конструктивної політики” автор запропонував такі зміни: 1) сприяти позитивній налаштованості української інтелігенції до Польщі, враховуючи її винятковий вплив на населення; 2) вирівняти викривлену соціальну структуру українського населення шляхом залучення української інтелігенції до досі закритих для неї службових посад; 3) сприяти державному кредитуванню українських господарств з метою обмеження іноземних впливів; 4) відмовитись від примусового утравкізму в школах та господарських організаціях з огляду на посилення викликової цим фактором радикалізації українства тощо⁷⁶.

Важливо підкреслити, що окремим пунктом Я.С. Лось виділив думку про необхідність розвивати позитивні взаємини між поляками та українцями, оскільки “українці покликані нарівні з Польщею рішати долю Червоної Русі”⁷⁷. Слід наголосити, що подібні заклики до взаємної толерантності звучали у листах графа до О. Назарука і від грудня 1938 та березня 1939 років, що свідчило про невирішеність українського питання в Речі Посполитій і напередодні Другої світової війни⁷⁸.

Політична і публіцистична спадщина польського консерватора-державника Я.С. Лося являла собою спробу поєднання різновекторних явищ – української та польської політичної доктрини, що докладно простежувалось у створеній ним концепції “конструктивної політики”. Сучасники справедливо зараховували графа до когорти “українофілів” у польському консерватизмі, оскільки він намагався використати свій публіцистичний та дипломатичний хист для максимально можливого узгодження польських інтересів з національними прагненнями українців. На наш погляд, за умови сприятливих

політичних обставин у 20–30-і роки в польській державі цілком реальним могло стати втілення окремих складових концепції “конструктивної політики” (пов’язаних з соціальною та культурно-громадською сферами). Проте очевидно, що ідея територіальної автономії для українського населення належала до низки проблем стратегічного характеру та національної безпеки Польщі, вимагаючи перегляду міту “історичної Польщі” – основи польської політичної доктрини. З цього погляду перша і основна засада концепції Я.С. Лося являла собою утопію, що, зрештою, було підтверджено наступними подіями.

Реальні тенденції суспільно-політичного життя II Речі Посполитої розходилися з концепцією Я.С. Лося у справі вирішення української проблеми. Незважаючи на те, що окремі конкретні пропозиції графа могли бути реалізовані, принципове положення концепції “конструктивної політики” було приречене залишитися теорією. Адже йшлося про швидку зміну столітніх польсько-українських стереотипів взаємного сприйняття – чинника, який мав винятково важливий вплив на суспільну свідомість населення Польщі міжвоєнного періоду. Проте активні спроби польського аристократа досягти польсько-українського порозуміння були високо оцінені українською політичною елітою, представники якої наголошували на винятковому розумінні автором значення української проблеми для майбутнього Польської держави.

¹ Енциклопедія українознавства. Загальна частина. В 3 т. / Під ред. В. Кубійовича. – К., 1995. – Т. 2. – С. 484.

² Mich W. Problem mniejszości narodowych w myśli politycznej polskiego ruchu konserwatywnego (1918–1939). – Lublin, 1992. – S. 185-186.

³ Mich W. Myśl polityczna polskiego ruchu konserwatywnego. – Lublin, 1994; Ejusd. Obcy w polskim domu. (Nacjonalistyczne koncepcje rozwiązania problemu mniejszości narodowych 1928–1939). – Lublin, 1994.

⁴ Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939 // Polska myśl polityczna XIX i XX wieku / Pod red. H. Zielińskiego. – Wrocław i in., 1979. – Т. III.

⁵ Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. – Warszawa, 1977; Ejusd. Kwestia ukraińska w polityce III Rzeczy (1933–1945). – Warszawa, 1972.

⁶ Швагуляк М. Польсько-українська конфронтація на зламі 20–30-х років XX ст. і проблема історіографії // Проблеми слов’янознавства. Міжвідомчий науковий збірник. – Львів, 1996. – Вип. 48. – С. 53-62.

⁷ Кугутяк М. Українсько-польські стосунки 20–30-х років: від конфронтації до нормалізації // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ, 1997. – С. 18-26.

⁸ Зашкільняк Л. Українсько-польське порозуміння 1935 р. (за матеріалами архіву Я.С. Лося) // Проблеми слов’янознавства. Міжвідомчий науковий збірник. – Львів, 1996. – Вип. 48. – С. 62-73.

⁹ Łoś S. O konstruktywną politykę ukraińską w Polsce // Nasza Przyszłość. – Warszawa, 1932. – Т. XXI. – С. 82-113; Ejusd. Znamienny list w sprawie ukraińskiej // Nasza Przyszłość. – 1932. – Т. XVIII. Luty. – С. 123-134; Ejusd. Sytuacja międzynarodowa a Ukraińcy haliacy // Nasza Przyszłość. – 1933. – Т. XXX. – С. 54-82.

¹⁰ Łoś S. Bez niedopowiedzeń i nieporozumień // Dzień Polski. – Warszawa, 1932. – Nr 317. – 16 listopada. – С. 3-4.

¹¹ Łoś S. Caeterum cenceo // Bunt Młodych. – Warszawa, 1936. – Nr 17 (108). – 25 września. – С. 1-2.

¹² Лось С. За конструктивну політику на Червоній Русі. – Львів, 1933; Його ж. Міжнародне положення Польщі та галицькі українці. – Львів, 1932.

¹³ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі ЦДІА України у Львові). – Ф. 359 (Осип Назарук). – Оп. 1. – Спр. 202, 279.

¹⁴ ЦДІА України у Львові. – Ф. 310 (Український університет, м. Львів). – Оп. 1. – Спр. 24.

¹⁵ Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce... – S. 132-134; Лось С. Міжнародне положення Польщі... – С. 4-6.

¹⁶ Łoś S. Znamienny list... – S. 124-126.

¹⁷ Łoś S. O konstruktywną politykę... – S. 102. Докладніше про реакцію деяких українських діячів на діяльність Я.С. Лося у справі університету див.: ЦДІА України у Львові. – Ф. 310. – Оп. 1. – Спр. 24.

¹⁸ Łoś S. Znamienny list... – S. 129. Український історик М. Кугутяк окреслив цей статут як спробу уряду звести українське питання до рівня внутрішньополітичної проблеми Польщі. Див.: Кугутяк М. Українсько-польські стосунки... – С. 20.

¹⁹ Швагуляк М. Польсько-українська конфронтація ... – С. 55.

²⁰ List pasterski J.E. Ks. Biskupa Stanisławowskiego Grzegorza Chomyszyna. // Nasza Przyszłość. – 1932. – Т. XIX. – S. 25-40; ЦДІА України у Львові. – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 385 (Звернення і заява громадських діячів і представників греко-католицької церкви з протестом проти репресій польського уряду над українським населенням у Галичині, 1937).

²¹ Bocheński A., Łoś S., Bączkowski W. Problem polsko-ukraiński w ziemi Czerwieńskiej. – Warszawa, 1938.

²² Кучабський В. Отверта відповідь польському консерватистові. – Львів, 1932; Зашкільняк Л. Українсько-польське порозуміння... – С. 65.

²³ Передмова // Лось С. За конструктивну політику... – С. 3.

²⁴ Лось С. За конструктивну політику... – С. 67-74.

²⁵ Na torach sprawy ukraińskiej. Sprawozdanie z obiadu dyskusyjnego Koła przyjaciół "Naszej Przyszłości" // Nasza Przyszłość. – 1933. – Т. XXXIV. – S. 25.

²⁶ Łoś S. O konstruktywną politykę... – S. 101.

²⁷ Mich W. Obcy w polskim domu... – S. 91.

²⁸ Łoś S. Znamienny list... – S. 130; Ejusd. Sytuacja międzynarodowa... – S. 58.

²⁹ Лось С. Нова Конституція Польщі... – С. 4.

³⁰ Łoś S. Znamienny list... – S. 131.

³¹ Лось С. За конструктивну політику... – С. 79.

³² Łoś S. Sytuacja międzynarodowa... – S. 60.

³³ Łoś S. O konstruktywną politykę... – S. 101.

³⁴ Mich W. Problem mniejszości narodowych... – S. 189.

³⁵ Bobrzyński J. Problem Ukrainy // Nasza Przyszłość. – 1930. – Т. 1. – S. 16-17. Позицію Я.С. Лося та її представлення Я. Бобжинським – редактором місячника "Nasza Przyszłość" див.: Na torach sprawy... – S. 26.

³⁶ Na torach sprawy... – S. 25-26.

³⁷ Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej... – S.5; Mich W. Myśl polityczna... – S.23.

³⁸ Докладніше дані перепису 1931 р. див.: Макачук С. Населення Західної України за переписом 1931 року // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1993. – Вип. 29. – С. 53-63. Про польську оцінку діяльності ОУН див.: Torzecki R. Kwestia ukraińska w polityce III Rzeczy... – S. 68-69.

³⁹ Mich W. Obcy w polskim domu... – S. 94.

⁴⁰ Лось С. За конструктивну політику... – С. 11.

- ⁴¹ Там само. – С. 14.
- ⁴² ЦДІА України у Львові. – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 279. – Арк. 31, 118.
- ⁴³ Там само. – Арк. 31, 117.
- ⁴⁴ Там само. – Арк. 117.
- ⁴⁵ Там само. – Арк. 118.
- ⁴⁶ Лось С. За конструктивну політику... – С. 78, 79.
- ⁴⁷ ЦДІА України у Львові. – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 279. – Арк. 26, 121, 126.
- ⁴⁸ Mich W. Obcy w polskim domu... – S. 111.
- ⁴⁹ Łoś S. O konstruktywną politykę ... – S. 111.
- ⁵⁰ Загальностанова Монархічна Організація (MOW – Monarchistyczna Organizacja Wszechstanowa, 30-ті роки XX ст.). Див.: Mich W. Obcy w polskim domu... – S. 111.
- ⁵¹ Łoś S. Caeterum cenceo. – S. 1.
- ⁵² Łoś S. Bez niedopowiedzeń... – S. 4.
- ⁵³ Na torach sprawy... – S. 28. ЦДІА України у Львові. – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 279. – Арк. 31.
- ⁵⁴ Łoś S. Sytuacja międzynarodowa... – S. 75.
- ⁵⁵ Павлишин А. Студії над генезою польсько-українських конфліктів у XX ст. // “Ї” Незалежний культурологічний часопис. – Львів, 1997. – № 10. – S. 114-135.
- ⁵⁶ Лось С. За конструктивну політику... – С. 21.
- ⁵⁷ Łoś S. Sytuacja międzynarodowa... – S. 75. За Ризьким договором від 18.03.1921 р. до Польської республіки відійшли Західна Волинь, Західне Полісся, Холмщина, Підляшшя.
- ⁵⁸ Лось С. Міжнародне положення Польщі... – С. 6.
- ⁵⁹ Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce... – S. 134.
- ⁶⁰ Łoś S. Znamienny list... – S. 129.
- ⁶¹ ЦДІА України у Львові. – Ф. 310. – Оп. 1. – Спр. 24.
- ⁶² Докладніше про оцінку згаданих подій у польській історіографії див.: Швагуляк М. Польсько-українська конфронтація... – С. 55-56, 60.
- ⁶³ Зашкільняк Л. Українсько-польське порозуміння... – С. 67.
- ⁶⁴ ЦДІА України у Львові. – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 202, 279; Лось С. Нова Конституція Польщі... – С. 4–5; Його ж. Чи справа Східньої Галичини була у 1921 р. перерішена? З приводу пресової дискусії на тему польсько-українського порозуміння в 1921 р. Розмова з гр. Ст. Лосем // Мета. – Львів, 1932. – № 439 (81). – 9 жовтня.
- ⁶⁵ Łoś S. Caeterum cenceo. – S. 2.
- ⁶⁶ Ibid. – S. 1.
- ⁶⁷ Лось С. За конструктивну політику... – С. 67.
- ⁶⁸ Там само.
- ⁶⁹ Na torach sprawy... – S. 29.
- ⁷⁰ Ibid.
- ⁷¹ Лось С. За конструктивну політику... – С. 67.
- ⁷² Łoś S. Sytuacja międzynarodowa... – S. 76.
- ⁷³ ЦДІА України у Львові. – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 279. – Арк. 124.
- ⁷⁴ Там само. – Спр. 202. – Арк. 110.
- ⁷⁵ Лось С. За конструктивну політику... – С. 70-75.
- ⁷⁶ Там само. – С. 74.
- ⁷⁷ ЦДІА України у Львові. – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 202. – Арк. 80-81.

Оксана Юрчук.

**Українське питання в політичній публіцистиці та діяльності
польського консерватора Яна Станіслава Лося (1918–1939).**

Українська тематика займала провідне місце у публіцистичній та політичній діяльності польського консерватора Яна Станіслава Лося. Дипломатичний хист дозволив графові відіграти важливу роль у складні періоди польсько-українського протистояння 1921–1924 років та польсько-українського зближення 1933–1935 років. Польський діяч розробив концепцію “конструктивної політики” – орієнтовної програми поетапного врегулювання відносин між польською та українськими спільнотами у Польщі 1918–1939 років. Зміна політичної ситуації у державі після 1935 року завадила втіленню задумів Я. С. Лося в напрямку реалізації польсько-української угоди на основі згаданої концепції. Науковцям з обох сторін ще належить гідно оцінити значення політико-публіцистичної діяльності графа Я. С. Лося для минувшини та сучасних стосунків Польщі та України.

Oksana Jurczuk.

**Ukrainian question in the political publicistic and work
of the polish conservervative Jan Stanislaw Los' (1918–1939).**

Ukrainian theme took a main place in the publicistic and political activity of the polish conservative Jan Stanislaw Los'. His diplomatic ability allowed the count to play an important role in the complex moment of the polish-ukrainian opposing in 1921–1924 and rapprochement in 1933–1935. The polish statesmen elaborated the “constructive policy” conception – the reference program of the stage-by-stage settlement of the relations between ukrainian and polish commons in Poland 1918–1939. The change of the political situation in the state after 1935 prevented the implementation of Jan S. Los's intentions in the direction of polish-ukrainian agreement on the base of the above – mentioned conception. The importance of the political – publicist, count Jan S. Los's activity for the past and contemporary relations of Poland and Ukraine shoold undoubtedly be given a high opinion by the researchers from both sides.

БІОГРАФІЇ ІЄРАРХІВ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ У ДОСЛІДЖЕННЯХ УЧЕНИХ МІЖВОЄННОГО ЛЬВОВА

Вивчення життя і діяльності українських церковних ієрархів було одним з пріоритетних напрямків досліджень львівських науковців. Їхнє зацікавлення питанням ролі особи в історії української Церкви відбувалося у період піднесення національно-патріотичних почуттів, що також стимулювало застосовування відповідних теоретико-методологічних підходів до розробки історичних проблем.

Вказаним дослідженням сприяв авторитет тодішнього глави УГКЦ – митрополита Андрея Шептицького. Формулюючи їх актуальність, В'ячеслав Липинський у листі до митрополита Андрея Шептицького писав, що в історії української Церкви вирішальну роль завжди відігравали митрополити. І тепер (у 20-і – 30-і рр.) митрополит Андрей є єдиним авторитетним представником унійної акції на українських теренах¹. Подібно вважав Микола Чубатий, підкреслюючи важливість національно-державної діяльності митрополита, який “поставив собі ціль вивести українство зі стану провінціального животіння на широкі, всесвітнього значення шляхи, вказати рацію існування українства як окремої нації на Сході Європи” та сприяти проникненню на схід західної, католицької цивілізації, що і є історичною місією України, “починаючи від світлих київських часів упродовж цілої нашої історії”².

Найбільша увага приділялася постатям української Церкви періоду пізнього середньовіччя та раннього нового часу, і передусім – подвижникам церковної унії, котрі орієнтувалися на Рим.

Одним з яскравих представників церковного єднання, який представляв Русь на Ліонському соборі 1245 р., на думку Степана Томашівського, був маловідомий митрополит Петро Акеревич³. Дослідник ототожнював митрополита, котрий подав папі відомості про татар і просив підмоги Апостольського престолу, з ігуменом Свято-Спаського монастиря на Берестовім. Постать о. П.Акеревича викликала дискусії у тодішніх наукових колах. Польські дослідники вважали його рязанським єпископом⁴. У сучасній українській історіографії питання про особу цього церковного ієрарха також не вирішене. Зокрема, Я.Дашкевич вважає, що руський архієпископ Петро та ігумен Петро Акеревич – різні особи⁵. Все ж, більшість дослідників погоджуються з тим, що о. П.Акеревич був все-таки Київським митрополитом, хоча питання про його ігуменство в Свято-Спаському монастирі досі є дискусійним⁶.

Більшість біографічних досліджень стосувалися поберестейської доби як вирішального часу для утвердження Уніатської церкви.

Постать Київського митрополита Йосифа Вельямина Рутського (бл. 1573 – 1637) як центральна фігура вказаного періоду цікавила багатьох католицьких дослідників. Відомо, що сам митрополит Андрей Шептицький виявляв неабияке зацікавлення його біографією. Під його керівництвом ще до початку Першої світової війни здійснювалися археографічні дослідження у Римі, спрямовані на виявлення і вивчення спадщини Йосифа Рутського. Цим спочатку особисто займався митрополит Андрей, а потім він

залучив до справи о. Кирила Королевського, який зібрав у римських архівах, зокрема в Архиві Священної конгрегації для поширення віри, велику кількість документів до історії української Церкви з кін. XVI – XVII ст. Митрополит та о. К. Королевський планували опублікувати 50 листів о. Й. Рутського⁷, але звістка про війну перекреслила їхні плани. Протягом міжвоєнного двадцятиліття митрополит Андрей не полишав наміру оприлюднити ґрунтовне дослідження постаті Київського митрополита, який мав бути канонізований. 1937 року вийшла друком його біографічна праця “Митрополит Йосиф Велямин Рутський”⁸, яка, очевидно, не була вичерпною, бо, як свідчать спогади М. Чубатого та о. Йосифа Кладочного, свою роботу над постаттю Андрей Шептицький продовжував до власної кончини⁹.

Діяльність Київського митрополита цікавила М. Чубатого. Учений вважав, що церковні реформи ієрарха були спрямовані на зміцнення позицій Уніатської церкви та були дуже вчасними у період міжконфесійної боротьби, коли “східний католицизм віднаходить на Україні своє історичне призначення в житті нації; він нав’язує до постійного впродовж кількох століть гравітування київської митрополії до Риму і тим чином набирає прикмет власної індивідуальності”¹⁰. Більшу увагу цій постаті історик приділив у лекційному курсі для студентів ЛБА¹¹. Біографічне дослідження складається з восьми параграфів, які охоплюють усе життя о. Й. Рутського. Інформаційним є вступ, де вказана джерельна база праці. Зокрема, там сказано, що найбільше документальних джерел про ієрарха міститься в Архиві Священної конгрегації для поширення віри, у Львові ж (очевидно, завдяки старанням Андрея Шептицького), в Національному Музеї є листи Київського митрополита до варшавського нунція Санта Кроче; в Архиві історії унії – копії його листів до вихованців Грецької Колегії в Римі; у львівському Центральному василіанському архіві і бібліотеці – біографія ієрарха, складена його наступником Рафаїлом Корсаком. У своїй праці М. Чубатий визначив головні напрямки діяльності Київського митрополита щодо реформування Василянського Чину, реформ церковної освіти та судочинства, урегулювання міжконфесійних стосунків.

О. Петро Хомин розглянув освітні заходи митрополита Йосифа Рутського (заснування ним шкіл у Вільні, Новгородку, Мінську та приготування до відкриття духовної семінарії), спрямовані на подолання внутрішніх протиріч Українсько-Білоруської Церкви¹².

1936-1937 рр., у зв’язку з 300-літнім ювілеєм від дня смерті Йосифа Рутського, з’явилися й інші дослідження його біографії (здебільшого науково-популярного змісту), підготовлені о. Й. Сліпим (“Митрополит Йосиф Велямін Рутський і його доба”)¹³, М. Марисюком (“Митрополит Йосиф Велямін Рутський (в 300-ліття його смерті)”)¹⁴, о. Й. Скрутнем (“Митрополит Рутський у житті сьогднішніх Василян”)¹⁵, І. Тетеркою (“Митрополит Й. В. Рутський, великий реформатор і оборонець Української Католицької Церкви”)¹⁶. Перелік цих та інших праць подає о. Роман-Степан Лукань у власній “Рутськівській бібліографії за роки 1936-8”¹⁷.

У повоєнній історіографії постать о. Й. Рутського не полишала поля зору дослідників¹⁸. Однак, у підсумку, ґрунтовної наукової біографії Київського митрополита ще досі не написано.

Найбільшу увагу на сторінках українських видань міжвоєнного часу привернула постать полоцького архієпископа Йосафата Кунцевича (бл. 1580-1623), возведеного у ранг святих. 1923 р. відзначалося 300-ліття від дня його смерті¹⁹.

Дослідження постаті, як зазначав В’ячеслав Заїкин, мотивувалися необхідністю спростування “інспірацій” польської і російської історіографії щодо історії української Церкви²⁰. По-друге, об’єктивна інформація про діяльність о. Й. Кунцевича потрібна

була галицькому суспільству, не позбавленому релігійного антагонізму. Прикладом цього може бути випадок у станіславській гімназії, де навчався майбутній василіанський історик о. Р.-С. Лукань. Він записав у своєму щоденнику: "...у нашій гімназії сотворилося тепер два табори, а саме одні признають і вірять у св. Йосафата, а другі називають його "ренегатом", "агітація ворожа проти св. Йосафата походить або від поляків (польська політика Сапіги), – або від москалів (від царських прислужників)" ²¹. Звіт про зібрання на честь ювілею о. Йосафата у цій гімназії о. Лукань вислав до газети "Поступ" у 1925 р., яку редагував у ту пору о. Й. Скрутень ²².

Передусім Кунцевичіана розроблялася у документально-історичному напрямку (життєписи, свідчення сучасників на беатифікаційному і канонізаційному процесах, згадки у листах і мемуарах, монастирських літописах і хроніках тощо). Найбільше документів, що стосуються життя і діяльності о. Й. Кунцевича опублікував о. Й. Скрутень. Він дослідив рукописний збірник о. Павла Шиманського, зі свідченнями про Кунцевича ²³, а також життєписи архієпископа, віднайдені у ЦВАБ та передані з архівів Ватикану ²⁴. Крім Скрутеня, джерела діяльності ієрарха вивчали Ярослав Гординський, ("Мова "Регул" і "Катехізму" св. Йосафата Кунцевича" ²⁵, "Український елемент у діяльності св. Й. Кунцевича" ²⁶), о. Йосиф Сліпий ("Богословські образования і письменська творчість св. Йосафата Кунцевича" ²⁷), о. Діонізій Дорожинський ("Акти процесів канонізації славного мученика Йосафата Кунцевича, архієпископа Полоцького" ²⁸), Ярослав Левицький ("Св. Йосафат Кунцевич у світлі проповідей XVII і XVIII ст." ²⁹).

Іншим напрямком Кунцевичіани міжвоєнного Львова була тогочасна агіографія. Агіографічні праці, хоча й позбавлені наукового характеру, цікаві історіософськими поглядами дослідників на проблему. Так, у праці "Апостол Унії" ³⁰ Й. Скрутень окреслив тло життя Йосафата. На його думку, у ті часи Греко-католицька церква мала хитке становище, і тільки смерть Кунцевича повернула їй "моральне здоров'я". Погоджуючись з автором, о. В. Толочко, вказував на цікавий момент дослідження: "св. Йосафат без сумніву був вірним сином України, хоча було би блудом його приналежність народну надто модернізувати, котрого то "каменя преткновения" о. Скрутень зумів щасливо оминати" ³¹. Стаття С. Семчука "Св. Йосафат на тлі Унії" ³² також простежує життя Й. Кунцевича на тлі унійних змагань поч. XVII ст. Автор писав, що смерть о. Кунцевича сприяла зрівнянню у правах греко-католицького обряду з латинським і допуску уніатських єпископів до Сейму ³³. Схожі висновки висловив бельгійський вчений о. Й. Схриверс ³⁴, акцентуючи на винятковості місії архієпископа та Божому проводі у цьому процесі. Стаття одержала схвальний відгук о. П. Теодоровича, який відзначив у ній "здобутки і висновки містично-теологічних студій Заходу" ³⁵.

Загалом, львівські вчені прагнули застосовувати комплексний підхід до проблеми, намагаючись всебічно насвітлити постать полоцького архієпископа. У зв'язку з цим, вони визначили основні напрямки дослідження постаті та опрацювали низку важливих документів про о. Й. Кунцевича та його добу.

Сучасні дослідники намагаються виважено оцінити діяльність одного з найяскравіших подвижників церковної унії. Характерно, що й теперішні конфесійні історики висловлюють нестандартні думки й пропонують розглянути монаший подвиг святого, оминаючи голосне гасло "Йосафат – уособлення унії" ³⁶. Вони також застерігають робити сьогодні з "особи священомученика Йосафата символ унії, предтечу об'єднання усіх українців у єдиній Христовій Церкві, в той час, як його трагічна смерть була і буде роз'єднуючим чинником" ³⁷. Релігійне життя руського народу поч. XVII ст. і роль у ньому о. Й. Кунцевича (на основі епістолярної спадщини святого) були темою обговорень

“Берестейських читань” у 1995 році³⁸. У вступній статті до ювілейного збірника “Берестейська Унія (1596-1996)”, написаній В.Гаюком і Я.Дашкевичем простежується спроба поглянути на цю проблему під іншим кутом зору. У статті йдеться про те, що релігійне протистояння, яке виникло внаслідок церковної унії між православними і уніатами, не вирішувалося “шаблями антагоністів-українців”, а “релігійний розкол в Україні XVI-XVII ст. не довів до громадянської війни типу Тридцятирічної у Німеччині (бо й убивство св. Йосафата Кунцевича – це подія поза межами України, для прикладу)”³⁹. Життя о. Йосафата є предметом зацікавлення польських істориків, які вважають святого своїм покровителем (патроном), оскільки Кунцевич був нібито польським підданим⁴⁰. Не оминають дослідження постаті й білоруські вчені, високо оцінюючи творчість Й.Кунцевича, як одного з видатних письменників білоруського Відродження⁴¹.

Увага вчених була зосереджена й на особистості суперника Йосафата Кунцевича по Полоцькій кафедрі – православного (в кінці життя – уніата) владики Мелетія Смотрицького.

Під керівництвом М.Чубатого, 20 грудня 1933 р. у ЛБА була організована конференція з нагоди 300-річчя смерті Мелетія Смотрицького, яка викликала зацікавлення не тільки студентів, але й громадських і наукових діячів (були присутні М.Возняк, Д.Лук’янович, І.Копач, В.Щурат, М.Тершаківець). Виступили М.Чубатий (“Слово про М.Смотрицького”), студенти Богдан Побігущий (“М.Смотрицький як полеміст”) та Іван Федішин (“М.Смотрицький та його унійна діяльність”), а також Костянтин Чехович (“М.Смотрицький як граматик”)⁴². Доповіді були опубліковані у “Збірнику пам’яті Мелетія Смотрицького з нагоди 300 – ліття роковин смерті”⁴³, що дає змогу ознайомитися з ними детальніше. У статті М.Чубатого⁴⁴ подається історіографія проблеми, де наголошується, що до того часу постать розглядалася православними істориками, які вважають о. М.Смотрицького зрадником. На його думку, дії ієрарха мотивовані національно-церковними та державницькими пріоритетами, виразником яких на той час була Уніатська церква. І. Федішин⁴⁵ обстоював погляд, що архієпископ схилявся до єдності з Римом після 1621 р., а з убивством о. Й.Кунцевича у 1623 р. його намір остаточно змінився, й 1627 р. він, фактично, перейшов до унії. Б.Побігущий⁴⁶ розглянув літературну спадщину о. М.Смотрицького, яка стосується двох періодів життєдіяльності ієрарха, межею яких є 1627 р. У праці детально проаналізовано окремі твори архієпископа, зокрема його “Тренос”.

Полемічні твори Мелетія Смотрицького цікавили Кирила Студинського, який у міжвоєнні часи зробив історично-літературний аналіз відомого твору владики – “Антіграфи”⁴⁷.

Повоєнна історіографія постаті продовжує зберігати диференціацію. Наслідуючи православну традицію, радянська історіографія засуджувала перехід ієрарха до унії, хоча у деяких дослідженнях науковців є спроба подолання негативного ставлення до його діяльності⁴⁸. Греко-католицькі вчені, у свою чергу, поступово переборюють власний негативізм до православного аспекту творчості о. М.Смотрицького⁴⁹. Останнім часом науковці намагаються подолати конфесійні та політичні розходження в оцінці архієпископа⁵⁰.

Вивченням біографії та творчої спадщини ще одного православного церковного діяча першої третини XVII ст., Захарії Копистенського, займався о. Андрій Ішак. Цій проблемі вчений присвятив свою дисертацію латинською мовою⁵¹. Дослідження складається зі вступу та основної частини, у якій проводиться порівняльно-догматичний аналіз твору о. З.Копистенського “Палінодія”. Дані про біографію та творчість ієрарха

містить вступ (має дві частини). Перша подає основні віхи його життя. Отець А.Іщак спробував уточнити справжню дату народження о. Захарії (на його думку, це сталося перед 1585 роком) та родинні зв'язки ієрарха з перемишльським єпископом Михайлом Копистенським. Учений також порушив питання чинників виховання письменника-полеміста, які спрямували його діяльність на захист православ'я. У другій частині о. А.Іщак розглядає питання про назву твору о. З.Копистенського, про обставини та час його написання, про мотиви та методику, а також про автограф та редакції "Палінодії". Щодо назви, автор припустив, що вона перекладається з грецької як "Пісня у відповідь ворогові" (таку версію підтримує і сучасний дослідник Є.Пшеничний)⁵². Отець Андрій сумнівався, що вказана у творі дата – 1621 р. – фіксує справжній час написання. Текстологічний аналіз показав, що у "Палінодії" висвітлюються події й 1622 року. Дослідник вказував на методи полеміки о. З.Копистенського та порівнював їх із методами аналогічних творів уніатських авторів, особливо Лева Кревзи. Насамкінець о. А.Іщак стверджував, що "Палінодія" має науковий характер і базується на багатій літературі тогочасних європейських авторів.

У полі наукових зацікавлень учених перебував ще один православний ієрарх – Іван Хлопецький. Проаналізувавши наявні джерела, молодий дослідник Микола Андрусяк вніс ясність у проблему статусу владики. Він з'ясував, що о. І.Хлопецький був вибраний кандидатом на перемишльське православне єпископство у 1632 році, одержав королівську номінацію, але помер у 1633 році, так і не отримавши митрополичих свячень⁵³.

Увага української церковної історіографії міжвоєнного Львова була зосереджена й на діяльності львівського уніатського єпископа Йосифа Шумлянського (1667-1708). Цій проблемі присвячено ряд праць М.Андрусяка. 1934 р. вийшла монографія вченого "Йосиф Шумлянський: перший уніатський львівський єпископ"⁵⁴. Роком пізніше історик надрукував брошуру "Боротьба за єпископську кафедру (картини з історії Православної церкви на Україні в II пол. XVII ст.)"⁵⁵, у якій описувалися події затятого суперництва між о. Й.Шумлянським, о. А.Винницьким та о. Є.Свистельницьким за володіння Львівською єпископською кафедрою. Вивчаючи біографію та письменницьку творчість о. Йосифа, вчений дійшов висновку, що перехід єпископа до унії був мотивований національно-захисними інтересами – прагненням піднести статус руської Церкви і забезпечити рівні з католиками права для руського духовенства та громадськості. У 1939 році М.Андрусяк, досліджуючи участь львівського єпископа у міжнародній політиці України, Польщі та Москви, робить висновок, що він керувався не патріотичними мотивами, а тогочасною кон'юктурою і меркантильними інтересами типового представника шляхти⁵⁶. 1978 р., доповнивши дослідження матеріалами про переговори о. Й.Шумлянського з Римською курією та Польським урядом, науковець зазначав, що у своїй діяльності ієрарх керувався не духовними пріоритетами, а зовнішнім боком релігійних справ⁵⁷. Така еволюція поглядів ученого вказує на його попереднє романтичне сприйняття унійних процесів в українській Церкві та їх подвижників.

Дослідження Михайлом Возняком життєдіяльності греко-католицького ієрарха Михайла Гарасевича (1763-1836) також належить до розряду біографічних робіт, виконаних у міжвоєнний період. Хоча об'єктом розвідки вченого стала науково-історична праця о. М.Гарасевича, М.Возняк перевіряв також багато фактів з його біографії. На основі цього автор резюмував, що він був справжнім українським патріотом, результатом діяльності якого була відновлена Галицько-Львівська митрополія і вирішення австрійським урядом багатьох справ на користь руського громадянства⁵⁸.

Особа митрополита Андрея Шептицького ще за його життя викликала наукове зацікавлення та досліджувалася у ряді біографічних праць українських і зарубіжних науковців, вміщених у четвертому томі часопису “Богословія”. Це передусім статті о. Й.Сліпого “Про молодечий вік нашого Митрополита”, о. Й.Скрутеня “У чернечій келії”, К.Левицького “З національної діяльності Митрополита Андрея графа Шептицького”, білорусів А.Луцкевича “Мітрапаліт Шэпціцкі і беларускі рух” та о. А.Станкевича “Мой успамін аб Мітрапаліту Андрэю Шэпціцкім”, бельгійця о. Й.Схрейверса “Основання Чина ОО. Редemptористів Східнього Обряду”, Д.Дорошенка “Спомини про перебування Митрополита Андрія Шептицького в Росії за часів війни”, Юліана Дзеровича “Митрополит-Меценат”, о. А.Солодуха “А.Шептицький та уніоністичні змагання на Білій Русі”, о. К.Шептицького “Митрополит Андрей і оновлення східньої чернечої традиції”, о. П.Хомина “Митрополит Андрей Шептицький як Апостольський Візитатор для українців в Полудневій Америці”⁵⁹. У цих працях, сповнених повагою до життєдіяльності митрополита, подавалася інформація також про становище УГКЦ на початку ХХ ст., міжконфесійні стосунки на українських, білоруських та російських теренах, церковну політику Ватикану, Польщі, Росії, чернече життя в Україні поч. ХХ ст. тощо.

Біографія єпископа Йосифа Боцяна, життєвий шлях якого завершився 1927 р., досліджувалася у п'ятому томі “Богословії”. Там були вміщені статті о. Й.Сліпого “Кілька дат з першої половини життя луцького єпископа Йосифа Боцяна”, о. Л.Куницького “О. д-р. Йосиф Боцян як ректор Духовної Семінарії”, о. М.Горникевича “О. д-р. Йосиф Боцян – в'язень царської Росії”, о. В.Матвієйка “Єпископ Йосиф Боцян на холмській і волинській Україні 1917 р.”, о. І.Рудовича “Єп. Йосиф Боцян як громадський діяч” та ін.⁶⁰

Сьогодні постаті греко-католицьких ієрархів першої половини ХХ ст., й передусім митрополит Андрей Шептицький, викликають значний інтерес як в українських, так і в зарубіжних учених. Зокрема, за сприянням співробітників ЦДІАЛ та Постуляції митрополита Андрея Шептицького було видано збірник документів “Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність...”⁶¹, що є вагомим кроком у дослідження його багатогранної діяльності.

Підсумовуючи вищесказане, потрібно ще раз наголосити на тому, що вивчення біографій видатних постатей української Церкви входило у коло важливих питань церковної історіографії міжвоєнного Львова, продиктованих як політично-релігійними, так і спеціально-науковими умовами вказаного періоду. Вважаючи визначальними вплив особистості на хід подій минулого та ролі у цьому Божого Провидіння, науковці демонстрували національно-патріотичні та конфесійно-релігійні підходи до вирішення церковно-історичних питань.

¹ ЦДІАЛ. – Ф.309.- О.1.- Спр.2372.- Арк.108-112.

² Ленчик В. Проф. д-р. Микола Чубатий як історик Церкви / Збірник на пошану Миколи Чубатого “У пошуках історичної правди” // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Т.205. – Ч.2. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1987р. – С.149.

³ Томашівський С. “Предтеча Исидора, Петро Акерович, незнаний митрополит руський” (1241-1245) // Записки Чину св. Василя Великого (далі – ЗЧСВВ). – Жовква, 1927. – ЦДІАЛ. – Ф.309.- О.1.- Спр.2372.- Арк.108-112.

Т.П.-Вип. 3-4.-С. 9. Див. також: Боярин чи ігумен? (Причинок до питання про особу митрополита Петра Акеровича) // ЗЧСВВ. -Жовква, 1928.-Т.ІІІ.-Вип.1-2.-С.353-367.

⁴ Maleczyński K. Tomaszewski S. Ruski epizod Soboru Lugduńskiego 1245 r. // *Kwartalnik historyczny*. – Lwów, 1928. – S.616-618.

⁵ Дашкевич Я. Початки християнства на західноукраїнських землях. Реінтерпретація проблеми // *Історія релігій в Україні. Праці XII-ї міжнародної наукової конференції (Львів, 20-24 травня 2002 року)*.-Книга I.-Львів, 2002.-С.141.

⁶ Халак Н.В. Наукова спадщина і громадсько-політична діяльність Степана Томашівського. Дис... канд. істор. наук: 07.00.06. – К., 1999. – С.158-159.

⁷ Korolevsky C. Metropolitan Andrew (1865 – 1944). – L'viv: Stauropegion, 1993. – P.124-134.

⁸ Шептицький А. Митрополит Йосиф Велямин Рутський. – Львів, 1937. – С.1-64.

⁹ Гриньох І., о. Дві версії про смерть слуги Божого Андрея Шептицького / *Літопис Голоти України*: Т.2.: Репресована Церква –Дрогобич: “Відродження”, 1994.-С.54.; Чубатий М. Митрополит Андрей та його ідея Католицької України (передрук з видання 1953 р. у м.Філадельфії, США) // *Назарет*.-1992.-№2 (53).-С.17.

¹⁰ Чубатий М. Тристаліття церковної унії на Україні // *Кучабський В., о. Унійний з'їзд у Львові. Праці Богословського Наукового Товариства у Львові*. –Т. XI-XII – Львів, 1938. – С.102.

¹¹ Чубатий М. Історія української католицької Церкви. – Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника НАН України, відділ рукописів. – Арк. 1178-1200.

¹² Хомин П., о. Митрополит Йосиф Велямин Рутський і його освітні змагання // *Богословія*. – Львів, 1923.-Т.1. – Кн.1-4.-С.261-283.

¹³ Сліпий. Й., о. Митрополит Йосиф Велямін Рутський і його доба. – Львів: “Мета”, 1937. – С.1-15.

¹⁴ Марисюк М. Митрополит Йосиф Велямин Рутський (в 300-ліття його смерті). – Жовква: В-во оо. Василян, 1937.-С.1-58.

¹⁵ Скрутень Й., о. ЧСВВ. Митрополит Рутський у житті сьогоденних василіан // *Кучабський В., о. Унійний з'їзд у Львові*. – Львів, 1938. – С.87.

¹⁶ Тетерка І. Митрополит Й.В.Рутський, великий реформатор і оборонець Української Католицької Церкви // *Й. В. Рутський, митрополит Київський і усієї Руси-України – Ювілейна Збірка у тристаліття смерті 1637 – 1937*. – Перемишль, 1937. – С.5-58.

¹⁷ Лукань Р., о. Рутськівська бібліографія за роки 1936-8 // *Нова Зоря*.-Львів, 1938.-ЧЧ.1-43.

¹⁸ Семчук С. Митрополит Рутський. – Торонто: Вид.-во ОО. Василян “Українська Духовна Бібліотека”, 1967. – 104с.

¹⁹ ЦДІАЛ. – Ф.358.-Оп.3.-Спр.40. – Арк.1.

²⁰ Заїкин В. З сучасної української богословської літератури // *Діло*.-1925.-3-4 вересня.-Ч.199.-С.4.; Ч.200.-С.4.

²¹ ЦДІАЛ. – Ф.364. – Оп.1.- Спр.2. – Арк.49.

²² Там само.-Арк.83.

²³ Скр[утень] Й., о. Рукописний збірник о. Павла Шиманського про св.Йосафата // *ЗЧСВВ*.-Жовква,1924.-Т.1.-Вип.1.-С.145-149.

²⁴ Скрутень Й., о. Перший життєпис св.Йосафата // *ЗЧСВВ*.-Жовква,1925.-Т.1.-Вип.2-3.-С.314-363; Його ж: Два життєписи св.Йосафата // *ЗЧСВВ*.-Жовква,1926.-Т.1.-Вип.4.-С.569-575.

²⁵ Гординський Я. Мова “Регул” і “Катехізму” св.Йосафата Кунцевича // *Богословія*.-1923.-Кн.3-4.-С.241-252. Див. також: Те саме // *Праці БНТ*. -Львів, 1925.- Т.І.-С.31-50.

²⁶ Гординський Я. Український елемент у діяльності св.Й.Кунцевича // *ЗЧСВВ*.-Жовква,1925.-Т.3.-Вип.1.-С.368-389.

²⁷ Сліпий Й., о. Богословське формування і письменська творчість св. Йосафата Кунцевича // *Праці БНТ*.-Львів,1925.-Т.І.-С.223-252.

²⁸ Dorozynskyj D. Ex actis processus canonisationis gloriosi martyris Jophafat Kuncevicii, Archiep. Polocensis // Праці БНТ.-Львів, 1925.-Т.І.-С.111-230.

²⁹ Левицький Я. Св.Йосафат Кунцевич у світлі проповідей ХУІІ і ХУІІІ ст. // Праці БНТ.-Львів, 1925.-Т.І.-С.86-110.

³⁰ Скрутень Й.,о. ЧСВВ. Апостол Унії // Альманах українських богословів.-Львів, 1923.-С.1-19.

³¹ Толочко В.,о. [Рецензія] Й.Скрутень ЧСВВ.Апостол Унії.(Альманах українських богословів. Львів 1923. Ст. 1-19) //ЗЧСВВ.-Жовква, 1924.-Т.1.-Вип.1.-С.157-158.

³² Семчук С. Св.Йосафат на тлі Унії // Альманах українських богословів.-Львів, 1923.-С.20-30.

³³ Толочко В.,о. [Рецензія] Ст.Семчук. Св.Йосафат на тлі Унії.(Альманах українських богословів. Львів 1923. Ст.20-30) // ЗЧСВВ.-Жовква, 1924.-Т.1.-Вип.1.-С.158.

³⁴ Schryvers Jos P. CSSR. Vie interieure et role de st.Josaphat Kuncewyc // Богословія.-Львів, 1923.-Кн.3-4.-С.217-246.

³⁵ Теодорович П.,о. ЧСВВ. [Рецензія] P.Jos. Schryvers CSSR. Vie interieure et role de st. Josaphat Kuncewyc ("Богословія".-Кн.1-4.-Л., 1923.-С.217-240) // ЗЧСВВ.-Жовква, 1924.-Т.1.-Вип.1.-С.155-156.

³⁶ Сеник С. Духовний профіль св. Йосафата Кунцевича. – Львів: Свічадо, 1994. – С.3-23.

³⁷ Маркусь В. Берестейська унія з сучасної перспективи.-К., 1995.-С.17-18.

³⁸ Хинчевська-Геннель Тереза. Берестейська унія в ХУІІ століття з польської точки зору. (Дискусія) // Держава, суспільство і Церква в Україні у ХУІІ століття. Матеріали Других "Берестейських читань" Львів, Дніпропетровськ, Київ, 1-6 лютого 1995р.-Львів, 1996.-С.197.

³⁹ Гаюк В., Дашкевич Я. З перспективи 400 років // Берестейська Унія (1596-1996).-Л., 1996.-С.130.

⁴⁰ Sroka Albin O.OFM. Relikwie świętego Jozafata Kuncewicza w kościele franciszkanów-reformatów w Przemyślu // Polska-Ukraina – 1000 lat sąsiedztwa.-Przemyśl, 1994.-S.150.

⁴¹ Саверчанка І. Aurea mediocritas. Книжна-письмова культура Беларусі. Адраджэнне і ранняе барока. – Мінск, 1998. – С.5-13.

⁴² ЦДІАЛ.-Ф.451.-Оп.2.-Спр.121.- Арк.65.

⁴³ Збірник, присвячений світлій пам'яті Мелетія Смотрицького з нагоди трьохсотніх роковин смерті / Архів семінара історії Церкви при Греко-католицькій Богословській Академії у Львові. – Т.1. – Вип.1. – Львів, 1934. – С.1-63.

⁴⁴ Чубатий М. Слово про Мелетія Смотрицького // Збірник, присвячений світлій пам'яті Мелетія Смотрицького з нагоди трьохсотніх роковин смерті. – С.3-9.

⁴⁵ Федішин І.Мелетій Смотрицький та його унійна діяльність // Там само. – С.9-39.

⁴⁶ Побігуший Б. Мелетій Смотрицький, як полеміст // Там само. – С.39-49.

⁴⁷ Студинський К. Антіграфи – полемічний твір Максима (Мелетія) Смотрицького з 1608 р. // Записки Наукового Товариства імені Т.Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 1925. – Т.141-143. – С.1-40; Див. також: ЦДІАЛ. – Ф.362. Оп.1. – Спр.88. – Арк.1-14.

⁴⁸ Яременко П.К. Мелетій Смотрицький. Життя і творчість.-К., 1986.-С.1-80;

⁴⁹ Соловій М. Мелетій Смотрицький як Письменник // ЗЧСВВ. – Рим – Торонто, 1977 – 1978. – Серія І. – Секція ІІ. – Т.36 – 37. – С.1-275.

⁵⁰ Кралюк П. Духовні пошуки Мелетія Смотрицького. – К.: Український Центр духовної культури, 1997. – 192с.

⁵¹ Ischak A., Dr. De Zacharia Kopystenskyj eiusque "Palinodia", opere polemico contra primum R. Pontificis et Unionem confesto (Dissertatio dogmatico-historica) // Богословія. – Львів, 1930. – Т.VІІІ. – С.161-196; 1931. -Т. ІХ. –С.64-106, 219-234, 325-356; 1932. –Т.Х. –С.7-26, 101-133.

⁵² Пшеничний Є. Захарія Копистенський. Життя і творчість: Автореферат дис.... канд. філологічних наук: 10.01.02. – К., 1994. – 17с.

⁵³ Андрусак М. Іван Хлопецький. Перемиський православний єпископ-номінат в 1632-1633 рр. // ЗНТШ. - Львів, 1927. –Т.147.-С.131-140.

⁵⁴ Andrusiak M. Józef Szumlański Pierwszy Biskup unicki Lwowski (1667-1708) – Zarys Biograficzny.-Lwów, 1934.-S.85.

⁵⁵ Андрусак М. Боротьба за єпископську катедру (картина з історії Православної церкви на Україні в II пол. XVII в.) // ЗЧСВВ. – Жовква, 1935.-Т. IV.-С.145-167.

⁵⁶ Біла С. Постать Й.Шумлянського в дослідженнях М.Андрусяка // Історія релігій в Україні. Праці X-ї міжнародної наукової конференції (Львів, 16-19 травня 2000 р.) – Книга I.- Львів, 2000.-С.60.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Возняк М. Перший історик Церкви з вихованців львівської духовної семінарії // Богословія. -Львів, 1934.-Т.XII.-Кн.4.-С.237-245; 1935.-Т.XIII.-Кн.1.-С.36-46; Кн.2-3.-С.124-133; Кн. 4. – С.222-230;

⁵⁹ Усі названі праці вміщені у журналі Богословія. –Львів, 1926.-Т.IV.-Кн.1-2.-С.1-256.

⁶⁰ Див.: Богословія. –Львів, 1927.-Т.V.-Кн.2-3.-С.65-194.

⁶¹ Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Церква і церковна єдність. Документи і матеріали. 1899 – 1944. Т.1./ Постуляція Митрополита Андрея Шептицького. Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Львів: Монастир Монахів Студійського Уставу, видавниче відділення “Свічадо”, 1995. – 523с.

Лідія Тиміш.

Біографії ієрархів української церкви у дослідженнях учених міжвоєнного Львова.

У статті аналізуються праці учених міжвоєнного Львова, присвячені питанням життя і діяльності ієрархів як Уніатської, так і Православної церков. Найбільшу увагу було приділено церковним постатям Берестейської доби, часів становлення Уніатської церкви та періоду обстоювання ідеї “примирення Русі з Руссю”. У характеристику доби та діяльності церковних ієрархів львівські вчені вносили елементи романтизму та провіденціалізму, висловлюючи погляди конфесійної та патріотично налаштованої історіографії.

Lydia Tymish.

Biographies of heads of Ukrainian Church in investigations scientists in Lviv in the period between wars.

In the article I analyze the works of Lviv's scientists in the period between wars, which is devoted to the question of the life of the heads of Greek-Catholic and Orthodox Church. The main attention was attract biographies of heads of Ukrainian Church, who lived in the period of Berestejska Unia and in the period of strengthen of Greek-Catholic Church.

УНІЙНІ ПРОЦЕСИ В ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЄПАРХІЯХ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ В ІСТОРІОГРАФІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ

З середини ХХ ст. унійні процеси в Україні стали предметом зацікавлення українських дослідників діаспори. Уніатська церква в концепціях більшості греко-католицьких дослідників є національною церквою українського народу, гарантом збереження та розвитку національного й духовного життя. Навпаки, дослідники православного спрямування і надалі акцентували на негативних наслідках поширення унії, її асиміляційній ролі. Основними осередками досліджень з історії української православної церкви спочатку була Богословська академія УАПЦ у Мюнхені, а згодом Науково-Богословський інститут (який переніс свою діяльність до США) і Українське Наукове Православне Богословське Товариство в Канаді під проводом митрополита Іларіона (Огієнка).

Головним центром української католицької церковної історіографії стає Рим, де василіянський чин відновив видання “Записок” (1949 р.), організував потужну науково-археографічну роботу в архівах Ватикану. Археографічні пошуки очолив і проводив протоархимандрит ЧСВВ Атанасій-Григорій Великий за участю співробітників оо. Іринія Назарка, Михайла Ваврика, Ісидора Патрила та інших. Їх зусиллями було започатковано видання цілих корпусів документів з римських архівів, у тому числі й тих, які стосувалися процесу поширення унії у Львівській, Перемишльській та Луцькій єпархіях в останній третині XVII – на початку XVIII ст.¹ У 1960-х рр. діяльність римського наукового осередку розширюється у зв’язку з відновленням Українського Наукового Богословського Товариства та Українського Католицького Університету імені Св. Климента Папи, який розпочав видання ватиканських архівних матеріалів до історії української церкви, зібраних свого часу заходами митрополита Андрея Шептицького².

Проведена велика пошукова робота, безсумнівно, дозволила дослідникам глибше і ґрунтовніше дослідити окремі аспекти досліджуваної проблеми. Разом із тим, варто зауважити, що наукові роботи майже всіх зарубіжних істориків відзначаються одним суттєвим недоліком – слабким опрацюванням джерел з вітчизняних архівосховищ та бібліотек. Крім того, історико-церковні дослідження в діаспорі будувалися переважно на застарілих (здебільшого позитивістських) методологічних засадах XIX – початку ХХ ст.

Вагомий внесок у дослідження переходу до унії Перемишльської, Львівської та Луцької єпархій належить М.Марусину. У 1956 р. він закінчив дисертаційне дослідження про унію Перемишльської та Львівської єпархій³. Заслугою науковця було використання документів римських архівів, зокрема кореспонденцій нунціатури, уніатської ієрархії тощо.

М.Марусин є одним з небагатьох дослідників теми, котрий розглянув її всебічно, тобто висвітлив унійні процеси в усіх західноукраїнських єпархіях. Це дозволило йому помітити ряд нових деталей, з’ясувати певні закономірності тощо. Так, наприклад, було встановлено, що наміри митрополита Жоховського були відмінними від

Шумлянського (митрополит прагнув створити патріархат). З іншого боку, в унійних умовах 1681 р. виділяється позиція І.Винницького та Й.Шумлянського, які хотіли створити окрему Галицьку митрополію.

У центрі непорозумінь з Римом були догматичні питання. Якщо уніатська ієрархія відмовилась від їх розгляду, то православна продовжувала на них наполягати. На думку М.Марусина, причини, через які провалився Люблінський з'їзд, були політичними. Проте і в цих умовах Рим критично ставився до Інокентія Винницького. М.Марусин з'ясував, що в основу унійних вимог римської курії лягли ідеї перемишльського уніатського єпископа І.Малаховського. З ним не погоджувався І.Винницький і лише втручання єзуїта Воти допомогло уладнати спір, у результаті чого Рим погодився з юрисдикцією І.Винницького над усією Перемишльською єпархією. Привертає увагу також класифікація М.Марусиним ухвал Перемишльського синоду 1693 р.

У Львівській єпархії процес розвивався за інших умов. Якщо в Перемишльській єпархії основною перешкодою була шляхта, то у Львівській – братства і монастирі. Заходи Й.Шумлянського з реформування духовенства примусили його не чинити опору аж до початку XVIII ст. В унійному проекті Й.Шумлянського історик виділив національно-церковні традиції. 1700 р. єпископ повернувся до ідеї створення окремої Галицької митрополії. У королівському дипломі 1700 р. два пункти залишились невирішеними: створення Галицької митрополії і сенатське питання. Дослідник звернув також увагу на стосунки з Москвою і позицію Яна Собеського.

У Луцькій єпархії, за М.Марусином, ідею унії пропагували спочатку Яків Суша і Кипріянов Жоховський. На єпископа Д.Жабокрицького впливав нунцій (зустріч у травні 1697 р.). 1700 р. контакти з нунцієм продовжились. Лише 23.XI.1701 р. було скликано унійний синод єпархії. Дослідник наполягає на переважанні національно-захисних мотивів у діяльності Д.Жабокрицького.

Продовжував працювати над темою, емігрувавши за кордон, і М.Андрусак. У 1959-1960 рр. з'явилася його науково-популярна стаття про Львівсько-Галицько-Кам'янець-Подільську єпархію⁴. 1977-1979 рр. в журналі "Логос" вийшла друком остання праця М.Андрусяка, присвячена постаті Й.Шумлянського⁵. На початку розвідки вчений наголосив на актуальності дослідницької роботи у зв'язку з тим, що у Ватикані зріс інтерес до зближення з православною церквою. З джерельного боку автор доповнює свою монографію лише матеріалами, які оприлюднили у своїх дослідженнях О.Деруга та М.Марусин, що не вплинуло на його концептуальні погляди. На жаль, історик не зміг опрацювати масиви документів з ватиканських архівів і навіть опублікованих матеріалів. Все ж, автор більш критично і глибоко переосмислив ставлення Риму до унійних процесів у Галичині, що дало йому змогу спростувати деякі твердження М.Марусина та О.Деруги.

Дослідник з'ясував, що ще 1681 р. руська ієрархія вимагала, у разі переходу Шумлянського до унії, поділу уніатської церкви на дві партії: старих уніатів на чолі з Жоховським та нових (адміністрація Київської митрополії з Шумлянським) до часу, поки один із них не помре⁶. У праці акцентовано, що після 1681 р. унійний процес ще не набув систематизації, а єпарх був оборонцем православного духовенства⁷. У проекті нунція А.Давія від 16.04.1697 р., на думку М.Андрусяка, передбачалося не зміцнення правового статусу уніатської церкви, а лише її поглинення римо-католицькою. Тогочасна уніатська ієрархія на це не погодилась би, оскільки проект унеможлилював приєднання до унії православних, які обстоювали окремішність церкви і східного обряду⁸. Дослідник не приховував того, що римська конгрегація ще й у 1700 р. ставилась до

Шумлянського з недовірою і скептицизмом. Він розвинув концепцію про поступове поширення унії у Львівській єпархії на місцевих соборчиках у намісництвах. Єпископ приступив до унії лише після того, як уряд гарантував виконання його домагань. Провідною ідеєю церковної діяльності Шумлянського була не догматично-канонічна, а адміністративна реформа.

Процес поширення й утвердження унії в Перемишльській єпархії ґрунтовно досліджено у монографії о.Бориса Івана Балика⁹. Заслугою дослідника є використання джерельних матеріалів римських та польських архівів, у тому числі Перемишльської греко-католицької капітули. Ряд цінних документів опубліковано в додатку. Це дозволило авторові, який розглядав церковно-релігійні відносини у тісному зв'язку з тогочасними політичними обставинами, відкрити ряд нових фактів та уточнити висновки. Він першим в історіографії з'ясував, що король Ян Собеський 16.03.1676 р. видав універсал про скликання з'їзду духовенства для упорядкування конфесійних справ єпархії. Проте через протести нунція Ф.Мартеллі запланований з'їзд не відбувся. У розмові Яна Собеського з нунцієм Ф.Бонвізіо (червень 1674 р.) король висунув ідею створення окремого Київського патріархату у складі уніатської та православної митрополій, підпорядкованого римському папі, до якої прихильно поставилися й уніатська ієрархія на чолі з митрополитом К.Жоховським¹⁰. Ставлення Риму до цієї ідеї було негативним (курія боялася зміцнення православної церкви). Російський уряд, своєю чергою, також не збирався санкціонувати жодні зміни у православній церкві. Саме політичні обставини, на думку історика, зумовили відмову Собеського від ідеї патріархату і необхідності скликання спільних з'їздів духовенства. Відтак виникла ідея таємного навернення на унію православних єпископів. Згадана тактика не була новою: заради отримання достойнств католицької обітничі таємно складали львівські єпископи Атанасій Желіборський (1663) і Йосиф Шумлянський (1677), а також перемишльський владика Юрій Гошовський (1669)¹¹. У 1679 р., ще перед номінацією на Перемишльську єпархію, це зробив Інокентій Винницький. Ініціатором спільного з'їзду у Любліні був львівський єпископ Йосиф Шумлянський, який обстоював ідею "універсальної унії", прагнучи водночас стати львівсько-галицьким митрополитом.

На підставі аналізу різних редакцій документів науковець ґрунтовно вивчив унійні умови Галицької ієрархії 1681 р., поділивши їх на дві групи: "особистого характеру" та "суспільно-політичні". До останніх учений відносив збереження грецького обряду, піднесення громадянських прав і соціального становища єпископів, духовництва, шляхти та міщанства¹². Автор акцентував, що найважливішою вимогою Шумлянського було створення Галицької митрополії, до якої входили б Львівська, Луцька і, можливо, Володимирська, єпархії. Жоховський мав би залишитись митрополитом над Литовськими єпархіями. Саме цей проект Шумлянського та претензії Інокентія Винницького на всю Перемишльську єпархію викликали найбільше застережень у римських та уніатських колах. Крім того, римська курія негативно поставилась до надання уніатам місць у сенаті, остерігаючись того, що цим правом могли скористатися православні єпископи¹³.

Розглядаючи дискусійні питання про спосіб і час прийняття єпископами нового віровизнання, дослідник констатував, що ієрархи відбули наради з нунцієм та королівськими делегатами, на яких обговорювалося заснування василіанських монастирів та виховання молоді у католицьких колегіях. Учений зафіксував цікавий факт: у 1685 р. Йосиф Шумлянський та його брат Атанасій Шумлянський за наполяганням нунція Паллавічіні склали письмові обітничі про перехід до унії. Однак це не мало канонічного характеру, оскільки Йосифові Шумлянському не було надано Луцьке, а його брату – Львівське єпископства¹⁴.

Цікаво, що Інокентія Винницького схилили до католицького віровизнання перемишльський латинський єпископ Станіслав Збонський, василіанин Петро Камінський та гнєзненський архієпископ Стефан Вежбовський. Але І.Винницький наполегливо готував ґрунт для поширення унійних процесів у єпархії, прагнучи схилити на свій бік православну шляхту, турбувався про духовництво, звільняючи його від данин і податків, намагався реформувати перемишльську капітулу за зразком латинської, видав прокатолицький катехизис. Факторами, які прискорили унію Перемишльської єпархії, були переходи до унії багатьох парафій у Медицькому старостві поблизу Перемишля, на Ярославщині та в околицях Сколе. Змінювалась міжнародна ситуація: відносини Росії і Польщі погіршувались і Собеський все менше рахувався з поглядами московського уряду. Тому відкритий перехід Інокентія Винницького до унії став можливим. Усе це, на думку Б.Балика, спонукало ієрарха у 1690 р. заявити про готовність відверто перейти до католицького віровизнання.

Уперше в українській історіографії детально наświetлено перебіг Самбірського з'їзду 1691 р., зокрема, склад його учасників. Представництво духовенства і світської громадськості було незначним, імовірно, це були прихильники Винницького. В декларації Самбірського з'їзду обумовлювались питання поширення влади єпископа на всю єпархію, рівноправності грецького обряду, права українського духовенства і міщанства, заснування Галицької митрополії. У промові послів, делегованих до короля, дослідник виділив великий русько-український патріотизм (імовірно, її автором був Інокентій Винницький)¹⁵. Порівняльний аналіз вимог Самбірського з'їзду та королівського підтвердження дозволив встановити їх відповідність, за винятком окремих деталей.

Єпископ Винницький почав вимагати присяги духовенства лише після Перемишльського синоду 1693 р. До того часу єпископські делегати лише "оголошували" унію. Такі "оголошення", на думку історика, відбулися у червні-вересні 1692 р.¹⁶ Ще й через п'ять років після синоду окремі священики пропускали у богослужіннях додаток "і Сина"¹⁷. Протекторами антиунійного руху в регіоні були львівський єпископ Йосиф Шумлянський та російський резидент Борис Михайлов, хоча давалася взнаки прив'язаність населення до православної церкви як до традиційної релігії¹⁸. Б.Балик відзначив, що найдовший опір чинили два шляхетські села – Чайковичі та Колбаєвичі, хоча опір унії у Перемишльській єпархії не набув масового характеру¹⁹. Факти про застосування насильства документально не зафіксовані. Б.Балик висунув гіпотезу, що Інокентій Винницький був імовірним автором проекту про сенаторство уніатських єпископів, описаного нунцієм Давіа у листі до кардинала Спади від 16 квітня 1697 р. Дослідник підкреслив національно-захисні мотиви діяльності Винницького. Зауважимо, що монографія дослідника не позбавлена конфесійного підходу при висвітленні подій, праця переобтяжена масовими повторами, вкрай деталізованим аналізом документів.

В інших розвідках автора досліджувалися проблеми поширення унійних рухів у регіоні та діяльність Інокентія Винницького, наприклад, впровадження у Перемишльській єпархії культу Св. Йосафата Кунцевича²⁰. Він уклав також доволі детальний реєстр монастирів єпархії²¹, які на той час ще не були тісно пов'язані з василіанським чином. Учений дійшов висновку, що владики хотів інкорпорувати монастирі до василіанської конгрегації Св. Трійці і не поспішав з виконанням постанов Перемишльського синоду²².

Б.Балик є автором цінних археографічних публікацій. Так, він опублікував частину віднайдені ним рукописної збірки життєписів василіан²³, промову послів Перемишльської єпархії 1691 р. українською мовою²⁴.

Значний внесок у дослідження проблеми поширення унійних процесів на зламі XVII-XVIII ст. зробив Атанасій Великий, передусім своєю археографічною роботою у ватиканських архівах²⁵. Узагальнені погляди автора з цієї проблеми містяться у праці з історії церкви, підготовленій на основі лекцій, читаних автором у 60-70-х рр. XX ст. на радіо Ватикану²⁶. Доступ до римських архівів дав можливість А.Великому опублікувати деякі нові факти з окресленої проблематики. Утім, деяка інформація, подана дослідником, заслуговує на увагу. Так, історик з'ясував, що ще у 1663 р. латинська ієрархія робила спроби порозуміння із православними на основі проекту 1640-х рр. ("Розположення до загального замирення")²⁷. Як свідчить кореспонденція Якова Суші до Риму, у православних духовних колах була певна прихильність до об'єднавчих процесів²⁸. Проект церковного примирення Петра Дорошенка, в якому передбачалася ліквідація уніатської церкви, був нереальним²⁹. Більш значущим був план унії та церковного примирення Кипріяна Жоховського (1670 р.), в якому передбачалося збереження східної обрядовості і підпорядкування уніатів Константинопольському патріархату за умови прийняття ним католицького віровизнання³⁰. Однак проект не розглядався на переговорах П.Дорошенка з польським урядом в Острозі³¹. Проблеми становлення української католицької церкви на теренах західноукраїнських єпархій А.Великий зачіпав і в інших студіях науково-популярного характеру³².

У розрізі досліджуваної теми унійних процесів побіжно торкнувся Григорій Лужницький³³. Варто зазначити, що автор розглядав співіснування в Україні різних конфесій під кутом феномена української історії, яка постійно була зоною, де зіштовхувались західні і східні впливи та тенденції. В історіографії праця Г.Лужницького має авторитет першого своєрідного дослідження історії Київської митрополії, в якому представлені обидві українські церкви³⁴.

Заходи К.Жоховського щодо поширення уніатської конфесії на Правобережній Україні і в Галичині високо оцінив о. Іриней Назарко³⁵. Дослідник підкреслив, що саме під впливом Жоховського і Суші король Ян Собеський скликав Люблінський колоквіум 1680 р.³⁶ У праці акцентовано, що уніатський митрополит намагався зробити унійну церкву національною і рішуче виступив проти латинізації³⁷.

Вартий уваги доробок василіянських дослідників, серед яких виділяються праці М.Ваврика³⁸. Цінною є його топографічно-статистична розвідка про розвиток чину у XVII – XX ст., у котрій автор склав алфавітний покажчик василіянських монастирів на українських і білоруських землях із зазначенням часу переходу до унії та інкорпорації до василіянського чину³⁹.

Ісидор Патрило відзначив, що першу спробу об'єднання всіх монастирів у рамках єпархії з василіянським чином зробив Інокентій Винницький на єпархіальному синоді 1693 р.⁴⁰ Роль чину в унійних процесах частково висвітлена і в розвідках П.Підручного⁴¹.

Унійні процеси у Львівській і Перемишльській єпархіях схематично наświetлювались і в латиномовних працях греко-католицьких істориків, присвячених історії Галицької митрополії⁴².

Проблема переходу до унії західноукраїнських єпархій зачіпалася і в науково-популярній та публіцистичній літературі католицького історіографічного спрямування⁴³. У цих працях чітко підкреслено об'єктивну зумовленість церковної унії у регіоні. Дослідники відзначили, що до церковного об'єднання українських влади спонукало бажання підняти українську церкву з морального й освітнього занепаду та сподівання, що таким чином вони зупинять перехід української шляхти до католицизму і зрівняють уніатів з католиками у державних правах. З державницьких позицій, хоча й з великими

неточностями, унійні процеси висвітлені в популярному підручнику священика Ю.Федоріва.

Проблема поширення унії наприкінці XVII – початку XVIII ст. знайшла відображення і в працях істориків православного історіографічного спрямування. Так, схематично унійні процеси наświetлені у праці з історії української православної церкви І.Власовського⁴⁴. Відразу відзначимо, що видання має чітке конфесійне спрямування і в плані вивчення проблеми не є авторським дослідженням, а швидше просто компендіумом часто не вповні якісних матеріалів. Висновки, концепції та фактографічні дані І.Власовський побудував на основі праць представників православної історіографії другої половини XIX – початку XX ст. Окрім загальновідомих чинників послаблення православної церкви наприкінці XVII ст., дослідник вказав на зменшення загальної кількості православного населення Правобережжя внаслідок політичної руїни⁴⁵. Підкреслюючи, що у XVII ст. православна церква була осередком українського національного життя і національної духовної культури, історик трактував унійну діяльність Йосифа Шумлянського як зрадницьку єзуїтську роботу⁴⁶.

Проблеми утвердження уніатської церкви в західноукраїнських єпархіях схематично наświetлювались і в працях іншого представника УАПЦ, митрополита Іларіона (Огієнка) (1882-1972)⁴⁷. Необхідно підкреслити, що Огієнко обстоював самостійність і своєрідність українського православ'я, підкреслював його провідну роль у збереженні і плеканні культурної та національної державної традиції, в формуванні свідомої української нації⁴⁸. Берестейську унію та її добу він оцінював негативно, вбачаючи у ній навіть витoki політичної руїни України⁴⁹. Автор підкреслив, що, запроваджуючи нову конфесію на Правобережжі, польський уряд хотів закріпити своє панування в регіоні⁵⁰. При цьому він припустився ряду хибних думок, наприклад, про бойкот православними Люблінського з'їзду чи участь у цьому ігумена Віленського Святодухівського монастиря Климента Тризни. Висновок про діяльність Шумлянського категоричний: він "надовго вбив у Західній Україні соборницькі почування, а сама ця Західня Україна вийшла зо спільної праці визволення українського народу"⁵¹. У контексті трактування української нації як суто православної, а православної церкви як виразника всього українського народу, дослідник висвітлював зміну конфесійної належності Почаївського монастиря⁵². На думку О.Булиги, попри всі неточності, суб'єктивізм та упереджене ставлення до представників уніатської церкви, робота митрополита Іларіона до сьогодні залишається основним дослідженням, в якому зроблено спробу дати оцінку конфесійній орієнтації монастиря⁵³.

Підсумовуючи аналіз доробку діаспорних істориків, зауважимо, що, завдяки використанню джерельних матеріалів з ватиканських архівів, українська католицька історіографія внесла чимало нових фактографічних деталей у наświetлення унійних процесів у Перемишльській, Львівській та Луцькій єпархіях на зламі XVII-XVIII ст. Найбільш ґрунтовно досліджена історія переходу до унії Перемишльської єпархії, найменш вивченими залишились унійні процеси в Луцькій єпархії. Дослідниками зауважено існування проунійних поглядів у середовищі православної ієрархії та проекти примирення церков, висунуті католицькими та уніатськими духовними колами у 60-70-х рр. XVII ст. Історики вперше навели цікаві факти про наміри польського короля Яна Собеського створити Київський патріархат, підпорядкований папі. ґрунтовно досліджено позицію Римської курії та польського уряду стосовно шляхів та методів поширення нової конфесії та ставлення їх до унійної діяльності львівського єпископа Йосифа Шумлянського і перемишльського владики Інокентія Винницького. Історикам удалося з'ясувати

і точний час переходу до унії більшості монастирів західноукраїнських єпархій та на-світлити участь чернецтва в унійних процесах. Дослідники акцентували на об'єктивній зумовленості й національно-захисних мотивах діяльності руської ієрархії, підкреслювали позитивні наслідки поширення унії та національний характер новоутвореної церкви. Встановлено, що унія запроваджувалась у єпархіях згідно з рішеннями з'їздів духовенства і громадськості. Поширення нової конфесії відбувалося поступово, поетапно. Дослідники не зауважили значного опору унійним процесам у Галичині, об'єктивно відзначивши, що більша опозиція до нововведень була у Луцькій єпархії.

Слід відзначити й те, що відірваність від архівів Радянського Союзу та конфесійна приналежність не дозволила історикам діаспори більш критично підійти до деяких висновків і детальніше з'ясувати окремі дискусійні аспекти проблеми, зокрема про методи поширення унії у єпархіях, наявність опору, порівняльний аналіз позиції Риму та польського уряду стосовно бачення ними умов і наслідків поширення унії та з'ясувати роль міжнародного фактора, зокрема участь Москви у конфесійній політиці Речі Посполитої.

¹ Welykyj A.G. Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia. – Roma, 1953. – Vol.I. – 20+681 p.; Vol. II. – 1954. – 12+680 p.; Acta S.C. de Propaganda Fide Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Bielarussiae spectantia. – Vol.I. 1662-1667. – Romae, 1953. – 16+368 p.; Vol.II. 1667-1710. – Romae, 1954. – 11+335p.; Litterae S.C. de Propaganda Fide Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Bielarussiae spectantes. – Vol.I. 1662-1670. – Romae, 1954. – 15+332 p.; Vol.II. 1670-1710. – Romae, 1955. – 10+326 p.; Litterae Nuntiorum Apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes. – Romae, 1968. – Vol.XII. 1670-1674. – 14+360 p.; Romae, 1969. – Vol.XIII. 1675-1683. – 12+309 p.; Congregationes Particulares Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Bielarussiae spectantes. – Romae, 1956. – Vol.I. 1622-1728. – 10+308 p.; Epistolae Metropolitum Kioviensium Catholicorum: Raphaelis Korsak, Antonii Sielava, Gabrielis Kolenda (1637-1674). – Romae, 1956. – Vol.II. – 8+368 p.; Epistolae Metropolitum Kioviensium Catholicorum: Cypriana Zocovskyj, Leonis Slubicz Zalenskyj, Georgii Vynnyckyj, 1674-1713. – Romae, 1958. – Vol.III. – 10+302 p.; Supplicationes Ecclesiae Unitae Ucrainae et Bielarussiae. – Vol.I. 1600-1699. – Romae, 1969. – Vol.I. – 12+370 p.

² Monumenta Ucrainae Historica. – Vol.III (1650-1670). – Romae, 1966. – 16+399 p.; Vol.IV (1671-1701). – Romae, 1967. – 19+380 p.

³ Marusyn M. Die Vereinigung der Peremysler und Lemberger Eparchien mit Apostolischen Stuhle // Excerpta e Dissertatione ad Lauream. – Romae, 1956. – 56 p.; Marusyn M. Vereinigung der Peremysler Eparchie // Analecta OSBM. – 1956. – T.II (VIII). – Fasc.3-4. – P.419-451; Marusyn M. Die im Jahre 1700 Endgültig vollzogene Union der Lemberger Eparchie // Український Технічно-Господарський інститут. Наукові Записки. – Мюнхен, 1966. – T.XI (XIV). – С.36-62. Відзначимо, що Б.І.Балик високо оцінив дослідження М.Марусина про унієзацію Перемишльської єпархії. Разом із тим, дослідник вказав на схематичність та недосконалість праці, наявність у ній помилкових тверджень. На думку І.Балика, помітний у роботі і брак використання всієї сукупності джерел, зокрема з архіву Перемишльської капітули, та знання ситуації у Перемишльській єпархії під час поширення унії. – Балик Борис І. Інокентій Винницький Єпископ Перемиський, Самбірський і Сяніцький (1680-1700). – Рим, 1978. – С.3.

⁴ Андрусак М. Львівське Галицьке й Кам'янець-Подільське православне (в 1539-1700 рр.) та й уніатське (в 1700-1708 рр.) єпископство у Львові // Логос. – 1959. – Т.X. – Кн.1. – С.43-49; Кн.3. – С.201-205; Кн.4. – С.256-263; 1960. – Т.XI. – Кн.1. – С.30-36.

⁵ Андрусак М. Львівський єпископ Йосиф Шумлянський та його змагання для духовенства й об'єднання церков // Логос. – 1977. – Т. XXVIII. – Кн. 4. – С. 257-290; 1978. – Т. XXIX. – Кн. 1. – С. 23-58; 1979. – Т. XXX. – Кн. 1. – С. 51-68; Кн. 3. – С. 193-215; Кн. 4. – С. 292-308.

⁶ Андрусак М. Львівський єпископ Йосиф Шумлянський та його змагання для духовенства й об'єднання церков. – 1978. – Кн. 1. – С. 49.

⁷ Там само. – С. 52-53.

⁸ Там само. – Кн. 3. – С. 197.

⁹ Балик Борис І. Інокентій Винницький Єпископ Перемиський, Самбірський і Сяніцький (1680-1700). – Рим, 1978. – XVIII+382 с. Слід відзначити, що роботу над даною темою автор розпочав ще під час написання докторської дисертації, яку опрацьовував у Відділі Католицької Теології (Історичної секції) Варшавського університету під керівництвом професора З. Обертинського. У своїй першій редакції праця була прийнята Вищою радою 1951 р. до надання наукового ступеня.

¹⁰ Там само. – С. 48.

¹¹ Там само. – С. 57.

¹² Там само. – С. 102.

¹³ Там само. – С. 112.

¹⁴ Там само. – С. 137-141.

¹⁵ Там само. – С. 186-187.

¹⁶ Там само. – С. 253.

¹⁷ Там само. – С. 260.

¹⁸ Там само. – С. 267.

¹⁹ Там само. – С. 274.

²⁰ Балик Борис Іван. З історії омофора і нарукавниці св. Йосафата / Збірник на пошану Св. Йосафата Кунцевича // Записки ЧСВВ. – Рим, 1967. – Т. VI (12). – Вип. 1-4. – С. 151-170; Його ж. З історії культу св. Йосафата Кунцевича в перемиській єпархії (XVII-XVIII ст.) // Записки ЧСВВ. – 1973. – Т. VIII. – Вип. 1-4. – С. 43-62.

²¹ Балик Борис Іван. Манастирі перемиської єпархії за владцтва Інокентія Винницького (1679-1700) // Записки ЧСВВ. – Рим, 1958. – Т. III (IX). – Вип. 1-2. – С. 69-97.

²² Там само. – С. 95.

²³ Балик Борис І. “Катафальк чернечий” василіян XVII-XVIII ст. (Рукописна збірка життєписів Василіян) // Записки ЧСВВ. – Рим, 1973. – Т. VIII (XIII). – Вип. 1-4. – С. 67-87.

²⁴ Балик Борис І. “Промова послів” Перемищини в 1691 р. // Intrepido Pastori. Науковий збірник Українського Католицького Університету. – Рим, 1984. – Т. 62. – С. 299-301.

²⁵ Принагідно зауважимо, що він розглядав церкву як основну рушійну силу української історії і високо оцінював її внесок у збереження національної ідентичності та окремішності в умовах окупації. – Великий А. Г. Релігія і церква – основні рушії української історії // Записки НТШ. – Т. 181. Релігія в житті українського народу. – Мюнхен–Рим–Париж, 1966. – С. 3-38.

²⁶ Великий А. З літопису християнської України. Церковно-історичні радіолекції з Ватикану. – Рим, 1972. – Т. V. XVII ст. – 287 с.; Т. VI. XVIII ст. – Рим, 1973. – 286 с.

²⁷ Великий А. З літопису християнської України. – Т. V. – С. 204-205.

²⁸ Там само. – С. 206-207.

²⁹ Там само. – С. 209-211.

³⁰ Там само. – С. 214-218.

³¹ Там само. – С. 218.

³² Великий А.Г. Релігія і церква – основні рушії української історії // Записки НТШ. – Т.181. Релігія в житті українського народу. – Мюнхен–Рим–Париж, 1966. – С.3-38; Великий А.Г. Світло і тіні української історії. Причинки до історії української церковної думки. – Рим, 1969. – 217 с.

³³ Лужницький Г. Українська церква між Сходом і Заходом. Нарис історії Української Церкви. – Філадельфія, 1954. – 24+728 с.

³⁴ Харишин М., Мордвинцев В. Російське самодержавство та Київська митрополія кафедр, або як Українська православна церква позбулася автокефалії. – К., 1999. – С.19; Патрило І. Джерела і бібліографія історії української церкви. – Рим, 1975. – Т.І. – С.80.

³⁵ Назарко І. Київські і Галицькі Митрополити. Біографічні нариси. – Рим, 1962. – XVIII+272 с.

³⁶ Там само. – С.65.

³⁷ Там само. – С.67.

³⁸ Ваврик М. По василіанських монастирях. – Торонто, 1958. – 284 с.; Ваврик М. Василіанські монастирі в Перемиській землі // Перемишль. Західний Bastion України. Збірник матеріалів до історії Перемишля і Перемиської землі / Під ред. проф. Б.Загайкевича. – Нью-Йорк–Філадельфія, 199.. – С.86-96; Ваврик М. Нарис розвитку і стану василіанського чина XVII–XX ст. Топографічно-статистична розвідка. – Рим, 1979. – 217 с.

³⁹ Ваврик М. Нарис розвитку і стану василіанського чина XVII–XX ст. – С.185-209.

⁴⁰ Патрило І. Нарис історії Галицької Провінції // Записки ЧСВВ. – Рим, 1982. – Т.XI (XVII). – С.48-49; Патрило І. Нарис історії василіанського Чину Святого Йосафата // Записки ЧСВВ. – 1992. – С.304-305.

⁴¹ Підручний П. Василіанський чин від Берестейського з'єднання (1596) до 1743 року // Записки ЧСВВ. – 1982. – Т.XI (XVII). – С.92-183;

⁴² Stasiw M. Metropolia Haliciensis / Eius historia et iurudica forma. Ed.2. / Romae, 1950. – 239 p.; Praszko I. De Ecclesia Ruthena Catholica sede metropolitana vacante 1655-1665. – Romae, 1944. – 320+XIV p.

⁴³ Мурович М. Греко-католицька церква в житті українського народу. – Мюнхен, , 1946. – 36 с.; Нагаєвський І. Католицька церква в минулому і сучасному Україні. – Філадельфія, 1950. – 88 с.; Федорів Ю. Історія церкви в Україні. – Торонто, 1967. – 362 с.; Ісаїв П. Історія Перемиського єпископства східного оряду. – Філадельфія, 1970. – 53 с.

⁴⁴ Власовський І. Нарис історії української православної церкви. – Т.ІІ (XVII ст.). – Вид.2. – Нью-Йорк–Київ–С.Бавнд Брук, 1990. – 398 с.

⁴⁵ Там само. – Т.ІІ. – С.94.

⁴⁶ Там само. – Т.ІІІ. – С.178.

⁴⁷ Митрополит Іларіон. Українська церква за час руїни (1657-1687). – Вінніпег, 1956. – 564 с.

⁴⁸ Тюрменко І. Іван Огієнко (Митрополит Іларіон) // Історіографічні дослідження в Україні. Визначні постаті української історіографії IX – XX ст. – Вип.12. – К., 2003. – С.481-486; Яртісь А. Національна ідея в науковій спадщині та церковно-просвітницькій діяльності митрополита Іларіона (Івана Огієнка) // Історія релігій в Україні. Праці X-ї Міжнародної наукової конференції. – Кн.І. – Львів, 2000. – С.426-430; Росінська З. Іван Огієнко – громадський і релігійний діяч (До 120-річчя від дня народження) // Історія релігій в Україні. Праці XI-ї Міжнародної наукової конференції. Кн.І. – Львів, 2002. – С.361-362.

⁴⁹ Тюрменко І. Вказ. праця. – С.480; Митрополит Іларіон. Українська церква за час руїни (1657-1687). – С.506-507.

⁵⁰ Митрополит Іларіон. Українська церква за час руїни (1657-1687). – С.508.

⁵¹ Там само. – С.99.

⁵² Митрополит Іларіон. Фортеця Православ'я на Волині. Свято-Почаївська Лавра. Церковно-історична монографія. – Вінніпег, 1961. – 398 с.

⁵³ Булига О. Особливості змін юрисдикційної приналежності Почаївського монастиря (XVIII – I половина XIX ст.) у роботах дослідників православних церков // Історія релігій в Україні. Праці X-ї Міжнародної наукової конференції. – Кн. I. – Львів, 2000. – С. 71.

Світлана Біла.

**Унійні процеси в західноукраїнських єпархіях Київської митрополії
в історіографії української діаспори.**

У статті аналізується внесок історіографії української діаспори у дослідженні проблеми унійних процесів в західноукраїнських єпархіях Київської митрополії. Зроблено спробу висвітлити особливості розвитку українського унієзнавства в зазначений період, показати основні напрямки і тенденції в аналізі теми, з'ясувати ступінь вивченості окремих аспектів проблеми.

Svitlana Bila.

**The unian processes in westukrainian dioceses of the Kyivan metropolity
in historiography of the ukrainian diaspora.**

In this article I analyze the constitution of historiography of the ukrainian diaspora in the investigation of the problem of the union processes in westukrainina dioceses of the Kyivan metropolity. I made an attempt to clear up the peculiarities of the development of the Ukrainian union-science at the mentioned period, to show the main directions and tendencies in the analysis of the theme, to clarify the degree of learning the definite aspects of the problem.

ПРОБЛЕМАТИКА ЦЕРКОВНОЇ СФРАГІСТИКИ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Християнська сфрагістика досить ґрунтовно досліджувалася західноєвропейською історіографією¹. Підсумки цих студій синтезовано в енциклопедичних виданнях на релігійну тематику², а також у матеріалах міжнародних наукових конференцій, присвячених проблемам становлення європейської церковної геральдики та сфрагістики³. Особливо глибоко вивчалася сфрагістика вищого духовенства, релігійних інституцій, зокрема чернечих орденів і згромаджень. Тому сучасні українські, польські, російські та білоруські вчені використовують досвід західноєвропейських істориків у галузі спеціальних історичних дисциплін.

Церковна сфрагістика в Україні як складова загальної сігilloграфії пройшла ті ж етапи становлення та розвитку, що й у Західній Європі. Процес її виокремлення в самостійну дисципліну тривав доволі довго – від XVIII – середини XIX ст. (у складі дипломатики) до другої половини XIX ст.⁴ Спершу дослідження зосереджувалися на джерельній евристиці, згодом розпочалася часткова систематизація та введення сфрагістичного матеріалу до наукового обігу. Концентрація джерел дала змогу розширювати спектр наукових студій, підвищувати рівень публікацій, початкове домінування статистично-описових, позитивістичних праць замінилося критичними підходами, що найбільш виразно простежується при ідентифікації та датуванні джерел. У XIX ст. досвід сфрагістичних досліджень нагромаджували наукові товариства, музеї та приватні колекціонери. Окрім пошукової роботи, розвивалася едиційна археографія, що досягла особливо помітного успіху у каталогізації, зокрема і сфрагістичних колекцій.

В Україні, Польщі та Росії протягом XIX ст. вивчали печатки королів, князів, шляхтичів, пап, митрополитів, єпископів, вищих світських та духовних установ, і лише на переломі XIX – XX ст. серед учених зросло зацікавлення сфрагістикою найнижчих організаційних структур суспільства (село, громада), однак парафіяльна сфрагістика тоді все ще практично не потрапляла в поле зору науковців.

Перші праці з проблем християнської сігilloграфії з'явилися на початку XIX ст. Серед них стаття митрополита Євгенія Болховітінова⁵, в якій, поряд з описом печаток князів і царів (1305-1712 рр.), розглядалися також печатки патріархів та новгородських владик. Огляд сфрагістичних пам'яток ведеться від літописних згадок, здійснено класифікацію за їхніми власниками. Автор намагався з'ясувати достовірність печаток і документів, засвідчених ними⁶. Він описав 10 сфрагістичних пам'яток вищого духовенства⁷, ідентифікував власників печаток і розшифрував їхні легенди, оскільки в часи Київської та Московської Русі побутували т. зв. "безіменні печатки". Ця робота, де простежено певні закономірності еволюції печаток, виявилася першим вагомим дослідженням із церковної сфрагістики, що стало методологічним взірцем для подальших праць.

Протягом другої половини XIX ст. – до вибуху Першої світової війни в археографічних виданнях було опубліковано низку джерельних матеріалів, засвідчених печатками ("Архив Юго-Западной России" (у 35 т.), "Памятники, изданные Временной

комиссией для разбора древних актов” (у 4 т.), “Akta Grodzkie i ziemskie” (у 22 т.)). Упорядники цих археографічних збірників часто подавали стислий опис печаток, що, правда, нерідко схематичний. Церковна сфрагістика представлена здебільшого печатками римських понтифіків⁸, митрополитів⁹, архієпископів¹⁰, єпископів¹¹, монастирів¹², братств¹³, капітул¹⁴ тощо. Вони є вартісним тому, що дозволяють визначити датування окремих пам’яток та роки їхнього функціонування.

Деякі видання кінця XIX – початку XX ст., окрім принагідних згадок про використання штемпелів, уміщували також ілюстративний матеріал (печатки різних осіб та інституцій), як, наприклад, “Юбилейное издание въ память 300-лѣтняго основанія Львовскаго Ставропигійскаго братства”¹⁵. Інформативний характер мали описи парафіяльних печаток в архівних та музейних збірках (Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет)¹⁶.

Суттєвий внесок у наукове опрацювання сфрагістичних пам’яток зробив дослідник-колекціонер К. Болсуновський¹⁷. У його роботі “Сфрагистическіе и геральдическіе памятники Юго-Западнаго края”¹⁸ описано не лише печатки владик, а й сфрагістичні пам’ятки Києво-Печерської лаври, Переяславської катедри, Червиської церкви, Київської митрополії та низки монастирів XVI-XVIII ст.¹⁹ Автор розглядав печатки як: 1) відображення давніх родових знаків; 2) геральдичний матеріал; 3) пам’ятки граверного мистецтва; 4) зразки давньої іконографії²⁰.

Археологічні дослідження, що помітно посилилися в кінці XIX – на початку XX ст. в районі княжих Галича, Звенигорода, Києва, Чернігова, давали науковцям новий сфрагістичний матеріал, який опрацювали А. Петрушевич²¹, М. Грушевський²², М. Петров²³ (описи єпископських та митрополичих булл). Останній висловив припущення, що зображення святих на печатках, можливо, взуруються на іконографії Київської Русі або на візантійських печатках і монетах²⁴.

Після Першої світової війни суспільно-політична ситуація в українських землях, окупованих сусідніми державами, не сприяла студіям з релігійної проблематики й конфесійної сфрагістики зокрема. Печатки вивчалися тільки в контексті інших сфрагістичних пам’яток, що, фактично, призупинило розвиток цієї галузі спеціальних історичних дисциплін.

Прикладне значення геральдики та сфрагістики для історичної науки, продемонстрував Б. Барвінський²⁵ на підставі зображення герба на срібному кубкові, встановивши його справжнього власника.

Попри інтенсифікацію сфрагістичних студій, науковцями й надалі ігнорувалися парафіяльні пам’ятки²⁶. Першим цілісним і комплексним дослідженням парафіяльної сфрагістики в Україні була книга Н. Грамади²⁷ про православні парафіяльні печатки Буковини²⁸. Видання складається з передмови, каталогу печаток та ілюстрації. Автор виділяє причини запровадження печаток на Буковині, детально характеризує церковні матриці (їхній зовнішній вигляд, легенду, символіку), особливості застосування та зберігання, з’ясовує авторство майстрів-граверів.

У цій роботі вперше в Україні зачіпалося питання правової основи функціонування парафіяльних печаток. Каталог репрезентує сфрагістичний матеріал 327 парафій (окремі церковні громади представлені кількома варіантами печаток) й супроводжується ілюстративним матеріалом (231 відтиск).

З огляду на спільну належність Галичини та Буковини до Австрійської монархії (відповідно, з 1772 та 1774 рр.), напрацювання Н. Грамади багато в чому актуальні

й для Галичини, особливо коли йдеться про державне регулювання діяльності парафіяльних урядів як у Православній, так і в Греко-католицькій церквах.

Після Другої світової війни церковна сфрагістика все ще перебувала поза сферою основних наукових зацікавлень дослідників. Лише окремі з них розкривали певні аспекти її розвитку, зокрема процес становлення сігіллографії як спеціальної наукової дисципліни. У цьому зв'язку заслуговує на увагу робота В. Прокоповича “Сфрагістичні етюди”²⁹ опублікована 1954р. в Парижі. Визначивши предмет і завдання сфрагістики, зовнішні впливи та характерні риси української сігіллографії, автор висунув тезу про “національну відрубність сфрагістики”³⁰. На його думку, українська сігіллографія, зазнаючи різноманітних впливів, зуміла їх творчо засвоїти, відповідно до власних потреб, зберігаючи водночас самобутність. Ці впливи були взаємними, і своєрідний стиль українських печаток відчувається і в польській та російській сфрагістиці. Попри це – доводив за допомогою методів палеографії В. Прокопович – існує істотна відмінність між українською та московською сфрагістикою³¹. Однак ці тези так і не були розвинуті українською історіографією й досі потребують поглиблених студій.

Новим поштовхом у розвитку сфрагістичної науки в Україні стала стаття І.Крип'якевича “Стан і завдання української сфрагістики”. Історик охарактеризував українську історіографію, починаючи з перших десятиліть XIX ст., (опустивши, щоправда, ряд важливих праць, дотичних до цієї проблематики³²). Учений сформулював нові дослідницькі завдання у цій сфері – виявлення та публікування печаток міст, сіл, цехів, братств, монастирів, шкіл³³. Ініціатива І.Крип'якевича була підтримана українськими істориками, вони активізували евристичні пошуки та взялися до висвітлення тих тем, які були недостатньо або й зовсім не опрацьовані. З'явилася низка досліджень, присвячених міській³⁴, сільській³⁵, цеховій³⁶ сфрагістиці, а також методологічним питанням³⁷. У цих працях уперше в радянській українській історіографії вказана необхідність вивчення печаток монастирів, церков, братств, що, як наголошувалося, становили культурну та мистецьку цінність³⁸.

В Україні у 60-70-х рр. XX ст. активізувалися археографічні дослідження, з'явилася низка видань документів, що включали скрупульозні (наскільки це було можливо) описи сфрагістичних пам'яток, акумулюючи інформацію також про печатки пап, вищого духовенства, нунціїв тощо³⁹.

Першою та єдиною в Україні узагальнюючою працею з досліджуваної проблематики є монографія В.Гавриленка “Українська сфрагістика”⁴⁰. Автор окреслив предмет і завдання сфрагістики й докладно зупинився на досягненнях української історіографії, виокремивши чотири періоди її розвитку: XVIII ст. – 60-ті рр. XIX ст.; 60-90-ті рр. XIX ст.; кінець XIX ст. – 1917 р.; радянська доба. Саме за цим хронологічним принципом і побудована монографія. Аналізуючи попередній досвід учених у ділянці сфрагістики, В.Гавриленко опрацював багатий джерельний матеріал, опустивши, однак, парафіяльну сфрагістику. Історик критично розглянув праці своїх попередників, простеживши еволюцію їхніх наукових поглядів. Якщо не брати до уваги обов'язкових для того часу ідеологічних штампів, то ця праця й досі залишається актуальною в галузі спеціальних історичних дисциплін.

Наприкінці 1980-х рр. поживалися студії з історії Греко-католицької церкви. Зокрема, вийшла книга “Церква в руїні” О.Іванусіва, присвячена храмам Перемишльської єпархії на території сучасної Польщі. Ілюстрації та стислі історичні довідки про сакральні об'єкти доповнені тут сфрагістичним матеріалом, а саме копіями громадських⁴¹ та парафіяльних⁴² печаток.

Новий етап розвитку парафіяльної сфрагістики був безпосередньо пов'язаний із проголошенням незалежності України, зняттям “табу” із церковної проблематики та відновленням повноцінного релігійного життя. Ґрунтовне, фахове й систематичне вивчення геральдики та сфрагістики в сучасній Україні ще більше посилюється після заснування Українського геральдичного товариства (УГТ) (1990 р.), Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (1992 р.) та створення відділу спеціальних історичних дисциплін в Інституті історії України НАН України (1994 р.). Зокрема, УГТ започаткувало проведення щорічних наукових конференцій з наступною публікацією їхніх матеріалів (1991-1996 рр.), а також видання часопису “Знак” (з 1993 р.). На його сторінках висвітлюються найрізноманітніші проблеми геральдики, сфрагістики та інших спеціальних історичних дисциплін. У цьому контексті необхідно відзначити ґрунтовні публікації Я. Дашкевича⁴³, у т. ч. про геральдичну символіку в українських землях⁴⁴. Певний інтерес також становляють статті В. Александровича⁴⁵, Т. Гошко⁴⁶, В. Денисова⁴⁷, О. Бірюліної та П. Рудецького⁴⁸, І. Ситого⁴⁹, Т. Шор⁵⁰ та ін.

Невелика за обсягом стаття О. Гірника⁵¹ стала першою розвідкою про церковну сфрагістику України в цей період. Автор простежив історію запровадження печаток, визначив їхні головні функції, описавши деякі пам'ятки, що належали українським митрополитам і єпископам XVI-XVIII ст. та парафіяльним храмам XIX ст.

У другій половині 1990-х років у галузі спеціальних історичних дисциплін почали активно працювати представники молодшої генерації істориків – Л. Довган, В. Перкун, В. Борщевич, які досліджували розвиток парафіяльної сфрагістики різних конфесій на території України.

Так, скажімо, Л. Довган зосередився на вивченні греко-католицької деканальної та парафіяльної сфрагістики Станіславівської єпархії⁵². Праці дослідника зачіпають проблему застосування храмових матриць у церковному справочинстві. Автор намагався пояснити причини заміни матриць у 80-90-х рр., XIX ст. виділивши суспільно-політичні (введення української мови у справочинство) та технологічні (зміна матеріалу для відтисків) підстави, виявив два підходи у гравіюванні сюжетного зображення (канонічний і народний)⁵³. Дослідник визначив типологію церковної документації, засвідченої печатками, розглянув функції печаток (правничо-підтверджувальну, охоронну та – невластиву для них – функцію погашення марок державного збору на листах). Вказавши причини застосування парафіяльної матриці замість деканальної⁵⁴, він дійшов висновку про “номіналізацію” функцій церковних печаток у другій половині XIX ст.⁵⁵ Л. Довган звернув увагу на нові види сфрагістичних джерел, які, як він довів на прикладі однієї з парафій Перемишльської єпархії (Щеп'ятин Угнівського деканату – “Відозви Комітету будови Церкви в Щеп'ятені”), можуть містити до сотні відтисків парафіяльних та громадських штемпелів Галичини⁵⁶.

Фахові зацікавлення В. Перкуна, підсумовані у його кандидатській дисертації, стосуються церковної сфрагістики Правобережної України часів російського Панування (1793-1917 рр.)⁵⁷. Він досліджував печатки духовних інституцій, духовенства Римокатолицької, Греко-католицької, Православної та Протестантських церков. Найкраще ним опрацьована латинська церковна сфрагістографія (представлена найбільшою кількістю печаток), дещо менше – протестантські та уніатські штемпелі. Вдалою є спроба аналізу В. Перкуном державних законодавчих актів, що регламентували вживання церковних штемпелів. У цьому зв'язку простежено вплив Російської імперії на церкву, зокрема і в сфері християнської сфрагістики. На багатій джерельній базі дослідник

докладно описав документацію, котра засвідчувалася печатками, а також визначив їхні функції. Зауваживши існування кількох варіантів матриць однієї парафії, автор, однак, не розглянув їхньої хронології і не з'ясував причин заміни штемפלів. З матеріалів, які використовувалися, В.Перкун виокремлює червоний сургуч як “привілейований”, що слугував виключно для потреб вищого кліру⁵⁸.

Ретельно описуючи легенди штемפלів різних конфесій, історик водночас не звернув уваги на співвідношення між уживаними в них латинською, українською, польською та російськими мовами. Автор наводить паралелі між титулами храмів та зображеннями на матрицях, що дає змогу частково відтворити структуру релігійної свідомості населення Правобережної України. Він також виявив тенденцію до зростання зображень із державними символами на печатках. Зазначив, що в сюжетах лютеранських парафій використовувався хрест та “Святе Письмо”, в православних переважала трибанна церква, а римо-католицькі штемпелі відзначалися розмаїтістю елементів і підходів. В.Перкун намагається витлумачити ті випадки, коли зображення на печатці не відповідало посвяті храму, а також розшифрувати сюжети таких штемפלів.

Церковна сфрагістика входить у коло наукових зацікавлень чернігівського історика І.Ситого. Окрім козацьких печаток XVI-XVIII ст., він теж активно вивчає штемпелі єпископів, ігуменів, архимандритів, монастирів і церков⁵⁹. За характером зображень дослідник поділив штемпелі на дві групи: агіографічні та гербові. До XIX ст. вони відзначалися самотністю, тяглістю традицій, проте під впливом політики російської влади зазнали уніфікації, й сфрагістична символіка була замінена загальноцерковною формальною емблематикою⁶⁰. І.Ситий пояснює тривале вживання церковнослов'янських літер релігійним консерватизмом⁶¹.

Парафіальну греко-католицьку сфрагістику Перемишльської єпархії австрійського періоду вивчає також автор. Виявлені та запроваджені до наукового обігу близько 1200 печаток стали підставою для низки висновків щодо вживання, функціонування та еволюції матриць. Акцентування ж на дослідженнях мікроісторії дозволило поглиблено простудіювати проблематику на рівні окремих деканатів і навіть парафій⁶².

Більшість сучасних робіт з церковної сфрагістики опираються на ґрунтовні архівні дослідження та наукову методологію. Водночас продукуються праці популярного характеру, цінність котрих полягає передовсім у систематизації великого пласту церковного сігільнографічного матеріалу. До них, зокрема, належить “Волинська церковна сфрагістика (20-80-ті рр. XX ст.)” В.Борщевича⁶³. У книзі чомусь розглянуто штемпелі установ, які не мають безпосереднього відношення до церкви та її установ (шкільних інспекторів, районних Команд Служби порятунку, нотаріусів тощо⁶⁴). Принциповим недоліком праці є відсутність чіткого розрізнення таких ключових понять, як “штамп” та “печатка”⁶⁵. Увесь сфрагістичний матеріал згрупований хронологічно і супроводжується коротким екскурсом в історію та ілюстраціями, однак наукових правил публікації печаток не дотримано⁶⁶.

Ряд дослідницьких завдань, поставлених В.Борщевичем, вирішені тільки частково⁶⁷. Автор пов'язує побутування того чи іншого сюжетного зображення та вибір мови легенди з суб'єктивним фактором, тобто уподобаннями власників церковних печаток, а також впливом нової окупаційної влади на Волині. У цьому контексті він простежив трансформації у мові легенд (українська – польська; українсько-німецька – українська – російська) та в сюжетному зображенні: зникнення та повернення герба Польщі (орел), усунення християнських символів⁶⁸. Натомість, зовсім не проаналізовано ставлення церкви до цих процесів, не розкрито регламентування вжитку та зовнішнього вигляду

церковних штемпелів. Правда, дослідник звернув увагу на ту обставину, що організація нових єпархіальних структур супроводжувалася появою нових матриць, які обслуговували потреби їхніх канцелярій, та що персональні зміни в церковній ієрархії призводили до заміни штемпелів⁶⁹.

В останнє десятиліття ХХ ст. парафіяльними печатками зацікавилися краєзнавці, котрі у своїх регіональних студіях історії певного населеного пункту чи парафії публікують також відтиски церковних печаток, залучаючи, таким чином, до наукового обігу невідомі раніше сфрагістичні пам'ятки. Наприклад, розвідка про містечко Журавне проілюстрована двома варіантами парафіяльної печатки та деканатською печаткою Журавенського деканату⁷⁰, а нарис О.Остап'юка про історію православної парафії в Любомлі – трьома храмовими відтисками⁷¹.

При вивченні церковної сфрагістики неможливо обійтися і без спеціальної літератури, присвяченої християнській символіці. Не малу роль тут відіграють тематичні енциклопедії, довідники з символіки, видані як в Україні, так і за кордоном⁷². Кращому розумінню процесів, які відбувалися в парафіяльній сфрагістиці, та ідентифікації християнських святих, зображених на печатках⁷³, сприяють також спеціальні монографії з питань іконографії на українських етнічних землях та на польських територіях.

Українська історіографія церковної сфрагістики пройшла певні етапи свого становлення – від джерельної евристики до спроб синтезування наукового доробку. Початково вітчизняні дослідники вивчали печатки вищого духовенства та суспільної еліти загалом, їхня увага здебільшого зосереджувалася на штемпелях княжої доби та середніх віків (при цьому, звичайно, намагалися встановити власників цих матриць. Митрополитом Є.Болховітиновим були закладені підвалини дослідження сфрагістики духовних ієрархів Київської Русі. Натомість, праці М.Грушевського, А.Петрушевича започаткували науковий підхід до опрацювання сфрагістичних пам'яток, застосування критичного, порівняльного методів та методу аналогії.

Сфрагістичні студії парафіяльних штемпелів зводилися переважно до публікацій каталогів (також із катедральними та храмовими печатками). Новий напрямок досліджень сформувався в 90-х рр. ХХ ст. і виявився надзвичайно перспективним, оскільки закладає тривкий фактологічний фундамент для узагальнюючих праць.

¹ У цьому контексті відзначимо дослідження англійських і швейцарських учених, зокрема Д. Галбрета, а також Б. Гейма, низка праць яких присвячена різноманітним аспектам церковної сфрагістики та геральдики: Heim B.B. *Heraldry in the Catholic Church. Its origin, customs and laws.* – New Jersey, 1978. – 471 p.; Ejusd. *Kerkelijke heraldiek van 1270 tot Johannes Paulus II.* Averbode. – Helmand, 1980. – 469 p.; Ejusd. *Wappenbrauch und Wappenrecht in der Kirche.* – Olten, 1947. – 231 p.; Galbreath D.L. *Manuel du Blason.* – Lausanne et Lyon. 1948. – 310 p.; Ejusd. *Papal heraldy. Second Edition.* – London, 1972. – 138 p.

² *New Catholic Encyclopedia.* – San Francisco; Toronto; London; Sydney, 1967-1979. – Vol. 1-17; *Virtue's Catholic Encyclopedia.* – London, 1965. – Vol. 3. – 1965 p.; *Boutell's Heraldry.* – London; New York, 1977. – Vol. 3. – 357 p.; *Oswald. G. Lexikon der Heraldik.* – Leipzig, 1984. – 478s.; *Buben M. Encyklopedie heraldiky.* – Praha, 1997. – 459 s.

³ Короткі відомості про міжнародну конференцію у Ротенбурзі (1997) подає С. Кучинський у Бюлетені Польського геральдичного товариства (*Kuczyński S. E. Heraldyka Koscielna – X kolokwium Międzynarodowej Akademii Heraldyki (Rothenburg od der Tauber 22-27. IX. 1997.)* //

Biuletyn polskiego towarzystwa heraldycznego. – 1998. – № 17. – S. 32-33). У переліку тем, які там обговорювалися, були питання релігійної ментальності та символічних знаків, символіки марійної в середньовічній геральдиці, церковної геральдики в румунських краях, середньовічних єпископських гербів північної Франції, релігійних символів у ранньомодерній австрійській і російській геральдиці (Kuczyński S. Ę. Heraldyka Koscielna-X kolokwium Międzynarodowej Akademii Heraldyki... – S. 32).

⁴ Гавриленко В. О. Українська сфрагістика. – К., 1977. – С. 46.

⁵ Болховитинов Е. Примѣчаніе на Грамату Великаго Князя Мстислава Володиміровича, и сына его Всеволода Мстиславича, удѣльнаго князя Новгородскаго, пожалованную Новгородскому Юрьеву монастырю // Вѣстникъ Европы. – 1818. – Ч. 100. – № 13. – С. 200-249. Цю ж роботу опубліковано 1826 р. у: Його ж. Примѣчания на грамату В. К. Мстислава Володиміровича и сына его Всеволода Мстиславича, удѣльнаго князя Новгородскаго, пожалованную Новгородскому Юрьеву монастырю // Труды и Записки Общества истории и древностей Российскихъ, учрежденнаго при императорскомъ Московскомъ университетѣ. – М., 1826. – Ч. 3. – Кн. 1. – С. 3-64.

⁶ Там само. – С. 36.

⁷ Там само. – С. 52-56.

⁸ Akta Grodzkie i ziemskie. – Lwów, 1872. – Т.3. – S.89; Akta Grodzkie i ziemskie. – 1873. – Т. 6. – S. 95.

⁹ Памятники, изданные временною комиссією для разбора древнихъ актовъ, высочайше учрежденною при кievскомъ военномъ, подольскомъ и волынскомъ генераль-губернаторѣ. – Изд. второе. – К., 1848. – Т.1. – С.158; Памятники, изданные Киевскою комиссією для разбора древнихъ актовъ. – К., 1897. – Т. 2. – С. 410.

¹⁰ Akta Grodzkie i ziemskie. – 1873. – Т. 6. – S. 11, 92; Akta Grodzkie i ziemskie. – Lwów, 1883. – Т. 9. – S. 205, 239.

¹¹ Временникъ института Ставропигійскаго съ мѣсяцесловомъ на годъ простой 1867. – Годъ изданія четвертый. – Львовъ: Типомъ и иждивеніемъ Института Ставропигійскаго, 1867. – С. 76; Akta Grodzkie i ziemskie. – 1872. – Т. 3. – S. 103, 134, 140; Akta Grodzkie i ziemskie. – 1873. – Т. 6. – S. 30, 46, 128, 133.

¹² Akta Grodzkie i ziemskie. – Т. 3. – S. 69, 82.

¹³ Памятники, изданные временною комиссією для разбора древнихъ актовъ, высочайше учрежденною при кievскомъ военномъ, подольскомъ и волынскомъ генераль-губернаторѣ. – 1848. Т. 1. – С.11; Временникъ института Ставропигійскаго съ мѣсяцесловомъ на годъ простой 1867. – 1867. – С. 76.

¹⁴ Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый временною комиссією для разбора древнихъ актовъ, высочайше учрежденною при Киевскомъ Военномъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторѣ. – К., 1859. – Ч. 1: Акты, относящиеся къ исторіи православной церкви въ Юго-Западной Россіи. – Т. 1. – С. 338; Akta Grodzkie i ziemskie. – 1883. – Т. IX. – S. 207.

¹⁵ Юбилейное изданіе въ память 300-лѣтняго основанія Львовскаго Ставропигійскаго братства. – Львовъ, 1886. – Т. I. – С. С, NH, pĖ- pS, Таб. XIII.

¹⁶ Каталогъ предметовъ Музея древностей, состоящаго при Виленской публичной бібліотекѣ. – Изд. второе. – Вильна, 1885. – С. 239, 240, 243-251; Каталогъ Екатеринославскаго областного музея имени А.Н. Поля. Археологія и этнографія. – Екатеринославъ, 1905. – С. 38, 126; Отчетъ Подольскаго епархіальнаго историко-статистическаго комитета, учрежденнаго имъ церковнаго древлехранилища за 1890 годъ. – Каменецъ-Подольскъ, 1891. – С. 9; Отчетъ Подольскаго епархіальнаго историко-статистическаго комитета учрежденнаго имъ церковнаго древлехранилища за 1891 годъ. – Каменецъ-Подольскъ, 1892. – С. 9; Отчетъ Подольскаго епархі-

ального историко-статистического Комитета и состоящих при немъ Древнехранилища и Епархіальной Библіотеки за 1897-1900 гг. – Каменець-Подольськ. 1901 – С. 12, 18.

¹⁷ Докладніше його праці проаналізовано в: Гавриленко В. О. Українська сфрагістика. – С. 82-86.

¹⁸ Болсуновскій К. Сфрагистическіе и геральдическіе памятники Юго-Западнаго края. – К., 1899. – 9 с., табл. I і II.

¹⁹ Там само. – С. 3, 6, 7.

²⁰ Там само. – С. 1.

²¹ Петрушевичъ А. С. Археологическія находки близь города Галича // Вѣстникъ “Народного дома”. – Львовъ, 1883. – Ч. 7. – С. 71.

²² Грушевський М. Печатка м. Константина з Звенигорода // Записки Наукового товариства імені Шевченко. – 1898. – Кн. II. – Т. XXII. – С. 1- 2; Його ж. Печатки з околиць Галича // Записки Наукового товариства імені Шевченко. – 1900. – Кн. VI. – Т. XXXVIII. – С.1- 4.

²³ Петров Н. И. Южно-русскія металлическія вислыя печати дотатарскаго періода // Труды императорской Кіевской Духовной Академіи. – 1913. – Кн. 5. – С. 59-73.

²⁴ Там само. – С. 72.

²⁵ Барвінський Б. Причинки до польсько-української геральдики і сфрагістики // Записки Наукового товариства імені Шевченка у Львові. – Львів, 1925. – Т. 138-140: Праці історично-філософичної секції. – С. 83-103.

²⁶ Подібний ухил до вивчення життєписів відомих осіб чи “вождів” за одночасного ігнорування первинних структур суспільства існував не лише в релігійній проблематиці. Поза межами наукових зацікавлень тривалий час залишалася і сільська сфрагістика.

²⁷ Про Н. Грамаду як дослідника читаємо в: Гавриленко В.О. Українська сфрагістика. – С.120-121.

²⁸ Gramada N. Vechile peceti bisericești bucovinene. – Cernauti, 1939. – 88 p., tab. 21.

²⁹ Прокопович В. Сфрагістичні етюди // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці історично-філософичної секції. – Париж; Нью-Йорк, 1954. – Т. CLXIII. – С. 51-103.

³⁰ Там само. – С. 70.

³¹ Там само. – С. 75, 81-85.

³² Болховитинов Е. Примѣчанія на граммату В. К. Мстислава Володиміровича и сына его Всеволода Мстиславича, удѣльнаго князя Новгородскаго, пожалованную Новгородскому Юрьеву монастырю // Труды и Записки... – 1826. – Ч. 3. – Кн. 1. – С. 3-64. Gramada N. Vechile peceti bisericești bucovinene ...; Ejusd. Vechile peceti satesti bucovinene, 1783-1900. – Cernauti, 1939. – 52 p., tab. 17.

³³ Крип'якевич І. П. Стан і завдання української сфрагістики // Український історичний журнал. – 1959. – № 1. – С. 118.

³⁴ Маркевич О. В. Печатки міст Галичини як історичне джерело // Історичні джерела та їх використання. – 1966. – Вип. 2. – С. 222-237; Його ж. Печатки міст України як джерело для дослідження мистецтва і архітектури // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція: Спеціальні історичні дисципліни. – К., 1968. – С. 354-371.

³⁵ Маркевич О. В. Документальні матеріали ЦДІА УРСР у м. Львові як джерело для вивчення сфрагістики // Історичні джерела та їх використання. – 1964. – Вип. 1. – С. 233-247; Його ж. Час і причини виникнення сільських печаток в Галичині // Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР. – 1963. – № 6. – С. 15-19.

³⁶ Гавриленко О. В. Львівські цехові печатки XIV-XV ст. та питання про час їх виникнення // Історичні джерела та їх використання. – 1964. – Вип. 1. – С. 248-262.

³⁷ Маркевич О. Виявлення та описання сфрагістичних пам'яток // Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР. – 1964. – № 5. – С. 27-31; Гавриленко О. В. Про предмет, методи і завдання сфрагістики // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція: Спеціальні історичні дисципліни. – К., 1968. – С. 292-308.

³⁸ Маркевич О. Виявлення та описання сфрагістичних пам'яток // Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР. – 1964. – № 5. – С. 27; Маркевич О. В. Документальні матеріали ЦДІА УРСР у м. Львові як джерело для вивчення сфрагістики // Історичні джерела та їх використання. – 1964. – Вип. 1. – С. 241.

³⁹ Каталог колекції документів Київської археографічної комісії 1369-1899. – К., 1971. – С. 75, 76, 98, 101, 105, 109, 115, 120, 126, 150, 152; Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові 1233-1799. – К., 1972. – С. 375, 376, 380, 541.

⁴⁰ Гавриленко В. О. Українська сфрагістика. – 168 с.

⁴¹ Іванусів О. В. Церква в руїні. Загибель українських церков Перемиської єпархії. – Ст. Catharines: Видання Св. Софії релігійного товариства українців католиків Канади, 1987. – С. 65, 84, 86, 113, 146.

⁴² Там само. – С. 58, 60, 92, 159, 192.

⁴³ Дашкевич Я. За стародавні традиції нового герба Києва // Знак. – 1993. – № 2. – С. 1-2; Його ж. Люстрація Галичини 1469 р. як сфрагістичне джерело // П'ята наукова геральдична конференція (Львів, 10-11 листопада 1995 року): 36. тез повід, та допов. – Львів, 1995. – С. 22-23; Його ж. Володимир-волинська печатка 1324 року: міська чи князівська // Знак. – 1997. – № 13. – С. 8-9; Його ж. Геральдичне зображення Лева в період Галицько-Волинської держави (перша половина XVI ст.) // Знак. – 1998. – № 16. – С. 6-8; Його ж. Позад оку ментне застосування печаток і ціх на західноукраїнських землях (XV-XVIII ст.) // Знак. – 2000. – № 21. – С. 4-5.

⁴⁴ Дашкевич Я. Символіка проквітлого хреста // Знак. – 1999. – № 18. – С. 6-8; Його ж, Емблематика та символіка вірменів України (XIV-XVIII ст.) // Клейноди. – Т. 1: Українська геральдика: минуле, сучасне, перспективи. (Тези наук. конф. Львів, 29-30 листопада 1991 р.). – К.-Львів, 1991. – С. 12-14.

⁴⁵ Александрович В. Свідчення острозьких золотарів про підроблення печатки 1545 року // Знак. – 2002. – Ч. 16. – С. 8-9.

⁴⁶ Гошко Т. Колекція печаток фонду окремих надходжень відділу рукописів ЛНБ АН України ім. В. Стефаника // Третя наукова геральдична конференція (Львів, 4-5 листопада 1993 року): 36. тез повід, та допов. – Львів, 1993. – С. 27-29.

⁴⁷ Денисов В. Герб митрополита чернівецького і буковинського Української Православної Церкви // Знак. – 2002. – Ч. 16. – С. 5.

⁴⁸ Бірюліна О., Рудецький П. Геральдичні символи владик Луцько-Острозької єпархії // Четверта наукова геральдична конференція (Львів, 10-12 листопада 1994 року): 36. тез повід, та допов. – Львів, 1994. – С. 8-11.

⁴⁹ Ситий І. Печатка Чернігівського колегіуму // Знак. – 1998. – Ч. 16. – С. 4; Його ж. Печатки Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря // Знак. – 2001. – № 25. – С. 4; Його ж. Печатки XVI ст. (за матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського) // Знак. – 1996. – № 12. – С. 3.

⁵⁰ Шор Т. Сфрагістична колекція в історичному архіві Естонії // Четверта наукова геральдична конференція (Львів, 10-12 листопада 1994 року): 36. тез повід, та допов. – Львів, 1994. – С. 93-95.

⁵¹ Гірник О. До питання про українську церковну сфрагістику // Місіонар. – 1992. – № 3. – С. 26-28.

⁵² Довган Л. Печатки парохій та деканатів Станиславівської єпархії кінця XVIII – першої половини XX ст. на документах Державного архіву Івано-Франківської області // П'ята наукова геральдична конференція (Львів, 10-11 листопада 1995 року): 36. тез повід, та допов. – Львів, 1995. – С. 25; його ж. Святий Георгій на печатках парохій Станиславівської єпархії останньої чверті XIX ст. // Шоста наукова геральдична конференція (Львів, 27-29 березня 1997 року). Матеріали. – Львів, 1997. – С. 28-29; його ж. Церковні печатки в діловодстві греко-католицьких єпархій у Галичині кін. XVIII – XIX ст. // Знак. – 1996. – Ч. 12. – С. 4; його ж. Застосування печаток у церковному адмініструванні Галичини в XIX столітті // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ: Плай, 1998. – Вип. 1. – С. 174-180; його ж. “Відозва Комітету будови Церкви в Щеп'ятині” як приклад сфрагістичного джерела початку XX ст. // Знак. – 2000. – Ч. 20. – С. 3.

⁵³ Довган Л. Святий Георгій на печатках парохій Станиславівської єпархії ... – С. 29.

⁵⁴ Довган Л. Застосування печаток у церковному адмініструванні Галичини ... – С. 177-179.

⁵⁵ У Перемиській єпархії також відбувалися подібні процеси, однак вони, з огляду на свою епізодичність і хронологічну обмеженість, не доводять факту номіналізації функцій церковних печаток.

⁵⁶ Довган Л. “Відозва Комітету будови Церкви в Щеп'ятині”... – С. 3.

⁵⁷ Див. низку його публікацій: Перкун В. Печатка парафії Снітків // П'ята наукова геральдична конференція (Львів, 10-11 листопада 1995 року): 36. тез повід, та допов. – Львів, 1995. – С. 52-53; його ж. До історії церковної римо-католицької сфрагістики Поділля (70-і рр. XIX ст.) // Шоста наукова геральдична конференція (Львів, 27-29 березня 1997 року). Матеріали. – Львів, 1997. – С. 71-73; його ж. Печатки парафіяльних костьолів Радомишльського деканату (1-а пол. XIX ст.) // Житомирщина крізь призму століть. Наук. зб. – Житомир, 1997. – С. 38-39; його ж. Емблематичні традиції печаток парафіяльних костьолів Сквирського деканату Луцько-Житомирської дієцезії (1833-1845 рр.) // Минуле і сучасне Волині: О. Цинкаловський і край. Матеріали IX-ої міжнародної історико-краєзнавчої конференції. – Луцьк, 1998. – С. 22-25; його ж. Печатки римо-католицьких парафіяльних костелів Липовецько-Махнівського деканату (1805-1839 рр.) // Матеріали звітної наукової конференції викладачів і студентів історичного факультету за 1997 рік. – Вінниця, 1998. – С. 44-47; його ж. Костельні печатки. Брацлавський, Вінницький, Могилівський деканати (1800-1916). За матеріалами Державного архіву Вінницької області. Каталог. – К.-Вінниця, 1998. – 46 с.; його ж. Особливості емблематичного ряду та легенд печаток парафіяльних костьолів Луцько-Житомирської та Кам'янецької дієцезії (1800-1916 рр.) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Пам'яті відомого вченого-історика, доктора історичних наук Олени Станіславівни Компан. – К, 2000. – Ч. 4. – Част. 1. – С. 159-196; його ж. Печатки парафіяльних костьолів Ямпільського та Літинського деканатів (1802-1908 рр.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. -Вінниця, 2000. – Вип. II: Серія: Історія. – С. 73-76; його ж. Печатки Православних інституцій та духовництва (за матеріалами Державного архіву Вінницької області XIX – першої третини XX ст.) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Історіографічні дослідження в Україні. Збірник наукових праць на пошану академіка Валерія Андрійовича Смолія. – К., 2000. – Вип. 10. – Ч. 5. – Част. 1. – С. 153-168; його ж. Грамоти українських православних та уніатських церковних ієрархів XVII-XVIII ст. як сфрагістичне джерело // Молода нація: Альманах. Україна і Польща: сторінки спільної історії (XVI-XVIII ст.). – К.: Смолоскип, 2001. – № 3. – С. 240-251; його ж. Конфесійні печатки Правобережної України як топонімічне джерело (1795-1942 рр.) // Історико-географічні дослідження в Україні: 36. наук. пр. -К., 2001. – Ч. 5. – С. 264-269; його ж. Використання конфесійних печаток Правобережної України на документах релігійного та світського характеру

(1799-1918 рр.) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. 36. наук, праць та спогадів пам'яті відомого вченого-історика, доктора історичних наук, професора Володимира Олександровича Замлинського. – К., 2001. – Ч. 6 (7). – Част. 1. – С. 153-168; Його ж. Церковна сфрагістика Правобережної України (1793-1917 рр.) / Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – К., 2002. – 21 с.

⁵⁸ Ця теза справді є поширеною в історіографії, проте вона стосується значно ранішого періоду – XIV-XV ст., коли сургуч (особливо червоного кольору) належав виключно до компетенції світської та духовної ієрархії. Докладніше це питання висвітлено у: Каменцева Е. Й., Устюгов Н. В. Русская сфрагистика и геральдика. -Изд. 2, доп. – М., 1974. – С. 47.; Kuczynski S. E. *Pesęcie ksiąg Mazowieckich*. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1978. – S. 90-91). Та вже у XIX ст. такого поділу не існувало. Дослідження відтисків греко-католицьких парафіяльних печаток Перемиської єпархії кінця XVIII ст. доводить, що сургуч різного кольору використовувався багатьма церковними урядами, згодом його витіснили чорнило та туш.

⁵⁹ Ситий І. Церковна старовина. – Чернівці, 2001. – 54 с.; Його ж. З історії української сфрагістики (на матеріалах Чернігівського історичного музею ім. В.Тарновського) // Родовід. – 1996. – № 14. – С. 91-98; Його ж. Печатки XVI ст. (за матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В.Тарновського) // Знак. – 1996. – № 12. – С. 3; Його ж. Печатка Чернігівського колегіуму // Знак. – 1998. – Ч. 16. – С. 4; Його ж. Печатки вищих церковних інституцій і монастирів Східної України XVI-XVIII століть. Спроба опису // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 2000. – Т. CCXL: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 278-283; Його ж. Печатки Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря // Знак. – 2001. – № 25. – С. 4.

⁶⁰ Ситий І. Церковна старовина. – С. 39.

⁶¹ Там само. – С. 41.

⁶² Скочилиас І. Церковні печатки греко-католицьких парафій Сокальського деканату XIX – початку XX ст. // Історія релігій в Україні. Матеріали VIII міжнародного круглого столу 11-13 травня 1998 року. – Львів, 1998. – С. 235-238; її ж. Парафіяльні печатки Дрогобицького деканату Перемиської єпархії в кінці XIX – на початку XX ст. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 1998. – Вип. III. – С. 187-192; її ж. Церковна сфрагістика Жовківського деканату Перемиської єпархії кінця XIX – поч. XX ст. // Знак. – 2000. – № 21. – С. 2-3; її ж. Греко-католицькі парафіяльні печатки міста Ярослава (друга пол. XVIII – поч. XX ст.) // Знак. – 2001. – № 25. – С. 5; її ж. Святий Архангел Михаїл у церковній сфрагістиці Перемиської єпархії XIX – початок XX ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2002. – Вип. 37. – Ч. 2. – С. 88-105; її ж. Парафіяльні печатки Яслиського деканату Перемиської єпархії (друга половина XIX – початок XX ст.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2002. – Вип. VI. – С. 534-551.

⁶³ Борщевич В. Волинська церковна сфрагістика (20-80-ті рр. XX ст.). – Луцьк, 2001. – 135 с.

⁶⁴ Там само. – С. 16, 38, 79, 86.

⁶⁵ Видається, що автор недостатньо орієнтується у такій спеціальній допоміжній дисципліні, як сфрагістика, не знайомий із основними методологічними працями у цій галузі, не оволодів як слід відповідною термінологією. Тимчасом фахове визначення різних за своїм змістом понять “печатка” і “штамп” було запропоноване ще в 1970-х рр.: Гавриленко В. О. Українська сфрагістика. – С. 25-26. На відміну від печаток, на штампах, крім назви установи, вказували також число, рік та порядковий номер, що розміщувалися, переважно, в куті аркуша, їхня головна функція – засвідчити належність документа до архіву чи адміністративних структур Церкви (деканату, консисторії), а також зафіксувати час надходження документа в канцелярію чи виходу з неї.

⁶⁶ Не зазначено форм та розмірів штемпелів, відсутні описи сюжетного зображення, не подано місця зберігання сфрагістичного матеріалу, не датовано віднайдені відтиски. Викликає сумнів ствердження В. Борщевича про те, що матеріалом для відтисків слугувала тільки туш різних кольорів.

⁶⁷ Борщевич В. Волинська церковна сфрагістика (20-80-ті рр. XX ст.). – С. 9.

⁶⁸ Там само. – С. 135.

⁶⁹ Там само. – С. 23-25.

⁷⁰ Короткий нарис історії міщанства в Журавні XV-XIX ст. // Галицька брама. – 1996. – № 13. – Березень. – С. 14-15.

⁷¹ Остап'юк О. З історії церкви Різдва Пречистої Богородиці в місті Любомль // Пам'ятки сакрального мистецтва Волині. Матеріали VIII Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 13-14 грудня 2001 року. – Луцьк, 2001. – С. 118.

⁷² Forstner D. *Swiat Symboliki Chrzescijańskiej*. – Warszawa: Instytut wydawniczy PAX, 1990. – 544 s. 178 ilustr.; Steffler A. W. *Symbols of the Cristian Faith*. – Cambridge, 1989. – 166 p.; Холл Дж. Словарь сюжетов и символов в искусстве. Пер. с англ. и вступ. статья А. Майкопара. – М., 1996. – 655 с.; Азбука христианства. Словарь-справочник важнейших понятий и терминов христианского учения и обряда. – М., 1997. – 288 с.; Бауэр В., Дюмотц И., Головин С. Энциклопедия символов. – М., 1998. – 502 с. Андреева В., Кукиев В., Ровнер А. Энциклопедия символов, знаков, эмблем. – М., 2000. – 556 с.; Падевский С. Символы Христа. – Львів, 2001. – 127 с.; Христианство. Энциклопедический словарь: В 3-х т. – М., 1993-1995; Католическая энциклопедия. – М., 2002. – Т. 1: А-З. – 1906 кол.

⁷³ Серед таких ґрунтовних видань можна назвати праці: Свенціцкий І. Іконопись Галицкой Украины XV – XVI вѣков. – Львів, 1928. – 100 с., I-XII ілюстр.; Свенціцкий-Святицкий І. Иконы Галицкой Украины XV – XVI вѣков. – Львів, 1929. – XVIII с. + XX с. + 141 ілюстр.); Жотловський П.М. Український живопис XVII-XVIII ст. – К., 1978. – 237 с.; Откович В., Пилип'юк В. Українська ікона XIV – XVIII ст. – Львів, 1999. – 95 с.; Александрович В. Мистецтво Галицько-Волинської держави. – Львів, 1999. – 131 с.; Його ж. Старокиївський культ Богородиці-заступниці і становлення іконографії Покрову Богородиці // *Mediaevalia Ucrainica*: ментальність та історія ідей. – К., 1994. – Т. III. – С. 47-67; Кондаков Н. П. Иконография Богоматери. – М., 1998. – Т. 1. – 383 с.; Т. 2. – 462 с.; Еремина Т.С. Русский православный храм. История. Символика. Предания. – М., 2002. – 475 с.; Janocha M. *Ukraińskie i białoruskie ikony święteczne w dawnej Rzeczypospolitej*. – Warszawa, 2001. – 560 s.; Коpec J.J. *Bogarodzica w kulturze polskiej XVI wieku*. – Lublin, 1997. – 501 s.; Walter C. *Sztuka i obrządek kościoła bizantyjskiego*. / *Przełożyła K. Malcharek*. -Warszawa, 1992. – 328 s. тощо.

Ірина Скочиляс.

Проблематика церковної сфрагістики в українській історіографії.

У статті відтворено історіографічний процес української науки в галузі церковної сфрагістики. Здійснено огляд публікацій XIX – початку XX ст. Автор зосереджує увагу на сфрагістиці Правобережжя, а також Перемишльщини.

Iryna Skochylas.

The Problematics of Church Sphragistics in Ukrainian Historiography.

In the article the historiographical process of the Ukrainian science in the field of church sphragistics is reproduced. There is also subjected to examination the publications of the XIX – beginning XX c. The author concentrates attention upon the sphragistics of the Ukraine's Right-(Dnieper)-bank and Peremysl land territories.

ДО ПРОБЛЕМИ СКЛАДОВИХ ТА ДЖЕРЕЛ СОЦІОТОПОГРАФІЇ

Студії доступної літератури з соціотопографічної тематики, консультації з деякими польськими та австрійськими істориками спричинили виникнення питання, що таке соціотопографія. Спеціальна історична дисципліна? Метод дослідження в системі історичної науки? Комплексний метод дослідження, що об'єднує в собі, крім низки спеціальних історичних дисциплін, і такі наукові напрями, що вважаються самостійними гуманітарними науками (в першу чергу історію урбаністики, історичну географію, архітектурну археологію)? Нез'ясованість місця соціотопографії в науковій системі підтверджується її місцем в класифікації (за системою Конгресу США) між історичними та соціальними науками. Різні монографічні дослідження, назви яких починаються зі слів "Соціотопографія міста...", мають різні класифікаційні номери¹.

Перш ніж відповісти на питання, спробую хоча б побіжно розглянути історію розвитку соціотопографії. Проблема, котру я поставила перед собою, виявилася складною, оскільки не вдалося віднайти соціотопографічних студій ні в чеських, ні в словацьких наукових виданнях (бібліотеки Праги, Варшави і Відня), ні в історичних інститутах Віденського класичного університету та академічних установ, ні в бібліотеках Львова та Києва; пошук в інтернеті дав більш ніж дивні наслідки.

З посередніх джерел впливає, що піонерські дослідження з'явилися в Німеччині в міжвоєнний період XX ст. Оскільки в бібліотеках, котрі мені вдалося відвідати, цих праць не було, з методикою досліджень та із самою проблемою визначення соціотопографії довелося ознайомитися через численні праці в цій галузі у польській історичній науці². Практично всі польські дослідники згадують студії засновника і класика соціотопографії Д.Денеке (D.Denecke³). Вже самі назви його досліджень (Соціотопографічна та соціопросторова структура пізньосередньовічного міста. Визначення проблеми, методи і спостереження історичних економіки та соціогеографії; Історична розмірність соціотопографії на прикладі середньостатистичного міста (Die historische Dimension der Socialtopographie am Beispiel niedersachsischen Stadte) передбачають порівняння та накладання даних, отриманих із класичних студій соціальної історії на топографічну підоснову міста. Як впливає з оглядів польських учених, інші німецькі дослідники аналізували професійну структуру міста, стратифікували мешканців щодо заможності, і в наступному етапі порівнювали ці дані в просторі й часі⁴, використовуючи великомірні карти міст, причому, незрозуміло, історичними чи сучасними є ці просторові документи.

Австрійська наука небагата на студії з соціотопографії, методика та завдання котрих, практично, збігаються з німецькими⁵, хоча акцент австрійці роблять на історії сімейних стосунків⁶. Дещо відрізняються праці професора географії Елізабет Ліхтенбергер, дослідниці просторової історії Відня⁷. Вчена аналізує значення і місце Відня у розвитку міст Європи, його геополітичне положення, ознаки, за котрими Відень відрізнявся від інших метрополійних міст. Зокрема, вже в середині XVI ст. три чверті

віденських будівель винаймалися буржуазією. Це залишило потужний відбиток на об'ємно-просторовому вигляді міста, котре з прикордонної фортеці перетворилося у комплекс барокових резиденцій. На підставі декількох історичних великомасштабних карт Відня у студії подано аксонометричні реконструкції центральної частини міста⁸. В цих працях методичні проблеми не акцентовані.

У словацькій історичній літературі вдалося віднайти тільки одне дослідження, присвячене соціальній структурі міста⁹. Автор, на підставі аналізу писемних документів, вивчає зміни в кількості будинків у місті і на передмістях, професійній зайнятості населення, заможності громадян. Практично всі висновки подані у безлічі таблиць, і зовсім без прив'язання до міської топографії.

З 70-х років і до наших днів соціотопографічні дослідження досить потужно розвиваються в Польщі. Польські науковці перейняли методи і схеми дослідження від старших німецьких колег, тим більше, що значна кількість об'єктів дослідження розташована в Сілезії та на Помор'ї. На сьогодні з'явилися об'ємні студії, присвячені соціотопографії Свидниці¹⁰ (Swidnica), Торуня¹¹ (Toruń), Ельблонга¹² (Elbląg), Вроцлава¹³ (Wrocław), Серадза¹⁴ (Sieradz), Познаня¹⁵ (Poznań); Висловлюється жаль з приводу відсутності такого дослідження Львова¹⁶. Основні частини монографій, присвячених соціотопографічному аналізу конкретного міста, переважно, мають таку будову: просторове вирішення міста, професійна структура його мешканців, структура заможності, власне соціотопографічний аналіз, зміни в часі. Дослідження охоплюють значний часовий інтервал, початком відліку котрого є навіть середнє середньовіччя¹⁷.

В Україні, наскільки відомо, не густо із дослідженнями соціотопографічного напрямку. Окрім програмного начерку Я.Дашкевича¹⁸, публікацій і досліджень М.Капралія¹⁹, декількох моїх публікацій²⁰, такими вважаються дослідження з історії Одеси²¹ та дисертаційна робота С.Климовського²². Остання, виконана в Інституті археології і, очевидно, переважно на матеріалах археологічних досліджень із залученням писемних, графічних, нумізматичних та сфрагістичних джерел, є внеском до територіальної чи топографічної історії Києва, але мови про соціальну складову не веде. Студію українсько-англійської дослідниці теж не можна зачислити до соціотопографічних, оскільки це хронологічний виклад заснування та розвитку Одеси із прив'язкою до політичної історії; тут лише згадуються проблеми планування міста, кількості кварталів, є описи (на підставі творів художньої літератури) вулиць та будинків. Виступи українських дослідників, опубліковані в матеріалах українсько-польської сесії²³, присвяченої соціотопографічній проблематиці і проведений як VII конференція комісії історії міст Комітету історичних наук ПАН у 1993 р., вимагають окремої і дуже критичної рецензії²⁴.

Хоча в цілому на теренах центральної Європи, зокрема Польщі, з'явилося чимало соціотопографічних публікацій, упевнено можна ствердити, що на сьогодні не існує ні однозначного визначення соціотопографії, ні чіткого опису її методу; так само, як не описані методики дослідження, що визнає і один із найбільш визнаних авторитетів польської соціотопографії, дослідник Вроцлава та Свидниці М.Голінський²⁵, а Т.Росляновський наголошує на необхідності впорядкування "розуміння терміна"²⁶. Із дефініцій вдалося віднайти такі:

1. Соціотопографія – це кореляція громадської морфології міста та змін просторової структури, що розглядається в історичному розвитку²⁷.
2. Соціотопографія – це дослідження загальних зв'язків між змінами в суспільній та просторовій структурах на конкретному часовому зрізі²⁸.

3. Предметом соціотопографії є дослідження зв'язків між суспільними структурами і простором²⁹.

4. Соціотопографія є багатогалузевою, включаючи в себе історію міст, урбаністику та архітектуру, археологію, географію³⁰.

З останнього визначення навіть не можна збагнути, чим багатогалузевим (наукою? допоміжною історичною дисципліною? методом?) є соціотопографія.

Незважаючи на кількісну бідність досліджень українських учених, їхні пояснення суті соціотопографічного методу є більш вдалим, повним та зрозумілим:

5. Вивчення історії міст у соціотопографічному плані є вивченням урбанізаційних процесів з точки зору взаємозв'язків між соціальною структурою населення та місцем його проживання³¹.

6. Сутність методу соціотопографії як напряду урбаністичних досліджень зводиться до аналізу взаємозалежності суспільно-економічної та просторової структури міста³².

На підставі викладеного вище я дозволила собі зробити таке узагальнення:

Соціотопографія – це інтергалузовий метод дослідження в системі історичних дисциплін, котрий передбачає нанесення результатів дослідження соціальної історії на топографічну підоснову³³.

Застосування цього методу передбачає існування двох рівноправних його складових, існування котрих закладене вже у самій двокореневій назві, – соціальної (історії) та (історичної) топографії. Польський дослідник Росляновський визнає, що можливе спрощене трактування соціотопографії, коли перевага надається студії соціально-економічних чинників³⁴, і він же в іншому місці застерігає, що взаємозалежність між соціальною структурою і мережею міських осередків виключає пріоритет якоїсь однієї складової³⁵. Звідси випливає необхідність застосування нових джерел та методів ряду допоміжних і самостійних дисциплін.

Знову ж таки, самі соціотопографи визнають, що в XX ст. дослідники урбаністичних процесів отримали нові джерела або нове їхнє трактування; на історію наступають, з одного боку, соціологія і культурна антропологія, з іншого – історія урбаністики та архітектури³⁶. У різних студіях ідеться про використання різних джерел. Окрім широкого спектра писемних документів, дослідники залежно від власної спеціалізації наголошують, що:

- ранній розвиток міст, закладених *ab ovo*, повинен студіюватися інтердисциплінарно з використанням комбінації різних джерел. Ономастика, історіографія, історична географія та археологія можуть створити багатошаровий образ пізньосередньовічного міста, соціальної історії, господарства та культури³⁷;

- археологічні та урбаністичні дослідження є джерелом для реконструкції топографії міста на періоди, для котрих ще немає писемних джерел³⁸;

- джерелами виступають література, податкові книги (податок від солодовні) й архітектурно-урбаністичне дослідження старої частини міста³⁹;

- дослідження за допомогою просторового методу підтвердилися і доповнилися писемними джерелами та археологічним матеріалом⁴⁰.

З контексту деяких публікацій випливає, що, крім названих джерел і методів, дослідники використовували історичні карти, зокрема опубліковані картографічні джерела до історії Познаня⁴¹ та карти Торуня зі зламу XVIII – XIX ст., що зберегли образ феодального міста⁴², і було б добре скористатися зі студії, де б розглядалися ці назви вулиць в характері історичного джерела⁴³.

Як видно, перелік джерел та методів їхнього використання є досить хаотичним, і, можливо, саме тому у соціотопографії внаслідок використання різних типів джерел не вистачає спільного зразка їхнього опрацювання⁴⁴.

Очевидно, першим завданням повинна стати спроба класифікації джерельної бази соціотопографії, спеціальних історичних дисциплін, самостійних наукових галузей, використання методик яких складаються у соціотопографічний метод.

У першу чергу це *соціальна історія* з її класичною базою писемних джерел та широким спектром методів їхнього аналізу. Дослідники, які є професійними істориками, при соціотопографічних студіях першочергово аналізують писемні джерела. Але й тут використовуються різні види (переважно ділова документація, актові матеріали й джерела, близькі до статистичних) та типи джерел, залежно від того, що саме збереглося для конкретного об'єкта вивчення. Відповідно до типової структури соціотопографічної студії, для різних міст були застосовані такі види документів:

- топографічної ситуації, взаєморозташування ділень, вулиць та домоволодінь – реєстри королівських поборів⁴⁵; шосові книги⁴⁶; інші податкові книги⁴⁷;
- професійної стратифікації – фіскальні документи (шосові книги)⁴⁸; книги хрестин, шлюбів і смертей середміської і передміської парафій⁴⁹; списки цехів та їхньої старшини⁵⁰; переліки міщан, зобов'язаних до виставлення оружних⁵¹; книги фунтового мита⁵².
- майнової стратифікації – реєстри прибутків костелів, візії з приводу смерті орендаря, котрі вміщують описи кам'яниць та будинків⁵³; заповіти міщан⁵⁴; гіпотечні книги з записами змін власності, записи про придане для дружин, списки членів магістрату⁵⁵;
- як допоміжні – книги присяги до міського права⁵⁶, акти костелів і консисторій, судові книги⁵⁷.

Застосування загальнонаукових, джерелознавчих та історико-порівняльних методик щодо перелічених груп джерел дозволяє отримати більш чи менш повну картину з історії міста на визначений період, оскільки фрагментарні джерела унеможливають повне вивчення соціотопографії протягом тривалого часу⁵⁸.

Але соціотопографія вимагає просторового проектування цього образу, що можливе тільки при використанні джерел інших типів⁵⁹ та методик, запозичених з інших дисциплін.

Урбаноніміка та урбанонімічні джерела. Сама урбаноніміка належить до сфери філологічних наук, об'єктом студій яких є назовництво. Урбанонім – це вид топоніма, власна назва будь-якого внутріміського топографічного об'єкта. Урбаноніми поділяються на агороніми (назва площі, ринку), одоніми (назва лінійного об'єкта в місті), гороніми міські (назви частин міської території, включно з районами, кварталами, цвинтарями), назви будівель⁶⁰.

Оскільки назви частин міста до XIX ст. творилися спонтанно і основним їхнім завданням було надання інформації, що можна порівняти з ще не існуючими тоді путівниками та туристичними картами й планами⁶¹, то, використовуючи урбаноніми як джерело, дослідник довідується про час їхньої появи (при умові, що назви отримані з датованих фіскальних документів)⁶²; етнічний склад міщан⁶³; топографію соціальних функцій, тобто розселення ремісників відповідно до професій⁶⁴; відношення до власності, комунальні функції, господарчі стосунки, суспільні відносини⁶⁵. Дослідження такого характеру є поодинокими, а методика – емпіричною. На сьогодні передусім необхідно з'ясувати, чи не міг сам термін “вулиця” (platea) у пізньосередньовічний час мати дещо інше смислове навантаження, ніж в модерну епоху. Якщо в Легніці термін Platea застосовувався тільки до тих вулиць, до котрих виходили фасади кам'яниць⁶⁶,

то з контексту вивчених джерел для соціотопографічної характеристики Plateae Ruthenicae у Львові⁶⁷ впливає, що це група парцель, об'єднаних певною ознакою (професійною, етнічною, територіальною). Можна сподіватися на добрі результати при розвитку урбанонімічної складової соціотопографічного методу, хоча б з тої причини, що нерідко у фіскальних документах назви вулиць подані з добрими пояснювальними записами. Це дозволяє при порівнянні з картографічними документами досить чітко відтворити схему їхньої мережі, що є складовою частиною створення гіпотетичної великомірної карти на конкретному часовому зрізі⁶⁸.

Так поставлене завдання збігається з завданнями та методикою *історичної картографії*. Проте у відомих соціотопографічних дослідженнях нечасто згадуються картографічні джерела і повністю відсутній опис методик їхнього використання. Так, М. Голінський в першому розділі – “Простір” – свого дослідження Вроцлава декларує топографію для XIV-XV ст. на підставі незрозуміло яких даних⁶⁹. Так само, практично у всіх соціотопографічних дослідженнях міст для порівняння джерелознавчих результатів із топографічною ситуацією використано карти молодші на 200 – 600 років від опрацьованих писемних джерел⁷⁰. Тільки М.Капраль при студіях Львова використав гіпотетичні схеми Т.Трегубової⁷¹ для “міста в мурах” на відповідний для часу дослідження період. Крім уже згаданих вище історичних карт Познання та Торуня, котрі були використані відповідно у їхніх студіях Й.Веселовським та А.Томчаком⁷², чи не єдиною згадкою про використання великомасштабних карт є зауваження того ж таки Й.Веселовського щодо можливості порівняння плану Солача 1795 р. з писемним описом розташування граничних із сусідніми селами палей⁷³. Ще одна пропозиція порівняння отриманих даних стосується не соціотопографії в чистому вигляді, а комплексних архітектурно-археологічних досліджень, бо йдеться про результати археологічних розкопок на території Вроцлава, які зіставлялися з видами і планами XVI і XVIII ст.⁷⁴

До речі, названі В.Бжезовським види міста є єдиною декларацією використання іконографічних джерел. Тим часом, *іконографія* повинна би стати важливою і невід'ємною складовою частиною соціотопографічного методу. Об'єктами її вивчення є, як відомо, не тільки види міст, але й будь-які зображення, в даному випадку – міста та його частин.

Для повнішого і систематичного використання картографічних джерел можна використати методику, опрацьовану чеською школою *історичної географії*⁷⁵, котра, якщо коротко, зводиться до нанесення на карту історичних явищ. Це дозволяє отримати наочну картину просторового поширення історичних явищ і допомагає помітити їхні взаємозв'язки⁷⁶. Але на заваді безпосереднього запровадження такої методики постає практично цілковита відсутність історичних карт з-перед XVIII ст.⁷⁷ Одним із виходів із ситуації може стати створення ретроспективних гіпотетичних схем міст на різні часові зрізи⁷⁸.

Іншим джерелом для відтворення топографії міста або, точніше, якоїсь його частини, є використання результатів *археологічних досліджень*, застосування *архітектурно-археологічних* методів. Німецький дослідник Шолькман стверджує, що однією з центральних проблем археологічних досліджень міст є реконструкція їхньої середньовічної топографічної структури; вивчення проблеми утворення центру міста засобами археології є дуже важливим, особливо для ранніх періодів, для яких не існують інші джерела⁷⁹. Найяскравіший приклад багатодисциплінарної студії міського кварталу наведено в спеціальному випуску збірника *Silesia Antiqua*, який так і називається: “Комплексні археологічно-архітектурні дослідження...”⁸⁰ Через те, що один розділ повністю присвячений

історії кварталу на підставі вивчення писемних джерел, а ще два – парцеляції забудови на два періоди (XIII-XVIII і XIX-XX ст.), цю роботу сміливо можна вважати соціотопографічною, здійсненою на мікрорівні. Хоча археологи впевнені (і мають рацію), що тільки на підставі археологічних досліджень простежується індивідуальність будівельної і топографічної біографії міста⁸¹. І в українських, і в польських публікаціях із археологічної царини (особливо в міській археології та архітектурній археології) нерідко бачимо зловживання терміном “соціотопографія”. Археологи силою факту методів своєї науки з абсолютною точністю локалізують топографічні точки дослідження, але соціальну складову показують умовно або вона відсутня повністю⁸².

Поруч з археологічними, урбаністичні дослідження є джерелом для реконструкції топографії міста на періоди, для яких ще немає писемних джерел⁸³. Одним із об’єктів дослідження *історії урбаністики* є просторова організація⁸⁴ міського населеного пункту, а предметом в цьому випадку виступає її динаміка в історичному часі. Традиційно історики урбаністики опрацьовують теоретичні моделі розвитку міста якогось типу (переважно, локаційного, деколи з урахуванням його передлокаційної історії), його частин (ринкової площі, мережі вулиць, системи парцель). Дуже коротко урбаністичний погляд на утворення і зміни міста, заснованого на німецькому праві, можна звести до такої спрощеної схеми: локаційне місто з наближеною до квадрата ринковою площею і прямокутно-перехресною мережею вулиць традиційно поділялося на чверті – чотири офіційні дільниці-квартали⁸⁵. Час такого поділу не завжди відомий, і тому його визначення є одним із завдань урбаністичної історії. Внаслідок продажу, обмінів, спадкових поділів “ідеальний” порядок просторової структури порушується, одночасно зосередження купців навколо ринку і заселення різних вулиць ремісниками різних професій замінюється поселенням людей найрізноманітніших професій на території усього міста⁸⁶. Останнє твердження, залишаючись предметом вивчення історії урбаністики, однозначно є соціотопографічною категорією, і демонструє нерозривний зв’язок між нею та соціотопографічним методом. Оскільки вивчення історії великих міст вимагає типологічного аналізу із застосуванням порівняльно-синтетичних методів⁸⁷, то взаємне використання методів дослідження повинне би стати в пригоді системі як архітектурно-урбаністичних, так і історичних дисциплін. Тим часом, між істориками і архітекторами на практиці вибудовувалася якась глуха стіна, котра проявляється хоча б у тому, що ні першим, ні другим, як правило, не відомі результати досліджень, публікації колег із містознавчої тематики.

Прикладом суттєво різного підходу до вивчення міста істориками та урбаністами при оперуванні тією ж термінологією є проблема парцеляції. В обширному огляді архівних джерел для соціотопографії сілезьких середньовічних міст⁸⁸ М.Голінський зауважує, що чиншові списки збережені неповно, а інформація, в них закладена, очевидно, швидко змінювалася, оскільки мінялися власники парцель, як і величина ставки чиншу за них унаслідок їхнього поділу або об’єднання. Первісно списки складалися за особами платників і внаслідок певних причин при змінах переставали зберігатися. Ситуація змінилася в той момент, коли межі парцель були офіційно визнані, незалежно від того, хто володів ділянкою, і книги запровадили за парцелями, а не за власниками.

Така теза заперечує локаційні засади утворення міста на магдебурзькому праві. Проблема, очевидно, дійсно в системі провадження книг, котрі спочатку фіксували нерухому власність за іменем господаря, пізніше – за його прізвищем, а ще згодом – за традиційною назвою парцелі⁸⁹, а не в стабілізації самих ділянок: їх як ділили та об’єднували, так і продовжували. Але історики допускають “гіпотетичну” парцеляцію⁹⁰,

урбаністи (при неможливості її відновлення за джерелами) використовують обміри⁹¹, одночасно вважаючи парцелю одиницею виміру чиншу. Якраз соціотопографічний метод здатен поєднати “ідеальні” урбаністичні підходи з “реальним” поглядом історика.

Згадка про парцелю як про одну з трьох ієрархічних складових міста – мережа вулиць, ринок, парцеля⁹² – дозволяє розглянути проблему вищих та нижчих просторових елементів⁹³ соціотопографічним методом. Запропонований Я.Дашкевичем та задекларований і здійснений М.Капралем⁹⁴ за допомогою фіскальних документів (шос), соціотопографічний аналіз на макрорівні – це єдині віднайдені прямі згадки щодо багаторівневості соціотопографічного методу. Проте з контексту окремих досліджень випливає, що дослідники на практиці використовують три рівні:

1. Найнижчий – парцеля, домоволодіння виступає об'єктом дослідження у працях археологічного напрямку.

2. Середній, що охоплює більші міські утворення, такі, як вулиця, діляниця, квартал, характерний, практично для всіх згаданих тут соціотопографічних студій, а теж окремим дослідженням, присвяченим історії конкретної вулиці⁹⁵ (при умові, що соціальні характеристики накладаються на просторову схему).

3. Прикладом використання вищого рівня, при котрому оперують великими урбанізованими територіями, може бути публікація болгарської дослідниці Ц.Георгієвої про взаємозв'язок природного середовища з системою поселень на болгарських землях в часи раннього Оттоманського панування, котрі вона трактує як індикатор розвитку агрокультури та її освоєння людьми в економічному, соціальному та культурному аспектах, причому здійснює аналіз на прикладі багатьох населених пунктів⁹⁶, так само, як дослідження чеського історика З.Гажі щодо заможності та складу населення певного регіону в конкретний проміжок часу⁹⁷. Очевидно, що досліджень такого плану існує набагато більше, проте не всі вони наближені до соціотопографічного методу.

ОКРЕМІ ВИСНОВКИ

Соціотопографія є інтердисциплінарним методом.

Появу і розвиток соціотопографії, на перший погляд, можна пов'язувати з абсолютизацією соціальної історії, що відбулася в європейській історичній науці в тих же 70-х рр. ХХ ст., і з популярним тоді ж використанням математичних, зокрема квантативних методів. З літератури складається враження, що соціотопографія пригасає і на німецьких теренах.

Проте є території, де вона досить успішно продовжує існувати і розвиватися й сьогодні, незважаючи на нову “моду” навернення до наративних історичних текстів. Якщо назвати ці території (Сілезія, Помор'я [Познань] – порубіжжя сучасних Польщі та Німеччини, частково, Чехії, точніше, Моравії) і пригадати,

1. що це є саме та частина центральної Європи, де вже в XII – XIII ст. (в окремих випадках наприкінці XI ст.) потужно відбувалася локація міст на магдебурзькому праві, звідки воно поширювалося на схід і на південний схід;

2. міста цих територій можна вважати найбільш класичними зразками міст в їхньому правовому розумінні, магдебурзьких міст і в подальшому історичному розвитку;

3. для багатьох цих міст писемні документи добре збережені, вивчені й досить часто навіть опубліковані з німецькою точністю;

4. картографічні та іконографічні джерела для історії цих міст є ранніми, в окремих випадках – з XV-XVI ст.;

5. широко здійснюються археологічні дослідження на території їхніх середмість, то впливає таке емпіричне припущення, що кількість і стан дослідження джерельної бази сама диктує чи провокує застосування інтердисциплінарного методу, котрий досить непогано інтерполюється в соціотопографію.

Її застосування на інших теренах нерідко перетворюється в пусту назву, де, по суті, бракує або соціо-, або топографії.

Проте відсутність чіткої дефініції соціотопографії, спільності в методах дослідження, окремі суперечності в підходах наукових галузей, що повинні бути партнерами, провокує поділ соціотопографії на власне соціотопографію та вступ до неї (історичну або ретроспективну топографію).

Одна з причин полягає у фрагментарності джерел до історії будь-якого міста. Оскільки відомо, що джерельна база зростає в перспективному розвитку суспільства⁹⁸, то вигідно застосовувати ретроспективний метод – найбільше інформації збережено для найближчого до дослідника періоду, можна здійснити найповніший аналіз, а потім поступово заглиблюватися в щораз давніші історичні зрізи, порівнюючи вже отримані дані з тими, котрі збереглися і доступні. В першу чергу це стосується саме вступної частини соціотопографії – гіпотетичного відтворення схеми взаєморозташування частин міського простору або їхньої локалізації. Зокрема, А. Чахаровський зауважує, що для соціотопографічного аналізу Торуня допоміжною до класичних джерел стала дискусія про будинок Коперників, оскільки його історію можна простежити до XIX ст.⁹⁹ Завданням однієї з робіт, присвячених цій тематиці, однозначно є локалізація кам'яниці Коперників¹⁰⁰, що тільки підтверджує позитивність наміру первинно опрацьовувати топографію міста чи його частини, а потім із інших джерел поступово збирати дані для соціального аналізу.

І, нарешті, про сам термін. Історична топографія – поняття відоме і неодноразово використовувалося, переважно для опису територіальної історії і, в основному, на підставі наслідків археологічних досліджень¹⁰¹. Тому для створення ретроспективним способом гіпотетичних топографічних схем міста на різні часові зрізи за допомогою використання всіх доступних джерел і методів складових частин соціотопографії краще запропонувати термін “ретроспективна топографія міста”.

¹ Wiesiołowski J. Socjotopografia późnośredniowiecznego Poznania. – Poznań. Wyd. przyjaćół nauki, 1997. – 284 s. – HN539.P68W54 1997; Czaja R. Socjotopografia miasta Elbląga w średniowieczu. – Toruń, 1992. – 191 s. – DK4800.

Austria: Österreichische Nationalbibliothek (the National Library of State Austria); The University Library; The Technical University Library; The Library of the Institute of the History Eastern Europa; The Library of Statistik Austria. *Czech Republic:* Národní knihovna (the National Library); the library of the History Institute of the Czech Science Academy. *Poland:* Biblioteka Narodowa (the National Library); Biblioteka Uniwersyteku Warszawskiego (Warsaw University Library). *Ukraine:* Vernadskyi National Library of Ukraine; Vasyl Stefanyk Lviv Library of the National Science Academy; the Ivan Franko Lviv National University Library.

² Для прикладу: Czaja R. Socjotopografia miasta Elbląga w średniowieczu. – Toruń, 1992. – 191 s; Mikulski K. Przestrzeń i społeczeństwo Torunia od końca XIV do początku XVIII wieku. – Toruń: Wyd-wo UMK, 1999. – 464 s.

³ Deneke D. Socialtopographische und socialräumliche Gliederung der spätmittelalterlichen Stadt. Problemstellungen, Methoden und Betrachtungsweisen der historischen Wirtschafts – und Socialgeography; Ibid. Die historische Dimension der Socialtopographie am Beispiel nieder-sächsischen Städte.

⁴ Rublach H.-Ch. Probleme der Socialtopographie der Stadt im Mittelalter und in der frühen Neuzeit; Ibid. Hereditas, area und domus: Bodenrecht, Grundstücksgefüge und Sozialstruktur in Lübeck vom 12. bis 16. Jahrhundert; Pipper E. Der Stadtplan als Grundis der Gesellschaft. Topographie und Sozialstruktur in Augsburg und Florenz um 1500, J; Bohmbach. Die Sozialstruktur Braunschweig um 1400, W. Herborn, Socialtopographie des Kölner Kirchspiels St. Kolumba im ausgehenden 13. Jahrhundert.

⁵ Schoch W. Die Bevölkerung der Stadt St. Gallen im Jahre 1411. Eine sozialgeschichtliche und socialtopographische Untersuchung. – St. Gallen, 1997. – 341 s., Plan; Reiling M. Bevölkerung und Socialtopographie Freiburgs im 17. und 18. J. Familien, Gewerbe und socialer Status. – Freiburg, 1989. – 358 s., Plan; Nemitz J. Die historische Analyse städtischer Wohn – und Gewerbelagen: die Auswertung socialtopographie. – St. Katharinen, 1989. – 114 s.

⁶ Mitterauer M. Historisch-anthropologische Familienforschung. Fragestellung und Zugangsweisen. – Wien – Köln: Bohlan Verlag, 1990. – 320 s.

⁷ Lichtenberger E. Historische Stadtforschung und Kartographie. Die socialraumliche und funktionelle Gliederung von Wien um 1770 // S Daus Kartographie der Gegenwart in Österreich – Wien, 1984. – S. 170 – 192; Ibid. Vienne bridge between cultures. – London – New-York: Belhaven Press, 1993. – 212 p.

⁸ Ibid. Vienne bridge between cultures. – London – New-York: Belhaven Press, 1993. – 212 p.

⁹ Gácsova A. Spoločenská štruktúra Bardejova v 15. storočí a prvej polovici 16. storočia. – Bratislava: Vyd-vo Slovenskej AV, 1972 – 194 s.

* Початок розквіту соціотопографічних студій на теренах Польщі збігається із загально-європейським захопленням соціальною історією взагалі.

¹⁰ Chorowska D., Karst D., Lasota Cz. Organizacja przestrzenna produkcji i sprzedarzy piwa w średniowiecznej Świdnicy // Archeologia. Historica Polonia / Uniwersytet Mikołaja Kopernika. Seria I. – Toruń, 1998. – T.7. – Materiały z IV Sesji “Życie codzienne w średniowiecznym mieście”. 22-25.10.1996. – S. 157-189; Goliński M. Wokół socjotopografii późnośredniowiecznej Świdnicy. Część 1. – Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2000. – Historia 141. – 229 s.

¹¹ Czacharowski A. Ze studiów nad strukturą społeczną mieszczaństwa Toruńskiego na przełomie XIV/XV wieków // Acta Universitatis Nicolii Copernici. Nauki humanistyczno-społeczne. – Zesz.58. – Historia. IX. – Toruń, 1973. – S.89-97; Ibid. Zagadnienia socjotopograficzne późnośredniowiecznego Torunia // Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne / Pod red. Al.Giegsztera i T.Roslanowskiego. – Warszawa-Poznań-Toruń: Państwowe wyd-wo naukowe, 1976. – S. 137 – 146; Jasiński T. Z zagadnień topografii społecznej średniowiecznego Torunia. Część 1 – Stare miasto // Zapiski historyczne. – Warszawa-Poznań-Toruń: Państwowe wyd-wo naukowe, 1983. – T.XLVIII. – Zeszyt 3. – S. 5-49.; Mikulski K. Rzestrzeń i społeczeństwo Torunia...

¹² Czaja R. Socjotopografia miasta Elbląga...

¹³ Golinski M. Socjotopografia późnośredniowiecznego Wrocławia // Acta Universitatis Wratislaviensis. – Historia. – Wrocław: Wyd-wo UW, 1997. – T. CXXXIV. – № 2010. – S. 274.

¹⁴ Sowina U. Sieradz. Układ przestrzenny i społeczeństwo miasta w XV – XVI w. – Warszawa – Sieradz, 1991.

¹⁵ Wiesiołowski J. Socjotopografia późnośredniowiecznego Poznania. – Poznań. Wyd. przyjaciół nauki, 1997. – 284 s.

¹⁶ Mikulski K. Przestrzeń i społeczeństwo Torunia...

¹⁷ Op. cit. (як приклад).

¹⁸ Дашкевич Я. Р. Социотопография городов как направление историко-краеведческих исследований // Первая всесоюзная научная конференция по историческому краеведению. (г. Полтава, октябрь 1987 г.). Тезисы докладов и сообщений. – К., 1987. – С. 71-72.

¹⁹ Капраль М. Фінансові книги Львова другої чверті XVI ст. як джерело дослідження історичної демографії та соціотопографії. – Автореф. дис. канд. іст. наук. – К., 1996. – 24 с; Його ж. Проблеми соціотопографії Львова (за матеріалами фінансових книг другої чверті XVI ст. // Lwów. Miasto. Społeczeństwo. Kultura. Studia z dziejów Lwowa / Pod. red. H.W. Żalińskiego i K. Karalozaka. – Kraków, 1998. – S.41-46; Його ж. Соціотопографія львівського середмістя середини XVI ст. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2001. – Випуск V. – С. 59-72; Його ж. Станово-професійна структура населення Львова у другій чверті XVI ст. (за матеріалами міських рахункових книг) // Україна в минулому. – Випуск 6. – Київ-Львів, 1994. – С.7-34.

²⁰ Долинська М. Вступні зауваги і т.д.

²¹ Herlihy P. Odessa: A History. 1794 – 1914. – Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute. – 1986. – 411 p.

²² Климовський С.І. Соціально-топографічний розвиток Києва XVI – першої половини XVII сторіччя. – Автореф. дис. канд. іст. наук. – Київ, 1997. – 18 с.

²³ Socjotopografia i urbanistyka Polski i Ukrainy w wiekach XIV-XIX/XX (zagadnienia porównawcze) // Kwartalnik historii kultury materialnej. – Warszawa, 1996.-Rok XLIV. – № 1. – S. 3 – 128.

²⁴ Долинська М. Термінологічні спокуси та пастки для українських “соціотопографів” // Український гуманітарний огляд. – К., 2003. – Вип.9. – С.26-43.

²⁵ Goliński M. Archiwalia do badań socjotopograficznych średniowiecznych miast śląskich // Śląsk i Czechy a kultura wielkomorawska. – Wrocław, 1997. – S. 111-115.

²⁶ Roslanowski T. Zagadnienia socjotopografii porównawczej na przykładzie wczesnośredniowiecznych miast Europy środkowej // Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne / Pod red. Al.Giegsztera i T.Roslanowskiego. – Warszawa-Poznań-Toruń: Państwowe wyd-wo naukowe, 1976. – S. 9-34 s.

²⁷ Roslanowski T. Stan badań nad socjotopografią miast w Polsce // Kwartalnik historii kultury materialnej. – Warszawa, 1993. – Rok XLI. – №. 4. – S. 651-655.

²⁸ Wiesiołowski J. Socjotopografia późnośredniowiecznego Poznania... – S. 4.

²⁹ Goliński M. Socjotopografia późnośredniowiecznego Wrocławia... – S. 274.

³⁰ Roslanowski T. Zagadnienia socjotopografii – S. 10.

³¹ Дашкевич Я. Р. Социотопография городов как направление историко-краеведческих исследований // Первая всесоюзная научная конференция по историческому краеведению. (г. Полтава, октябрь 1987 г.). Тезисы докладов и сообщений. – К., 1987. – С. 71-72.

³² Капраль М. М. Фінансові книги... – С. 6.

³³ Долинська М. Ретроспективна топографія містечка Кути: метод дослідження, конскрипційний аналіз, етнічний аналіз // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич. – Вип. VI. – С.259-268.

³⁴ Roslanowski T. Stan badań... – S. 652.

³⁵ Roslanowski T. Zagadnienia socjotopografii... – S. 9.

³⁶ Roslanowski T. Stan badań... – S. 651.

³⁷ Brather S. “Gründungsstädte” oder asbau slaviccher siedlungen? Die aussagekraft der hochmittelalterlichen bodenfunde zum vernältnis von slaven und deutschen // Wratislavia Antiqua. Studia z dziejów Wrocławia. Średniowieczny Śląsk i Czechy. Centrum średniowiecznego miasta. Wrocław a Europa środkowa / Pod red. J.Piekalskiego i K.Wachowskiego. – Wrocław, 2000.

- ³⁸ Jasiński T. Z zagadnień topografii... – S. 48.
- ³⁹ Chorowska D., Karst D., Lasota Cz. Organizacja przestrzenna produkcji... – S. 157, 162.
- ⁴⁰ Goliński M. Socjotopografia późnośredniowiecznego Wrocławia... – S. 507.
- ⁴¹ Wiesiołowski J. Sołacz średniowieczny i staropolski // Sołacz. Kronika miasta Poznania. – Poznań, 1999. – 3. – S. 27-52.
- ⁴² Tomczak A. Źródła kartograficzne do dziejów Torunia z przełomu XVIII i XIX wieków // Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki humanistyczno-społeczne. – Zesz.58. – Historia. IX. – Toruń, 1973. – S. 175-179.
- ⁴³ Wyrobisz A. Nazwy ulic, placów i dzielnic w miastach polskich: nośniki informacji – źródła historyczne – zabytki kultury // Przegląd historyczny. – Warszawa, 1999. – T. XC. – Zeszyt 4. – S. 511 – 523.
- ⁴⁴ Goliński M. Archiwalia... – S. 111.
- ⁴⁵ Wiesiołowski J. Sołacz... – S. 28.
- ⁴⁶ Jasiński T. Próba nowego spojrzenia na toruńskie księgi szosu // Studia nad dziejami miast i mieszczaństwa w średniowieczu. – Toruń, 1996. – S. 133-139.
- ⁴⁷ Goliński M. Archiwalia... – S. 113; Czacharowski A. Zagadnienia socjotopograficzne późnośredniowiecznego Torunia... – S. 139.
- ⁴⁸ Капраль М. Соціотопографія львівського середмістя.... – С. 59 – 72.
- ⁴⁹ Klonder A. Recenzja na Schultz Helga. Berlin 1650-1800. Socialgeschichte einer Residenz. – Berlin, 1987. // Kwartalnik historii kultury materialnej. – Warszawa, 1991. – Rok XXXIX. – №1. – S. 63-71.
- ⁵⁰ Goliński M. Archiwalia... – S. 112; Wiesiołowski J. Poznański katalog rajców dożywotnych z początku wieku XVI / Homines et societas. Czasy Piastów i Jagiellonów. – Poznań, 1997. – S. 513-519.
- ⁵¹ Goliński M. Archiwalia... – S. 114.
- ⁵² Czacharowski A. Ze studiów nad strukturą społeczną mieszaństwa Toruńskiego na przełomie XIV-XV wieków // Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki humanistyczno-społeczne. – Zesz.58. – Historia. IX. – Toruń, 1973. – S. 89 – 97.
- ⁵³ Wiesiołowski J. Sołacz... – S. 29, 34.
- ⁵⁴ Sowina U. Najstarsze sieradzkie testamenty mieszańskie z początku XVI wieku. Analiza źródłoznawcza // Kwartalnik historii kultury materialnej. – Warszawa, 1991. – Rok XXXIX. – № 1. – S. 3-25; Kiryk F. Mieszkańcy średniowiecznego Przeworska // Studia historyczne. – Kraków: Secesja, 1999. – Kwartalnik. – Rok XLII. – Zeszyt 4 (167). – S. 487-503..
- ⁵⁵ Goliński M. Archiwalia... – S. 111.
- ⁵⁶ Klonder A. Recenzja na Schultz Helga. Berlin... – S. 65.
- ⁵⁷ Samsonowicz H. Średniowieczne księgi sądowe małych miast w Polsce / Homines et societas. Czasy Piastów i Jagiellonów. – Poznań, 1997. – S. 478-484; Goliński M. Archiwalia... – S. 112, 115.
- ⁵⁸ Czacharowski A. Zagadnienia socjotopograficzne późnośredniowiecznego Torunia... – S. 146.
- ⁵⁹ Тип об'єднує джерела, які кодують і зберігають інформацію однаковим способом (Див.: Макаrchук С. Писемні джерела з історії України: Курс лекцій. – Львів, 1999. – С. 9).
- ⁶⁰ Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – М., 1978. – С. 154, 27, 50, 160-161.
- ⁶¹ Wyrobisz A. Nazwy ulic, placów i dzielnic... – S. 511.
- ⁶² Goliński M. Kwartal dawnej zabudowy w świetle badań historycznych / Kompleksowe archeologiczno – architektoniczne badania w kwartale zabudowy ograniczonym... we Wrocławiu // Silesia Antiqua. Muzeum archeologiczne we Wrocławiu. (Rocznik) – Wrocław, 1998. – T. XXXIX. – S. 211.
- ⁶³ Janeczek A. Ulice etniczne w miastach Rusi Czerwonej w XIV-XVI wieku // Kwartalnik historii kultury materialnej. – Warszawa, 1999. – Rok XLVII. – № 1-2. – S. 131-147; Motylewicz

J. Ulice etniczne w miastach ziemi przemyskiej i sanockiej w XVII i XVIII wieku // Kwartalnik historii kultury materialnej. – Warszawa, 1999. – Rok XLVII. – № 1-2. – S. 149 – 155.

⁶⁴ Wojtowicz. Z problematyki socjotopografii miasta europejskiego epoki Oświecenia // Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne / Pod red. Al.Giegsztera i T.Roslanowskiego. – Warszawa-Poznań-Toruń: Państwowe wyd-wo naukowe, 1976. – S. 289.

⁶⁵ Wyrobisz A. Nazwy ulic, placów i dzielnic... – S. 513.

⁶⁶ Pudełko J. Zagadnienia urbanistyczne Legnicy w świetle spisu czynszowego z roku 1451. Próba rekonstrukcji parcelacji // Kwartalnik architektury i urbanistyki. Teoria i historia. – Warszawa, 1971. – T.XVI. – Zeszyt 4. – S. 249 – 266. (Вулички, які були менш постійними (змінювали свою топографію), оскільки ішли попри граничні мури, йменувалися vicus).

⁶⁷ Львів.

⁶⁸ Кути.

⁶⁹ Goliński M. Socjotopografia późnośredniowiecznego Wrocławia. – S. 274.

⁷⁰ Для прикладу: Goliński M. Wokół socjotopografii... Для просторової демонстрації автор використав великомасштабні карти XX ст.

⁷¹ Трегубова Т. А. Планировка средневекового Львова // Строительство и архитектура. – К., 1968. – № 6. – С. 17-19; Вона ж. Реконструкція розпланування середньовічного Львова за письмовими джерелами // Архітектурна спадщина України. – № 3. – Част. Друга. – К., 1996. – С. 17 – 31.

⁷² Wiesiołowski J. Sołacz... – S. 27; Tomczak A. Źródła kartograficzne do dziejów Torunia... – S. 175.

⁷³ Wiesiołowski J. Sołacz... – S. 29.

⁷⁴ Brzezowski W. Parcelacja i zabudowa w ww. XIII-XVIII / Kompleksowe archeologiczno – architektoniczne badania w kwartale zabudowy ograniczonym... we Wrocławiu // Silesia Antiqua. Muzeum archeologiczne we Wrocławiu. (Rocznik). – Wrocław, 1998. – T. XXXIX. – S. 35-282.

⁷⁵ Semotanova Eva. Historical Geography / Czech Historiography in the 1990s. To Professor Jaroslav Mezník, a gentleman and outstanding historian // Historica. – Prague: edit. by J. Panek, 2001. – № 7-8 (2000-2001). – S. 229. Історична географія є інтердисциплінарною галуззю. Вона зосереджується на землі та людині, поєднує простір і час, природничі і гуманітарні науки. Вона студіює держави, розвиток і зміни географічного оточення в минулому та причини цих змін, їхні наслідки і закони, що їх зумовили. Вона реконструює зниклі історичні краєвиди з точки зору відповідності між природою і людиною в позитивному і негативному аспектах. Дотичні до неї дисципліни – це історія (особливо соціальна історія та історія міст) і географія.

⁷⁶ Kašpar J. Geografická metoda a kartografická metoda v historickové práci. (Přispěvek terminologický) // Historická geografie. – Praha: Historický ústav, 1985. – С. 24 – S. 214-218.

⁷⁷ Kuča Karel. Města a městečka v Čechách na Moravě a ve Slezku. – Praha: nakladatelství Libri, 1996

⁷⁸ Долинська М. Елементи картографічного методу дослідження у вступі до соціотопографії // Картографія та історія України (здано до друку).

⁷⁹ Scholkmann B. Von der peripherie zum zentrum. Zum stand der archaologischen erforschung sudwestdeutscher stadte des mittelalters // Wratislavia Antiqua. Studia z dziejów Wrocławia. Średniowieczny Śląsk i Czechy. Centrum średniowiecznego miasta. Wrocław a Europa środkowa / Pod red. J.Piekalskiego i K.Wachowskiego. – Wrocław, 2000. – S. 157 – 180.

⁸⁰ Kompleksowe archeologiczno – architektoniczne badania w kwartale zabudowy ograniczonym... we Wrocławiu // Silesia Antiqua. Muzeum archeologiczne we Wrocławiu. (Rocznik). – Wrocław, 1998. – T. XXXIX. – S. 35-282.

⁸¹ Scholkmann B. Von der peripherie... – S. 180.

⁸² *Wratlavia Antiqua. Studia z dziejów Wrocławia. Średniowieczny Śląsk i Czechy. Centrum średniowiecznego miasta. Wrocław a Europa środkowa* / Pod red. J. Piekalskiego i K. Wachowskiego. – Wrocław, 2000.; Petehyrycz W. Bełz i Busk: próba rekonstrukcji socjotopograficznej w X-XIV w. Socjotopografia i urbanistyka Polski i Ukrainy w wiekach XIV-XIX/XX (zagadnienia porównawcze) // *Kwartalnik historii kultury materialnej*. – Warszawa, 1996. – Rok XLIV. – № 1. – S. 67 – 69.

⁸³ Jasiński T. Z zagadnień topografii... – S. 7.

⁸⁴ Benevo L. *Miasto w dziejach Europy*. – Warszawa, 1995. – S. 39. (Tłumaczenie z włoskiego. – 1993).

⁸⁵ Goliński M. Praski tyn wobec skutków XIII-wiecznej transformacji miasta // *Wratlavia Antiqua. Studia z dziejów Wrocławia. Średniowieczny Śląsk i Czechy. Centrum średniowiecznego miasta. Wrocław a Europa środkowa* / Pod red. J. Piekalskiego i K. Wachowskiego. – Wrocław, 2000. – S. 139 – 146.

⁸⁶ Bogucka M., Samsonowicz H. *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej. Cz.2. – XVI-XVIII w.* – Warszawa, 1986. – S. 489-508.

⁸⁷ Bogucka M. Z zagadnień socjotopograficznych większych miast Polski w XVI-XVII wiekach // *Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne* / Pod red. Al. Giegsztera i T. Roslanowskiego. – Warszawa-Poznań-Toruń: Państwowe wyd-wo naukowe, 1976. – S. 147-175.

⁸⁸ Goliński M. *Archiwalia...* – S. 112.

⁸⁹ Долинська М. Вступні зауваги...

⁹⁰ Wiesiołowski J. *Socjotopografia późnośredniowiecznego Poznania...* – S. 6.

⁹¹ Pudełko J. *Zagadnienia urbanistyczne* – S. 262.

⁹² Samsonowicz H. *Ulica w mieście średniowiecznym: szlak, miejsce działań, przekaz informacji* // *Kwartalnik historii kultury materialnej*. – Warszawa, 1998. – Rok XLVI. – № 3-4. – S. 221-225.

⁹³ Дашкевич Я. Р. *Социотопография городов...* – С. 71.

⁹⁴ Капраль М. Проблеми соціотопографії Львова (за матеріалами фінансових книг другої чверті XVI ст. ...); Його ж. Соціотопографія львівського середмістя середини XVI ст. ... – С. 59 – 72;

⁹⁵ Zielinski J. *Ulica Nowy Swiat*. – Warszawa: Wyd.-wo Veda, 1998. – 157 s.; Herbst S. *Ulica Marszałkowska*. – Warszawa: Wyd.-wo Veda, 1998. – 414 s.; Żelichowski R. *Ulica Smolna*. – Warszawa: Wyd.-wo Veda, 1998. – 113 s.

⁹⁶ Георгиева Ц. *Природна среда а модел на селищната система въ българското пространство през XV-XVII век* // *Исторически преглед*. – София, 1996 (2). – Година петдесет и трета. – С. 31-56.

⁹⁷ Haža Z. *Stav a struktura obyvatel na panstvi Sovinec ve svetle soupisu dane z hlavy pro rok 1691* // *Sbornik praci filosofické fakulty Brnenské university. Rada historická*. – Brno, 1994. – Ročník. – Č. 41. – S. 55-72.

⁹⁸ Bohajło W. *Amerykańska "nowa historia"* // *Acta Universitatis Wratlaviensi. Prawo. Studia i szkice z dziejów najnowszej politologii i socjologii* – Ń. CCXXX. – Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994. – S. 257-265.

⁹⁹ Czacharowski K. *Rachunki Śląskich Stanów. (1527 – 1741). Studium źródłoznawcze* // *Acta Universitatis Wratlaviensi. Prawo*. – T. CCXXX. – Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994. – S. 218.

¹⁰⁰ Jasiński T. *Dom rodzinny Mikołaja Kopernika. Przyczynek do studiów nad socjotopografią późnośredniowiecznego miasta* // *Kwartalnik historyczny*. – Warszawa, 1985. – Rocznik XCII. – № 4.

¹⁰¹ Толочко П. *Історична топографія стародавнього Києва*. – К., 1972. – 217 с.

Маряна Долинська.

До проблеми складових та джерел соціотопографії.

На основі аналізу зарубіжної і вітчизняної історіографії з проблем соціотопографії автор робить спробу узагальнення визначення терміну “соціотопографія” та звертається до проблем класифікації джерельної бази соціотопографії. Пропонується увести до наукового обігу термін “ретроспективна топографія міста”.

Mariana Dolynska.

To the Problem of Constituents and Sources of Sociotopography.

On the basis of the analysis of foreign and domestic historiography on sociotopographic problems the author makes an attempt of generalization of the definition of the term “sociotopography” and addresses the problems of sociotopographical source base classification. It is suggested to introduce the term “retrospective city topography” into scientific circulation.

АНТИКОЗНАВСТВО В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ (ПРОБЛЕМАТИКА ТА ОГЛЯД ПУБЛІКАЦІЙ)

Дослідження античності в Україні має свою історію. Досить пригадати творчий доробок у цій царині видатного українського вченого М. Драгоманова, який певний час, до своєї еміграції, читав лекції з історії стародавнього світу у Київському університеті: “Імператор Тіберій” (1864), “Державна реформа Діоклетіана та Костянтина Великого” (1865), “Палатинський пагорб за новітніми розкопками” (1872 – 1873)” (1874), “Нарис історіографії у Стародавній Греції”. В. Кузіщин говорячи про магістерську дисертацію М. Драгоманова “Питання про історичне значення Римської імперії і Тацит” (1869) вказав, що це – цінне історіографічне дослідження, яке містить ґрунтовний розгляд поглядів на Римську імперію, висловлюваних у давнину та в новий час¹. Глибоким знавцем античної історії та літератури був Іван Франко².

Інтенсивні дослідження античної історії відновлюються після Другої світової війни. У Чернівецькому університеті плідно працював О. Дмитрієв. У його докторській дисертації “Соціальні рухи в Римській імперії” (1949) розкрито народний, а не рабський характер соціальних рухів, їх зв’язок із вторгненням варварів. В Івано-Франківському університеті дослідження античної історії пов’язані з ім’ям Я. Заборовського. Його кандидатська дисертація була присвячена аграрній реформі Тіберія Гракха (1967). Досліджував вчений і інші проблеми античної історії³.

У київському національному університеті імені Тараса Шевченка продовжує традиції, закладені свого часу М. Драгомановим, В. Ставнюк. Кандидатська дисертація вченого присвячена соціально-політичній діяльності Фемістокла (1988). Коло наукових зацікавлень В. Ставнюка досить широке: доля античної спадщини в Україні, історіографічні дослідження, питання культури Стародавньої Греції та ін.⁴

Потужним центром дослідження античної історії здавна був Харківський університет. Тривалий час у цьому науковому закладі на посаді професора працював академік АН УРСР В. Бузескул (1858 – 1931). Предметом його наукових зацікавлень була афінська демократія VII – IV ст. до н.е.⁵. У повоєнні роки на кафедрі стародавньої історії Харківського університету працював В. Гольденберг, кандидатська дисертація та монографія якого присвячені громадянським війнам періоду між правлінням династій Юліїв-Клавдіїв та Флавіїв⁶. У даний час вивчення античної історії у Харківському університеті зосереджене на кафедрі історії стародавнього світу та середніх віків, яку очолює доктор історичних наук В. Кадеєв.

Наукові зацікавлення Володимира Івановича Кадеєва зосереджуються навколо проблем, пов’язаних з Херсонесом Таврійським. Так, його докторська дисертація присвячена історії цього грецького поліса у I – III ст. н.е. (“Херсонес Таврійський у I – III ст. н.е.” (1975 р.). Окремі дослідження історика присвячені питанням розвитку землеробства, ремесел, соляного та риболовного промислів, торгівлі та державному ладу Херсонеса, рабства у Херсонесі, культу римських імператорів, римському впливу на Херсонес у I – III ст.

н.е., календарю, питанням виховання та навчання громадян у Херсонесі Таврійському у перших століттях н.е. Певним підсумком цієї роботи стали монографії, опубліковані у 1981 та 1996 роках⁷. У першій половині 80-х років ХХ ст. В.Кадєєв очолював археологічну експедицію, що проводила дослідження у Херсонесі Таврійському. Разом з тим, у творчому доробку вченого є й праці, присвячені іншим питанням античної історії. Це ряд наукових досліджень, що стосуються проблем нумізматики, історії Фракії та Мезії, історіографії античної історії⁸.

Під керівництвом В.Кадєєва на кафедрі історії стародавнього світу і середніх віків сформувався колектив дослідників високого рівня. Над проблемами античної історії працюють І.Сергєєв, С.Сорочан, С.Дячков, О.Мартем'янов, С.Літовченко, О.Ручинська. Колектив кафедри досліджує широкий спектр питань антикознавчої тематики. Так, кандидатська дисертація І.Сергєєва була присвячена проблемі боротьби за владу у Римі після вбивства Коммода і утвердження династії Северів – “Громадянська війна 193 – 197 рр. у Римській імперії” (1983 р.). Темою докторської дисертації дослідник обрав “Соціально-політичний розвиток Римської імперії у III ст. н.е.”. З цієї ж теми автор опублікував монографічне дослідження: “Римская Империя в III веке нашей эры. Проблемы социально-политической истории” (Харків, 1999 р.). Таким чином, наукова зацікавленість І.Сергєєва – це різні аспекти історії Римської імперії кінця II – III ст. н.е.⁹

Доктор історичних наук, професор, академік Української академії історичних наук Сергій Борисович Сорочан значну увагу у своїй науковій діяльності присвятив дослідженню питань, пов'язаних з історією Візантії та Херсонеса Таврійського. У 1989 р. була опублікована написана у співавторстві з В.Кадєєвим монографія “Экономические связи античных городов Северного Причерноморья в I в. до н.э. – V в. н.э. (на материалах Херсонеса)”. Уже в новому тисячолітті виходить друком монографія “Візантія IV – IX століть. Етюди ринку. Структура механізмів обміну. Вид. 2-е, випр. і доп.” (Харків, 2001 р.). Коло проблем з античної тематики, до яких звертався дослідник, можна було б окреслити так: економічний розвиток античних міст Північного Причорномор'я та економіка Візантії пізньоантичного періоду, торгівля Херсонеса Таврійського – “Імпортні світильники як джерело вивчення торговельних зв'язків Херсонеса з Східним Середземномор'ям у I – III ст. н.е.” (1978), “Зовнішня торгівля Херсонеса Таврійського в I ст. до н.е.” (1980), “Про внутрішню торгівлю Херсонеса у I ст. до н.е.” (1981) та ін.

У 1988 р. захистив кандидатську дисертацію С.Дячков. Темою його дисертаційного дослідження були “Особливості соціально-політичного розвитку античних держав Північного Причорномор'я у I – III ст. н.е.” Коло наукових зацікавлень з античної історії С.Дячкова лежить у площині соціально-політичної історії античних міст Північного Причорномор'я; Рим і Північне Причорномор'я у перших століттях нашої ери¹⁰.

У 1990 р. відбувся захист кандидатської дисертації Олексія Павловича Мартем'янова: “Сільське господарство та аграрні відносини у нижній Мезії та Фракії у перших століттях нашої ери”. Саме економічному та соціальному розвитку Фракії та Мезії у перших століттях нашої ери присвячено, в основному, дослідницьку діяльність ученого¹¹.

Питання зовнішньої політики Стародавнього Риму періоду Пізньої Республіки та Ранньої Імперії у східному напрямку досліджує С.Літовченко. У його публікаціях розглядаються особливості азійської політики Риму у зазначений період, зокрема вірменська політика Марка Антонія та Августа¹². Кандидатська дисертація О.Ручинської присвячена темі “Суспільне життя в античних містах Північного і Західного Причорномор'я”.

Важливим аспектом діяльності кафедри історії стародавнього світу та середніх віків є антична археологія. Викладачі кафедри протягом тривалого часу беруть безпосередню участь у роботі Херсонеської археологічної експедиції, яка проводить розкопки у Херсонесі Таврійському¹³.

Важливе місце антикознавчі студії завжди посідали у діяльності Одеського державного університету. З Одеським університетом пов'язане ім'я такого видатного дослідника античної історії, як Петро Осипович Каришковський (1921 – 1988 рр.). Петро Осипович – професор Одеського університету, автор 170 наукових публікацій. Основну увагу він приділив вивченню проблем античної епіграфіки та нумізматики, хоча торкався у своїх дослідженнях і інших питань античної історії¹⁴.

Сьогодні дослідження античної історії в Одеському університеті проводиться силами Світлани Андріївни Булатович та Римми Дмитрівни Бондар. С.Булатович значну увагу приділяє вивченню монетної справи в античних містах Північного Причорномор'я¹⁵.

Важливим осередком вивчення античної історії завжди був Львівський державний, а тепер національний, університет імені Івана Франка. Тривалий час завідувачем кафедри історії стародавнього світу, археології та середніх віків там був І.Вейцківський (1900 – 1977). Основними темами його дослідження були проблеми соціально-політичного протистояння у Стародавньому Римі у II – I ст. до н.е. та боротьба між Римом та Карфагеном за панування у Західному Середземномор'ї у III ст. до н.е. Остання тема була глибоко опрацьована у докторській дисертації вченого “Західне Середземномор'я у III ст. до н.е. (до історії міжнародних відносин в античному світі 282 – 219 рр. до н.е.)”. Цій же проблемі була присвячена і його монографія¹⁶. Автор звертає увагу на проримський характер античної традиції, відзначає суперечливі моменти та ставить під сумнів достовірність ряду її положень. І.Вейцківський вважає, що у виникненні Сагунтинського конфлікту винен не Ганнібал чи уряд Карфагена, а Рим, що втручався у внутрішні справи Сагунту, всупереч договору 226 р., за яким територія до річки Ібер була підвладна Карфагенові.

Ряд статей І.Вейцківського присвячено проблемі соціально-політичної боротьби у Римі II – I ст. до н.е.¹⁷ Автор звертає увагу на те, що Сицилійському повстанню та повстанню під проводом Спартака передували ряд дрібних невільницьких повстань у Лації, Етрурії та Апулії. Щодо джерельної бази проблеми, то вчений вважає більш точною грецьку традицію (Посідоній, Діодор, Страбон). І.Вейцківський є автором ряду статей історіографічного характеру¹⁸.

У 1973 р. на кафедру прийшов Ігор Андрійович Лісовий, який досліджував історію Херсонеса та розробляв проблеми історіографії античності¹⁹. Його кандидатська дисертація була присвячена військовій справі античного Херсонеса: “Военное дело античного Херсонеса (V в. до н.э. – IV в. н.э.)” (1970).

Сьогодні дослідження античної історії продовжується на кафедрі археології, античності та середньовіччя, яку очолює Р.Шиян. Над проблемами історії античності працює учень професора В.Кузіщина О.Бандровський. Його кандидатська дисертація присвячена відносинам Римської імперії з племенами карпатського регіону у I – III ст. н.е.²⁰

У другій половині XX ст. для вивчення античної історії багато зроблено на кафедрі класичної філології Львівського державного університету імені Івана Франка. Серед науковців кафедри важливе місце належить Соломонові Яковичу Лур'є.

С.Лур'є – автор більш як 200 наукових робіт, у тому числі ряду монографій: “Архімед” (1945), “Нариси з історії античної науки” (1947), “Геродот” (1947), “Демокріт”

(1937)²¹. Основи його наукової діяльності були закладені під час навчання на історико-філологічному факультеті Петербурзького університету, де він проходив спеціалізацію з греко-римської історії та філології. Переїзд ученого в Україну був вимушеним. Одним з проявів сталінізму на конкретній долі людини стало звільнення з Ленінградського університету улітку 1949 року з формулюванням “за невідповідність посади”. У 1950 – 1952 рр. С.Лур’є працює в Одеському Інституті іноземних мов. З 1953 і до своєї смерті він перебував на посаді професора кафедри класичної філології Львівського університету²². Зусиллями львівської школи класичної філології здійснено ряд перекладів українською мовою низки античних творів – Сенеки, Горація, Овідія, Платона та ін.²³ У Дрогобичі перекладами з античної літератури заявив про себе М.Борецький²⁴.

Вивчення античної історії ведеться і у інших містах сучасної України. Так, у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича працює С.Пивоваров. Його кандидатська дисертація присвячена впливу античної цивілізації на процес історичного розвитку племен черняхівської культури (1988). С.Пивоваров досліджує проблеми античної нумізматики та ін.²⁵ Зусиллями професорів Ю.Макара та В.Балуха підготовлено курс лекцій “Історія Стародавньої Греції”²⁶.

У Донецькому університеті проблемами античної історії займається Л.Шепко²⁷. Її кандидатська дисертація присвячена соціально-економічній структурі Боспору I – III ст. н.е. (1989).

Територія України багата пам’ятками античної доби, які завжди були у центрі уваги археологів. Основним центром античної археології в Україні є відділ античної археології Інституту археології НАН України. Тривалий час відділ очолював член-кореспондент НАН України, професор С.Крижицький. Кандидатська дисертація вченого була присвячена домобудівництву Ольвії в елліністичну епоху (История домостроительства Ольвии в эллинистическую эпоху (опыт реконструкции жилых домов и кварталов) (1968)). Протягом 1972 – 1994 років Сергій Дмитрович очолював Ольвійську експедицію Інституту археології АН УРСР та НАН України. Він автор більш як 200 наукових праць. Предметом його наукових зацікавлень були питання античної археології, різні аспекти історії античних міст Північного Причорномор’я²⁸. Ось тематика лише деяких його наукових досліджень: “Житловий будинок і укріплення Тіри перших століть нашої ери” (1978), “Про розвиток міської території Ольвії у першому тисячолітті до н.е.” (1979), “Про критерії виділення у північнопричорноморському домобудівництві античної епохи греко-варварського напрямку” (1981).

З 1960 р. експедицією Інституту Археології АН УРСР проводились регулярні дослідження острова Березань. Керував цією експедицією В.Лапін. Саме дослідженню античних пам’яток цього острова він присвятив основну увагу у науковій діяльності²⁹.

На посаді старшого наукового співробітника в Інституті археології НАН України працює доктор історичних наук Віталій Михайлович Зубар. Докторська дисертація Віталія Михайловича присвячена різним аспектам історії Херсонеса Таврійського римського періоду (“Херсонес Таврійський і Римська імперія” (1991 р.)). Наукові зацікавлення В.Зубаря пов’язані з історією та культурою Херсонеса Таврійського та інших античних держав Північного Причорномор’я³⁰. Серед тем його досліджень можна назвати такі: “Про сарматський елемент у пізньоантичному Херсонесі” (1976), “Некрополь Херсонеса Таврійського I – IV ст. н.е.” (1982), “З історії Херсонеса Таврійського на рубежі нашої ери” (1987), “Етнічний склад населення Херсонеса Таврійського перших століть нашої ери (за матеріалами некрополя)” (1987), “До питання про політичний статус Ті-

ри середини I ст. н.е.” (у співавторстві з Н.Сон) (1987), “Херсонес Таврійський. Основні етапи історичного розвитку в античну епоху” (1997).

Визнаним дослідником античної історії є Ганна Станіславівна Русяєва – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України. Г.Русяєва є автором близько двохсот наукових робіт³¹. Ось тематика лише деяких з її досліджень: “Культ Кори-Персефони в Ольвії” (1971); “Культ Кібели в Ольвії” (1972); “Питання розвитку культу Ахілла в Північному Причорномор’ї” (1975); “Землеробські культу в Ольвії догетського періоду” (це тема кандидатської дисертації Ганни Станіславівни – 1975); “Про культ Гермеса в Ольвії” (1975); “Сліди орфічних культів у Ольвії” (1976); “Орфізм та культ Діоніса в Ольвії” (1978); “Негрецькі елементи в релігії Ольвії римського часу” (1982); “Економічні та культурно-політичні відносини Ольвії з Херсонесом” (1984).

У відділі античної археології Інституту археології НАН працює доктор історичних наук Марина Володимирівна Скржинська, автор більш як ста наукових праць. У центрі уваги М.Скржинської різні аспекти історії Північного Причорномор’я античного часу³².

Проблемами вивчення різних аспектів античної історії займаються співробітники Кримського філіалу Інституту археології НАН України. Антична епіграфіка стала основним предметом дослідження професора Е.Соломоніка³³. На основі вивчення епіграфічного матеріалу цей учений приділяв увагу різним аспектам античної історії: “Про римський флот в Херсонесі” (1966); “Про культ Артеміди у Херсонесі” (1967); “Нові дані про зв’язки Ольвії з Істрією” (1970); “Нові дані про державний лад Херсонесу у II ст. до н.е.” (1971); “З історії релігійного життя у північнопонтійських містах пізньоантичного часу (за даними епіграфіки)” (1973); “Про перебування римського флоту у Криму” (1973); “До питання про населення Херсонеса Таврійського” (1979); “Про культ Афін у Херсонесі у IV – III ст. до н.е.” (1984). Е.Соломонік висловив гіпотезу про заснування Керкінітиди іонійцями³⁴.

Дослідженню Керкінітиди приділяли увагу й інші кримські дослідники. Античній Керкінітиді, про саме місце розташування якої у науці довгий час тривала дискусія, присвячена кандидатська дисертація В.Кутайсова³⁵. В основному, саме навколо Керкінітиди зосереджуються наукові зацікавлення цього дослідника³⁶.

Кримські археологи провели дослідження Херсонеського театру³⁷, вивчали зв’язки Херсонеса з Синопою, житла і поховання Херсонеса.³⁸

Активно працюють у справі дослідження античних пам’ятників Криму співробітники Керченського державного історико-культурного заповідника. Так, у 2001 році експедицією заповідника разом з історичним факультетом Дрогобицького державного педагогічного університету проводились охоронні археологічні роботи біля кургану Джург-Оба на південному узбережжі Керченського півострова в районі античного міста Китей поблизу мису Текіль³⁹.

Підсумовуючи, можна з певністю сказати, що вивчення античної історії в Україні має свою традицію і великий потенціал, який, без сумніву, буде реалізований ближчим часом.

¹ Историография античной истории / Под ред. В.И.Кузищина. – М., 1980. – С. 138.

² Див.: Борецький М. Іван Франко і античність // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – 1997. – Вип. II. – С. 107 – 112.

³ Заборовский Я.Ю. Попытка разрешения аграрного кризиса конца 130-х гг. до н.э. в республиканском Риме (Аграрная реформа Тиберия Гракха): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Л., 1967; Заборовский Я.Ю. Некоторые стороны политической борьбы в римском сенате (40 – 20 гг. II в. до н.э.) // ВДИ. – 1977. – № 3. – С. 182 – 192; Детальніше див.: Лісовий І.А. Дослідження античної історії і культури на Україні (1917 – 1978) // Вісник Львівського університету. – Серія іст. – Вип 16. – 1980. – С. 82 – 89.

⁴ Ставнюк В.В. Юридична латина: основи граматики, вибрані юридичні терміни, формули. Сентенції. Навчальний посібник. – Київ, 1997; Ставнюк В.В. Творець “світової держави” // Пам’ять століть. – 1997. – № 4. – С. 124 – 133; Ставнюк В.В. Владислав Петрович Бузескул (до 140-річчя з дня народження) // Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 1988. – № 2. – С. 163 – 175; Ставнюк В.В. Доля античної спадщини в Україні: Античні студії і формування історико-філософських поглядів Михайла Драгоманова // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 46 – 54; Ставнюк В.В. “Кілонова смута” та закони Драконта (в контексті становлення Афінівського полісу) // Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2000. – № 1. – С. 12 – 34.

⁵ Бузескул В.П. Перикл. Историко-критический этюд. – Харьков, 1889; Бузескул В.П. “Афинская полития” Аристотеля как источник для истории государственного строя Афин до конца V в. – Харьков, 1895; Бузескул В.П. История афинской демократии. – СПб, 1909; Бузескул В.П. Введение в историю Греции. Обзор источников и очерк разработки. – Пг, 1915; Бузескул В.П. Афинская демократия. Общий очерк. – Харьков, 1920; Бузескул В.П. Перикл. Личность. Деятельность. Значение. – Пг, 1923; Бузескул В.П. Открытия XIX и начала XX века в области истории древнего мира. – Пг, 1924. – Ч.2.

⁶ Гольденберг В.А. Очерки по истории Римской империи в I веке н.э. – Харьков, 1958.

⁷ Кадеев В.И. Херсонес в первых веках нашей эры. – Харьков, 1981; Кадеев В.И. Херсонес Таврический. Быт и культура (I – III вв. н.э.). – Харьков, 1996.

⁸ Див. : Кадеев В.И. История и археология Причерноморья. Статьи разных лет. – Харьков, 2000; Мартемьянов А.П., Дьячков С.В. Владимир Иванович Кадеев – профессор Харьковского университета: Библиографический указатель. – Харьков, 1996.

⁹ Сергеев И.П. О целях военных реформ в Римской империи в конце II – III вв. н.э. Всесоюзные Сергеевские чтения // ВДИ. – 1992. – № 4. – С.214; Сергеев И.П. О соотношении кризиса III века и кризиса рабовладельческого способа производства в Римской империи. Конференция Российской ассоциации антиковедов “Формации и цивилизации” (2-3 июня 1994., Москва) // ВДИ. – 1995. – № 3. – С. 250.

¹⁰ Дьячков С.В. О социальном составе и характере боспорских фисов в I – III вв. н.э. // ВХУ. – 1992. – № 362. – История. – Вып. 25. – С. 96 – 103; Дьячков С.В. Римские граждане и римская политика на Боспоре в I в. до н.э. // ВХУ. – 1992. – № 363. – История. – Вып. 26. – С. 81 – 91; Дьячков С.В. Римские граждане в Северном Причерноморье // Античный мир. Византия: К 70-летию профессора Владимира Ивановича Кадеева. – Харьков. – 1997. – С. 57 – 79; Дьячков С.В., Сапрыкин С.Ю. Новый римский алтарь из Херсонеса // ВДИ. – 1999. – № 4. – С. 71 – 78.

¹¹ Мартемьянов А.П. Скотоводство в Нижней Мезии и Фракии в первых веках н.э. // ВХУ. – 1993. – № 374. – С. 24-30; Мартемьянов А.П. Проблемы аграрного развития Нижней Мезии и Фракии в болгарском антиковедении // Болгарский ежегодник. – Т. I. – Харьков. – 1994. – С. 136-150; Мартемьянов А.П. Аграрные отношения в Нижней Мезии и Фракии в первых веках

н.э. // ВДИ. – 1994. – №2. – С. 124-142; Мартемьянов А.П. Выходцы из Северного Причерноморья в Нижней Мезии и Фракии в I – III вв. н.э. // ВХУ. – 1994. – № 385. – Сер. История. – Вып. 28. – С. 49-56; Мартемьянов А.П. К вопросу о месте формационного и цивилизационного анализа в современном антиковедении (Тезисы доклада на конференции Российской ассоциации антиковедов “Формации и цивилизации”) // ВДИ. – 1995. – № 3. – С. 247-248; Мартемьянов А.П. Императорские земли в Нижней Мезии и Фракии: локализация, управляющий и рабочий персонал // Античный мир. Византия: К 70-летию профессора Владимира Ивановича Кадеева. – Харьков, 1997. – С. 123-129.

¹² Литовченко С.Д. Римская политика в Армении при Августе // ВХУ. – 1999. – № 441. – История. – Вып. 31. – С. 55-66; Литовченко С.Д. Армения в восточной политике Марка Антония // ВХУ. – 2000. – № 485. – История. – Вып. 32. – С. 21-32.

¹³ Кадеев В.И., Латышева В.А., Мещеряков В.Ф., Сергеев И.П. Древняя история и античная археология в Харьковском университете (1805 – 1990) // Вісник Харківського Університету. – 1991. – № 357. – История. – С. 50-69.

¹⁴ Карышковский П.О. Восстание Спартака. – М., 1956; Карышковский П.О. О классификации серебрянных статеров Ольвии IV в. до н.э. // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры. – 1956. – Вып. 66. – С. 69 – 77; Карышковский П.И. З історії монетної справи та грошового обігу в Ольвії: “ольвійське срібло” з напису IPE, II, № 24 // Археологія. – 1957. – № 11. – С. 45 – 69; Карышковский П.О. Стоимость монетных металлов в Ольвии и в Боспорском государстве в IV в. до н.э. // ВДИ. – 1958. – № 3. – С. 121 – 136; Карышковский П.И. З історії монетної справи та грошового обігу в Ольвії: ольвійські “аси” // Праці Одеського державного університету. – Серія іст. наук. – 1959. – Т. 149. – Вып. 7. – С. 47 – 68; Карышковский П.О. Ольвия и Родос по нумизматическим данным // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – 1961. – Вып. 83. – С. 9-14; Карышковский П.О. Ольвия и Боспор по нумизматическим данным // Краткие сообщения Одесского археологического музея за 1962 г. – Одесса. – 1964. – С. 139-145; Карышковский П.О. Находки монет Римской империи в Ольвии // Нумизматика и сфрагистика. – 1965. – Вып. 2. – С. 50 – 75; Карышковский П.О. Монеты Ольвии. – Киев, 1988.

¹⁵ Булатович С.А. Клад кизикинов из Орловки // ВДИ. – 1970. – № 2. – 73 – 86; Булатович С.А. Клад кизикинов из Ольвии // Советская археология. – 1970. – № 2. – С. 222 – 224; Булатович С.А. Обращение электронных монет Малой Азии в Эгейском бассейне и в Причерноморье // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – 1976. – Вып. 8. – С. 95 – 108; Булатович С.А. Нова знахідка монети Кізіка // Археологія. – 1979. – № 29. – С. 95 – 98; Булатович С.А. Распространение золотых монет Филиппа II, Александра и Лисимаха в Северо-Западном Причерноморье / Исследования по античной археологии Юго-Запада УССР. – Киев, 1980. – С. 52 – 71

¹⁶ Вейцківський І.І. Зовнішня політика країн Західного Середземномор'я в 264 – 219 рр. до н.е. – Львів, 1959.

¹⁷ Вейцківський І.І. До історії повстання рабів 198 року до н.е. в Лациумі // Наукові записки Львівського університету. – 1946. – Т.1. – Серія іст. – Вып. 2. – С. 150 – 151; Вейцківський І.І. До історії спартаківського повстання 73 – 71 рр. до н.е. // Вісник Львівського університету. – 1969. – Серія іст. – Вып. 5. – С. 98 – 99; Вейцківський І.І. Джерела вивчення історії повстань рабів у другій половині I ст. до н.е. в Сіцилії та Італії // Вісник Львівського університету. – 1970. – Серія іст. – Вып. 6. – С. 96 – 103; Вейцківський І.І. До біографії Спартака // Вісник Львівського університету. – 1971. – Серія іст. – Вып. 7. – С. 82 – 89; Вейцківський І.І. Про стан вивчення джерел Спартаківського повстання 73 – 71 рр. до н.е. // Вісник Львівського університету. – 1973. – Серія іст. – Вып. 9. – С. 132 – 143.

¹⁸ Детальніше дивись: Лісовий І.А., Пелешишин М.А. І.І.Вейцківський – дослідник античної історії // Вісник Львівського університету. – 1984. – Серія іст. – Вип. 20. – С. 78 – 81.

¹⁹ Лісовий І.А. Римські гарнізони в Херсонесі Таврійському // Український історичний журнал. – 1968. – III. – С. 96 – 101; Лисовой И.А. Новые данные о военном деле Херсонеса Таврического // IV конференция по классической филологии. – 1969. – Тбилиси. – С. 79 – 80; Лісовий І.А. Епіграфічні дані про військову справу античного Херсонеса // Іноземна філологія. – 1970. – Львів. – Питання класичної філології. – Вип. 2. – № 8. – С. 9 – 14; Лісовий І.А. До декрету на честь Папія з Херсонеса // Іноземна філологія. – 1972. – Львів. – Питання класичної філології. – Вип. 28. – № 10. – С. 35 – 37; Лісовий І.А. Військово-політична історія Херсонеса Таврійського // Вісник Львівського університету. – 1975. – Серія іст. – Вип. 11. – С. 81 – 84; Лисовой И.А. Граффити античного Херсонеса (на чернолаковых сосудах). – Киев, 1978; Лісовий І.А. Питання античної історії в історіографії Німецької Демократичної Республіки 70 – 80-х років // Вісник Львівського університету. – 1983.-Серія іст. – Вип. 19. – С. 60 – 66; Лісовий І.А. Дослідження античної історії в Чехословацькій Соціалістичній Республіці (1945 – 1970) // Вісник Львівського університету. – 1984. – Серія іст. Вип. 20. – С. 58 – 64; Лісовий І.А., Ревяко К.А. Стародавній Рим найдавнішого (царського) і республіканського періодів у польській історіографії (40 – 70-і роки) // Вісник Львівського університету. – 1992. – Серія іст. Вип. 27. – С. 76 – 84; Детальніше див.: Бандровський О.Г. Гроссман Ю.М. Кафедра історії стародавнього світу і середніх віків Львівського університету (1939 – 1983) // Вісник Львівського університету. – 1984. – Серія іст. – Вип. 20. – С. 71 – 77.

²⁰ Бандровский А.Г. Взаимоотношения Римской империи с племенами карпатского региона в I – III вв. н.э. / Автореф. дисс... канд. ист. наук. – М., 1988. Цю проблему висвітлює низка статей дослідника: Бандровський О.Г. До питання про роль допоміжних з'єднань на дакійському лімесі // Вісник Львів. ун-ту. – 1992. – Серія іст. – Вип. 27. – С. 84-91; Бандровський О.Г. Свідчення про перебування римських допоміжних з'єднань у Подністров'ї // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів.–1992. – Вип. 2. – С. 43-45; Бандровський О.Г. Античні автори про Карпати // Carpathica. Карпатський збірник. – Ужгород. – 1993. – Вип. I. – С. 5 – 17; Бандровський О.Г., Бандрівський М.С. Поява пам'яток східно-середземноморських культів на Придністровському поділлі (I-III ст.н.е.) // Україна в минулому. – Київ;Львів. – 1992. – Вип. II. – С. 5 – 26; Бандровський О., Петренко О. Зовнішня політика Августа та Тіберія у сучасній англо-американській історіографії // Вісник Львівського університету. – 1996. – Серія іст. – Вип. 31. – С. 3-9; Бандровський О., Караманов О. До питання про появу готів на Кримському півострові в III ст. н.е. // Вісник Львівського університету. – 1997. – Серія іст. – Вип. 32. – С. 168-175; Бандровський О.Г. “Лімесна” політика Римської імперії на північно-східних кордонах в I – III ст. н.е.// Carpathica-Карпатика. – Вип. 13. Давня історія України і суміжних регіонів. – Ужгород. – 2001. – С. 151-167. Займається О.Бандровський і питаннями історіографії античності, типології перших цивілізацій та іншими проблемами: Бандровський О.Г. Грецький міф: методи історичного дослідження та особливості інтерпретації // Вісник Львівського університету. – 1999. – Сер. іст. – Вип. 34. – С.43-54; Бандровський О.Г. Початки державотворення у Південно-Східній та Центральній Європі// Вісник Львівського університету. – 2000. – Сер. іст. – Вип. 35-36. – С. 32-42; Бандровський О.Г.Методика викладання історії стародавнього світу у середній школі. – Львів, 2002; Бандровський О.Г. Зовнішня політика Римської імперії в добу правління імператора Траяна (за даними Діона Кассія) // Карпати в давнину. Матеріали міжнародного симпозиуму. Carpathica-Карпатика. – Вип.15. – Ужгород. – 2002. – С. 197-216; Бандровський О.Г. До проблеми типологічних особливостей перших цивілізацій // Carpathica. Карпатський збірник. – Вип. 5. – Ужгород. – 1998. – С. 45-54; Бандровський О. Типологія розвитку європейських суспільств доби перших цивілізацій // Вісник

Львівського університету. – 1998. – Серія іст. – Вип. 33. – С. 22-30; Бандровський О.Г. Історія стародавнього світу. Підручник для 6-го класу. – Київ, 1998; Бандровський О.Г. Історія стародавнього світу. Робочий зошит. – Київ, 1998; Бандровський О.Г. Методика викладання історії стародавнього світу у середній школі – Львів, 2002.

²¹ Историография античной истории / Под ред. В.И.Кузищина. – М., 1980. – С. 345.

²² Лурье С.Я. Геродот. – М.; Л., 1947; Лурье С.Я. Очерки по истории античной науки. – Л., 1947; Лурье С.Я. Язык и культура Микенской Греции. – М.; Л., 1957; Лурье С.Я. Демокрит: Тексты, перевод, исследования. – Л., 1987.

²³ Плутарх. Вибрані життєписи / Пер. з давньогрецької Й.Кобіва. // Всесвіт. – 1991. – №10. – С.112-172; Платон. Діалоги: Критон; Федон / Пер. з давньогрецьк. Ю.Мушака, Й.Кобіва // Всесвіт. – 1992. – №8. – С.84-132; Платон. Діалоги / Пер. з давньогрецьк. Й.Кобіва, У.Головач, Д.Коваль, Плучука, Ю.Мушака. – Київ, 1995. Платон. Держава VIII, 557e-561e. Арістотель. Політика. IV, 1291b30-1292b15; IV,9,1295b25-1296b20 /Пер. з давньогрецьк. Й.Кобіва // Невичерпність демократії: видатні діячі минулого і сучасності про вільне демократичне суспільство і права людини. – Київ, 1994. С.9-17.

²⁴ Валерій Бабрій. Байки в перекладах Мирона Борецького (10 байок). – Дрогобич, 1992.

²⁵ Пивоваров С.В. Нумізматичні пам'ятки Буковини (античний та середньовічний час). – Чернівці, 2002. – С. 39-55.

²⁶ Балух В.О., Макар Ю.І. Історія Стародавньої Греції. Курс лекцій. – Чернівці, 2001.

²⁷ Шепко Л.Г. О связях Боспора с Южным Понтом в первые века н.э. // Античность Европы. – Пермь. – 1992. – С. 61-66; Шепко Л.Г. О путях проникновения восточного импорта в Северное Причерноморья // Степи Восточной Европы во взаимосвязи Востока и Запада в средневековье. – Донецк. – 1992. – С. 67-70. Шепко Л.Г. Боспорский костюм // Междунауч. конф. "Греко-славянское единство". – Севастополь. – 1997. – С. 94-95.

²⁸ Крижицький С.Д. Архітектурні деталі з розкопок західної сторони Ольвійської агори в 1962 – 1963 рр. // Археологія. – 1965. – № 19. – С. 165 – 176; Крижицький С.Д. Раскопки нижнего города в Ольвии // Археологические исследования на Украине. – Киев; Ужгород; Днепропетровск. – 1967. – Вып. II. – С. 142 – 145; Крижицький С.Д. Раскопки на территории нижнего города Ольвии в 1965 – 1966 гг. // Археологические исследования на Украине. – Киев; Ужгород; Днепропетровск. – 1967. – Вып. I. – С. 131 – 133; Крижицький С.Д. Елліністичні житлові будинки в Ольвії // Археологія. – 1969. – № 22. – С. 90 – 119; Крижицький С.Д. Раскопки участка "Берег" в Ольвии в 1968 г. // Археологические исследования на Украине. – Киев; Ужгород; Днепропетровск. – 1971. – Вып. III. – С. 175 – 179; Крижицький С.Д. Древнейшие слои жилых кварталов Ольвии // Тезисы докладов XIV Международной конференции античников социалистических стран. – 1976. – Ереван. – С. 220 – 222; Крижицький С.Д. Деякі підсумки і завдання археологічного дослідження Ольвійської держави // Археологія. – 1978. – № 26. – С. 49 – 58; Крижицький С.Д. Статер Филиппа Арридея, найденный в Ольвии. Нумизматика античного Причерноморья. – Киев, 1982. – С. 32 – 34; Крижицький С.Д. Ольвия: историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов. – Киев, 1985; Крижицький С.Д. Градостроительство / Культура населения Ольвии и ее округи. – 1987. – Киев. – С. 17 – 27; Крижицький С.Д., Зубар В.М., Русяева А.С. Античні держави Північного Причорномор'я. – Київ, 1998; Крижицький С.Д., Зубар В.М. К вопросу архитектурной реконструкции и интерпретации строительных остатков римского опорного пункта открытых на территории современной Балаклавы // Археологія. – 2000. – № 1. – С. 119 – 130.

²⁹ Лапин В.В. Мраморная женская головка из Ольвии // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. – Киев. – 1960. – Т. IX. – С. 80 – 84; Лапин В.В. Эллинистические колодцы в прибрежной части Ольвии // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. –

Київ. – 1960. – Т. X. – С. 91 – 102; Лапин В.В. Археологические исследования на острове Березань в 1960 г. // Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях Одесского государственного археологического музея. – Одесса. – 1960. – С. 27 – 28; Лапин В.В. Раскопки поселения на острове Березань 1960 г. // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. – Киев. – 1961. – Т. XI. – С. 43 – 52; Лапин В.В. Раскопки 1958 г. в прибрежной части Ольвии // Материалы по археологии Северного Причерноморья. Одесский археологический музей. – Одесса. – 1962. – № 4. – С. 163 – 176; Лапин В.В. Греческая колонизация Северного Причерноморья. – Киев, 1966; Лапин В.В. Раскопки древнегреческого поселения на о.Березань в 1966 г. // Археологические исследования на Украине в 1965 – 1966 гг. – Киев; Ужгород; Днепропетровск. – 1967. – С. 145 – 149; Лапин В.В. Исследования древнегреческого поселения на о.Березань // Археологические исследования на Украине в 1967 гг. – Киев; Ужгород; Днепропетровск. – 1967. – Вып. 2. – С. 150 – 155; Лапин В.В. Групповая находка ольвийских “дельфинов” на Березани // Материалы по археологии Северного Причерноморья. Одесский археологический музей. – Одесса. – 1971. – № 7. – С. 42 – 51; Лапин В.В. Дослідження на о.Березані в 1969 р. // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. – Київ. – 1969. – Вип. IV. – С. 157 – 160.

³⁰ Зубарь В.М. Некрополь Херсонеса Таврического I – IV вв. н.э. – Киев, 1982; Зубарь В.М. про римську військову організацію Тавриці в другій половині II ст. н.е. // УІЖ. – 1992. – № 6. – С. 57 – 63; Зубарь В.М. Херсонес Таврический в античную эпоху (экономика и социальные отношения). – Киев, 1993; Зубарь В.М. Северное Причерноморье и Септимий Север // ВДИ. – 1993. – № 4. – С. 34 – 45; Зубарь В.М. Херсонес Таврический и Римская империя. Очерки военно-политической истории. – Киев, 1994; Зубарь В.М. Ольвия і Боспор у першій третині II ст. // Археологія. – 1994. – № 2. – С. 148 – 152; Зубарь В.М. Культ римских императоров в Северном Причерноморье // РА. – 1995. – № 1. – С. 57 – 64; Зубарь В.М. Ольвия и Скилур // РА. – 1996. – № 4. – С. 44 – 51; Зубарь В.М., Сон Н.А. Греки и римляне в Нижнем Поднестровье. – Киев, 1997; Зубарь В.М. Северный Понт и Римская империя (середина I в. до н.э. – первая половина VI в. н.э.). – Киев, 1998; Зубарь В.М. Утворення Боспорської держави // УІЖ. – 1998. – № 1. – С. 62 – 69; Зубарь В.М. О римской вексилляции Херсонеса в середине – второй половине II в. н.э. // Старожитності Північного Причорномор'я і Криму. – Запоріжжя. – 1999. – Вип. 7. – С. 93 – 100; Зубарь В.М., Хворостяний А.И. От язычества к христианству. Начальный этап проникновения и утверждения христианства на юге Украины (вторая половина III – первая половина VI в.). – Киев, 2000; Зубарь В.М., Сон Н.А. Надгробие солдата I Сугамброской когорты из Херсонеса // ВДИ. – 2000. – № 3. – С. 39 – 47; Зубарь В.М. По поводу атрибуции заключительного этапа античной истории Ольвии (Третья четверть III – IV вв.) // ВДИ. – 2001. – № 1. – С. 132 – 138.

³¹ Русяева А.С. Терракота и фигурные сосуды / Культура населения Ольвии и ее округи. – Киев, 1987. – С. 160 – 175; Русяева А.С. Земледельческие культы в Ольвии догетского времени. – Киев, 1979; Русяева Г.С. Деякі риси культурно-історичного розвитку Північно-Західного Причорномор'я в VII – V ст. до н.е. // Археологія. – 1979. – № 30. – С. 3 – 18; Русяева А.С. Милет – Дидимы – Борисфен – Ольвия: проблемы колонизации Нижнего Побужья // ВДИ. – 1986. – № 2. – С. 55 – 64; Русяева А.С. Религия и культы античной Ольвии. – Киев, 1993; Русяева Г.С. Славетний мудрець – скіф Анахарсис. – Київ, 2001.

³² Скржинская М.В. Северное Причерноморье в описании Плиния Старшего. – Киев, 1977; Скржинская М.В. Зеркала архаического периода из Ольвии и Березани / В кн. Античная культура Северного Причерноморья. – Киев, 1984. – С. 105 – 129; Скржинская М.В. Греческие серьги и ожерелья архаического периода / В кн. Ольвия и её округа. – Киев, 1986. – С. 112 – 126; Скржинская М.В. Древнегреческий фольклор и литература о Северном Причерноморье. – Киев, 1991.

³³ Соломоник Э.И. Проксения в честь синопейца // Сообщения Херсонесского музея. – Симферополь. – 1960. – № 1. – С. 16 – 21; Соломоник Э.И. Фрагмент агонистического каталога из Херсонеса // ВДИ. – 1963. – № 4. – С. 172 – 175; Соломоник Э.И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. – Киев, 1964; Соломоник Э.И. Греческие надписи из района античного театра в Херсонесе // ВДИ. – 1967. – № 1. – С. 69 – 78; Соломоник Э.И. Несколько новых надписей Херсонесского музея // ВДИ. – 1978. – № 3. – С. 66 – 81; Соломоник Э.И. Надписи из раскопок античного театра в Херсонесе в 1970 – 1971 гг. // Результаты польових археологічних досліджень 1970 – 1971 років на території України. XV наукова конференція інституту археології АН УРСР. Тези пленарних та секційних доповідей. – Одеса. – 1972. – С. 242 – 244; Соломоник Э.И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. Лапидарные надписи. – Киев, 1973; Соломоник Э.И. Несколько неизданных надписей Херсонеса и его окружи // Нумизматика и эпиграфика. – Москва. – 1974. – XI. – С. 33 – 44; Соломоник Э.И. Греческие надписи из раскопок театра в 1964 г. / В кн. Херсонес Таврический. Ремесло и культура. – Киев, 1974. – С. 5 – 14; Соломоник Э.И. Некоторые группы граффити из античного Херсонеса // ВДИ. – 1976. – № 3. – С. 121 – 141; Соломоник Э.И. Латинские надписи Херсонеса Таврического. – Москва, 1983; Соломоник Э.И. Из эпиграфики Херсонеса // ВДИ. – 1983. – № 4. – С. 66 – 87; Соломоник Э.И. Граффити с хоры Херсонеса. – Киев, 1984; Соломоник Э.И. Фрагмент надписи из Херсонеса о политических изгнанниках // ВДИ. – 1984. – № 3. – С. 72 – 81; Соломоник Э.И. Граффити на глиняных грузилах Херсонеса // Проблемы исследования античного и средневекового Херсонеса, 1888 – 1988 гг. Тезисы докладов. – 1988. – Севастополь. – С. 107 – 109.

³⁴ Соломоник Э.И. Два античных письма из Крыма // ВДИ. – 1987. – № 3. – С. 114 – 125.

³⁵ Кутайсов В.А. Античный город Керкинитида VI – II вв. до н.э. / Автореферат канд дисс. – Киев, 1987.

³⁶ Кутайсов В.А. Дом с андроном из раскопок Керкинитиды // Советская археология. – 1985. – № 3. – С. 178 – 190; Кутайсов В.А. К нумизматике Керкинитиды V в. до н.э. // ВДИ. – 1986. – № 2. – С. 94 – 97; Кутайсов В.А. Кизил-Кобинская керамика из раскопок Керкинитиды // Материалы к этнической истории Крыма VII в. до н.э. – VII в. н.э. Сборник научных трудов ИА АН УССР. – Киев. – 1987. – С. 27 – 40; Кутайсов В.А. Эллинистический дом Керкинитиды // Советская археология. – 1987. – № 1. – С. 169 – 182; Кутайсов В.А. Культурно-историческая стратиграфия Керкинитиды / В кн.: Архитектурно-археологические исследования в Крыму. – Киев, 1988. – С. 5 – 16.

³⁷ Домбровский О.И. Раскопки античного театра в Херсонесе (за материалами 1954 – 1955 гг.) // Археология. – 1957. – X. – С. 94 – 101; Домбровский О.И. Античный театр в Херсонесе (Раскопки Херсонесского музея) // Сообщения Херсонесского музея. – Симферополь. – 1960. – I. – С. 29 – 36; Домбровский О.И. Раскопки античного театра в Херсонесе в 1970 г. // Тезисы докладов, посвящённых итогам полевых археологических исследований в 1970 году в СССР (археологические секции). – Тбилиси. – 1971. – С. 164 – 165; Домбровский О.И. Раскопки античного театра в Херсонесе в 1970 – 1971 гг. // Результаты польових археологічних досліджень 1970 – 1971 років на території України. XV наукова конференція інституту археології АН УРСР. Тези пленарних та секційних доповідей. – Одеса. – 1972. – С. 240 – 242; Домбровский О.И. Стратиграфические наблюдения на участке раскопок античного театра в Херсонесе / В кн.: Новейшие открытия советских археологов. – Киев, 1975. – Ч. II. – С. 74 – 75.

³⁸ Федосеев Н.Ф. Импорт синопской черепицы в Херсонес // Проблемы исследования античного и средневекового Херсонеса, 1888 – 1988 гг., тезисы докладов. – Севастополь. – 1988. – С. 123 – 125; Золотарев М.И., Рижов С.Г. Новый склеп заходного некрополя Херсонесу // Археология. – 1984. – № 48. – С. 68 – 78; Золотарев М.И. Эллинистическое домашнее святили-

ще в Херсонесі / В кн.: Причерноморье в эллинистическую эпоху. Материалы III Всесоюзного симпозиума по древней истории Причерноморья. – Цхалтубо, 1982; Тбилиси, 1985. – С. 266 – 276; Золотарев М.И. Северо-восточный район Херсонеса в античное время (по материалам раскопок 1976 – 1986 гг.) / В кн.: Проблемы исследования античного и средневекового Херсонеса 1888 – 1988. Тезисы докладов. – Севастополь, 1988. – С. 50 – 52.

³⁹ Єрмолін О., Юрочкін В. Розкопки склепу № 2 на могильнику Джург-Оба (Керч) в 2001 р. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – 2002. – Дрогобич. – Випуск IV. – С. 84 – 104.

Олег Петречко.

Антикознавство в Україні

у другій половині XX століття (проблематика та огляд публікацій).

Стаття присвячена розвитку антикознавства в Україні в другій половині XX ст. Наводиться проблематика досліджень українських науковців, що розробляли проблеми, пов'язані з вивченням античної історії. Подається огляд публікацій цих авторів. Розглядається розвиток античної археології в Україні у зазначений період. Зроблено висновок про великий потенціал, який має вивчення античної історії в Україні.

Oleg Petrechko.

The Ancient history

in the second half of XX century (problems and issues review).

The article is devoted development of ancient history in Ukraine in second half of XX century. The ancient history problems of researches of Ukrainian scientists are pointed. The issues review these authors are shown. The development of ancient archaeology of Ukraine in this period is reviewed. It is draw a conclusion that study ancient history in Ukraine has good potential.

ВЖИВАННЯ ЗЕРНА В ЛІТНЬО-ОСІННЬОМУ ЦИКЛІ КАЛЕНДАРНИХ СВЯТ УКРАЇНЦІВ

Український край з глибокої давнини є хліборобським. Землеробство тут було джерелом матеріального забезпечення і засобом формування традиційної духовної культури населення. Про давні аграрні традиції українців свідчить підсічно-вогнева система рільництва, хліборобська техніка, вирощування злакових культур ячменю та жита ще на світанку нашої ери. Як і в кожного хліборобського народу, в українців основним споконвічним продуктом було хлібне зерно, хліб, до якого завжди ставилися шанобливо. Зерно та хліб були незмінними супутниками народних звичаїв та обрядів, символізуючи благоденство, достаток, родючість.

По суті, всі календарні звичаї та обряди мають спільний зміст та мету – забезпечити хороший урожай хліба та інших сільськогосподарських культур, приплід худоби, успіх в усіх справах. Тому в основі поділу на сезони лежить не сама по собі зміна пір року, а зумовлена нею циклічність сільськогосподарських робіт. Якщо поділяти календарні звичаї на два сезони, на дві категорії, то одна з них буде готувати врожай, а інша – супроводжувати його отримання.

Центральне місце в літньо-осінньому циклі свят займають жнива і ритуали, спрямовані на те, щоб зберегти родючу силу землі, передати її в наступний рік. Саме на описі цих дійств ми зупинимося у даній статті.

Хліборобські звичаї здавна були предметом наукового зацікавлення вчених. Зокрема ті звичаї та обряди, що знаменували початок і кінець певного господарського сезону. Велику збірку матеріалів принесла етнографічна експедиція під керівництвом П.Чубинського. Матеріал багатий, і, що не менш важливо, зібраний в різних регіонах України¹.

Багато повідомлень з народного календаря маємо в “Матеріалах до українсько-руської етнології в зібранні НТШ”². М.Сумцов описує ряд землеробських обрядів у працях, присвячених обрядовому хлібові³. Цю ж проблему досліджували історики та етнографи кінця XIX – початку XX століття: М.Возняк⁴, І.Галька⁵, Я.Пастернак⁶, І.Беньковський⁷, Н.Заглада⁸, В.Кравченко⁹, К.Копержинський¹⁰.

Сучасні етнографи, фольклористи, соціологи, релігієзнавці теж проявляють значний інтерес до цих явищ. Адже це вияв уваги, посиленого суспільного інтересу до національних традицій¹¹.

Розширення діапазону джерелознавчих досліджень активізує зацікавлення таким важливим і багатим на факти історичним джерелом, як земські і городські адміністративні книги XV – XVIII ст. Із записів актових книг дізнаємося про різноманітний сільськогосподарський реманент¹², процес засіву і збирання врожаю, термін косовиці і жнив, складання стогів, молотьбу і збирання зерна¹³. Вивчення цих першоджерел з погляду матеріальної духовної культури та побуту українського народу, на жаль, ще не вийшло за межі початкових стадій опрацювання.

Власне у календарних обрядах аграрні мотиви найчастіше виражені у “зажинках” і “обжинках” – початковому та заключному етапах жнив, які російський дослідник народного мелосу І.Земцовський вважав апофеозом річного календарного кола¹⁴.

Звичайно, не всі жниварські обрядові дійства цілісно збереглися в Україні. Це показали польові обстеження, проведені в деяких селах України. Треба пам'ятати, що радянська система нещадно руйнувала усталені тисячоліттями народні звичаї. Тому нічого дивного, що навіть ті інформатори, якими сьогодні за сімдесят, не завжди пам'ятають їх. Але, хай і фрагментарно, та все ж українці зберегли до сьогодні ті звичаї, які фіксували збирачі і дослідники першої половини ХІХ століття, зокрема овруцький дідич Михайло Пйотровський. Весь жнивний період він поділяв на три етапи: початок жнив (зажинки), власне жнива, і кінець жнив (обжинки). Кожен із цих етапів був для селян урочистістю, насамперед початок і кінець жнив¹⁵. Порівнюючи його записи з власними польовими матеріалами, можна констатувати, що традиційна основа жниварських звичаїв ще функціонує в народному побуті.

У більшості сіл інформатори пам'ятають, що зажинки починали до дня св. Петра, але деякі дослідники доводять, що на Прокопа¹⁶. Напередодні зажинків удома відбувалась урочиста вечеря. Ще М.Пйотровський зауважив, що на таку вечерю запрошували не лише женців, а й приятелів чи сусідів¹⁷. Усе це свідчить, що зажинки були не просто початковим актом жнивної пори, а й важливим святом. Давніше при виході на зажинки всією сім'єю одягалися у чисту, а то й святкову одягу¹⁸.

Важливого значення надавали конкретному дню. Для цього вибирали так званий “легкий день”. Ним міг бути будь-який будень за винятком понеділка та суботи, які традиційно вважалися незажинковими¹⁹.

Зажинки розпочинала переважно господиня. Лише у деяких селах інформатори пам'ятають, що це належало робити господареві (с.Довга-Войнилівка Калуського району Івано-Франківської обл.; с. Мурин Яворівського району Львівської області). Та кому б не випало розпочати жнива на власній ниві, кожен селянин не обходився без хліба, солі та свяченої води, які брали з собою. У полі той хліб ламали на шматки і роздавали женцям. Обов'язковою була і молитва, перед тим, як вижати перший сніп²⁰. Недаремно, подаючи узагальнену характеристику українських зажинків, сучасний дослідник слов'янської хліборобської поезії Ю.Круть писав: “... Чисто зодягнені, подекуди причепурені квітками, хлібороби усією сім'єю йшли у “легкий день” зажинати достигле збіжжя. Господар, свято дотримуючись усталених з діда-прадіда звичаїв, брав у поле хліб-“жажинач” ставав на схід сонця, шанобливо скидав шапку і благословлявся: “Дай, Боже, час добрий і пору, в доброму здоров'ї дожать і на той рік дождать”²¹.

Вийшовши до схід сонця на ниву, перехрестившись і помолившись Богу, навхрест вижинали декілька жмень жита. До речі, подекуди ці перші жмені зажинали лівою рукою. Нажате укладали навхрест на розстеленому рушничкові поруч з принесеним з дому хлібом і сіллю. А тоді, хто як умів дякували Богу за вирощене, зв'язували перші нажаті жмені жита в сніпок, який переважно називали “зажинком”. Після цього, разом з хлібом-сіллю, так і не споживши, їх його урочисто несли додому²².

На Яворівщині так згадують звичай жажинок: вийшовши жати, батько перш за все йшов в один з кутів поля і зв'язував тут жмут стебел в невеликий сніпок, казав, що це “мишача хатка” (“нехай миші живуть тут, а до комори не лізуть”). І цей жмут стояв незжатию до кінця жнив, а коли орали поле то його приорювали²³.

У Підгаєцькому районі Тернопільщини інформатори згадують, що, коли вижато перший сніп, усі сідають на нього і колядують. Потім цей сніп зберігали до Різдва²⁴.

На Жовківщині Львівської області є свої особливості: господар, коли починав зажинки, обходив поле і кропив його свяченою водою. Потім жав жменю колосся і, тримаючи його у руці, швидко біг додому. Вважалося, що чим швидше він добіжить, тим швидше впорається з польовими роботами²⁵.

“Зажинок” ставили на покуть. Подекуди його зберігали тут до Спаса. Коли ішли святити фрукти, брали з нього декілька колосків чи витереблювали руками зерно і несли також до церкви. Потім цим зерном урочисто розпочали сівбу в полі. Місцями, як привозили збіжжя з поля, “зажинок” заносили в тік, де на нього укладали снопи, “щоб миші не їли”. Інколи його зберігали на покуті аж до Водохреща. Тоді він виконував функцію “дідуха” упродовж Різдвяних свят. Нажавши “зажинок”, того дня у багатьох селах більше в полі не працювали²⁶. Напевне, така форма зажинків збереглась як рудимент якогось прадавнього свята, рештки якого дійшли до нас у трансформованому виді. Проте дослідники жниварських звичаїв в Україні не дуже звертали на це увагу.

Крім зажинок, робили ще й закрутку, щоб рука лиходія і знахаря не могла зіпсувати хліба. Закрутка робилася так: коли дозрівав хліб, тоді жінки йшли з піснями в поле, і одна з них, узявши в жменю колосся, завивала їх вузлом – це й була закрутка. Інші в цей час співали хороводні пісні на завіття вінків, а потім усі разом з веселими піснями поверталися додому²⁷.

Більше досліджувався заключний етап жнив – “обжинки” чи “дожинки”. Обрядовий комплекс обжинків є значно складнішим за своєю формальною структурою. Навіть на сучасному етапі в обстежених селах побутує певне термінологічне розмаїття. Так, зафіксовано дві обжинкові “бороди”: одну, яку залишали в полі і другу, котру несли до хати. В деяких селах “бороною” називали невеличкий сніпок збіжжя, який несли з поля додому під час обжинків. Цю “бороду” робили так: з трьох чи дев’яти останніх нажатих снопів витягали по декілька стебел з колосками, зв’язували їх у пучок і несли додому. Вдома він перебирав на себе усі функції “зажинка” або служив йому доповненням²⁸. Цікаво, що подекуди навіть витереблену “бороду” зерно якої використовували для першого посіву, продовжували зберігати аж до наступних жнив. Замість кропила нею кропили свяченою водою хату, якщо хтось помер у родині²⁹.

Дещо в народній пам’яті призабулося, як це сталося з обжинковим вінком. Останній у більшості з теперішніх інформаторів асоціюється переважно з обжинками в колгоспі, а не на власній ниві. Але ж про плетений вінок з колосся згадував у своїй праці М.Пйотровський³⁰. Щоправда, деякі інформатори згадують і про обряд з вінком: коли вже скінчили жнива, жінці збирають колоски і плетуть вінок, який одягають на голову найгарнішій дівчині і йдуть додому співаючи:

Ой, весело, господарю, весело,
Що ми віночок несемо,
А ще буде веселій,
Як положим на столі.
Маяло житечко, маяло,
Поки на полі стояло,
Та не буде маяти,
Як буде на столі лежати.

Коли заходять на подвір’я господаря, стають перед хатою і співають:

Вийди господарю, в цей час,
Викупи вінок у нас:
Дай нам таляр битий,
За цей вінок витий,
Бо то дівоньки плели,
Що горілоньку пили.
Віночок – на кілочок,
Нам горілочки дзбаночок.

Господар запрошує всіх до столу, а дівчині дає гроші³¹.
В іншій місцевості, підходячи до господарських воріт, співали:

Одімкни, пане, нові ворота,
Несем вінок з щирого золота;
Ой, вийди, пане, хоч на ганочок,
Ой, викуп, викуп злотий віночок...

Господар виходить на ганок і зустрічає женців з хлібом-сіллю, а потім запрошує до хати і часту обідом з горілкою. Вінок дають господареві зі словами: “Дай, Боже, щоб і на той рік уродився хліб!”³². Добре пам’ятається сьогодні ще один обжинковий атрибут – так звана “борода”, або “Спасова борода”. Так називали незжаті і залишені в полі стебла. Дожавши ниву, господиня серпом розпушувала поміж залишеними стеблами ґрунт, виполовала бур’ян і зв’язувала їх у декількох місцях червоною ниткою, прикрашала квітами³³ (або не прикрашала, “щоб не було бур’янів”)³⁴. Подекуди колосся “бороди” заламували чи згинали донизу попри самі колоски. Зерно в колосках або заливали, або частково витереблювали, вдаючи, що сіють.

Якщо жали сім’єю, то все це робила господиня, а якщо толокою, то в дійствах брали участь кілька жінок. Одна з них полола, приспівуючи:

Я бородку полола,
Руки й ноги колола...

Тим часом інша виминала з колоска зерна і приспівувала:

Зароди, Боже, жито,
*Да й на друге літо...*³⁵

На Волині коло “бороди” клали окраєць хліба, дрібку солі, воду і співали:

Оце тобі, “борода”,
Хліб, сіль і вода!..

А потім ще й приказували: “Роди, Боже, на всякого долю: бідного і багатого!” Парубкам казали передати через ту “бороду”, щоб були багаті. Молодиці ворожили на врожай, кидаючи позад себе серпа. Як серп, падаючи, вдариться гострим кінцем об

землю, то в наступному році буде врожай, а як вдариться тупим або держаком – то це погана прикмета. Так ворожили тричі³⁶.

Поліщукам добре відомий ще один термін – “дід”. Зрештою, “дід” за способами в’язання, обрядовими діями навколо нього не відрізнявся від “бороди”, яку залишають у полі. Це – той же пучок недожатого жита, де кількість залишених стебел з колосками найчастіше мала відповідати кількості членів сім’ї, навіть поголів’я худоби, тобто, за принципом: кожному по колосочку. Його теж перев’язували у декількох місцях кольоровими нитками чи шнурками. Всі інші дії нам уже відомі. Виняток становить хіба ще один момент: “діда” у полі обгороджували чи робили “хатку” для нього.

Антропонімічний термін “дід” рівнозначний термінові “борода”. Сьогодні не так важливо, котрий із них первинний, а котрий – вторинний. Так чи так – обидва вони синонімічні. Інші терміни, наприклад, “дожинок” (“обжинок”), без сумніву, пізнішого походження. Вони могли виникнути на стадії, коли суть обжинкового звичаю – залишати у полі незжаті стеблини – давно забулася. Але й це не дає відповіді на ряд істотних запитань. Зокрема, навіщо брали на зажинки хліб, який не споживали? Для чого влаштовували напередодні зажинків гостину вдома? Чому паралельно існували дві традиції: залишити у полі жменю незжатих стебел і нести останні колоски урочисто додому? Яке призначення окрайця, що його так сумлінно залишали поліщуки під незжатими стеблами у полі? Запитань більше, ніж відповідей, яких сам по собі фактичний матеріал не дає. Не знають їх і теперішні інформатори. Для них це традиція, освячена віками. І цього досить, щоб її не порушували.

Досліджували ці проблеми вітчизняні і зарубіжні вчені, як П.Чубинський, О.Потєбня, М.Сумцов, М.Грушевський, Д.Зеленін, К.Копержинський, А.Кримський. Запропоновано цілу низку гіпотез, щоб пояснити обряд, та всі вони більшою або меншою мірою неповні, і питання залишається нерозв’язаним³⁷.

Ряд доповнюючих моментів, що істотно відтіняють обрядовий зміст звичаю, знаходимо в А.Кримського: “бородою” називається і клапоть невижатого поля і плетена поряд з вінком “Спасова борода”, котру одягають удома на шию господареві чи панові³⁸.

Основний зміст даного звичаю – магія родючості – у найрізноманітніших вирішеннях набуває не просто господарського відтінку, а значно ширшого масштабу, в поєднанні з весільними мотивами. Про зв’язок обжинкової і весільної обрядовості говорить і К.Копержинський, вважаючи останню пізнішим нашаруванням на первісну магію рослини³⁹.

Усі ці обжинкові звичаї виконуються тільки з озимими хлібами; закінчення жнив ярого збіжжя не відзначається якимись спеціальними обрядами, хіба що зауважимо про “обкіски”, які згадує Я.Головацький. Він пише, що, зазвичай, хтось із косарів по закінченні жнив ярого збіжжя приносить на косі невеличкий віночок з колосків ячменю вівся чи гречки. Здіймаючи з коси цей вінок і передаючи його господареві, косар виголошував таке побажання:

Дай вам Господь Бог
Обкісків діждати,
Щасливо зібрати,
Звести, змолотити,
І довгий вік прожити!

За це господар давав косареві гроші на пиво⁴⁰.

Річний цикл сільськогосподарських робіт завершувався посівом озимих, обрядовість якого дозволяє вважати його віхою передзимового циклу обрядів.

Озима оранка і посів теж мають відповідні обряди, спрямовані на забезпечення родючості землі, приплоду худоби.

Щоб дізнатися, котрий посів буде кращим, – ранній, середній чи пізній, – господарі колись ворожили так: відривали від обжинкового вінка три колоски і закопували їх у землю: один із тих колосків мав визначати ранній посів, другий – середній, а третій – пізній. Потім дивилися, котрий із цих колосків швидше і краще давав зелені сходи і робили відповідні висновки. Звичайно, це була свого роду традиційна гра, а не поважне визначення часу осіннього посіву⁴¹.

Ось як описує осінній посів М.Пйотровський: “Засівки – це в нашого господаря та кож урочистість. Цього дня він, приладивши собі насіння з посвяченої “бороди” і житніх вінків йде з ними на оброблене для сівби поле й там, перехрестившись і просячи коротко: “Роди, Боже, і благослови”, починає свій посів. Добрий господар не голить собі бороди від початку своєї сівби аж до її закінчення, згідно з найдавнішим звичаєм”⁴².

Отже, центральне місце в літньому циклі свят займають жнива та ритуали, спрямовані на те, щоб зберегти плодючість землі у наступному році. Об’єктом обрядових дій є останні колоски, з якими пов’язують уявлення про “духа зерна”. Саме “дух зерна”, що ховався, за народними повір’ями, в останніх невижатих колосках, уособлював живу плодючу силу. Але до цих колосків люди відчували і страх. Саме тому обряди, що знаменують завершення жнив, включаються у два різних комплекси: в одних яскраво відображений страх перед духом, в інших – віра в його живу силу. З іншого боку, кожен із зазначених моментів не є простим у своїй побудові – він складається з ряду послідовних дій, що разом творять величну картину пошанування природи і людської праці, єдності людини і природи.

¹ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д.чл.П.П.Чубинским. – СПб. 1877. – Т.3.

² Матеріали до українсько-руської етнології в зібранні НТШ. – Львів, 1899-1929. – Т.1-22.

³ Сумцов Н. Культурные переживания. – К., 1890; Сумцов Н. Хлеб в обрядах и песнях. – Харьков, 1885.

⁴ Возняк М. Народний календар з Овручинни 50-х років XIX ст. у записі Михайла Пйотровського // Записки НТШ. – Т. ССXXX. – Львів, 1995. – С.303-351.

⁵ Галька І. Народні звичаї та обряди з околиць над Збручем. – Львів, 1862. – Т.2.

⁶ Пастернак Я. Звичаї та вірування у с.Зібонках Жовківського повіту. – Львів, 1929.

⁷ Беньковский И. Народные обычаи и обряды, приуроченные к “Спасу” // Киевская старина. – 1895. – Т.V; Беньковский И. Интересный народный обычай во время жатвы // Киевская старина. – 1896. – Т. VII –VIII.

⁸ Заглада Н.А. Жнива. – К., 1923.

⁹ Кравченко В. З побуту та обрядів північно-західної України. – Житомир, 1928. – Т.1.

¹⁰ Копержинський К. Обряди збору врожаю у слов’янських народів у найдавнішу добу розвитку // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – К., 1925. – Вип.1,2.

¹¹ Булашев Г.О. Український народ в своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К., 1992; Земцовский И.Н. Мелодика календарных песен. – Л., 1975; Круть Ю.З. Хлібороб-

ська обрядова поезія слов'ян. – К., 1973; Культура і побут населення України. – К., 1993. Кутельмах К. “Спасова борода”: Магія чи реальність? (Причинки до аграрних мотивів у календарних обрядах поліщуків) // Народознавчі зошити. – 1996. – № 2. – С.118-123; Мицик В.Ф. Свята сонячного циклу. – К., 1991; Обряды и верования древнего населения Украины. – К., 1990; Скуратівський В. Покуть. – К., 1992.

¹² Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАЛ). – Ф. 3. – Оп.1. – Кн. 33. – Спр.328; – Кн. 34. – Спр.1064.

¹³ ЦДІАЛ. – Ф.3. – Оп. 1. – Кн.70. – Спр. 149-160.

¹⁴ Земцовский И.Н. Мелодика календарных песен. – Л., 1975. – С.156-157.

¹⁵ Возняк М. Народний календар з Овручинни 50-х років XIX ст. у записі Михайла Пйотровського // Записки НТШ. – Т. ССXXX. – Львів, 1995. – С.331.

¹⁶ Скуратівський В. Покуть. – К., 1992. – С.170.

¹⁷ Возняк М. Народний календар з Овручинни 50-х років XIX ст. у записі Михайла Пйотровського // Записки НТШ. – Т. ССXXX. – Львів, 1995. – С.333.

¹⁸ Записано у с. Мала Білина Самбірського району Львівської області від Яжик Павліни Іванівни, 1922 р.н.

¹⁹ Кутельмах К. “Спасова борода”: Магія чи реальність? (Причинки до аграрних мотивів у календарних обрядах поліщуків) // Народознавчі зошити. – 1996. – № 2. – С.119.

²⁰ Записано у с.Довга-Войнилівка Калуського району Івано-Франківської області від Гладій Ганни Томківни, 1920 р.н.

²¹ Круть Ю.З. Хліборобська обрядова поезія слов'ян. – К., 1973. – С. 26-27.

²² Кутельмах К. “Спасова борода”: Магія чи реальність? (Причинки до аграрних мотивів у календарних обрядах поліщуків) // Народознавчі зошити. – 1996. – № 2. – С.120.

²³ Записано у с.Мурини Яворівського району Львівської області від Мурич Анастасії Михайлівни, 1927 р.н.

²⁴ Записано у сс.Вербів, Голгочі, Яблунівка Підгаєцького району Тернопільської області від Лучко Марії Лук'янівни, 1929 р.н.; Циганчук Ольги Савівни, 1911 р.н.; Гриб Євгенії Михайлівни, 1935 р.н.

²⁵ Записано у с. Шабельня Жовківського району Львівської області від Савич Ярослави Михайлівни, 1911 р.н. та від Гнідця Михайла Олексійовича, 1927 р.н.

²⁶ Кутельмах К. “Спасова борода”: Магія чи реальність? (Причинки до аграрних мотивів у календарних обрядах поліщуків) // Народознавчі зошити. – 1996. – № 2. – С.120.

²⁷ Терещенко А. Быт русского народа. В 7-ми т. – Т.IV. – СПб, 1848. – С.39.

²⁸ Записано у с. Бережанка Лановецького району Тернопільської області від Нечипорук Марини Порфирівни, 1922 р.н.

²⁹ Записано у с.Сенівці Лановецького району Тернопільської області від Кривої Катерини Мефодіївни, 1911 р.

³⁰ Возняк М. Народний календар з Овручинни 50-х років XIX ст. у записі Михайла Пйотровського... С. 336.

³¹ Записано у с.Брониця Дрогобицького району Львівської області від Буховського Івана Григоровича, 1907 р.н.

³² Записано в с.Яблунівка Підгаєцького району Тернопільської обл. від Гриб Євгенії Михайлівни, 1935 р.н.

³³ Кравченко В. З побуту та обрядів північно-західної України. – Житомир, 1928. – Т.1. – С.25.

³⁴ Записано у с. Бережанка Лановецького району Тернопільської області від Нечипорук Марини Порфирівни, 1922 р.н.

³⁵ Кутельмах К. “Спасова борода”: Магія чи реальність? (Причинки до аграрних мотивів у календарних обрядах поліщуків)... – С. 122

³⁶ Полонський П. Обжинки // Нива. – СПб., 1876. – № 36. – С. 609.

³⁷ Кутельмах К. “Спасова борода”: Магія чи реальність? (Причинки до аграрних мотивів у календарних обрядах поліщуків)... – С. 239-245.

³⁸ Кримський А. Матеріали до роботи “Звенигородщина з погляду етнографічного та діалектологічного”. – Відділ рукописів ЦНБ ім. Вернадського НАН України. – Ф.ХХХVI. – Од.зб.681. – “Жнива”. – Арк. 8-10.

³⁹ Копержинський К. Обряди збору врожаю у слов'янських народів у найдавнішу добу розвитку // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – К., 1925. – Вип.1. – С. 71.

⁴⁰ Головацький Я.Ф. Народныя песни Галицкой и Угорской Руси. – Львів. 1878. – Т.ІІІ. – С.8.

⁴¹ Елеонская Е.Н. Сельскохозяйственная магия. – М., 1929. – С. 14.

⁴² Возняк М. Народний календар з Овручинни 50-х років ХІХ ст. у записі Михайла Пйотровського... С. 336-337.

Ірина Лозинська.

Вживання зерна в літньо-осінньому циклі календарних свят українців.

У статті на основі аналізу праць етнографів і власних польових матеріалів розглядаються обряди літньо-осіннього циклу календарних свят, що супроводжували отримання врожаю. Вони збереглися в побуті до початку ХХ ст. і в трансформованому вигляді дожили до наших днів; витоки їх лежать у глибокій давнині, коли з виникненням землеробства сформувався новий світогляд землеробства. Стрижневою ідеєю світогляду давнього землеробства була ідея родючості, а найдавнішим символом її – зерно. Плодюча сила зерна таїла в собі секрет проростання і, відповідно, таємницю кругообігу життя, викликала уявлення про його сакральні властивості.

Iryna Lozyns'ka.

The usage of corn in the summer-autumnal cycle of Ukrainian calendar festivals.

In the article the rites of summer-autumnal cycle of calendar festivals which accompanied harvesting are considered on the basis of analysis of ethnographer's works and own field materials. These rites preserved in everyday life by the beginning of the 20th century and came down to our days in a transformed state. Their roots lie in old times when with the rise of agriculture a new world outlook of the agriculture was the idea of fertility, while its most ancient symbol was corn. The fertile strength of corn held the secret of germination and the mystery of life circulation accordingly, besides it evoked ideas about corn's sacral properties.

ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНІ ТА ФОЛЬКЛОРНІ АСПЕКТИ
ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНІ
40-60-х рр. ХХ СТОЛІТТЯ:
ПІДСУМКИ ЕТНОГРАФІЧНО-ФОЛЬКЛОРНОЇ
ПРАКТИКИ СТУДЕНТІВ

У навчальному плані, згідно з яким проводиться підготовка вчителів історії з суміжною спеціалізацією “українознавство”, передбачено такий вид навчальної діяльності, як етнографічно-фольклорна практика. В ході її перед студентами ставляться навчально-наукові цілі. Навчальною метою практики є формування у студентів навиків роботи з інформаторами на предмет фіксації відомостей про культуру українців, запису зразків усної народної творчості. Матеріали, записані ними, мають бути автентичними, а значить – вартісними з наукової точки зору.

У зв'язку з відсутністю фінансових можливостей для організації експедиції, студенти проходять практику переважно за місцем проживання. Це дає змогу охопити значний ареал дослідження. Досвід свідчить, що оптимальним варіантом організації практики є тематичний підхід – визначення єдиної теми збору польових матеріалів. Зібрані відомості дають змогу охарактеризувати локальні особливості культури українців.

На основі цих матеріалів формуються тематичні етнографічно-фольклорні збірки, які зберігаються в архіві, створеному при кафедрі культурології та українознавства ДДПУ імені Івана Франка. Студенти використовують їх на практичних заняттях з етнології України, фольклору України, а також при написанні курсових та дипломних робіт. Їх наукова вартість полягає і в тому, що записані матеріали мають автентичний характер. Саме тому їх можна використати і в подальших дослідженнях з тієї чи іншої проблематики.

Тему етнографічно-фольклорної практики, яку студенти проходили влітку 2002 року, було визначено як „Історико-етнографічні та фольклорні аспекти повстанського руху 40-60-х рр. ХХ століття”. Збір матеріалів цієї проблематики був приурочений до 60 річниці УПА. Участь у зборі матеріалів брали студенти IV курсу історичного факультету, а також окремі студенти педагогічного факультету. Керівниками практики кафедрою було визначено нині покійного доцента М. Грицика та автора цієї статті.

За основу методичних рекомендацій, даних студентам, було взято посібники, автором яких є відомий дослідник повстанського руху в Україні Григорій Дем'ян¹. Учасників практики було націлено на три можливі **напрямки пошукової роботи**. Перший блок завдань був таким:

- збір біографічних відомостей про учасників повстанського руху, репресованих мирних жителів, які були вихідцями із відповідного населеного пункту чи полягли у його околицях;
- виявлення джерел з даної проблематики (документів і щоденників повстанців, фотографій, листівок тощо);

- запис спогадів повстанців про організацію та ведення руху опору у даній місцевості;

- запис спогадів свідків про репресії окупантів супроти мирного населення, знущання над засудженими.

До другого напрямку роботи належали завдання:

- збір інформації про матеріально-побутові умови життя повстанців: будівництво та облаштування криївок, організація постачання бойових підрозділів, специфіка харчування людей тощо;

- запис спогадів учасників повстанського руху про відзначення національних свят, дотримувannya народних традицій в умовах підпілля і т.ін.

Згідно з третім напрямком роботи, студенти повинні були зафіксувати фольклорні матеріали, пов'язані з повстанським рухом. Це, зокрема,

- запис народних оповідань про повстанців;

- фіксація пісенної спадщини українського народу, провідною темою якої є тема національно-визвольної боротьби.

Студентам було рекомендовано поширювати зібрані матеріали серед громадськості, працівників освітньо-культурних закладів, в тому числі і через засоби масової інформації.

Практика проходила, переважно, на території Львівської області, частково – Івано-Франківської та Тернопільської і Закарпатської областей.

Загалом, студенти курсу сумлінно поставилися до виконання завдань. І мова не лише про засвоєння навиків польової роботи, а перш за все про результати пошукової роботи, які мають наукову вартість. Особливо варто відзначити матеріали, зібрані В. Наконечним, котрий проводив дослідження у м. Трускавці та у с. Гординя Самбірського району. Ним зафіксовано чимало свідчень про учасників національно-визвольної боротьби, побут та облаштування життя повстанців. Фольклорний доробок, записаний студентом, є найбільшим і нараховує 27 зразків повстанських пісень, які побутували на Дрогобиччині, Самбірщині та Теребовлянщині. Цінні відомості з історії повстанського руху, оригінальні фольклорні записи здійснили М. Гривняк, В. Куриляк, О.Курас, В. Денис, Б.Орос, І. Спольницький, Т. Шафран та інші.

Загалом, зібрані студентами матеріали дають можливість унаочнити історію національно-визвольної боротьби українського народу у 40-60-х рр. XX ст., охарактеризувати ряд тенденцій збереження у пам'яті людей відомостей про ці події.

Результати практики засвідчують значне зацікавлення людей повстанською проблематикою. Інформатори радо відгукувалися на прохання розповісти про боротьбу місцевих жителів супроти окупантів. Поширеним явищем є дослідження аматорів, які проявляються, здебільшого, у формі збору інформації про учасників цих подій, а також практикується збір фольклорних матеріалів даної тематики. Одним із таких є вчитель школи № 1 м. Трускавця В. Найчук. Саме від нього В. Наконечний записав більше десятка повстанських пісень, у тому числі й ті, які побутували на Теребовлянщині, звідки родом інформатор. Історію повстанського руху та долю вихідців із с. Модричі Дрогобицького району досліджує вчитель історії місцевої школи В. Ковалик (В.Бакан*). Згадаємо тут і членів товариства „Меморіал”, до котрих зверталися студенти.

Разом із тим, інколи студенти фіксували певне побоювання інформаторів розмовляти на таку тему. Як заявила один із респондентів, „колесо ся крутить, крутить, та не

* У дужках вказано прізвища студентів, котрі зафіксували відповідну інформацію

знаю, на якуй шпиці стане – не знаю, що прийде” (Б.Орос). Зрозуміло, що цей страх є наслідком багаторічних репресій, закономірним наслідком життя в тоталітарній системі.

Національно-визвольний рух 40-60 років XX століття – це пік боротьби за державність України. За підрахунками Г.Дем'яна, через усі її види і форми пройшло не менше 700 тисяч активних учасників. А враховуючи, що кожного з них підтримувало 4-5 осіб, то можна підрахувати, що загальне число патріотів сягало кількох мільйонів². Матеріали, зафіксовані студентами під час науково-пошукових робіт, також підтверджують сказане. Доказом цього є хоча б відомості про кількість учасників повстанського руху, людей, репресованих за допомогу та співчуття повстанцям – вихідців із одного населеного пункту. Так, наприклад, лише із села Стара Ропи, що на Старосамбірщині, членами повстанських загонів був 31 мешканець (І.Крупа). За допомогу та співчуття національно-визвольній боротьбі 30 селян із Ясениці-Сільної Дрогобицького району було репресовано (В.Винар).

Масовість учасників визвольного руху українців була результатом роботи, яку проводили у передвоєнний період українські національні організації і насамперед ОУН. Свідчення про це є у матеріалах багатьох студентів.

Біографічні відомості засвідчують, що учасниками повстанського руху найчастіше була молодь – уроджені у 20-х роках XX ст. Саме вони – люди 20-30 річного віку були найбільш активною частиною повстанських формувань.

Матеріали, зібрані студентами, ілюструють бойові дії повстанців. Зокрема, є відомості про сутички з німцями (І.Бурбель, В.Денис, В.Наконечний). Однак найбільше даних стосується збройної боротьби із радянською окупацією. Наведемо декілька прикладів. Так, зі слів 76-річного М. Сеньківа-Дум'яка, жителя Борислава, колишнього підпільника, в 1946 році четверо повстанців, переодягнувшись у „руську” форму, з фальшивими документами офіцера приїхали у с. Підбуж Дрогобицького р-ну. У цьому населеному пункті знаходився гарнізон та воєнний склад. Набравши 4 вози зброї та боеприпасів, вони поїхали. Все це викрилося лише через декілька днів (Т.Гриневич).

Із записів І. Бурбеля, здійснених від Б. Пігути, 1940 р.н. дізнаємось про бойові подвиги повстанця М. Лавриковського, уродженця м. Стебник (псевдо „Чорний”, „Циган”), котрий брав участь у розгромі загону енкаведистів у м. Самборі, звільняв захопленого у полон повстанця „Крука”, виходця із с. Доброгостів Дрогобицького району.

Цікавими видаються спогади Р.Малярчина (псевдо „Ромко”, „Орел”, „Хміль”), мешканця м. Трускавець. Повстанцем він перебував в околицях рідного с. Корчин Сколівського району і з 1944 по 1948 роки був при Головному осередку ОУН-УПА з пропаганди та бюро інформації УГВР. Доля зводила його з Р.Шухевичем, О.Гасином. Цікавими видаються особистісні характеристики, дані ним цим діячам повстанського руху (В.Наконечний).

Чимало свідчень про боротьбу повстанців Коломийщини подає П. Підлетьчук, 72-річний житель с. Хімчин Коломийського р-ну (І.Спольницький) В околицях села діяла бойка з 30 повстанців, очолювана „Червоним” – І.Матійчуком.

Вражає героїзмом історія юнака Богдана Цицика, 1934 р.н., уродженого у с. Солонкувате Старосамбірського району. У 1951 він потрапив у засідку. Пораненого в живіт, його захопили в полон. У Добромільській лікарні йому зробили операцію, але повстанець наклав на себе руки, розірвавши рану руками (О.Вішук).

Мужність повстанців інколи оцінювали й вороги. Так, В. Жидичин (1923-1949), уродженець с. Ісаї Турківського району, на вимогу ворога здатися поклав гранату під

шию і підірвався. Побачивши це, енкаведист сказав: „Він справжній „бандера”, оскільки не здався нам живим” (В.Куриляк).

Дивовижна жертвність учасників національно-визвольної боротьби засвідчує, що для них воля рідного народу та незалежність України були дорожчими від власного життя. Як зазначав Г.Дем’ян, самогубство повстанців – це не вияв розпуки і розгубленості, а заклик до подальшої боротьби³.

Зібрані матеріали засвідчують злочинні дії окупаційних військ супроти мирного населення – грабежі, вбивства ні в чому не винних людей. Так, на Крем’янецьчині „червонострічкову партизанку” називали „грабармія” – за грабунки місцевого населення. У с. Волиця біля Почаєва за обстріл колони вони влаштувавши різню, замордувавши 16 жителів села, в тому числі і 80-річну жінку, а 16-річну дівчину, згвалтувавши, закололи багнетом (А.Павелко).

Мародерство мало місце і серед солдатів Червоної Армії. Наприклад, в с. Чорна Н/Устрицького району (сучасна Польща) солдат застрелив молодого парубка для того, щоб зняти з нього чоботи (Т.Гриневич).

Захоплених у полон учасників повстанського руху піддавали нелюдським тортурам. Непоодинокими є свідчення катування до смерті. Так, за свідченням О. Ковбасюк-Бурик, її двоюрідного брата В. Ковбасюка енкаведисти в 1946 р. втопили у криниці у с. Солець Дрогобицького району (В.Наконечний). Захопленого у полон повстанця з с. Волоща Дрогобицького району М. Ничипора, 1916 р.н., більшовики живцем закопали у землю (М.Ничипір). Намагаючись приховати сліди своїх злочинів, окупанти скидали патріотів у соляні шахти Добромиля (О.Віщук).

Українські повстанці демонстрували нескореність і по тюрмах. Так, сімнадцятирічна А. Береза з с. Розвадова Миколаївського району була заарештована 31 жовтня 1948 року. Святий вечір вона зустріла у Стрийській тюрмі. Зі сходом першої зорі ув’язнені, помолвившись та почерявши, заколядували „Бог Предвічний”. Наглядачі, увірвавшись до камери, примусили жінок роздягнутись і, насміявшись, перевели у камеру без вікон. Але їй це не допомогло. Не зважаючи на холодну ніч, ув’язнені заколядували „З нами Бог”.

Знущались окупанти і над трупами. Наприклад, голову загиблого повстанця І. Шакальця, 1928 р.н., уродженця с. Волоща Дрогобицького району, понад тиждень носили на палі у тодішньому районному центрі – с.Меденичі (М.Нечипір). Інший приклад: у 1948 р. М. Ільків, 1923 р.н., уродженець с. Губичі (м. Борислав), захоплений у будинку, підірвався гранатою, щоб не потрапити до рук ворогів. Від вибуху будівля загорілася. Коли витягли тіло, воно було без рук і ніг, а обгорілий тулуб нагадував поліно. Енкаведисти прив’язали його ланцюгом і потягли конем по дорозі (В.Куриляк).

Методи окупантів відзначалися цинізмом: вербування агентів, підсаджування провокаторів до ув’язнених, спецоперації переодягнутих боївків. Не гребували вони і віроломством. Так, у с. Східниця Дрогобицького району солдати оточили повстанця П. Журавчака, котрий відстрілювався з будинку. Під загрозою вбивства матері енкаведисти змусили його здатися. Однак це не допомогло – на очах у сина матір убили (В.Менько).

У зібраних матеріалах є факти, які засвідчують моральну стійкість не лише повстанців, а й їх родичів. Доказом цього може бути спогад Р.Малярчина. Він, спільно з товаришем, отримав завдання повідомити матері повстанця І. Корчинського (псевдо „Корчак”) про загибель у бою з ворогом України її сина. Почувши цю сумну звістку, мати героя, заплакавши, обняла їх і, поцілувавши, промовила: „На війні загинув мій чоловік, старший син, зять, а тепер і молодший син. Тепер Ви, мої синочки, бережіть себе” (В.Наконечний).

Б.Орос, будучи жителькою Закарпаття, цікавилася відомостями про боротьбу за Карпатську Україну. Нею записані спогади про репресії мадярських окупантів. Студентка подає прізвище Ю. Андришин, 1920 р.н., жительки с. Тересва Тячівського району, котра доглядала пораненого вояка Карпатської України.

В матеріалах є відомості про перебування українських патріотів у тюрмах, життя на засланні. Зокрема, про висилку і життя на засланні у Пермській області детально розповіла О. Ковбасюк-Бурик (В.Наконечний). Про важку фізичну працю на лісоповалі у Сибіру, голод ув'язнених згадує А. Живчин, 1919 р.н., уродженка с. Грушів, а нині мешканка с. Меденичі Дрогобицького району. Ув'язнені були настільки змучені голодом, що їли м'ясо здохлого коня, яке припікали на вогні, поклавши на сокиру чи пилу. Нестерпні умови життя змушували людей до втечі. Так, утрюх, серед яких була і вже згадувана А.Живчин, ув'язнені здійснили втечу, блукаючи тиждень у лісі. Однак через три місяці їх упіймали і повернули назад (О.Кобільник).

Із матеріалів студентських досліджень видно, що репресії не зламали бойового духу учасників національно-визвольних змагань. Вони продовжували боротьбу і на засланні в Сибіру. Наприклад, житель с. Угерсько Стрийського району Я. Турчин спільно зі ще 5-ма побратимами, будучи на засланні в м. Омську, створили в 1951 році осередок ОУН. Однак організацію було розкрито, а її членів додатково засудили ще на 10 років ув'язнення (М.Гривняк).

Підпільна організація українських патріотів була створена і на шахті № 7 у м. Воркута. За спогадами В. Карташа, 1926 р.н., уродженця с. Розділ Голованіського району Кіровоградської області, їхньою групою було виготовлено 300 гранат та заготовок до них. Викритих підпільників засудили до смертної кари, яку згодом замінили на 25-річне ув'язнення. Інформатор розповів про перебування у камері смертників, про Кенгірівське повстання 1954 року, учасником якого він був (Р.Марунчак).

Під час збору матеріалів студенти цікавилися і виявом нескореності українців і в наступні десятиліття. Так, записані спогади Л. Старосольського, 1955 р.н., жителя м. Стебника, котрий у ніч з 8 на 9 травня 1972 року, спільно з товаришами, вивісив у своєму місті два національні прапори (І.Бурбель).

Загалом, відомості, записані студентами під час етнографічно-фольклорної практики, широко презентують суспільно-політичну атмосферу тих років, ілюструють процеси, які відбувалися в Західній Україні у той час.

Щодо виявлення документів з історії повстанського руху в Україні, то тут простежувалися певні труднощі. Студентами подані незначна кількість ксерокопій фотографій, оригінали яких збережені у родинних архівах, які доносять нам образи українських патріотів. Також представлені довідки про реабілітацію, виданих у новітні часи. Причини такого стану очевидні: документи, які засвідчували причетність конкретних людей до певних подій, були небезпечними у ті жорстокі часи.

Значні труднощі відчували студенти і при зборі матеріалів етнографічного плану, які стосуються матеріально-побутових аспектів повстанського руху. Це можна пояснити тим, що з умовами життя людей у кріївках найбільше були обізнані ті, хто безпосередньо там перебував. А саме вони, здебільшого, загинули у нерівній боротьбі із загарбником. Іншою причиною, якою можна пояснити обмеженість відповідної інформації, є недостатнє усвідомлення суспільною свідомістю наукового значення відомостей про матеріальну культуру повстанців. Найбільш змістовними у плані висвітлення матеріально-побутових умов життя повстанців є відомості, зафіксовані В. Наконечним, Т. Гриневичем, М. Гривняк, І. Спольницьким.

Серед наявних матеріалів особливо виділимо спогади Р. Малярчина про облаштування повстанського табору в околицях с. Корчин Сколівського району. Криївка, де перебував інформатор, була “чотирикімнатним” приміщенням, де проживало 18 осіб (В.Наконечний). У матеріалах практики містяться спогади вояка УПА В. Кухара, 1928 р.н., жителя с. Угерсько Стрийського району, про спорудження криївки в околиці цього села на березі р. Стрий (М.Гривняк).

Узагальнюючи зібрані відомості, зазначимо, що такі табори влаштовували у великих лісових масивах, у горах, подалі від головних шляхів. Повстанці вміло використовували природні особливості боліт, луків тощо. Підходи до криївки були під постійним наглядом. Утруднення доступу, заходи застереження диктувалися військовою необхідністю.

Важливий критерій вибору місця для спорудження криївки – наявність питної води, тому їх часто споруджували у потоках. Воду з джерела жолобом заводили у криївку. З цією метою виготовляли відповідні коритця. Відповідно, облаштування криївки передбачало наявність замаскованої „фоси”, якою витікала вода.

З точки зору техніко-конструктивних особливостей житла повстанців були землянками. Стіни всередині викладали з колод. У горах споруджували колиби, наполовину вкопані у землю. Такі будівлі були досить теплі. При плануванні інтер'єру передбачалося виділення місця для забезпечення життєдіяльності людей, місця для зброї та боєприпасів, складування продуктів та інших запасів. При змозі, обладнували місце для радіостанції. Виходів було, як мінімум, два – основний та запасний.

Меблі у повстанському житлі були тільки найнеобхідніші – дерев'яні нари, стіл, табуретки. У копаній криївці стіл був земляним. Обов'язковим елементом були вентиляційні люки.

Предметом зацікавлень студентів було спорядження бійців УПА. До нього, помимо зброї, належав дощовик, узимку плащ. Вояки були забезпечені ковдрами. Форма в УПА була мішаною і складалася з військового та цивільного одягу. Військовий однострій був „большевицької”, німецької та мадярської армій. Повстанці відчували гостру потребу у взутті. Не маючи чобіт, вони ходили в „ходаках”.

Щодо озброєння, то переважала стрілецька зброя – автомати, гвинтівки, „пістолі”. За свідченням Р. Малярчина, у них були „фавстпатрони” та „панцербікси” (протитанкові рушниці) (В.Наконечний). Основне джерело здобування зброї – бойові трофеї.

Організацією харчування повстанців займалися відділи господарників. Вони мали польові кухні, кухонне начиння. Продуктами забезпечувало населення села, в околицях якого знаходився табір. Страви, які споживали повстанці були простими у приготуванні. Чи не основною їжею повстанців була варена картопля, готували й різні крупи. Частими були випадки, коли повстанці по кілька днів не їли. По змозі, вояки йшли в село – перепочити, поїсти.

У повстанських боївках панувала тверда дисципліна. Обов'язковими елементами розпорядку дня були спільний підйом, колективна руханка, ранкові водні процедури біля потічка. Словом, життя повстанців відповідало принципам режиму дня військового підрозділу.

Чи не найбільшого успіху досягли студенти під час запису фольклорних матеріалів, пов'язаних з історією повстанського руху. Це й не дивно, адже, Г.Дем'яном вперше у національній та світовій науці було доведено, що „жодна попередня епоха в історії України не залишила такого потужного багатожанрового і кількісно неперевершеного пласту пісенного і оповідного фольклору, як повстанський рух ОУН-УПА 1940-1960 рр.”⁴.

Це пояснюється тим, що „ідеологія українського націоналізму, під прапором якої велась ця боротьба, співпадала з народними світоглядними принципами, християнським віровченням, прагненням до самостійності тощо”⁵.

Водночас, відзначимо актуальність досліджень цієї проблематики. Прикро, але у найновішому підручнику з фольклору України проблема відображення в усній народній творчості національно-визвольних змагань 1940-1960 рр. висвітлена лише в одному абзаці⁶. І хоча нещодавно побачила світ монографія Г. Дем'яна, присвячена вивченню українських повстанських пісень, однак потреба ведення подальших записів існує й надалі, оскільки зберігається можливість запису нових творів, варіантів уже відомих. Про це, зокрема, засвідчив порівняльний аналіз творів, записаних студентами та використаних дослідником у своїй праці.

Під час практики студенти основну увагу приділили запису пісенного фольклору. Загалом записано понад 200 творів, у тому числі окремі з них у кількох варіантах. Частина пісень відома широкому заголові. Але є й малопоширені, дослідниками, очевидно, ще не зафіксовані. Однак усе це потребує скрупульозного вивчення і зіставлення відповідних текстів з опублікованими джерелами.

Українська повстанська фольклорна традиція була спадкоємицею народної творчості, пов'язаної з попередніми етапами національно-визвольної боротьби. В контексті цього студентами зафіксовано ряд творів, присвячених періоду УНР та Карпатської України. Це, наприклад, пісні „Мов олень той, що загнаний в болото” (В.Винар), „359” (А.Павелко), в яких оспівується героїзм вояків УНР, розстріляних під Базаром. На Косівщині І.Спольницький зафіксував пісню „Заспіваймо про руїну” – про боротьбу за незалежність Карпатської України. Інший її варіант побутує у с. Тересва Тячівського району Закарпатської області (Б.Орос). Нею також записано й інші твори даної тематичної групи: „В 39 році”, „У XX столітті, 38 році”, „Чи чулисте, милі браття”.

Серед записаних пісень є твори, присвячені відомим діячам українського національного руху. Наприклад, Є. Коновальцеві – „Рознеслася сумна звістка” та „Цього року сумні Свята” (В.Наконечний). У кількох творах художньо втілено образ С. Бандери, наприклад, „Там за лісом” (В.Наконечний). У низці творів оспівується подвиг В. Біласа та Д. Данилишина – „В живний четвер в Тернополі” (В.Наконечний), „Ще не вмерла Україна, ми її не лишим” (В.Наконечний), „Над Львовом чорна хмара” (В.Наконечний, Н.Федик, М.Стасюк). Страту П.Голояда та Я.Пришляка оспівано у пісні „В живний четвер в Тернополі” (В.Наконечний). Пісня „Попід Бескид зелененький”, присвячена Д. Грицаю (псевдо „Перебийніс”), записана в його рідному селі – Дорожів Дрогобицького району (Г.Левицька).

За тематичною спрямованістю серед записаних повстанських пісень переважають маршові. Загалом, за нашими підрахунками, їх записано біля 50. Серед творів цієї тематичної групи є як більш відомі, так і малопоширені: „Там деє далеко на Волині” (І.Бейба), „Хлопці, алярм!” (В.Менько), „Як наші хлопці лісовії” (В.Денис), „Марширують вже повстанці” (М.Кирчей), „Ми – українські партизани” та „Ой, гук, мати, гук” (В.Наконечний), „УПА іде” (Т.Куцак), „Грають труби над Дністром” (О.Онищак), „Ми зродились із крові народу” (Р.Марунчак), „Раз, два, три, хлопці з лісу” (В.Куриляк) та інші. Провідна їх ідея – заклик до боротьби та впевненість у перемозі.

Особливо звернемо увагу на ті пісні, які мають прив'язку до певної місцевості і присвячені пам'яті полеглих конкретних героїв. Вони цінні тим, що мають локальний ко-

лорит. Як приклад, можна навести такі пісні, як „Вже вірного Дзюби нема”, присвячена пам’яті М. Дзюби (псевдо „Дунай”), уродженця с. Гординя Самбірського району, котрий загинув навесні 1943 року в бою з німцями (В.Наконечний), „У березневий тихий вечір”, присвячена пам’яті сотника УПА І. Наконечного (псевдо „Орленко”) із цього ж села (В.Наконечний). До цієї групи належать пісні „Україно, Україно” – про повстанця з с. Волоща Дрогобицького району М. Стебельського (псевдо „Кухар”) (М.Нечипір), „Про трьох повстанців” та „Ой заграли кулемети” – обидві про загибель трьох повстанців із с. Чернильця Яворівського р-ну (Т.Шафран), „У Яжеві Новому” (Т.Шафран) та „На купині під вербою” (В.Шнайдер), два варіанти пісні „Про дубок Корнич в Назірні” (І.Спольницький) та інші. На думку Г. Дем’яна, твори цієї тематичної групи складають найчисленнішу частку повстанського пісенного фольклору, яка потребує спеціального дослідження⁷.

Значна кількість записаних повстанських пісень – це твори ліричного спрямування. Молодий вік повстанців визначав популярність таких пісень. Як приклад, можна назвати: „Пуси мя” (І.Бейба), „Ой любив та кохав” (В.Ценейко), „Послухай, дівчино, послухай, єдина” (В.Шнайдер), „У саду незабутня грушка” (О.Сітка), „Не сьогодні-завтра буде свято” (Т.Гриневич) і т.ін. Провідною їх темою є розлука з коханою. Сімейно-побутова проблематика представлена колисковою „Люляй, люляй, мій синочку” (С.Павелко).

Окремо можна виділити групу жартівливих пісень, переважно на тему стосунків хлопця й дівчини. Зокрема, записано такі твори, як „Їхали повстанці з поля” (О.Курус), „Пісня про шудмана” (В.Наконечний), „Послухайте, любі друзі” (І.Бурбель).

Бойові дії – це завжди втрати рідних, друзів. Тому тема похорону бійця широко представлена в творах цього періоду. Загалом, пісень цієї групи студентами записано більше 20: „Пригадайте, хлопці” (І.Бейба), „Там під лісом, темним бором” (В.Наконечний), „Не плач, стара мати” (В.Наконечний), „З морозом вітер повіває” (В.Куриляк), „У неділю рано-вранці” (А.Коновалова), „Стоїть сумна край дороги (М.Стасюк) і т.ін. Провідною їх темою є благословення полеглих та їхніх могил.

У багатьох піснях відчувається трагізм людської долі. Наприклад, пісні „Бідні ті стрільці, що йшли до бою” (М.Жук), „Йшли стрільці до бою” (М.Ничипір) та „Там старенький батько” (О.Курус), цікаві тим, що в них відображено похорон батьком рідного сина. Причому, у названих творів не лише спільна тема, а й навіть один спільний фрагмент. Водночас, сюжетна лінія різна у кожному із варіантів.

Чільне місце в матеріалах займають тюремні та табірні пісні. Загалом, їх зафіксовано більше десяти. Це, зокрема: „Нічка була темна”, (2 варіанти, В.Наконечний, А.Бурмило), „Люба матусю, чи пам’ятаєш” (М.Жук) та „Ти колисала мене у колисці” (А.Коновалова), які перегукуються; „Ми по таборах і по тюрмах” та „У чужій стороні” і „Сибірські тюрми, Казахстан...” (Н.Заходнік), „Сидів я раз з двома друзями” (Л.Яворська), „Сонце сходить і заходить” (В.Наконечний), „Сонце сходить, я журюся” (О.Курус) та інші.

Складовою частиною повстанського фольклору є сатиригумористика, хоча загальний доробок, зафіксований студентами, незначний. Так, студенткою М. Гривняк записано низку коломийок, у яких персонажами є як Сталін, так і Гітлер. Цікавими видаються коломийки про мадярську окупацію Закарпаття (Б.Орос). На прикладі останніх можна простежити, як іншомовні вирази (в даному випадку, угорські – М.Г.), майстерно вплетені в „національний контекст”, стали „ефективним засобом сатирично-гумористичного зображення окупантів”⁸.

Творчість повстанців знайшла своє втілення і у колядках, які стали складовою частиною різдвяного репертуару українців. Крім широко відомої колядки „Сумний святий вечір” (В.Наконечний), І.Бурбель записав „Скоро, скоро всі вставайте” та перероблений варіант колядки „Бог Предвічний” (можливо, фрагмент). Також В. Менько зафіксував колядку „Не плач, народе”.

Окрему групу матеріалів, записаних студентами, становлять поетичні твори на повстанську тему. Їх теж можна вважати складовою частиною усної народної творчості. Вони написані непрофесійними поетами. В ряді випадків автори пісень невідомі, і тексти до нас дійшли у переповіданні інших людей.

На особливу увагу заслуговує „Балада про братів”, присвячена пам’яті чотирьох повстанців – М. Максимова, В. Максимова, І. Князя та І. Павелка, котрі в лютому 1946 р. вчинили акт самогубства, щоб під час облоги у селі не здатися ворогові. Автором цього твору є М. Кунець, 1929 р.н., жителька с. Боршевичі Старосамбірського району, котра під враженням цієї трагічної події написала його ще у ті суворі часи (О.Віщук). Особисті відчуття, викликані зустріччю з сестрою, котра перебувала у львівській тюрмі, О. Ковбасюк, 1930 р.н., уродженка с. Солець Дрогобицького району, висловила у поетичній формі – „ У Великодню п’ятницю” (В.Наконечний). В.Денис від А.Марчишин, 1933 р.н., жительки смт. Славське Сколівського району, записав вірш „Край дороги”, автором якого є невідомий повстанець. Національно-визвольну боротьбу українського народу оспівують у поетичних творах і колишні повстанці. Так, уже згадуваний П. Підлетейчук, вірш „Сплять повстанці, їх ліс колише” присвятив світлій пам’яті вояків і старшин УПА, провідників ОУН Коломийської округи (І.Спольницький).

Загалом, провідною темою пісенного повстанського фольклору є героїські змагання УПА. Характеризуючи ці, твори Д. Донцов відзначав, що це „зроджені серед крові пісні”⁹. Поява повстанських пісень зумовлена дивовижною жертовністю і героїзмом місцевих патріотів. Укладаючи та виконуючи такі твори, їх автори та виконавці виражали незламність у боротьбі за незалежність України.

Недоліком матеріалів етнографічно-фольклорної практики 2002 р. є відсутність аудіо-записів повстанських пісень, що унеможливило вивчення мелодики цих творів. Все це зумовлює необхідність продовження розпочатої роботи, а зібрані дані можна розглядати як розвідувальні. В 2003 р. цей недолік вдалося частково ліквідувати. Однак проблема забезпечення студентів технічними засобами залишається невирішеною й досі.

Дослідження історико-етнографічних та фольклорних аспектів повстанського руху продовжувалося і в 2003 р., коли практику проходили студенти наступного курсу. Зібрані матеріали зараз впорядковуються та вивчаються. Попереднє знайомство з ними також засвідчує їх наукове значення. Як і у попередньому, році зібрано багато свідчень про учасників національно-визвольної боротьби 40-60-х рр. XX ст., записано спогади очевидців, зафіксовано чимало фольклорних матеріалів. Причому, виявлено нове явище: наприклад, у с. Дубаневичі Самбірського району від місцевих мешканців записано сценарій вертепу, складений одним із повстанців. Дійовими особами є українка, два козаки, два повстанці і два москалі. Його інсценізація здійснювалася з 40-х рр. до 1974 р. – часу викриття кагебістами (І.Турчин).

Відрядно, що матеріали, опрацьовані студентами, знаходять свого читача. Зокрема, відомості про полеглих повстанців Старосамбірщини, зафіксовані С.Шандровичем, котрий упродовж кількох років цікавився цією проблемою, увійшли як складова частина до районного мартирологу.¹⁰

Отже, підсумовуючи, відзначимо:

1. Національно-визвольний рух середини ХХ ст. – це наймасовіший і, разом з тим, найтриваліший та найкровопролитніший етап боротьби за державну незалежність України. Вивчення цієї проблеми має велике наукове значення.

2. Польові матеріали, зібрані студентами, засвідчують їх цінність як історичного джерела для вивчення місцевої історії. За умов об'єктивного їх використання, на основі цих відомостей можна ілюструвати реальність історичних процесів, які відбувались на відповідних теренах.

3. Етнографічно-фольклорна практика не обмежується навчально-науковим значенням. Збір польових матеріалів має великий виховний вплив. Це відзначали студенти як у заключній частині своїх досліджень, так і в ході підсумкової наради. Водночас, вони збагатились місцевою фольклорною традицією, виступаючи, тим самим, проміжною ланкою у передачі фольклорних надбань.

4. Досвід, отриманий студентом під час проходження практики, є надзвичайно важливим для майбутньої практичної діяльності вчителя-історика. Саме тому шкода, що із зміною спеціалізації на факультеті у нових навчальних планах не передбачено етнографічно-фольклорної практики.

5. Перспективним напрямком навчально-наукової роботи на факультеті могло б стати створення дослідницького центру з проблем національно-визвольного руху в Україні. Актуальність такої роботи зумовлюється хоча б тим, що досі не укладений повстанський мартиролог Дрогобиччини, і це попри наявність значного штату професійних істориків.

¹ Дем'ян Г. На допомогу краєзнавцям-дослідникам повстанського руху. – Львів, 1992; Його ж. Як підготувати повстанський мартиролог району. – К., 1998.

² Дем'ян Г. Українські повстанські пісні 1940-2000 років. – Львів, 2003. – С.89.

³ Дем'ян Г. Соловій Ф. Повстанський мартиролог Стрийщини. 1930-1950. – Стрий: Щедрик, 1999. – 410 с. // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – Львів, 2001. – Том ССХІІ. Праці секції етнографії і фольклористики. – С. 693.

⁴ Глушко М. „Для України жить!” // Народознавчі зошити. – 1999. – № 3. – С. 284.

⁵ Дем'ян Г. Видання українських повстанських пісень // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1995. – Т. 230. Праці секції етнографії та фольклористики. – С. 578.

⁶ Лановик М., Лановик З. Українська усна народна творчість: Підручник. – К., 2001. – С. 291-292.

⁷ Дем'ян Г. Українські повстанські пісні 1940-2000 років. – С. 302.

⁸ Харчишин О. Повстанська пісенна сатиригумористика з Львівщини // Народознавчі зошити. – 1997. – № 4. – С.228.

⁹ Донцов Д. „Співаник УПА” – універсал нової України // Визвольний шлях. – 1951. – Ч. 8 (47). – С. 33.

¹⁰ Шандрович З. В боях за волю України. – Львів, 2002. – С.6.

Микола Гладкий.

Історико-етнографічні та фольклорні аспекти повстанського руху в Україні 40-60-х рр. XX століття: підсумки етнографічно-фольклорної практики студентів.

У статті подано результати збору відомостей про учасників повстанського руху в Україні, опису їхнього побуту. Особливо різноманітним є фольклорний матеріал. Студенти записали понад 200 зразків повстанських пісень. Акцентується увага на проблемах та перспективах продовження цієї роботи.

Mykola Gladkyi.

Historico-ethnographical and folklore aspects of insurgent movement in 1940-1960 of the 20th century: results of ethnographical and folklore practice of students.

The results of gaining information about participants of insurgent movement in Ukraine and the description of their way of life are mentioned in the article. The folklore material is various. Students have written down more than 200 examples of insurgent songs. Special attention is paid to problems and perspectives to continue this work in future.

ФОРМИ І МЕТОДИ
ВІДЧУЖЕННЯ СЕЛЯНСТВА ВІД ВЛАСНОСТІ
У ЗАХІДНОМУ РЕГІОНІ УКРАЇНИ
(ДРУГА ПОЛОВИНА 40-х – ПОЧАТОК 50-х рр. XX ст.)

У другій половині 40 – на початку 50-х років XX століття в західноукраїнському селі тоталітарний режим здійснив насильницьку колективізацію, яка супроводжувалася жорстокістю і депортаціями населення у віддалені регіони СРСР. Сотні тисяч селян були відчужені від приватної власності. У жертву сталінській доктрині соціалізму було принесено долі багатьох невинних людей, знищено одвічний селянський уклад, побут, традиції, культуру, християнську мораль.

За роки незалежності України опубліковані праці Б. Яроша, А. Кентія, Ю. Киричука, О. Ленартовича, А. Русначенка, В. Барана, І. Біласа та інші, які висвітлюють соціально-політичні процеси 40 – початку 50-х рр. XX ст. у західних областях¹. Однак процес відчуження селянина від власності у них розкрито побіжно. Автор робить спробу заповнити цю прогалину.

Відчуження західноукраїнського селянства від власності умовно можна поділити на три етапи. Перший припадає на роки становлення радянської влади (1940 – перша половина 1941 рр.) та її відновлення (1944-1946 рр.), коли виникали окремі колгоспи. На другому етапі (1947-1948 рр.) почалася суцільна колективізація та масове відчуження селянина від власності, розгортався жорстокий терор проти національно-визвольного руху та депортаційно-пересельницькі акції. На третьому етапі (1949-1952 рр.) завершено суцільну колективізацію, утверджено колгоспний лад, а селянина перетворено в новітнього кріпака, підірвано соціально-економічну базу національно-визвольного руху.

У перші післявоєнні роки радянська влада спрямувала головний удар проти заможної частини селянства. За даними фінансових і заготівельних органів, у 1945 р. в семи західних областях (без Закарпаття) налічувалось 65 тис. куркульських господарств. Вони становили 4,8 відсотка загальної кількості селянських господарств і володіли 13,8 відсотками земельних угідь. Близько 3 тис. дворів налічувалось на Закарпатті². Це були сильні господарства, які мали у своєму розпорядженні землю, пасовища, худобу, тяглову силу, господарський реманент, уміло та ефективно господарювали, виробляли основну частку товарного хліба.

Органи влади почали конфіскацію землі в господарствах, що перевищували встановлені державою норми землекористування. У Закарпатській області в грудні 1945 р. встановлювалися такі верхні межі землекористування: для низинних округів – 6 га, для гірських – 8 га орної землі. В інших західних областях України із введенням у дію закону про обмеження куркульського землеволодіння величина господарств зменшилась і складала, в середньому, 8,6 га орної землі на один двір³.

Селян залучали до колгоспів грубими, насильницькими методами: податковим пресом, погрозами, залякуванням, шантажем, провокаціями, вивезенням на Сибір і навіть

убивствами. У Волинській області за перше півріччя 1947 р. лише офіційно зареєстровано 34 випадки порушення законності під час організації колгоспів (побиття громадян, вилучення в них майна, погроза зброєю)⁴.

Під гаслом боротьби проти куркулів – “кровопивців-лихварів” та “посібників – українських буржуазних націоналістів”, розгорнулася кампанія “розкуркулювання”. У західних областях “куркулів” як таких на той час уже не було, йшлося, фактично, про селян-трударів, які мали трьох або чотирьох коней та корів, дехто з них зрідка використовував найману працю. З літа 1947 р. розпочалося масове відчуження селянина від власності та перетворення його в наймита. Термін “куркуль” політизувався, тому розкуркулюванню підлягали селяни будь-якої категорії як носії приватновласницької ідеології.

Саме з 1947 року, поряд з позаекономічним примусом, посилювався податковий прес як головний засіб знищення селянина – самостійного господаря. З червня 1947 р. Рада Міністрів УРСР прийняла постанову “Про порядок заготівлі сільськогосподарської продукції в куркульських господарствах Львівської, Станіславської, Дрогобицької, Тернопільської, Рівненської, Волинської і Чернівецької областей”. Постанова збільшувала на 50 відсотків норми поставок сільськогосподарської продукції, а термін її здавання скорочувався на 1-3 місяці⁵.

Місцеві органи влади розгорнули перереєстрацію так званих куркульських господарств. До них зараховували господарства, які під час німецької окупації використовували працю постійних або сезонних найманих робітників замість погашення річних позичок та користування сільськогосподарською технікою, мали прибутки від млина, маслобійки тощо, здавали в оренду землю⁶.

Насправді ж, самочинно визначали куркулів працівники НКВС, голови сільських рад, секретарі партійних осередків, сільські активісти. І тут певною мірою виявлялося свавілля партійно-радянського апарату та абсолютна незахищеність селянина. За офіційними даними, 1 серпня 1947 р. в західних областях України нараховувалося 16374 так званих куркульських господарств, у т.ч. у Волинській області – 3941, Дрогобицькій – 1419, Львівській – 2126, Рівненській – 2235, Станіславській – 1645, Тернопільській – 2209, Чернівецькій – 877, Закарпатській – 1920⁷.

Згідно з постановою Ради Міністрів УРСР від 23 серпня 1947 р. “Про оподаткування сільських господарств західних областей УРСР”, на господарства з прибутком 10 тис. крб. у рік встановлювалися надбавки до податку у розмірі 50 відсотків, до 15 тис. – 75, більше 15 тис. – 100 відсотків⁸.

У 1947 р. норма зернопоставок з одноосібника зросла на 25 відсотків: картоплі – на 100, молока – на 70, м’яса, вовни – на 300. Крім того, визначалася поставка яєць – 300 шт. з господарства на рік та обов’язковий продаж державі шкіри від забитої худоби. З’являється також указ Верховної Ради Союзу РСР “Про державний податок на кон’юнктурні прибутки куркульсько-заможних господарств західних, Ізмаїльської і Чернівецької областей Української РСР”. Розмір податку встановлювався у сумі 1000 крб. з кожного гектара землі. За несплату податку все майно селянина, за винятком житлового будинку, одягу та предметів побутового користування, конфісковували⁹.

Селяни, які не бажали пов’язувати свою долю з колгоспом, сплачували натуральний податок у декілька разів більший, ніж ті, котрі виявляли покірність властям. Якщо завдання і було виконане, давали додаткове. І знову селянин “вишукував можливості”. Та влада на цьому не заспокоювалася: обкладала знову, і так доти, поки в коморі нічого не залишалося. Таким чином, і хліба у селянина вже не було, і завдання хлібопостачань

не виконувалося. Зате була підстава подати справу до суду. Селянинові довелося вибирати: тюрма або колгосп¹⁰.

Деякі господарі першими змушені були вступати у колгоспи, сподіваючись уникнути великих податків. Так, заможний селянин села Біляшів Ковельського району Волинської області Т.Антонюк після того, як йому призначили податок майже у дві тисячі крб., подав заяву до колгоспу. Він мав 16 га землі, трьох коней, п'ять корів, кінну молотарку та інший інвентар, який змушений був передати колгоспу¹¹. А. Ващук із с.Повурськ цього ж району, маючи 22 га землі, вступив до колгоспу після того, як йому призначили понад дві тисячі карбованців податку¹².

Економічний тиск держави на селянські господарства щороку посилювався. 1949 р. у Волинській області одноосібні господарства величиною до 2-х га зобов'язані були здати з кожного гектара 273 кг зерна, 2-5 – 377, 5-7 – 468, більше 7 – 559. Норми могли змінюватися місцевими органами влади у бік підвищення до 50 відсотків¹³. На Станіславщині господарства до 2-х га землі здавали від кожного гектара 90 кг зерна, 2-5 – 120 кг, 5 і більше – 170 кг зерна¹⁴. У Чернівецькій області на селян, що мали 2 га землі, накладали хлібоздачу в 20 ц з га¹⁵. Унаслідок такої економічної політики більшість індивідуальних господарств зубожіли.

Водночас, у кожному районі формувалися групи партійно-радянського активу та органів МВС і МДБ, які роз'їжджали по селах для примусового створення колгоспів. У с. Самушин Заставнівського району Чернівецької області лейтенант МДБ Ведерников залякував селян: “Якщо завтра не подаш заяви до колгоспу, то я тебе заарештую”¹⁶. У с.Іспас Вижницького району уповноважений райкому партії погрожував селянам депортацією до Сибіру¹⁷. Внаслідок шантажу було колективізоване с.Топорівка Заставнівського району Чернівецької області. Улітку 1947 р. було заарештовано 80 селян. Перед ними поставили вимогу: тюрма або колгосп. Залякані селяни, всупереч своїй волі, подали заяви до колгоспу. Таким методом колективізували понад 3 тис. господарств у Топорівці¹⁸.

У багатьох селах людей зганяли до клубу, а інспірована ініціативна група оголошувала про створення колгоспу. Представники влади вимагали від селян подати заяви про вступ до колгоспу. Звісно, були протести, тоді представник влади брав телефонну трубку і голосно промовляв: “Залізничну станцію. Начальника. негайно приготуйте кілька вагонів для відправки в Сибір куркулів, підкуркульників та бандопосібників із сім'ями. Відправку розпочнемо сьогодні увечері”. Рятуючи свою долю, налякані селяни подавали заяви про вступ до колгоспу¹⁹.

Масові безчинства чинила група партійно-радянського активу на чолі із завідувачем парткабінету райвиконкому Будком, організовуючи улітку 1948 р. колгоспи в Колківському районі Волинської області. Активісти діяли випробуваним більшовицьким методом. Усіх селян, які відмовлялися вступити до колгоспу, заганяли у підвал біля сільради с. Комарово. Уночі почергово заходили в приміщення сільради і розпочинали екзекуції. Селян на руках піднімали до стелі, пускали на підлогу або підставлену лаву. Ф.Головінському і Д.Ащуліку одягали на голову відро, б'ючи зверху палицею. Селянин Будь від побоїв знепритомнів. Один з активістів всунув непритомному у руку олівець, зробив підпис про вступ до колгоспу²⁰.

У с.Кукуріки Головнянського району цієї ж області заснуванням колгоспу займалася група радянсько-партійного активу в складі 19 осіб на чолі з секретарем райкому партії. Уночі 12 серпня 1948 р. селян силою зброї зігнали до сільради, але бажаного результату не досягли. Відтак біля дверей сільради виставили озброєну охорону.

Селян почергово заводили в окрему кімнату. Тут їх жорстоко били, поки не “переконали” в перевагах колгоспного ладу²¹.

У села часто приїжджали уповноважені з району, заганяли селян в хату-читальню, клуб або школу. Один із представників влади оголошував про створення колгоспу і ставив запитання: “Хто проти організації колективного господарства? Прошу голосувати”. Як правило, всі, боячись репресій, мовчали. Тут селянам підсовували готові заяви, на яких вони ставили свої підписи або хрестики. Від усіх мешканців села вимагали передати колгоспу свою землю і худобу. У с. Ступниця Дублянського району Дрогобицької області органи влади зобов’язали вчителів місцевої школи підготувати для мешканців села заяви для вступу в колгосп. 7 листопада 1948 р. їх силою зігнали до школи. Тремтливими руками люди змушені були ставити підписи, а хто був неписьменний – хрестик. Таким чином засвідчувався їх вступ до колгоспу²².

У багатьох випадках селяни ставали колгоспниками, навіть не підозрюючи цього. У с. Дядьківці Рівненської області заяву про вступ до колгоспу Є. Марафічука скріпили хрестиком місцеві активісти, стверджуючи, що це зробила його донька. Селянин скаржився, вимагав повернути йому озимину, відібрану в нього як у колгоспника. Відповідь голови райвиконкому була стандартною: “відмовити”²³.

Задля хороших результатів створювалися фіктивні колгоспи. У селах Майдан та Зелений Дуб Мизоцького району Рівненської області земля, коні, реманент не були усуспільнені. Кожен селянин самостійно сів і збирав урожай на своїй ділянці. Встановлений план хлібоздачі місцеві органи влади розподіляли серед селян. Подібне було у с. Княже Золочівського району Львівської області²⁴.

У с. Луч Лисятинський Стрийського району Дрогобицької області 1949 р. було створено колгосп, до якого вступило 28 господарств (із 110). Районні організації включили його до списку сіл суцільної колективізації і довели план засипки насіння на кожне господарство. Голова колгоспу повідомив секретаря Стрийського райкому КП(б)У, що багато селян відмовляються здавати насіння, оскільки не вважають себе колгоспниками. “Заявіть селянам, – відповів секретар, – хто не бажає бути колгоспником, нехай подає про це письмову заяву”²⁵. Звичайно, ніхто нічого не писав, бо такі заяви стали б “перепусткою” до Сибіру або інших віддалених районів СРСР.

У деяких селах представники влади разом із енкаведистами заганяли селян узимку до річки. На березі ставили стіл і тут вимагали від селян вступити до колгоспу. Селяни відмовлялися. Тоді енкаведисти заганяли чоловіків і жінок у крижану воду. Людям нікуди було діватися, вони змушені були підписувати заяви²⁶.

Щоб примусити селян вступити до колгоспу, кидали їх у льохи, підвали тощо. У с. Торгів Поморянського району Львівської області схопили Миколу Сеньківа, кинули до підвалу будинку Семена Пирога, якого раніше вислали до Сибіру, і протримали без їжі кілька днів²⁷. У с. Банилові Вашківцівського району Чернівецької області предмети широкого вжитку продавали лише колгоспникам. Одноосібникам заявляли: „Вступи до колгоспу, а опісля купуй”²⁸.

Уповноваженні Корецького РК КП(б)У Рівненської області Кравець і Мархай у с. Голічівка тяжко побили вдову Теклю Родованюк за те, що відмовилася віддати до колгоспу свого коня. Вони також жорстоко розправилися з одноосібником Павлом Ворощуком. Спочатку його побили і скривавленого закрили в льох. Потім П. Ворощука роздягнули, облили водою і помістили в холодну стодолу. У такий спосіб селянина-одноосібника “переконували” у перевагах колективного господарювання²⁹.

У гострому протиборстві проходила колективізація с. Ямниця Станіславської області, де мешкали селяни із високою національною свідомістю. У міжвоєнний період тут діяли осередок оунівського підпілля, українські товариства “Сільський господар”, “Просвіта”, “Січ” та “Сокіл”. У 1935 р. у селі вибухнуло повстання і селяни утримували владу впродовж місяця³⁰. У роки радянської влади вони чинили впертий опір колективізації. Відтак із Станіслава у Ямницю було скеровано 60 чоловік партійно-господарського активу та 8 енкаведистів. Влада заарештувала 14 учасників оунівського підпілля, виселила 39 сімей і тільки після цього, 4 грудня 1949 р., був організовуваний колгосп з 470 селянських господарств³¹.

У с. Надітичі Миколаївського району Дрогобицької області селяни неодноразово ховалися від представників влади, чим унеможливлювалося створення колгоспу. Тому партійно-радянський актив приїхав у село з уже готовим списком колгоспників. Земля, реманент насильно передавалися до колгоспу³². У колгоспі “Новий шлях” Судово-Вишнянського району Дрогобицької області за списком числилося 140 господарств, але жодної заяви від селян до правління колгоспу не надходило³³.

У селах Іспас, Мілієве Вижницького, Банилів, Замістя Вашківцівського, Кучірів Малий, Горошівці, Добринці Заствненського, Суховерхів, Ошихліби, Витилівка Кіцманського районів Чернівецької області відбирали в одноосібників найкращі землі для колгоспів, натомість їм надавали гірші сільгоспугіддя³⁴.

Особливо підступні провокації щодо непокірних селян здійснювали спецгрупи МДБ, які жили по декілька місяців у лісах, видаючи себе за підрозділи УПА. Вони приходили на хутори чи села, провокуючи селян до налагодження зв'язків з місцевими відділами повстанців. Якщо селяни вчасно не виявляли провокацію, то справа закінчувалася арештом та конфіскацією всього майна. У с. Свидник Турківського району Дрогобицької області прибуло 100 енкаведистів у формі повстанців. Селяни не розпізнали провокації, віддавали харчі, розповідали про учасників визвольного руху. Відтак багатьох мешканців села заарештували. Їх жорстоко допитували: били, виривали волосся і зуби, ламали руки, саджали на розпечене залізо³⁵.

Спецгрупа Здолбунівського відділу МДБ Рівненської області у вересні 1948 р. приїхала на хутір Загребля. Вона вимагала від Петра Дембіцького зібрати від хуторян 30 ц хліба. Селяни відмовилися, і тому через кілька днів до П. Дембіцького знову прийшли озброєні люди і, погрожуючи розправою, вимагали виконати їх наказ. Переляканий П. Дембіцький запряг коня, повантажив на підводу 3 мішки власного зерна і повіз на вказане місце. Тут його схопили і відправили до райвідділу МДБ³⁶. 4 січня 1949 р. агенти-бойовики Турківського райвідділу МДБ Дрогобицької області Шельник Казимир Франкович і Кульганович Іван Миколайович разом з конюхом райвідділу МДБ Скобою, озброєні автоматом та двома гвинтівками, прибули в с. Бережок, де під виглядом ОУН здійснили збройне пограбування Степана Лили³⁷. Група агентів-бойовиків Хустського окружного відділу МДБ Закарпатської області, до якої входили Михайло і Пилип Антоні, Петро Лемко, Василь Тегза, упродовж 1948 р. вчинила 13 збройних пограбувань селян³⁸.

Радянські карально-репресивні загони знищували хутори, мешканці яких найбільш затято виступали проти колективізації та допомагали повстанцям їжею, одягом, схованкою. Хутірська система не дозволяла владі контролювати селян повністю. Тому їх насильно виганяли з хуторів. 1946 р. у десяти районах Волинської області підлягали виселенню 326 хуторів, у яких проживало 2175 осіб³⁹. Цю акцію проводили війська МВС.

Ліквідація хуторів особливо активізувалася на завершальному етапі колективізації. Улітку 1950 р. радянська влада розпочала ліквідацію 70 тис. хуторів⁴⁰. Селяни чинили опір свавіллю партійних структур. У травні 1951 р. представники влади на хуторі Яцули Дубровицького району Рівненської області сокирою зруйнували вікна, піч, дах і частину стелі в оселях А. Стасюка, Я. Воробєя, Л. Стасюка, К. Колесника⁴¹.

Справжній вандалізм вчинили радянські активісти під керівництвом секретаря Дрогобицького РК КП(б)У Тамари Зубатенко і заступника голови райвиконкому Божика у с. Зимівки. Партійні активісти зруйнували хату вдови Юлії Ковбасюк (матері двох малолітніх дітей), господар якої загинув на фронті в лавах Червоної армії⁴². Подібна доля в Зимівках спіткала ще 15 родин. Радянські активісти спалили 8 будинків, 10 оборогів, 50 ц картоплі, вулики з бджолами. Дільничий міліціонер Лопотчак з підручними тягнули за волосся Катерину Якимець та били прикладами, копали ногами і знущалися над нею тільки за те, що вона не хотіла добровільно переселитися⁴³.

Протягом 1950-1952 рр. було зігнано з батьківської землі власників 91226 хуторських господарств, з них 69245 розселили в західних областях, 21581 – у південних регіонах України, а деяких депортували у Сибір. Руйнування хуторів продовжилося з новою силою після 4 липня 1952 р., коли з'явилася чергова постанова ЦК КП(б)У і Ради Міністрів УРСР “Про виселення господарств з хуторів у західних, Ізмаїльській, Чернівецькій і Закарпатській областях УРСР”, яка зобов'язувала місцеві органи влади до 1 жовтня 1952 р. виселити ще 51350 дворів⁴⁴.

Водночас, зростала кількість депортованих – учасників національно-визвольної боротьби та членів їх родин, а також тих, що чинили опір колгоспному ладу, у віддалені регіони СРСР. Їх вивозили в Сибір, на Крайню Північ, у Казахстан як “куркулів”. У Станіславській області до списку “куркульських” потрапили селяни Ілля Скуба та Наталія Сивак. Скуба мав будинок, сад, дві корови і 0,5 га землі, а Сивак – будинок, корову та 0,15 га землі⁴⁵. У Любомльському районі Волинської області до “куркульських” були зачислені безкінні селянські господарства, які мали 1-1,5 га землі. Таке ж діялося у Золочівському районі Львівської області, Корецькому районі Рівненської області та в багатьох інших місцях⁴⁶.

Перша хвиля депортацій припала на жовтень 1947 р., друга – на кінець 1948 р., що було пов'язано з переходом до суцільної колективізації. Протягом 1947 р. було виселено 26612 сімей, або 76986 осіб, 1948 р. – відповідно, 2623 і 8224 особи⁴⁷. Ще більшої масштабності ця акція набирає з 1949 р., коли депортували усіх “куркулів”. Секретар ЦК КП(б)У Л. Мельников вимагав від представників влади на місцях застосовувати засіб: колгосп або Сибір. Всього за 1948 – 1949 рр. було депортовано 30 тисяч чоловік, яких кваліфікували як “куркульський” елемент⁴⁸.

У такий спосіб режим прагнув підірвати можливості спротиву ОУН-УПА, зламати нехіть селян до колгоспів. Партійно-радянське керівництво України прекрасно усвідомлювало органічний зв'язок між запіллям визвольного руху, основу якого складало, переважно, заможне сільське населення, і продовженням боротьби ОУН-УПА.

18 серпня 1950 р. Рада Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У ухвалили виселити 1200 господарів-куркулів із західних, Чернівецької та Закарпатської областей за межі Української РСР з конфіскацією належного їм майна⁴⁹. Це мотивувалося тим, що серед 152 тис. селянських господарств, які залишилися поза колгоспами, є частина “куркулів”, які завдають шкоди колгоспам, зокрема їхньому організаційному зміцненню⁵⁰.

Виконуючи директивні вказівки центру, місцеві органи влади розпочали нову хвилю пошуків “куркулів” та “українських буржуазних націоналістів”. До них зараховувалися

всі ті, хто чинив опір колгоспному ладу та всій тоталітарній системі. Із західних областей у 1951 р. до Сибіру було вислано 1445 “куркулів”⁵¹. Водночас, цілими партіями вантажили у вагони “українських буржуазних націоналістів”, “андерсівців”, “сектантів” і вивозили у віддалені райони СРСР. За неповними даними, в 1939-1953 рр. зі Західної України у східну частину СРСР вивезено 2 196 170 осіб, або 20,5 відсотка усього населення краю⁵².

Крім адміністративного тиску, сталінський режим надалі вдавався до широкої соціальної демагогії. Уся ідеологічна машина сталінського режиму була спрямована на пропаганду колгоспного ладу. З цією метою проводилися різні наради, семінари, конференції, лекції, використовували радіо, кіно, пресу. Хоча пропаганда і соціальна демагогія широко використовувалися, однак не вони були визначальними. Фактично, насильно до початку 1952 р. в західному регіоні України було колективізовано 95,2 відсотка селянських дворів, що складало 99,2 відсотка посівної площі⁵³.

Таким чином, для створення економічної бази тоталітарного режиму та придушення національно-визвольного руху компартія намагалася за допомогою карально-репресивних органів утвердити колгоспний лад. Побої, залякування, шантаж, провокації, арешти, депортації, вбивства, податкова політика і т. п. звужували соціальну базу визвольного руху, а відтак відкривали дорогу до організації колгоспів. Так за сталінським “рецептом” була здійснена “революційна перебудова” західноукраїнського села – відчужено селянина від власності, знищено хлібороба-годувальника, господаря землі.

¹ Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30-50-ті роки XX століття (історико-політологічний аспект). – Луцьк, 1995; Ленартович О. Селянство Західної України у національно-визвольній боротьбі 1944–1950 рр. – Луцьк, 1998; Баран В. Україна: новітня історія (1945-1991). – Львів, 2003; Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953. У 2-х Кн. – К., 1994; Кентій А. Нариси боротьби ОУН-УПА в 1946-1956 рр. – К., 1999; Киричук Ю. Нариси історії українського національно-визвольного руху 40-50-х років XX ст. – Львів, 2000; Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. – К., 2002.

² Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.16. – Спр.453. – Арк.3.

³ Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО). – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр. 40. – Арк. 28; Спр. 144. – Арк. 2; Масловский В.И. В борьбе с врагами социализма. Очерки истории классовой борьбы на селе в период построения основ социализма в западных областях Украины. 1939-1950 рр. – Львов, 1984. – С. 121.

⁴ Шаповал Ю.І. Мороз перед “відлигою” // Історія України. Нове бачення. – Т.2. – К., 1996. – С. 346.

⁵ Сеньків М. Західноукраїнське село: насильницька колективізація 40 – поч. 50-х рр. XX ст. – Львів, 2002. – С. 130.

⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 16. – Спр. 453. – Арк. 3.

⁷ Там же. – Оп. 76. – Спр. 57. – Арк. 47.

⁸ Сеньків М. Вказана праця. – С. 131.

⁹ Ленартович О. Вказана праця. – С. 56.

¹⁰ Марценюк П. Хто не йшов у колгосп, того вивозили в Сибір // Волинь. – 1998. – 24 лис.

¹¹ Сушик І. Волинське село у перше повоєнне десятиріччя (1944-1953) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск. – Дрогобич, 2002. – С. 480.

- ¹² Ярош Б.О. Сторінки політичної історії західноукраїнських земель 30-50 років XX ст. – Луцьк, 1999. – С.111-112.
- ¹³ Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф.П. 6. – Оп. 1. – Спр. 257. – Арк. 41.
- ¹⁴ Крайківський О. “Визволителі”. – Дрогобич, 1998. – С.478.
- ¹⁵ Русначенко А. Вказана праця. – С.362.
- ¹⁶ Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі в 1944–1953 роках. Нові документи і матеріали. – К., 1998. – С. 656.
- ¹⁷ Там же.
- ¹⁸ Там же.
- ¹⁹ Сеньків М. Вказана праця. – С. 132, 133.
- ²⁰ ДАВО. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.127. – Арк.71.
- ²¹ Там же.
- ²² Сеньків М. Вказана праця. – С.133.
- ²³ Ленартович О. Вказана праця. – С.59.
- ²⁴ Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Згадка на сумні роковини. – К., 1990. – С. 18; Масловский В.И. Вказана праця. – С. 123.
- ²⁵ Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Вказана праця. – С. 17.
- ²⁶ Сеньків М. Вказана праця. – С. 134.
- ²⁷ Там же.
- ²⁸ Сергійчук В. Вказана праця. – С.656.
- ²⁹ Там же. – С. 696.
- ³⁰ Там же. – С. 748.
- ³¹ Там же. – С. 752-754.
- ³² Ярош Б.О. Тоталітарний режим ... С. 124.
- ³³ Рубльов О.С., Черченко Ю. А. Вказана праця. – С. 18.
- ³⁴ Сергійчук В. Вказана праця. – С.655-659.
- ³⁵ Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. 1939-1953. Т.1. – К., 1995. – С.709; Андрусак М. Брати грому. – Коломия, 2001. – С. 281, 293; Літопис Української Повстанської Армії. Т.16. – Торонто-Львів, 1987. – С.150;
- ³⁶ Докладная записка о фактах грубого нарушения советской законности в деятельности т.н. спецгрупп МГБ // Літопис Червоної Калини. – 1993. – №3-4. – С. 55-57; Сергійчук В. Вказана праця. – С. 702-704.
- ³⁷ Документи КДБ. Вовкулаки // Літопис Червоної Калини. – 1993. – №3-4. – С. 54-55.
- ³⁸ Там же.
- ³⁹ ДАВО. – Ф.П.6. – Оп.6. – Спр. 112а. – Арк.78.
- ⁴⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 145. – Спр.1068. – Арк.3-9.
- ⁴¹ Сергійчук В. Вказана праця. – С.810, 811.
- ⁴² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 145. – Спр.870. – Арк. 285.
- ⁴³ Сергійчук В. Вказана праця. – С.812-814.
- ⁴⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 145. – Спр. 1154. – Арк. 121.
- ⁴⁵ Вівчар Б. Як нас виселяли // Галичина. – 1990. – 1 вер.
- ⁴⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 46. – Спр. 3202. – Арк. 18; ДАВО. – Ф.П.1. – Оп. 1. – Спр. 120. – Арк. 71; Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф.П.3. – Оп. 2. – Спр. 330. – Арк. 4; Ф. Р. 1805. – Оп. 1 – Спр. 13. – Арк. 6.
- ⁴⁷ Шаповал Ю. Політичний терор в Україні в 20 – 50-і роки XX ст. // День. – 2001. – 1 вер.
- ⁴⁸ Кентій А. Вказана праця. – С. 60.

⁴⁹ Сергійчук В. Вказана праця. – С. 795.

⁵⁰ Там же.

⁵¹ Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади 1946-1947 рр. – Т.2. – Львів, 1998. – С. 351.

⁵² Нариси з історії суспільних рухів та політичних партій в Україні (XIX – XX ст.). – Львів, 2001. – С. 171.

⁵³ Сеньків М. Вказана праця. – С. 146.

Михайло Сеньків.

**Форми і методи відчуження селянства від власності
у західному регіоні України (друга половина 40-х – початок 50-х рр. XX ст.).**

У статті проаналізовано форми і методи відчуження селянства від власності у повоєнний період, висвітлено процес утвердження соціально-економічної бази більшовицького тоталізму у західному регіоні України.

Mykhailo Senkiv.

**Forms and methods of alienation of the peasants from the property
in the west-Ukrainian region (the second half of 40-s –the beginning of 50-s).**

In this article it has been analysed forms and methods of alienation of the peasants from the property in the post-war period, it has been thrown light upon the process of strengthening of the social-economic base of the bolshevist totalitarianism in the west-Ukrainian region.

**ДОКУМЕНТИ
ТА МАТЕРІАЛИ**

Андрій ГРЕЧИЛО

СИМВОЛИ МІСТА САМБОРА

До числа найдавніших українських міських гербів, якому вдалося зберегтись протягом століть практично без більших змін чи переробок, належить знак Самбора.

Перша згадка про поселення датується 1241 р., а в XIV ст. воно вже було значним торговельним центром. 13 грудня 1390 р. краківський воєвода Спитко з Мельштина продає за 80 празьких гривень війтівство у Самборі (названому також у документі Погоничем) колишньому війтові з Ланьцута Генрикові, а також дозволяє запровадити в місті самоврядування на магдебурзькому праві¹. Про реалізацію цього дозволу можна говорити на підставі королівського привілею 1419 р., котрим фіксувалося надання магдебургії та низка пільг для міщан і котрий пізніше на прохання райців отримав нові королівські конфірмації 1491 та 1507 рр.² Невід'ємним атрибутом функціонування магдебурзького права було застосування міського герба й печатки. Очевидно, що в Самборі вже в XV ст. вони мали використовуватися, проте через втрату найдавніших самбірських документів перші свідчення про символ міста маємо тільки з XVI ст.

Проведені нами пошукові роботи в польських архівах дали змогу виявити найдавнішу відому печатку Самбора на документі за 1533 р. Більш докладно розвиток самбірського міського герба можна простежити за виявленими печатками з XVI-XVIII ст., характеристика яких подана за такою схемою: 1) зображення; 2) легенда; 3) форма і розмір; 4) техніка відбитка; 5) рік використання; 6) місце зберігання.

Тип I

Мал. 1

1) у заокругленому знизу щиті вліво від глядача біжить олень з пробитою стрілою (зображення не зовсім виразне і схоже на меч чи спис) шиєю (мал. 1);

2) ° SIGILLU ° [...] ° CIVTATIS ° SAMBOR (печатка [...] міста Самбора); напис виконаний готичним письмом, що дуже характерне для печаток з XIV-XV ст.;

3) круга, діаметром 25 мм;

- 4) паперово-восковий;
- 5) 1533 р.;
- 6) Національний музей у Кракові, відділ рукописів (Бібліотека Чарторийських). – Збірка В.Віттига. – MN 560. – № 119101.

Тип II

- 1-4) слід від відірваної круглої паперово-воскової печатки, діаметром близько 36 мм;
- 5) 1548 р.
- 6) Бібліотека Академії наук у Кракові. – Rkr. No 439. – Арк. 112-зв.

Тип III

- 1) у заокругленому низу щиті стоїть олень, повернутий вправо від глядача, з пробитою стрілою шиєю;
- 2) * SIGILLVM * COIS * SAMBORIEUS (печатка самбірських райців);
- 3) кругла, діаметром 27 мм;
- 4) паперово-восковий;
- 5) 1571 р.;
- 6) Національний музей у Кракові, відділ рукописів (Бібліотека Чарторийських). – Збірка В.Віттига. – MN 563. – № 119702.

Тип IV

- 1) по землі біжить олень з пробитою стрілою шиєю;
- 2) SIGILLVM CONSVLARIS SAMBVR [...] (раєцька печатка Самбора [...]);
- 3) кругла, діаметром 32 мм;
- 4) паперово-воскова і сургучева;
- 5) 1665 р.
- 6) Центральний державний історичний архів України У Львові. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 183. – С. 188.

Тип V

Мал. 2

- 1) по землі біжить олень з пробитою стрілою шиєю, позаду нього – деревце (мал. 2);
- 2) + SIGILLVM CONSVLARE CIVITATIS S R M NOVAE SAMBOR 1666 (печатка райців міста с[вященної] к[оролівської] м[илості] Нового Самбора 1666);
- 3) кругла, діаметром 36,5 мм;

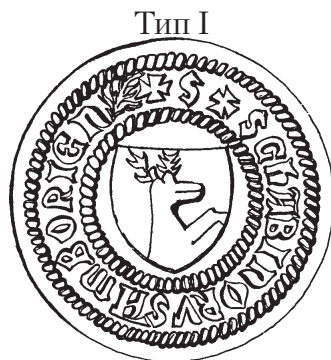
4) паперово-воскова і сургучева;

5) 1666-1867 рр.

6) Центральний державний історичний архів України У Львові. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 184. – С. 455, 1038; Спр. 185. – С. 184, 185, 242, 495, 1079; Спр. 186. – С. 1594; Спр. 187. – С. 264; Спр. 206. – С. 421; Спр. 209. – С. 1329, 1471, 1436; Спр. 496. – С. 653; Спр. 585. – С. 281; Ф. 776. – Оп. 1. – Спр. 150. – С. 35. Оригінальна срібна печатка (матриця) зберігалася до Другої світової війни у Самбірській ратуші, про що згадує А. Дорфлерівна, а також припускає, що саме ця печатка була зафундована райцею Яном Кштановичем 1666 р.³

Немає жодних сумнівів, що від початку XVI ст. (а ймовірно, наскільки можна судити з манери виконання печатки з документа 1533 р., – і з XIV-XV ст.) гербом Самбора був олень, який біжить зі стрілою в шиї. Причина вибору такого мисливського сюжету для міського герба не була випадковою, оскільки Самбірщина ще за часів Галицько-Волинської держави була князівською власністю, й на цих землях князі любили полювати на турів, ведмедів і оленів⁴. Зрештою, про оленя з пробитою стрілою шиєю згадує у написаному 1561 р. вірші “Theoresis Tertia” Григорій Самбірчик, у “Книзі привілеїв міста Самбора” був датований 1562 р. малюнок міського герба, на якому також зображено оленя, що біжить праворуч (геральдично, тобто вліво від глядача) зі стрілою в шиї⁵.

За тогочасною традицією герб міста використовувала рада. Міський судочинний орган – лава – вживав власну печатку, а за свій символ брав видозмінений міський герб чи його елемент. Подібну практику маємо у Львові, Городку, Яворові, Дрогобичі та інших містах. Вдалося виявити два типи лавничої печатки Самбора.

Мал. 3

1) у трикутному щиті піволеня, повернутого вправо від глядача (мал. 3);

2) + S + SCHABINORV SAMBORIEN (п[ечатка] самбірських лавників); характер літер і зображення вказує на XV ст.;

3) кругла, діаметром 34 мм;

4) паперово-воскова;

5) 1585 р.⁶

6) ЦДІА України у Львові. – Ф. 134. – Оп. 1. – Спр. 138. – Арк. 3.

Тип II

Мал. 4

1) в обрамованому бароковим картушем щиті піволена зі стрілою в ший, повернутого вліво від глядача (мал. 4);

2) * SIGILLVM * SCABIN ** NOVAE * SAMB * A.D. 16[...] (печатка лавників Нового Самбора р[оку] Б[оного] 16[...]);

3) кругла, діаметром 32 мм;

4) паперово-воскова;

5) 1671-1732 рр.

6) ЦДІА України у Львові. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 184. – С. 1377; Спр. 185. – С. 171; Спр. 187. – С. 157; Спр. 323. – С. 622, 655; Спр. 491. – С. 503, 609, 613, 617; Спр. 493. – С. 171; Спр. 495. – С. 313; Головний архів давніх актів у Варшаві. – Збірка Чоловського. – Од. зб. 138. – С. 90, 92, 96.

Герб міста мав би також використовуватися на різних прапорах. На жаль, люстрації міських і цехових арсеналів Самбора з 1663 і 1694 рр. подають відомості лише про кольори прапорів окремих цехів: у ковальського – жовтогарячий (оранжевий) з якимись гербами; у кравецького – новий червоний і старий зелено-жовтий; у бондарського – цеглястий, а 1694 р. – “кармазиновий” (червоний); у шевського – блакитний; у ткацького та кушнірського – червоні; у різницького і пекарського – “туркусові” (бірюзові)⁷.

Після захоплення Галичини Австрійською імперією Самбір надалі використовував давній герб. У привілеї цісаря Йосифа II від 26 червня 1788 р. на підтвердження прав міста зафіксовано і давній герб⁸. Він був поданий у кольоровому зображенні в натуралістичній манері: олень біжить по зеленій траві у синьому полі, шия пробита стрілою з червоним оперенням (мал. 5)⁹. Цей привілей 19 лютого 1795 р. підтверджує цісар Франц II¹⁰. Аналогічне зображення герба маємо згодом у австрійських гербовниках, на різних міських печатках (мал. 6, 7), на малюнках, таким був міський символ аж до 1939 р.¹¹

У XIX ст. з’являються спроби пов’язати сюжет герба з переказом про полювання біля Самбора королеви Бони, що нібито й “надала” такий символ місту¹². Ця байка активно пропагувалася у 20-30-і рр. XX ст., коли західноукраїнські землі були захоплені Польщею¹³. Такі намагання мали виразний політичний підтекст, як і подібні “легенди” про герби Дрогобича, Буська чи Львова. Проте найдавніші відомі сьогодні міські печатки з оленем стоять на документах 1533 р., а королева Бона стала володаркою маєтків у Самборі лише в 1540-х рр. Тому очевидно, що сама легенда була витвором пізнішого часу й не відповідає дійсності.

Мал. 5

Мал. 6

Мал. 7

У радянський період міський герб Самбора не затверджувався, хоча досить широко застосовувався на різних сувенірних виробках, поліграфічній продукції, а навіть у такій специфічній формі, як назва бару на вулиці Костюшка, тільки тут символом міста став чомусь “Срібний олень”, хоча більш історично відповідним забарвленням оленя був золотий колір.

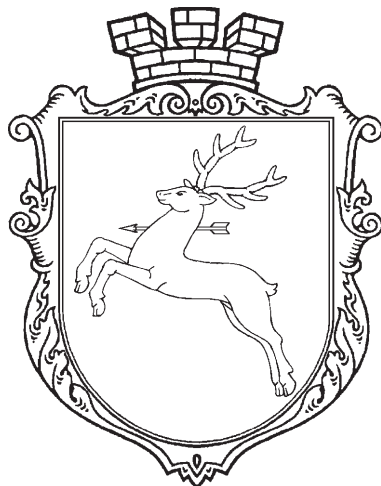
Після відновлення незалежності України старий герб Самбора досить широко використовувався, однак не мав офіційного затвердження міською радою. До певної міри до цього спричинилися надумані тлумачення стріли у шиї оленя як “антиукраїнського” і “негуманного” символу, доданого загарбниками¹⁴. Хоча такі фантазії досить смішні й не підтверджені жодними історичними фактами. Мабуть, немає потреби пояснювати, що олень ніколи не був і не є якимось винятковим українським національним знаком, тому подібні вигадки безпідставні. Як і безпідставна надмірна довірливість до польських політичних міфів про королеву Бону. Не відповідає дійсності й твердження, що в геральдиці не зустрічаються поранені звірі – ці сюжети традиційно пов’язані з мотивами полювання і пробиті стрілами чи списами тварини фігурують на різних гербах німецьких, чеських, угорських, австрійських та інших міст. Зрештою, зображення оленя досить поширене у місцевих символах в Україні, а самотність самбірського герба якраз і полягала в тому, що звір поданий зі стрілою. Та й зміст цього знака зовсім інший: вже понад півтисячоліття біжить у самбірському гербі поранений олень як символ незламності духу, боротьби за життя, твердості характеру, так і місто Самбір, незважаючи на століття чужоземного панування, війни, руйнування, зберегло свій український характер і традицію.

Рішенням сесії Самбірської міської ради від 17 квітня 2003 р. за № 20 затверджено символи міста (розроблені на основі історичних знаків і відповідно до сучасних геральдичних норм А. Гречилом).

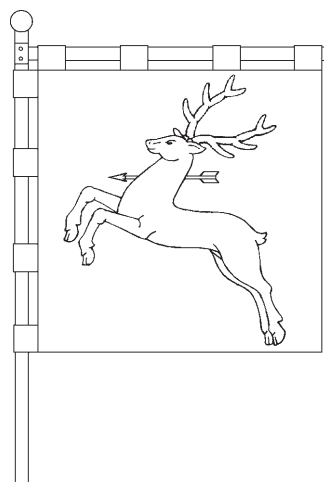
Герб: у синьому полі стрибає золотий олень з пробитою золотою стрілою шиєю. Заокруглений щит вписано в декоративний картуш і увінчано срібною міською короною (мал.8).

Прапор: квадратне синє полотнище, на якому жовтий олень у стрибку з пробитою стрілою шиєю (мал. 9).

Відроджений давній знак Самбора отримав юридичне затвердження міською радою й 500-літній герб знову став символом місцевого самоврядування у місті над Дністром.

Мал. 8

Мал.9

¹ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie. – T. VI. – Lwów, 1876. – Nr. II; Dörflerówna A. Materjały do historii miasta Sambora 1390-1795. – Lwów, 1936. – S. 3 (No 1).

² Matricularum Regni Poloniae Summaria. – Pars IV. – Vol.3. – Varsoviae, 1915. – P. 377, 419; Kuczera A. Samborszczyzna: Ilustrowana monografia miasta Sambora i ekonomii Samborskiej. – T. 1. – Sambor, 1935. – S. 256-257; Dörflerówna A. Materjały... – S. 9-12 (No 9), 35-36 (No 23), 40-42 (No 37).

³ Dörflerówna A. Archiwalja miasta Sambora // Archeion. – 1935. – T. XIII. – S. 55-56; Tab. 1, fig. 2; Dörflerówna A. Materjały... – S. 168 (No 230).

⁴ Kuczera A. Samborszczyzna: Ilustrowana monografia miasta Sambora i ekonomii Samborskiej. – T. 1. – Sambor, 1935. – S. 77.

⁵ Dörflerówna A. Archiwalja... – S. 57; Kronika miasta Sambora. – Sambor, 1891. – S. 44.

⁶ У літературі також згадується печатка з оленем на виписці з лавничих актів від 26 червня 1566 р. (див.: Kronika miasta Sambora. – S. 44).

⁷ Dörflerówna A. Materjały... – S. 129-132, 147-149.

⁸ Ibid. – S. 168-169 (No 321).

⁹ Dörflerówna A. Archiwalja... – Tab. 1, fig. 1.

¹⁰ Dörflerówna A. Materjały... – S. 169-170 (No 322).

¹¹ Lind K. Städte-Wappen von Österreich-Ungarn. – Wien, 1885. – L. III; Ströhl H.-G. Städte-Wappen von Österreich-Ungarn. – Wien, 1904. – S. 80; ЦДІА України у Львові. – Ф. 137. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 152; Ф. 145. – Оп. 1. – Спр. 113. – Арк. 96-зв.

¹² Kronika miasta Sambora. – S. 44.

¹³ Kuczera A. Samborszczyzna... – T. 1. – S. 312.

¹⁴ Див. хоча б: Мелех Б. Про міський герб, магдебурзьке право... // Самбірські вісті. – 1991. – 11 квітня.

Андрій Гречило.

Символи міста Самбора.

У статті аналізується розвиток символіки м.Самбора, починаючи з XV ст. Виявлено найдавнішу печатку на документі 1533 р., подано наукові описи відомих печаток XVI-XVIII ст., простежено міську символіку підавстрійського часу, а також геральдичні знаки XX ст. Публікація супроводжується ілюстраціями.

Andriy Hrechylo.

The Symbols of Sambir-town.

In the article the development of town Sambir's symbolics since the XVth c. is analyzed. The scientific descriptions of the oldest seal discovered on a 1533 document as well as of the known seals of the XVI-XVIIIth cc. are presented, the urban symbolics of the Austrian Empire time and also heraldry marks of the XXth c. are traced The publication is accompanied by illustrations.

НОВИЙ САМБІР ЗА ІНВЕНТАРЕМ САМБІРСЬКОГО СТАРОСТВА 1585 р.

Джерельна база до історії Нового Самбора XV-XVIII ст. хронологічно розподілена вкрай нерівномірно. Останні два з указаних століть представлені більш як сотнею війтівсько-солтисівських та раецьких книг, численними одиничними документами та записами в замкових актах Самбірської економії¹. Більш ранній період задокументовано порівняно слабше. Через це для дослідника історії міста важливим завданням є фіксація кожного свідчення, що проливає світло на суспільне господарське та культурне життя жителів Нового Самбора XV-XVII ст. У цьому суттєво можуть допомогти матеріали інвентаря Самбірського староства 1585 р.

Інвентар Самбірського староства 1585 р. тривалий час залишався невідомим для дослідників історії Західноукраїнського регіону й Самбірщини зокрема. Ні А.Кучера, ні А.Дорфлерувна не згадують про його існування у своїх працях². Першим, хто залучив дані ІСС до вивчення Прикарпаття, був В.Інкін. Львівський історик використав дані інвентаря у своєму дослідженні про розвиток фільваркового господарства Самбірського староства у XVI ст. та неодноразово посилався на ІСС, досліджуючи волоську колонізацію й інститути волоського права в Руському воєводстві у XV-XVIII ст.³

Дане джерело належить до тієї категорії описово-статистичних матеріалів, що регулярно складалися в період зміни старост (адміністраторів) для фіксації господарського стану королівського маєтку й прибутків з нього. Такі описи Самбірського староства XVI-XVIII ст. зберігалися в Головному архіві давніх актів у Варшаві у фонді Королівських столових маєтків, але були знищені під час пожежі в 1944 р.⁴ На сьогодні в нашому розпорядженні є лише інвентарі та ревізії староства за 1507, 1565, 1568, 1585, 1686, 1768 рр. та фрагменти інвентаря за 1748 р.⁵ Таким чином, два з них залишаються тим масовим джерелом до історії міста, що допомагають відтворити його загальний демографічний, географічно-просторовий та господарський стан на другу половину XVI ст.

Інвентар Самбірського староства 1585 р. (далі – ІСС) було складено після смерті Станіслава Гербурта з Фельштина, львівського каштеляна та руського жупника, який утримував Самбірське староство разом з Дрогобицьким, починаючи з 1568 р.⁶ Він помер перед 29 березня 1584 р. Як зазначено у заголовку інвентаря, на початок нового 1585 р. документ було передано до рук економа самбірського староства Петра Слостовського⁷. Отже, можемо припустити, що робота над інвентарем тривала приблизно з квітня 1584 р. і на кінець року була завершена.

Над документом працювали писарі Коронного скарбу Миколай Лодзинський і Станіслав Маковецький. Їхні імена також згадані у заголовку ІСС. Опосередковано на їхнє авторство вказує наявність двох відмінних почерків у джерелі. Одним записано відомості про гірську частину староства, тобто країн, міста Новий і Старий Самбір, замок і самбірський двір (с. 3-378), іншим описано фільварки, розміщені навколо Нового та Старого міст і Старої Солі (с. 379-571).

Відомості про Новий Самбір містяться на початку ІСС (с. 3 – 31). Умовно їх можна розділити на дві частини. В першій укладачі документа подали перелік господарських об'єктів й зафіксували інші джерела міських прибутків. Ревізори вказували їхні розміри та королівські привілеї на їх отримання або звільнення від обов'язкових виплат до королівського скарбу. В другій частині подано перелік міщан та передміщан, які сплачували чинші за користування земельними ділянками та угіддями на передмісті із зазначенням розміру чиншу для кожного з них.

Змістовна насиченість джерела визначається його призначенням. Документ використовувався, передусім, для регулювання фінансово-фіскальних питань між королівським скарбом, старостою та безпосередньо об'єктами оподаткування, тобто міською громадою. Як наслідок, поза увагою ревізорів опинилися нерухомість та жителі міста, міські юридики, звільнені від податкового тягара. Наприклад, ІСС не містить переліку міщан, обмежуючись поданням їхньої загальної кількості, оскільки, як зазначалося в самому ІСС, вони були звільнені від сплати податків на користь королівського скарбу. Нічого не відомо з ІСС про церковні та світські юридики, про об'єкти господарювання, – млини, корчми, фільварки, фолюші тощо, – розміщені на їхній території, які користувалися, відповідно, податковим імунітетом.

Попри це все, ІСС містить достатньо інформації, яка розширює уявлення про місто кінця XVI ст. Цікавими, наприклад, є відомості про стан фортифікаційних споруд. Тривалий час побутувала думка, висловлена А.Кучерою, що зведення міських мурів завершилося вже в 30-х роках XVI ст.⁸ Свідчення ІСС дають підстави спростувати це твердження. Тепер, отже, відомо, що спорудження мурів навколо міста тривало і в 60-80-х роках. Упродовж цього часу було забудовано ділянку від Перемишльської брами до “зовнішньої” башти.

Також існували між вежами кам'яні укріплення, що називалися одна – зовнішньою, інша – Боратинською. Однак на 1585 р. значна частина міських укріплень складалася з дерев'яного частоколу, виставленого замість парканів (“*parkanyw*”), що згоріли в 1581 р.

Серед причин такого повільного будівництва було небажання Перемишльського православного владики Антонія Радиловського виконувати зобов'язання, які він взяв на себе в обмін на дозвіл королеви Бони будувати церкви в межах міста. У привілеї королеви не вказується детально, яку саме ділянку зобов'язався забудувати Радиловський⁹. З інших джерел також невідомо, як просувалися роботи. Відтворити ці деталі допомагає інформація, вміщена у ІСС. Слід мати на увазі, що така позиція перемишльського владики була не останньою серед причин судового процесу між ним та міською громадою впродовж 60-80-х років XVI ст.

Серед обставин, які гальмували будівництво міських укріплень, автори документа наводять і такі, як міська пожежа 1581 р., що знищила половину міста. А.Кучера, відповідною інформацією не володів. Це наводить на думку про унікальність згадки¹⁰. Вона доповнює відповідні дані про стихійні лиха в місті в XVI-XVIII ст.

Окрім того, на загальному стані міста та темпів спорудження мурів позначилося і перебування в місті жовнірських загонів упродовж 1583 р. На це прямо вказують укладачі ІСС. Відомості про це містяться у листі Станіслава Гербурта, львівського каштеляна й самбірського старости до Яна Замойського, датованого 19 липня 1583 р.¹¹ Таким чином, інформація останнього підтверджується іншими джерелами, зокрема ІСС.

Описуючи об'єкти та суб'єкти міського господарювання і самоврядування, автори документа не обминули увагою королівські привілеї та інші надавчі акти. Покликані

узаконити існування на території міської громади чи то млина, бліху, ярмарку, лазні, ставу тощо, чи діяльність представників різних ремесел й створення міських юридик, вони детально фіксувалися в ІСС.

Ще в 30-х роках ХХ ст. привілеї міста Самбора ґрунтовно вивчалися польською дослідницею Анною Дорфлерувною. Результатом її роботи стало видання цього різновиду документів у вигляді регестів окремою книгою¹². Її частково доповнює історик міста та регіону Олександр Кучера, друкуючи у своїй двотомній праці витяги з цих привілеїв¹³. Практично всі вони згадані в ІСС 1585 р. Винятком є привілей короля Стефана від 8 серпня 1578 р., яким міщани звільнялися від сплати “підводних грошей” упродовж 6 років. Мабуть, та обставина, що документ втратив свою актуальність через шість років, пояснює його відсутність серед актів, які зберігалися в міському архіві.

У даному випадку, для дослідника історії міста евристичні можливості ІСС визначаються не стільки фіксацією того чи іншого надавчого документа, про існування яких добре відомо з інших джерел, скільки обставинами використання їх у повсякденному житті, деталізацією та конкретизацією їх основних положень. Наприклад, привілей Сигізмунда Августа від 30 грудня 1558 р. дозволяв збільшити мито з товарів, що доставлялися в місто для утримання доріг і мостів. Ревізори 1585 р. також зазначають, що відповідне мито розміром 100 флоринів стягувалося також за транспортування королівської солі з дрогобицьких і котівських жуп до перемишльських складів. Привілей цього ж монарха від 20 квітня 1559 р. звільняв міщан від сплати до самбірського королівського двору з міської лазні. Розмір цієї грошової повинності в привілеї не зазначений, брак інформації доповнюється відомостями з ІСС. У вже згаданому випадку з Перемишльським владикою дані ІСС допомагають з’ясувати, яку саме ділянку міського муру зобов’язався спорудити Радилівський, відповідні відомості відсутні у самому привілеї. З ІСС можна отримати вичерпну інформацію про долю королівських надань у межах міста, як це було у випадку з “городом провентового писаря Сарни” та “городом писаря Станіслава”. Інвентар подає детальну інформацію про обставини переходу від одного до іншого власника в період після видання королівського акту. З ІСС дізнаємося про розмір чиншів, що сплачувалися пекарями, різниками, шевцями до королівського двору в Самборі, від яких вони з часом були звільнені відповідними надавчими актами.

Чимало цікавих даних є для дослідників антропоніміки та історичної демографії. Перелік самбірських передміщан і частково міщан, які володіли земельними ділянками поза міськими мурами, вміщений в ІСС, може стати цінним джерелом для вивчення відповідної проблематики.

Загалом, ІСС містить чимало інформації, яка не дублюється іншими джерелами та суттєво доповнює відомості про Самбір кінця ХVІ ст., а тому заслуговує на те, щоб бути введеним до наукового обігу.

//3//

MIASTHO NOWY SAMBOR

MUR po ynwentarzu JE^oMczy Pana Zamoyskiego¹⁴ ktory był in Anno 156Primo. Od Bramy Przemyskiej zaczął then się dokonał do Basty narozny okragły za Koscielem Dominikanow łączący y Basta z fundamentu się zmurowała. Od tey Bastey a z do drugiej którą zowią Boratniką Zupełnie z grunthu Mur stanął. Daliej Parkany przez

ogien który był in A° 158Primo asz do Szamey Bramy Lwowskiej pogorzał, tylko kŷliamŷ zaprawione. W thenze czasz połowicza Miastha byla zgorzała. Przeczo dawał the sprawę Panowie Raycze ŷsz niemoglŷ dalieŷ Murem obwodnicz Miastha dla Zolnierzow ktorzy na then czasz wŷjechały w Szambor Miasto y przedmieszcze wszitko occupowały ŷ mało nie czaly Rok in A° 1583 trzŷmałŷ¹⁵ Władŷka Przemŷskŷ według obligatieŷ szweŷ nŷcz wiêczey Muru nieprzyczinił iedno tak ŷako JE°Mcz

//4//

Pan Zamoŷskŷ wszwym inuentarzu naznacŷł. A za oblŷgati sswoŷ powinien był obwiescz Murem Zŷednŷ stronę od Czerkwie do Bramŷ Przemŷskiej a z drugą az do Dworu KJM Szamborskiego¹⁶

DOCHODYŲ MIASTHA NO WEGO SZAMBORZA

Domow ŷesth w Mieszczie N°134 S ktorich tak z Rinkowŷch ŷ Ulicznŷch Mieszcianie zadnego Dochodu anŷ Czŷnszu nie powinny płaczŷcz do Dworu Cro[la] JE° Mczŷ okrom Szoszow Mieszkich gđŷ na Szeŷmie Pobor uchwalia

PODWODNE PIENIĘDZE

Do Skarbu Cro: JE°Mczy na kazdy Rok powinny placzicz według ustawy fl. 43/18. Ktore Kro[l] JE° Mcz odpuszczŷcz raczył Misczanom Szamborskim dla pewnich przŷczin De Dat Leopoli d[ie] 8 Augusti 1578 do szeszy liath¹⁷ ktorim wolnosc expirowala in A° 1584

//5//

Z Domu KJM w Ulyczŷ zatŷlnŷ od Dworu który dzierzał Stanisław Pissarz albo Podzupek Kothowskŷ¹⁸ wedlie inventarza JE°Mczy Pana Zamoŷskie° miał dawacz czinszu fl. 8 Aliego nigdy niedawał Na ten dom ma prawo Alexander Kurzelowskŷ Podzupek Szolskŷ od Krol[a] Augusta De Data Lublini feria tertia ante Festum Ascensionis D[omi]ni 1569 ktorim przywileiem na wiecznosc then Dom KJM dacz raczył zadnego Czinszu na niem nie zostawiwszy¹⁹

PIEKARZE

Od tŷch bierano zawsze do Dworu KJM na kazdy Quartał po grossi trzŷ. Ktorŷ dochod czynił na Rok fl.9/18 który Krol: JE°M Zŷgmunth Augusth oddał na Murowanie koło Miastha. De dat Cracoviae d[ie] 20 Aprilis 1559 cum subsc[r]iptione Magnifici Joannis Oczieŷky R[egni] P[oloniae] Cancell[arii]²⁰ Ktore° dohodu do thego czassu ssą w uzywaniu czo się do KJM odkłada

RZEZNICZŲ

Jathek wszitkich w Mieszczie tham iesth osm ktorich

//6//

płaczą według starých ynventarzow po gr 16 facz[it] fl. 4/8 y na ten czinsz wtymze przywileiu wysseŷ oppissanym Mieszczenie wolnosc tegosz KJM otrzyმაły ŷednak Rzezniczŷ stŷch ze ŷathek powinnŷ na kazdy Rok do Dworu Kro[la] JE^oMczy od kazdŷ ŷathky po 4 kamienie loŷu thopionego ktorego czyni Lapid[es] 32 Szacuiąc kamien po fl. 1/18 facz[it] 51 // 6

SZEW CZŷ

Od Szewczow przychodziło Czinszu do Roku Marc[ae] 6 Ktorŷ Niebosczik pan Odrowąsz nadał na Oltarz do farŷ ŷ s Pliebani Kothkowską²¹ tho idzie Plebanowi Kothkowskiemu

Z GORZALKA

Szteŷ z gorzalkŷ Czinsz szami Mieszczenie wŷbierały a do dworu KJM na kazdŷ Rok dawały fl. 24 Na ten Czinsz od Kro[la] JE^oMczy Zŷgmunta Augusta otrzyმაły wolnosc na potrzebŷ Mieszkcie de dat Petricoviae feria 5 in crastino festi S[ancti] Innocentium A[nno] 1558 cum subscriptio[n]e Mag[nifi]ci Joannis Oczieŷky R[egni] P[oloniae] Cancell[arii]²² ktorego czynszu y terasz ssą w uŷŷwaniu

//7//

RURNE

Szthego Rurnego pozitek albo dochod na Miastho idzie bo ych iesth włassnŷ ktorŷ się w zadnich Inventarzach nie naŷduie.

CZYNSZ Zyduwskŷ

Mŷesczenie zebŷ Zyduwie w Mieszczie niebŷły ani zadnego kupieczstwa sprawowały okrom jarmarkow na ktore ym wolno wynny byly dawacz do Dworu Kro[la] JE^oMczy ŷako się pokazuie z Inventarzow starich po Marc[am] 10 Od tego Czinszu otrzyმაły wolnosc od Kro[la] JE^oMczi Augusta De Data Cracoviae die 20 Aprilis 1559 cum subscriptio[n]e M[agnifici] Do[mini] Joannis Oczieŷky R[egni] P[oloniae] Cancellarŷ²³

POSTRŷGALNIA

Steŷ postrŷgałnieŷ na Myasto dochod ŷdzie ktorŷ naŷmuŷa na Rok per Mar[cam] 10 Na ktorŷ maŷa Przŷwileŷ ieszcze od zassadzenia Miastha²⁴

WINŷ

Stŷch czo ssą pod wladzą Mieszką ŷdą na Miastho za Przŷwileŷem nowym od Kro[la] JE^oMczy Zŷgmunta Augusta De Dat[a] Cra[covia] d[ie] 20 Aprilis 1559 Cum subscriptione Magnificy Dominŷ Joannis Oczieŷky R[egni] P[oloniae] Canc[ellarii]²⁵

//8//

TARGOWE Y JARMARCZNE

Targi na kazdŷ Czwartek w tim Mieszczie bywaią wybieraia do Dworu od garnczow wozu gr 4 od kamieniu sliwek p[er] d 9 od Orzechow pułmiarka po d 9 a²⁶ czy czo na szochaczky biŷaią dawaya od wołu od yałowicze po gr 1 od czeliecchia Barana d 6. Od naczyn drzewianych dziessiathe. Od woza soly 50 Tołep²⁷ Ite[m] od skrzynie przedaŷny dayą po d 6 od Ryb kiedy kolwiek ŷe przŷwioza po gr 1 od Piskorzow dziesiatŷ Rozen Bywaią thesz wtim Mieszczie trzŷ Jarmarkŷ do Roku yeden na dzien Gromnicz Na ktory Jarmark Targowe za przywileiem bierze miastho Do Dworu tŷlko biorą od wozu garnczow po gr 4 yako we Czwartkŷ Drugi Jarmark bywa na S: Onofreŷ sktorego jarmarku wsithko thargowe przychodzŷ na Kro[la] JE^oMczy²⁸ Bŷora od kony po d 9 od wolow d 9 od Bydliath drobnieyszŷch po d 3 od garnczow od wozu po dr 4 Od Szukna dobrego od lokczia po d 9 od podlego od lokczia po d 3 od Kossy po 4 S Od Kamieniu Sliw wegierskich d 9 Od Orzechow wielgich pulmiarka d 9 Od wozu Rŷb po gr 1 Trzeci Jarmark bywa na dzien S[więtego] Jana Szczeciela ktore^o Thargowe przychodzi na Miastho za przywileŷem²⁹ Do //9// Dworu niebiorą iedno tho czo we Czwarthkŷ Kładą w inventarzach ste^o targowego ktore^o się wybiera thak na kazdy tidzien ŷako ŷ w Jarmarki fl. 106 ktore Targowe arendował Korŷczkŷ Mieszczanin na Rok za fl. 106

CZŁO

Myastho za Przywileŷem Kro[la] JE^oMczy De Data Petricoviae feria 6 post festum S[ancti] Innocen[tii] 1558³⁰ Bierze Czła od Konia kazdego w wozie z kupca po d 6. Thakze od wolu ŷ[...].ksze thesz po d 6 od wołu y konia kazde^o ktory yedza przez Miastho na przedaŷ. A winni ssą za tho drogi y mostŷ naprawŷacz przez ktore thesz sol Krolia JE^o Mczy ŷdzie do Przemyskiego Szkładu z Zup Drohobŷczkich ŷ Kothowskich Biorą z niego podlug ich powiesczy fl. 100

FULIARZ

Jesth ieden Mieszczanin ktory Szłody ssam tylko wozy Mieszczanom do Szłodownŷ y z Szłodowni daie Czinszu stego na Miastho fl. 11

DRWA

Od wozu drew daŷą thesz na Miastho po drewnie tho czŷnŷ kŷlka zlotŷch

WAGA

Wolna Mieszczka za Przy[ileiem] Kro[la] Wladisl[awa] Dat[a] w Samborze 1419³¹

//10//

PRZEDMIESZCZANIE

Ktorży ku Miasthu nalieżą y przed szamym Miastem przed Bramą Lwowską forthką y przed Bramą Przemyską Isz pod wolnosciamiż Mieszczkami siedzą ktorich iesth N° 53 zadnich podathkow K[rola] JE° Mczi niedayą z Ogradow Mieszczkich nicz nieydzie. Bo tho na Pliebana Samborskiego nadano

OGROD NIEBOSZCZYKA SZARNY

Na przedmieszcziu Crakowskim ktorzy był Crolia JE° Mczy Ten był oddan temu Sarnie Pissarzowy Prowenthow Dworskich³² za Nieboszika pana Mielieczkiego Woiewody Podolskiego³³ then Exequutią odpadł y odyeth przez Pana Tarnowskiego recupetatora dobr R[egni] P[oloniae]³⁴ iednak z niego Czinszu do Roku naznaczył fl. 4. Pothem tenze Ogród Nieboszick JE° Mcz pan Lwowsky³⁵ potomkom tego Szarny odyał y dał go Szczesnemu Brozynie służe swemu.³⁶ Ktorzy tho Brożyna sprzedał ten ogród władcyce Przemyskiemu O czo prawo przed Kro[la] JE° Mczią się thocz y spotomky A od liath 14. Władyka Czinszow niedawa. Ktorzy Czinsz na kazdy Rok władyka po fl. 4 powinien placicz Czego sie JE° Mcz pan Oeconom de praeteritis upominacz ma a terasz ex nunc gdy przywdzie czas powinien bedzie płaczicz fl. 4 fl. 4

//11//

OGRODEK STANISLAWA] PISSARZA³⁷

Nad Stawem przy Dworze tymze xtałem exequutią odpadł Ktorzy spusstossał A ma prawo nań Alexander Kurzelowsky podzupek Solsky³⁸ płaczono zniego przedthim gr 15

ŁAZNIA MIESZCZKA

Stey lazniey dawaly Mieszczenie do Dworu Cro[la] JE°Mczy Czinszu na kazdy Rok [per] Mar[cam] 10 Ale szobie u Kro[la] JE° Mczi Zigmunta Augusta zyednaly Przywilej w Cracowie d[ie] 20 Aprilis 1559 na ten czinsz³⁹

POP RUSKY

Z Czerkwie Ruskiey ktorzy przed tim dawał Czinszu fl. 1/1 w tim ze wyssem przywileiu czo y Łaznia uczynił go K[rol] JE°M wolnim y Miastu go przydacz raczył⁴⁰

MŁYN NA KTORY WODE WZIĘTO Z NIESTRU

budowanie mlinskie

Drzwy do Mlina 3 wsitkie na biegunach z sktorich iedne z skoblem y zwrzeciądzem po obu du stronach podlie tychze drzwy kuna zielaza do ssadzania Młynarczikow Piekarnia uktorey okien 2. Stolik 1. Prosty Ławy do sciań przybithe 3. Piecz czarny do pieczenia chleba. Okna 2 bez błon wiedne okienicza na Zawiaassach Zielaznych /

/12// Drzwy na zawassach zieliaznich s skobłem y zwrzeciądzem Przŷ tey
piekarnieŷ przibok drzwi proste z wrzeciazdem Z Skoblia tam ze przŷssienek

МЛ҃НИЦЗА

W nieŷ komorka 1 Młŷnarska wniesy drzwi Na zawiassach s skoblem Na dolie
Skrzynia 1 dla chowania zboza. Kol pitlowich 5. Razowich koł 4. Na gorze skrin 5. S
kthorych trzy z wrzeciądzmy ŷ s skoblamy. Przykadkow 4. Ite[m] na gorze yzdebek
2. Do iedneŷ drzwi na Zawiassach sz skoblem wrzeciądzem ŷ z Zamkiem y z
Antaba wniesy piecz prostŷ okno 1 wielgie. Drugie mnieŷsze bez błon ław 2 do
scziany przybitŷch DRUGA Izdebka w bok ieszcze wyssey drzwi na zawiassach
zieliaznich ŷ s szkobiem ŷ zwrzeciądzem w teŷ ze yzdebce okien z błonŷ sklane
złe. Lawŷ zewssąd piecz prostŷ. Stey ŷzdebkŷ komora drzwi na zawiassach
zieliaznich s skoblem ŷ wrzeciądzem okno iedno

НАСЧ҃НІЕ МЛ҃НСКІЕ

Swider Lopaczin 1. Oskradow 3. Kyan Zieliarnŷ 1. //13// palczow 60.
czewniezobionych 40. kragow zaskodnich 4. grabiny wiedlie sien Młŷnskiey stuk 3.
dachy na Młŷniczŷ ŷ na Młŷnie nieprawie dobre Then Mlyn przedthim arendowano
za fl. 1200 na Rok A Therasz Arendowaly Mieszczenie Szamborsczŷ Błazek Cheŷek
Sthowarzissem na Rok za fl. 1400 fl. 1400

PIŁA

Tha była po smerczŷ Niebosczika JE^oMczi Pana Starzechowskiego Woiewodŷ
Podolskiego⁴¹ według opissania w Inuentarzu JE^oMczi pana Zamoyskiego ktora za
dzierzenia Niebosczika JE^oMczi Pana Stanisława Herburtu Castellana Lwowskiego
spustossała Przŷczŷna thego ze Liassŷ spustossalŷ dla czego poddanŷ niemogłŷ
Tramowodawacz. A na tho mieszcze dwa Kamienie Mlinskie przŷbudowano. Jednak
then pozitek Ktorŷ s piłŷ przŷchodił ŷ na Arendzie Młŷnskieŷ sie pokazal ŷ za
wozenie Tramow płaczą poddanŷ ŷako //14//.Przŷkazdy wszy yesth oznaczono

БЛ҃ЕЧ

Budowanie w Blicchu

Sien wielga. Do niey drzwi troie na biegunach drzewianych ŷedne z nich
zwrzeciądzem ŷ s skoblia. Thamze wsienŷ Magiel ze wszitkiem naczyniem czo ku
niemu naliezydobre Naprawny. Lŷnŷ do niego niemasz. Krossna dozwy ŷania
płoczien 2. Stoł wielki stolarsky 1 ławŷ 2 z Sienŷ yzdebka niewielka drzwi na
zawiassach zieliaznŷch z wrzecizdem ŷ s skobli okna 2 niewielgie błony w drzewo
sklane dobrze Lawy około do scziany przŷbithe Piecz poliewanŷ biały. S tey yzdebky
komnathka. Podlie tey yzdebky komora dla chowania ploczien drzwi do nieŷ na
Zawiassach zieliaznych z Zamkiem y z kluczem Okien 2. Law 3. dla stawiania
płoczien wszitka tarczŷzamŷ położona. Przecziwko teŷ Komorze na druga stron
iesth piekarnia drzwi do niey o iedney zawiassie zieliazny druga zła. Wrzeciazd z
jednim skublim. Okien w tey piekarniey 4. błon slianŷch wdrzewo wprawionych 3.

Yte[m] okno 1 nad pieczem. Piecz prosty czarny dla pieczenia chleba //15// lawy
wkoło do szcian przibithe. Przitey Piekarniey przybok drzwy na zawiassach
zieliarnych s skoblem wrzeciadem y z Zamkiem okno niewielkie bez bBony 1.
FOLUSZ do wypierania płócien w ktorim yesth stąp 2. Kocziel Wielky dobry
kadzy⁴² 2 niedobrze. Przýkadek niedobry 1 Kara do wozenia płócien 1. Wrotha do
the^o fuliusza na biegunach drzewianych drzwy takze na biegunach. Dach thak na
Blechu yako y na Foliussu prawie niedobrý. Parkan okolo blechu bardzo opadlý.
Basth 2 dla strzezenia Ploczien niedobre. Ite[m] Budek 2 thesz dla strzerzenia
płócien. Do thegosz Blechu Wrotha Wielgie na Biegunach przy ktorých ssopka z
trostu pliecziona dla chowania Bydła. Szadzawka przy thim Blechu nowo
wýprawiona. Ogrod y Łąka do thego Blechu naliezacza s tego Blyechu dawacz ma
per Arendam Blazey Rozek do Roku yako przedtim dawano fl. 100 fl. 100
thenze Blicharz Do Dworu powinien darmo plotno býlicz

STAW POD DWOREM

Blotem zaliass ktory Szczował JE^o Mcz pan Zamoyský we trzy liatha fl. 64.
Therasz pozithu zadnego //16// nýeczyni poki niebiedzie wycziszczony

WÝGON MIESCZKÝ

y ogrodý przyńiem

jesth przy Mieszcze wolny wygon tak dla Mieszczan yako gosczy ku Radýłowiczom
nad tým wygonem są ogrodý na ktorých siedlý zagrodniczy kthore dzierzy miastho
za przywileiem Władysława Krolia Dath w Szamborze 1419⁴³ yako yñne około
Miasta jesth iednak tha conditia w Prziwileyu Władysławowim wlozona aby stich
ogrodow dawaly grzywien 6 do Skarbu. Alie potem tho obroczo do Kosciola

WOÝTHOSTWO

Dawno złączono z Starostwem⁴⁴

PLEBANIA

Do ktorey Krol JE^oMcz podawa Pliebana Dochodý do they Pliebaniey V[ideli]cz[e]t
Obszar. Stawisko stare na dolnym Przedmieszcziu na ktorým siedzy Zagrodnik.
Szadzawki v S. Krzyza Czinszu ogrodneho od Radziecz grzywien siedm yt[em] Roly
Lanow 2. jeden na wyszym drugi na nissym Przedmieszcziu //17// zupý Szolskiey
yurgieltu Grzywien 20. Dziessieczin 4 z folwarkow Kro[la] JE^oMczy V[ideli]cz[e]t
Szamborska. Pruska. Niestkowska. Czierniechowska ktorey Pan Kowalsky⁴⁵ nieplaczý
Ite[m] Dwie Dziessieczyni z folwarkow Ziemianskich Byesowska y Uhreczka ite[m]
zboze Messne z Pol Szamborskich Bieskowskich y Uhreczkich oprocz tých Rol na
ktorich zdawna Russ siedzy skazdego łanu kloda zytha. Kloda owsza. Ite[m] stołowe y
insze małe dochodý według obyczaiu ynszych plebaniey. Kosciół u farý Murowany y
Zasklieponý przez Niebosczika Szławney pamieczý JE^o Mczy pana Stanisława Herburt
z Fulstýna Castellana Lwowskiego Starostę Szamborskiego
Drugi Kosciół u Bramý Przemyskiey Murowany Klasztor Dominikanow
zasklieponý przez tegosz JE^o Mczi Pana Lwowskiego

Trzeciŷ za Miasthem Kliasztor Bernardynsky przez Nieboszika pana Odrowaza Zmurowanŷ⁴⁶

Przy klasztorze Barnardynskiem iest Szad własny klastornŷ. Przitemze Szadzie Ogrodek nad rowem Mlinskim zagrodzonŷ ku ŷch parkanu ktori ogrodek do klasztoru należŷ

//18//

OSZADA PRZEDMIESZAN
PRZEDMIESZCIE NISSE

Płacicz powinŷ ludzie na tim Przedmieszcziu mieskaŷczŷ Z Rol ŷako kto wiele potrzeb trzŷma obŷczaiem nizey Kazdego specificowanŷm

	Virg[ae] al[ia]s Pretŷ	fl	gr	d
Graŷssar	4	1	3	15
Maczowicz	4	1	3	15
Mroskowa	8	2	3	15
Maczowicz	6	1	18	15
Piotr Maczowicz	4	1	3	15
Mankowicz	4	1	3	15
Matwieŷowa	6	1	18	15
Hliebko	2 ¹ / ₂	0	22	15
Luczka	2 ¹ / ₂	0	22	15
Markowieta	5	1	11	6
Kressel	5 ¹ / ₂	1	15	3
Cholthanskŷ	3	0	26	6
Szorofowie	8	2	3	15
Kwolk	6	1	18	15
Mliczko	3	0	26	6
Zubr	1	0	15	1 ¹ / ₂
	S[umma] L[atus]	20	9	7 ¹ / ₂

//19//

	virg[ae] al[ia]s Prethŷ			
Mliczko	1 ¹ / ₂	0	15	1 ¹ / ₂
Maszk Harabura	3	0	26	6
Fedko Harabura	3	0	26	6
Szienko Harabura	3	0	26	6
Boŷarszkŷ	4	1	3	15
Romanka	2	0	18	15
Kessŷ	5	1	11	6
Horbatŷ	3	0	26	6
Ozogowicz	3	0	26	6
Horbatŷ	9	2	11	6
Holowka	3	0	26	6
Horbaty	6	1	18	15
Kochmieskowie	4	1	3	15
Matysz ŷanusz	7 ¹ / ₂	2	0	3

Kielbaska	3	0	26	6
Krzyżzak	5	1	11	6
Iwan Juczczin	4	1	3	15
Panasz	3	0	26	6
Kiełbaska Szobok	3	0	26	6
Malenky	3	0	26	6
Makar	3	0	26	6
Kanŷuk	3	0	26	6
S[umma] L[atus]		23	24	7½

//20//

	Virg[ae] al[ia]s pręthŷ			
Krzyzak	5	1	11	
Stamecz	9	2	11	[6]
Smołka	5½	1	15	[6]
Mieliecz	4½	1	7	[12]
Vaniowskie	9	2	11	[6]
Stamiecz	5½	1	15	[6]
Volosniowskie	6	1	18	15
Waczowiczowie	9	2	11	6
Kuska	3	0	26	6
Skrapka	3	0	26	6
Sierotha	6	1	18	15
Nossal	3	0	26	6
Tribuch	6	1	18	15
Mithkowskie	9	2	11	6
Mlieczko	6	1	18	15
Tribuch	6	1	18	15
Famula	3	0	26	6
Stamiecz	6	1	18	15
Kurka	3	0	26	6
Jozeph	3	0	26	6
Prassol	4½	1	7	12
Prassolowa	4½	1	7	12
S[umma] L[atus]		32	24	3

//21//

	Virg[ae] al[ia]s Prętŷ	fl	gr	d
Salachmawka	6	1	18	15
Jaczuma	6	1	18	15
Korniczky	6	1	18	15
Matwiewowicz	6	1	18	15
S[umma] L[atus]		6	15	16

Summa Przedmieczan Nis
ssŷch iesth 64

lanow iesth 25
virg[ae] $\frac{1}{2}$
Placzą rozne z nich in Su[m]ma fl. 83 gr 10/6

	PRZEDMIESCZIE GORNE	fl	gr	d
Tmonuk	5	1	11	6
Bogarowie	$9\frac{1}{2}$	2	18	$16\frac{1}{2}$
Kl̃munth	9	2	11	6
Mathysz Z̃mon	9	2	11	6
Symek Z̃mon	8	2	3	15
Man	4	1	3	15
Hancz	$7\frac{1}{2}$	2	0	$1\frac{1}{2}$
Sliachta	4	1	3	15
Karczmar	6	1	18	15
	S[umma] L[atus]	16	23	6

//22//

	virg[ae] al[ia]s pr̃t̃y			
Piotr Yaitnar	$6\frac{1}{2}$	1	21	$10\frac{1}{2}$
Casper Yaitnar	6	1	18	15
Karczmar	$4\frac{1}{2}$	1	7	12
Ipnar	6	1	18	15
Dreslar	$6\frac{1}{2}$	1	21	$10\frac{1}{2}$
Szolor	6	1	18	15
Koczurka	5	1	11	6
Kozliok	6	1	18	15
Kiarnar	7	1	26	6
Kilnarowietha	9	2	11	6
Nakel Kiarnar	3	0	26	6
Kniczar	6	1	18	15
Zenun	9	2	11	6
Franek	3	0	26	6
Jurczik	$4\frac{1}{2}$	1	7	12
Jungier	$4\frac{1}{2}$	1	7	12
Tr̃ybuch	$5\frac{1}{2}$	1	15	$1\frac{1}{2}$
Begnar	3	0	26	6
Z̃mon	7	1	26	6
Szolcz	3	0	26	6
Hamrowa	4	1	3	15
	S[umma] L[atus]	31	13	$4\frac{1}{2}$

//23//

	Virg[ae] al[ia]s pr̃t̃y	fl	gr	d
Kl̃munth	2	0	18	15
Sluga	$4\frac{1}{2}$	1	7	12
Tessnar	$2\frac{1}{2}$	0	22	17
Romanowsk̃y	7	1	26	6

Staskowicz	2	0	18	15
Horbel	3	0	26	6
Jan Koczurka	4	1	3	15
Matisz Koczurka	4	1	3	15
Jaŷtnar	3	0	26	6
Wołczek	4	1	3	15
Kristan	6	1	22	15
Urbankowicz	5	1	11	6
Faliusz	4 ¹ / ₂	1	7	12
Bugnar	5	1	11	6
Busza	6	1	18	15
Tsessar	6 ¹ / ₂	1	22	15
Zymon	4	1	3	15
Fabian	6	1	18	15
Sŷwiecz	3 ¹ / ₂	1	0	1 ¹ / ₂
S[umma] L[atus]		23	6	1 ¹ / ₂

//24//

Summa przedmieszczian

gornich 49

Lanow iesth 21

Pretow 7¹/₂

Placzą roznie snich in Sum[m]a fl 71/12/12

ZAMIESZCZANIE

Virg[ae] al[ia]s pręty

Masz	6	1	18	15
Kokoska	4	1	3	15
Ipnar	6 ¹ / ₂	1	22	15
Zŷmonowa	8	2	3	15
Krzyzanowskŷ	4 ¹ / ₂	1	7	15
Urban	1 ¹ / ₂	0	13	13
Kobialka	6	1	18	15
Paskowsky	3	0	26	6
Szolcz	7	1	26	6
Olbrichth	4 ¹ / ₂	1	7	6
Russinek	3	0	26	6
Gadek	4	1	3	15
S[umma] L[atus]		15	29	16

//25//

virg[ae] al[ia]s pręty

Mitek	6	1	18	15
Kemp	6	1	18	15
Wiczka	6	1	18	15

НОВИЙ САМБІР ЗА ІНВЕНТАРЕМ САМБІРСЬКОГО СТАРОСТВА 1585 р.

Mitek	3 ¹ / ₂	1	0	10 ¹ / ₂
Marczowa	4 ¹ / ₂	1	7	17
Busko	6	1	18	15
Kaczurka	6	1	18	15
Kilar	6	1	18	15
Kilarowa	5	1	11	6
	S[umma] L[atus]	13	12	13 ¹ / ₂
Summa Zamiesczan	21			
Łanow	8			
Prethow	11			
Placza rozne z nich in Su[m]ma fl. 29/12/11 S				

//26//

OBSZARŸ

Virg[ae] al[ia]s pretÿ

Klymunth	1	0	7	12
Bugnarowie	¹ / ₂	0	4	3
Tymonek	¹ / ₂	0	4	3
Kielbaska	1	0	7	12
Czubko	¹ / ₂	0	4	3
Janusz	¹ / ₂	0	4	3
Szorosz	1	0	7	12
Mrozek	5 ¹ / ₂	1	9	3
Volczek	¹ / ₂	0	4	3
Horbatha	¹ / ₂	0	4	3
Kwolk	¹ / ₂	0	4	3
Markowiętha	1	0	7	12
Maczowicz	1	0	7	12
Marek	¹ / ₂	0	4	3
Kamink	1 ¹ / ₂	0	11	3
Harassim	1 ¹ / ₂	0	11	3
Zÿmon	1	0	7	12
Piterliak	1 ¹ / ₂	0	11	3
Gczozma	1	0	7	12
	S[umma] L[atus]	5	9	12

//27//

virg[ae] als pretÿ

Koczurka	¹ / ₂	0	4	3
Palussek	1	0	7	12
Wiczka	1 ¹ / ₂	0	11	3
Wilk	1 ¹ / ₂	0	11	3
Piterliak	1 ¹ / ₂	0	11	3
Kulik	¹ / ₂	0	4	3
Zieliar	3	0	21	12
Laplik	1	0	7	12

Pieczek	$1\frac{1}{2}$	0	11	3
Foxowskŷ	$\frac{1}{2}$	0	4	3
Liesziowssky	1	0	7	12
Sliezaczka	$\frac{1}{2}$	0	4	3
Busko	1	0	7	12
Rafalik	1	0	7	12
Klieszka	3	0	21	12
Olchowicz	1	0	7	12
Pniowkich	$\frac{1}{2}$	0	4	3
Krzyzanowsky	1	0	7	12
Tenze kotkowskie° X	$\frac{1}{2}$	0	4	3
Tenze rŷzowskie	1	0	7	12
obszarnich Łanow	3			
prętow	8			

S[umma] L[atus]

5 24 6

płaczą roznie in Su[m]ma fl. 11/4

//28//

JUTRZYNY

Jutrzyna

Czubko	1	0	15	
Stamiecz	1	0	15	
Famula	2	1	0	
Kłosz	1	0	15	
Mlieczko	1	0	15	
Olssansky	1	0	15	
Baran	3	1	15	
Stoczko	3	1	15	
Tribuchowa	2	1	0	
Meleth	1	0	15	
Ivon	1	0	15	
Horbaty	1	0	15	
Demko	1	0	15	
Prassol	1	0	15	
Holowka	2	1	0	
Kamink	1	0	15	
Oliexa	$\frac{1}{2}$	0	7	9
Panasz	2	1	0	
Waniowa	2	1	0	
Skrapka	2	1	0	
Kielbasczyna	3	1	15	

S[umma] L[atus]

16 7 9

//29//

Jutrzina

Marek	1	0	15

Jacznina	1	0	15
Kopitko	1	0	15

Summa Jutrzyn iesth fl. 35 1/2
Placza z nich roznie fl. 17/22 1/2

The jutrzyny pisze JE^oMcz Pan Zamoysky drugi raz przy Babine⁴⁷ w szwoim Inwentarzu. Ktore sie thesz y therasz thamze wspominayą za daniem sprawy tlich ze poddanich ze wssi Babiney. O ktore prosse aby za tymze Czinszem mogły ych kossycz. Alie mieszczenie dalý the sprawę ze zdawnich czassow tych Jutrzyn używają y powiedaýa ze ssą przý ych gruncie. Potrzeba sie bedzie dowiedzicz JM panu starosczie ieslibý the ýutrhiny mensez byłý Jakosz o tim ý Panowie Rewizorowie ktorzy byli od R[egni] P[oloniae] podany⁴⁸ w swoich Regestrech dokladaýa ze Przedmieszczenie tich Jutrzyn uzywali za oprawieniem Rzeki Dniestru Ktory sie tam był przerwał

//30//

summa dochodow z Rol obszarow ý yutrzez Przedmieszkich Czyni fl. 213/16/15 A tho wedlug quitu ktory Raycze od Niebosczika pana Lwowskiego pokazały Był ogrod Dworskiey za Miastem Ktory Winniczą Zwano przeciwko klastorowý Barnadniskiemu then Krol: JE^oMcz dsissieyszy oddal mnichom Samborskim Dominikanom za czynszem naznaczonym⁴⁹ ktory powinni placzicz do Dwora. Ma JE^oMcz pan Starosta weyrzecz w donatiją ých

//31//

STAWY

Na tem Przedmieszcziu Wyssem ssą trzy stawky ieden nad drugim. Ktore podlug ssaczunku tich ktorzy się kupowaniem stawow bawia Czinią fl. 150 we trzech Liath. Ktora Czena iest w Regesstrze pana Falienskie⁵⁰ przydawszy nad tho isz Starosta moze we dni postne sobie lowicz w nich do Dworu. Trzecia czesz tey Sum[m]y czyni czo ma przisz na Rok fl. 50

50

SUMMA WSZITKICH DOCHODOW Z MIASTA NOWE^o SZAMBORA Z MLI NÝ TARGOWEM BLIECHEM WEDLUG SPE CIFICATIEY REGESTRU PER GR 30 FACZ[IT] FL. 1924/22/15

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. –
Archiwum Zamojskich. – Nr 2978. – S.3-31

¹ ЦДІАЛ. – Ф.43. – Оп.1. – Спр.1-219. Наукова бібліотека Львівського національного університету ім. І.Франка. Відділ рідкісної книги та рукописів. – Спр.509/III – 576/ IV, 630/ IV.

² Dörflerówna A. Materiały do historii miasta Sambora 1390-1795. – Lwów, 1936. Kuczera A. Samborszczyzna. Ilustrowana monografia miasta Sambora i ekonomii Samborskiej. – Sambor. – 1937. – T.2.

³ Инкин В.Ф. Фольварок и рынок в Галицком Прикарпатье XVI в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы (ЕАИВЕ). 1964г. – Кишинёв, 1966. – С.121-129. Инкин В.Ф. Развитие феодальной ренты в Самбірській економії в другій половині XVI – початку XVIII ст. // Вісник ЛьвДУ. Серія історична. – 1967. – Вип.4. – С.79-91. Инкин В.Ф. Дворище и сельская община в сёлах волошского права Галицкого подгорья XVI-XVIII вв. по материалам Самборской экономики // ЕАИВЕ.1966г. – Таллинн, 1971. – С.113-127. Та ін.

⁴ Bańkowski P. Archiwum kameralne i jego losy // Archeion. – 1948. – R.XVII. – S.114-150. Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych. – T.1: Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Warszawa, 1957. – T.1. – S.70-96. Описание дел хранящихся в Варшавском Главном Архиве древних актов. – Варшава, 1912. – Т.1: Книги привилегий и решений польской коронной канцелярии и дела некоторых других коронных инстанций XV-XVIII ст. (Юридические памятники, издаваемые Варшавским главным архивом древних актов. Выпуск 1.) – С.83-88, 92-99, 122.

⁵ Инкин В.Ф. Архів Самбірської економії // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – 1996. – Т.ССXXXI: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С.123-124.

⁶ Sucheni-Grabowska A. Monarchia dwu ostatnich Jagellonów a ruch egzekucyjny. Część 1: Geneza egzekucji dóbr. Aneks osobowy: Zdzisława Jabłońska. – Wrocław, 1974. – S. 244.

⁷ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Archiwum Zamojskich. – Nr 2978. – S.1

⁸ Kuczera A. Samborszczyzna. Ilustrowana monografia miasta Sambora i ekonomii Samborskiej. – Sambor. – 1935. – T.1. – S.110.

⁹ Dörflerówna A. Materiały do historii miasta Sambora 1390-1795. – Lwów, 1936. – а 76, 78.

¹⁰ Kuczera A. Samborszczyzna. Ilustrowana monografia miasta Sambora i ekonomii Samborskiej. – Sambor. – 1935. – T.1. – S.310.

¹¹ Archiwum Jana Zamojskiego. – Warszawa, 1913. – T. III. – Nr 873.

¹² Dörflerówna A. Materiały do historii miasta Sambora 1390-1795. – Lwów, 1936.

¹³ Kuczera A. Samborszczyzna. Ilustrowana monografia miasta Sambora i ekonomii Samborskiej. – Sambor. – 1935. – T.1. – S.145-147, 216-217, 258-261, 264-267, 282, 353-355,

¹⁴ Замойський Ян – королівський секретар (з 1565 р.), коронний підканцлер (1576-78 рр.), коронний канцлер (1578-1605 рр.), великий коронний гетьман (1581-1605 рр.), белзький, книшинський, меджиріцький, кречовський, тикоцінський, мальборський, яворівський, гарволінський, дорпацький староста. В 1568 р. очолював комісію для відбору Самбірського староства від нащадків покійного Яна Стажеховського до Коронного Скарбу та складання з інвентаря Самбірського староства в тому ж році. Інвентар 1568 р. – один з небагатьох, що збереглися. На сьогодні він знаходиться у Головному Архіві давніх актів (AGAD, tzw. Metryka Litewska, dział IV., Nr 22)

¹⁵ Перебування військових загонів у місті та завдані ними шкоди детально описано у листі Станіслава Гербурта з Фельштина, львівського каштеляна та самбірського старости до Яна Замойського, великого коронного канцлера, датованого 19 липня 1583 р. В цьому ж листі подано реєстр стацій, виплачених на утримання військових. (Див: Archiwum Jana Zamojskiego. – Warszawa, 1903. – T.III. – Nr 873.)

¹⁶ Згідно з привілеєм королеви Бони від 20 січня 1550 р. перемишльський владика Антоній Радилівський отримав дозвіл на будівництво церкви св. Богородиці та зобов'язався звести частину міських укріплень з баштою, що прилягатимуть до церкви. Цей привілей двічі підтверджувався Сигізмундом Августом 13 березня 1543 р. та 22 квітня 1564 р. Одночасно самбірський магістрат дозволив перемишльському владіці поставити цегельню, яка повинна була забезпечити матеріалами під час робіт коло міського муру. Однак, як впливає з інвентаря Самбірського староства 1585 р., владика не поспішав виконувати свої зобов'язання. В судовому

процесі між містом та Антонієм Радилівським, що тривав впродовж 70-х років XVI ст., будівництво частини міських мурів коштом владики було одним з головних предметів суперечки. (Dörflerówna A. Materiały do historii miasta Sambora. 1390-179. – Lwów, 1936. – Nr 76, 77, 78, 92, 103, 106, 108, 115)

¹⁷ Вказаний привілей короля Стефана не виявлено.

¹⁸ Відомостей про особу котовського піджупка Станіслава не має.

¹⁹ Кужельовський Олександр в 1560-х роках перебував на одній з посад в жупній адміністрації. Зокрема, в 1564 році, будучи самбірським піджупником, він опротестує напад шляхти з Котова Попелів, спрямовані проти службовців котівської жупи. (Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф.13. – Оп.1. – Спр.32. – С.302)

²⁰ Привілеєм Сигізмунда Августа від 20 квітня 1559 р. щорічний чинш з пекарень, лазні, від різників та євреїв, а також штрафи за завдання кривавих ран передавалися міській громаді для будівництва та підтримання в належному стані міських укріплень. Одночасно цим королівським наданням православний священник міської церкви звільнявся від сплати річного чиншу у розмірі 1 злотий. Привілей опублікований Кучерою А. (Kuczera A. Samborszczyzna. – Sambor, 1935. – Т.1. – С. 260-261), а також у вигляді реєстру в таких виданнях як: Dörflerówna A. Materiały do historii miasta Sambora. 1390-179. – Lwów, 1936. – Nr 88; Matricularum Regni Poloniae Summaria / ed. TH. Wierzbowski. (MRPS) – Varsoviae, 1919. – Т.5, vol.1. – Nr 2486.

²¹ Ідеться про вівтар Богородиці, заснований Андрієм Одровонжем, самбірським староостою в 1450-65 рр. Привілеєм від 21 грудня 1457 р. король Казимир Ягеллончик приєднав до цього вівтаря костюл у Котковичах. Також записав на його утримання 6 гривень з чиншів, які сплачували щорічно самбірські шевці, два земельні загои, розміщені на передмісті та десятина снопами з с. Купновичі. (Dörflerówna A. Materiały do historii miasta Sambora. 1390-1795. – Lwów, 1936. – Nr 15. MRPS. – Varsoviae, 1910. – Т.IV, vol.1. – Nr 1032)

²² Привілей Сигізмунда Августа від 29 грудня 1558 р., яким самбірським міщанам дарувався чинш з виготовлення горілки, у вигляді витягу опублікований у Кучери А. (Kuczera A. Samborszczyzna. – Sambor, 1935. – S.261). Реєстр документа подано у Дорфлерувни А. та сумарійші Коронної метрики (Dörflerówna A. Materiały do historii miasta Sambora. 1390-1795. – Lwów, 1936. – Nr 85. MRPS. – Varsoviae, 1919. – Т.V, vol.1. – Nr 2356)

²³ Див. примітку 7.

²⁴ Можливо, йдеться про привілей Владислава Ягайла від 30 квітня 1419 р.

²⁵ Див. примітку 7

²⁶ В цьому місці викресено слова: od Orzechow pułmiarka d 9

²⁷ В цьому місці викресено слова: czo sie roschodzy na potrzeby Dworowe

²⁸ Привілей Сигізмунда I від 25 червня 1539 р. дозволяв вибирати мито на власні потреби від худоби, що переганялася через Самбір, у розмірі 3 шелягів з голови, натомість, мито, зібране під час ярмарку на св. Онуфрія, належало королю (Dörflerówna A. Materiały do historii miasta Sambora. 1390-1795. – Lwów, 1936. – Nr 48)

²⁹ Третій ярмарок було встановлено привілеєм Сигізмунда Августа від 6 січня 1551 р. (Dörflerówna A. Materiały do historii miasta Sambora. 1390-1795. – Lwów, 1936. – Nr 66)

³⁰ Перша згадка про збирання мита датується 2 лютого 1524 р. Саме тоді було видано привілей, яким Сигізмунд I дозволив самбірському магістрату вибирати мито у розмірі 4 динари від кожного воза, який проїжджає через місто. Від цього тягара звільнялися лише вози, які належали шляхті, та ті, що транспортували королівську сіль. Це королівське надання доповнювалося пізніше привілеєм від 25 червня 1539 р. (див. примітку 13). Нарешті, згаданий у інвентарі королівський дозвіл від 30 грудня 1558 р. встановлював збір “мостового” у розмірі

1 шеляга. Це призначалося на утримання доріг, мостів та укріплень міста (Dörflerówna A. Materiały do historii miasta Sambora. 1390-1795. – Lwów, 1936. – Nr 86).

³¹ Йдеться про привілей Владислава Ягайла від 30 квітня 1419 р. Згідно з цим наданням, місто отримувало магдебурзьке право, прибуток від міської ваги, дозвіл на відкриття “кравів” для продажу вина, солі і сукна, вільний вруб у королівські ліси коло Сприні та інші привілеї. (Dörflerówna A. Materiały do historii miasta Sambora. 1390-1795. – Lwów, 1936. – Nr 9)

³² Відомостей про Сарну, провентового писаря, в документах немає. Можливо, йдеться про Адама Сарну, самбірського міщанина другої половини XVI ст., чиє ім'я вказане в одній з маргіналій королівського привілею для Самбора, датованого 23 липня 1566 р. (Dörflerówna A. Materiały do historii miasta Sambora. 1390-1795. – Lwów, 1936. – Nr 95).

³³ Мелецький Ян – чеховський (з 1535 р.), віслицький (з 1539 р.) каштелян, подільський воєвода (з 1547 р.), великий коронний маршалок (1555-1561 рр.). 25 листопада 1558 р. отримав від Сигізмунда Августа на сеймі в Пйотркові Самбірське староство, яке залишалося в його управлінні до смерті (13. III. 1561 р.) (Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław, 1975. – T.20/4, zesz.87. – S.755-759).

³⁴ Тарновський – особа невстановлена.

³⁵ Тобто, Станіслав Гербурт з Фельштина, який перебував на посаді львівського каштеляна в 1554.1584 рр.

³⁶ Брозина Щасни – особа невстановлена.

³⁷ Станіслав Писарь – особа невстановлена.

³⁸ Див. примітку 6.

³⁹ Право на будівництво лазні місто отримало ще за Владислава Ягайла (привілей від 19 червня 1423 р.), натомість Сигізмунд Август призначив чинш, що вибирався з неї, на міські потреби (Dörflerówna A. Materiały do historii miasta Sambora. 1390-1795. – Lwów, 1936. – Nr 10, 88).

⁴⁰ Див. детальніше примітку 7.

⁴¹ Стажеховський Ян – дрогобицький староста з 1548 р., самбірський війський в 1548-1556 рр., перемишльський каштелян в 1556.1561 рр., подільський воєвода в 1562.1568 рр. В 1564 р. отримав доживоття на Самбірське староство за надання королю позички в розмірі 21 тисячі злотих (Sucheni-Grabowska A. Monarchia dwu ostatnich Jagellonów a ruch egzekucyjny. Część 1: Geneza egzekucji dóbr. Aneks osobowy: Zdisława Jabłońska. – Wrocław, 1974. – S.244. Urzędnicy województwa Ruskiego XIV-XVIII wieku. – Wrocław itd, 1987. – S.392).

⁴² в тексті: kazdý

⁴³ Привілей Владислава Ягайла від 30 квітня 1419 р. (Dörflerówna A. Materiały do historii miasta Sambora. 1390-1795. – Lwów, 1936. – Nr 9. Kuczera A. Samborszczyzna. – Sambor, 1935. – T.1. – S.256-257. MRPS. – Varsoviae, 1915 – P.IV, Vol.3. – Nr 377, Suppl. Nr 538).

⁴⁴ Самбірське вйтівство було викуплене в 1545 р. Судово-адміністративні повноваження вйта перейшли до міської влади, а його власність – у розпорядження старости (Kuczera A. Samborszczyzna. – Sambor. – T.1. – S.207.)

⁴⁵ Ковальський – особа невстановлена.

⁴⁶ Можливо, йдеться про Яна Одровонжа, самбірського старосту в 1465-1485 рр. Саме за його старостування було зведено костьол та кляштор Бернардинів у Самборі. Остаточне будівництво було завершено в 1476 р. (Kuczera A. Samborszczyzna. – Sambor, 1935. – T.1. – S.359-361).

⁴⁷ Бабине – село Самбірського староства.

⁴⁸ Можливо, йдеться про люстраторів королівщин. В 1565 р. була проведена перша люстрація всіх королівщин Речі Посполитої, зокрема й Самбірського староства (див. детальніше: Chłapowski Kr. Realizacja reform egzekucji dóbr 1563-1665. Sprawa zastawów królewskich małopolskich. – Kraków, 1966. Rychlikowa I. Lustracja 1564-1566 jako podstawa szacunku do-

chodów z gospodarki polowej // Kwartalnik Historyczny Kultury Materialnej. – 1974. – R.22. – zesz. 4. – S. 674-684. Люстрації королівщин українських земель XVI-XVIII ст. Матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів / Уклала Раїса Майборода. – Київ, 1999. Ковальський Н.П., Мыцык Ю.А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI-XVII вв. – Днепропетровск, 1984). Матеріали першої люстрації королівщин Руського воєводства опубліковані Грушевським М.С. в 1895-1897 рр. та польськими істориками щойно в 2001 р. (Lustracja województw ruskiego, podolskiego i bełskiego 1564-1565. – Warszawa, 2001. – Część 2. Жерела до історії України-Руси / Під ред. М. Грушевського. – Львів, 1895. – Т.1; 1897. – Т.2; 1900. – Т.3)

⁴⁹ Привілей короля Стефана, виданий у Львові 3 червня 1578 та підтверджений у Самборі 24 вересня 1578 р. (Kuczera A. Samborszczyzna. – Sambor, 1935. – Т.1. – S.382-383.)

⁵⁰ Фаленський (Фалецький) Мартин (бл. 1530 – бл. 1606) – розпочав кар'єру в 1550 р. як слуга придворного підскарбія Яна Лютомирського, згодом став дворянином короля Сигізмунда Августа.. в 1564 р. депутатом для люстрування королівщин у Малопольщі. В 1567 р. став економом мазовецького князівства. Був серадзьким підкоморієм, згодом розперським каштеляном. Разом з Яном Радогозьким відбирав в 1558-1559 рр. Самбірське староство з рук нащадків померлого старости Петра Борятинського до королівського скарбу. Як ревізор присутній під час розмежування сіл Лукавиці та Черхави 7 листопада 1558 р. Інкін В.Ф. датує реєстр Фаленського саме періодом його делегування до Самбірського староства, тобто 1558 р. (Фольварк и рынок в Галицком Прикарпатье XVI в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1964 г. / АН СССР, АН МССР. – Кишинев, 1966. – С. 124. Polski Słownik Biograficzny. – Kraków, 1948. – Т. VI. – S. 352. Sucheni-Grabowska A. Monarchia dwu ostatnich Jagellonów a ruch egzekucyjny. Część 1: Geneza egzekucji dóbr. Aneks osobowy: Zdzisława Jabłońska. – Wrocław, 1974. – S.244.)

Леся Смуток.

Новий Самбір за інвентарем Самбірського староства 1585 р.

Стаття вміщує фрагмент маловідомого документу з історії міста Нового Самбора кінця XVI ст. Він допомагає з'ясувати стан оборонних споруд і просторово-архітектурний розвиток Нового Самбора, професійний та національний склад міського населення. Публікація документа супроводжується відповідною передмовою, де проаналізовано джерелознавчу цінність документу, та відповідними коментарями.

Lesya Smutok.

New Sambir After the Inventory of Sambir's Starostwo (Senate) in 1585.

The article contains a fragment of the little-known end XVIth c. document from the history of the town of New Sambir. It helps clarify the condition of defensive installations and spatial and architectural development of New Sambir, as also the professional and national structure of its urban population. The publication of the document is accompanied by an appropriate foreword, in which the document's source study value is analyzed with due comments.

СТАТУТ ТКАЦЬКОГО ЦЕХУ ДРОГОБИЧА 1653 р.

Найдавніші відомості про розвиток ремесла в пізньосередньовічному Дрогобичі відносяться до XV ст. Так, в актових джерелах за 70-ті роки цього століття згадуються численні дрогобицькі ремісники: різники, кушніри, кравці, шевці, ковалі, солодовники, пекар, пивовар, ткач, “постригач”¹. Сприятливі умови склалися, зрозуміло, для видів ремесел, пов’язаних із виготовленням одягу та продуктів харчування. Типовою формою їх організації, як і у всій Центрально-Східній Європі, були цехи, хоча юридично вони уконституювалися в місті лише в другій чверті XVI ст. Організація дрогобицьких цехів мало чим відрізнялася від цехів Львова, Перемишля, Самбора та інших міст.

Розвиток ремесла і торгівлі в Дрогобичі спеціально вивчав Я.Ісаєвич². Так, він з’ясував, що загальна характеристика міської цехової регламентації була менш суворою від львівської. 1535 р. фіксується один із перших королівських привілеїв – об’єднаному цехові ковалів і слюсарів. За фрагментом раецької книги міста, у 1543-1563 рр. налічувалося 22 види міського ремесла. З 1575 р. відомий привілей С.Баторія дрогобицьким ремісникам.

За актами Перемишльського гродського суду під 1635 р. фіксується ткацький цех Дрогобича (8 ремісників, які сплачували податок). Для порівняння: у сусідньому Самборі привілей ткацького цеху затверджено 16.XII.1602 р.³ На жаль, до публікацій Я.Ісаєвича не увійшли інші важливі матеріали щодо ткацького цеху Дрогобича, у т.ч. й аналіз їхнього статуту, затвердженого 1653 р.⁴ Натомість М.Горн згадує статут у книзі з соціальної історії міст Червоної Русі⁵. Оскільки статут був опублікований ще в середині XIX ст., ми вирішили подати його в перекладі українською мовою, з огляду на його інформативне багатство та цінність з цілого ряду показників. Зазначимо також, що в стосунку Дрогобича йдеться про першу публікацію джерела з міської історії XVII ст.

Статут був опублікований 1854 р. в “Тижневому додатку при Львівській газеті”⁶ Францішком Волянським, який видавав додаток і від 1822 р. уміщував у ньому історичні документи (грамоти, надання, угоди, найдавніші галицькі дипломи та ін.)⁷. На жаль, інших даних про Ф.Волянського нам поки що віднайти не вдалося. Зате в Кракові в рукописах Бібліотеки Польської Академії Наук вдалося познайомитися з теками історика, серед яких зберігся цікавий рукопис “Копії документів до різних місцевостей XVII-XVIII ст., які скопіював Францішек Волянський”, серед них – відпис потрібного нам джерела⁸. У лівому куті першого аркуша уміщена позначка: “Drukow. w N 26. 27 Dodatku r. 1854”.

Перше питання, яке виникло при знайомстві з текстом статуту, – це датування і місцезнаходження оригіналу привілею-статуту. У коментарі після публікації Ф.Волянський подав цікаву інформацію, яку тепер уміщують до археографічних легенд: акт знаходився в зошиті з чотирьох аркушів (чотири інші були незаписані), розміром 0,5 аркуша, зошит скріплений зеленою ниткою, кінці якої були взяті під печатку. На розгортці зошита нижче королівського підпису знаходилась печатка королівської канцелярії червоного воску під паперовою кустодією (подано також опис печатки). Нижче печатки зліва – підпис королівського секретаря Яна Ружицького. На жаль, доля оригіналу

невідома, принаймні розшуки у львівських архівосховищах не дали поки що бажаного результату.

Зупинимось коротко на інформативній цінності та репрезентативності привілею-статуту дрогобицьких ткачів. У його вступній частині повідомляється про те, що до королівської канцелярії надійшло прохання дрогобицької міської ради для затвердження статуту, оригінал якого згорів під час подій 1648 р. Перед тим до міського суду з'явилася старшина цеху: старший цехмістр Валентин Мак, а також старші і молодші майстри Павло Помаловський, Матей Цяглік, Войцех Осмольський і Войцех Шостакович, які внесли скаргу про спалення статуту їх цеху під час "ребелії" козаків і татар 7 грудня 1648 р., увечері напередодні католицького свята Найсвятішої Діви Марії. Дане повідомлення є надзвичайно цінним саме для історії селянсько-козацького повстання у Дрогобичі, оскільки воно точно фіксує дату події⁹. У джерелі вказано на нищення дрогобицьких цехів і міста, а також міських актів, що значно доповнює відому інформацію про масштаби руйнувань міста (думаємо, все-таки, що джерело дещо згущує фарби).

Далі йдеться про мету підтвердження статуту: щоб була від цього користь косяолу, щоб процвітало ремесло, нарешті – щоб "пограничне містечко" Дрогобич змогло організувати ґрунтовнішу оборону від неприятеля, на користь Речі Посполитої.

Отже, полотняний цех уже мав привілей, але дата його першого затвердження досі не відома. До речі, й інші цехи Дрогобича затвердили у цей час свої привілеї. Як свідчить люстрація 1661-1665 рр., шевський цех підтвердив свій привілей 20.01.1651 р., кравецький – 18.08.1653 р., бондарський – 10.09.1653 р., кушнірський – 28.08.1658 р. Старшини інших цехів – різницького і слюсарського – представили люстраторам старі привілеї (відповідно від 18.01.1523 і 16.10.1634 рр.)¹⁰. До речі, дата публікованого привілею-статуту – 11 липня 1653 р. – не збігається з датою акту, представленого люстраторам – 10.08.1653 р. Це пояснюється тим, що перша з них є датою затвердження привілею раєцьким урядом Дрогобича, а друга – короля у Львові (на нашому джерелі вона відсутня). Таким чином, люстрація уточнює дату і місце затвердження привілею-статуту.

Структура статуту дрогобицьких ткачів-полотняників традиційна. Він уміщує такі частини: умови вступу до цеху, правила навчання учнів і надання звання майстра, умови спадку, регламентації виробництва, покарання за проступки, норми моралі і співжиття в шлюбі, покарання за розголошення комерційно-технологічних таємниць, обов'язки щодо померлих, правила праці майстрів і підмайстрів/учнів, правила звітування майстрів перед цеховим братством, ставлення до партачів, заборона співпраці з іншими цехами, регламентація витрат з цехової скриньки (взаємодопомоги) та ін.

Статут засвідчує, що умови конкуренції в місті та його околицях були досить жорсткими, тому міський уряд, затверджуючи статут, не допускав виробництва полотна за межами цеху в радіусі двох миль від міста. Зі вступом до цеху обов'язковим було також прийняття міського громадянства, як того вимагало магдебурзьке право (дотримання норм магдебургії згадується також наприкінці джерела).

Найцікавішими сюжетами статуту є норми, які регулюють повсякденне життя членів цеху. Так, з неодружених (молодих чи старих) стягувався спеціальний податок, а перелюбство в шлюбі засуджувалося. Статут зобов'язував братчиків чемно поводитися в цеху і в місті, не злословити, не ходити містом босоніж, не грати в карти (до речі, не тільки на гроші), не галасувати на засіданнях, не кидатися один на одного, навіть обережно пити пиво (тобто, не розливати його). Щодо пиятики, то споживання спиртних напоїв також мало бути "культурним". Взагалі спиртне (у даному випадку пиво) виступає разом із воском головним мірилом вартості, що засвідчує широкий

ужиток цього напою. Так, братчик, котрий без цехового товариства напився і вчинив дебош, мав виставити цехові бочку пива.

Привертають також увагу релігійні зобов'язання цеху. За недбальство “коло паління свічок” накладався штраф, навпаки, пильність у цій справі схвалювалася (наприклад, під час недільних відправ кожний майстер обов'язково мав поставити свічі відповідно до своїх статків). Ми вже згадували, що процвітання цеху тісно пов'язувалося з користю для Божої справи.

Етнічно-конфесійна приналежність членів полотняного цеху не викликає особливих сумнівів. Крім цехмістра, усі згадані на початку статуту братчики є, безсумнівно, поляками. До того ж, братство шанувало католицькі свята, наприклад, Божого Тіла чи свято Найсвятішої Діви Марії. Щодо цехмістра Валентина Мака, то маємо інформацію про те, що родина Маків була вписана до пом'яника церкви Св. Трійці (єдина українська церква в центрі міста). Так, у пом'янику згадуються: Олексій, Габріель, Ілія та Сень Маки¹¹. Хоча згадані вписи не датовані, проте вони зроблені, найвірогідніше, у XVIII ст. Так що Валентин Мак з 1653 р. був їх предком. Очевидно, це все-таки була українська родина. Припускаємо також, що Валентин Мак, досягши високої посади майстра, а згодом цехмістра міського цеху, прийняв католицизм, а його конверсія була зумовлена домінуванням католицького патриціату, який прагнув недопущення українців до міських урядів.

У підсумку зазначимо, що публіковане джерело є дуже цінним для історії Дрогобича XVII ст., як з точки зору цехового устрою, так і з огляду на найважливіші події в історії міста (повстання 1648 р.). Дуже важливою є також інформація щодо умов повсякденного життя міщан. Подаємо джерело в перекладі з польської (із вкрапленнями латини), зберігши колорит тогочасного ділового письма.

¹ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej. – T.XVII. – N 1503, 1506, 1559.

² Ісаєвич Я.Д. До характеристики ремесла і торгівлі в Дрогобичі в 30-60-х роках XVIII ст. // З історії західноукраїнських земель. – Вип.4. – К., 1960. – С.30-39; Його ж. З історії Дрогобича XVI-XVIII ст. // Наукові записки Інституту суспільних наук Академії наук Української РСР. – К., 1961. – С.3-35.

³ Kuczera A. Samborszczyzna. – T.1. – Sambor, 1935. – S.453, 487. Привілей був підтверджений 1634, 1660 і 1726 рр.

⁴ Статут декілька разів згадується в його дисертації “Город Дрогобыч в XVI-XVIII вв.”, яка досі залишається неопублікованою.

⁵ Horn M. Walka klasowa i konflikty społeczne w miastach Rusi Czerwonej w latach 1600-1647 na tle stosunków gospodarczych. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1972. – S.210.

⁶ W.F. [Wolański F.] Drohobycz. R. 1648 i 1653. Król zatwierdza przyzwolone Cechowi Tkackiemu przez Urząd miejski ustawy // Dodatek tygodniowy przy Gazecie Lwowskiej. – 1854. – N 26, 1 lipca. – S.103-104; N 27, 8 lipca. – S.108. На жаль, публікація не увійшла до нашої “Бібліографії Дрогобича”.

⁷ Encyklopedia Powszechna. – T.27. – Warszawa, 1867. – S.699.

⁸ Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie. – N 2833. – K.61-65.

⁹ Вказана дата була відомою дослідникам, але на джерело інформації досі не вказувалося. – Див.: Тимошенко Л. Хмельниччина і міщансько-селянське повстання в Дрогобичі 1648 р. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип.III. – Дрогобич, 1998. – С.10-35.

¹⁰ Lustracja województwa Ruskiego. 1661-1665. – Cz.I. Ziemia Przemyska i Sanocka. /Wyd. K.Arłamowski i W.Kaput. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1970. – S.165-169.

¹¹ Тимошенко Л. Пом'яник дрогобицької церкви Св. Трійці // ДКЗ. – Вип.V. – Дрогобич, 2001. – С.301, 306, 307.

ДРОГОБИЧ. 1648 і 1653 р.
КОРОЛЬ ЗАТВЕРДЖУЄ СТАТУТИ ТКАЦЬКОГО ЦЕХУ,
ДОЗВОЛЕНІ МІСЬКИМ УРЯДОМ

Ян Казимир з Божої ласки Король Польський, Великий Князь на Литві, Русі, Прусах, Мазовії, Жмуді, Лотві, Смоленську і Чернігові, і шведський, готський і вандальський Король дідичний. Повідомляємо цим листом Нашим всім взагалі і кожному зосібна, кому на тому залежить: що Нам запропоновано лист на папері, вірогідно виданий з актів Дрогобицького Раєцького Уряду, писаний польською мовою, який уміщує нижче подані статuti Ткацького Цеху дрогобицьких міщан, так само для того, що бунтівники спочатку спаливши, позбавили тих же статутів міщан. Свіжо переписане і поновлене, зміст того листу дослівно звучить так:

Бурмістр і Райці Міста Й[ого] К[оролівської] М[илості] Дрогобича. Всім і кожному зосібна, кому належить знати, пильно порадившись, повідомляємо:

Що до цілковитої резиденції Н[ашого] Уряду, тепер прийшовши, учтиві Валентин Мак старший цехмістр, Павло Помаловський, Матей Цяглік, Войцех Осмольський, Войцех Шостакович, старші і молодші майстри ткацького цеху внесли прохання, що їх цех, будучи упривілейованим з давніх літ С[вя]тої пам'яті Найяснішими Їх Милостями Королями, а тепер під час нападу коронного неприятеля, [тобто] реbelie козаків і татар в (1648 році дня сьомого місяця грудня увечері напередодні свята Найсвятішої Диви Марії, по сусідству з нами, тим же неприятелем знищений, спустошений і з привілеїв обдертий, [однак] сусіди і братія [хоч] зубожіли, в ремеслі раніше навченому залишаються, і, вважаючи на це, [хочуть], щоб і надалі Г[оспода] Бога хвала і оздоба в костьолі, яка йде звичайно з цехів, не гасла ані не зменшувалась, а більше квітла, так само [щоб] нинішнє містечко пограничне так знищене і спустошене, могло прийти до ґрунтовнішої оборони, і щоби в доброму порядку були збережені [умови] здійснення ремесла, чесності і поваги, бажаючи, щоби знову якнайліпше так і до хвали Божої як і до вигоди і оборони Речі Посполитої, згаданий цех полотняного ремесла фундували і привілеєм конфірмаційним Їого Милості Короля ствердили і утвердили на потомні віки, просили, щоби ми артикули чи постанови нижче описані силою і владою Уряду Нашого підтвердили і зміцнили, які, пильно переглянувши і їх зрозумівши, вважаємо за слушні і пристойні, зичимо ласкаво і бажаємо, щоби при них цех нинішній залишався цілий, упривілейований на вічні часи, те ж саме стверджуємо і скріплюємо цим листом Нашим. Оці-то артикули, постанови виглядають так, як описано нижче:

Передовсім, коли б якийсь майстер новий або товариш полотняного ремесла при-мандрував до міста Дрогобича, і хотів стати майстром, коли до цеху вступатиме, перед тим має дати дванадцять грошів, потім показати лист, коли і в кого навчився ремесла і як зберіг, зати повинен зуміти представити звичайні вироби свого ремесла якнаймайстерніше, презентувати їх перед своїми старшими майстрами, ті ж, якщо їх впадають, тоді того нового майстра або товариша приймуть на місце майстра. А коли б цих речей виробити не вмів, повинен далі мандрувати або довчитися на місці. А якщо

теж покажеться гідним до майстерності і буде прийнятий до цеху, тоді такий повинен дати майстрам 40 монет польських злотих, ахтель пива, два фунти воску, мушкет до цеху, два фунти пороху і два фунти олова, а те вступне має йти цехмістрові і старшій братії. Потім має прийти на ратушу з двома майстрами і прийняти міське право, ті майстри перед нами і радою зізнаються, що він є ремісником і цех ним задоволений. Приймавши міське право, вироби свого ремесла, що до цеху робив, може повернути на свій пожиток, або як йому сподобається. Крім того, має дати до цехової скриньки дві монети польських злотих і два фунти воску. Той же молодший майстер [зобов'язаний] прислужувати, аж поки інший майстер не вступить до цеху. Якщо б показався недбалим в usługі коло паління свічок, кожного разу повинен дати п'ять грошів кари, а котрий би з молодших майстрів не хотів того, той буде вигнаний з цеху. А коли два злотих і два фунти воску віддасть до цехової скриньки, то вже вечерю, обід або банкет для братії і для майстрів справляти не повинен. А сини майстрів того ж ремесла в тому ж місті народжені, не повинні робити такі вироби, а дати до цеху тільки два польські злоти і два фунти воску. Учні в у ремеслі тому полотняному якнайліпше може навчити будь-який майстер, [але] звання майстра їм надається не інакше, як тільки в самому Кракові, [хоч] при кожному цехові залишається свобода майстрові. Кожний хлопець має вчитися три роки, а наймаючись, повинен дати до скриньки три злотих. А якщо б утік, не виконавши ремесла, і за чотири тижні не повернувся, тоді втрачає роки [навчання], а якщо хоче повернутися до того ж ремесла, повинен знову найнятися і дати до цеху ще три злотих, і в того ж майстра повинен учитися. На напій отримує з кожної штуки полотна по грошу за перший рік, по два за другий рік, по три за третій, а потім, відбувши три роки, не може звільнитися, аж поки не покаже лист про урожай. Також як старий так і молодий, не маючи дружини, протягом року повинен дати ахтель пива. Якби знайшлася двірська робота, тоді повинні від неї заплатити [податок], так, як у місті платять. Якби трапилося, що товариш робив ремесло у невизволеного майстра (тобто партача), а майстер чинного цеху просив би його на роботу, а [той] не прийшов, тоді [цехові] перепадає невідпущна бочка пива. Також якщо в котрогось сина майстра, тут народженого, батьки того ремесла померли, і залишилися по них діти, з котрих він був би старшим братом, такий може бути перед виходом двох років залишатися майстром, оскільки має бути більша увага і ласка в цеху до синів майстрів для їх збереження. Також якщо б хтось не мав з тими майстрами ткачами міського права, а хотів робити ремесло, як чоловік, так і жінка, таким старші ремесла можуть заборонити робити і не допускати з відома Уряду. Кожний молодий майстер має чинити пильність коло запалення і гасіння свічок кожної неділі і свята при службі Божій і на вечірніх і [при] іншому набоженстві, щоби свічки не занедбували, але звичаї інших цехів щоб збереглися. Коли службу з себе здає молодший майстер, повинен віддати ключ до цеху, і братії купити пива за один злотий. Також якби відомість надійшла до цеху, що хтось із майстрів не ставив, має бути покараний півгрошем кари. Якби хтось перехопив у іншого роботу, а не виконав роботу [у того], до кого пішов, і це було доведено слухним свідченням, такий [отримує кару] один фунт воску. Маючи робити полотно і ткати назагал вишир і вздовж за начинням чи дардом, [згідно] з митом, як один так і другий. Якби пряжа трапилася неправильного ліктя на ринку в продавців, коли буде міщанин чи брат, так само до шпиталю з дозволом Уряду нашого, жодний майстер чи товариш не повинен ходити з кордом ані з мечем, ані [іншою] зброєю під карою п'яти грошів. А якщо б хтось у цеху неучтиво повівся або посперечався, той має бути покараний фунтом воску. Якщо би потім більший проступок учинив і не зважав на перші покарання і повторював

безсоромні слова вперто або зухвало, такого майстри мають карати, як самі вважають, а коли б про те до нашого Уряду було донесено і він ці свої слова перед нами повторював, має бути покараний за свій проступок згідно з урядовим присудом. Також якби хтось погано повівся у шлюбі і зраджував, або якийсь інший ексцес окрім шлюбу, і в інших непристойних речах був оскаржений, такий не може бути в цеху і робити ремесло, аж поки спочатку з того, що йому закинено, не очиститься, [тоді] його утрати мають бути винагороджені, також неодмінно затримка роботи під карою за постановою братії, і повинен буде той, котрий йому закидає, поручитися про відшкодування втрат і затримання роботи. Також якщо би зрадив таємницю цеху, карою йому – півхтель пива потрапить до цеху. Окрім [випадку], якби таємниця була на шкоду тому місту, [тоді] від кари має бути звільнений. Також якщо би хтось з майстрів або товаришів не прибув на похорон і на жалобну службу брата або сестри того цеху, перепадає півфунта воску. Також якби помер всякий товариш, його похорон і обходи мають бути як майстрові. А якби котрийсь з товаришів помер, а по ньому залишиться одяг або гроші, ті речі з відома і волі нашої раєцької, згаданий цех рік і шість тижнів має зберігати, а коли б приятелі або [ті], хто не прийшли або їх не було, роздати речі за його душу убогим, або дати до костьола з відома міського Уряду. Також якби хтось з майстрів або товариш ходив босоніж у місті, такий має бути покараний півфунтом воску до цеху. Також якщо б котрийсь з того цеху заборгував щось братові і про те довідались старші, і був би чотирикратно попереджений, а він би про те не дбав, має дати кари півфунта воску до цеху, а якщо б заплатити і розрахуватися не хотів, можуть старші його з ремесла скинути, аж [поки] не заплатить. Також якщо би якийсь майстер у день Божого Тіла і неділю не мав воскової свічі за своїми можливостями, має покласти три гроші. Також якби хтось із майстрів програв своє добро, або йому одяг за напої взято, такому припадає кари один фунт воску. Також не мають майстри і товариші грати в карти, бо коли б кого на такий грі застали, припадає кари фунт воску, а якби посварилися і напилися, мають невідворотно подати братії бочку пива. Також якщо б якийсь майстер міряв полотно меншою мірою, утратить один фунт воску. Отже, теж кожний має старатися, аби мав правдивий лікоть, а від убогих людей, котрі не мають чим платити роботи, брати за роботу п'ятий лікоть полотна. Також жодний майстер не повинен з роботи товариша, аж поки йому не виробить варх полотна, а якщо б учинив інакше, цехові перепадає пів-безміна воску, окрім якби такий товариш був, щоб ту роботу не міг зробити досить. Також теж товариш не має відходити від майстра, аж поки не виробить варх і залишить своєю майстрові порожній ткацький верстат, а котрий би інакше чинив, той мусить мандрувати, до іншого не повинен сідати в роботу або теж дати півгривні і йти з міста. Також якщо би котрий відмовив іншому челядника, повинен дати до цеху кари півкаменя воску. Також не має жодний товариш, котрий відстав від свого майстра, приймати на роботу, аж поки не запитає майстра того, чи вільний і відстав, під карою півкаменя воску. Також якщо би товариш накинувся на майстра чи вдома чи в господі, такий має бути караний ахтелем пива і двома фунтами воску, а якщо би майстер накинувся на товариша і обізвав його непристойними словами, має бути караний бочкою пива і фунтом воску. Також якщо би вдова зробила непристойний вчинок, відразу втрачає свободу роботи (чи ремесло). Також якщо би хто приніс з іншого міста вибілені полотна, повинен дати ліктювого п'ять грошів від півсотки, як від виробів так і від полотна, ті доходи повинні бути оздобою цеху. Також старші майстри повинні складати рахунок перед всією братією в другу неділю великого посту. Також на кожну другу неділю посту повинна бути служба Божа за померлу братію, на якій

повинні бути і товариші, а якщо б якийсь товариш або майстер не прибув, повинен дати шість грошів. Також коли звільниться учень і стане товаришем, тоді має мандрувати, проробивши однак чотири тижні у того ж майстра, в якого навчився ремесла. Підмайстер рік і шість тижнів, а той що три роки вчиться, має мандрувати два роки, і між людьми призвичаїтися до добрих звичаїв і вчинків. А якщо б не хотів мандрувати, тоді повинен дати два злотих до цеху. Також котрий би, будучи майстром нашого цеху, хотів би досягнути і заробляти на хліб з іншого ремесла, наприклад, різничити (або відправляти нічну стражу), такий має втратити цех. Також якщо б в цеху при братерському зібранні молодий або будь-який брат необережно розлив пиво, такий повинен додати начиння. Також котрий би розпочав якісь сварки на братерському засіданні, має бути покараний за розсудом братії. Також коли майстер або майстрова помре, або його потомок, або учень, або шпульковий, будучи на той час учитель і челядь повинні насипати могилу.

Також якщо б трапилося, щоб майстер пішов до іншого міста на помешкання, не повідомивши цехмістра, той повинен втратити цех, а крім того – якщо заставив людську роботу. Також якщо б товариш або майстер невиховано поведився у господі в п'ятиці, такому припадає фунт воску кари. Також якщо б трапився якийсь ексцес на якогось брата або товариша, все віддається на розсуд братії. Також якщо б ткачі зі шляхетських сіл приносили вироби, чинячи перешкоди міщанкам, також і полотнянникам у ремеслі, мають їх забрати: чи то полотно, чи то пряжу, котрі, полотно або пряжу забравши, віддати частину міському Урядові, решту цехові без пільги. Полотнянників не має бути понад дві милі в радіусі від міста в Дрогобицькому повіті, а якщо би був на якомусь місці в якійсь маєтності, повинні забрати у нього верстат, пряжу і повернути на цехові потреби. Також кожний майстер або теж вдова того цеху на кожний місяць має дати цехові по грошу. Старші майстри не мають позичати гроші зі скриньки без відома і волі інших майстрів того цеху, якщо б хто на це зважився, припадає кари півкаменя воску. Син майстра і дідичка (чи майстрівна) мають дати півмістерії, тобто двадцять злотих, ахтель пива і два фунти воску. Також вдови по смерті чоловіків можуть робити ремесло до смерті, тільки щоб учтиво жили, утримуючи товариша або вахмістра, але учнів навчати не можуть. Також якщо б якийсь майстер хотів добровільно залишити цех і перенестись де-інде з міста, і вимагає лист про добру [поведінку], той має покликати до себе старших майстрів, прийти з ними до Уряду, складаючи міське право, а старші визнають і дадуть свідчення про його поведінку; також товариш має відходити з таким листом-свідченням, [де зазначено], як він поведився з майстром і в цеху.

Ті ж то артикули вищезгадані і вписані ми, бурмістр з радою, пильно перечитавши і зваживши яко порядні і слушні, цим Нашим листом підтверджуємо і скріплюємо, бажаючи, аби в цеху були непорушно збережені [на] вічні часи, звичаєм інших міст і тим виглядом, яко їм є в цеху того вількеж. Що для більшої певності і міці нашого Уряду стверджуємо печаткою. Дано в Дрогобичі дня XI місяця липня Року Божого тисяча шістсот п'ятдесят третього.

Леонід Тимошенко.

Статут ткацького цеху Дрогобича 1653 р.

Стаття являє собою публікацію джерела в перекладі українською мовою, яке надрукував львівський історик Ф.Волянський у “Додатку до Львівської газети” за 1854 р. У вступній статті аналізується інформативна цінність статуту, розкриваються історичні передумови його створення, подається огляд цехового життя Дрогобича.

Leonid Tymoshenko.

The Charter of Drohobych Weaver’s Guild in 1653.

The article represents the publication in translation in the Ukrainian language of the source, which was published by Lviv historian F. Volianskyi in the “Supplement to the “Lviv newspaper” for the year of 1854. In the introductory clause the informational value of the charter is analyzed, the historical preconditions of its creation are illuminated, the review of Drohobych corporation life is presented.

ДРОГОБИЧ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГЕНЕРАЛЬНОЇ РЕВІЗІЇ ПЕРЕМИШЛЬСЬКОЇ ЗЕМЛІ 1692 р.

Одним з небагатьох джерел до історії м. Дрогобича XVII ст. залишається Ревізія Перемишльської землі 1692 р. Обставини створення Ревізії тісно пов'язані з посиленням регіоналізації Речі Посполитої, що проявилось у зростанні суспільно-політичного значення шляхетських сеймиків в середині – другій половині XVII ст. В Руському воєводстві таким був Вишньський сеймик. Опубліковані свого часу матеріали, пов'язані з його діяльністю, наочно демонструють процес зростаючого впливу цього представницького органу місцевої шляхти на вирішення багатьох важливих регіональних питань, зокрема й фінансових та навколофінансових.¹ Серед них – збір різноманітних податків, визначення їх розмірів тощо. У процесі покладення скарбово-фіскальних справ з'являлася відповідна категорія документів облікового характеру, в яких фіксувалися дані про платників податків в межах цілого Руського воєводства або окремої землі, наприклад, Перемишльської, Сяноцької, Львівської тощо; характеризувався їхній матеріальний стан, причини його покращення або погіршення. Ці обліково-статистичні матеріали ставали основним орієнтиром для збирачів податків і допомагали визначати потенційні об'єкти оподаткування й розміри запланованих стягнень.² Власне, Ревізія Перемишльської землі 1692 р. складалася з тією ж метою.

Що стало безпосереднім приводом для створення Ревізії, – чи впровадження нового податку, чи матеріальні збитки, завдані в результаті регулярних вторгнень розбійницьких ватаг з Угорщини та жовнірських постоїв, – невідомо. Документ охоплює всі населені пункти, розміщені на території Перемишльської землі в так званій Задністрянській частині. Вони розміщені за алфавітом і представлені приватношляхетськими селами та містечками, а наприкінці подано відомості про королівські маєтки та міста. Інформація про шляхетську власність більш розлога. З Ревізії можна дізнатися про власників тієї чи іншої частини села, розміри землеволодінь, наявність господарських об'єктів (млини, корчми, фільварки тощо), кількість залежного селянства.

Відомості про королівські поселення, розміщені у північній частині Перемишльської землі, містять перелік жителів села та розміри землеволодінь. Опис поселень у гірських районах, як правило, узагальнений і обмежується кількома реченнями про кількість селянських господарств, наявність привілейованого землеволодіння (війтівство, вільництво, вибранецтво, тощо) та земель, які лежать облогом.

Матеріали ревізії частково використовувалися в дослідженнях істориків Перемишльщини. Окремі фрагменти друкувалися на сторінках періодичних наукових видань.³

Опис Дрогобича розміщений на 241-246 сторінках Ревізії. Окремо під буквою "S" вміщено перелік загородників Дрогобицького пробозства (сторінки 110-111). Відповідно до просторово-географічних уявлень укладачів та їхніх інформаторів, місто складалося з ринку з ратушею й будинками, розташованими навколо нього ("w Rynku. Ratusz") та трьох вулиць – "від мурованої брами" ("Domy w Ulicy od Murowany Bramy"), "на валах" ("Na wałach") та Ковальської ("w Ulicy Kowalsky"), які, відповідно, нарахо-

ували один заселений та невказану кількість порожніх будинків, одинадцять заселених й сім заселених будинків. Окремо згадано “Miasto Zydowskie”, в якому було розташовано 27 будинків.

Нарешті, ревізори зазначають наявність трьох передмість: Лішнянське, де проживало 25 передміщан, “передмістя між вежами” (“Przedmieście między Wieżami”), (в інших тогочасних документах ще названо “Завіжним”) – 46 передміщан і, нарешті, Задвірне (“Przedmieście Zadworne”) – 53 передміщан. Окремо згадано юридику дрогобицького пробоща, на території якої знаходилося 8 господарств та 5 загородників.

Перелік власників міських будинків супроводжується зазначенням розміру території, що прилягала до житла. Як правило, це “цілий пляц” або “півпляцу”. Перший чисельно переважає. Зокрема, серед 22 будинків, розміщених у центрі міста навколо ратуші, або, як зазначається в ревізії, “w rynku”, дев’ять розташовані на половині “пляцу”, решта володіють повноцінною ділянкою землі. Однак така ситуація характерна лише для центральної частини Дрогобича. Описи двох вулиць (“Ulica od Murowany Bramy” та “Ulica Kowalska”) свідчать, що “півпляцу” – це далеко не мінімум. Тут всі будинки розміщені на “третій частині пляцу”, “четвертій частині пляцу” і навіть на “шостій частині пляцу”. На жаль, немає детальнішої інформації про розміри цих “пляців”, що унеможливило її використання як критерію для визначення матеріального становища жителів міста.

Термін “пляц” вживається також під час переліку майна євреїв, які проживали в місті на відведених для них території. В ревізії згадано 27 будинків, що належали до “Miasta Zydowskiego”, з них 9 розміщувалися на “цілому пляці”, 10 – на “половині пляцу”, щодо решти укладачі документа відомостей не подають. У кількох місцях цього переліку для окреслення розміру будинку, розташованого на “цілому пляці”, вжито значення “великий” (“1. Dom Jersow Wielky Szynkowany na całym płacie. 16. Dom Wielki na całym placu szynkowny. 20. Dom Woliow wielki zynkowny na całym placu”). Це дає підстави говорити про взаємозалежність між величиною будівлі та території, на якій вона розташовувалася.

Ще однією особливістю, що об’єднувала жителів центру міста та мешканців “Жидівського міста”, було право шинкування спиртних напоїв. Більшість будинків навколо ринку названі “шинковими”. Стосовно деяких з них зазначається, що вони “szynkowny miodem y piwem”.

Неодмінним елементом міської власності в центрі Дрогобича була земельна ділянка. Практично кожний власник нерухомості, розміщеної навколо ринку, володів невеликою кількістю землі, – власної чи орендованої. Їх розміри були невеликими й обмежувалися півчвертю, чвертю, півтора чвертями поля. Частина цих земель належала костюлу та шпиталю й орендувалася мешканцями ринкової частини міста (“1. Dom Narozny Nowy Stanisława Brzeskiego Szynkowny miodem y piwem na całym płacu. Do tego domu trzyma pułtory Cwierci Pola Koscielnego. 2. Andrzeia Zuchoica dom Szynkowny miodem y piwem na całym placu osiadły. Arenduiie cwierc pola Szpitalnego 5. Dom Szymonowy wdowy na całym placu Szynkuie miodem y piwem, trzyma Koscielnego pola arendą cwierc pola”). Усього зафіксовано 5 випадків оренди церковних земель розміром 5 чвертей, тобто, понад лан.

Окремі власники, окрім того, володіли і фільварком (“10. Dom Pachowskiego na całym placu Szynkowny. Ma swoy Folwark y Cwierc pola. 11. Dom Tymofego Węgryna na całym placu Szynkowny ma Folwark y Cwierc pola.”). Однак його розміри не вказані, так само не деталізується, з чого саме він складається. Окрім того, міщани

володіли загородами на передмісті. Ревізори нарахували таких сім. На жаль, невідомо, кому саме вони належали і якими були їх розміри. Немає даних і про володіння оброблюваною землею серед решти жителів міста, що наводить на думку про малоземельність або безземельність мешканців двох названих у ревізії вулиць та “Жидівського міста”.

Описуючи передмістя Дрогобича, ревізори зазначали поряд з прізвиськом та ім'ям передміщанина й кількість землі, яка перебувала у його володінні. Як правило, це були невеликі ділянки й їхні розміри коливалися в межах чверті лану – півпрута. В більшості випадків мова йшла про один або півпрута. Володіння чвертю було рідкісним явищем. Окрім того, укладачі ревізії нарахували на “передмісті між вежами” півтреті лану і чотири пруги пусті, необроблені. Передміщани не володіли правом шинкування для своїх потреб і змушені були купувати спиртні напої у корчмах. Одна з них, згадана в ревізії, розміщувалася на Лішнянському передмісті.

Окремо слід сказати про загородників, що знаходилися на землях Дрогобицького пробозства. Ревізори, подаючи їхній перелік, як і у випадку з передміщанами, обмежилися фіксацією розмірів земельного володіння, на якому вони сиділи. Ці ділянки оброблюваної землі складали від одного прута до однієї загороди.

Стосовно соціально-професійного та національного статусу міщан та передміщан, згаданих у ревізії, припускаємо таке. Укладачі документа не наводять якихось ознак соціальної диференціації жителів міста та передмість. Виняток зроблено лише для шляхти. Якщо згадувався її представник, ревізори неодмінно називали його “Jego Mosc”, “Jego Mosc Pan”, “Pan”. Таким чином, у документі зустрічаємо таких представників шляхетського стану, як Копистинський, Нагуйовський, Устрицький, Винницькі, Попелі, Тустановський, Яворський, Унятицька. Все це місцева шляхта з навколишніх сіл. Вони набували нерухомість у місті, як правило, шляхом надання грошей в позику, яку міщани не в змозі були сплатити. У ревізії неодмінно фіксується перехід власності до рук шляхти словами: “w długu odebrał”, “odebrał” (“9. Dom Gofelów ... który w długu odebrał JM Pan Popiel ... 19. Dom Migdaliny na całym placu odebrał go JM Pan Kopyszynski w długu ... 20. Dom Melachowskiego na całym placu odebrał go JM Pan Nahuiowski ... 21. Dom Vykow ... który odebrała JM Pan Ustrzycki”).

Окрім того, шляхта проживала й на передмісті. В ревізії зафіксовано серед лішнянських передміщан двох Винницьких та Тиравського. Семеро представників привілейованого стану розмістилося на “przedmieście między wiezami”.

Проникнення шляхти в місто не було локальним явищем, характерним лише для Дрогобича. Подібну ситуацію можемо спостерігати і в інших містах Перемишльської землі. Наприклад, взаємовідносини магістрату і громади м. Самбора з представниками привілейованого стану були одним із головних питань, які розглядалися під час приїзду королівських комісарів для ревізії Самбірської економії. Характер цих стосунків, так само як і в Дрогобичі, визначався посиленням фінансової залежності міста від шляхти шляхом надання регулярних, часом доволі значних позик.⁴ Забезпечувалися вони міською нерухомістю й несплата або затягування виплати боргів закінчувались зміною власників. Уже люстратори, делеговані Вишенським сеймиком для “rewidowania” ланів у м. Самборі в 1677 р., зазначали, що “do Sambora należy pięćdziesiąt łanów; łany te ... szczęśliwo zaś znajdują się w rękach duchowienstwa i szlachty”⁵. Так само королівські комісари в 1698 р. серед справ міського магістрату з Самбірською громадою розглянули і винесли вирок стосовно захоплення п. Бірецьким будинків на передмісті за борги Барщовського, самбірського міщанина.⁶

Для міста шляхетська присутність була скоріше негативним, ніж позитивним явищем. Користуючись звільненням від сплати податків, шляхта таким чином зменшувала міські прибутки. Ті ж люстратори 1677 року зазначали, що лани, зайняті духовенством і шляхтою, не дають жодних прибутків⁷.

Подібна ситуація спостерігається і у випадку з духовенством. Громада Дрогобича, відчуваючи постійну нестачу коштів, змушена була вдаватися до послуг церкви у вирішенні своїх фінансових проблем, однак церква, на відміну від шляхти, в процесі оволодіння міською нерухомістю не вдавалася до таких крайніх форм, як насильницьке захоплення та вигнання колишніх власників.

Набуття церквою міських будинків та земельної власності відбувалося шляхом записів ("Legowania") на користь або парафіяльного костюлу, або церковного братства. Зокрема, ревізія згадує "Dom Arechowske... legowany do Kosciola", "14. Dom Stephana Kobryna na puł placu Legowany do Bractwa Święty Anny z ktorego arendę płaci". Слід відзначити, що за цим явищем не завжди крилася фінансова залежність, не виключено, що міщани керувалися своїми релігійними почуттями, й у такий спосіб прагнули забезпечити собі краще існування в потобійчному світі.

Значно почастишали й випадки, як уже згадувалося, орендування церковної землі: "pola koscielnego", "pola szpitalnego". Однак ревізія не з'ясовує, чи в даному випадку маємо справу з міською власністю, що перейшла до церкви й залишалася в руках міщан, але вже на правах оренди, чи йдеться про споконвічну власність дрогобицького костюлу, яка здавалася час від часу в оренду.

Додаткову інформацію про соціально-професійні групи серед населення міста можна отримати, проаналізувавши прізвищеві назви вказаних у ревізії міщан та передміщан. Зокрема, серед них згадані "Bednarz Wawrzyniec" з Ковальської вулиці, "Kazimierz Cyrulik", "Aukasz Bednarz", "Szymon Tkacz", "Jan Kowal", "Organisty Domek", "Vatysz Bednarz", "Tomasz Ganczarz". Всі вони проживали "na walach". Серед жителів "Жидівського міста" натрапляємо на "Zyda Złotnika", "Zydowski Bakalarz w domku małym", "Dom Rzeznika Zysla na puł placu". "а задвірному передмісті – "Tomasz Rzeznik", "Jakub Rzeznik". Серед підданих дрогобицького пробоща "Ciesla na 1 pręcie".

Не можна однозначно стверджувати, що всі вони були представниками відомих у Дрогобичі ремісничих цехів. Можливо, прізвищева назва дісталася цим особам у спадок від батьків чи дідів, що, власне, і були майстрами цього ремесла, чи закріпилася за ними в якийсь інший спосіб. Але, наприклад, проживання більшості з них "на валах", де всі 11 осіб легітимуються прізвищевою назвою, яка вказує професійну належність, дає підстави зробити висновок, що в даному випадку йдеться саме про ремісників тієї чи іншої професії.

Аналогічно аналіз імен та прізвищевих назв дозволяє виявити певні ознаки національної диференціації. Однією з національних груп, яку доволі легко ідентифікувати, були євреї. Сама назва частини міста "Жидівське місто" та імена осіб, що тут проживали, – "Leyba", "Moszko", "Szamson", "Icko", "Azar", "Jeychan", "Abram" тощо, – дають підстави говорити, що йдеться саме про єврейську громаду Дрогобича. Відомо, що єврейське населення локалізувалося в Дрогобичі на "Лані". Можливо, ці дві назви – "Жидівське місто" і "Лан", належать одній місцевості. В такому випадку Ревізія відтворює ще одну назву місця компактного проживання євреїв, яка використовувалася в кінці XVII ст., але не збереглася в пізніших джерелах.

Єврейська громада володіла 27 будинками й становила одну з найчисельніших етнічних груп, що мешкали у місті. Поза межами "Жидівського міста" ревізія не згадує

жодного представника цієї національності, що, зрештою, не означає їхньої відсутності серед міщан та передміщан. З інших документів та за свідченням Віклера відомо, що євреї активно орендували соляні жупи, продавали спиртні напої, скуповували нерухомість у місті й передмістях (хоча б у той же спосіб, що й шляхта та духовенство – через боргові зобов'язання міщан перед ними), порушуючи тим самим заборону та обмеження, визначені королівськими привілеями м. Дрогобичу.⁸

Набагато складніше серед указаних в ревізії осіб розрізнити представників польської, української та інших національностей. Адже чимало імен однаково активно вживаються як в українському православному, так і в польському католицькому середовищі. Згадані в ревізії “Jędrzej Paiecowicz”, “Stephan Kobryn”, що проживали в центрі міста на ринку, або “Paweł”, “Roman” – на Лішнянському передмісті, могли бути як українцями, так і поляками.

Однак аналіз імен і прізвищ все ж дозволяє зробити певні припущення. Так, серед жителів центральної частини Дрогобича, двох вулиць та “на валах” більшість мають німецькі імена або використовують латинізовані чи полонізовані варіанти. Це такі, як “Stanisław Brzeski”, “Maczewicz”, “Sebastian” – на ринку; “Krzysztof Gawron”, “Bednarz Wawrzyniec”, “Jakubowa wdowa” – на вулиці Ковальській; “Jan Kowal”, “Kazimierz Cyrulik”, “Matyasz Bednarz”, “Woyciech Bednarz”, “Tomasz Ganczarz”, що проживали “на валах”. Серед передміщан це “Jakub Rzeznik”, “Tomasz Rzeznik”, та “Domnik” – загородник дрогобицького пробоща. Що характерно: практично все населення “на валах” представлене носіями цих імен. Друге, що впадає у вічі, – прізвищеві назви мешканців Дрогобича, утворені за професійною ознакою, та “неукраїнські імена”, вживані ними, практично збігаються.

Окремо зазначимо, що наявність “німецького” імені не завжди свідчить про приналежність саме до польської національності. Адже всі ці імена активно використовувалися серед інших західних сусідів українців – німців, угорців, чехів, словаків тощо.

Разом з тим, можна натрапити й на такі “істинно” українські імена, як “Iwan Juchpowicz”, “Jaremicha wdowa”, “Hryn”, “Hrynko”, “Stec”, “Fed”, “Iwan Tur”, “Homa”, “Hryn Solski”, “Jas Bohoroda”, “Fed Prokopow”, “Fed Wasyliszyn”, “Borasow Fed”, “Olexa” та ін. В основному, вони домінують серед жителів передмістя, зустрічаються між власниками будинків “на ринку” й відсутні на вулицях.

Серед мешканців Дрогобича трапляються й доволі цікаві прізвищеві назви, як то “Dom Tymofedo Węgryna” в центрі, та “Cyganka” на юридіці дрогобицького пробоща. В першому випадку мова йде, скоріше за все, про визначення батьківщини власника “прізвища” або його предків. Імовірно, він був вихідцем із Закарпаття, що належало тривалий час Угорщині. В другому випадку важко однозначно стверджувати про наявність в Дрогобичі циган. Не виключено, що власниця цієї прізвищевої назви мала певну зовнішню або психологічну подібність до представників цього етносу. Отже, можемо припустити, що міщани Дрогобича досить часто принаймні контактували з циганами. Багато жителів Дрогобича згадані без імен, лише прізвищевою назвою, що унеможливорює їхню національну ідентифікацію.

Публікація документа здійснена з оригіналу, із збереженням особливостей тогочасної орфографії.

CIVITATES DROHOBYCZ

W RYNKU. RATUS

1. Dom Narozny Nowy Stanisława Brzeskiego Szynkowny miodem y piwem na całym placu, Do tego domu trzyma pułtory Cwierci Pola Koscielnego.
2. Andrzeia Lachowica dom Szynkowny miodem y piwem na Całym placu osiadły, arenduie Cwierc pola Szpitalnego.
3. Dom Iwana Kobryna osiadły na puł placu Szynkowny Niema Folwarku ane pola.
4. Dom Jana Maczieiow Na puł placu Koscielnym do Bractwa Bozego Ciała dorocznią płaci arende.
5. Dom Szymonowy Wdowy na całym placu, Szynkuie miodem y piwem, trzyma Koscielnego pola arendą Cwierc pola.
6. Dom Jędrzeia Gaiewicza na puł placu Szynkowny. Cwierc pola Koscielnego arenduie.
7. Dom Iwana Jachnowicza na całym placu Szynkuie miodem y piwem niema pola, ani Folwarku.
8. Dom Sebastyana na puł placu Szynkuie miodem y piwem.
9. Dom Gołdow na puł placu nieszynkowny, który w długu odebrał JM Pan Popiel.
10. Dom Pachowskiego na całym placu Szynkowny Ma Swoy Folwark y Cwierc pola.
11. Dom Tymofego Węgryna na całym placu Szynkowny ma Folwark y Cwierc pola.
12. Dom Zacharyaszow Na całym placu Szynkowny. Ma Folwark y puł Cwierci pola.
13. Dom pusty Hrehorego na całym placu.
14. Dom Stefana Kobryna na puł placu Nieszynkowny, Legowany do Bractwa Święty Anny, z ktorego arendę płaci.
15. Dom Iwana Atyniaka na całym placu, który sprzedał do Zupy na spalenie. Browar pusty iest, Folwark na Cwierci pola należy do [...].
16. Dom Anuchowske na Całym placu Nieszynkowny ten plac Legowany do Kosciola. Cwierc Koscielnego Pola trzyma.

//242//

17. Dom Trazyczkiey wdowy na całym placu Szynkowny. Ma Folwark z Cwiercią pola.
18. Dom Arasiniaczkiey wdowy na puł placu Szynkowny, ma puł Cwierci pola.
19. Dom Migdaliny na Całym placu, Odebrał go Jm Pan Kopystynski wdługu.
20. Dom Melachowskiego na całym placu, odebrał go Jm Pan Nahuiowski, Szynkuia w nim miody y piwo.
21. Dom Vykow na puł placu Szynkowny, który odebrał Jm Pan Ustrzycki.
22. Kolodiczka na puł placu ma Dom Szynkowny, Który Odebrał Jm Pan Karski.

DOMY W ULICY OD MUROWANY BRAMY

1. Koselowiczow na Trzeci Części placu Nieszynkowny. Ma swego pola puł Cwiercie.
2. Insze na teyze Ulicy puste place.

W ULICY KOWALSKI

1. Dom Krzysztofa Gawrona na Trzeci Części placu Szynkuie miodem y piwem Zadnego pola niema.

2. Dom Gawronow na 4 Czesci placu. kowal w nem mieszka.
3. Dom Gawronow pusty na 4 Czesci placu.
4. Bednarz Wawrzyniec Ubogi na Czwarty Czesci placu ma pola puł cwierci.
5. Jakubowa wdowa na pięty Czesci placu nieszynkuie.
6. Dom Jędrzeia Dziekowiak Kowala na szosty Czesci placu Na Koscielnym osiadł tym placu.
7. Dom Iwana Ganuszowica Na trzeci Czesci placu, Szynkuie miodem, trzyma Koscielnego pola p[uł] Cwier[ci].

NA WAŁACH DOMKI

1. Kazimierz Cyrulik bez gruntu y bez ogroda.
2. Łukasz Bednarz bez gruntu y [ogrodu].
3. Szymon Tkacz bez gruntu y ogro[du].
4. Jan Kowal Niema gruntu an[i] [...].
5. Dzwonekow Domek.
6. Organisty Domek.
7. Matyasza bednarza Domek, do niego puł cwierci pola.
8. Wojciech Bednarz ma takze p[uł] Cwierci pola do siebie.
9. Petelnik na p[uł] Cwierci pola.
10. Tomasz Ganczarz ma pręt po[la].
11. Woznego y sługi Mieskiey dwie chałupke.

//243//

MASTO ZYDOWSKIE

1. Dom Jerszow Wiezny Szynekowny na całym placie.
2. Dom Ickow Nieszynekowny na puł placu.
3. Dom Leybow nieszynekowny na puł placu.
4. Dom wielki Leyzorow Na całym placu Szynekowny.
5. Dom Moszkow Nieszynekowny na puł placu.
6. Dom Moszkow Szynekowny na puł placu.
7. Dom Jakubow Nieszynekowny na puł placu.
8. Dom Samsonow Szynekowny na całym placu.
9. Dom Mieski na całym placu.
10. Drugi domek Mieyski.
11. Dom Wiezny Iliaszow Szynekowny.
12. Dom Lazarza na p[uł] placu.
13. Dom Leybow na całym placu.
14. Ryckowa wdowa na puł placu.
15. Jeychan na puł placu.
16. Dom Wielki na całym placu szynekowny.
17. Dom Abramow Szynekowny na całym placu.
18. Domek Ilcycki wdowy Nieszynekowny.
19. Domek Kantora Zyda.
20. Dom Woliow wielki Szynekowny na całym placu.

21. Oram Zydowski Bakalarz w Domku małym.
 22. Malarz w mały chałupie.
 23. Dom wielki na całym placu do P Kopystynskiego Należący.
 24. Dom Szkolnika Zyda.
 25. Zyda Złotnika Dom na p[uł] placu.
 26. Dom Rzeznika Zyda na p[uł] placu.
 27. Chałupek Małych Cztery piąta za bramą Dawida.
- Dom Mieski wielki za bramą ku zupie.
Zagrod Mieyskich na Przedmiesciu wszystkich iest siedm.

PRZEDMIESCIE LISNIANSKIE
NA KTORYM CI OSIEDLI PRZEDMIESZCZANIE

1. Postrzygacz na iednym pręcie.
2. Jakub na pułtora pręta.
3. Jaremicha wdowa na 1 pręcie.
4. Stecycha wdowa na 1 pręcie.
5. Iwanik na puł cwierci.
6. Stefan na jednym pręcie.

//244//

8. Hryn na puł pręta.
 9. Biendzyk na 1 pręcie.
 10. Czeszek na puł Cwierci.
 11. Michayło na 1 pręcie.
 12. Hrynko na 1 pręcie.
 13. Baranek na p[uł]tora pręta.
 14. Bdaka na p[uł]tora pręta.
 15. Stec na iednym pręcie.
 16. Znaczek na 1 pręcie.
 17. Holowczak na p[uł] Cwierci.
 18. Wasyl na 1 pręcie.
 19. Fed na p[uł]tora pręta.
 20. Chałupa ... Należy do JP Tyrawskiego pod ktory Cwierc pola iest.
 21. P Kobirski na p[uł] Cwierci pola.
 22. P Winnicki na puł Cwierci.
 23. Drugi P. Winnicki na p[uł] Cwiercie.
 24. Kosak na p[uł]tora pręta.
 25. Ligeza na iednym pręcie.
- Karczma Szykowna na tym ze Przedmiesciu.

DRUGIE PRZEDMIESCIE MIEDZY WIEZAMI.
KTOREGO OSIADŁOSC TAKA IEST.

1. Mikucyn na puł pręciu pola. Ktore mu y z chałupą P Alexander Winnicki odebrał.
2. Iwan na puł pręcie.
3. Gieniezka na 1 pręcie.

4. Iwan Tur na 1 pręcie.
5. Fed na puł Cwierci.
6. Kolpecki na puł Cwierci.
7. Łobodycz na puł pręcie.
8. Stec na puł pręcie.
9. Pustka Maczyszyna na p[uł] pręcie.
10. Jacycha wdowa na p[uł] pręcie.
11. Andryi na puł pręcie.
12. P. Jan Winnicki na p[uł]tora pret.
13. Łucczyn na 3 prętach.
14. Kusnerka na puł preciu.
15. Andryi na iednym pręcie.
16. Wasyl na iednym pręcie.
17. Homa na puł pręta.
18. Stapan na puł pręta.
19. Pani Uniatycka na p[uł] Cwierci.
20. Petrykowicz na 1 pręcie.
21. Hryn na puł pręta.
22. Wasyl na iednym pręcie.
23. Motel na puł pręta.
24. Jacio na iednym pręcie.
25. P. Jaworski na 1 pręcie.
26. Hryn na p[uł]tora pretach.
27. Iwan Semunczak na p[uł]tora p[ręta].
28. Ilko pieszy na iednym precie.
29. Demko na 1 pręcie.
30. Hryn na puł pręta.
31. P. Hołynski na p[uł]tora pręta.
32. Ten ze drugi pręt trzyma.
33. P. Popiel Owsianik na 1 pręcie.
34. Hryn Solski na 1 pręcie.
35. Ilko na puł preta.

//245//

36. Jac Bochoroda na 1 pręcie.
 37. Cuszko na iednym pręcie.
 38. Michayło na p[uł]toru pretach.
 39. Fed Prokopow na 1 pręcie.
 40. Hromanski na 1 pręcie.
 41. Iwan na 1 pręcie.
 42. P Tustanowski na p[uł]tora p[ręta].
 43. Woyt na iednym pręcie.
 44. Wasylich na puł pręta.
 45. Stec na iednym pręcie.
 46. Pakutycz na puł pręta.
- Pustych Janow rachuiąc po Szesnastu pretow w łan iest pułtrzecia łanu y prętow Cztery.

TZECIE PRZEDMIESCIE ZADWORNE.
DO KTOREGO TAKA IEST OSIADŁOSC.

1. Michayło na pułtora pręta.
2. Iwaniszyn na 1 pręcie.
3. Szymko na 1 pręcie.
4. Tracz na 2 zagonach.
5. Sawicki na p[uł]tora prątach.
6. Stefan Łoin na 1 pręcie.
7. Horni Stefan na 1 pręcie.
8. Wasyl na 1 pręcie.
9. Kiziak na 2 zagonach.
10. Matczycha na 1 pręcie.
11. Makow Jac na 1 pręcie.
12. Sen Mackow na puł Cwierci.
13. Stec na pułtora pręta.
14. Szemelak na p[uł] Cwierci.
15. Andrus na 3 zagonach.
16. Fed Wasyliczyn na 1 prę[cie].
17. Homowiezka na p[uł] Cwierci.
18. P. Karski na p[uł] Cwierci.
19. Borykow Stec na pręcie.
20. Szalaganowko na p[uł] Cwierci.
21. Iwan na iednym pręcie.
22. Michayło Makowy na pręcie.
23. Arasim na 1 pręcie.
24. Proc na puł Cwierci pusty.
25. Mediczyn pręt pusty.
26. Halow pręt pusty.
27. Rozyszyn p[uł] Cwierci puste.
28. Krawcow zięna 1 pręcie.
29. Ichnat na 1 pręcie.
30. Lubczycha na p[uł] preta.
31. Czucz mazowy na p[uł] Cwierci puste.
32. Tomasz Rzeznik na 1 pręcie.
33. Jakub Rzeznik na 1 pręcie.
34. Iwan Magow na 1 pręcie.
35. Cwyła na 1 pręcie pusty.
36. Stepanczukowe p[uł] Cwierci pu[ste].
37. Jukaszowe pułtora pręta.
38. Hamandryk na 2 zagonach.
39. Wozniak na p[uł] Cwierci pus[ty].
40. Kosyłowego pręt pusty.
41. Pasko na puł pręta.
42. Michayło na 1 pręcie.
43. Borysow Fed na 1 pręcie.
44. Frynkow pręt pusty.

//246//

45. Chłopicha na 1 pręcie.
46. Kusto na puł pręta.
47. Kusto Stary na p[uł] pręta.
48. Paranicz na puł pręta.
49. Kuzik na dwóch zagon[ach].
50. Olexa na 1 pręcie.
51. Hryndacz na 1 pręcie.
52. Sęń na 1 pręcie.
53. Fedaszka na 1 pręcie.

PODDANI DO PROBOSTWA DROHOBYCKIEGO W POSSESYI NA TEN CZAS
JM XIĘDZA ORZECZOWSKIEGO SCHOLASTYKA CHEŁM[SKIEGO].

1. Osmalowicz na p[uł]toru pr[ę]t[a].
2. Chaszczow na 1 pręcie.
3. Milian na 1 pręcie.
4. Jaworski na 1 pręcie.
5. Zuk na iednym pręcie.
6. Roman na 1 pręcie.
7. Ciesła na 1 pręcie.
8. Garbowicz na p[uł]tora pr[ę]t[a].

ZAGRODNICY

1. Dominik na zagrodzie.
 2. Szemer na zagrodzie.
 3. Gacak na zagrodzie
 4. Cyganka na zagrodzie.
 5. Bovyn na zagrodzie.
- Wszystkich zagrodników iest dwudziescia. Pustych prętów pięć.

Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф. 14:
Перемишльські земські акти. – Оп.1. – Спр.258. – С. 241-246.

¹Akta Grodzkie i Ziemske z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum t. zw. Bernardyńskiego we Lwowie. – Lwów, 1909. – T.20; 1911. – T.21; 19 – T.22. Sochanewicz St. Z dziejów sejmiku wiszeńskiego 1673-1732. – Lwów, 1912. Из сучасних праць: Винниченко О.О. Позиція шляхти Руського воеводства стосовно соціально-економічного та політичного стану Речі Посполитої в другій чверті XVIII ст. (за матеріалами інструкцій Вишенського сеймика послам на сейми 1632-1647 рр.) // Україна модерна. – Львів, 1999. – Ч.2-3. – С.7-38.

² До таких джерел належать опубліковані польськими науковцями поборові реєстри Перемишльської землі за 1628, 1651, 1658 рр. та Сяноцької землі за 1640 s 1655 рр. (Rejestr poborowy ziemi przemyskiej z 1628 roku. Wyd. Budzyński Z. i Przyboś K. – Przemyśl-Rzeszów, 1997. Rejestr poborowy ziemi przemyskiej z 1651 roku. Wyd. Budzyński Z. i Przyboś K. – Przemyśl-Rzeszów, 1997. Rejestr poborowy ziemi przemyskiej z 1658 roku. Wyd. Budzyński Z. i Przyboś K. – Przemyśl-Rzeszów, 2000. Rejestr poborowy ziemi sanockiej z 1640 roku. Wyd. Budzyński Z. i Przyboś K. – Rzeszów, 1998. Rejestr poborowy ziemi sanockiej z 1655 roku. Wyd. Budzyński Z. i Przyboś K. – Rzeszów, 1998.)

³ Пірко В.А. Економічна руїна в Перемишльській землі на початку XVIII ст. // Вісник Львівського державного університету. Серія історична. – Львів, 1965. – Вип.3. Верган В.М. Побут селян і робітників Дрогобиччини в творчості Івана Франка // Дрогобиччина – земля Івана Франка. – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1978. – Т.2. – С.196. Гайда Ю.І., Шуптар В.Д. Турківщина: історія населених пунктів. – Ужгород, 2002. Юсипович Ю. Турківщина, за вісістю століть. – Львів, 1993.

⁴ В кінці XVII – XVIII ст. магістрат м. Нового Самбора вів тривалий процес з шляхтичем Созанським, який позичив місту більше 4 тисяч злотих (Наукова бібліотека Львівського національного університету ім. І.Франка. Відділ Рукописів та рідкісної книги. – Ф. “Самбірська економія”. – Спр.537/III. – Арк.34, 45.)

⁵ Dörflerówna A. Materiały do historii miasta Sambora. 1390-179. – Lwów, 1936. – Nr 272.

⁶ Ulanowski B. Komisyja Samborska z r. 1698 // Archiwum komisii prawniczej. – Kraków, 1895. – T.V. – S.326.

⁷ Dörflerówna A. Materiały do historii miasta Sambora. 1390-179. – Lwów, 1936. – Nr 272

⁸ Wikler J. Z dziejów żydów w Drohobyczu (od r.1648 do upadku Rzeczypospolitej) // Biuletyn żydowskiego instytutu historycznego. – 1969. – lipiec-grudzień. – Nr 71-72. – S. 39-63.

Ігор Смуток.

Дрогобич за матеріалами Генеральної ревізії Перемишльської землі 1692 р.

В статті представлено фрагмент ревізії Перемишльської землі кінця XVII ст., що містить опис Дрогобича, зокрема перелік його жителів. Автор, аналізуючи це джерело, здійснив спробу з'ясувати соціально-професійну та національну структуру населення. Проаналізовано майновий стан жителів Дрогобича.

Ihor Smutok.

Drohobych After the Materials of the General Auditing of Peremyshl Land in 1692.

In the article the fragment of Peremyshl Land at the end of the XVII c. is submitted, containing the description of Drohobych and, in particular, the list of its inhabitants. Having analyzed this source, the author carries out an attempt to clarify the social, professional and national structure of the population. The property condition of the inhabitants of Drohobych undergoes analysis as well.

ІНВЕНТАРІ ЗАМКІВ У СТРИЮ І КАЛУШІ З КІНЦЯ XVII СТОЛІТТЯ

Українська історія, як відомо, багата “білими плямами” й недослідженими сторінками; не бракує серед них і таких, на висвітлення яких не мали жодного впливу й сприятливі політичні зміни останніх десятиліть. До них належать навіть окремі з-поміж найсамобутніших явищ національної історії. До таких доводиться віднести й світське дерев’яне будівництво. Якщо церковне завдяки немалій кількості збережених чи бодай зафіксованих пам’яток має ряд вагомих наукових позицій у літературі¹, то світське – поза етнографічною його стороною² – існує у свідомості не лише широкого загалу, але й спеціалістів насамперед на рівні нечисленних розрізнених фактів на чолі з канонізованими описами винятково вразливого на українську дійсність сирійського подорожного середини XVII ст. Павла з Алеппо³. Зрештою, існує лише у вигляді здебільшого засвідченого описами замкового і резиденційного будівництва, оскільки масова міська й сільська забудова значно рідше фіксувалася на письмі⁴ й нині відома передусім у пізніх оригінальних збережених зразках.

Опрацювання актових джерел показує, що дерев’яна забудова відігравала надзвичайно важливу, все ще належно не оцінену роль в архітектурі українських земель. Цілковитою несподіванкою стало відкриття як очевидного факту того, що нерідко вона була істотним доповненням знаних мурованих замків. Певним чином те, що ми нині здебільшого сприймаємо як замки, насправді є лише мурованими залишками значно більших свого часу ансамблів, у яких цілковито втрачена їх важлива первісна складова у вигляді дерев’яних будівель та елементів. Для прикладу, вкажемо, що князь Василь-Костянтин Острозький в Острозі жив у дерев’яному палаці, який знаходився між Мурованою вежею та Богоявленською церквою, описаному в інвентарі 1620 р.⁵ Значну дерев’яну складову наприкінці XVII ст. мав замок князів Радивилів в Олиці на Волині – до нього входили, зокрема, два дерев’яні палаці⁶. Тільки дерев’яна забудова на 1689 р. знаходилася на подвір’ї відомого бастионного замку в Бродах на Львівщині, творіння знаного в історії України французького військового інженера Гійома Левассера де Боплана⁷; саме тому, зрештою, від неї нічого не збереглося. Дерев’яну забудову відзначає й опис замку в Золочеві з 1715 р.⁸

Не менш поширеним було й дерев’яне оборонне будівництво, найкраще засвідчене на західноукраїнських землях. Один з найраніших прикладів таких замків дає списаний 1568 р. інвентар спорудженого 1542 р. замку в Медиці поблизу Перемишля⁹. Проте загалом такі матеріали досі відомі мало й усе ще не зайняли свого належного місця в системі знань з української історії. Тому впровадження відповідних описів до наукового обігу надалі залишається одним із актуальних завдань наукових досліджень.

Певні цікаві моменти до аналізу відповідної проблематики як окремого історичного явища зберегли публіковані далі описи кінця XVII ст. замків у Стрию¹⁰ та Калуші¹¹, які можуть слугувати важливим причинком до вивчення дерев’яного замкового будівництва Західної України.

На Стрийський замок у своїй студії з історії міста ще перед кінцем XIX ст. звернув увагу Фердинанд Бостель. При цьому він користав насамперед з найдавнішого інвентаря замкових споруд 1588 р.¹² і докладніших відомостей з пізнішого часу не мав. Короткий опис замку зберігся також у люстраціях королівщин з початку 1660-их років: “Ten zamek wkoło oblewa woda, wał take wkoło niego derniuwany i parkan. W samym zamku izb i z komnatami dookoła: izba stołowa wielka, na dole różne komory, bram dwie, baszt cztery, w których dział 6 spiżowych, hakownic ośmińście”¹³. Як виявилося, крім опису 1588 р. та цього лаконічного свідчення існує ще також інвентар 1696 р.¹⁴ Він зроблений після смерті короля Яна III Собеського, який від 1660 р.¹⁵ був стрийським старостою, й фіксує той стан замкового ансамблю, що склався насамперед упродовж цих десятиліть. Зрештою, різноманітні будівельно-відновлювальні роботи в замках велися досить часто й публікований опис дає красномовні підтвердження цієї загальної практики, продиктованої необхідністю регулярного відновлення будованих з дерева споруд. Стрийський інвентар цікавий тим, що дає уявлення про замок у тракті перебудови, коли окремі частини давнього ансамблю уже були ліквідовані, проте нові ще значною мірою знаходилися у стані будівництва. Під цим оглядом він засвідчує досить рідкісну картину, а його поява у процесі перебудови викликана смертю тодішнього державці.

Опис самого замку традиційно розпочинається з брами, їй передувала дерев'яна брамка з окремою кімнатою нагорі, до брамки примикало декілька приміщень службового призначення. З нею через став вів “wężukowato gobionu” міст до нової дубової замкової брами з сосновими воротами. Над брамою знаходився дерев'яний будинок, який включив середній, більший і обабіч нього два менших покої¹⁶; надбрамний будинок мав дах, помальований червоною малярською фарбою й увінчаний вежею з королівським гербом під короною. Забудова була майже виключно дерев'яною й візитатор постійно відзначає її в описі як нову. Дерев'яним, зокрема, був будинок арсеналу, хоч два скарбівці при ньому були мурованими. Дерев'яним був і новозбудований, ще не закінчений палац на кам'яному фундаменті з незакінченим обходом навколо нього, який включав дванадцять кімнат з альковом, проте чотири з них ще не закінчено – вони не мали підлог і печей. У цих кімнатах знаходилися печі з мальованих поливаних кахлів, прикрашених орлами, а кахлі “непростої роботи” для печей надбудованих приміщень переховувалися у новій мурованій скарбниці. Поряд з цим незавершеним палацом стояли давніші “будинки й палаци” з парадними кімнатами на верхньому поверсі, до яких вели вже не нові різьблені сходи. Ця частина резиденції мала 10 приміщень. Під оглядом кількості приміщень нова резиденція мало чим відрізнялася від попередньої, оскільки була більшою від неї лише на три кімнати. До цих будівель примикала вежа – домінанта архітектурного ансамблю – з влаштованим у ній “будинком” із кількох вікнами, але підруйнованим, без шиб. Її покриття, натомість, було щойно відновлене й помальоване: більша баня – червоною малярською фарбою, а менша – зеленою для даху; увінчувала їх велика мідна золотиста баня з королівськими знаками під короною. Оскільки із загально згаданих в люстрації 1660-их років чотирьох веж публікований інвентар описує лише одну, три інші на той час, як видно, вже були розібрані. Вежа примикала до старих замкових будівель над згаданими господарськими приміщеннями. У них, зокрема, знаходилася велика мальована парадна їдальня із мальованим балконом, безперечно, ідентична з великою столовою кімнатою – єдиним приміщенням, спеціально відзначеним у короткому тексті опису замку з люстрації 1660-их років. За нею влаштовано каплицю з окремим критим ходом знадвору, її розмальовано

сценами з історії святого Іоана Хрестителя, а посередині вміщено “знаки” покійного короля. Отже, програма розписів мала патрональний характер й скеровувалася до особи Яна III Собеського. У каплиці також влаштовано мальовані хори, її накривав добрий дах, а крита галерея вела від неї до старих будівель, зорієнтованих до міста. У цій частині ансамблю знаходилася стара велика кімната й через сходи – резиденція адміністратора з приміщенням замкового суду. Оскільки, за свідченням опису, вона знаходилася там, де раніше була “стара брама”, безперечно, ідентична зі згаданою в люстрації 1660-их років другою брамою, ці приміщення так само збудовано щойно за часів староства Яна Собеського. Рідкісний опис кімнати засідань замкового суду відзначає лише столи та лави, п’ять вікон засвідчують більші розміри цього приміщення. Її особливістю була піч зі звичайних кахлів, верхню частину якої викладено з мальованих кахлів. Саме приміщення накривала велика кругла баня, побита гонтами. Крім того, в будинку знаходилася ще велика кімната з піччю на кам’яному фундаменті та стовпчиках й інша кімната.

Наведені відомості вказують, що на 1696 р. Стрийський замок перебував у стані перебудови. Ще зберігалися й були частково відновлені давніші замкові споруди з каплицею, малювання якої, як і наявність у ньому королівської емблематики Яна III Собеського, однозначно стверджують, що їхній актуальний стан міг скластися щонайраніше від другої половини 70-их років зі вступом Яна III на престол (коронований у лютому 1676 р.)¹⁷. Люстрація початку 1660-их років описує, наскільки можна здогадуватися, відмінний стан замкового ансамблю – на це вказує насамперед наявність тоді трьох веж і брами, які на 1696 р. уже не існували. Як видно з публікованого опису, будівельні роботи велися тільки в частині споруд, інші ж, як вказує опис, у їх ході лише відновлювалися. Нові, ще не закінчені на час складення опису будівлі мусили бодай частково зводитися в 1696 р. й зі смертю короля роботи, не виключено, могли припинитися. Показово, що, як і раніше, замок будувався з дерева – за винятком згадуваних скарбівців, мурованих споруд у ньому на той час не було зовсім. Ця обставина значно збільшує цінність публікованого інвентаря, оскільки описаний замковий ансамбль уже давно не існує, тому розшуканий документ є єдиним конкретним слідом по ньому.

Опис характеризує Стрийський замок у його стані на кінець XVII ст. як своєрідний конгломерат різночасових будівель різноманітного призначення, в чому слід вбачати одну з прикметних особливостей дерев’яного замкового будівництва. Мальовничий силует замкового комплексу творили вежа та різні за формою завершення дахи поодиноких частин ансамблю¹⁸. Додаткових акцентів йому надавало розфарбування дахів, у якому виділялося червоно-зелено-золотисте покриття вежі. Цей несподівано яскравий колористичний акцент, правдоподібно, теж належить до характерних особливостей дерев’яного замкового будівництва, однак природно, є маловідомим його аспектом. Характерно також, що замок довгий час залишався однією з королівських резиденцій, завдяки чому публікований опис ще раз акцентує увагу на маловідомій проблемі дерев’яного будівництва в оточенні короля Яна III Собеського на західноукраїнських землях. Загалом, Стрийський інвентар 1696 р. фіксує одну з важливих й безслідно втрачених сторінок дерев’яного будівництва західноукраїнського регіону й виступає важливим джерелом до її пізнання.

Інший цікавий, хоч і значно скромніший за характером аспект відповідного явища зберіг складений 1693 р. не відомий досі опис Калуського замку¹⁹, вцілілий у складі інвентаря Калуського староства. Обидва описи майже одночасові й належать до одного регіону, проте Калуський замок, безперечно, скромніший і простіший за своїм

характером. Він знаходився при місті від Струкової гори, його дерев'яні будівлі розплановано в квадрат. Вони не мали ніяких особливих укріплень, лише в куті від церкви знаходився зруйнований курган на зразок бастіону. Сама резиденція, уже надруйнована, стояла на кам'яному підмурівку й мала 100 ліктів довжини на 24 ширини. До неї провадили двоє дубових сходів, увінчаних великими круглими банями в формі веж, побитих гонтами. Перед будинком під дахом знаходився ганок, як, наприклад, у Жовківському замку. Будівля включала вісім кімнат по дванадцять ліктів у ширину і довжину з кам'яною підлогою, що для відповідного часу, очевидно, слід визнати явищем архаїчним. У сінях підлога була дерев'яною. Мальовані печі опалювали лише чотири кімнати, в інших були тільки каміни. Велика кімната мала подвійні розміри й так само кам'яну підлогу, але була зруйнована, без стелі. Поряд із будинком стояла стайня, навпроти нього – кухня з мурованим комином. До кухні примикала брама від міста із залогом на поверсі під банею у формі вежі, “по-старосвітськи”, як відзначив укладач опису, побитою гонтами, до зали знизу вели окремі сходи. Праворуч від брами знаходився незакінчений невеликий новий будинок, який включав кімнату й столову кімнату. Замикали замкове подвір'я будинки з пекарнею, резиденцією підстарости й брамою від косяголу з альтаною у вигляді вежі над нею. Навколо цих будівель ріс сад, колишній італійський парк, але вже запущений. На подвір'ї знаходилися дві криниці. Частковий опис замкових будинків²⁰ дає також інший інвентар, споряджений після 1693 р., оскільки описана в ньому жупа²¹ в околицях міста, за попереднім інвентарем, закладена того ж року. Показово, що й Калуський замок також знаходився у стані перебудови. Публікований інвентар дає приклад, цілком очевидно, скромнішого замку, зрештою, – з територій, які значно рідше привертають увагу дослідників і набагато менше відображені в писемних джерелах, що, природно, збільшує його історичну вартість.

Стрийський та калуський інвентарі кінця XVII ст. подають істотний причинник до історії дерев'яного замкового будівництва західноукраїнських земель й на конкретних прикладах фіксують ряд важливих моментів його розвитку значно ширшого, загальноісторичного плану. Вони відображають ту важливу сторону повсякденного життя й мистецької культури регіону, яка, за неминучою втратою відповідних пам'яток, збереглася лише на сторінках все ще невинуватно рідко використовуваних у науковій літературі писемних свідчень.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

1689 жовтня 20, Стрий.
Інвентар Стрийського замку

OPISANIE ZAMKU STRYISKIEGO
ALIAS INWENTARZ SPISANY W ROKU 1696 D[IE] 20 8-BRIS (C. 1).

Naprzód od miasta bramka z budynku drewnianego z wieżyczką dachową, dobra. W teyże bramie na wierzchu iest izdebka niewielka bez okien y okiennic. W samey bramie iest izb dwie, iedna piekarnia z piecem czarnym, okno w niey iedno małe, ławy około dobre. Przy teyże piekarni iest staienka ze drzwiami dobrymi z zamkiem drewnianym. Druga izba światelka dobra, okien trzy w sobie ma, piec wołoski dobry, ławy około

dobrze, drzwi na zawiasach żelaznych dobre, także y u piekarni. Podle świetlicy teyże iest staienka z plotu polepiona, pobita dranicami, drzwi u niey w zamknięciu dobrze. W teyże bramie wrota wielkie dobre z skoblami y z wrzeczadzem, także y fortka dobra z wrzeczadzem. W sieniach tychże schody na górne mieszkanie dobre.

Powróciwszy z bramy pierwszy, most iest przez staw wszystek wężykowato robiony aż do bramy drugiey strażney. Ten most nowy ze wszystkim dobry z wiązaniem spodnim dębowym y poręczem także wiązanym dębowym. Na końcu mosta zwód dobry, na spodzie klamki żelazne dobre, w poręczu dwie skobie żelazne, drażgi pozakowywane żelazem na końcach oboch, tych drażgów dwa, także czopów dwa żelaznych na spodzie, obręczów dwa żelaznych na samym zwodzie y kłódka żelazna do zamknięcia. Minąwszy most wielki wstępując do zamku samego, brama iest wielka, w której straż żołnierżów wybrańców z całego starostwa Stryckiego co dzień y noc odprawuie się. Ta brama iest nowa, dobra ze wszystkim w pul z dembiny robiona. U samey bramy wrota wielkie jodłowe na żelazie zwyczajnym y w zaporze należytych, kuny dwie żelazne, czopów dwa żelaznych y drażgi do zasuwania.

Na górze teyże bramy iest budynek drewniany, w którym iest pokoiów trzy, iedna izba srednia więkza, a izb dwie mnieyszych, drzwi w tych pokojach iest siedmioro na zawiasach z klamkami, z wrzeczadzami ze wszystkim porządkiem dobre nowe. W tychże pokojach okien iest n[umero] 6, które okna szyby mają kwadratowe z klamkami żelaznymi kreconymi y same żelazem okowane zwyczajnie, nowe y dobre. W tych pokojach wszystkich iest tylko stół ieden niewielki kwadratowy z obnożem dobrym y pomost nowy wszędzie (C. 3).

Na wierzchu bramy tey iest dach dobry nowy farbą czerwoną malarską pofarbowany, a na samym wierzchołku wieżyczka niewielka, na niey gałka miedziana połocista, w której pręt duży żelazny, herb ś[wietey] p[amięci] króla i [ego] m[oś]ci także trzy-mający. Na wierzchu samym korona miedziana połocista.

Odstąpiwszy od bramy pomienionej, iest w zamku samym kuchienek dwie iusz nie nowe, pobite dachem dobrym ze dwiema drzwiami.

Do budynków nowych zbliżywszy się, iest naprzód cekauz nowy z drzewa jodłowego wybudowany, okien dwie z kratami żelaznymi, w nim są wrota dobre nowe jodłowe dwoiste z kunami dwiema y z czopami także dwiema żelaznymi, we drzwiach drażgi okowane na końcu z swornie[m] żelaznym, kłódka do zamknięcia. Klamka wielka żelazna w przodu drzwi. W tymże cekauzie iest pomost dobry nowy.

Podle przystąpiwszy iest sklepów dwa murowanych alias skarbców z dwiema kratami żelaznymi murowanie nowe ze wszystkim dobre, drzwi żelazne do nich y okiennice żelazne.

Odstąpiwszy od skarbców przystępując do budynków nowych y pałaców zbudowanych rachuię się wszystkich izb n[umero] 12, a trzynasty alkierz, gdzie z tych izb cztery izby niedobudowane do końca, to iest bez pieców y pomosty niedokończone.

Kominów wielkich nowych w tych pałacach iest n[umero] 3.

Pieców w tychże pałacach n[umero] 4, ale z kaflów malowanych polewanych, orłów płatanych na każdym kaflu reprezentują. Przy każdym zaś piecu iest po dwa kominki dla kładzenia ognia.

W tychże pałacach we czterech izbach pieców niemasz tylko kominki małe.

We wszystkich pokojach pomienionych iest stołów n[umero] 5.

Okon w pokojach wszystkich iest n[umero] 23. Które szyby w sobie mają w kwadrat, z klamkami żelaznymi, każde okno z kwatyrkami dwiema otworzystemi. Okiennice tylko dwie na żelazach zwyczajnych (C. 4). Drzwi w pałacach tychże iest n[umero] 20.

Z których iedne są ze wszystkim na żelazach okowan[y]ch z zawiasami, klamkami, wrzeciǎdzami n[umero] 13, a ieszcze niegotowych n[umero] 7.

Pomosty wszęǎdzie w izbach pomienionych nowe, dobre y gotowe.

Dach ze wszystkim nowy na pałacach porządnie dany.

Fundament wkoło pałaców murowany, na którym wszystka basis zostaie, także y wkoło pałaców pomostek, że może obeysć circumcirca budynki, ale ieszcze niedobudowany ze wszystkim.

W końcu pałaców pomienionych iest ogródek niewielki, około niego palisad nowy.

Powróciwszy od pałaców nowych, są pałace y budynki od lat kilkunastu zfundowane pod temi pałacami na spodzie iest izdebek n[umero] 4 małych z oknami, ale iuż staremi. U kaźdey izdebki drzwi dobre na żelazach z zawiasami, z wrzeciǎdzami, klamek zaś niemasz.

Daley postąpiwszy pod temiż budynkami iest komór n[umero] 3 na spodzie dobrych ze drzwiami dobrymi bez zawiasów bez żadnego żelaza, tylko są wrzeciǎdze.

Miedzy komorami pomienionymi wpośrodku iest forta przechodząca przez wał do mostku, przez który iest droga do ogrodu pańskiego, w tey forcie są drzwi n[umero] 2 z wrzeciǎdzami ieszcze dobre.

Z pomienioney fort ywyedłszy poczyna się most, który ze wszystkim iest zbudowany na palach dębowych porządnie, koło tego mostu poręcz zвычайne dobre przez staw. Pośrodku mostu iest zwód dobry z jodłowego drzewa zrobiony z zamknięciem dobrym, iako y u pierwszego mostu, drąg u tegosz zwodu ieden porządny,

Do samych pałaców na gore wchodząc, są dwoie schody z gankiem snycerską robotą robione z balasami y z wiązaniem, ale iusz nie nowe. Wszedłszy do samych pałaców, są drzwi pierwsze we dwoie zaporzyste(C. 5) z zamkiem, z zawiasami, z klamką porządne dębowe.

W samych pałacach iest drzwi n[umero] 18 porządne dobre z zawiasami, z wrzeciǎdzami, z klamkami, z haczkami, z halkami żelaznymi, ale nie we wszystkich gałki. Drzwi wszystkie we dwoie zaporzyste.

Izb wielkich iest n[umero] 4. Alkierzów zaś y pokojów n[umero] 6.

W tychże pałacach iest pieców 4, z których dwa piece z kaflów malowanych białych, na nich orły płątane białe są wyrażone y herby świątey] p[amięci] króla i[lego] m[ości]ci. Drugie zaś piece n[umero] 2 takie są. Ieden kafl białe we wszystkim ma, na nich herby wyrażone tegoż ś[wiątey] p[amięci] króla i[lego] m[ości]c[i]. Drugi ma kafl modre polewane ołowiem garczarskim z takiemiż herbami j[lego] k[rólewskiej] m[ości].

W tychże pałacach kominów wielkich murowanych iest n[umero] 4, małych zaś kominków dla palenia ognia w pokojach iest n[umero] 6. Stołów w pomienionych pałacach tylko dwa. Ok[i]jen n[umero] 22, w kaźdym po dzie kwaterze, te okna porządne szyby mają w kwadrat robione, żelazem zвычайnie okowane z kruczkami y ze wszystkim porządkiem. W izbach wszystkich y w sieniach pomost dobry.

Okiennic koło okien w pomienionych pałacach iest n[umero] 22. Te okiennice są we dwoie zaporzyste na żelzach z zawiasami porządnie zrobione. Na tychże pałacach na wierzchu dachu, który dobry iest, na dwóch końcach są essay blaszane medziane, na których insignia króla i[lego] m[ości] ś[wiątey] p[amięci] z gałkami poźłacane, ale iusz stara poźłota.

Odstąpiwszy od pałaców pomienionych opisanych, poczynają się budynki stare, ante bywały w zamku stryiskim, do których opisanie nie przystępując dla spodnich komór wprzód się one opisują. Jest tedy na spodzie staienka zła, komór dwie starych pod wieżą,

za temi komorami są drzwi zaporzyste do sklepu dobre z wrzeciędzdem. Z tych drzwi są sionki y schody w nich do samego sklepu. U samego zaś sklepu są drzwi dobre na żelazach z wrzeciędzdem, z zawiasami y z skoblem. Sklep sam iest murowany spory immediate pod samą wieżą.

Wróciwszy się od sklepu, spodem samym iest komór n[umero] 4 prostych(C.6) ze drzwiami prostemi bez żelaz, zaporzystemi, z wrzeciędzami pod staremi budynkami.

Po tych komorach następuje staynya spora na słupach czterech murowanych, w której iest komórek niewielkich dwie ze drzwiami zaporzystemi z wrzeciędzami.

Daley odstąpiwszy od staini, są drzwi proste małe od sklepiku z sionkami, w tych sionkach sklepikowych są dwie komory niewielkie z prostemi drzwiami y zamknięciem drewnianym.

Przy samym sklepiku są drzwi proste z skoblem y wrzeciędzdem stare bez zawias, sklepik zaś sam niewielki murowany dla trzymania liquoru.

Sklepik murowany minąwszy, iest komora podle duża na wierzchu której kaplica zamkowa, drzwi u tey komory proste z wrzeciędzdem z skoblem bez zawiasów. Podle tey komory iest staienka niewielka stara ze drzwiami prostemi.

Od stayni odstąpiwszy, następują komory pod budynkami staremi, które są ad faciem miasta. Tych komór iest n[umero] 3, z których dwie dobre z prostemi drzwiami zaporzystemi bez zawias, a trzecia pusta bez drzwi.

Od dolnych komór, które na budynkach starych zostawali, powróciwszy się na miejsce to, gdzie stara brama była, tam są wrota nowe w sieniach z drzewa jodłowego robione bez żadnych żelaz.

Postąpiwszy daley od miejsca tego, gdzie stara brama była, iest kuchnia wielka zamkowa, w której komin wielki murowany należyty kuchieny porządy.

W tey kuchni iest izba iedna z prawey strony wchodząc dobra, w której okien dwie w drzewno oprawnych przybitych, piec kaflowy prosty, komurka przy tey izbie z prostemi drzwiami bez żelaz. Stół ieden w niey iodłowy z obnożem iuż niedobrym.

Z prawey strony w teyże kuchni iest izba druga spora, do niey drzwi(C. 7) jodłowe na żelazach zwyczajnych, z zawiasami, z wrzeciędzdem, z klamką. Piec w niey mały prosty kaflowy ze dwoma pieciami piekarskimi y kominem, W tey izbie stół prosty jaworowy ieden. Szafa stara prosta. W izbie teyże y listwa iedna duża, druga mnieysza na kształt połek do stawiania naczyń. Lawy około są dobre w teyże izbie. Przy tey izbie komora duża, do której drzwi dobre z zawiasami, a wrzeciędzdem porządne. W pomienionej izbie okien dwie prostych w drzewno oprawnych. Dach na tych budynkach dobry.

Po skończonych budynkach dolnych starych dawnych są uprzod schody drewniane stare z dachem. Z których schodów powróciwszy, iest ganek na pomoście z poręczem dobry, ze spodu deszczkami pobity. Zaraz się tedy poczyna komórka drewniana, do której są drzwi niewielkie z wrzeciędzdem, skoblem, z zawiasami zaporzysta, od tey komórki iest niedaleko mostek aż na wał.

Za komórką opisaną iest podle izdebka niewielka, do której drzwi są stare na żelazie zwyczajnym. Piec w teyże izdebce kaflowy prosty niewielki. Okien dwie, ale iuż złych, przy oknach okiennice dwie zasuwiste proste bez żelaz. Przy piecu pomienionym komin murowany, w sionkach teyże izdebki iest komoreczka w koncie niewielka, do niey drzwi dobre z zawiasami tylko, a ta izdebka iest pod samą wieżą niedaleko.

Z pomienionej izdebki sionek wyszedłszy, zaraz są schodki na wieżę zamkową, z których schodów postąpiwszy wieża się sama poczyna. W której wewnątrz iest na

kszałt izby budynek z kilkunastu okien, a w tych żadnych szyb niemasz, tylko mieysca na okna. Okiennice są proste, drugie pozabiiiane.

Z tego budynku iest troie schodów dobrych z poręczem, a czwarte niewielkie do wysokości samey teyże wieże.

Wieża zaś sama dachem nowym pobita y czerwoną farbą malarską pomalowana. Pod tym dachem samey wieże są około balasy także pomalowane snycerską robotą robione. Bania dachowa iedna większa (C. 8) pomalowana, na której słupki niewielkie około snycerską robotą wystawione. Druga także bania niewielka farbą zieloną pofarbowana dachowa. Na samey wieżycce górniczy iest sztyber żelazny duży wzdłuż okrągło miedzią pobity. Na tymże sztybrze iest bania spora miedziana pozłocista, na tej bani iest pręt żelazny, który trzyma insigne regium samego ś[więtey] p[amięci] króla i[ego] m[ó]ści na blasze pozłocistej. Na samym zaś wierzchu wieży to iest sztybra y pręta iest korona blaszana pozłocista.

Postąpiwszy od wieży, podle są drzwi duże jodłowe do sieni, gdzie się budynki stare górne poczynają. W tych sieniach iest komora spora, do której drzwi proste z wrzeczadzem bez zawias zaporzyste dobrze. W tej komorze iest okien cztery prostych, ta tedy komora pod samą wieżą iest zbudowana. Minąwszy komorę opisaną, są drzwi na żelazach zwyczajnych z zawiasami, z wrzeczadzem, z skoblem, klamką, ale iusz stare, z tych drzwi izba się pierwsza starych budynków poczyną. Od której izby powróciwszy od wieży, iest pomost stary z poręczem aż do schodów, przez które wchodzą do kaplice iako ganek zwyczajny. Izba zaś pomieniona pierwsza iest duża, w której piec kaflowy prosty stary, komin do pieca murowany duży y kominiek niewielki w izbie przy piecu dla ognia.

Stołów w izbie pomienionej dwa, ławy około stare, okien w teyże izbie iest n[umero] 5, z których tylko trzy dobre są, ale stare z kwatyrkami, drugie zaś dwie okna zabite proste. Okiennic tylko trzy nowych z zawiasami y zaszczypkami.

Minąwszy izbę opisaną, następuje skarbiec podle, do którego są drzwi dębowe na zawiasach żelaznych z zamkiem wewnętrznym, skoblem y wrzeczadzem. Stół w tym skarbcu stary z obnożem starym iuż prawie niedobrym.

Powróciwszy z skarbcu, iest izba wielka stołowa stara wewnątrz malowana, w której okien iest n[umero] 8 ieszcze dobrych ze wszystkim. Stołów wielkich n[umero] 2. Piec wielki stary, ale iuż nie bardzo dobry. Szafa w kącie, około niej balasy malowane, przy drzwiach chór (C. 9) malowany z balasami. Drzwi do izby iuż stare na żelazach zwyczajnych, z zawiasami, zamkiem wewnętrznym, ale złym. Jawy wokoło dobre y pomost w yzbie ieszcze nie zły. Do sieni izby pomienionej są drzwi na żelaznych zawiasach y hakach bez zamku żelaznego, okien trzy złych, w samych sieniach dwoie drzwi prostych bez żelaz.

Minąwszy izbę wieka opisaną, następuje kaplica zamkowa, do której wprzód z dworu są schody z dachem dobrym. Do samej kaplicy są drzwi kraciane drewniane malowane, tamże przysionek mały. Z przysionku są do samej kaplicy drzwi jodłowe na zawiasach esistych, hakach żelaznych z wrzeczadzem.

Sama kaplica wewnątrz y ze spodu malowana wszystka, Historia ś[więtego] Jana Chrzciela wyrażona. Na samym środku wewnątrz insigne ś[więtey] p[amięci] j[ego] k[ró]lewskiej m[ó]ści iest wyrażone. W ołtarzu samym obraz ś[więtego] Chrzciela. Ławka do modlenia się z poręczem y obnożem alias scabellum w sobie mająca nowa iedna niewielka. W teyże kaplicy iest chór niewielki dla muzyków malowany z balasami

snycerską robotą robiony, do którego z przysionka są schodki drewniane, czerwono malowane. Stołek niewielki mały.

Kaplica sama wszystka dobrym dachem pobita. Od kaplicy pomienionej jest ganek z wierzchem dachowym y góra pobita z poręczem dobrym aż do budynków starych, które są ad faciem miasta budowane.

Naprzód tedy są drzwi do budynku pierwszego starego do sieni proste na żelazach zaporzyste z zawiasami dobrymi.

W sieniach pomienionych niedaleko kaplice jest komura duża, do niej drzwi dobre zaporzyste na zawiasach. Okien w niej jest dwie pustych bez kwater y okiennic. Tamże y stół jest z obnożem niewielki, jeszcze niezły. W tychże sieniach są drzwi ku kuchni zamkowej jeszcze niezłe proste z żelazem zwyczajnym, z których drzwi są schody aż do kuchni. W tychże sieniach są (C. 10) drzwi do budynku starego, to jest do izby wielkiej dobre jeszcze na żelazie zwyczajnym, z wrzeciądzem, klamką y skoblem. Sama izba jest stara, w niej piec kaflowy prosty stary, komin murowany, w tymże kominie y pieczek niewielki piekarski. W tejże izbie jest szafa stara iusz popsowana, okno jedno niezłe proste, a drugie popsowane, okiennicą starą zabite. Stół jeden iodłowy z obnożem jeszcze dobrym, ław dwie, posadzka ceglana.

W tejże izbie od pieca są drzwi do komory iuz stare na zawiasach bez zamku. Item drugie drzwi, do których są schodki do budynku tego, w którym residentia jest [jego] m[ości] pana administratora alias sądowa izba, gdzie przedtem stara bywała brama. Te drzwi pomienione są stare bez zamku, tylko na szczególnych zawiasach. Z pomienionych drzwi wyszedłszy, są sieni do izby namienionej sądowej, w których jest ława stara y komórka niewielka bez drzwi, tylko ściana sama, także y drugie drzwiczki niewielkie na zawiasach, którymi ludzie z bramy do sądu zamkowego wchodzą.

W tychże pomienionych sieniach są drzwi do samej izby sądowej na zawiasach z wrzeciądzem, hakami, klamką, skoblem y zamkiem wewnętrznym złym.

W samej izbie sądowej jest okien n[umero] 5. Cztery dobre, a piąte iusz złe, naprawy potrzebuje. Te okna proste okowane żelazem y pręty wkoło żelazne. Okiennice około wszystkich okien dobre z zawiasami y hakami zwyczajnymi. W tejże izbie stół jeden iodłowy iusz nie nowy, ale dobry, z obnożem dobrym. Piec kaflowy prosty w połowicy, a w wierzchu kafle malowane, iusz nie nowy, przesypany z piekiełkiem, do którego z sieni komin murowany duży. Kominek zaś mały murowany dla palenia ognia. Jawy wkoło dobre. W tejże izbie jest stół niewielki okrągły z obnożem nowym, który należy do pokoiów nowych. W tej izbie wpuł samej izby jest przepirzenie na kształt alkierza, do którego są drzwi proste (C. 11) na zawiasach z klamką. W tym przegrodzeniu są drzwi także do komórki niewielkiej na zawiasach z klamką niewielką. Z tej komory przepierzonej znowu są drzwi do komory na zawiasach z skoblem bez zamku z klamką jedną, ta komora niewielka y w niej ława jedna. W izbie pomienionej sądowej wkoło ławy dobre y szuflada wielka z wysuwaniami szkatułami.

Na wierzchu samym bania duża okrągła pobita gąkami.

Powróciwszy z izby sądowej, jest izba druga spora budynku dawnego, do której izby drzwi są proste stare z zawiasami tylko, bez zamku. Ze drzwi ruszywszy, są sieni, z sieni do izby drzwi jeszcze dobre, porządne, z zawiasami, hakami, klamką y wrzeciądzem iako ma bydz. W samej izbie jest piec kaflowy, stary, na fundamencie y słupkach kamiennych, przy tym piecu w sieniach komin murowany y w izbie kominek prosty do palenia ognia. Stołów iodłowych trzy z obnożami dobrymi. Okien dwie dobrych z żelazem należyty. Szafa wielka z kilka pułkami na spodzie zaporzysta, ale iusz

stara. Okiennic iest dwie z zawiasami dobreimi zaporzystych, a trzecia w izbie zasu-
wista. Jawy dobre wkoło izby y ścian.

Z tey izby są drzwi do izby drugiey dobre na zawiasach z klamką y zaszczipką bez
zamku, gdzie są wprzód sionki niewielkie. Z tych sionek znowu drzwi drugie do komórki
niewielkiey także dobre na zawiasach bez zamku, a do samey izby pomienionej drzwi
także porządne z zawiasami y z hakami bez zamku. Stołów żadnych niemasz. Ława ied-
na po stronie iedney. Okien dwie, ale iusz stare, okiennica iedna prosta.

Po skończonych pałacach takowych iako y starych, munitia którakolwiek się znay-
duie w zamku, w skarbcach także zamkowych tu się opisuie numerice.

Naprzód w skarbcu nowym murowanym iest prochu baryłek(C. 12) tak grubszego,
iako y drobni eyszego szesnaście, a w becze wielkiey osobiwie iest prochu sredniego
wysypanego baryłek ze trzy albo cztery.

Kule do armat mniejszych y większych, y do hakownic we trzech baryłkach, ale
niepełne baryłki.

Ołowiu iest pułlaski dużej. Faseczek trzy z kamiennemi kulami. Szufel n[umero] 4,
trzy małe, a czwarta armatna.

Cyngrotów n[umero] 2. Stęplów hakowniczych kilka y pułwersak. W tymże skarb-
cu murowanym znaiđu się w schowaniu y kafle malowane nieprostey roboty, które
są nagotowane do robienia pieców w pałacach nowych.

Tamże się znaydują y szyby okrągłe proste, których snopków iest n[umero] 28.
Także nagotowane do pokoiów nowych na okna. Tamże są y dwie chorągwie stare wy-
brańców, dragonów zamkowych.

W skarbcu starym przy budynkach starych tę się rzeczy znaydują. Naprzód. Liberyi
czerwonych żołnierskich iest n[umero] 5 z guzikami prostemi. Tamże kontusz ieden
pachołczy y żupan stary. Kulbak żołnierskich prostych jarczaków bez poduszek iest
n[umero] 12, gdzie u iednych są potrzeby, a u drugich niemasz wołoku, iedne bez skó-
rek, a drugie z skórkami.

Muszkietów żołnierskich iest n[umero] 80.

Rur muszkietowych gołych n[umero] 7. Józ prostych muszkietowych niedobrych
n[umero] 6.

Hakownic n[umero] 5 krótkich, a szósta zepsowana bez łoża.

Na folwarku zamkowym iest także hakownic n[umero] 4.

Na wieży zamkowej hakownic n[umero] 4.

V Szmuyła Chaimowicza pisarza zamkowych muszkietów żołnierskich iest n[umero] 10.

W zamku samym armat n[umero] 5. Trzy małych, a dwie większych (C. 13).

AGAD, Archiwum Radziwiłłów, dz. XXV. – sygn. 4127/2. – C. 1–13.

№ 2

ВІДОМОСТІ ПРО РОЗТАШУВАННЯ МІСТА КАЛУША
Й ОПИС КАЛУСЬКОГО ЗАМКУ
З ІНВЕНТАРЯ КАЛУСЬКОГО СТАРОСТВА 1693 РОКУ

MIASTO KAŁUSZ

Zasadzone iest na wzgórku alias przy kacu góry Strukowey nazwaney ponad gruntami błotnistemi lubo w równinie, które rzeki ab oriente Jomnica, a meridie Czeszwa, ab occazu Chocimka, ab aquilone Siewka oblewaią. Ma osady w sobie y z przedmieściami chrześcianów in n[umero] 140, żydów in n[umero] 60. Żydzi osiedli wszyscy w mieście w samym rynku wizne domy pobudowali sobie, a chrześcianie po przedmieściu zasiedli, osm tylko w mieście chrześcian gospodarzów mieszkała. Miasto samą iest wałem y na wale parkanem z drzewa po części wybudowanym. Opasane basztami narożnemi y bramami z dwóch stron w wale z drzewa wybudowanemi ozdobione, a przed wałami ostrzami podwoynemi wkoło ufortifikowane.

Zamek. Przy mieście od góry samey są budynki na kształt zamku w kwadrangul z drzewa pod gątami wystawione bez okopu osobliwego. Na rogu tylko od cerkwie na kształt basztellionu kopiec wysypany, iuż nadruinowany.

Budynek residentiey pańskiej iuż nadpsowany, na podmurowaniu postawiony z drzewa pod gątami długi na łokci n[umer]o 100, szeroki na łokci n[umer]o 24. Do niego schody we dwóch miejscach po gradusach dębowych, nad którymi są kopuły na kształt baszt wielkie, okrągłe, gątami pobite. Ganek przed budynkiem na kształt galeriey pod dachem budynkowym zrobiony po prostu z balasikami toczonemi z drzewa na kształt poręcza. Do budynku wejście we dwóch miejscach iako y budynek sam we dwu sieniach. Drzwi do sieni dwoiste al[ia]s w puł się otwierające na zawiasach żelaznych. W tym wszystkim budynku iest pokoiów al[ja]s izb osm po łokci n[umer]o 12 wszierz y wsđuż. Posadzka w nich kamienna. Okna wszystkie w ołów poprostu robione miejscem dobre, miejscem poprawy potrzebujące. Piece tylko w czterech izbach dobre malowane, a w drugich tylko kominy same. W sieniach podłoga z tarcic, a powały miejscem nadpsowane, okien niemasz. Stołowa iba przestrona długa na łokci n[umer]o 24, szeroka itid[em] na łokci n[umer]o 24. Posadzka w niey także kamienna, powała zła, po części większey jej niemasz. Drzwi wszystkie w tym budynku proste stolarską robotą na zawiasach żelaznych bez zamków, wrzeciądzami a haczykami żelaznemi zamykające się (Арк. 1). Po lewym boku budynku tego jest staynya na kroków n[umer]o 70 długa, a szeroka na kroków n[umer]o 15 pod gątami nowo pobita y restaurowana.

Ex opposito budynku iest kucnia o dwóch izbach po bokach na kroków n[umer]o 16 długa, a szeroka na kroków n[umer]o 13. Komin nad kuchnią wywiedziony na trzech filarach wymurowany, w izbach obodwoch okna dobre, tylko iednego połowy niemasz. Piece. Piec zosobna piekarski w cegłę murowany. Drzwi proste w tym budynku wszystkie na zawiasach z wrzeciązami y skoblami żelaznemi. W rogu tey kuchni w stayni iest

turma denowo wybudowana, do której drzwi na zawiasach żelaznych troistych z skoblami y wrzeciazami na podłodze.

Wedle budynku kuchennego iest brama do miasta, do której wrota na biegunach z kună żelazną z wrzeciazami y skoblami żelaznemi. W tych wrotach iest firtka na zawiasach żelaznych z zasuwą żelazną y klamką żelazną. Na tey bramie iest sala z przegrodą z tarcic rożnych zrobiona, okna w niey dobre, stul y ławka sprosta robione. Drzwi dwoie na zawiasach z wrzeciazami żelaznemi pod kopułą na kztalt baszty robioną okrągło po staroświecku gątami pobitą, do niey schody z dołu. Po prawey ręce od bramy są budynki de nowo wystawione, do których drzwi dwoie na zawiasach żelaznych, iedne do sieni bez zamknięcia, a drugie do izby z klamką y haczykiem żelaznym. W sieni iest komin na czterech słupach wywiedziony, kapa na wierzchu wymurowana. W tey izbie okien trzy w ołów oprawne nowe, u iednego od miasta krata żelazna. Piec zielony nowy na fundamencie murowanym. Do niey drzwi dwoie na zawiasach żelaznych z klamkami, haczykami, a w iednych do zamknięcia wrzeciaz ze skoblem żelaznym. Z tych izb iest sień do stołowej izby, w której drzwi na zawiasach z wrzeciazem y skoblem żelaznym. Z tey sieni iest izba stołowa o trzech oknach, w których ieszcze niemasz okien szklanych, tylko okiennice na zawiasach żelaznych, w trzecim oknie od miasta iest krata żelazna, piec zielony na fundamencie murowanym, drzwi na zawiasach bez klamki y bez wrzeciaza. W tey izbie jest stół nowy stolarskiey roboty. Te budynki wszystkie nowo gątami pobite.

W czwartym kwadracie są także budynki od kościoła aż do budynku pańskiej residentey przyparte, w nich iest (Арк. 1 зв.) naprzód piekarnia z swoim zamknięciem, izba y komnata dla podstarościego, okna w nich dobre, podłóg z tarcia y piec prosty zielony dobry. Wedle komnaty podstarościego iest także izdebka z swoim zamknięciem, w niey piec dobry y okna dobre. Wedle tey izdebki iest brama od kościoła. Wrota w niey proste, nad bramą iest altana, w której prochi y munitie inne chowaią, nad szalką kopuła w kształt baszty, w której takowa nachodzi się munitia.

Prochu do strelania kamieni n[umer]o.

Ołowiu n[umer]o.

Kuł żelaznych do działek n[umer]o 3.

Rura żelazna di szmigownice goła.

Sztuk żelaznych było n[umer]o 10. Teraźniejszych pułtory kopy.

Salitry w worku garcy in n[umer]o 3.

Kotły kozackie dwa.

Dzyda z proporcem białym.

Muszkietów łatowych n[umer]o 7.

Chorągiew z proporcem kitaykowym czerwonym krzyż błękitny.

Chorągiew biała czerwona, we środku krzyż biały.

Na basztach od zamku rozwieszonych działek trzy.

Hakownic in n[umer]o 18, szmigownic in n[umer]o 4 niesprawne.

Wedle tey bramy iest znowu izdebek dzie z przysiąkiem, ale złe, wpadłe w ziemię, iako inne budynki dolne poprawy potrzebiuą y podważenia, gątami także niedawno pobite, w nich piece y okna złe w drzewo robione. Drzwi na zawiasach wrzeciazami zamykające się.

Pod budynkiem wielkim są piwnice al[ia]s sklepy dwa przy stronie długie na łokci n[umer]o 24, szerokie na łokci n[umer]o 10, kamieniem y cegłą wymurowane, ale błotniste,

вода spodkiem sączy się w nich zpod gury, dla której aby schodziła iest rynsztok poboczny, także murowany.

W środku dziedzińca tego zamku są dwie studni, iedna przed staynią, a druga przed budynkiem p[ana] podstarościego, obiedwie restawratiey potrzebujące.

Przy tych budynkach iest w ulicy ikoby ku kościołowi szpichlerz na kształt wozowni z drzewa wybudowany (Арк. 2) bez powały, gałami pobity. Podłoga w nim z dylików ciosana in compte położona. Drzwi do niego al[ia]s wrota na biegunach oboie poprostu zrobione, a kuny żelazne. U wierzchu z wrzeciązami żelaznemi, a zamkami drewnianemi al[ia]s zaporami zamykające się. Długi na kroków n[umer]o 36, a szeroki n łokci n[umer]o 14.

Nakoło tych budynków iest sad, quondam ogród włoski iuż teraz zarosły y drzewo w nim nadstarzałe, mało co fructicuiące, a to za złym opatrzeniem lubo iest ogrodnik do niego, ale chłop prosty y mało się na ogrodowych drzewach y nasionach znaiący. Jest ten ogród na pułtrzeciasta kroków, a szeroki od parkanu mieyskiego aż mimo budynki na ulice ku miastu, na gumę staianie wszecz być może. Takowy zaś może być z niego pożytek iako powiadaia plus minua na złotych] 30* (Арк. 2 зв.).

AGAD Archiwum Radziwiłłów, dz. XXV. – sygn. – 1610. Арк. 1 – 2.

¹ Драган М. Українські дерев'яні церкви. Генеза і розвій форм. – Львів, 1937. – Т. 1–2; Таранушенко С. А. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. – К., 1982. Цій темі присвячене також новіше дослідження польського автора: Brykowski R. Drewniana architektura cerkiewna na koronnych ziemiach dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1995.

² Прикладом відповідної літератури може слугувати новіше дослідження: Гошко Ю. Г., Кищук Т. П., Могитич І. Р., Федака П. М. Народна архітектура українських Карпат XV–XX ст. – К., 1987.

³ Певне уявлення про актуальний стан його усвідомлення в українській науковій традиції як окремого історичного явища дають короткі згадки в оглядах історії українського мистецтва: Логвин Г. Н. Архітектура XIV – першої половини XVI століття // Історія українського мистецтва: У 6 т. – К., 1967. – Т. 2: Українське мистецтво XIV – першої половини XVII століття. – С. 28–30; Нельговський Ю. П. Архітектура другої половини XVI – першої половини XVII століття // Там само. – С. 69–70; Юрченко П. Г. Дерев'яна архітектура // Там само. – К., 1968. – Т. 3: Українське мистецтво другої половини XVII–XVIII століть. – С. 21, 23–24 (в цій публікації західноукраїнські землі у відповідному контексті не згадані зовсім); Александрович В. Архітектура та будівництво // Історія української культури: У 5 т. – К., 2001. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – С. 418; його ж. Архітектура та містобудування // Там само. – С. 637–638. Показово, що в огляді українського мистецтва другої половини XVI – першої половини XVII століть як окреме явище дерев'яне будівництво замків навіть не відзначене: Овсійчук В. А. Українське мистецтво другої половини XVI – першої половини XVII ст. Гуманістичні та визвольні ідеї. – К., 1985. – С. 39–44. Аналогічну ситуацію щодо Лівобережної України див.: Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков. – М., 1967.

⁴ Певні матеріали до історії такої забудови збереглися в зовсім не опрацьованих під відповідним оглядом міських актових книгах. Одним із конкретних прикладів може слугувати нещодавно опублікований опис дому коваля в Олиці на Волині з 1684 р.: Александрович В. Опис

міщанського дому на Залісоччі в Олиці з 1684 року // *Минуле й сучасне Волині й Полісся. Народна культура: шлях до себе. Збірник наукових праць. На пошану Олексія Федоровича Ошуркевича з нагоди його 70-річчя. Матеріали Волинської обласної науково-етнографічної конференції, м. Луцьк, 10-11 квітня 2003 року.* – Луцьк, 2003. – С. 74-75.

⁵ Інвентар частини замку в Острозі 1620 р./ До публікації підготувала Марта Боянівська // *Острозька давнина.* – Львів, 1995. – Вип. 1. – С. 123.

⁶ Александрович В. Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII століть (друкується).

⁷ Александрович В. Опис замку в Бродах з 1689 року // *Український археографічний щорічник.* Вил. 8 (друкується).

⁸ Александрович В. Малярі Золочева та Золочівщини у XVII столітті (друкується).

⁹ Александрович В. Інвентарний опис дерев'яного замку 1542 року в Медиці поблизу Перемишля з 1568 року // *Дрогобицький краєзнавчий збірник.* – Дрогобич, 2002. – Вип. VI. – С. 429-435. Фрагменти інвентаря наводить: Proksa M. *Studia nad zamkami i dworami ziemi Przemyskiej od połowy XIV do początków XVIII wieku.* – Przemyśl, 2001. – S. 317–319 (автор датує інвентар 1560 р.).

¹⁰ *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі – AGAD), Archiwum Radziwiłłów,* dz. XXV. – Sygn. 4127/2. – S.1-13.

¹¹ *Ibid.* – Sygn. 1610. – K. 1-2v.

¹² Bostel F. *Z przeszłości Stryja i starostwa stryjskiego* // *Przewodnik naukowy i literacki.* – Lwów, 1886. – S. 608. За Ф.Бостлем його згадав також: Prochaska A. *Historja miasta Stryja.* – Lwów, 1926. – S. 74. Востаннє фрагменти інвентаря навів: Proksa M. *Studia nad zamkami...* – S. 381-382.

¹³ *Lustracja województwa Ruskiego 1661-1663.* – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1970. – Część 1: *Ziemia Przemyska i Sanocka / Wydali Kazimierz Arlamowski i Wanda Kaput.* – S. 179.

¹⁴ Автор виявив його на початку 1990-их років і невдовзі занотував вміщений у ньому опис малювання замкової каплиці: Александрович В. Образотворчі напрями в діяльності майстрів західноукраїнського малярства XVI-XVII століть // *Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка.* – Львів, 1994. – Т. 227: *Праці Секції мистецтвознавства.* – С. 60-61.

¹⁵ *Polski słownik biograficzny.* – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1962-1964. – Т. 10. – S. 414.

¹⁶ Приміщення над брамою були досить поширеними в західноукраїнських замках і становили одну з їх прикметних особливостей, див., наприклад, опис згаданого замку в Медиці: Александрович В. Інвентарний опис... – С. 432.

¹⁷ На жаль, немає ніяких відомостей щодо того, хто саме міг виконувати ці роботи. У Стрию в XVII ст. функціонував скромно відображений писемними джерелами малярський осередок (Александрович В. *Стрийські малярі XVI та XVII століть* // *Сакральне мистецтво Бойківщини. Другі наукові читання пам'яті Михайла Драгана. Матеріали виступів 19-20 листопада 1997 року м. Дрогобич.* – Дрогобич, 1997. – С. 96-100). Проте опрацювання архівних матеріалів переконує, що для резиденцій Яна III характерним є також часте переміщення майстрів для виконання певних робіт у якомусь конкретному місці. Новоопрацьовані архівні матеріали вказують на значне поширення такої практики у середовищі майстрів, зайнятих на королівських роботах.

¹⁸ Не виключено, що відображення цих прикметних рис утраченого дерев'яного будівництва дають вибагливі дахи елементів архітектурного тла українських ікон “народного письма” другої половини XVII-XVIII століть. Прикладом можуть слугувати, зокрема, будівлі тла сцени “Моління про чашу”, “Страстей” першої половини XVII ст. з Преображенської церкви в Скольому (Національний музей у Львові, репродукцію див.: *Світ очима народних митців. Українське народне малярство. Альбом / Автори-упорядники В.І.Свенціцька, В.П.Откович.* – К., 1991. – № 57).

¹⁹ Короткі відомості про нього за люстрацією 1661 р. та описом Калуського староства 1771 р. наводить: Грабовецький В. Історія Калуша. З найдавніших часів до початку XX ст. – Дрогобич, 1997. – С. 34-39.

²⁰ AGAD – R XXV. – 1611. – К. 2-2 v.

²¹ Ibid. – К. 5 v.

* Інвентар продовжує описи фільварків.

Володимир Александрович.

Інвентарі замків у Стрию і Калуші з кінця XVII століття.

У статті публікуються невідомі досі дослідникам інвентарні описи замків у Стрию (1696) та Калуші (1693), збережені в Головному архіві давніх актів у Варшаві. Стрийський замок, який перебував у власності польського короля Яна III Собеського, та скромніший Калуський замок дають цікаві приклади безслідно втраченого й майже зовсім не дослідженого світського дерев'яного будівництва XVII ст. у його найхарактерніших для свого часу зразках.

Volodymyr Alexandryvych.

Inventory of End XVII c. Castles in the Towns of Stryi and Kalush.

In the article the inventory descriptions of the castles in the towns of Stryi (1696) and Kalush (1693) are presented. These documents are hitherto not yet known to the researchers and are preserved in the Main Old Deeds Archives in Warsaw. The castle in Stryi, which was in the property of the Polish king John III Sobiesky, and the more modest castle in Kalush present interesting specimen of the completely lost and almost not at all investigated secular wooden construction of the XVII c. in its most typical samples of the time.

ТЕСТАМЕНТ ПАВЛА НЕЗАБИТОВСЬКОГО З 1740 РОКУ ЯК ГЕНЕАЛОГІЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Досить значної джерельної ваги в сучасних генеалого-біографічних дослідженнях набувають записи останньої волі – заповіти (духівниці, тестаменти¹). Ці тексти дають істориків змогу скласти досить повну уяву про соціальне положення, майновий рівень та родинні пов'язання тестатора, подекуди з'ясувати моральний та освітній рівень та обставини життя. Окреме, досить унікальне значення тестаменти набувають як джерела, що фіксують стан духовного світу особистості, світогляду, обряду, ставлення до Церкви. Особливе значення мають фіксації патрунування тестатором окремих інституцій Церкви, бо часто стають свідченнями давньої родової традиції, вказують на історичний регіон, у якому занурене коріння роду заповідача².

Евристичний потенціал тестаментів виходить далеко за межі наведених фактів, стає підґрунтям як для попередніх узагальнень, так і для подальших перспективних та ретроспективних розвідок. Леонід Савйолов подаючи свою класифікацію джерел генеалогії 1908 р., відносив заповіти до писемних родинних джерел³. Владислав Семкович, класифікуючи писемні джерела генеалогії, відносив тестаменти 1923 р. до окремої категорії посередніх для цієї науки документів, таких, як спадкові і майнові документи, позови, акти купівлі і продажу, записи посагу і віна, документи опіки і спадкоємності майна, податкові списки, різні реєстри тощо⁴. Влодзімеж Двожачек у 1959 р. відносив тестаменти разом з іншими приватно-родинними актами (передшлюбна угода, записи посагу, віна, доживоття, похвітування тощо) до важливої групи джерел генеалогії та підносив їх інформативну вартість до рівня королівських і княжих привілеїв. Зрештою, тестаменти належать до найбільш фундаментальних та фактологічно точних типів джерел не тільки для генеалогії та біографіки, але й для інших напрямків історичних досліджень⁵.

Уже досліджені тестаменти можна розглядати, з одного боку, як пам'ятки певної історичної доби, які, між іншим, характеризують побут народу в певний період його існування, а з іншого – як джерела до історії різних станів та соціальних груп. Тому ці документи, що створені представниками шляхти, духовенства⁶, міщанства⁷ та селянства⁸, використовуються дослідниками далеко за межами генеалогічних досліджень, а особливо в соціальній історії⁹. Мабуть, з часів Речі Посполитої найбільше досліджено саме шляхетських тестаментів, які різною мірою демонструють соціально-економічне становище тестатора щодо належності його до великої, середньої чи дрібної шляхти¹⁰.

У цьому випадку ми розглядаємо тестамент дрібного шляхтича¹¹, власника частини села¹². Документ складено у 1740 р. у селі Дитинець Житомирського повіту Київського воєводства¹³ і він є типовою пам'яткою модерної доби України.

Павло Незабитовський походив з давнього шляхетського роду, що належить до герба Любич і сформувався у своєму гнізді Незабитові, маленькому селі в Люблінському воєводстві¹⁴. Його початки сягають XV століття¹⁵. Як і інша гніздова дрібна шляхта, Незабитовські розподілялися на різні придомки. Тестатор належав до придомку Троян,

відомого у Незабитові вже в другій половині XV століття¹⁶. Разом з рідним братом Якубом він становив другу генерацію відомої на сьогодні неперервної генеалогії з робочою назвою “волинська” гілка придомку Троян (кінець XVII – XX ст.). З тестаменту видно, що він був в коронному війську ротмістром, одружився на Ельжбеті з Пш(рж)игодських, представниці шляхетського роду, що на той час вже встиг закоренитися в Київському воєводстві. Саме Ельжбета принесла в його родину як посаг частину села Детинець у Житомирському повіті. Маєток цей і після її смерті в 1723 р. залишався у власності Павла Троян Незабитовського. Його рідний брат Якуб згадується як черський підстароста в Мазовецькому воєводстві. Обидва вони – сини Людвика Троян Незабитовського. Наявність у володінні Якуба частини села Свинюхи Радомського повіту Сandomирського воєводства¹⁷ (що неподалік на південь від Черська) є свідченням того, що ці Трояни є представниками невеликої групи Незабитовських, які після виходу з родинного гнізда Незабитова переселялися на захід та північ за Віслу, тобто адаптувалися серед шляхти Сandomирського і Мазовецького воєводств. При цьому слід зазначити, що більш закономірним і масовим явищем для шляхти з польських воєводств була міграція на схід¹⁸, в українські воєводства Речі Посполитої, куди Незабитовські почали виходити ще в другій половині XVI століття¹⁹. Зрозуміло, що, завдяки набуттю маєтку в Детинці по Пшигодським, Павло, а згодом Якуб з синами й адаптувалися серед шляхти Київського воєводства²⁰. Тестатор заповідає свій маєток не тільки братові Якубу, але й синам останнього, Янові й Томашеві, після яких і продовжились Трояни Незабитовські на теренах Київщини та Волині, утворивши дві генеалогічні лінії – так звані “острозьку” (пер. пол. XVIII – XX ст.)²¹ та “радомишльську” (сер. XVIII – XX ст.)²².

Окрім брата і небожів, тестатор згадує своїх слуг, яких він винагородив ще раніше. Проте на випадок, коли б кого забув своєю ласкою чи зобов’язанням, просив вибачення. На похорон тестатор залишив 200 злотих, на Божу Службу та убогих – 150, на костюл – 200 та різні з ним пов’язані потреби 150 злотих. Всі ці суми мали бути сплачені з готівки, яка, очевидно, була в маєтку небіжчика. Виконання цих розпоряджень покладалося на брата Якуба.

З тексту видно, що тестатор важко хворів. Просив поховати за звичаєм і на парафіальному цвинтарі.

Тестамент був підписаний особисто Павлом Незабитовським у Детинці 8 травня 1740 р. при трьох свідках-друзях. Йдеться про шляхтичів Леона Замж(рж)ицького, Леона Яновського, Стефана Борковського, що теж засвідчили заповіт своїми підписами²³. Вже 30 грудня того ж року документ був внесений до актів Гродського суду Київського воєводства у Житомирі братом Якубом, отже, Павло Троян Незабитовський помер між травнем і груднем 1740 р.²⁴

Публікація тексту²⁵ цього важливого і необхідного для тодішнього життя документа з’ясовує не тільки генеалогічну інформацію про шляхтичів Незабитовських і обставини їх появи у Київському воєводстві, але й дає змогу зробити важливий висновок про те, що давня шлюбна стратегія представників приїжджої шляхти для закорінення на землях Правобережної України продовжувала реалізовуватись ще й упродовж XVIII ст.

¹ Тестамент (лат. testamentum, пол. testament, рос. – духовное завещание), тобто остання воля. Див. Словарь древнего актового языка Северо-Западного края и Царства Польского / Состав. Горбачевский Н. – Вильна, 1874. – С. 360.

² Групу таких тестаментів опублікував дослідник Михайло Довбищенко в: Документи до історії унії на Волині і Київщині (кінець XVI – перша половина XVII ст.) / Упоряд. Довбищенко М. В. // Пам'ятки. – К., 2001. – Т. III “Архів Української Церкви”. – 462 с.; Hedemann O. Testamenty brasławsko-dziśnieńskie XVII – XVIII wieku jako źródło historyczne. – Wilno, 1935; Augustyniak U. Testamenty ewangelików reformowanych w Wielkim Księstwie Litewskim. – Warszawa, 1992.

³ Савёлов Л. М. Лекции по русской генеалогии. – Москва, 1994. – С. 38.

⁴ Semkowicz W. Encyklopedia nauk pomocniczych historii. – Kraków, 1999. – S. 193.

⁵ Dworzaczek W. Genealogia. – Warszawa, 1959. – S. 55.

⁶ Тестамент ігумена Чорнецького монастиря ієродиякона Сильвестра з 1635 р. в: Памятники, издаваемые Временною комиссиею для разбора древних актов... – Киев, 1845. – Т. I. – С. 139-145; Тестамент ченця Києво-Печерської Лаври Мануїла Дідковського з 1706 р. в: Архив Юго-Западной России. – Киев, 1867. – Ч. IV. – Том I. – С. 356-358; Тестамент священника П'ятницької церкви м. Володимира о. Івана Малофієвича з 1595 р. (Российский государственный архив древних актов (Москва). – Ф. 389. – Оп. 1. – Д. 201. Л. 4-9 об.); Тестамент Луцько-Острозького єпископа Кирила Терлецького з 1607 р. в: Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Вильна, 1867. – Т. 1. – С. 217-219; Тестамент Володимиро-Берестейського єпископа Іоакима Мораховського з 1631 р. в: Архив Юго-Западной России. – Киев, 1883. – Ч. I. – Том VI. – С. 623-630; Тестамент священника з містечка Рожище о. Мойсея Підгаєцького з 1620 р., священника Пречистинської церкви в Городищі о. Кузьми Городиського з 1624 р., Луцько-Острозького єпископа Ієремії Почаповського з 1637 р. в: Документи до історії унії на Волині і Київщині кінець XVI – перша половина XVII ст. / Упоряд. Довбищенко М. В. // Пам'ятки. – К., 2001. – Т. III “Архів Української Церкви”. – С. 161-162, 172-174, 238-240; Zielińska K. Więzy społeczne na Mazowszu w połowie XVII wieku w świetle testamentów konsystorza pułtuskiego // Przegląd Historyczny. – 1986. – Т. 77. – З. 1. – S. 45-59.

Згадується тестаменти віленського єпископа Павла князя Гольшанського з 1551 р., варшавського декана Матиса з Єшова з 1546 р., пінського владика Йони з 1552 р. в: Lietuvos Metrika. Kniga № 1 (1380-1584). – Vilnius, 1998. – P. 32, 80, 126, 131.

⁷ Hołdys S. Więzy rodzinne w świetle mieszczkańskich testamentów z pierwszej połowy XVII wieku // Studia Historyczne. – 1987. – Т. 29. – З. 3. – S. 487-494.

⁸ Orzechowski K. O śląskich źródłach do poznania chłopskiego prawa spadkowego w późnym feudalizmie // Śląski Kwartalnik Historyczny. Sobótka. – 1964. – Т. 19. – №1 – S. 78-87.

⁹ Наприклад, у дослідженнях: Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. – К., 2002; Dobrowolski K. Włościańskie rozporządzenie ostatniej woli na Podhalu w XVII i XVIII w. Studia i materiały. – Kraków, 1933; Górny M. W sprawie badania rodziny staropolskiej na podstawie testamentów // Studia historyczne. – 1987. – Т. XXX. – З. 3. – S. 487-494; Testamenty szlachty krakowskiej XVII-XVIII w.: wybór tekstów źródłowych z lat 1650-1799 / Oprac. Falniowska-Gradowska A. – Kraków, 1997.

¹⁰ Наприклад: Євстафія Сокола з 1621 (Архив Юго-Западной России. – Киев, 1883. – Ч. I. – Том VI. – С. 515-518), Пелагії Невмирицької з 1647 р., Тимоша Лойковича Ермаковича-Мошковського з 1660 р., Семена Левковського з 1680 р., Анни Садовської з 1681 р., Іллі Кубилінського з 1682 р., Дмитра Білошицького з 1682 р., Максиміліана Геєвського-Ловдиківського з 1710 р.; Тетяни з Ходаківських Пригарницької з 1719 р. (Архив Юго-Западной России. – Киев, 1867. – Ч. IV. – Т. I. – С. 93-96, 111-113, 134-137, 142-144, 147-150, 165-167, 363-368, 389-392), Оникія

Бутетицького з 1564 р. і з 1569 Р., Павла Червенського з 1569 р., Івана Летинського з 1570 р., Федори Яковицької з 1571 р., князя Лева Сангушка з 1571 р., Стахея Стрив'язького з 1573 р., Михайла Ружинського з 1575 р., Григорія Ружинського з 1575 р. (Волинські грамоти XVI ст. / Упор. В. Б. Задорожний, А. М. Матвієнко. – К., 1995. – С. 23-24, 57-58, 78-80, 121-122, 142-143, 160-165, 169-170, 181-184, 197-198), князів Збаразьких (Демченко Л.Я. Тестаменти княжого роду Збаразьких // Архіви України. – Київ, 1996. – №4-6. – С. 26), Олександри Одинцовни з 1598 р., пана Михайла Груя з 1601 р., князя Лева Вороніцького з 1601 р., пана Михайла Мелешка-Микулицького з 1603 р., шляхтича Андрія Підгороденського з 1636 р., Катерини Хмелевської з 1637 р., пана Михайла Оранського з 1644 р., Маруші Линевської з 1639 р., пана Івана Черкаського з 1642 р., Маруші Обухівни з 1643 р. (Документи до історії унії на Волині і Київщині кінець XVI – перша половина XVII ст. / Упоряд. Довбищенко М. В. // Пам'ятки. – К., 2001. – Т. III “Архів Української Церкви. Т. I.”. – С. 101-102, 112-113, 113-115, 119-121, 231-232, 233-236, 259-261, 270-271, 272-273, 275-276), представниць князівського роду Радзивілів (Aleksandrowicz-Szumlikowska M. Radziwiłłówny w świetle swoich testamentów. – Warszawa, 1995). Публікації, присвячені окремим шляхетським тестадам: Górny M. Testament Cecylii z Działuńskich Baranowskiej z 1736 roku // Genealogia. Studia i Materiały Historyczne. – Poznań-Warszawa, 1996. – Т. 7. – С. 105-114; Lipińska I. Testament Poitra Weryhy Massalskiego z 1561 roku // Genealogia. Studia i Materiały Historyczne. – Poznań – Warszawa, 1996. – Т. 8. – С. 61-66; Wysocka A. Testament Heleny Franciszki z Kamiona Wieteskiej z 1684 roku // Genealogia. Studia i Materiały Historyczne. – Poznań-Warszawa, 1996. – Т. 8. – С. 66-70; Gmiterek H. Testament Jana Latalskiego z 1656 roku: przyczynek do dziejów protestanckiej szlachty kujawskiej w XVII wieku // Res Historica. – Lublin, 1999. – Z. 7. – С. 151-156. Серед публікацій заповітів представників шляхетського стану з XIX ст. можна вказати на публікації: Щербина В. Духовное завещание гр. А. В. Браницкой // Киевская старина. – К., 1893. – Т. XLI. – С. 513-517; Лисенко С. Тестамент галицької благодійниці Людвіки Незабитовської з 1884 року // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2001. – Вип. V. – С. 337 – 348; Pach M. Testament Ludwiki z Wielopolskich Wodzickiej z 1808 roku // Genealogia. Studia i Materiały Historyczne. – Poznań-Warszawa, 1996 – Т. 8. – С. 71-78. Згадуються тестаменти: пана Михайла Павши з 1512 р. в: Каталог колекції документів Київської археографічної комісії 1369-1899 рр. – К., 1971. – С. 17; Тестаменти Мартіна Гоштольга з 1483 р., його вдови – Анни Гольшанської Гоштовтової з 1499 р., князівни Трабської з 1490 р., князя Олександра Гольшанського з 1505 р., його вдови – Софії Гольшанської з 1517 р., Юрія Осціковича з 1521 р., Матіа Войцеховича з 1543 р., Яна Шуки з 1528 р., Яна Стечковича з 1538 р. та інші в: Lietuvos Metrika. Kniga № 1 (1380-1584). – Vilnius, 1998. – Р. 32, 33, 43, 65, 125-126.

¹¹ Очевидно, можна говорити про те що тестаменти шляхти своїми розмірами і інформативністю залежали від її економічного становища всередині шляхетського стану. Не аналізуючи певної кількості тестаментів великої, середньої і дрібної шляхти, на захист цього припущення можна згадати два великі тестаменти тієї ж доби, але Незабитовськи належних до великої шляхти, – це тестамент новгородського каштеляна Богуслава-Феліціана Пш(р)ецлава Незабитовського з 1739 р. (Biblioteka Publiczna im. H. Łopacińskiego w Lublinie, Dział zbiorów specjalnych. – Rękopis № 1622. – k. 80-83) і тестамент цельського старости Стефана Пш(р)ецлава Незабитовського 1750 р. (Lietuvos Valstybinis Istorijos Archyvas (Литовський національний історичний архів, Вільнюс). – F. 8. “Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vyriausiasis tribunolas. – Ap. 1. – B. 113. – l. 311-316v.).

¹² Дідичні власники частин сіл складали верхній прошарок дрібної шляхти. Див. Лисенко С., Чернецький Є. Правобережна шляхта (кін. XVIII – перша пол. XIX ст.). – Біла Церква, 2002. – С. 15.

¹³ Оригінальний текст документа міститься в Актовій книзі за 1740 р. Київського гродського суду в: Центральний державний історичний архів України у місті Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 250-250 зв.. За класифікацією Зигмунта Глогера, тестамент належить до тогочасної групи приватних тестаментів, тобто такий, який записаний не в судовій установі, а створений в іншому місці при хоча б трьох свідках, які власними печатками і підписами його засвідчували, і тільки після смерті тестатора такий документ вносився в актову книгу суду (Gloger Z. Encyklopedia staropolska – Warszawa, 1996 – T. IV – S. 365.).

¹⁴ Niesiecki K. Herbarz polski. / Wyd. Jan Nep. Bobrowicz. – Lipsk, 1841. – T.VI. – S. 565-567; Dunin-Borkowski J. S. Spis nazwisk szlachty polskiej. – Lwów, 1887. – S. 279; Uruski S., Kosiński A., Włodarski A. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. – Warszawa, 1915. – T.XII. – S. 145; Zychliński T. Złota księga szlachty polskiej. – Poznań, 1903. – Rocznik XXV. – S. 71.

¹⁵ Перший вірогідний Незабитовський – Андрій – згадується в Незабитові у 1418-1429 рр. (Dzieje Lubelszczyzny. – T.III. Słownik historyczno-geograficzny województwa lubelskiego w średniowieczu / Opr. S.Kuraś. – Warszawa, 1983. – S. 161.).

¹⁶ Лисенко С.М. Початки та генеза роду Незабитовських в Люблінському воєводстві (XV – XVIII ст.): з студій над генеалогією дрібношляхетського роду // Вісник Київського інституту “Слов’янський Університет” – К., 2001 – Вип. № 11 – С. 225-231.

¹⁷ Частина села Свинюхи Сандомирського воєводства 29 грудня 1731 р. була подарована Якубом своїм синам Янові і Томашу, і запис про це був внесений в акти Земського суду Київського воєводства (Державний архів Житомирської області. – Ф. 146. – Оп. 1. – Спр. 4105. – Арк. 2.).

¹⁸ Що добре показано в: Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569-1648. – Warszawa, 2000.

¹⁹ Грушевський М. Барське староство. Історичні нариси XV-XVIII ст. / Післямова, примітки та покажчики М.Крикуна. – Львів: Інститут українознавства, 1996. – С. 214; Jabłonowski A. Ziemie Ruskie. Wołyn i Podole. T.VIII. // Źródła dziejowe. – Warszawa, 1889. – T. XIX. – S. 189-190, 245, 255, 281, 290, 298; Białkowski L. Podole w XVI wieku. Rysy społeczne i gospodarcze. – Warszawa, 1920. – S. 158.

²⁰ Про те, що Якуб Троян Незабитовський став “своїм” серед місцевої шляхти, свідчить згадка про його участь у місцевих сеймиках. Наприклад, він згадується у протесті на вибори маршалком Андрія Гуравського внесеному 13 липня 1743 р. до актів Гродського суду Київського воєводства (Российский Государственный Исторический Архив (Санкт-Петербург). – Ф. 1343. – Оп. 26. – Д. 964. – Л. 93.).

²¹ Лисенко С. “Острозька” лінія роду Незабитовських (пер. пол. XVIII – XX ст.) // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства – Біла Церква, 2001. – С.147-154.

²² Лисенко С.М. “Радомишльська” лінія роду Незабитовських сер. XVIII – сер. XX ст.: генеалого-біографічне дослідження // Житомирщина крізь призму століть. – Житомир, 1997. – С.126-131.

²³ З документа видно, що підписання його відбулося законно, тобто, в разі відсутності представника повітового суду, такий документ могли на місці засвідчити підписами і своїми печатками троє шляхтичів (Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588 г.. Тэксты. Даведнік. Каментарыі. – Мінск, 1989. – С. 536).

²⁴ Можна твердити, що внесення в судові актові книги цього документа згідно з тодішнім законодавством відбулося після смерті тестатора (про таку процедуру наголошено у: Volumina Legum. – Petersburg, 1859. – T. I. – S. 580; Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588 г.. Тэксты. Даведнік. Каментарыі. – Мінск, 1989. – С. 536; і згадується у: Демченко Л. Волинские завещания XVI в. в Литовской Метрике: исторический аспект // “Letuvas Metrika 1991-1996 metu tyri nejimai”. – Vilnius, 1998 – S. 137.).

²⁵ Текст тестаменту подається з повним збереженням особливостей оригіналу.

Obłata Testamentu n. ur. Pawła
 Niezabytowskiego z rozporządzeniem
 fortuny Swoiey działałego

Roku Tysiąc Siedmset Czterdziestego
 Miesiąca Desembra Trzydziestego Dnia.

Na Urzędzie Grodzkim w Mieście Iego Krolewskiej Mosci Zytomierzu. Przedemną Antonim Lasockim Namiesnikiem na ten czas Grodzkim Kijowskim y Xięgami Ninieyszemi Grodzkiemi Kijowskiemi. Stawiając Osobiscie W.Ur. Imc Pan Iakub syn Ludwika Niezabitowski Podstarosta Czerski ten testament ostatniey woli brata swego rodzzonego n. Ur. Pawła Niezabitowskiego Rotmistrza W. P. na rzecz y osobę Stawiającego uczyniony dla zapisania do akt niniejszych podał. Iakowiy iest pisany temi słowy. W Imie Tróycy Przenayswiętszey Oyca y Syna y Ducha świętego Amen. Ia Paweł syn Ludwika Przydomku Troian Niezabitowski Zdrowy będąc na umysle a osłabiony na ciele y wiekiem obciążony a na siłach upadły, czuiąc się blizkim powołania do wieczności z tego doczesnego życia umysliłem gdy mi Stwórca wszech rzeczy pozwala ieszcze zycia chwil kilka niniejszym uczynic tę ostatniey woli moiey rozporządzenie ze wszystkiego Com z łaski Opatrzności posiadał a nayprzod Duszę moją grzeszną w ręcę Bogu polecam y oddaie, a ciało iako proch y ziemia ziemi tyz przywracam. Ktorę ma byc pochowaną wedle ob-
 rządku Sw. Katolickiego z należytą uroczystością

(Арк. 250 зв.) na Parafialnym Cmentarzu na pogrzeb ktorego ZB. Poll. Dwiescie przyznaczam y deklarację iako tez na Mszę świętę y ubogich Zł. Pol. Sto Pięcdziesiąt na Kosciół Dwiescie y na rozne około tego potrzeby Zł. Sto Pięcdziesiąt iakowę uzyć z mającey się gotowki, co wszystko wkładam na obowiązek y oblięgię brata mego rodzzonego Ur. Iakoba Niezabitowskiego Podstarostę Czerskiego. Co się zaś tyczy majątności moiey dziedzicney tak ruchomey iako y nieruchomey a mianowicie Część wsi Detynca tu w Kijow. Wttwie a Zytt. Powiecie sytuowaną daną mi w posagu po niebożczce zonie moiey s.p. Elzbiecie z Przygockich zeszęy z tego swiatu w Roku 1723 To takową ze wszystkimi oney polami gróntami ornymi y nieornymi, zasiewami, sianozęciami, łąkami, lasami, zarosłami, stawem, młynem, arędą szynkową, zabudowaniami, budynkami użytkami, dochodami, pasieką, domem mieszkalnym, oraz poddanymi ciągłymi y pieszymi ich powinnościami y wszelkimi ty majątności przynależytosciami cokolwiek w sobie ma y zawiera, oraz Remanentami bydlą, onę, swinie, wozy, pługi, radła y wszystką Inwentarzem y osobnym Regestrem obięte nie z onych nie excepując ani wyłączaając. Iako blizszych Sukcessorow nie mam temuz rodzonemu bratu moiemu Ur. Im. Panu Iakobowi Troian Niezabytowskiemu Podstaroscie Czerskiemu y Synom Iego a moim rodzonym synowcom Ianowi y Tomaszowi Troian Niezabytowskiemu, daie daruię, zapisuię y na wieczne czasy Dymittuię. Słudzy zas y domownicy moi iuż są przezemnie wynagrodzonę. A tak rozporządziwszy się zegnam was wszystkich mi miłych, proszę o przebaczenie wszelkich urazy ieslim co komu winien y o mey duszy grzeszny nie złorzeccie. Iakowiy Testament przy uproszonych swiadkach przyiaciołach podpisuię. Działo się w Detyncu dnia Osmego Maia Roku Tysiąc Siedmset Czterdziestego.

(Арк. 251.) Podpisy takowe: Paweł Troian Niezabytowski Rotmistrz W.P.m.p. (L.S.). Iako obecny tego testamentu podpisuię się Leon Zamrzycki m.p. Leon Ianowski m.p. Stefan Borkowski m.p. Ktory to Testament słowo w słowo iak się w sobie ma do Xiąg niniejszych iest zapisany.

(ЦДІАК України. – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 30. – Арк. 250)

Сергій Лисенко.

Тестамент Павла Незабитовського з 1740 року як генеалогічне джерело.

У статті аналізується та публікується акт останньої волі з XVIII – тестамент Павла Незабитовського як документ, що демонструє ментальність дрібного шляхтича і є генеалогічним джерелом. Джерело дозволяє з'ясувати мотиви міграції на землі Київського воєводства представників певної лінії шляхетського роду Незабитовських герба Любич.

Serhiy Lysenko.

The Testament of Pavlo Nezabytowskyi from 1740 as a Genealogical Source.

In the article the XVIII c. act of last will – Pavlo Nezabytowskyi's testament – receives publication and analysis as the document, that demonstrates the mentality of a petty gentry representative and is a genealogical source. The source allows clarify the motives of migration within Kyiv duchy of the representatives of a certain line of the Nezabytowskyis gentry kin of the arms of Lubych.

НОВІ КАРТОГРАФІЧНІ МАТЕРІАЛИ ДО ВИВЧЕННЯ ПЛАНУВАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ДРОГОБИЧА В КІНЦІ XVIII СТОЛІТТЯ

Одним із найбільш давніх картографічних джерел, що досить детально фіксує план Дрогобича кінця XVIII ст., є так звана “Карта Міґа”¹. На цій карті, яка охопила всю територію Галичини, що у 1772 р. ввійшла до складу Австрійської імперії, досить детально та із значною точністю відтворено архітектурно-розпланувальну структуру поселень, топографію території, гідрографію та комунікації. В історико-урбаністичних дослідженнях карта Ф. фон Міґа використовується як джерело, що фіксує давню розпланувальну структуру поселень перед їх активними змінами в XIX ст.²

У віденському Військовому архіві карта Ф. фон Міґа зберігається у двох екземплярах: Original (оригінал) та Reinausfertigung (чистовик), що дещо різняться манерою виконання, умовними позначеннями та зображуваними елементами розпланування поселень. Обидва варіанти карти Міґа свого часу опрацювали Г. Петришин (Original, далі – варіант “О.”)³ та М. Бевз (Reinausfertigung, далі – варіант “R.”)⁴. Комплект карти Міґа “R.” став основою дослідження давньої розпланувальної системи міст Белза, Дрогобича (Рис.1), Бережан, Підгаєць, Перемишля⁵.

Зображення Дрогобича на карті Міґа “О.” (Рис.2)⁶ дещо різниться як від інших аркушів цілої карти, так і від варіанту “R.”⁷. На таблиці карти варіанту “О.” стоїть напис “Stadt Drohobycz”, а на варіанті “R.” – “Drohobycz”⁸. На карті варіанту “О.” міські храми позначено прямокутниками з апсидними заокругленнями, на яких посаджено хрести. Всі храми орієнтовані хрестами на схід, що не завжди відображає їх дійсну орієнтацію. Однак для планів костюлу Св. Варфоломія та церкви Св. Трійці характерними є два виступи у вигляді трансептів. У випадку церкви Св. Трійці це може бути відображенням її складнішого плану, де два виступи можна потрактувати і як трансепт, і як конхи. Центральні квартали Середмістя показані одним масивом і зашиті рожевим кольором, з відтіненням південно-східних сторін. Решта забудови показана червоними прямокутниками, межі ділянок та дворищ означені додатково деревами. На карті добре прочитуються лінії міських валів, потоки та мости (Рис.3).

Водночас рисувальник карти не зміг точно ідентифікувати окремі об’єкти. На місці будівлі ратуші посеред ринкової площі позначено церкву. На плані “R.” міська ратуша зображена у вигляді прямокутника з квадратною північною прибудовою (очевидно – вежею). Оскільки це зображення нечітке, то копіювальник варіанту “О.” міг потрактувати її як будівлю на плані хреста і нанести на план як церкву. З огляду на це планувальні характеристики незбережених будівель не варто визначати за даним варіантом карти.

Найважливішим елементом карти Дрогобича варіанту “О.” є позначення нових доріг, що подані у двох відтінках: рожевому та темночервоному (Рис.2,3). Перший варіант позначає дві дороги. Одна розпочинається з рогу вулиць Ю.Дрогобича⁹ та Жупної, м’яко обходить по схилу з півдня ділянку церквища Пречистої Діви Марії, йде по парцелях західної сторони вул. Маріїнської, перерізає вул. Січових Стрільців та Івана

Франка, і північніше від перехрестя вулиць Самбірської та Сагайдачного виходить на лінію траси вул. Самбірської. Початок другої дороги знаходиться у південному вигині вул. Музичної, дорога йде прямою лінією на південь, паралельно, але західніше, до вул. Трускавецької.

Другий варіант (темночервоний колір доріг) передбачав прокладення п'яти основних вулиць та доріг:

1. Вирівнювання та розширення траси вул. Стрийської від пров. Задвірний до вул. Лесі Українки, і далі по трасі вул. І.Мазепи до вул. І.Левицького (лінії міських мурів).

2. Прокладення відтинку нової вулиці по сучасному південному відтинку вул. Лесі Українки з поворотом на північ (на Львів) по трасі вул. П.Орлика. При цьому накреслена нова дорога, накладена на забудову та південний кут території єврейського цвинтаря.

3. Нова вулиця виходить з північно-західного кута площі Ринок, іде повз парафіяльний костюл Св. Варфоломія, перерізаючи оборонні вали, далі – по лінії вул. Шевченка, зрізаючи фронт забудови південної сторони вулиці, перетинає вул. Січових Стрільців і, проминувши дві парцелі, різко повертає на північ, де, перетнувши вул. І.Франка, на перехресті вулиць Самбірської та Сагайдачного виходить на лінію траси вул. Самбірської.

4. Нова дорога по трасі сучасної вул. Бориславської, що теж перерізає парцелі міських садіб. Від цієї траси відгалужується нова дорога на захід, що йде паралельно вул. Горішня Брама, але південніше.

5. Нова дорога розпочинається від південного кута ринкової площі і йде по трасі сучасної вул. Трускавецької.

Перший варіант прокладення доріг, як бачимо, найменше враховував сформовану мережу давніх міських вулиць та доріг. Цей задум ілюструє спробу прокладення нових магістралей у напрямку на Перемишль та Угорщину при існуючому замкнутому валом Середмісті. Основним комунікаційним вузлом цих доріг є площа давньої Жупної брами, що на той час уже не існувала. Однак цей варіант реконструкції вуличної мережі так і не був здійснений.

Другий варіант регуляції вулиць та доріг прив'язаний до концепції відкритого Середмістя з радіальним розплануванням основних міських магістралей. Ця концепція трансформації центральної частини міста передбачала такі заходи: розбирання міських валів, радіальну планувальну систему, випрямлення трас вулиць та доріг.

При порівняльному аналізі плану Дрогобича на карті Міга в обидвох варіантах (Рис.4), а також їх звіркою із сучасним планом міста зауважуємо такі особливості розпланування та урбаністичного розвитку міста в кінці XVIII ст.:

1. На території Середмістя можемо локалізувати первісну церкву Св. Трійці XVI ст., що розташовувалась на території сучасної пл. Малий Ринок по осі вул. Малої (Рис.4:3).

2. Аналіз карти Дрогобича дає можливість попередньо локалізувати невідомий монастирський двір на Лішнянському передмісті (Рис.4: 10) та здогадне “Медвеже дворище” при давньому шляху до Самбора¹⁰(Рис.4:15).

3. З приходом австрійської влади за період з 1779 по 1782 рік проведено картографування Дрогобича і заплановано регуляцію старих та прокладення нових міських вулиць і доріг.

4. Здійснення регуляційних заходів відбувалося з частковим урахуванням сформованої вуличної мережі міста. Новопрокладеними магістралями Дрогобича є сучасна вулиця Самбірська, Бориславська та відтинок вул. П.Орлика між вул. Лесі Українки та П.Сагайдачного.

Отже, аналіз двох варіантів карти Ф. фон Міга дозволяє зафіксувати зміни в розплануванні Дрогобича протягом короткого відрізка часу – від 1779–1782 рр. (коли була виконана карта) до кінця XVIII ст. Нова концепція планування Дрогобича, здійснювана австрійськими властями, задала програму урбаністичного розвитку Дрогобича протягом наступного століття. Подальші історико-урбаністичні дослідження міста в поєднанні з програмою археологічного обстеження його історичного ареалу дозволять здійснити детальну реконструкцію етапів розвитку цього унікального для Галичини урбаністичного об'єкта.

¹ Бевз М., Петрик В. Дрогобич на карті Ф. фон Міга // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. V. – Дрогобич, 2001. – С. 330–336.

² Петришин Г.П. Карта фон Міга як джерело до містознавства Галичини // Картографія та історія України. Збірник наукових праць. – Львів – Київ – Нью – Йорк, 2000. – С. 54-79.

³ Von Mieg F. Karte des Konigreichs Galicien und Lodomerien // Kriegsarchiv in Wien – B. IXa, 390. (Original).

⁴ Von Mieg F. Karte des Konigreichs Galicien und Lodomerien // Kriegsarchiv in Wien – B. IXa, 390. (Reinausfertigung).

⁵ Бевз М. Планувально-просторові системи історичних міст, їх ідентифікація та збереження (міста Підгайці та Бучач) // Архітектурний вісник. – Львів, 2002. – № 3-4 (16). – С.46–48; Бевз М., Петрик В. Вказ. праця; Бевз М., Петрик В. Містобудівна структура ранньосередньовічного Перемишля // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. VI. – Дрогобич, 2002. – С. 53-65; Бевз М. Студії архітектурно-містобудівного розвитку міста Белза XI – XX ст. // Вісник інституту “Укрзахідпроектреставрація”. – Ч.12. – Львів, 2002. – С. 30-67, Рис. 3, 18.

⁶ Von Mieg F. Karte des Konigreichs Galicien und Lodomerien // Kriegsarchiv in Wien – B. IXa, 390. – Kol. XVIII. – Bl. 194. (Original). Чорно-біла фотокопія (Г.Петришин).

⁷ Von Mieg F. Karte des Konigreichs Galicien und Lodomerien // Kriegsarchiv in Wien – B. IXa, 390. – Kol. XVIII. – Bl. 194. (Reinausfertigung). Кольорова фотокопія (М.Бевз).

⁸ Аналогічне графічне рішення карти Ф. фон Міга вар. Original зустрічається на всіх таблицях карти Галичини в межах сучасної України, де перед назвою міста стоїть означення “Stadt”. Це таблиці 151, 152, 153 (kol. XVI), 169, 170, 171, 172 (kol.XVII), 190, 191 (kol. XVIII), 264 (kol. XXI), 335 (kol.XXIII).

⁹ У статті подаються сучасні назви вулиць. Див.: Пастух Р. Дрогобицькі вулиці. – Дрогобич, 2002. – 28с., карта вкладка. Давні назви вулиць дивись: Пастух Р. Вулицями старого Дрогобича. – Львів, 1991.

¹⁰ Гаврилюк М. Історична топографія середньовічного Дрогобича // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип III. – Дрогобич, 1998. – С.164-172.

Рис.1. Дрогобич на карті Ф. фон Міра (Reinausfertigung), 1779-1782 рр. (фото М.Бевза).

Рис.2. Дрогобич на карті Ф. фон Міра (Original), 1779-1782 рр. (фото Г.Петришин).

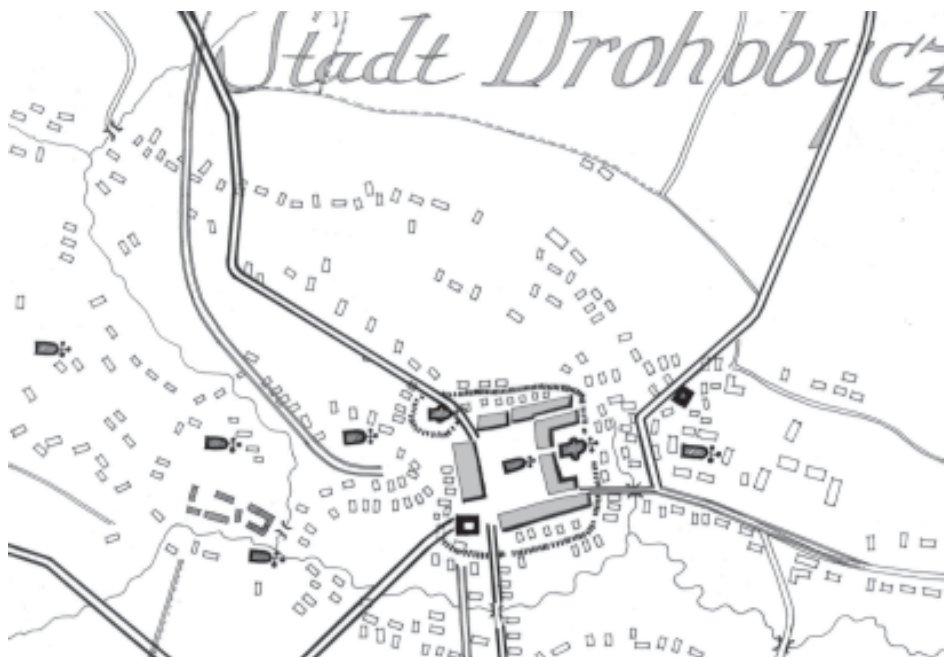

Рис.3. Дрогобич на карті Ф. фон Міга (Original). Прорис В.Петрика.

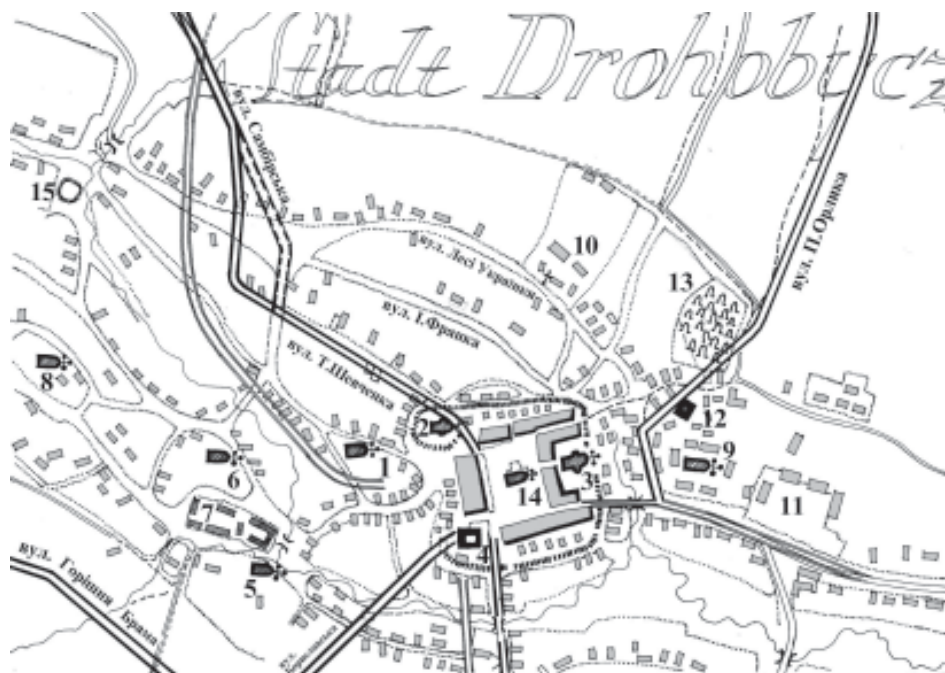

Рис.4. Аналіз розпланувальних змін центральної частини Дрогобича в кінці XVIII ст. (Суміщення варіантів "О" та "R" карти Міга – прорис В.Петрика): 1 – церква Пр.

Діви Марії; 2 – костюл Св. Варфоломія; 3 – церква Св. Трійці; 4 – монастир Кармелітів; 5 – церква Св. Юра; 6 – церква Воздвиження Чесного Хреста; 7 – жупа (солеварні); 8 – церква Св. Параскеви П'ятниці; 9 – василіянський монастир Св. ап. Петра і Петра; 10 – монастирський двір (?); 11 – старостинський замок; 12 – синагога; 13 – єврейський цвинтар; 14 – ратуша на Ринку; 15 – “Медвеже дворище”(?).
(Примітка: Пунктиром виділено зреалізований австрійськими властями виїзд із середмістя на вул. Самбірську).

Микола Бевз, Галина Петришин, Василь Петрик.

Нові картографічні матеріали

до вивчення планувального розвитку Дрогобича в кінці XVIII століття.

У статті на підставі порівняльного аналізу двох варіантів плану Дрогобича на Карті Ф. фон Міга визначаються основні планувальні зміни, проведені в місті австрійською владою з 1779 по 1782 роки.

Mykola Bevz, Halyna Petryshyn, Vasyl Petryk.

The new sources for investigation

of planning development of Drohobych on the end of the 18-th centuries.

Two different copies of the plan of Drohobych on the F. Von Mieg Map are researched by comparative method in this article. Authors are identified the main planning changes which conducted by Austria Government in town since 1779 to 1782 years.

ОПИСИ ДРОГОБИЧА XIX ст.

Оглядаючи історіографію Дрогобича, а також визначаючи ступінь вивченості його історії протягом XIV-XX ст., доходимо невтішного висновку про те, що найменш дослідженим є період кінця XVIII – початку XX ст. Цей, т. зв. підавстрійський, час справді чомусь досі не привернув спеціальної уваги дослідників, а окремі спроби певних авторів є дуже фрагментарними. Залишаються невивченими передовсім масові джерела XIX – початку XX ст., наприклад, місцева преса, метричні книги церков і костелів, архівні фонди різноманітних установ міста – урядових, промислових, фінансових і т.ін. Наприклад, найпопулярніша тема "Іван Франко і Дрогобич" зібрала вже чималу літературу, але систематичною і джерельною її аж ніяк назвати не можна, бо поза увагою дослідників досі залишаються величезні джерельні комплекси. Так що ми зараз не маємо елементарної фактографічної картини розвитку міста та його внутрішнього життя протягом більш ніж століття.

У цій публікації пропонується два дрогобицькі наративи XIX ст., різного часу і досить різні за змістом та методом опису. Перший з них історикам Дрогобича взагалі був не відомим, тож дякуємо п.Єжи Пілецкому із Вроцлава за відчитання джерела в архіві "Оссолінеум", а також за дозвіл його публікації українською мовою. Другий опис дослідниками вже вивчався, але несистематично, в тому числі і в частині, яка стосується Дрогобича. Таким чином, тема історіописання Дрогобича в XIX – на початку XX ст. буде значно доповнена (дотепер добре відомі імена таких дослідників, як В.Площанський, З.Култис, Ф.Гонткевич та ін.).

Почнемо з опису, який належить Феліксові Сярчинському (1758-1829), першому директорів Закладу Народового ім.Оссолінських у Львові, авторів багатьох публікацій. Назагал, він вважається географом, істориком, публіцистом, хоча основним заняттям його було духовне поприще (він був священиком). У рукописі залишилася його тритомова праця "Галичина, або історично-статистично-географічний словник Королівства Галичини"¹. Оскільки рукопис не датований, то Є.Пілецкий припустив, що друга його редакція (а всього їх є три), з якої він скористався, постала в 1820-1825 рр., тобто наприкінці життя автора².

Характеризуючи текст початку XIX ст., слід пам'ятати про те, що тоді тривав період романтизму в історіографії з його здобутками і вадами, тож не варто аж надто прискіпливо ставитися до фактографічних неточностей, певного безладу в навігаторстві подій, методів добору матеріалу, перебільшення легендарних свідчень тощо. Проте звертаємо увагу на те, що в т. зв. "Хроніці Нестора" (тобто "Повісті врем'яних літ") жодних згадок про Дрогобич не виявлено, так само, як і давніших свідчень про місто до приходу поляків у XIV ст. Залишається лише здогадуватися, з яких джерел автор черпав інформацію про 1200 р., чи в яких авторів він довідався, що близько 1480 р. Дрогобич з околицями був залишений Конецпольськими у спадок державі. Відзначимо все ж його спроби критичного осмислення подій шляхом порівняння джерельних свідчень та різних авторів.

Ось декілька найбільш характерних деталей опису Ф.Сярчинського. Передовсім це проблема початків Дрогобича. Автор не заперечує того, що в часі приходу польської

адміністрації в XIV ст. Дрогобич мав декілька об'єктів, які умовно можна назвати адміністративними і економічними структурами, – солеварню й замок. Хоча, з іншого боку, стверджується, що місто заснував (“дав початок”) Казимир Великий, який осадив у ньому 50 німців-солеварів із Саксонії (які, очевидно, навчили русинів цьому ремеслу). Тим самим, на нашу думку, була започаткована польська історіографічна традиція, яка завжди недооцінювала руський Дрогобич і перебільшувала роль польських королів у розбудові міста. Хоча, звісно, Ф.Сярчинський не став тут піонером: схожа за змістом інформація вперше була оприлюднена в історичних написах на стінах та таблицях дрогобицького костюлу ще наприкінці XVIII ст., у часи урядування о.Яроцького, якого згадує автор.

З грона видатних дрогобичан автор згадав лише єзуїта Мартина Лятерну. Найбільше уваги він приділив станові сучасного йому міста та його околицям. Найцікавішою є інформація про те, що вже на початку XIX ст. солянка з криниць дрогобицької жупи використовувалася з лікувальною метою, а міський уряд за плату лікував людей у п'яти ваннах. На нашу думку, це перша історична згадка про початки в краю організованого санаторного лікування, задовго до відкриття трускавецьких мінеральних вод.

Привертає увагу й помітна толерантність автора до всіх народів, які населяли Дрогобич. Найбільшу симпатію автор має, звісно, до католиків. Про русинів він із жалем говорить, що вони та їх церкви дуже убогі, хоча наприкінці опису стверджує їх фізичну міць та вродливість жінок.

При всіх згаданих та інших недоліках, аналізований опис Дрогобича є дуже цінним. Передовсім це перша спеціальна спроба (з відомих) опису міста, тож маємо підстави стверджувати, що історіографія Дрогобича починає свій відлік від Ф.Сярчинського. Після нього десь років 20-30 тривала перерва, бо подальші розвідки датуються не раніше, ніж 60-ми роками XIX ст.

Другий опис міста взято нами із рукописного “Путівника по Дрогобичу та його околицях”, який зберігається у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки НАН України ім.В.Стефаника³. Вказівка у вступній частині на те, що путівник був підготовлений до з'їзду Педагогічного Товариства в Дрогобичі (з'їзд планувався на 1880 р.), дозволяє датувати рукопис кінцем 70-х рр. XIX ст. Це підтверджується також і тим, що найпізніша подія, згадувана в путівнику, відноситься до 1878 р. До цього прилучилася дрогобицька гмінна рада, обрана 1875 р., і бурмістр Віктор Блажонський.

Прикметно, що путівник по Дрогобичу та його околицях вже вивчався львівськими та дрогобицькими дослідниками (Я.Ісаєвич, Я.Грицак, М.Шалата та ін.). Проте, лише Михайло Шалата зробив спробу атрибуції рукопису. Так, дослідник вважає, що він належить Йосипові Промінському, авторові однієї із перших монографій про Дрогобич⁴. Тут нагадаємо, що Й.Промінський був міським чиновником, у 60-70-тих рр. перебував на пенсії, будучи радником і почесним громадянином міста. Його допомогою й скористався при написанні своєї книги про Дрогобич В.Площанський. Він склав також каталог документів міського архіву. Про його невиданий твір згадували також Ф.Зих та Ф.Гонткевич, автори відомих публікацій про місто (рукопис Й.Промінського загально датується 1872 р.). Назагал, один із аргументів, наведених М.Шалатою, є суттєвим: у путівнику вміщено великий за обсягом сюжет про “злого генія” міста у XVIII ст. Зельмана Вольфовича, матеріал про котрого з рукописної монографії Й.Промінського використав Ф.Зих, який опублікував першу джерельну працю про З.Вольфовича⁵. Невідомо тільки, який матеріал зіставляв М.Шалата, – путівника чи монографії Й.Промінського (1872 р.) з публікацією Ф.Зиха. Оскільки досі не відомо про місцезнаходження

неопублікованої монографії Й.Промінського (вона, до слова, так і називалась: “Монографія міста Дрогобича”, що засвідчують посилання на неї іншого дрогобицького краєзнавця, З.Култиса⁶), то припущення М.Шалати здається нам доволі необґрунтованим (наприклад, він посилається на 53-54 с. путівника, які, на жаль, потрібної інформації не містять). Отже, питання авторства путівника залишається відкритим, принаймні, до віднайдення “монографії” Й.Промінського.

Привертають увагу записи, зроблені на звороті форзацу рукопису, які засвідчують, що він подарований 1916 р. бібліотеці фундації В.Баворовського дрогобицьким райцею Болеславом Адамом Барановським. На третьому (ненумерованому) аркуші виділяється ще один цікавий запис: “Вельможному Панові Зигмунтові Савчинському, презесові Педагогічного Товариства, директорові вчительської семінарії..., послові на крайовий сейм...” Можливо, йдеться про подарунок рукопису на з’їзді Педагогічного Товариства в 1880 р.

Рукопис у блокноті розміром 11х15,7 см (формат оправи – 12х16,5 см). Оправа шкіряна з дерев’яними наклейками-пластинками з декоративним різьбленням, збереглися рештки застібки. Форзац шовковий, синього кольору. Текст починається не спочатку, всього записано 83 сторінки, що становить менше 50 % об’єму блокноту. Нумерація по-сторінкова. Аркуші 1-3 ненумеровані. Почерк дрібний, чіткий, каліграфічний, чорнило чорне. Мова – польська. На другому ненумерованому аркуші уміщено титул “Przewodnik po Drohobyczu i okolicy”.

Серед околиць Дрогобича, які привернули увагу автора, – Трускавець, Борислав і замок Тустань в Уричі. Судячи з останніх рядків путівника, він не закінчений. Додамо також, що автор не уникав лірики: перед описом Трускавця він навів віршик, а у вступі помістив фразу: “Якщо Дрогобич немає ані Пйонін, ані Дунайця, ані стількох історичних руїн, то, проте, і в нас турист знайде не одне [місце], гідне огляду”.

Оскільки автор не збирався писати наукову працю, то не варто прискіпливо ставитися до поданого огляду. Відзначимо також, що опис Дрогобича структурований на підрозділи: вступний, про костьол, покармелітський монастир, церкву Св. Петра і Павла, згаданий сюжет про З.Вольфовича тощо. Як свідчить текст, автор користувався міським архівом та архівом жупи. У вступі йдеться про легендарне заснування міста, далі в описі костьола перелічено основні нормативно-фундаційні акти. Цікавий матеріал подано про облаштування католицької святині, її інтер’єр та ін. Відзначимо також і хронологічну послідовність викладу, на відміну від опису Ф.Сярчинського. Крім того, автор без достатньо критичного аналізу забагато довіряє легендам і переказам, що не є, назагал, вадою популярних краєзнавчих нарисів. Більшість відомостей про місто не є відкриттям для сучасного читача, проте ряд сюжетів надзвичайно цікаві.

Одне із повідомлень путівника – першорядної ваги: вказівка на те, що давній дрогобицький храм (церква Пречистої Богородиці) розміщувався на початку вул. Флоріанської, де в ХІХ ст. стояв пам’ятник Св.Флоріана, що підтверджує нашу гіпотезу щодо локалізації об’єкта⁷.

Вкажемо, все-таки, на ряд разючих помилок, які не повинні ввести в оману сучасного читача. Так, наприклад, на надгробкові Катерини Рамултової в костьолі стоїть дата 1572 р., а не 1517, як про це мовиться в путівнику⁸. 1339 р. король Казимир не зробив жодних надань Дрогобичу, а міського герба з дев’ятьма топками солі, офіційно наданого в часи Речі Посполитої, досі не зафіксовано⁹. Назагал, наведена оповідь про прихід поляків у Дрогобич в ХІV ст., як і версія про заснування міста, не відрізняється оригінальністю. Вкажемо також на новішу літературу про З.Вольфовича¹⁰, монастирі

Дрогобича¹¹, бібліотеку парафіяльного костьола¹², історію та облаштування католицької святині¹³.

Насамкінець підкреслимо важливість аналізованого джерела для історіографії Дрогобича і необхідність його публікації в цілісному вигляді, мовою оригіналу, з докладними коментарями.

¹ Див.: Zbiory rękopisów w bibliotekach i muzeach w Polsce. Opracowała Danuta Kamolowa przy współudziale Krystyny Muszyńskiej. – Warszawa, 1988. – S.341; Kolasa J. O rękopisach F.Siarczyńskiego pierwszego dyrektora Bibl. im. Ossolińskich we Lwowie // Ze Skarb. Kult. – 1955. – № 1/7. – S.167-191.

² [Pilecki J.M.] Franciszek Siarczyński. Drohobycz na początku XIX wieku // Ziemia Drohobyska. Stowarzyszenie Przyjaciół Ziemi Drohobyskiej. – 2002. – № 16. – S.124.

³ Львівська Наукова бібліотека НАН України ім.В.Стефаника. – Ф.Баворовських. – Спр.1104/ I. – Арк.1-83.

⁴ Шалата М.Й. Перші дослідження історії Дрогобича // 900 років Дрогобичу: історія і сучасність. Тези доповідей міжвузівської краєзнавчої науково-практичної конференції. – Дрогобич, 1991. – С.3-4.

⁵ Zych F. Zelman Wolfowicz. – Lwów, 1896 (odb. z Gazety Narodowej).

⁶ Kultys Z. Historia gimnazjum drohobyskiego // Sprawozdanie Dyrekcyi C.K.Wyższego Gimnazjum w Drohobyczu. – 1908. – S.4, 5. Крім того, З.Култис робить посилання на розділ монографії Й.Промінського під назвою “Історія м.Дрогобича”.

⁷ Див. про це докл.: Тимошенко Л. До історії давніх об’єктів сакральної культури Дрогобича // Літопис Бойківщини. – 2003. – Ч.2/65 (76). – С.83-85. Тут же подано вичерпну джерельну та історіографічну інформацію.

⁸ Петрушак Н. До історії створення надгробка Рамултової з дрогобицького костьола // ДКЗ. – Вип.V. – Дрогобич, 2001. – С.73.

⁹ Гречило А. До питання про герб Дрогобича // ДКЗ. – Вип.III. – Дрогобич, 1998. – С.173-177; Тимошенко Л. Свідчення про герб Дрогобича: сенсації не буде // Галицька Зоря. – 2003. – 20 червня.

¹⁰ Смольський І. Зельман Вольфович (штрихи до біографії) // ДКЗ. – Вип.III. – Дрогобич, 1998. – С.234-240.

¹¹ Стечик Ю. Причинки до історії монастирів Дрогобиччини // ДКЗ. – Вип.III. – Дрогобич, 1998. – С.200-209; Його ж. Із життя чернецтва у монастирях Дрогобиччини // ДКЗ. – Вип.IV. – Дрогобич, 2000. – С.128-133; Його ж. Монастирі Дрогобиччини. – Дрогобич, 1999.

¹² Różycki E. Z dziejów biblioteki parafialnej w Drohobyczu // Kraków-Lwów. Książki, czasopisma, biblioteki XIX i XX w. /Red. J.Jarowiecki. – Kraków, 1995. – S.90-97.

¹³ Zaucha T. Kościół parafialny p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Panny Marii, Sw.Krzyża i Sw.Bartłomieja w Drohobyczu; Dawny kościół p.w. Sw. Michała i klasztor OO.Karmelitów Trzewickowych (obecnie cerkiew pw. Sw. Trójcy) w Drohobyczu; Kaplica na Młynkach w Drohobyczu; Kościół p.w. Imienia Najświętszej Panny Marii i klasztor OO. Kapucynów w Drohobyczu // Materiały do dziejów sztuki sakralnej. – Cz.1. – T.6. – Kraków, 1998. – S.31-78, 79-83, 85-90, 91-92.

ФРАНЦІШЕК СЯРЧИНСЬКИЙ

[Опис Дрогобича]

Місто в циркулі Самбір старожитнє і вже в 14 столітті славалося соляними жупами, в краєописі, уміщеному в Хроніці Нестора, написано “на солоній ріці Другабич”, напевно, солоні води названі солоною рікою. Початок місту дав, напевно, Казимир В[еликий] в 1348 р., котрий, спровадивши з Саксонії 50 німців, які вміли варити сіль, осадив їх тут біля замку. Але замок мусив бути давніший, коли в ньому Князь Всеволод Белзький близько 1200 р. був на ловах. З німцями поширився латинський обряд, в котрому осадники відправляли своє набоженство в дерев’яній церкві, але по спаленню Дрогобича турками 1398 р., які тоді знищили вогнем і мечем цілу околицю, осадники почали переробляти замок на костьол; а Владислав Ягайло завершив і забезпечив фундашем. Потім Дрогобич зазнав декількох катастроф від неприятеля краю. 1512 і 1624 р. був спустошений татарами. 1648 р., коли на місто напали козаки і татари, люд рятував життя і пожитки в костьолі, який був укріплений муром і ровами; дикий і лютий неприятель взяв костьол, незважаючи на мужню оборону, і всіх вирізав без огляду на стать, стан і вік.

Жупа дрогобицька від 5 століть була найголовнішою, через що варена сіль називалась руською і дрогобицькою. З тих жуп князь Володислав Опольський як господар Русі 1377 р. надав галицьким лат[инським] архієпископам десятину, і те надання затверджене 1389 р. буллою пап[и] Боніфація IX. Місто прикрашає ратуша, кам’яниці домів урядників, монастир василіян, які тут шкіл навчають і утримують уряд пар[афіяльний] гр[ецького] об[ряду]. Тутешня їхня осада давня, але убога, тому монастирики того закону, наприклад, Лішнянський, Летнянський і Дерезицький і п’ять околичних церков були прилучені до фондуша дрогобицьких василіян, з обов’язком навчання шкіл. 1824 р. той монастир згорів дощенту, і василіяни перенеслися до покармелітського мурованого монастиря, де був військовий штафт. У костьолі лат[инської] пар[афії] є 6050 душ. Фарний костьол оздоблений розписами, упорядкований і забезпечений книгозбірнею, зберігає пам’ять про свого пробоща Яроцького, те все є його славною справою.

Дрогобич з передмістями Лішня, Плебанія, Війтівська Гора, Задвірна, Міські Загороди, Завіжна і Зварич складається з 1307 домів, 8007 мешканців. Схуттер у своїй подорожі, називає Дрогобич жидівською голуб’ятнею, які тут надзвичайно множаться, але які, на його думку, є корисні своїм промислом, і як завше, [відповідають] несправедливості на поштивість тутешніх соляних урядників, або платять як звичайно по 300 ф[лоренів], а [самі] живуть вигідно і показно, кидають підозру без жодного доказу, і адміністрацію визнають за найгірше. Дрогобич слушно пишається, що є батьківщиною вченого і побожного єзуїта Мартина Лятерни, автора кількох побожних творів, який тут народився 1555 р., був проповідником двох королів: Стефана і Сигізмунда III, повертаючись до Польщі 1598 р. від шведів, був утоплений у морі. Тут є інспекторат скарбових дібр, до уряду котрого належить 15 камеральних волостей, камеральна економія, головний соляний уряд, а перед тим був і циркульний, перенесений до Самбора. Доходи міста є одними з найбільших міських доходів краю, а торгівля худобою – найважливіша в Галичині. У Дрогобичі 4 загальні ярмарки в рік, тривають по 14 днів і щотижневі торги, кращі від ярмарків в інших місцях; на них завжди продається багато худоби

і збіжжя. Поблизу бере початок р[іка] Тисмениця, яка тече попри місто. Дрогобицька волость була перед тим староством, довго її держав дім Жевуських, платили кварти 17277 злотих п[ольських], а війтівство 217. Читаючи, однак, у авторів, що в 15 столітті, приблизно 1480 р., Дрогобич з 9 селами був спадком Конєцпольських, розуміємо, що можливо, [вони] посідали ту волость від Корони заставним правом. Її викуплено, напевно, за Сигізмунда I, який 1533 р. видав для староства привілей на різні свободи.

Дрогобицька жупа має дві глибокі криниці на 24 сажні, а в них вода є висока – на 6 сажнів. З сировиці виходить 100 фунтів солі, хоч у ній є трохи земляних частинок; на одній [...] і 2 панвах, виробляється 67 000 центнерів щорічно. Оскільки соляна вода відома як дуже помічна проти хронічних хвороб, і уживання її до купелі є приписане лікарями, то уряд тут установив 5 ванн. Платиться 15 кр[ейцарів] від особи, яку [солянку] одразу зваричі виливають, аби не була вжита на сіль. Дрогобицька камеральна волость складається з 24 сіл. Довколишні волостяни багаті утриманням численної худоби, великих пасовиськ і вивозом солі. Волову, полотняну і шкуряну торгівлю найбільше проводять жиди і так її собі винятково привласнили, що без їх баришництва покупець і продавець обійтися практично не можуть. Довколишній люд є вродливий, сильний і міцний, хоча між ними зауважуємо декого з чиряками по шиї. Одягом посполитого волостянина є полотнянка, чи сіряк. Дівки вбираються гарно, прикрашаючи голови вінками з квітів, які для того в своїх садах пильно стараються мати. 4 м[илі] від Самбора.

[Pilecki J.M.] Franciszek Siarczyński. Drohobycz na początku XIX wieku // Ziemia Drohobycka. Stowarzyszenie Przyjaciół Ziemi Drohobyckiej. – 2002. – № 16. – S. 124-126

Переклад з польської.

ДРОГОБИЧ

Лежить над Тисьменицею на схід у відкритій плоскій котловині майже посередині Карпатського передгір'я, котре простягається на кільканадцять квадратних миль між полонинами Скольного та Стриєм і Самбором.

Про найдавніше минуле міста і його виникнення не знаємо нічого конкретного, лише побутує між людям переказ, нібито неподалік нинішнього Дрогобича існувало місто “Бич” чи “Біч”, яке знищили татари. Втікаючи, мешканці заховалися у величезних навколишніх борах і допіру по відході орд напасників обрали дещо далі інше місце, де збудували нове місто і назвали “Другим Бичем”, а пізніше “Дрогобичем”. Щойно від Казимира В[еликого], який по приєднанню Русі в 1340 обдарував місто гербом і правами, починає з'ясовуватися його минуле.

Той же король, спровадивши до Дрог[обича] саських і польських осадників, віддав їм до вжитку руську церковцю Н[айсвятішої] Діви Марії, яка напевно стояла в місці, де тепер фігура Св. Флоріана. Ельжбета Угорська і Ядвіга розбудували і підтримували костьолик Божої Матері.

Парафіяльний костьол

В 1392 р. перебуваючи тут, Володислав Ягайло заклав на місці колишнього оборонного замку парафіяльний костьол і надав йому село Добрівляни.

Під час копання фундаментів знайдено голову, руку і стопу якогось слов'янського божка, які розміщено на зовнішній стіні над східними бічними дверима.

В 1505 р. король Олександр дозволив костьолові будувати дороги і мости в Добрівлянах і збирати на них копилкове.

Королева Бона, перебуваючи в Самборі, також підтримувала дрогобицьку фару, тому про неї також ходять поміж людьми про неї найдавніші перекази. Сигізмунд I підтверджує всі даровизни, надані костьолові, а в 1543 р. на прохання дрогобицького старости Войціха Стажеховського дозволив мешканцям збирати довічно певний доход від солі, а також з возів і людей, які приїжджають по сіль з різних сторін, за умови, якщо костьол буде оточено муром і валами так, щоб в часі нападів міг служити за фортецю. Вали пережили віки і щойно в наших часах їх розібрано і закладено на тому місці парк, який тепер усі називають “Костьольним сквером”.

У 1555 р. Сигізмунд Август дозволив дрогобицьким пробощам латинського обряду варити дві черині солі для власного доходу.

З 1558 р. всіма костьольними доходами розпоряджалася Холмська капітула, яка однак мало ними переймалася і заміщувала завжди [себе] вікарієм. Залежність та припинилась в 1772 р., а дрогобицький пробощ отримав титул гонорового каноніка.

У 1636 р. костьол спалили турки, а в 1648 р. козаки на чолі з Хмельницьким вирізали мешканців, які в ньому заховалися.

Король Ян III, погоджуючи спір костьола з магістратом щодо реставрації святині, покладає той обов'язок на магістрат і забороняє використовувати доходи з пропінатії на інші цілі, крім утримання костьола.

У 1751 р. Дорота Тарлова з Тенчина записала костьолові 10 000 зл. поль. з доходів пропінатії.

У 1788 р. цісар Йосиф II надав місту “Право патронату”, [тобто] право презентувати дрогобицьких пробощів.

У 1790 р. цісар Леопольд II повторно віддав костьолові село Добрівляни, загарбане в часи військових заколотів.

В скарбниці дрогобицького костьола знаходиться велика частина Св.Хреста з реліквіями 12 апостолів і срібний грубо золочений кехил, який нагадує [своїми] композицією і стилем краківську скарбницю часів Сигізмунда III.

До інших деталей, які прикрашають інтер'єр тієї старожитної святині, можна зарахувати: добру копію знаного рубенсівського “Розп'ятого Христа”, виконану і подаровану костьолові дрогобичанином Сигізmunдом Грунерлопом; образ Вознесіння Н.М.П. пензля венеційського майстра Долабелли з 1610 р., образ опіки Н.М.П., який русини називають “Покрови”, поміщений тепер у великому вівтарі, дуже давній, бо походить, за свідченням люду, ще з тієї церковці М.Божої, яку Казимир В. призначив на ужиток парафіяльного костьола; далі 3 портали заслужених в Товаристві ОО. Єзуїтів, тобто: Св.Ігнація Лойоли, генерала О.Річі і дрогобичанина кс. Мартина Лятерни, котрий, йдучи на прощу до Риму, приніс звідти для тутешнього братства “Божого Тіла” різні привілеї і відпусти. Той же кс. М.Лятерна був пізніше ректором монастиря Єзуїтів у Львові, потім надвірним проповідником Ст.Баторія; за Сигізmunда III, утоплений у морі шведами, закінчив життя. У захристії костьола бачимо пам'ятну таблицю, уфундовану коштом міста, на честь того мужа; поруч інші, які стисло подають історію костьола. Гарне, невідомо ким різьблене дерев'яне Розп'яття в натуральну величину знаходилося спочатку над аркадою між захристією і головною навою, але в липні 1786 р. скинуте ударом блискавиці на землю, без пошкодження, було перенесене до великого вівтаря.

З 9 пам'ятних таблиць і пам'ятників в костьолі найбільшим є скульптура Катерини Рамултової, доброчинниці братства “Божого Тіла” – з алебастру і мармуру, виконана

Себастьяном Чешеком з Кракова, як свідчить напис: “Це твір Себастьяна Чешека, краків’янина, львівського громадянина. Львів 1517”. Той пам’ятник був пошкоджений турками і козаками в 17 столітті, бо тоді пошкоджено таблицю, з якої одна половина залишалася в стіні, в той час як інша пропала безслідно.

Над входом до каплиці М.Б.Рожанцової бачимо пам’ятник з 1805 р. Кс. Ігнація Яроцького, дрогобицького пробоща, який відреставрував і відновив костюл, і зібравши книги, які в ньому зберігалися, упорядкував їх і помістив у зашклені шафи, над вівтарем Св. Анни. Зі складеного ним каталогу довідуємося, що бібліотека посідає дорожочинні праці історичного, теологичного та іншого змісту, в 1234 томах, здебільшого ін фоліо. Найстарша книга походженням з венеційської друкарні має дату 1492.

Покармелітський монастир

Збудований 1709 р. Яном Станіславом Косьорком Бекерським на Косьорках, відібраний у конвенту цісарем Йосифом II і переданий місту, яке відступило його ОО. Василянам за умови утримування народної школи.

Церква Св. Петра і Павла

Збудована з монастирем ОО. Василян на Стрийському передмісті, спочатку з дерева преором конвенту о.Гліцерієм Дубицьким на підставі дозволу цісареві Марії Терези від 31 грудня 1774 р. і такого ж дозволу галицького уряду від 17 січня 1775 р. Вся будівля закінчена 1777 р.,[але] проіснувала недовго, бо 1825 р. була спалена 2 молодими хлопцями.

У 1780 р. [монастир] отримав від Тороканського собору титул ректора за поступ учнів в гімназії, яку монахи заснували на прохання міста.

У 1784 р. в результаті шкільної реформи гімназію перетворено на народну школу.

У 1828 р. ректор Йосафат Качановський повторно отримав дозвіл на побудову нової святині з монастирем, яка по викінченню посвячена, на вимогу перемишльського єпископа Яна Снігурського в день іменин засновника, а саме 28 жовтня 1831 р. Від часу, коли оо. Василяни замешкали у вище згаданому покармелітському будинку, монастир при вулиці Стрийській винайняли під шпиталь.

З-поміж 6 інших церковець, збудованих у різні часи на передмістях, найдавнішою видається Чесного Хреста, біля котрої в свято Великодня збираються сільські дівчата і жінки і бавляться в гаївку про Зельмана, про якого між людом ходить багато легенд і пісень.

Традиція про Зельмана з’ясовується ближче актами міста Дрогобича в такий спосіб: Зельман Вольфович, син убогого кушніра, був спочатку старостинським квотником при соляних черунях, але робив такі зловживання, що вже в 1729 р. був заочно засуджений на вигнання з міста. Злочинець постарався підкупом видерти три аркуші, на яких був записаний той вирок у книзі протоколів і не тільки знову повернувся додому, але й став фактором вдови дрогобицького старости Хоментовської, повторно заміжньої 1753 р. за люблінським воєводою Тарлом. Вона передала йому у державу свої фільварки, з тим – села, які належали старостству, соляні жупи і пропінання, які надало місто Хоментовським у заставу. Запанілий Зельман, прихиливши до себе партію заможних євреїв, притискував найбідніших єдиновірців і люду так сильно, що від 1740 р. лавничні книги переповнені скаргами проти нього, як від окремих осіб, так і від цілої гміни.

Однак Зельман на скарги зовсім не зважав, як і далі розбишакував, і так вже всім надокучив, що магістрат разом із християнським поспільством і єврейським виступив зі спільною скаргою. Проти нього і родичів відкрито процес, а опосередковано і проти

старостини за видержавлення міської пропінації. У тій справі збереглося два декрети: один Августа III з травня 1753 р., який давав обом сторонам лист безпеки, другий з 12 квітня 1754 р., який призначав комісарів до провадження слідства.

Інший документ з міського архіву свідчить, що 29 серпня 1753 р. передміські гміни, не даючи собі ради з варварством Зельмана, уклали угоду з магістратом, щоб у Варшаві спільно домагатися своїх прав, які стосуються процесу з Вольфовичем.

Коли пізніше місто відмовилося судитися з Хоментовською, справа Зельмана перейшла до рук дрогобицького вйтівського суду, і нарешті, по проведенню слідства, суддя холмської землі Лопуцький видав вирок, уже за часів дрогобицького старости Вацлава Жевуського, який засудив Зельмана до смерті, 9 червня 1755.

У книзі, в якій зберігався оригінал того вироку, знаходимо інший акт, написаний через 5 днів, який засвідчує, що євреї масово виступили в момент відправлення розбійника на страту, і випросили його помилування від смертної кари за ціну 500 червоних злотих, але не можучи зібрати тієї суми в суботній день, дали заставу, зобов'язавшись викупити його на рано. Так, Зельман, урятований від смерті, але скараний на довічне ув'язнення, був ув'язнений у ратушній вежі під годинником. Через кілька місяців Зельман вихрестився під іменем Андрія, після чого його перевели до кармелітського монастиря, де мав більшу свободу, але незабаром помер.

Простий люд оповідає собі, що Зельман, похований в посвяченій землі, по смерті вночі ходив, ламав у костьолі підсвічники, валив вівтарі і робив інші шкоди, [тому] змушено було викопати тіло з могили і втопити в так званому Солоному Ставку, відтоді тінь того лотра більше не з'являється.

Пісня "Їде, їде Зельман і т.д." була складена про єврея, який, взявши в державу постачання свічок до дрогобицьких святинь, позамикав їх, а парафіяни, чекаючи свячення великодних пасок, виглядали з вежі при церковці Чесного Хреста його прибуття.

Ця пісня, чи схожого змісту, яких збереглося декілька, співається нашим людом звичайно як гаївка.

Із навчальних закладів маємо: реальну гімназію Франца Йосифа, засновану в 1858 р. і нещодавно відпродану урядові; дві 4-класні народні чоловічі школи, одна заснована в 1784 р., друга в 1872 р.; шестикласна жіноча школа існуюча з 1818 р., розширена в 1878 р., тоді ж постали такі ж дві змішані школи на передмістях. Тут знаходиться староство, суд, податковий уряд 1 класу, поштовий, телеграфний, камеральна економія, соляна жупа, гмінний уряд, повітова рада, великі будівлі, збудовані в 1845 р. під військові склади, пристойна синагога, ратуша, три парки для прогулянок і купелевий заклад над Тисьменицею, облаштований 1875 р. стараннями кількох обивателів нашого міста. Ванни, які щороку поліпшуються, є справжнім добродійством для мешканців, а прилеглий парк є улюбленим місцем їх прогулянок. Тут відбуваються народні фестини. Зараз гміна буде теплі єврейські ванни, а міська гміна шпиталь.

Парк Крашевського і гімнастична зала, спеціально збудована для Педагогічного Товариства, вирости ніби помахом чарівної палички під керівництвом енергійного міського інженера п.Адама Берського.

Про солеварні в Дрогобичі черпаємо з актів в архіві жупи лише такі відомості. Відколи існує дрогобицька жупа, важко сказати через брак будь-яких даних, те тільки певне, що місто завдячує їй своїм заснуванням, як свідчить герб "9 топок солі", наданий йому Казимиром Великим в 1339 р.

До відібрання Галичини, тобто до 1774 р. солеварня поділялася на дві частини, з яких перша названа "шахта № 1", належала королеві, а друга, "шахта № 2", залишалась

в приватному володінні, її державив барон Гартенберг до червня 1774 р., по тому обидві частини злучено. І вони складають теперішню дрогобицьку соляну жупу.

Солеварня в Стебнику не має зовсім ніякого історичного значення.

Львівська Наукова бібліотека НАН України ім.В.Стефаника. – Ф.Баворовських. – Спр.1104/І. – Арк.3–30. Оригінал. Переклад з польської.

Леонід Тимошенко.

Описи Дрогобича XIX ст.

У публікації подано текст (в перекладі з польської мови) двох пам'яток історіографії Дрогобича XIX ст. Перший належить Ф.Сярчинському і датується 20-ми рр. (оригінал зберігається у Вроцлавському Оссолінеумі), другий є частиною рукописного путівника невідомого автора кінця 80-х рр., який знаходиться в Науковій бібліотеці ім.В.Стефаника у Львові. Аналізується інформативна цінність описів та авторські особливості тексту.

Leonid Tymoshenko.

The XIXth Century Descriptions of Drohobych.

In the publication the texts (in translation from the Polish language) of the two historiographic memorials of Drohobych in the XIX c. are submitted. The first concerns F.Siarchynskyi and dates to the 20-ies (the original is stored in Wroclaw Ossolineum Library), the second makes up a part of the hand-written by an unknown end 80-ies author's guidebook, which is in Stefanyk Lviv Scientific Library. The informative value of the descriptions and the author's texts' peculiarities are analyzed.

УДК 930.85 (477.83) (085) (093)

Роман КУРАШ, Василь СЛОБОДЯН, Ігор ЧОРНОВОЛ

КАТАЛОГ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ЯВОРІВСЬКОГО РАЙОНУ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛ.

У Галичині ширший інтерес до краєзнавства почав пробуджуватися в другій половині XIX ст.¹ 1880 р. у Варшаві вийшов друком I том “Географічного словника Королівства Польського”. У школах того часу географія викладалася разом з історією, тому видавці кваліфікували своє видання як “першу спробу краєзнавчої енциклопедії”². У згаданому словнику знайшлося місце для історичних довідок про більшість галицьких міст та сіл. Інтерес до минулого рідного краю набув ознак масовості в 90-их роках XIX ст. у зв’язку з підвищенням добробуту львів’ян та поширенням приміського туризму. Тож уперше почали друкувати любительські брошури, призначені для туристів. Прикметно, що до цього списку слід зарахувати два видання, пов’язані з Яновим (тепер – селище міського типу Івано-Франкове Яворівського р-ну). 1895 р. Галицький іпотечний банк профінансував прокладення залізниці до Янова. З того часу на янівський ставок, пристосований до купання (пляжі) та відпочинку (готелі та чудові зразки дерев’яної курортної архітектури, нині добре збережені лише в Трускавці) масово виїжджали львів’яни³.

1909 р. з’явилася навіть брошура про Яворів з претензійним підзаголовком “історична, етнографічна і статистична монографія”⁴.

“Кожне місто, особливо велике, – пише сучасна дослідниця побуту радянського Львова Олександра Матюхіна, – має те, що окреслюємо іменем духу, свої особливості чи, ширше кажучи, тільки йому притаманну культуру звичаїв, матеріальну й духовну. Вона формувалася протягом віків, а наступні покоління додавали до неї щось свого, черпали з спадщини минулого або викидали з неї певні елементи. Численні політичні й суспільні катаклізми XX століття спричинили гвалтовні зміни в культурі низки міст і цілих регіонів у Центральній та Східній Європі. Старі європейські міста протягом століть мали стабільну людність. Незважаючи на значний приплив мешканців, передовсім з села, в них існувало свого роду ядро мешканців, що проживали тут поколіннями. Власне ця верства зберігає й репродукує характерну для даного міста культуру, передовсім риси її самобутності: характер життя, неписану історію – все те, що умовно окреслюємо іменем духу міста, *genius loci*”⁵. Загальновідомо, що більшість галицьких міщан становили поляки та євреї. Проте Яворів – одне з небагатьох містечок Галичини, де переважали українці⁶. Цим варто пояснювати той факт, що за міжвоєнної Польщі видання з історії Яворівської землі з’являлися українською мовою⁷. Наступного краєзнавчого видання довелося чекати 37 років⁸ – у Радянському Союзі краєзнавчі студії довгий час не віталися (“местничество”).

У США українські політичні емігранти опублікували об’ємний том краєзнавчих нарисів про Яворівщину, що вийшов з друку під егідою Наукового товариства ім. Т.Шевченка⁹.

Остаточно крига скресла лише зі скасуванням цензури, проголошенням свободи слова і незалежності України. З'явилася ціла низка краєзнавчих публікацій, у тому числі про Яворівщину. Невтомно трудиться на ниві краєзнавства Львівщини викладач Львівського дорожнього технікуму Василь Лаба¹⁰. Чимало краєзнавчих матеріалів друкується в часописі "Яворівщина". Його редактор Володимир Дацко – автор довідника про місцевих українських діячів¹¹.

Справжньою окрасою історії Яворівської землі став альбом світлин Зеновія Підперигори¹².

Проте усім перерахованим виданням бракує наукової досконалості. Польські автори здебільшого наголошували на політичній історії місцевої "полонії", перебуванні в Яворові короля Яна III Собеського та історії культових споруд (зауважмо, в т.ч. церков), українські – на історії Хмельниччини, міжнаціональної боротьби та власних громадських установ. З радянських видань елементи польської та єврейської історії, фактично, вимиті, натомість наголос робився на класовій боротьбі. В.Лаба та інші автори обов'язково включають у свої праці параграфи про церкви, школи та український національний рух. Проте аналізу пам'яток історії та культури автори, як правило, уникають. Утім, для цього потрібні знання в галузі мистецтва, яких бракувало всім, хто писав про Яворівську землю. Всім, крім Василя Слободяна. Фаховий реставратор, він опублікував фотоальбом церков Перемишльської єпархії¹³ (Яворівщина – частина історичної Перемишльської землі).

На урядовий рівень проблему каталогізації пам'яток було поставлено лише 1982 р., коли уряд УРСР схвалив рішення про підготовку видання багатотомового зводу пам'яток історії та культури. 1987 р. з друку вийшов однотомовий звід пам'яток¹⁴, який включив у себе далеко не всі пам'ятки, за що був критикований. Проте невдовзі Українська РСР припинила існування, а разом з нею втратили історичну вартість також численні пам'ятники епохи "будівництва комунізму". В Галичині більшість з них була знесена. З крахом ідеологічного контролю за сферою охорони пам'яток змінився також підхід до їхньої ідентифікації. Згідно з постановою Кабінету Міністрів від 14 березня 1992 р., державні органи Республіки Крим, областей, Київський та Севастопольський міськвиконкоми мають забезпечити завершення робіт з виявлення і документування пам'яток історії та культури. 11 грудня 2000 р. Президент України підписав указ "Про забезпечення підготовки і випуску багатотомного енциклопедичного видання "Звід пам'яток історії та культури України", а 10 грудня 2001р. голова Львівської обласної державної адміністрації – розпорядження "Про підготовку видання тому "Звід пам'яток історії та культури України, Львівська область". Водночас сформовано склад редколегії зводу для Львівської області.

У методичному посібнику про історичні пам'ятки, виданому 1992 р., стверджується, що "Пам'ятками історії та культури є матеріальні об'єкти або їх комплекси, створені людиною чи природою, а також ті, що є результатом їх спільного творення, котрі відбивають певні етапи в розвитку історії та культури суспільства і мають визначну універсальну цінність з точки зору історії, мистецтва або науки"¹⁵. Згідно з рекомендаціями цього ж посібника, пам'ятки класифікуються як археологічні, історії, містобудування та архітектури, монументального мистецтва. На нашу думку, така класифікація недосконала. Сумнівів не викликає лише вид археологічних пам'яток. Оскільки здебільшого доводиться мати справу з нерухомими спорудами, то майже всі вони є або архітектурними пам'ятками або пам'ятками монументального мистецтва, що водночас мають історичну вартість. Бо історія – не тільки війни. Тому ми не дотримуємося цієї

класифікації, за винятком археологічних пам'яток, які в переліку йдуть першими. Спочатку перераховано пам'ятки міст району, далі – селищ міського типу, центрів сільських рад, сіл, що їм підпорядковані. Перелік здійснювався за принципом алфавіту (за винятком археологічних пам'яток). Зірочками позначено пам'ятки, включені в “Пам'ятники истории и культуры Украинской ССР”. Опис пам'ятки здійснювався в такому порядку: ідентифікація, місцезнаходження (вулиця і номер будинку в містах), коротка історична і мистецька довідка, біографи осіб, з якими пов'язана пам'ятка (за винятком загальновідомих, наприклад, Т.Шевченко, А.Шептицький, Ян III Собеський), посилання на літературу (лише в тому випадку, якщо інформація взята з інших, ніж подано вище, джерел), стан збереження (за винятком церков, про які місцеві громади, як правило, дбають добре, і нових пам'яток).

Інформація про археологічні пам'ятки взята з каталогу І.Михальчишина¹⁶.

Автори вирішили включити до переліку всі збережені культові споруди: навіть якщо їхня мистецька вартість невисока, то, безумовно, історичної вартості вони не позбавлені. Найбільше клопотів з цвинтарями, особливо містечковими. Фактично, це комплексні пам'ятки XVIII-XX ст. з чудовими зразками цвинтарної скульптури, виконаними місцевими майстрами нерідко з оригінальним мистецьким смаком. На жаль, описати навіть містечкові цвинтарі нам не до снаги. Наголосимо, що рішення про статус пам'ятки історії і культури ухвалює редколегія зводу пам'яток історії та культури Львівської області.

Праця над каталогом розподілялася так: Р.Кураш (до вересня 2003 р. – заступник голови Яворівської районної адміністрації) уклав перелік пам'яток, В.Слободян подав мистецтвознавчі довідки про культові споруди, І.Чорновол написав вступ і провадив історіографічні пошуки. Всі автори брали участь у польових дослідженнях. Здебільшого ми не ідентифікували номери культових споруд: як правило, вони позбавлені таблички з номером. Не вдалося прив'язати до номерів будинків також пам'ятки в селищі міського типу Шкло. Опитані мешканці цього містечка лише знизували плечима, а місцевий священик відмовився давати інформацію. Крім того, автори побували не у всіх населених пунктах. Тож версія каталогу не остаточна.

КАТАЛОГ

Місто Яворів

1. Урочище Лиса Гора в зах. частині міста – поселення тшинецької культури.
2. Будинок австрійського староства, повітового суду й податкової інспекції, кінець XIX ст., *Львівська вул., 37*. Типовий зразок австрійської адміністративної архітектури на два поверхи. Збудований коштом гр. Людвіка Дембіцького на місці старої броварні. Нині тут знаходиться військова частина. Стан – добрий.
3. Будинок гімназії “Рідної школи”, *Львівська вул., 18*. Збори міщан Яворова ухвалили заснувати гімназію на зборах 30.06.1908 з ініціативи Івана Загаєвича. Відкрилася 15.09.1908. Будинок збудований у 1912-1916 коштом позики “Дністра” (50 тис.), субвенції Крайового шкільного союзу (5 тис.) та приватних пожертв (1400 корон). Архітектор – Мельничук з Ярославля. Первісна назва – Науковий заклад гімназіяльний у Яворові. 1918-1920 тут розташувався військовий шпиталь. З 1928 – Приватна едукційна гімназія Українського педагогічного товариства “Рідна школа” ім. О.Маковея у Яворові. В радянську добу заклад перетворено в середню школу №1. Статус гімназії

повернуто 2000 р. Сучасна назва – гімназія ім. О.Маковея м. Яворова. У цьому ж будинку діяли торгівельна школа УПТ “Рідна школа” (1935-1938), Кооперативна школа (1938-1939), музей “Яворівщина” (1927-1939), Вищий музичний інститут ім. М.Лисенка у Яворові. Зараз у гімназії чинні етнографічний музей “Яворівщина”, історії Яворова, кімната-музей О.Маковея, музей гімназії “Рідна школа”. Стан – зразковий. Перед будинком – пам’ятник О.Маковеєві авторства Дмитра Кравича (1958)*, на будинку – меморіальна таблиця О.Маковеєві, ск. Ю.Савко. Стан – добрий. *Яворівський Євген. Яворівська гімназія з нагоди 20-ліття її заснування. – Львів, 1928; Велигорський Іван. Історія гімназії “Рідної школи” в Яворові; Будзіцька-Горницька Софія. Вищий музичний інститут ім. М.Лисенка у Яворові; Придаткевич Марія. Музей “Яворівщина” // Наукове товариство ім. Т.Шевченка. – Т.XXXCII. Яворівщина і Краковеччина. Регіональний історико-мемуарний збірник. За ред. В.Лева і В.Балагури. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1984; Яворівщина, 25-27 червня 1998. Спеціальний випуск. Яворівській гімназії “Рідна школа” – 90.*

4. Будинок житловий кінця XIX – поч. XX ст., *Львівська вул., 8*. До будинку припасований дерев’яний ганок з багатим різьбленням, який має безумовну мистецьку вартість. Стан – добрий.

5. Будинок житловий міжвоєнної забудови, *Завадівська вул., 5*. У 1944-1950-х – адміністративний будинок Яворівського НКВС. Підземелля з іменами жертв червоного терору.

6. Будинок житловий, *Шевченка вул., 27*. У будинку, що був власністю родини Мартиновичів, заснована 30.08.1903 яворівська філія “Просвіти” винаймала дві кімнати, а в 1908-1910 знаходилася гімназія “Рідної школи”. Стан – занедбаний.

7. Будинок “Народного Дому “Просвіта”, три поверхи, український модерн, *Ринок пл., 7*. Фундамент посвячено 22.05.1908, 1909 вже діяв. Стан – добрий. Меморіальна дошка воїнам УПА Михайлові Вархоляку і Гнатові Сасу, страченим енкаведистами 6.01.1945.

8. Будинок житловий, *Святоюрська вул., 40*, меморіальна таблиця Юрію Липі (5.05.1900 – 20.08.1944) – лікареві, письменнику, публіцистові, громадському діячеві, видатному політологу, який проживав тут в 1943-1944рр.

9. Будинок житловий, меморіальна таблиця сотникові УПА Ярославу Гамелі “Брилеві” (1917-1947, загинув на Ярославщині), який тут народився, 1998. *Львівська вул., 96*.

10. Будинок колишньої плебанії, меморіальна таблиця Йосипові Лозинському, який тут мешкав. *Святоюрська вул., 27*. Ск. Ю.Савко, поч.1990-х. Тепер – житловий будинок. *Й.Лозинський (26.12.1807-11.08.1889) – греко-католицький священик, галицько-український будитель, парох Яворова 1848-1889, декан яворівський з 1850 р., крилошанин Перемишльської капітули. 1848 р. заступник голови Руської Ради Перемишля, учасник Собору руських учених, де був обраний заступником голови філологічної секції. Автор статей на етнографічну, історичну, політичну, філологічну тематику, популярних публікацій у календарях Общества ім. М.Качковського, очолював яворівську філію цього товариства. Автор проекту латинської абетки української мови (1834). Основна праця – “Нариси церковні”. Посол на Сейм 1861-1866, довголітній член Яворівської повітової ради. Лозинський Й. Автобіографія // Дух і ревність. Владика Снігурський та інші перемишляни. Упорядник В.Пилипович. – Перемишль – Львів, 2002. – С. 182-199.*

11. Будинок польського товариства “Сокіл”, *Франка вул., 10*, нині районний Народний дім. Наприкінці XIX ст. тут знаходилося міське казино і єдиний в місті ресторан. Стан – добрий.

12. Будинок СШ №3 ім. Т.Шевченка – найдавніша українська початкова школа міста, *Святоюрська вул., 28.*

13. Вал, залишки, *Валова вул.*

14. Замок короля Яна III Собеського (1674-1696), залишки, *Т.Шевченка вул.* Тепер – виробничі майстерні квартирно-експлуатаційної частини Яворівського р-ну. Я.Собеський успадкував посаду яворівського старости внаслідок смерті свого батька Якова 1647 р. Легендарний польський король неодноразово бував тут і приймав високих гостей. Ось що писав біограф Яна III Собеського: “Без сумніву, найбільше король любив свої спадкові маєтки в Червоній Русі – Жовкву й Яворів – в них почував себе найкраще і там найохочіше перебував. Там також полагоджувалося чимало справ державної ваги. В поєднанні з відомим фактом, що щотретій сейм за часів панування Собеського відбувався в Гродному, це, фактично, ставить столичність Варшави в той час під знак запитання. (...) Якщо так можна сказати, наступною “столицею” короля Яна був, схоже, найбільше улюблений ним Яворів, який лежав на відстані 48 кілометрів на північ від Львова. Великий королівський замок, що знаходився там, збудований з дерева, але зате був пристосований до оборони від татар, які неодноразово проникали в ці краї.

Дерев’яний замок стояв серед гарного парку з чудово обладнаними купальнями. Ще раз віддамо голос анонімному французькому подорожньому, що описував інший фрагмент королівського маєтку так: “там є дуже гарний грот, чимало фонтанів, ставків, прекрасні сади, алеї дивної довжини, фруктові розплідники, шпалери ... З парком межує став неймовірної площі, який має три французькі милі в периметрі, багатий до того ж на рибу. Став приносить королеві 12000 ліврів щорічного прибутку ... Його орендують євреї і роблять улов щотри роки. Під час мого побуту в ньому ловилася й витягалася риба неймовірної величини”.

1678 р. в Яворові охрещено королевича Олександра, тут також відбувалися засідання сенату, прийняття послів, урочистості й банкету. Один із таких банкетів, виданих королем в парковій альтанці для польських достойників і присутніх іноземних гостей 6 липня 1684 р., увічнив незнаний італійський маляр в широко відомій тепер картині. Того ж року, коли Собеський повернувся з віденського походу, тут мали місце гарні урочистості”. Під час банкету з цієї okazji місцеві селяни склали дари королеві: шість сивих волів, плуг, борону, соху – символи статку, бо, як сказав вїт, “за статком іде достаток”. Король звелів пригостити громаду. Згодом розпочалися танці. Першою рушила пара королеви Марії з вїтом, другою – король з старостиhoю забави, дружиною коваля з Наконечного. Легенда стверджує, що під час танцю король і ковалиха приспівували:

A skądżeś ty?
Z Jaworowa!
A czyjaś ty?
Kowalowa z końca [З Наконечного]
Chodźże mi do tańca.
Bóg daj zdrowa
Kowalowa.
Kowalowa,
Bóg daj zdrowa.

1692 Ян III видав для мешканців Яворова привілей, який звільняв їх від багатьох повинностей і від обов’язку виставляння жовніра від лану взамін за зобов’язання пильнування ставу. Під час Північної війни у замок близько півроку проживав король

Август II. 13.11.1703 тут відбулося скандальне засідання Сенату, коли сенатори відмовилися підтримати пропозицію союзу з Москвою. 1711 в замку два тижні проживав цар Петро I. Згодом замок і парк занепали. Наприкінці XIX ст. від замкового комплексу залишилися дві споруди. Образ мисливського будиночка авторства Шлегеля висів у приміщенні Львівської міської ради. В ньому мешкав гр. Людвік Дембіцький. Тепер це столярня, в народі відома під назвою “панський будинок”. В іншій споруді знаходилася тюрма. (*Wójcik Zbigniew. Jan Sobieski. 1629-1696. – Warszawa, 1983. – С.397-398; E. Webersfeld, – S.34-35*). Зараз тут склади, які далі називають “тюрмою”. Граф Людвік Дембіцький гербу “Гриф” (1843-1908) – літератор і журналіст, працював у газеті “Czas” з 1858р. (знаменитому щоденнику краківських консерваторів), редактор у 1871-1890 рр. Автор численних історично-публіцистичних праць, нарисів про діячів XIX ст. Дотримувався клерикально-консервативних орієнтирів мислення, постійно мешкав у Кракові (*Nowak Ludwik. Dębicki Ludwik Zygmunt // Polski słownik biograficzny. – T.5. Kraków, 1939-1946. – S.138-139*).

15. Костьол св. апп. Петра і Павла, *Львівська вул.* Латинська парохія заснована 1454 р. дідичем міста, князем опавським і ратиборським Вацлавом. Привілеї парафії затвердив польський король Владислав IV у 1646 р. Перший дерев'яний костьол Успення Пр. Богородиці і св. Варвари XV ст. замінив новий дерев'яний, зведений коштом короля Яна III Собеського. Ця будівля розібрана після 1784 р., а парафія перенесена до колишнього домініканського костьолу св. апп. Петра і Павла. Первісно домініканців у Яворові осадив у 1609 р. Пилип Риковський, який віддав їм дерев'яний костьол св. Миколи на Малому Передмісті, збудований незадовго перед тим місцевим майстром Петром Кулановським. У 1616 р. Петро і Лукія Мілевські подарували домініканцям двір і город у місті. На ньому і було зведено перший дерев'яний костьол св. апп. Петра і Павла у 1621 р. Існуючий мурований збудований 1645 р. за кошти, залишені в заповіті Петра Риковського. 1945-1989 – зачинений, 1994 р. відновлений. Мурований з цегли. Складається з прямокутної нави і вужчого гранчастого вівтаря. До чільного фасаду, завершеного трикутним фронтоном з обелісками по боках, прибудована на початку XIX ст. триярусна, квадратова в плані вежа. Тоді ж добудована до північної стіни нави двоярусна, прямокутна в плані захристія. Вкритий костьол двосхилими дахами. Гребінь нави вінчає барокова сигнатура. Збереглася частина внутрішнього вистрою. Під вівтарем є дві крипти, в одній із яких похований фундатор костьолу П.Риковський. *Kościół i klasztor rzymskokatolickie dawnego województwa Ruskiego. – Kraków, 1995. – T. 3. – S. 75-86*. Стан – добрий.

16. Монастир СС. Василіянок, 1621, нині Центральна районна лікарня, *Лозинського вул., 4*. Заснований міщанкою Марією Маргаритою Грицьківною Загайкевич. Дерев'яна церква, збудована 1702, згоріла 1846 р. Цегляний монастирський комплекс (два двоповерхові та один одноповерховий будинки келій) постав 1828 р. на пожертви греко-католицького духовенства і за сприянням архидиякона Перемишльської капітули Григорія Стрельбицького. У той час тут була лише одна черниця Атанасія Круковецька, після її смерті монастир стояв пустою до 1841 р., поки тут не поселилася Євгенія Качковська. 1855 р. вже було 5 монашок. Церкву Покрови Пресв. Богородиці збудовано 1863 р. стараннями ігумені Онесими Чарник: однонавова з гранчастою апсидою, увінчана ліхтарем з маківкою. 1854 р. Є.Качковська заклала 3-класну школу, до якої одразу записалося 60 учениць. Водночас закладено інтернат для 14 дівчат. 1937 р. тут було 24 черниці, тепер – 1. [*Михайло Коссак*]. *Шематизм провінції св. Спасителя чина св. Василя Великого в Галичині, уложений в монастирі св. Онуфрійським во Львові дня*

24 і 25 липня 1866 і короткий погляд на монастирі і монашество руске, від заведення на Руси віри христові аж по нинішнє время. – Львів, 1867. – С.31-32; Шематизм гр.-кат духовенства злучених єпархій Перемиської, Самбірської і Сяніцької на рік божий 1937. Перемишль, 1937. – С.136. Стан – занедбаний*.

17. Музей історично-етнографічний “Яворівщина”, 2002, *Львівська вул., 31*. Знаходиться в реставрованому одноповерховому мурованому будиночку поч. XX ст., колишнє приміщення РАГС-у.

18. Музей-садиба Осипа Маковея, *Н.Кобринської вул., 9*. Будинок його батьків, народився і проживав тут 1867-1879. Характерний тип української рільничої хати на дубових підвалинах трикамерного типу. Стан – добрий. О.Маковей (23.07.1867, Яворів – 21.08.1925, м. Заліщики на Тернопіллі) – український літератор, педагог і перекладач. Народився в родині міщанина-кушніра. Найпопулярніший твір – історична повість “Ярошенко”. Навчався у Дрогобицькій гімназії, на філософському факультеті Львівського університету (1887-1890, 1891-1893, з перервою у зв’язку з військовою службою, отримав офіцерське звання). Докторат склав 1901р у Чернівцях. З 1891р. працював у львівських газетах “Діло”, “Народна часопись”, “Зоря”, з 1895р. – редактор “Буковини”. 1899-1914 викладав в учительській семінарії в Чернівцях. Під час Першої світової війни був військовим перекладачем, начальником поштової цензури в Чернівцях, згодом працював у радіогрупі. Після війни – директор учительської семінарії в Заліщиках. Магістрат Яворова присвоїв його ім’я одній з вулиць міста ще в 1930-і рр.

19. Пам’ятник о. Михайлу Вербицькому, *І.Франка вул., ск. П.Штаєр, 1997*. М.Вербицький (04.03.1815, с. Яворник Руський – 07.12.1870, с. Млини) – греко-католицький священик і композитор, автор музики гімну “Ще не вмерла України”. Навчався у Львівській духовній семінарії (1833-1836, 1838-1850). 1850-1852 – парох с. Завадів, 1852-1853 – с. Залужжя (обидва Яворівського пов.), 1853-1855 – с. Стрілки Старосамбірського пов., з 1855 – парох Млинів (теж Яворівського пов., тепер – по польський бік кордону), де й похований.

20. Пам’ятник 10-літтю незалежності України, *О.Маковея вул., 7, 2001*.

21. Пам’ятник Тарасові Шевченку, *Ринок пл., ск. П.Штаєр, П.Чепель, 1996*.

22. Пам’ятник митрополитові Андрєєві Шептицькому, *Шептицького вул., ск. Я.Процько, В.Федорченко, Т.Штокало, 1996*.

23. Пам’ятник Іванові Хрестителю на р. Шкло, *Івана Хрестителя вул.* Скульптор Павло Придаткевич (?), на поч. XX ст. – управитель державної Промислової школи в Яворові. Місце традиційного посвячення води на свято Водохреща. Відновлений в 1990-х.

24. Пам’ятний знак у вигляді гранітної стели на місці поховань єврейських міщан Яворова, розстріляних німецькими фашистами в 1941-1944 рр., др. пол. 1980-х. Знаходиться в лісі на південно-східній околиці міста.

25. Пам’ятний хрест з бетонної крихти на честь скасування панщини в Галичині 1848 і проголошення суверенітету України 16 липня 1990, *перехрестя Івана Хрестителя вул. і Святоюрської вул.*

26. Пожежна вежа і школа кінця XIX ст., *Львівська вул., 6*. Нині – середня школа №2. Стан – добрий.

27. Ратуша кінця XIX ст., *Львівська вул., 15*. Колишній будинок старости, в ранньо-австрійську добу – житловий будинок офіцера штабу військової залоги. Ґрунтовно перебудований в 2-ій половині XIX ст. в неоготичному стилі, став двоповерховим адміністративним будинком міської управи у складі бургомістра, заступника, асесора, секретаря, касира, контролера, інспектора поліції, канцеляриста, архітектора, ветеринара,

кільканадцяти поліцаїв. Підрозділи міської ради знаходяться тут і тепер. Стан – задовільний*.

28. Цвинтар греко-католицький, комплексна пам'ятка XVIII-XX ст., *О.Маковей вул.*: 1) шедевр монументальної скульптури: модерновий пам'ятник УСС-УГА у вигляді давньоруського воїна у повному озброєнні з крилами ангела, 1938, скульптор Сергій Литвиненко (автор пам'ятника на могилі І.Франка); 2) пам'ятник у вигляді хреста на постаменті (пісковик) на могилі громадського діяча Івана Загаєвича (2.12.1861 – 10.06.1926); 3) пам'ятник на могилі Й.Лозинського, 1931*; 4) гранітні обеліски на могилі почесного громадянина, бургомистра (1873-1900), маршалка повітової ради (з 1905р.) Яворова Фердинанда Паара (1844-2.02.1911) та Аделі з Велькопольських Паар (2.12.1884-5.09.1918); 5) ангел з чудового білого мармуру віртуозної різьби на могилі Олексія Якубовича (29.05.1868-5.12.1882); 6) братська могила воїнів Радянської Армії 1941, 1944, пам. 1958*.

С.Литвиненко (05.10.1898, Полтавщина – 20.06.1964, Нью Йорк) – видатний скульптор. Воював на фронтах Першої світової війни, учасник національно-визвольних змагань. Закінчив Краківську академію мистецтв (1929). Студіював у Парижі, виставлявся в салоні Тюільрі, 1931р. повернувся до Львова. 1931, 1933, 1934, 1935 – виставки у Львові, 1936 – участь в українському павільйоні виставки в Чикаго. Керував керамічною фабрикою у Львові. Організатор, професор і декан Вищої мистецької студії у Львові (1943). Емігрував до Німеччини, викладав на Вищих образотворчих студіях у Берхтесгадені (1946-1948). З 1949 р. – в США. 1952-1957 – голова Об'єднання митців українців в Америці. *Шмагало Ростислав. Словник митців-педагогів України та з України у світі. 1850-1950. – Львів, 2002. – С.69.*

29. Цвинтар римо-католицький, комплексна пам'ятка XVIII-XX ст., пам'ятники у стилі класицизм, ампір, модерн, *Валова вул.* Збереглися також надмогильні пам'ятники з епітафіями івритом. Більшу історичну цінність мають: 1) каплиця Ляховичів з червоної цегли, неоготика, з двосхилим дахом, який вінчали три хрести (зберігся один), з невеликим захристієм; нещодавно відреставрована і перекрита бляхою; 2) братська могила повстанців 1863р.; 3) могила Мечислава Кароля Каменського, полковника повстання 1863р. (1830-1921) та його дружини Марії з Коберів (1851-1913), доньки повстанця 1831р.; 4) могила гр. Марселіни Дембіцької (1839-29.03.1919), високий постамент і хрест з червоного пісковика; підточений ерозією хрест нещодавно впав і розбився.

30. Цвинтар новий, пн-зах. околиця, по дорозі на Черниляву. Пам'ятний меморіал на місці перепоховання жертв сталінських репресій та вояків ОУН-УПА, поч. 1990-х.

31. Церква Різдва Пр. Богородиці, 1670, *Львівська вул., 74.* Перша згадка – 1572. Фундаційну грамоту на будову церкви надав польський король Михайло Корибут Вишневецький. Стараннями о. Якова Загаєвича збудована тризрубна дерев'яна церква, завершена низькою шоломовою банею на восьмирику нави. У 1672 р. її права підтверджені Яном III Собеським, а у 1764 р. – Августом II. В 1939 р. церква розширена добудовою до нави бокових рамен, унаслідок чого стала хрещатою (проект Євгена Нагірного). В церкві зберігся чотирирусний різьблений іконостас 1671 р., частково перемальований. Поруч із церквою розташована дерев'яна двоярусна дзвіниця. 1960-1989 зачинена.

На території церковного подвір'я знаходиться мальтійський хрест на могилі о. Ігнатія Подлуського (1791) та підземний хід XVII ст., що вів до замку, висотою до 2 м, муrowаний з каменю та цегли, з численними нішами з обох боків. Його довжина – до 20 м, далі замуrowаний. Стан збереження – добрий. *Кураш Р. ... Мудрість свій дім збудувала. – Яворів, 1997.*

Є. Нагірний (27.08.1885, с. Рудно під Львовом – 08.06.1951, Львів) – син В.Нагірного. Навчався у Львівській політехніці (1903-1912). Брав активну участь у боротьбі за український університет, за що був ув'язнений. 1915 вивезений російською окупаційною армією, працював на шахтах Донбасу. 1923-1925 – викладав у мистецькій школі Олександра Новаківського, 1942-1943 – управитель Державної мистецько-промислової школи з українською мовою навчання, 1943-1946 – директор Львівської художньої школи, 1946-1951 – на викладацькій роботі у Львівському політехнічному інституті та Інституті декоративного та ужиткового мистецтва. *Шмагало Р. Словник митців-педагогів України та з України у світі. 1850-1950. – Львів, 2002. – С.69.*

32. Церква Успення Пр.Богородиці, 1670, *Й.Лозинського вул.* Перша згадка – 1568. Збудована, згідно з написом на одвірку західних дверей: “**Созданъ бысть храмъ сей а Іа рождества Хва: ІХО: индикта : И аа въ лѣ. Іа созданийъ мира ЗРОИ : мца Іюна : дня ЄІ**”, у 1670 р. з дубових брусів. Тризрубна, одноверха. Нава перекрита невисоким верхом з двома залами (восьмерик на четверику), завершена шоломовою банею з ліхтарем і маківкою. У 1672 р. права церкви підтвердив польський король Ян III Собеський. В XIX ст. інтер'єр церкви розписаний. Зберігся триярусний іконостас з царськими воротами XVII ст., дияконськими XVIII ст., бокові престולי XVIII ст. У 1904 р. покрита бляхою. В бабинці на північній стіні знаходиться пам'ятна таблиця зі списком парохів, починаючи від 1573 р. Зачинена у 1959-1989 рр., деякий час використовувалася як музей атеїзму. Національний Університет “Львівська Політехніка” та інститут “Укрзахідпроектреставрація” готують документи і матеріали на включення церкви в Список світової спадщини ЮНЕСКО.

33. Церква св. Юрія, 1902, *Святоюрська вул.* Міська церква отримала ерекційну грамоту від польського короля Яна III Собеського у 1676 р. У 1744 р. вибудовано дерев'яну, хрещату в плані одноверху церкву. У 1749 р. додатковим привілеєм її наділив Ян Вандалин Мнішек. Ремонтувалася в 1822 р. У 1899 р., по розібранню старої церкви, наріжний камінь під нову святиню за проектом Василя Нагірного освятив перемишльський владика Константин Чехович. Будівництво завершене у 1902 р. Це мурована хрестокупольна п'ятиверха церква у неовізантійському стилі. Більша баня вінчає середхрестя, менші розташовані по кутах головного об'єму. Зберігся розкішний різьблений і золочений іконостас. Поряд – висока і велика стовпова дерев'яна дзвіниця з підсябиттям, збудована у 1764 р.

В.Нагірний (1847, с. Гірне, тепер Стрийського р-ну Львівської обл. – 1921) – архітектор, один із піонерів бізнесової організації українців Галичини. Навчався у Львівській та Цюриській політехніках. Організатор “Народної Торгівлі” (1883), її довголітній голова. Був ініціатором і входив до керівного грона товариства українських ремісників “Зоря” (1884), страхового товариства “Дністер” (1892), спортивного товариства “Сокил” (1894), “Ремісничої бурси” (1898), спілки жіночої праці “Труд” (1900), Комітету допомоги бідним ремісничим сім'ям (1915), Захисту військових сиріт (1915). Залишив спогади: *З моїх споминів. – Львів, 1935. Слободян В. Церкви Василя Нагірного // Вісник інституту “Укрзахідпроектреставрація”. – Ч.2. – Львів, 1994. – С.24-33; Шмагало Р. Словник митців-педагогів України та з України у світі. 1850-1950. – Львів, 2002. – С.69.*

34. Церква Покрови Пресвятої Богородиці (будується).

Місто Новояворівськ

35. Пам'ятник гетьманові Іванові Мазепі з написом “Нехай вічна буде слава, же през шаблі маєм права”, *Шевченка вул.* Ск. Ю.Савко, 1997.

36. Пам'ятник Тарасові Шевченку навпроти палацу культури "Кристал", 1990-і, на західній околиці міста. Ск. Ю.Савко, поч.1990-х.

37. Рештки пам'ятника воїнам польської армії, як полягли в бою з частинами УГА під час польсько-української війни 1918-1919, *Шевченка вул.*

38. Церква св. апостолів Петра й Павла, 1996-1997, на західній околиці міста.

39. Церква Св. Юрія, 1715 (дер.), на західній околиці міста. Перенесена 1993-1996 рр. з с. Вільшаниця, ліквідованого під час розширення сірчаного кар'єру 1962 р. Ймовірно, до с. Вільшаниця церкву перенесено 1801 р. коштом яворівського камерального уряду з с. Вілька Роснівська, про що свідчив напис на надпоріжнику західних дверей:

**□ Сіа Црко^В По^Кровъ Пре^С Бгородинц... ΔΔ □ Бгволеніє^М Бга Щца Вседе^Ржитгела
Испомо^Дашеніє^М Претоіаго и єдинороднаго Бна єого єдга и Гда Иса Хта
і Год^Исвіє^М проєстаго и животворіщаго Дха ΔΔ Год^Ир^Ижин ро Бжіа ІСХСІ мца
О^Ктобріі дніа І".**

Тризрубна одноверха, увінчана над навою шоломовою банею на дуже низькому, втопленому в дахах бокових зрубів, восьмику*.

40. Церква Різдва Пресвятої Богородиці, 1995, арх. Іван Коваленко (буд.).

смт. Івано-Франкове (до 1945 р. – Янів)

41. Державний заповідник "Розточчя".

42. Костьол св. Трійці, *Яворівська вул.* Латинська парафія ерегована 8 серпня 1614 р. засновниками міста Яном і Єлизаветою Свошовськими. Первісна будівля костьолу була з дерева. У 1702 р. коштом пароха о. Владислава Перовського зведено мурований вівтар, а у 1741 р. парох о. Ян Вижицький розпочав мурувати наву. Закінчив будову о. Ян Смоковський. Маляр Матвій Міллер виконав ілюзійністичний розпис 1774 р. У цьому ж році освятив споруду львівський латинський єпископ Вацлав Сераковський. Мурована дзвіниця постала на поч. XIX ст. Зачинений у 1946-1990 рр. Однонавова мурована барокова споруда. Складається з прямокутної нави і витягнутого вужчого прямокутного вівтаря. До чільного фасаду добудований гранчастий присінок. Частково збережений стінопис і вистрій. Як Уважав О.Мацюк, початково костьол був оточений муром і пристосований до оборони, як і увесь Янів. У криптах похована мати короля Станіслава Августа, яка померла 27.11.1759. *Kościóły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa Ruskiego. – Kraków, 2000. – T.8. – S. 15-129; Мацюк Орест. Замки і фортеці Західної України. Мандрівки історичні. – Львів, 1997. – С.59-60 (тут же реконструкція).* Стан – добрий*.

43. Могили часів Першої світової війни, 1915, східна околиця, зліва від траси Львів – Краковець. Тут точилися великі бої, долину р. Верещиці називали тоді "долиною смерті". Меморіальний комплекс являє собою п'ятиярусні сходи з каменю та залізобетону, що вели до пам'ятника, з якого збереглася лише масивна тумба. 2003р. з ініціативи селищної ради перед нею встановлено дерев'яний хрест.

44. Пам'ятник (бюст) І.Франку, 1981, *Львівська вул.*, справа від дороги на Краковець при в'їзді до міста. Ск. Є.Дзиндра*.

45. Цвинтар, *Яворівська вул.*: 1) могили УСС і воїнів УПА; 2) братські могили радянських воїнів, 1941, 1944, пам'ятник 1950.

46. Церква св. Володимира, 1998, *Ринок пл.* Збудована за проектом архітектора Романа Сивенького.

47. Церква Вознесіння Господнього, 1831 р. Перша церква в місті постала після його заснування на поч. XVII ст. Ульріх фон Вердум у 1670 р. відзначив у місті дві дерев'яні церкви. Існуюча мурована збудована коштом австрійського уряду у 1831 р. за проектом львівського архітектора Йосифа Вандрушки. Терезіанська ампірова споруда з пристосуванням до вимог східного обряду. Складається з ширшої квадратної нави, вужчого півциркульного в плані вітара та вужчого прямокутного бабинця з рівношироким присінком. Наву і вітар укривають великі бані. Над присінком здійснюється вежа-дзвіниця. У 1903 р. новий іконостас намалював маляр краківської школи Йосиф Зенткевич за зразком перемишльського іконостасу. Посвячена 18 жовтня 1903 р. митрополитом Андрієм Шептицьким. Реставрована у 1936 р. за проектом Є. Нагірного. 1958 р. виконано стінопис.

48. Національний природний парк "Яворівський".

49. **с. Верещиця.** Церква Різдва Пр. Богородиці, 1995. Перша згадка 1564-1565 рр. У 1662 р. Анна Могилянка Потоцька, воєводина краківська, надала церкві привілей. Дерев'яна церква збудована 1795 р., зруйнована після створення військового полігону і виселення мешканців. У 1995 р. збудована нова мурована тридільна споруда. Ширша нава вкрита чотирибічною банею, увінчаною восьмибічним ліхтарем з маківкою. Невеличкий бабинець укритий двосхилим причілковим дахом, а вітар – трисхилим.

50. **с. Верещиця.** Німецький військовий цвинтар, 1940-і.

51. **с. Вишенька Велика (не існує, тепер територія Яворівського полігону).** Руїни церкви св. арх. Михайла, 1927. Перша згадка – 1564-1565 рр. У 1927 р. закінчено спорудження нової мурованої церкви, зведеної на місці попередньої дерев'яної з XVI ст. Посвячена митрополитом Андрієм Шептицьким. Фото цієї споруди, яка служила мішенню для гармат Радянської Армії, протягом 1990-х неодноразово публікувалося в пресі як символ варварства комуністичного атеїзму в СРСР.

52. **с. Лелехівка.** Церква Успення Пресвятої Богородиці, 1739 р. Перша згадка про церкву походить з 1564-1565 рр. Датується за написом на північно-західному виступі, вище коло головного входу. Первісно тризрубна одноверха (квадратова нава і бабинець та гранчастий вітар). У 1938 р. розширена добудовою гранчастих бічних ремен і двох прямокутних симетрично розташованих прямокутних ризниць за проектом архітектора Євгена Нагірного 1933 р. Дерев'яна, хрещата, одноверха. Нава завершена невисоким верхом на восьмерику, вітар і бічні рамена вкриті п'ятисхилими дахами, бабинець – двосхилим причілковим. Іконостас XVII ст. п'ятиярусний, різьблений і золочений. Збереглися ікони XVII-XVIII ст.*

53. **с. Лелехівка.** Національний природний парк "Яворівський". Стежка Івана Франка.

54. Зупинка "Лісна". Місце поховання польських воєнків, вересень 1939, пам'ятник 1990-х .

сmt. Краковець

55. Острів серед ставка на сх. околиці, праворуч дороги на Яворів – поселення раннього залізного віку.

56. Будинок повітового суду по вул. Шевченка, 36. Типовий адміністративний будинок австрійської доби. Нині пустує. Стан – добрий.

57. Костьол св. Якова, Р. Шухевича пл. Перша згадка про римо-католицьку парохію походить з 1427 р. До початку XVIII ст. в місті існувало почергово декілька дерев'яних костьолів. Наступний дерев'яний збудовано коштом діда міста волинського воєводи

Юзефа Цетнера і діди́ча Гні́ниці (Глини́ць) Душинського та відновлено після пожежі старостою житомирським Францішком Цетнером бл.1724 р., освячений 1744 р. Існуючий мурований зведено на новому місці у 1785-1787 рр. коштом Ігнатія Цетнера. Напис зверху: "Deo et populo MDCCCLXXXVII". Інтер'єр костьолу згорів у 1939 р. Мурована споруда в стилі класицизм. Складається з прямокутної нави та вужчого гранчастого вівтаря. Чільний п'ятиосьовий фасад членований тосканськими пілястрами і завершений антаблементом з фесто́нами та аттиком. *Kościóły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa Ruskiego. – Kraków, 1995. – T.3. – S.95-102.* Фундатор – один із найвпливовіших магнатів свого часу Ігнатій Цетнер (1728 – близько 1800), власник Краковця і Перемишля, посол на Сейм Речі Посполитої 1756, 1758, 1761, воєвода белзький, коронний обозний і кавалер ордену Білого Орла з 1762, цісарсько-королівський таємний радник (1775), граф (1782), маршалок Галичини (з 1783), водночас – староста рожнівський (Київщина). *Konopczyński Władysław. Cetner Ignacy h. Przerowa // Polski słownik biograficzny. – T.III. – Kraków, 1937. – S.238-239.* Імовірний архітектор – італієць Мерліні, придворний архітектор короля Станіслава Понятовського. *Orłowicz Mieczysław. Pustrowany przewódnik po Przemyślu i okolicy. – Lwów, 1917. – S.126-127.* Чудовий портал з іонійськими колонами не зберігся. У радянські часи тут знаходився філіал львівського заводу телеграфної апаратури. Нині повернутий місцевій римокатолицькій громаді. Стан – аварійний.

58. Пам'ятник на місці садиби батьків генерал-хорунжого УПА Романа Шухевича, 1996, ск. П.Штаєр, *Р.Шухевича пл.*

59. Братська могила воїнів Червоної Армії, 1941, 1944, пам. 1968; могила героя Радянського Союзу гвардії лейтенанта Геннадія Карюкіна (1924-1944), *Р.Шухевича пл.* Г.Карюкін народився в м. Ульяновськ. 1942 р. закінчив місцеве танкове училище. Командував ротою 45-ї гвардійської танкової бригади 11 танкового корпусу 1 танкової армії 1 Українського фронту. Звання Героя отримав 26.04.1944 за бої 26-28.03.1944, коли його рота форсувала Дністер в с. Устечко (нині Заліщицького р-ну Тернопільської обл.) і Прут в с. Глиниця (Кіцманського р-ну Чернівецької обл.), знищила 2 ворожі танки, 60 гармат, чимало іншої техніки і солдатів Вермахту, що посприяло взяттю Чернівців Червоною Армією. Загинув у бою 27.07.1944. *Карюкин Геннадий Викторович // Герои Советского Союза. – Т.1. – Москва, 1987. – С.740-741*.*

60. Пам'ятник УСС по *Церковній вул.*

61. Синагога, поч. ХІХ ст., *Церковна вул.* (мур.). Реставрована у 1933-1936-х рр. У повоєнні роки використовувалася як пекарня, тепер покинута. Традиційна споруда в стилі бідермаєру (казенного класицизму), складається з одноярусного молитовного залу та двоярусних жіночих галерей. Вкрита чотирихилим дахом. Вистрій утрачений. *Синагоги України // Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація. – Львів, 1998. – Ч. 9. – С.86-88.* Стан – аварійний.

62. Цвинтар. Збережені пам'ятники з пісковика й мармуру ХІХ-ХХ ст. Більшу історичну та мистецьку вартість мають: 1) каплиця графів Лубенських – власників Краковця наприкінці ХІХ – поч. ХХ ст.; 2) обеліск із хрестом, пісковик, епітафія "Pomnik ten Bżami gorzkiemi złany Stawia Cię Mąż ze swemi sierotami. Gdy od Męża i od Dzieci Bóg powołał Cię do siebie Tyż cierpiała na tym świecie Opiekunką bądź im w nbie. Tu spoczywa Tereza z domu Kostrzewskich Tarnawska przeżywszy lat 35 zmarła dnia 30 września 1860; 3) пам'ятник у вигляді колони на могилі Магдалени з Скупневичів Вальчакової (22.03.1858 – 9.10.1884); 4) могили закатованих енкаведистами воїнів УПА Михайла Качали (1920-1947, епітафія "Спи спокійно, друже, твій подвиг Україна

не забуде”) та Івана Скірки (1921-1949, епітафія “Вічна тобі пам’ять. Як ви умирали, вам дзвони не грали. Ніхто не заплакав над вами”).

63. Церква св. Миколи, 1813, *Церковна вул.* Попередня дерев’яна церква 1706 р. згоріла під час пожежі 1801 р. На її місці коштом дідички Анни з Цетнерів Льотаринзької у 1813 р. збудовано з дерев’яного костюлу 1706 р. нову дерев’яну церкву, про що свідчить напис на одвірку південних дверей у наву: “**Сей храмъ Бжій соорѣжисл за фѣндато... стараніємъ велмо же про Николаа Дем //бнака и провѣзоров Григоріа Анна Латорин... AD 1813**” У другій половині XIX ст. добудовано мурований бабинець та потиньковано стіни. Тридільна безверха будівля. Складається з ширшої прямокутної дерев’яної нави посередині, до якої зі сходу прилягає вужчий прямокутний дерев’яний вівтар з рівноширокою захристією при східній стіні, а з заходу – вужчий мурований бабинець. Нава вкрита двосхилим причілковим дахом з переломами площин. Гребінь його посередині вінчає невеликий світловий восьмирік, накритий шоломовою банею з маківкою з кованим хрестом. Вівтар і бабинець накриті двосхилими причілковими дахами з острішками, а ризниця – односхилим. До Другої світової війни над бабинцем здійснювалася двоярусна дерев’яна вежа. На захід від церкви розташована мурована стінна брама-дзвіниця 1878 р.

64. с. **Брожки**. Церква будується.

65. с. **Глиниці**. Церква Зачаття св. Івана Хрестителя, 1689. Перша згадка – 1510. Збудована 1689 р., як свідчить збережений напис на одвірку південних дверей у наву: “**Создасл храмъ се рокоѣо: АХПІ Одина: ЮІ Апі**”. 1821 р. пошкоджена пожежею і перебудована та знову посвячена. Наступний значний ремонт проведено в кінці 1920-х рр. Складається з ширшої прямокутної нави, до якої зі сходу прилягає гранчастий вівтар з двома захристіями по боках, а з заходу – вужчий прямокутний бабинець. Вищий четверик нави вінчає високий світловий восьмирік з завершеною ажурним ліхтарем шоломовою банею. Бабинець та ширші бокові частини нави покриті двосхилими причілковими дахами з острішками, а вівтар – п’ятисхилим, увінчаним на кінці гребеня ліхтарем з маківкою. На південний захід від церкви розташована дерев’яна стовпова двоярусна дзвіниця типу четверик на четверику, вкрита наметовим дахом, збудована у 1920-х рр.

66. с. **Воля Глиницька**. Церква св. Івана Хрестителя, 1928. Збудована коштом громади на місці давнішої дерев’яної церкви з 1730 р. Зрубна, хрещата в плані будівля з укороченими боковими раменами, прямокутним бабинцем та гранчастим в плані вівтарем зі сходу. Середхрестя вінчає велика шоломова баня, поставлена на світловий восьмирік, завершена ажурним ліхтарем з маківкою. Вівтар укритий п’ятисхилим дахом, а причілкові двосхили дахи бокових рамен і бабинця завершені трикутними фронтонами з круглими віконними прорізами. Поряд розташована примітивна стовпова двоярусна, квадратова в плані дзвіниця, вкрита бляшаним пірамідальним дахом.

67. с. **Гуки**. Криївка часів УПА.

68. с. **Передвір’я**. Церква Зачаття св. Івана Хрестителя, 1808. Збудована, як свідчив напис на одвірку, на місці попередньої дерев’яної будівлі XVII ст. При ремонті церкви у 1938 р. були добудовані бокові рамена, які перетворили тризрубну будівлю на хрещату. У 1991 р. (дата виписана на західному причілку бабинця) проведено ґрунтовну перебудову – замінено дерев’яний бабинець мурованим, потиньковано вівтар і бокові рамена та ризницю. Складається з первісної дерев’яної квадраткової в плані нави, до якої зі сходу прилягає сучасний їй, дещо вужчий вівтар із прямокутною ризницею з півдня, з заходу – новий мурований, дещо ширший за наву бабинець, а з півночі й півдня –

дерев'яні, прямокутні в плані, бокові рамена. Високий четверик нави завершений високим світловим восьмериком, вкритим шоломовою банею з маківкою. На захід від церкви, на осі, але за огороженою церковною територією, розташована двоярусна, дерев'яна, стовпова, квадратова в плані дзвіниця типу четверик на четверику, вкрита наметовим дахом.

69. с. Морянци. Церква Успення Пр. Богородиці, 1766. Парафія новозаснована І. Цетнером у 1766 р. і тодіж була зведена існуюча п'ятизрубна одноверха церква. Складається з квадратової нави, до якої зі сходу прилягає рівноширокий їй гранчастий вівтар з двома захристіями по боках, з заходу – прямокутний бабинець, а з півночі і півдня – укорочені прямокутні бокові рамена. Наву вінчає велика шоломова баня на низькому світловому восьмеріку, завершена ажурним ліхтарем. Такі ж ліхтарі встановлені на двосхилих дахах бокових рамен. Іконостас походить з середини XVIII ст., чотириярусний, різьблений і золочений. На захід від церкви розташована двоярусна дзвіниця стовпкової конструкції, збудована 1996 р. Зачинена 1961-1989*.

сmt. Немирів

70. Урочище Воротня, пн. сх., давньоруське городище XII-XIII ст.

71. Колона св. Марка, XVIII ст., *Лисенка вул.*, 1. Типовий бароковий пам'ятник у вигляді увінчаної скульптурою колони, на колоні декоративний орнамент – віртуозна техніка обробки каменю (пісковик). Стан – добрий, проте може завалитися: місцеві мешканці добувають з-під нього пісок*.

72. Костьол св. Трійці, 1640, дзвіниця, *Яворівська вул.* Перший дерев'яний костьол збудовано біля 1530 р. Існуючий мурований пізньоренесансовий костьол зведено коштом Івана Стадницького у 1640 р. і освячено у 1680 р. Напис на дверях парадного входу: "Piotr Jawrowicz 1832", на порозі – надмогильна плита з майже повністю затертим написом. Інтер'єр: декоративний розпис. Місцева римо-католицька громада реставрувала костьол 1993 р.

73. Обеліск пам'яті (пісковик) перемоги військ коронного гетьмана Яна III Собеського над турецько-татарськими військами, *Ринок пл.* Стан – добрий. Чавунна таблиця з написом "JAN SOBIESKI, podówczas marszałek i wielki hetman w. kor., ścigając Tatarów, grasujących po ziemiach polskich w r. 1672, rozbił dn. 10 października na polach niemirowskich wielki czambuł tatarski i wyzwolił z jasyru 12000 szlachty i włościan, dzieci i kobiet. Czcząc pamięć pogromcy islamu, w dwóchsetną rocznicę odsieczy Wiednia miasto Niemirów tablicę tę umieściło 12 września 1883", знята і зберігається в місцевих мешканців.

74. Велика синагога, *І.Франка вул.* Перша згадка про євреїв у місті – 1589 р. Мурована синагога відома з 1640 р. Існуюча збудована у 1769 р. Після Другої світової війни стояла в руїні. У 1960-х рр. адаптована на шкільний спортзал і класи. Первісно – барокова споруда провінційного трактування. Мурована з пісковика й цегли. Складалася з великого одноярусного молитовного залу та триярусних приміщень для жінок і синагогальних потреб. Вкрита чотирихилим дахом. Внутрішній вистрій та архітектурний декор утрачені. *Синагоги України // Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація. – Львів, 1998. – Ч. 9. – С.105.* Стан – занедбаний.

75. Бет Мідраш (мала синагога), *І.Франка вул.* Давніша частина зведена у 1811 р., новіша добудована на зламі XIX/XX ст. Споруда в стилі провінційного класицизму. Після Другої світової війни адаптована для протипожежної служби. Мурована з каменю

пісковнику й цегли. Складалася з великого однарусного молитовного залу та двоярусних приміщень для жінок і синагогальних потреб. Вкрита двосхилим причілковим дахом. Внутрішній вистрій та архітектурний декор утрачені. *Синагоги України // Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація. – Львів, 1998. – Ч.9. – С.105-106.* Стан – занедбаний.

76. Синагога, злам XIX/XX ст., *І.Франка вул.* Після Другої світової війни стояла в руїні. У 1960-х рр. адаптована для протипожежної служби. Складалася з однарусного молитовного залу та двоярусних приміщень для жінок і синагогальних потреб. Покрита двосхилим причілковим дахом. Внутрішній вистрій та архітектурний декор утрачені. *Синагоги України // Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація. – Львів, 1998. – Ч.9. – С.105-107.* Стан – занедбаний.

77. Хрест (дер.) на місці шибениці, на якій енкаведисти страчували українських повстанців, *Ринок пл.*

78. Цвинтар єврейський – комплексна пам'ятка унікальної історичної цінності. Стан – добрий.

79. Цвинтар міський. Пам'ятники XVIII-XX ст. з вапняку, пісковнику, граніту. Особливу історичну цінність мають: 1) гранітний обеліск на могилі графа Олександра Крузенштерна; 2) могили УСС: сучасний пам'ятник у вигляді трьох хрестів; 3) братська могила прикордонників, 1941, пам'ятник 1957*.

80. Церква Зіслання св. Духа, 1852. Попередня дерев'яна парафіяльна церква була збудована коштом Вікторіяна Стадницького, полковника белзького, у 1699 (за іншими джерелами – 1669) р. на тодішньому Великому передмісті. У 1848-1852 рр. на її місці коштом графа Мочинського збудована нова церква і дзвіниця. Це мурована однавова споруда, увінчана на двосхилому даху великим ліхтарем з маківкою. В кінці XIX ст. проведена внутрішня реставрація церкви. У 1930-х рр. поліхромію виконав художник Дем'ян Горняткевич. Частково знищена під час Другої світової війни, відбудована мешканцями. 1945-1989 – зачинена*.

81. Церква православна (будується). *Ринок пл.*

82. Курорт “Немирів”, парк курорту – пам'ятка садово-паркового мистецтва, на території парку чотирьохсотлітній дуб – ботанічна пам'ятка природи. Джерела мінеральної води – гідрологічні пам'ятки природи. Санаторій заснований 1814, занедбаний після 1830р. Впорядкований і розбудований на поч. XX ст. гр. Каролем Крузенштерном. *Lewicki Stanisław A., Orłowicz Mieczysław, Praszcz Tadeusz. Przewódnik po zdrojowiskach i miescowościach klimatycznych Galicji. – Lwów, 1912. – S.125-128.*

83. **с. Салаші.** Церква будується.

84. **с. Салаші, хутір Васюки.** Пн.-сх. околиця, на висоті з крутими схилами – давньоруське городище.

85. **с. Руда Вороблячинська** – каплиця (буд.). Фігура Матері Божої і хрест XIX ст.

сmt. Шкло

86. 3 км від селища, 0,5 км на північ від шосейної дороги на Яворів, урочище “Заямини”, схил берега заболоченої долини – поселення висоцької культури (VIII-V ст. до н.е.)*.

87. 1,5 км на пд. зах., ур. Лазні (Болото) – поселення давньоруське.

88. Будинок родини Гординських. Ярослав Гординський (22.07.1882, Шкло – 05.07.1939, Львів) – історик літератури, філолог, перекладач з німецької, письменник. 1900-1904 навчався на філософських ф-тах Віденського та Львівського університетів.

Викладав українську та класичні мови у гімназіях Львова (1904-1905, 1912-1938) і Коломиї (1905-1912), читав лекції в Українському таємному університеті у Львові (1922-1923) та Вищих учительських курсах у Львові (1929-1930). Член філологічної секції НТШ. Рукописна спадщина зберігається в Центральному державному історичному архіві у Львові. Святослав Гординський (30.12.1906, Коломия – 08.05.1993, м. Баунд-Брук, США) – син Я.Гординського, поет, перекладач, художник, мистецтвознавець. Навчався у львівському університеті, здобував художню освіту в Берліні та Парижі. 1931 – співзасновник Асоціації незалежних українських митців. 1939-1941 – Краків, з 1944 – у Мюнхені, з 1947 р. – у США. Співзасновник Об'єднання митців українців Америки. Розмалював бл. 30 церков у США. *Шмагало Р. Словник митців-педагогів України та з України у світі. 1850-1950. – Львів, 2002. – С.32.*

89. Військовий санаторій “Шкло”, джерела мінеральної води – гідрологічні пам'ятки природи. З лікувальною метою експлуатуються з XVI ст. За дорученням короля Степана Баторія королівський лікар Войцех Очко дослідив лікувальні властивості джерел і описав результати досліджень у звіті королеві. Згодом з'явилося видання: *Erazm Sykst. O cieplicach w Szkle ksiąg troje*. У той час були відомі як “Яворівські води”. Тут бував король Владислав IV Ваза. Військовий санаторій створений австрійським урядом, на поч. XX ст. тут щороку лікувалося бл. сотні офіцерів. *Lewicki Stanisław A., Orłowicz Mieczysław, Praschil Tadeusz. Przewodnik po zdrojowiskach i miejscowościach klimatycznych Galicji. – Lwów, 1912. – S.195-197.* Розбудований міністерством оборони СРСР (розпочав діяти 15.09.1947). Розташований на території лісопарку площею 125 га, має 5 спальних корпусів на 450 місць.

90. Парафіяльна школа XVIII ст.*

91. Церква св. Параскеви, 1732. Вперше згадується у 1578 р. Існуюча дерев'яна тризрубна церква збудована коштом Івана Сапіла, як свідчив напис на одвірку:

Бозданъ выстъ храмъ сей преподобной Параскевин мѣсца Юніа дна Г РБ. ЯСЛІ. Блаженнымъ присно поминаемымъ ктитормъ святого храма естъ Сапило Иванъ Ганнъ Коляченко. Бл. 1804 р. прибудували північне рамено (каплицю), пізніше – південне та ризницю, що призвело до утворення хрещатої в плані будівлі, увінчаної на низькому восьмерику нави великою шоломовою банею зі світловим ліхтарем і маківкою. В церкві зберігся п'ятиярусний різьблений і золочений іконостас з 1732 р. На захід від неї розташована двоярусна стовпова дзвіниця. На прицерковному цвинтарі збереглися старі надгробки, найстарший датується 1687 р.*

92. Церква св. Миколая, 2001.

с. Бердихів

93. Церква св. Миколая, 1989-1991, арх. Іван Коваленко.

94. **с. Молошковиці**. Церква Різдва Пр. Богородиці, Дерев'яна церква св.пр.Іллі збудована в 1740-х рр. У 1853 р. згоріла і на її місці звели нову дерев'яну безверху церкву. Після другої світової війни зачинена до 1989 р. Згоріла 1992 р. Того ж року розпочалося спорудження нової мурованої церкви за проектом арх. Лібера. Збереглася дзвіниця 1853 р.*

95. **с. Підлubi**. Церква св. Миколи, 1830. В XVII ст. в селі існував монастир. Парафія отримала привілеї в 1674 та 1703 рр. Теперішня дерев'яна тризрубна одноверха церква з дубових брусів збудована у 1830 р. Четверик її нави переходить у восьмерик, укритий шоломовою банею зі сліпим ліхтарем і маківкою. У 1897 р. зроблений новий чотириярусний різьблений і золочений іконостас. У 1988 р. церква розширена добудовами

до західної стіни бабинця і вівтаря. Поряд з церквою – дерев'яна триярусна стовпова дзвіниця*.

с. Бірки

96. Церква св. Володимира і Ольги, 1992, арх. Микола Рибенчук.

97. **с. Рокитне.** На пн. зах., урочище Гринівка – Зелений горб, у лісі – курганний могильник культури шнурової кераміки з 16 курганів, 6 розкопані.

98. **с. Рокитне.** Ур. “Окопи”, городище X-XIII ст.*

99. **с. Рокитне.** Церква Собору Пр. Богородиці. Збудована у 1861 р. на місці попередньої дерев'яної церкви Втечі до Єгипту Пр. Богородиці, яка, за деякими даними, була збудована у 1648 р. У 1870 р. в церкві встановлено новий іконостас. Ремонтована у 1884 р. У 1919 р. стараннями о. Івана Адама під церкву підведено нові підвалини і вистелено нові підлоги та замінено гонтове покриття дахів бляшаним. Дерев'яна тридільна однобанна будівля на підмурівку. Церква стовпової конструкції з заповненням стін брусами, запущеними в пази стовпів. Складається з ширшої квадратної нави, до якої зі сходу прилягає вузкий прямокутний вівтар з прямокутною ризницею з півночі, а з заходу – рівноширокий вівтарю прямокутний бабінець. Вищий об'єм нави завершений низьким світловим восьмериком, вкритим шоломовою банею з маківкою. Вівтар і бабінець вкривають трисхилі дахи. На південний захід від церкви розташована дерев'яна стовпова двоярусна дзвіниця, вкрита наметовим дахом*.

100. **с. Рокитне.** Пам'ятний хрест УПА, 2001.

с. Бунів

101. Меморіальна дошка Ю.Липі на місцевій школі, ск. Ю.Савко, 1994.

102. Меморіальна дошка С.Бандері на будинку Народного дому, 1999.

103. Меморіальна дошка жертвам НКВС на приміщенні сільради, 2000.

104. Місцевість між с. Бунів та с. Іваники. Пам'ятний знак на місці загибелі трьох провідників УПА на Яворівщині, 1999.

105. Пам'ятник Т.Шевченку, 1996.

106. Цвинтар XX ст.: повстанський некрополь, сер. 1940 – поч.1950-х; могила Юрія Липи. Ю.Липа (05.05.1900, Одеса – 20.08.1944, Шутове) – лікар, письменник, публіцист, громадський діяч, видатний політолог, син міністра уряду УНР Івана Л., 1917 козак морського куреня армії УНР. 1918 переїхав до Києва. Навчався на юридичному ф-ті Київського університету. Згодом сім'я І.Л. емігрувала до Галичини і мешкала у м. Винники під Львовом. Після закінчення медичного ф-ту Познанського університету 1929 працював за фахом у Варшаві. 1943-1944 проживав у Яворові, з липня 1944 – у Буневі. Лікував українських повстанців. 19.08.1944 заарештований в с. Іваники і закатований НКВС у с. Шутове.

107. Церква св. Параскеви, 1676. Перша згадка – 1589. Є відомості про існування в селі монастиря. Ерекційний акт парафії надав польський король Зигмунд III 1616 р. Існуюча дерев'яна тризрубна триверха церква, завершена трьома шоломовими банями, збудована у 1676 р. В 1703 р. над бабинцем на емпорі збудовано церкву (каплицю) св. апп. Петра і Павла, оточену зовнішньою галереєю. Можливо, тоді добудована північна ризниця. Реставрована у 1897 та 1934 рр. Після 1937 р. емпора перероблена у П-подібні хори. Тоді ж збудована з дощок південна ризниця. У церкві зберігся унікальний іконостас

XVII ст. львівської художньої школи. Поряд із церквою розташована двоярусна, оборонного типу, дерев'яна стовпова дзвіниця*.

Назовні до лівої стіни прикріплена чавунна плита з, ймовірно, надгробка Левицьких гербу Рогаля з епітафією такого змісту: "Tu spoczywają w Bogu Julianna z Gorzkowskich Lewicka + d.11 Lutego 1797 Jan Rogala Lewicki właściciel Bonowa + d. 6 Lipca 1817 Felicja Lewicka + d.2 Kwietnia 1842 Maria z hr Siemiwińskich Lewicka + d. 3 kwietnia 1877". Через дорогу – залишки цвинтаря XIX ст.

Справа від входу в церкву – меморіальна таблиця о. Антонієві Добрянському. Антоній Добрянський (26.01.1810-10.06.1877) – греко-католицький священник, депутат Райхстагу 1848-1849рр., посол на Сейм у 1861-1866рр. Походив з сім'ї пароха с. Бунів. Навчався у Львівській і Віденській духовних семінаріях, висвятився 1834р. 1835-1837 – парох с. Малковичі біля Перемишля, 1837-1877 – с. Валява. Водночас викладав церковнослов'янську мову в єпархіальній семінарії у Перемишлі, 1845-1863 – шкільний інспектор. З 1856р. – почесний крилошанин, радник єпархіального суду і декан. Автор букваря, кількох підручників, текстів теологічних проповідей. Історик, основна праця "История епископов трех соединных епархий, перемышльской, самборской и сяноцкой от найдавейших времен до 1794г. по источникам сочиненная" (Львів, 1893). Як писало "Діло", "язык "Истории" – російщина. Шкода!" (Діло, 1893. №190). Учасник Собору руських учених (1848), член Галицько-руської матиці. Обирався до Перемиської повітової ради. *Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника. Відділ рукописів. – Ф.167. – Оп. II. – Спр.1047 (Матеріали до біографії, зібрані Іваном Левицьким). – 23 арк.; Добрянський Антін. Автобіографія // Дух і ревність. – Перемишль – Львів, 2002. – С.200-205.*

На церковному подвір'ї, справа від дзвіниці – могила Василя Фітеля (1914-1944), командира боївки УПА "Ониська", с. Молошковиці.

108. **с. Іваники.** Церква св. апп. Петра і Павла, 1993 р. У 1992-1993 рр. старанням о. Петра Зеленоуха збудована новозаснована невелика мурована однобанна церква.

109. **с. Іваники.** Пам'ятник Ю.Липі, 1999.

с. Великополе

110. Церква Собору Пр. Богородиці, 1787. Перша згадка – 1515. Дерев'яна, тризрубна, одноверха. Нава, яка виділяється висотою і масивними пропорціями, завершена верхом на низькому восьмерику, увінчаним маківкою на ажурному ліхтарику. Вівтар і бабінець вкриті двосхилими причілковими дахами з острішками і увінчані на гребенях сліпими ліхтарями з маківками. Іконостас XVIII ст. чотириярусний, пірамідальної побудови з позолоченим рокайлевим різьбленням. Дзвіниця мурована у вигляді брами, 1910 р.*

111. Відновлена криївка на місці загибелі заступника головнокомандувача УПА Осипа Дяків-Горнового.

112. **с. Затока.** Урочище "Біля грабарки", 0,5 км на пд., лівий берег р. Верещиця, пд. і зах. схили піскової дюни – поселення комарівської культури, поховання з тілоспаленням лужицької культури. Поселення 2-ї пол. II тис. до н.е.*

113. **с. Затока.** Церква Успіння Пр. Богородиці.

с. Вербляни

114. Пам'ятник 2000-ліття Різдва Христового, 2000.

115. Церква Різдва Пр.Богородиці, 1865. Перша згадка – 1515. У 1688 р. парафія отримала ерекційну грамоту від короля Яна III Собеського. Стара дерев'яна триверха церква, збудована в середині XVI ст. простояла до середини XIX ст. У 1865 р. на її місці збудована теперішня, теж дерев'яна тризрубна триверха церква, увінчана низькими восьмигранними наметовими верхами з ліхтарями і маківками на низьких восьмириках. Дата спорудження церкви вирізьблена на надпоріжнику західних дверей: **“Р.Б.1865”**. Звели її ті ж майстри, що й у Старичах. У 1868 р. іконостас виконав художник Антін Яблоновський. 1961-1989 – зачинена*.

116. **с. Гораєць**. Каплиця на честь незалежності України.

117. **с. Коти**. Могила борцям за волю України.

118. **с. Коти**. Церква Івана Хрестителя (мур.), 1990-і.

119. **с. Коти**. Церква, 2000, витримана в традиціях типової яворівської дерев'яної церкви.

с. Віжомля

120. Урочище Площа, 1,5 км на півн. від села, правий берег р. Бугаївки, півд. схил піскової дюни та 1,5 км на захід від села, правий берег р. Бугаївки, піскова дюна – поселення раннього залізного віку.

121. Лютеранська кірха. Залишки будівлі, 1877.

122. Церква Воскресення Господнього, 1560. Найдавніші згадки походять з 1515 р. Теперішня дерев'яна церква збудована у 1560 р. В пізніші часи перебудовувалися вівтар і бабинець, а у 1894 р. бабинець розширений добудовою з заходу. Тепер це тризрубна одноверха будівля, завершена над навою наметовим пірамідальним верхом з одним заломом. До західного причілку бабинця прилягає двоярусна дерев'яна дзвіниця, а при східній стіні вівтаря влаштована відкрита каплиця. З заходу, майже впритул до церкви, але трохи зсунено з осі, розташована триярусна стовпова дзвіниця з нахиленими досередини стінами, вкрита наметовим дахом. На арках з півдня – дати з різьблених накладних цифр “1936” і “1931”*. Поряд на схилі на південь від церкви ведеться спорудження нового мурованого хрещатого в плані однобанного храму за проектом львівського архітектора Святослава Крупчука 1993 р.

123. **с. Глинець (Ляшки Яворівські)**. Церква Різдва Пр. Богородиці, 1877. Уперше згадується 1507 р. Давніша дерев'яна церква, спільна для Ляшок Яворівських і Новосілок, була збудована, ймовірно, у XVII-XVIII ст., бо в документах 1808 р. зазначена як стара. У 1877 р. її замінила теперішня дерев'яна двоверха церква, нава і вівтар якої увінчані шоломовими банями з ліхтарями і маківками на світлових восьмириках. Над бабинцем – двосхилий дах. По Другій світовій війні не була зачищеною*.

124. **с. Новосілки**. Церква Успення Пр. Богородиці, 1882. Дерев'яна тризрубна одноверха церква, завершена шоломовою банею на восьмирику нави. Зачинена 1982-1989.

125. **с. Новосілки**. Пам'ятник Івану Севері. І.Севера (21.05.1891, с. Щиглі на Яворівщині – 20.12.1971, Львів) – видатний скульптор і педагог з Яворівщини, заслужений діяч мистецтв УРСР (1963). Навчався в Яворівській різьбярській школі (1904-1907), у Львівській художньо-промисловій школі (1910-1914), у Петербурзькій (1915-1918), Празькій (1919-1921), Римській (1921-1924) академіях мистецтв. 1926-1929 – викладач

Київського художнього інституту, 1929-1934 – Харківського художнього інституту, 1942, 1944 – Львівської художньо-промислової школи, з 1947 – завідувач кафедри скульптури Львівського інституту ужиткового й декоративного мистецтва. *Дацко В. Яворівщина в іменах – Львів, 1995. – С.93-94; Горинь Б. У пошуках берега. Життя і творчість скульптура Івана Севери. – Львів, 1995.*

126. **с. Чернокунці.** Церква св. Миколи, 1827. Перша згадка – 1578. 1705 р. – привілей від діди́ча села Мартина Торжковського. Теперішня дерев'яна будівля постала на місці давнішої у 1827 р. Це двозрубний безверхий храм, укритий двосхилими дахами. 1961-1989 зачинений.

с. Вороців

127. 0,5 км на пн. зах від села, правий берег р. Домажирки – стоянка мезоліту.

128. 0,1 км на сх. від села, 0,2 км від правого берега р. Стара – поселення черняхівської культури.

129. 0,5 км на південь, лівий берег струмка – поселення XI-XIII ст.*

130. Церква Різдва Пр. Богородиці, 1842. Перша згадка – 1456. Збудована у XVII/XVIII ст. дерев'яна церква згоріла 23 червня 1811. У 1842 р. завершилося спорудження нового мурованого храму за проектом львівського архітектора Йосифа Вандрушки на кошти цісаря Австрії Фердинанда I. Освячена 1846 р. Мурована споруда терезіанського типу. Складається з прямокутної витягнутої нави, у західній частині якої внутрішньо виділений присінок, та вужчого, півциркульно в плані завершеного вітваря зі сходу, до якого з півночі прилягає невелика, прямокутна в плані ризниця. Нава вкрита трисхилим дахом, а вітвар – двосхилим з нижчим гребенем, що над півциркульною частиною переходить у конусний. В площинах даху нави влаштовано по два круглі стрихові вікна. Над чільним західним фасадом підноситься квадратний в перекрої ярус вежі-дзвіниці, вкритий чотирибічною бароковою банею. Вхід на прицерковну територію підкреслюють два муровані профільовані пілони з наметовим накриттям, між якими влаштований проїзд*.

131. **с. Карачинів.** На пн. зах., правий берег р. Страховиця – поселення черняхівської культури.

132. **с. Карачинів, хутір Кички-Мички.** Мис лівого берега р. Стара, нагородах – поселення бронзового віку та давньоруського періоду.

с. Добростани

133. Околиця, могильник із тілоспаленням пшеворської культури.

134. Урочище “Зади”. Поселення XI-XIII ст.*

135. Урочище “Залапин”, городище XI-XIII ст.*

136. Братська могила рад. воїнів 1941, пам.1982.*

137. Церква Успення Пр. Богородиці, 1817. Перша згадка – 1515. Існуюча збудована 1817 р. за проектом архітектора Міхаеля Фабрі 1804 р. та завершена за проектом Стаунеллі у 1816 р. у панівному тоді терезіанському стилі на місці попередньої дерев'яної будівлі. Складається з прямокутної витягнутої нави, у західній частині якої внутрішньо виділений присінок, та вужчого, прямокутного в плані вітваря зі сходу, до якого з півдня і півночі прилягають невеликі, прямокутні в плані ризниці. Нава вкрита двосхилим дахом, а вітвар – трисхилим з нижчим гребенем. Над чільним західним фасадом

підноситься квадратний в перекрої ярус вежі-дзвіниці, вкритий чотирибічною банею, увінчаною сліпим ліхтарем з маківкою. Стінопис інтер'єру 1899 р. маляра Михайла Боярського. Зберігся сучасний церкві чотириярусний іконостас горизонтальної побудови столярної роботи з новими царськими дверями і різьбленими колонами.*

138. **Біла Гора (Вайзенберг).** Костьол св. Венделіна. Латинська парафія заснована німецькими колоністами 1794 р. Мурована споруда постала у 1807 р., а освячена щойно у 1896 р. Після війни до 1990 р. використовувався як склад. Тепер це православна церква. Споруда складається з прямокутної нави, вужчої прямокутної захристії та невеликого квадратного присінку при чільному фасаді. Вкрита трисхилим дахом. При адаптації на церкву присінок підвищено і перетворено на вежу, увінчану великою маківкою на восьмибічному ліхтарі. *Kościół i klasztor rzymskokatolickie dawnego województwa Ruskiego.* – Kraków, 2000. – T.8. – S.19-21.

с. Домажир

139. 0,5 км на пд. сх., лівий берег р. Стара, горб поблизу церкви – поселення черняхівської культури.

140. 1 км на пд. сх, 0,1 км на пн. – поселення давньоруське.

141. 0, 5 км на пд сх., лівий берег струмка – поселення давньоруське.

142. Ур. Болото, над ставком – городище, XI-XII ст.*

143. Братська могила рад. воїнів 1944, пам.1973.

144. Латинська каплиця, 1906, діюча як греко-католицька церква.

145. Цвинтар: могила Героя Соціалістичної Праці Ф.М.Безуглої, 1967, пам. 1968.*

146. Церква Собору Пр. Богородиці, 1856. Збудована на місці давнішої дерев'яної церкви Введення Пр. Богородиці. Дата вказана на західному причілку. Більшість шематизмів датують церкву 1866 р., ймовірно – роком посвяти. Автор проекту невідомий, але за його ж проектом збудована церква в селі Милошовичі Пустомитівського району. Ремонтована у 1990 р. – дата на східному причілку. Мурована, хрещата в плані тиньковна споруда. До квадратної в плані нави прилягають прямокутні бабинці і вівтар та укорочені бокові рамена. При північній стіні вівтаря влаштована невелика прямокутна ризниця. Вівтар і бабинці вкриті двосхилими причілковими дахами, бокові рамена – трисхилими. Над четвериком стін нави здійснюється восьмибічний світловий барабан, завершений низькою банею з великою цибулястою маківкою. Іконостас і бічні вівтарі Ісуса Христа та Богородиці виконані А.Манастирським. На схід від церкви розташована мурована стінна двоярусна дзвіниця.*

147. **с. Кожичі.** Церква Воздвиження Чесного Хреста. Збудована, а ймовірно, перебудована у 1870 р. з давнішої будівлі 1705 р., про що свідчать її форми, характерні для галицьких будівель XVIII ст. Дерев'яна, тризрубна, одноверха будівля. Складається з трьох наближених до квадрату в плані частин, витягнених по осі схід-захід – ширшої нави та вужчих бабинця з заходу і вівтаря зі сходу. До вівтаря з півночі і півдня прилягають невеликі ризниці, рівні йому за довжиною. Наву вкриває шоломова баня, поставлена на низький світловий восьмерик, завершена сліпим ліхтарем з маківкою. На південь від церкви розташована дерев'яна одноярусна стовпова квадратова в плані дзвіниця, вкрита наметовим пірамідальним дахом.

148. **с. Жорницька.** 0,5 км на пн. зах. Поселення черняхівської культури, III-IV ст.*

149. **с. Жорницька.** 0,5 км на пд. сх. Поселення черняхівської культури, III-IV ст.*

150. **с. Жорниська.** Церква Стрітіння Господнього, 1877 р. Дерев'яна, збудована на місці попередньої з 1692 р. Тридільна, вкрита шоломовою банею на світловому восьмирику нави. У 1880 р. збудовано нову дзвіницю.

с. Дрогомишль

151. Пам'ятник односельцям, які загинули в Другій світовій війні в лавах Червоної Армії, 1972, ск. Л.Лесюк*.

152. Церква Покрови Пр. Богородиці, 1921. Найдавніші згадки – з 1578 р. Ерекційний акт парафії надав у 1685 р. польський король Ян III Собеський. Попередня дерев'яна церква Преображення Господнього, означена в інвентарі 1805 р. як стара, згоріла під час Першої світової війни у 1916 р. 1921 р. побудовано новий дерев'яний тризрубний одноверхий храм, який відновлено у 1925 р. після пожежі. Дерев'яна, тризрубна одноверха будівля з соснових брусів на соснових підвалинах на підмурівку. Складається з ширшої квадратної в плані нави, до якої зі сходу прилягає вузький гранчастий зруб вітара з двома прямокутними ризницями по боках (південна прибудована пізніше), а з заходу – прямокутний зруб бабинця, з ганком із заходу. Вищий четверик стін надопасання нави переходить у великий світловий восьмириг, вкритий потужною цибулястою банею, увінчаною хрестом на підхрестовому яблуці. З двосхилого даху бабинця і п'ятисхилого вітара виростають великі сліпі восьмибічні ліхтарі, вкриті невеликими цибулястими банями. На захід від церкви розташована триярусна стовпова, квадратова в плані дзвіниця.

153. Церква (мур.), 1990-і.

154. **с. Грушів.** Урочище Стадіон. На території села, лівий берег р. Завадівка (Любачівка) – давньоруське селище.

155. **с. Грушів.** Пн. околиця, ліворуч шосе на Немирів, правий берег р. Завадівки – поселення комарівської культури.

156. **с. Грушів.** 1 км на сх., піскова дюна поблизу греблі водосховища – поселення скитського періоду.

157. **с. Грушів.** Церква св. Миколи, 1715. Найдавніші згадки про церкву походять з 1578 р. Існуюча дерев'яна тризрубна одноверха церква, вкрита невисокою шоломовою банею на низькому восьмирику, збудована у 1715 (1717) р. коштом діда Розвадовського. В пізніші часи до бабинця прибудований присінок, а до вітара і нави з півночі – невеликі приміщення. У 1899 р. при західній стіні бабинця добудовані хори. Того ж року придбаний іконостас з різночасовими іконами. Поряд із церквою – триярусна дерев'яна дзвіниця, другий ярус якої оточений обхідною галереєю. 1950-1989 – зачинена.*

158. **с. Липовець.** Ур. Стаї, високий берег пересохлого струмка поблизу лісу – поселення раннього залізного віку та давньоруського періоду.

159. **с. Липовець.** Церква Успення Пр. Богородиці, 1884. Перша церква в селі була збудована у 1636 р. У 1883 р. освячено наріжний камінь під нову будівлю (тепер ця гранітна глина з вирізьбленим написом “**АВНП**” покладена у фундамент під вітарем). Збудована стараннями священика Івана Отта майстрами, ймовірно тими ж і за тим же проектом, що й церкви в Коханівці та Свидниці, й освячена, як свідчить зроблений у 1996 р. напис на західній стіні бабинця справа від дверей (повторення різьбленого старого напису на хорах, прихованого шалівкою під час ремонту), – “Сей храм основан 19 квітня 1883 р. Посвящен 15 серпня 1884 р. за бс о.і. Зіять Отто”. Тризрубна будівля, з навою вкритою великою банею, яка у нижній частині переходить у чотири-схилий дах. На південний-захід від церкви розташована дерев'яна двоярусна, квадратова

в плані дзвіниці стовпкової конструкції, збудована у 1929 р. майстром Бохором з Вислобоків.

160. **Хутір Лужки.** Капличка на честь скасування панщини 1848 р.

с. Завадів

161. Церква Різдва Пр. Богородиці, 1812. Привілей церква отримала від польського короля Владислава IV у 1646 р., підтверджений пізніше Яном III Собеським у 1684 р. У 1792 р. на місці давнішої коштом тодішнього пароха збудована нова дерев'яна церква з нового і почасти старого матеріалу, яку знищила пожежа 1799 р. Залишилися лише дерев'яна дзвіниця у якій відбувалися відправи до часу зведення нової мурованої споруди у 1812 р. У 1907 р. її реставрували. Тепер це хрещата в плані з укороченими боковими раменами церква, увінчана над середхрестям світловим восьмибічним барабаном, вкритим банею з ліхтарем і маківкою. У міжвоєнний період церква розписана О.Харківим. В церкві зберігся високого мистецького рівня іконостас 1713 р. За місцевою традицією, походить з щеплотського монастиря. Авторство його приписується жовківському маляреві Томі Осташевичу. В церкві правив М.Вербицький – автор музики гімну України (1850-1852). В селі є ще невелика дерев'яна капличка, збудована 1921 р. на місці давнішої, в якій у повоєнний час був склад.

162. Фігура Христа Спасителя, 2000.

163. Могила Борцям за волю України.

164. **Хутір Лужки.** Капличка на честь скасування панщини 1848 р.

165. **с. Поруби.** Церква Різдва св. Івана Хрестителя, 1920. Дерев'яна церква-каплиця збудована у 1920 р. на місці давнішої, яка існувала тут у XIX ст. Будівля хрещата в плані, одноверха, увінчана банею з ліхтарем і маківкою на середхресті. Зачинена у 1958-1989 рр.

166. **с. Поруби.** Могила Борцям за волю України.

167. **с. Щеплоти.** 1 км на зах., піскова дюна на правому березі р. Завадівки (Любачівки) – поселення комарівської культури.

168. **с. Щеплоти.** 1,3 км на зах., праворуч дороги на Немирів, піскова дюна під лісом – поселення скитського періоду.

169. **с. Щеплоти.** Церква (дер.), 1940-і роки.

с. Залужжя

170. Церква св. Параскеви, 1681. Найдавніші згадки – 1578. У 1634 р. парафія отримала ерекційну грамоту, підтверджену 1644 р. королем Польщі Владиславом IV. У 1681 р. коштом громади збудована існуюча дерев'яна тризрубна триверха церква. Датується за написом на південних дверях: “Zbudowana cerkiew Anno 1681 // za krola 3 Iana Sobieskiego”. Первинне її ядро – вівтар і нава; бабінець і ризниця прибудовані пізніше. Вінчають три головні об'єми шоломові бані на низьких восьмериках, завершені ліхтарями з маківками. В церкві зберігся п'ятиярусний різьблений іконостас XVII ст. та різьблені барокові престоли XVIII ст. У 1852-1853 рр. у церкві правив М.Вербицький – автор музики гімну України. Церква ремонтowana і розширена у 1873 р. Поряд з церквою розташована дерев'яна двоярусна стовпова дзвіниця, сучасна церкві. У 1944 р. німецькі окупанти хотіли спалити церкву з мешканцями села, але пізніше облишили свій задум. Проект реставрації у 1992 р. виконали архітектори Галина Паночко та Надія Федевич. Незважаючи на те, що церква мала статус архітектурної пам'ятки, громада її розібрала, збудувала з цього матеріалу каплицю й розпочала будівництво нової дерев'яної церкви.*

171. Корчма, XIX ст. Одноповерхова споруда, нині житловий будинок.*

172. Могила Борцям за волю України.

173. **с. Мурини**. Ур. Молокова гора. Пн. околиця – селище давньоруського періоду.

174. **с. Новий Яр (Яжів Новий)**. Церква св. Параскеви, 1516. Найдавніші згадки – 1515. Теперішня церква збудована коштом громади у 1516 р. на місці давнішої, відновлена у 1640 р. У 1679 р. отримала привілей від короля Яна III Собеського. Перебудована дідичкою Ратковською у 1748 р. На цей час це була тризрубна триверха церква, вкрита шоломовими банями на восьмериках з одним заломом. У 1791 р. частково вкрита бляхою, а у 1806 р. підведені нові підвалини, про що свідчать написи на зрубі бабинця, на третьому брусі південної стіни: **“Pobiałasie blachą Cerkiew 1791 Ro...// Podwaliny podłożone r.p.1806”**. У 1820 р. добудоване північне бокове рамено, а у 1826 р. південне та ризниця до південної стіни вівтаря, що перетворило будівлю у хрещату в плані. Бл.1883 р. церква помальована. У 1917 р. наново перекриті дахи і верхи. Поряд з церквою розташована дерев'яна стовпова триярусна дзвіниця, побудована у 1801 р. (згідно з написом). Діяла в радянську добу*.

175. **с. Цегуля**. Церква св. Миколи, 1745. Новозаснована грамотою Яна Мнішека 1742 р. Збудована 1745 р. У 1841 р. відремонтована, піднята на кам'яний фундамент. У 1926 р. майстром Василем Мурином добудовані бокові рамена, які перетворили тризрубну будівлю в хрещату. Вінчає церкву на низькому восьмерику нави шоломова баня з ліхтарем і маківкою. Зберігся іконостас XVIII ст. Поруч із церквою розташована дерев'яна двоярусна стовпова дзвіниця з 1759 р. Зачинена після другої світової війни*.

176. **с. Старий Яр (Яжів Старий)**. Церква св. Параскеви, 1638. Перша згадка – 1515. Існуюча тризрубна дерев'яна будівля постала коштом громади 1638 р. У 1695 р. перенесена на теперішнє місце. Тоді ж збудована дерев'яна дзвіниця. В 1701 р. парафія отримала привілей від короля Августа II. Відновлена і освячена у 1746 р. В кінці XIX ст. до нави добудовані бокові рамена-каплиці св.Миколи та Пр.Богородиці. Відремонтована Момриком 1895 р. Освячена після направи і малювання у 1897 р. Утворилася хрещата в плані одноверха церква, вкрита дзвонястою банею з ліхтарем і маківкою на восьмерику нави. Зовнішні зруби церкви вкриті численними різьбленими хронікальними написами XVII-XIX ст., зокрема на випустах бабинця і нави є написи: **“ПЕРШИИ КОЗАКИ АХМИ”, “ТУРКИ РОК БОЖ АХОВ”, “ПРЕОБРЖЕНИЕ СЛНЦА РОК АХЧА”, “ФУНДАШЬ ЦРКВИ АХМИ”, “СЯРАПЧА РОК БОЖ АХЧИ”, “АШПГ ГРАД І ПОЖАРА// Левъ Висилій”**. В 1934-1935 рр. іконостас намалював Антон Манастирський. Зберігся різьблений поліхромний сріблений вівтар XVIII ст. з іконою місцевого маляра Василя Мурина.

Антін Манастирський (2.11.1878, Завадів Підгаєцького пов. – 15.05.1969, Львів) – видатний художник. Студіював у Львівській художньо-промисловій школі (1895-1899), Краківській академії мистецтв (1900-1905). Член Товариства для підтримки руського мистецтва (з 1899р.), з 1905р. проживав у Львові. Малював ікони, натюрморти, пейзажі, розписував церкви, автор полотен на історичну тематику, графік, ілюстрував чимало видань літераторів. У 1910-1920-х роках його твори були широко відомі завдяки репродукціям на поштових листівках. *Encyklopedia of Ukraine. Vol. III. Ed. by Danylo Husar Struk. – Toronto – Buffalo – London, 1993. – P.296-297.*

177. **с. Старий Яр**. Церква св. Володимира і Ольги (мур.), 1992.

с. Кам'янобрід

178. Церква Успення Пр. Богородиці, 1654. Перша згадка – 1578. У 1839 р. проведено ґрунтовний ремонт будівлі та прибудовано до нави бокові рамена. Під час ремонту 1970-х рр. дахи і стіни надопасання покрито цинковою бляхою. Розташована на пагорбі у південно-східній околиці села. Тризрубна первісна частина складається з квадратної в плані нави посередині та вужчих квадратних зрубів вітара зі сходу та бабинця з заходу. З північної сторони вітара розташована ризниця. Бокові, квадратні в плані рамена значно вужчі і менші за наву. Нава вкрита восьмибічним наметовим верхом на низькому восьмирику, увінчаним маківкою на високому чотирибічному сліпому ліхтарі. Бокові рамена, вітар та бабинець вкриті трисхилими дахами, гребені яких сягають ґзимсу четверика нави. Поряд з церквою розташована мурована стінна дзвіниця*.

179. Церква Успення Пр. Богородиці (мур.), поч. 1990-х.

180. Пам'ятник Петру Андрусіву, 1996. П.Андрусів (1906, Кам'янобрід – 29.07.1981, Філадельфія) – видатний художник, майстер станкового малярства. Під час Першої світової війни відбився від батьків, перебував під опікою полку кубанських козаків. Навчався в Варшавській академії мистецтв, викладав у Варшавській будівельній школі та працював у Галичині. 1944 р. вивезений до Німеччини. 1947 р. мігрував до США. Співзасновник Організації митців українців в Америці (1952), засновник Українського мистецького союзу у Філадельфії (1952-1972). З okazji 1000-ліття Хрещення Руси картину П.А. "Хрещення Руси-України" (1980) придбала Метрополія греко-католицької церкви у США, тепер вона прикрашає будинок Митрополичого ординаріату в Філадельфії. *Шмагало Р. Словник митців-педагогів України та з України у світі. 1850-1950. – Львів, 2002. – С.69.*

с. Калинівка (Порудно)

181. Капличка в розколотому блискавкою дубі, поч. ХХ ст. – одна з найунікальніших пам'яток регіону.

182. Церква св. Параскеви, 1904. Перша згадка – 1511. Попередня дерев'яна церква була збудована коштом діда Боровського у 1777 (1779) р. У 1904 р. на її місці постанала нова дерев'яна тризрубна одноверха церква, увінчана великою банею з ліхтарем і маківкою на восьмирику нави. У 1940-х рр. її обмурували цеглою. По Другій світовій війні була зачиненою, але селяни проводили відправи самі.

183. Церква св. Василя Великого, 1991. Хрестоподібної форми, одноверха, з восьмигранним куполом над середхрест'ям, увінчана ліхтарем і маківкою.

184. **с. Поруденко Сували.** Церква св. апп. Петра і Павла, 1991. Невелика мурована каплиця.

185. **с. Шутове.** Костьол св. Івана Хрестителя, 1907. 1990 р. перетворений на греко-католицьку церкву. Скромна провінційна однонавова цегляна споруда з вужчим гранчастим вітарем з двома захрист'ями по боках. *Końcioły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa Ruskiego. – Kraków, 1995. – Т.3. – С.27-30.*

186. **с. Шутове.** Пам'ятний хрест, де місцеві мешканці знайшли тіло Ю.Липи.

с. Лозина

187. Братська могила рад. воїнів, 1941, пам.1972.*

188. Пам'ятник І.Котляревському, 1980, ск. І.Самотос, арх. Б.Блюсюк.*

189. Церква св. Миколи, 1913. Перша відома дерев'яна церква в селі закуплена у Крехівському монастирі. Вона була збудована, як свідчив напис на надпоріжнику західних дверей, 1692 р. У 1912 р. поряд розпочалося спорудження мурованого храму за проектом В.Нагірного. Стара церква розібрана 5 травня 1913 р. Посвячення відбулося щойно у 2-ій половині 1930-х рр. Складається з квадратової центральної нави, до якої з заходу прилягає прямокутний бабинець, з півдня і півночі – укорочені прямокутні в плані бокові рамена, зі сходу – прямокутний вівтар з півциркульно завершеною східною стіною. По боках вівтаря розташовані прямокутні ризниці. Високий куб нави вінчає великий світловий восьмирічник, вкритий шоломовою банею з начільниками, завершеною ажурним ліхтарем з такою ж маківкою. Бокові рамена вкриті двосхилими раменами, а вівтар – двосхилим, що переходить у конічний над апсидою. Стіни церкви членовані арковими нішами, завершені профільованим гімсом з сухариками (окрім торців бабинця і бокових рамен). Кути бабинця і рамен підкреслені високими восьмигранними пілонами, з виділеними у верхній частині сліпими ліхтариками, вкритими баньками з начільниками. Новий іконостас мистецької різьби різьбяр Сабрая з Голоска біля Львова.

190. **с. Дубровиця.** Братська могила рад. прикордонників, 1941, пам.1950.*

191. **с. Дубровиця.** Церква Покрови Пр. Богородиці, 1902. Збудована на місці попередньої дерев'яної церкви з 1670 р. за проектом В.Нагірного. Церква мурована, хрещата в плані, з укороченими бічними раменами, завершена великою шоломовою банею на світловому восьмирічнику нави. Іконостас 1908 р. в рококовому стилі пензля Теофіля Копистинського. Посвячена митрополитом Андрієм Шептицьким 1908 р. Дзвіниця стінна мурована з трьома баньками, 1902.

192. **с. Ставки.** Церква Різдва Пр. Богородиці, 1928. Збудована будівничим Бокшем зі Львова у 1928 р. Дерев'яна, хрещата в плані будівля. Складається з квадратової нави, до якої зі сходу прилягає гранчастий в плані вівтар з двома захристіями по боках, з заходу – прямокутний бабинець з вужчим присінком при західній стіні, а з півночі і півдня – укорочені бокові рамена. Бокові рамена вкриті двосхилими дахами з начільниками, вівтар – п'ятисхилим, а бабинець і присінок – двосхилими дахами. Над навою здійснюється вузький світловий восьмирічник, завершений дзвонястою банею, увінчаною маківкою з кованим хрестом.

с. Любині

193. Церква св. пр. Іллі, XVII ст. Найдавніші відомості – 1515. Парафія отримала ерекційний акт від польського короля Михайла Корибути Вишневецького у 1671 р. Ймовірно, в цей час і була збудована існуюча дерев'яна тридільна однокорава церква, час побудови якої М.Драган визначив XVII ст. Як свідчить “специфікація” 1805 р., церква в цей час “для давності своєї руїні підпадає і така мала, що й пів люду не помістить”. У 1816 р. коштом графа Йосифа Скарбка Боровського, діди́ча села, церква і дзвіниця відновлені й наново освячені у 1816 р. У 1934 р. проект реставрації й добудови існуючої церкви виконав Є.Нагірний, за яким і проведено перебудову у 1934 р. – додано укорочені бокові рамена. Тепер це хрещата в плані будівля. Складається з квадратової

нави, до якої зі сходу і заходу прилягають вужчі прямокутні вівтар і бабінець, а з півночі і півдня – новіші прямокутні вужчі укорочені бокові рамена, добудовані під час ремонту 1934 р. При вівтарі по обидва боки розташовані прямокутні ризниці. Наву вінчає шоломова баня на світловому восьмерику, завершена ажурним ліхтарем з маківкою. Маківки вінчають теж кінці гребенів двосхилих причілкових дахів рамен. На північний схід від церкви міститься сучасна їй дерев'яна стовпова, квадратова в плані триярусна дзвіниця, вкрита наметовим пірамідальним верхом.*

194. с. Роснівка (Вілька Роснівська). У 1756 р. парафіяльна церква отримала ерекційні документи від Ігнатія Цетнера, воєводи белзького. В 1806 р. на її місці звели наступну, теж дерев'яну, на місці якої у 1840 р. збудували чергову дерев'яну тризрубну одноверху церкву, вкриту великою шоломовою банею на низькому восьмерику нави. У 1913 р. зведено існуючу муровану, хрещату в плані з укороченими боковими раменами споруду, низький восьмибічний барабан середхрестя якої вкритий банею з ліхтарем і маківкою, а стару дерев'яну розібрано. В 1930-х рр. церква розписана О.Харківим. З 1961 по 1989 р. зачинена.

195. с. Сарни. Пам'ятник Т.Шевченку, 1970*.

196. с. Сарни. Церква св. пр. Іллі, 1906. Перша згадка – 1510. Привілей отримала у 1641 р. Стара церква відновлювалася у 1893 р. У 1906 р. замість давнішої, теж дерев'яної, майстром Матвієм (напис у маківці бані) виставлено існуючу, хрещату в плані одноверху будівлю. Складається з квадратової нави, до якої зі сходу прилягає гранчастий в плані вівтар з невеликою прямокутною ризницею з півночі, з заходу – витягнений прямокутний бабінець, а з півночі і півдня – укорочені прямокутні бокові рамена. Четверик нави з заламом переходить у сліпий восьмерик, завершений банею з великим світловим ліхтарем. Бабінець і бокові рамена вкриті двосхилими причілковими дахами, а вівтар – п'ятисхилим. На північний захід від церкви розташована дерев'яна стовпова триярусна, квадратова в плані дзвіниця, вкрита наметовим пірамідальним дахом, ймовірно, з XIX ст.

с. Мальчиці

197. Церква св. Дмитра, 1919. Перша згадка – 1515. Існуюча мурована, збудована за проектом архітектора Василя Нагірного 1910 р. на місці попередньої дерев'яної з XVIII ст. будівельним майстром Йосифом Делькевичем зі Львова. Хрещата в плані, з укороченими бічними раменами, завершена великою шоломовою банею на світловому восьмерику нави.

198. Парк-садиба дідичів Мальчиців, закладений коронним підкоморієм князем Казимиром Понятовським в середині XVIII ст. Стан – занедбаний.

199. Місце розстрілу енкаведистами вертепу в 1947р.

с. Нагачів

200. Зах. околиця, правий берег р. Липка, кар'єр – поселення скитської доби.

201. Парк із залишками оборонних валів XVI ст.

202. Цвинтар: 1) братська могила рад. воїнів 1941, 1944, пам.1967*; 2) могила засновника повітової "Просвіти", громадсько-культурного діяча о. Михайла Кручковського.

203. Церква св. Симеона Стовпника, 1909. Перша згадка – 1578. Попередня дерев'яна триверха церква була збудована у 1633 р. У 1907-1909 рр. на її місці збудовано

нову муровану, хрещату в плані церкву, завершену сферичною банею на циліндричному барабані середхрестя за проектом В.Нагірного. У міжвоєнні роки іконостас для неї малював Антін Манастирський.

204. **с. Липина.** Костьол Імені Марії. Збудований громадою польських колоністів у 1925-1931 рр. за проектом львівського архітектора Яна Багєнського. У 1944 р. перетворений на греко-католицьку церкву, 1946-1962 – православна, з 1989 р. – знову православна церква. Мурована з цегли, однонавова споруда в стилі модернізованого польського необароко. Складається з трипряслової прямокутної нави, середнє прясло якої дещо вище і ширше утворює псевдотрансепт, до якої з південного сходу прилягає вузький і нижчий вівтар, півциркульно в плані завершений. З південного заходу до костьолу прилягає двоповерховий будинок колишньої плебанії. Головна нава і псевдотрансепт вкриті високими двосхилими дахами, рівновисокі гребені яких перетинаються посередині. Вівтар вкритий двосхилим дахом з дещо нижчим гребенем, який переходить в конічний над півциркульною частиною. Стан – добрий. В “Памятниках истории и культуры Украинской ССР” в с. Липина зафіксовано костьол і монастир XVIII ст., але їх не виявлено.

205. **с. Семирівка.** Церква св. Івана Богослова, 1718. Дерев'яна тризрубна двоверха церква збудована у 1718 р., як свідчать написи на одвірках південних дверей: “ANNO DOMINO 1718”, стараннями пароха Олекси Пісуляка. У тому ж році отримала ерекційний акт від Петра Єжи Пребендовського. Бабинець, імовірно пізнішого походження, та нава вкриті чотирисхилими наметами з одним заломом. У церкві зберігся сучасний їй чотириярусний іконостас та вівтарі. Поряд з церквою – дерев'яна двоярусна дзвіниця 1846 р. Зачинена 1960 – 1989., реставрована у 1989 р. з добудовою мурованих бокових рамен, що спотворили її вигляд.

206. **Хутір Німці.** Підвищення серед болота правого берега р. Липка – поселення бронзового віку.

с. Наконечне II

207. Урочище “Кринички”, 1 км на пн. зах., праворуч дороги на Краковець, підвищення над заболоченою долиною – поселення черняхівської культури III-IV ст.*

208. Пам'ятник полеглим за волю України, 1992.

209. Церква Пресвятої Трійці (мур.), 1999, арх. С.Лапичак.

210. Каплиця (мур.), 1930-і рр.

211. **с. Наконечне Перше.** Церква Успення Пр. Богородиці, 1837, дерев'яна. Збудована на місці давнішої. Ремонтована 1896 р. Ймовірно, тоді ж прибудовані бокові невеликі рамена та встановлений новий іконостас. Наву оточують витягнені прямокутні вівтар і бабинець зі сходу і заходу та укорочені прямокутні рамена з півночі й півдня. До вівтаря по боках прилягають дві ризниці, а зі сходу – прямокутна вузька захристія. До бабинця з заходу прилягає вузький невеликий присінок. Вівтар і бабинець укриті трисхилими дахами, бокові рамена – причілковими двосхилими з острішками, в трикутних площинах яких розташовані окулюси. В середині 1930-х рр. стінопис виконав О.Харків. Поряд розташована висока триярусна стовпова дзвіниця з підсябиттям, сучасна церкві.*

О.Харків (1897, Кременчук – 14.09.1939, Стрий) – художник, розмалював чимало церков Яворівщини. Навчався в Електротехнічному інституті в Санкт-Петербурзі. Учасник національно-визвольних змагань, інтернований з армією УНР у Ланьцуті. Навчався

в Краківській академії мистецтв (1921-1925). Відновлював фрески в Ягайлонській бібліотеці (1925-1926). Працював учителем малювання в семінарії сс. Василянск і в Українській гімназії ім. О.Маковея (1928-1929, 1933-1934). Співорганізатор музею "Яворівщина". 1934-1939 – викладав в учительській семінарії та жіночій гімназії в Стрию. Загинув від рук польських бойовиків. *Дацко В. Яворівщина в іменах. – Львів, 1995. – С.109-110.*

212. с. Наконечне Перше. Пам'ятний хрест з нагоди проголошення Незалежності України, 1992.

с. Поріччя

213. 0,1 км на пд., правий берег р. Верещиця – поселення Х-ХІІ ст.*

214. **с. Страдч.** 0,5 км на зах., багаточислове поселення.*

215. **с. Страдч.** 1 км на пд.-зах., на пагорбі на гребені пагорба мисоподібного підвищення, оточеного валом до 3 м та з півдня і заходу р. Верещицею – городище ХІ-ХІІІ ст.*

216. **с. Страдч.** Страдецька гора – комплексна пам'ятка природи та історії. Хресна дорога з Єрусалимським відпустом, встановлена папою Пієм ХІ. 1) Печерний монастир ХІ-ХІІІ ст., видовбаний у брилі пісковика, загальна довжина тунелів – бл. 265 м (східне відгалуження – 211м, західне – 18 м), висота коливається від 2м до 35 см, збереглися кам'яний стіл, стовпи і численні ніші*; каплиця біля входу в Страдчанську печеру (дер.), ХІХ ст.*; 2) на схилі гори, бл. 10 м. вище – грот з покладеним до гробу Ісусом, ХХ ст.; 3) Церква Успіння Пр.Богородиці, 1795, знаходиться на вершині гори. Фундатор – король Владислав ІІІ Ягайло (1416). Збудована у 1795 р. на місці давнішої дерев'яної. Відновлена і розширена у 1881 р. Перед 1911 р. церкву перекрито бляхою. 1927 р. церкву реконструйовано за проектом Є.Нагірного – зведено новий вівтар, бокові рамена та виведено баню над навою. Складається з видовженої в плані прямокутної нави, до якої зі сходу прилягає рівноширока їй півциркулярна вівтарна частина, а з заходу – невеликий прямокутний, витягнений по осі "північ-південь" присінок. З півдня і півночі до нави прилягають збудовані 1927 р. гранчасті в плані ризниці, завершені банями. Нава вкрита двосхилим дахом, який на чільному західному фасаді утворює трикутний фронтон. В центрі даху здіймається восьмибічний барабан, завершений банею. Іконостас виконаний у 1927 р. в стилі Олексі Новаківського (або його школи). У вівтарній частині на горному місці висить ікона Успіння Пр. Богородиці художника Дядилюка 1932 р. На захід від церкви знаходиться мурована стінна дзвіниця з трьома арками для дзвонів, збудована у 1932 р.; 4) Цвинтар навколо церкви. Могили блаженних священномучеників о. Миколи Конрада і дяка Володимира Прийми, закатованих енкаведистами в лісі біля с. Бірки (1941).

М.Конрад (16.05.1876, с. Струсів на Тернопільщині – 26.06.1941, Страдч) – греко-католицький священник. Закінчив Академічну гімназію у Львові, виховувався в Інтернаті для греко-католицької молоді оо. Змартвихвстанців. Навчався в Колегії поширення віри та університеті Angelicum оо. Домініканців у Римі, доктор філософії від 9.12.1895, доктор богослов'я від 8.05.1899, висвятився 1899. 1901-1914 викладав у Тернопільській українській гімназії. 1914-1918 душпастир у Граці (Австрія) та в таборі українських біженців у Гмінді (Швейцарія). 1920-1929 викладав у гімназії в Бережанах і Тернополі. Засновник студентського католицького товариства "Обнова" у Львові (1929), 1931-1935 душпастир українського студентства Львова. Надзвичайний професор Львівської богословської академії, викладав соціологію та філософію, автор праці "Нарис

історії стародавньої філософії". Парох Страдча (1941). Беатифікований папою Іваном Павлом II під час його візиту в Україну 2001р.

В.Прийма (17.07.1906, Страдч – 26.06.1941, Страдч) – син дяка і дяк Страдча, закінчив дяківську бурсу у Львові. Беатифікований папою Іваном Павлом II під час його візиту в Україну 2001р. *Мученики – джерело чудотворної сили. Вид. Постуляційного центру беатифікації і канонізації святих УГКЦ. – Без автора, року і місця видання.*

5) цвинтар: пам'ятник односельцям, воїнам УГА, УПА та Червоної Армії, М.Конраду та В.Приймі, які загинули в боротьбі з фашизмом та за волю України.

217. **с. Страдч.** Православна церква св. Петра і Павла, 1998, мурована.

218. **с. Ямельня.** Церква св. арх. Михайла, 1934, арх. Є.Нагірний. Мурована, хрещата однобанна модерна споруда.

с. Прилбичі

219. Урочище "Ставицько", 1,5 км на пд. сх., підвищення серед болотистої долини р. Гноєць – поселення висоцької культури (XI-VI ст.до н.е.)*.

220. Урочище "Коблів", поселення висоцької культури та давньоруського періоду X-XII ст.*

221. Ур. "Нива". На сх., підвищення серед болотистої низовини – поселення висоцької культури та давньоруського періоду.

222. На зах., схил правого берега струмка – давньоруське поселення IX ст.

223. Зах. частина шкільного подвір'я – давньоруське селище IX-X ст.

224. Ур. Загунне, сх. околиця, похилий берег болота, присадибна ділянка М.Юриса – поселення черняхівської культури та давньоруського періоду XI ст.

225. Каплиця Шептицьких, 1848 р., неоготична, мурована з червоної цегли. Усипальниця батьків митрополита Андрія Шептицького – діди́ча Прилбичів графа Івана Шептицького та Софії з Фредрів.

226. Пам'ятний знак на місці садиби Шептицьких.

227. Пам'ятник односельцям, воїнам Червоної Армії, які загинули під час Другої світової війни, ск. Я.Чайка*.

228. Церква Собору Пр. Богородиці, 1741. Дерев'яна тризрубна одноверха церква збудована коштом Атанасія Шептицького, діди́ча села, єпископа перемишльського. Її наву вкриває низька шоломова баня на низькому восьмерику. В пізніші часи розбудовано бабинець, що став ширшим за наву (нетрадиційно для українських церков). Цікавий іконостас: царські врата і намісний ряд різьблені, – решта, стінопис на східній стіні нави, поновлений в 1930-і рр. О.Харківим. Ознакою того, що церква збудована коштом єпископа, є архиєрейська митра над царськими вратами і герби на колонах жертovníка. У 1989-1990 рр. зведена нова дерев'яна будівля навколо старої. Поруч розташована дерев'яна двоярусна дзвіниця XVIII ст.*

229. Церква-музей Андрея Шептицького (буд.).

230. **с. Мужилівчів.** Костьол Пр. Богородиці. Латинська каплиця при єзуїтському фільварку згадується у 1649 р. У 1761 р. збудовано нову каплицю. У 1849 р., використовуючи мурі давньої каплиці, збудовано новий костьол, збережений до сьогодні. Після Другої світової війни перетворений на склад. Це невелика однонавова споруда з вужчою півциркульною апсидою, вкрита двосхилими дахами. Елементи декорації втрачені. *Kościół i klasztor rzymskokatolickie dawnego województwa Ruskiego. – Kraków, 1995. – T. 3. – S.133-138.*

231. **с. Мужилівчів.** Церква св. арх. Михайла, 1600. Найдавніші відомості про церкву походять з 1578 р. Теперішня дерев'яна будівля виставлена у 1600 р. коштом громади.

Ремонтована у 1852 р. (тоді, ймовірно, розібрана емпора над бабинцем), 1861 р. та у 1930-х рр., коли замінено гонтові покриття бляхою. Тризрубна, двоверха. Нава і вівтар перекриті шоломовими банями на низьких восьмериках, бабинець накритий двосхилим дахом. Поряд розташована дерев'яна дзвіниця XVII ст.*

232. с. Мужилівичі. Церква св. архистратига Михайла, 1928-1978. У 1928 р. в безпосередній близькості від дерев'яної церкви розпочалося спорудження мурованої хрещатої в плані, одноверхої церкви, перерване Другою світовою війною. У 1978 р. її добудували і освятили.

с. Рогізне

233. Придорожний пам'ятник, XIX ст.*

234. Церква Різдва Пр. Богородиці, 1990-ті рр. Перша згадка – 1510 р. Ерекційну грамоту отримала у 1762 р. Інвентар 1804 р. згадує збудовану коштом громади стару дерев'яну церкву з тесаного дерева, вкриту частково гонтами, а частково соломою, і поряд нову, теж громадським коштом будовану, дерев'яну, хрещату в плані. Частину коштів її будови покрила дідичка Людвіка Яблоновська. У березні 1973 р. церква згоріла. Мешканці добудували до мурованої латинської каплиці тимчасову дерев'яну церковцю, вкриту двосхилим дахом, а 1990 р. розпочали спорудження нового мурованого храму.

235. с. Оселя (Селиська). Розташоване на місці давньоруського селища.

236. с. Оселя (Селиська). Могила генерала УГА Миколи Мариновича на місцевому цвинтарі. М.Маринович (21.12.1861, с. Ішків, тепер Козівського р-ну Тернопільської обл. – весна 1944) – генерал армії УНР. Народився в сім'ї сільського вчителя. 1883 призваний до австрійської армії, 1887 закінчив офіцерську школу у Відні, 1898 – військову академію у Вінер-Нойштадті. Служив на командних посадах військових частин у Тернополі, Золочеві, Коломиї, Стрию. Під час Першої світової війни – на російському фронті, командував 30 піхотним полком, полковник. Після поранення 1916 демобілізований перший військовий комендант Львова. Згодом – на штабних посадах УГА. Після поразки українських визвольних змагань проживав у Галичі. Брав участь у діяльності ветеранських організацій УСС-УГА. Урядом УНР підвищений до звання генерал-хорунжого. Закатований радянськими партизанами. *Колянчук Олександр, Литвин Микола, Науменко Кім. Генералітет українських визвольних змагань. Біографи генералів та адміралів українських військових формацій першої половини XX століття. – Львів, 1995. – С.190-191.*

237. с. Оселя (Селиська). Хрест на місці садиби М.Мариновича, 2000.

238. с. Оселя (Селиська). Церква Різдва Пр. Богородиці, 1864. Збудована 1723 р. дерев'яна церква ремонтувалася у 1821 р. 1864-1865 рр. на її місці споруджено існуючу муровану тридільну триверху церкву. Наву її вінчає чотирибічна низька баня з ліхтарем і маківкою, а подібні, нижчі – вівтар і бабинець. В кінці XIX ст. споруджена нова мурована дзвіниця. По Другій світовій війні місцева влада кілька разів пробувала закрити церкву, але вона не була чинною щонайбільше п'ять років.

239. с. Черчик. На пд., ур. Корчунок, правий берег р. Бугаївки – давньоруське селище X-XI ст.

240. Церква Введення Пр. Богородиці, 1781. Попередня дерев'яна церква походила з 1712 р. (за дослідженнями М. Драгана – з 1728 р.). Постала коштом Адама Держка та Івана Вусика. У 1933 р. стару розібрали і замість неї переставили стару церкву з Черниляви, побудовану у 1781 р. Стінопис та перенесений з Черниляви старий іконостас

XVIII ст. реставрував у 1933-1934 рр. О.Харків. Церква тризрубна одноверха, увінчана великою банею з ліхтарем і маківкою на низькому восьмерику нави. Зачинена 1962-1989.

241. **Хутір Ліщечне.** На пн., урочище Шоловівка, вздовж струмка – поселення висоцької (XI-V ст. до н.е.) та черняхівської культур (III-IV н.е.).*

242. **Хутір Ліщечне.** На сх., ур. Під гостинцем – поселення висоцької культури.

с. Рясне-Руське

243. Церква св.Дмитра, 1858. Збудована на місці попередньої дерев'яної церкви стараннями о. Трещаківського у 1858 р., як свідчить напис на кам'яній таблиці на південній стіні нави: **“Сей храмъ Божій созданъ Р.Б. ЛѦНИИ”**. У 1995-1996 рр. проведено реконструкцію церкви – добудовано до нави бокові рамена. Первісно – мурована тридільна трибанна будівля, що в цеглі повторювала традиційні українські триверхі церкви. Складалася з ширшої квадратної нави, до якої зі сходу прилягав півциркульно в плані завершений вужчий вівтар, а з заходу – прямокутний бабинець. При вівтарі з півночі розташована прямокутна пізніша захристія. З півночі і півдня до нави прилягають вужчі прямокутні бокові рамена, добудовані у 1995-1996 рр. Наву вкриває шоломова баня зі світловим ліхтарем, посаджена на низький восьмибічний сліпий барабан. Над вівтарем – восьмибічна баня, завершена сліпим ліхтарем, посаджена прямо на стіни, а над бабинцем – така ж чотирибічна баня. Нові бокові рамена вкриті двосхилими дахами. На захід від церкви розташована мурована триярусна стінна дзвіниця*.

с. Свидниця

244. Церква Різдва Пр. Богородиці, 1880. Вперше згадується 1578 р. У 1801 р. ще існувала стара церква св.Миколи, яка після ремонту перебувала в задовільному стані. 1776 р. вона отримала привілей від Маріанни Терези з Даниловичів Потоцької, власниці села. В інвентарі 1839 р. ця ж церква названа Успення Пр. Богородиці. В 1880 р. коштом громади і старанням о. С.Балька поставлено нову дерев'яну будівлю, тими ж майстрами і за тим же проектом, що й у Коханівці. Тризрубна будівля складається з ширшої, наближеної до квадрата в плані, нави та вужчих – гранчастого вівтаря зі сходу і прямокутного бабинця з заходу. Нава вкрита великою банею, яка у нижній частині переходить у чотирисхилий дах. Вінчає баню великий сліпий восьмибічний ліхтар з цибулястою маківкою. Подібні ліхтарі встановлені на двосхилому даху бабинця та п'ятисхилому вівтаря. На захід від церкви розташована стінна мурована брама-дзвіниця.

245. **с. Вовча Гора.** Церква Покрови Пресвятої Богородиці, 1999.

246. **с. Коханівка.** Церква Успення Пр. Богородиці, 1887. Про існування дерев'яної церкви в селі у 1670 р. згадує у своєму щоденнику Ульріх фон Вердум. Попередня дерев'яна церква св. Миколи походила найпізніше з XVIII ст. Нова, теж дерев'яна, збудована у 1887 р., ймовірно, тими ж майстрами і за тим же проектом, що й церква в Свидниці. Складається з квадратної в плані нави, до якої зі сходу прилягає вужчий, гранчастий в плані, вівтар з двома прямокутними захристіями по боках, а з заходу – вужчий прямокутний бабинець з невеликим присінком при західній стіні. Нава вкрита великою восьмигранною банею, що виростає безпосередньо з чотирисхилого даху, увінчаною восьмигранним світловим ліхтарем з цибулястою маківкою. На схід від церкви розташована триярусна, квадратова в плані, стовпова дзвіниця.

247. **с. Руда Краковецька.** Церква Христового Вознесіння (мур.), 2000.

248. **с. Божа Воля.** Піщана дюна поблизу села – поселення культури лійчастого посуду.

с. Середкевичі (Улицько Середкевичі)

249. Церква Успення Пр.Богородиці, 1893. Перша згадка – 1578. У 1708 (1710) р. коштом діди́ча Глуховського та громади виставлена попередня дерев'яна трибання церква. В 1860 р. в урочищі-присілку Середкевичі була споруджена мурована каплиця св. Костянтина. У 1893 р. на місці давнішої виставлена нова дерев'яна церква. Зачинена 1963-1989. Складається з ширшого квадрата нави, до якого зі сходу прилягає вужчий гранчастий вівтар з двома прямокутними захристіями по боках, а з заходу – прямокутний рівноширокий вівтарю бабінець з таким же пізнішим присінком при західній стіні. Всі три об'єми завершені стрункими шоломовими банями, поставленими на світлові восьмирики, увінчаними сліпими ліхтарями з маківками. На північний захід від церкви розташована дерев'яна стовпова двоярусна, квадратова в плані дзвіниця.

с. Смолин

250. Церква Преображення Господнього (дер.), 1753 і стовпова дзвіниця з відкритим нижнім ярусом і аркадовою галереєю під наметовим дахом (дер.), 1801. Перша згадка – 1564-1565. Це була тризрубна одноверха споруда, завершена над навою на низькому восьмирику шоломовою банею з ліхтарем і маківкою. 1866 прибудовано ризницю та дві каплиці по боках нави з матеріалу розібраної церкви монастиря оо. Васи́лян в урочищі Карпи. Зберігся п'ятиярусний іконостас 1-ї пол. XVIII ст., повністю переписаний, та неповний іконостас XVII ст. з монастирської церкви.*

251. **с. Вороблячин.** Урочище “Ворота”. Місце бою війська князів Василька Романовича Волинського й Шварна Даниловича Холмського з краківським князем Болеславом Стидливим, 1266.*

252. **с. Вороблячин.** Урочище “Замчисько”, городище X-XI ст.*

253. **с. Вороблячин.** Урочище “Кам'яниця”, багатошарове поселення*.

254. **с. Вороблячин.** Церква Преображення Господнього, 1929. У 1578 р. в селі вже була церква. Попередня дерев'яна церква, за написом на західній стіні бабинця, була збудована у 1662 р. У 1670 р. вона отримала привілей від Францішка Стадницького. По Першій світовій війні у 1922 р. на віддалі 500 м від неї збудовано нову муровану, хрещату в плані, триверху церкву за проектом Олександра Лушпинського. Наву споруди на високому восьмибічнику завершує дзвоняста баня, яка переходить в грушасту, увінчану ліхтарем і маківкою. Такі ж, тільки менші, бані здійснюються на низьких восьмибічниках бабинця і вівтаря. Бабінець, з аркадою на другому ярусі, фланкований на чільному фасаді восьмибічними вежами з таким же завершенням. Поліхромію церкви виконав художник Дем'ян Горняткевич. Стару церкву залишили як пам'яткову. У середині 1980-х рр. її розібрали і перевезли до Києва в Музей народної архітектури та побуту України, де вона згоріла.

О.Лушпинський (1878-1943) – архітектор й інженер, мистецтвознавець, працював на Львівській будівельній фабриці Івана Левинського. Автор 2 альбомів “Відбудова села” (1917) і “Дерев'яні церкви Галичини XVI-XIX ст.” (1920).

Д.Горняткевич (13.09.1892, м. Лісько, тепер Польща – 03.03.1980, м. Баунд-Брук, Нью-Джерсі, США) – художник і мистецтвознавець. Закінчив Краківську академію мистецтв (1917-1923), продовжив навчання у Дрездені й Мюнхені. Досліджував візантійські фрески в рим.-кат. катедрі на Вавелі в Кракові, автор портретів і пейзажів,

брав участь у виставах митців у Кракові та Львові. Під час війни проживав у Кракові, працював в українському видавництві. 1944 р. мігрував до Німеччини, 1949 р. – до США.

255. **с. Вороблячин.** Могила Борцям за волю України.

с. Старичі

256. Церква Різдва Пр.Богородиці, 1879. Перша згадка – 1515. У 1622 р. отримала привілей від Фердинанда Мишковського, пана з Мірова, городоцького старости. У 1679 р. права її potwierdжені королем Яном III Собеським. Попередня церква, звана монастирською, була збудована в 1715 р. У 1870 р. розпочато будівництво теперішньої церкви, яку освятив 21 жовтня 1879 р. митрополит Йосиф Сембратович. Проект церкви виконав і все будівництво провів місцевий парох о.Петро Леонтович. Споруджував її той сам майстер-тегля, що й церкву у Верблянах. Дерев'яна тризрубна трибанна будівля, зведена зі соснового дерева на соснових підвалинах на підмурівку з каменю. Складається з ширшої квадратної нави, до якої зі сходу прилягає менший гранчастий вівтар з двома невеликими прямокутними ризницями по боках, а з заходу – рівноширокий вівтарю квадрат бабинця. Всі три головні об'єми завершені шоломовими банями, посадженими на світлові восьмерики, увінчаними ліхтарями. Поряд з церквою – сучасна їй триярусна дзвіниця.

257. Каплиця, 2000.

с. Терновиця (до 1940р. – Брухналь)

258. Урочище Каспрів, Солтисовий горб, Піски, пісковий острів серед болота – поселення скитської доби (УІІ-УІ ст. до н.е.), могильник з тілоспаленням лужицької культури (V тис.до н.е.)*.

259. 1 км на сх., урочище Острівець, лівий берег р. Потічок – стоянка мезоліту.

260. Костьол св. Трійці, 1650.1492 р. вперше згадується місцевий латинський парох. 1514 р. парафія отримала фундаційний акт від Андрія і Миколи Гербуртів. Первісний дерев'яний костьол згорів у 1674 р. Новий, мурований освячено ще 1650р. Будівництво профінансував коронний обозний і староста хмільницький Микола Стогнєв. Мурована пізньоренесансова споруда з оборонними елементами. Складається з прямокутної нави, вузкого півциркульно завершеного вівтаря з прямокутною ризницею та невеликого присінку при чільному фасаді. Гребінь двосхилого даху вінчає невелика сигнатурка. Стіни членовані спареними тосканськими пілястрами і завершені розкрепованим антаблементом, над яким розташовані ключові бійниці. Чільний фасад вінчає трикутний фронтон з трьома ярусами півциркульних арок у тимпані, фланкований обелісками. В останні десятиліття ХІХ ст. до прикрашення костьолу багато причинилися власники села графство Ян та Софія з Фредрів Шептицькі, батьки митрополита А.Шептицького. Софія Шептицька сама намалювала образ Найсвятішого Серця Ісуса для бічного вівтаря та відновила декілька інших образів. В повоєнні роки в костьолі влаштовано склад. *Kościół i klasztor rzymskokatolickie dawnego województwa Ruskiego. – Kraków, 1995. – Т.3. – S.31-40.* Стан – аварійний.

261. Могила Борцям за волю України, 1990-і.

262. Пам'ятник односельцям, які загинули під час Другої світової війни в лавах Червоної Армії, ск. М.Кордіяка*.

263. Церква Пресв. Трійці, 1865. Найдавніші відомості про церкву походять з 1515 р. Коли тут існував Святомиколаївський монастир, про який згадує пом'яник крехівський.

Парафія отримала ерекційну грамоту в 1564 р. Давніша дерев'яна церква походила з середини XVIII ст. і стояла на місці попередньої, теж дерев'яної, знищеної пожежею. У 1865 р. замість неї споруджена дерев'яна тризрубна одноверха церква, увінчана на низькому восьмерику нави шоломовою банею з ліхтарем і маківкою. Трисхили дахи вівтаря і бабинця вінчали великі восьмерикові сліпі ліхтарі, вкриті банями. З 1962 по 1989 р. церква була зачинена*.

264. **Хутір Гнійно.** 0,2 км на пд., дюна на лівому березі р. Гноєнця – стоянка мезоліту, поселення раннього залізного віку.

265. **с. Ліс (давня назва – Керничка).** Урочище “Глина”, поселення X-XII ст.*

266. **с. Ліс.** Могила Борцям за волю України.

267. **с. Ліс.** Церква св. Мучеників Маккавейських, 1852. Дерев'яна двозрубна, хатнього типу будівля. Гребені даху вівтаря і нави вінчають невеликі маківки. Судячи з деталей, розбудована з давнішої каплиці, збудованої у кінці XVIII ст. В іконостасі збереглися ікони кінця XVIII ст. Відновлювалася у 1890 р. Закрита після Другої світової війни.*

268. **с. Чолгині.** Пд.-сх. берег водоймища, урочище “Лозів”, поселення висоцької культури (XI-У ст. до н.е.).*

269. **с. Чолгині.** Церква св. Євстахія і стовпова дзвіниця з пірамідальним наметом, 1750 (дер.). Збудована коштом громади. Відновлювалася і ремонтувалася в XIX ст. і на поч. XX ст. Ймовірно, під час одного з ремонтів був добудований у західному напрямку бабінець. Розташована на пагорбі в центрі села. Дерев'яна тризрубна одноверха будівля, зведена з соснових брусів на дубових підвалинах, покладених на камені-валуни. Складається з квадратової нави, до якої зі сходу прилягає вузький гранчастий вівтар, а з заходу – витягнений прямокутний бабінець, рівноширокий з вівтарем. Нава завершена низьким світловим восьмериком, укритим шоломовою банею зі сліпим ліхтарем і маківкою. Бабінець укритий двосхилим причілковим дахом, гребінь якого вінчає сліпий восьмибічний ліхтар з маківкою. Над вівтарем – п'ятисхилий дах з нижчим гребенем, ніж над бабинцем, увінчаний кованим хрестом. На захід від церкви розташована дерев'яна стовпова триярусна дзвіниця з підбиттям і голосниковою аркадою у третьому ярусі, вкрита пірамідальним наметовим дахом.* Зліва від входу – обеліск Борцям за волю України.

270. **с. Чолгині.** Церква св. Євстахія (мур.), 2000.

с. Чернилява

271. 1,5 км на зах., мис при злитті двох струмків – поселення комарівської культури.

272. Пам'ятник Т.Шевченку, поч. 1990-х.

273. Пам'ятник з нагоди 500-річчя заснування села, 1992.

274. Пам'ятний хрест на місці колишньої кріівки, де 1945р. загинули троє воїнів УПА, серед них член проводу ОУН “Перун”, поч. 1990-х.

275. Церква св. Миколи, 1932. Перша згадка – 1515. Збудована 1781 р. на місці давнішої, дерев'яна тризрубна одноверха церква була перенесена в с. Черчик у 1933 р. Ще деякий час стояла стара дерев'яна триярусна дзвіниця, подібна до яворівських. У 1927-1932 рр. збудовано нову муровану хрещату в плані споруду за проєктом Якова Рудницького. У 1933 р. в день Благовіщення Пр.Богородиці відбулося посвячення кивота, виконаного різьбярем зі Львова Сабраєм, справленого на кошт пань Зарицької і Глібовицької (місцевої вчительки).*

276. Церква (буд.).

277. 1,5 км на пд.-сх. від с. Чернилява. Капличка св. Онуфрія (XVI ст.)

278. **с. Лісок.** Церква Положення ризи Пр.Богородиці, 1872 р. У 1633-1695 рр. існував василіянський монастир Пресв.Трійці, який отримав землі від Шистовського, підтверджені королем Владиславом IV в тому ж році і Яном Казимиром у 1649 р. Занепавав під час козацьких воєн. Відбудований з наказу Яна III Собеського. В кінці XVII ст. священник зі Старого Яжова Ярмолівч надав монастиреві частину лісу Глубічок, де постала дочірня обитель. За ігумена Гаврила Арламовського у 1757 р. вибудовано нову дерев'яну церкву і монастирські приміщення. Тут з'явився чудотворний образ Пр. Богородиці (Елеуса), який зберігається в церкві св. Юра в Яворові. У 1795 р. монастир ліквідовано. У 1872 р. на місці монастиря збудовано дерев'яну тризрубну одноверху церкву (каплицю), увінчану на низькому восьмерику нави банею з ліхтарем і маківкою, яку освячено у 1873 р. Зачинена 1955-1989*.

279. **с. Лісок.** Меморіальний комплекс січовим стрільцям, 1990.

280. **с. Лісок.** Пам'ятний хрест і капличка з нагоди скасування панщини, 1848.

281. **с. Лісок.** Цілющі джерела.

с. Ясниська

282. Меморіальна таблиця друкареві Памві Беринді (львів'янин, помер 1632 р., видатний філолог, автор першого словника української мови) на школі його імені, 1990-і.

283. Могила Борцям за волю України.

284. Церква св. Миколи, 1900. Перша церковна споруда була збудована 1550 р., попередня – у 1680 р., існуюча – 1900 р. майстром Петром Копчуком з Яворова на Косівщині за проектом В.Нагірного. Розташована на вершині пагорба в центрі села. Дерев'яна, хрещата в плані однобанна будівля. До центрального квадрата нави з чотирьох сторін прилягають прямокутні рівноширокі вівтар, бабінець і бокові рамена. До східної стіни вівтаря примикає рівношироке і рівновисоке приміщення захристії. Наву на світловому восьмерику вінчає наметова баня, завершена сліпим ліхтарем з маківкою. Чотири подібні ліхтарі встановлені на кінцях двосхилих причілкових дахів з острішками рамен хреста. На північний захід від церкви розташована дерев'яна стовпова двоярусна дзвіниця, вкрита наметовим дахом.

¹ Charewiczowa L. Historiografia i miłośnictwo Lwowa. – Lwów, 1938.

² Sulimierski F. Przedmowa // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Pod red. F.Sulimierskiego, Bronisława Chlebowskiego, Władysława Walewskiego. – T.1. – Warszawa, 1880. – S.7.

³ Papee F. [Peñeñeñ] Udziela Maryan Dr. Janów pod względem historycznym i jako latowisko przyszłości. Lwów 1896. Str.65; Scñür-Peñowski Stanisław. Janów pod Lwowem. Lwów 1897. Str 35 // Kwartalnik historyczny. – 1898. – S.137-139.

⁴ Webersfeld E. Jaworów. Monografia historyczna, etnograficzna i statystyczna. – Lwów, 1909.

⁵ Matyukhina A. W sowieckim Lwowie. Życie codzienne miasta w latach 1944-1990. – Kraków, 2000. – Њ.13.

⁶ У 1857 р. – 5856 греко-католиків, 844 римо-католиків, 12 євангелістів, 1873 євреї; у 1931 р. – 9000 мешканців, 58% українців, 17% поляків, 27% євреїв. Див.: Lu. Dz. Jaworów // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – T.III. – Warszawa, 1882. – S.519; Українська загальна енциклопедія за ред. Івана Раковського. – Т.3. – Львів – Коломия, б.р.в. – С.1266-1267.

⁷ Чернецький В. Місточко Краковець в повіті Яворівським. – Львів, 1899; Яворівський Є. Яворівська гімназія з нагоди 20-ліття її заснування. – Львів, 1928; Яворівщина. З її минулого і сучасного. З нагоди 50-ліття заложення першої української читальні в Яворові. – Яворів: накладом філії товариства “Просвіта” в Яворові, 1931.

⁸ Історія міст і сіл УРСР. Львівська область. – К., 1968.

⁹ Наукове товариство ім. Т.Шевченка. – Т.ХХХСІІ. Яворівщина і Краковеччина. Регіональний історико-мемуарний збірник. За ред. В.Лева і В.Барагури. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1984.

¹⁰ Яворівщини стосуються такі його праці: Історія села Добростани від найдавніших часів до 1939 року. – Львів, 1998; Історія села Вороців та штрихи до історії села Карачинів від найдавніших часів до 1939 року. – Львів, 1999; Історія села Страдч та штрихи до історії села Ямельня від найдавніших часів до 1939 року. – Львів, 1999; Історія села Великополе від найдавніших часів до 1939 року. – Львів, 2000; Історія села Каменобрид від найдавніших часів до 1939 року. – Львів, 2000; Історія села Чернилява від найдавніших часів до 1939 року. – Львів, 2000; Історія містечка Янів від найдавніших часів до 1939 року та штрих до історії села Лелехівка. – Львів, 2000; (у співавторстві з І.Мухом). Історія Старого Яру. – Львів, 2000; Короткий нарис історії сіл Кожичі, Домажир, Жорниська від найдавніших часів до 1939 року. – Львів, 2001. Див. також: Яворів: віхи історії (історико-краєзнавчий нарис). Упор. В.Мартинів. – Львів, 1996; Микола Пелешишин. Стародавня Яворівщина. Нариси з історії та археології. – Львів, 1996; Богдан Пасічник. Віжомля. Короткий історичний нарис історії села. – Львів, 1997; Павло Фаріон. Любині та їх сусіди. До історії сіл Яворівщини. – Львів, 2002. Останнім часом з'явився навіть художній твір про Яворівський полігон: Іван Ребець. Галичанські люди. Історія Яворівського полігону. – Львів, 2002.

¹¹ Дацко В. Яворівщина в іменах. – Львів, 1995.

¹² Яворівщина. Фотоальбом. За ред. Петра Меленя. – Львів, 2002.

¹³ Слободян В. Церкви України. Перемиська єпархія. – Львів, 1998.

¹⁴ Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. / Под ред. П.Тронько. – К., 1987.

¹⁵ Методичні рекомендації щодо підготовки матеріалів каталогу пам'яток історії та культури України. – К., 1992. – С.4.

¹⁶ Михальчишин І. Список пам'яток стародавньої історії Львівської області. – Львів, 1993.

Роман Кураш, Василь Слободян, Ігор Чорновол.

Каталог пам'яток історії та культури Яворівського району Львівської області.

Публікація являє собою звід пам'яток історії та культури на прикладі конкретного регіону Львівщини. Зібрано великий матеріал, у тому числі шляхом польових досліджень, який стосується міст Яворів і Новояворівськ, а також 94 населених пунктів. Описано 284 пам'ятки. Розроблено відповідну схему опису.

Roman Kurash, Vasyl Slobodian, Ihor Chornovol.

The Memorials Catalogue

of the History and Culture of Yavoriv District of Lviv Region.

The publication represents the collection of historic and cultural memorials at the example of a concrete area of Lviv land. The large informational material is piled up, including that obtained from field researches, which concerns the towns of Yavoriv and Novoyavorivsk, as well as 94 more settlements. 284 memorials are described, and the appropriate scheme of description is developed.

Огляди та рецензії

ЯРЛИКИ І КОМІКСИ САРМАТИЗМУ

Лескинен Мария Войттовна. Мифы и образы сарматизма. Истоки национальной идеологии Речи Посполитой. – Москва: Институт славяноведения РАН, 2002. – 178 с.

Книга співробітниці Інституту слов'янознавства Російської Академії наук п.М.Лескінен присвячена складному та суперечливому явищу інтелектуальної історії Речі Посполитої – ідеології сарматизму. Проте, Авторка суттєво самообмежила можливе тут поле дослідження: хронологічно, виокремивши для студій період 1560-х – 1660-х рр.; станом, трактуючи сарматизм як суто шляхетську ідеологію; етнічно, цікавлячись лише поляками, поданими як одноосібні автори сарматських ідей, та українцями як їх реципієнтами (єдиними?).

Коло джерел також помітно вирізняється вибірковістю та ігноруванням щойно постульованих хронологічних меж: крайніми фіксаторами, наприклад, серед залучених історичних творів є праці Я.Длугоша (кінець XV ст.) та “Синопис” (кінець XVII ст.). Причому проблема авторського (персоніфікованого) внеску в творення конкретного інтелектуального конструкту явно перебуває на маргінесі уваги Авторки, що дозволяє трактувати сарматизм самодостатньо, як “річ-у-собі”, слабко враховуючи історичні контексти його генези.

Значні зауваження викликає також добірка творів політичної публіцистики та релігійної полеміки, які залучаються до аргументації в роботі п.Лескінен. Вона є відверто бідною (серед польськомовних першоджерел згадані 4 твори С.Оріховського, 2 – Ш.Старовольського, по одному – Л.Опалинського, В.Куницького, А.Радавецького), відтак, деяким малопомітним та епігонським працям XVI-XVII ст. Авторка часто-густо надає не властивої їм значущості. Для аналізу “українського сарматизму”, на наш погляд, зловжито виданням “Українська поезія. Кінець XVI – початок XVII ст.” (К., 1978), що разом з “ухудженням” “знижує” інтелектуальні вартості цього феномену.

Як наслідок, структура книги п.Лескінен більше нагадує колаж суб'єктивних “образів” сарматизму, аніж *“последовательный анализ содержания идеологии сарматизма, внутренних связей составляющих его элементов и их генезиса”* (с.7).

Формально ж робота складається зі вступу, 5 розділів та закінчення-висновків. Серед розділів перший являє собою історіографічний нарис, другий-четвертий претендують на розкриття базисних елементів історичного міфу: часу (етногенетичний міф та історія народу); простору (картина світу та образ Вітчизни); людини (ідеал людини – шляхтич-сармат). Останній розділ присвячений рецепції сарматизму в Україні.

Аналіз конкретних положень роботи варто, либонь, почати із зауваження про пристрасть Авторки до нечіткості вживаних нею термінів та самоспростувань. Як приклад, розглянемо на перше речення книги, яке оголошує сарматизм *“сословной идеологией польского дворянства”* [підкреслення – Д.В.], а в наступних рядках говорить уже про причетність до нього *“других слоев общества”* (с.5). З таким стилем “крок вперед, два назад” читачеві, в т.ч. і рецензентові, не так уже й комфортно. Втім, час переходити до послідовного аналізу книжки п.Лескінен.

У першому підрозділі першого розділу (*“Феномен сарматизма. К постановке проблемы”*), що має назву *“Речь Посполитая в XVI-XVII веках. Общество и государство”*, Авторка виклала загальні зауваження стосовно Речі Посполитої в XVI – XVII ст.

Вона ретельно, майже біля кожного рядка нотує, звідки почерпнула свої знання, але це лише демонструє, що серед її “авторитетів” домінують польські історики 70–80-х рр. минулого століття. Звідси маємо прийняття на віру доволі спірних, наразі, положень на кшталт:

“Социальное развитие Польши в XVI в. заметно отличалось от аналогичного процесса в Центральной Европе [посилання на дуже загальну польську працю з 1979 р. – Д.В.]. Особенностью польского социума была его сословная структура, когда определяющим являлся не имущественный, а правовой статус человека. Спецификой этой структуры была размытость и подвижность границ между социальными группами польского общества. К началу XVII ст., несмотря на формальное обособление, сословия так и не стали ни герметически замкнутыми, ни строго иерархизированными” (с.13-14).

Гадаю, що “особливість” і специфічна “польськість” такої моделі має викликати подив у дослідника будь-якої європейської країни цього періоду¹.

Далі Авторка робить спробу дати єдину характеристику такому складному історичному феномену, як “шляхта”. Зауважу, що про хиби, які чигають на науковця, котрий вийшов на цей шлях, та про загальну безперспективність останнього щойно недвозначно нагадав А.Камінський².

Підрозділ другий – *“К истории термина “сарматизм”. Традиция и критическая интерпретация”* – розчаровує тим, що самої історії цього терміна, а також, як годилося б, споріднених з ним топонімів “сармат” та “Сарматія” читач не знаходить. Авторка згадує справді унікальну в цьому сенсі працю Т.Улевича (*“Sarmacja: Studium z problematyki słowiańskiej XV i XVI w.”. Kraków, 1950*), однак переповісти бодай її висновки, не такі вже й широковідомі за межами Польщі, чомусь не визнала за потрібне. Не прояснила вона й питання, чому саме “сармати”, а не, скажімо, “венеди”, “вандали” чи “скіфи” (всіх їх тодішні інтелектуали не раз пропонували на роль першопредків) так привабили річ-посполитських ідеологів від генеалогії.

Відлік традиції в історіографії сарматизму лише з XVIII ст. є повністю неприйнятним, адже передбачає припущення, що в XVI – XVII ст. сарматські ідеї були суцільним “одкровенням”, а не інтелектуальним конструктом. Історіографічним нотаткам Авторки взагалі, на наш погляд, не вистачає рефлексії.

Так, у запропонованій періодизації вивчення проблеми мало простежені підстави, на яких виділяється той чи інший період, що загрожує зробити зі сторінок, відведених історіографії, пересічний коментар до хронологічного списку літератури. Весь історіографічний блок також позначений перманентним мистецтвознавчим ухилом, що, як уважаємо, безпідставно розширює межі “сарматської” проблематики і дозволяє “підігнати” під неї будь-яке явище, аби лиш не вибивалося за певні часові кордони.

Неприємні відчуття викликають і самопринизливі заяви Авторки про те, що *“мы не предлагаем собственной интерпретации, не пытаемся подойти к сарматизму с современной точки зрения...”* (с.28). Цнотлива скромність *a la* Ранке навряд чи кого звабить сьогодні. Причому, все це говориться відразу після заяви, що *“главная задача исследования – выявление, оценка и интерпретация...”* [виділено – Д.В.]. Усе це знову нагадає “крок вперед два назад” (про що мова вже йшла вище), може, й виграшні з точки зору політичної тактики, але зайві в науковому дослідженні.

Другий розділ *“Сарматский этнографический миф и образ прошлого”* має шість підрозділів, 5 із яких (*“Этногенетический миф”, “Сарматия и сарматы”, “Тенеалогический миф – легендарные предки”, “От “народа польского” – к “народу сарматскому”*,”

“Сарматская республика”) мають явно оглядовий характер (обсяг кожного 2-4 сторінки), відтак, серйозного аналізу текстів джерел тут не зустрічаємо. Ця поверховість, буває, грає злі жарти з Авторкою. Наприклад, М.Меховському приписана “твердая уверенность в том, что Европейская Сарматия – это и есть польские земли” (с.46), хоча цей учений вивів власне Польщу за межі “Сарматії”, називаючи її, слідом за Енеєм Сільвієм, “Вандалією”³.

Мила серцю Авторки теза про те, що “узкая трактовка понятия сарматов и Сарматии [як винятково “поляків” і “Польщі” – Д.В.] стала господствующей во второй половине XVI – XVII в. и легла в основу формирующейся идеологии сарматизма” (с.46), вважаємо, є цілком безпідставною, принаймні, у даній роботі посилянь на джерела, які б її підтвердили, ми не знайшли.

Цікавими видаються зауваження Авторки щодо занепаду легенди про П’ястів у зв’язку з вигасанням династії (с.49). Втім, нагадаймо, що бодай краплиною п’ястівської крові (реальної чи уявної) могло похвалитися у Польщі чимало шляхетних родів. Кандидатура “п’яста” з місцевих магнатів регулярно вигулькувала в часах нових королівських елекцій, отже, особисто зацікавлених у плеканні “генеалогічного міфу” тут завжди вистачало.

У підрозділі “От “народа польского” – к “народу сарматскому”” Авторка здійснює більш ніж сумнівну спробу довести, що саме в XVI ст. шляхта-сармати стає “народом”, а плебей-поляки ним перестають уважатись. Причому, явно перебільшується ступінь кастової замкнутості станів Польського королівства (“Человек воюющий” в Польше мог быть выходцем только из шляхетского сословия” (с.52)).

Завважу, що посилення на С.Оріховського як на зразкового польського політолога свого часу, що є характерним для всієї праці Авторки, кульгають на всі можливі ноги. Адже за публічне виголошення ідей *a la* Оріховський, образливих для королівського маєстату, доводилось перепрошувати⁴.

Некоректним, вважаємо, і конкретне порівняння у даному підрозділі характеристик шляхти з хроніки Я.Длугоша та з промови Оріховського, звернутої суто до шляхетства (с.52). Оцінку ж “Політії” [аж ніяк не “Політики”, як у Авторки – Д.В.] Польського королівства” (1565) як “знаменитой” слід доповнити тим, що це недописаний твір, який так і не вийшов друком і ніяк не міг посперечатися популярністю, наприклад, з “Виправленням держави” А.Ф.Моджевського (1551). Відтак, зловживання Авторкою “оріховіаною” для аргументації своїх тез як тут, так і в наступному підрозділі “Сарматская республика” не сприяє їх переконливості.

В останньому, найрозлогішому підрозділі другого розділу – “От мифа к истории” звертає на себе увагу бажання Авторки “покатолічити” сарматизм. Для ренесансного язичницькофільського інтелектуального конструкту із сферою побутування, обмеженою колом освіченої еліти, це справді карколомний кульбіт⁶.

Відтак, “сарматський католицизм” сприймаємо у тому ж сенсі, що й “комуністичний мотор”, “радянський джаз” чи як задорновського “краснобая” – “середньоазійського феодала, що перейшов на наш бік”. Себто, це риторична публіцистична конструкція без реального змісту. В країні переможної контрреформації (якою Польща може сприйматись лише за межами, прийнятими для дослідження самою Авторкою) згаданий оксюморон, зрозуміло, побутував. Але вважати “католицизм” іманентно притаманним інтелектуальному конструкту “сарматизму” нема жодних підстав.

Щодо іншого, то багатослівні розважання про співвідношення в межах сарматизму міфу, ідеології й історії (кордони між якими так упевнено постулює Авторка) якось на жодний коментар не надихають.

Третій розділ (**“Образ Родины в сарматской картине мира”**) відкриває підрозділ *“Польша в Европе. “Свои и чужие”*”, в якому Авторка тяжіє до змалювання Речі Посполитої як унікально ксенофобної, мілітаристськи та ізоляціоністськи налаштованої країни. При цьому оминається факт, що “золоті вольності”, зокрема, гарантували шляхтичеві вільний виїзд за кордон (російський дворянин про це не міг мріяти аж до XIX ст.) і цим правом користувались доволі інтенсивно, наповнюючи університетські аудиторії та двори “рейтингових” світських і церковних достойників Європи річпосполитською юнню. Не пояснюється й те, чому Польська Корона в цей період стає всеєвропейським притулком дисидентів, а тутешній рівень релігійної толеранції дозволив Я.Тазбіру вжити для характеристики країни пам’ятну формулу “держави без вогнищ (аутодафе)”. Річпосполитський мілітаризм, з огляду на убогий чисельний стан кварцяного війська та перманентний опір сейму будь-яким завойовницьким проектам, також не справляє враження тріумфуючого.

Наступний підрозділ – “Шляхетская республика – Речь Посполитая”, в якому Авторка резюмує, що *“по-сарматски понята́я “государственная идея”, основанная на власти дворянства в обществе, была объединяющей базой польской национальной идеи на ранних этапах ее формирования”* (с.77).

Вона вважає, що загальнодержавні інтереси для шляхтича повністю превалювали над місцевими. Тут залишається лише пошкодувати про необізнаність Авторки з концепцією “численних лояльностей і взаємовиключних свідомостей” та про залюбленість у “великодержавницькі” міражі, великих (за Гегелем – “історичних”) націй.

Питання про особливі шляхетські достоїнства як фундамент Речі Посполитої, яке піднімає далі Авторка, є вкрай слизьким, адже сама вона трохи згодом писатиме про те, що дійсність часто-густо спростовувала проголошені норми цноти (див. підрозділ *“Реальность и образец: кризис”*). Надмірне цитування апологетичних щодо принципу “крові” (як підстави благородства) уривків, взятих зі специфічної літератури, навряд чи може затерти факт активної дискусії в свіжоознайомленому зі спадщиною громадянської етики античного полісу річпосполитському суспільстві з питання, чому віддавати пріоритет – особистим чи успадкованим (родовим) заслугам? І в різних ситуаціях, завважимо, в хід пускалися цілком не тотожні аргументи.

Підрозділ *“Религия и Отечество”* присвячений безпорадним спробам поставити знак рівності між “сарматизмом” і “католицизмом”. Аргументом стає уявна “традиційність” та “народність” католицького віровчення на теренах Речі Посполитої. Якщо врахувати, що значна кількість мешканців цієї держави ніколи не були католиками (найбільшою була православна меншина з не менш традиційним конфесійним родоводом) і якщо, скажімо, протестанти постулювали саме повернення до християнської першотрадиції і першими стали на шлях популяризації віри загальнозрозумілими (національними) мовами, а також іншими засобами, спрямованими на “народ”, то аргумент “віри батьків наших” зовсім не виглядає таким уже й *“естественным обоснованием католического вероисповедания польского сармата”* (с.80).

Авторка пише, що *“в историографии нет однозначного ответа на вопрос, что побудило шляхту, отказавшись от традиционной междворянской веротерпимости, перейти на позиции поддержки Контрреформации”* (с.80). І, зрештою, погоджується з думкою

Зб.Куховича, що “поляків поєднувала не стільки спільна віра, скільки звичаї, пов’язані з нею. Традиції католицизму сприймалися як “польськість”” (с.82).

Утім, лишаючи осторонь питання, наскільки звичаї православної та протестантської знаті різнилися від католицьких, зауважимо, що це ідилічне співіснування бере початок із часів, не раніших за кінець XVII ст., коли Річ Посполита втратила значні частини України й Білорусі (що мінімізувало вплив православної громади в країні) та мусила змиритися з незалежністю Пруссії (що, вкупі з вигнанням протестантів у 1659 р., різко послабило потугу і протестантської “партії”). Поширювати цей стан на обраний Авторкою для свого дослідження період (1560-1660 рр.), гадаю, не є правомірним.

Останній підрозділ третього розділу – *“Реальность и образцы: кризис”* – зосереджений на аналізі шляхетського традиціоналізму. Для цього активно залучається праця Ш.Старовольського *“Реформація польських звичаїв”* – пам’ятка моралізаторської літератури. Такий підхід вітає абстрактні розумування, з яких можна безболісно перейти до висновку про те, що *“специфика сарматской традиционности состоит в акцентировании политического наследия”* (с.90). Отже, що там більше полюбляли “несарматські” традиціоналісти – хтозна, а до нашого “ярличка” їм зась.

Четвертий розділ *“Идеал и утопия в процессе конструирования национального мифа”* відкривається доволі химерним підрозділом *“Утопическое Отечество”*, в якому постулюється наявність у сарматизмі рис утопії. Втім, що таке “утопія”, для Авторки не є цілком зрозумілим. З одного боку, вона пише, що виходила з визначення Є.Шацького (*“Утопией может быть любая система отношений, в основе которой лежит неприятие существующих и противопоставление им других отношений”* (с.97)), з іншого приписує їй *“изначальную нереализуемость”* (с.98). Отже, не кожний план реформ – утопія? Далі Авторка відмовляє *“сознанию традиционалистов”* у здатності продукувати утопії (с.98), що у світлі попереднього визначення сарматизму як продукту *“польского традиционализма”* (с.89) видається пікантним.

Утім, скоро ми дізнаємось, що утопія знадобилась “сарматам” лише після закінчення “золотого віку” XVI ст., коли прийшли магнати і згубили шляхетський “рай на землі”. Причому,

“новая прослойка дворянства – польская олигархия, чтобы утвердить свое положение, вынуждена либо предложит новую программу и идеологию, обосновывающую ее позицию в обществе, либо апеллировать к традиции. Первое она не могла осуществить, поскольку экономически и политически была рождена крупной феодальной собственностью на землю и слабой королевской властью. Вторым путем был более реалистичным, но он требовал позитивной оценки традиции – идеологии традиционализма – в социально-политической сфере” (с.100-101).

Тут випадає зіслатись хіба на “Трьох товстунів” Ю.Олеші та історії про “Містера-Твістера” В.Маяковського як джерела подібних розумувань про тупих і примітивних олігархів.

Наступний підрозділ (*““Золотой век” Речи Посполитой и сарматский миф”*) відкривається зауваженням про існування двох типів *“мышления и существования”*: міфологічного та історичного (с.101), причому різниця між ними зводиться до протиставлення циклічності і лінійності. Відтак, для Авторки стає головним з’ясувати наскільки сарматизм вже деміфологізувався та уісторичнився. Природно, вимальовується “золота середина”. І, оскільки своє сприйняття місця міфу та історії в бутті людини і суспільства,

не наважимося співвіднести з Авторським, воліємо ухилитись від розбору шляху, який призвів до даного висновку.

У третьому підрозділі (*“Идеал человека: воин, землепашец, гражданин”*) Авторка знову цитує Оріховського, його знану характеристику “вільного поляка”, причому некоректно обриває рядок на тому, що поляк *“ничего своему королю не должный...”* (с.105), хоча там далі є суттєві “крім”: “титул при позові, два гроша з лану і посполиту війну”⁷. Завважимо теж, що текст цей написаний у пику “невільному литвинів” напередодні Люблінської унії 1569 р. і хизується не відсутністю обов’язків як таких, а відсутністю “неволі” у їх виконанні.

Зрештою, дійшовши висновку, що *“идеал шляхтича-сармата”* існував у двох іпостасях – *“рыцаря-воина и помещика (землянина)”* (с.106) (куди зник “громадянин” – хтозна), Авторка переходить до розгляду кожної з них окремо в підрозділах *“Идеал рыцаря”* та *“Образ сармата-помещика”*.

У першому реферуються справді неозорі характеристики феномена лицарства. Причому намагання подати узагальнений образ у стилі грубого вояки нашттовхуються на негнучкість більш спеціалізованих образів полководця-гетьмана (взятого з промови Оріховського на честь Я.Тарновського) та придворного (описаного С.Гурницьким). Вихід Авторка знаходить у віднесенні “зайвого” в “лицарі” до образу “зем’янина”.

Аналіз другого підрозділу почнемо з зауваження про семантику. Переклад терміну “зем’янин” як “поміщик” (*“помещик”*) сьогодні, після того, як у XIX ст. вони, фактично, збіглися за змістом, може, й припустимо вживати універсально, але для XVI – XVII ст. як відповідник (з російської) значно краще підійшло б слово *“вотчинник”* – “алодист”, а не “бенефіціарій” за західною середньовічною термінологією. Відповідником російського поміщика в Речі Посполитій у час, що нас цікавить, був “державець-посесор” – особа, куди менш шанована в суспільстві. На наш погляд Авторка, знайома (див. с.147-150), наприклад, з роботою Н.Яковенко “Чоловік добрий” і “Чоловік злий”: з історії ментальних установок в Україні-Русі кінця XVI – середини XVII ст., не спромоглася екстраполювати думку про пієтет перед “поштивою осілістю” як важливою характеристикою “доброго чоловіка” на ширше тло суспільства, здомінованого традицією. Відтак, її “зем’янин”, фактично, “приватизував” загальноприйняті норми “добра”. Це дозволило Авторці з точки зору останнього персоніфікувати і “зло”, носіями якого змальовані “міщани” і “магнати”.

Останній розділ праці *“Адаптация сарматского мифа. Украинский сарматизм”*, здавалося б, має найбільше зацікавити українського читача. Утім, уже не бажання розглянути українців як цілість поза конфесійною приналежністю (Авторку цікавить лише православна шляхта) суттєво знецінює, на нашу думку, дану частину дослідження. Крім того, сконцентрувавшись на церковнослов’янськописучих авторах, вона, фактично, полишає XVI ст. напризволяще, натомість захоплюючи шмат другої половини XVII ст. – часу активності підкреслено православних (звичайно – з кола духовних осіб) інтелектуалів. До того ж, Авторка трактує “сарматизм” як накинута ззовні українцям, не припускаючи польсько-української співпраці (нагадаємо, що рясно цитований нею Оріховський, підписувався як “русин” і якийсь час подумував повернутися до православ’я, а не менш канонічний “сармат” Старовольський походив з убогої боярської родини з Волині і був з клієнтів Острозьких).

Не завжди зрозуміло, яке відношення “сарматизм” має до того чи іншого прояву українського життя, представленого Авторкою читачеві. Вона з ентузіазмом сприймає козаків, зауважуючи, що в Україні образ “лицаря” звияжив над образом “зем’янина”

(с.152), однак не помічає барвистого образу “українського магната” – некоронованого короля і “даху” суспільства українців. При постульованій конфесійній заангажованості останніх незрозумілим залишається висновок про те, що

“мотив борьбы за этническую и конфессиональную самобытность народа не достигал в украинском сарматском этосе такого же напряжения, как в польском сарматизме (ксенофобии и мегаломании)” (с.145-146).

Чому? Адже польські сармати самоідентифікувалися “в сфере отношений граждан-государство” (с.153), кохались у політичних цінностях, а “особенностью украинского сарматского мировосприятия являлась превалирующая роль конфессиональных признаков в его самоидентификации” (с.154).

Насамкінець хочемо сказати, про те, що здивувало нас у книжці п. Лескінен найбільше. Це відсутність будь-яких зіставлень з досвідом російської історії. Що тут стало перепорою? Невже сарматизм настільки чуже для росіян явище, що там годі шукати якщо не взаємовпливів, то бодай, порівнянь? Що, лише в українців, які “скіли у лядському ярмі”, можна знайти тих, хто пробував “розслабитись і отримати задоволення” від “згвалтування” (навіть до “любих” білорусів з цим чіплятись – зась)?

Адже ж існували окремі спроби трактувати росіян-московитів як теж сарматське за походженням плем’я, принаймні античні джерела давали для таких роздумувань достатній простір. І було б дуже цікаво дізнатись, як реагував сарматизм на події російської Смути, коли існувала доволі реальна перспектива інтеграції Московського царства з Річчю Посполитою. Зрештою, як цитувала сама Авторка С.Іванова “*Универсальный закон человеческого восприятия состоит в том, что люди в чужом ищут сходств, а в своем – различий*” (с.51).

Отже, книга п.Лескінен, на наш погляд, демонструє бажання певних (унікатимемо узагальнень) російських істориків лишатись серед комфортних їм “міфів і образів”. І то не лише щодо “сарматизму”. Сподіваємося, це не назавжди.

¹ Трохи далі, посилаючись уже на працю 1997 р., це підтвердила і Авторка. Цитата з О.Мильникова про “*специфику типологического сходства в социально-экономической, этнополитической и духовной сферах*” (с.17) відноситься, щоправда, до “*Восточной Европы*”, утім, знаючи, як цей дослідник трактує кордони останньої, вважаємо розбіжність тут несуттєвою.

² Andrzej Sulima Kamiński. Historia Rzeczypospolitej wielu narodów. 1505-1795. Obywatele, ich państwa, społeczeństwo, kultura. – Lublin, 2000. – S.98. Там же дослідник застеріг і про небезпеки некритичного вживання збірних понять – похідних від етнізмів (“поляки”), що також слід було б мати на увазі Авторці.

³ Меховский М.Трактат о двух Сарматях. – М.-Л., 1938. – С.48.

⁴ Чаплинский В. Органы государственной власти в Польше XVI-XVII веков // Вопросы истории. – 1977. – №12. – С.150.

⁵ За Аристотелем “*політія*” – це “змішаний” суспільний лад з елементами “демократії” та “олігархії”.

⁶ Він змусив згадати випадок з одним поважним вітчизняним професором, який, виступаючи перед аудиторією з філіппікою проти зйомок відомого фільму Є.Гофмана “Огнем і мечем”, сказав, що в цій “антиукраїнській” картині зваблюють зніматись не лише акторів-українців, але й “українських коней”. Зрозуміло, етнічно українських огрів зал йому не подарував (і згодом

цей професор волів використовувати інші, значно переконливіші аргументи, виражаючи свою нехоть до згаданого польського блокбастера).

⁷ Оріховський С. Квінкункс, тобто взірець устрою Польської держави // Українські гуманісти доби Відродження. – К., 1995. – Ч.1. – С.361.

Дмитро ВИРСЬКИЙ

СПІР ПРО ТЕРМІНОЛОГІЮ ЧИ ОПОЗИЦІЯ: НАУКОВЕ ЗНАННЯ – “WIEDZA POZAŹRÓDŁOWA”?

Звичайно, не буду стверджувати, що професор Вальдемар Делюга мою статтю (“відредаговану” немилосердно) стосовно облюбованого рядом польських дослідників терміну “ikona kałaska” й усього, що за ним стоїть, не читав зовсім. Проте визнати, що не лише читав, але й задав собі труда зорієнтуватися серед викладених у ній міркувань, з огляду на нав’язану “полеміку”, не випадає ніяк. Як на мене, “ikona kałaska” – непомірне, всупереч логіці історичного процесу, безмірне перебільшення присутності “молдовського елемента” в релігійній мистецькій культурі карпатського та “прикарпатського” регіону (“карпатську ікону” доводилося бачити і в Любліні). У контексті “польського інтересу” зазначений регіон виступає насамперед як терени історичної Перемишльської єпархії Київської митрополії (вельми істотне уточнення, про яке в середовищі прихильників “ікону kałaskiej” згадувати не належить). Одночасно – це цілковите нехтування природної ролі княжої доби української історії на західноукраїнських землях як основи еволюції мистецької культури східнохристиянського родоводу на цих теренах й заперечення самої місцевої традиції як такої. Оскільки, окрім імпорту сюди ікон з Молдови, нічого іншого на місцевому ґрунті для “іконокарпатознавців” бути не може, їхні погляди, звичайно, не потребують ніяких доказів, опираючись лише на два аргументи, перший з яких стверджує, що було саме так, а другий – що не могло бути інакше. Такий підхід, закономірно, обходиться також без всебічного дослідження використовуваних пам’яток – у кращому випадку його підмінює самовідданий пошук аналогів у тій же Молдові. Саме тому окреслення модного терміна, за яким стоїть надто вже своєрідне, з огляду елементарної наукової логіки, бачення мистецького процесу, як фігури звеличення і замовчування й подано у моїх нотатках центральним моментом безпредметної, як на мене, нав’язуваної дискусії. Цілеспрямовано “обгризаючи” своє і без того вочевидь скромне знання, “іконокарпатознавці” прагнуть на цьому облюбованому огризку вибудувати “науку”, в якій української церковної традиції разом з її носіями та їх культурою на “внутрішніх кресах” теперішнього сходу Польщі (так!) не повинно бути. Для мого ж опонента – це лише “суперечка про термінологію” “сучасної історії мистецтва”, як він скромно собі приписує.

Термінологічна дискусія можлива тоді, коли допомагає глибше осмислити й повніше зрозуміти історичний процес. Який же спір може бути там, де традиція як основа мистецької культури не визнається? “Полеміка від Делюги” служить яскравою демонстрацією того, як наперед непомилна “наука” перетворюється у нагромодження давно відомих “сентенцій”, які знову й знову постають на благодатному інтелектуальному рівні, хоч віджили свій вік задовго до народження чергового суб’єкта їхнього “втління”. І західну термінологію чули, й щось із написаного “Там” схопили, і в сусідів дещо знаємо, і метод

найновіших набралися... При таких заслугах як не почувитися на вершині науки й не “нести цивілізацію”? Особливо, якщо ця місія жваво пульсує у крові багатьох поколінь предків...

Що ж, випадає ще раз поглянути на нібито “спірну” ситуацію очима працюючого “підмайстра”, якому сало власного авторитету ще не заступило завжди яскравої дійсності й для якого безперервне жування лаврів не стало єдиним гідним досягнутого сану заняття...

Судячи як з висловлювань, так і вживаних формул, полемістові, звичайно видніше... Може, я й справді недооцінюю заслуги польських дослідників у вивченні ікон з території нинішньої Польщі, хоч, як на мене, нездатний віддати належного своїм попередникам, може, хіба що претендувати на роль продовжувача. Проте В. Делюга, все ж, марно лле сльози навколо корпусу ікон в Польщі, “tak bardzo przez Aleksandrowycza lekceważonego”. Просто не шаную розмов навколо корпусу, які в окресленому вузькому колі польських істориків мистецтва уже встигли перетворитися в один з “національних міфів”, як нібито сам корпус. Вперто упираюся через те, що за більш ніж три десятиліття не без труднощів вловлюваної його історії, цей “корпус” так ні разу й не об’явився. Зусилля видати за його складові праці Ромуальда Біскупського розумію як наївне намагання приписати особисті наукові здобутки ніяк не представника табору “іконокарпатознавців”, який уже понад три десятиліття послідовно твердить про українську ікону в Польщі, отому цілком міфічному, як наразі, “корпусові”. Чи випадає сприймати виявом “корпусу” магістерську працю Ромуальди Гжондзели? Просто В. Делюзі дуже треба “зробити” “корпус”, попри наперед знану невдячність намагань бачити те, чого в природі, все-таки, не існує...

Втім, для нашого полеміста проблема “існує-не існує” – не перешкода. “Autor polemiki nie może znać sytuacji politycznej tych czasów i dlatego nie zrozumie ogromnego dzieła jakie zostało wykonane przez naszych poprzedników”. Щодо попередників, то, на відміну від полеміста, я послідовно відділяю тих небагатьох, які в повоєнній Польщі докладали лиш їм відомих зусиль для рятування ікон зі здебільшого приречених церков, і тих, що далеко не завжди мовчки “стояли по другу сторону барикади”, яких нібито не зовсім випадає “примазувати” до справді “ogromnego dzieła” перших. Аби не виглядало так, ніби цей поділ я вигадав собі ж на втіху, зішлюся на свідчення з малочисельного середовища перших¹. Стосовно тонкощів польської ситуації, то, не претендуючи на вичерпне їх розуміння, все ж деякі показові нюанси, однак, вловлюю. Пропагування української культури на території Польщі в Польщі не лише донедавна, але нерідко ще й зараз, як вказує уже сама полеміка В. Делюги, користуючись його ж словами, “nie zbyt dobrze... widziane”. Тому не можу не поставити запитання наперед підступно-каверзного. Якщо за “червоної” Польщі її акцентування явно було не на часі, то, може, за переживаної останніми часами “повальної демократизації”⁴ щось та мало б змінитися й про замовчувану досі українську природу ікони в Польщі врешті можна говорити не озираючись? Чи не захотів би полеміст запропонувати своє бачення того, чому тема й надалі, як правило, “nie zbyt dobrze... widziana”? Зрештою, є ще одне запитання, дещо різке, але це не моя заслуга. Для чого автор так вперто виставляє своїх попередників рядовими, перепрошую, боягузами навіть у дрібницях, як, наприклад, цілковито безпідставному схрещенні “смоленською” чудотворної ікони львівських домініканців? За свідченням львівського історіографа каноніка Томаша Піравського (1616), вона ще на початку XVII ст. була для львів’ян тим, чим є насправді – реплікою константинопольської ікони Богородиці Одигітрії. Делюга наполегливо закликає сприймати більш ніж сумнівне “смоленське” “відкриття” й інші йому подібні дива з оглядом “на часи”. Але ж Р. Біскупський, наприклад, завжди писав про ікону на території Польщі як українську. Чому

цього “не могли” собі, як правило, дозволити інші? Не думаю, щоби з боязні комуністичного примусу, яку їм так наполегливо намагається приписати В.Делюга. Оскільки не лише не могли, але й, назагал, не можуть ще й досі, то слід, мабуть, врешті визнати, що примус цей зовсім не червоного забарвлення, чи не тільки червоного... Але для цього треба бути не лише сміливим... Можу додати: Р.Біскупського справді намагалися “легко” стримувати. Не маю повноваження розвивати цю тему й не бачу в цьому потреби. Не думаю, щоб мало бути таємницею, звідкіля саме: “дружній окрик” лунав із рядів отців і творців “ikonu karpaskiej”. Персоналії не так уже й важливі. Родовід і таємниця успіху цієї вигадки надто очевидні. З позицій науки – не обов’язково аж “передової сучасної” (і, звичайно, не в редакції “від Делюги”) – у версії мого опонента це наперед знана “wiedza pozażródłowa”, “parvenu” і “шаріков”, якому у святому переконанні власної рації поодинокі “фани” вже три десятиліття намагаються будь-що уробити благородну біографію.

Можна б на цьому й завершити вимушене додаткове тлумачення до завзятої полеміки, проте привертає увагу ще таке: вся ота “ikona karpaska” виступає найчистішим виявом... найсучаснішої передової науки. Тому чуюся зобов’язаним додати декілька міркувань з приводу сучасної науки, хоч пристрасна оборона “ikonu karpaskiej” сама по собі дає достатньо яскраве уявлення про цю “науку”.

Може, нашому полемістові з Варшави та Гданська видніше, що діялося свого часу в Національному музеї у Львові, проте... У переліку заслуг Віри Свенціцької не може значитися переховування колекції негативів та фотографій музейної збірки “na rótrętrze”, заступленої шафою. І не тому, що в її службовій кімнаті взагалі не було “rótrętra”. Близько 40000(!) одиниць зазначеного фонду завжди зберігалися у п’яти шафах перед кабінетом директора музею, де перебувають і досі. Маючи природні шанси вміститися “за” одну шафу не більше, ніж ікони із Сучави наповнити собою “підкарпатські” терени. Трудно втриматися від питання: звідкіля полеміст так обізнаний з потаємними більшовицькими намірами “sporządzenia listy ikon szkodliwych ideologicznie(1) dla komunistów”? Але інвентарні книги музею В. Свенціцька теж не переховувала – з двох причин. По-перше, до 1977 р. їх не було взагалі, були лише “книги вступу”. Інвентарні книги іконопису запровадили тільки зазначеного року й не те що не берегли від “ворожого ока”, а довго переписували й навіть прошнурували та за існуючим порядком скріпили урядовою печаткою управління культури. Це по-друге, цілком уже наперекір “героїчній історії від Делюги”...

Утім, коментаря потребують не лише такі “події”, але й ще ряд використаних в полеміці “фактів”. Ніхто не має наміру заперечувати зовнішніх контактів у мистецькій культурі – це було б просто смішним, як і вперте намагання неодмінно побачити у себе відповідник деь відзначеного явища. Але, здається, “інцидент” із не віднайденими в Польщі “elementami nadmozańskimi” полеміста нічому так і не навчив. Мораль же зазначеного ляпсусу проста: “мода” живе тільки до наступної „моди”, а тому варто дбати про обґрунтування своїх поглядів. Доведення краківського походження малярської спадщини “школи Нового Сонча” – аж ніяк не доказ аналогічності ситуації й на території Перемишльської єпархії. Принаймні, в науці такі висновки колись прийнято було доводити. Щирого авторського “być może” як остаточного “залізного аргументу” тут явно замало. А що ж тоді, зрештою, мало бути “Краковом” на теренах юрисдикції перемишльських владик? Той самий Перемишль, якого автор так уперто не хотів би бачити, як і Львова, просто ігноруючи опубліковані (втім, також у Польщі) відомості до історії обох середовищ майстрів українського малярства? Мирослав Крук, до думки якого

апелує полеміст з відповідного приводу, у цих питаннях, мабуть, не дуже авторитет, оскільки над дослідженням мистецького життя зазначених міст не працював узагалі.

Не можу подякувати й за роз'яснення з приводу характеру джерельних відомостей про майстрів малярства, оскільки цілеспрямовано проштудіювавши у пошуках писемних джерел до історії мистецтва тисячі актових книг та інших матеріалів, виніс від них дещо відмінне враження. Якби наш полеміст, перш ніж самовіддано повчати про актові джерела, встиг би до них бодай заглянути, то, мабуть, знав би, що мова йде не про “трибунали”, а “звичайнісінькі” міські та гродські суди. Їх писарі, за хіба що геть поодинокими, на загальному тлі, винятками, ретельно фіксували, де саме проживає той чи інший учасник процесу, цілеспрямовано запобігаючи можливій плутанині в головах зацікавлених... Що ж до мене, то я справді писав про Перемишль як важливий (не великий!) осередок розвитку української мистецької традиції на західноукраїнських землях, проте завжди вказував, які конкретно факти і якого часу дають підставу для такого висновку. Це насамперед перемишльська школа українського монументального малярства зламу XIV-XV ст.² та середовище українських малярів Перемишля кінця XV – середини XVI ст.³ з відповідними пам'ятками обох зазначених періодів. Зібрані джерельні відомості, як і проведений аналіз малярської спадщини перемишльського кола, переконують, що від другої половини XVI ст. місто було втрачене для української мистецької традиції як один з найважливіших осередків її розвитку в західноукраїнському регіоні⁴. Ризикуючи перелякати полеміста, все ж мушу зізнатися, що Успенська церква у Львові (вона ж за вживаною польською термінологією і волоська – це зовсім не два храми, як твердить В. Делюга, цілком очевидно сплутаючи її з П'ятницькою, черговий раз ковзаючи на чеснотах “народової” термінології) – зовсім не показник для української мистецької традиції на львівському ґрунті. Що ж до браку відповідного “формату” в Перемишлі, то можна було б згадати розібраний у XVIII ст. кафедральний собор Різдва Іоана Хрестителя з-перед початку 1540-их років, але й він не може слугувати аргументом, позаяк в українській мистецькій культурі розглядуваного часу муроване церковне будівництво просто не існувало як самостійне розбудоване явище. Однак, як уже зазначалося, навіть саме поняття необхідності доведення й обґрунтування у бойовому арсеналі нашого полеміста не дуже в пошані. Він уперто послуговується засвоєним зовсім не з “передової науки” методом великого шуму щодо перспектив, не переобтяжуючи себе трудом їх реалізації. А все-таки, може, автор не страшив би “вирішенням” проблеми відповідності ікони прообразу? Крім елементарного незрозуміння ікони, такі потуги новоявлених “теологів” (навіть “із Заходу” – ті ж “люде”) нічого іншого не демонструють. Краще б реалізувати заповідь, нібито справді “możliwe jest opracowanie jednego atelier czy nawet oeuvre malarza” на прикладі ікон зі збірок Польщі, Румунії, Словаччини та України. Знаючи святе переконання полеміста у стилістичній “майже однолітності” цього малярства, як і саму машинерію подібних поглядів, не так уже й важко уявити заповідане “oeuvre”...

Щодо страхів, то не можу втриматися й від декількох моментів особистого плану. Не без подиву довідався, що ігнорую не лише неіснуючий корпус ікон у Польщі, але й, як видалося моєму опонентові, ще також іконографію та теологію ікони! Така проникливість у мій текст – знову ж тільки вияв традиційного для автора елементарного недочитування. Інакше він навряд чи протестував би й з приводу вказаного породженого насамперед доступністю декількох російських книжок з приватної бібліотеки русофільства окремих польських дослідників (див. згаданий красномовний випадок з львівською домініканською іконою), чи окреслення “західноукраїнська іконографія”,

рівнозначного іконографії пам'яток західноукраїнського походження, у якому полеміст неминуче мав перечепитися на неприйнятній для нього "українськості"...

Не можу прийняти на свою адресу закиду, що не бачу „ani jednego aspektu pozytywnego” в “іконокарпатознавстві”, бо більшість публікацій останніх десятиліть про ікони в Польщі вийшли саме з цього середовища. Проте справа насамперед в інтерпретації пам'яток й історичного явища, породженням якого вони є. А тут головна тенденція “передової науки”, як її пропагує й особисто В. Делюга, послідовно набирає такого забарвлення, що визнавати за нею позитивні аспекти не випадає. І даремно полеміст закидає користання із вирваних з контексту цитат, маючи на увазі знамениту нігілюючу фразу єзуїта Петра Скарги щодо українського моменту: вони аж надто в “контексті”, напрочуд яскраво демонструючи і нині живе довготривале відверте попирання фактів і навіть елементарної логіки у перекonanому намаганні неодмінно заперечити те принципово небажане, що не вкладається в рамки і вузького й завуженого “народового” бачення окремих специфічно настроєних “патріотів”. Тому й моє звернення до статті М. Крука цілком обумовлене. І відкликанням до визнання в публікаціях окремих словацьких, угорських та румунських дослідників опонент даремно захищається – принаймні Бернадет Пушкаш, вживаючи “модний” термін, розуміє його з точністю “до навпаки” пропагованого канону. Вона визнає й українські малярські осередки Перемишля та Львова, й посилення впливів із Молдови в XVI ст., що теж відповідає відомим обставинам історичного процесу⁵. Але, вперто відшукуючи самі лиш “перлини”, її текст полеміст теж, здається, читав лише в обсязі чарівного слова...

Можна було б немало полемізувати з опонентом із конкретних питань та розуміння методу науки, але чи варто? Якщо В. Делюга так уперто демонструє неготовість сприймати речі елементарні, так відверто видає своїх учителів, які його цьому не навчали, як і насамперед власну нездатність учитися самому, то може краще за порадою Галілео Галілея пояснювати тому, до кого доходить?..

Проте у чому ж, усе ж таки, наша опозиція?

Бачу кожен факт найперше виявом конкретної культурно-історичної ситуації у її якнайширших взаємозв'язках, які, природно, включають і те, що мій опонент розуміє як “волоський” компонент незрівнянно ширшої й давнішої від нього самого іконописної традиції Православної Церкви на теренах нинішньої Польщі. В. Делюга, натомість, демонструє самовіддане вживання “модної” термінології, виступаючи взірцевим компліатором (чого вартує сам лише заклик чекати результатів досліджень румунів!), який постійно недочитує і перекручує. Роздмухуючи фіміам “новітній науковій термінології”, він перетворив несумісне з наукою свідоме хронічне недобачання “непотрібного” на невід'ємну складову власного “методу”, ухитрившись пропустити серед здобутків тієї науки, яку так вперто захищає, найголовніше. Джорджо Вазарі ствердив цю квінтесенцію європейського досвіду на початках біографії Джотто, оповідаючи, як, покинувши овечок і з ними перші мистецькі проби, юний геній поспішив до Флоренції. Не підлягає сумніву, що й у “карпатському” регіоні часи пропагованого “іконокарпатознавцями” “малювання під кущем” чи “десь” минули до того, як найперші ікони з'явилися на цих теренах. Мистецька традиція цієї землі виступає, як і завжди там, де є бодай натяк на вихід поза домашню творчість, насамперед як культура міська. І з цього огляду мандрівний привид під назвою “ikona karpacka” – вимудруваний міф, надто вже комусь потрібний в інтересах, дуже і дуже далеких від канону передової науки. І міста ці були зовсім не далеко на південь на території іншої й не завжди надто дружньої держави, а, як вказує хоча б пізніший хрестоматійний приклад Риботич та Судової Вишні, власне

там, де “іконокарпатознавці” поклялися не бачити нічого, крім історичної порожнечі як ґрунту для тріумфального вшестя волохів зі своїм мистецтвом. Надто це проста істина, аби за неї сперечатися. І жаль, що їй доводиться з таким опором нести до полеміста, наполегливо наробляючи те, що він прогав на студентській лаві, готуючись до полеміки, але не засвоївши закону її походження від знання...

Жертві так рафінованої полеміки випадає завершити дифірамб “найсучаснішій передовій науці” вилученим надміру працелюбним редактором кінцем моєї статті, яка спровокувала дискусію. І, звичайно, зовсім не варто в Науці заробляти відгук на зразок знаменитого, хоч і маловідомого протиставлення “або-або” з жарту щодо “ляцьких владик” веселого писаря однієї з козацьких канцелярій періоду пам’ятного українсько-польського “братнього спору” 1648-1654 років – *“albo niechay się żeniły, albo cudzym dadut pokoju żonkom”*⁶ (опублікована “редакторська” версія цієї думки, за яку, користуючись нагодою, перепрошую: “Тож завершу жартом веселого писаря з козацької канцелярії періоду пам’ятного українсько-польського “братнього спору” 1648-1654 рр.: польські ксьондзи або нехай женяться, або чужим жінкам dadуть спокій”!).

Чуюся зобов’язаним окремо пояснити, що мені не залежить на тому, чи визнають окремі польські дослідники ікони української церковної традиції на території Польщі українськими – В. Делюга, як завжди, не того перелякався. Залезати мало б їм, бо це походження є надто очевидним для того, аби його ставити під сумнів. Проте дуже вже розсерджені на цю очевидність окремі польські автори, які, попри набуту ще з пелюшок “гуманістику”, вперто нехтують знаним римським зверненням до Громовержця: “Юпітере, ти сердишся? – Значить, ти не маєш рації”. Тому тільки мало б...

* Текст даної публікації написано для “Українського гуманітарного огляду” як відповідь на репліку В.Делюги на рецензійну статтю В.Александровича: Александрович В. “Ікона караска”: фігура звеличення – фігура замовчування // Український гуманітарний огляд. – К., 1999. – Вип.2. – С.143-160. У зв’язку з тим, що В.Александрович не погодився з редакційною версією “УГО”, його відповідь на “відповідь” В.Делюги не була опублікована. Нотатки В.Делюги див.: Делюга В. З приводу рецензії Володимира Александровича “Ікона караска”: фігура звеличення – фігура замовчування. Український гуманітарний огляд. Київ, 1999. Вип.2. С.143-160 // Український гуманітарний огляд. – К., 2001. – Вип.5. – С.222-229. Враховуючи ту обставину, що предмет полеміки авторів близький до наукових проблем (у т.ч. й регіонального характеру), які друкуються на сторінках “ДКЗ”, редколегія вирішила оприлюднити матеріал В.Александровича. (Прим. ред.).

¹ Tondos B. O ochronie malarstwa cerkiewnego w latach 1944-1980 (w Polsce południowowschodniej) // Sztuka cerkiewna w diecezji przemyskiej. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej 25–26 marca 1995 roku / Pod red. Jarosława Gieczy, Andrzeja Stepana. Łańcut, 1999. S. 177-185.

² Найважливіші відомості про неї див.: Александрович В. Священик Гайль – маляр короля Владислава II Ягайла і перемиське малярство XIV-XV ст. // Його ж. Українське малярство XIII-XV ст. (Студії з історії українського мистецтва. – Т.1.) – Львів, 1995. – С.77-194.

³ Александрович В. Західноукраїнські малярі XVI століття. Шляхи розвитку професійного середовища (Студії з історії українського мистецтва – Т.3.) – Львів, 2000. – С.41-82.

⁴ Там само. Про перемишльський осередок майстрів українського малярства XVII ст. див.: Александрович В. Середовище українських малярів Перемишля у XVII столітті // Україна у Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.) – К., 2002. – Вип.2. – С.231-256.

⁵ Puskas B. Między Wschodem a Zachodem. Ikony z rejonu Karpat XV-XVIII wieku // Łemkowie w historii i kulturze Karpat. Sanok, 1994. Cz. druga / Pod. red. J. Czajkowskiego. S. 269, 272.

⁶ Документи Богдана Хмельницького 1648-1657 / Упор. І.Крип'якевич, І.Бутич. – К., 1961. – С.635.

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

СПРИМІТИЗОВАНЕ ФРАНКОЗНАВСТВО

**Горак Р., Гнатів Я. Іван Франко. Книга третя. Гімназія. –
Львів: Місіонер, 2002. – 355 с., іл.**

Третя книга відомих львівських франкознавців присвячена гімназійному періоду в житті Івана Франка, тобто часу його навчання в Дрогобичі і початку літературної творчості. Зрозуміло, що тема не є з легких, адже йдеться про період становлення письменника і закладення тих підвалин, які пізніше вивели його до вершин.

Як і попередня книга про навчання Івана Франка в дрогобицькій василіянській школі¹, нинішнє видання вийшло в жанрі есе, проте рекомендація до друку Науково-методичної ради Львівського літературно-меморіального музею Івана Франка, а також використання чималого блоку документальних джерел, у тому числі й архівних, змушує ставитися до нього з інших позицій (враховуємо також і амбіції авторів, які в анотації поспішили оголосити про наукову новизну їх “дітища”).

Рецензована книга має розлогу структуру і складається з 12 розділів з короткими і досить простими назвами, які не дуже розкривають зміст тексту. Вони, очевидно, покликані замаскувати деякі особливості творчої манери авторів, бо з них аж ніяк не здогадаєшся, що в книзі, присвяченій Франкові, його ім'я з'являється вперше лише на останній сторінці першого розділу (с.22), на сторінках другого розділу воно не згадується взагалі, в третьому – тільки двічі (с.59, 70), у четвертому і п'ятому – знову жодного разу, і лише з початком шостого розділу, тобто зі 114-ої сторінки книги, в контексті оповіді, нарешті, з'являється постать Каменяра.

З огляду на цю обставину, перші п'ять розділів слід розглядати як вступні до теми, а перший – “Імени Франца-Йосифа І” – як передмову-впровадження. Якій темі присвячений цей розділ, годі второпати. Вчитавшись, довідуємося, що в ньому йдеться про контекст епохи, яка й призвела до відкриття дрогобицької гімназії. Неважко зрозуміти, що аналіз епохи підмінений авторами гротесковим мазком цілого періоду історії Австрійської держави, у якому була й знаменита “Весна народів”. Гротеск, до слова, тут межує з сарказмом і навіть глузуванням, з цитуванням “віршиків”, бульварної літератури XIX-XX ст. тощо. Цікаво, що зразки впровадження в історичний контекст епохи стосуються не тільки “недалеких” австрійців і “україножерів”-поляків, а й “вірнопідданих” русинів, які “стали на сторону цісаря” (с.8).

У другому розділі “Мрія Дрогобича” йдеться про передумови та відкриття дрогобицької гімназії у 1858 р. Розвиток освіти розпочато від василіянської гімназії 1775 р., так що освітянські традиції в місті були сталими і мали давнє коріння (хоча історикам

добре відомо, що першим навчальним закладом середнього типу в місті була “бурса” кармелітського монастиря, середина XVIII ст.). Відтак, автори докладно переповідають усі перипетії з відкриттям гімназії впереміш з історичними ретроспекціями минулого міста. Якщо процес заснування гімназії у трактуванні авторів ще якось витримує критику, то цього не скажеш про історичні сюжети. Хоча лейтмотив оповіді цілком зрозумілий: “Дрогобич став першим містом у Галичині, який власним коштом взявся утримувати гімназію...” (с.40)².

Щоб читач зрозумів “знання” авторами історії та топографії Дрогобича, а також їх авторський стиль, наведемо приклади. По-перше, набридливо довго і багаторазово вони наголошують на тому, що Дрогобич був звичайнісіньким селом, негідним такого навчального закладу, як гімназія. По-друге, вони часто сплутують центр міста з передмістям (наприклад, с.34-35). До слова, передмістя Лан було лише районом компактного проживання євреїв, а не нафтового промислу (с.23). По-третє, незрозуміло, чому руські церкви Дрогобича знаходяться від костьола “трохи далеко” (с.39), коли до найближчих (наприклад, Св.Трійці) просто рукою подати. По-четверте, 1551 р. перемишльський майстер Я.Грендош не добудовував княжу вежу (с.131), а збудував нову (згадані “верхні” поверхи були справді добудовані, але в XIX ст.). По-п’яте, територія жупи досі залишається незабудованою (автори стверджують зворотнє, с.135), що підтвердила археологічна експедиція педуніверситету 2003 р., про яку, як і інші дослідження давнього Дрогобича, автори не знають. По-шосте, невже в авторів немає чого сказати про католицького ксьондза, який відправляв під час урочистості відкриття гімназії, як лише: “...Йому би не кадилом бабам попід ніс махати...” (с.38)?

Словом, майже повсюди бачимо погане знання авторами Дрогобича, гіперкритичний сарказм, що дублюється зі сторінки на сторінку, з розділу в розділ. Як же тут зрозуміти “контекст епохи”? Невмотивовано двічі надруковано текст вірша, написаного Я.Закревським на честь відкриття гімназії: польською і в перекладі українською мовами (с.42-46). Скидається на те, що автори погано впоралися, назагал, з польськомовною літературою, з якої черпали інформацію. Наведемо найразючіші помилки. Так, гімназія “з правом публічності” (с.27) – це не що інше, як “школа з повними правами”. “Забезпечення від вогню” (с.34) треба, вочевидь, розуміти, як “охорона від пожежі”, чи “пожежна безпека”. Незрозуміло, з лексикону яких народів запозичено вирази “дерево для опалу” (с.36), “уряд занехав наступні кроки” (с.37), “дзеленкотіння сигнатурок та вибухів моздирів” (с.39), “правомірний договір” (с.34), “гміна уступала державному фондові” (с.33) та ін. Але найбільший шедевр стилістичної “вправності” авторів уміщений на с.37: “Місто мусіло взяти значну суму займу на газифікацію міста газом з Дашави, на будівництво торговиці, бойні та школи”.

У третьому розділі “Злет і падіння” подано перебіг історії дрогобицької гімназії у 1858-1873 рр., у центрі якого – постать першого директора Броніслава Тшасковського та його наступників. Найбільше, що привернуло увагу авторів, – це колонізаційні процеси в тогочасній освіті, що не є відступом від реалій, але, знову ж таки, іронія авторів у цьому плані викликає не зовсім адекватну реакцію, тим більше, що вони балансують на межі з відвертим глузуванням (див. наприклад, с. 55 – характеристику Тшасковського). Добре, що автори звернули увагу на масові цікаві деталі. Наприклад, Тшасковського звільнили з посади за носіння бороди, що не дозволялося міністерською ухвалою 1852 р. (с. 61), але зовсім не зрозуміло, про яке “падіння” в розвитку гімназії йдеться, адже тривав лише період її становлення (автори обговорюють версію про занепад навчання і моралі). І в цьому розділі можна продовжити “логічний” ряд лексичного

багатства та стилістичної вправності авторів, наприклад, “рівнобіжні відділи” (с.68), “невідучі чомусь називають” (с. 57) та ін. На згаданому тлі якось губиться цікава інформація про склад викладацького персоналу гімназії того періоду, важливий для краєзнавців.

У четвертому розділі “Проблеми” повторюються характеристики низького морального стану гімназії у 70-х рр. XIX ст. Звичайно, факти свідчать про це промовисто (наприклад, коли вчитель заходив до класу, його вітали “пуканням” – с.72). Далі йде сухий, малоцікавий, хоч і потрібний статистичний матеріал про вчителів 70-80-х рр. та про національний склад гімназистів. Коротко згадано про директорів Я.Керекярта, В.Бесядського, О.Барковського та ін. Несподівано автори перескакують у кінець століття і розповідають про перипетії спорудження нового корпусу гімназії (тепер – головний корпус педуніверситету).

Вражають прийоми викладу матеріалу, збудовані на контрастах. Як і в другій книзі, він переобтяжений статистично-цифровими даними, наприклад, у цілому великому абзаці подано дати смерті вчителів, майже на цілу сторінку (с.80). Спочатку сказано, що смерті викладачів були для гімназії “смутними хвилинами”, але в наступному їх названо “звичайними клопотами”, якими живе гімназія. А далі йде “геніальний” дослідницький вислід: “Через цю ж гімназію пухли з голоду селянські діти...” (sic!). Ну просто бракує слів, щоб витлумачити суть авторського дискурсу, який знайомить читача з історією дрогобицької гімназії!

Розділ п’ятий “Боротьба” хронологічно не обмежений, проте основною його темою є проблеми освіти Галичини другої половини XIX ст., в центрі яких стояло питання про перехід гімназій на польську мову викладання. Зовсім несподівано на початку розділу автори розповіли про Наполеона III, який “тлумив Австрію на полях Італії” (с.91). На наступній сторінці підкреслено “ганебну” роль дрогобицької гімназії, яка доклала найбільше зусиль до згаданого переходу. Щоправда, в розділі зібрано цікавий матеріал про інші галицькі гімназії, які порівнюються з дрогобицькою. Фактично, дрогобицькій гімназії відведено в розділі декілька сторінок, у зв’язку з єврейським та українським питаннями. Тут знову бачимо масові повтори фактів з попередніх розділів.

Розділ шостий “Місто” розповідає про Дрогобич гімназійних часів і нарешті, про Франка. На початку здубльовано інформацію про василіянську школу з першої книги, а також про вже відомі адреси Франка у Дрогобичі (наприклад, помешкання п. Кошицької). Сторінки 118-119 переобтяжені розлогими цитатами. Далі йдуть цікаві відомості про Франкові адреси гімназійних часів. На с. 121 автори занурилися в історію міста, вирішивши цього разу розповісти про першу українську церкву, яка 1340 р. була перетворена на католицький костіол. Це навпроти церквища знаходилося помешкання п. Корпака, в якого жив малий Іван. І знову автори багато наплутали. Де вже їм знати про те, що у 2001 р. церквище було розкопане місцевими археологами? Вони просто обмежились наскрізь антиісторичним написом на пам’ятній дошці поблизу хреста (зробленим нашвидкуруч). Підтверджуючи сказане, автори звернулись до фресок місцевого костіола, не забувши згадати, що Казимир Великий надав Дрогобичу герб. Шановні, нагадуємо Вам, що жодного надання герба у часи Речі Посполитої не зафіксовано, це лише легенда, а до легенд треба ставитись обережно, навіть в есе. Далі автори переповідають не підтверджені джерелами припущення Ф.Гонткевича, затим оглядають вулиці Дрогобича (хоча добре відомо, що це зробив місцевий журналіст Р.Пастух). Повернувшись до історії міських святинь, резюмують, що “досі не відомо, хто, коли і за які кошти будував і прикрашав” парафіяльний костіол Св.Варфоломія (с.126). З усією відповідальністю констатуємо, що згаданий аспект не знаний лише авторам книги, а не

історикам, які послуговуються найновішими дослідженнями польських дослідників Т.Заухи і Т.Трайдоса, добре відомими в Дрогобичі. Далі, “документ” Владислава Ягайла про заснування костьола 1392 р. ніхто спеціально не розшукував (с.127), бо він ось уже більш, ніж півтора століття відомий дослідникам. Але найбільш вражаюча репліка подана нижче: “На час будови костьола Дрогобич мав вже років двісті” (sic!). Подальші історичні “мініатюри” з XV-XVIII ст. не кращі від попередніх (наприклад, с.128: “Халтуру зробили дрогобичани, а не твердь”). А події 1648 р., відомі в Дрогобичі як “перша галицька козаччина”, не кажучи вже про повстання, подані за антиукраїнським своєю суттю переказом того ж Ф.Гонткевича... На с.131-133 знову цитується вірш у двох варіантах, польськомовному і україномовному. Закінчується розділ повтором, майже слово в слово, з другої книги про те, що дрогобичани не зберегли пам'ять про Франка, що тут залишилися лише дві старі пам'ятні дошки і т.ін.

Отже, розділи I-VI дають досить мало інформації про Івана Франка, а тема починається, фактично, з сьомого розділу “Учителі”. Треба сказати, що згаданий перехід позначений і зміною стилю викладу: автори відмовилися від гротеску і сарказму попередніх розділів і далі книга читається вже цікавіше, рідше зустрічаються стилістичні огріхи та друкарські помилки. У цьому розділі подано портрети-довідки вчителів гімназії, які навчали Івана Франка, наприклад, О.Торонського, К.Охримовича, Я.Осмұльського, Т.Грушкевича і братів Турчинських. Наступний, восьмий розділ цілком присвячений І.Верхратському, який, як і О.Торонський, справив великий вплив на становлення І.Франка. При цьому використано значний джерельний матеріал, у тому числі й з архівів (особові справи вчителів). Частина з них – непересічні постаті, їх вплив на себе визнавав сам І.Франко. На цьому та іншому тлі дисонансом виглядає таке твердження: “Розважались учителі, розганяючи життєвий смуток і не знаючи, до чого прикластись, розважались і учні...” (с.198). Про неморальність вчителів та учнів, матеріальну та духовну злиденність дрогобицької обстановки, яка оточувала І.Франка, у книзі багато сказано, от тільки як Франкові вдалося це елементарно витримати (та й сформувати характер і літературний хист) – незрозуміло. У великому розділі про Верхратського найцікавішим, на нашу думку, є сюжет про стосунки між учителем та учнем, які, як відомо, не були приязними. Назагал, піврозділу присвячено цьому аспекту, тобто гімназійному періоду в біографії Франка, що явно виходить за межі теми.

Такий же великий дев'ятий розділ “Реальність і мрії”, в якому чимало сказано про побут гімназистів, знову ж таки – про їх неморальність. Несподівано автори переходять до навчання та з'ясування питання про його підстави, зокрема про бібліотеку, відзначаючи бідність літератури в гімназії. Далі – знову несподіванка – вони залюбки розказують про любов Франка до рибальства. Ще далі на кількох сторінках ідеться про зміст навчальних програм у нижчих класах гімназії, причому з такими деталями, що в читача мимоволі виникає запитання про доцільність зібраної інформації. Наприклад: “Математики передбачалось навчальними планами три години на тиждень. З алгебри: степені, корені, логарифми, рівняння з одним невідомим. Геометрія...” (с.213). Лише епізоди про викладання руської мови дещо підправляють враження. До стилістичних оригінальностей авторів віднесемо фразу: “Римо-католики вивчали історію костьола, греко-католики – історію церкви” (с.217). У середині розділу, нарешті, згадано його тему і відтак подано портрети двох учителів – Е.Міхонського (поляка) і Й.Лімбах (німця). Перший був мрією Франка, другий – реальністю, обидва вплинули, особливо Лімбаха, на формування Франка, посіявши “гірчичне зерно”.

Десятий розділ “Товариші” є найцікавішим, оскільки подає найціннішу, головне – нову дослідницьку інформацію, зібрану по крихтах. На основі аналізу рідкісних фотографій 1870 і 1874 рр. з’ясовуються особи однокласників І.Франка (з 1870 р. – перше його фото). В останньому, восьмому класі навчалося лише 14 гімназистів. За протоколами випускних іспитів подаються їх результати, передовсім самого І.Франка. Читач знайде тут масу цікавого, наприклад, те, що Франкові найкраще давалися мови. Тут же подано цікавий матеріал про кожного випускника. Важливим є також матеріал про стосунки Франка зі своїми товаришами у погімназійний період, але це знову виходить за межі теми.

Розповідь про товаришів логічно продовжується в одинадцятому розділі “Друзі”. В центрі уваги – найближчі гімназійні друзі Ярослав Рошкевич та Іполит Погорецький, кохання Франка до Ольги Рошкевич (продовження теми, розпочатої Р.Гораком у книзі “Тричі мені являлася любов”), сестра Ярослава Михайлина Рошкевич. Прикметно, що розділ нагадує серйозне генеалогічне дослідження.

Назва останнього, дванадцятого розділу точно відображає зміст – ідеться про початок літературного шляху Івана Франка, його перші творчі проби тощо. Тут дуже багато автобіографічного матеріалу, наводяться свідчення сучасників. Перші творчі контакти І.Франка з журналом “Друг”, зрозуміло, тут посідають значне місце. При цьому не весь зібраний авторами матеріал цікавий, а деколи він викликає лише здивування. Наприклад, незрозуміло, яке відношення до перших творчих кроків Франка має така інформація: “Друг” повідомляв, що скоро в Англії панцерники будуть робити з особливого паперу” (с.328). Безмірне переказування змісту “Друга” на декількох наступних сторінках закінчується, нарешті, архіважливим висновком про те, що Франко і Павлик після закінчення гімназії стали дописувачами “Друга” (с.331). Декілька разів автори повертаються до проблеми дрогобицьких бібліотек, чи, радше, до їх бідності, дивуючись із того, в який спосіб Франко міг знаходити потрібні йому книги. На нашу думку, нічого дивного в цій проблемі немає, оскільки їй треба розглядати в ширшому контексті. Найбагатшим (і найціннішим) книжковим зібранням міста, до слова, була бібліотека парафіяльного костюлу, каталоги якої збереглися в рукописах бібліотеки В.Стефаніка³. Нам не відомо, чи користувався нею Франко, але вірогідність такого припущення не варто відкидати.

Прикінцеві абзаци розділу можна розглядати як висновки. Що ж підсумовують автори? Вони виправдовують Івана Франка за його контакти з москвофільським часописом, який друкував літератора-початківця, що не володів літературною українською мовою, якої його не навчили в гімназії (там процвітав польський шовінізм). Як у таких “брутальних” умовах проріс талант Франка, не пояснює і цитата С.Єфремова, якою закінчується книга. Таким чином, як і в попередній книзі, автори навіть схематично не пояснюють, як у дрогобицькому низькоінтелектуальному середовищі визрів талант Франка. Результат, як бачимо, невтішний.

Перегорнувши останню сторінку, спробуємо підсумувати і ми. Передовсім нас цікавлять джерела інформації книги Р.Горака та Я.Гнатіва. Фактологічний матеріал про гімназію вони взяли, за невеликими винятками, з ґрунтового дослідження Здіслава Кульгиса “Історія дрогобицької гімназії” (1908). Втім, вони цього і не приховують (автори його згадують не менше семи разів – с.48, 63, 75, 81, 109, 173, 222). Зате завуальовують свій “дослідницький” метод, який полягає в тому, що, максимально вилучивши з праці З.Кульгиса всю можливу інформацію про гімназію⁴, вони критикують його та інших польських дослідників освіти за затушовування полонізації українців (яскраві приклади – с.78, 80, 81). Згаданий метод добре відомий: саме в такий спосіб советські

історики лаяли М.Грушевського за буржуазний націоналізм, не забуваючи при цьому безбожно списувати потенціал його праць⁵.

Вкажемо й на інші риси “творчої” методи Р.Горака та Я.Гнатива. Передовсім це масове скупчення дрібного фактичного матеріалу та імен. На окремих сторінках – це просто лавина фактів, яка становить подекуди до 30-40 % тексту. По-друге, впадає у вічі безмірне цитування листів та спогадів, особливо в останньому розділі, які підмінюють авторський аналіз тексту.

У книзі наявні часті повтори, зумовлені різними причинами. Наприклад, декілька разів говориться про бібліотеку, навчання І.Франка та ін. Ці сюжети подаються по декілька разів за тими чи іншими спогадами (якби спогадів збереглося більше, то, очевидно, про гімназійну бібліотеку автори написали б десятки разів). Як і в першій книзі, неоковирно і безграмотно подано переклади з польської, які щедро розсипані по всій книзі⁶. Безмірно навалено також польських назв, почасти й німецьких. Виглядає, що завданням авторів було здати до друку обов’язково велику книгу, от вони і “постаралися”, женучи погонні метри друку. Не можемо втриматися тут від спокуси запитати шановних франкознавців, якого обсягу буде наступна їх книга про університет, якщо вони, використовуючи набутий досвід, розкажуть читачам про всіх професорів і студентів Львівського університету періоду навчання І.Франка, без огляду на наявність чи відсутність інформації про їх стосунки зі студентом?

Доходимо висновку, що постать Івана Франка загубилася в морі фактажу, дат, чисел періодики, номерів указів та рескриптів, власних та географічних назв тощо. Громіздкий, погано опрацьований матеріал зробив громіздкою й оповідь, в якій загубилися цікаві моменти і результати дослідницьких пошуків (вони все-таки в книзі є).

Насамкінець поставимо під сумнів жанр рецензованої книги. Есе – це, передовсім, вислід інтелектуальної праці невеликого об’єму філософського, історико-біографічного, публіцистичного чи літературно-критичного плану. На жаль, ми не знаходимо цього всього в книзі Р.Горака та Я.Гнатива, у тому числі й обов’язкових для есе логічності викладу та дбайливого ставлення до художньої форми. За невеликими винятками, вся їх книга – це франкознавство не на рівні часу.

¹ Горак Р., Гнатів Я. Іван Франко. Книга друга. Цілком нормальна школа / Львівський літературно-меморіальний музей Івана Франка. – Львів, 2001. – 204 с. Рец.: Тимошенко Л. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. VI. – Дрогобич, 2002. – С. 573-582.

² Цей висновок цілковито списаний у польського дослідника З.Кульгиса. – Kultys Z. Historia gimnazjum drohobyckiego // Sprawozdanie Dyrekcji C.K. Wyższego Gimnazjum w Drohobyczu. – 1908. – S. 40-41.

³ Różycki E. Z dziejów biblioteki parafialnej w Drohobyczu // Kraków-Lwów. Książki, czasopisma, biblioteki XIX i XX w. / Red. J. Jarowiecki. – Kraków, 1995. – S. 90-97.

⁴ Вони так “захопилися” його книгою, що в одному місці навіть назвали його не Здіславом, а Збігнєвом. – С. 81.

⁵ З праці З.Кульгиса взято буквально все: інформацію про початки шкільництва в Дрогобичі, перебіг процесу відкриття гімназії, урочистість відкриття, неморальність та погані вчинки учнів та вчителів, мовну ситуацію, стосунки дирекції з гміною, єврейське питання, майже цілком запозичено розділ “Навчальні плани”, переліки директорів та вчителів та ін. Що цікаво: запозичуючи матеріал З.Кульгиса, автори повторюють, фактично, і недоліки його праці і вслід за ним доводять історію гімназії аж до початку XX ст., що не вписується в їх тему.

⁶ На с.82-83 наведено польськомовну літературу до історії галицького шкільництва з перекладом українською. На с.103 “Dziennik Polski” перекладено як “Денник Польський” (знову вада перекладу).

Леонід ТИМОШЕНКО

**Старосамбірщина – II. Альманах. /
Відп. ред. Володимир Горбовий /.
Старий Самбір-Львів: Місіонер, 2002. – 364 с.**

Останніми роками в Україні активізувалася краєзнавча тематика. Традиційними стають численні всеукраїнські та регіональні краєзнавчі конференції, друкуються видання краєзнавчого спрямування.

Одним із таких видань є альманах “Старосамбірщина”, що побачив світ у 2002 р. в рамках реалізації проекту “Комплексний розвиток сільських громад Старосамбірського району” за фінансової підтримки Карпатського фонду та завдяки Прикарпатській Асоціації Розвитку Краю (ПАРК). Видання також стало можливим за підтримки Володимира та Ігора Бачинських, Романа Волощака, Юрія Войтіва, Корнелія Кутельмаха, Аркадія Гайдуківського тощо.

Рецензований другий випуск альманаху “Старосамбірщина” (обсягом 364 сторінки) включає в себе праці відомих львівських науковців І.Мицька, О.Мазура, С.Горбового, розвідку викладача Дрогобицького педагогічного університету ім. І.Франка М.Якіма про бойківську фразеологію та етнічну культуру бойківського краю, праці місцевих авторів М.Яджина, М.Прокопеч, В.Горбового та М.Масляка. Завершує альманах “Іменний покажчик населених пунктів”.

Відкриває книгу дослідження І.Мицька “Старосамбірщина. Історичні етюди” (с.7-194). В підрозділі “Солі” (с.7-18) автор коротко подає історію виробництва солі на території Старої Солі (від галыштатського періоду до початку XIX ст.) та аналізує усі пов’язані з цими подіями літописні та актові вістки, роздумує над проблемою герба цього міста.

Історія Старого Самбора від давньоруського часу до 1772 р. подана І.Мицьком у підрозділі “Самборъ” (с.19-45). В ході його написання автор, використовуючи широкий загал літописних, актових та археологічних джерел, картографічних матеріалів, розглядає історію Перемишльського краю за правління династії Романовичів, аналізує причини політичного росту Старосамбірщини, висвітлює оборонні функції окремих поселень та монастирів краю, подає люстраційний опис Старого Самбора від 1714 р. тощо. У підрозділі “Де ж могила князя Лева?” (с.46-48) дослідник доходить висновку, що у підземеллях Лаврівської церкви у 1767 р. було виявлено поховання молдавського господаря Георгія-Стефана Петричайки і його дружини, відкидає можливість пишного похорону князя Лева та стверджує, що “його як ченця мали б погребти в монашому одязі, в простій трумні”. У підрозділі “Села Старосамбірщини” (с.49-56) І.Мицько окреслює два періоди їх заснування (XII-XIII ст. та XV-XVI ст.). До сіл першого періоду він відносить боярські, церковні та князівські села, а до другого – села, що були надані іноземцям після окупації Галичини поляками. Серед них дослідник виділяє братів Герборда і Фрідріха Павчів (вихідці з Сілезії), які стали протопластом роду Гербуртів, який

володів значною кількістю сіл Старосамбірської округи. Наступними власниками тутешніх сіл стали Тирли, а згодом – Мнішки. Руська шляхта, як зазначає І.Мицько, таких володінь не мала, одним селом нерідко володіло декілька шляхтичів, що за своїм економічним становищем мало чим відрізнялись від селян. Увагу дослідник звертає і на становище православних священиків, які перебували у такому ж становищі.

Заслуговує на увагу підрозділ “Знані боярські роди” (с.58-66) де значна увага приділена родам Бибельських, Прухніцьких, Терлецьких, Созанських, Бачинських, Ільницьким та ін., що належали до гербів Корчак та Сас і володіли селами Библо, Пачковичі, Жасковичі, Терло, Любохора, Созань тощо. Розмірковує автор і над причинами негативного ставлення місцевої руської шляхти до унійних процесів, зазначаючи, що в цьому провідну роль відігравали станові інтереси та призначення уніатським єпископом Атанасія Крупецького, що порушило традицію призначати єпископів із місцевого шляхетського середовища. У підрозділі “Корчаки і Саси” (с.67-85) розглядається вірогідність геральдичних легенд Б.Папроцького та Ш.Окольського, подаються власні погляди щодо виникнення і розвитку гербу Сас, наświetлюється історія роду Доброславичів, який, як зазначає дослідник, своїми витоками сягає XIII ст. і був тісно пов’язаний із солянню “спеціалізацією”. Вартими уваги є такі підрозділи, як “Найшановніші християнські святі краю” (с.86-109), “Справи церковні” (с.110-119), “Край обителів” (с.120-144), “Найвідоміший фальсифікат XVI ст.” (с.145-149), “Братства церковні” (с.150-157), “Давнє шкільництво” (с.158-159), “Книжність і книжники” (с.160-178), “Іконопис” (с.179-182), що в значній мірі перегукуються між собою й дозволяють ознайомитися із особливостями церковного життя даного регіону, основними осередками культурного життя, діяльністю місцевих братств тощо.

У підрозділі “Шляхтич-українофіл” автор, на основі широкого загалу джерел, висвітлює політичне життя у Галичині на початку XVII ст., участь в ньому відомого антиунійного діяча Яна-Щесного Гербурга (1567-1616 рр.) та коротко подає його біографію. Завершує дослідження підрозділ “Феномен грамот князя Лева” (с.187-194) де автор розмірковує над проблемою автентичності та фальсифікації надань князем маєтків Лаврівському та Спаському монастирям, монастирю Св.Миколи тощо. Завершуючи огляд І.Мицько приходить до висновку, що феномен же грамот князя Льва, незважаючи на їх автентичність чи підробку, полягав в тому, що вони протягом аж шести віків кріпили національну свідомість українців...”

Кожний з підрозділів завершує перелік використаних джерел та літератури, подається багатий ілюстративний матеріал, що представлений реконструкцією герба Старої Солі (за А.Гречилом), світлинами М.Рожка пам’яток дерев’яної і кам’яної світської та церковної архітектурами, унікальними гравюрами, копіями грамот князя Лева тощо.

Наступний розділ презентований статтею-розвідкою О.Мазура “Про назву Самборь” (с.196-202), в якій подається історіографія проблеми, аналізуються версії походження назви міста. Подає автор і власну концепцію походження назви, за якою наголошується на відантропонімному походженні назви. Ім’я “Самборь”, на думку дослідника, було досить популярним у слов’ян, а в “Прикарпатті його міг носити котрийсь із карпато-хорватських зверхників, на честь якого й було назване місто”.

Стаття С.Горбового “Середньовічні містечка Старосамбірщини” (с.203-222) є продовженням праці, що публікувалась у першому випуску “Старосамбірщини”. Автор продовжує друкувати привілеї містечок Старосамбірщини, а їх переклад з латинської здійснив І.Сварник. Зважаючи на їх об’ємність, обмежимося лише переліком привілеїв.

1) Підтвердна грамота польського короля Сигізмунда Августа привілею королеви Бони містечкові Старий Самбір з доданням права вирубу дерева, будівництва лазні й солодівень, із заборонаю купцям оминати містечко й євреям жити у ньому (1569 р., 1 травня, м.Люблін).

2) Підтвердна грамота польського короля Яна III привілеїв своїх попередників, наданих Старому Самбору 1553, 1569, 1579 й 1638 рр. (1680 р., 20 вересня, м.Стрий).

3) Привілей львівського хорунжого Тарла Андрія міщанам міста Хирів на двадцятирічне звільнення від усіх повинностей (1538 р., 29 січня, м.Хирів).

4) Акт продажу власником Библа Іваном (Грицьком) колишнього вїтївства міщанам (1497 р., 17 травня, Нове Місто Библо).

Можемо лише вітати таку діяльність автора, але варто було б поряд з перекладом подати оригінали тексту, розширити бібліографію.

Змістовною, хоча і невеликою за розміром, є розвідка М.Якима “Етнокультура і фраземика бойківського говору” (с.223-231), що, без сумніву, викличе зацікавлення у мовознавців. М.Яджин, продовжуючи розділ “Старосамбірщина в іменах”, що був започаткований у попередньому випуску, у статті “Лікарі – жертви тоталітаризму” (с.232-279) пропонує читачській аудиторії маловідомі матеріали з життя і діяльності таких незаслужено забутих лікарів, як лікар і священник Тарас Бобкович, повстанський лікар Олексій – доктор “Пастер” та лікар В.Кліпко.

У розділі “Села, селища, міста” В.Горбовий та М.Масляк зробили спробу систематичного подання інформації про деякі з населених пунктів Старосамбірщини. Для кожного з них підготовлено своєрідний паспорт, де подано версії про походження назви населеного пункту, дані про шкільництво та сакральне мистецтво, історію населеного пункту, відомі родини тощо.

Органічно доповнюють друге число альманаху оповідання М.Прокопець “Кров героя”, “Катруся з Великого”, “Іванова Голгофа”, “Розстріляна та невбита” де розповідається про національно-визвольні змагання місцевого населення в роки II світової війни. Її оригінальні твори безпосередньо пов’язані з даним регіоном й базуються на документальній основі та спогадах сучасників.

Завершуючи огляд, зазначимо, що дане видання, незважаючи на його загальнодовідковий характер, подає цінні відомості з історії та культури Старосамбірщини. Можна лише привітати, появу чергового числа альманаху “Старосамбірщина”, яке, без сумніву, є помітним явищем в інтелектуальному житті регіону. В зв’язку з цим хочеться висловити побажання, щоб робота над виданням альманаху не припинялася. Громадська ефективність краєзнавства Старосамбірщини багато в чому залежить не тільки від організаційних зусиль окремих осіб, але й від рівня осмислення його теоретичних основ, а останнього не можна досягти без наукового аналізу історичного досвіду. За таких умов перспективним є залучення до роботи над написанням історії даного регіону ширшого кола науковців, зокрема архівістів, археологів, архітекторів, спеціалістів з галузей допоміжних історичних дисциплін тощо. Лише за таких умов можна буде говорити про створення об’єктивної фундаментальної праці, присвяченої історії “малої батьківщини” – Старосамбірщини.

Разом із тим, варто зазначити, що деяким авторам альманаху, які беруться за розкриття певної теми, спершу необхідно було б ознайомитися з архівними матеріалами, переглянути все, що уже було опубліковано попередниками, ознайомитися з уже існуючими Картками опису населеного пункту, використати ці картки, і не виступати, таким чином, у ролі першопрохідців. Бажано, щоб редколегія уніфікувала систему

посилань і вимагала від ряду авторів короткого огляду джерел та літератури з теми, які показують співвідношення даного дослідження з доробком попередників.

Андрій ПЕТРИК

**Гуцило Б. Воскресла Бренів. Пам'ять у світі. –
Дрогобич: Коло, 2002. – 362., іл.**

Нещодавно краєзнавство Підкарпаття, зокрібна села Орів, поповнилося книжкою Б. Гуцила. У XVI ст. село належало до Самбірського староства, у XVII ст. – до Дрогобицького і лише за радянським адміністративно-територіальним поділом увійшло до складу Сколівщини. Забігаючи наперед, зазначимо, що громадськість одержала ілюстрований науково-популярний краєзнавчий нарис, насичений численними фактами та подіями, іменами видатних земляків, а також просякнутий прагненням до кращого пізнання минулого. Враховуючи ту обставину, що історія села досі не написана, а радянське краєзнавство замовчувало його витоки та національно-визвольні рухи, книга повинна бути належно оцінена, тим більше, що ціла низка лакун в минулому Орова тепер все-таки висвітлена. Проте, незважаючи на сказане, вважаємо, що згадане прагнення автора та упорядників, які, не провівши ретельних пошукових досліджень, поспішили видати досить велику працю, в кінцевому підсумку їх підвело.

Передовсім привертає увагу зібраний фактаж, переважно на основі спогадів очевидців про участь патріотів Франкового Підгір'я у національно-визвольних змаганнях 1914-1958 рр., які поховані біля Орова на г.Бренів. Саме це мали на увазі автор і упорядники, даючи заголовок книзі. Фактично, гора Бренів стала символом відродження села, що й відображено у вірші В.Умнова у першому розділі. Цікавими, назагал, є підрозділи "Офензива в жовтні 1914 р.", "Бої за Маківку", а також ілюстративний матеріал: фотознімки об'єктів та учасників тих буремних подій, пам'ятних знаків, вояків УСС, ОУН, УПА та ін. На жаль, подекуди вони майже не стосуються тексту оповіді.

Розділ "Неупокорені" розкриває дії ОУН та УПА на теренах Сколівщини та в самому Орові і трагічну долю повстанців. Тут подано чимало імен односельців, мешканців навколишніх сіл, які брали участь у подіях тих часів, а також відомості про тих, хто допомагав повстанцям. Слід зазначити, що автором зроблена перша систематизована спроба подати хронологію життєвого шляху керівника спецбойовки ОУН та УПА трускавчанина Романа Різняка-"Макомацького". У "Зверненні до української нації" автор розкриває звирячі злочини НКВД-КГБ. У розділі "Відродження" розповідається про процес відновлення братської могили на горі Бренів та ряду інших сільських пам'яток.

Завершується книга "Закінченням", в якому звернута надмірна увага на м.Трускавець та його нинішніх керівників, що не має ніякого відношення до історії села Орів, за винятком того, що сам автор є орівчанином і проживає нині у Трускавці.

Найбільше претензій маємо до тієї частини книги, котра стосується віддалених періодів історії Орова, тобто від найдавніших часів до початку XX ст. На основі легенд та переказів пояснюється походження назви села – від слова "рів" (один варіант) чи "орати" (другий). Традиційність занять землеробством орівчанами нібито підтверджує другу

версію. У даному питанні слід було звернутися до фахової літератури, яка витлумачує іншу версію. Так, на думку фахівців з топоніміки та ономастики, Орів – це флексійний дериват від назви Оревий, тобто “швидка річка”¹. Цікаво, що джерела XVII ст. (1631 р.) фіксують ріку Оров в Інфлянтах, які входили до Речі Посполитої². На Сколівщині в районі с.Плав’є фіксується річка Орава.

Розглядаючи географічне розташування села та місцеві природні умови, автори чомусь забули визначити дату його заснування чи, принаймні, першої писемної згадки. Тому підказуємо їм, що за даними актових джерел, село згадується (чи не вперше) в 1589 р.³, затим ідуть акти XVII-XVIII ст.: згадки у поборових реєстрах 1628, 1651, 1658 і 1674 рр. та ін.⁴ Цікаво, що варіантами назви в цих джерелах є польські: Nogowe, Orowe, Oguw і лише в XIX ст. з’являється українська – Орів.

Актові джерела XVII ст. засвідчують, що село належало до королівських (державних) маєтків у складі Дрогобицького староства Перемишльської землі Руського воєводства. Дуже цікавим є опис села за люстрацією 1661-1665 рр.: “Те село має 8,5 лану. Будучи в ньому, піддані панщини не відбробляють, а тільки сплачують данину або чинш за всілякі повинності, а також з млина, корчми, котрі вони самі утримують, чотирма частинами сплачують ...500 флоринів. До того ж, повинні відвезти три підводи на 10 миль, тобто до Львова чи до Перемишля. Князівський [війтівський] лан звільнений [від податків] згідно з привілеєм Його Милості Короля. Піп на півлану також звільнений за привілеєм Його Милості Короля. У тім селі судяться двором [громадою]. Зажинки, обжинки, закіс, укіс – з хліба [господарства]. Жодних інших повинностей давати і виконувати не повинні. Сума провену з того села становить 500 флоринів”⁵. Як видно, і це дуже важливо, Орів за згаданими ознаками дуже відрізнявся від шляхетських, тобто приватновласницьких сіл. Село було на волоському праві, управлялося державним урядником – князем. За люстрацією, князями Орова були шляхтичі Головчаки з Волі Тарнавської. Вони одержали Орів від дрогобицького старости Миколая Даниловича 5.01.1622 р. (королі затверджували надання у 1626 і 1653 рр.). У першій половині XVIII ст. в Орові фіксується інша посада урядника – тивуна⁶.

Інший з відомих описів Орова походить з XVIII ст. Він уміщений в люстрації Руського воєводства 1765 р. Джерело підтверджує відсутність панщизняної повинності в Орові, а також фільварку, за винятком повинностей на користь Дрогобицького фільварку. Крім того, як і раніше, орівчани сплачували данину і чинш, а також такі повинності: тивонщина, салашове, строцизна. Натуральний податок сплачувався вівсом, курми, яйцями, лісом. Знову згадується корчма з броварем, млин на два камені та ін.⁷

Добре відомою у краєзнавстві є давня історія місцевої церкви, яку досліджував ще М.Драган. За люстрацією 1661-1665 рр., парафія в Орові одержала привілей Яна Казимира 8.10.1660 р., яким за нею закріплювався лан ріллі і звільнення від податків⁸. За візитацією 1764 р., місцева церква мала титул Іоанна Хрестителя і входила до складу Дрогобицького деканату⁹. Тим же роком датується найдавніша згадка парафіяльної школи¹⁰. З джерел XIX ст. відомо, що в селі була церква Воскресіння Христового, збудована 1867 р., роботи невідомого майстра. При ній дерев’яна дзвіниця з написом 1775 р. Дуже цікавою була також дерев’яна дзвіниця при мурованій церкві Покрови. М.Драган опублікував також плани церкви Воскресіння, дзвіниці Покровської церкви та ін¹¹. Тепер відома печатка громади села з кінця XVIII ст., на якій зображено пса, що сидить на траві, навпроти – вівця та коза¹². Авторів книги слід було також звернутися до таких довідкових видань, як шематизми Перемишльської єпархії XIX ст., чи новітньої літератури¹³.

Жанр рецензованої книги, зрозуміло, не передбачав академічного підходу до підбору джерел та структурування тексту. У книзі широко використано художні та популярні твори, спогади та перекази односельців. І все ж, перед написанням праці треба було звернутися до фахівців, поради яких сприяли б покращенню та систематизації тексту, що, в свою чергу, дозволило б уникнути неточностей та звичайних блудів, яких, на жаль, у книзі Б.Гуцила досить багато. Тому, рекомендуючи книгу до використання, наприклад, у школі, застерігаємо від повторення її помилок.

¹ Makarski W. Nazwy miejscowości ziemi przemyskiej. Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. – Lublin, 1999. – S. 193.

² Krawczuk W. Sumariusz metryki koronnej. – Kraków, 1999. – S.41.

³ Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. – T.VII, cz.1: Ruś Czerwona / Źródła Dziejowe. – T.XVIII, cz.1 – Warszawa, 1902. – S.39.

⁴ Arłamowski K., Kaput W. Lustracja województwa Ruskiego 1661-1665. – Część I. Ziemia przemyska i sanocka. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1970. – S.159-160; Budzyński Z., Pryboś K. Rejestr poborowy ziemi przemyskiej z 1628 roku. – Rzeszów, 1997. – S. 69, 189; Budzyński Z., Pryboś K. Rejestr poborowy ziemi przemyskiej z 1651 roku. – Rzeszów, 1997. – S.15, 142; Budzyński Z., Pryboś K. Rejestr poborowy ziemi przemyskiej z 1658 roku. – Rzeszów, 2000. – S.12, 22, 220, 221. Budzyński Z., Pryboś K. Rejestr poborowy ziemi przemyskiej z 1674 roku. – Rzeszów, 2000. – S.204, 209, 213.

⁵ Arłamowski K., Kaput W. Lustracja województwa Ruskiego. – S.159-160.

⁶ Гошко Ю. Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV-XIX ст. – Львів, 1999. – С.27.

⁷ Budzyński Z., Pryboś K. Rejestr poborowy ziemi przemyskiej z 1628 roku. – Rzeszów, 1997. – S.69, 189. Budzyński Z., Pryboś K. Rejestr poborowy ziemi przemyskiej z 1651 roku. – Rzeszów, 1997. – S.15, 142; Budzyński Z., Pryboś K. Rejestr poborowy ziemi przemyskiej z 1658 roku. – Rzeszów, 2000. – S.12, 22, 220, 221; Budzyński Z., Pryboś K. Rejestr poborowy ziemi przemyskiej z 1674 roku. – Rzeszów, 2000. – S.204, 209, 213.

⁸ Arłamowski K., Kaput W. Lustracja województwa Ruskiego. – S.175-176.

⁹ Kołbuk W. Kościoły Wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku. – Lublin, 1998. – S.245.

¹⁰ Pelczar R. Szkolnictwo parafialne w ziemi przemyskiej i sanockiej (XIV-XVIII w.). – Warszawa, 1998. – S.196.

¹¹ Сулик Р. Перлини дерев'яної архітектури Бойківщини (з альбомів М.Драгана). – Львів, 1995. – С.54-56.

¹² Гречило А. Печатки сіл Дрогобицької округи кінця XVIII ст. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип.5. – Дрогобич, 2000. – С.423.

¹³ Див. напр.: Слободян В. Церкви України. Перемиська єпархія. – Львів, 1998. – С.41-42.

Володимир ГАЛИК

Трускавець: Краєзнавчий бібліографічний покажчик / Державний комітет архівів України. Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства; Державна історична бібліотека України; Державна наукова медична бібліотека України; Упоряд.: І.Б.Матяш, Л.П.Одинока, Р.В.Романовський, І.М.Скибак. – К., 2003. – 338 с. – (Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки; Вип.9).

В останні роки серед широкого загалу науковців поступово стверджується думка щодо необхідності перевидання багатотомової “Історії міст і сіл України”, що є неможливим без систематизації та каталогізації всіх наявних матеріалів з історії населених пунктів, видання краєзнавчої літератури, в тому числі бібліографічного характеру.

Необхідно наголосити, що в сучасній українській науці поки що майже відсутні бібліографічні покажчики, які б стосувалися окремих міст. Ті, які є переважно не можуть претендувати на знаковість, оскільки в більшості узагальнюють сучасну літературу, наявну в міських бібліотеках¹. Лише у 2001 р. побачила світ бібліографія Дрогобича, що має науковий характер².

Бібліографічний покажчик “Трускавець” підготовлено у контексті “Програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року”, затвердженої Кабінетом Міністрів України (від 10 червня 2002 р.). Покажчик присвячений світлій пам’яті, знаного історика, архівіста та джерелознавця Ореста-Нестора Мацюка (до слова, він народився у Трускавці) та має на меті систематизувати значний масив літературних джерел з історії міста-курорту від найперших публікацій до 2003 р. Прикметно, що до бібліографії ввійшли матеріали покажчика про Трускавець (1972 р. випуску), що вже давно став бібліографічною рідкістю³.

У процесі підготовки видання було використано фонди та довідково-бібліографічний апарат НБУ ім.В.І.Вернадського, Державної історичної бібліотеки України, Державної наукової медичної бібліотеки України, Трускавецької міської бібліотеки, загальні та галузеві посібники тощо.

Пропонована бібліографія має традиційну для вітчизняної наукової бібліографії структуру, згідно з якою зібрані матеріали розміщено за відділами систематичних каталогів бібліотек. Постатейно розписано чимало узагальнюючих видань, збірок та газет, зокрема “Франкової криниці”. Зрозуміло, що повна бібліографія не терпить вибіркості й передбачає облік будь-яких популярних публікацій чи фрагментарних вісток. Автори ж зазначають (с.10), що були змушені дещо скоротити виявлені ними матеріали. На жаль, критеріїв цієї селекції вони не пояснили. Констатуємо у зв’язку з цим, що ними опущено, можливо, несвідомо, ряд цінних матеріалів польської та австрійської преси першої половини ХХ ст. і водночас подано великий масив матеріалів медичного напрямку, пропорційно громіздкого, в морі якого губиться інформація історичного змісту.

Кожен із п’яти розділів поділено на підрозділи та рубрики, що складені в хронологічній послідовності, а в межах року – за алфавітом. Така структура дає змогу простежити динаміку публікацій з історії Трускавця, розробку окремих проблем лікувально-оздоровчих факторів курортотолісу. Історико-культурні матеріали подані відповідно до прийнятої системи історико-краєзнавчих покажчиків. Опис літератури в бібліографії має суцільну нумерацію, позиції практично не дублюються. При потребі використовується

система посилань. Довідковий апарат включає “Алфавітний покажчик авторів та назв творів” та “Список скорочень”.

Відкриває покажчик передмова “Від упорядників” (с.7-10) де висвітлюється актуальність та необхідність видання, обґрунтовується його структура тощо. Історіографічну довідку “Трускавець учора, сьогодні, завтра” (с.11-20) підготував місцевий краєзнавець І.Скибак. Історія міста, подана крізь призму дат та подій і, на жаль, перенасичена стереотипами старої історіографії на кшталт “сваволя місцевих феодалів”, “жорстокість німецьких окупантів” тощо. Автор наголошує на існуванні Трускавця ще в княжу добу, а перші писемні згадки про поселення відносять до 1469-1471 рр. До походження назви села (статус міста Трускавець отримав лише у радянський час), топографії та топоніміки околиць автор спеціально не звертається, а про “місто” Трускавець говорить уже з 1895 р. (с.14).

Розділи I-III “Офіційні матеріали”(с.21-23), “Довідково-бібліографічні видання” (24-29) та “Загальні праці”(с.30-32) охоплюють бібліографічний матеріал доволі повно, хоча й вимагають детальнішого опрацювання.

Найбільше зауважень викликає розділ 4 “Історія міста”(с.33-112). Упорядники прагнули систематизувати усі публікації з історії Трускавця, але при цьому не врахували численних опублікованих матеріалів. Так, вони не використали опубліковані поборові реєстри XVIII ст., люстрації Перемишльської землі XVI-XVIII ст. та інші джерела. Необхідно було розширити список праць австрійських та польських науковців⁴, додати численні світлини початку XX ст. де зафіксовано краєвиди та вже не існуючі споруди давнього Трускавця. Ряд вісток про адміністративно-правовий устрій Трускавця, солеваріння на Прикарпатті й Трускавці подає Ю.Гушко⁵.

Не приділено належної уваги культурному та церковному життю Трускавця та його околиць. Без уваги залишилися такі видання, як “Жива вода” (газета Самбірсько-Дрогобицької єпархії УГКЦ), “Бойки” (видання науково-культурного товариства “Бойківщина”). Не використані загальновідомі Шематизми перемишльської єпархії, зокрема Шематизм 1878 р⁶. Уважаємо, що недоцільним було подавати у рубриці “Релігійне життя міста” (с.92-94) позиції 840 та 843. Лишається незрозумілим принцип підбору матеріалів до рубрики “Літературне життя міста”, що, хоча й написані трускавцанами чи опубліковані на сторінках “Франкової криниці”, в більшості випадків не стосуються історії самого міста (поз. 848, 854-857, 862, 866-875)⁷. Невмотивовано до бібліографії внесено краєзнавчу літературу про Івана Франка (поз.899-910)⁸, що хоча і є земляком трускавчан, але народився в с.Нагуєвичі.

Фактично не зустрічаємо праць та спогадів, у т.ч. діаспорних авторів, що містять вістки про участь трускавчан у національно-визвольній боротьбі 1914-1950-х рр., зокрема про життя й діяльність В.Біласа та Д.Данилишина⁹. Велика кількість матеріалів, присвячених минулому і сьогоденню трускавецького Пласту¹⁰, також залишена поза увагою.

У кінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст. з’являються численні видання т. зв. “самвидавів”, що різко розходяться з позиціями офіційної ідеологічної думки. Імовірно, що упорядники не знайомі з такими джерелами, як “Голос Карпат. Вісник Карпатського зонального відділення Народного Руху України за перебудову” та “Вісник виборця. Дрогобицьке об’єднане відділення РУХу”, які не лише виходили у Трускавці та Бориславі але й містили ряд цікавих вісток про життя міста та околиць у 1989 р¹¹. Без уваги також залишені такі газети “самвидаву”, як “Поступ”, “Віче”, “Братство” тощо.

Найбільше матеріалів зібрано у розділі 5 (с.113-294.) “Становлення та розвиток лікувально-оздоровчої бази Трускавця” до якого включені матеріали з історії курорту, розвитку та перспектив курортної справи у 1992-2002 рр. Тут же наведено каталог лікувально-оздоровчих закладів, перелік нарад, конференцій та науково-медичних семінарів, що стосуються лікувально-оздоровчої справи тощо.

Незважаючи на вказані недоліки, зібрані матеріали бібліографії Трускавця є цінними і показовими з будь-якого огляду. Укладачі покажчика ставили своїм завданням через засоби бібліографії показати багатовікову історію розвитку міста-курорту Трускавця. На нашу думку, їм це вдалося зробити.

¹ Стрий давній і молодий. Рекомендований бібліографічний краєзнавчий покажчик / Укл. В.Баранюк, Л.Мандзяк. – Стрий, 1999. – 72 с.; Дрогобич: із минулого в майбутнє: Бібліографічний покажчик / Уклад. О.Кравець, С.Пляцко. – 2-е вид., доп. – Дрогобич, 2000. – 55 с.

² Бібліографія Дрогобича / Упорядник Леонід Тимошенко. – Праці Науково-дослідної лабораторії археології та краєзнавства Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. – Вип.І. – Дрогобич, 2001. – 96 с.

³ Мацеевский А., Мацюк О. Трускавец за 500 лет (1469-1969): Библиографический указатель. – Львов, 1972. – С.156.

⁴ Напр.:Pelcyar R. Szkolnictwo parafialne w ziemi przemyskiej i sanockiej (XIV-XVIII w.) – Warszawa, 1998. – S.198.; Arłamowski K., Kaput W. Lustracja województwa Ruskiego (1661-1665). – Część I. – Ziemia Przemyska i Sanocka. – Wrocław-Warszawa-Kraków. – 1970. – S.158.; Budzyński Z., Przyboś K. Rejestr poborowy ziemi przemyskiej z 1651 roku. Polska południowo-wschodnia. – Źródła dziejowe. – T.I. –!2. – Rzeszów, 1997. – S.15, 148, XXIV; C.4. – S-213, XXIV; C.3. – S.XXX; C.1. – S.189, XLVII.

⁵ Гошко Ю.Г. Промисли й торгівля в Українських Карпатах XV-XIX ст. – К.,1991. – С.19-20, 37-38, 169.; Він же: Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV-XIX ст. – Львів, 1997. – С.24 тощо.

⁶ Никорович Ю. Шематизм перемишльської єпархії – Перемишль, 1878. – С.136.

⁷ Напр. див.: 848, 854-857, 862, 866-875 Червак Б. Олег Ольжич: Легенда і символ // Франкова криниця. – 1994. – №49 (додаток); Він же: Дмитро Донцов і український націоналізм // Галицька зоря. – 1993. – 17 серпня.; Він же: Героїчність духу (О.Ольжич) // Українське слово. – 1993. – 6 серпня.; Качкан В. Смутна поезія розпуки: Черченськими слідами братів Лепких // Франкова криниця. – 1991. – 29 черв. тощо.

⁸ Горак В. Втеча: [Останні роки життя Івана Франка] // Франкова криниця. – 1991. – 15 листопада; Филипчак І. Іван Франко в Самборі // Франкова криниця. – 1992. – 11 грудня; Погребенник Ф. Віденські стежки поета // Франкова криниця. – 1993. – 19 березня тощо.

⁹ Гуцило Б. Воскресла Бренів. Пам'ять у світі. – Дрогобич, 2002. – 361 с.; Чайковський Д. Білас і Данилишин. – Нью-Йорк, 1969; Мірчук П. Нарис історії ОУН. – Т.1. – Мюнхен-Лондон-Нью-Йорк, 1968. – С.107-115 тощо.

¹⁰ Микитяк Н. Зорій, пластове знамено! // Галицька зоря. – №32 (273). – вівторок – 14 квітня 1992. – С.2-3.; 23 грудня – 80 років героїської смерті Василя Біласа і Дмитра Данилишина // Пластовий вісник. Інформаційний бюлетень Пласту – Ч.3. – грудень 2002 р. – С.2; газета Вісник Дрогобицьких пластунів. – Ч.1. – квітень 1992. – С.1-4; Савчук Б. Український Пласт (1911-1939). – Івано-Франківськ, 1996 тощо.

¹¹ Карпатське відділення НРУ // Вісник виборця. Дрогобицьке об'єднане відділення РУХу – №3. – серпень 1989. – С.1; Мітинг-реквієм у м.Трускавці // Вісник виборця. Дрогобицьке об'єд-

нане відділення РУХу – №3. – серпень 1989. – С.4; Голос Карпат. Вісник Карпатського зонального відділення Народного руху України за перебудову – №4. – серпень, 1989. – С.1, 2; Як бути далі // Вісник виборця. Дрогобицьке об'єднане відділення РУХу (Відп. ред. Віктор Бурлаков, відп. секр. Олег Баган) – №5. – лютий (29-5) 1990. – С.3-4; Маленькі Чаушесківці // Вісник виборця. Дрогобицьке об'єднане відділення РУХу (Відп. ред. Віктор Бурлаков, відп. секр. Олег Баган) – №7. – лютий (14-21) 1990. – С.4 тощо.

Роман МАРУНЧАК

НОВІ КНИГИ ПРО ДРОГОБИЧ

**Фецяк Ігор. Давній Дрогобич. Фотоальбом
(тексти українською та англійською мовами). –
Дрогобич: Коло, 2002. – 80 с.**

Видання фотоальбому про Дрогобич є першою великою спробою у цій галузі (всі попередні, звичайно, викликають неадекватну реакцію). Автором книги є знаний в нашому краї фотомайстер Ігор Фецяк, багаторічна творчість якого тепер матеріалізувалась у цьому дуже гарно оформленому виданні (крейдянний папір, кольоровий друк, кольорова суперобкладинка, сюжетний форзац).

У невеликій передмові “Місто солі, нафти і муз в оправі смерекових Карпат” подано короткий історичний екскурс в минуле міста. Популярний за своїм характером текст не позбавлений, зрозуміло, довільних тлумачень і характеристик періодів історії та окремих подій, але на тлі того, що місто досі не має наукової монографії, можна вбачити авторові його “лірику”.

Основним завданням майстра було створення ілюстрованого фотонарису історії Дрогобича та його історико-культурних і архітектурних пам'яток. На нашу думку, Ігор Фецяк зі своїм завданням впорався пречудово. Перед очима читача постають добре виконані, передовсім з композиційної точки зору, об'єкти давнього міста, які збереглися дотепер: дерев'яні церкви Св.Юрія і Воздвиження Чесного Хреста, костюл Св.Варфоломія, вежа-дзвіниця, міська ратуша та будівлі, які обрамлюють площу Ринок, церква Св.Трійці (давній кармелітський монастир), церква Св.Петра і Павла, хоральна синагога та ін. Найбільш показовою є, зрозуміло, архітектура XIX – початку XX ст., представлена різноманітними стилями. Добре показано також і райони міста: центр і територія давніх передмість, околиці і об'єкти соціотопографії. Авторіві вдалося показати Дрогобич у різні пори року, чим ще більше підкреслено красу та самотність прикарпатського міста. Замилування та подив викликають міні-об'єкти: інтер'єри давніх сакральних споруд, фасадів будинків з елементами “малої пластики”, панорамні знімки міста вдень і вночі та ін.

Не можемо втриматися, проте, від деяких зауважень, урахування яких допомогло б, на нашу думку, покращити видання на етапі його підготовки. Передовсім назва альбому “Давній Дрогобич” не відповідає змістові, оскільки до книги потрапили фотознімки

сучасних об'єктів, які навіть відображають події останніх років. Більш доцільною була б назва "Історико-культурні пам'ятки Дрогобича" або "Дрогобич давній і сучасний". Ряд зауважень можна сформулювати і щодо підписів під окремими ілюстраціями, датування окремих будівель тощо.

Назагал, вітаємо автора та працівників видавництва "Коло" з великим успіхом, адже на сьогодні альбом "Давній Дрогобич" може вважатися ілюстрованою візитівкою нашого міста.

**Дрогобич і Шульц / Дрогобицький державний педагогічний
університет імені Івана Франка. Полоністичний науково-
інформаційний центр. – Дрогобич, 2002. – 29 с.**

Тема "Дрогобич і Шульц" набула надзвичайної популярності у зв'язку з віднайденням років два-три тому фресок майстра в одному з міських будинків. Попри нездоровий ажіотаж, до постаті Б.Шульца стали більше придивлятися на його батьківщині. До наукової конференції в Дрогобицькому університеті, присвяченій річниці загибелі митця (Дрогобич, жовтень 2002 р.), було підготовлено невеликий альманах (упорядники Ігор і Віра Меньки).

Крім текстів-коментарів українською і польською мовами, привертають увагу різноманітні ілюстрації, давніші і нові: репродукції графіки Б.Шульца і малюнків Ф.Ляховича (сучасника Шульца), старі поштові листівки Дрогобича і сучасні фотознімки тощо. Таким чином, читач має змогу відчути епоху, в якій жив і творив майстер, а також місцевий локальний колорит, на ґрунті якого з'явилися його "Цинамонові крамниці" (1933) і "Санаторій під клепсидрою" (1936). Відзначимо також, що коментарі упорядників не є довільною публіцистикою, а наповнені документальним матеріалом, сюжетами з творів Шульца та уривками з наукових досліджень про нього (наприклад, Єжи Фіцовського). Заслуговує схвалення також опатність видання (крейований папір, кольорові ілюстрації).

**Trajdos T.M., Zaucha T.
Drohobycz Miasto Królewskie i jego kościoły /Stowarzyszenie
"Wspólnota Polska" /Ośrodek do Spraw Polskiego Dziedzictwa
Kulturowego Poza Granicami Kraju w Warszawie. –
Warszawa, 2001. – 136 s.**

Полиці польських книгарень буквально завалені літературою про так зв. "креси". У переважній більшості випадків ця література має відбиток ностальгії, адже йдеться про території, які належали колись Польщі, досі зберігають сліди їхньої культури, але вже ніколи не повернуться до складу їх держави.

1997 року Товариство Польська Спільнота та Осередок у Справах культурної спадщини за межами краю започаткували книжкову серію "Пам'ятки польської культури за

межами краю”, в якій одразу вийшло дві книги – про Жовкву і Коломию¹. Нинішня, вже третя книга, побачила світ після тривалої перерви і присвячена Дрогобичу. Її авторами є Тадеуш Трайдос, відомий передовсім як автор книги написів дрогобицького костьола та декількох статей до теми², і Томаш Зауха – автор розділів про костьоли Дрогобича в капітальній (також серійній) праці “Римо-католицькі костьоли і монастирі давнього Руського воєводства”³.

Редактором серії є Ришард Бриковський, який написав невелику передмову, а також післямову, яка більше нагадує заключний розділ. З передмови довідуємося, що книга про Дрогобич задумувалася давно й ініціювало її видання Товариство приятелів Дрогобицької Землі (осередок у Вроцлаві)⁴. За задумом передбачалася велика книга про Дрогобич із залученням значної авттури. Однак до реалізації задуму не дійшло, оскільки треба було б готувати велику монографію, що не вписувалося в плани серії. Крім того, слід було вивчити велику повоєнну історіографію, у т. числі й українську, малодоступну у Польщі. Забігаючи наперед, зауважимо, що незнання української історіографії є суттєвою вадою сучасної польської науки, навіть коли йдеться про серйозні монографічні праці, присвячені суміжним темам.

Отож, рецензована книга є науково-популярною працею про Дрогобич та його костьоли, написаною знаними науковцями, які опиралися передовсім на висліди власних досліджень та відому їм літературу. В структурному плані вона досить розлога. В першому розділі Т.Трайдос розглянув історію міста і костьола до кінця XVIII ст., у другому (дуже невеликому) Т.Зауха виклав історію дрогобицького парафіяльного костьола та інших католицьких святинь у XIX–XX ст. У першому додатку повторно розглянуто відомості про видатного дрогобичанина Юрія Дрогобича, у другому – питання авторства ікони з головного вівтаря костюлу 1610 р. (автор обох додатків – Т.Трайдос). Як бачимо, структура книги дуже нерівна, сказати б, навіть – неструнка і доволі хаотична, особливо з огляду на майже цілковиту відсутність розділів з історії Дрогобича XX ст. Попри те, книга варта уваги, тим більше, що вона має термінологічний словничок, бібліографію (у т.ч. й архівні матеріали), особовий і географічний індекси і, що дуже похвально, розлогі ілюстрації – 60 позицій (вони дуже чіткі, друковані, як і вся книга, на крейдяному папері, хоч і чорно-білі), а також карту. На початку книги уміщено кольорову ілюстрацію – початкову сторінку альбому дрогобичанина Фелікса Ляховича “Історія Дрогобича. Міщанству з надією на славу Вітчизні. 1933” (зберігається у Вроцлавському Оссолінеумі).

Основний текст книги складає 68 сторінок. Перший розділ (найбільший) розкриває історію міста до приходу поляків, другий охоплює 1340–1772 р., третій, винятково, стосується костьола до кінця XVIII ст. Згаданий перший параграф дуже оглядовий (всього 2 сторінки), але досить важливий. Автор стверджує, що до приходу поляків руський Дрогобич мав якісь структури: солеварню, давній замок (де пізніше збудовано костюл) та ін. На його думку, на давніше походження міста вказує і “релікт архаїчної кам’яної монументальної різьби” на стіні костюлу (ступня, долоня і голова) як залишок якоїсь статуї дохристиянської доби. У трактуванні споруди на замчищі, на руїнах котрої 1392 р. було закладено костюл, Т.Трайдос цілком довіряє дослідженням І.Могилича, результати яких, на нашу думку, дуже неоднозначні. Крім того, право на існування мають також і інші версії, наприклад, Л.Скопа про давньоруську церкву, а не терем воєводи. Так, наприклад, потребує також уточнення і версія про початки Дрогобича в XIII ст.

Другий параграф більш розлогий. У вступі викладено обставини інвазії поляків на Галичину в XIV ст., а також адміністративний устрій Дрогобича до кінця XVI ст. Тут

перелічено також дрогобицьких старост XV-XVIII ст. (Конецпольських, Стажеховських, Даниловичів, Хоментовських і Жевуських). Далі Т.Трайдос повторює легенду про зайняття поляками церкви Пречистої Діви Марії в XVI ст., викладену ним раніше. Незважаючи на ряд цікавих деталей і також те, що він не ставить, як колись, під сумнів вірогідність інформації з кінця XVIII ст., автор помилково вважає, що святиня залишалася до кінця XVIII ст. католицькою, аж поки її не вивезли до Новошич (1788 р.).

У сюжеті про зародження міста на магдебурзькому праві не вказано, що новий центр міста з'явився лише напр. XV – XVI ст.

У параграфі “Епоха розквіту” розглядається економічний прогрес міста в XVI-XVIII ст. Викликає зацікавлення інформація про загальноміські ярмарки, які скликалися, майже без винятку, на католицькі свята. Далі йдеться про обороноздатність міста. І знову автор повторює свою попередню, доволі необгрунтовану тезу: “Дрогобич не був оборонним містом” (с.18-19). Ми вже вказували на те, що існують інші, менш категоричні твердження, у т. ч. і в польській історіографії.

Параграф “Людність та устрій міста” ґрунтований переважно на працях Я.Ісаєвича. Більше зацікавлення викликає параграф “Русини в Дрогобичі”, який стосується історії дрогобицьких церков Св.Юрія, Чесного Хреста, Св.Спаса, Св.П'ятниці та Св.Трійці (інформація добре відома і, на жаль, не уточнена найновішими дослідженнями українських учених). Справедливим видається висновок автора про те, що русинів допускали до участі у міських органах влади і до міських цехів, але з великими обмеженнями. Параграф “Жиди в Дрогобичі” так само базується на застарілих уже дослідженнях Я.Ісаєвича та ін. авторів. У параграфі “Видатні дрогобичани” подана інформація про Юрія Дрогобича та Мартина Лятерну.

Підрозділ “Будівлі громадського ужитку” присвячений здебільшого міському шпиталю при костьолі, який на сьогодні є найстаршим лікувальним закладом міста (перша згадка – 1500 р.). Останній дуже невеликий сюжет – про “Отців кармелітів” (всього 0,5-0,7 сторінок).

Відзначаючи помітну виваженість Т.Трайдоса у питанні про українсько-польські стосунки в місті (чи польсько-єврейські), що відповідає концепції редакції серії, яка прагне до показу багатокультурності “кресів”, не можемо обминути деяких не досить обгрунтованих висновків. Так, в XIV ст. він стверджує абсолютне переважання в місті русинів. У XIV ст. розпочалась німецька і польська колонізація краю, а польські королі прагнули до знесення руського права (с.15). У результаті магдебурзьких перетворень постало нове місто, поселення “католицької нації”, в котрому домінував “польський елемент”. Далі йде речення, яке сприймається як несподіване: “У новому місті [русини] становили меншість, натомість на передмістях і в сільській околиці залишалися завше в більшості” (с.16). З яких джерел почерпнута інформація про націотопографію міста, зрозуміло, не згадується. Зате на с.20 подано ситуацію про національний склад міста на 1787 р.: 1200 поляків, 4500 русинів і бл. 750 євреїв. На наше переконання, русини переважали в Дрогобичі навіть у центрі міста аж до середини XVIII ст., поки їх там не витіснили євреї, а поляки в Дрогобичі не переважали в жодній територіальній громаді, за винятком органів влади, які знаходилися під патронатом католицького патріциату.

Третя частина першого розділу присвячена дрогобицькому костьолові до кінця XVIII ст. і складається з таких невеликих параграфів: 1) міська фара 1392-1558; 2) під патронатом холмської капітули 1558-1788; 3) під австрійським загарбанням. Окрім інформації про заснування костьола, Т.Трайдос хронологічно простежує економічне становище і надання костьолові фундацій, згадує найвідоміших парохів та їх діяльність, звертає увагу на плюси і мінуси підлеглості костьола Холмській капітулі. Вповні

справедливо автор підсумовує, що з точки зору економічного забезпечення дрогобицький костюл був багатою релігійно-суспільною інституцією. Так, джерелами життєдіяльності костюла були (XVI-XVIII ст.): земські добра – с.Добрівляни, підміська юридика Плебанія з трьома ділянками (на Лішнянському передмісті на 2 лани поля, дві луки на “Плебанських Кутах” над Бистрицею, юридика Задвірна у напрямку Раневич). Після значних пожертв від різних осіб обшар костюлу на міській території обіймав 46 франконських ланів (нагадаємо, що, за магдебурзькими грамотами, місту було надано 100 франконських ланів). Крім того, на користь костюла збирався податок з 20 королівських і шляхетських сіл довкола Дрогобича, а також чинш з міста. Костюл користувався також частиною доходів з жупи, а на оплату служителів храму йшли навіть доходи Холмської капітули (с.38-39). Порівнюючи доходи костюла з майновим забезпеченням усіх шести дрогобицьких руських церков, доводиться констатувати, що у жодному з вимірів вони не надаються до порівнянь. Такими були реалії українсько-польського співжиття у місті, і закривати на це очі було б несправедливо.

Однією з найкращих частин книги є історія храмової будівлі, її описи, простеження руйнацій та відбудов костюла, зрештою, – докладний процес його облаштування. Прикметно, що Т.Зауха вперше в історіографії Дрогобича використав візитаційні протоколи Перемишльської єпархії, починаючи з першої візитації 1637 р., відомої як візитація Аламбека. Добре описано головний вівтар, а також бічні вівтарі, образи, розписи стін, таблиці й написи, церковні апарати, начиння та ін. Все це становить значну наукову новизну і, назагал, є прикрасою книги. Цікавими та водночас інформативними є сюжети про костюльні братства.

Цікаві обставини склалися із дослідженням ікони головного вівтаря “Вознесіння і Коронація Марії в оточенні ангельських хорів”, виконаної 1610 р. За візитацією 1637 р., ікону намалював видатний майстер – венеціанець Томаш Долабелла, який перебував тоді в Кракові (працював над оздобленням Вавеля). Як підказав дослідникам Єжи Пілецький з Вроцлава, існують свідчення з 1938 р., що на іконі був дуже промовистий автограф: “Року Божого 1610, Каспер Брахович”. У другому додатку Т.Зауха порівнює обидва свідчення і приймає компромісне рішення, що Т.Долабелла є автором ікони, але оскільки він був дуже зайнятим малярськими роботами в королівській резиденції, то допоміжні і прикінцеві роботи він доручив цеховому майстрові Браховичу.

Параграф про австрійський період в історії католицьких святинь Дрогобича розпочинається йосифінською реформою, яка збіглася у місті з урядуванням нового пробоща екссезуїта Ігнація Яроцького (1788-1802). Саме о.Яроцький провів відновлювально-реставраційні роботи в костюлі, в ході яких малярсько-оздоблювальні роботи виконував Анджей Солецький. Так, зокрема, в костюлі з’явилися розписи стін на історичні теми, а також численні таблиці польською і латинською мовами. Зміни в облаштуванні костюла, його внутрішня оздоба та ін. були досить значними і його внутрішній вигляд не зазнав після цього суттєвих перебудов, тобто, залишається таким і досі. Хоча, як зазначає Т.Трайдос, мистецтво дрогобицького костюла кінця XVIII ст., у порівнянні з кращими зразками львівських майстрів, не репрезентує найвищий рівень. До цих змін, до слова, долучився також і дрогобицький пробощ о.А.Коцельський. Автор називає також і майстра-різьбяра XVIII ст., який брав участь в оздобленні костюла, – Лукаша Зайдакевича, а також будівничого Казимира Кжементовського, різьбяра Шиманського.

1802 р. пожежа знищила дерев’яні укріплення довкола костюла, а в 1839-1841 рр. були ліквідовані вали і рови. 1830 р. заклали новий цвинтар по вул. Трускавецькій. Архітектурні зміни та ремонти протягом XIX ст. були незначними. У 1869-1871 рр. були

закуплені нові органи, відновлені тиньки і розписи, поправлено дах та ін. У 1881-1882 рр. при ремонтних роботах працював архітектор Едмунд Остоя-Солецький. Зокрема, 1882 р. було добудовано брамну вежу. У 1906-1913 рр. було проведено останні ремонтно-реставраційні роботи. Щоправда, деякі рішення реставраторів уже тоді викликали хвилю критики.

Під час Першої світової війни костюл не постраждав, якщо не враховувати того, що російські окупаційні війська забрали частину гармат, а австрійці реквізували три давні дзвони (1559 і 1739 рр.), а також новий, 1879 р.

У міжвоєнний період відбулася чергова поправа. На Війтівській Горі розпочато будову костюлу кармелітів. Затим настала катастрофа радянської окупації з її релігієфобією і нищенням. 1989 р. костюл повернуто католицькій громаді міста.

У післямові Р.Бриковський зробив огляд деяких публікацій про Дрогобич останнього часу. З українських авторів він згадує лише працю В.Слободяна про церкви Перемишльської єпархії і Г.Логвина. Шкода, що автори книги незнайомі з численними публікаціями про місто, які вийшли в Дрогобичі й у Львові, зокрема, в “Дрогобицькому краєзнавчому збірнику”, комплект якого є у Бібліотеці Народовій у Варшаві. Там же знаходиться наша “Бібліографія Дрогобича”.

Позитивно оцінюючи сам факт появи нової книги про Дрогобич, бажаємо її авторам подальших успіхів у джерельних студіях як над історією нашого міста.

¹ Petrus J.T. Żółkiew i jej kolegiata. – Warszawa, 1997. – 92 s.; Brykowski R. Kołomyja, jej dzieje, zabytki. – Warszawa, 1998. – 166 s.

² Trajdos T.M., Brzóstkowska A., Kulewski A. Inskrypcje Historyczne fary w Drohobycz. – Kraków, 1996. – 68 s.; Trajdos T.M. Fara w Drohobycz // Spotkania z Zabytkami. – R.15. – 1991. – N 2. – S.23-26; Trajdos T.M. My na Wschodzie // Myśl Polska o Kresach. Dod. do Myśli Polskiej. – R.47. – 1994. – N 3. – S.3; Trajdos T.M. Ołtarze fary drohobyckiej w świetle dawnych wizytacji // Płaj. – T.13. – 1996. – S.114-130; Trajdos T.M. Uposażenie fary w Drohobycz // Płaj. – T.13. – 1996. – S.86-113; Trajdos T.M. Fara drohobycka – dwa uzupełnienia // Płaj. – T.15. – 1997. – S.188-190.

³ Materiały do dziejów sztuki sakralnej. – Cz.1. – T.6. – Kraków, 1998. – S.31-92.

⁴ Про це повідомлялось у невеликій замітці їх друкованого органу. – Pilecki J.M. Nowość o kościołach drohobyckich // Ziemia Drohobycka. – 2002. – № 15. – S.141. У наступному номері той же автор подав невеликий огляд праці. – Pilecki J.M. Kościoły Drohobycza // Ibid. – 2002. – № 16. – S.116

Kresy: śladami naszych przodków. Zdjęcia i komentarz Jędrzej Majka / Stowarzyszenie Ewangelizacji prac Media LIST. – LISTowa biblioteka. – T.IX. – Kraków, 2002. – 248 s.

Рецензована книга-альбом складається з розділів: “Мій Львів”, “Міста і містечка”, “Замки і замчища”. Нарис про Дрогобич уміщено в другому (С.127-146). Як і вся книга, він є, назагал, добіркою ілюстрацій про місто XIX-XX ст., хоча у невеликій передмові йдеться про початки Дрогобича в XIV-XV ст. Упорядники постаралися представити різноликий Дрогобич, давніший і новий, його давні промислові заклади і установи, різні види вулиць та площ і т. ін. Є також фото із сімейних архівів поляків та українців.

Окремий сюжет присвячений євреям і Брунові Шульцу. З блоку ілюстрацій привертає увагу фото іконостасу церкви Воздвиження Чесного Хреста, який у кольоровому зображенні публікується, здається, вперше. У коротких текстових коментарях подається інформація про Дрогобич – місто “трьох народів і трьох релігій”, тобто українців, поляків і євреїв. Підкреслена увага до останніх нібито зрозуміла, адже під час Другої світової війни єврейський Дрогобич був майже цілковито знищений. Проте авторам варто було б звернути більшу увагу на український Дрогобич та його найвидатніших представників, і, як це не дивно, на польський. Тоді можна було б підтвердити тезу про співжиття в місті трьох народів.

Леонід ТИМОШЕНКО

Хроніка та інформація

Археологічні дослідження Науково-дослідної лабораторії археології та краєзнавства ДДПУ ім. Івана Франка

Дрогобицький педагогічний університет імені Івана Франка є одним із провідних педагогічних навчальних закладів західноукраїнського регіону. Серед багатьох напрямків наукових досліджень тут важливе місце посідає історична наука, зокрема археологія, що вивчає найдавніший та найбільш тривалий період існування людства. Наукові дослідження переважно проводяться в рамках певних науково-дослідних та навчальних програм. До польових робіт та опрацювання археологічного матеріалу залучаються студенти та наукові співробітники історичного факультету, зокрема працівники Науково-дослідної лабораторії археології та краєзнавства. Значну допомогу в дослідженнях надають працівники Інституту археології та Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, Національного заповідника "Давній Галич", Керченського історико-культурного заповідника. Останнім часом намітилися перспективні тенденції вивчення пам'яток Дрогобицького регіону шляхом застосування методів інтердисциплінарних досліджень, що передбачають залучення широкого кола різнопрофільних спеціалістів, зокрема архітекторів, краєзнавців тощо, для опрацювання матеріалів та результатів археологічних досліджень.

Науково-дослідна лабораторія археології та краєзнавства (далі – НДЛАК) створена при кафедрі всесвітньої історії наказом №15-КН від 1.09.2000 р. по Дрогобицькому державному педагогічному університету імені Івана Франка з метою організації на наукових засадах евристичних наукових (археологічних та архівних) робіт з найдавнішого та давнього минулого нашого краю, опрацювання в лабораторних умовах археологічного матеріалу, поглиблення фахової підготовки студентів історичного факультету. Серед основних завдань НДЛАК можна виділити такі: виявлення та опис археологічних та архітектурних пам'яток на території м.Дрогобича та регіону; створення інформаційної бази даних; розробка та реалізація наукових програм дослідження пам'яток археології району та міста у співпраці з науковим установами України та спеціалізованими науково-дослідними організаціями; публікація археологічних та писемних джерел з історії регіону, написання на їх основі комплексних монографій та навчальних посібників.

За програмою археологічної практики, Положення про Науково-дослідну лабораторію археології та краєзнавства та наказу №148 з 9 по 23 липня 2000 р. студенти історичного факультету проходили навчальну археологічну практику в с.Кринос Галицького р-ну Івано-Франківської області на базі Галицької археологічної експедиції Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України та Національного заповідника "Давній Галич". Керівником практики призначено Василя Петрика, викладача кафедри всесвітньої історії Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка. Керівником Базисної практики призначено Юрія Лукомського, наукового співробітника Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України.

Оскільки виїзд студентів історичного факультету до Криноса на археологічну практику відбувся вперше, було заплановано два заїзди. В ході робіт студенти були поділені на бригади, що перемінно працювали на двох археологічних об'єктах – фундаментах Успенського собору XII ст. та поблизу Митрополичих палат на місці монументальної споруди XII ст. Це дозволило за короткий термін ознайомити їх з основними видами

повного циклу досліджень археологічних пам'яток – від початкового етапу і до консервації та польового опрацювання археологічного матеріалу.

Метою робіт на першому об'єкті було встановлення конструктивних особливостей влаштування окремих ділянок фундаментних мурів собору. При цьому також досліджувались археологічні об'єкти, що передували періоду закладки храму. В ході досліджень виявлено значну кількість археологічного матеріалу, в основному – з часу існування даного об'єкта та епохи фракійського гальштату. Найбільш проблематичним, однак, залишається питання датування та реконструкції керамічної черепиці, віднайденої в румовищі Успенського собору.

Одночасно з дослідженнями проводилися консерваційні роботи фундаментів Успенського собору. Фактично, це було продовженням консервації собору, що проводились Архітектурним загоном ГААЕ з 1998 р. Це, по суті, був початковий етап цілого циклу робіт з музеєфікації пам'ятки, що перебувають зараз у стадії вирішення Держбудом та Міністерством культури і мистецтв України. Студенти ознайомилися з методикою та технікою консерваційних робіт на архітектурно-археологічних пам'ятках, зі станом охорони пам'яток історії та культури на території заповідника "Давній Галич".

В урочищі "Митрополичі палати" силами студентів було проведено невідкладні консерваційні роботи на розкопі 1998-1999 рр.¹, під стінами сучасного Історичного музею Національного заповідника "Давній Галич". Паралельно при західній стіні музею (Митрополичих палат) розбито новий розкоп розмірами 4х6 м. задля подальшого дослідження Споруди 2, виявленої в ході попередніх робіт.

Дана ділянка прилягає до існуючої будівлі музею, що протягом свого існування (з початку XIX ст.) зазнавала численних перебудов та руйнувань. Тому верхні шари культурних напластувань являли собою завали будівельного сміття. На глибині 1,30-1,50 від денної поверхні було виявлено рештки дерев'яних конструкцій та розвал споруд, датованих XVII-XVIII ст., що, очевидно, належали до забудови пізньосередньовічного монастиря або єпископської резиденції. Шаром нижче виявлено скупчення вапнякових блоків, що могли слугувати підвалинами наземних дерев'яних споруд. На глибині 1,9-2,0 м. від д.п. зафіксовано рештки фундаментного рову стіни Споруди 2. Виявилось, що стіна продовжується більш ніж на 7,2 м. (як і передбачалося), але далі зруйнована котлованом невеликої нежитлової споруди, датованої за археологічним матеріалом XII ст.

У ході досліджень виявлено велику кількість археологічних знахідок широкого діапазону датування – від другої половини XX ст. н.е. до IX-VIII ст. до н.е. Серед матеріалів Нового часу переважала порцеляна, скло, полив'яна кераміка; серед знахідок раннього середньовіччя можна виділити фрагменти амфор, глечиків, світильників, бронзових прикрас тощо.

У 2001 р. (з 2 по 30 липня) в рамках навчальної археологічної практики студентів історичного факультету вперше в історії Дрогобича проведено археологічні розвідкові дослідження на території церкви Пречистої Діви Марії². Роботи проводились на підставі Відкритого листа №74 Форми №2 від 21.05.2001 р., виданого Польовим комітетом Інституту археології НАН України на ім'я викладача кафедри всесвітньої історії Василя Петрика (науковий консультант – Юрій Лукомський, молодший науковий співробітник Інституту українознавства НАН України).

Для проведення досліджень на базі Науково-дослідної лабораторії археології та краєзнавства ДДПУ ім. І.Франка створено Дрогобицьку археологічну експедицію (наказ ДДПУ №210 від 02 липня 2001 р.). Склад експедиції: Василь Петрик, викладач

кафедри всесвітньої історії ДДПУ – керівник археологічної практики; Леонід Тимошенко, канд. іст. наук, доцент, завідувач кафедри всесвітньої історії – керівник експедиції; Андрій Петрик – старший лаборант. Перед початком археологічних досліджень здійснено обґрунтування вибору об'єкта, завдання, форм і методів дослідження. Це послужило підставою для укладання угоди про співпрацю між ДДПУ ім. І.Франка та Виконавчим комітетом Дрогобицької міської ради, яка забезпечила необхідне правове поле для проведення археологічних робіт.

Дослідження передбачали проведення шурфування в межах існуючої ділянки здогаданого церквища для виявлення археологічного культурного шару та археологічних об'єктів (фундаментів церкви Пречистої Діви Марії, прицерковного могильника, забудови церковної ділянки), попереднє вивчення стратиграфічних нашарувань та будівельної історії даної території.

Дослідженнями на території церквища виявлено понад 2185 фрагментів археологічних знахідок, окремі з яких датовані кінцем XII-XIII ст. Це підтвердило попередні припущення про існування в районі вул. Ю.Дрогобича поселення княжої доби. Вишукування підтвердили існування на даній ділянці закритого археологічного комплексу пізньосередньовічного могильника XVII-XVIII ст., що дає підставу для проведення подальшої локалізації будівель церковного комплексу, а розкриття мощеної площі при колоні Св. Івана (XIX ст.) може слугувати підставою для впорядкування ділянки при регенерації історичного середовища м.Дрогобича. Не вдалося виявити фундаментів чи явних будівельних решток здогаданого храму. Це зумовлено, перш за все, складною будівельною історією самої ділянки, складною мережею газових комунікацій.

Результати досліджень введені до наукового обігу шляхом написання наукового звіту, повідомлень та статей. Широка громадськість ознайомила з ходом та результатами досліджень через місцеву пресу³.

У цьому ж році група студентів історичного факультету взяла участь в охоронних археологічних дослідженнях біля кургану Джург-оба на південному узбережжі Керченського півострова в районі античного міста Кітей поблизу мису Текіль. Експедиція була організована згідно з програмою археологічної практики, планом роботи НДЛАК, наказом ректора проф. В.Скотного №226 від 16 липня 2001 р. та угоди, укладеної між ДДПУ ім. І.Франка та Керченським історико-культурним заповідником від 18 липня 2001 р. Термін експедиції – 5-22 серпня 2001 р. Було сформовано групу з 8 студентів 1, 2 та 4 курсів історичного факультету. Керівником групи призначено викладача кафедри всесвітньої історії Юрія Стеценка. До складу експедиції входили: Ю.Лукомський, молодший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І.Крип'яквича НАН України; О.Куликов, завідувач сектором польових досліджень відділу охорони пам'яток Керченського заповідника; Л.Пономарьов, регіональний інспектор охорони пам'яток республіканського комітету при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим, П.Столяренко студент історичного факультету Донецького державного національного університету та О.Бистров, випускник історичного факультету ДДПУ. Очолив експедицію О.Єрмолін, молодший науковий співробітник Керченського заповідника⁴.

Студенти були поділені на дві бригади, що працювали на двох археологічних об'єктах – Склеп №2 і Склеп №3 (нумерація за Ю.Марті).

Склеп №2 досліджено повністю. В ході робіт виявлено велику кількість багатого і виразного рухомого археологічного матеріалу, що перевершив усі сподівання, які можна було покладати на неодноразово розграбований і до того ж археологічно “вивчений” склеп. Серед знахідок можна виділити кістяні триелементні складні гребені

(III-IV ст. н.е. за Г.Нікітіною), скляний глек (схожий із типом Еггерс, 245), бронзові та срібні пряжки і завершення ременів, червонолакові таріль та миску тощо. Великий інтерес становить фресковий розпис Склепу №2. Склеп №3 через потужну засипку та стислі терміни експедиції до кінця не вдалося дослідити. Насиченою була культурна програма в ході якої студенти відвідали музей в Керчі, фортецю Ені-Кале (XVIII-XIX ст.), склеп Дементи, руїни Пантікапея на горі Мітрідат тощо.

В 2002 р. в рамках навчальної археологічної практики та згідно з Положенням про НДЛАК студенти історичного факультету та працівники лабораторії взяли участь у трьох археологічних експедиціях. Уже вдруге в історії університету студенти історичного факультету брали участь у дослідженні некрополя античного Кітею. За програмою археологічної практики та наказом №235 від 1.07.2002 р. “Про створення Керченської археологічної експедиції на базі НДЛАК ДДПУ ім. І.Франка” з 10 липня по 12 серпня 2002 р. група студентів в кількості 19 осіб проходила археологічну та науково-дослідну практику в околицях с.Заветное Ленінського р-ну АР Крим на базі Керченського державного історико-культурного заповідника та Кримського філіалу Інституту археології НАН України⁵. Керівником групи призначено Андрія Петрика, викладача кафедри всесвітньої історії, провідного спеціаліста НДЛАК; керівником Базис практики – О.Єрмоліна, наукового співробітника Кримського філіалу Інституту археології НАН України. Архітектурні та геодезичні обміри проводив Юрій Лукомський, молодший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України.

Експедиція продовжила роботи розпочаті в попередньому сезоні. Студентів було поділено на три бригади та закріплено за ними відповідні розкопи. Кожним з розкопів керував керівник, що призначався із числа студентів старших курсів. Роботами на Розкопах №2 та №5 керував студент III курсу Р.Марунчак; Розкопі №3 – студент 2 курсу Я.Січка, Розкопі №4 – студент 2 курсу Т.Халавка.

На початковому етапі досліджень для вивчення самої території некрополя застосовано біолокаційну (радіоестезичну) методику. Роботи проводили О.Єрмолін та А.Петрик. Ними локалізовано сліди двох склепів (Розкоп №3,5) та поховальних ям (Розкопи №2, 3, 5а.). Подальші дослідження велись з допомогою закладання розкопів 5х5 м, орієнтованих по лінії Північ-Південь і Захід-Схід. Згодом вони були посаджені на координаційну сітку некрополя та точно нанесені на план.

У ході проведення археологічної практики учасниками експедиції було локалізовано, відкрито, досліджено та введено до наукового обігу цілий ряд пам'яток досі мало-вивчених чи невідомих для української історичної науки (“Склеп без ніш №4”, що в 1928 р. був частково обстежений Ю.Марті; невідомий розписний склеп – Склеп №7 – Розкоп №5; Грунтові Поховання №1 та 2 з Розкопу №4, поховання №5а – Розкоп №5; Поховання №1 – Розкоп №2). По всій ділянці досліджень у великій кількості виявлено фрагменти кераміки салто-маяцької культури (VIII-X ст.), фрагменти гончарної та ліпної кераміки античного часу (мисок, киликів, амфор, світильників, зоо – та антропоморфних посудин тощо), фрагменти слабо – та сильнопатинованих скляних виробів світло-, темно-зеленого, синього та коричневого відтінків, кістяних гребенів, бронзових, мідних та срібних виробів (ремінні пряжки, цвяхи, ключі, монети, браслети тощо), речі виготовлені із жовтого металу; фрагменти зброї (мечі, наконечники стил, списів тощо). Усі знахідки та об'єкти попередньо датуються кінцем-серединою III ст. – серединою IV ст. н.е.

За час експедиції студентам проведено ряд екскурсій. Серед них можемо виділити такі, як екскурсія на маяк Киз-аул (1871 р.), екскурсія на мис Текіль, кітейське городище, гору

Мітрідат, міський морський порт, екскурсія до церкви Іоанна Предтечі (м.Керч), в Керченський музей тощо.

З 8.07. по 12.08.2002 р. на території с.Кринос Галицького р-ну Івано-Франківської обл. у складі Галицької археологічної експедиції Національного заповідника "Давній Галич" та Інституту археології НАН України (керівник експедиції док.іст.наук, проф. В.Д.Баран) працював Галицький археологічний загін ДДПУ ім.І.Франка⁶. Оскільки фінансування археологічних досліджень заповідником не проводились, робота загону велась за кошти ДДПУ ім.І.Франка, учасників загону, а також за матеріальної підтримки Крилоської сільської ради. Керував роботами загону провідний спеціаліст НДЛАК, викладач кафедри всесвітньої історії Василь Петрик. Науковими консультантами археологічних досліджень були канд. іст. наук, доцент Прикарпатського університету ім. В.Стефаника Б.Томенчук та науковий співробітник Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України Ю.Лукомський.

Студенти працювали у складі однієї бригади під безпосереднім керівництвом В.Петрика. На першому етапі досліджень, після ознайомлення з історичною топографією та пам'ятками Крилоського городища, сучасного Галича та с.Шевченкове, проведено локалізацію за поверхневими слідами елементів оборонних укріплень василіянського Крилоського монастиря. При цьому використано матеріали розвідкових досліджень Б.Томенчука та археологічного обстеження території, проведеного Ю.Лукомським восени 2001 р. Це дозволило без втручання в культурний шар локалізувати перебіг західного оборонного муру монастиря.

На другому етапі в північно-західному куті церковного подвір'я закладено розвідкову траншею (Траншея №1) шириною 1,0 м., довжиною – 8,0 м. (з подальшим продовженням на північ до 9,0 м.). Траншею розбито в осях Успенської церкви, з відступом від площини західної стіни церкви на 1 м., в 14 м. на північ від північно-західного кута бабинця. Роботи розпочались за благословення пароха с.Кринос о. Ярослава Жолоба. На третьому етапі досліджень за огорожею церковного подвір'я закладено розвідковий шурф (Шурф №2) розмірами 3,0х3,0 м. В ході робіт розкрито верх муру північно-західної башти, товщиною 1,1 м. В розвалі над фундаментом башти, що утворився при її розбиранні, виявлено крейсер 1859 р., що дає можливість віднести період розбирання мурів до межі XVIII-XIX ст. – часу спорудження єпископської літньої резиденції ("Митрополичих палат").

Варто констатувати, що археологічні дослідження проводилися на багатошаровій археологічній пам'ятці, що дало студентам можливість ознайомитися з археологічними пам'ятками, датованими VIII-VI ст. до н.е. – XIX ст. н.е. Дослідженнями виявлено рештки оборонних мурів початку XVIII ст., зведених навколо кафедральної церкви Успення Пресвятої Богородиці кінця XVI ст., археологічні об'єкти XII-XIII ст., численні рухомі археологічні знахідки, окремі з яких мають значну мистецьку цінність.

З 25 липня по 8 серпня студенти історичного факультету в рамках археологічної практики працювали у складі Міжнародної українсько-американсько-польської археологічної експедиції по дослідженню полів козацьких битв XVII ст. в Україні⁷. Керівником загону призначено старшого лаборанта НДЛАК Володимира Галика. Керівник Базис практики – А.Мандзій, професор, доктор Морехеандського університету США. Відкритий лист № 215 від 26 червня 2002 р. (Форма 2) виданий на ім'я Б.Строценка, здобувача Інституту археології НАН України.

В ході розвідкових робіт локалізовано та зроблено топографічну зйомку поля Зборівської битви, обстежено залишки фортифікаційних споруд XVII ст. та виявлено понад 700 фрагментів археологічних знахідок кінця XVI-XVII ст.

Від 3.07 до 27.07.2003 р. згідно з Відкритим листом №71/324 Форми №4 від 5.05.2003 р., виданого Польовим комітетом ІА НАН України на ім'я Василя Петрика – викладача кафедри всесвітньої історії ДДПУ в м.Дрогобичі працювала Дрогобицька археологічна експедиція ДДПУ ім.І.Франка⁸. Фінансування експедиції проводилося з бюджету ДДПУ за програмою археологічної практики студентів історичного факультету, Положенням про Лабораторію та за рахунок спонсорських надходжень від голови товариства “Юрій Дрогобич” В.Кондзьолки.

Основна мета досліджень полягала в археологічному вивченні території солевиварювального заводу та розробці заходів з їх охорони. Серед основних завдань досліджень можна виділити такі:

- з'ясувати найбільш дискусійні питання ранньої історії міста за допомогою комплексних історичних, археологічних, архівних досліджень, візуального обстеження пам'яток матеріальної культури.;

- розробка, на підставі даних досліджень, пропозицій щодо проведення подальших археологічних вишукувань і пам'яткоохоронних робіт на території історичного ареалу м.Дрогобича – поселення XI-XVII ст.

Охоронні археологічні розкопки проводилися на території Дрогобицького солевиварювального заводу (вул. Солоний Ставок, 27). У ході досліджень закладено два розкопи та один шурф (Рис. №1). Розкоп №1 (“Королівська” шибя №1, середня глибина розкопування 2,8 м.); Шурф №1 – Шибя №2 (гл. від д.п. – 0,8 м.); Розкоп №2 – солевиварювальний цех другої половини XIX ст. (середня гл. – 1,55 м.).

У результаті охоронних досліджень виявлено: 1) фрагмент дерев'яного трубопроводу (початку-другої половини XIX ст.); 2) робочий майданчик та будівлю солевиварювального цеху XVII-XVIII ст.; 3) румовище мурованої цегляної споруди середини XIX ст.

На опрацювання взято коло 800 одиниць археологічних знахідок. Це переважно фрагменти керамічного та скляного посуду, керамічна люлька, монети, фрагменти цегли, фрагменти дерева, крем'яний виріб та фрагменти кераміки фракійського гальштату. Археологічний матеріал охоплює VIII-VI ст. до н.е. – початок XX ст. н.е. (Рис. 2)

Шурф №1 закладений при північній стіні Шиби №2, що припинила свою діяльність в 50-х рр. XX ст. Будівля каркасна, обшальована дошками. Фундамент бутовий, на вапняково-піщаному розчині сіруватого відтінку зі значним домішком піску. Блоки фундаменту – пісковик та грубооброблені валуни. У зв'язку з наявністю заводських комунікацій, швидким підтопленням водою вирішено призупинити роботи на даному об'єкті та законсервувати фундаменти північно-східної стіни Шиби №2.

Розкоп №1 розміром 4x4 м. закладений коло найперспективнішої ділянки – діючої “Королівської” шиби №1. В ході досліджень зафіксовано сліди солевиварювального виробництва XVII-XIX ст. (фешини, трубопровід, солевиварювальне обладнання тощо.)

Починаючи з глибини 2,8 м. від д.п. зібрано фрагменти кераміки XIII-XII ст., а на глибині 3,5 м. у північно-західному куті розкопу зафіксовано сліди обгорілих дерев'яних колод (настилу?), щільно припасованих одна до одної.

У Розкопі №2 на гл. 1,55 м. від д.п. виявлено верх дерев'яного стовпа підпрямокутної форми із заокругленими кряями. Розміри стовпа 40x40 см. В ході подальших досліджень зафіксовано фрагмент кам'яної кладки на піщаному розчині, фрагмент цегляної підлоги, сліди дерев'яних конструкцій більш раннього часу.

На жаль, у жодному з розкопів дійти до материка не вдалося через високий рівень ґрунтових вод, швидке заповнення водою зондажів та відсутність відповідного водо-забірного спорядження.

Після закінчення охоронних археологічних досліджень розкопи законсервовано землею з викидів. Працівники НДЛАК планують провести подальші стаціонарні археологічні дослідження даного об'єкта для подальшого вивчення характеру та потужності культурних нашарувань, уточнення його датування та вивчення планувальної структури заводу.

У серпні 2003 р. група із 14 студентів історичного факультету брала участь у вже традиційних дослідженнях кітейського некрополя в районі кургану Джург-оба⁹. Очолив групу провідний спеціаліст НДЛАК ДДПУ ім.І.Франка Володимир Галик. Керував експедицією О.Єрмолін, науковий співробітник Кримського філіалу Інституту археології НАН України. В ході досліджень було локалізовано та досліджено два склепи (Розкоп №5 та Розкоп №6), зібрано велику кількість рухомого археологічного матеріалу та введено до наукового обігу невідомий мальований склеп №8 (Розкоп №6).

У ході археологічних досліджень студентами та працівниками НДЛАК зібрано та опрацьовано велику кількість джерел та матеріалів, що в майбутньому стануть базою влаштування історико-краєзнавчого та археологічного музею історичного факультету. Найближчим часом планується завершити підготовку монографії "Пізньюсередньовічний Дрогобич", навчального посібника "Енеолітичні культури на території України", довідкового видання "Список літератури до курсу "Археологія" (з каталогу бібліотеки ДДПУ ім. І.Франка)" та Археологічного словника.

644

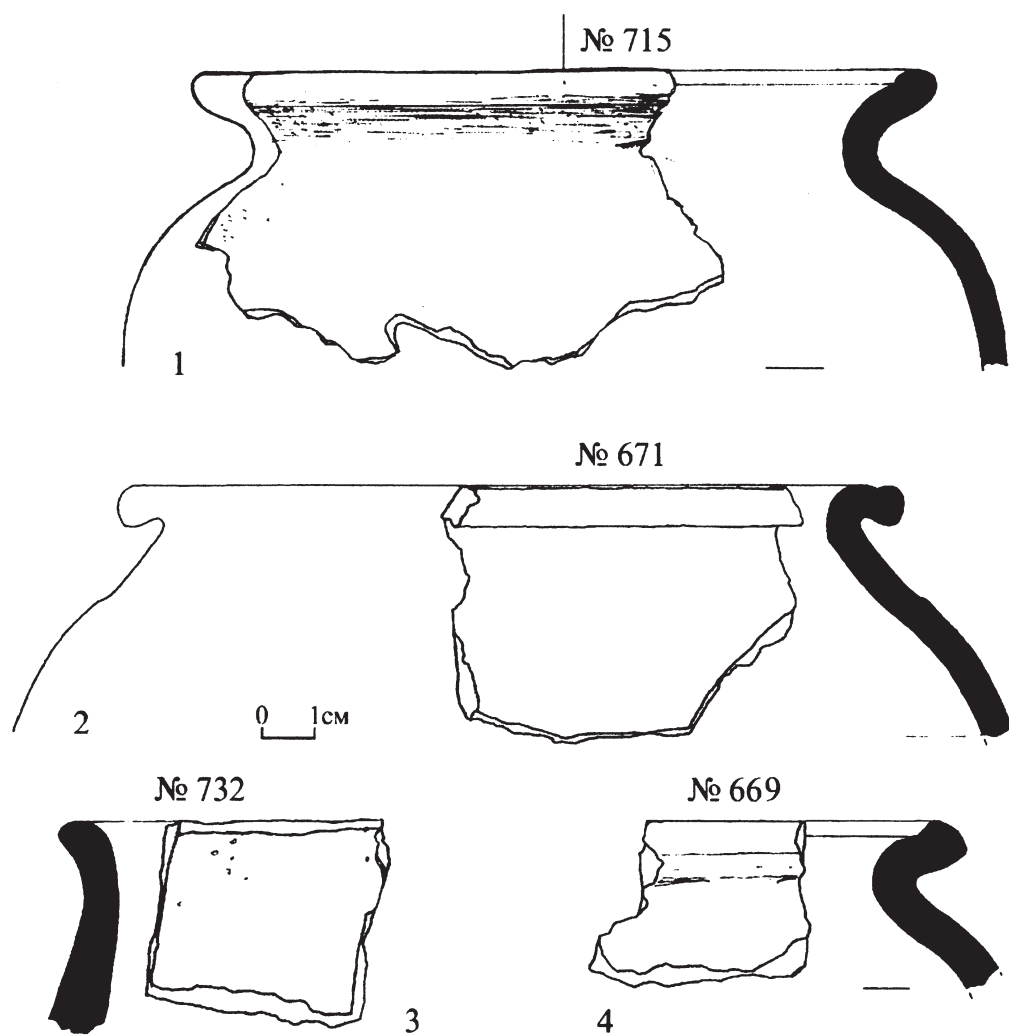

Рис. 2. Фрагменти керамічного посуду з розкопу № 1 на території
Солевиварювального заводу: 1,2,3,4 – XII-XIII ст.; 3 – VIII-VI ст. до Хр.
(Рис. В. Петрика. Над зображеннями подано інвентарні номери
археологічних знахідок)

¹ Петрик В.М. Звіт про проходження археологічної практики студентами І-го курсу історичного факультету. Дрогобич, 2000. – Рукопис зберігається в архіві НДЛАК. Про дослідження попередніх років див.: Лукомський Ю., Петрик В. Нові матеріали до відтворення елементів містобудівельної структури Галича XII-XIII ст. // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. – Львів, 2001. – С.166-182; Александрович В. Невикористаний аргумент для датування Успенського собору в Галичі // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. – Львів, 2001. – С.183-186.; Вуйцик В., Лукомський Ю., Петрик В. Різьблений камінь XII ст. з Галицького дитинця // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип.IV. – Дрогобич, 2000. – С.323-331 тощо.

² Детальніше про цю експедицію див.: Петрик А., Петрик В., Тимошенко Л. Розвідкові археологічні дослідження церкви Пресвятої Діви Марії в місті Дрогобичі у 2001 році // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип.V. – Дрогобич, 2001. – С.7-19.; Петрик В., Петрик А., Тимошенко Л. Розвідкові археологічні дослідження церкви Пресвятої Діви Марії в Дрогобичі // Археологічні дослідження Львівського університету. – Вип.5. – Львів, 2002. – С.305-315; Петрик В.М. Звіт про проходження археологічної практики студентами І-го курсу історичного факультету в м. Дрогобичі у 2001 р. Дрогобич, 2001. – Рукопис зберігається в архіві НДЛАК; Петрик В., Петрик А., Тимошенко Л. Звіт про підсумки розвідкових археологічних досліджень на території церкви Пресвятої Діви Марії у м. Дрогобичі Львівської обл. Дрогобич, 2002. – Рукопис зберігається в архіві НДЛАК.

³ Садиба Івана Франка в огні. Парадокс історії: генія і виродка породила одна земля // Поступ – №108 (766) – вівторок-середа, 17-18 липня 2001р. – С.8.; Гартен М. Археологи додали Дрогобичу віку // Поступ. – №115 (773). – субота-неділя, 28-29 липня 2001 р. – С.10.; Пастух Р. То скільки ж Дрогобичу літ? // ЗВУ. – 3 липня 2001 р. – С.7.; Скільки літ Дрогобичу? // Галицька зоря. – №51. – п'ятниця, 6 липня 2001 р. – С.1.; Гольберг Л. Археологи “докопали” до XIII століття // Молода Галичина. – 31 липня 2001 р. – С.8.; Дорофтей О. До церкви княжої доби “докопалася” експедиція студентів // Високий замок. – №161. – 23 липня 2001 р. – С.1.; Археологічна експедиція: Хочемо сказати своє слово // Галицька зоря. – №54. – вівторок, 17 липня 2001 р. – С.1.

⁴ Більш детально про цю експедицію див.: Стецик Ю.О. Звіт про проходження археологічної практики студентами історичного факультету в м.Керчі у 2001 році. Дрогобич, 2001. – Архів НДЛАК.; Єрмолін О., Юрочкін В. Розкопки склепу №2 на могильнику Джург-Оба (Керч) в 2001 р. (досвід верифікаційного дослідження) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип.VI. – Дрогобич, 2002. – С.84-104.

⁵ Петрик А.М. Звіт про проходження археологічної практики студентами І-го курсу історичного факультету у складі Керченської археологічної експедиції (10.07.-12.08.2002 р.). Дрогобич, 2002. – Архів НДЛАК.; Єрмолін О. Археологічні дослідження античного некрополя Джург-оба (Керч) в 2002 р. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип.VII.

⁶ Петрик В.М. Звіт про проходження археологічної практики студентами І-го курсу історичного факультету в с.Кринос Галицького р-ну Івано-Франківської обл. у 2002 р. Дрогобич, 2002. – Архів НДЛАК.

⁷ Галик В.М. Звіт про проходження археологічної практики студентами І курсу історичного факультету у м.Зборів, 2002. Дрогобич, 2002. – Архів НДЛАК.

⁸ Робота експедиції широко висвітлювалась у місцевій та обласній пресі. Наприклад див.: Пастух Р. Нарешті відкопали Княжу добу // Галицька зоря. – 29 липня 2003. – С.1,5.; Лишик В. Університетські науковці на солеварні знайшли справжній скарб // Вільне Слово. – 14 серпня. – 2003 р. – С.3.

⁹ Галик В.М. Звіт про проходження археологічної практики студентами І-го курсу історичного факультету у складі Керченської археологічної експедиції (06.08.-29.08.2003 р.). Дрогобич, 2003. – Архів НДЛАК.

Андрій ПЕТРИК

Дрогобицькі наукові історико-краєзнавчі конференції (проблематика і звітність)

Історико-краєзнавчі традиції в Дрогобичі мають давнє коріння. Відомо, що в XIX ст. крім В.Площанського, З. Култиса, Й.Промінського, Ф.Зиха та ін., одним із перших краєзнавців був І.Франко, який вважається чудовим обсерватором доби. Серед більш ніж 100 краєзнавчих публікацій Франка вагоме місце посідає тема Дрогобичини (Нагуєвичі, Трускавець, Борислав, Дрогобич).

Згадану тему розвивали в другій половині XIX – першій третині XX ст. викладачі та випускники Дрогобицької гімназії, а в другій половині XX ст. – науковці педагогічного університету. У радянський час, коли заглиблення в нетрі історії було досить небезпечним, розвивалося передусім літературне краєзнавство.

Коли на початку 90-х рр. XX ст. в Дрогобицькому державному педагогічному інституті І.Франка відкрився історичний факультет, було зрозуміло, що наукову роботу на його кафедрах слід розпочати на ниві історичного краєзнавства. В 1991 р. було проведено першу історико-краєзнавчу конференцію, видано збірку тез, а до Дрогобича почали придивлятися краєзнавці з інших ВНЗ та міст. За останні десять років у стінах університету проведено 7 наукових історико-краєзнавчих конференцій (останні – як міжнародні). Тут подаємо перелік конференцій та публікацій їх матеріалів.

Перша міжвузівська краєзнавча науково-практична конференція, **присвячена 900-річчю міста Дрогобича**. Дрогобич, 18-19 грудня 1991 р. Порядок роботи конференції: пленарне засідання, історико-краєзнавча, мистецько-літературна секції. **Звіт:** В.С. Батюк, Л.В. Тимошенко. Перша науково-краєзнавча конференція “900-річчя Дрогобича: історія і сучасність” // Український історичний журнал. – 1992. – № 4. – С.156-157. **Публікація тез:** 900 років Дрогобичу: історія і сучасність. Тези доповідей міжвузівської краєзнавчої науково-практичної конференції. Дрогобич. 18-19 грудня 1991 року. – Дрогобич, 1991. – 146 с.

Друга Дрогобицька краєзнавча науково-практична конференція (**до 500-річчя пам’яті Юрія Дрогобича**). Дрогобич, 26-27 листопада 1993 р. Порядок роботи конференції: пленарне засідання, історико-краєзнавча та франкознавча секції. **Звіт:** Мацюк О., Тимошенко Л. До 500-річчя з дня народження Юрія Дрогобича // Київська старовина. – 1994. – № 3. – С.109-110. **Публікація матеріалів:** Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 1995. – Випуск І. – 202с. **Огляд:** Тельвак В. // Записки наукового товариства Шевченка – Т. ССXL. Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Львів, 2000. – С.715-719.

Третя Дрогобицька краєзнавча наукова конференція **“Культура франкового краю: минуле і сучасне”**. Дрогобич, 17-18 травня 1996 р. Порядок роботи конференції: пленарне засідання, історико-краєзнавча та франкознавча секції. **Публікація матеріалів:** Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 1997. – Випуск II. – 213 с. **Огляд:** Тельвак В. // Записки наукового товариства Шевченка – Т. ССXL. Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Львів, 2000. – С.715-719.

Четверта Дрогобицька наукова історико-краєзнавча конференція, **присвячена початку української національної революції середини XVII ст. під проводом Б. Хмельницького**. Дрогобич, 13-14 листопада 1998 р. Порядок роботи конференції: пленарне засідання, I секція: Проблеми історії української національної революції середини XVII ст.

під проводом Богдана Хмельницького, II секція: Історія краю. **Публікація матеріалів:** Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 1998. – Випуск III. – 349 с. **Огляд:** Тельвак В. // Записки наукового товариства Шевченка – Т. ССXL. Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Львів, 2000. – С.715-719.

П'ята Дрогобицька міжнародна наукова історико-краєзнавча конференція, **присвячена 2000-літтю Різдва Христового і 300-річчю переходу галицьких єпархій до унії.** Дрогобич, 24-25 листопада 2000 р. Порядок роботи конференції: пленарне засідання, I секція: Проблеми археології та архітектури Прикарпаття, II секція: Історія церкви, III секція: Історія краю, IV секція: Історія України та етнологія. **Публікація матеріалів:** Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2000. – Випуск IV. – 486 с. **Огляд:** Петрик А. // Молода нація. – Альманах: Смолоскип, 2002. – № 4 (25). – С.214-220.

Міжнародна наукова історико-краєзнавча конференція **“Національно-визвольний рух на західно-українських землях у 20-50-х роках XX століття”**, присвячена 60-річчю УПА. Дрогобич, 11-12 жовтня 2002 р. Порядок роботи конференції: пленарне засідання, I секція: Західно-українські землі у міжвоєнний період (1921-1939 рр.): політичне становище, українські партії, рухи та організації, національно-культурне життя; II секція: Національно-визвольна боротьба в західних областях УРСР у 1940-1950-х рр.; III секція: Національно-культурне життя і націоналістичний рух на Дрогобиччині у 20-50-х рр. XX ст. **Звіт:** Футала В.П. VI Міжнародна наукова історико-краєзнавча конференція “Національно-визвольний рух на західно-українських землях у 20-50 – рр. XX ст.” // Український історичний журнал. – 2003. – №2. – С. 145-147. **Публікація матеріалів:** Дрогобицький краєзнавчий збірник / Спецвипуск до 60-річчя УПА. – Дрогобич, 2002. – 606 с.

Шоста Дрогобицька міжнародна наукова історико-краєзнавча конференція **“Перемишльщина в контексті історії Центрально-Східної Європи”**. Дрогобич, 29-30 жовтня 2002 р. Порядок роботи конференції: пленарне засідання, I секція: Археологія, архітектура та мистецтво Перемишльщини; II секція: Історичне краєзнавство Перемишльщини; III секція: Церковна історія Перемишльщини; IV секція: Історія України, історіографія. **Звіт:** Чорновол І. Перемишль у Дрогобичі // Інститут українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України. Інформаційний бюлетень. – Львів, 2003. – С.154-155. **Публікація матеріалів:** Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2002. – Випуск VI. – 606 с. **Огляд:** Петрик А. // Молода нація. – Альманах: Смолоскип, 2002. – № 4 (25). – С.214-220.

Володимир ГАЛИК

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

АЛЕКСАНДРОВИЧ Володимир – доктор історичних наук, провідний науковий спеціаліст Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України.

БЕВЗ Микола – кандидат архітектури, завідувач кафедри реставрації та реконструкції архітектурних комплексів Національного університету “Львівська політехніка”, віце-президент українського відділення ІКОМОС.

БЕРКОВСЬКИЙ Владислав – докторант Люблінського державного університету ім. М.Кюрі, викладач Одеського національного університету ім. М.Мечникова.

БІЛА Світлана – викладач кафедри всесвітньої історії ДДПУ ім.І.Франка.

ВИРСЬКИЙ Дмитро – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

ВОЙТОВИЧ Леонтій – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України, професор кафедри давньої історії України і спеціальних історичних дисциплін Львівського національного університету ім.І.Франка.

ГАЛИК Володимир – старший лаборант Науково-дослідної лабораторії археології та краєзнавства ДДПУ ім. І.Франка.

ГЛАДКИЙ Микола – викладач кафедри культурології та українознавства ДДПУ ім.І.Франка.

ГЛИСТЮК Ярослав – науковий працівник Інституту Історії Церкви Українського Католицького Університету, м.Львів

ГРЕЧИЛО Андрій – кандидат історичних наук, науковий співробітник Львівського відділення Інституту української археографії ім. М.Грушевського НАН України, голова Українського геральдичного товариства.

ДОВБИЩЕНКО Михайло – кандидат історичних наук, доцент Військового гуманітарного інституту Національної Академії Оборони України.

ДОЛИНСЬКА Мар'яна – кандидат історичних наук, доцент кафедри реставрації та реконструкції архітектурних комплексів Інституту архітектури Національного університету “Львівська політехніка”.

ЄРМОЛІН Олександр – науковий працівник Кримського філіалу Інституту археології НАН України.

ІСАЄВИЧ Ярослав – доктор історичних наук, професор, академік НАН України, директор Інституту українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України.

КЕРИК Мирослава – аспірант Інституту історії Польської Академії Наук, м.Варшава.

КРІЛЬ Михайло - доктор історичних наук, професор кафедри історії слов'янських країн Львівського національного університету ім. І.Франка.

КУРАШ Роман – заступник керівника відділу релігій Львівської облдержадміністрації.

ЛИСЕНКО Сергій – Київський національний педагогічний університет ім. Михайла Драгоманова, мешканець м.Боярка.

ЛОЗИНСЬКА Ірина – викладач кафедри всесвітньої історії ДДПУ ім.І.Франка.

ЛОСЬ Валентина – аспірант кафедри давньої та нової історії України Київського Національного університету ім.Т.Шевченка.

ЛЯЛЬКОВ Ігор – магістр історії Сорбонського університету, викладач Білоруського колегіуму, м.Мінськ.

МАЗУР Олег – молодший науковий співробітник Інституту народознавства НАН України.

МАРУНЧАК Роман – студент V-го курсу історичного факультету ДДПУ ім.І.Франка.
МАСНЕНКО Віталій – доктор історичних наук, завідувач кафедри історії України Черкаського національного університету ім.Богдана Хмельницького.

МАЦЕВКО Ірина – кандидат історичних наук, асистент кафедри історії слов'янських країн Львівського національного університету імені Івана Франка.

МАЦЕЖИНСЬКИЙ Веслав Лукаш – доктор історії, викладач факультету журналістики та політичних наук Варшавського університету.

ПЕРЕРВА Володимир – кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства Відкритого міжнародного університету розвитку людини “Україна” (Білоцерківське представництво).

ПЕТРЕЧКО Олег – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії ДДПУ ім.І.Франка.

ПЕТРИК Андрій – аспірант, викладач кафедри всесвітньої історії ДДПУ ім.І.Франка.

ПЕТРИК Василь – кандидат архітектури, старший науковий співробітник Науково-дослідної лабораторії з регенерації історико-архітектурних комплексів заповідних територій історичних міст Інституту архітектури Національного університету “Львівська політехніка”.

ПЕТРИШИН Галина – кандидат архітектури, професор кафедри дизайну та основ архітектури Національного університету “Львівська політехніка”.

РИБАКОВ Дмитро – археограф Інституту української археографії та джерелознавства НАН України ім.М.Грушевського.

РУДАКОВА Юлія – аспірантка кафедри історії Національного університету “Києво-Могилянська Академія”.

СЕНЬКІВ Михайло – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України ДДПУ ім. І.Франка.

СКОЧИЛЯС Ірина – провідний археограф Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України.

СЛОБОДЯН Василь – керівник відділу інституту “Укрзахідпроектреставрація”.

СМУТОК Ігор – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії ДДПУ ім.І.Франка.

СМУТОК Леся – аспірантка кафедри давньої та нової історії України Київського університету ім. Тараса Шевченка

СТЕЦИК Юрій – аспірант кафедри всесвітньої історії ДДПУ ім. І.Франка.

СУХИЙ Олексій – кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка.

ТЕЛЬВАК Вікторія – викладач кафедри історії України ДДПУ ім. І.Франка.

ТЕЛЬВАК Віталій – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії ДДПУ ім. І.Франка.

ТИМІШ Лідія – кандидат історичних наук, викладач кафедри всесвітньої історії ДДПУ ім. І.Франка.

ТИМОШЕНКО Леонід – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри всесвітньої історії, завідувач Науково-дослідної лабораторії археології та краєзнавства ДДПУ ім. І.Франка.

ТУРМИС Наталія – викладач кафедри нової та новітньої історії Львівського національного університету імені Івана Франка.

УСЬКА Уляна – аспірантка кафедри нової та новітньої історії Львівського національного університету ім.І.Франка.

ФІЛОРЕТОВА Лариса – кандидат історичних наук, викладач історичного факультету Кіровоградського державного педагогічного університету.

ФРИС Віра – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та спеціальних історичних дисциплін Львівського національного університету ім.І.Франка.

ЧЕРНЕЦЬКИЙ Євген – старший науковий співробітник Білоцерківського краєзнавчого музею.

ЧОРНОВОЛ Ігор – науковий співробітник Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України.

ШАБАЛІНА Алла – здобувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

ЮРЧУК Оксана – аспірантка кафедри історії слов'янських країн Львівського національного університету імені Івана Франка.

ЯКУБОВСЬКИЙ Василь – кандидат історичних наук, доцент Кам'янець-Подільського державного університету.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**ДРОГОБИЦЬКИЙ
КРАЄЗНАВЧИЙ ЗБІРНИК**

Випуск VII

Головний редактор – **Леонід Тимошенко**
Літературне редагування – **Орест Пілько**
Переклад англomовних текстів – **Олег Шалата**

Технічні секретарі видання:
Андрій Петрик, Володимир Галик
Технічний редактор – **Святослав Сурма**
Макет та верстка – **Ярослав Зьола**

Адреса редакційної колегії:
Історичний факультет, кафедра всесвітньої історії,
вул. Лесі Українки, 46,
82100 Дрогобич, Львівської обл.
тел.: (03244) 3-81-44,
факс (03244) 3-83-76.
E-mail: telvak1@yahoo.com

Підписано до друку 03.11.2003 р. Формат 70х100/16
Папір офсетний. Умов. друк. арк. 53. Зам № 3016.

Видавництво

вул. Бориславська, 8, Дрогобич, 82100
тел. (03-244) 2-90-60, 3-87-32,
kolo@dr.lv.ukrtel.net